ANCIENT MACEDONIA

IV

ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

IV

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

ANCIENT MACEDONIA
IV

PAPERS READ
AT THE FOURTH INTERNATIONAL SYMPOSIUM
HELD IN THESSALONIKI, SEPTEMBER 21-25, 1983

204 – INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES –204
THESSALONIKI, 1986

Digitized by Google
Original from
INDIANA UNIVERSITY

Diethnes Symposio gia tēn Archaia Makedonia.
[Archaia Makedonia]

ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
IV

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ
ΚΑΤΑ ΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 21-25 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1983

DF
261
.M2
A6
no.4

204 – ΙΔΡΥΜΑ ΜΕΛΕΤΩΝ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΤΟΥ ΑΙΜΟΥ – 204
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1986

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

© Copyright 1986 by the
Institute for Balkan Studies,
Thessaloniki.
All rights reserved.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ - CONTENTS

ΠΡΟΛΟΓΟΣ – PREFACE 11 - 12

ΜΗΝΥΜΑ ΤΗΣ Α.Ε. ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ κ. Κ. ΚΑΡΑΜΑΝΛΗ 13 -14

1. **John Paul Adams,** TOPEIROS THRACIAE, THE VIA EGNATIA AND THE BOUNDARIES OF MACEDONIA 17 - 42
2. **Winthrop Lindsay Adams,** MACEDONIAN KINGSHIP AND THE RIGHT OF PETITION 43 - 52
3. **Ἀνδρέας Κ. Βαβρίτσας,** ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΔΕΣΣΑ 53 - 69
4. **Beryl Barr-Sharrar,** EASTERN INFLUENCE ON THE TOREUTIC ART OF MACEDONIA BEFORE THE CONQUEST OF ALEXANDER THE GREAT 71 - 82
5. **Marie-Hélène Blanchaud,** LEC CULTES ORIENTAUX EN MACÉDOINE GRECQUE DANS L' ANTIQUITÉ 83 - 86
6. **Ἰουλία Π. Βοκοτοπούλου,** Η ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΚΑΛΙΝΔΟΙΩΝ 87 - 114
7. **A.B. Bosworth,** MACEDONIAN MANPOWER UNDER ALEXANDER THE GREAT 115 - 122
8. **John Bouzek,** MACEDONIA AND THRACE IN THE EARLY IRON AGE 123 - 132
9. **Stanley M. Burstein,** LYSIMACHUS AND THE GREEK CITIES: A PROBLEM IN INTERPRETATION 133 - 138
10. **James T. Chambers,** PERDICCAS, THUCYDIDES AND THE GREEK CITY-STATES 139 - 145
11. **Φανουρία Δακορώνια,** «ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ» ΤΑΦΟΙ ΣΤΗΝ ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΟΥ ΣΠΕΡΧΕΙΟΥ 147 - 158
12. **Αἰκ. Δεσποίνη,** ΧΡΥΣΑ ΣΚΟΥΛΑΡΙΚΙΑ ΣΙΝΔΟΥ 159 - 169
13. **Petros Dintsis,** ÜBER DIE BEZEICHNUNG *ΚΩΝΟΣ* IM REGLEMENT VON AMPHIPOLIS 171 - 182
14. **Siegrid Düll,** MAKEDONISCHE FUNDE IM ISTANBULER MUSEUM 183 - 206

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

15. **Δημήτρης Β. Γραμμένος,** ΝΕΟΛΙΘΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ 207 - 211

16. **William Greenwalt,** MACEDONIA'S KINGS AND THE POLITICAL USEFULNESS OF THE MEDICAL ARTS 213 - 222

17. **Erhard Grzybek,** ZU PHILIPP II. UND ALEXANDER DEM GROSSEN 223 - 229

18. **Lloyd L. Gunderson,** THE TYMPHAEANS IN CURTIUS' *HISTORIAE ALEXANDRI* 231 - 237

19. **Charles D. Hamilton,** AMYNTAS III AND AGESILAUS: MACEDON AND SPARTA IN THE FOURTH CENTURY 239 - 245

20. **N.G.L. Hammond,** THE VIA EGNATIA IN WESTERN MACEDONIA 247 - 255

21. **Robert Wyman Hartle,** AN INTERPRETATION OF THE DERVENI KRATER: SYMMETRY AND MEANING 257 - 278

22. **M.B. Hatzopoulos,** SUCCESSION AND REGENCY IN CLASSICAL MACEDONIA 279 - 292

23. **Waldemar Heckel,** FACTIONS AND MACEDONIAN POLITICS IN THE REIGN OF ALEXANDER THE GREAT 293 - 305

24. **Jean M. Helliesen,** ANDRISCUS AND THE REVOLT OF THE MACEDONIANS, 149-148 B.C. 307 - 314

25. **Frank L. Holt,** ALEXANDER'S SETTLEMENTS IN CENTRAL ASIA 315 - 323

26. **Γιώργος Καραδέδος,** ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ ΤΟΥ ΔΙΟΥ 325 - 340

27. **Στέφη Κόρτη-Κόντη,** ΠΗΛΙΝΑ ΕΙΔΩΛΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ 341 - 352

28. †**Δημήτρης Λαζαρίδης,** ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΗΝ ΑΜΦΙΠΟΛΗ 353 - 364

29. **Άννα Μιχαηλίδου, Ίρις Τζαχίλη,** ΛΙΘΙΝΗ ΜΗΤΡΑ ΓΙΑ ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΒΕΡΓΙΝΑ 365 - 376

30. **Georgi Mihailov,** L' ONOMASTIQUE DANS L' AIRE THRACO - MACÉDONIENNE 377 - 392

31. **Έμμ. Μικρογιαννάκης,** ΠΕΡΙΟΔΟΙ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΟΥ Β΄ 393 - 399

32. **Stella G. Miller,** ALEXANDER'S FUNERAL CART 401 - 412

33. **Άννα Παναγιώτου,** ΓΛΩΣΣΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ 413 - 429

34. **Fanoula Papazoglou,** GRECS ET ROMAINS A STUBERRA 431 - 436

35. **S. Perlman,** FOURTH CENTURY TREATIES AND THE LEAGUE OF CORINTH OF RHILIP OF MACEDON 437 - 432

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

36. **Φ.Μ. Πέτσας,** ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ «ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΤΑΦΟ ΤΗΣ ΒΕΡΓΙΝΑΣ» (ΤΟΥ ΡΩΜΑΙΟΥ) 443 - 449

37. **Ἀγγ. Πιλάλη-Παπαστερίου, Αἰκ. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Κ. Κωτσάκη, Θ. Σαββοπούλου,** ΝΕΟΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΜΑΝΔΑΛΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ 451 - 465

38. **Chr. Podzuweit,** DER SPÄTMYKENISCHE EINFLUSS IN MAKEDONIEN 467 - 484

39. **Λουίζα Δ. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου,** ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΣΥΝΟΡΟ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΘΡΑΚΗΣ 485 - 496

40. **Anna Maria Prestianni-Giallombardo,** IL DIADEMA DI VERGINA E L' ICONOGRAFIA DI FILIPPO II 497 - 509

41. **Α. Δ. Ριζάκης,** Η ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΩΝ «ΣΥΜΠΡΑΓΜΑΤΕΥΟΜΕΝΩΝ ΡΩΜΑΙΩΝ» ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΕΙΣΔΥΣΗ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ 511 - 524

42. **Wolfgang Zeev Rubinsohn,** SOME REMARKS ON SOVIET HISTORIOGRAPHY OF ANCIENT MACEDONIA AND ALEXANDER THE GREAT 525 - 540

43. **Δημήτρης Κ. Σαμσάρης,** ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΠΟΙΚΙΑΣ ΤΩΝ ΦΙΛΙΠΠΩΝ 541 - 548

44. **Θεόδωρος Χ. Σαρικάκης,** ΣΥΝΟΡΙΑΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΑΙ ΚΑΙ ΤΙΜΗΣΙΣ (CENSUS) ΕΙΣ ΤΗΝ ΡΩΜΑΪΚΗΝ ΕΠΑΡΧΙΑΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ 549 - 552

45. **Μαρία Σιγανίδου,** ΠΕΛΛΑ – ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΤΡΙΕΤΙΑΣ 1981 - 1983 553 - 558

46. **Α. Δ. Σκιαδάς,** ΟΙ ΝΕΚΡΟΙ ΤΗΣ ΧΑΙΡΩΝΕΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ 559 - 566

47. **Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου,** ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΟΥ ΔΙΟΥ. ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ 567 - 579

48. **Ἀργυρὼ Τατάκη,** ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ: ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΑ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΤΥΠΟΥ ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΟΥ 1G×2,1 581 - 594

49. **Μιχάλης Α. Τιβέριος,** ΑΤΤΙΚΗ ΕΡΥΘΡΟΜΟΡΦΗ ΛΗΚΥΘΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΡΓΙΛΟ 595 - 605

50. **R.A. Tomlinson,** THE CEILING PAINTING OF THE TOMB OF LYSON AND KALLIKLIDES AT LEFKADIA 607 - 610

51. **Γιάννης Τουράτσογλου,** ΤΟ ΞΙΦΟΣ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ: ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΟΠΛΟΠΟΙΪΑ ΤΩΝ ΥΣΤΕΡΩΝ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ 611 - 651

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

52. **Bruno Tripodi,** L' «EMBLEMA» DELLA CASA REALE MACEDONE 653 - 660

53. **George Trohani,** INFLUENCES HELLÉNISTIQUES DANS LA DÉCORATION DES ÂTRES GÉTO-DACES 661 - 666

54. **Briggs L. Twyman,** PHILIP V, ANTIOCHUS THE GREAT, THE CELTS AND ROME 667 - 672

55. **F. W. Walbank,** THE VIA EGNATIA: SOME OUTSTANDING PROBLEMS 673- 680

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Είμαι ευτυχής που ως πρόεδρος του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου παραδίδω εκ μέρους του Διοικητικού Συμβουλίου στο Διεθνές Κοινό τον τόμο των ανακοινώσεων λαμπρών επιστημόνων που έλαβαν μέρος στο Δ΄ κατά σειράν συμπόσιό μας για την Αρχαία Μακεδονία.

Αν στο προηγούμενο συμπόσιο είχαμε τη χαρά να γιορτάσουμε τα 2300 χρόνια από τον θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου, σταθμό σημαντικό όχι μόνο για την ιστορία του ελληνισμού αλλά και γενικά για όλη την ανθρωπότητα, στο Δ΄ συμπόσιο μπορούμε να πούμε – προλαμβάνοντας κατά ένα χρόνο το γεγονός – ότι γιορτάσαμε την ίδια επέτειο από την κτίση της Θεσσαλονίκης, της πόλης όπου είχαμε συνέλθει, μιας πόλης – και αυτό είναι το ουσιώδες χαρακτηριστικό της – η οποία ποτέ κατά τη ροή των αιώνων ως σήμερα δεν έχασε τη μεγάλη εμπορική και στρατηγική της σπουδαιότητα.

Μαζί με τους συναδέλφους μου ιστορικούς των αρχαίων χρόνων είχα χαρεί κι εγώ τη σύνοδό μας αυτή έστω και ως ιστορικός των Νέων Χρόνων, γιατί ένα μεγάλο μέρος της ζωής μου είχα αφιερώσει και ο ίδιος στην έρευνα της πολυκύμαντης και σε πολλά σημεία σκοτεινής ακόμη ιστορίας της υστεροβυζαντινής και τουρκοκρατούμενης Μακεδονίας. Οι σχέσεις μου με τους κλάδους της αρχαίας και βυζαντινής περιόδου είναι στενές και αλησμόνητες. Πώς είναι δυνατόν να ξεχάσω τις συνταρακτικές εντυπώσεις των περιηγητών ή ταξιδιωτών των περασμένων αυτών εποχών, οι οποίοι περιγράφουν τους θρησκευτικούς ή πολιτιστικούς τόπους της αρχαίας Μακεδονίας, τους οποίους επισκέπτονται και μένουν στοχαστικοί εμπρός στα ερείπιά τους ή εμπρός στις νέες ονομασίες τους, κάποτε πολύ δηλωτικές του παλαιού μεγαλείου τους; Έτσι π.χ. έμεινα έκπληκτος, όταν σε παλαιό βιβλίο Ανωνύμου εδιάβασα ότι ο τόπος όπου βρισκόταν η Αρχαία Πέλλα, εκτός από το όνομα Άγιοι Απόστολοι ή το τουρκικό Αλλά Κλισέ, ονομαζόταν Τα Παλάτια, λαϊκή ονομασία, που μας θύμιζε κάτι από τη λάμψη του μεγάλου παρελθόντος, από το οποίο φαίνονταν να σώζονται κατά το τέλος του 18ου και αρχές του 19ου αιώνα ασήμαντα μόνον ερείπια, τα οποία όμως η σύγχρονη ανασκαφική έρευνα θ' απέδειχνε σημαντικότατα.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Οι χρόνοι των επιδρομών των βαρβαρικών φύλων και οι αιώνες της τουρκοκρατίας υπήρξαν καταστροφικοί για τη χώρα του Φιλίππου και του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Οι λεηλασίες στους αρχαίους οικισμούς εντάθηκαν κατά τον 17ο και 18ο αιώνα, όταν αφυπνίστηκε ζωηρό το ενδιαφέρον της Δύσης για τις ελληνικές αρχαιότητες. Πόσο αρκετά καλά σώζονταν ως τότε πολλά από τα αρχαία μνημεία το διαπιστώνουμε, όταν διαβάζουμε ένα σχετικό απόσπασμα από τις εντυπώσεις που είχε αποκομίσει ο περιηγητής Paul Lucas κατά την επίσκεψή του στην ονομαστή περιοχή των Φιλίππων, η οποία ειναι τόσο άρρηκτα δεμένη με την ιστορία του Χριστιανισμού και γενικά της ανθρωπότητας. «Όταν φθάσαμε στη θέση των Φιλίππων, γράφει, προχωρήσαμε στην αρχή μέσα από σωρούς από πέτρες πελεκητές και από μάρμαρα, χωρίς να φαίνεται κανένα άλλο ίχνος οικοδομημάτων. Κατόπιν συναντήσαμε ένα μεγάλο αριθμό από κτίρια μισογκρεμισμένα και ανάμεσά τους διακρίνονταν καθαρά ωραίοι ναοί κτισμένοι από άσπρο μάρμαρο, μεγαλόπρεπα παλάτια, που τα ερείπιά τους δίνουν ακόμη μια μεγάλη ιδέα για την αρχαία αρχιτεκτονική, και πολλά άλλα μνημεία άξια της μεγαλοπρέπειας των μοναρχών που βασίλεψαν εκεί. Βαδίσαμε μιάμιση ώρα μέσα σ' αυτά τα ερείπια».

Οι αρχαιολόγοι και οι ιστορικοί των αρχαίων χρόνων, οι οποίοι ασχολούνται με τη Μακεδονία, αντιμετωπίζουν πολύ περισσότερες από κάθε άλλον ομότεχνό τους δυσκολίες στην ευρετική και στην ερμηνευτική των μνημείων και των κειμένων που έχουν στη διάθεσή τους, γιατί οι αρχαιότητες λεηλατούνταν συνεχώς ή καταστρέφονταν από ασυνείδητους αρχαιοκαπήλους ως τα τελευταία ακόμη χρόνια της τουρκοκρατίας. Συχνά καραβιές ολόκληρες έφευγαν για το εξωτερικό από τα πολύτιμα αυτά μνημεία του παρελθόντος, δηλωμένα στις τελωνειακές αρχές απλά σαν μάρμαρα.

Αυτοί και άλλοι λόγοι, τα μεγάλα κενά, που αναγκάζουν τώρα τους επιστήμονες να καταβάλουν μεγάλες προσπάθειες για τη λύση των προβλημάτων, προσδίδουν και μια επιπλέον γοητεία στις έρευνές τους.

Το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου αισθάνεται μεγάλη χαρά και υπερηφάνεια ότι επί σειρά ετών πρωτοστατεί στη μεγάλη προσπάθεια για την αποκάλυψη και μελέτη των μνημείων της Μακεδονίας σε μια τόσο σημαντική για την ανθρωπότητα περίοδο και ευχαριστεί θερμά όσους συμμετέχουν στον ωραίο αυτόν αγώνα.

Θεσσαλονίκη
Νοέμβριος 1986

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

ΜΗΝΥΜΑ ΤΗΣ Α.Ε. ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ κ. Κ. ΚΑΡΑΜΑΝΛΗ ΠΡΟΣ ΤΟ Δ΄ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Με ιδιαίτερη χαρά χαιρετίζω τη σύγκληση του Δ΄ Διεθνούς Συμποσίου για την Αρχαία Μακεδονία, το οποίο λαμπρύνει η παρουσία κορυφαίων επιστημόνων απ' όλο τον κόσμο. Ο χρόνος που πέρασε από τη σύγκληση του Α΄ Συμποσίου απέδειξε την ορθότητα και τη χρησιμότητα της οργανωτικής αυτής πρωτοβουλίας του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου. Η αναγωγή της περιοδικής συγκλήσεως των Διεθνών αυτών Συμποσίων σε θεσμό επιβεβαιώνει τη θετική ανταπόκριση σε μια βαθύτερη επιστημονική ζήτηση αλλά και το ζωηρό ενδιαφέρον ενός ευρύτερου διεθνούς κοινού για την ιστορία και τον πολιτισμό της Αρχαίας Μακεδονίας.

Η Μακεδονία, ευρύτερα γνωστή μέχρι σήμερα κυρίως για την πολιτική και τη στρατιωτική ισχύ της κατά την κρίσιμη περίοδο της μεταβάσεως από τους κλασσικούς στους ελληνιστικούς χρόνους, τείνει στις μέρες μας να αποτελέσει το αντικείμενο ενός ολοένα και περισσότερο αναπτυσσομένου επιστημονικού ενδιαφέροντος. Για πρώτη φορά τα τελευταία χρόνια γίνονται εκτεταμένες και συστηματικές ανασκαφές, τις οποίες παρακολουθώ ο ίδιος με μεγάλο ενδιαφέρον, στα μεγάλα κέντρα της Αρχαίας Μακεδονίας: στη Βεργίνα, όπου ανασκάπτονται βασιλικοί τάφοι· στο Δίον, όπου αποκαλύπτονται τα ιερά των Μακεδόνων· στην Πέλλα, όπου έρχεται στο φως η νέα τους πρωτεύουσα. Έχουμε τώρα την τύχη να εγγίζουμε κυριολεκτικά την ιστορία των Αρχαίων Μακεδόνων, να φωτιζόμαστε από τα ίδια τα μνημεία για πλήθος άγνωστες πτυχές της δημόσιας και της ιδιωτικής τους ζωής, να διαβάζουμε τις επιγραφές που οι ίδιοι χάραξαν, να μπαίνουμε στα ιερά, στα σπίτια, στους τάφους τους. Ήδη, ανοίγουν καινούργια κεφάλαια για τον ερευνητή, διαλύεται το σκοτάδι που εμπόδιζε την επιστημονική συζήτηση και δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για να γραφεί, ολοκληρωμένη πλέον, η ιστορία της Αρχαίας Μακεδονίας.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Είμαι βέβαιος ότι οι εργασίες του Συμποσίου σας θα γνωρίσουν ιδιαίτερη επιτυχία και θα προωθήσουν σημαντικά την έρευνα για τον ζωτικό αυτό χώρο του ελληνισμού, όπου γράφτηκε το τελευταίο λαμπρό κεφάλαιο στην ιστορία της κλασσικής αρχαιότητος και το πρώτο μιας νέας εποχής, που σφραγίζεται από τη διάδοση του Ελληνικού πολιτισμού στο μεγαλύτερο τμήμα της τότε γνωστής Οικουμένης.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ
REPORTS

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

1

TOPEIROS THRACIAE, THE VIA EGNATIA AND THE BOUNDARIES OF MACEDONIA

John Paul Adams

Topeiros was not a significant place in the Roman Empire, and yet the determination of its location is not without significance for the study of Roman administration in northern Greece. Topeiros has left but scanty record: a few passages in itineraria and geographical catalogues, as few coin issues, perhaps two notices in the *Codex Theodosianus*, and a single inscription[1]. And yet the town was the westernmost cantonal capital of the Roman province of Thrace along the Aegean shore (for the Sapaei) and an essential element in the operation of the Roman military highway, the Via Egnatia. The territory of Topeiros was evidently situated on the northern edge of the alluvial coastal plain of the Nestos River, after the river had broken through the deep and virtually impassable gorge between Mt. Rhodope and Mt. Lekanēs. In antiquity, as Strabo noted, the Nestos did not always remain in the same bed, but often overflowed the area; and other sources refer to the *stagnum* or *palus* of the Bistones to the east of the territory of Abdera (Lake Bistonis)[2]. Across

1. INSCRIPTION: *SEG* 24 (1969) §631. LITEPARY: Strabo VII F 45 (*Epitome Vaticana*); Pliny *NH* 4.42; Ptolemy *Geographica* 3.11.7; Procopius *Gothic Wars* 3.38, and *de aedificiis* 4.11.14-17; Hierokles *Synekdemos* 634,4 (Ernest Honigmann, *Le Synekdèmos d' Hiéroklès et l'Opuscule géographique de Georges de Chypre* [Bruxelles 1939] p. 12 p. 2 Burckhardt *BT*; cf. p. 16 B); Constantine Porphyrogenitus *de thematibus* 49 (ed. A. Pertusi, *Constantino Porfirogenito de Thematibus* [Città del Vaticano 1952] 88); Anon. Ravennas 4.6, 5.12; Guido 108; *Codex Theodosianus* 6.10. 4, 6.22.8 (See O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n.Chr.* [Stuttgart 1919] 351; cf.C. Pharr, *The Theodosian Code, the Novels, and the Sirmondean Constitutions* [Princeton 1952] 130 and 134). COINS: T. E. Mionnet, *Description de medailles antiques grecques et romaines* I (Paris 1806) 422; *Supplément 2* (Paris 1822) 500-503; E. Sschönert-Geiss, «Thrakien», *JNG* 15 (1965) 264; D. R. Sear, *Greek Imperial Coins and their Values* (London 1982) §690, 696, 2791; *SNG Grèce, Collection Rèna H. Evelpidis, Athènes*, I (Louvain 1970) §1027-103 2; etc.

2. Pliny *NH* 4.11.42: *in ora a Strymone Apollonia, Oesyma, Neapolis, Batos, intus Philippi colonia (absunt a Dyrrachio CCCXXV) Scotusa, Topiros civitas, Mesti amnis ostium, mons Pangaeus, Heraclea, Olynthos, Abdera libera civitas, stagnum Bistonum et gens.* Skymnos of Chios, line 675 (*Geographi Graeci Minores* ed. C.Müller I. 222). S. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria* (Oxford 1926) 9-10, 21-22, 31, 34-43.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

this plain, from west to east, ran the Via Egnatia, touching the coast at Neapolis but not again until the navigable river Hebros (Maritza) provided contact with the sea (See Fig. 1: «Macedonia/Thracia»); this road naturally preferred to follow the higher ground in the area and to avoid the inconveniences of seasonal flooding[3]. In the plain were several localities of some consequence, whose relative positions and distances from each other can be determined through the itineraries (See Figure 2: «Roman Itineraries»): Akontisma, Pyrgi, Rumbodona, Cosinto, Stabulo Diomedis, and Porsuli (Maximianopolis)[4]. To the south of the Roman highway, on the western bank of the Nestos, was the Thasian Peraia, and on the eastern side was the territory of the *civitas libera* of Abdera. It is important to note that these local jurisdictions in the flood plain of the Nestos were divided administratively, after 46 A.D., between the Roman imperial province of Thracia and the senatorial province of Macedonia. The provincial boundary was also, in the later Roman Empire, a diocesan and eparchical boundary, and it evidently constituted an ecclesiastical boundary as well, between the jurisdiction of the Metropolitan of Trajanopolis and the Patriarch of Constantinople on the east, and the Metropolitan of Thessalonike, the Papal vicar, on the west. In the second quarter of the fifth century, in fact, we can note a bishop of Topeiros under Trajanopolis in Rhodope (at Ephesus, 431) and a bishop of Thasos under Thessalonike in Macedonia (at Chalcedon, 451)[5]. It is the placement of the

3. West of Thessalonike the Echedoros River (Galliko) gave the highway trouble with flooding; the original line of the road, now known through a milestone of Cn. Egnatius, was moved some 4 km to the north, and milestones were transplanted to new locations; see C. Romiopoulou *BCH* 98 (1974) 813-816, and G. Daux, *JS* (1977) 145-163, at 154-155 and 160; cf. *A Handbook of Serbia, Montenegro, Albania and adjacent Parts of Greece* (British Admiralty War Staff, Intelligence Division 1916) 125: «The Galiko has a wide shingly bed, and is subject to violent freshets: in spring it is unfordable; cf. 61 & 66). In general the Via Egnatia can be followed in this section through the works of T.L.F. Tafel, *De via militari Romanorum Egnatia... Pars Orientalis* (Tübingen 1841) 12-24; C. Miller, *Itineraria Romana* (Stuttgart 1916) lxx and 516-526; and Paul Collart, *Philippes, ville de Macédoine* (Paris 1937) 487-523. The pass of Akontisma is specially mentioned by Ammianus Marcellinus 26.4.8 and 26.7.12.

4. The *Itinerarium Antonini* is quoted from the edition of O. Cuntz, *Itineraria Romana* (Leipzig 1929) 48-50, and the *Itinerarium Burdigalense* from Cuntz (p. 99) and from Paul Geyer, *Itinera Hierosolymitana saeculi IIII-VIII* (Prague Vienne Leipzig 1898) 27. The *It. Ant.* covers the section of the Via Egnatia between Amphipolis and Trajanopolis twice, at 320-322 (in the enumeration of Wessely) and at 331-332, moving from west to east, while the *It. Burd.* covers the same stretch only once, at 602-604 Wessely, moving from east to west.

5. The date of the creation of the system of dioceses and eparchies has been disputed regularly, though consensus now seems to favor the second and third decade of the fourth century, depending on the date(s) assigned to the *Laterculus Veronensis*. T.D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine* (Cambridge Mass. 1982), has republished the

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

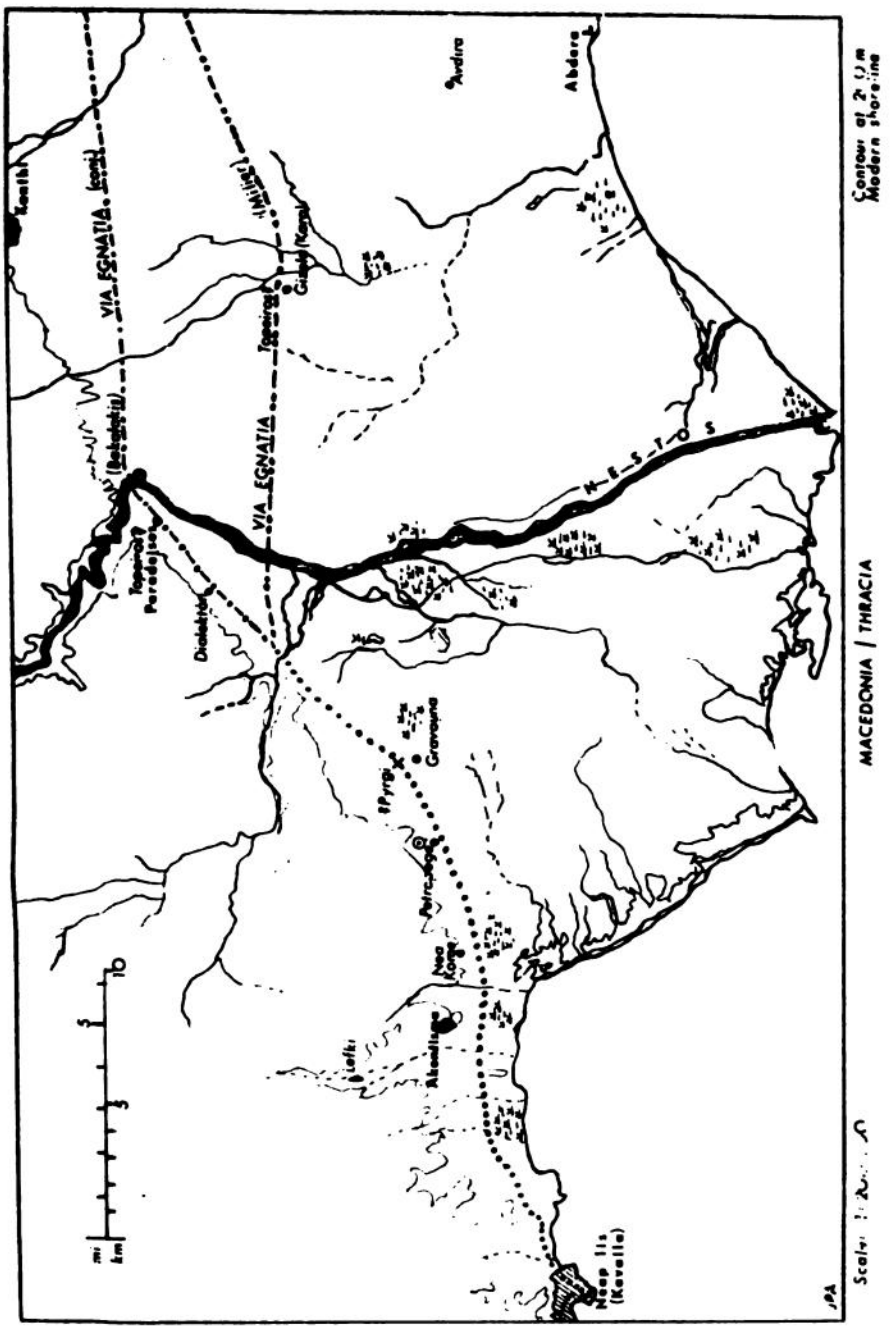

Digitized by Google
Original from
INDIANA UNIVERSITY

ITINERARIUM ANTONINI, 320-322	ITINERARIUM ANTONINI, 331-332	TABULA PEUTINGERIANA	ITINERARIUM BURDIGALENSE
AMPHIPOLIS	AMPHIPOLIS	AMPHIPOLIS	civitas AMPHIPOLIM
			XIII
			nutatio DOMEROS
XXXIII	XXXII	XXXIII	VII
			mutatio AD DUODECIMUM
			XII
PHILIPPI	PHILIPPI	PHILIPPI	civitas PHILIPPIS
XII		Fons CO	X
NEAPOLIS	XXI	NEAPOLIS	mutatio NEAPOLIM
VIIII			VIIII
ACONTISMA	ACONTISMA	ACONTISMA	mansio HERCOTROMA
			VIIII
			FINIS RHODOPEAE ET
XVII	XVIII	XVIII	MACEDONIAE
			mutatio PURDIS
			VIII
TOPIRO	TOPIRO	TOPIRO	civitas EPYRUM
XIII		XIII	X
COSINTO	XXII	COSINTO	mutatio RUMBODONA
			X
XXIII	STABULO DIOMEDIS	XXIII	mutatio AD STABULODIO
	XVIII		XII
PORSULIS	INIPARA sive	PORSULIS	civitas MAXIMIANOPOLI
	PORSOALI		
XXI	XXI	XX	XX
BRENDICI	BRIZICI	BRENZICI	mansio BEROZICHA
XII		XII	XV
MICOLITO		MICOLITI	mutatio MELALICO
XVI	XXXVII		VIII
			mutatio SALEI
			VII
TIMPIRO		XXIII	mutatio AD UNIMPARA
VIIII			VIII
TRAJANOPOLIS	TRAJANOPOLIS		civitas TRAJANOPOLIS
XVI			XIII
DYMAI	XXVIIII	DYMAI	mutatio DEMAS
			XII
	CYPSELA		mansio GIPSALA
			XII
	XXV (XXX?)		mutatio DRIPPA
			XIIII
	SYRACELLA		mansio SIROGELLIS
			X
	XXI		FINES EUROPAE ET
	APRIS		RHODOPEAE

Figure 2: The Itineraries

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

cities of the Nestos plain with respect to this important boundary and with respect to each other, and the relation of them all to the administration of the *cursus publicus* that I wish to discuss.

The Roman historian Livy, borrowing no doubt from Polybius, presents detailed information concerning the original settlement of the former Macedonian kingdom by Aemilius Paullus and the senatorial commission of 167 B. C.[6]. The official eastern boundary of the First Meris of Macedonia was to be the Nestos River, but the area to the east of this (that is, the areas of Thrace held by Perseus) were to be added to the First Meris. Exceptions were to be made to this principle, for the free *poleis* of Abdera, Maroneia, and Ainos. When Attalos, the brother of King Eumenes of Pergamon, appeared in Rome in the same year, however, he attempted to get Ainos and Maroneia for himself; but he was rebuffed by the Senate, and the freedom of the three cities was confirmed[7]. Later in the century Rome entered into treaty relations with Maroneia, as a recently discovered copy of this treaty indicates[8]. By implication it might be thought that Samothrace, once claimed by Perseus as his property, was to be attached to the First Meris of Macedonia as well, though its actual status is nowhere made clear until Pliny records in his geographical catalogue *insula Samothrace libera ante Hebrum*[9]. When Macedonia became a Roman province in 148, the governor also acquired powers east of the Nestos. Cn. Egnatius, as we now know, erected milestones on the Via Egnatia, which, in the time of Polybius, were numbered as far as

Interculus (pp. 202-203) and argued for the date of 303/314 for the western sections and 314/324 for the eastern (pp. 201-225, at 205). For Honoratos, bishop of the polis of Thasos in the Eparchy of Macedonia I, see E. Schwartz, *Acta Conciliorum Oecumenicorum. Concilium Universale Chalcedonense* I.1 (Berlin 1933) p. 64 §328; I.2 (1933) p. 91 §290, p. 102 §80, p. 137 §309, p. 150 §322; II.2 (1936) p. 66 §22. For Lukianos, bishop of Topeiros in the Eparchy of Rhodope, see *ib.*, *Concilium Universale Ephesum* I.2 (1927) p. 5 §53, p. 21 §56, p. 56 §29 (See J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* IV [Florence 1760] 1125, 1153 and 1213).

6. Livy 45.17-18 and 29-30. There are additions, mentioned by Livy in connection with events in Rome surrounding Paullus' triumph, from the annalist Valerius Antias; the extent of these additions to Polybius is problematical, but the essential information discussed in the text appears to be Polybian. The sources for Paullus and the commission are gathered in T.R.S. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic* I (Cleveland 1960) 433 and 435.

7. Polybius 30.3.3. Livy 45.20. See also F.Walbank, *A Historical Commentary on Polybius* III (Oxford 1971) 417-419.

8. *SEG* 27 (1977) §339. The complete text is not yet published; on epigraphical grounds the inscription is stated to belong to the second half of the second century B.C.

9. Polybius 29.8.8. Livy 44.25. Pliny *NH* 4.12.73. Cf. P.M. Fraser, *Samothrace. II.1: The Inscriptions on Stone* (New York 1960) p. 12; Roman governors often appeared at Samopthrace (p. 102): «...all the other dedications made by known officials are by officials of the province of Macedonia....» (citing his §28, 31, 50, 53, and *IG* XII.8 (232).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

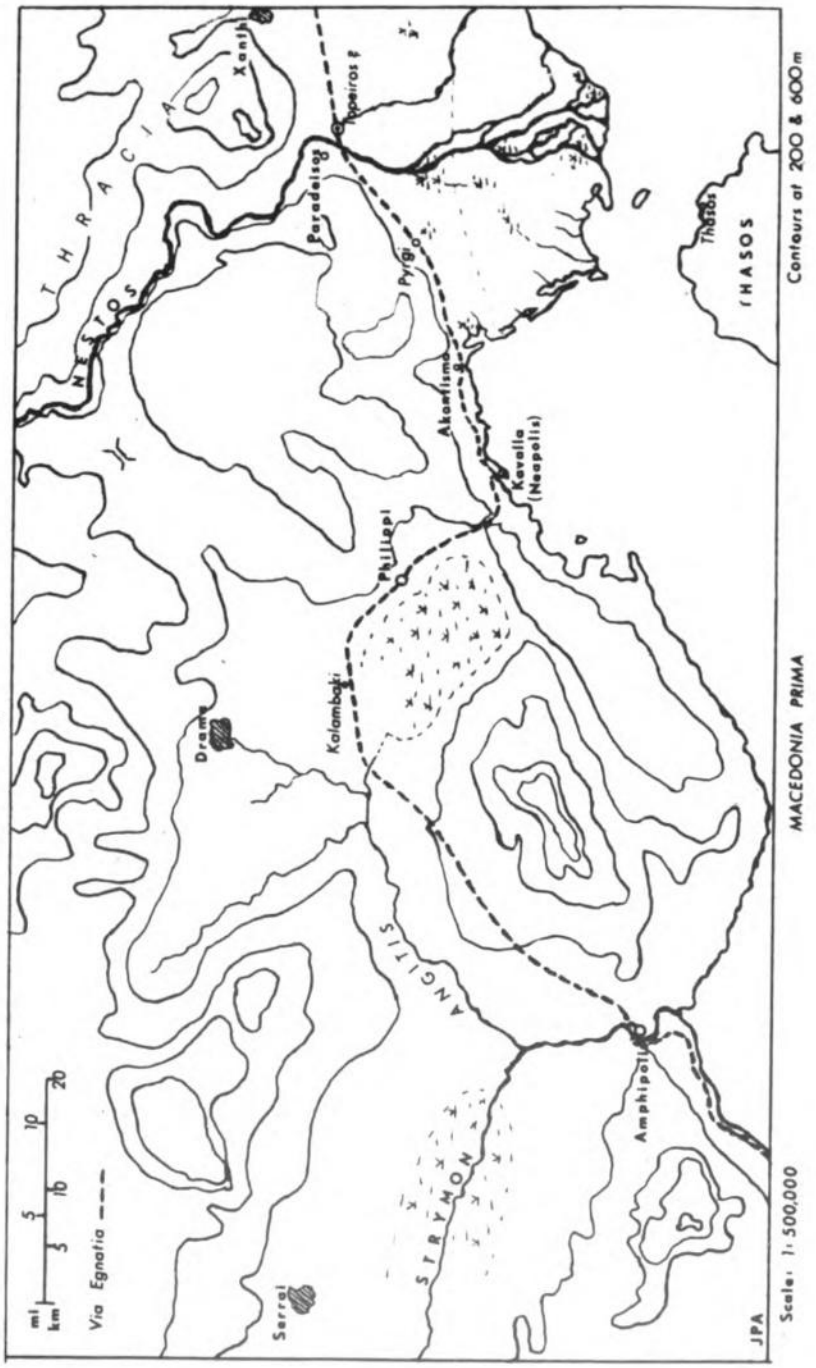

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Cypsela, which is on the east side of the Hebros River; and the so-called Piracy Law of 101/100 puts the Caenic Chersonesus into the province of the Roman governor of Macedonia as well[10]. These considerations would seem to settle the matter of the administrative status of the *poleis* in the neighborhood of the Nestos River under the Republic – with the exception of Thasos. Pliny, it is true, calls Thasos a civitas libera, and this status can be traced back to the time of T. Quinctius Flamininus in 196; the huge issues of Thasian silver coins in the second and first centuries B.C. certainly confirm this *eleutheria*[11], but the important question is whether Thasos was a free state within the First Meris (as Thessalonike was, in the Second Meris), or a free state in Thrace – not *in* Macedonia, but attached to the *provincia* of the magistrate who governed Macedonia (See Fig. 3. «Macedonia Prima»). The jurisdictional status of the property on the mainland belonging to Thasos, the Thasian peraia, is, as will become evident, of no small importance to the administrative history of the Via Egnatia[12].

It is curious that there is no statement in the ancient literary evidence as to the exact legal connection of Thrace with the Roman government of the Republic. Precision would not, of course, be necessary between 148 B.C. and 46 A.D., when the Roman procuratorial province of Thrace was erected by Claudius, for up until that time the governor of Macedonia (whether imperial or senatorial nominee) would have exercised control[13]. The degree of favor which Thasos enjoyed, however, certainly underwent changes. In 42 B.C. the island had served as the provisioning base for the armies of Brutus and Cassius before the battle of Philippi (not necessarily by choice) and it is possible that the loss of the islands of Skiathos and Peparethos was the aftermath of triumviral disfavor. The establishment of Philippi as a Roman colony in 42, and its enlargement by Augustus in 30, moreover, constituted a further –if indirect– diminution of the position of Thasos, for it placed a vigorous and well-connected band of Roman citizens in possession of Neapolis on the coast, the most important of Thasos' ports-of-entry to the mainland, and it made a part

10. Polybius 34.12.2. Romiopoulou *BCH* 98 (1974) 813-816. M. Hassall, M. Crawford, and J. Reynolds, «Rome and the Eastern Province at the End of the Second Century B.C.,» *JRS* 64 (1974) 195-220. The Caenic Chersonese had just then been conquered by T. Didius, the governor of Macedonia.

11. Pliny *NH* 4.12.73: *ab* [Atho] *Thasos libera* B.G. Head, *Historia numorum* (London 1911) 266.

12. C. Dunant and J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos, II* (Paris 1958) 57, ask an equally relevant question. Was Thasos a *civitas libera* only, or was it a *civitas foederata*? The legal difference is considerable.

13. In general, see, most recently, B. Gerov, «Die Grenzen des römischen Provinz Thrakia, bis zur Gründung des Aurelianischen Dakien», *ANRW* II.7.1 (Berlin New York 1979) 212-240.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

of the border of the Thasian *peraia* coterminous with that of the colony[14]. The details of Thasos' relationship to the Roman government are, however, uncertain.

A letter of the Emperor Claudius to the Thasians, written in 42 A.D., before the creation of the province of Thracia, has been taken to shed some light on the matter[15]. In this letter a promise is apparently made to preserve for the Thasians all the privileges awarded to them by Augustus. What privileges? Had Augustus augmented the status of Thasos at some point? The language of the letter is vague, and may be mere pious rhetoric. On the other hand, the privileges may have been religious in nature, for the imperial cult is mentioned in the previous sentence, in connection with Claudius' refusal of divine honors. Or the privileges may have been purely honorific, without political substance or consequence. In truth there are many possibilities, and it would be venturesome to insist on an increase in independence for Thasos as the inevitable answer. In the same letter, moreover, there is an additional puzzle: a refence to the *eparcheia* and to an *eparchos*; and it appears that the official (whose name is not preserved) was to receive imperial instructions to oversee some sort of business at Thasos. This may perhaps indicate, in one way or another, the relationship of Thasos to provincial government and to Rome. But this *eparchos* cannot, at this date, have been a procurator-governor of the Province of Thracia (which did not yet exist in 42); neither, it seems, can he have been the governor of Macedonia, who in 42 was P. Memmius Regulus, *legatus Augusti pro praetore Moesiae, Macedoniae et Achaeae*, whose title in Greek would have been *presbeutes*, whereas Claudius calls his official an *eparchos (praefectus* or *procurator)*[16]. A better sort of candidate might be

14. Dunant and Pouilloux (supra, n. 12) 56. Plutarch *Brutus* 44; Appian *BC* 4.136, 5.7.

15. Dunant and Pouilloux, §179 (42 A.D.) 3-12:

ὅπερ {ταῖς πρεσβείαις ταῖς ὑφ' ὑμῶν πεμφ-
θείσαις ἀπεφηνάμην, τοῦ[τ]ο καὶ ἡμεῖν λέγω ὅτι το[ὺς ..... τῆς ὑμετέρας]σπο[υ]-
δῆς καὶ εὐσεβείας ἀποδέχομαι κοινῇ παντας, τὸν δὲ ναὸν μ[ό]ν[οις] εἶ[ναι] τοῖς
θεοῖς κρείνων παραιτοῦμαι, τὰς ἄλλας προσειέμενος τιμὰς αἳ πρέπου-
σιν ἡγεμόσιν ἀρίστοις· διαφυλασσω δὲ ὑμεῖν κατὰ τὰ δ[ε]δογμένα τῷ θε]ῷ Σεβασ-
τῷ πάνθ' ὅσα παρ' αὐτοῦ τείμια, ὅσα τε [περὶ?] τῶν προσφ [..... ὑπαρ]-
χόντων ὑμεῖν καὶ τῆς τοῦ σείτου ἐξαγωγῆς [ἐπι]μελές φ----------
ἐπάρχω Γρ...ινα· εἰ μηδέν.... ἐν τῇ ἐπαρχείᾳ, γρ[άφω ὅ]πως Μ------
τούτων ὑμεῖν δοθέντων, δηλωση μοι· κα[ὶ τὰ] ἄλλα κηδόμενόν
με τῆς πόλεως σαφῶς ἴστε. οἱ τὸ ψήφισμα ἀναδόντες ε--------

The matter of the grain supply (line 9-11) is the real subject of the letter rather than the suggested imperial honors or the traditional rights of Thasos. Cf. *SEG* 1 (1926) 335, line 23f. line 23f. (*Lex Gabinia Calpurnia de Delo*), where the C]VSTODIA PVBLICEI FR[VMENTI is alluded to in a document discussing the *libertas* and *immunitas* of a community (Delos) legally attached to Athens.

16. Tiberius had combined Macedonia with Achaea and Moesia in 15, and consistent

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

suggested by comparison with a slightly later letter written by a legate of Moesia, Flavius Sabinus, to the city of Istria, in which the phraseology is quite like that of Claudius' letter: «It will be the care of Arruntius Flamma to preserve your rights around Peuce unimpaired; I have given him instructions to this effect, and I will talk also to Aemilianus my successor, and will give you complete support»[17]. This Arruntius is a *praefectus* attached to the *legatus*, probably a military prefect of some sort such as a *praefectus equitum*[18]. The *eparchos* mentioned in the Thasos letter, therefore, need be no senator at all, but instead perhaps some equestrian deputy of P. Memmius Regulus, who is ordered to attend to matters at Thasos on the explicit instructions of the Emperor. The letter of Claudius to the Thasians, therefore, while it does give some indication of interest on the part of the imperial government in the affairs of a *civitas libera*, does not really support any theory as to the attachment of Thasos to one or another administrative district[19].

In this same dossier and on the same stone as the letter of Claudius, however there is another document which has been taken to provide clear evidence that Thasos was under the control of the governor of Thrace rather than under the gonernor of Macedonia[20]. This second

with his policy in Egypt, Spain and Syria, had allowed governors to have long terms of office. Claudius returned Macedonia and Achaea to senatorial control in 44: Dio 58.25.4 and 60.24.1; Suetonius *Claudius* 25.3. The incumbent in 42 was P. Memmius Regulus, who had been serving since 35: T. Sarikakis, *Ρωμαῖοι ἄρχοντες τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας*, Μέρος Β' (Thessalonike 1977) 51-54; cf. Dunant and Pouilloux (supra, n. 16) 71 and n. 2. The term *eparchos* is not the usual term for *legatus Augusti pr. pr.*: D. Magie, *De Romanorum iuris publici sacrique vocabulis sollemnibus in Graecum sermonem conversis* (Leipzig 1905) 86-88; cf. 103-114.

17. *SEG* 1 (1926) §329 E. M. Smallwood, *Documents illustrating the Principates of Gaius, Claudius and Nero* (Cambridge 1966) §384, lines 10-15 (obviously a bureaucratic form letter):

Φλάβιος Σαβεῖνος Ἰστριανῶν ἄρχουσ[ιν βουλῇ δήμῳ] /χαίρειν.
τὸ περὶ Πεύκην ὑμεῖν δίκαιον [ὅπως ἀκέραιον δι]/ατηρηθῇ, ἔσται
ἐπιμελὲς Ἀρουντίῳ Φλάμ[μᾳ τῷ ἐπάρχῳ. οὕ[/τως γὰρ αὐτῷ
ἐπέστε[ι]λα· λαλήσω δὲ καὶ Αἰ(μι)λι[ανῷ² διαδόχῳ]/ μου καὶ εἰς τὸ
παντελὲς συνστήσω ὑμᾶς.

18. Hugh Mason, *Greek Terms for Roman Institutions* (Toronto 1975) 139; N. Lewis and M. Reinhold, *Roman Civilization. Sourcebook II: The Empire* (New York 1955) p. 144 n. 135.

19. It may be remarked that Claudius' brevity and the damage suffered by the inscription do not permit us to state whether the intervention of the *eparchos* is at the request of the Thasians or a (perhaps unwelcome, but unavoidable) decision on the part of the Emperor (as at Alexandria: *P. London* 1912).

20. Dunant and Pouilloux (supra, n. 12) and §182

Μᾶρκος Οὐέττιος [Μάρκελλος ἐπίτροπος αὐτοκράτορος Τιβερίου Κλαυδίου Καίσαρος?]
Μᾶρκος Οὐέττιος [Μάρκελλος Θασίων ἄρχουσι βουλῇ δήμῳ χαίρειν].
Εἰ μὲν γνω..αμ -

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

letter, from M. Vettius Marcellus *procurator Augusti*, is quite mutilated, but the surviving words clearly suggest that there is a question of the *sotereia* of the *ethnos* (of Thasos), and apparently a systematic conscription of troops is under way; the *polis* had, it seems, been solicited to supply recruits above a certain age, but a protest had been lodged by the Thasians, whose envoys cited the city's rights; these rights the procurator(?) recognized[21]. At this point the text breaks off, though pressing questions remain. What is the date of the incident which the Thasians took the trouble to monumentalize? After the letter of Claudius of 42, on the same stone just above, to be sure, and (as has been allowed) perhaps not even under Claudius at all, but under his successor, for Vettius is known to have served several emperors[22]. It is presumed that this plurality of emperors included Claudius and Nero, since the province of Thrace, of which Vettius seems to be the procurator-governor, was not established until 46 A.D., and since Vettius was honored with an inscription by twenty-seven of the *strategoi* of Thrace[23]. But it must be noted that Vettius is not called procurator of the province of Thrace (or by any other title than *epitropos Sebastou-procurator Augusti* (-orum)), and that a similar dedication from the same find-site (Paradeisos on the Nestos River) from the same Claudian-early Neronian period is erected by the strategoi of Thrace to T. Flavius Sabinus, *legatus Augusti*[24]. Flavius was a senator and the governor of Moesia for seven years at the end of Claudius' and the beginning of Nero's reign, and his presence along with that of Vettius on inscriptions from Paradeisos might as well suggest that Vettius was a procurator in Moesia as

4 οὐδένα ἐγγράφει -
πληρωθῆναι καὶ κατ[-
τους δεῖ εἶναι στρατιώτας ὅσοι ἐγεγόνεισαν [- - - - - - - - - - - - - - - - - - -
καίων καὶ τῷ ἔθνει σωτήριον ἡγοῦμαι, ἀναγνωσθέντων δὲ [καὶ ὑπὸ τῶν ὑ]-
8 μετέρων πρέσβεων τῶν τῆς πόλεως δικαίων, ὅσα τε φιλ[.....]οπ[.....]

21. *Ib.* lines 7-8

22. *Ib.* p. 73; *CIL* 9.3019. Vettius is mentioned by Pliny, but not in a context which would be useful in solving the Thasian problem (2.199; 17.245). The logic of the proposal that the emperors were Claudius and Nero is quite weak; nothing extant forbids the pair from being Caligula and Claudius, and the only *terminus ante quem* which has been suggested is that of the death of Pliny in 79.

23. D. Lazaridis, «Katalogos stealegon Thrakes», *Arch. Eph.* 1953/54 (Athens 1955) 238; B. Thomasson, *Laterculi praesidum*, 22. *Thracia* (Goteborg: December 1976) p. 3 The honorific inscription was discovered on the west bank of the Nestos River near Paradeisos in 1945; it has been presumed that it was found *in situ*. Cf. *Bull. épig.* 1956 §162 *AE* 1957 §23; *SEG* 16 (1959) §415; Smallwood (supra, n. 17) §260.

24. G. Bakalakis, «Paranestioi archaioteles», *Thrakika* 8 (1937) 15; *Bull. épig.* 1939§ 188; *AE* 1937 §169: ΤΙΤΩ ΦΛΑΟΥω ΣΑΒΕΙΝΩ ΠΡΕΣΒΕΥΤΗ ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΙ ΘΡΑΚΗΣ ΤΙΒΕΡΕΙΟΣ ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΔΙΝΙΣ

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

that Vettius was the governor of Thrace[25]. If Vettius' office cannot be established with confidence, then the *terminus post quem* is likewise uncertain – unless one connects him with Flavius; as a procurator in the area Vettius might have been in office when Memmius was still governor of Achaea-Macedonia-Moesia and he might have continued to serve one of the provincial administrations that followed upon the reorganization of Memmius' *provincia* after 44; he might have served in the area after 44, but before the province of Thrace came into being, and attached either to Macedonia or Moesia; and he might have been in the area after 46, as an official of the Thracian or Moesian provinces, or in some other capacity. The question of Vettius' official title aside, there is still the matter of his activity at Thasos.

In the letter of Vettius, the order for conscription was prompted (as Dunant and Pouilloux suggested[26]) by instructions from the central government in Rome. If the exact nature of the connection between Thasos and Rome at the time were known, some clear statement might be made as to the obligation of this *civitas libera* to provide troops, presumably for the *auxilia*[27].

25. The dedication in honor of Vettius (supra, n. 23) and that in honor of the governor of Moesia, T. Flavius Sabinus (supra, n. 24) have in common the name of Tiberius Claudius Dinis, strategos of Thrace. The inscription in honor of Vettius (found in the bank of the Nestos River, on the west side, to the east of the modern village of Paradeisos) also mentions (in the fourth place among the *strategoi* a M. Vettius Dinis, whose name has been inserted in a *rasura* (Lazaridis, 238). How does there happen to be a Vettius among the *strategoi* of Thrace? If the citizenship dates 46 A.D., then the Roman Vettius may well have been an equestrian official of Provincia Macedonia; if after 46, Vettius may have had duties in Thracia, under the administration perhaps of Flavius Sabinus, *legatus Augusti*. It may be noticed that other Vettii are found in the area, including one in Macedonia, at Edessa in 51/2 A.D.–which strengthens the possibility that the citizenship of Vettius Dinis, strategos of Thrace, and that of P. Vettius Narcissus, the official of a religious society at Edessa, may derive from the same official. See D. Kanatsoulis, *Makedonike Prosopographia* (Thessaloniki 1955), p. §1079; cf. §1078 (our Vettius Marcellus, *epitropos, Sebastou*). There is also a Vettius Proklos at Thessaloniki in 74 5 A.D.: Kanatsoulis, *Makedonike Prosopographia, Sympleroma* (Thessalonike 1967) p. 26 §1714. That both inscriptions derive from the Thracian T. Claudius Dinis make it likely that they belong near the same point chronologically and not impossible that the Presbeutes Flavius is the superior of the Epitropos Vettius.

26. Dunant and Pouilloux (supra n. 12) 72.

27. Cf. supra, n. 16 G.L. Cheesman, *The Auxilia of the Roman Imperial Army* (Oxford 1914) 60, states that nine alae and twenty cohorts of auxilia were raised from Thrace before 70 A.D. Not a single one of these can be shown to come from Thasos. T. Sarikakis, «Des soldats macédoniens dans l'armée romaine», *Archaia Makedonia* II (Thessalonike 1977) 435, records the names of 122 legionaries from Macedonia, mostly serving in the legions on the Danube, and (p. 437) 24 auxiliaries. The latter, as the former, come from both colony (e.g. Philippi) and *civitas libera* (e.g. Thessalonike), but whether these men were volunteers or conscripts cannot be determined, nor can one say whether they were recruited by the senatorial governor or by some imperial officer. There is even some doubt (Cheesman 63) as to whether conscription could take place at all in a senatorial

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

But the methods of auxiliary recruitment are virtually unknown, and the only evidence from Thrace suggests that on at least one occasion an official was dispatched from Rome *ad dilectum agendum*. He was presumably *not* the procurator-governor of Thrace, and in his case the governor's responsibility is unknown[28]. Now if Vettius *was* acting on instructions from the government rather than in his alleged capacity as governor of Thrace, then no conclusion as to a governor's powers over Thasos can be deduced. Even if Vettius had no legal powers over Thasos, but was merely calling for volunteers, a punctilious local government might choose to avoid any sort of precedent by resisting vigorously any connection of any sort with the governor. Thasos did take care, after all, to preserve the memory of this successful refusal and the acknowledgment of the procurator-governor of Thrace of their rights. Such was prudence, and thus very poor evidence indeed that Thasos was dependent upon the province of Thrace generally.

A third, and critical, document from Thasos, which has also been adduced to show Thasos' dependence on Thrace, involves directly both the boundaries of the *territorium* of Thasos on the mainland and the responsibility of Thasos for the maintenance of the Via Egnatia[29]. The Vespasianic procurator-

province without a decree of the Senate. The business would, of course, more easily be expedited in an imperial province, especially one governed by a *legatus Augusti pr. pr.*, whose command over the army was unquestioned. But the situation in a procuratorial province may have been a good deal more delicate. H.C. Pflaum, «Histoire et cultes de Thasos», *JS* (1959) 75-88, at 83-87, notes that there are 40 gentilicia recorded among the Roman names on Thasos up to that time. Neither Vettius nor Vinuleius occurs (cf. supra, n. 25), nor does the assumption that the Roman presence on Thasos was due largely to veterans from Philippi seem to be borne out (only 15 of the 40 gentilicia are shared with Philippi). There is, however, a rare name, Aufonius, which also occurs as the name of a legionary from V Macedonia stationed at Troesmis in Moesia Inferior (*CIL* 3. 6178); it is not clear, however, that he is Thasian.

28. Dunant & Pouilloux (supra, n. 12) §186 = E. M. Smallwood, *Documents illustrating the Principates of the Flavian Emperors* (Cambridge 1967) § 457. DILECTUS: *IGRR* I. 824, from Hauvette, *BCH* 4 (1880) 507, and A. Dumont & Th. Homolle, *Mélanges d' archéologie et d' épigraphie* (Paris 1892) p. 450 § 111 [1]; cf. the text in A.von Domaszewski, *Die Rangordnung des romischen Heeres* (2nd ed. by B. Dobson) (Bonn 1967) 285, and see 136:... πέμφθεντι ἐπί στρατολογίαν ἀπό Ρώμ[ης] εἰς τὴν αὐτὴν ἐπαρχίαν. B. Thomasson, *Laterculi praesidum*, 22. *Thracia* (Goteborg, December 1976) p. 4: «Num praeses fuit ille πεμφθείς ...dubitandum mihi videtur».

29. I cannot accept the theory of H. G. Pflaum, *JS* (1959) 79-82, that the letter of Venuleius is prompted by the grant by testament of a parcel of property inside the *territorium* of Philippi near Serrai to the *polis* of Thasos. Cf. S. Miller, «Requisitioned Transport in the Roman Empire: A New Inscription from Pisidia», *JRS* 66 (1976) 86-131, at 120, who states that he does not agree entirely with Pflaum's theory, but does not enter into specifics. It seems most unlikely that a procurator of Thrace could overrule an arrangement made with respect to the internal private property of a Roman colony, having its own magistrates and operating according to Roman civil law; if such *were* the case, a special grant of authority would be needed, and in itself such a putative grant invalidate arguments as to the status of Thasos based on the letter of Venuleius.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

governor of Thrace, Venuleius Pataecus, wrote a letter to the Thasians, announcing a number of decisions. This very fact might seem to prove dependence. He says, «I have given you justice against the colony [Philippi, presumably], and you have gotten back the money due to you, and for the future I release you from the *angareia*, except for what (you owe) on account of your own *chora*. But what Lucius Antonius, the most remarkable personnage, has judged about the past I [it?] was not able [possible?] to get reversed. I have assigned you a soldier in the matter of the *horoi*; when I myself am in the area I will erect (them), and in nothing will you suffer loss. For I have the liveliest desire to do everything with good will up to the (limit/edge) of Thrace [?], and indeed particularly for you»[30]. This is indeed a brief and elliptical reply, head by head, to a series of issues raised by Thasian envoys. Obviously there had been a complaint lodged with Venuleius with respect to charges levied against Thasos to pay for the maintenance of the *cursus publicus* on the Via Egnatia, the only possible road in which Philippi and Thasos could have had a mutual interest. Charges or services had been levied[31] to the advantage of Philippi and against Thasos by one Lucius Antonius, and Venuleius undertakes to grant an adjustment in future charges, while stating that he is unalbe to do anything about the past. He then turns to another point (We do not know whether the letter as it stands may have been edited, extracting only the relevant precedents for preservation on the stone), and announces the assignment of a soldier, a *mensor*, no doubt,[32] for the *horoi* which he will see erected Thracewards[33]. It

30. Dunant & Pouilloux (supra, n. 12;cf. n. 28) 186:
[Λ.?] Οὐεινούλειος Παταίκιος ἐπίτροπος αὐτοκράτο[ρος]
Καίσαρος Οὐεσπασιανοῦ Σεβαστοῦ, Θασίων ἄρχουσ[ι],
βουλῇ δήμωι χαίρειν *vac.* καὶ πρὸς τὴν κολωνείαν ἐδικα[ι]-
4 οδότησα ὑμᾶς καὶ ἀπειλήφατε τὸ ὀφειλόμενον ἀργύριον
καὶ τῆς ἀνγαρείας ὑμᾶς τὸ λοιπὸν ἀπολύω παρὲξ ὧν ἃ
διὰ τῆς ὑμετέρας χώρας· *vac.*ἃ δὲ Λούκιος Ἀντώνιος, ἀνὴρ
ἐπισημότατος, κέκρικε περὶ τοῦ παρῳχηκότος, οὐκ ἐδυν[άμην]
8 [ἀ]νασκευασθῆναι· στρατιώτην ἔδωκα ὑμεῖν περὶ τῶν ὅρων,
ὅταν αὐτὸς γένομαι (*sic*) κατὰ τόπον στήσσω καὶ ἐν οὐδενὶ μέμψε-
[σ]θε· προθυμίαν γὰρ ἐκτενεστάτην ἔχω τοῦ ποιεῖν εὖ πάντας ἐπὶ Θ[ρά]-
[κ]ην?, ὑμᾶς δὲ δὴ καὶ σφόδρα.
Υἱὸς σώφρῳ[ν] φίλος ὤν.... ξένος τοσοῦτος————————

31. On the nature of these exactions and obligations, S. Miller (supra, n. 29) is detailed and explicit; see also, W.H.C. Frend, «A third-century inscription relating to *angareia* in Phrygia», *JRS* 46 (1956) 46-56. The inscription published by Miller belongs to the reign of Tiberius, and though it is issued by a *legatus Augusti pr. pr.* on istructions from Rome, it can be assumed that its features applied widely. See infra. n. 49, for an example of Domitianic date.

32. *Mensores* were professional surveyors, often attached to Roman legions. See O.A.W. Dilke, *The Roman Land Surveyors* (New York 1971) 98-108, for the business of *agrimensores* in establishing boundaries and dealing with boundary disputes – the categories of which were worked out in some detail.

33. Dunant & Pouilloux (supra, n. 12) 83, remark that the use of the preposition ἐπι with the

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

would appear, and it has been alleged[34], that this affair helps to demonstrate that Thasos was administratively part of Thrace rather than Macedonia; but this assertion involves a judgment as to the capacity in which Antonius and Venuleius presume to give legal decisions.

There is, first of all, a question as to the identity of Lucius Antonius. He has been taken to be Lucius Antonius Naso, Nero's Equestrian friend (Dunant & Pouilloux) and Lucius Antonius Saturninus, the senator who, as governor of Germania Inferior in 89, revolted against Domitian (Pflaum, Eck, Papazoglou)[35]. A factor in resolving this issue is the title accorded to L. Antonius in Venuleiu's letter: ἀνήρ ἐπισημότατος. T. Sarikakis, relying on T. Mommsen, restricted this title to members of the senatorial order[36], and he has been followed by Papazoglou, at least to the extent of making this Antonius a senator rather than an Equestrian[37]. The title was a recognized bureaucratic status title, and was (for instance) used by the governor of Moesia (toward the end of Nero's reign) to refer to his senator-predecessors[38]. But if we agree that Antonius is the senatorial Antonius Saturninus, we must still ask in what capacity he made the decisions which cannot be reversed by Venuleius. The governorship of Macedonia has been suggested (by Pflaum, Sarikakis, and Eck) – in which case the argument that Thasos was in Macedonia is at least as strong as the one that it was in Thrace; alternatively, it has been proposed that he was an extraordinary official, sent as a special envoy by the emperor *ex*

accusative in this context is unsual. It may be suspected that Venuleius is engaging in a pun derived from geometry and thus having to do with measurement of boundaries. See *LSJ*[9] s. v. ἐπί, where the preposition may, with the accusative, signify «*joining* the points of contact», «up to» «as far as».

34. B. Holtzmann, «Note de géographie politique: à propos de Thasos dans la *Géographie* de Ptolemée (III, 11,8)», *BCH* 95 (1971) 259-266, at 263-66. Without entering into detail on H.'s treatment of Ptolemy, it must be noted that Ptolemy composed his geographical catalogue for the purpose of drawing up accurate maps; the map-segment on which Thasos and Samothrace would have to appear would be that of European Map § 9 (which centered on Thrace) rather than on European Map § 10 (on which Macedonia, Epirus, Achaea, etc. appeared); cf. C.F.A. Nobbe (ed.) *Claudii Ptolemaei Geographia* (Leipzig 1843-45) pp. 209-214. The visual requirement, I believe, takes precedence over the provincial arrangement which Holtzmann sees.

35. Antonius Naso: Dunant & Pouilloux (supra, n. 12) 83-86. L. Antonius Saturnius: Pflaum, *JS* (1959) 75-88; F. Papazoglou, «Gouverneurs de Macédoine», *Za Antika* 29 (1979) 227-249, at 239; W. Eck, «Jahres- und Provinzialfasten der senatorischen Statthalter», *Chiron* 12 (1982) 281-362, at 297 with n. 62.

36. T. Sarikakis (supra, n. 16) 58, citing T. Mommsen, *Romisches Staatsrecht* III[1] 471, and translating *episemotatos* as *clarissimus*. Papazoglou (supra, n. 35) 239, rightly rejects this translation and also denies that *episemotatos* is equivalent to *diasemotatos*, a title of the highest equestrian *praefecti*; she denies (wrongly) that these titles were in regular use in the first century.

37. Papazoglou 242: «... L. Antonius était intervenu comme un envoyé du prince en mission extraordinaire. Il devait, par conséquent, être sénateur ce qui plaide en faveur de l'identification proposée par Pflaum[i.e. L. Antonius Saturninus].

38. *SEG* I (1923) § 329; 18 (1962) § 294. Smallwood, *Documents... Gaius* (supra, n. 17) § 384, line 32.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

autoritate imperatoris (Papazoglou)[39]. Papazoglou makes an important advance in discussion by drawing attention to the fact that the placement of boundary stones is involved and that this act requires –in the case of provincial boundaries– special authority from the Senate, or from the emperor, or from both[40]. Indeed, it may be added that all boundaries had a religious connotation, and their improper removal was a violation of both civil law and religious law[41]. After 46 A.D. such an issue would have been especially delicate in political terms as well, for Thrace had passed into the hands of equestrian procurators appointed by the emperor, while Macedonia had been returned to the control of Senatorial promagistrates; it is all the more likely, therefore, for the government in Rome, to avoid critisism and friction, to send a special commissioner, a *iudex datus* (δοθείς κριτής)[42]. To add to Papazoglou's case, however, it must also be pointed out that Philippi was a *colonia civium Romanorum*, and its *territorium* legally belonged to the Populus Romanus, not to the Province of Macedonia[43]. Thus, the presence of a commissioner with some sort of *auctoritas* would have been required, whether the boundary between Philippi and Thasos was also the boundary between Macedonia and Thrace, or not.

A deeper question needs to be put. Why was there a delimitation at all under Vespasian –and that to the detriment of the *civitas libera* of Thasos? Philippi was a very large colony territorially, and certainly did not need the land to the east of Neapolis. One answer may perhaps be seen in coinage of the area, for Macedonia is one of the few places which issued coins for Vitellius (in 69), and in the business of the revocation of Nero's prodigal grants of *eleutheria* (carried out in late 70 A.D.)Madceonia, or parts of it, may well have figured.[44] Vespasian's extensive changes in many provinces of the empire, and in the

39. Governor of Macedonia: Sarikakis (supra n. 16) 58, with n. 5; Eck (supra, n. 35) 297, with n. 62. Eck places his putative governorship in 76/7 A.D., an addition to his list in *Senatoren von Vespasian bis Hadrian* (München 1970) 122; Pflaum *JS* (1959) 81. Special envoy: Papazoglou (supra, n. 37).

40. Papazoglou (supra, n. 35) 240-41. H.-G. Pflaum, «Légats impériaux à l'intérieur de province senatoriales», *Hommages à Albert Grenier* III (Bruxelles 1962) 1232-1242. For joint authorization by Emperor and Senate: *AE* 1919 § 22 (Grete, 64/65 A.D.).

41. Dilke (supra, n. 32) 98-99. T. Mommsen, «Zum römischen Bodenrecht», *Hermes* 27 (1892) 79-117. P. de Tissot, *Etude historique et juridique sur la condition des agrimensores* (Paris 1879). R. Taubenschlag, «terminus motus» *RE* V A1 (1934) 784-785.

42. The vocabulary of Venuleius' letter, κέκρινε, may suggest the work of a iudex datus, δοθείς κριτής (*Hesperia* 34 [1965] 249).

43. Paul Collart, *Philippes* (supra, n. 3) 258-287; Dilke (supra, n. 32) 178-187. Note that even the boundaries between the colonial *ager* of Philippi and that of a private person were delimited *ex auctoritate* of the Emperor Trajan: *CIL* 3. 14206[4].

44. H. Gaebler, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, III: Makedonia und Paionia* (Berlin 1935) p. 78 § 244; David R. Sear, *Greek Imperial Coins and their Values* (London 1982), p. 66 § 690, with photo.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

status of territories legally outside it, culminated in the censorship of 73/74– an event which would in any case have drawn attention to Colonia Julia Augusta Philippensis and its claims[45]. *Angareia*, however, was the immediate cause of Thasos' complaint, and this points to problems with the financing of the *cursus publicus*. Thasos had evidently been charged by L. Antonius with obligations that extended *beyond* its own territory, in the direction of Philippi, and it is most emphatically *not* the boundary stones which Venuleius undertook to move, but obligations for the maintenance of the *cursus publicus* which he ordered to be confined to the *chora* of Thasos. If, with respect to Philippi, Venuleius was not acting as *iudex datus ex auctoritate*, then in what capacity did he revise the *angareia*, which affected both Philippi and Thasos? If he did it as procurator-governor of Thrace, then by what authority did he presume to revise the *angareia* of property belonging to Philippi, which most certainly did not belong to his province? One would have to posit a special imperial grant of authority, in which case the inscription would be worthless for determining provincial boundaries. Alternatively, Venuleius may have been the local governmental official in charge of the *cursus publicus* in Thrace, and perhaps in part of Macedonia as well. It is now on record that the office of *praefectus vehiculorum* in Rome already existed in the reign of Vespasian, and it is now quite likely that Baebius Juncus held the post late in Nero's reign; an *ignotus* from an inscription from Buthrotum may even be pre-Claudian, and there is nothing to stand in the way of the supposition that the office was instituted by Augustus himself when the *cursus publicus* was established[46]. Claudius' edict on the *cursus publicus*, found at Tegea, speaks of relieving the burdens of the *vehicula* not only of the colonies and municipia, but of the provincial *civitates* as well[47]. In the other direction, an inscription from the neighborhood of Plovdiv shows that Nero, in 61/62 A.D., instructed his procurator of Thrace to erect *tabernae* and *praetoria* along the *viae militares*, a circumstance which testifies to the duty of the governor of Thrace (even if on a special basis) of maintaining the *cursus pu-*

45. See A.B. Bosworth, «Vespasian and the Provinces: Some Problems of the Early 70's», *Athenaeum* 51 (1973) 49-78. Z. Taşlıklıoglou, *Trakya'da epigrafiya araştirmalari*, II (Istanbul 1971) 86 = *AE* 1973 § 485, provides evidence of an unknown *procurator provinciae Thraciae, censor eiusdem provinciae*. B. Thomasson, *Senatores Procuratoresque Romani* (Goteborg 1975) 99 § 12, «sub Domitiano», W. Eck, *Chiron* 5 (1975) 376-378, puts the *ignotus* in the reign of Vespasian. *Angareia* was already an issue in Egypt: in 42 A.D. L. Aemilius Rectus issued an edict against abuses of *angareia, ephodia* and *dora* (*P. Br. Mus.* 1171 = Wilcken *Chrestomathie* § 439), commands repeated again by Cn. Verginius Capito in 49 A.D. (*OGIS* 665).

46. W. Eck, «Der Laufbahn eines Ritters aus Apri in Thrakien», *Chiron* 5 (1975) 365-392

47. *ILS* 214; Smallwood, *Documents.... Gaius* (supra, n. 17) § 375.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

blicus[48]. The equestrian procurator Venuleius may therefore have served to an extent as a representative of the imperial *cursus publicus* and the *praefectus vehiculorum*, and it may have been in this capacity that he had the authority to regulate the *angareia* of Thasos, for the Via Egnatia itself was neither provincial land, nor colonial land, nor land of a free city, but state property. In similar fashion, the Emperor Domitian ordered his procurator of Syria (*not* procurator-governor, of course) to suppress illegal requisitions of animals for the cursus, citing as his motivation Vespasian's concern for the rights of the cities[49].

But what of the boundaries of Thasos themselves? It may be possible to establish some parameters by indirect methods. We have noted that on the western edge of the plain of the Nestos the boundaries of Thasos and Philippi were contiguous. One of Trajan's milestones of 112 A.D. mentions that the Via Egnatia had been restored from end to end, from the coast at Dyrrachium to the last installation on the cursus publicus in Macedonia, the *mansio* at Akontisma[50]. Scholars who believe that Thasos was attached to Thrace rather than to Macedonia will have to place the boundary between Philippi and Thasos, and thus the provincial boundary, somewhere to the east of Akontisma[51]. But one must ask, then, how Thasos fulfilled its obligations of the *angareia*? What were the stations on the highway inside of Thasos' territory which Thasos had to maintain— and the letter of Venuleius does at least indicate that the Via Egnatia ran through the *chora* of Thasos? Akontisma held the status of a *mansio*, a stopping point for an overnight stay, in particular for the imperial suite; to the east of Akontisma there was nothing in the first two centuries until one came to the *civitas* of Topeiros in Thrace. Later, according to the *Itinerarium Burdigalense* there was a *mutatio* be-

48. *ILS* 231; Smallwood, *Documents.... Gaius* (σθπρα, v. 17) § 351.

49. *IGLS* 5. 1998; *SEG* 17 (1960) 755; *SEG* 19 (1963) 880; Smallwood, *Documents... Flavian Emperors* (supra, n. 28) § 466; R. Mouterde et Claude Mondésert, «Deux inscriptions grecques de Hama», *Syria* 34 (1957) 278-284.

50. *AE* 1936 § 51; Paul Collart, «Les milliaires de la Via Egnatia,» *BCH* 100 (1976) 177-200, at 198, § 3. It may be noted that, in Macedonia, the authority for the repair of the Via Egnatia and the erection of milestones on it is never stated to be the senatorial governor. In the Principate it is always the emperor himself who acts, and in the Dominate either the emperor or a city (often as a dedication to the emperor).

51. It is true that Constantine Porphyrogenitus *de thematibus* (ed. A. Pertusi, Città del Vaticano 1952, p. 86) puts Akontisma and the Klima Mestikon in the Eparchy of Thrace (with Philippopolis, Beroea, and the Islands of Thasos and Samothrace), but he also puts Philippi in Rhodope (along with Serres, Trajanopolis, and Ainos) – a palpable confusion. Constantine's source for the lists of cities and provinces, Hierokles' *Synekdemos* (ed. A. Burckhardt, Leipzig 1893, pp. 4-6), correctly places Akontisma and Thasos in Macedonia Prima.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

tween Akontisma and Topeiros at Pyrgi, but these *mutationes* are not attested before the end of the third century, and even if one existed in the time of Vespasian and Venuleius it is difficult to see Pyrgi as the center for Thasos' contribution to the imperial communications network. The complaints in Venuleius' letter, in fact, suggest that Thasos had been assigned responsibilities more extensive than its own territory justified. It would seem that the *mansio* Akontisma *might* have been assigned to Thasos as its, station by Lucius Antonius, thereby bringing on the dispute with Philippi. But if this is so, then quite apparently Thasos was attached, for some purposes at least, to the province of Macedonia, for there is no doubt that Akontisma was within that province's geographical boundaries.

Toward the northeast corner of the Thasian *peraia* there is an equally interesting situation (See Figure 1: «Macedonia/Thracia»), having to do with both Topeiros in Thrace and with the *civitas libera* of Abdera. An inscription found at Petropege in 1959 records that, in A.D. 101, on the authority of the Emperor Trajan, there was a delimitation of the *fines inter Thracas et Thasios*. The name of the official and the nature of his mandate are obliterated from the stone, but other evidence from the same year indicates that a Verginius Publianus was serving as *iudex datus* of Trajan in Elemeia, delimiting the border with Doliche, between Macedonia and Thessaly[53]. Might the same official with the same mandate also have operated in the Nestos Valley as well, between Macedonia and Thrace? Unhappily the fragments of the Thasos inscription were not found *in situ*, but rather imbedded in the wall of a Muslim cemetery, and consequently, despite the assertions of the first editor, the restored stone cannot be used to define accurately an alleged boundary north of Petropege[54]. The phraseology of the inscription, however, deserves notice. The normal designation of two contiguous states in the same province on a boundary marker was the actual names of the two peoples, *inter Dienses*

52. *Itin. Burd.* 603,6. Raymond Chevallier, *Roman Roads* (Berkeley and Los Angeles 1976) 185-189; S. Miller (supra,n. 29) 119, n. 67, and 127. For the personnel of a *mansio*, see L. Robert, *Hellenica* 10 (1955) 46-66.

53. D. Hereward, «The Boundaries of Thasos and Philippi», *Arcaeology* 16 (1963) 133; D. Hereward, «Inscriptions from Amorgos, Hagios Eustratios and Thrace», *Paleologia* (Osaka) 12 (1968) 48-49 § 22 = *AE* 1968 § 469; *ABSA* 17 (1910/11) 194-95. This last inscription perhaps emphasizes the ethnos, the Dolicheni, rather than the *polis*, because the inscription perhaps was intended to be set up in their agora, not at the boundary; thus one does not find *Thessalos*, but something more personal.

54. D. Hereward, *Archaeology* 16 (1963) 133: «.... the mainland territory of Thasos, if it reached as far as Philippi, did so not in the mountains north of Petropege, but in the plain, south of Palaia Kavalla; the mountains that are north of Petropege and east of Palaia Kavalla belonged to the native Thracians».

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

et Olossonios, for example (*CIL* 3. 591); if Thasos were attached to Thrace, we might expect to find *inter Thasios et Abderitanos* in the southern reaches of the plain, or *inter Thasios et Topeiritanos* north of the northern boundary of Abdera. The use of *Thracas* in our extant boundary marker found at Petropege, however, contains no reference to a neighboring *polis*, or a *civitas*, or a *strategia*, or even a tribe[55]. On the contrary, it refers to an entire province or *ethnos*: *Thracas*. A proper parallel may be provided, in fact, by *ILS* 5956 (136 A.D.), in which the boundary is set *inter Moesios et Thraces, ex auctoritate* of the Emperor Hadrian[56], that is, between two provinces, that of the Thracians and that of the Moesians. If this is accepted, then our boundary stone records the boundary between Thasos on the one hand and the province of the Thracians on the other, straining yet farther the assertion that Thasos was attached to Thrace and that the province of Thrace extended west of the Nestos[57].

And there is more. Abdera was also having boundary troubles early in the second century A.D. The city set up at least two commemorative boundary markers in honor of the Emperor Hadrian as Zeus Ephorios because the city had received back its own territory thanks to the Emperor's concern and the work of the *Legatus Augusti* Agrippa[58]. The territory of Abdera, as the ancient literary texts note, extended as far west as the Nestos River itself, and presumably went as far north as the site at which Agrippa set the inscription[59]. The return of ancestral land would indicate an earlier truncation of the territory of Abdera, but when, and to whose profit? The benefactor must have been Abdera's northern neighbor, the *polis* or *civitas* of Topeiros, in the province of Thrace. The fact that Topeiros received the honor of associating its name with that of the Emperor, Ulpia Topeiros, suggests

55. Strabo 12.3.20 C 549-550 and *Book VII F* 44 *ad fin.*, places the Sapaeans in the mountains behind Abdera and Maroneia, east of the Nestos. See A.H.M. Jones, *Cities of the Eastern Roman Province* (Oxford 1971) 11-13 and 20-21.

56. The *definitio* was carried out by Antius Rufinus. B. Thomasson, *Laterculi praesidum, 22. Thracia* (December 1976): «.... Antius Rufinus (*PIR*² A 784)....haud Leg. Aug. pr. pr. Thraciae fuisse videtur, sed ad hoc missus».

57. *On the boundaries of Thrace, cf.* B.Gerov, ANRW *7.1. (New York, Berlin 1979) 223 n. 73.*

58. This is the only extant reference to Agrippa: *Thrakika* 8 (1937) 29 = *AE* 1937 § 171. See A. Stein, «Neues zu römischen Statthaltern von Thrakien», *Serta Hoffileriana* (Zagreb 1940) 21, and B. Thomasson (supra, n. 56) p. 5.

59. It would be pointless to take the reference to the Nestos as suggesting that part of the western side of Abdera's territory on the river had previously been taken away. Abdera is last heard of in the work of Ammianus, and it would be equally venturesome to take the words of Procopius (infra, n. 79) to suggest that Topeiros was on the seacoast of Thrace.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

that Topeiros was the recipient of favorable attention from the government in the reign of Trajan, bringing an increase both in prestige and property. We already know that Thracian boundaries were being delimited in Trajan's reign, in 101 A.D., thanks to the Thasian boundary inscription from Petropege, already mentioned. Abdera's self-advertisement as Hadriana Abdera on the stones that note the recovery of its territory might be intended deliberately as a reference to Ulpia Topeiros, its northern neighbor, which was disgorging land acquired in the previous reign. And we might take note in passing of Abdera's attempt to add a further religious sanction to the newest delimitation by dedicating one at least of the stones to Hadrian Zeus Ephorios. Compensation came, in turn, to Ulpia Topeiros in the succeeding reign, when the town was granted the right to issue local coinage of its own, under the patronage of the imperial governor of Thrace, since 114 A.D. a *legatus Augusti*[60].

The location of Ulpia Topeiros, since the discoveries made at Paradeisos by G. Bakalakis in the 1930's, has become an important factor in the problem of the boundaries in the valley of the Nestos[61]. Previously it had always been thought and stated that Topeiros was on the eastern side of the River, however much dispute there was as to its putative site, in accordance with the many statements in the ancient sources that the Nestos River was the boundary between Thrace and Macedonia[62]. The evidence of the Roman

60. The earliest issues appear to be those under C. Fabius Agrippinus, who was *cos. suff.* in 148 A.D., thus dating the grant to the years 138-148. Other Thracian cities already placed the name of the governor on their issues: Perinthos, Bizye, Nikopolis, and Philippopolis.

61. G. Bakalakis, "Παρανέστιοι Αρχαιότητες", *Thrakika 8 (Athens 1937) 15-31.* Remains at the site are Roman and Byzantine, but this site need not be our Topeiros; there are a large number of small villages from the Roman and Byzantine periods scattered across the plain on both sides of the river that have no names in our documentation. The area had been attacked and invaded several times, beginning in the second half of the third century, and it is quite possible that people crossed from one side of the river to the other, and moved to a fortifiable place, to save themselves from onslaughts. They may even have taken with them, or rather fetched later, not only their 'municipal' treasures but also what may have simply been ready building stone by their day. The walls of Athens that survived the Herulian attacks may provide a useful parallel, and thus the discovery of the insriptions of Paradeisos may represent such a reuse, or may simply have been erected at the border crossing from Macedonia into Thrace simply because it was the border, not because it was Topeiros.

62. T.L.F. Tafel (supra, n. 3) 19-21, identified Topeiros with Cissa/Cizza/Tchitza. Th. Desdevises-du-Dezert, *Géographie ancienne de la Macédoine* (Paris 1863) 416, identified it with Jednische. K. Miller, *Itineraria Romana* (Stuttgart 1916) 524, put it at Karagöslü (Gizela). V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in late Antiquity* (Amsterdam 1975) 127, places it on the eastern side, as does Oberhummer, «Topeiros», *RE* VI A 2 (1937) 1721-22. F. O'Sullivan, *The Egnatian Way* (Harrisburg, Pa. 1972) 116, places it at or near Xanthi. D. Samsaris, *Historikē Geographia tēs anatolikēs Makedonias kata tēn archaiotēta* (Thessalonike 1976) 164-165, is cautious, and correctly

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

itineraries,as Samsaris has pointed out,puts Topeiros at 17 or 18 Roman miles (24/25 km) to tne east of Akontisma (in fact between 25.1.and 26.6.km), which would put Topeiros at or beyond Paradeisos, IF, that is, the Via Egnatia kept to the foothills of Mt. Lekanes all the way to the great bend in the Nestos[63]. But if the Via Egnatia turned to the east as soon as it was possible to avoid the swamps of the plain and to have a good crossing of the river itself, (say at Lithochori), then there would be no trouble in putting Topeiros on the east side of the river, at (say) Kosmiti or Hagios Athanasios, where the plain is somewhat elevated. A multilated entry from Strabo (Book VII F 45), after all, appears to associate Topeiros with Abdera and Maroneia, both on the east side of the river. The sole inscription which survives from the town of Topeiros, moreover, was found far to the east, at Tsaïra near Aetolophos, on the north side of the coastal mountain range behind Maroneia and Ismara[64]. And it is not unlikely that the countermark MAP which is often found on the coins of Topeiros is to be connected with the movement of trade and money in the direction of Maroneia to the east. The border of Macedonia to the west, which was a senatorial province and under a different kind of administration, and the difficult relations between Topeiros and its neighbors, may have meant that Maroneia was the nearest convenient seaport of a 'friendly' state. But the coins of Topeiros do not seem to have travelled far; only one single coin has ever been reported in a hoard, and that from a village near Dobritch, in the neighborhood of Varna on the Black Sea coast in Bulgaria[65].

labels Bakalakis' theory as purely speculative. Bakalakis is followed, *inter alios*, by Papazoglou (supra, n. 35) and Holtzmann (supra, n. 34).

My Figure 1 is based on information derived from: (a) Ethnikē Statistikē Yperesia tēs Hellados, 36. Nomos Xanthēs (Ekdosis 1963), 1:200,000; and on 20. Nomos Kavalas (Ekdosis 1963), 1:200,000; (b)France, Bureau topographique des Troupes du Levant, Xanthi S.O. (Janvier 1940), Doxaton S.E., Kavalla N.E., Kavalla N.O. (Janvier 1940), 1:50,000; and (c) Great Britain, Royal Engineers, M.D.R. 610/10358 Greece, Sheet G12 Xanthi, Sheet D11 Kavalla, Sheet Lekani (September 1944), 1:100,000. My Figure 3 is based on information derived from (α) U.S. Army, Army Map Service, N4000-E22000 Thessalonike (2nd edition, April 1944), 1:500,000; and (b) Deutschland, OKH Gen. St. des Heeres, D.H.K., 10-C-1: Angista (Ausgang 2, XI. 1943),1:50,000.

63. Akontisma is on the west side of a fortified ridge at a little distance from where the road would have run. The *statio* (α *mansio*) is not necessarily the same as the local town name attached to it, though the distance on the highway is counted from *statio* to *statio*. A variation of one or perhaps two mp might need to be allowed, if counting were done from town to town rather than from station to station. N.G.L. Hammond pointed out this important distinction to me in connection with Mutatio Grande at the southern end of Lake Petres.

64. Vavritsas, *Arch. Delt.* 19 (1965) *Chronika*, 387; G. Daux, *BCH* 90 (1966) 886; L. Robert, *Bull. épig.* (1967) § 368; *SEG* 24 (1974) § 631.

65. D. - E. Tacchella, «Monnaies grecques trouvées en Bulgarie», *Rev. num.*[3] 11 (1893) 77, § 45: Geta Augustus (Late 209 - Spring 212).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

This limited circulation and countermarking, along with the minting under the patronage of the governor of Thrace, tends to suggest that the privilege of coining had been granted for local convenience and for governmental purposes[66].

There is one piece of evidence, however, which seems to put part of the territorium of Topeiros, if not the *civitas* itself, on the west side of the Nestos. The Bordeaux Pilgrim, who was travelling west on the Via Egnatia from Heraclea Perinthos in Thrace in mid-333 A.D., recorded that he travelled from Maximianopolis (earlier called Porsulae)[67] a distance of some 12 or 13 Roman miles to a *mutatio* at Stabulo Diomedis, from which (according to the mss.) it was 10 mp to another *mutatio* called Rumbodona, a place otherwise unknown; after another 10 mp the pilgrim reached the *civitas* of Topeiros, and eight miles beyond Topeiros to the west was the *mutatio* Pyrgi. Between Pyrgi and 'Hercotroma' (Akontisma) the *fines Rhodopeae et Macedoniae* was crossed (additional proof, by the way, that Akontisma was in Macedonia)[68]. It seems necessary, if the distances presented in the text of the *Itinerarium Burdigalense* are to be taken seriously, to place Pyrgi (which is in Rhodope, Thrace) on the west sde of the river, and thus, at least in 333 A. D., to assign part of the western shore of the Nestos to Thrace. It would be interesting to know how the pilgrim acquired the knowledge of the eparchical and diocesan boundary. Was this in an *itinerarium* which he had been using in his travels, or later in his library? Had he seen a boundary stone? Had he, perhaps, had the pleasure of passing through a customs office at the border? One would like simply to accept his story, but there are problems.

The statistics given with respect to distances on the Via Egnatia by Strabo, on the authority of Polybius, put Philippi at ca. milestone 368 and Cyp-

66. The coinage ends with Geta, ca 210-212: E. Schönert-Geiss, «Das Ende der Provinzialprägung in Thrakien und Mösien», *Klio* 50 (1968) 251-256, at 252 and n. 4. Abdera ended its coinage with Marcus Aurelius, and in Caracalla's reign the last issues appeared from Ainos, Nikopolis ad Nestum, Pautalia, Plotinopolis, and Topeiros. The decline along the Aegean coast early in the century in attributed (p. 253) to the tremendously increased importance of the central-Balkan highway.

67. A.H.M. Jones (supra, n. 55) 24, assigns Porsulae to Topeiros, until Diocletian promoted Porsulae to city status as Maximianopolis. If so, Topeiros' *territorium*, or at least its administrative responsibility for the *cursus*, extended to the east beyond Porsulae, which was between 36 and 40 mp from Topeiros.

68. *Itin. Burd.* 603, 2-8; p. 98-99 Cuntz, p. 27 Geyer.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

sela at 535 mp.; this is a distance of 167 mp between the two points[69]. Likewise, Pliny the Elder gives the distance between Philippi and Apri as 189 mp, implying a distance of 138-143 mp from Philippi to Cypsela[70]. In the *Itinerarium Antonini* however, the distance is variously computed as 161 mp or 166 mp from Philippi to Cypsela, and an additional 46 or 51 mp to Apri (a total of 207 or 212 or 217 mp)[71]. The *Itinerarium Burdigalense* gives a distance of 150 mp from Philippi to Cypsela and 198 mp to Apri (See Fig. 2). It will be seen immediately that the figures as they stand in the various texts are not commensurate, and that simple surface emendation will not produce an agreement in the statistics. The use of selected statistics from the various sources, therefore, cannot reliably fix the position of intermediate points on the map. The distance which the Bordeaux Pilgrim presents for the distance between Akontisma and Maximianopolis—and his are the most detailed and (presumably) the most informative—seem to be too small; where he has a total of 48 mp, the *Itinerarium Antonini* gives 53 or 58 mp[72], and the Tabula Peutingeriana agrees exactly with the Itinerarium Antonini[73]. The difficulty thus appears in the microcosm as well as in longer distances. A problem certainly appears to exist to the east of Topeiros, where the other itineraries indicate the existence of a *statio* at Cosinto; the pilgrim, however, knows nothing of Cosinto, but instead passes a *mutatio* called Rumbodona, otherwise unknown. But Cosinto existed in the time of the pilgrim, as it still did on July 27, 380 A.D., when the Emperor Theodosius paused there to write a letter to his Praetorian Prefect Eutropius[74]. Now Cosinto is said to be 13 mp east of Topeiros, and Rumbodona is 22 mp west of Maximianopolis, while the distance from Topeiros to Maximianopolis (Porsuli) is given

69. Strabo 7.7.4 C323; see J.P. Adams, «Polybius, Pliny and Via Egnatia», *Philip II, Alexander the Great and the Macedonian Heritage* (ed. W.L. Adams & E.N. Borza) (Washington D.C. 1982) 269-302, at 279-283 and 294-295.

70. Pliny *NH* 4. 46; on Pliny's notorious inaccuracy, see L. Robert, «Villes de la Chersonèse et de la Thrace», *Hellenica* 5 (Paris 1948) 35-58, esp. 45 n. 1 and 48.

71. *Itin. Ant.* 320,5-322,4 + 332, 1-4 and *Itin. Ant.* 331,2 -332,4.

72. *Itin. Ant.* 331,7; p. 50 Guntz, gives STABVLO DIOMEDIS-XVIII-INIPARA SIVE PYRSOALI, a numeral which is far too large for a distance between two adjacent stations. XIIII might better suit the palaeography, but this numeral is problematic in the same way that many now under discussion may be.

73. *Itin. Ant.* 321, 2-5. K. Miller, *Itineraria Romana* (Stuttgart 1916) fig. 149 at 495-496, a photo of the *Tabula Peutingeriana* can be found in M. & A. Levi, *Itineraria Picta* (Roma 1967).

74. *Codex Theod.* 12.12.7. The text reads 'Constantinople', probably at one time in abbreviated form only, 'COSTO' or *COSTINO*; O. Seeck (supra, n. 1) 351, noting that Theodosius was in Thessalonike on July 14 and at Hadrianople on August 17, emended the text to represent some place between the two cities, 'COSINTO'. Cf. C. Pharr, *The Theodosian Code* (supra, n. 1) 380 and n. 22.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

as 35 or 36 mp; this would seem to make a distance of only one mile between Rumbodona and Cosinto[75]. And yet the pilgrim is made to say that it is only 10 mp to Topeiros, while it must be some 14 mp. The distance between Cosinto and Rumbodona, moreover, is uniquely short, unless one presume (in the face of the evidence) that these are the same place and that distances in the itineraries should be emended. But if some sense is to be made out of this new *mutatio* Rumbodona, we need to look at the terrain, for Rumbodona and Cosinto must have been near the north shore of Lake Vistonis, where the ground is marshy. It must also be kept in mind that, during the Roman Republic and in the first century A.D. there was no *polis* or *civitas* on the Via Egnatia after the traveller departed from Topeiros on an eastward journey until he reached Cypsela. The discovery of the new inscription of Topeiros in the neighborhood of Aetolophos, moreover, would suggest (if the stone were demonstrably *in situ*) that the responsibility of Topeiros for services on the Via Egnatia may have extended more than thirty miles to the east of Porsuli, the town which eventually was raised to the status of *civitas* Maximianopolis[76]. This is an extraordinary distance, to which it is now proposed. to add territory on the west bank of the Nestos River as well, making a total distance of more than 75 mp—a responsibility which it is not possible to consider. It is certainly true that the promotion of Maximianopolis would have brought about some reorganization of the responsibilities for the *cursus publicus* (by then both a *cursus velox* and *cursus clabularius*), and it is possible that an additional station was needed between Topeiros and Maximianopolis where changes (*mutationes*) might take place. If Cosinto became part of the responsibility of Maximianopolis, then it might be seen why Rumbodona might have come into existence, as a *mutatio* for the use of Topeiros at a distance (according to the pilgrim) of some 10 mp from the town. It may simply be the case that the pilgrim did not stop and did not mention Cosinto, though it certainly existed. The two little *mutationes* may have faced each other at a short distance, with only a swamp or a river or a marsh separating them, and the pilgrim chose the one over the other, for reasons unknown. At this same time, perhaps, Topeiros may have been assigned an additional compensatory responsibility to the west, seeing that a considerable portion of its burden was being assumed by Maximianopolis to the east. It is in the Bordeaux pilgrim, in fact, that we first hear of the *mutatio* Pyrgi,

75. It must be stated that considerable variation can result from my observations if one begins at Philippi or at Neapolis and works rigorously eastward, with the pilgrim as a guide - which is the usual 'method'.

76. Cf. n. 67.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

which may have been on the west side of the Nestos River.

In these reorganizations we must keep in mind as well that the coastal area of Thrace and Macedonia had been visited with devastation on several occasions in the last third of the third century, including several raids by sea and a number of sieges, Thessalonike being the most hard pressed[77]. Thasos must have suffered as least as much as any other place, if not more, due to the fact that all her trade and communications were by sea. Lemnos, which was virtually depopulated, may suggest the horror of these years. Topeiros' extension westward to Pyrgi, therefore, need not have been any sort of original arrangement from the time of the High Empire, but instead a fairly recent adjustment, intended to keep the mechanism of the public highways in proper operation. It had been less than a generation since the provinces had been reorganized by Diocletian and Constantine into dioceses and eparchies, and this particular boundary had in fact been one across which Constantine and Licinius had glowered only a decade before[78]. Great caution, therefore, must be used in introjecting the evidence of the *Itinerarium Burdigalense* into discussions of the High Empire, where it may be quite misleading. Finally, the latest notice of Topeiros must be carefully considered. In the reign of Justinian the city was a garrison town, and in the invasion of the Sclavini in 532 Topeiros was stormed and captured; 15,000 males were slain, the women and children were sold into slavery, and the town plundered[79]. Procopius is clear that the town was fortified at that time, and in the *de aedificiis* he states that Justinian built (rebuilt?) the fortifications[80]. Now in the fourth through sixth centuries populations often fortified themselves against such events, and not infrequently the fortications were erected at more defensible sites than those inhabited during the High Empire; it cannot be excluded from consideration that something like that happened to Topeiros either in Justinian's time or earlier. The late catalogues, those of Hierokles and his successors, note a Topeiros νῦν Ῥούσιον;[81] local place names indicate a strong infusion of slavic peoples; and the expansion eastward of the responsibilities of the Metropolitan of Philippi all suggest extreme change. The discoveries at Paradeisos may indicate many things: a place once called Pyrgi, perhaps; or a

77. Ammianus Marcellinus 31.5.15: obsessae Pamphyliae civitates, insulae populatae complures, inflammata Macedonia omnis; diu multitudo Thessalonicam circumsedit, identidem Cyzicum (251 A.D.). Likewise under Gallienus: SHA *vita Gallieni* 5.6, and under Claudius Gothicus: *Suda* s.v. SKYTHAI, and SHA *vita Claudi* 9.9.; Zosimus 1.43.1.

78. T.D. Barnes (supra, n. 5) 201-225.

79. Procopius *Wars* 7.38. 1-20.

80. Supra, n. 1.

81. Hierokles *Synecdemus* (ed. Burckhardt) p. 2 (634, 9 Wessely), p. 62, 18; p. 67, 82.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

kome to which the military needs of the Later Roman Empire caused the population of Topeiros to be removed; or a place of settlement where the survivors of devastation moved, along with their municipal treasures and memories, before we last hear of Topeiros. Further excavation in the valley of the Nestos may disclose more of the history of this little town; until that time, it is perhaps better not to adopt firm conclusions in the midst of such uncertain and contradictory evidence[82].

82. For useful conversations on the topography and archaeology of Macedonia and Thrace (September 21-26 1983) the author wishes to acknowledge his gratitude to Louisa Loukopoulou and Chaido Koukouli-Chrysanthaki, who do not, of course, subscribe to these views. For assistance in the early stages of research on this topic, the author is grateful to the Special Grants Fund of the Pennsylvania State University, and to the Summer Seminar Program of the National Endowment for the Humanities, 1982. Participation in the Fourth International Symposium on Ancient Macedonia was made possible in part by a grant from the American Council of Learned Societies, to whom the author expresses his special thanks.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

2

MACEDONIAN KINGSHIP AND THE RIGHT OF PETITION *

Winthrop Lindsay Adams

One of the most enduring and heated scholarly debates in Macedonian studies in this Century has revolved around the questions of *Staatsrecht*, and the topic of petition and free speech before the king of Macedonia falls within this general context. A full discourse on the bibliography involved would be impractical here, but in general two viewpoints have predominated in the discussion. The first is that which sees the Macedonian monarchy as essentially a «constitutional» state from the beginning, with specific duties and rights for its people and limitations on the king's powers within folk custom or latterly formal law. The second theory suggests that it was the king who was dominant in a highly personal relationship with his people, but one in which there was no doubt that the state was merely a reflection of its king.

The first theory is still largely centered around the scholarship of F. Granier in his *Die Makedonische Heeresversammlung*[1]. Granier set the basic model of the Macedonian state as a 'Homeric' war monarchy, initially based on personal relationships, but which developed in the Fourth Century, B. C., into a highly constitutional structure with a clearly defined royal authority[2]. The crux of the argument for such a 'constitutional' monarchy rested on two functions of the army assembly: first, that they elected the king; and, second, that in trials *de capitalibus rebus*, the king acted only as prosecutor, while the assembly itself was judge, jury, and executioner[3]. To Granier, these were the

* Bibliographic references in these notes reflect publications through December 1983 when this manuscript was submitted to the Institute's press.

1. F. Granier, *Die makedonische Heeresversammlung: Ein Beitrag zum antiken Staatsrecht* in the *Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte*, n. 13 (Munich, 1931), *passim*.

2. See Granier (supra n. 1.), 4-24 and especially 19-20; 26-28; and (for a summary) 48-57. For examples of Granier's influence, see C.F. Edson «Early Macedonia», *Archaia Makedonia* I(1968) 17-44 or his shorter article of the same title in *Philip of Macedon*, ed. by M. Hatzopoulos and L.D. Loukopoulos (Athens, 1980) 10-36 (which shows how enduring Granier is) or J.R. Ellis, *Philip II and Macedonian Imperialism* (London, 1976) 21-28.

3. Granier (supra n. 1) 16-17 and 52-54 for the royal election and 51-52 for the legal jurisdiction. See, also, Ellis (supra n. 2), 21-26, who points out that with the king as prosecutor, the outcome would have little doubt. Nevertheless, there were acquittals, as in the case of Amyntas, the son of Andromenes (Arr., *Anab. Alex.*, 3, 27, 1-3).

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

two pillars of «Demokratisierung» for the Macedonians, but Andre Aymard, in a revision and defense of Granier added a third which will be the main concern of this paper: that the Macedonians also had the right of free speech (*isegoria*) before their king and within a system of *Nomos*[4]. Most recently, Pierre Briant has expanded the argument to include an «Assembly of the People» seperate from any consideration of Granier's Army Assembly[5].

The weakest point in the positions taken by these scholars has been the application of the theory to early Macedonian history, for there simply is no evidence to bear this out one way or the other. One can only speak of isolated factors and precedents prior to the early Fourth Century, B.C., which provides the framework for the critics of the theory as well[6]. If the earliest pattern of evidence comes from the Fourth Century, it is too often lost sight of that the main thrust of Granier's work deals with the Hellenistic Period, which does have the necessary sources to establish a pattern. Aymard's and Briant's examples are almost entirely Hellenistic, which has its own drawbacks but at least permits one to see development over time[7]. Due to the personalities of Philip II and Alexander, and to the relative wealth of their source material, the Fourth Century has remained the focus of attention.

The proponents of the autocratic view are, of course, tied by the same source limitations to the Fourth Century and the Hellenistic Period. The first effective statement on this was put forward by Piero de Francisci in his *Arcana Imperii*, and again the questions of royal succession and judicial procedure were the keys[8]. De Francisci argued that both were examples of royal will, rather than the legally exercised constitutional rights of the «Macedonians». The king used the assembly merely to confirm his succession or his decisions regarding the enemies of the throne. In essence, the king could grant or deny whatever rights he wished, and de Francisci cites examples, especially from the

4. A. Aymard, «Sur l'assemblée macédonienne», *REA* 52 (1950) 129f where he cites Polybius 5. 27. 5-7 as his primary example. For the general revision of Granier's theories, see «Sur l'assemblée», 115-137 (full citation) and «Βασιλεύς Μακεδόνων», *RIDA* 4 (1950), 61-97, and «Le Protocol royal grec et son evolution», *REA* 50 (1948) 232-63.

5. P. Briant, *Antigone le Borgne* (Paris, 1973), see especially (Appendice à la deuxième partie... contribution à l'étude de l'Assemblée macédonienne», 237-350 which also contains an excellent historiographical view of the problem.

6. See Granier (supra n. 1) 25-26. For his critics, see P. de Francisci *Arcana Imperii*, vol. II (Milan, 1948), Book V (*Il regno di Macedonia: Alessandro e gli stati hellenistici*), 345-495; R. Lock «The Macedonin Army Assembly in the Time of Alexander the Great», *CPh* 72 (1977), 91-107 passim; and R.M. Errington «The Historiographical Origins of Macedonian *Staatsrecht*», *Archaia Makedonia* III (1983), 89-101 and «The Nature of the Macedonian State under the Monarchy», *Chiron* 8 (1978), 77-91.

7. For Granier (supra n. 1), see 58-190; for Aymard, see n.4 (supra) or *Etudes d'histoire ancienne* (Paris, 1967) 73-122 and 143-63 which comprise the same articles, and Briant (supra n.5) which is self-evident. Aymard freely admitted the drawbacks of using the hellenistic evidence, see «Sur l'assemblée» 128-129.

8. De Francisci (supra n. 6), 345-495 *passim*.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

reign of Alexander the Great, to show both seemingly judicial and obviously arbitrary exercises of royal power[9].

De Francisci's case has been taken up recently by two scholars: Robin Lock and R.M. Errington. Lock takes both Granier and Aymard to task on the grounds traditional to the constitutional critics[10]. The later examples from the Hellenistic period are dismissed as too late and inconclusive. Lock concludes that there is no constitution in any written sense, but rather the personal authority of the king, that of a commander to his troops. Where Lock limited his arguments to Alexander the Great's reign, Errington has expanded the scope in a recent study in *Chiron* to a broadly based attack on the constitutionalists, which includes a rather too hasty dismissal of *isegoria*[11]. Errington also puts forward the thesis that beyond the king, the real power rested with the *Hetairoi*, as the aristocratic class, and that it was this group which comprised the «Macedonians» referred to in the sources.

Both sets of theories suffer from a conceptual flaw: they are entirely too legalistic. All of these scholars try to force what little evidence there is into preconceived and entirely modern notions of a constitution; a fact which does not help to explain the Macedonian state as it was. Thus, the proponents of a Macedonian constitution read too much into the sources trying to develop just such a theory; and its opponents dismiss any conception of *nomos* because its existence cannot be categorically proven, whereas the existence of kingship and nobility is obvious.

Clearly, the real problem is that there is something to both theories (law and personality), as well as to the criticisms of both schools. Further, the terms used by each side, such as *nomos* (in both its senses as law and custom) or the more precise Latin terms of *lex*, *mos*, and *vetustus modus*, have generally been overly defined philologically and oddly without reference to current legal or social theory. The constitutional critics in particular have presumed that custom somehow was less important than written law, when almost every study of either primitive or developing societies show customary law to be predominant, complex, and highly precise. Only G.T. Griffith, in the second volume of the *History of Macedonia*, has expressed an appreciation of the nature of customary law when shown to be in specific patterns, and clearly calling for certain responses[12]. The constitutional situation was fluid, and one in which a popular figure could use his *auctoritas* literally to get away with

9. De Francisci (supra n. 6), 364ff.

10. Lock (supra n. 6) 92-98. For a discussion of *nomos* and Aymard, see Lock (supra n. 6) 99-107.

11. Errington (supra n. 6, *Chiron*), 80-86 for his arguments against Aymard and *isegoria*; and 99-133 for his main thesis.

12. N.G.L. Hammond and G.T. Griffith, *A History of Macedonia*, vol. II (1979) 383-404 (Chapter XI: The Government of the Kingdom).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

murder, as in the case of Alexander the Great, or lose his throne due to his inattention to duty as with Demetrius Poliorcetes. It is within this context, and in an attempt to demonstrate a «pattern of interaction», that the relationship of the king to his people and their right of petition must be examined. R.M. Unger, a leading Harvard legal theorist, has stated that two elements must be established to treat any such pattern as «customary law»: factual regularity and the «sentiment of obligation and entitlement»[13]. Aymard's third pillar can, in fact, stand that test.

When Aymard first put the theory forward, he dealt only with one instance from the reign of Philip V[14]. Shortly after coming to throne, Philip became involved in a series of affairs, which included arresting the commander of his peltasts, Leontius, who had put himself up as a guarantee for the fine of a fellow officer and conspirator, Megaleas. Along with Crinon and Leontius, Megaleas had been involved in the 'conspiracy' of Apelles and other attempts to undermine Philip, when the group had accosted Aratus of Sicyon following a banquet and assaulted him. In the brawl which ensued, Leontius had managed to slip away, but Megaleas and Crinon were ordered before the king, reprimanded and fined 20 talents when they stated that they would simply look for another opportunity to get Aratus[15]. Philip ordered them jailed until the fine was paid, and later held a trial to confirm all this.

Leontius, and his peltasts, went to Philip's tent to complain and demand the pair's release (itself an example of *isegoria*), but Philip was not intimidated. Somewhat later, Philip held a trial before his friends (φίλοι), presumably the *hetairoi*, with Aratus acting as accuser (κατηγορήσαντος)[16]. Leontius was implicated in all their activities, and Aratus produced both proof and witnesses. Both the accused were found guilty unanimously and the fine was upheld. It was at this point that Leontius guaranteed Megaleas' fine, though Crinon remained in prison. When Megaleas fled to Athens, Leontius was arrested by Philip, but only after he sent the peltasts under Taurion on a specific assignment. Leontius got word to his men somehow, and they sent representatives to Philip «begging him, if he had arrested Leontius on any other charge [other than the Megaleas matter] not to try the case in their absence», and they stated that they would consider it a grave slight and insult if

13. R.M. Unger, *Law in Modern Society: toward a Criticism of Social Theory* (London, 1976), «Law and the Forms of Society» 47-133 and especially 47-50 where he defines his terms and sets out the criteria to judge them.

14. Aymard (supra n. 4, «Sur l'assemblée), 129ff.

15. Polyb., 5, 15. See also F.W. Walbank, *Historical Commentary on Polybius*, vol. I (1957), 550-551 where he states that the offence was in carrying on a private feud.

16. For Leontius' actions in confronting Philip, see Polyb., 5, 16, 1-4 and Walbank (supra n. 15) 551 where he states that Philip did this precisely because he did not want to be accused of acting autocratically.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Philip did so[17]. Polybius interjects a parenthetical remark at this juncture to the effect «that the Macedonians have always had such freedom of speech (*isegoria)* before their kings[18]». The peltasts' spokesmen concluded that if the only problem was Megaleas' fine, they would gladly pay it by subscription. Philip was «exasperated» by their support for Leontius, and had him executed sooner than he originally intended.

Errington attacks Aymard's view of this incident as an example of *isegoria* on the grounds that the peltasts' petition was not only rejected, but backfired and caused Leontius' death[19]. He further states that what *isegoria* means in this context is «freedom of language» or «the right of using threatening language against the king[20]». Since this is patently «absurd», Errington rejects the 'right' in *any* constitutional sense. In so doing, Errington is setting up a straw man. First, there is nothing in the passage which suggests that abusive language or overt threats were used by the peltasts' spokesmen, quite the contrary. Secondly, as Aymard claimed, the legal point was that the peltasts had a right to speak and to speak frankly to their king. It is the idea that a folk have the right to be abusive, but do not have the right to speak in the first place that is constitutionally and logically absurd. Thirdly, as Philip had already planned to execute Lontius, the petition did not cause his death it merely hastened it; and in any event the right to petition does not in any legal system imply the right to have one's request granted automatically, only to have it heard. Fourthly, there is no other way of construing Polybius' remark, contextually or otherwise, than that it refers to the «right of free speech» and Errington's explanation does not adequately cover this. Finally, it is not the only instance of such *isegoria*, as we shall see, and Aymard's thesis deserves to be fully explored.

The question of *isegoria* clearly involves a judicial context as well as the idea of freedom of speech, so for convenience's sake the following instances will be grouped into three categories: 1) individual representations or petitions; 2) petitions or statements by smaller groups, either representative or direct; and 3) examples of mass representations, either in the context of a meeting or in general.

Taking the category of individuals first, there are at least three relevant episodes, two from the reign of Philip II and one from that of Demetrius Poliorcetes. The most famous of these is Philip's confrontation with an old woman, who had been repeatedly importuning him to hear her petition. When

17. Polyb., 5, 27, 6 for the specific quote, and the whole section for Megaleas' flight and Leontius' actions. See also, Walbank (supra n. 15) 551-552 and 560-561. Philip acted summarily in Leontius' case due to the possibility of mutiny.

18. Polyb., 5, 27, 6.

19. Polybius' language indicates that it was his intention to kill Leontius anyway, 5, 27, 7-8. See also n. 17 (supra).

20. Errington (supra n. 6, *Chiron)* 84.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Philip stated that he had no time for it, she cried out, «Μὴ Βασίλευε»[21]. Philip was angered and taken aback, but a few days later he heard not only her case but others. The story became a proverbial illustration of Philip's character and the duty of a Macedonian king, which was used in connection with Demetrius Poliorcetes to draw the difference between that king and Philip[22]. The second instance involves a trial itself, in which one Machaetas objected to Philip's finding against him because Philip had been asleep during part of the presentation[23]. Publically rebuked, Philip was again angry, but realizing the truth of the accusation he paid Machaetas' fine himself. Both cases involve judicial contexts, but in both free speech is exercised outside the legal cases themselves, and with results.

What was an occasional problem with Philip, was apparently a perpetual one with Demetrius. In the sections immediately preceding Demetrius' expulsion as king of Macedonia, Plutarch states that the Macedonians were angry «above all else because of the difficulty of getting access to him [Demetrius] or conversing with him. For either he would give no hearing at all, or was stern and harsh with those he did meet». For this reason, the Macedonians thought themselves «ὑβρίζεσθαι ... οὐ Βασιλεύεσθαι».[24] Demetrius compounded this general offense on one occasion by dumping written petitions presented to him into the Axios River[25]. The context of both this and the story of the old woman and Philip clearly is that hearing petitions was part of being king, and the subjects were entitled to say so.

The same two reigns provide instances of small groups exercising *isegoria* in situations similar to the peltasts in the Leontius affair. The first involved a group of Macedonian soldiers complaining to Philip II about their arrears in pay[26]. They cornered Philip in the *palaestra* while wrestling, and after making a witty remark, Philip jumped into the pond and swam about while the soldiers continued to berate him. Since Philip did not have the means at the time to pay them, it was merely a way for them to vent their frustrations, and it later became one of Philip's favorite stories. Nevertheless, the moment must have been awkward, and the point is that Philip took the abuse. More famous, and more important in terms of precedents, is the final scene of Demetrius Poliorcetes' reign, after Lysimachus and Pyrrhus had invaded Macedonia and the latter had taken Beroea. A general uproar broke out in Demetrius' camp, and he found it impossible to keep discipline. Finally, some soldiers (possibly

21. Plut., *Moralia* 179 C (no. 31 of the *Apothegmata Philippou*).

22. Plut., *Vit. Demetr.*, 42, 3-4, which is sometimes mistakenly construed as referring to Demetrius, though the clear antecedent is 'Philip'.

23. Plut., *Moralia* 178 F-179 A (no. 24 of the *Apothegmata Philippou*).

24. Plut., *Vit. Demetr.* 42,3.

25. Plut., *Vit. Demetr.*, 42, 2.

26. Polyaen., *Strat.*, 4, 2, 6.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

some of the *hetairoi*, though the sources do not say so) simply went to Demetrius and told him that «the Macedonians were tired of waging war in support of his luxurious way of living[27]». Seeing the drift of things, Demetrius slipped out of camp, but the important point of the story is that the group had no hesitation in speaking directly and frankly to Demetrius, although in this context they may have felt on safe ground because of the general confusion. Still, it is part of the pattern, and one could argue that their position was made more precarious by the seditious nature of the army.

Nor was this the only such occasion in Demetrius' reign, merely the most famous. Demetrius himself complained that his subjects were a turbulent and interfering lot (ταραχώδεις καὶ πολυπράμονας ὄντας), and at one point arrested those who habitually complained about him in the assemblies (αὐτοῦ βλασφημεῖν... ἐν ταῖς ἐκκλησίαις) but let them go unharmed[28].Clearly, Demetrius was used to more compliant subjects and found Macedonia troublesome.

This last reference to Demetrius fits into the third and most important of the categories: mass representations. There are a number of possible examples, but the two most striking come from the reign of Alexander the Great. The first is the so-called «mutiny» at the Hyphasis River, though no ancient source ever uses a term for mutiny in connection with the Hyphasis incident. The circumstances are well known and only need a brief summary[29]. After some months of the monsoon, short of supplies and equipment, and hearing reports of the massive resources of the tribes of the Ganges Plain (which undoubtedly grew in the telling), Alexander called a meeting to whip up the flagging morale of his Macedonians. Arrian, following Ptolemy and therefore probably the best source here, states that it was a ξύλλογος among the commanders of the army, basically a council of war[30]. Curtius uses the term *contio* and assumes that it was the whole army[31]. Diodorus uses the more formal term ἐκκλησία, but is compatible with Curtius[32]. Alexander delivered a carefully worded speech, but failed to evoke the hoped for response. Instead, he got a sullen silence, with everyone pointedly staring at the ground.

After a time, Koinos reluctantly spoke his mind, to the effect that they

27. Plut., *Vit. Demetr.*, 44, 6.

28. Plut., *Vit. Demetr.*, 41, 1 for the first quote; and Diod. Sic., 21, 9 for the second. Note that the Diodorus reference is from a fragmentary book, and there is one emendation from the Hoeschel fragment to it that he pardoned them because for a king that was better than punishment.

29. Arr., *Anab. Alex.*, 5, 16-25, 3 for the events from the Hydaspes to the Hyphasis; Curt., 8, 14, 15-9, 2, 10 and Diod., 18, 89, 1-94, 2 do the same. For an excellent discussion of the sources, see F.L. Holt, «The Hyphasis 'Mutiny:' A Source Study», *The Ancient World*, 5 (1982) 33-59.

30. Arr., *Anab. Alex.*, 5,25, 2. See also Holt (supra n. 29) 40-49.

31. Curt., 9, 3, 1-3.

32. Diod., 17, 94, 5. Later (in 108, 3) Diod. states that the Macedonians were 'unpersuaded' (ἀνπείπον) at the Ganges [sic].

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

were tired; the clothes were rotting on their backs; there seemed no end to all this; and they wanted to go home[33]. At this point, the others joined in entreating Alexander to lead them back home. The language of the speeches and even the general content of them can be called into some question since they are clearly apocryphal and primarily the rhetoric of the later authors. Equally, it is immaterial to the question of *isegoria* whether this was a council of war, an informal meeting, or an assembly which had the right to vote. The point is that they did speak, and had the right to speak despite the fact that the king did not want to hear what they had to say. Alexander delayed as long as possible, even took omens for the crossing of the Hyphasis River (which turned out to be unfavorable, fortunately), and then gave in to the logic of the situation[34].

The second instance is more problematic, but equally more revealing: the mutiny at Opis. Here Curtius and Justin do use the term *seditio* to describe the incident as a mutiny[35], but none of the Greek sources use any term that could be construed in that fashion, and even Curtius and Justin refer to the meeting itself as a *contio*. Arrian simply states that Alexander summoned the Macedonians together on reaching Opis (ξυναγαγὼν τοὺς Μακεδόνας)[36]. Diodorus again uses the phrase ἐν ταῖς ἐκκλησίαις[37]. Plutarch merely mentions the discontent[38]. There were several causes for the unrest: the news that some of them were to be sent back to Macedonia had been circulating; some feared that a general accounting was to be justification for their dismissal from service; and most importantly the *cardaces* (the corps of Persian noble youths) had reported to the camp trained and equipped in the Macedonian fashion[39]. Considering the gesture which Alexander had in mind (paying off the army's

33. For Koinos' speech(es), see Arr., *Anab. Alex.*, 5, 27, 2-9; Curt., 9,4-5. Diodorus, who makes the point about Alexander's speech, being carefully prepared, states merely that the Macedonians did not agree to go further (καὶ τῶν Μακεδόνων οὐδαμῶς συγκαταθεμένων ἀπέστη τῆς ἐπιβολῆς) 17, 94, 5. For the reactions of the audience to Koinos' speech, see Arr., *Anab. Alex.*, 5, 28, 1, which is what angers Alexander, and Curt., 9, 3, 16-17.

34. Arr., *Anab. Alex.*, 5, 28, 2-4; Curt. 9, 3, 17-19; and Diod., 17, 94, 5-95, 3. See also Plut., *Vit. Alex.*, 62, 3-4 and Justin, 12, 4, 8-17 for cursory remarks on the whole affair.

35. Curt., 10, 2, 12 where the soldiers learning that some were to be sent home *vaecordes et disciplina militaris immemores, seditiosis vocibus castra complent* and raised a tumultous clamor (*tumultuoso clamore et militari violentia loqui inhibebant*) but that it took place in a *contio* (10, 3, 1). Justin (12, 11, 7) uses the phrase *seditionibus infuscarent*, but also mentions that it took place in a *contio* (*contionem armatam seditionis auctores*), 12, 11, 8.

36. Arr., *Anab. Alex.* Anab., 7, 8, 1.

37. Diod., 17, 109, 2 (κατὰ τὴν ἐκκλησίαν). Previously, Diodorus stated as a prelude that Macedonians were frequently unruly in assemblies (καὶ πολλάκις ἐν ταῖς ἐκκλησίαις καταβοώντων), 108, 3.

38. Plut, *Vit. Alex.*, 71, 1-5.

39. For a list of the grievances, see Plut. (n. 38 supra); Arr., *Arr. Anab. Alex.*, 7, 8, 2-3; Curt., 10, 2, 12, Diod., 17, 109, 2 states that they became insubordinate and interrupted him by shouting, but lists no causes.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

personal debts), one can better understand his outrage and ensuing actions. Nevertheless, Arrian specifically states that Alexander had become used to barbarian subservience and was less well disposed towards the Macedonians (καὶ ἀπὸ τῆς Βαρβαρικῆς Θεραπείας οὐκέται ὡς πάλαι ἐπιεικῆς ἐς τοὺς Μακεδόνους)[40]. When a general uproar broke out, Alexander jumped down from the *bema*, had the ringleaders (αἰτιωτάτους) arrested and later executed[41]. Alexander then told the Macedonians off in no uncertain terms for their ingratitude, and later followed that up by calling the Persians together and carrying out a plan to incorporate them into the former Macedonian units.

However one wishes to see the context of the original incident, it is the next part of the drama which is interesting. Despite Alexander's anger, and his refusal to see them, the soldiers remained before the *bema* shocked at Alexander's outburst[42]. When the Persians began to be integrated into the units some days later, the soldiers rushed to the palace, threw down their arms, begged forgiveness and said that they would give up those who had instigated the initial outcry (Arrian's language implying that they were not yet dead). Alexander came out, tearfully forgave them, and one of the *hetairoi*, Callines, voiced the Macedonians grievances (note that they were the same in context as the day of the mutiny), among which were that Persians were treated as relatives of the king, while they as Macedonians were not. Alexander broke in and stated that they were all henceforth part of his family, at which they took up their arms and raised a victory song[43].

There are several things to note in connection with the Opis Mutiny. The first is that the Macedonians were stunned by Alexander's speech and actions following the first agitation. Clearly, they felt entitled to a hearing. Second, though Alexander arrested thirteen of the «ringleaders» in a fit of rage, he did not execute them until much later and with the approval of the then repentent rioters. Third, when the Macedonians came to the palace in supplication, Alexander felt obliged to listen to them, went out to them, and heard Callines list of their grievances, which Alexander's grand gesture superseded and successfully concluded the whole affair. Here Alexander had turned the emotions in his favor, but Callines was still heard. However manipulated the Macedonians were, they did achieve their ends in a recognition of a special relationship with Alexander. They also paid a price, or rather the agitators from the original riot did, but it wasn't the first time Alexander had gotten with murder in emotional circumstances.

40. Arr., *Anab. Alex.* 7, 8, 3.

41. Arr. (supra n. 40); Curt., 10, 2, 30; Diod., 17, 109, 2.

42. Arr., *Anab. Alex.* 7, 11, 1-5; see also Curt., 10, 3, 1-6 where he remarks at the soldiers patience, and 6-14 where Alexander calls the Persians and foreign troops into a *contio* for a speech which breaks off in a lacuna which lasts until Alexander is on his deathbed; and Diod., 17, 109, 3.

43. Arr., *Anab. Alex.* 7, 11, 6-9.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

A pattern of interaction has now been established within each category, and one which indicates both «factual regularity» transcending several different reigns and centuries, and one which demonstrates what Unger called the «sentiment of obligation and entitlement». Whether under the Argeads (Philip II and Alexander III) or the Antigonids (Demetrius Poliorcetes and Philip V), the Macedonians felt entitled to speak their minds, and their monarchs for the most part felt obliged to listen. Against powerful and charismatic kings, this might bring unexpected consequences, but the expectations of entitlement and obligation were still clearly there. There is every reason to presume that Polybius' statement that the Macedonians had always had the right to speak thus to their kings is sound and should be accepted.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

3

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΔΕΣΣΑ

Ἀνδρέας Κ. Βαβρίτσας

Ἡ ἀρχαία Ἔδεσσα, πού ἔχει τήν ἀρχή της στή Φρυγική περίοδο, σύμφωνα μέ τίς πηγές, ἀλλά καί τά ἀρχαιολογικά εὑρήματα, ὑπῆρξε μιά ἀπό τίς μεγαλύτερες πόλεις στήν ἀρχαιότητα. Παρ' ὅλες τίς καταστροφές πού ἔπαθε, κατόρθωσε νά ἐπιζήσει καί νά μήν ἐρημωθεῖ ποτέ.

Ἐκεῖ πού βρίσκεται ἡ σημερινή Ἔδεσσα ὑπῆρχε ἡ Ἀκρόπολη τῆς ἀρχαίας, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τό Τεῖχος τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, πού ἄρχιζε ἀπό τά ἀνατολικά (Κανναβουργεῖο), περνοῦσε ἀπό τό Βαρόσι καί τή Μητρόπολη καί κατέληγε στά δυτικά, στό ἐργοστάσιο Τσίτση.

Κοντά στή σημερινή, ἀλλά καί στήν παλιά Μητρόπολη, πού εἶναι μιά Βυζαντινή ἐκκλησία τοῦ 14ου αἰ., βρέθηκαν κατά καιρούς μαρμάρινες στῆλες μέ ἀνάγλυφα, μέ ἀετούς κ.λ.π. καί ἐπιγραφή: ....*Διί Ὑψίστῳ*, τοῦ 51 μ.Χ., θετική ἔνδειξη ὅτι ἐκεῖ μπορεῖ νά ἦταν *Ἱερό ἤ Ἱερά* τῶν θεῶν.

Κάτω ἀπό τήν Ἀκρόπολη, στήν πασίγνωστη τοποθεσία *Λόγγος*, ἁπλωνόταν ἡ Κάτω Πόλη, σέ πολύ μεγάλη ἔκταση, γύρω στά διακόσια στρέμματα, ὅπως δείχνουν καί οἱ ἀνασκαφικές ἔρευνες πού ἔγιναν καί συνεχίζονται σήμερα ἀκόμη στήν περιοχή αὐτή.

Ἀλλά ἂς ἰδοῦμε τά πράγματα ἀπό τήν ἀρχή: Στά 1898, δηλ. πρίν ἀπό 85 περίπου χρόνια, βρέθηκαν τυχαῖα μέσα σ' ἕναν κῆπο, στό Λόγγο, ἐπιγραφές γραμμένες πάνω σέ μεγάλα μάρμαρα, παραστάδες ἤ ἐπιστύλια ἀπό πόρτες μεγάλου κτιρίου (Εἰκ. 1). Ὅλες οἱ ἐπιγραφές σχεδόν ἦταν ἀφιερωματικές στή θεά *Μᾶ*, ἀπό ἄτομα πού εἶχαν ἀπελευθερωθεῖ ἀπό τούς κυρίους των[1].

Στά 1922-1923 βρέθηκαν καί πάλι οἱ ἐπιγραφές καί ἄρχισε νά ἀποκαλύπτεται ἡ Μεγάλη Πύλη, στό νότιο σκέλος τοῦ Τείχους, σέ ἀνασκαφή πού ἔκαμε ὁ Στρατῆς Πελεκίδης, Καθηγητής ἀργότερα στό νεοσύστατο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης[2].

Ἀργότερα, βρέθηκαν πάλι μέσα στούς κήπους καί τά χωράφια τοῦ Λόγγου ἀρχιτεκτονικά κομμάτια ἀπό ἀρχαῖα κτίρια, μερικά δέ ἀπό αὐτά εἶναι τώρα ἐντειχισμένα στίς νεώτερες ἐκκλησίες (Ἅγιος Νικόλαος, Ἅγιος

1. Βλ. Π. Ν. Παπαγεωργίου, Κυρίας θεᾶς Μᾶς ἀνικήτου ἐπηκόου ναός ἐν Ἐδέσσῃ τῆς Μακεδονικῆς (Βοδενοῖς), περιοδ. *Ἀθηνᾶ*, ΙΒ, 1900, σελ. 65-88.

2. Βλ. *Ἀρχαιολογικόν Δελτίον*, 8, 1923, σελ. 259-269 (Σ. Πελεκίδης).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

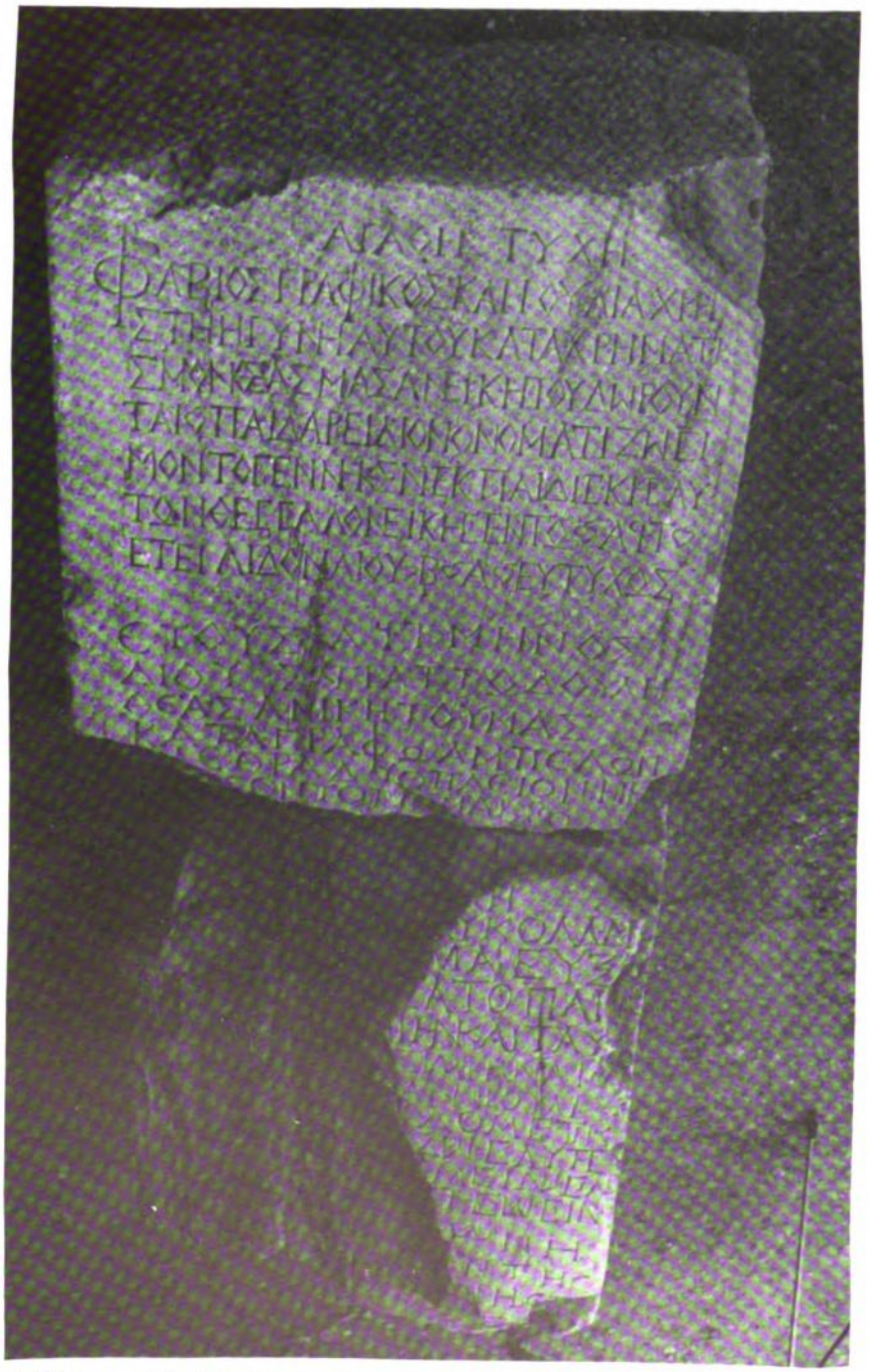

Εἰκ. 1. Ἡ ἐπιγραφή, ἀριθ. 9, ἀπό τό παλαιό ἐπιγραφικό σύνολο (Π.Ν. Παπαγεωργίου), στό Μουσεῖο τῆς Ἔδεσσας.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Ἀθανάσιος, Ἁγία Τριάδα - Μοναστῆρι Γυναικῶν), μερικά μάλιστα ἔχουν καί ἐπιγραφές, ἐνῶ ἄλλα ἔχουν μεταφερθεῖ στό προσωρινό Μουσεῖο τῆς Ἔδεσσας.

Τά χρόνια περνοῦν καί ὁ καιρός διαβαίνει· καί ὕστερα ἀπό 45 χρόνια, δηλ. στά 1967-68 ἔγινε νέα συστηματική ἀνασκαφή ἀπό τόν Καθηγητή Φώτη Πέτσα, Ἔφορο τότε Ἀρχαιοτήτων Κ. Μακεδονίας. Καθαρίστηκε πάλι ἡ Μεγάλη Πύλη καί ἀποκαλύφθηκε στό σύνολό της ἡ κυκλική αὐλή καί ὁ ὀρθογώνιος Πύργος πού τήν περιβάλλει καί χρονολογεῖται στήν Κλασσική ἐποχή[3]. Ἀκόμα ἀποκαλύφθηκε τό Τεῖχος, ἀλλοῦ ἐπιφανειακά καί ἀλλοῦ βαθύτερα, σέ ὅλη σχεδόν τήν ἔκταση τῆς Κάτω Πόλης, καθώς καί ἕνας Πύργος τῆς Προρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Ἐντυπωσιακό εἶναι καί τό τμῆμα τοῦ Τείχους, δυτικά ἀπό τήν Πύλη, πού σώζεται σέ ὕψος 6.50 μ. καί εἶναι σκεπασμένο, σέ μεγάλη ἔκταση, ἀπό τά ἰζήματα (ἀνθρακικό ἀσβέστιο ἤ τραβερτίνη, ὅπως τό λέν οἱ Γεωλόγοι), δηλ. ἀπό πωρόλιθο.

Ἡ μεγάλη ὅμως περίοδος τῆς ἀνασκαφῆς στήν Κάτω Πόλη ἀρχίζει στά 1971, ἀπό τόν ὑπογραφόμενο καί πού συνεχίζεται καί σήμερα (μικρή διακοπή ἔγινε μεταξύ 1974 καί 1975, γιά τεχνικούς λόγους), μέ ἀνάλογα ἀποτελέσματα[4].

Τώρα γνωρίζουμε ὅτι ἡ Κάτω Πόλη ἁπλωνόταν σέ τεράστια ἔκταση ἀπό 200 στρέμματα περίπου, ὅπως φαίνεται καί ὁρίζεται ἀπό τά Τείχη καί τούς Πύργους, πού τήν περιβάλλουν. Τά ἀποκαλυφθέντα στόν τομέα πού ἔχει ἀνασκαφεῖ ὡς τώρα, δίνουν μιά ὡραία εἰκόνα τῆς ζωῆς στήν Κάτω Πόλη, ἡ ὁποία, παρ' ὅλες τίς καταστροφές πού ἔπαθε, ἀπό τίς συχνές βαρβαρικές ἐπιδρομές, ἀλλά καί τούς σεισμούς, κατόρθωσε νά ἐπιζήσει καί νά μήν ἐρημωθεῖ ποτέ.

Ἀνατολικά τῆς Μεγάλης Πύλης ἐρευνήθηκε τό Τεῖχος σέ ὅλη του τήν ἔκταση, ὡς τόν Προρωμαϊκό Πύργο, ἐνῶ στῆλες καί ἀνάγλυφα μέ ἐπιγραφές τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς βρέθηκαν ἐντειχισμένα σέ διάφορα σημεῖα του. Μέ μεγάλη δυσκολία ἔγινε ἡ ἔρευνα ἐσωτερικά τῆς Πύλης καί πρός τό Βορρᾶ, ὅπου ἡ ἐπίχωση ἀπό πωρόλιθους καί ἄλλα ὑλικά ἀπό τά χαλασμένα κτίσματα, πού μερικές φορές ἔμοιαζαν μέ ἡφαιστειακή κίσσηρη, ἔφτανε ἀπό 0.50 μ. ὡς τά 4.50 μ., ἐνῶ δέν ἔλειπαν καί συμπαγῆ στρώματα ἀπό ἰζήματα (πωρόλιθο), πού σέ μερικά σημεῖα ξεπερνοῦσε τά τρία μέτρα. Ἀνάλογη ὅμως ἦταν καί ἡ ἀμοιβή τῶν κόπων στήν περίπτωση αὐτή.

Ἀπό τή Μεγάλη Πύλη ἀρχίζει ἕνας κεντρικός δρόμος πρός Βορρᾶν, μαρμαροστρωμένος, μέ κολόνες καί πεσσούς (Εἰκ. 2), μέ φαρδύ στεγασμένο, ὅπως πιστεύουμε, πεζοδρόμιο (ὅπως ἡ σημερινή ὁδός Ἀριστοτέλους στή

3. Βλ. *Ἀρχαία Μακεδονία* I (1968) 1970, σελ. 203-227 (Φ. Πέτσας)· *Ἀρχαιολογικόν Δελτίον*, 27 (1972): Χρονικά σελ. 504 (Α. Βαβρίτσας).

4. Βλ. Περιοδ. *Μακεδονική Ζωή*, τεῦχος 121, 1976, σελ. 8-13 (Α. Βαβρίτσας) — *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, ἀπό τά προϊστορικά χρόνια ὡς τό 1912*. Ἔκδοση Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη, 1983. *Ἀρχαία Ἔδεσσα*, σελ. 62-68 (Α. Βαβρίτσας).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

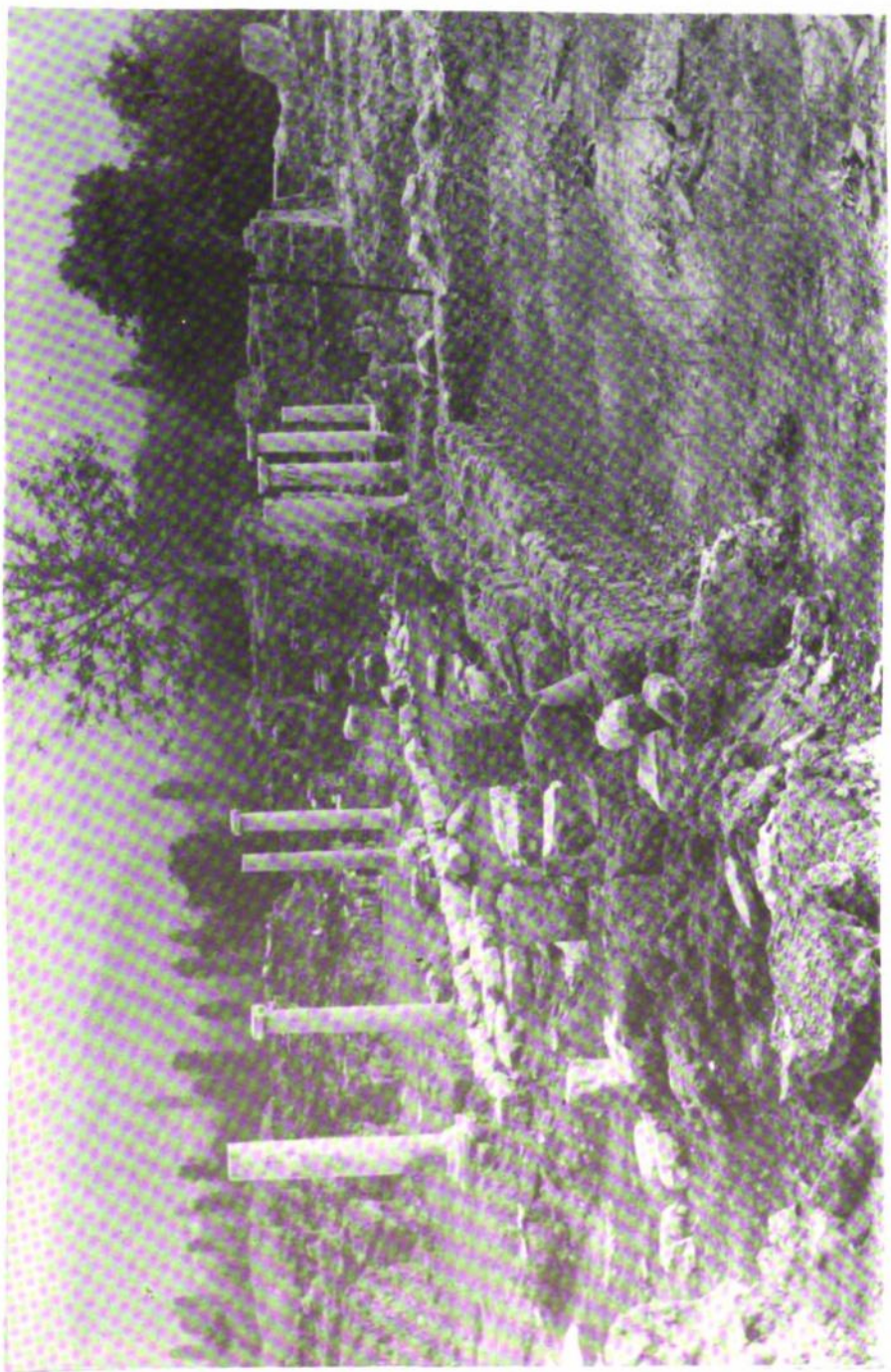

Εἰκ. 2. Ἄποψη τῆς Via Colonnata, στὸ λόφο τῆς Ἔδεσσας. Ὁ κίονας, ἀριστερὰ στὸ βάθος, εἶναι ὁ ἐπιγράφος.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Θεσσαλονίκη) καί διάφορα κτίσματα δεξιά καί ἀριστερά. Ἔτσι τήν ὀνομάσαμε καί Via Colonnata.

Ὁ δρόμος αὐτός ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ὡς τώρα, σέ μῆκος 100 μ. περίπου, ἀλλά ἔχει ἐπισημανθεῖ μέ δυό τομές πού ἔγιναν στή διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς ἀκόμα βορειότερα στά 246 μ., ἀλλά καί ἀκόμα πιό πάνω στά 300 μ. περίπου καί φαίνεται πώς ἴσως συνεχίζεται, ὡς τήν ἄλλη πλευρά τοῦ Τείχους.

Στήν ἔκταση αὐτή τοῦ κεντρικοῦ δρόμου ἀποκαλύφθηκαν, ἐκτός ἀπό τούς πεσσούς, καί ὀχτώ μονόλιθες κολόνες, πού τίς ἀναστηλώσαμε ἀμέσως. Σέ μιά ἀπό αὐτές, ὕψους 3.00 μ., ἀπό ἄσπρο μάρμαρο, εἶναι χαραγμένες ὁλόγυρα στόν κορμό της, δεκαεφτά ἐπιγραφές μέ πολλούς στίχους ἡ καθεμιά (Εἰκ. 3).

Οἱ κολόνες ἦταν πεσμένες ὅλες κοντά στίς βάσεις τους καί τά νερά ἀπό τούς καταρράκτες τῆς Ἔδεσσας, πού περνοῦσαν ἀπό πάνω τους ἀρκετές ἑκατοντάδες χρόνια (τετρακόσια περίπου χρόνια), σκέπασαν, διακριτικά θά λέγαμε, τίς ἐπιγραφές, μέ ἕνα λεπτό στρῶμα ἀπό ἴζημα (ἀνθρακικό ἀσβέστιο), ὥστε νά φαίνονται τώρα ὁλοκάθαρα τά γράμματα, σά νά ἔχουμε κάνει ἔκτυπα.

Ὅλες οἱ ἐπιγραφές εἶναι ἀφιερωματικές στή θεά *Μᾶ* καί ἀναφέρονται σέ δούλους καί τῶν δυό φύλων, ὄχι μόνον παιδιά, πού βρῆκαν τήν ἐλευθερία τους, στήν περίοδο τῆς Ρωμαιοκρατίας, συγκεκριμένα στόν 3ο μ.Χ. αἰώνα.

Σέ μιά μέ τόν ἀριθμό 6 διαβάζουμε:

Ἀγαθῇ Τύχῃ
Μέστριος Ἰουλιανός
κατέγραψεν θεᾷ Μᾷ,
ἀνεικήτῳ ἐπηκόῳ
γενομένη, κορα-
σίδιον ὀνόματι
Ἀλεξάνδραν ὡς
τῶν ϝ τό γεννη-
θέν ἐκ παιδίσκης
ἐπηκτήσεως οὐ
καί τήν καταγραφήν
ἔθηκεν ἐν τῷ
Θϙ ἔτει
εὐτυχῶς.

Δηλ. ὁ Μέστριος Ἰουλιανός ἀφιερώνει στήν ἐπήκοο — ἀνείκητη θεά Μᾶ τήν δούλη Ἀλεξάνδρα, ἐννιά χρονῶν, κόρη τῆς δούλης του (παιδίσκης) Ἐπηκτήσεως. Ἀκολουθεῖ ἡ χρονολογία τῆς ἀπελευθέρωσης, ὅταν κατετέθη τό χρηματικόν ποσόν γιά τήν καταγραφή, δηλ. στό 261 μ.Χ.— Ὅλες σχεδόν οἱ ἐπιγραφές ἔχουν χρονολογία.

Σέ ἄλλη ἐπιγραφή, ἀριθ. 7, διαβάζουμε (Εἰκ. 4):

Θεᾷ ἀνεικήτῳ Μᾷ
Κλαυδία Μακεδονία

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

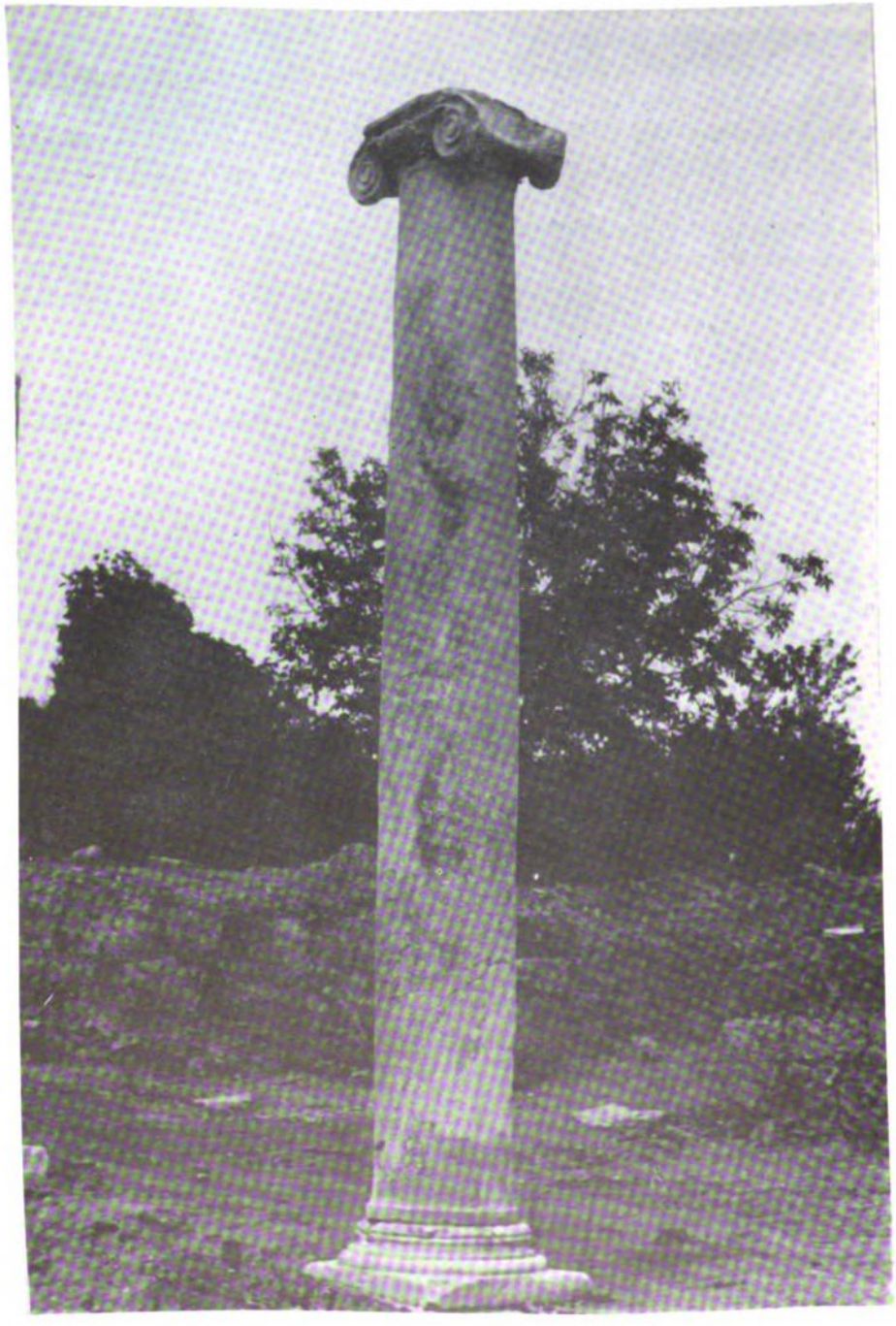

Εἰκ. 3. Ὁ κίονας μὲ τίς 17 ἐπιγραφές στό Λόγγο τῆς Ἔδεσσας.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

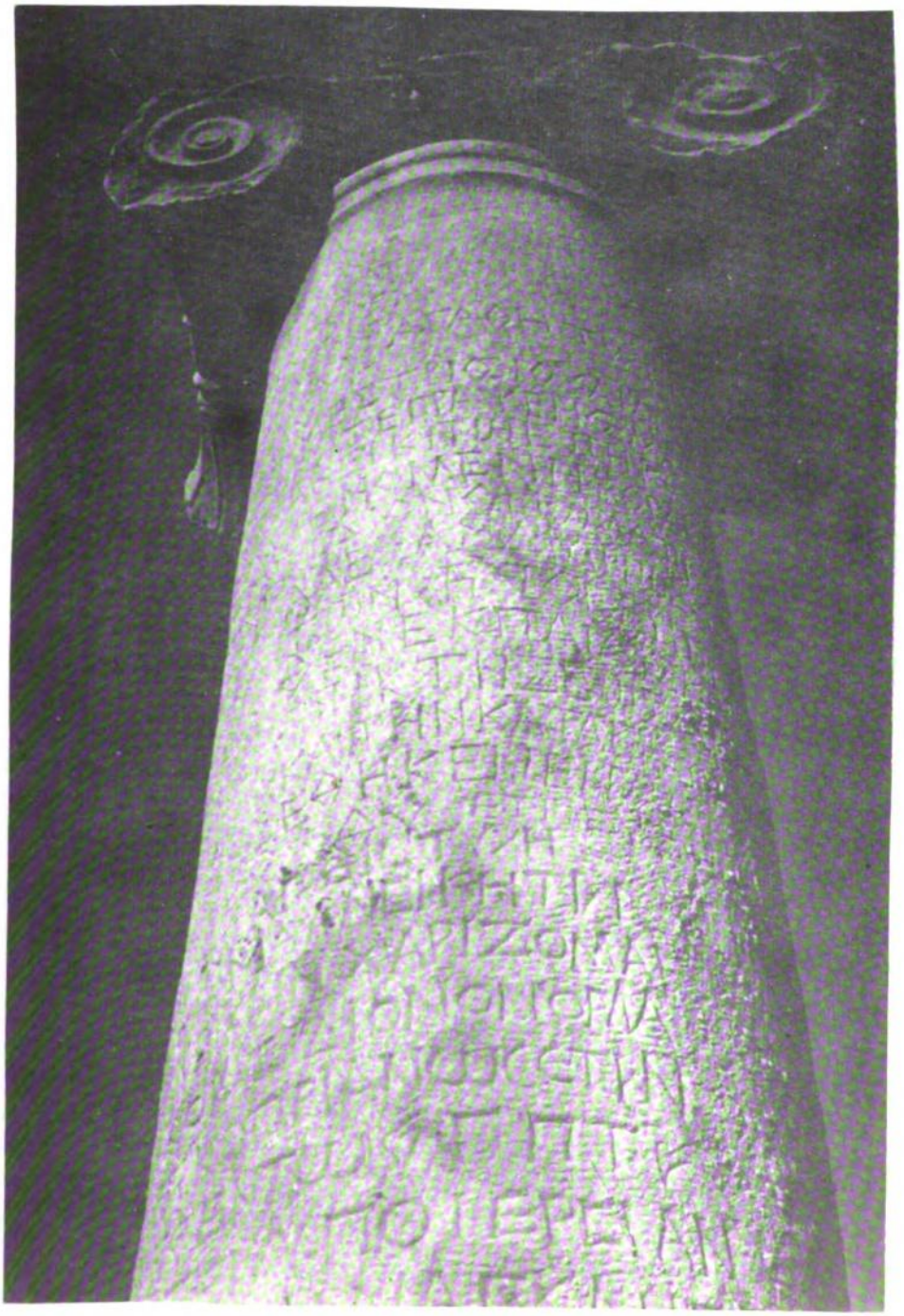

Εἰκ. 4. Τμῆμα τοῦ ἐνεπίγραφου κίονα. Διακρίνονται τά γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς ἀριθ. 7.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

ἐχαρίσατο παιδί α(τ)ὐ (Sic)
τῆς Κοπρύλλον, Ὠφέ-
λιμον, τά κατελθόντα
εἰς αὐτήν κατά διαδο-
χήν τοῦ ἀνδρός αὐ-
τῆς Κλαυδίου Ἰου-
λιανοῦ, ὧν καί τάς
ὠνάς ἔθηκεν δι'
ἐπιμελητοῦ Κλαυ-
δίου Ἀσκληπιοδώ-
ρου ἐν τῷ ΔϞΓ ἔτε (Sic)
Δείου ΒΙ.

Δηλ. ἡ Κλαυδία Μακεδονία ἀφιέρωσε τούς δούλους της Κοπρύλλον καί Ὠφέλιμον πού κληρονόμησε (κατά διαδοχήν) ἀπό τόν ἄνδρα της Κλαύδιον Ἰουλιανόν, στή θεά Μᾶ καί τά χρήματα κατέθεσε στόν ἐπιμελητή Κλαύδιο Ἀσκληπιόδωρο, τό ἔτος 246 μ.Χ., στίς 12 Δίου (Ὀκτωβρίου). — Τό ὄνομα Κοπρύλλος ἀναφέρεται καί σέ ἐπιγραφή τοῦ Παπαγεωργίου.

Σέ ἄλλη ἐπιγραφή ἀριθ. 10, διαβάζουμε:

Ἀγαθῇ Τύχῃ
Κλαύδιος Ἀσκληπι-
όδωρος χαρίζεται
Μᾷ ἀνεικήτῳ παιδα-
ρείδιον Φιλόμουσον
ἔτους ΓϞΓ Λώου Κ.

Στήν περίπτωση αὐτή φαίνεται, ἄν δέν εἶναι συνωνυμία, ὅτι ὁ ἐπιμελητής Κλαύδιος Ἀσκληπιόδωρος, πού ἀναφέρεται σέ ἄλλες ἐπιγραφές, χάρισε ὁ ἴδιος στή θεά Μᾶ τόν δοῦλον (παιδαρείδιον) Φιλόμουσον, τό ἔτος 245 μ.Χ., στίς 20 Ἰουλίου (Λῴος).

Σέ ἄλλη ἐπιγραφή, ἀριθ. 12, διαβάζουμε:

Ἀγαθῇ Τύχῃ
Θεᾶ Μᾶ ἐπηκόῳ Φαβία Πρισκίλ-
λα χαρίζεται παιδάριον αὐτῆς Ζώσι-
μον οὗ καί τήν καταγραφήν ὑπό Ἱέριαν
Δομιτίαν Δεκάτην καί ἐπιμελητήν Κλαύδιον
Ἀσκληπιόδωρον. Εὐτυχῶς.

Κατά τήν ἐπιγραφή αὐτή, ἡ Φαβία Πρισκίλλα χάρισε τόν δοῦλον (παιδάριο) της Ζώσιμον στή θεά Μᾶ καί ἔκαμε τήν καταγραφή στήν Ἱέρεια Δομιτία καί τόν ἐπιμελητή Κλαύδιο Ἀσκληπιόδωρο. Στήν ἐπιγραφή αὐτή δέν σημειώνεται ἡ χρονολογία. Ἐδῶ, γιά πρώτη φορά, ἀναγράφεται καί τό ὄνομα τῆς Ἱέρειας.

Στήν ἐπιγραφή, ἀριθ. 13, διαβάζουμε (Εἰκ. 5):

Ἀγαθῇ Τύχῃ
Αἴλιος Νεικόλαος

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

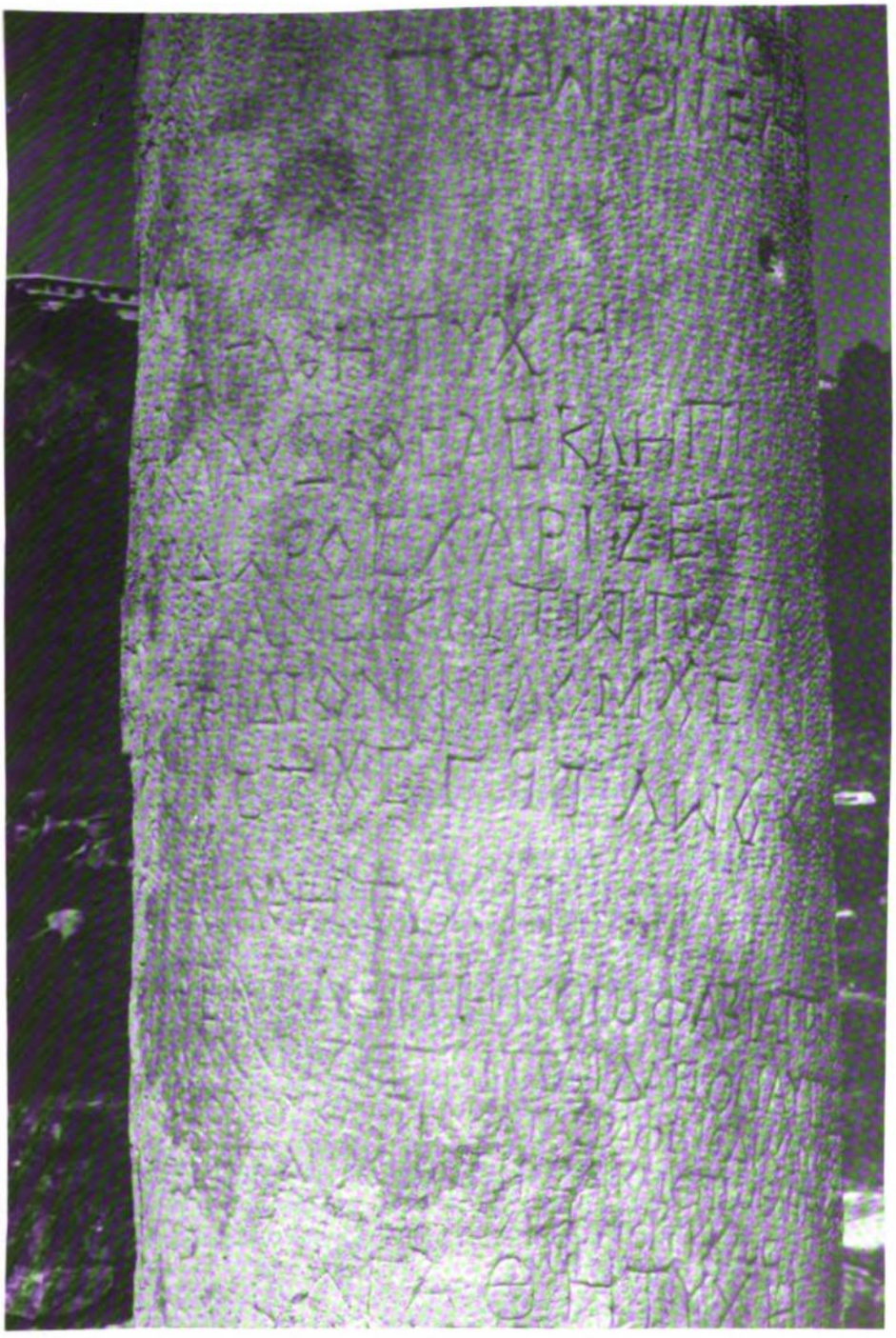

Εἰκ. 5. Τμῆμα τοῦ ἐνεπίγραφου κίονα. Διακρίνονται γράμματα ἀπό τίς ἐπιγραφές ἀριθ. 11 καί 13.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Ἐδεσσαῖος ἰατρός
δωροῦμαι καί κα-
ταγραφήν θεᾶ Μᾶ
ἀνεικήτῳ κοράσι-
ον ὀνόματι Ἑρμι-
όνην τῶν ἐκ παι-
δίσκης Τερτιάσης (;)
φθάνων αὐτός
ἠλευθέρωσα οὗ καί
τάς καταγραφάς ἔδω-
κα δι᾽ ἐπιμελητοῦ Κλ
Ἀσκληπιοδώρου· ὅς
δ᾽ ἄν βουληθῆ ἀπο-
σπάσαι αὐτό δώσει
τῷ ταμείῳ * Ε Φ.

Νά καί ὁ Ἐδεσσαῖος γιατρός Αἴλιος Νεικόλαος πού δώρησε καί κατέγραψε στή θεά Μᾶ [illegible] δούλη του Ἑρμιόνη, ἀφοῦ τήν ἀπελευθέρωσε, καί κατέγραψε τό γεγονός μέ τή βοήθεια τοῦ ἐπιμελητῆ Κλαύδιου Ἀσκληπιόδωρου καί ὅρισε χρηματικό ποσό γιά ἀποζημίωση στό ταμεῖο τοῦ Ἱεροῦ τῆς θεᾶς δηνάρια 5.500, σέ ὅποιον θά τολμοῦσε νά πάρει πίσω τήν δούλη.

Στήν ἐπιγραφή, ἀριθ. 14, διαβάζουμε:

Αὐρήλιος Τριπτό-
λεμος ἐδωρήσατο
Μᾶ ἀνεικήτῳ παι-
δίσκην Εὐταξίαν,
ἥς καί τήν καταγρα-
φήν ἔθηκεν εἰς τόν
νεών· ὅς δ᾽ ἄν βουλη-
θῇ ἐπιλαβέσθαι αὐ-
τῆς (καί) τῶν γεννη-
θέντων ἐξ αὐτῆς,
δώσει τῷ ταμείῳ
* Ε ἐγράφη ἔτους
ΘγΤ Ὑπερβερταίου
Δ.

Ἐδῶ ὁ Αὐρήλιος Τριπτόλεμος ἐδώρησε τήν παιδίσκην Εὐταξίαν στή θεά Μᾶ. Ἀναγράφει ὅμως καί τόν ὅρο: ὅποιος πειράξει αὐτήν ἤ καί τά παιδιά της, νά πληρώσει στό δημόσιο ταμεῖο 5.000 δηνάρια. Χρονολογεῖται στίς 4 Σεπτεμβρίου τοῦ 251 μ.Χ.

Καί οἱ ὑπόλοιπες ἐπιγραφές ἔχουν τό ἴδιο περίπου περιεχόμενο καί ἀναφέρονται στή θεά Μᾶ πάντοτε, Ἱερό τῆς ὁποίας πρέπει νά ὑπῆρχε κάπου ἔξω ἀπό τήν πόλη, ἀλλά δέν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ὅμως ἀκόμα, ἐφόσον ἡ

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ἀνασκαφή δέν ὁλοκληρώθηκε.

Καί προβάλλει αὐτόματα τό ἐρώτημα: Ποιά εἶναι ἡ θεά *Μᾶ;*

Ἀπό ὅσα εἶναι γνωστά ὡς τώρα, ἡ θεά Μᾶ φαίνεται ὅτι εἶναι γενική θεότητα[5] (Μᾶ = μητέρα), ὅπως ἡ Μητέρα Γῆ ἤ ἡ Μεγάλη θεά ἤ ἡ Μήτηρ θεῶν Αὐτόχθων[6] καί ἔτσι λατρευόταν στήν Ἑλλάδα καί τή Μικρά Ἀσία. Ἰδιαίτερα στή Φρυγία καί τήν Καππαδοκία λατρεύεται ὡς θεά Μᾶ, στίς πόλεις Κόμανα τοῦ Πόντου καί τῆς Καππαδοκίας. Στό Ἱερό της ὑπῆρχαν χιλιάδες ἱερόδουλοι, πάνω ἀπό 6.000 ὅπως ἀναφέρει ὁ Στράβων, καί διέθετε μεγάλη περιουσία. Μάλιστα, ὁ ἱερέας της ἦταν πρόσωπο μεγάλης περιωπῆς, δεύτερος κατά τιμήν μετά τόν βασιλέα.

Λόγω τῆς ἰδιότητάς της *ὡς θεᾶς Μητέρας* ἀφιέρωναν σ' αὐτήν τούς ἀπελευθέρους. — Σάν θεά τῆς *Φύσης ἡ Μᾶ* εἶχε τή χαρούμενη καί τή θλιβερή πλευρά, ἀκολουθώντας τόν κύκλο τῆς βλάστησης, ὁπότε δυό φορές τό χρόνο: α) ὅταν βγαίνουν τά φυτά καί β) ὅταν ξηραίνονται, γινόταν ἀντίστοιχα μιά εὔθυμη καί μιά λυπητερή λατρευτική τελετή στά Κόμανα τοῦ Πόντου, γράφει ὁ Στράβων.— *Ὡς θεά Μᾶ* στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα ἀναφέρεται μόνο στίς ἐπιγραφές τῆς Ἔδεσσας καί σέ καμιά ἄλλη περιοχή, ἐκτός ἄν ἀκόμα δέν ἔχουν βρεθεῖ σχετικές ἐπιγραφές σέ ἄλλα μέρη.

Πρέπει νά τονίσουμε ἰδιαίτερα ὅτι *στή θεά Μᾶ* ἀφιερώνουν σχετικά νέους στήν ἡλικία, ἀγόρια ἤ κορίτσια, ἀλλά καί ἐφήβους καί νέες γυναῖκες, ὅπως βλέπουμε στίς ἐπιγραφές τῆς Ἔδεσσας.

Ἀλλά ἡ Μᾶ πρέπει νά εἶχε καί χαρακτηριστικά πολεμικῆς θεότητας, ἄν κρίνουμε ἀπό τό πολλές φορές ἐπαναλαμβανόμενο ἐπίθετο: *ἀνείκητος*, ἐνῶ σέ νομίσματα τοῦ Πόντου εἰκονίζεται νά κρατάει ρόπαλο στό ἀριστερό χέρι (Head, H N 426).

Ἐκτός ἀπό τήν Ἑλληνική Ἔδεσσα, ἐπιγραφές πού ἀναφέρονται στή θεά Μᾶ βρέθηκαν καί στή Λυδία, Πέργαμο, Ρόδο, Κωνσταντινούπολη, ἀλλά καί στή Ρώμη, ὅπου τίς περισσότερες φορές ταυτίζεται μέ ἄλλες θεές.

Χαρακτηριστικό εἶναι τό ἐπίθετο τῆς θεᾶς, *ἐπήκοος*, πού ἀναγράφεται στίς ἐπιγραφές μας, ἀριθ. 6 καί 12, ἀλλά καί στίς ἐπιγραφές ἀριθ. 2 καί 6, πού δημοσίευσε ὁ Παπαγεωργίου στό περιοδικό Ἀθηνᾶ, πάλι ἀπό τό Λόγγο τῆς Ἔδεσσας[7].

Οἱ 17 (δεκαεφτά) ἐπιγραφές, στίς ὁποῖες ἀναφέρεται ἡ ἀνακοίνωση[8]

5. Βλ. Roscher, ML στήλ. Μᾶ, στ. 2215-2225 (Drexler).

6. Βλ. *Ἀρχαία Μακεδονία*, τόμ. III, Θεσσαλονίκη, (1977) 1983, σελ. 229 κ.ἑ. (Ph. Petsas) - Στράβων I 535.

7. Βλ. Π. Ν. Παπαγεωργίου, *ὅ.π.*

8. Δίνονται μόνο γενικά στοιχεῖα, ἐφ' ὅσον δέν ὁλοκληρώθηκε ἡ μελέτη γιά τήν τελική δημοσίευση, τῆς ὁποίας διατηρεῖ ὅλα τά δικαιώματα ὁ ὑπογραφόμενος. Πρέπει νά σημειωθεῖ, ὅτι γιά τούς παραπάνω λόγους δέν γίνονται συσχετισμοί μέ τό ἐπιγραφικό ὑλικό ἄλλων συναφῶν Ἱερῶν στή Μακεδονία ἤ ἀλλοῦ, ἤ τυχαίων εὑρημάτων (ἀπελευθερωτικῶν ἐπιγραφῶν), πού ἔχουν δημοσιευτεῖ ἤ ἀναμένεται ἐπίσης ἡ τελική τους δημοσίευση.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

(εἶναι χαραγμένες ὁλόγυρα στόν κορμό ἑνός κίονα), σέ συνδυασμό μέ ἐκεῖνες πού εἶχε δημοσιεύσει τό 1900 ὁ Π.Ν. Παπαγεωργίου[9], μιά καί βρέθηκαν στήν ἴδια περιοχή, ἀποτελοῦν μοναδική μαρτυρία γιά τήν ὕπαρξη στό χῶρο ἐκεῖ κάπου *Ἱ ε ρ ο ῦ* τῆς θεᾶς *Μ ᾶ* -στήν ἀρχαία Ἔδεσσα δηλαδή ἤ κάπως πιό ἔξω ἀπ᾽ αὐτήν. Ἔχει ὅμως τό ἐπιγραφικό αὐτό ὑλικό καί ἄλλη σημασία, πολύ μεγάλη, γιατί δίνει ὁρισμένες πληροφορίες γιά τό Ἱερό τῆς θεᾶς, κυρίως γιά τή δωρεά σ᾽ αὐτό δούλων, ἀρρένων καί θηλέων, γιά τήν ἡλικία τους μερικές φορές, γιά τόν τρόπο καί τή διαδικασία τῆς δωρεᾶς τους, γιά τά πρόστιμα πού προβλέπονταν, κάποτε, στήν ἴδια τήν ἐπιγραφή, γιά τήν περίπτωση πού κάποιος παραβίαζε τήν ἐλευθερία τοῦ δούλου, γιά τήν ὕπαρξη ἱερειῶν καί ἐπιμελητῶν —μερικῶν δίνονται καί τά ὀνόματα— κ.ἄ.δ.

Γενικότερα, τό ἐπιγραφικό αὐτό σύνολο ἀποτελεῖ μιά σημαντική πηγή γνώσης γύρω ἀπό κάποια στοιχεῖα ζωῆς, μές στόν τρίτο μεταχριστιανικόν αἰώνα, στήν ἀρχαία Ἔδεσσα. Εἰδικότερα, σημαντική εἶναι ἡ πληροφόρηση γύρω ἀπό τό πρόβλημα τῶν ἱεροδούλων καί τῶν δούλων, πού χαρίζονταν ἤ ἀνῆκαν στή Μεγάλη θεά, τήν *ἀ ν ί κ η τ η, ἐ π ή κ ο ο Μ ᾶ,* καί ὑπηρετοῦσαν στό Ἱερό της.

Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Λόγγου τῆς Ἔδεσσας, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, χαράχτηκαν πάνω σ᾽ ἕνα μονόλιθο κίονα, τόν πρῶτο πού συναντᾶ κανείς δεξιά, καθώς διαβαίνει ἀπ᾽ ἔξω τή Μεγάλη Πύλη τοῦ Τείχους, γιά νά μπεῖ στήν ἀρχαία πόλη. Ἦταν δηλαδή ὁ πρῶτος δεξιά στή Via Colonnata, ὅπως τήν ὀνομάσαμε παραπάνω. Φαίνεται πιά ὅτι ὁ δρόμος αὐτός διέσχιζε τήν πόλη, καί στίς παρυφές του ὑπῆρχαν καταστήματα, ἀλλά καί μεγάλες οἰκίες, πρᾶγμα πού τονίζει τή σημασία τοῦ σημείου αὐτοῦ τῆς ὁδοῦ ἑρμηνεύοντας, πιστεύουμε, τόν λόγο γιά τόν ὁποῖο εἶχαν χαραχτεῖ πάνω στόν κίονα οἱ ἀπελευθερωτικές ἐπιγραφές. Πρόκειται γιά σημαντικό σημεῖο τῆς πόλης προσιτό καί στούς κατοίκους καθημερινά, καθώς περνοῦσαν ἀπό τήν Πύλη, γιά νά πᾶνε στά χωράφια τους ἤ ἀλλοῦ, καθώς καί στούς ἐπισκέπτες, πού πάλι περνοῦσαν τήν Πύλη, γιά νά μποῦν μές στήν πόλη. Ἦταν, ἑπομένως, ἀναπόφευκτο νά διαβάσει ὁ καθένας τίς ἐπιγραφές, λαμβάνοντας λεπτομερῆ γνώση τῶν ἀφιερώσεων, κι ἄν ἐπιχειροῦσε κάποια παραβίαση, δηλαδή ἄν προσπαθοῦσε νά πάρει δοῦλο ἕναν ἀπό τούς ἀπελεύθερους, πού ὀνοματίζονταν στίς ἐπιγραφές, δέν μποροῦσε νά ἰσχυριστεῖ ὕστερα ὅτι ἀγνοοῦσε ὅτι ὑπῆρχαν πρόστιμα γιά παραβιάσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ὅταν οἱ ἐπιμελητές ἤ ὁ ἐπιμελητής θά τοῦ ζητοῦσε καί τόν δοῦλο νά ἐλευθερώσει, ἀλλά καί τό πρόστιμο νά πληρώσει στά ταμεῖα τοῦ Ἱεροῦ.

Θά ἦταν ἀναγκαῖο νά σημειωθεῖ καί κάτι ἄλλο ἀκόμη. Μετά ἀπό τό εὕρημα τοῦ 1965, τήν ἀνακάλυψη τοῦ ναοῦ τῆς Μητρός Θεῶν αὐτόχθονος δηλαδή[10], στή Λευκόπετρα, στόν καινούργιο δρόμο ἀπό τή Βέροια πρός τήν

9. Βλ. Περιοδικόν *Ἀθηνᾶ*, τόμ. 1Β. 1900, σελ. 65-88.

10. Βλ. *Ἀρχαιολογικόν Δελτίον*, 21, 1966, Χρονικά σελ. 352-354 (Φ. Πέτσας) - *Μακεδονικά*, 7, 1967, σελ. 345, πίν. 54α (Φ. Πέτσας) - Bull. Epigr. 1969, σελ. 475, ἀριθ. 364 (J. et L. Robert) - *ΠΑΕ* 1975, σελ. 84 (Φ. Πέτσας — *Ἀρχαία Μακεδονία*, τόμ. III, 1983, ὅ.π.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Κοζάνη, πού δέν ἔγινε ἀκόμη, ὅπου φάνηκε ὅτι τόσο οἱ τοῖχοι, ὅσο καί πλῆθος ἀπό ἀρχιτεκτονικά μέλη, ἀκόμα καί ἡ τράπεζα, καί οἱ παραστάδες τῶν θυρῶν τοῦ ναοῦ τῆς θεᾶς ηταν κατάγραφοι, μέ πάνω ἀπό 150 ἀπελευθερωτικές ἐπιγραφές, μπορεῖ κανείς νά σκεφθεῖ ὅτι τό ἐπιγραφικό ὑλικό πού δημοσίευσε ὁ Παπαγεωργίου κι εἶναι χαραγμένο σέ παρεμφερῆ μέλη, θά ἀνῆκε ἴσως στό ναό τῆς *ἀνικήτου θεᾶς Μᾶ*, ὁ ὁποῖος θά ἔπρεπε νά ἀναζητηθεῖ κάπου κοντά στό χῶρο πού εἶχαν βρεθεῖ οἱ πρῶτες ἐκεῖνες ἐπιγραφές, μιά καί πιστεύουμε ὅτι ἕνα Ἱερό αὐτῆς τῆς θεᾶς, μπορεῖ νά μήν εἶχε τόν μεγάλο ἀριθμό δούλων πού ἀναφέρεται πώς διέθεταν τά μικρασιατικά της Ἱερά, πάντως ὅμως θά εἶχε ἀρκετές ἱεροδούλους καί ἄρρενες ὑπηρέτες, ὥστε δέν μπορεῖ νά ἦταν μές στήν πόλη, ἀλλά ἔξω ἀπό τήν περιοχή τῶν Τειχῶν της.

Ὅπως συμβαίνει καί μέ τά ἐνεπίγραφα μέλη, κυρίως τόν κίονα τοῦ ναοῦ τῆς Μεγάλης θεᾶς Αὐτόχθονος στή Λευκόπετρα, τό ἴδιο κι ὁ κίονας τῆς ἀρχαίας Ἔδεσσας, ἔχει στόν κορμό του χαραγμένες πολλές ἐπιγραφές, χωρίς ὅμως καμιά χρονολογική τάξη. Οἱ παρατηρήσεις εἶναι πανομοιότυπες: ὅπου βόλευε τόν καθένα χάραζε τήν ἐπιγραφή, ψηλά ἤ χαμηλά, σέ χῶρο ἐλεύθερο. Ἡ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν τῆς ἀρχαίας Ἔδεσσας δείχνει τό ἴδιο: οἱ 17 ἐπιγραφές εἶναι ἄτακτα χαραγμένες, ἀπό διάφορους χαράκτες, ἄλλοτε μέ μικρά καί ἄλλοτε μέ μεγαλύτερα γράμματα, σέ διαφορετικές ἐποχές, ἀλλά πάντως μές στόν τρίτο μ.Χ. αἰώνα, μεταξύ 235 καί 267 μ.Χ. Δέν ἀναφέρεται σέ καμιά ἀπό τίς 17 χρονολογία μακεδονική καί ἀκτιακή ταυτόχρονα, ἀλλά μόνο ἡ πρώτη. Ἀρκετές φορές λείπει τελείως ἡ χρονολογία ἀπό τήν ἐπιγραφή. Τοῦ Παπαγεωργίου τό εὕρημα χρονολογεῖται, ὅπως εἶναι γνωστό, ἐξ ἄλλου, μεταξύ 224 καί 255 μ.Χ. Ἐπομένως οἱ ἐπιγραφές τοῦ κίονα, ἐκεῖνες δηλ. πού εἶναι χρονολογημένες, ἁπλώνουν τά χρονικά ὅρια τῆς λειτουργίας τοῦ Ἱεροῦ τῆς Μᾶ καί πρός τά πάνω. Οἱ ἐπιγραφές μας οἱ χρονολογημένες εἶναι ἐννέα. Ἡ ἀνάγνωση τῶν κειμένων δέν εἶναι δύσκολη, καί ὁ σκοπός γιά τόν ὁποῖο ἔγινε ἡ χάραξή τους πάνω στόν κίονα ἐπέβαλε μεγάλα γράμματα, ὥστε νά εἶναι ὁρατές ἀπό μακριά. Φυσικά, ὑπάρχουν κενά, ἐξ αἰτίας τῆς φθορᾶς τοῦ χρόνου στήν ἐπιφάνεια τοῦ κίονα, γι' αὐτό καί μερικά σημεῖα μένουν κενά.

Ἕνα ἄλλο χαρακτηριστικό εἶναι οἱ ἀνορθογραφίες καί κάποιες ἀσυνταξίες στά κείμενα τῶν ἐπιγραφῶν μας. Αὐτό παρατηρεῖται καί στίς ἐπιγραφές τοῦ Παπαγεωργίου, ἀλλά καί στῆς Λευκόπετρας, ὅσο τουλάχιστο γνωρίζουμε. Δίνεται ἔτσι τό αἴσθημα ὅτι ὁ χαράκτης, γιατί ὄχι καί ὁ-ἡ δωρητής, δέν εἶχε σπουδαία γνώση τῆς γλώσσας.

Φυσικά, καί στά δυό ἐπιγραφικά σύνολα τοῦ Λόγγου ὑπάρχουν μερικές τυπικές ἐκφράσεις, πού ἐπαναλαμβάνονται ὅμως ὄχι πάντοτε αὐτολεξεί ἤ δίνονται σέ συγκεκομμένο τύπο. Μερικές ἐπιγραφές ἔχουν μεγάλο ἐνδιαφέρον, καί δίνουν σημαντικές πληροφορίες, οἱ ὑπόλοιπες ὅμως εἶναι σύντομες, ὀλιγόλογες δηλαδή, καί συχνά λείπουν ἀπό τό κείμενό τους σημαντικά στοιχεῖα: π.χ. ἡ χρονολογία, τό ὄνομα τοῦ (ἤ τῆς) δωρητῆ, τό

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ὄνομα τοῦ δούλου ἤ τῆς δούλης, δέν ἀναφέρονται ἐπίσης πάντοτε οἱ ἐπιμελητές, οὔτε οἱ ὅροι τῆς ἀπελευθέρωσης, οὔτε τά πρόστιμα, σέ περίπτωση παραβίασης, οὔτε ἡ ἡλικία τῶν ἀπελευθερουμένων προσώπων.

Θά ἦταν ἀπαραίτητο ἴσως νά ἀναφερθεῖ μιά ἀκόμη παρατήρηση, πού ἀφορᾶ τή σύγκριση τῆς ποιότητας τοῦ ἐπιγραφικοῦ ὑλικοῦ τῆς ἀρχαίας Ἔδεσσας καί Λευκόπετρας, ὅσο ἔχει γίνει γνωστό ἀπό τό τελευταῖο, πού ἀποτελεῖ ἐκπληκτικό εὕρημα σέ ἀριθμό καί πλοῦτο στοιχείων ἑπομένως. Τοῦ Ἱεροῦ τῆς Μᾶ οἱ ἐπιγραφές εἶναι ἁπλοϊκότερες, καί στή διατύπωση, ἀλλά καί τά στοιχεῖα πού περιέχουν εἶναι λιγότερα. Κι αὐτό ἴσως, πρέπει νά σημειωθεῖ, χωρίς νά θεωρηθεῖ ὅτι ἔχει γενική ἰσχύ ἡ παρατήρηση, ἀφοῦ ἀπό τήν Ἔδεσσα, σέ σύγκριση μέ τό Ἱερό τῆς Λευκόπετρας, τό ἐπιγραφικό ὑλικό εἶναι πολύ μικρότερο σε ἀριθμό.

Γιά τή χρονολογία, σέ γενικές γραμμές, μιλήσαμε παραπάνω. Προχωροῦμε τώρα σέ ἄλλες, ἐπίσης γενικές παρατηρήσεις: οἱ μῆνες, μέ τήν ἀκριβῆ ἡμερομηνία πάντοτε, πού ἀναφέρονται στίς 17 ἐπιγραφές τοῦ Λόγγου, εἶναι ὁ Πάνημος (ἀριθ. ἐπιγραφῆς 1), δηλ. Ἰούνιος, ὁ Λῶος (ἐπιγρ. 10 καί 16), δηλ. Ἰούλιος, ὁ Δῖος (ἐπιγρ. 7 καί 4), ὁ Ὀκτώβριος (γράφεται καί Δῖος καί Δεῖος), ὁ Ὑπερβερεταῖος ἤ Ὑπερβερταῖος (ἐπιγρ. 14), ὁ Δεκέμβριος, καί ὁ [Περί]τιος(ἐπιγρ. 8), ὁ Ἰανουάριος δηλαδή. Σημειώνεται ἀκόμη πώς οἱ ἡμερομηνίες ποικίλλουν καί στόν ἴδιο μῆνα. Πουθενά δέν εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἴδια ἡμερομηνία, ἑπομένως δέν εἶναι δυνατόν νά συναχθεῖ συμπέρασμα γιά καθιέρωση ἴσως ὁρισμένων ἡμερῶν ἤ ἑορτῶν, στή διάρκεια τῶν ὁποίων γίνονταν οἱ ἀπελευθερώσεις δούλων καί ἡ ἀφιέρωσή τους στήν *ἀνείκητο θεά Μᾶ*. Ἄν κοιτάξει κανείς καί τίς παλαιότερες ἐπιγραφές τῆς Ἔδεσσας (τοῦ Παπαγεωργίου), θά δεῖ ὅτι στίς 14 αὐτές ἐπιγραφές ἀναφέρονται, ὅπου γίνεται μνεία μηνός, πού δέν εἶναι ὅλες πλήρεις, οὔτε καί πάντα χρονολογημένες: ὁ Περίτιος (μιά φορά), ὁ Δύστρος (μιά φορά), ὁ Δαίσιος (μιά φορά), ὁ Δῖος (δυό φορές), ὁ Ἀπελαῖος (μιά φορά) καί ὁ Αὐδιαῖος (δυό φορές), ἀντιστοιχώντας στούς δικούς μας μῆνες: Ἰανουάριο, Φεβρουάριο, Μάϊο, Ὀκτώβριο, Νοέμβριο καί Δεκέμβριο. Ἑπομένως, ἀφοῦ εἶναι περίπου τῆς ἴδιας ἐποχῆς τά ἐπιγραφικά σύνολα, φαίνεται, πρός τό παρόν τουλάχιστον, ὅτι ὅλους αὐτούς τούς μῆνες γίνονταν ἀπελευθερώσεις καί ἀφιερώσεις στή θεά Μᾶ.

Ὀχτώ ἀπό τίς ἐπιγραφές τοῦ κίονά μας — ἀπό τίς 17— ἀρχίζουν μέ τό *Ἀγαθῇ Τύχῃ*, οἱ ἀριθ. 4, 5, 6, 9, 10, 12, 13, 15. Ἑφτά ἀπό τίς 14 ἐπιγραφές τοῦ 1898 (Παπαγεωργίου) ἔχουν τήν ἴδια ἀρχή (οἱ ἀριθ. 2, 5, 6, 9, 10, 12 καί 13).

Μέ τό *Εὐτυχῶς* τελειώνουν οἱ ἐπιγραφές ἀριθ. 5, 6, 8, 12. Μέ τήν ἴδια εὐχή καταλήγουν καί οἱ ἀριθ. 2, 5, 6, καί 9 τοῦ παλαιοῦ εὑρήματος τοῦ Λόγγου.

Ἀναφέρθηκε παραπάνω τό χρονολογικό πλαίσιο τόσο τῶν παλαιῶν ὅσο καί τῶν νέων ἐπιγραφῶν τοῦ Λόγγου καί σημειώθηκε πόσες ἀπ᾽ αὐτές εἶναι χρονολογημένες. Ἴσως στήν ἐπιγραφή ἀριθ. 12 ἡ ἔκφραση «οὐ καί τήν

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

καταγραφήν ἔδωκαν ὑπό Ἱέριαν Δομιτίαν Δεκάτην καί ἐπιμελητήν Κλαύδιον Ἀσκληπιόδωρον», ἀποτελεῖ καί χρονολόγηση, πού δέν ἀναφέρεται διαφορετικά. Μήπως ὁ χρόνος ἱερωσύνης μετροῦσε ὡς χρονολογία; — Δύο ὀνόματα ἱερειῶν ἀναφέρονται στό ἐπιγραφικό σύνολο πού παρουσιάζουμε, ἐνῶ στίς παλαιότερες δέν ἀναγράφεται ἱέρεια. Στήν ὑπ' ἀριθ. 5, μέ τήν ἔκφραση «ἐν τῷ Γ Π Τ (δηλ. 235 μ.Χ.) ἔτει ὑπό ἱέρειαν Δομιτίαν Ἀσκληπιάδα», καί στήν ὑπ' ἀριθ. 12, μέ τή φράση πού ἀναφέρθηκε στήν προηγούμενη παράγραφο καί κάνει μνεία της «ἱέριας Δομιτίας Δεκάτης». Καί οἱ δυό ἐπιγραφές ἔχουν τόν τύπο «ὑπό ἱέρειαν δεῖνα», πού δέν εἶναι δυνατόν νά ἐξηγηθεῖ ἀπολύτως τό νόημά του, ἄν δέν βρεθοῦν καί νέες ἐπιγραφές.

Ἡ ἀναφορά στή θεά, στό σύνολο τῶν 17 ἐπιγραφῶν γίνεται ποικιλότροπα: ἁπλῶς ἀναγράφεται «τῇ θεῷ», στήν ἐπιγραφή ἀριθ. 2, «τήν ἐπισκευήν τῇ θεῷ», πού ἀναφέρεται ἴσως σέ χρηματική δωρεά γιά κάποιο οἰκοδομικό ἔργο στό ἱερό.

Μέ τή δοτική «τῇ θεῷ» στό ἐπιγραφικό σύνολο τοῦ 1898 συνυφαίνονται κάποιες ἐπιγραφές μέ τίς παρακάτω ἐκφράσεις: ἀριθ. 2 «καί τήν καταγραφήν ἔδωκεν τῇ θε[ῶ] ἐν τῷ ὅ δεῖνα ἔτος». Ἀριθ. 11, «εἶναι αὐτήν τῆς θεοῦ καί τά ἔγγονα αὐτῆς.... τήν ὠνήν τῆς παιδίσκης ἀπεθέμην τῇ θεῷ».

Στό σύνολο τῶν παλαιῶν ἐπιγραφῶν (ἀριθ. 8 Παπαγεωργίου) μιά φορά ἀναφέρεται στό κείμενο «ἐχαρισάμην τῇ κυρίᾳ θεῷ Μᾷ ἀνεικήτ[ῳ] παιδίσκην...».

Ἄλλος τύπος ἀναφορᾶς στή θεά εἶναι, ὁ συνηθέστερος, «θεᾷ Μᾷ ἀνείκητον», σέ διάφορες πτώσεις, ἀνάλογα μέ τή σύνταξη, στίς ἐπιγραφές πάνω στόν κιονά μας, μέ ἀριθμό 3, 5, 9, 13, 15, 16 καί 17. Στήν ἐπιγραφή ἀριθ. 6 ἀναφέρεται: «θεᾷ Μᾷ ἀνεικήτῳ ἐπηκόῳ γενομένῃ». Στήν ἐπιγρ. ἀριθ. 12 ἀναφέρεται μονάχα «θεᾷ Μᾷ ἐπηκόῳ». Κάποτε λείπει τό θεά καί μένει ἁπλῶς «Μᾷ ἀνεικήτῳ», στήν ἀριθ. 10, ἤ «τῇ ἀνεικήτῳ Μᾷ», στήν ἀριθ. 8, ἐνῶ στίς ἀριθ. 4, 14 καί ἴσως καί 11 «Μᾷ ἀνεικήτῳ».

Τέσσερεις φορές, στίς 17 ἐπιγραφές μας, γίνεται μνεία τοῦ ἴδιου ἐπιμελητῆ: Κλαυδίου Ἀσκληπιοδώρου, στίς ἐπιγραφές ἀριθ. 5, 7, 12 καί 13. Ἀπό αὐτές, οἱ δυό τελευταῖες δέν περιέχουν χρονολογία — μόνο στήν ἀριθ. 12 ὑπάρχει ἡ φράση, ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω «ὑπό ἱέριαν Δομιτίαν Δεκάτην», πού ἴσως ἀποτελεῖ χρονολογικό στοιχεῖο. Οἱ δυό πρῶτες χρονολογοῦνται, ἡ ἀριθ. 5 στό 235 μ.Χ. καί ἡ ἀριθ. 7 στό 246 μ.Χ. Ἄν ὕστερα ἀπό ἀνεύρεση νέων ἐπιγραφῶν ἀποδειχθεῖ ἐνδεχομένως, ὅτι ἡ ἔκφραση «ὑπό ἱέριαν» ἀποτελεῖ χρονολογική ἔνδειξη, τότε εἶναι δυνατόν νά χρονολογηθεῖ κατά προσέγγιση καί ἡ ἐπιγραφή 12. Στόν ἐπιμελητή Κλαύδιο Ἀσκληπιόδωρο θά ἐπανέλθουμε στήν τελική μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν.

Οἱ δοῦλοι, οἱ ὁποῖοι ἀπελευθερώνονται στά κείμενα τῶν 17 ἐπιγραφῶν εἶναι 13 θήλεα καί 7 ἄρρενα ἄτομα. Ἡ ἡλικία τους ποικίλλει, ἀπό 9 ἐτῶν ὡς 35, ἐνδεχομένως ὅμως νά ὑπάρχουν καί μικρότερα ἤ καί μεγαλύτερα ἄτομα, ἐφ' ὅσον πολλές ἐπιγραφές δέν ἀναφέρουν ἡλικία. Οἱ ἄρρενες δοῦλοι

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ἀναφέρονται μέ τίς λέξεις: *«παιδία»* (ἀριθ. 7), *«παιδάριον»* (ἀριθ. 9, 12, 15), ἀλλά καί *«παιδαρείδιον»* (ἀριθ. 10, καί 17). Τά ὀνόματά τους εἶναι: Κοπρύλλος, Ὠφέλιμος, Ἀλέξανδρος, Ζώσιμος (2 φορές), ἀριθ. 12 καί 15, καί Εὐγένιος, Ὀλύμπιος καί Νεμέσιος ἀναφέρονται στήν ἐπιγρ. ἀριθ. 11. Ἐνῶ θά πίστευε κανείς πώς ἡ λέξη *παιδάριον* χρησιμοποιεῖται γιά ἄρρενα, ἀπό τά ὀνόματα ὁδηγεῖται νά εἰκάσει πώς ἐνδεχομένως νά τά χρησιμοποιοῦσαν καί γιά κορίτσια: π.χ. στήν ἐπιγραφή ἀριθ. 1, «παιδάριον Ἐλπίδυν», τήν ἀριθ. 4 «παιδάριον Εὐστόχιν» αὐτό ἔχει τύπο σαφῶς θηλυκό: Εὐστόχιον - Εὐστόχιν).

Κατά τά ἄλλα, γιά τά θήλεα κάθε ἡλικίας γίνεται χρήση τῶν λέξεων, ἐκτός ἀπό τά παραπάνω («παιδάριον»), πού εἶναι συμπέρασμα δικό μας, καί τῶν λέξεων «κοράσιον» (ἀριθ. 9, 13), «κορασίδιον» (εἶναι χαρακτηριστικό πώς ἡ ἡλικία τῶν ἀναφερομένων κορασιδίων κυμαίνεται ἀπό 9 ὡς 35 ἔτη), ἀριθ. 6 καί 17.

Σέ ἄλλες ἐπιγραφές συναντᾶται τό «παιδίσκη», ἀριθ. 6 καί 14. Ἐδῶ ὅμως ἔχουμε νά ὑπογραμμίσουμε καί πάλι ὅτι στήν ἐπιγραφή ἀριθ. 6, ἡ «παιδίσκη» ἔχει ἤδη κόρη 9 ἐτῶν· στήν ἀριθ. 13 ἡ «παιδίσκη» καί πάλι ἔχει κοράσιον Ἑρμιόνην, πού ἀπελευθερώνεται. Μία φορά ἀναφέρεται ἡ λέξη *«δούλη»* χωρίς ἄλλα στοιχεῖα, ἐκτός ἀπό τό ὄνομά της —Ὀλυμπιάς— στήν ἐπιγραφή ἀριθ. 11. Στήν ἐπιγρ. ἀριθ. 16, χωρίς ὄνομα καί ἄλλο χαρακτηρισμό, «χαρίζεται Μᾷ ἀνεικήτῳ» ἡ Αὐρηλία Ἐρωτίς τήν «ἰδίαν θρεπτήν». Στήν ἐπιγρ. 3 τοῦ Παπαγεωργίου ἀναφέρεται ὅτι ἡ δωρήτρια «ἐδωρήσατο καί κατέγραψεν τῇ Μᾷ... θρεπτόν ἑαυτῆς Θεόδοτον....».

Τά ὀνόματα τῶν θηλέων δούλων πού «χαρίζονται» εἶναι Ἐλπίδυν, Εὐστόχιν, Κοπρία, Ἀλεξάνδρα, Ἑρμηνοῖς, Κασσάνδρα, Ὀλυμπιάς, Ἑρμιόνη, Εὐταξία καί Εὐτύχιν, Χαριτείνη.

Ἡ πράξη τῆς δωρεᾶς σημειώνεται μέ τό ρῆμα «χαρίζεται», «χαρίζομαι», «ἐχαρίσατο», «δωροῦμαι», «ἐδωρήσαντο» — γιά δυό δωρητές[11].

Στήν ἐπιγραφή 6 σημειώνεται «καταγραφήν θεᾷ Μᾷ ἀνεικήτῳ ἐπηκόῳ γενομένῃ... οὗ καί τήν καταγραφήν ἔθηκεν...». Ἀλλοῦ ἀναφέρεται μόνο τό «κατέγραψεν θεᾷ Μᾷ ἀνεικήτῳ» (ἀριθ. 6). Συνήθως ὅμως γίνεται διαφορισμός μεταξύ δωρεᾶς, χαρίσματος καί καταγραφῆς. Συνήθως μέ τό «καταγραφήν» συνοδεύει τό ρ. «ἔθηκεν» ἤ«ἔδωκεν».

Τήν λ. «ὠνή» συνοδεύει τό ρ. «ἔθηκεν». Στήν ἴδια σημασία κάποτε χρησιμοποιεῖται ἡ λ. «καταγραφή». Στήν ἐπιγρ. 16 ἀναφέρεται μετά τό «θρεπτήν ἰδίαν», τήν ὁποίαν «χαρίζεται ἡ Αὐρηλία Ἐρωτίς», τό «ἧς καί τό γραμμάτιον ἔδωκεν». Μέ τήν ἴδια περίπου ἔκφραση, ἀλλοῦ σημειώνεται «καταγραφήν ἔδωκεν». Δέν ὑπάρχει βεβαιότητα ὡς πρός τό νόημα τῆς λ. «γραμματεῖον», γιατί ἀναφέρεται σ᾽ ἕνα παράδειγμα μονάχα.

11. Γιά τίς περιπτώσεις αὐτές βλ. τό σημαντικό βιβλίο τοῦ Ἀντ. Μπαμπάκου, *Πράξεις Κοινῆς Διαθέσεως καί ἄλλα συναφῆ φαινόμενα κατά τό δίκαιον τῆς ἀρχαίας Θεσσαλίας. Συμβολή εἰς τήν μελέτη τῆς οἰκογενειακῆς κοινοκτημοσύνης εἰς τούς ἀρχαίους Ἕλληνας*, Ἀθῆναι, 1961.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Σέ μερικές ἐπιγραφές ὁρίζονται καί πρόστιμα, γιά ἐνδεχόμενη παραβίαση τῆς «δωρεᾶς» ἀπό ἰδιῶτες: στήν ἐπιγραφή 13 «ὅς δ' ἄν βουληθῇ ἀποσπάσαι αὐτό, δώσει ταμιείῳ* ΕγΦ», στήν 14 «ὅς δ' ἄν βουληθῇ ἐπιλαβέσθαι αὐτῆς καί τῶν γεννηθέντων ἐξ αὐτῆς δώσει τῷ ταμείῳ* Ε». Προφανῶς, πρόκειται γιά πρόστιμο, πού θά ἔπρεπε νά κατατεθεῖ στό ταμεῖο τοῦ Ἱεροῦ, ὡς ἀποζημίωση γιά τή βάρβαρη ἐνέργεια τοῦ παραβάτη.

Ὑπάρχουν ἀρκετές παρατηρήσεις ἀκόμη, πού θά ἦταν δυνατόν νά γίνουν, ἀλλά τά πλαίσια τού χρόνου εἶναι περιορισμένα καί γι' αὐτό θά περιληφθοῦν στήν τελική δημοσίευση.

Καί προβάλλει τώρα τό τελευταῖο ἐρώτημα, πού ἀφορᾶ τή λατρευόμενη θεά: Πότε καί πῶς ἦρθε ἡ λατρεία τῆς θεᾶς Μᾶ στήν Ἔδεσσα ἀπό τήν Καππαδοκία, ἤ καί τό ἀντίθετο; Μήπως μποροῦμε καί πρέπει νά ἀνατρέξουμε στούς πρώτους κατοίκους τῆς Ἔδεσσας καί τῆς εὐρύτερης περιοχῆς της καί νά ἀναπολήσουμε τίς σχέσεις τους μέ τούς *Βρύγες* ἤ *Φρύγες*[12] ἤ *Θράκες*[13];

Περισσότερες πληροφορίες καί εἰδήσεις πρέπει νά περιμένουμε πάλι ἀπό τή *Μητέρα Γῆ*, ἀπό τίς ἀνασκαφικές δηλ. ἔρευνες, ἐδῶ ἤ καί σέ ἄλλα μέρη τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου, τοῦ ἀρχαίου, ἀλλά καί τοῦ νεότερου.

Σέ μᾶς, στούς ἐρευνητές εἰδικότερα τῆς ἀρχαίας Ἔδεσσας καί τῆς περιοχῆς της, ἀπομένει νά βροῦμε περισσότερα στοιχεῖα καί ἰδιαίτερα τό *Ἱερό*, τό ναό ἤ τούς ναούς τῆς θεᾶς Μᾶ.

Μακάρι ἡ θεά *Τύχη*, μέ τή βοήθεια τῆς Μᾶς, νά φανεῖ εὐνοϊκότερη γιά τήν Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, γιά τήν Ἱστορία τῆς Πατρίδας μας.

Ἄνοιξη 1984

12. Βλ. Δημ. Κανατσούλης, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη, 1964, σελ. 7 καί 8 (144) καί passim Ἡροδοτ. VI, 45 καί VII, 185 - Δημ. Κανατσούλης, *Ἡ Μακεδονία ἀπό ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἀνόδου τοῦ Φιλίππου Β΄*. Ἔκδοσις Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη, 1976, σελ. 28, 29 κ.ἑ.

13. Βλ. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. Β΄, 1971, σελ. 239 (Μ. Σακελλαρίου).

* Οἱ φωτογραφίες 1,4 καί 5 προέρχονται ἀπό τό φωτογραφικό Ἀρχεῖο τοῦ ΚΕΡΑ. Γιά τήν παραχώρησή τους εὐχαριστῶ τόν συνάδελφο κ. Μ. Χατζόπουλο. — Οἱ φωτογραφίες 2 καί 3 εἶναι τοῦ Χρ. Γιαβανίδη, φωτογράφου τῆς Ἐφορείας Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων Δυτικῆς Μακεδονίας, τόν ὁποῖον εὐχαριστῶ καί ἀπό τή θέση αὐτή.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

4

EASTERN INFLUENCE ON THE TOREUTIC ART OF MACEDONIA BEFORE THE CONQUEST OF ALEXANDER THE GREAT[1]

Beryl Barr - Sharrar

The principal influence on the production of the late fifth- and fourth-century metal vessels found in tombs in Macedonia over the past twenty years is unmistakably from southern Greece, and most conspicuously Athens. Although there are some notable differences[2], many of the metal shapes are known in fourth-century Attic black-glazed ware; and many of the decorative elements seem inspired by Attic taste.

Among the secondary forms are the Macedonian bronze and silver broken-contour pitchers which owe their concept of shape to Etruria, possibly transmitted by the late fifth century through Athens[3]. It is likely that some figural decorative relief ideas used in the kingdom of Macedon depend to some

1. I would like to thank the American Philosophical Society for the funds they provided for the travel and research necessary for the successful completion of this paper. I also wish to warmly thank Dr. Julie P. Vokotopoulou, Director of the Archaeological Museum of Thessaloniki... for the privilege of examining the metal objects from the Derveni tombs.

2. For example, no silver or bronze krateriskos, or «cup-kantharos», found in Macedonia so far has the heavy molded rim and vertical ribbing on the body popular in Attic black-glazed ware adaptations. This apparent preference for a simple profile may be an argument for the local production of these cups.

For the black-glazed ware examples, with and without molding and ribbing, see Brian A. Sparkes and Lucy Talcott, *The Athenian Agora*, Vol. XII, *Black and Plain Pottery of the Sixth, Fifth and Fourth Centuries B.C.* (Princeton 1970) Pt. 2, pl. 28. For an Attic silver stemmed cup, an import to South Russia, with molding and ribbing, see *AA* 1910, cols. 219-220, fig. 18. For further discussion of the krateriskos, see the author's article, «Macedonian Metal Vases in Perspective: Some Observations on Context and Tradition», *Studies in the History of Art*, Vol. 10, Symposium Series I: *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times*, National Gallery of Art, Washington, D.C. 1982, 124-27 and 136, n. 10.

3. The configuration was known to Attic red-figure potters as early as the first quarter of the fifth century. This is Beazley's oinochoe shape VI. See J.D. Beazley, *Etruscan Vase Painting*, Oxford 1947 (reprint 1975, Hacker Art Books, New York), 46, 73, 181, 200, 266, 282, and 297. Bronze examples of this shape have been found in Etruria in grave contexts as early as the first quarter of the fifth century B.C. For the relationship of Etrurian to Greek pitchers of this shape, see Ingrid Krauskopf, «Etruskische und griechische Kannen der Form VI im 5. Jahrhundert». *Die Aufnahme fremder Kultureinfluss in Etrurien und das Problem des Retardierens in der etruskischen Kunst* (Referate vom Symposion, Mannheim 8-10. 2. 1980), Schriften des Deutschen Archäologen-Verbandes V, Mannheim 1981, 146-55, with discussion. According to Krauskopf, most of the later Attic oinochoai of this shape were exported to Etruria, which suggests they were not popular in Athens. Nevertheless, if the shape was known to Athenian potters it was surely also

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

extent on Attic or Corinthian relief-ware prototypes[4], although the appearance of Macedonian relief itself may owe something to the distinctive Thessalian tradition manifest on carved grave stelai[5], and certain figuration may depend to some extent on a style developed by local die cutters[6]. With further study yet another source of influence emerges: the East.

The contact of Greece, including parts of the north, with the East goes back to the Bronze Age[7]. By the eighth and seventh centuries some objects from Phrygia and perhaps elsewhere may have been imported to both south and north[8]. In Macedonia the picture is complicated by the long settlement

known to the Athenian metalworkers who must have immigrated north with the demand for work in the wealthy and expanding kingdom of Macedon at least as early as the late fifth century.

On examination, none of the Macedonian bronze broken-contour oinochoai in the Archaeological Museum of Thessaloniki appear to be Etruscan. Aside from notable differences in decoration, they have thicker walls and are much heavier in weight than their Etruscan counterparts. Krauskopf says that the only one which conforms in shape to Etrurian parallels in all ways (including the handle form) is the oldest, which she identifies as the one from a grave in Stavroupolis, Thessaloniki. See *Treasures of Ancient Macedonia* (Athens 1980) no. 271, p. 73 and pl. 40. Ht. 22.5 cm. It may date to as early as the end of the fifth century, which suggests local metalworking at the time of king Archelaos, who is known to have invited artists to his court and undoubtedly encouraged craftsmen as well. Michel Pfrommer has suggested that Macedonian workshops had adopted the shape by the early fourth century: *JdI* 98 (1983), 246. Although the shape could easily have been designed for Macedonian use by Athenians, it is conceivable that among the immigrant craftsmen in the late fifth century were metal workers from Etruria.

Other, later Macedonian broken-contour pitchers are more elegant: taller and more attenuated in profile than the older, shorter and squatter one. See *Treasures* (supra) no. 159, from Grave A at Derveni, p. 59 and pl. 24, Ht. 25.7 cm, Also no. 460 from Azros, Hebros, p. 107 and pl.61. Ht. 26.5 cm.

4. While the figures are smaller and cover less of the wall, the fragments of a fourth-century terracotta krater with figurative decoration in relief found at Olympia indicate the nature of a more modest toreutic precursor to the extensive frieze on the Derveni krater. Wolfgang Schiering dates the toreutic original from which the figures were taken to 369-50 B.C. He assigns the fragments to an Attic workshop because of the color of the clay and glaze, but does not rule out the possibility of a Corinthian origin for the toreutic work. Wolfgang Schiering, «Fragmente eines Kraters mit figürlichem Reliefdekor», *Bericht über die Ausgrabungen in Olympia* 1966-76 (Berlin 1981) 171-91, and pl. 20.

5. Although their style is different, Thessalian grave stelai have flat and highly linear relief forms like the Derveni krater frieze. See H. Biesantz, *Die thessalischen Grabreliefs* (Mainz 1965) *passim.*

6. A coin minted in the late fifth century in Olynthus for the Chalkidian league and a contemporary Macedonian issue by Archelaos have characteristics of style in common with the low relief heads on the Derveni Krater. See the author's «Dionysos and the Derveni Krater», *Archaeology* Vol. 35, No. 6, Nov/Dec 1982, 13-19.

7. Recent excavations by B. Hänsel in Kastanas, on the Axios, give proof of imports from the East as well as local pottery production in Macedonia by the Late Helladic III B 2 period. B. Hänsel, «Die späte Bronzezeit und frühe Eisenzeit am Axios nach den Ergebnissen der Grabungen von Kastanas, Nomos Thessaloniki», paper published in this publication.

8. Richard D. Barnett, «Ancient Oriental Influences on Archaic Greece», *The Aegean and the Near East: Studies Presented to Hetty Goldman on the Occasion of her Seventy-fifth Birthday* (Locust Valley, N.Y. 1956) 212-35, especially 226 ff.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

there of numbers of the metal-working Phrygians (or Briges) from central Europe, who may have arrived as early as 1150 B.C., and who remained until their movement east about 800 B.C. to form a Phrygian state, and later empire, in Asia Minor, with others of their kindred who had migrated there[9].

Whatever Macedonia's connection with Phrygia in the eighth century, Macedonian artifacts of that period were demonstrably effected by it. As John Boardman has pointed out, eighth-century pottery from Macedonia recalls the geometric style in southern Greece, but is closer to terracotta ware from Phrygia[10]. Indeed, as late as the late fifth or early fourth century, the globular shape of some Macedonian oinochoai -heavier at the bottom than their contemporary counterparts in Attic black-glazed ware- with their trefoil mouths with spreading rims and high handles, recalls the shape of small bronze Phrygian jugs of the eighth century[11]. Also suggesting the survival of Phrygian forms in a foreign context are the numerous fourth-century Macedonian forged silver ladles with handles curving back to form a hook and ending in a broad-billed bird's or duck's head, identical in these features to hammered bronze ladles from late eighth-century Phrygia[12].

By the seventh century, there is ample testimony to the interest of southern

9. According to N.G.L. Hammond, they left about 150 years before the arrival of the historical Macedonians. N.G.L. Hammond, *A History of Macedonia* (Oxford 1972) Vol. I, 407-14; also 300-11.

10. John Boardman, *The Greeks Overseas* (Penguin ed., London 1973) 228 and fig. 67, c and d.

11. Compare the small bronze jugs with tall, globular body, flat bottom and trefoil mouth from Tumulus MM of the end of the eighth century in Gordion: Rodney Young et al, «Three Great Early Tumuli», *The Gordion Excavation Final Reports I*, University Museum Monograph 43, University of Pennsylvania (Philadelphia 1981), pl. 61 N and O [MM 41], and I [MM 34] (also pp. 120 and 118) to the late fifth- or early fourth-century Macedonian bronze oinochoe from Stavroupolis, Thessaloniki, *Treasures* (supra note 3) no. 272, p. 73 and pl. 40. To the Macedonian pitcher also compare contemporary Attic black-glazed oinochoai with trefoil mouths (shape 3 is the closest) in Sparkes and Talcott (supra note 2) Pt. 2, pl. 6 and fig. 2 (profiles). None of the Agora oinochoai has the bottom-heavy, sack shape of the Macedonian bronze, and the pitchers with high handles have round mouths. The preference in Macedonia for a form reflective of an old Phrygian shape is conceivably a survival, or perhaps indicates intermediary Macedonian forms as yet unknown.

12. Ankara, Museum of Anatolian Civilizations 18867. Ht. 21 cm. Rim diam. 9.5 cm. Found in Tumulus MM at Gordion. See Rodney Young, «The Gordion Campaign of 1957. Preliminary Report», *AJA* 62 (1958) 150, and Rodney Young et al (supra note 11), pl. 64 A and p. 123. David Stronach dated a silver spoon with curved-back handle ending in a duck's head from Pasargadae to the second half of the fifth or perhaps the fourth century. See Stronach, *Pasargadae* (Oxford 1978) 176-77, 201-03, and Pl. 150b and Pl. 151 a,b,c. Achaemenid ladles and spoons terminate in duck's or swan's heads also. See Pierre Amandry, *Collection Hélène Stathatos* III (Strasbourg 1963) pp. 268 and 269, n. 1 and Pl. 38, no. 181. For a silver Macedonian duck's head ladle from Derveni grave B, see *The Search for Alexander*, exhibition catalogue, National Gallery of Art, Washington D.C. (Boston 1980) no. 128, p. 166-67; and *Treasures* (supra note 3) no. 185, p.63 and pl.28. It is 26.5 cm. in height.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Greece in eastern artifacts. Hundreds of terracotta copies of the phiale mesomphalos from the archaic period were found at Perachora[13], and the development of the Attic rhyton from a Persian shape might be cited as further proof of the continuing fascination of southern Greeks with things eastern in origin.

The direct contact of Macedonia during the archaic period with various parts of the East is confirmed by the new finds from the necropolis at Sindos[14]. Final assignment of the origin of the numerous bronze phialai mesomphalai and the extraordinarily well-crafted gold granulated jewelry -together with the goldleaf plaques perhaps the most oriental in appearance of the hundreds of objects found (which include imports from southern Greece)- awaits the publication of the excavator Katerini Despini[15].

For the purpose of the further development of this paper, the «East» means the Persian Empire under the Achaemenid dynasty founded by Cyrus the Great, which existed from the middle of the sixth century until the conquests of Philip II and Alexander the Great.

It should not be forgotten that Macedonia, like Thrace and some Aegean coastal settlements at various times, was under Persian domination for a period of over thirty years in the late sixth and early fifth centuries. Although not subject to direct satrapal administration, Macedonia was a principality under Persia from about 510 until the Persian withdrawal from Europe following the Greek victory at Plataea in 479. Further, it is of critical importance to a consideration of eastern influence on Macedonian toreutics that in the fifth and fourth centuries, East Greek workshops in Asia Minor and nearby islands were within the Achaemenid sphere. These areas were undoubtedly a source of the transmission of some ideas, especially from the westernmost areas of the Achaemenid Kingdom.

By this time, the copying of the shallow Achaemenid «leaf» phiale in silver seems to have been widespread in the north. Examples of this shape, of Greek workmanship, have been found in Prusias (now Turkey)[16] and the Taman peninsula[17] as well as Macedonia, which has yielded two from Derveni tomb

13. Humphrey Payne, *Perachora I* (1940), 148 ff.

14. Just west of the Gallikos river (the ancient Echedoros) and 23 kilometers west of Thessaloniki.

15. In her brochure for the present exhibition at the Archaeological Museum in Thessalonike, Dr. Despini suggests that the gold plaques, cut in various shapes and found ornamenting garments and weapons, were made in the area. The Echedoros was said to be auriferous in antiquity. See *Sindos*, Archaeological Museum of Thessaloniki, 1982. Also *Macedonia Epilogues*, October 1982, 3-5.

16. The Metropolitan Museum of Art, New York, inv. no. 1972.118.163. Bequest of Walter C. Baker, 1971. See *The Search for Alexander, Supplement to the Catalogue*, The Metropolitan Museum of Art (New York 1982), no. S 26, 8-9.

17. *JdI* 28 (1913) cols. 185-186, fig. 14.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

B.[18] The shape was also known in Egypt[19].

Silver adaptations of another Achaemenid shape: a small, deep metal bowl with hemispherical body and a concave upper wall without handles or foot and often with a raised central boss in the interior, have been found almost exclusively in northern Greece[20], Bulgaria, South Russia, Egypt[21] and Cyprus[22]. Others are said to be from Asia Minor[23]. As is the case with the leaf phiale, none has yet been found in southern Greece. According to Sparkes and Talcott, the earliest copying of this shape in Attic black-glazed ware, which they call the «calyx-cup», was about 350 B.C.[24]. Several of the pottery examples found in the Agora have heads or masks in relief on the boss as do so many of the deep bowls from Macedonia, but they are not only vastly inferior to the metal prototypes in execution, which is to be expected, but they do not seem to have been taken from metal examples[25].

Some of the Macedonian silver cups are hammered (raised or sunk) with the exterior relief of the walls engraved; others are cast, which suggests mass production. The medallion masks and heads -small masterpieces of toreutic art, the heads modeled to the clavicle, or collar bone, and turned in a three-quarter pose- were made by repoussé, then affixed to the bottom of the bowl. Details (hair, a necklace, the characteristic petal-like frame around the medallion) were washed with gold. The proliferation of these silver calyx-cups in the north of Greece suggests the possibility that the inspiration for the shape arrived there directly from the East - as it may have also in Thrace and Egypt, where differences in the profiles, both interior and exterior decoration, and to some extent the metal working techniques of locally made calyx-cups distinguish them from the Macedonian variety and from each other. If this is true, it would have been the Macedonian adaptation, the only one with a relief medallion with head or mask in the interior, which was copied by Attic potters. Given their refinement and the nature of their embellishment, it is very likely that these silver cups were originally designed under the guidance of an artist immigrant in Macedonia from Athens or Corinth, however.

18. Unpublished.

19. D.E. Strong, *Greek and Roman Gold and Silver Plate* (Ithaca 1966), 99.

20. *The Search for Alexander* (*supra*, note 12) and *Treasures* (*supra*, note 3), *passim*, for fourteen.

21. D.E. Strong (*supra*, note 19) 100-101. The one from Egypt is published in Andrew Oliver, Jr., *Silver for the Gods*, The Toledo Museum of Art (Toledo, Ohio, 1977) no. 11, p. 41, with comparata.

22. *JHS* 49 (1929), 238, fig. 6 above.

23. One in the Boston Museum of Fine Arts could be Macedonian. See Andrew Oliver, Jr. (*supra*, note 21), no. 10, p. 40.

24. Sparkes and Talcott (*supra* note 2), Pt. 1, 121-122.

25. Sparkes and Talcott (*supra* note 2) Pt. 2, pl. 28. For a brief discussion of the poor quality of these, see Ellen Dryden Reeder, *Clay Impressions from Attic Metalwork*, (University Microfilms, Ann Arbor 1980), 53.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

In the interior of a small, shallow silver Achaemenid-type phiale of the flaring rim type from a Thracian burial mound dated to 380-350 B.C., the same diameter as the calyx-cups (10 cm.) and almost certainly of Greek workmanship, is a partially gilded medallion in low relief repoussé with the coin-like profile of a lady with an elegant coiffeur, earrings and necklace, perhaps Aphrodite[26]. Her presence in this place suggests the impulse of a Greek-trained artist to impress his own tradition and sensibility onto a foreign shape. Surely a similar, perhaps even related phenomenon inspired the more fully sculptured images which embellish the Macedonian calyx-cups[27].

The popularity of the calyx-cups may indicate something about Macedonian drinking habits, although the shape is not much more prevalent than the delicate, certainly Attic-inspired silver (and bronze) kantharoi. Pottery found in Macedonian tomb contexts, always Attic, does not include many cups. No doubt, like the Persians, the wealthy Macedonians preferred to drink from containers of silver rather than clay, at least in the afterlife[28].

A small hammered silver pitcher with partial gilding and incised detail from Derveni tomb B (Plate 1)[29] adopts both shape and elements of design from areas of the Achaemenid kingdom. Its workmanship is Greek, but as has been pointed out by D.E. Strong[30], this little pitcher is close in shape to the fifth- and fourth-century Achaemenid amphora with its ovoid body and tall neck with flaring rim. Like some of these amphorae -many of which are functionally rhyta- the pitcher has ovolo molding between body and neck[31]. Just 13.7 centimeters in height, it is somewhat smaller than most amphorae, has a foot and only one handle.

A small silver vessel from ancient Thrace, found in a mound near Plovdiv in Bulgaria dated to the fourth century, although footless, is essentially the same shape as the Derveni pitcher and bears a similar overlapping lotus leaf design, just barely visible now as the surface is worn[32]. This design is found on

26. From the Mogilanska mound, Vrasta. Now in the District Museum of History, Vrasta, inv. no. B-68. See *Gold der Thraker: Archäologische Schätze aus Bulgarien* (Mainz 1980), catalogue, No. 297, 149-50.

27. The interior ornament of the Mogilanska phiale might be considered a precursor to the more sculptural images. It suggests the possibility that the first embellishment of this kind in this place was a silver coin. The medallion in the phiale is surrounded by two rows of petals very similar to the single row which characteristically surrounds the medallions in the Macedonian calyx-cups.

28. Athenaeus records that among the Persians only the man who fell under the displeasure of the king used an earthenware drinking cup. (*Deip.* XI. 464b).

29. Published in Treasures (*supra*, note 3) no. 197, p. 64 and pl. 26.

30. D.E. Strong (*supra*, note 19), 217 (Appendix IV).

31. For the molding, see a silver amphora from Iran: Pierre Amandry, *Antike Kunst* 2, 2, 1959, pl. 22, 1. Height, 15.5 cm. Also a gilded silver spouted amphora found in Thrace: *Gold der Thraker* (*supra*, note 26) no. 170, p. 95 and color plate, p. 24, and an amphora-rhyton from Turkey: Amandry (*supra*) pl. 24.

32. Archaeological Museum, Sofia, inv. B-39. From the Rosovez mound, near Plovdiv. Ht. 15.3 cm. Diam. 8.8 cm. See *Gold der Thraker* (*supra*, note 26) no. 313, p. 160.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

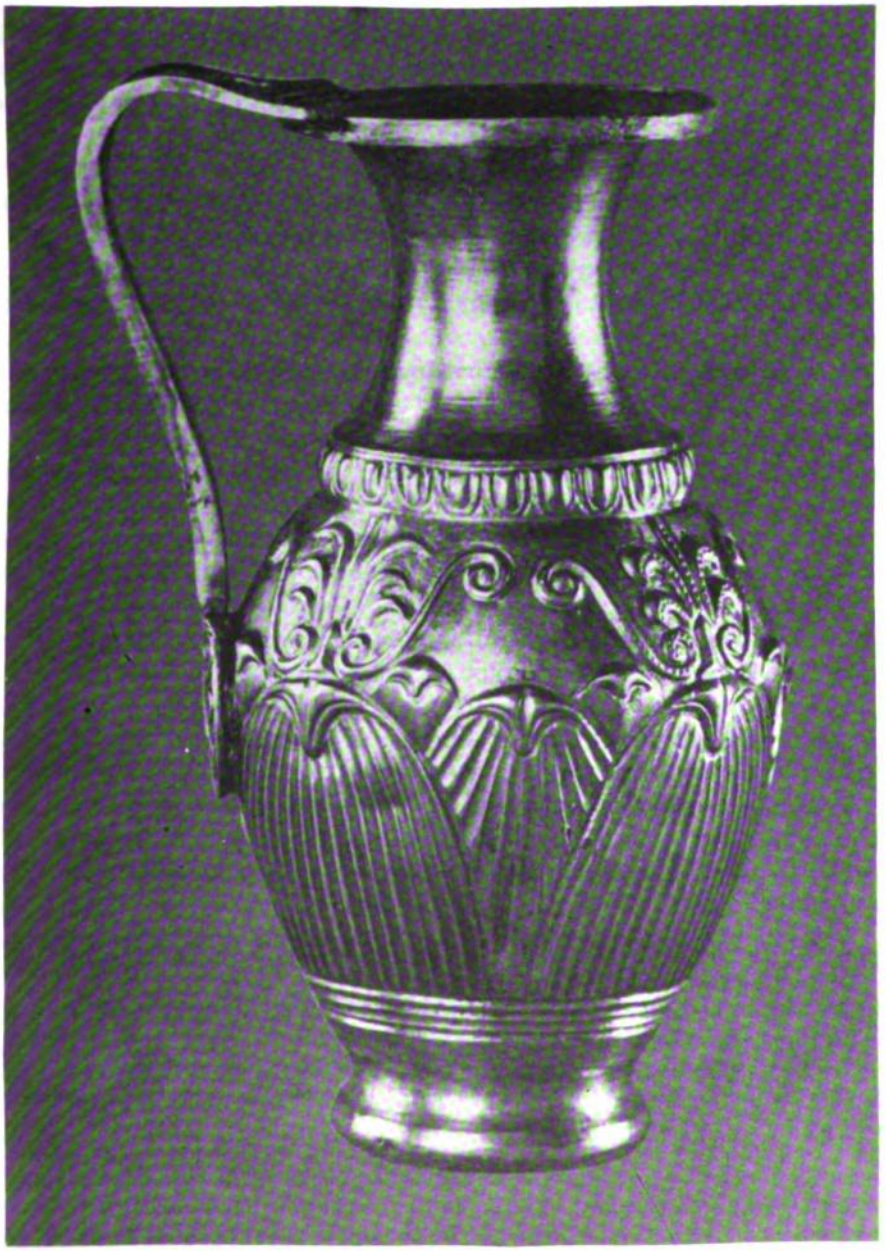

1. Silver oinochoe. *Derveni grave B. Ht. 13.7 cm. Archaeological Museum of Thessaloniki.*

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

a similar vessel from Egypt now in the Brooklyn Museum[33], and variations occur on other toreutic shapes, notably those calyx-cups which have been found in Egypt[34].

The disposition of the embossed decoration on the shape, the higher relief which allows the illusion of three-dimensionality to the leaves, and the proportions of its profile make Greek workmanship of the little Derveni pitcher almost certain. Not only do both the shape and the lotus leaf design on the body suggest eastern origins, however, but so do the spreading volutes of the gilded anthemia which balance on top of the leaves. Such spreading volutes became the principal decoration of Fikellura amphorae produced in the second half of the sixth century in the southern parts of East Greece[35]: namely Rhodes, Samos and Miletus, all subjugated by Cyrus and part of the Persian Empire by that time.

It is possible, perhaps likely, that the Derveni pitcher was produced in a Greek toreutic center in Asia Minor or one of the nearby islands, and is an import into Macedonia[36]. It is conceivable, however, that it was made by an East Greek craftsman who, having made his way to a center of silver production (as Amphipolis must have been) began to produce for the Macedonian nobility. The existence of another silver pitcher from Amphipolis identical to the one from Derveni may support that hypothesis[37].

If the coin of Philip II found among the ashes in the Derveni krater can be said to date Derveni tomb B with a *terminus ante quem*, then the Eastern-inspired silver objects found in that tomb -the two phiale, the pitcher and a calyx-cup with gorgon mask- may date to sometime before the death of Philip in 336 or only somewhat later if the coin is posthumous.

The discovery in fourth-century Thracian burial mounds of numerous small silver pitchers based on the Achaemenid shape as it is represented by the Derveni pitcher but clearly not of Greek workmanship, and with somewhat different profiles and decorative details, suggests a common prototype, presumably eastern. One of these pitchers, from Bukjovtsi[38] has a more

33. Inv. no. 54.50.39. Found with an attached handle which did not belong.

34. See Andrew Oliver, Jr. *supra*, note 21.

35. For example, see British Museum 61.4-25. 47, in the *CVA*, BM Mus. II D 1, Pl. 12 (G.B. 579). Dated to about 540 B.C. Ht. 29 cm. From Camirus.

36. There is at least one item from Derveni tomb B which must be an import to Macedonia from the East: a clear glass vessel of a shape identical to numerous Achaemenid silver beakers. It is unpublished.

37. Now in the Kavalla Museum. It was smashed when found and is in poor condition. I examined it with the kind permission of Dr. Chaido Chrysanthaki-Koukouli, ephor of antiquities of Eastern Macedonia and curator, Kavalla Museum. Amphipolis and its nearby silver mines on Mount Pangaion were part of the kingdom of Macedon by 357 B.C. Among the people there was a large Ionian element which undoubtedly facilitated the transmission of eastern ideas into Macedonia.

38. Archaeological Museum, Sofia, inv. no. 2558. Ht. 9 cm. See *Gold der Thraker (supra*, note 26) no. 263, p. 131.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

protracted foot than the Derveni pitcher, an exaggerated shoulder, and a second band of embossed ovolo molding midway on the neck between body and lip, but the basic shape and high neck with flaring rim is retained. The handles of the two pitchers are also similar: broad and flat like a ribbon, soldered onto the lip above, and attached below –on the body– with a terminal, on both pitchers a palmette.

The fifth– and fourth-century Achaemenid amphora with animal handles is worth further scrutiny, not as the source of a shape this time, but as a pouring vessel. What differentiates a simple Achaemenid amphora and transforms its function from amphora to pitcher is the one hollow handle with a long spout. Such vessels, with handles of winged bulls, are carried in the hands of tribute payers –believed to be Lydian– on the relief of the Apadana at Persepolis, audience hall of Xerxes. Bronze versions of this spouted amphora were found in Syria[39], presumably produced in the western areas of the Achaemenid kingdom, and silver versions have been found in Iran and Bulgaria[40]. On some amphorae, two animals of differing species form the handles and their difference emphasizes the asymmetry of this spouted vessel (Plate 2).

It is exactly such imposed asymmetry which characterizes the bronze bucket with added spout found in a grave in the «classical cemetery» at Kozani in western Macedonia (Plate 3)[41]. The concept of the superimposition of a long spout onto a vessel originally designed for an independent and useful function without it, and the resulting exoticism of the hybrid is the same as that of the Achaemenid amphora.

The Kozani bucket is fashioned with swinging handles designed to lie flat on the rim when not in use. The cast spout contains apertures for the handle ends. Under the spout, cast with it, is a secondary handle in the shape of a swan's neck and head, itself possibly adapted from an eastern form. The swan's head handle is repeated on the side opposite, a horizontal bar with an upturning end above it. As in the case of the Achaemenid vessel, a known shape is artfully transformed into something which alters its primary function.

Given the widespread occurrence of the Achaemenid vessel, particularly in the western part of the Persian empire, it is very likely that its asymmetrical concept was known to the artist who designed the Macedonian bucket[42]. Eighth-century spouted vessels from Phrygia may be the distant ancestors of both. The mature development of the Macedonian spouted bucket is

39. Amandry (*supra*, note 31) pl. 23, 1 and here, Plate 2.

40. See *supra*, note 31.

41. Published in *Treasures* (*supra*, note 3) no. 36, p. 41 and pl. 8.

42. No such elaborate imports have been found in Macedonia, but see the small (height, 13.4 cm.) silver spouted amphora with gilded details found in Duvanlij in the Kukova mound in ancient Thrace dated to the beginning of the fifth century: *supra*, note 31. This could be East Greek work following Lydian prototypes and intended for the Persian market.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

2. Bronze spouted amphora from Syria. Ht. 16.5.

represented by those with lion-head spouts, with sieves punched into the wall of the vessel behind them, like one from Nikesiani[43]. The secondary handles are removed in this later bucket, and opposite the spout –under the second handle juncture– is a mask, often a Silenos, in a somewhat later silver example, Herakles[44]. The shape continued into the third century, but no longer, in black-

43. From Grave E. *Treasures (supra,* note 3) no. 406, p. 97 and pl. 56. Ht. 21.5 cm.

44. A silver bucket from Pilaf-Tepe, Velestino: National Archaeological Museum, Athens, inv. no. 12079. See *Alexander the Great,* Archaeological Museum of Thessaloniki (Athens 1980) 67, color plate.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

3. Macedonian bronze bucket with spout. Kozani, «classical cemetery», grave II. Ht. 16.8 cm. Archaeological Museum of Thessaloniki.

glazed clay versions.

Other influences from the East on Macedonian toreutics may emerge as this material continues to be studied. The process which produced these eclectic forms was undoubtedly complex, and involved a large system of cultural influences. The extraordinary means and ambition of the Macedonian court in the second half of the fourth century created a cosmopolitan atmosphere, like that of Athens in the late fifth century, in which the work of individual artists was appreciated and inventiveness rewarded. In the context of the historical situation, the geographical connections to East Greek centers,

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

and the inevitable flow of information from itinerant craftsmen who must have formed an important contingent in the bronze and silver workshops in the north, it is hardly surprising that some of the most attractive shapes and ideas from the Achaemenid kingdom of Persia would be absorbed and transmuted by artists in Macedonia into new artistic forms years before the conquest of Alexander. What is striking about this phenomenon is the way in which foreign elements were submitted and assimilated to the ultimate dominance of the Greek artistic spirit.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

5

LES CULTES ORIENTAUX EN MACÉDOINE GRECQUE DANS L'ANTIQUITÉ

Marie-Hélène Blanchaud

Cette communication résume certaines des conclusions auxquelles je suis arrivée en étudiant la présence des cultes orientaux en Macédoine grecque dans l'Antiquité. J'appelle 'cultes orientaux', outre les religions venues d'Asie Mineure et d'Egypte, le dieu thraco-phrygien Sabazios et les Cabires originaires de Samothrace. Ces deux cultes en effet ont été très en faveur auprès des populations autochtones, et il est difficile de dégager ce qui leur est particulier, à cause des interférences nombreuses entre les divinités. Je tente de donner ici un aperçu de la place que ces religions pouvaient occuper en Macédoine grecque, et de dégager ce qui me semble proprement macédonien.

Les dieux égyptiens, et parmi eux Isis, sont les divinités orientales les plus honorées. L'étude de leur culte a fait l'objet de nombreuses recherches, c'est pourquoi je me permets d'attirer seulement l'attention sur les quelques remarques suivantes: on sait qu'Isis est très souvent invoquée, et particulièrement en Macédoine grecque, sous différentes épithètes, alors que ses compagnons, sauf exception, ne portent que leur nom d'origine. En outre, elle apparaît sous les traits d'Isis Pelagia sur un bas-relief non-inscrit provenant de Thessalonique[1]. Sur plus d'un tiers des inscriptions consacrées à la déesse, son nom est suivi d'un qualificatif; Isis emprunte leurs caractères à des divinités locales: elle devient ainsi 'autochtone', ses attributions se définissant par les noms qui la désignent (Isis Lochia, par exemple), et perd en quelque sorte sa nature égyptienne, en s'assimilant les croyances des peuples indigènes.

Il est possible cependant qu'à l'époque romaine, une tendance pour rendre à Isis son caractère égyptien soit apparue: on l'appelle, dans deux inscriptions de Thessalonique, Memphitis et Orgias (une d'elles nous apprend la fondation d'un sanctuaire avec portique dédié à Isis Memphitis); il n'est pas interdit de voir ici une volonté de retourner aux sources. J'explique l'épithète Memphitis, qui n'apparaît qu'ici, par un souci d'authenticité: tout se passe comme si son seul nom d'Isis ne suffisait plus à faire paraître la déesse comme égyptienne,

1. BCH 108, 1984, II, M. - H. Blanchaud, *Un relief thessalonicien d'Isis Pelagia.*

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

parce qu'elle a revêtu les aspects de divinités autochtones (caractères d'ailleurs définis par les épithètes).

La seconde appellation problématique est celle d'Orgias; l'existence de la crypte, dans le sanctuaire d'époque romaine mis à jour en 1921, pourrait l'expliquer en partie. Ce caractère originel d'Isis se serait effacé au profit de dénominations locales. Mais les épithètes pouraient être aussi l'effet d'une propagande menée par les rois pour attiger les fidèles, empruntant aux divinités locales des aspects que l'on reporte à Isis.

La seconde divinité égyptienne mentionnée dans les inscriptions est Sarapis: il apparaîtrait, lui comme le sceau du caractère officiel de la religion; nommé presque toujours à côté d'Isis, il semble représenter la nature égyptienne de la religion. Les autres dieux égypiens ne sont connus que par endroits: à Thessalonique, un bas-relief inscrit du IIe s. ap. J.-C. représente Anubis (le dieu à tête de chacal est vêtu d'un chiton court et tient une palme); Osiris, dans la même ville, est 'Mystès' (IIe s. av. J.-C.); l'adjectif pourrait peut-être s'expliquer en rapport avec Dionysos. Un second caractère, non-égyptien, d'Osiris est souligné par une inscription: il y est dieu de la navigation; l'aspect égyptien est d'ailleurs garanti par la présence d'une barque sacrée. Je verrais dans cette superposition une volonté du poète, auteur de l'inscription, connaisseur de la tradition égyptienne. Dans cinq villes les divinités égyptiennes possédaient un temple, ou tout au moins, il existait un lieu où on leur rendait un culte: Dion, Beroia, Thessalonique, Amphipolis et Philippes.

En ce qui concerne le culte de Cybèle et d'Attis, les témoignages recueillis sont rares et équivoques, sauf en quelques lieux où l'on compte de nombreuses idoles (à Pella, Amphipolis et Olynthe). Attis n'aparaît que sous forme de statuettes de terre-cuite; en revanche, la Grande Mère est attestée dans quelques inscriptions et figure sur des bas-reliefs. Enfin, des textes anciens nous rappellent que le culte de la Mère était connu en Macédoine grecque (en Mygdonie par exemple). Cybèle porte le nom de 'Mère' on sait déjà que la 'Mère des Dieux Autochtone' de Leucopetra ne saurait être comparée à Cybèle; de même, Mâ Invincible d'Edessa, que l'on honore de la même manière (affranchissements par consécration), n'a aucun rapport avec la Mère des Dieux asiatique.

Signalons que les affranchissements par consécration ne sont pas réservés à ces deux déesses, mais aussi à Artémis Digaia, Agrotera ou Gazoria. On peut se poser la question de ces appellations d'origine orientale: pourquoi 'Mâ' et 'Mère des Dieux'? Pourquoi leur réserver les affranchissements, alors qu'il existait une déesse dont l'enracinement est patriculièrement profond, qui possédait aussi ce caractère de garant: je pense à Artémis? Tout se passe comme s'il y avait eu trois centres religieux où l'on honorait trois déesses qui avaient un point commun. Une étude comparée d'Artémis, de Méter Théon Autochtone et de Mâ Invincible pourrait jeter quelque lumière sur les manifestations religieuses de cette région de Macédoine occidentale. Par

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ailleurs, à Beroia, c'est à la Déesse Syrienne que l'on consacre un acte d'affranchissement (on en a deux exemples).

Cybèle est en outre attestée à Pella comme 'Mère des Dieux'; à Amphipolis son caractère semble s'être parfois confondu avec celui d'Isis (elles ont les mêmes attributions). Attis et Cybèle apparaissent ensemble à Thessalonique, Amphipolis, Pella et Olynthe. Un autel inscrit provenant de Pella pourrait être rattaché au culte de Cybèle; il a fait l'objet de nombreux commentaires; les récentes découvertes des Pella pourraient confirmer qu'il s'agit d'un autel sonsacré par les fidèles de la Mère, des Dieux (y sont mentionnés un 'πατήρ σπελλέου' et une 'γαλακτέφορος', et gravés un caducée et une houlette).

Quant aux divinités que l'on trouve aux côtés de Cybèle, à part Isis (à Olynthe, Cybèle est coiffée du disque entre les cornes), on reconnaît Hermès (à Olynthe), et Aphrodite (à Tragilos). Hormis le temple d'Attis, mis à jour à Amphipolis, il existait certainement d'autres centres religieux, mais la rareté des documents et leur dispersion géographique interdisent pour le moment d'y voir plus que des manifestations épisodiques, oeuvres d'un individu (les bas-reliefs) ou, au mieux, d'un groupe. Y avait-il un sanctuaire à Pella, à Olynthe, à Philippes? En effet, un témoignage littéraire donne à penser que la déesse était particulièrement honorée en Mygdonie. On peut grâce à ce texte souligner les relations de Cybèle et de Dionysos: transports sacrés, cruauté du rituel, choix d'un lieu montagneux, intervention de Pan. Notons qu'ici Dionysos se rapproche beaucoup de Sabazios.

Quelques constatations s'imposent:

1) Pella n'est pas suffisamment éloignée de la Mygdonie pour qu'on n'ait pas eu connaissance, d'un côté comme de l'autre, d'un culte rendu a Cybèle. Cela expliquerait peut-être les témoignages sporadiques des regions de Cozani et de Thessalonique.

2) Le site d'Olynthe est isolé, mais les idoles présentent une similitude avec celles que l'on a trouvées ailleurs.

3) Amphipolis semble avoir été un centre important à date ancienne.

On peut distinguer deux époques: hellénistique et impériale. Il seblerait qu'en Macédoine occidentale et centrale, Cybèle ait été connue tardivement (IIIe s. ap. J.-C.), alors qu'en Chalcidique et en Macédoine orientale (sauf à Philippes), la Grande Mère est attestée dès la première moitié du Ve s. et jusqu'au IIe s. av. J.-C.. Enfin, la similitude des cultes de Cybèle et de Dionysos - Sabazios (lui-même présente des ressemblances avec les Cabires), et le rapport d'Attis avec Hermès.

Les autres dieux non-grecs que j'ai classés comme divinités orientales sont représentés par les ou le Cabire: les ressemblances des Cabires avec les Dioscures et avec Sabazios m'ont obligée à signaler leur présence; on connaît le statut du Cabire thessalonicien. Mais un témoignage littéraire rapporte que les Thessaloniciens honoraient le Cabire avec un 'rituel sanglant'. Chez Clément

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

d'Alexandrie, le cortège du dieu est constitué de Corybantes; si l'on compare les deux textes,on remarque que chez l'un, le nom du dieu tué par ses frères est 'Cabire', et chez l'autre 'Dionysos', considéré aussi comme Attis. Les traditions littéraires, mêlées aux ressemblances des rituels (mort identique des trois jeunes dieux) interdisent tout partage; il serait intéressant d'étudier de plus près le rapport entre ces dieux et leur relation avec Sabazios.

Enfin, les cultes de Theos Hypsistos et de Sabazios ont une place parmi les religions orientales. Aucun témoignage ne vient, jusqu' à présent, étayer l'hypothèse d'un sanctuaire de Theos Hypsistos en Macédoine occidentale; à Thessalonique, il ets voisin des divinités égyptiennes auxquelles il était peut-être associé. Quant à Sabazios, la ressemblance de son culte avec de Dionysos est mise en relief par un texte de Plutarque, qui nous apprend à quel type de religion s'adonnait Olympias (il faut également noter que Zeus, métamorphosé en serpent, aurait été le père d'Alexandre; or le serpent est un des symboles de Sabazios); par ailleurs une stèle ornée provenant de Moschopotamos (près de Caterini) me semble appartenir aux représentations sabaziaques (un homme offre des aliments à un serpent).

Les cultes que l'on connaît en Macédoine grecque ne sauraient être distingués les uns des autres, ni opposés entre eux; ils présentent des similitudes, favorisant les associations et les assimilations. La frontière entre les divinités dites 'orientales' et les autres reste floue. De plus, on ne saurait négliger l'importance de certains cultes non orientaux (celui d'Artémis par exemple): s'agirait-il de plusieurs facettes d'une même divinité, dues aux influences grecque, asiatique, et à la tradition indigène?

Le témoignage macédonien apporte des éléments nouveaux à l'étude du culte d'Artémis en Grèce, puisque la déesse est une des figures principales du panthéon de cette région. Il serait utile d'analyser les divers aspects sous lesquels est honorée Artémis, et de dégager ainsi ce qui est commun aux divinités.

Il faut souligner également, en regard de la richesse des renseignements concernant la religion égyptienne, la rareté des documents pour les autres cultes orientaux, rareté qui interdit toute affirmation. Il semble que la Macédoine grecque ait été une terre propice aux recontres et aux syncrétismes; cependant, chaque région honore un ou plusieurs dieux sous l'aspect qui lui convient, quitte à dénaturer en partie son caractère (la Déesse Mère par exemple). Les liens avec l'Asie, l'Egypte, la Thrace et le reste de la Grèce ont joué un grand rôle dans la diffusion des cultes; mais les dieux ont trouvé sur place des divinités qui, loin de disparaître, ont donné aux arrivants une 'couleur locale' par exemple les épithètes cultuelles données à Isis, le syncrétisme Sabazios-Dionysos-Attis, l'assimilation des Dioscures aux Cabires, etc.

Enfin, je signale que le culte chrétien est une religion orientale, mais que son étude nécessite une place à part, due à l'importance des documents.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

6

Η ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΚΑΛΙΝΔΟΙΩΝ*

Ιουλία Π. Βοκοτοπούλου

1. Συνθήκες ευρέσεως της ενεπίγραφης στήλης

1.1 Τον Νοέμβριο του 1982, στην θέση «Τούμπες» ή «Καστέλλια» της κοινότητας Καλαμωτού του Νομού Θεσσαλονίκης, 12 χλμ. περίπου νότια από την λίμνη Βόλβη, βρέθηκε κατά την καλλιέργεια ενός αγρού[1] τμήμα μαρμάρινης ενεπίγραφης στήλης (εικ. 1) ύψους 0,88, πλάτους 0,37 και πάχους 0,07 μ. Ήταν σπασμένη στην επάνω αριστερή γωνία και λοξά στο κάτω μέρος.

Ένα μήνα μετά την ανακοίνωση του περιεχομένου της επιγραφής στο τέταρτο Συμπόσιο για την Αρχαία Μακεδονία, τον Σεπτέμβριο του 1983, είχαμε την τύχη, στην πρώτη δοκιμαστική τομή που έγινε στον ίδιο αγρό[2], να βρούμε και το υπόλοιπο κάτω μισό της στήλης, τοποθετημένο, σε δεύτερη χρήση, κατά μήκος του τοίχου ενός κτηρίου ρωμαϊκών χρόνων (εικ. 2). Για πολύ καιρό η μαρμάρινη πλάκα είχε αντέξει στα κτυπήματα του υνίου της καλλιεργητικής μηχανής, χάνοντας το 1/4 του πλάτους της στο κάτω μισό. Τον Νοέμβριο του 1982 όμως έσπασε λοξά εκεί που υπήρχε νεύρωση του μαρμάρου και το επάνω μισό τινάχθηκε στην επιφάνεια του χωραφιού.

1.2 Ένα μέτρο βαθύτερα από τον τόπο ευρέσεως της στήλης εξακριβώθηκε η ύπαρξη στρώματος κατοικήσεως του 4ου αι. π.Χ. Η διαπίστωση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, επειδή ενισχύει το συμπέρασμα στο οποίο είχαμε καταλήξει από άλλους συλλογισμούς, ότι η στήλη δεν μεταφέρθηκε στις Τούμπες από μακριά, αλλ' ήταν στημένη κάπου εκεί στην αρχαιότητα.

* Τον Καθηγητή κ. Ιωάννη Καλλέρη ευχαριστώ θερμά για τις πολύτιμες υποδείξεις του. Το σχέδιο Ι οφείλεται στην ζωγράφο κ. Ασπασία Φάκλαρη και οι φωτογραφίες της στήλης στον κ. Μάκη Σκιαδαρέση.

Η βιβλιογραφική ενημέρωση του κειμένου έγινε στις αρχές του 1984, οπότε παραδόθηκε για εκτύπωση.

1. Το αγροτεμάχιο αρ. 619 ανήκει στον Παναγιώτη Καλογήρου ή Κριθιώτη. Την στήλη βρήκε ο καλλιεργητής του αγρού Κων/νος Μπρόζος και την παρέδωσε στο Αστυνομικό Τμήμα Ζαγκλιβερίου.

2. Την δοκιμαστική ανασκαφή ανέλαβε ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Κώστας Σισμανίδης.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

Εικ. 1. Το επάνω μισό της επιγραφής των Καλινδοίων.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Εικ. 2. Καλαμωτό Ζαγκλιβερίου, θέση Τούμπες. Το κάτω μισό της επιγραφής των Καλινδοίων, όπως βρέθηκε.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

2. Περιγραφή της στήλης και μεταγραφή κειμένου

2.1 Μετά τη συγκόλληση των δύο τεμαχίων η ενεπίγραφη στήλη έχει ύψος 1,38 μ. (εικ. 3, σχ. 1). Το μέσο πλάτος της είναι 0,37 και υπάρχει μία μείωση 6 εκ. από κάτω προς τα επάνω[3]. Η πίσω πλευρά είναι αδρά δουλεμένη. Λείπει η επάνω αριστερή γωνία και το κάτω μισό της δεξιάς πλευράς. Κατά τόπους η ενεπίγραφη όψη παρουσιάζει έντονη διάβρωση στην επιφάνεια, ιδίως στο δεξιό τμήμα των στίχων 4-6, 22-23, 33-39. Το μάρμαρο δεν είναι καλής ποιότητας. Η ύπαρξη λοξών νευρώσεων ανάγκασε τους χαράκτες να ξεφύγουν από την ευθεία σε μερικούς στίχους, προκειμένου να τις αποφύγουν (στιχ. 21-23, 26).

2.2 Παρά τις φθορές το κείμενο διαβάζεται και συμπληρώνεται σχετικά εύκολα:

[Ἀγαθά]νωρ Ἀγάθωνο[ς]
[ἱερατε]ύσας{ας} Ἀσκληπιῶι
[Ἀπόλλ]ωνι ἀνέθηκεν
[οἵδε] ἱερεῖς ἐγένοντο
[ἀφ' ο]ὗ βασιλεὺς Ἀλέξαν-
δρος ἔδωκε Μακεδόσι
Καλίνδοια καί τά χωρία
τά περί Καλίνδοια Θαμίσ-
κιαν Καμακαίαν Τριπο-
άτιν: Σίβρας Ἡροδώρου
Τρωῖλος Ἀντιγόνου
Καλλίας Ἀπολλωνίου
Ἰκκότας Γύρτου
Ἡγήσιππος Νικοξένου
Λυκοῦργος Νικάνορος
Ἀγαθάνωρ Ἀγάθωνο[ς]
Μενέλαος Μενάνδ[ρου]
Ἀντίγονος Μενάνδ[ρου]
Ἀντιμένων Μενάνδ[ρου]
Κράτιππος Εὐρυτίο[υ]
Γύλις Εὐ{ι}<ρ>υτίου
Κάνουν Ἀσσα[-]μικου
Κερτίμμας Κρίθωνο[ς]
Φιλώτας Λεωγ[ίδου]
Πτολέμμας Μ[.....]
Μύας Φιλίσ[κου]

3. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, αρ. 9220. Αρχικό πλάτος επάνω ± 35 εκ. (σωζόμενο 23,50 εκ.). Κάτω σωζ. πλάτος 29 εκ.· αρχικό ± 41 εκ. Πάχος της στήλης 6,5 - 8 εκ.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

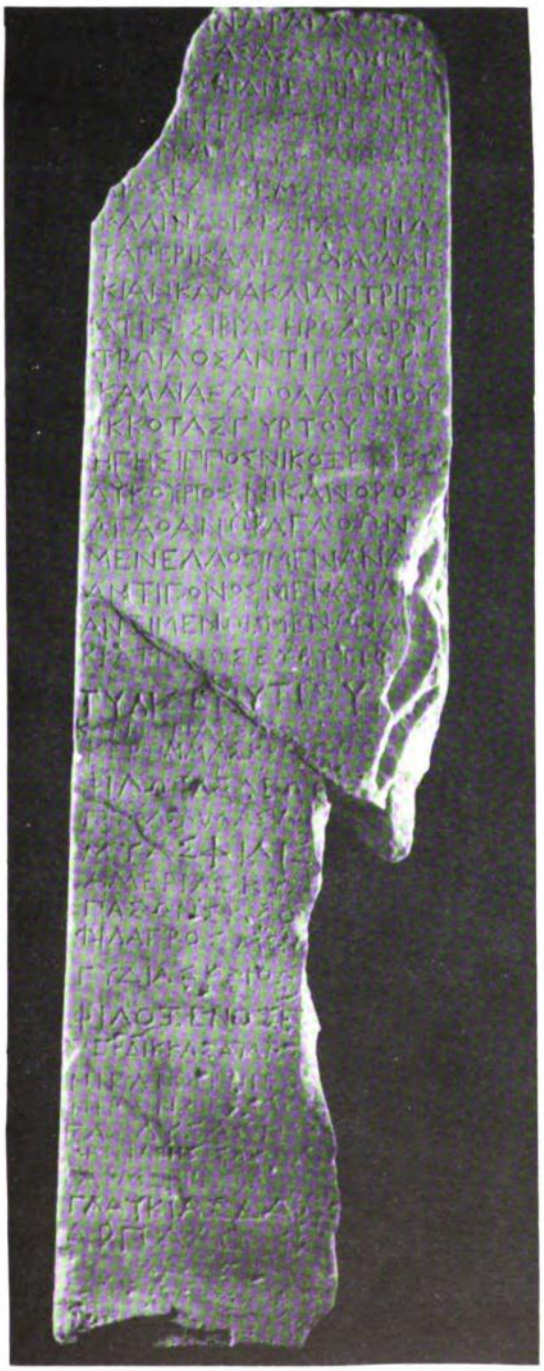

Εικ. 3. Η επιγραφή των Καλινδοίων, από το Καλαμωτό Ζαγκλιβερίου. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, αρ. ευρ. 9220.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

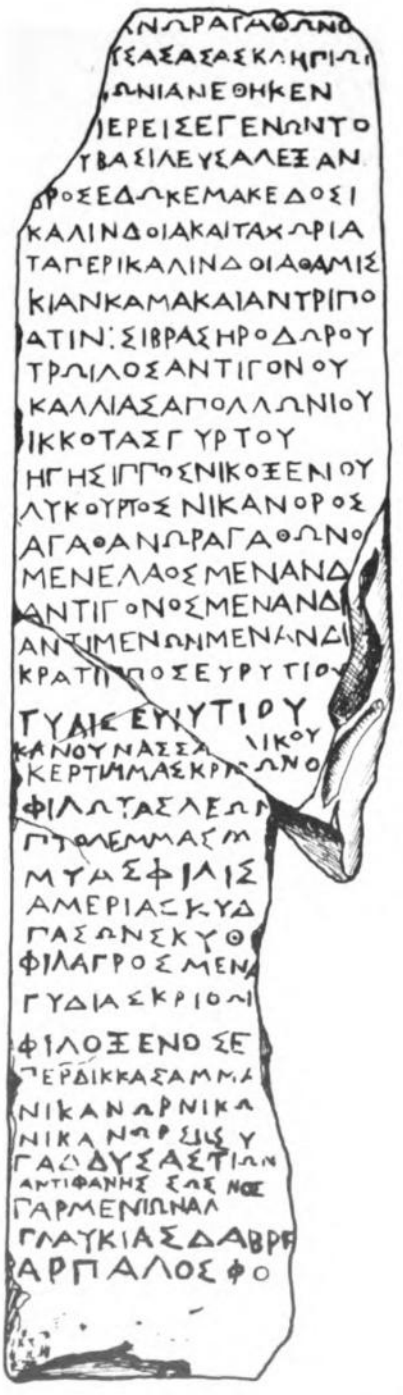

Σχ. 1. Η επιγραφή των Καλινδοίων. Σχέδιο κ. Ασπασίας Φάκλαρη.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Ἀμερίας Κυδ[ία]
Πάσων Σκύθ[ου]
Φίλαγρος Μενά̣[νδρου]
Γυδίας Κρίθω[νος]
Φιλόξενος Ε[- - -]
Περδίκκας Ἀμμα̣[δίσκου]
Νικάνωρ Νίκω[νος]
Νικάνωρ Σώ̣σ̣[ο]υ
Γάδ̣δυς Ἀστί̣ω̣ν̣[ος]
Ἀντ̣ι̣φάν̣ης Σώσ[ω]νος
Παρμενίω̣ν̣ Ἀλ̣[- - -]
Γλαυκίας Δαβρ[ε̣ία]
Ἄρπαλος Φα̣[- - -]

2.3 Οι 39 στίχοι της επιγραφής δεν χαράχθηκαν από ένα μόνο τεχνίτη, ούτε τον ίδιο χρόνο. Οι πρώτοι 19 στίχοι, με επιμελημένα γράμματα μέσου ύψους 2 εκ.[4], αντιπροσωπεύουν την πρώτη γραφή. Ακολουθούν προσθήκες ονομάτων που έγιναν σταδιακά, όπως είναι φανερό από την διαφορά στην ποιότητα της γραφής και στο μέγεθος των γραμμάτων. Οι στίχοι 20-26 γράφηκαν ο καθένας από διαφορετικό χέρι[5], ο 22 μάλιστα είναι παρεμβολή για επανόρθωση παραλείψεως. Οι στίχοι 27-30 γράφηκαν από έναν χαράκτη, το ίδιο και οι 33-34. Οι υπόλοιποι έχουν χαραχθεί μεμονωμένα.

3. Επιγραφολογική χρονολόγηση

3.1 Αν και το ίδιο κείμενο, όπως θα δούμε, δίνει στοιχεία για ακριβή χρονική τοποθέτηση της επιγραφής, δεν είναι άσκοπο να την χρονολογήσουμε και με καθαρά επιγραφολογικά κριτήρια. Κατ' αρχήν, η γενική εικόνα της επιγραφής με την επιμελημένη καθαρή χάραξη και την σχέση μεγέθους ευθύγραμμων και στρογγυλών γραμμάτων μας οδηγεί στους ύστερους κλασσικούς χρόνους, μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Στο πρώτο μισό του 4ου και ακόμη γύρω στό 350 π.Χ. το Ο και το Θ είναι λίγο μόνο μικρότερα από τα ευθύγραμμα γράμματα[6], ενώ στο δεύτερο μισό του 4ου αι. το μεγέθός τους μειώνεται στο 1/2 ή και 1/3 αυτών[7], όπως στους 19 πρώτους στίχους της επιγραφής μας, χωρίς να λείπουν οι παλινδρομήσεις στις

4. Ὑψ. γραμμάτων με κάθετες κεραίες: 1,6 - 1,9 εκ. Ὑψ. Ο ή Θ: 0,9 - 1,4 εκ. Ὑψ. ο̣: 1 εκ.

5. Ὑψ. γρ. 2,5 - 3,5 εκ. Στίχ. 22: 1,5 εκ. Στίχ. 26: 2-3 εκ. Στίχ. 28: 1,2 - 1,5 εκ. Στίχ. 30: 1,3 - 1,7 εκ. Στίχ. 36: 1,2 - 1,5 εκ. Στίχ. 39: 2 (τα στρογγυλά) - 2,5 εκ. Ποικιλία υπάρχει και στα μεταξύ των στίχων διαστήματα. Στο επάνω μισό της επιγραφής οι στίχοι απέχουν μεταξύ τους περίπου 1,5 - 2 εκ. Στο κάτω μισό 1,5 - 2,4 εκ. Μεταξύ στίχ. 21-23: 0,5 εκ.

6. O.Kern, *Inscriptiones Graecae*, Bonn 1913, αρ. 23α, 24α, 26α, E. Loewy, *Inschriften Griechischer Bildhauer*, 1885, σ. 60, αρ. 77.

7. J. Marcadé, *Recueil des signatures de sculpteurs Grecs*, 1937, I 53, 65.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

παλιότερες αναλογίες, όπως π.χ. στους στίχους 31 και 39. Το Ω στο πρώτο τμήμα της επιγραφής του Καλαμωτού (στιχ. 1-19) έχει την μορφή που παρατηρήθηκε και σε άλλες επιγραφές του 350-325 π.χ.[8], η καμπύλη του δηλαδή είναι υπερυψωμένη, σε σύγκριση με την χαμηλή ημισέληνο του α΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. Στους μεταγενέστερους στίχους 28, 30, 33, 36 το μέγεθος του ω έχει μειωθεί αισθητά και πλησιάζει την μικροσκοπική μορφή των αρχών του 3ου αι. π.Χ., υπάρχουν όμως και παλινδρομήσεις (στιχ. 37) στην μορφή των μέσων του 4ου αι. π.Χ. Το Ξ και το Ε παρουσιάζουν την χαρακτηριστική βραχύτερη μεσαία κεραία, που εμφανίζεται από το 350 π.Χ. κε., όπως και η κάθετη κεραία στο Ξ. Στο Ν η μεσαία λοξή κεραία σταματά λίγο πιό ψηλά από την κάθετη αριστερή, όπως στην αναθηματική επιγραφή του Αλεξάνδρου στον Ναό της Πολιάδος στην Πριήνη[9], όπου απαντούν το Ε και το Ξ με τις βραχύτερες κεραίες (περίπου 333-331 π.Χ.). Το Δ είναι ακόμη ίσου μεγέθους με τα υπόλοιπα ευθύγραμμα γράμματα, που γενικά έχουν ακόμη την στέρεη δομή των κλασσικών χρόνων. Το Φ του στίχου 26 είναι πρόδρομος των τριγωνικών Φ του 3ου αι. ή οφείλεται μάλλον σε ιδιοτροπία του χαράκτη, χωρίς να βρει μιμητές στους επόμενους στίχους[10].

3.2 Συγκρίνοντας την επιγραφή του Καλαμωτού με χρονολογημένες επιγραφές του 350 - 300 π.Χ., με βάση τα παραπάνω στοιχεία, παρατηρούμε ότι πρέπει να είναι νεώτερη από την επιγραφή με την υπογραφή του Παρίου γλύπτη Σατύρου στο ανάθημα των Μιλησίων στους Δελφούς (περίπου 345 π.Χ.), ή από την υπογραφή του Λεωχάρους στήν βάση ανδριάντος των μέσων του 4ου αι. π.Χ.[11], ή από το επίγραμμα της επιτύμβιας στήλης από την Βεργίνα στο Μουσείο της Θεσσαλονίκης[12] (περί το 350 π.Χ. ή λίγο μετά)· και στις τρεις αυτές επιγραφές το Ο και το Θ είναι κατά λίγο μόνο μικρότερα από τα ευθύγραμμα γράμματα. Αντίθετα, την ίδια σχέση μεγέθους καμπύλων — ευθυγράμμων συναντάμε στο ψήφισμα για την επιστροφή των εξορίστων στην Μυτιλήνη που χρονολογείται στο 324 π.Χ. σε βάση ανδριάντος του Θρασυμάχου με υπογραφή του Πραξιτέλους στις Θεσπιές στην επιγραφή από την Κασσάνδρεια στην Μονή Δοχειαρίου (306-297 π.Χ.), περί το 338-324 π.Χ.[13], σε οικοδομική επιγραφή του 337/6 π.Χ.[14], στον ορφικό πάπυρο του

8. A. J. Heisserer, *Alexander the Great and the Greeks*, 1980, σ. 112-13.

9. Heisserer, *όπου πρίν*, σ. 158 και σ. 165-6 για την χρονολόγηση στο 333-1 π.Χ. Kern, *I.G.* 31α.

10. Ίδιο περίπου Φ απαντά στους Δελφούς, σε βάση αναθήματος των Φωκέων (Δελφοί αρ. 3725). Marcadé *ό.π.* I, 65, πίν. XII, 1. Όμοιο επίσης υπάρχει και στον πάπυρο του Δερβενίου, παρακάτω σημ. 15· βλ. ιδίως *AJ* 19, 1964, Α΄, πίν. 13α, στ. 7 και 10.

11. Marcadé, *ό.π.* I, 93. Loewy, *ό.π.* σ. 60, αρ. 77.

12. M. Andronikos, Deux stèles funéraires grecques de Vergina, *BCH* 79, 1955, 87-101, εικ.

13. Ψήφισμα Μυτιλήνης: Heisserer *ό.π.*, σ. 120, εικ. 13. Στην σ. 131 υποστηρίζει πρωιμότερη χρονολόγηση στο 334/32 π.Χ. Επιγραφή Κασσανδρείας: Dittenberger, Syll³ 332. Duchesne - Bayet, *Mission du Mont Athos*, Archives des Missions Scientifiques III, 1874, σ. 266. Επιγραφή Μουσείου Θεσπιών: Loewy, *ό.π.* σ. 59.

14. J. Kirchner, *Imagines Inscriptionum Atticarum*, 1935, πίν. 29, αρ. 61.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Δερβενίου (περίπου 350-325 π.Χ.)[15] και σε κατάλογο ιερέων του Ηλίου στην Ρόδο του 334/3 ή 328/7 - 299/8 ή 293/2 π.Χ.[16]. Η ομοιότητα της γραφής της στήλης του Καλαμωτού με την της δεξιάς στήλης του καταλόγου των ιερέων του Ήλιου είναι ιδιαίτερα στενή. Μεμονωμένα τα γράμματα σχεδόν ταυτίζονται, αλλά καί η σχέση των Ο, Θ και Ω με τα ευθύγραμμα παρουσιάζει την ίδια διακύμανση που διαπιστώσαμε και στην εξεταζόμενη στήλη. Πρέπει να είναι απόλυτα σύγχρονες οι δύο επιγραφές.

3.3 Από τις ανωτέρω συγκρίσεις κερδίζουμε μία πρώτη χρονική τοποθέτηση της επιγραφής που βρέθηκε στις Τούμπες Καλαμωτού από το τέλος του τρίτου τέταρτου μέχρι το τέλος του 4ου αι. π.Χ. (περίπου 330-300 π.Χ.).

4. Συμπληρώσεις κειμένου

4.1 Ας έλθουμε τώρα στα προβλήματα αναγνώσεως του κειμένου.

Στιχ. 1. Η συμπλήρωση γίνεται με βάση τον 16ο στίχο, όπου σώζεται ολόκληρο το όνομα του αναθέτη Αγαθάνορος.

Στιχ. 2. Ίχνη ἀριστερά ενός Υ κάνουν ασφαλή την συμπλήρωση [ἱερατε]ύσας Ἀσκληπιῶι. Απαλείφονται δύο γράμματα ΑΣ που χαράχθηκαν επί πλέον από λάθος του χαράκτη.

Στιχ. 3. Με βάση την άκρη μιας λοξής κεραίας αριστερά από το Ω συμπληρώνουμε [Ἀπόλλ]ωνι.

Στιχ. 4. Αριστερά, χωρά ακριβώς η λέξη οἵδε, τυπική εισαγωγή σε καταλόγους ιερέων[17].

Στιχ. 5. Με βάση τον αριθμό γραμμάτων της αρχής του στίχου 6 συμπληρώνουμε την αρχή του στίχου 5: [ἀφ' ο]ὗ[18].

Στιχ. 6-20. Είναι το καλύτερα διατηρημένο τμήμα της επιγραφής και δεν

15. Η χρονολόγηση που δίνουμε είναι αυτή περίπου των κτερισμάτων του τάφου Β του Δερβενίου, όπου βρέθηκε ο πάπυρος. Ήδη ο μεγάλος κρατήρας από τον ίδιο τάφο χρονολογήθηκε από την Ευγ. Γιούρη, *Ο κρατήρας του Δερβενίου*, 1978, σ. 71, στο 330-320 π.Χ. Ο Στ. Καψωμένος, Ο Ορφικός πάπυρος της Θεσσαλονίκης, *ΑΔ* 19, 1964, Α΄, σ. 17-25, πίν. 12-15, προτείνει χρονολόγηση στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Τον συγκρίνει ως προς την γραφή με επιγραφή από την Σάμο του 346/5 π.Χ. (Kern 26α), όπου επίσης απαντούν καμπύλες κεραίες στα ευθύγραμμα γράμματα και προεξοχή των λοξών κεραιών στα Α, Δ, Λ.

16. M. Guarducci, *Epigrafia Graeca* II, 1969, σ. 344, εικ. 74. L. Morricone, *ASAtene* 27-29 (1949-51), σ. 351-380, εικ. I. Η δεξιά στήλη του καταλόγου αναφέρεται στην περίοδο 334 ή 328-299 ή 293 π.Χ.

17. Guarducci, *Epigrafia Graeca* IV, 1978, σ. 168-169, σ. 174.

18. Guarducci, *Epigrafia* IV, σ. 169. Όμοια χρήση του *ἀφ' οὗ* για την χρονική αφετηρία καταλόγων ιερέων στην Λίνδο.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

υπάρχουν προβλήματα αναγνώσεως.

Στιχ. 21. Στο πατρώνυμο Εὐρυτίου, αντί του P ο χαράκτης έγραψε I.

Στιχ. 22. Παρέμβλητος στίχος, στριμωγμένος ανάμεσα στον 21 και 23. Το πατρωνυμικό ήταν ελαφρότατα χαραγμένο και μετά την επιφανειακή φθορά έγινε προβληματική η ανάγνωσή του.

Στιχ. 23-39. Το σπάσιμο της στήλης δεξιά συμπίπτει με τμήμα των πατρωνυμικών των ιερέων. Δυσκολία για την συμπλήρωση υπάρχει στους στίχους 25 και 31, όπου σώζεται μόνο το πρώτο γράμμα του ονόματος και στους στίχους 34, 37 και 39 εξ αιτίας της φθοράς της επιφανείας του μαρμάρου. Προτάσεις για ενδεχόμενες συμπληρώσεις θα κάνουμε στην εξέταση της προσωπογραφίας.

5. Ανάλυση προοιμίου (9 πρώτοι στίχοι)

5.1 Από την ανάγνωση της επιγραφής είναι φανερό ότι έχουμε ένα μνημείο με σημαντικό ιστορικό, τοπογραφικό, προσωπογραφικό και γλωσσολογικό ενδιαφέρον. Οι 30 από τους 39 στίχους είναι ένας κατάλογος κυρίων ονομάτων με τα πατρωνυμικά. Προηγείται ένα εισαγωγικό προοίμιο από 9 στίχους, που μας δίνει τις επόμενες πληροφορίες.

5.2 Οι τρεις πρώτοι στίχοι μας πληροφορούν ότι ο Αγαθάνωρ, γυιός του Αγάθωνα, αφού διετέλεσε ιερεύς του Ασκληπιού, αφιέρωσε στον Απόλλωνα, πατέρα του Ασκληπιού, την στήλη, εννοείται, με τον κατάλογο των συναδέλφων του ιερέων. Ανάλογα παραδείγματα προσφοράς αναθήματος μετά το πέρας του λειτουργήματος όχι στον θεό ή ήρωα που υπηρέτησε ο ιερεύς, αλλά στον μεγαλύτερο θεό της περιοχής, είναι γνωστά καί από αλλού, όπως π.χ. από τον Ραμνούντα, όπου κάποιος ιερατεύσας στον Ἥρωα Ἀρχηγέτη έδωσε μετά χρήματα για να κατασκευασθεί προεδρία στο θέατρο προς τιμήν του Διονύσου[19]. Η τήρηση καταλόγων των ιερέων, που συχνά ήταν και επώνυμοι άρχοντες, είναι παλιά συνήθεια στα ελληνικά ιερά[20]. Από τήν πλούσια σειρά των καταλόγων ιερέων της Λίνδου, Καμίρου και Ρόδου συμπεραίνουμε ότι τον 4ο αι. π.Χ. επικρατεί η συνήθεια να γίνεται με έξοδα ενός ιερέα αφιέρωση λίθινης στήλης στον θεό όπου ιεράτευσε, με κατάλογο των προγενεστέρων του ιερέων και όπου συγχρόνως προβλεπόταν κενός χώρος για την προσθήκη των ονομάτων των διαδόχων του στο αξίωμα[21]. Το

19. Guarducci, *Epigrafia* IV, σ. 196.

20. Guarducci, *Epigrafia* II, 339-345. *Epigrafia* IV, σ. 167-178.

21. Π.χ. ο Αγησίστρατος Λυκίνου το 320 π.Χ. αφιέρωσε στην Αθηνά της Καμίρου κατάλογο ιερέων, όπου ο ίδιος κατέχει την 10η θέση. Την ίδια περίπου εποχή ο Αρχήναξ αφιέρωσε στον Ασκληπιό του Θυνασσούντος παρόμοιο κατάλογο. Guarducci, *Epigrafia* IV, σ. 170-171. I. Pugliese-Carratelli, *ASAtene* 27-29 (1945-51) σ. 164-169 και *Studi Classici e Orientali*, 3, Pisa 1955, σ. 129-133.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ίδιο έπραξε και ο Αγαθάνωρ, του οποίου το όνομα είναι 7ο στην σειρά. Η ανάθεση όμως της στήλης έγινε τρία χρόνια αφού τέλειωσε την ιερατεία του, όπως συμπεραίνουμε από το γεγονός ότι από τον ίδιο χαράκτη και σε μια φορά γράφηκαν οι 19 πρώτοι στίχοι της επιγραφής.

5.3 Μετά την τυπική φράση «οἵδε ἱερεὶς ἐγένοντο»— εννοείται του Ασκληπιού—, δίνεται η χρονική αφετηρία του καταλόγου (στίχ. 5-9): «ἀφ' οὗ βασιλεὺς Ἀλέξανδρος ἔδωκε Μακεδόσι Καλίνδοια καί τά χωρία τά περί Καλίνδοια, Θαμίσκιαν, Καμακαίαν, Τριποάτιν».

5.4 Ο βασιλεύς Αλέξανδρος δεν μπορεί να είναι άλλος από τον Αλέξανδρο Γ΄, τον Μέγα, για δύο λόγους: πρώτα, η μορφή των γραμμάτων μας οδήγησε στην χρονολόγηση της επιγραφής στο 330-300 π.Χ., περίοδο που συμπίπτει εν μέρει με την βασιλεία του Αλεξάνδρου Γ΄. Έπειτα η ίδια η επιγραφή με την φράση «βασιλεύς Ἀλέξανδρος ἔδωκε Μακεδόσι» αναφέρεται σε ένα ιστορικό γεγονός πού μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια: στην διανομή από τον Αλέξανδρο βασιλικής γης και διαφόρων προνομίων στους εταίρους του τις παραμονές της αναχωρήσεώς του — το 334 π.Χ.— για την Ασία, όπως παραδίδει ο Πλούταρχος στην βιογραφία του Αλεξάνδρου (XV, 28-31)[22]: «οὐ πρότερον ἐπέβη τῆς νεώς ἢ τά τῶν ἑταίρων πράγματα σκεψάμενος ἀπονεῖμαι τῷ μέν ἀγρόν, τῷ δέ κώμην, τῷ δέ συνοικίας πρόσοδον ἤ λιμένος». Έτσι, το ίδιο το κείμενο ορίζει ακριβώς την χρονική αφετηρία της διαδοχής των ιερέων του Ασκληπιού στο έτος 334/333 π.Χ. Την χρονιά αυτή, ιερεύς του Ασκληπιού, πιθανώτατα στα Καλίνδοια[23], ήταν ο Σίβρας Ηροδώρου. Δεν μας δίνεται η διάρκεια της ιερατείας, όπως συμβαίνει και σε άλλους καταλόγους, ενώ αντίθετα σε άλλους αναφέρεται η κατ' άτομο διάρκεια ή ότι ήταν ισόβια[24]. Πιθανώτερο να ήταν ενιαύσιοι άρχοντες, αμφίβολο εάν και επώνυμοι της πόλεως, εφ' όσον δεν πρόκειται για ιερείς της κύριας θεότητας, του Απόλλωνος. Άλλωστε το γεγονός ότι, από τους στίχους 17-19 βλέπουμε, μετά τον Αγαθάνορα τρεις αδελφοί διαδέχθηκαν ο ένας τον άλλο στο αξίωμα αυτό, δείχνει ότι δεν θα πρέπει να διαρκούσε αόριστο χρόνο η ιερατεία, εφ' όσον μάλιστα μετά την λήξη της θητείας του τελευταίου αδελφού έγινε και η ανάθεση της στήλης από τον Αγαθάνορα. Είναι εύλογο να μη μεσολάβησε μεγάλο διάστημα μεταξύ λήξεως της ιερατείας του Αγαθάνορα και της αναθέσεως της στήλης.

5.5 Με βάση λοιπόν την ετήσια διάρκεια της ιερατείας, ο δέκατος στην σειρά ιερεύς Αντιμένων Μενάνδρου ιεράτευσε το 324/323 π.Χ. Επομένως το

22. Στην ίδια πράξη του Αλεξάνδρου αναφέρεται και ο Justinus XI 5.5: Patrimonium omne suum, quod in Macedonia Europaqve habebat amicis dividit, sibi Asiam sufficere praefatus».

23. Βλ. παρακάτω σ. για κείμενο, για την διαπίστωση υπάρξεως λατρείας Απόλλωνος — στον οποίο ανατίθεται η στήλη— στην πόλη που υπάρχει στις «Τούμπες» Καλαμωτού και για την ταύτιση της τελευταίας με τα Καλίνδοια.

24. Για παραδείγματα όλων αυτών των περιπτώσεων βλ. Guarducci, *Epigrafia* IV, σ. 169-174.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

323 π.Χ. θα πρέπει να έγινε η με έξοδα του Αγαθάνορος ανάθεση του πρώτου μέρους του καταλόγου των ιερέων. Τα ονόματα των επόμενων 19 ιερέων χαράχθηκαν είτε μεμονωμένα, είτε κάθε 2-3 χρόνια στον κενό χώρο που είχε προβλέψει ο Αγαθάνωρ, έτσι ώστε ο τελευταίος ιερέας Ἄρπαλος θα πρέπει να ιεράτευσε το 303 π.Χ. Επομένως η στήλη θα γράφηκε σταδιακά στην εικοσαετία 323-303 π.Χ. Το συμπέρασμα αυτό ταιριάζει με την επιγραφολογική χρονολόγηση της στήλης στο 330-300 π.Χ., στην οποία καταλήξαμε παραπάνω.

5.6 Οι στίχοι 7-10 αναφέρουν τις βασιλικές κτήσεις που διανεμήθηκαν από τον Αλέξανδρο: τα Καλίνδοια και τα χωρία τα περί Καλίνδοια, η Θαμίσκια, η Τριποάτις, η Καμακαία. Η λέξη χωρίον[25] στους κλασσικούς χρόνους έχει την έννοια τοπικό διαμέρισμα, περιοχή, κτηματική περιουσία, αλλά και αγρός, θέση, οχυρή θέση. Στην επιγραφή μας σημαίνει περιοχή, τοπικό διαμέρισμα, εφ' όσον τα κύρια ονόματα που ακολουθούν είναι περιληπτικά, ενέχουν την έννοια της περιοχής: Τριποάτις (πρβλ. Τεγεάτις) και Καμακαία (πρβλ. Κασσωπαία, Σιναία) είναι οι περιοχές των Τριποών και Καμακών, πόλεων που μαρτυρούνται, όπως θα δούμε, επιγραφικά. Με αυτόν τον συλλογισμό θα πρέπει να θεωρήσουμε τα ονόματα Θαμίσκια, Τριποάτις, Καμακαία, σαν επεξήγηση της φράσεως «τά χωρία τά περί Καλίνδοια», πράγμα που ενισχύεται από την απουσία συνδετικού συνδέσμου. Ο Αλέξανδρος, λοιπόν, έδωσε στους Μακεδόνες την πόλη Καλίνδοια και τις γύρω από αυτή περιοχές των Καμακών, των Τριποών και της Θαμίσκιας. Προκύπτει έτσι μία σχέση ανισότητας μεταξύ Καλινδοίων και των άλλων τριών. Εξαίρονται φανερά σαν σημαντικώτερο κέντρο τα Καλίνδοια.

5.7 Από τα παραπάνω τέσσερα ονόματα η Θαμίσκια εμφανίζεται εδώ για πρώτη φορά. Τα άλλα τρία — Καλίνδοια, Τριποαί, Καμακαί[26]— ήταν ήδη γνωστά από την αρχαία γραπτή παράδοση και απαντούν στις επόμενες πηγές:

α. Συνθήκη συμμαχίας των Αθηναίων με μερικές πόλεις της Βοττικής[27], που έγινε το 422 π.Χ., ένα χρόνο πριν από την Νικίειο ειρήνη. Κάτω από το κείμενο της συνθήκης σώζονται τρία μόνον ονόματα: Καλίνδοι[α] / Τριποι[αί] / [Κ]εμακαί. Κατά τον Tod[28] λείπουν τρεις ακόμη στίχοι, ενώ κατά τον Edson[29] την συμμαχία συνήψαν μόνο οι τρεις πόλεις που

25. Βλ. Liddell - Scott.

26. Michael Zahrnt, *Olynth und die Chalkidier*. München 1971, σ. 191-2 Καλίνδοια, σ. 193 Καμακαί, σ. 251 Τριποαί. Βασικό εγχειρίδιο και για την παλαιότερη βιβλιογραφία.

27. Βρέθηκε στην Ακρόπολη Αθηνών. *IG* I[2] 90; *SIG* I[3] 89. Bengston, *Staatsverträge*, αρ. 187. B. Meritt, Peace between Athens and Bottice. *AJA* XXXIX, 1925, 29-31 Zahrnt, *ό.π.*, σ. 175. Διόρθωση του ονόματος [Κ]εμακαί σε [Κ]αμακαί έγινε ήδη από τους Lolling, *AA* 1890, 38 και Dittenberger, *SIG*[3] 89.

28. M. Tod, *Greek Historical Inscriptions*. Oxford 1951, I, σ. 166, αρ. 68.

29. *Cl. Phil.* 1947, 104, σημ. 117.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

αναγράφονται στην σωζόμενη πρώτη στήλη ονομάτων. Βέβαιο είναι ότι δεν συνήψαν συμμαχία με τους Αθηναίους οι πόλεις της νότιας Βοττικής Σπάρτωλος, Πλεύμη, Αιόλειον, Σίνος, που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο «χαλκιδικό» μέτωπο του πελοποννησιακού πολέμου σαν σύμμαχοι των Ολυνθίων και Ποτειδαιατών. Η κυριώτερη πόλις, η Σπάρτωλος[30], που πρέπει να εντοπισθεί δυτικά της Ολύνθου και νότια από τον Άγιο Παντελεήμονα[31] — ήταν στο στρατόπεδο των εχθρών των Αθηναίων ακόμη και το 421 π.Χ. και γίνεται ειδική μνεία της στους όρους της Νικιείου ειρήνης[32].

Η συνθήκη συμμαχίας του 422 π.Χ. μας πληροφορεί ότι οι πόλεις που υπογράφουν (Καλίνδοια, Τριποαί, Καμακαί) είναι αυτόνομες και σε κάθε μία υπάρχει βουλή, στρατηγοί και άρχοντες· αντίγραφο της συνθήκης γραμμένο σε στήλη λίθινη, όπως ρητά αναφέρεται, έπρεπε να στηθεί σε κάθε πόλη των Βοττιαίων— μέλος της συμμαχίας. Και οι τρεις πόλεις δεν αναφέρονται σε κανένα προγενέστερο κατάλογο φόρου των συμμάχων των Αθηναίων, ούτε όμως και μεταξύ των πόλεων της νότιας Βοττικής που έπαιξαν ενεργό ρόλο στις μάχες κατά των Αθηναίων στην πρώτη δεκαετία του πελοποννησιακού πολέμου. Η θέση τους άλλωστε στην βόρεια Βοττική, μακριά από τα παράλια, δεν είχε στρατηγική σημασία και φαίνεται ότι τήρησαν ουδετερότητα απέναντι και στις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις. Ίσως γι' αυτό τον λόγο το 432 π.Χ., όταν ο Περδίκκας έπεισε τους Χαλκιδείς να εγκαταλείψουν τις παραθαλάσσιες πόλεις και να συνοικισθούν στην Όλυνθο, τους παρεχώρησε να νέμονται δική του γη στην Μυγδονία, γύρω από την λίμνη Βόλβη[33], παρακάμπτοντας την ουδέτερη ή και εχθρικά διατεθειμένη βόρεια Βοττική. Στην συνέχεια φαίνεται ότι κατά κάποιο τρόπο έγινε μία μεταστροφή στην βόρεια Βοττική και πιθανόν να τάχθηκαν οι τρεις πόλεις με την παράταξη των νότιων Βοττιαίων - Ολυνθίων, όπως υπαινίσσεται ο στίχος 15 της συνθήκης: «οὐ μνησικακήσω τῶν παροιχομένων ἕνεκα». Η συνθήκη τελικά που υπέγραψαν το 422 π.Χ. θα έπρεπε να ήταν καρπός διπλωματικών ελιγμών των Αθηναίων, που επεδίωκαν να διασπάσουν την ενότητα των Βοττιαίων και να αποδυναμώσουν τη Σπάρτωλο και τους Ολυνθίους, δημιουργώντας ένα βόρειο μέτωπο εχθρικά διατεθειμένο προς τους Χαλκιδείς.

30. Zahrnt, *ό.π.*, σ. 236-37. B. Meritt, Inscriptional and Topographical Evidence for the Site of Spartolus and the Southern Boundary of Bottice, *AJA* 27, 1923, 334-339.

31. Ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Μ. Μπέσιος εντόπισε τελευταία σημαντικό οικισμό κλασσικών και ρωμαϊκών χρόνων στις Τούμπες, δυτικά του δρόμου που συνδέει τον Άγιο Παντελεήμονα και το χωριό Ζωγράφου. Η θέση αυτή δεν αποκλείεται να ταυτίζεται με την αρχαία Σπάρτωλο. Σημειωτέον ότι στο μετόχι Ζωγράφου ο Meritt είδε τον όρο του 5ου αι. με την επιγραφή ΒΟΤΤΙΚΟΙΣ (βλ. σημ. 30), ενώ στον Άγιο Παντελεήμονα η ΙΣΤ' Εφορεία Κλασσικών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης έκανε το 1981 περισυλλογή τεράστιων σπονδύλων δωρικών κιόνων, που ήταν εντοιχισμένοι σε κατεδαφισμένο τώρα πύργο, όπου είχαν μεταφερθεί από κάπου αλλού.

32. Θουκυδίδης V, 18. Zahrnt, σ. 68.

33. Θουκυδίδης I, 58.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

β. Κατάλογος συμμαχικού φόρου του έτους 421/0 π.Χ.[34]. Στην συνέχεια της συνθήκης του 422 π.Χ., οι πόλεις Τριποαί και Καμακαί εμφανίζονται για πρώτη και τελευταία φορά στον κατάλογο φόρου του έτους 421/0 π.Χ. με μικρές εισφορές από 800 και 600 δραχ. αντίστοιχα. Τα Καλίνδοια δεν φαίνεται να συνεισφέρουν, ακολουθώντας ανεξάρτητη πολιτική, λόγω ίσως της μεγαλύτερης από τις άλλες δύο πόλεις δύναμης, που τους επέτρεπε να πουν όχι στους Αθηναίους.

γ. Κατάλογος θεαροδόκων Επιδαύρου για το έτος 360/59 π.Χ.[35]. Στον στίχο 1-13 αναφέρονται τα Καλίνδοια, μεταξύ της Ποτειδαίας και της Ολύνθου, με θεαροδόκο κάποιον Παυσανία, τον απαιτητή ίσως του θρόνου της Μακεδονίας. Συνήθως δίνεται σημασία στην θέση κάθε πόλης στους καταλόγους αυτούς, γιατί πράγματι γινόταν προσπάθεια να αναγράφονται κατά γεωγραφικές ενότητες, χωρίς όμως η σειρά αναγραφής να ανταποκρίνεται σε δρομολόγιο των θεωρών. Με βάση πάντως την θέση των Καλινδοίων στον κατάλογο των θεαροδόκων γενικά πιστευόταν ότι πρέπει να αναζητηθεί μεταξύ Ποτειδαίας και Ολύνθου, ενώ ο Zahrnt[36] υπέθεσε ότι θα έκειτο μεταξύ Απολλωνίας και Ολύνθου, στην περιοχή ίσως της σημερινής Γαλάτιστας, που απέχει σε ευθεία γραμμή λίγα χιλιόμετρα ΝΔ από το Καλαμωτό.

δ. Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος[37] αναφέρει τα Καλίνδοια μεταξύ των πόλεων της Μυγδονίας. Μερικοί ερευνητές πιστεύουν ότι ο κατάλογος του Πτολεμαίου δεν είναι αξιόπιστος, επειδή περιλαμβάνει πόλεις που δεν ανήκαν στην Μυγδονία, όπως π.χ. και τα Καλίνδοια. Στην περίπτωση όμως των Καλινδοίων δικαιολογείται κάποια σύγχυση, επειδή πρέπει να βρισκόταν στην βόρεια Βοττική και πολύ κοντά στα σύνορα με την νότια Μυγδονία. Εξ άλλου η γεωγραφική έννοια «Βοττική» φαίνεται ότι ήταν ένα από τα κατ' εξοχήν μετακινούμενα τοπωνύμια της αρχαίας Μακεδονίας[38]. Έτσι, δεν αποκλείεται την εποχή του Κλαυδίου Πτολεμαίου τα Καλίνδοια να ανήκαν στην περιοχή της Μυγδονίας. Η συνθήκη συμμαχίας των πόλεων της Βοττικής με τους Αθηναίους το 422 π.Χ. σαφώς μας πληροφορεί,ότι τον 5ο αιώνα η πόλη αυτή ανήκε στην Βοττική. Εάν δεχτούμε, όπως θα προσπαθήσουμε να αποδείξουμε πιο κάτω, ότι ο τόπος ευρέσεως της εξεταζόμενης επιγραφής ταυτίζεται με τα Καλίνδοια, τότε μόνο η νότια από την λίμνη Βόλβη στενή πεδιάδα ήταν Μυγδονική και είχε περιέλθει στους Μακεδόνες από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ.[39], ενώ πίσω από την χαμηλή

34. B. Meritt, H.T. Wade-Gery, M. Mc Gregor, *The Athenian Tribute Lists*, I, 1939, αρ. 34, στήλη III, στίχ. 8, 11.

35. *IG* IV² 1,94 Iβ 13. Φ. Χίλλερ, Επιγραφαί εκ του ιερού της Επιδαύρου, *AE* 1925, σ. 76-81.

36. Zahrnt, *Olynth und die Chalkidier*, σ. 192, σημ. 208.

37. Κλαυδίου Πτολεμαίου Γεωγραφία 3, 13, 36. «Μυγδονίδος: Αντιγόνεια, Καλίνδοια, Βαίρος, Φύσκαι, Τέρπυλλος, Καρ(ρ)αβία, Ξυλόπολις, Ἄσσηρος, Απολλωνία». Στο κεφάλαιο 7, 1, 90 αναφέρεται συνώνυμη πόλη στις Ινδίες.

38. N. Hammond, *Macedonia* I, 1972, σ. 153-4.

39. Hammond, *Macedonia* II, 1979, σ. 369.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

οροσειρά— ύψους μέχρι 500 μ.—, που πλαισιώνει στα νότια την πεδιάδα αυτή, άρχιζε η Βοττική. Στο συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί και η πληροφορία του Θουκυδίδη (Ι. 58) ότι το 432 π.Χ. ο Περδίκκας «τῆς ἑαυτοῦ γῆς τῆς Μυγδονίας περί τήν Βόλβην λίμνην ἔδωκε νέμεσθαι (τοῖς Χαλκιδεῦσι), ἕως ἄν ὁ πρός 'Αθηναίους πόλεμος ᾖ».

5.8 Η εύρεση λοιπόν, της επιγραφής στο Καλαμωτό, σε συνδυασμό με το χωρίο του Θουκυδίδη και την συνθήκη του 422 π.Χ., επεκτείνει το βόρειο όριο της Βοττικής ως την νότια της Βόλβης πρώτη χαμηλή οροσειρά, ώστε να περιλαμβάνει και την πεδιάδα του Ζαγκλιβερίου - Καλαμωτού - Σανών, ενώ η μέχρι τώρα έρευνα θεωρούσε ότι οι βόρειοι πρόποδες του Χορτιάτη και Χολομώντα αποτελούσαν το σύνορο με την Μυγδονία[40]. Νοτιοανατολικά και νότια συνόρευε με τις εδαφικές περιοχές της Ολύνθου και Ποτίδαιας, δυτικά με την Κρουσσίδα, ενώ ΝΔ είχε πιθανή διέξοδο προς την θάλασσα. Οι Βοττιαίοι δεν ήταν αυτόχθονες, αλλά είχαν έλθει στην Χαλκιδική τον 7ο ή 6ο αι. π.Χ., όταν οι Μακεδόνες τους εξετόπισαν από την κοιτίδα τους Βοττιαία, μεταξύ Αξιού και Βόρειας Πιερίας[41]. Πρέπει να ήταν παλιό ελληνικό φύλο, όπως δείχνει η ετυμολογία του ονόματος Βοττιαία[42] και των

40. Zahrnt, *ό.π.*, σ. 28. Στην σ. 172 ασχολείται κυρίως με τον καθορισμό των προς την Κρουσσίδα δυτικών ορίων της Βοττικής. Γενικά για την Βοττική βλ. Zahrnt, *ό.π. σ. 171 - 78.* Hammond, *Macedonia* I, 153, και τα άρθρα Βοττιαια Βοττικε, του Oberhummer και Makedonia, του Geyer στην *RE.*

41. Κατά τον Hammond, *Macedonia* II, σ. 368, οι Βοττιαίοι εγκατέλειψαν την παλιά πατρίδα τους την Βοττιαία ή Βοττιαίδα, περί τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. Εφ' όσον όμως στο τέλος του 6ου αι. οι Μακεδόνες έχουν καταλάβει και τον Ανθεμούντα, θα πρέπει μάλλον να ανεβάσουμε την μετακίνηση αυτή. Ο Zahrnt την τοποθετεί τον 7ο ή 6ο αι. (*ό.π.*, σ. 171). Εάν όμως λάβουμε υπόψη μας και τον Δελφικό χρησμό (Διοδ. Σικ. 7, 16) που προέτρεψε τον γενάρχη των Μακεδόνων βασιλέων Περδίκκα να ιδρύσει άστυ (τις Αιγές) στην Βοττηίδα, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο εκτοπισμός των Βοττιαίων από την κοιτίδα τους θα άρχισε τουλάχιστον στο πρώτο μισό του 7ου αι. π.Χ. Για την χρονολόγηση της αρχής του Περδίκκα Α΄ βλ. Hammond, *Macedonia* II, σ. 4. Ίσως μία συστηματική μελέτη της προπερσικής στρωματογραφίας στην Όλυνθο, όπου σίγουρα ήταν εγκατεστημένοι οι Βοττιαίοι στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. (Ηρόδοτος 8, 127), θα δώσει την σωστή απάντηση στο πρόβλημα αυτό. Την Βοττιαία Β. της Πιερίας η F. Papazoglou, *Les cités Macédoniennes*, 1957, σ. 343, θεωρεί κοιτίδα του Μακεδονικού κράτους και πιστεύει ότι περιλάμβανε στην μεγάλη έκτασή της και την Ημαθία.

42. *Etym. Magnum* «Βοττικίς-Βοττία, η χώρα από των βοτών ότι πολυθρέμματος εστί». Ο Στράβων 7, FRG. II διέσωσε την παράδοση, ότι οι Βοττιαίοι ήλθαν από την Κρήτη με αρχηγό τον Βόττωνα. Μέχρι τώρα κανένα αρχαιολογικό εύρημα δεν στηρίζει αυτήν την παράδοση ενώ αντίθετα η παρουσία του Μυκηναϊκού πολιτισμού είναι ιδιαίτερα αισθητή, όπου έχουν γίνει συστηματικές ανασκαφές. Ο Αριστοτέλης όμως στην «Βοττιαίων πολιτείαν» (Πλουτάρχου, Θησεύς XVII) υπαινίσσεται ότι οι Βοττιαίοι ήσαν απόγονοι των παίδων, που οι Αθηναίοι έστελναν ως δασμό στον Μίνωα. Μετά από περιπλανήσεις κατέληξαν στη Θράκη, όπου εκλήθησαν οι Βοττιαίοι, αλλά δεν λησμόνησαν την καταγωγή τους: Οι κόρες των Βοττιαίων τελούσαν κάποια θυσία τραγουδώντας «Ἴωμεν εἰς 'Αθήνας». Το γεγονός εξάλλου ότι τα Καλίνδοια, η σημαντικώτερη πόλη των βορείων Βοττιαίων, περιλαμβάνονταν τον 4ο αι. στους καταλόγους των θεαροδόκων (βλ. σημ. 35) σημαίνει ότι ήταν γενικά αποδεκτή η ελληνικότητά της.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

τοπωνυμίων που ήταν σε χρήση τουλάχιστον τον 5ο αι. π.Χ. (Καλίνδοια, Τριποαί, Καμακαί, Θαμίσκια, Σπάρτωλος, Αιόλειον, Πλεύμη, Αιγαί, Ἄλωρος κ.α.) τόσο στην Βοττιαία, όσο και στην Βοττική. Σε ισχυρά άλλωστε επιχειρήματα ο Καθηγητής Ιω. Καλλέρης στήριξε την θεωρία εγκαταστάσεως ελληνικών φύλων στην Δυτική Μακεδονία, μεταξύ αυτών και των Βοττιαίων, από την εποχή των πρώτων ελληνικών μεταναστεύσεων[43].

5.9 Οι γραπτές πηγές που εξετάσαμε παραπάνω αφήνουν να εννοηθεί ότι τον 5ο αι. και το πρώτο μισό του 4ου οι πόλεις της Βοττικής ήταν ανεξάρτητες, έχοντας καθεμία βουλή και άρχοντες[44]. Την εποχή μάλιστα του Φιλίππου Β΄ στη σχολή του Αριστοτέλους έγινε συγγραφή της μελέτης «Βοττιαίων πολιτεία»[45]. Στην δεκαετία του 360-350 μεμονωμένες πόλεις των Βοττιαίων έγιναν μέλη της Χαλκιδικής Συμμαχίας. Το 349 π.Χ. ο Φίλιππος κατέλαβε την Βοττική, που περιήλθε στην κατηγορία της δορυκτήτου «βασιλικῆς χώρας»[46] στην διάθεση του εκάστοτε βασιλέα των Μακεδόνων. Έτσι ο Φίλιππος Β΄ μοίρασε ένα μέρος της σε εταίρους του[47] και λίγα χρόνια αργότερα ο Αλέξανδρος παρεχώρησε την κτηματική περιοχή των Καλινδοίων και των άλλων μικρότερων πόλεων σε Μακεδόνες, όπως μας πληροφορεί η επιγραφή του Καλαμωτού.

6. Τοπογραφικές πληροφορίες και ταύτιση θέσεως «Τούμπες» με τα Καλίνδοια

6.1 Η αρχαιολογική τοπογραφία της πεδιάδας του Καλαμωτού μετά την εύρεση της επιγραφής αποκτά, όπως είναι φυσικό, ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Θα εξετάσουμε πρώτα την ετυμολογία των γεωγραφικών ονομάτων που αναφέρονται, επειδή μπορεί να βοηθήσει στο πρόβλημα ταυτίσεως με γνωστούς αρχαιολογικούς χώρους.

6.2 Το όνομα *Καλίνδοια* ή *Ἀλίνδοια*[48] παραδόθηκε μόνο σε καταλόγους και εξ αιτίας του καταληκτικού -α θεωρήθηκε σαν θηλυκού γένους. Η

43. J. Kallέris, *Les Anciens Macédoniens* I, 1954, σ. 300-301. Την άποψη αυτή για την εγκατάσταση των Βοττιαίων στην πεδιάδα της δυτικής Μακεδονίας από την εποχή του Χαλκού υποστηρίζει και ο Hammond, *Macedonia* I, 153.

44. Ο Zahrnt, *Olynth und die Chalkidier*, σ. 172, εξετάζει την πιθανότητα να ήταν ενωμένοι σε Κοινό οι Βοττιαίοι τον 5ο αι. π.Χ., ενώ συγχρόνως κάθε πόλη διατηρούσε την αυτονομία της.

45. Πλουτάρχου, Θησεύς, XVI.

46. Για την «βασιλική χώρα» βλ. Hammond, *Macedonia* II, σ. 156-57. H. Berve, *Das Alexanderreich aus prosopographischer Grundlage*, 1926, I, σ. 307 (στο εξής Berve). Πλουτ. Αλέξανδρος XV,3, Justinus XI 5.5.

47. *SIG*³ 1,332· *IG* I², 71, 22.

48. Hv. Gaertringen, *R.E.* Suppl. VI, Καλίνδοια. Pape - Benseler, *Καλίνδοια*. Ο Krahe πιστεύει ότι ο τύπος Αλίνδοια είναι παλιότερος από τον Καλίνδοια και οφείλεται στον παραλληλισμό των δύο συνωνύμων αλινδέω-καλινδέω (ZONF XI, 1935, 7, 28).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

επιγραφή όμως του Καλαμωτού, με τις δύο αιτιατικές που επιβάλλει η σύνταξη των στίχων 6 και 7, μας υποχρεώνει να την κατατάξουμε στα ουδέτερα. Τα Καλίνδοια έχουν την ίδια ρίζα με το αποθετικό ρήμα καλινδέομαι (ή αλινδέομαι)[49], που σημαίνει κυλίομαι. Στην κυριολεξία απέδιδε το κύλισμα των αλόγων στο χώμα μετά την γύμναση. Καλινδήθρα ή αλινδήθρα ονομαζόταν ο χώρος όπου εκυλίοντο οι ίπποι ή οι παλαιστές κατά την αλίνδηση. Το όνομα Καλίνδοια, με την χαρακτηριστική μακεδονική κατάληξη -οια, θα ταίριαζε σε τόπο με λειβάδια για εκτροφή και εκγύμναση ίππων. Είναι εξ άλλου γνωστό ότι η Βοττική έδωκε μία ίλη ιππικού στον Αλέξανδρο.

6.3 Το όνομα *Καμακαί* παράγεται από την λέξη κάμαξ, που σημαίνει μακρύ ξύλο, κοντάρι, καλάμι. Καμάκινο δόρυ ήταν το φτιαγμένο από καλάμι και καμακίας σίτος το στάρι με ψηλό σαν καλάμι στέλεχος. Καμακαί, λοιπόν, θα σήμαινε περιοχή με πολλά καλάμια, ονομασία δηλαδή ακριβώς συνώνυμη με το σύγχρονο Καλαμωτό. Αρχαίο και σύγχρονο τοπωνύμιο έχουν αφορμή τις απέραντες εκτάσεις με καλάμια που υπήρχαν στην Βάλτα, το βαθύτερο ελώδες τμήμα της πεδιάδας του Καλαμωτού, που αποστραγγίσθηκε πρόσφατα.

6.4 Το όνομα *Τριποαί* ή *Τριποιαί* είναι σύνθετο από το αριθμητικό τρία και την λέξη πόα ή ποία (δωρικός τύπος), που σημαίνει χλόη για την διατροφή των ζώων και κατ' επέκταση τόπο χλοερό, λιβάδι. Θα πρέπει λοιπόν ν' αναζητήσουμε ένα χώρο με τρεις χωριστούς χλοερούς τόπους.

6.5 Το όνομα *Θαμίσκια* περιέχει στο θέμα του την ρίζα θαμ-, που απαντά στο θαμά (συχνά) και στο όνομα θάμνος. Το επίθετο θαμέες (οι) και θαμειαί (αι), σημαίνει πυκνός. Θαμίσκια ίσως σημαίνει τόπο με πυκνούς θάμνους, δασωμένο.

6.6 Στην πεδιάδα του Ζαγκλιβερίου-Καλαμωτού και στις βόρειες και νότιες λοφώδεις παρυφές της έχουν επισημανθεί αρκετές τοποθεσίες αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Η σημαντικώτερη είναι οι Τούμπες ή Καστέλλια Καλαμωτού[50], στην μέση περίπου της πεδιάδας μεταξύ Καλαμω-

49. Liddell - Scott, λ. καλινδέομαι και παράγωγα. Για την χρήση των ονομάτων αλινδήθρα, αλίνδηση στην αθλητική ορολογία βλ. M. B. Poliakoff, *Studies in the Terminology of the Greek Combat Sports*, Un. of Michigan Ph. D. Diss. 1981, σ. 20-27. O D. Detschew, *Die Thrakischen Sprachreste*, Wien 1957, σ. 223 περιλαμβάνει το όνομα Καλίνδοια μεταξύ των θρακικών λέξεων, χωρίς να την ετυμολογεί, προφανώς για μόνο τον λόγο ότι αναφέρεται από τον Πτολεμαίο 3, 12, 33 μεταξύ των πόλεων της Μυγδονίας (βλ. πιο πάνω, σημ. 37).

50. Φ. Παπαδοπούλου, *ΑΔ*, 1961/2. Χρονικά, σ. 206-207 πίν. 232: Έκθεση ανασκαφής τριών τάφων ρωμ. χρόνων και περισυλλογής αρχαιοτήτων ρωμαϊκών και ελληνιστικών χρόνων, 5 χιλμ. νοτίως του χωριού. Πρόκειται για την θέση «Τούμπες», αλλά δεν αναφέρεται ρητά στην εν λόγω έκθεση. Μία από τις επιγραφές που βρέθηκαν τότε δημοσιεύθηκε στην *ΑΕ* 1983, σ. 75 - 84 από τον Επιμελητή Αρχαιοτήτων Κ. Σισμανίδη, «Τιμητικό ψήφισμα από το Καλαμωτό Λαγκαδά».

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

τού και Δουμπιών. Πρόκειται για δύο δίδυμες τούμπες που ενώνονται με κοίλο αυχένα. Σε έκταση μήκους 800 μ. δυτικά τους βρέθηκαν κατά καιρούς λαξευμένα αρχιτεκτονικά μέλη και επιτύμβια ανάγλυφα ελληνιστικών χρόνων, τμήμα μαρμάρινης θύρας μακεδονικού τάφου, πέντε επιγραφές του 1ου αι. μ.Χ., αγάλματα ρωμαϊκών χρόνων, νομίσματα από τον 5ο αι. π.Χ. και η επιγραφή που εξετάζουμε. Δοκιμαστική ανασκαφική τομή τον Οκτώβριο 1983 έδειξε ότι υπάρχει βαθύτερα στρώμα κατοικήσεως κλασσικών χρόνων. Το πλήθος και η έκταση όπου είναι διεσπαρμένα τα επιφανειακά ευρήματα καθιστούν τις Τούμπες Καλαμωτού τον σπουδαιότερο αρχαιολογικό χώρο όλης της πεδιάδας. Από την εξέταση των αρχαίων πηγών διαπιστώσαμε ότι τα Καλίνδοια ήταν σημαντικώτερη πόλη από τις άλλες δύο, προηγείτο στην απαρίθμηση πόλεων της Βοττικής και χωρίς αμφιβολία εξαίρεται στην επιγραφή που εξετάζουμε. Η αγροτική περιοχή γύρω από τις «Τούμπες» είναι τόπος πεδινός με πλούσια υγρά λιβάδια και απαλούς λόφους που προσφέρονται για την εκτροφή ίππων, γεγονός που υπαινίσσεται και το όνομα Καλίνδοια. Η ταύτιση επομένως της αρχαίας πόλεως στην θέση Τούμπες, όπου βρέθηκε η «επιγραφή των Καλινδοίων», με τα Καλίνδοια δεν είναι αβάσιμη.

6.7 Σημαντικό μάλιστα αποδεικτικό στοιχείο της προτεινομένης ταυτίσεως είναι και ένα τμήμα αναθηματικού αναγλύφου του 2ου αι. π.Χ.[51], που βρέθηκε στις Τούμπες και εικονίζει τον Απόλλωνα με την Ἄρτεμη και αριστερά τους ναόσχημο οικοδόμημα. Ὅπως είδαμε, ο κατάλογος των ιερέων της επιγραφής μας είχε ανατεθεί στον Απόλλωνα, την κύρια θεότητα των Καλινδοίων. Θα μπορούσε βέβαια κανείς να αντιτάξει την υπόθεση ότι ο τόπος ευρέσεως της επιγραφής είναι π.χ. η πόλη Τριποαί, όπου ίσως και εκεί να λατρευόταν ο Απόλλων, όμως συνήθως οι αναθηματικοί κατάλογοι δηλώνουν σαν χρονική αφετηρία σημαντικό γεγονός της τοπικής ιστορίας της πόλεως, και όχι μιας γειτονικής· αυτό ίσως είναι και ένας άλλος λόγος για τον οποίο προτάσσεται η πόλη Καλίνδοια μέσα στο κείμενο της επιγραφής. Επομένως, εφ' όσον η αρχαία πόλη στην θέση Τούμπες είναι η σημαντικώτερη σε όλη την πεδιάδα, έχει στρώμα κατοικήσεως στους κλασσικούς χρόνους, αποδεδειγμένη λατρεία του Απόλλωνος, προσφέρεται για εκτροφή ίππων και σ' αυτήν βρέθηκε η επιγραφή των Καλινδοίων, μπορεί με μεγάλη πιθανότητα να ταυτισθεί με την πόλη Καλίνδοια.

6.8 Ο Χαράλαμπος Μακαρόνας[52], ξεκινώντας από την εύρεση, το 1961,

51. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, αρ. ευρ. 106. Μιχ. Σακελλαρίου, *Μακεδονία* (εκδ. Εκδοτικής Αθηνών) 1982, σ. 60, όπου αποδίδεται η δωρική επίκλησις της Αρτέμιδος «Αγε[μ]όνας», στην δυσδιάκριτη επιγραφή του επιστυλίου, σε επιβίωση ντόπιου διαλεκτικού στοιχείου. Πρβλ. και την δωρική ρίζα *-πόα-* στο Τριποάτις-Τριποαί.

52. Χ.Ι. Μακαρόνας, Απολλωνία η Μυγδονική, Συμπόσιον *Αρχαία Μακεδονία* ΙΙ, 1973 (Θεσσαλονίκη 1977) σ. 189-194.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

των επιγραφών ρωμαϊκών χρόνων στις Τούμπες Καλαμωτού, υποστήριξε ότι εκεί θα πρέπει να τοποθετηθεί η Μυγδονική Απολλωνία, αν και δεν παράβλεπε την δυσκολία από την μεγάλη απόσταση — 14 χιλμ. περίπου— από την εικαζομένη θέση της Εγνατίας αμέσως νότια από την Βόλβη. Από το Itinerarium Hierosolymitanum προκύπτει ότι η Απολλωνία βρισκόταν πολύ κοντά στην Εγνατία έχοντας πάνω στον δρόμο μία Mansio, ενώ άλλα Itineraria δεν κάνουν αυτή την διάκριση και αναφέρουν την Απολλωνία σαν ένα από τους σταθμούς πάνω στην Εγνατία.

6.9 Τα τοπογραφικά στοιχεία που παραδίδονται για την Απολλωνία[53], ότι δηλαδή την περιέρρεαν δύο ρηχά ποτάμια, ο Αμμίτης και ο Ολυνθιακός, όπου ανέβαιναν ορισμένη εποχή του έτους τα ψάρια της Βόλβης, ότι δίπλα στον Ολυνθιακό υπήρχε το μνημείο του Ολύνθου, υλοποιούνται στον χώρο, που πρώτος ο Leake[54] ταύτισε με την Μυγδονική Απολλωνία. Βρίσκεται ανατολικά του χωριού Πολλίνα, που διατηρούσε παρεφθαρμένο το αρχαίο όνομα και σήμερα λέγεται Νέα Απολλωνία. Πρόκειται για ένα τεράστιο τραπεζόσχημο ύψωμα σχεδόν ίσου μεγέθους με την Όλυνθο. Βρέχεται από δύο ρηχά ποτάμια — στις Τούμπες Καλαμωτού υπάρχει μόνο ένα, το Μεγάλο Ρεύμα, το ίδιο που περνά από την δυτική πλευρά της τράπεζας της Απολλωνίας — και προς Βορρά, μεταξύ της τράπεζας και της σύγχρονης οδού υπάρχει ο ταφικός τύμβος της Παζαρούδας. Στην επιφάνεια της τράπεζας αφθονούν οι καλοπελεκημένες πέτρες και τα όστρακα. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι ένα επιστύλιο με αναθηματική επιγραφή στον Διόνυσο[55], επειδή από τις φιλολογικές πηγές φαίνεται ότι υπήρχε λατρεία του Διονύσου στην Απολλωνία. Η βόρεια άκρη της τράπεζας απέχει από τον δρόμο Θεσσαλονίκης - Καβάλας, που κατά πάσα πιθανότητα ακολουθεί την πορεία της Εγνατίας, 2 μόνο χιλμ., απόσταση ικανή να δικαιολογήσει την ύπαρξη ενός σταθμού της Απολλωνίας στην Εγνατία.

6.10 Μετά από όσα εκθέσαμε, νομίζουμε ότι δεν μπορεί να στηριχθεί η τοποθέτηση της Απολλωνίας στις Τούμπες Καλαμωτού, ακόμη και αν αγνοήσουμε την εύρεση της επιγραφής των Καλινδοίων. Άλλωστε η τράπεζα της Νέας Απολλωνίας με το διπλάσιο σε έκταση μέγεθός της από τις Τούμπες Καλαμωτού, ανταποκρίνεται καλύτερα στις πληροφορίες των αρχαίων πηγών για την δύναμη και τον ιστορικό ρόλο της Απολλωνίας.

6.11 Η πόλη Τριποαί είχε ένα περιγραφικό όνομα. Ανάλογο σύγχρονο στην πεδιάδα του Καλαμωτού είναι οι Τρεις Λόφοι στα Σανά, περίπου 2 χιλμ.

53. Αθήναιος 8, 334.

54. *Travels in Northern Greece* III, 457.

55. Βρέθηκε τυχαία, το 1979 κατά την καλλιέργεια αγρού στη θέση Μπουντρούμια. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, αρ. ευρ. 7638.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ΝΑ από τις Τούμπες. Οι μαλακές πλαγιές τους προσφέρονται για χλοερα λιβάδια, που απλώνονται ως τις κορυφές των λόφων. Στην άκρη του ανατολικού εντοπίσθηκε οικισμός με επιφανειακά όστρακα ελληνιστικών χρόνων. Η ταύτιση, αν και δελεαστική, παραμένει υποθετική.

6.12 Το όνομα των Καμακών δηλώνει χώρο με καλαμιές που πρέπει να αναζητηθεί στις παρυφές της ελώδους πεδιάδας. Στην νότια πλευρά της Βάλτας μεταξύ του χωριού Αδάμ και των Τουμπών (Καλινδοίων) υπάρχουν αρκετές επιφανειακές ενδείξεις, χωρίς να έχει ακόμη εντοπισθεί οικισμός.

6.13 Ανώνυμο ακόμη αρχαίο πόλισμα με οχυρωμένο ίσως λόφο, υπάρχει στην θέση Αδαμιώτισσα, που υψώνεται αμέσως νότια από το χωριό Αδάμ, 6 χιλμ. περίπου δυτικά από την θέση των Καλινδοίων. Τα επιφανειακά όστρακα και νομίσματα είναι ρωμαϊκών και ελληνιστικών χρόνων[56]. Η πλούσια θαμνώδης και δενδρώδης βλάστηση μας φέρνει στο νου την Θαμίσκια. Σε απόσταση 500 μ. βόρεια από την Αδαμιώτισσα υψώνεται απότομα στην πεδιάδα η τούμπα «του Μελισσά»· λίγα όστρακα κλασσικών χρόνων έχουν περισυλλεγεί στην επιφάνειά της. Τελικά, βέβαια, μόνο συστηματικές ανασκαφές στις τοποθεσίες που αναφέραμε, αλλά και σε άλλες που απέχουν κάπως περισσότερο από τα Καλίνδοια, θα μας βγάλουν από τον γοητευτικό χώρο των εικασιών και θα προωθήσουν την τοπογραφία της βόρειας Βοττικής.

7. Προσωπογραφία (στίχοι 10-39)

7.1 Δεν είναι λιγώτερο σημαντική η προσφορά της επιγραφής των Καλινδοίων στον τομέα της μακεδονικής προσωπογραφίας. Αναγράφονται ή συμπληρώνονται με βεβαιότητα σαράντα πέντε κύρια ονόματα σε σύνολο 48. Από αυτά δέκα οκτώ απαντούν για πρώτη φορά στον μακεδονικό ορίζοντα και είναι τα εξής: Αντιμένων, Αγαθάνωρ, Αετίων, Γυδίας, Γύλις, Γύρτος, Γάδδυς, Ευρύτιος, Ικκότας, Κάνουν, Κρίθων, Λυκούργος, Μύας, Νικόξενος, Πάσων, Πτολέμμας, Σίβρας, Τρωίλος, Φίλαγρος. Τα ονόματα Γύρτος, Γυδίας, Γάδδυς, Ικκότας, Μύας, Σίβρας κάνουν την πρώτη τους εμφάνιση γενικά στην ελληνική προσωπογραφία. Ιδιαίτερο, όπως είναι φυσικό, ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσπάθεια ταυτίσεως με γνωστά πρόσωπα, εταίρους και μη του Αλεξάνδρου, από την σύγχρονή τους μακεδονική ιστορία, καθώς και η γλωσσολογική πλευρά του θέματος.

7.2 Η ανάλυση που ακολουθεί θίγει τα παραπάνω πεδία έρευνας που προσφέρουν τα ονόματα των ιερέων των Καλινδοίων, και αφήνει την πληρέστερη επεξεργασία τους στους ιστορικούς και γλωσσολόγους.

56. Τον Ιούλιο του 1983 βρέθηκε στον αγρό του Απ. Γεωργανά, στην θέση Αδαμιώτισσα, θησαυρός από 38 αργυρά αθηναϊκά τετράδραχμα «νέας κοπής», των μέσων του 2ου αι. π.Χ.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Στ. 10. Σίβρας Ηροδώρου. Ιεράτευσε το 334/33 π.Χ. Το όνομα Σίβρας απαντά για πρώτη φορά στην μακεδονική και γενικά ελληνική προσωπογραφία. Θυμίζει το Σίρρας[57], το όνομα του Βασιλέως της Ελίμειας και παππού του Φιλίππου Β΄ από την μητέρα του Ευρυδίκη. Από την Ελίμεια είναι γνωστά και άλλα δισύλλαβα ονόματα σε -ας, όπως Δέρδας, και ίσως ο Σίβρας να καταγόταν από την ορεινή Άνω Μακεδονία. Το πατρωνυμικό του *Ηρόδωρος*[58] συνηθιζόταν στην Όλυνθο τον 4ο αι. π.Χ., ενώ σημαντική προσωπικότητα της αυλής του Δημητρίου Πολιορκητού ήταν πιθανώτατα ο Ηρόδωρος, στον οποίο οι Αθηναίοι απένειμαν πολλές τιμές το 294 π.Χ. Θα μπορούσε να ήταν γυιός του Σίβρα.

Στ. 11. Τρωίλος Αντιγόνου. Ιεράτευσε το 333/2 π.Χ. Το ομηρικό Τρωίλος απαντά για πρώτη φορά, ενώ το πατρωνυμικό Αντίγονος[59] φέρουν δύο πολύ γνωστοί Μακεδόνες τον 4ο αι. π.Χ.: ο Μονόφθαλμος, ο μετέπειτα βασιλεύς, και ένας αξιωματικός του Πτολεμαίου Σωτήρος που αναφέρει ο Διόδωρος (XX 98, I) σε γεγονότα του έτους 304 π.Χ., αγνώστου πατρωνυμικού. Από τον 3ο αι. κ.ε. αναφέρονται άλλοι 11 συνώνυμοι Μακεδόνες.

Στ. 12. Καλλίας Απολλωνίου. Ιεράτευσε το 332/331 π.Χ. Το Καλλίας είναι παλιό δωρικό όνομα, που φαίνεται να σχετίζεται ιδιαίτερα με το Άργος[60]. Στην Μακεδονία συνηθίζονταν περισσότερο οι τύποι Κάλλις, Κάλλας ή Κάλας[61]. Κάλας ο Αρπάλου ήταν στρατηγός του Αλεξάνδρου από την Ελίμεια. Απολλώνιος Κάλλιδος Μακεδών αναφέρεται στην Αίγυπτο το 78 π.Χ., πιθανώτατα απόγονος του Καλλία των Καλινδοίων. Ο Απολλώνιος Χαρίνου εξ άλλου είχε τοποθετηθεί το 332/1 π.Χ. διοικητής της Λιβύης από τον Αλέξανδρο[62], αλλά μάλλον αποκλείεται την ίδια εποχή ένας γυιός του να είχε μείνει στην Μακεδονία και να μην ακολούθησε στην εκστρατεία.

Στ. 13. Ικκότας Γύρτου. Ιερεύς το 331/330 π.Χ. Το Ικκότας πρέπει να είναι βορειοδυτική-μακεδονική έκδοση του Ίκκος[63], κύριου ονόματος που

57. Ion Russu, Macedonica, *Ephemeris Dacoromana* VIII 1938, σ. 212 (στο εξής Russu), Pape - Benseler, *Wörterbuch der Griechischen Eigennamen*, 1911, λ. Σίρρας. Νέα επιγραφή από τις ανασκαφές του καθηγητή Μαν. Ανδρόνικου στην Βεργίνα, Έργον 1982, σ. 19, πιν. 26. Για την ετυμολογία του ονόματος βλ. Jean Kalléris, *Les Anciens Macédoniens*, I, 1954, σ. 296, σημ. 2.

58. Μουσείο Θεσσαλονίκης, αρ. ευρ. 6797, πιθανόν από την Όλυνθο. Ο Ηρόδωρος Ηροδώρου είναι ένας από τους μάρτυρες. *IG* XIV, 1149: M. Gude, *A History of Olynthus with a Prosopographia and Testimonia*, Baltimore 1933, σ. 44, αρ. 61: Ολύνθιος γλύπτης του 4ου αι. π.Χ. πατέρας του Σθέννιος. Για τον Ηρόδωρο των αρχών του 3ου αι. π.Χ. βλ. *SEG* XXIX, 1979, 95. *IG* II², 646.

59. Berve, σ. 42, αρ. 87, Russu, σ. 67.

60. Μ. Μιτσού, *Αργολική Προσωπογραφία*, 1952, σ. 99-100.

61. Russu, σ. 85-86. Berve, σ. 188, αρ. 397.

62. Berve, σ. 56, αρ. 104.

63. Pape. Benseler, λ. Ίκκος. *Et. Mag.* 474, 12. Curtius, *Griech. Etym.* 2, 49. 258.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

απαντά τρεις φορές στον Τάραντα και μία στην Επίδαυρο. Ικκίδαι αναφέρονται στην Λάρισσα. Ετυμολογικά είναι αβέβαιο εάν —όπως υποστηρίχθηκε— έχει την ίδια ρίζα με το ίππος, από το EQUUS. Σε ένα πρόσφατο εύρημα, επιτύμβιο ανάγλυφο ελληνιστικών χρόνων από την Πιερία, απαντά με την πιο οικεία μορφή του Ιππότας[64], που την βρίσκουμε και σε δύο ακόμη επιγραφές του 3ου αι. π.Χ. Το πατρωνυμικό Γύρτος έχει την ίδια ρίζα γυρ— (γυρός: στρογγυλός-καμπύλος-γυρτός=κυρτός) με τα κύρια ονόματα από την Θεσσαλία Γυρτών ή Γυρτώνη (πόλη της Θεσσαλίας), Γυρτών -ώνος (αδελφός Φλεγύου) και το σπαρτιατικό Γυρτιάς[65]. Και τα δύο ονόματα εμφανίζονται για πρώτη φορά στην μακεδονική προσωπογραφία. Από τις προσεγγίσεις που κάναμε με τα ονόματα Ιππότας και Γυρτώνη - Γυρτών θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο Ικκότας Γύρτου καταγόταν είτε από την Θεσσαλία ή από την Κάτω Μακεδονία, την Πιερία, που δεχόταν επιδράσεις από την Θεσσαλία. Είναι γνωστό ότι οι εταίροι τόσο του Φιλίππου όσο και του Αλεξάνδρου είχαν ποικίλους τόπους καταγωγής[66].

Στ. 14. Ἡγήσιππος Νικοξένου. Ιερεύς το 330/29 π.Χ. Το ίδιο όνομα έφερε ανώτερος αξιωματούχος του Αλεξάνδρου, γυιός του Ονύμωνος[67]. Το Νικόξενος δεν μαρτυρείται πουθενά.

Στ. 15. Λυκούργος Νικάνορος. Ιεράτευσε στο 329/28 π.Χ. Το Νικάνωρ είναι πολύ διαδεδομένο όνομα στην Μακεδονία. Είναι γνωστοί τουλάχιστον 14 Μακεδόνες σύγχρονοι του Αλεξάνδρου με το όνομα αυτό[68], κανενός όμως, όσων παραδίδεται, το πατρωνυμικό δεν είναι Λυκούργος, ώστε να γίνει κάποιος συσχετισμός.

Στ. 16. Ἀγαθάνωρ Ἀγάθωνος. Ιεράτευσε το 328/27 π.Χ. Είναι ο αναθέτης του καταλόγου των ιερέων του Ασκληπιού (βλ. στ. 1). Το Αγαθάνωρ δεν αναφέρεται στις φιλολογικές πηγές, ενώ το όνομα Αγάθων[69] έφεραν δύο εξέχοντες εταίροι του Αλεξάνδρου και ένας αδελφός του Παρμενίωνος, που ίσως ταυτίζεται με τον Αγάθωνα, πατέρα του από το 323 π.Χ. σατράπη της Καρίας Ασάνδρου. Ο αδελφός του Παρμενίωνος θα ταίριαζε, ως προς την ηλικία, να ήταν πατέρας του Αγαθάνορος. Το γεγονός

64. Στήλη από τον Κολινδρό Πιερίας: Μουσείο Θεσσαλονίκης αρ. ευρ. 8166. *ΑΔ* 37, 1982. Χρονικά, υπό δημοσίευση. Ωνή από την Αμφίπολη στο Μουσείο της Καβάλας: Δημ. Λαζαρίδης, *Γέρας Κεραμοπούλου*, 1953, 159-169. *SEG* XIII, 1956, αρ. 406. Προξενικά ψηφίσματα Επιδαύρου: Ευ. Μαστροκώστας, *AE* 1933, Χρονικά σ. 10-20, *SEG* XI, 1950, αρ. 414/39: Ιππότας Αριστόλα Λακεδαιμόνιος.

65. Pape - Benseler, λ. Γυρτών κλπ.

66. Θεόπομπος εις Αθηναίου IV, 167β.

67. Berve, σ. 166, αρ. 345.

68. Russu, σ. 100-101. Berve, σ. 274-77, αρ. 553-561.

69. Berve, σ. 6, αρ. 8-9 και σ. 87 αρ. 164. Russu, σ. 59.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

άλλωστε ότι ο Αγαθάνωρ αφιέρωσε τον κατάλογο, σημαίνει ότι ανήκε σε επιφανή μακεδονική οικογένεια.

Στ. 17-19. Τρεις αδελφοί, οι Μενέλαος, Ἀντίγονος, Ἀντιμένων, γυιοί του Μενάνδρου, ιεράτευσαν διαδοχικά στα έτη 327/6 - 324/3 π.Χ. Αν λάβουμε υπόψη μας πόσο επίζηλο κοινωνικά αξίωμα θεωρούσαν την ιερατεία στην αρχαιότητα, η οικογένεια του Μενάνδρου που κράτησε τρεις χρονιές συνέχεια το αξίωμα και ίσως μια τέταρτη ακόμη δέκα χρόνια αργότερα (στ. 29) θα πρέπει να ήταν η σημαντικώτερη στα Καλίνδοια. Το όνομα Αντιμένων δεν μαρτυρείται μεταξύ των συγχρόνων του Αλεξάνδρου Μακεδόνων και γενικά είναι σπάνιος τύπος, ενώ ευρύτερα χρησιμοποιείται ο τύπος Αντιμένης. Οι Μενέλαος[70] και Αντίγονος δεν ταυτίζονται με γνωστούς εταίρους. Ο πατέρας τους όμως Μένανδρος θα μπορούσε να είναι ο με σημαντική δράση εταίρος του Αλεξάνδρου και κατόπιν σατράπης της Λυδίας, που πρέπει να είχε γεννηθεί πριν από το 365 π.Χ. κατά τον Berve[71]. Επομένως την εποχή της ιερατείας τους οι γυιοί θα πλησίαζαν την ηλικία των 20 ετών.

Στ. 20-21. Κράτιππος και Γύλις Εὐρυτίου. Άλλοι δύο αδελφοί ιεράτευσαν διαδοχικά τα έτη 323/2 - 322/1 π.Χ. Κανείς από τους τρεις δεν περιλαμβάνεται στους γνωστούς Μακεδόνες. Το όνομα Κράτιππος μαρτυρείται στην Ὀλυνθο[72]. Το Γύλις[73] είναι σπάνιο όνομα «δωρικής» μάλλον καταγωγής. Υπήρχε επίθετο του Ηρακλέους «Γύλιος». Αναφέρονται τρεις σπαρτιάτες με το όνομα Γύλις: ένας Ολυμπιονίκης τον 7ο αι., ένας πολέμαρχος το 394 π.Χ. και ένας τρίτος το 550 π.Χ. Ο άρχων στους Δελφούς Γυλίδας, ο Λαρισαίος Γυλιάδας και ο Ρόδιος Γύλης είναι παραλλαγές του ίδιου ονόματος.

Στ. 22. Κάνουν Ἀσσαί..]μίκου. Ιεράτευσε το 321/20 π.Χ. Ο χαράκτης του στ. 23 (διακρίνεται ίδια γραφή και στους δύο στίχους) τον έγραψε αφού χάραξε τον στ. 23, στον κενό χώρο ανάμεσα στον 21 και 23. Το όνομα Κάνουν εμφανίζεται για πρώτη φορά. Τα πλησιέστερα σ᾽ αυτό είναι το

70. Ο Μενέλαος (Berve, σ. 256, αρ. 505) θα μπορούσε ίσως να ταυτιστεί με κάποιον συγκυνηγό του Αλεξάνδρου, του οποίου δεν γνωρίζουμε το πατρώνυμο. Θα αποκλειόταν όμως έτσι η ταύτιση του Μενάνδρου που προτείνουμε πιο κάτω.

71. Berve, *ό.π.*, σ. 255, αρ. 501. Αγνώστου πατρωνυμικού.

72. Gude, *ό.π.* , σ. 46, αρ. 78. Ίσως επώνυμος άρχων σε νομίσματα του 375/350 π.Χ. και πατέρας ενός Ολυνθίου, που αναφέρεται σε επιγραφή του 338/7 π.Χ.

73. Pape - Benseler και *Thesaurus Graecae Linguae*, Dittenberger[3], 275, σημ. 4. P. Fraser, *Rhodian Funerary Monuments* 1977, 142, αρ. 281. Kallέris II 437 σημ. 1. Για τους τρεις Σπαρτιάτες με το όνομα Γύλις βλ. P. Poralla, *Prosopographie der Lakedaimoner* 1966, σ. 39.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Κανών ή Κάνων[74] και στους ρωμαϊκούς χρόνους το Κανούς[75]. Ίσως να πρόκειται για όνομα Θεσσαλού κατά τον Καννούν - Κραννούνιοι, Φείδουν (Φείδων), Αστίουν (Αστίων). Το πατρωνυμικό παρουσιάζει δυσκολίες στην συμπλήρωση, εξ αιτίας της φθοράς της επιφανείας και της πρόχειρης γραφής.

Στ. 23. Κερτίμμας Κρίθωνος. Ιεράτευσε το 320/19 π.Χ. Το Κερτίμμας είναι γνωστό Μακεδονικό όνομα. Κερδίμμας ήταν το όνομα του πατέρα του σατράπη Μένωνος[76]. Κερτίμμας αναφέρεται στον στ. 7 τιμητικού ψηφίσματος από τις Τούμπες Καλαμωτού, τα αρχαία Καλίνδοια, που χρονολογείται ακριβώς στο έτος 1 μ.Χ.[77]. Το Κρίθων είναι γνωστό από την μυθολογία, σπάνιο όμως ως όνομα θνητού. Παραδίδεται δύο φορές σαν όνομα ενός Αθηναίου καί ενός Αιγινήτου[78].

Στ. 24. Φιλώτας Λεων[ίδου]. Ιεράτευσε το 319/18 π.Χ. Ο Λεωνίδας[79], αγνώστου καταγωγής εξέχων Μακεδών, αρχηγός των «ατάκτων» και φίλος του Παρμενίωνος, επομένως από την παλιά φρουρά των εταίρων, θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον πατέρα του Φιλώτα. Είναι πολύ πιθανόν ο Λεωνίδας Φιλώτου Μακεδών[80], που το έτος 294/3 π.Χ. (κατ' άλλους το 255/4 π.Χ.) τιμήθηκε στην Αλεξάνδρεια και ο οποίος πιθανόν ταυτίζεται με τον ναύαρχο του Πτολεμαίου Σωτήρος που έδρασε στην Κιλικία το 310 π.Χ., να είναι γυιός του ιερέως των Καλινδοίων Φιλώτα. Έτσι, με αρκετή πιθανότητα σκιαγραφείται η δραστηριότητα πατέρα - γιού και εγγονού μιας στρατιωτικής οικογένειας της εποχής του Αλεξάνδρου. Ένας τρίτος Λεωνίδας αναφέρεται το 320 π.Χ. ως στρατηγός του Αντιγόνου.

Στ. 25. Πτολέμμας. Ιεράτευσε το 318/317 π.Χ. Το πατρωνυμικό αδιάγνωστο. Το Πτολέμμας, συντετμημένο υποκοριστικό του Πτολεμαίος, εμφανίζεται για πρώτη φορά στην μακεδονική προσωπογραφία και εντάσσε-

74. Κάνων: Pape - Benseler. Inscr. 3, 3867 Κανούς: *SEG* XXI, 1965, 894 (2ος αι. π.Χ. Αττική). Κραννούνιοι: Ευθ. Μαστροκώστας, *REA* 66, 1964, 312-15. *SEG* 23, 1968, 437. Άλλα κύρια θεσσαλικά ονόματα σε -ουν (Φείδουν, Αστίουν, Ιάσουν) βλ. σε κατάλογο ονομάτων του 3ου αι. π.Χ. από τις Φερές, Δ. Θεοχάρης, *AA* 19, 1964, 265-7, *SEG* 25, 1971, 664.

75. *IG.* XII 1, 685. L. Robert, *Noms indigènes dans l' Asie Mineure Gréco - Romaine*, 1963, σ. 289.

76. Ol. Masson, *R.Phil.* 50, 1976, σ. 30-31. L. Robert, *R. Phil.* 48, 1974, σ. 224-25. Για τον Κερδίμμα, πατέρα του Μένωνος βλ. Αρριανού Ανάβαση II 13, 7. Berve, σ. 259, αρ. 514. Ο Otto Hoffmann, *Die Makedonen*, 1906, σ. 197, ετυμολογεί το όνομα ως συντομογραφία-υποκοριστικό του Κερδι-μένης ή Κερδι-μέλης, Κερδι-μήδης.

77. Πιο πάνω σημ. 50.

78. Για τον Αθηναίο, βλ. Pape-Benseler. Για τον Αιγινήτη του τέλους του 5ου αι. π.Χ.: *SEC* XII, 1955, 84.

79. Berve, σ. 236, αρ. 470. Hoffmann, *Die Makedonen*, σ. 209.

80. *SEG* 2, αρ. 864.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ται στην ομάδα των εις - μμας ανθρωπωνυμίων της ΒΔ Ελλάδος[81], που απαντούν στην Ήπειρο, Θεσσαλία, Μακεδονία και Ακαρνανία.

Στ. 26. Μύας Φιλίσ[κου]. Ιεράτευσε το 317/16 π.Χ. Το όνομα Μύας απαντά για πρώτη φορά στην μακεδονική προσωπογραφία. Πρόκειται για την δωρική έκδοση του ονόματος Μυς ή Μύης. Παραλλαγές του συναντώνται στην Καρία και στην Κέρκυρα[82] από τον 6ο αι. π.Χ. Το Φιλίσκος απαντά ως όνομα Μακεδόνων τον 3ο αι. π.Χ.[83]. Ο Φιλίσκος ο Αιγινήτης[84], πατέρας του Ονησικρίτου, υπήρξε και δάσκαλος του Αλεξάνδρου.

Στ. 27. Αμερίας Κυδ[ία]. Ιεράτευσε το 316/15 π.Χ. Εκτός από τον γνωστό λεξικογράφο του 3ου αι. π.Χ. Αμερία, δεν είναι γνωστός άλλος Μακεδόνας με το όνομα αυτό. Το Κυδίας δεν είναι συνηθισμένο όνομα στην Μακεδονία, γι' αυτό ο πατέρας του Αμερία δεν αποκλείεται να είναι ο παππούς του επώνυμου ιερέα της Κασσανδρείας, στην γνωστή επιγραφή επιβεβαιώσεως δωρεάς βασιλικής γης της νότιας Βοττικής στον Περδίκκα Κοίνου[85].

Στ. 28. Πάσων Σκύθου[86]. Ιεράτευσε το 315/14 π.Χ. Το όνομα Πάσων εμφανίζεται για πρώτη φορά στην μακεδονική προσωπογραφία. Σκύθης Μακεδών απαντά σε επιγραφή των Δελφών.

Στ. 29. Φίλαγρος Μενα[νδρου]. Ιεράτευσε το 314/13 π.Χ. Το Φίλαγρος, γνωστό ελληνικό όνομα, εμφανίζεται επίσης για πρώτη φορά στην Μακεδονία. Για τον Μένανδρο βλ. στ. 17-19.

Στ. 30 Γυδίας Κρίθων[ος]. Ιεράτευσε το 313/12, επτά χρόνια μετά από τον αδελφό του Κερτίμμα. Το Γυδίας απαντά για πρώτη φορά στην ελληνική

81. O. Masson, Deux noms doriens chez Callimaque, Ἀρίμμας, Ἐχέμμας et quelques noms en -μμας, *R. Phil.* 50, 1976, σ. 24-31. Πτολέμας του Πετοσίριδος, ονηλάτης των αρχῶν του 2ου αι. π.Χ., είναι το πλησιέστερο όνομα από την πτολεμαϊκή προσωπογραφία (Pros. Ptol. V, 13659).

82. Στέφανος Βυζάντιος: Μύης αντί Μυούς, Μύς, Μύων στην Καρία: Robert, *Hell* VIII, 33-34 Μυς στην Κέρκυρα: *IG* IX 1, 704.

83. [...]ος Φιλίσκου Μακεδών εξ Αμφιπόλεως *IG*² IV, 97/29. Κάλας Φιλί[σκου] Μακεδών: Russu, σ. 85.

84. Berve, σ. 389, αρ. 790.

85. Russu, σ. 64 (Αμερίας). Η επιγραφή της Κασσανδρείας χρονολογείται από τον Dittenberger, *Syll*³, 332, σ. 552, στο 306-297 π.Χ. Για το όνομα Κυδίας, που απαντά αρκετές φορές στην νότια Ελλάδα, καθώς και τα παρεμφερή Κύδας, Κύδιος, Κύδις βλ. Pape - Benseler και *SEG* 1976/77, 919, 1965, αρ. 366.

86. Το όνομα Πάσων (Pape - Benseler) μαρτυρείται σε επιγραφή του Ορχομενού, ενώ στα Σχόλια Αριστοτέλους 783, αναφέρεται γλύπτης Πάσων. Για το όνομα Σκύθης βλ. Fd D III 1 n. 108. L. Robert, *Bull Ep.* 1962, σ. 248.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

προσωπογραφία. Ἴσως είναι παράλληλος τύπος της Κυδίας ή από λάθος να χαράχθηκε το Γ αντί του Κ..

Στ. 31. Φιλόξενος Ε[.....]. Ιεράτευσε το 312/11 π.Χ. Με το όνομα Φιλόξενος[87] είναι γνωστοί τρεις αξιωματούχοι του Αλεξάνδρου, που έλαβαν μέρος στην εκστρατεία της Ασίας και πήραν εκεί ανώτατες διοικητικές θέσεις. Επομένως είναι λίγο απίθανο να ξαναγύρισαν στα Καλίνδοια. Μαρτυρείται ακόμη ένας Φιλόξενος, ιερομνήμων του Αλεξάνδρου στους Δελφούς το 335 π.Χ. και ένας Ολύνθιος. Εάν το πατρωνυμικό συμπληρωθεί Ε[κτορος] θα μπορούσε να ήταν αυτός ο Ἕκτωρ ένας γυιός του Παρμενίωνα, που υπολογίζεται ότι έζησε το 360-330 π.Χ. Εξ ίσου όμως πιθανή είναι η συμπλήρωση με το όνομα π.χ. του Ε[υδήμου][88], στρατηγού του Αλεξάνδρου και αρχηγού των Θρακών το 326 π.Χ. ή του Ευδάμου, υιού του Κρατεύα από την Εορδαία ή με το βορειοδυτικό Ε[χέμμα].

Στ. 32. Περδίκκας Ἀμμα[δίσκου]. Ιερεύς το 311/10 π.Χ. Από τους 13 γνωστούς Μακεδόνες με το όνομα Περδίκκας[89] κανένας δεν αναφέρεται ως υιός Αμμαδίσκου. Το Αμμαδίσκος[90] ή Αμμαδίκος μαρτυρείται και αλλού σαν όνομα Μακεδόνων, ενώ απαντά μία φορά και το Αμάδας, όνομα εταίρου του Αλεξάνδρου.

Στ. 33. Νικάνωρ Νικω[νος]. Ιερεύς το 310/309 π.Χ. Από τους πολυάριθμους γνωστούς Νικάνορες (βλ. στ. 15), κανείς δεν αναφέρεται σαν γυιός του Νίκωνος. Το τελευταίο όνομα αναφέρεται σε επιγραφή της Εφέσου, ως πατρωνυμικό του Μακεδόνος Αρχιστράτου[91].

Στ. 35. Γάδδυς Αστίων[ος]. Ιεράτευσε το 308/7 π.Χ. Το Γάδδυς[92] δεν πρέ-

Στ. 34. Νικάνωρ Σώσ[ο]υ. Ιεράτευσε το 309/8 π.Χ.

87. Berve, σ. 389, αρ. 793-796, Φιλόξενος Χαβρέου Ολύνθιος Tt Am Pb As. LIX, 226.

88. Berve, σ. 154, αρ. 311. Εὔδαμος:Russu, σ. 82.

89. Russu, σ. 105-106. Berve, αρ. 626-628.

90. Russu, σ. 64. Επιτύμβια στήλη από την Βέροια του 2ου-1ου αι. π.Χ.: Μ. Ανδρόνικος, Αρχαίαι επιγραφαί Βεροίας 1950, σ. 30 αρ. 8. H F. Papazoglou, Sur la structure éthnique de l'ancienne Macédoine, *Balcanica* VIII, 1977 σ. 65-82, ιδίως σ. 77 και 81, θεωρεί το όνομα προμακεδονικό, φρυγικής καταγωγής και διάφορο από το θρακικό Αμάδοκος. Κατά τους D. Detschew, *Die Thrakischen Sprachreste*, 1976, 14-15 και J. Touratsoglou, Anthroponymie Thrace en Macédoine Occidentale, *Pulpudeva* 2, 1976, σ. 136, σημ. 1, πρόκειται για θρακικό όνομα O. L. Robert το αφαιρεί από τα θρακικά ονόματα: N. Firath, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine*, Paris 1964, σ. 134. Αμάδας: Berve σ. 24.

91. Russu, σ. 101.

92. Pape - Benseler, Γαδίας: επώνυμο κάποιου Αντιπάτρου. Γάδδα: Τοποθεσία στην Αραβία. Γάδας-Γάδης: Ιουδαικό όνομα, Γαδδαίος, όνομα αγρότη, αναφέρεται σε πτολεμαικό κείμενο του 222/21 π.Χ.: *Pr Ptol.* IV, 9709.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

πει να ήταν ελληνικό όνομα.

Στ. 36. Αντιφάνης Σώσ[ω]νος. Ιερεύς το 307/6 π.Χ. Στην εκστρατεία της Ασίας αναφέρεται ένας αγνώστων στοιχείων Αντιφάνης[93], ως γραμματεύς των Ιππέων. Το όνομα Σώσων[94] απαντά δύο φορές στην Όλυνθο.

Στ. 37. Παρμενίων Αλ[- -]. Ιερεύς το 306/5 π.Χ. Το όνομα του μεγάλου στρατηγού του Αλεξάνδρου δεν είναι τόσο συνηθισμένο. Εκτός από αυτόν, τον γιο του Φιλώτα, που ήταν πατέρας των Φιλώτα, Νικάνορος και Έκτορος, αναφέρεται μόνο ένας Περδίκκας Παρμενίωνος τον 3ο αι. π.Χ. Η φθορά του πατρωνυμικού στον στ. 37 δυσκολεύει ακόμα και τις υποθέσεις.

Στ. 38. Γλαυκίας Δαβρε[ία] ή Δαβρέ[α]. Ιερεύς το 305/4 π.Χ. Το όνομα Γλαυκίας[95] απαντά αρκετές φορές στην μακεδονική προσωπογραφία του 4ου αι. π.Χ. και στην Όλυνθο, χωρίς όμως το πατρωνυμικό Δαβρείας ή Δαβρέας[96], που εδώ κάνει την πρωϊμότερη εμφάνισή του.

Στ. 39. Άρπαλος Φα[- -]. Ιεράτευσε το 304/303 π.Χ. Αποκλείεται η ταύτιση με τον γνωστό καταχραστή θησαυροφύλακα του Αλεξάνδρου[97], που είχε προ πολλού πεθάνει. Το πατρωνυμικό αρχίζει ίσως — μόλις διακρίνονται αβέβαια ίχνη — με τα γράμματα ΦΑ.

7.3. Ανακεφαλαιώνοντας, παρατηρούμε ότι κανένας από τους ιερείς των Καλινδοίων δεν παραδίδεται ρητά ως εταίρος. Επειδή όμως πολλοί εξέχοντες σύντροφοι και αρχηγοί σωμάτων στην εκστρατεία της Ασίας δεν έτυχε να χαρακτηρισθούν από τους αρχαίους ιστορικούς και ως εταίροι του βασιλέως, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα ότι οι Μακεδόνες της επιγραφής των Καλινδοίων δεν υπήρξαν και εταίροι του Φιλίππου, οι παλιότεροι, ή του Αλεξάνδρου. Πολλοί μπορεί να ήταν απόμαχοι των προ της Ασίας εκστρατειών, γι' αυτό και δεν μνημονεύονται από τους ιστορικούς, άλλοι θα ήταν παιδιά εταίρων, οι τελευταίοι ίσως του καταλόγου. Μερικά ονόματα μαρτυρούν καταγωγή από την Άνω ή Κάτω

93. Berve, σ. 51, αρ. 95.

94. Gude, σ. 50, αρ. 118-119.

95. Berve, σ. 111, αρ. 226-28.

96. Δαβρείας: Russu, σ. 78. Δαβρέας: υπηρέτης Λυσιμάχου, αναφέρεται τον 2ο αι. π.Χ. στην Αρσινόη, *Prosopographia Ptolemaica* V, 14275. Συγγενή μορφή έχει το όνομα Διβρέας (Russu, σ. 80), στην συνθήκη Περδίκκα- Αθηναίων του 423 π.Χ., *IG*² I 71. Κατά τον Hoffmann, *Die Makedonen*, σ. 147, είναι δύσκολος ο συσχετισμός με ελληνική λέξη, ενώ ο Καλλέρης, *Les anciens Macédoniens*, I, σ. 292, σημ. 2, κατατάσσει το Διρβέας στα με αιολο-δωρική κατάληξη -εας μακεδονικά ονόματα.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Μακεδονία ή από την Ὄλυνθο και στηρίζουν την υπόθεση, ότι οι μετά το 334 π.Χ. ιερείς του Ασκληπιού στα Καλίνδοια ήταν Μακεδόνες στην καταγωγή ή και πολιτογραφημένοι Μακεδόνες έποικοι της βασιλικής χώρας, εταίροι ή παλαίμαχοι πολεμιστές ευεργετημένοι από τον Αλέξανδρο, σύμφωνα με την μαρτυρία του Πλουτάρχου.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

7

MACEDONIAN MANPOWER UNDER ALEXANDER THE GREAT

A. B. Bosworth

Alexander's army has never lacked discussion. The classic analyses of Droysen and Berve have been supplemented and modified by a string of recent contributions, predominantly in English[1]. As a result we have a reasonably good idea of the structure and organisation of the army, viewed from the standpoint of Alexander. What is less documented is the effect of the campaigning upon his men. How many of them were killed or mutilated? How many troops were recruited from Macedon to fuel the conquering armies? What was the demographic effect of the incessant overseas combat? These questions can only be answered in part, given the fragmentary nature of the sources, but even so, the picture they suggest is sombre. It can be shown that the number of reinforcements summoned to Asia in the course of the reign has been consistently underestimated. A considerable proportion of the male population was taken away and never returned, with disastrous consequences for the military strength of Macedon. Within a generation her manpower was perceptibly lower, and she never regained the military supremacy enjoyed at the end of Philip's reign.

In the spring of 334 B.C. Alexander crossed the Hellespont with his expeditionary force. According to Diodorus, who gives detailed figures, the Macedonian infantry was 12,000 strong and another 12,000 was left behind to serve as the home army under Antipater[2]. There was an unspecified number of Macedonians operating in the advance force sent to Asia Minor in 336, which was at least 10,000 strong[3]. The phalanx troops in it would not have been

1. J.G. Droysen, 'Alexanders des Grossen Armee', *Hermes* 12 (1877) 226-52 = *Kleine Schriften zur alten Geschichte* (Leipzig 1894) ii. 208 ff.; H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage* (Munich 1926) i. 103-217. Recent research in English has taken as its departing point the essays of Sir W. W. Tarn (*Alexander the Great* ii. 135-69). See in particular P.A. Brunt, 'Alexander's Macedonian cavalry', *JHS* 83 (1963) 27-46 (with additions and modifications in his Loeb edition of Arrian, vol. ii (1983), 483-90); R. D. Milns, 'The army of Alexander the Great', *Entretiens Hardt* 22 (1976) 87-136.

2. Diod. 17. 17. 3, 5. These are the only detailed figures for the individual contingents of the Macedonian army, but the infantry numbers are at least self-consistent, totalling 32,000 (which Diodorus scales down to a round figure of 30,000).

3. The variant infantry figures given by the contemporary historians, Anaximenes and Callisthenes, amount to 43,000 and 40,000 respectively (Plut. *de Al. f.* 1.3, 327 E, *Al.* 15. 1; Polyb.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

proportionally more numerous than in Alexander's own army at the Hellespont, in which case we should allow for a maximum of 3,000. The total of Macedonian infantry *with Alexander* in 334 was therefore around 15,000. Ten years later the situation is most instructive. After the mutiny at Opis Alexander discharged a body of Macedonian veterans which all sources state to have been 10,000 strong[4]. The remnant of the army has been variously estimated, in my opinion underestimated. No source gives an estimate of the phalanx troops retained by Alexander, but there are several clear indications. Immediately after the king's death the senior commander Peithon was sent to deal with a rebellion of Greek colonists in Bactria, and we are explicitly told that he chose by lot 3,000 Macedonian infantry[5]. That presupposes a much larger pool of phalangites to be drawn from. What is more, during Peithon's absence Perdiccas launched his invasion of Asia Minor with a strong nucleus of Macedonians. When he left the area in the spring of 321, he was able to leave an army of Macedonians operating in Armenia under Neoptolemus[6], and his brother Alcetas was left to pacify Pisidia, also with Macedonian troops[7]. No numbers are given, but these forces were clearly large. To match Neoptolemus' phalanx of Macedonians Eumenes had to raise a counter-force of 6,300 Macedonian cavalry (Plut. *Eum.* 4. 4), and, later in 321, when Neoptolemus' men had been incorporated in his own army, its strong Macedonian complexion made it a very attractive acquisition for Alcetas[8]. These Macedonian forces commanded by Neoptolemus and Eumenes must have numbered thousands rather than hundreds, and Alcetas' army will have balanced them. Perdiccas, then, left very substantial contingents in Asia Minor when he invaded Egypt, and his own grand army cannot have been short of national infantry. Peithon had rejoined him with his Mecedonians (Diod. 18. 36.5), and there was also the formidable body of Silver Shields *(argyraspides)*, 3,000 strong, who were retained by the regent as his headquarters corps.

The documentation is tantalisingly incomplete, but it seems clear that the Macedonian infantry with Alexander at the time of his death in Babylon

12. 19. 1). These are usually thought to include the expeditionary force operating in Asia Minor under Parmenion: Droysen (above, n.1.) 229, Brunt (above, n.1) 34, Milns, *JHS* 86 (1966) 167. In that case the advance force was probably 10,000 strong. Polyaen. 5. 44. 4 states that Parmenion and Attalus had 10,000 troops at Magnesia in 335. The figure is probably rounded, but it is a minimum (there was a third commander, Calas, with troops elsewhere). The Macedonian component of this force was evidently significant (Diod. 17. 7. 10; cf. Polyaen 5. 44. 5).

4. 18, 7. 3 (he was to receive 10,000 mercenary infantry from the upper satrapies).

5. Diod. 18.7.3. (ἐκλήρωσεν ἐκ τῶν Μακεδόνων).

6. Plut. *Eum.* 4. 3-4, cf. 5. 5; Diod. 18. 29. 5; *PSI* xii. 1284 (on which see Bosworth, *GRBS* 19 (1978) 227-37).

7. Plut. Eum. 5, 2; cf. Diod. 18. 44. 3-5.

8. Revealed by the new fragment of Book X of Arrian's *History of the Successors:* J. Noret, *AC* 52 (1983) 235-42 (F 73[r] lines 9-11).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

amounted to 8,000 and probably more. There is a rough check in Arrian's description of the curious mixed phalanx established just before Alexander's death. Macedonian infantry were combined with 20,000 native Persian recruits, so that in each file there were 4 Macedonians to 12 Persians[9]. In other words the Macedonians assigned to this bizarre amalgam numbered 6,700 and there were presumably other, wholly Macedonian, units. Again a minimum of 8,000 Macedonian infantry is indicated at the time of Alexander's death. There had been no attested recent reinforcements, and the regent Antipater, who had been instructed to bring a new army from Macedon to compensate for the veterans discharged with Craterus, certainly did not leave before Alexander's death, nor apparently did any of the troops[10]. The forces with Alexander at the end of the reign were essentially the forces at Opis. The Macedonian infantry in that army totalled at least 18,000[11] and was significantly stronger than the original phalanx which had crossed the Hellespont in 334.

That is the reverse of what one would expect. The last ten years had seen continuous campaigning, not only major battles and sieges but also incessant guerilla warfare with constant skirmishing in the countryside. There had also been occasional detachments of phalanx troops to serve as garrisons (notably in Egypt), and from 330 onwards disabled Macedonians had regularly been settled in the dozens of military colonies established in the east of the empire[12]. The vagaries of nature also played a part. There are periodic reports of natural disasters, such as the crossing of the desert to the Oxus, the winter storm in Sogdiana, and above all the calamitous passage of the Gedrosian desert. Finally there must have been constant attrition through fatigue, sickness and accident. Even in the incomplete record provided by Arrian there is an impressive list of senior officers who died from disease[13] and the casualty rate will have been higher among the common soldiers. The potentialities for

9. Arr. 7. 23. 3-4. Milns (above, n.l.) 127 f., who believes in a maximum of 3,000 Macedonian infantry at Babylon, argues that only c. 12,000 of the Persians were used in the mixed phalanx. There is no suggestion of that in Arrian.

10. Arr. 7. 12. 4; (cf. Justin 12. 14. 5; Curt. 10. 10. 15; *Metz Epitome* 87). For the political background see E. Badian, *JHS* 81 (1961) 36-37 (the objections of G.T. Griffith, *PACA* 8 (1965) 12 ff. are not convincing: cf. Bosworth, *CQ* 21 (1971) 125 f.; F. Schachermeyr, *Alexander der Grosse* (Vienna 1983) 516-18).

11. The number would be even higher if Curtius' figure of 13,000 infantry and 2,000 cavalry (10. 2. 8) referred to the *Macedonian* forces left after the demobilisation of Craterus' veterans. Unfortunately the text is very vague, and it is hard to avoid the conclusion that Curtius' source intended the total of 13,000 to include mercenaries: cf. Berve (above, n. l) i. 134; Bosworth, *JHS* 100 (1980) 19; Brunt, *Arrian* ii. 489.

12. Arr. 4. 4. 1.; cf. 4. 22. 5, 24. 7, 5. 1. 5, 27. 5. Some settlements, such as Nicaea and Alexandria Charax, were settled exclusively by mercenaries (Arr. 5. 29. 3, 7. 21. 7), but it seems that when Macedonian disabled were available they were settled in the colonies.

13. Arr. 3. 5. 5. (Arrhybas); 3. 25. 4 (Nicanor); 6. 2. 1 (Coenus); 6. 27. 1 (Thoas); 7. 14. 1 (Hephaestion).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

wastage were truly immense, and there is an instructive parallel. In 48 B.C. Caesar arrived in Alexandria with two legions. They numbered a mere 3,200, less than half strength: «the rest could not follow, exhausted by wounds, by toil and by the immensity of the journey» (Caes. *BC* 3. 106. 2). One of these legions (XXVII) had been recently levied, and the rigours of battle and travel had reduced it to less than half its strength within a year. The pressures on Alexander's army were at least as great as those experienced by Caesar's unfortunate recruits, and they continued for ten years. Despite their exceptional toughness and resilience, it is hard to think that even 50% of the original expeditionary force survived the years of campaigning.

A conclusion is now inevitable. If Alexander's phalanx infantry totalled 18,000 or more at Opis in 324, there must have been enormous reinforcements drawn from the Macedonian homeland. To some degree those reinforcements are documented in the sources. There is of course no complete record, but even the notices in the surviving tradition are impressive. In the spring of 333 the newly married soldiers rejoined the main army after a winter in Macedon devoted to rest, recreation – and procreation. With them was a newly levied contingent including 3,000 Macedonian infantry (Arr. 1. 29.4). A little later, at Ancyra, Curtius Rufus reports the arrival of an unspecified number of reinforcements from Macedon (3.1.24). This could be an entirely new levy, but we cannot be sure. It might be a variant report of the reinforcements whose arrival Arrian places at Gordium (there are similar divergences elsewhere in the tradition). More significant, however, is a report of 5,000 infantry and 800 cavalry, who arrived from Macedon when Alexander was on the point of invading Cilicia, in the late summer of 333. The source is Polybius (12.19.2), quoting Callisthenes of Olynthus, Alexander's first historian and an eye-witness of the event. The report occurs nowhere else and has been persistently disbelieved[14]; but it is precise, detailed and totally credible. The forces may not have comprised phalanx infantry alone, but there was surely a substantial nucleus. That is not all. Curtius (3. 7. 8) notes that a further contingent of reinforcements was on its way from Macedonia but had not arrived when the battle was fought, around November 333. Again the passage has been dismissed as «imaginative writing», but it reads factually and there is no rhetorical pointing. If Curtius has invented the detail it is a very unobtrusive invention. I see no problem in accepting that a contingent was actually on its way from Macedon. If so, at least three and possibly four groups of reinforcements were sent from the homeland in the course of the campaigning

14. Berve (above, n. 1) i. 179 suggested that the total is a conflation of all reports of reinforcements between the Hellespont and Issus; Beloch, *Griechische Geschichte* iii². 2. 331 f., that it is a garbled report of Arrian's Gordium reinforcements (so Milns (above, n. 1) 106). Neither view is cogent. Polybius' information is detailed, with precise numbers and a fairly precise location, and it cannot be combined with any other material in the sources.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

season of 333. Two of those groups totalled 8,000 infantry, and the reinforcements in their entirety may not have been far short of the phalanx numbers of the original army.

After Issus the need for reinforcements continued. The following year, 332 B.C., saw the epic seven month siege of Tyre and the hardly less epic siege of Gaza. Even the official court tradition of Arrian with its propagandist casualty figures cannot obscure the fact that the losses were appalling. Accordingly a senior officer, Amyntas son of Andromenes was despatched with ten triremes across the winter seas, entrusted with an urgent commission to levy troops in Macedonia. He was active and rigorous, and he built up an army 15,000 strong, 6,000 of whom were Macedonian phalanx troops[15]. This recruiting took some months (and it was apparently plagued by draft dodging), but Amyntas was on his way east by midsummer 331 and he rejoined Alexander between Babylon and Susa towards the end of the year[16]. It had been nearly two years since the last recorded Macedonian reinforcements, and we cannot exclude the possibility of smaller contingents having arrived in the interim. Alexander was facing a second round with the Persian grand army, and his need for phalanx troops was undiminished.

After 331 there is no record of Macedonian reinforcements. Given the incomplete nature of our sources this might be purely fortuitous; but there is reason to think that contingents of Macedonian infantry *were* in short supply during the latter part of the reign. The sources continue to give a record of the arrival of fresh levies, but the vast majority recorded are mercenaries. In the summer of 330 Alexander discharged his allied infantry and sent them west to the Cilician coast[17]. The officer who accompanied them was Epocillus, son of Polyeides. He returned nearly two years later, in the early months of 328. With him were substantial forces of mercenaries from the satrapies of Asia Minor[18]. There was a large contingent of 8,000 (including 600 cavalry) from Antipater, but Curtius is explicit that they were Greeks, not Macedonians. Two years before Antipater had sent out a body of 3,000 Illyrians (Curt. 6.6.35). It looks as though he was conscribing levies from peoples who were his potential enemies while retaining what remained of the Macedonian infantry. Alexander apparently was not happy. In the spring of 328 Epocillus and two other officers returned to the homeland with specific instructions «to bring up the army from Macedonia» (Arr. 4. 18. 3). Nothing more is heard of this commission, and

15. For Amyntas' mission see Diod. 17. 49. 1; Curt. 4. 6. 30. The numbers of these reinforcements are provided by the vulgate alone (Diod. 17. 65. 1; Curt. 5. 1. 40-42).

16. This chronology has controversial implications for the interpretation of Agis' War (cf. Bosworth, *Phoenix* 19 (1975) 35-37; J.E. Atkinson, *A Commentary on Q. Curtius Rufus' Historiae Alexandri Magni: Books 3 and 4* (Amsterdam 1980), but they are fortunately irrelevant here.

17. Arr. 3. 19. 5-6; Diod. 17. 74. 3-4.

18. Curtius (7. 10. 11-12) gives the only detailed report of figures. Arrian (4. 7. 2) confirms the date and agrees on the names of the principal commanders.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

there is no record of any large Macedonian army joining Alexander after his return from India[19]. But the mission of Epocillus was probably not Alexander's first attempt at acquiring new injections of phalanx soldiers. In the early summer of 329 the king had sent home a small contingent of Macedonian veterans (Arr. 3. 29. 5), and their commanders may well have been instructed to levy new forces, like Epocillus two years later. Whether or not they were sent to recruit, a very large body of reinforcements did come (Diodorus 17. 95. 4 speaks of 30,000 foot and 6,000 cavalry). It caught up with Alexander just before the start of his Indus voyage late in 326. These reinforcements were evidently described in detail by Cleitarchus, whose narrative is summarised by Diodorus and Curtius[20]. Neither of these extant reports speaks of Macedonians, and Diodorus analyses the reinforcements as «allies and mercenaries from Greece». That implicitly excludes Macedonians, and, while one cannot state dogmatically that the reinforcements of 326 contained no Macedonian infantry, it is clear that the vast bulk comprised mercenaries.

The evidence indicates that the great majority of Alexander's phalanx infantry was taken from Macedon before the end of 331 B.C. All of these men who survived weathered a minimum of seven years of campaigning in conditions virtually guaranteed to produce a large wastage. If the phalanx at Opis was some 18,000 strong, it follows that a *mininun* of 30,000 men were taken out of Macedon between 334 and 331. The few explicit figures in our lacunose tradition come to a total of 26,000 and, as we have seen, Curtius Rufus names other contingents of unspecified strength. The pattern is clear. The drain on Macedonian manpower, particularly in the year before Issus, must have been prodigious, and it is attested by contemporary evidence. Diodorus (18. 12. 2), who here draws upon Hieronymus of Cardia, notes that in late 323 Macedonia was exhausted of citizen troops because of the bulk of reinforcements sent to Asia. That is welcome confirmation of what is overwhelmingly implied by the attested figures.

The drain of reinforcements had an irreversible effect. Few of the men Alexander took with him ever returned. An unspecified but small group of veterans and disabled were sent back from the Oxus in 329 (Arr. 3. 29. 5), but

19. A certain Menidas arrived in Babylon in 323, bringing his unit of cavalry (Arr. 7. 23. 1). He is usually identified with the Menidas sent with Epocillus in 327, and it is suggested that he brought one of several contingents from Macedon (Berve ii. 258, no. 508; Brunt (above, n. 1) 39; Milns (above, n. 1)109). But Arrian combines Menidas' arrival with the arrival of satrapal forces from Caria and Lydia. He is probably the Menidas assigned to the garrison of Media in 330 (Arr. 3. 26. 3), a quite different individual from the Menidas sent with Epocillus to Macedon.

20. Diod. 17. 95. 4 (totals only: 30,000 infantry, 6,000 cavalry, 25,000 infantry panoplies and 100 talents of medicine); Curt. 9. 5. 21 (Memnon brings 5.000 cavalry from Thrace, 7,000 mercenary infantry from Harpalus and 25,000 gold and silver panoplies). The original clearly gave a detailed list of contingents, which Curtius reproduced very partially while Diodorus recorded the grand total alone.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

that is the only recorded repatriation of Macedonians before the release of Craterus' 10,000 in 324. Even these veterans, for all Alexander's promises, never took up residence again in the homeland. After fighting at Crannon in 322 they went on to campaign in Aetolia over the winter of 322/21 and were immediately embroiled in the civil war against Perdiccas, which broke out in the spring of 321. Then both Craterus and Antipater led expeditionary forces into Asia Minor, and Craterus' infantry alone numbered 20,000, most of whom were battle hardened Macedonians (Diod. 18. 30. 4). Craterus must have retained his veterans as a fighting body. After their defeat at Eumenes' hands they made their way to Antipater and under his leadership reached the victory conference at Triparadeisus. The following year Antipater returned home with what remained of the national levy (Diod. 18. 39. 7), sadly depleted by the year's campaigning. It was weakened still further by the detachment of forces to combat the Perdiccan armies still operating in Asia Minor. Antigonus alone had 8, 500 infantry from Antipater's invasion army, and even Arrhidaeus, the relatively humble satrap of Hellespontine Phrygia, is attested operating with 1,000 Macedonian troops in 319[21]. The rest of the army of Alexanter was split up among the Successors, all of whom placed a high premium on native Macedonian troops. Many of these died on campaign, like the famous Silver Shields who ended their career of glory in 316, when they were dispersed, the most formidable assigned to distant Arachosia, to be deliberately decimated on suicide missions, and the rest ordered to remote and difficult garrison duty[22]. Those who were discharged remained in Asia to form the nucleus of the new settlements. Very few ever returned to Macedonia. I can find no record except for 3,000 mutinous soldiers of Antigonus who successfully forced their release in the winter of 321/20[23]. The overwhelming majority lived and died outside the country of their birth.

For Macedonia proper the generation of Alexander was literally a dead generation. Within three years the king had removed over 30,000 men in their prime and removed them totally. For breeding purposes they were gone for ever. Alexander did once make the popular gesture of sending home the newly married men, but that affected a small number over the limited period of 334/33 (Arr. 1. 24. 1-2). And it was an unrepeatable concession. Henceforward

21. Arr. *Succ.* F 1. 43 (Roos); Diod. 19. 29. 3 (Antigonus). For Arrhidaeus' forces 1,000 Macedonians to 10,000 mercenaries with 500 Persian bowmen and slingers, see Diod. 18. 51. 1. The Persians may well have served with Craterus (Diod. 18. 16. 4), to be transferred to Arrhidaeus' command after Triparadeisus.

22. Diod. 19. 48. 3-4; Polyaen. 4. 6. 15; Plut. *Eum.* 19. For a survey of Macedonian troops in the armies of the Successors see M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques* (Paris 1949) i. 295-303.

23. Polyaen. 4. 6. 6. The episode has been variously dated, but it took place when Antigonus was wintering in Cappadocia and the best context seems to be the operations against Eumenes after Triparadeisus.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

the Macedonians would form liaisons with the women of Asia and their offspring became the children of the camp. This new generation had no domicile, and Alexander made it his business that they should remain in Asia. Even the families of Craterus' veterans were separated and retained with the main army at Opis[24]. Back in Macedonia the birthrate can only have declined. The sad story cannot be traced here, but the facts are eloquent. There is a demonstrable fall in the strength of Macedonian armies. A generation after Alexander Cassander's entire levy against Demetrius in 302 amounted to 29,000 foot and 2,000 horse (Diod.20. 110.4). The nadir was reached under Philip V, whose national infantry at Cynoscephalae (including sixteen year olds and time expired veterans) numbered only 18,000[25]. Alexander's conquests, for all their brilliance, were ultimately fateful for the military and political destiny of Macedon. Philip's reign had brought the country to a position of overwhelming supremacy in the Greek world. By 335 B.C. the lesson of Chaeronea had been underscored by the destruction of Thebes. Macedon was then supreme and invincible, her military dominance based on reserves of manpower which could not be remotely matched by any other state. By the end of Alexander's reign the balance had been tipped. The actual armies of Macedon were depleted and the potential for supplementing them destroyed. In the opening engagements of the Lamian War the Macedonians were both outnumbered and defeated, and it was already obvious that the numerical superiority of Philip's reign could not be recovered[26].

24. Arr. 7. 12. 2; cf. Justin 12. 4. 1-11.

25. For Philip's recruiting and its results see Livy 33. 3. 1-5, 4. 4-6.

26. The exigencies of space have reduced this article to a bare summary of argument. I hope to publish a fuller text elsewhere (in *JHS* 106 (1986)).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

8

MACEDONIA AND THRACE IN THE EARLY IRON AGE

Jan Bouzek

1. Macedonia and Greece

Mycenaean pottery locally produced in Macedonia has been found at many sites in the Axius valley (Vardarophtsa, Assiros, Kastanas etc.) and some fragments of this class penetrated as far north as to Debelo'Brdo and to Southwest Bulgaria. The LH III C pottery must have been made in a Mycenaean centre in Macedonia; the production started after the great destructions in the Peloponnese[1], and it roughly coincided in time with the Mycenaean settlement in Cyprus. Since the map of distribution of this class seems to suggest that the production centre was probably situated near to the Vardar estuary, it can perhaps be connected with a mention in Strabo: a Cretan colony has been founded between Axius and Haliakmon at the same time as Taras[2]. We have no Minoan and considerable quantities of Mycenaean pottery from Tarent, so it seems to be reasonable to search for the Mycenaean centre along the ancient shoreline of Bottiaeis.

Several traditions of objects or techniques of Mycenaean origin are known both from Macedonia and Thrace. They have been mentioned in other places, but at least the double-axe miniatures, which first appeared in the southern part of Macedonia (Vergina, Spelaion) should be remebered here, since the weapon retained its significance as a Macedonian cult and royal symbol until the Classical period[3]. In the centre producing the Mycenaean pottery in Bottiaeis, and in the double-axe symbolic tradition, we may find the first archaeological parallels to the legends of Greek ancestry of the Macedonian royal family and the Macedonian aristocracy.

The second archaeological evidence showing Greek relations of Macedo-

1. B. Hänsel et alii, *Jahrbuch Röm. - Germ. Zentralmuseums Mainz* 26 1979, 167-271 (esp. the report on Mycenaean pottery by Ch. Podzuweit); Sakellarakis - Marić, *Germania* 55 1975, 153-156. I am indebted to Prof. B. Hänsel and K. Wardle for much information concerning these finds.

2. For this and for other early geography of Macedonia cf. esp. Strabo C 279, C 282 and C 329 fr. 11, 20, 22; N.G. L. Hammond, *History of Macedonia* I, Oxford 1972, 153, 295 f.

3. M. Andronikos, *Βεργίνα I. Το νεκροταφείο των τύμβων*, Αθήναι 1969, 248 - 251; J. Bouzek, *Graeco-Macedonian Bronzes*, Prague 1974, 150 and *Památky arch.* 65 1974, 326.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

nia is more significant: it concerns the Early Iron Age cemetery of Vergina[4], and a second smaller cemetery of Dion, which Professor Pandermalis mentioned in his lecture. Some objects from the latter are exhibited in the Dion museum.

In 1969, I tried to collect the main arguments for considering the Vergina cemetery a close parallel to the Submycenaean (and Protogeometric) cist burials in Greece[5]. Since we know more now, we can compare also the tumuli with those constructed over many cist burials in Greece[6], in addition to the cists and the position of the skeletons. The metal offerings are similar both in their types and their composition. The Vergina type of pin is closely similar to the second main Submycenaean type of pin, the finger-rings and small spirals often identical[7]. The bow fibulae are similar, the spectacle fibulae start earlier in Vergina than in Greece, though probably not significantly earlier than in Thessaly[8]. The swords and spear-heads are fairly similar to each other, and the rarity of weapons in early burials is not as great as it appears at first sight. Wheel-made and painted vases are rare in Vergina as against the Athenian and East Peloponnesian cemeteries, but the basic shapes selected to be placed in graves are basically the same, and functional analysis of both groups shows that the ritual offerings placed in the graves must have been roughly the same. Moreover, we now know much more hand-made pottery from Central and Southern Greece than we knew in 1969; even there, painted pottery was not the only one used entirely over the whole territory in the south. The Dion cemetery in the southernmost part of Macedonia yielded finds of a character nearly indentical with those of Vergina, and Dion cannot be excluded from the core of the Macedonian kingdom. All these arguments seem to be in favour of connecting the Vergina cemetery with the earliest Macedonian capital Aigai (an identification confirmed by Professor Andronikos' discoveries) and also of considering its Early Iron Age culture basically Greek, not Phrygian, Thracian or Illyrian[9].

A third group of archaeological evidence for early contacts between Macedonia and Greece is formed by the finds of early canonical Macedonian bronzes in the Peloponnesian sanctuaries, by Peloponnesian influence on Macedonian figural style in the 8th century B.C. and by finds of

4. M. Andronikos, *Βεργίνα I;* M. Petsas, *Αρχ. Δελτ.*, 17 1961/62, B 218-290.

5. Cf. J. Bouzek, *Homerisches Griechenland*, Prague 1969, 68, 124; *Památky arch.* 65 1974, 328.

6. R. Hägg, *Die geometrischen Gräber in der Argolis I: Lage und Form der Gräber*, Uppsala 1974.

7. Cf. Andronikos, *Βεργίνα I.* 234-243, and notes 18-19.

8. *Βεργίνα I.* 227-233.

9. Cf. Bouzek, *Eirene* 18 (1982), 43; Hammond, *Macedonia* I, 317f.; Andronikos, *Βεργίνα* I, 284286.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

sub-Protogeometric and Geometric pottery in Macedonia[10]. Some of these relations can be explained by Corinthian influences transmitted through the Greek colonies in the Saronic gulf, but others, more probably, by contacts between the Macedonian court and the Peloponnesian sanctuaries.

2. Macedonia and Thrace

The Orpheus story, the myths connected with the origins of the Samothracian mysteries and the list of the Trojan allies in the Iliad show that early Macedonia, Thrace and Greece had mutual contacts, and this is also confirmed by archaeological and other sources. Several Thracian tribes lived in Chalcidice. They developed a special branch of Macedonian Early Iron Age culture and contributed to the development of Macedonian bronzes. The alliance between the Cimmerians and the Thracian Edoni (living in Mygdonia) can probably be connected with the Caucasian inspiration traceable in the Macedonian bronzes[11]. The finds of Macedonian bronzes in the Rhodope mountains and north of them can perhaps be explained by transhumance of the Thracian tribes living in the mountains, a custom only abandoned after World War II, but the spread of the ring pendants from the territory along the present frontiers between Rumania, Yugoslavia and Bulgaria shows more distant relations[12]. The recently published graves excavated near Serres[13] yielded incised pottery identical with that uncovered north of the Rhodopes, and it was probably also related - like its Southwest Bulgarian parallels – to the Çirna – Žuto Brdo Incised and Incrusted Ware distributed earlier roughly over the same territory as the majority of the ring pendants of the 9th -8th centuries B.C.

The Macedonian gold leaves used to cover the mouth of the deceased are limited to Chalcidice and the area of the Doiran lake (Chauchitsa), i.e. mainly to areas where Thracian tribes are supposed to have lived. These leaves have parallels among later finds from Bulgarian Thrace, and they have not yet been recorded from Vergina and Pieria, though they had Mycenaean predecessors known especially from Cyprus[14]. In Geometric Greece the laurel-leaf and rhomboid shapes of gold sheet seem to be exceptional[15].

Examples of Thracian bronzes, most characteristic for the territory of the Treres, (another allies of the Cimmerians according to Strabo, and also with

10. A survey Bouzek, *Památky arch.* 65 1974, 318 f., 322 f.

11. Strabo C 329 fr. 11; cf. Bouzek, *Eirene* 18 (1982) 45.

12. *Památky arch.* 65 1974, 321-323.

13. D. Grammenos, *Ἀρχ. Ἐφ.* 1979, 26-72. I am much indebted to Dr. Grammenos for various informations on these and other finds.

14. Bouzek, *Graeco - Macedonian Bronzes*, 169 f.; *Památky arch.* 65 1974, 326.

15. Cf. D. Ohly, *Griechische Goldbleche des 8. Jh. v. Chr.*, Berlin 1953, and the new finds from Lefkandi.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

traces of Caucasian inspiration) were found as far south as in Aegina and at Athens. The provenance of several items in the Benaki and Kannelopoulos collections is probably North Greek, but they are exceptional pieces here, without parallels among finds from legal excavations[16].

3. Illyrians, Paionians, Brygi and other northern relations

Pottery near to that from western Bulgaria, hand-made and incised, has been found frequently in sites in the Vardar valley north of the present GreekYugoslav boundary. It differs from the more sophisticated ware from Chauchitsa and other sites south of the boundary, but Paionia yielded several lots of Macedonian bronzes of the same class as those from south of the Doiran lake[17].

Much Illyrian influence can be found in the western part of Yugoslav Macedonia, but only little south of it, except at Axioupolis (Bohemitsa), though the spectacle fibulae and some kinds of pins may be attributed to Illyrian influence[18]. The best parallels of the Vergina diadem come from Serbia. Much more of Illyrian influence can be traced in Epirus and further south along the Adriatic, including Olympia[19].

The matt-painted pottery of western Macedonia (Bobousti etc.) shows general resemblance with painted potteries of Apulia, Lucania and Dalmatia, but the particular Bobousti style is limited to the area of the lakes in the southeastern tip of Albania (Maliq, Tren), Pelagonia in Yugoslavia and the Upper Haliakmon valley in Greece, with less characteristic extensions in the mountaineous part of Epirus and in Central Macedonia. Schachermeyr connects this ware with the Dorians and with Northwest Greeks, but his arguments are not too strong, to my mind. The Marmariani style seems to me to be better comparable with the Protogeometric styles in Greece, and I am also unable to see any close links between the Bobousti pottery and the Norhtwest Greek «Zwischenware»[20]. As for the Protogeometric pottery, I am still convinced that its models were mainly vases of organic materials, similar to those used by modern Vlachs, and stylised by Athenian and East Peloponnesian potters of more sophisticated ancestry into a new fashion of its age.

16. *Památky arch.* 65 1974, 319-21 and *Eirene* 18 (1982), 57.

17. *Památky arch.* 65 1974, 287-289.

18. Cf. J. Alexander, *Proc. Preh. Society* 30 1964, 159-185 and Ib., *AJA* 69 1965, 7-23. Cf. also note 19.

19. For the northern parallels of the Vergina diadems cf. Andronikos, *Βεργίνα I*, 251-254 and Bouzek, *Eirene* 19 (1982), 103 f., for the West Balkan ornaments generally K. Kilian, *Prah. Zeitschrift* 50 1975, 11-140.

20. Cf. Bouzek in S. Jalkotzy (ed), *Griechenland, die Ägais und die Levante während der Dark Ages*, Symposion Zwettl 1980, Wien 1983, 275 f. and Schachermeyr in the same volume p. 445 f.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

The analysis of the patterns and their syntax in the Bobousti ware shows few parallels in Greek Protogeometric and Geometric styles, more in the Adriatic Illyrian groups of the eastern coast of the Adriatic, in South Italy, and considerably more in Phrygian Geometric. Since we have excluded the Brygi from Vergina, it may be plausible to suggest that sites like Pateli (Ayios Panteleimon) belonged to them. But the earliest pottery from Gordion seems to be comparable rather with the Trojan Knobbed Ware and the East Balkan Early Iron Age pottery styles, and relations between the painted potteries mentioned above may also have been transmitted by basketry, patterns of wooden and gourd vessels, etc.

Some other types of bronze objects found in Early Iron Age Macedonia belonged to a more general Balkan koine; they are known from large parts of the Balkans. The fibula with triangular catch-plate with loop was very common both in the western and in the eastern part of the peninsula, as well as the fibula with the catch-plate in the shape of the Boeotian shield. The belt finials in openwork were mainly distributed in the Central Balkans, and most of the pin types in the west[21]. Several examples of Macedonian bronzes penetrated as far north as Bosnia, Serbia and Hungary, and some Illyrian bronzes are related to them. We may see in the Early Iron Age interconnections some preparatory stage to the 6th century relations between Sindos, Duvanli, Trebenishte, and other aristocratic cemeteries of their age.

Conclusions

Macedonia was –as against Central and Southern Greece– always a country more open to influences from the Balkans, and also transmitting southern impacts to the north. The country of Alexander the Great, of Cyril and Methodius played a great role in propagating different aspects of Greek culture towards the outside world, but it also accepted many impulses from non-Greek areas. In the Early Iron Age the Macedonian kingdom and the Makedones seem to have been confined to Pieria and southern Macedonia. Macedonia east of Axius was mainly inhabited by Thracian tribes, and there were also some Brygi and some Illyrians in the northern part of Western Macedonia, besides the Paionians in the Axius valley. The first Greek colonies in the Saronic Gulf and in Chalcidice were founded in the second half of the 8th century B.C. All these groups were in mutual contact, the workshops and artisans producing objects of artistic character had some knowledge of their neighbours works, and their products often found their way over the narrow territories of a single tribe. Moreover, some imports and impulses for local

21. Cf. J. Alexander, *Proc. Preh. Society* 30 1964, 159-185 for the pins, and J. Bouzek, *Caucasus and Europe and the Cimmerian Problem*, Sbornik Nat. Mus. Prague A 37 1983, fasc. 4, fig. 23.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

artistic traditions came to Macedonia from Greece, from the Balkans, and – perhaps through an alliance of the Edoni with the Cimmerians – even from Caucasian bronzework.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

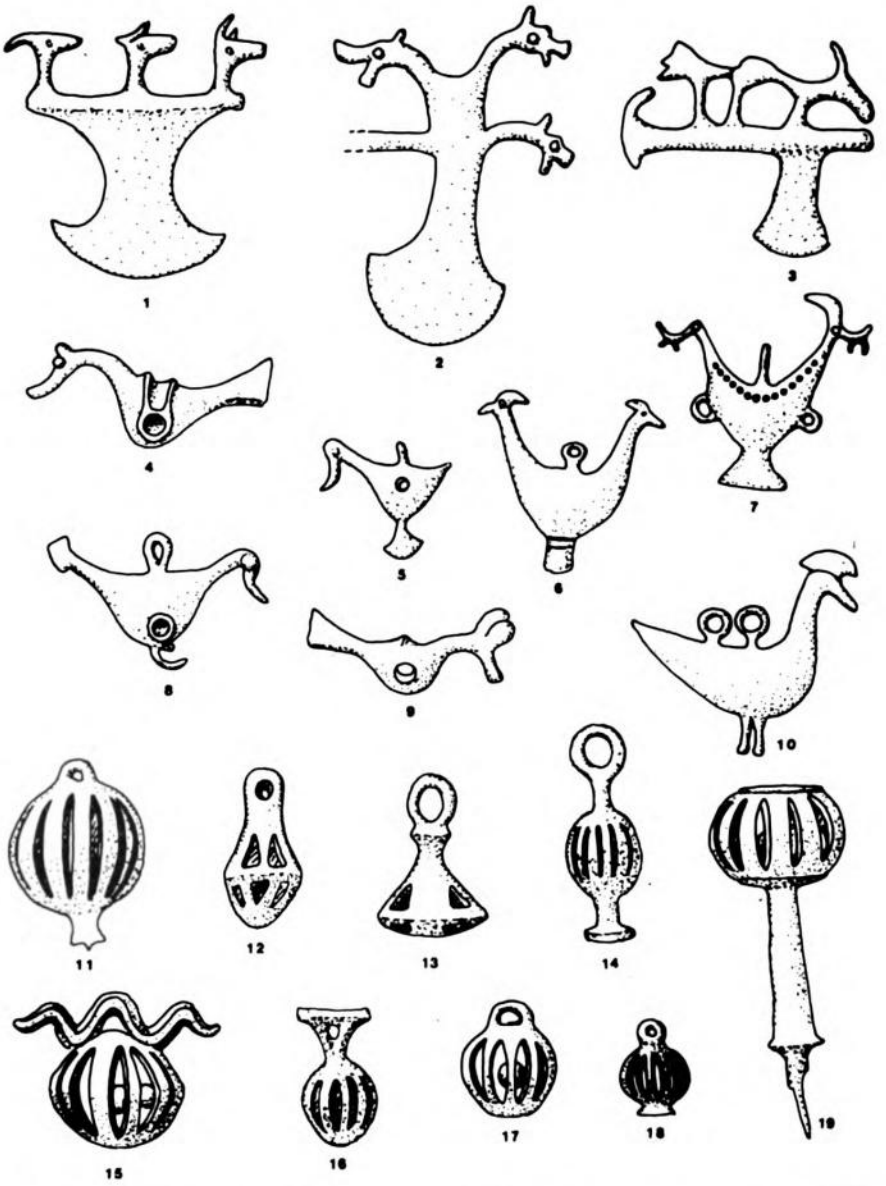

Fig. 1. Various pottery groups of the Late Bronze - Early Iron Ages in the Balkans, and its Greek relations. Gultural groups in the Balkans: 1 Serbian and North Bosnian Urnfield culture, 2 Zuto Brdo - Cirna group, 3 Illyrian "Central" area, 4 Bobousti painted ware, 5 Babadag culture, 6 Sava-Conevo (East Bulgarian) group, 7-9 South Bulgarian Incised and Stamped wares (7 Sofia group, 8 Cepina with its parallels near Serres, 9 Catalka and Pšeničvo groups), 10 Danbian group with fluted pottery prevailing. - Commentary: 1 Mediana and the Macedonian Lausitz Ware, 2 Thracian coastal Incised, Stamped and Fluted pottery (cf. groups 8-9), 4 Karphi Incised ware and import of it at Enkomi, 5 Naxos Incised Ware, 6 Vergina and Dion, 7-8 Attic Dark Age Incised Ware and related groups.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

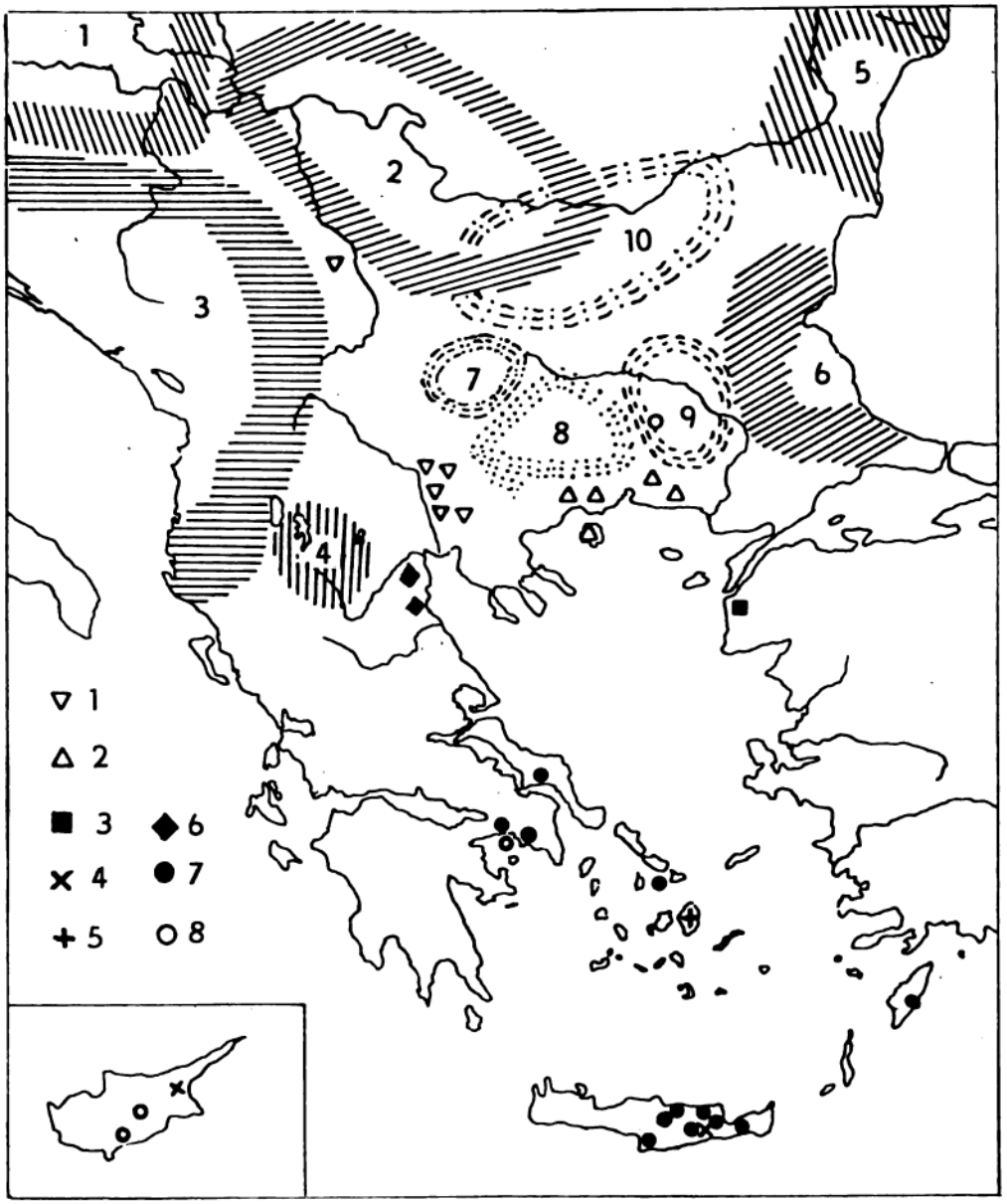

Fig. 2. Main types of the early group of Macedonian bronzes. 1 birds with holes (group C and related), 2 early birds (group A 1-2), 3 early pyxis pendants (group A), 4 pyxis pendants of group B, 5 first juglets (group A 1-2), 6 early juglets, groups A 3-4 and B 1-3, 7 early full-globe pendants and related pieces (group A), 8 early bird-cage pendants (groups A-B), 9 anchor and tree objects. 1 Pyla, 2 Sparta, 3 Olympia, 4 Tegea, 5 Argive Heraeum, 6 Perachora, 7 Aegina, 8 Lindos, 9 Samos, Heraeum, 10 Ephesus, 11 Leukas, 12 Pherai, 13 Kuc i Zi, 14 Tren, 15 Potidaea, 16 Trilophon-Messimeri, 17 «near Thessaloniki», 18 Bohemitsa, 19 Gevgelia, 20 Chauchitsa, 21 Dedeli, 22 Donji Orizarim, 23 Titov Veles, 24 Radanja, 25 Stip, 26 Gradište near Skopje, 27 Kumanovo, 28 Kratovo, 29 Gornja Ljubata, 30 Suva Reka - Siroko, 31 Konopnica. After Bouzek, Památky arch 65 1974.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

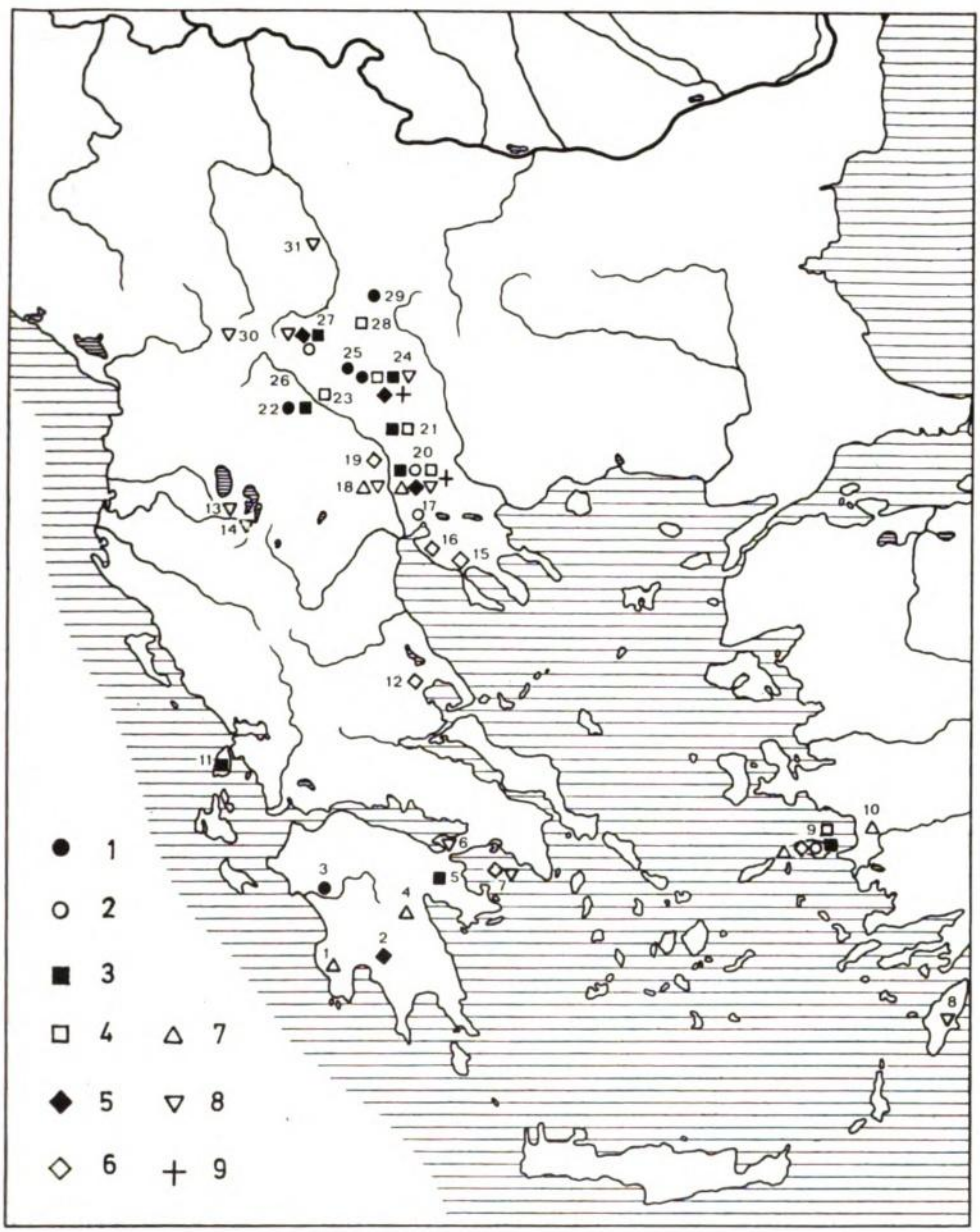

Fig. 3. Macedonian and Thracian bronzes and their parallels. 1 and 3 Thracian bronzes ("Bulgaria" and Stara Zagora), 2 Kuban area, 4 and 9 birds with holes from the Kuban area, 5 Stip, 6 near the Rila monastery, 7 Transylvania, 8 Radanja, 10 Prozor, Croatia. - 11 Luristan, 12 Redkin Lager, northern Armenia, 13 Upper Kuban, 14 Rusanovići (Glasinac), 15 Třtěno, Bohemia, 16 Ilijak (Glasinac), 17 Bex, 18 Subingen (both Switzerland), 19 Staraja Mogila near Kelermes (Scythian). After Bouzek, Památky arch. 65 1974.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

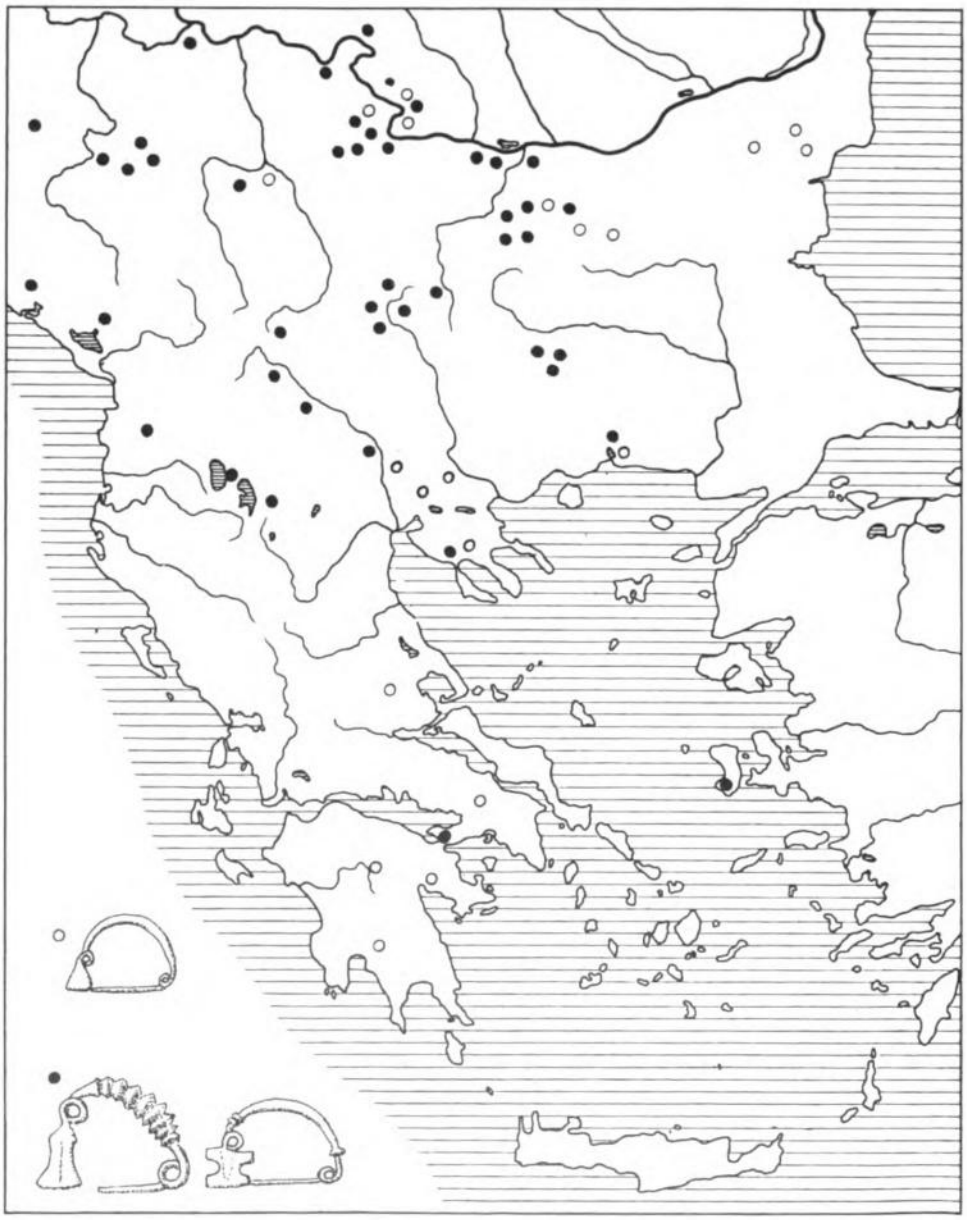

Fig. 4. The distribution of the fibula with triangular catchplate and two loops (empty circles) and of the fibulae with the catch-plate in the form of the Boeotian shield (both varieties) in the Balkans and in Greece. After Bouzek, Caucasus and Europe 1983.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

9

LYSIMACHUS AND THE GREEK CITIES : A PROBLEM IN INTERPERATION

Stanley M. Burstein

In his still useful history of Priene T. Lenschau[1] characterized Lysimachus, the satrap and later ruler of Thrace and ultimately of much of western Asia Minor and Macedon from 323 to 281, as the king «qui Graecorum libertate fuit inimicissimus». So unqualified a condemnation of the Thracian monarch is rarely expressed today, but less extreme but similar interpretations are common such as M. Rostovtzeff's claim[2] that Lysimachus, «tried by various methods to bring home to the cities that they were not independent states but subject communities...», an interpretation that suggests a concerted effort to assert royal authority in all significant aspects of city life. Yet, as is true of so much of Hellenistic history, this scholarly consensus rests on a slender foundation of evidence.

In particular, it is often forgotten that the ancient sources contain only one explicit comment on the character of Lysimachus' governance of the Greek cities of his realm, namely, Phylarchus' statement[3] that the Athenian cleruchs on Lemnos honored Seleucus and Antiochos for freeing them from Lysimachus' harsh government, honors which, it should be noted, Phylarchus stigmatized as the gifts of κόλακας. Understandably, therefore, mod scholars have tended to ignore chronology in the attempt to derive from a combination of circumstantial evidence and a number of facts suggestive of harsh treatment of individual Greek cities by Lysimachus generalized descriptions of his policies that would be valid for his whole reign. In this connection two seemingly related facts are particularly striking: the presence of garrisons in the Greek cities of the Dobrudja[4] and Lysimachus' refusal to

1. Thomas Lenschau, "De rebus Prienensium", *Leipziger Studien zur Klassischen Philologie*, 12 (Leipzig, 1890) 175. All dates are B.C.

2. M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World* (Oxford, 1941) 1.153-154.

3. Phylarchus, *FGrH* 81 F 29.

4. Diodorus 19.73.1. By itself the presence of a garrison is not proof that a city is not «free»; cf. Diodorus 20.107.4 and 20.111.3.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

endorse or implement a policy of support for the principle of «freedom» for the Greek cities under his control despite his having agreed to it in the Peace of 311[5]. To generalize these facts to the whole of Lysimachus' reign, however, would be to ignore an important point, namely, that a policy emphasizing the freedom of the Greek cities, itself often little more than a slogan employed to induce defections among cities subject to one's rivals[6], was not a realistic response to the problems faced by Lysimachus in the Balkans between 323 and 301.

In the division of satrapies at Babylon in 323 Lysimachus received Thrace[7]. On paper his satrapy included the Thracian Chersonesus, Thrace to the Danube and the Dobrudja; the reality was different. Most of the interior had been lost to Macedonian control earlier in the decade during the revolt of Seuthes III and the excavations at Seuthopolis have made it clear that at the end of the fourth century Lysimachus still had not succeeded in subduing the interior of Thrace proper[8]. Even more important, the fact that his real authority did not extend north of Salmydessus in 323[9] presumably means that the Greek cities of the Dobrudja must have regained their freedom in the 320's and been re-conquered by Lysimachus sometime between 323 and 313 when they are attested as being under his control[10]. In these circumstances, his attested policy of controlling through the imposition of garrisons the potentially and, ultimately, actually rebellious Dobrudja cities with their close relations to the various independent non-Greek peoples of their hinterlands[11], was realistic in a way that a policy of support for the freedom of the Greeks would not have been. New situations, however, require new solution; and the question is, did Lysimachus continue to apply the same policies in the greatly changed circumstances that followed the defeat and death of the Antigonus the One-Eyed at Ipsus in 301? The indications are that he did not.

True, at the time of Lysimachus' death in 281 few if any cities were free in

5. Diodorus 19.105.1. C.B. Welles, *Royal Correspondence in the Hellenistic Period* (London, 1934) 1-hereafter cited as *RC*. That Lysimachus made no attempt to implement the provisions of the Peace of 311 concerning the cities is clear from the appeal of Ptolemy for them to defect to him in 310 (Diodorus 20.19.3).

6. For a realistic assessment of appeals to the «freedom of the Greeks» see R.H. Simpson, «Antigonus the One-Eyed and the Greeks», *Historia*, 4 (1959) 385-409.

7. Diodorus 18.3.1; Q. Curtius Rufus 10.10.4; Arrian, *FGrH* 156 F 1.7; Pausanias 1.9.5; Dexippus, *FGrH* 100 F 8.3; Justin 13.4.16.

8. Cf. Dimiter P. Dimitrov and Maria Čičikova, "The Thracian City of Seuthopolis", trans. M.P. Alexieva, *B AR* Supp. Series, 39 (Oxford, 1978) 5, 37-38; Georgi Mihailov, «La Thrace aux IVe-IIIe siècles avant notre ère», *Athenaeum*, n.s. 39 (1961) 35-38; and «La Thrace et la Macedoine jusqu'à l' invasion des Celtes», *Ancient Macedonia*, I (Thessaloniki, 1970) 84.

9. Arrian, *FGrH* 156 F[1.7].

10. Diodorus 19.73.

11. Cf. D.M. Pippidi, "Les rois getes et les colonies grecques de Scythin Mineure" *Mélanges d' archéologie, d' epigraphi, et d' histoire offerts à Jerome Carcopino (Paris, 1966) 763-770.*

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

the sense of being exempt from the authority of his officials[12]; but this was not because of his opposition to the idea of Greek freedom but rather the result of the limited success enjoyed by his attempts to implement such a policy during the Ipsus campaign of 302/1[13] and again during his war with Antigonus Gonatas and Pyrrhus during the second half of the 280's[14]. Still, the evidence is clear that the bulk of the cities ruled by Lysimachus after 301 had been forcibly subdued by him and as a result had lost whatever free status they may have enjoyed under Antigonus and Demetrius[15], but what did that mean in reality? It is not difficult to compile a list of examples supposedly illustrative either of arbitrary or fair treatment experienced by this or that city at the hands of Lysimachus[16], but only a detailed analysis of each individual case would reveal whether either list accurately reflected the experience of the cities subject to his rule. Space, however, permits only a consideration of the situation of one city, but it is a revealing one – Priene.

The bulk of the evidence for the history of Priene between 301 and 281 is provided by a number of inscriptions of which the most important for our purposes are: OGIS 13, RC 6, 7 and 8, and *I Priene* 37; and the account of relations between the city and Lysimachus that emerges from them is clear and straight-forward. An otherwise almost unknown Hieron[17] exploited the confusion following the battle of Ipsus to establish an independent tyranny at Priene that lasted for three years from 300 to [297] before being overthrown by Prienean exiles apparently allied to Demetrius Poliorcetes since they were supported by his governor of Ephesus[18]. A brief period of Prienean

12. For this definition see A.H.M. Jones, «Civitates Liberas et Immunes in the East», *Anatolian Studies Presented to William Hepburn Buckler* (Manchester, 1939) 112.

13. Diodorus 20.107.2,4; 20.111.3.

14. Plutarch, *Demetrius* 35.3. Only in the case of Erythrae is there specific evidence that Lysimachus deprived the city of its free status (cf. *RC* 15, lines 21-23 with Welles' comments *ad loc.* on pp. 82-83). That Erythrae's situation was not exceptional, however, is indicated by the fact that the Ionian cities as a group were subject to a *strategos* appointed by Lysimachus (*SIG*^{3} 368, Lines 1-5) and by the forcible inclusion of Colophon, attested as free prior to 301 (cf. Benjamin D. Meritt, «Inscriptions of Colophon», *AJP* 56 [1935] 1, Lines 6-8) in Lysimachus new refoundation of Ephesus as Arsinoeia (Pausanias 1.9.8.).

15. For this war see Stanley M. Burstein, «Bithys, Son of Cleon from Lysimachia: A Reconsideration of the Date and Significance of IG II^2 808», *California Studies in Classical Antiquity*, 12 (1980) 41. That Lysimachus claimed to be a supporter of the principle of «Greek freedom» during this war is clear from IG II^2 657, Lines 31-38.

16. For such a list see S.M. Burstein, «Lysimachus and the Greek Cities of Asia: The Case of Miletus, *The Ancient World*, 3 (1980) 74-76. I have discussed Lysimachus'supposedly extortionate fiscal policy toward the Greek cities in an article entitled «Lysimachus the *Gazophylax:* A Modern Scholarly Myth?», *Ancient Coins of the Graeco-Roman Wold: The Nickle Numismatic Papers*, Edited by W. Heckel and R. Sullivan (Waterloo, Ontario, 1984) 57-68. *Numismatics* 1981.

17. Pausanias 7.27; *IPriene* 37, lines 109-113; cf. Helmut Berve, *Die Tyrannis bei den Griechen*, 2 vols. (Munich, 1967) 1.423.

18. *SIG*^{3} 363, *passim*.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

«freedom» followed which ended in 294 when Lysimachus took advantage of Demetrius' return to the Balkans to annex his possessions in Ionia[19]. Thereafter, Priene remained a loyal - indeed, an effusively loyal[20] - subject of Lysimachus until his death at Corupedium in 281 when the city transferred her allegiance to Seleucus. As to the character of Lysimachus' rule of Priene, her most recent historian has no doubts. Noting the contrast between the enthusiasm of her recognition of Seleucus and the meagerness of any tangible benefits received in return by the city, Wolfgang Orth[21] has interpreted her seeming joy as an expression of Priene's relief at being freed from Lysimachus' tyranny.

That there are several pieces of evidence that tend to support Orth's grim assessment of Priene's situation under Lysimachus cannot be denied. Like the rest of the Ionian cities Priene was not free during Lysimachus' reign and was, therefore, subject to the authority of the *strategos* appointed by him to govern the cities of the Ionian League. And in fact, Lysimachus does commend Priene for its obedience to the orders of one of his generals during Demetrius' invasion of Asia in 286/5[22]. Likewise, the familiar device of offering the king a «gift» of a valuable gold crown as a sort of *captatio benevolentiae* is attested in *OGIS* 11, lines 13-14, and with reason if, as I believe, Lysimachus is the author of the fragmentary letter contained in *RC* 8[23] for that text seems to allude to a major and, as it turned out, unfortunate intervention in Priene's internal affairs by the king, an intervention that took the form of a unilateral decision on his part not only to add to Priene's territory royal land apparently also claimed by Magnesia on the Maeander[24] but also to define in detail the terms of Priene's relationship to its new subjects. Lysimachus, thus, clearly could, if he chose, work his will on a city such as Priene, but did he often do so? Careful reading of three inscriptions -*I Priene* 37 and *RC* 6 and 7 - suggests that such interference in local affairs as those described above, while always possible, was actually relatively infrequent and that cities such as Priene possessed, in fact, considerable freedom of action in the handling of their own affairs.

Particularly revealing in this connection is *RC* 7, a letter from Lysimachus

19. Such a period of «freedom» is implied by the establishment by Priene after the expulsion of Hieron of a festival celebrating her regained freedom and autonomy (*IPriene* 11, lines (11-25). Prienés subsequent loss of free status is indicated by *SIG*^{3} 368 (cf. above note 14) and by Sextus Empiricus, *Adversus Grammaticos* 1.13.

20. Note the foundation of a cult in honor of Lysimachus in *OGIS* 11, lines 15ff.

21. Wolfgang Orth, *Königlicher Machtanspruch und Städtische Freiheit*, Münchener Beiträge zur Papyrusforschung and antiken Recthsgeschichte, 71 (Munich, 1977) 105-111.

22. *RC* 6, lines 9-13.

23. Cf. Welles, *RC*, pp. 52-53.

24. Conflicting claims over the territory in question is the most likely explanation for the hostile relations between Priene and Magnesia during Demetrius' invasion (*OGIS* 11, lines 5-6 and *RC* 6, lines 13-14).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

to Samos written in 282 for the purpose of informing the Samians that the king had decided in their favor a dispute between Samos and Priene over a piece of land called the Batinetis. Priene was, as Orth suggests[25], undoubtedly disappointed by that decision, but what is interesting in the present connection is Lysimachus' embarrassed confession to the Samians that the Prieneans had tricked him into arbitrating the issue by supplying him in support of their claim with what can only be called perjured evidence on the critical question of when their occupation of the disputed territory had begun[26]. When one considers this surprising admission by the king in connection with the fact that, before being brought to his attention, the dispute had gone on for over a decade during which Priene had freely occupied the contested land, the conclusion seems inescapable that this attempt to manipulate Lysimachus in Priene's interest was only possible because on a day to day basis the Prienean government conducted its affairs with minimal royal supervision. The same conclusion is indicated by two pieces of evidence that imply that Priene was responsible for the defence of itself and its *chora:* first, that at the time of Magnesia's attack in the mid-280's the city had to rely on its own forces until Lysimachus could send troops to relieve it[27], a situation suggesting the absence of a royal garrison either in Priene itself or nearby; and, second, that throughout Lysimachus' reign Priene not only retained possession of a fortress on the border of Samian territory called *to Karion* that had been occupied by Prienean exiles during the tyranny of Hieron but also manned it since in 296 and again in 292 she assigned *Kleroi* near it to Prienean citizens[28], presumably to induce them to move to it.

The results of this brief study are clear. In the case of Priene, at least, the authority of the king and his officials was real and irresistible but, also, it would seem, relatively infrequently exercised so that the day to day conduct of local affairs continued as always to be in the hands of the government of Priene itself. In fact not only did Priene continue to manage its own affairs with little royal interference, but *RC* 8 suggests that Lysimachus actually increased the city's local responsibilities. *RC* 8 refers, as already mentioned, to a decision by Lysimachus to expand Priene's chora to the border of Magnesia on the Maeander. The unfortunate result of the king's benevolence, an attack on Priene by Magnesia, has tended to obscure an important point, namely, that the effect of Lysimachus' action was to make the borders of Priene and Magnesia contiguous by transferring to Prienean administration what had been royal land. Unfortunately, in the extremely fragmentary remains of *RC* 8 Lysimachus seems to offer no explanation for this expansion of Prienean

25. Orth (above note 19) 105.

26. *RC* 7, lines 4-9.

27. This is implied by *OGIS* 11, line 5 and *RC* 6, lines 12-14 and by the boastful tone of Priene's envoys to Lysimachus on which see Welles, *RC*, p. 43.

28. *IPriene* 37, lines 81-90.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

territory beyond the statement that he thought it would be for the best, and that may be all there was to it. Still, when one considers, as D.M. Pippidi has noted[29], that he seems to have made similar adjustments in the borders of the Greek cities of the Dobrudja and probably elsewhere in Asia Minor as a result of his foundations of such «great cities» as Ephesus/Arsinoeia and Alexandria Troas[30], it is tempting to suggest that more was involved, that cities such as Priene enjoyed consirable local autonomy because Lysimachus relied wherever possible on the cities of his kingdom for much of its local administration. Be that as it may, the evidence discussed in this paper indicates that crude generalizations about the harshness of Lysimachus' government such as those of Lenschau or his more sophisticated successors such as Rostovtzeff do not accurately describe the actual day to day experience of the Greek cities ruled by him.

California State University, Los Angeles

29. D.M. Pippidi, I *Greci nel basso Danubio*, trans. G. Bordenache (Milan, 1971) 77-78. Note also the return to Samothrace of her *peraea* attested in the inscription published by James R. McCredie, *Hesperia*, 37 (1968) 220, lines 5-8.

30. For the policy of founding «great cities» through the amalgamation of the populations and, presumably, the territories of smaller cities, which Lysimachus took over from Antigonous the One-Eyed, see A.H.M. Jones, *Cities of the Eastern Roman Provinces*, 2nd. ed. (Oxford, 1971) 41-42.

31. The bibliography is current as of Sprinos, 1984.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

10

PERDICCAS, THUCYDIDES, AND THE GREEK CITY-STATES

James T. Chambers

Among the kings of ancient Macedonia before Philip II one of the most notorious was Perdiccas II (ca. 450-413 B.C.). A participant in the Peloponnesian War, Perdiccas is remembered primarily for his frequent switches of allegiance between Athens and Sparta. Traditional opinion, both ancient and modern, has presented a picture of Perdiccas which emphasizes his duplicity and his bungling, ill-timed shifts of allegiance[1]. More recently, several scholars have seen Perdiccas as a talented, resourceful statesman, a victim of Athenian imperialism who preserved the independence of his country by skillfully responding to the policies of the Greek city-states involved in the Peloponnesian War[2]. While some modern analysts display a fair awareness of the role of states on the periphery of the conflict, I do not feel that enough attention has been paid to Macedonia's contribution to the course of the War. This paper attempts to highlight Perdiccas' importance for the conflict by showing that he played a significant role in the outbreak of the War and then profoundly influenced the War's Archidamian phase. It is further suggested that Perdiccas had little interest in the major issues of the War and that his actions vis-à-vis Athens and Sparta arose out of parochial, personal motives largely unrelated to the larger issues of the war. Finally, the paper stresses the importance of a careful, close reading of Thucydides' account of these events.

Because his brothers Philip and Alcetas did not accept his right to rule as sole king of Macedonia, Perdiccas was not in a secure position and was extremely vulnerable to interference from a hostile Athens whose imperial rule extended to the borders of Macedonia. It therefore comes as no surprise that

1. Typical of the traditional view are: George Grote, *History of Greece* (London, 1846-56), VI, 71-72, 448; VII, 96. S. Casson, *Macedonia, Thrace, and Illyria* (Oxford, 1926), 181-185. G. B. Grundy, *Thucydides and the History of his Age* (2nd ed., Oxford, 1948), I, 370-373.

2. Typical are: C.F. Edson, «Early Macedonia», in *Ancient Macedonia*, Ed., B. Laourdas (Thessaloniki, 1970), 32-35; D. Kagan, *The Outbreak of the Peloponnesian War* (Ithaca, 1969), 274-281; G.E.M. de Ste. Croix, *The Origins of the Peloponnesian War* (Oxford, 1972), 80-81; J. W. Cole, «Perdiccas and Athens», *Phoenix* 28 (1974), 55-72. Generally in the same vein but somewhat more critical of Perdiccas is Nicholas Hammond, *A History of Macedonia* (2 vols., Oxford, 1972, 1979), II, 115-136.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

literary and numismatic evidence indicates that Perdiccas was, in Thucydides' words: «friend and ally» of Athens[3]. His interest in an amicable Athens is clear: he obtained her support or at least her benign neutrality in his struggle with his rivals. Athenian interest in a stable and friendly Macedonian monarchy is also clear: Macedonia was the primary source of timber and pitch essential to the great Athenian navy. Without access to these resources Athens could not maintain the fleet which was the key to her imperial domination of practically the entire Aegean area[4].

On the very eve of the Peloponnesian War, however, the Athenians were willing to break with Perdiccas and make common cause with his rivals, Philip and Derdas. Thucydides is completely silent on the background to this break between Perdiccas and Athens, but most modern observers see this shift of Athenian policy towards Macedonia as a natural result of Athenian imperialism. Surely, the founding of Amphipolis in 437 B.C. was a key factor in the deterioration of relations between Perdiccas and the Athenians: that strategically located base on the Strymon deprived Perdiccas of access to silver mines in the area and allowed the Athenians more direct access to timber[5].

Faced with the prospect of war with Athens, Perdiccas in 433 undertook a round of diplomatic activities designed to better the odds against him. These essentially defensive maneuvers of Perdiccas not only helped bring on the Peloponnesian War but also tranformed the northern, Thraceward district of the Athenian Empire into a trouble spot which drained Athens of resources sorely needed for the war with Sparta. His envoys to the Peloponnessus encouraged Spartan action against Athens and urged the Corinthians to support their colony Potidaea in a revolt from the Athenian league. In addition, Perdiccas encouraged the Greek cities of Chalcidice to revolt *en masse* from the Athenian alliance[6]. To properly appreciate the Perdiccas' role in the outbreak of the War, we must understand the background and details of the Potidaean revolt. Modern explanations of the origins of the War vary widely in the degree to which they emphasize the Potidaean affair as a cause of the War. Some play down its significance and concentrate instead on Athenian actions towards Corcyra and Megara. Others stress the impact of events at Potidaea. All modern interpretations, however, fail to appreciate the very key

3. The most important piece of literary evidence is Thucydides I. 57: Perdiccas was formally «friend and ally» of Athens. For the numismatic evidence which shows that Perdiccas issued coins on the Athenian standard see D. Raymond, *Macedonian Royal Coinage to 413 B.C.* (New York, 1953). For the inscriptions which suggest Athenian-Macedonian cooperation see B.D. Merritt, et al., *The Athenian Tribute Lists* (4 vols., Cambridge and Princeton, 1939-1953), I, 222-223, 412-413.

4. Macedonia was famous for its timber. For the evidence see Hammond, *Ancient Macedonia*, I, 207-208; II, 133, 157.

5. See, for example, Paul Cloche, *Histoire de la Macédoine* (Paris, 1960), 56-62, and J.W. Cole, «Perdiccas and Athens».

6. Thucy, I. 56-58.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

role which Perdiccas played in bringing on the larger war between Athens and Sparta[7].

Founded by Corinth in the seventh century, Potidaea flourished as an independent city-state but maintained close ties with its mother city, which annually sent out magistrates to the colony. In the course of the fifth century Potidaea had become a member of the Athenian Empire and seems to have had no difficulty in fulfilling her loyalties to both Corinth and Athens. Now, in the winter of 433, the Athenians ordered the Potidaeans to cease receiving the customary magistrates from Corinth and to tear down a portion of their fortifications. Thucydides reports that the Athenians took this step in order to forestall a possible revolt by the Potidaeans, but in the spring of 432 the Potidaeans refused to comply with the Athenians' demands and revolted. Corinth responded by sending a force which joined the Potidaeans in resisting an Athenian attack on the rebel city. This Potidaean affair had the important effect of altering Spartan perceptions of Athens. By taking this arrogant, aggressive stance toward Potidaea, Athens played into the hands of the war party at Sparta and allowed them to gain support for a declaration of war. Later in 432, first Sparta and then the entire Peloponnesian League decided for war against Athens[8]. Certainly other factors helped bring on the war, most notably Spartan fear of the growth of Athenian power, the Athenian intervention at Corcyra, and the Megarian Decree, but the Potidaean affair seems to have been the decisive element.

If we accept Thucydides' picture of the outbreak of the War with its emphasis on the role of Potidaea, we are in a position to understand Perdiccas' contribution to these developments. When faced with the prospect of attack by Athens, Perdiccas undertook diplomatic activities designed to weaken Athens' position in the Thraceward region. He sent envoys to Corinth who urged the Corinthians to encourage a revolt by Potidaea, and himself counseled revolt not only to Potidaea but also to other Athenian allies. A careful reading of Thucydides, our primary source for this episode, reveals that the Athenian ultimatum to Potidaea was a direct response to Perdiccas' intrigues. As we have seen, for Thucydides it was this ultimatum and ensuing events which led to the declaration of war. In his account the Potidaean dispute stands in direct causal relation to the meeting at Sparta in which the Corinthians argued for war[9]. It should be noted, too, that both the Corinthian speech for war and the

7. Recent treatments of the causes of the War, with full review of the older interpretations, are Donald Kagan: *The Outbreak of the Peloponnesian War* (Ithaca, 1969); G.E.M. de Ste. Croix, *The Origins of the Peloponnesian War* (Ithaca, 1972); R. Sealey, "The Causes of the Peloponnesian War", *CP* 70 (1975), 85-109.

8. Thucy. I. 56-61. Full analysis in Kagan, *Outbreak*, 273-285, and de Ste. Croix, *Origins*, 64-88.

9. Thucy. I. 68-86.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

speech of Archidamus against it focus on the issue of Potidaea. Almost nothing is said concerning the events at Corcyra[10]. Therefore, though these events are separated in his narrative, Thucydides saw a direct, linear progression of events from Perdiccas' intrigues to the meeting at Sparta and the eventual declaration of war by the Peloponnesians. Perdiccas must therefore be seen as the catalyst which precipitated the proximate cause of the War. Obviously other factors and pre-conditions were important. Without Perdiccas' actions, however, war might not have been declared in 432, and the two major powers might well have continued their coexistence[11].

By his actions of 433-432 B.C. Perdiccas not only helped bring on the War, he also created serious problems for Athens in the Thraceward district which would drain her resources for years to come. First and most obviously, he left Athens the task of recapturing Potidaea. The Athenian siege of that city occupied a major army of up to 4600 hoplites for two years and cost over 2000 talents[12]. Thus, just when Athens faced the pressure of Spartan invasion and the devastating loss of population caused by the plague, the siege of Potidaea required the diversion of approximately one-third of her hoplite force and used up perhaps a quarter of her financial reserves. To make matters worse, Perdiccas had sparked a general revolt of Athenian allies in Chalcidice. Moreover, he had persuaded many of these rebel cities to abandon their coastal sites, which were vulnerable to Athenian attack, and promised them land in his own territory to cultivate as long as they continued their war with Athens. Following Perdiccas' advice and enticed by his offer of land, these cities in 432 amalgamated to form a single Chalcidian state and resettled at Olynthus[13]. Thus, Perdiccas played the role of midwife in the creation of the Chalcidian Confederacy, which would become one of the more successful Greek experiments in federation. Its existence prevented Athens from reasserting full control ot a significant imperial district and consequently cost her considerable loss of revenues.

In 431 B.C., after suffering a strong Athenian attack which cost him the

10. Thucy. I. 71. (Corinthians); I. 85 (Archidamus).

11. Sealey, «Causes», highlights this linear causal sequence, but then chooses to downplay it as a «habit of mind», which Thucydides shared with Herodotus. Sealey then argues that Thucydides saw the origin of the War in a more complex, cumulative set of causes which involved Corcyra, Megara, Ambracia in addition to Potidaea. Certainly these other factors were important in predisposing the Spartans to a declaration of war, but this is not to deny Thucydides' emphasis on the Potidaean factor. As Sealey himself points out, fifth century thinkers could and did use the «cumulative» argument. That Thucydides here chose the linear mode is surely indicative of the importance he placed on the Potidaean events, and by implication on the actions of Perdiccas.

12. On the costs of the Potidaean siege see Donald Kagan, *The Archidamian War* (Ithaca, 1974), 97-100.

13. Full discussion of the foundation of the Chalcidian Confederacy and the identification of participating states in Michael Zahrnt, *Olynth und die Chalkidier* (Munich, 1971).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

important coastal city of Therme, Perdiccas sought a reconciliation with Athens. The Athenians were now fully aware of the mischief possible from a hostile Macedonia and were anxious as well to re-establish access to Macedonian timber. Consequenlty, they accepted a rapprochement with Perdiccas which included the return of Therme to his control[14]. It is in this context that I would place that much debated and variously dated treaty preserved in the inscription of I.G. I², 71[15]. According to the terms of this treaty, the Athenians recognized Perdiccas as legitimate king of Macedonia, and in return received his friendship and exclusive rights to Macedonian timber. In following years the Athenians' very real desire to maintain this accommodation with Macedonia is revealed by their willingness to overlook Perdiccas' repeated encroachments against another Athenian ally, Methone[16].

Nevertheless, the Athenians made a complete break with Perdiccas in 424, when they realized that he had totally abrogated their alliance and supported the arrival of a Peloponnesian army commanded by the brilliant Spartan general Brasidas. To be sure, Perdiccas cannot claim primary responsibility for this expedition. The Chalcidians had been arguing it for some time, and Thucydides stresses Spartan domestic problems along with Brasidas' own ambition as additional factors leading to this campaign. Nevertheless, Perdiccas played a vital role in this affair. He arranged passage for the Spartan army through Thessaly and bore one half the cost of maintaining the army. Without Perdiccas' assistance it is doubtful that Brasidas' force could have reached the northern arena of the War. At any rate, the Athenians held Perdiccas responsible for Brasidas' arrival. And further careful reading of Thucydides' account of this episode reveals that Perdiccas' motives had little to do with Athens. On the contrary, his primary aim was to obtain Spartan assistance in extending his rule to the west and reducing the Lyncestian King, Arrabaios. Immediately upon Brasidas' arrival Perdiccas led him with his army against Arrabaios and was dismayed to discover that the Spartan commander would not attack without first conferring with his rival. Brasidas' insistence upon negotiations and his sympathetic hearing of Arrabaios led to a quarrel with Perdiccas and the withdrawal of the Peloponnesian army without an attack on Arrabaios. Perdiccas indicated his disappointment and frustration by reducing his subsidy of the Spartan force[17].

14. Thucydides II. 29.

15. Text of this inscription with modern literature in Hermann Bengtson, *Die Staatsverträge des Altertums* (Munich, 1962), no. 186. Richard R. Hoffman, «Perdiccas and the Outbreak of the Peloponnesian War», *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 16 (1975), argues convincingly for a 431 date.

16. On Methone's troubles with Perdiccas and Athenian forbearance see Russell Meiggs, *The Athenian Empire* (Oxford, 1972), 534-536.

17. Thucy. IV. 78-88.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Brasidas then proceeded with his real mission: to win over or capture Athenian bases in Chalcidice and the Strymon basin. His success is well known. By guile, persuasion, or force he gained control of eight cities, most importantly Amphipolis. Perdiccas supported this campaign and is specifically mentioned in connection with the capture of Amphipolis. Then, as soon as he was able, Perdiccas persuaded Brasidas to join him in a second expedition against Arrabaios. This campaign turned into a debacle. The treachery of Perdiccas' Illyrian allies together with his own too hasty retreat threatened Brasidas' army with destruction. This affair totally alienated the Spartan commander, who washed his hands of Perdiccas and immediately returned to defend his newly won gains from the expected Athenian counterattack[18].

However narrow his motives in supporting the arrival of Brasidas, Perdiccas had again undertaken actions which had profound significance for the larger war. Brasidas' initial victories were serious enough in themselves, especially his capture of Amphipolis, but these achievements also stimulated further defections from the Athenian alliance. Taken together, these losses offset the considerable success which Athens had enjoyed in the southern theater of the conflict, most notably at Pylos. Dismayed at Athenian naval victories, anxious about their hoplites captured on Sphacteria, and alarmed over the defections of Messenian helots, the Spartans had offered peace in 425. Without Brasidas' successes in the north, it is concievable that the two major Greek powers would have agreed to a negotiated settlement of their conflict which left Athens' empire intact. Regardless of his motives, Perdiccas played an essential role in Brasidas' arrival, and was therefore instrumental in bringing about Athenian reversals which possibly prevented an early negotiated settlement of the War in 425 or 424.

Perdiccas had one last significant role to play in the War before its first phase ended in 421 with the Peace of Nicias. In 423 the Spartan government planned to send a second army north to aid Brasidas. If he could have obtained these reinforcements, he might have further weakened the Athenian position in the northern Aegean. However, Perdiccas chose this moment to switch his allegiance back to Athens and used his influence to prevent the passage of the new army through Thessaly. Again a careful reading of Thucydides reveals that his actions were not based so much on a desire to influence the outcome of the larger war, but arose out his hatred for Brasidas[19]. This went back to the disastrous second campaign against Arrabaios. Enraged over the treachery of Perdiccas' supposed allies and the premature Macedonian withdrawal, which left his army in a very dangerous position, Brasidas allowed his soldiers to loot the straggling units of the Macedonian baggage train. Thucydides reports that

18. Thucy. IV. 102-116, 124-128.
19. Thucy. IV. 132.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

this incident led Perdiccas to regard Brasidas as an enemy and «cherish a hatred of the Peloponnesians, which was indeed not consistent with his feeling against the Athenians». Nevertheless, the effect of Perdiccas' reversal of loyalties was to limit Brasidas' resources and to leave him in a weaker position to face the Athenian counterattack against Amphipolis in 422. His death there along with that of the Athenian general, Cleon, allowed a lull in hostilities which led to a truce. In the next year Sparta and Athens, exhausted by ten years of war, agreed to the Peace of Nicias.

The above assessment of Perdiccas' relations with the Greek city-states during the Peloponnesian War reveals, I hope, the extremely significant role which this king played in the conflict between the major powers, Sparta and Athens. Although Perdiccas ruled a relatively weak kingdom on the periphery of the Greek world, he can be seen as the catalyst which triggered the outbreak of the war. In addition, he promoted defections in the Thraceward district of the Athenian Empire, promoted the formation of the Chalcidian Confederacy, and made possible the arrival of a Spartan army in the Thraceward region. Without these actions which weakened Athens and offset Athenian successes in the southern theater of the War, Sparta might well have accepted an early negotiated settlement which recognized the integrity of Athenian Empire. Perdiccas was, therefore, largely responsible for the outbreak and prolongation of the first phase of the War. Then, his decision to abandon Brasidas and support Athens helped prevent a decisive Spartan victory in the north. In this sense he contributed to the stalemate which brought the Peace of Nicias in 421. In all of this, I would argue that Perdiccas' actions arose largely out of motives unrelated to the major issues of the War. His actions of 433-422 which were so important for the outbreak of the War were defensive and designed to strengthen his position against the Athenians. Similarly, it was Perdiccas' dreams of territorial expansion and his rivalry with Arrabaios that led him to support Brasidas, and his personal humiliation and hatred of Brasidas that led him to switch his support to Athens in 423. Finally, I would stress the importance of a careful reading of Thucydides, our only source for most of Perdiccas' career. Modern analysts of the War naturally emphasize the larger dynamics of the conflict. Indeed Thucydides himself tends to do the same. Nevertheless a careful reading of the details of his account allows a proper appreciation of Macedonia's role in the War and a fuller understanding of Perdiccas' motives.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

11

«ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ» ΤΑΦΟΙ ΣΤΗΝ ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΟΥ ΣΠΕΡΧΕΙΟΥ

Φανουρία Δακορώνια

Ἡ κοιλάδα τοῦ Σπερχειοῦ, σταυροδρόμι στό κέντρο τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου, ὑπῆρξε κατά παράδοξο τρόπο ἕνας χῶρος, πού ἀμελήθηκε ἀπό τήν ἀρχαιολογική ἔρευνα καί γενικώτερα ἔμεινε μακρυά ἀπό τό ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν. Ἡ ἀπόδειξη βρίσκεται στήν διεθνῆ καί ντόπια βιβλιογραφία. Ἐλάχιστοι ἀσχολήθηκαν μέ τήν ἔρευνα καί τήν μελέτη τῆς περιοχῆς καί ὅ,τι ἔχει γραφεῖ γι᾽ αὐτήν ἔχει βασισθεῖ σέ ἱστορικοφιλολογικές πηγές καί ἐπιφανειακές ἐνδείξεις. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά ἀποδειχθεῖ πόσα λάθη ἔχουν γίνει μέχρι σήμερα ἀπό τούς λίγους, πού ἀσχολήθηκαν μέ αὐτήν, ἀπό ἔλλειψη ἀνασκαφικῶν δεδομένων.

Οἱ σωστικές ἀνασκαφές πού διενεργήθηκαν τά τελευταῖα χρόνια στόν χῶρο τῆς κοιλάδας τοῦ Σπερχειοῦ μετά τήν ἵδρυση μιᾶς νέας Ἐφορείας στήν Λαμία, ὅσο ἄχαρες καί ἂν ἦταν λόγω τοῦ ἀποσπασματικοῦ χαρακτῆρα τους καί τῶν πιεστικῶν συνθηκῶν κάτω ἀπό τίς ὁποῖες ἔγιναν, ἐν τούτοις ἀποτελοῦν μέχρι σήμερα πολύτιμα στοιχεῖα, τά μοναδικά, γιά νά ἀρχίσει νά διαγράφεται καθαρότερα ἡ θολή εἰκόνα, πού εἴχαμε γιά τήν ἱστορία τῆς περιοχῆς.

Ἐν πάση περιπτώσει πάντως πρέπει νά τονιστεῖ ἐξ ἀρχῆς, ὅτι τά στοιχεῖα, πού ἔρχονται σέ φῶς κάθε μέρα δέν φαίνονται νά ἀνατρέπουν παγιωμένες θεωρίες γιά τήν ἱστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς κεραμεικῆς, ἤ τῆς τέχνης γενικώτερα τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Οἱ μικρές διαφοροποιήσεις, πού παρουσιάζονται ἀπό γενικά παραδεδεγμένα συμπεράσματα δείχνουν ἁπλῶς, μέ ποιό τρόπο υἱοθετήθηκαν ἐλαφρά προσαρμοσμένες στό πνεῦμα, τίς ἀνάγκες καί τίς δυνατότητες τοῦ χώρου, πρακτικές ἄλλων περιοχῶν.

Ἔτσι καί ἡ παρουσίαση μερικῶν τάφων δέν ἀποτελεῖ ἕνα ἀνατρεπτικό

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΔ: *Ἀρχαιολογικόν Δελτίον*.

Ath Agora IV: R.H. Howland, *Athenian Agora*, IV, Greek Lamps and their Survivals, Princeton 1958.

Δρούγου - Τουράτσογλου 1980: Σ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, *Ἑλληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, Ἀθῆναι 1980.

Hope Simpson - Dickinson 1979: R. Hope Simpson-O.T.P.K., Dickinson, *A gazeteer of Aegean Civilization in the Bronze Age*, Vol. I, The Mainland and the Islands, Göteborg, 1979.

Isthmia III: O. Broneer, *Isthmia* III, Terracota Lamps.

Kurtz - Boardman 1971: D. Kurtz - J. Boardman, *Greek Burial Customs*, New York 1971

Τσάκος 1977: K. Τσάκος: Ἑλληνιστικοί τάφοι στήν Σάμο, *Α.Δ* 32, 1977, Α, σελ. 344.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

γεγονός, ἀλλά ἁπλῶς ἀποσαφηνίζει πῶς καί πότε υἱοθετήθηκαν ἀπό τούς κατοίκους τῆς περιοχῆς τά μακεδονικά μοντέλα τάφων.

Μέ τόν ὅρο «μακεδονικοί τύποι» τάφων ἐννοοῦνται οἱ κτιστοί καί οἱ θαλαμωτοί λαξευμένοι στό φυσικό ἔδαφος.

Μέχρι στιγμῆς ἔχουν βρεθεῖ δύο κτιστοί τάφοι, ἕνας τό 1978 στήν Ὑπάτη[1] στήν θέση Σαραντάρι καί ἕνας τό 1980 κοντά στίς Μεξιᾶτες[2] (Σχ. 1-2). Ἦταν καί οἱ δύο μικροί σχετικά θάλαμοι κατασκευασμένοι ἀπό λαξευτούς λιθόπλινθους καί μέ στέγη καμαρωτή. Ἐκεῖνος τῆς Ὑπάτης ἦταν τετράγωνος πλευρᾶς 1,84 μ. καὶ ὕψους 1,30 μ. Ὁ τάφος τῶν Μεξιατῶν ἦταν ὀρθογώνιος μήκους 1,80 μ., πλάτους 2,20 μ. καί ὕψους 2,10 μ. Καί οἱ δύο εἶχαν ὀρθογώνια εἴσοδο μέ παραστάδες καί μονόλιθα ἀνώφλια καί κατώφλια, πού ἔκλειναν ἀπό τήν ἔξω πλευρά μέ μία μονόλιθη πλάκα ἀσβεστολιθική ἀνάλογη μέ τίς διαστάσεις τῆς εἰσόδου (Ὑπάτη 1,10×0,50, Μεξιᾶτες 1,50×0,60).

Οἱ συνθῆκες εὑρέσεως τοῦ τάφου τῆς Ὑπάτης -πολύ μεγάλες ἐπιχώσεις καί δυσκολίες ἀποχωματεύσεως- δέν μᾶς ἐπέτρεψαν νά διαπιστώσουμε τήν ὕπαρξη τοῦ δρόμου, πού ἀσφαλῶς ὑπῆρχε καί ὁδηγοῦσε στήν εἴσοδο.

Στίς Μεξιᾶτες πάντως διαπιστώθηκε δρόμος μήκους 3,50 μ. καί πλάτους 1,50 μ. λαξευμένος στό παρθένο ἔδαφος μέ ἔντονη κλίση πρός τήν εἴσοδο. Ὅλη ἡ κατασκευή τοῦ θαλάμου ἐδραζόταν σέ μία ὑποθεμελίωση ἀπό ἀργούς λίθους μέσα σέ ἀνάλογο λάξευμα στόν βράχο. Ἀργολιθοδομή στήριζε ἐξωτερικά τά τοιχώματα τοῦ θαλάμου μέχρι τήν ἀρχη τοῦ τόξου τῆς στέγης. Ἡ πρόσοψη ἦταν ἐλεύθερη ἀπό ἀργολιθοδομή.

Πάνω ἀπό τόν τάφο σχηματίστηκε τύμβος διαμ. περίπου 4,50 μ. τοῦ ὁποίου τά χώματα συγκρατοῦσε κυκλικός περίβολος, τμῆμα μόνον τοῦ ὁποίου βρέθηκε.

Ἡ ὕπαρξη τῆς ἀργολιθοδομῆς καί ὁ τύμβος ἀποδεικνύουν, ὅτι ὁ τάφος δέν ἦταν ὁρατός, παρά μόνον ἴσως ἡ εἴσοδός του, πού εἶχε ἐπιμελέστερη ἐμφάνιση.

Ὁ ἀνεξάρτητος προσανατολισμός τῶν τάφων (Ὑπάτη Α-Δ μέ τήν εἴσοδο ἀνατολικά, Μεξιᾶτες Β-Ν μέ τήν εἴσοδο στά Β) ὑποδεικνύει ἴσως ὅτι ἡ θέση τους εξαρτιῶνταν ἀπό τούς δρόμους καί ὄχι ἀπό θρησκευτικούς ἤ ἄλλους λόγους, ἄν καί ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι οἱ πολυάριθμοι ἑλληνιστικοί κιβωτιόσχημοι τάφοι στήν περιοχή ἔχουν πάντα προσανατολισμό Α-Δ σέ ποσοστό 100%.

Πράγματι μπροστά ἀπό τίς εἰσόδους καί τῶν δύο τάφων ἀκόμη σήμερα περνᾶνε δρόμοι καί τίποτα δέν ἀποκλείει καί τήν ἐποχή τῆς κατασκευῆς τους οἱ δρόμοι νά εἶχαν παρόμοια θέση, γεγονός πού ἔχει παρατηρηθεῖ καί ἀλλοῦ[3].

1. *Α.Δ.* 1978, Χρονικά.

2. *Α.Δ.* 1980, Χρονικά (ὑπό ἐκτύπωση).

3. Δρούγου - Τουράτσογλου 1980, σελ. 107, 112, Τσάκος, 1977, σελ. 401, 29α Kurtz-Boardman,1971, σελ. 274.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

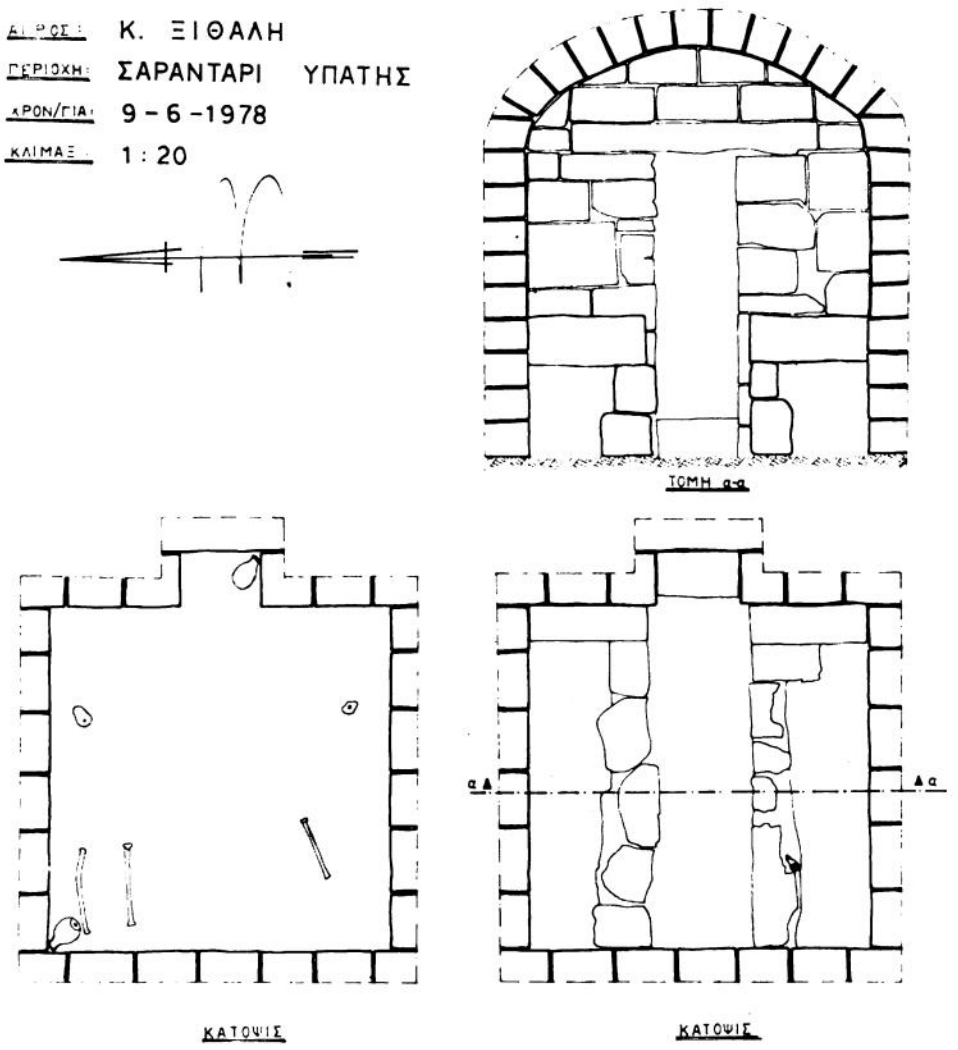

Σχ. 1

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Καί στούς δύο τάφους τό δάπεδο ἦταν ὁ φυσικός βράχος. Δεξιά καί ἀριστερά τῆς εἰσόδου ἀνά μία κλίνη, πού κατελάμβανε ὅλο τό μῆκος καί διαμόρφωναν στό κέντρο διάδρομο πλάτους 0,50 - 0,70 μ. Οἱ κλίνες ἦταν κτιστές κατά τήν πρός τόν διάδρομο πλευρά τους μέ μία σειρά ἁδρά δουλεμένων λίθων καί τό κενό τους ἦταν καλυμμένο μέ χρῶμα καί μικρές πέτρες. Ἡ κλίνη εἶχε κατόπιν ἐπιχριστεῖ μέ κονίαμα σέ ὅλη τήν ὁρατή ἐπιφάνειά της. Τό ὕψος τῶν κλινῶν 0,50 -0,60 μ.

Στήν Ὑπάτη στό ἀνατολικό τμῆμα τῶν κλινῶν ὑπῆρχε ἕνας ἁδρά δουλεμένος πορώλιθος ἐν εἴδη προσκεφαλαίου πάνω στόν ὁποῖο ἀκουμποῦσε τό κεφάλι τοῦ νεκροῦ πού εἶχε τοποθετηθεῖ ὕπτιος καί ἐκτάδην. Ἴχνη κονιάματος σέ διάφορα σημεῖα τοῦ ἐσωτερικοῦ καί τῶν δύο τάφων μᾶς βεβαιώνουν ὅτι οἱ τάφοι ἦταν ἐπιχρισμένοι μέ ἀσβεστοκονίαμα ἀλλά δέν διαπιστώθηκε ἂν εἶχαν ζωγραφική διακόσμηση.

Ἀπό τήν χρονολόγηση τῶν κτερισμάτων τῶν δύο τάφων συμπεραίνεται ὅτι ὁ τύπος εἰσήχθη στήν περιοχή ἤδη στόν 3ο αἰ. π.Χ. (βλ. Φωτ. 1 λυχνάρι τάφου Ὑπάτης, 2ο μισό 4ου αἰ. π.Χ. ἕως πρῶτο μισό 3ου αἰ. π.Χ.[4] καί Φωτ. 2 λυχνάρι τάφου Μεξιατῶν μέσων 3ου αἰ. π.Χ.[5]).

Οἱ τάφοι δέν ἔχουν τίποτε τό φιλόδοξο σάν τούς ἀνάλογους μνημειακούς τάφους τῆς Μακεδονίας οὔτε διάκοσμο ἀρχιτεκτονικό ἤ ζωγραφικό. Εἶναι ἐμφανῶς φτωχικές ἐπαρχιακές μιμήσεις ἐκείνων. Ὁ τάφος τῆς Ὑπάτης δέν φαίνεται νά χρησιμοποιήθηκε πολλές φορές καί ὄχι πέρα ἀπό τόν 3ο αἰ. ἐνῶ ἐκεῖνος τῶν Μεξιατῶν χρησιμοποιήθηκε μέχρι τούς ρωμαϊκούς χρόνους.

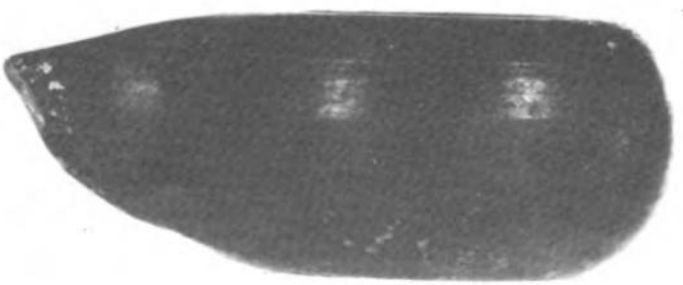

Φωτ. 1 Λυχνάρι τάφου Ὑπάτης.

4. *Ath. Agora* IV, Type 30B No 419, σελ. 98 πιν. 15, 41, *Isthmia* III, Type I Y B No58, σελ. 11 πιν. 2, 15.

5. *Isthmia* III, Type X σελ. 22 No 221 πίν. 18.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

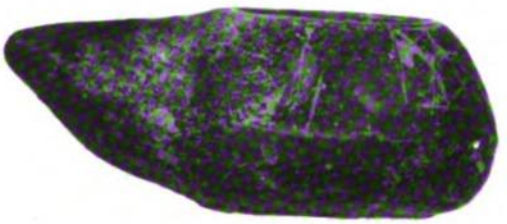

Φωτ. 2. Λυχνάρι τάφου Μεζιατῶν.

Ὁ δεύτερος τύπος «μακεδονικοῦ» τάφου εἶναι οἱ μεγάλοι θαλαμωτοί. Μιά συστάδα τέτοιων τάφων (7 τόν ἀριθμό) βρέθηκε τό 1980 στήν νότια πλαγιά τοῦ χαμηλοῦ λόφου, πού βρίσκεται ΝΔ τῆς Ἀκρόπολης τοῦ Ἀχινοῦ καί ἔχει βεβαιωθεῖ ἀπό ἀλλεπάλληλες ἀνασκαφές ὅτι ἐκεῖ ἦταν τό ἑλληνιστικό νεκροταφεῖο τοῦ ἀρχαίου Ἐχίνου[6]. Οἱ τάφοι πρέπει νά ἦταν ὁρατοί στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα καί πρίν ἐπεκταθεῖ ἡ πόλη πρός τά ἐκεῖ, οἱ μελετητές δέ τῆς περιοχῆς εἶχαν πιστέψει, ὅτι ἦταν μυκηναϊκοί[7].

Ὅλοι ἦταν ὀρθογώνιοι εὐρύχωροι θάλαμοι διαστάσεων ἀπό 2,50 - 1,80 μ. ἐπί 1,30 ἕως 2,10 μ., πλησιάζουν πρός τό τετράγωνο (Σχ. 3). Εἶχαν λαξευτεῖ στό βράχο καί εἶχαν θολωτή ὀροφή, τό μέγιστο ὕψος τους ἀπό 1,50 μ. ἕως 2 μ. Εἶχαν ὅλοι τήν εἴσοδο πρός νότον, πρός τήν ὁποία ὁδηγοῦσε ἕνας δρόμος πού στό ἄκρο του εἶχε σκαλοπάτια[8]. Ἦταν ὅλοι μονοθάλαμοι χωρίς κόγχες στά τοιχώματα.

Οἱ εἴσοδοι ὀρθογώνιοι πλάτους 0,60 - 0,70 μ. εἶχαν τήν πρόσοψη ἐπιμελέστερα λαξευμένη, ἀλλά πουθενά δέν διαπιστώθηκε προσπάθεια ἀρχιτεκτονικῆς διαμόρφωσής της. Εἶναι καί ἐδῶ προφανής ἡ ἐπαρχιακή μίμιση μιᾶς ὁμάδας, πού στά βασικά της στοιχεῖα υἱοθετήθηκε, χωρίς ὅμως τίς ἀνάλογες ἐκλεπτύνσεις.

Πουθενά ἐξάλλου δέν διαπιστώθηκαν ἐπιχρίσματα ἤ ἄλλες βελτιώσεις στό ἐσωτερικό ἤ τό ἐξωτερικό τῶν τάφων.

Οἱ εἴσοδοι ἔκλειναν εἴτε μέ μία πλάκα, πού τή στήριξαν μέ μικρότερες πέτρες ἤ μέ ξερολιθιά.

Ἕνα ἐνδιαφέρον στοιχεῖο, τελείως νέο ἀπό ὅσο μπορῶ να γνωρίζω, εἶναι ἡ παρουσία μιᾶς βάσης στήλης ἀκριβῶς μπροστά στήν εἴσοδο ἑνός τάφου (Φωτ. 4 - Σχ. 3) γεγονός πού ἄν δέν εἶναι τυχαῖο, καί δέν πιστεύω ὅτι ἦταν,

6. *ΑΔ* 1980, Χρονικά (ὑπό ἐκτύπωση).
7. Hope Simpson - Dickinson, 1979, σελ. 266.
8. Δρούγου - Τουράτσογλου, 1980, σελ. 108.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Φωτ. 3. Τάφος V Ἀχινούς. Οἰκόπεδο Κούτρα. Ἡ βάση τῆς σμίλης μπροστά στήν εἴσοδο

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

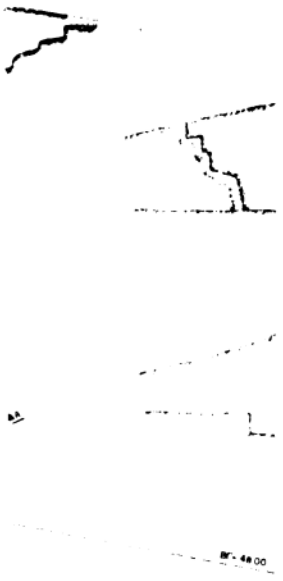

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

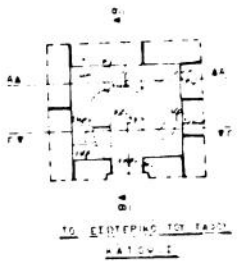

ΤΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΤΟΥ ΕΔΑΦΟΥΣ
ΚΑΤΟΨΙΣ

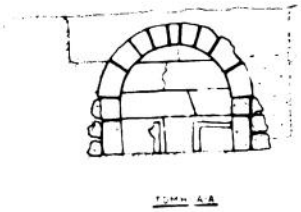

ΤΟΜΗ ΑΑ

ΓΕΝΙΚΗ ΑΠΟΨΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ
ΚΑΤΟΨΙΣ

Σχ. 1

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

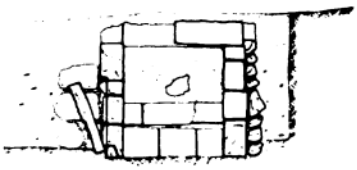

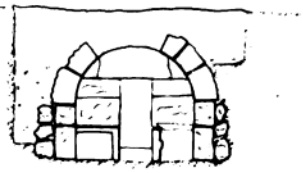

ΤΟΜΗ ΓΓ

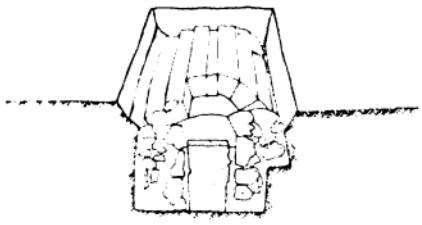

ΔΥΟ ΤΑΦΟΙ Ι

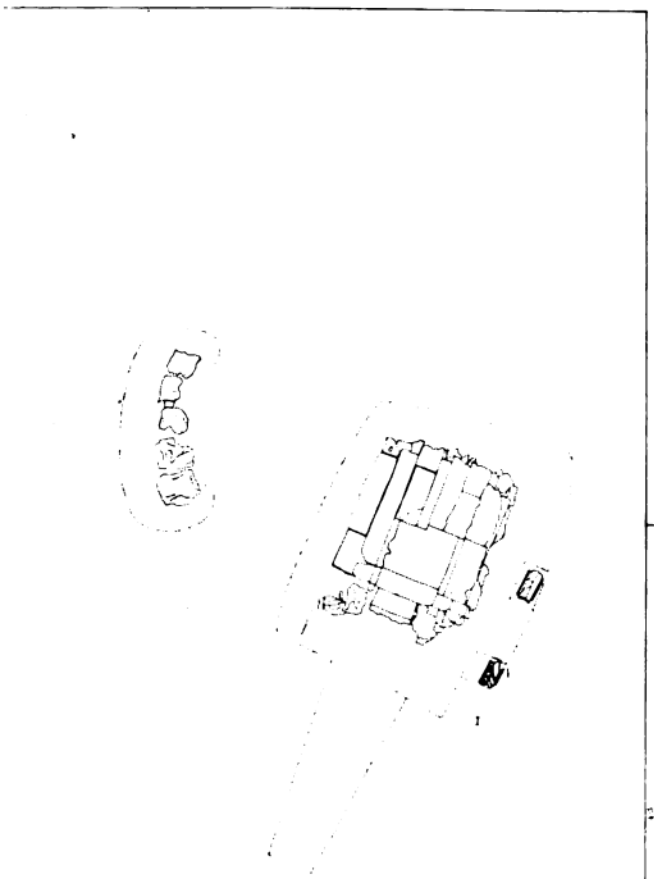

ΤΟΜΗ ΑΑ ΤΑΦΟΥ Ε

ΚΑΤΟΨΗ ΤΑΦΟΥ

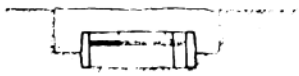

ΤΟΜΗ ΑΑ

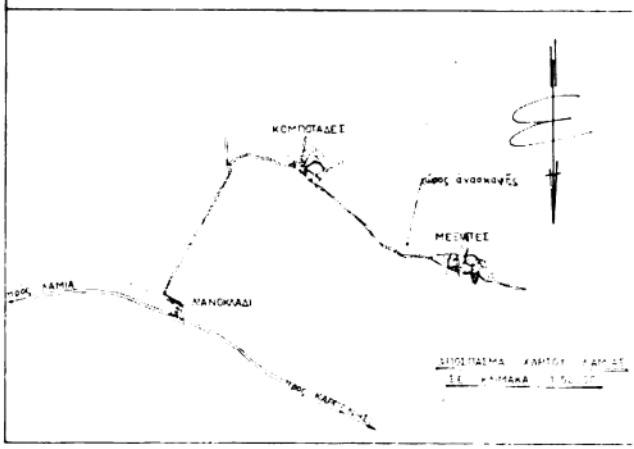

ΠΡΟΣ ΜΕΣΙΑΤΕΣ

ΑΓΡΟΣ	Δ. ΚΑΛΤΣΑ
ΠΕΡΙΟΧΗ	ΜΕΞΙΑΤΩΝ
ΟΔΟΣ	ΛΑΜΙΑΣ - ΥΠΑΤΗΣ
ΧΡΟΝΟΣ	24- 4 -1 x80
ΚΛΙΜΑΚΑ	1:50

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

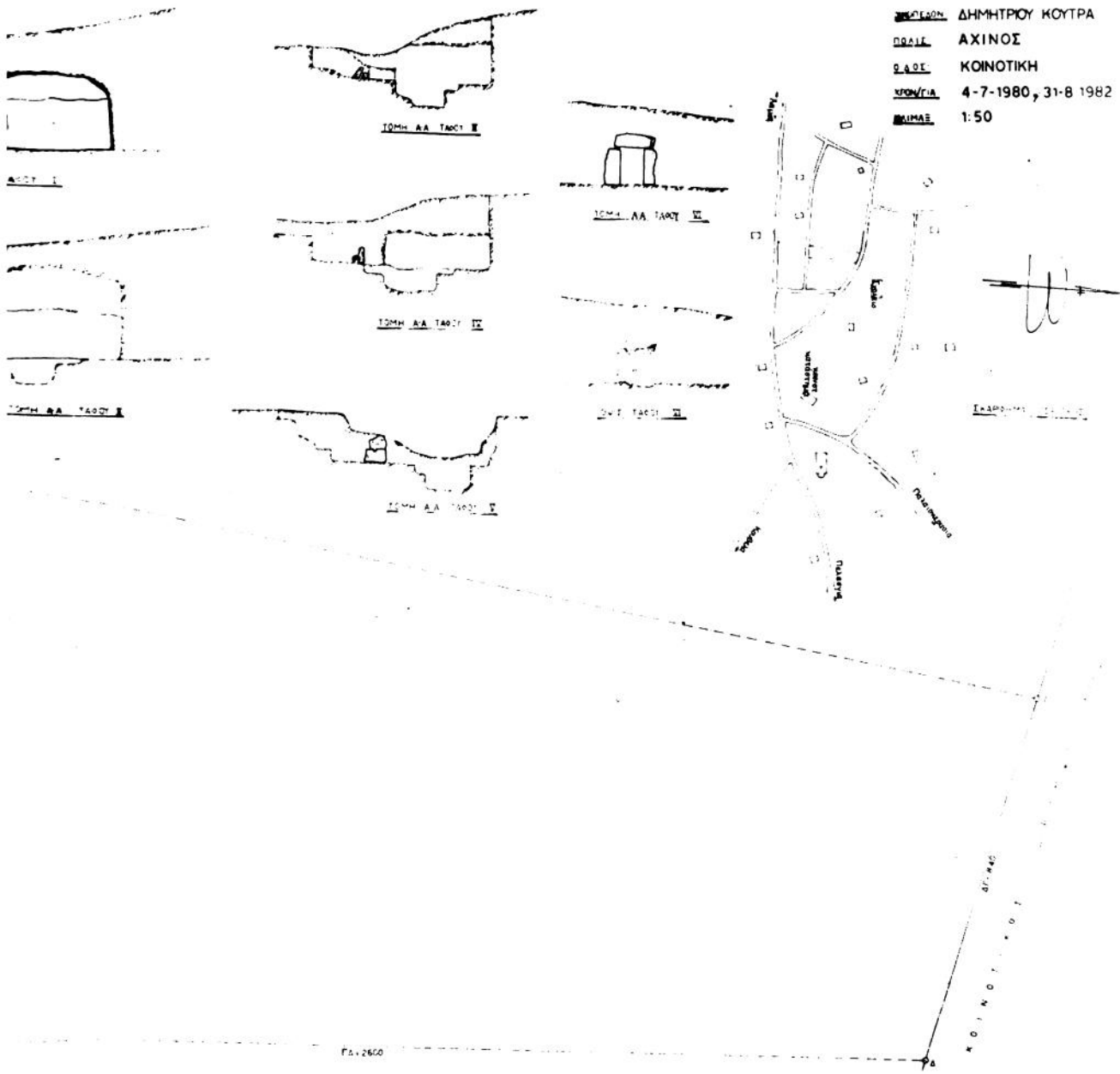

3.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

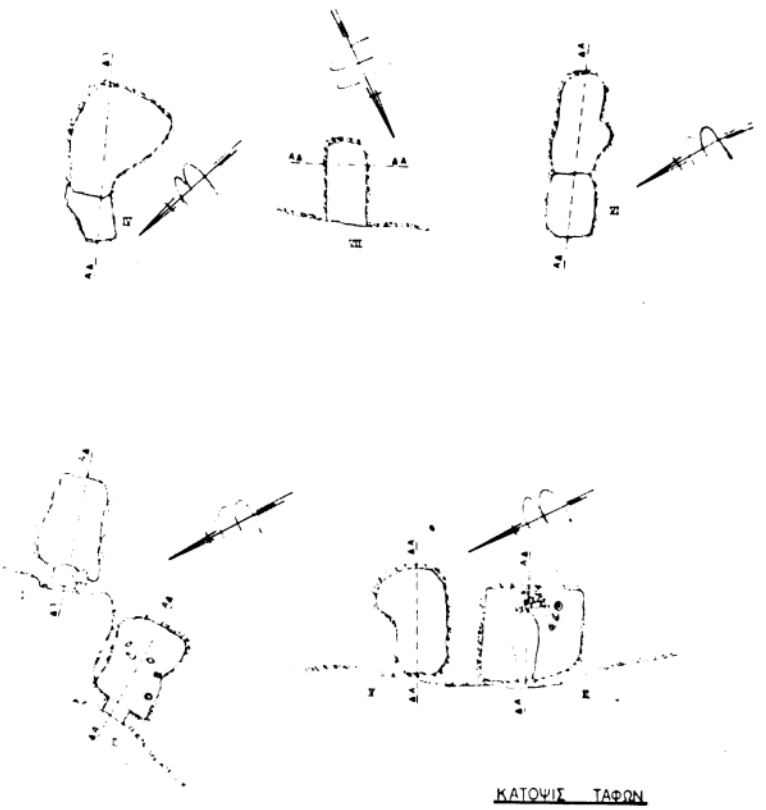

ΚΑΤΟΨΙΣ ΤΑΦΩΝ

Σχέδ. 4.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

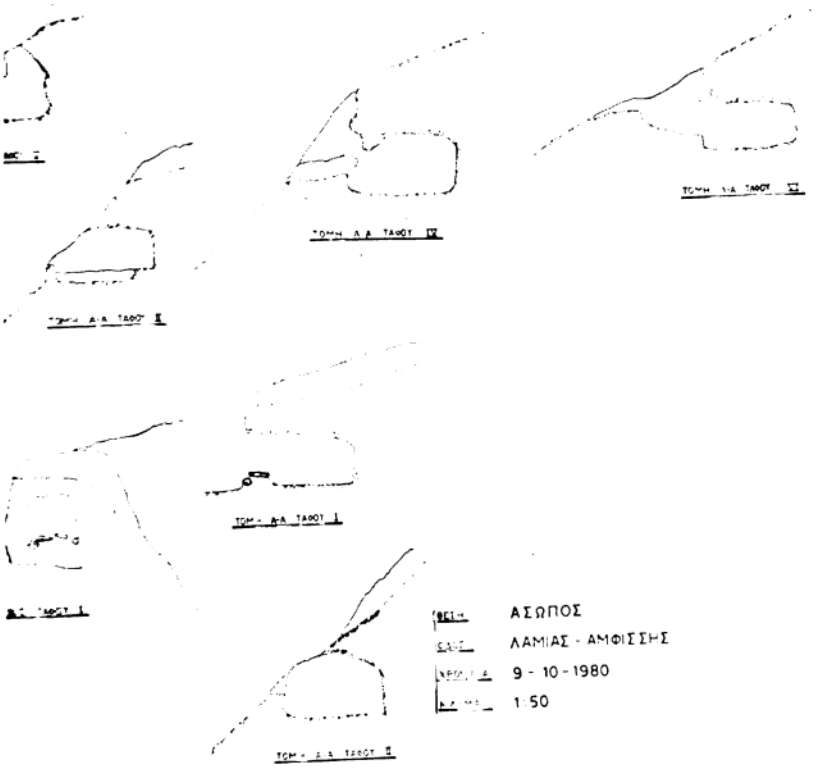

ΘΕΣΗ ΑΣΩΠΟΣ

ΕΛΟΣ ΛΑΜΙΑΣ - ΑΜΦΙΣΣΗΣ

ΗΜΕΡ/ΝΙΑ 9 - 10 - 1980

Κ.Χ. 1:50

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

ὑποδηλώνει τήν ὕπαρξη μιᾶς ἐπιτύμβιας στήλης, πού λειτουργοῦσε ἐδῶ καί γιά νά φράζει τήν εἴσοδο καί σάν σῆμα τοῦ τάφου. Ἔτσι ὅμως τίθεται τό πρόβλημα ἄν οἱ τάφοι ἦταν ὁρατοί ἤ κάθε φορά καταχώνονταν. Ἀπό τούς τάφους τῆς κοιλάδας τοῦ Σπερχειοῦ ἔχουμε μερικές ἐνδείξεις, πού μπορεῖ νά στηρίξουν τήν ἄποψη ὅτι μπορεῖ οἱ εἴσοδοι τουλάχιστον τῶν τάφων νά ἦταν ὁρατές. Ἐκτός τῆς ὕπαρξης τῆς βάσης, πού ἀναφέρθηκε, τό γεγονός ὅτι μέχρι τίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα ἦταν ὁρατές οἱ εἴσοδοι, χωρίς οἱ τάφοι νά ἔχουν συλληθεῖ[9], ἀποτελεῖ ἕνα ἄλλο τεκμήριο.

Ἐξ ἄλλου στήν περίπτωση τοῦ τάφου τῶν Μεξιατῶν, ὁ ὁποῖος βρέθηκε ἀσύλλητος, μπροστά στήν εἴσοδο, ἔξω ἀπό αὐτόν, βρέθηκαν ἀγγεῖα, προφανῶς λείψανα περιοδικῶν προσφορῶν στόν νεκρό. Οἱ προσφορές αὐτές, πού ἔχουν ἐπιβεβαιωθεῖ σάν πρακτική τῶν ἀρχαίων[10], δέν θά ἦταν δυνατόν νά λάβουν χώρα, ἐάν ἡ εἴσοδος εἶχε καταχωσθεῖ.

Στό δάπεδο ὅλων τῶν τάφων κατά τό ἄξονα τοῦ δρόμου στό κέντρο τοῦ θαλάμου ὑπῆρχε ὀρθογώνιο λάξευμα τοῦ ὁποίου τό βάθος ἐποίκιλλε ἀπό 0,50 μ. ἕως 0,60 μ. καί τό μέσο πλάτος κυμαινόταν στά 0,60 μ. Τό λάξευμα αὐτό κατά τίς δύο σκοτεινές πλευρές του σχημάτιζε ἕνα ἀναβαθμό πάνω στόν ὁποῖο βρέθηκαν ἀκουμπισμένα κτερίσματα (Φωτ. 4).

Σέ ὅλα τά λαξεύματα βρέθηκαν ὀστᾶ συσσωρευμένα καί κτερίσματα (Φωτ. 5).

Μέ τό λάξευμα αὐτό στό κέντρο σχηματίζονται τρεῖς «κλίνες». Τό δάπεδο ὅμως εἶναι ἐνιαῖο καί δέν ξεχωρίζει ἡ μία ἀπό τήν ἄλλη κλίνη. Πρόκειται δηλαδή γιά μία ἁπλοποιημένη ἀπόδοση κλινῶν, πού ἔχει παρατηρηθεῖ καί σέ ἄλλες περιπτώσεις ἐπαρχιακῶν δειγμάτων τάφων τοῦ τύπου αὐτοῦ[11]. Τό ἐσωτερικό τοῦ θαλάμου δέν ἔχει καμιά διακόσμηση, οὔτε κονιάματα — πουθενά ἄλλωστε δέν διαπιστώθηκε ἡ παρουσία τους. Μόνο σ' ἕνα τάφο τό δάπεδο εἶχε στρωθεῖ μέ πηλό ἀνακατωμένο μέ ἄχυρο. Ἀπό τήν ἔρευνα τῶν δημοσιευμένων τάφων φαίνεται τό στοιχεῖο αὐτό νά εἶναι μοναδικό.

Οἱ θαλαμωτοί αὐτοί τάφοι, ὅπως φαίνεται ἀπό τά κτερίσματά τους, πρέπει νά υἱοθετήθηκαν τόν 2ο π.Χ. κάποτε στό 2ο τέταρτο τό ἐνωρίτερο.

Οἱ τάφοι εἶχαν προσανατολισμό Β-Ν καί τήν εἴσοδο στά Ν. Νότια τοῦ ὑψώματος, ὅπου βρέθηκαν περνάει ἡ κεντρική ὁδική ἀρτηρία Λαμίας - Ἀχινοῦ - Πελασγίας - Βόλου καί ἀπό διάφορα στοιχεῖα, πού ἔχουν κατά καιρούς συλλεγεῖ ἀπό σωστικές ἀνασκαφές —θέση τάφων καί νεκροταφείων, πορεία τείχους, διαμόρφωση φυσική τοῦ ἐδάφους— φαίνεται ὅτι καί ἡ ἀρχαία ὁδική ἀρτηρία ἀκολουθοῦσε τήν ἴδια διαδρομή.

Πρόσφατα βρέθηκαν στή Λαμία ἄλλοι πέντε ὅμοιοι τάφοι, πάλι σέ πλαγιά λόφου μέ τίς εἰσόδους δυτικά, πρός πιθανή ὁδική ἀρτηρία.

9. Hope Simpson - Dickinson, 1979, σελ. 266.
10. Kurtz - Boardman 1971, σελ. 205.
11. Τσάκος 1977, σελ. 403.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Φωτ. 4. Ἐσωτερικό τάφου Π.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Ὡς πρός τήν θέση τῶν τάφων τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. διαπιστώθηκε ὅτι βρίσκονται κοντά στά τείχη τῶν ὁμώνυμων πόλεων καί σέ λοφώδεις περιοχές, ἐνῶ οἱ κτιστοί τάφοι βρίσκονται σέ πεδινά μέρη καί μακρυά ἀπό γνωστές ὀχυρώσεις.

Σχετικά μέ τόν χαρακτηρισμό τῶν λαξευτῶν θαλαμωτῶν αὐτῶν τάφων ὡς «μακεδονικοῦ τύπου» καί τήν ἐμφάνισή τους στήν κοιλάδα τοῦ Σπερχειοῦ ὀφείλονται ὁρισμένες ἐξηγήσεις, πού πάλι βασίζονται σέ ἀνασκαφικά δεδομένα.

Στά ὑψώματα πάνω ἀπό τόν Ἀσωπό καί τό ὁμώνυμο πέρασμα στήν περιοχή, πού ἀποδίδεται στήν ἀρχαία Ἡράκλεια, ἀνασκάφτηκαν ὀκτώ θαλαμωτοί τάφοι μέ τήν εἴσοδο στά ΒΔ μέ μικρῶν διαστάσεων θαλάμους καί ὅπου τό ἔδαφος βόλευε, μικρούς δρόμους, ὅπου ἡ πλαγιά ἦταν ἀπότομη, χωρίς δρόμο (Σχ. 4). Εἶχαν μία μικρή εἴσοδο, πού ἔφραζε μέ ξερολιθιά καί εἶχαν καί αὐτοί θεωρηθεῖ ἀπό τούς μελετητές ὡς μυκηναϊκοί[12]. Πράγματι θυμίζουν τούς μυκηναϊκούς μικρούς θαλαμωτούς τάφους, πού ἀφθονοῦν στήν περιοχή. Οἱ τάφοι χρονολογοῦνται ἀπό τά κτερίσματά τους στά τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.[13].

Παρόμοιοι τάφοι βρέθηκαν καί στήν δυτική πλαγιά τοῦ Κάστρου τῆς Λαμίας, ὅπου καί ἡ ἀκρόπολη.

Οἱ τάφοι αὐτοί δέν χρησιμοποιήθηκαν πέραν τοῦ 3ου αἰ. μόνο δύο στή Λαμία βρέθηκαν νά περιέχουν ταφές τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, καί ἕνας στόν Ἀσωπό τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰ.

Σέ ἕναν ἀπό τους τάφους τοῦ Ἀσωποῦ ὑπάρχει ὀρθογώνιο λάξευμα στό κέντρο. Δεδομένου ὅτι ἡ πρακτική δέν εἶναι ἄγνωστη στούς μυκηναϊκούς χρόνους, ἡ ἄποψή μου εἶναι ὅτι αὐτό τό χαρακτηριστικό, προκειμένου γιά τόν τάφο τοῦ Ἀσωποῦ, δέν ἀποτελεῖ μίμηση κλινῶν. Ἕνα ἄλλο στοιχεῖο, πού φρονῶ ὅτι συνηγορεῖ μέ αὐτή τήν ἄποψη εἶναι καί τό γεγονός, ὅτι ὁ χῶρος τοῦ ὀρθογώνιου αὐτοῦ λαξεύματος ἔχει χρησιμεύσει γιά τοποθέτηση τῶν προϊόντων προγενέστερων ταφῶν κατά τήν ἐπαναχρησιμοποίησή του καί ἴσως αὐτή νά ἦταν καί ἡ πρακτική σημασία του.

Οἱ διαφορές ἀπό ἐκείνους τοῦ Ἀχινοῦ, πού τούς ὀνόμασα «μακεδονικοῦ τύπου» καί χρονολογοῦνται στόν 2ο αἰ. π.Χ., εἶναι ἐμφανεῖς καί συνίστανται στό μέγεθος καί στήν γενικώτερη μνημειώδη ἐμφάνισή τους.

Ἡ συνήθεια τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν σέ θαλαμωτούς λαξευτούς τάφους, στήν κοιλάδα τοῦ Σπερχειοῦ φαίνεται νά μήν ἐξέλειπε σχεδόν ποτέ ἀπό τούς μυκηναϊκούς χρόνους μέχρι καί τήν ὕστερη κλασσική ἐποχή. Ὅταν ὅμως λέω *σχεδόν ποτέ* διατηρῶ μία ἐπιφύλαξη γιατί μέχρι σήμερα δέν ἔχει βρεθεῖ οὔτε ἕνας τάφος τοῦ 5ου ἤ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ὁποιουδήποτε τύπου. Ἔτσι μέ αὐτό τό χρονικό κενό —ἄν ὑποτεθεῖ ὅτι πράγματι ὑπάρχει— στήν περιοχή διαπιστώθηκε ἀνασκαφικά, ὅτι ἀπό τούς μυκηναϊκούς χρόνους

12. Hope Simpson - Dickinson 1979, 264.
13. *ΑΔ* 1980, Χρονικά (ὑπό ἐκτύπωση).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

μέχρι τούς ἀρχαϊκούς καί ἀπό τά τέλη τοῦ 4ου μέχρι τόν 3ο αἰ. π.Χ. ἡ ταφή σέ λαξευτούς θαλάμους ἀσκεῖται ἀδιάλειπτα[14].

Οἱ ἐμφανεῖς ὅμως διαφορές μεταξύ τῶν παλαιοτέρων θαλαμωτῶν τοῦ Ἀσωποῦ καί ἐκείνων τοῦ Ἀχινοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ὑπῆρξε ἡ ἀφορμή νά ταυτιστοῦν οἱ τελευταῖοι μέ «μακεδονικοῦ τύπου», διότι ὅπως φαίνεται οἱ μέν τοῦ Ἀσωποῦ εἶναι ἡ συνέχεια μιᾶς μακρᾶς παράδοσης, ἐνῶ ἐκεῖνοι τοῦ Ἀχινοῦ εἶναι ἡ ἐπαρχιακή μίμηση ἑνός προτύπου μακεδονικοῦ, σέ μία ἐποχή ἄνθησης τῆς μακεδονικῆς κυριαρχίας.

Μερικές σύντομες παρατηρήσεις διατυπώνουμε παρακάτω σχετικά μέ τά ταφικά ἔθιμα καί τόν χαρακτήρα τῶν κτερισμάτων στούς τάφους πού ἀναφέρθηκαν ἀνωτέρω[15]. Πρέπει νά τονιστεῖ, ὅτι κανένας σχεδόν νεκρός δέν βρέθηκε στή θέση του γιά νά μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ μέ ἀσφάλεια αὐτό ἤ ἐκεῖνο το κτέρισμα σέ κάποια ταφή. Τά συμπεράσματα συνάγονται ἀπό τίς παρατηρήσεις, χρονολογικές καί στατιστικές, τῶν κινητῶν εὑρημάτων τῶν τάφων, τά ὁποῖα σέ μερικούς ἀπό αὐτούς ἦταν ἰδιαίτερα πολλά καί ἐν πάση περιπτώσει ὅλοι οἱ τάφοι, ἐκτός ἀπό ἕναν στόν Ἀχινό, ἀπέδωσαν πολλά κτερίσματα, πού συνήθως στο μεγαλύτερο ποσοστό τους ἦταν ἀγγεῖα.

Ἕνα ἐνδιαφέρον στοιχεῖο εἶναι τό γεγονός ὅτι σέ κανένα ἀπό τούς τάφους τοῦ 3ου αἰώνα δέν βρέθηκαν καρφιά ἤ ἄλλα μεταλλικά στοιχεῖα, πού νά δείχνουν ὅτι ὁ νεκρός εἶχε τοποθετηθεῖ σέ φέρετρο. Σέ ἐκείνους τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. τούς λαξευτούς, μόνο τρεῖς ἀπέδωσαν μερικά. Ἔτσι φαίνεται ὅτι ὁ νεκρός τοποθετήθηκε συνήθως ἀπ' εὐθείας στό ἔδαφος.

Στούς τάφους τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (Ὑπάτη, οἰκόπεδο Παύλου[16] καί οἰκόπεδο Κούτρα[17] στήν Λαμία, Ἀσωπός, Μεξιᾶτες) δέν βρέθηκαν νομίσματα.

Νομίσματα ἐπίσης δέν βρέθηκαν καί σέ κείνους τοῦ 2ου αἰ. Μερικά νομίσματα, πού βρέθηκαν στίς Μεξιᾶτες ἀνήκουν στήν ρωμαϊκή χρήση τοῦ τάφου.

Τό ἀπαραίτητο σκεῦος μέσα στόν τάφο κατά τόν 3ο αἰ. ἦταν τό λυχνάρι, πάντοτε χρησιμοποιημένο καί κάποτε περισσότερα τοῦ ἑνός (μέχρι 3). Στόν δεύτερο αἰώνα δέν ἐμφανίζονται λυχνάρια, ἐνῶ σέ ὅσους τάφους ἡ χρήση ἐπεκτάθηκε μέχρι τά ρωμαϊκά χρόνια ξαναεμφανίζονται τότε λυχνάρια, κατά κανόνα ἀχρησιμοποίητα.

Ἀντίθετα μέ ἄλλες περιοχές, τά δακρυδόχα ἐνῶ μέ τήν πιό πρώϊμή τους μορφή ἤδη κάνουν αἰσθητή τήν παρουσία τους στούς τάφους τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ποτέ δέν ἀποτελοῦν κυρίαρχο κτέρισμα στούς τάφους.

Τά πινάκια ἐξ ἄλλου μέ ὀμφαλό, καλλίτερα ἤ ἀτελέστερα διαμορφωμένο ἤ καί χωρίς ὀμφαλό, εἶναι πολυάριθμα στούς τάφους τοῦ 2ου καί 1ου αἰ. π.Χ.

14. *Α.Δ* 1978, Χρονικά, ἀνασκαφή στό Μπικόρεμα.
15. Περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Χρονικά *Α.Δ* 1978, 1979, 1980 (ὑπό ἐκτύπωση).
16. *Α.Δ* 1978, Χρονικά
17. *Α.Δ* 1979, Χρονικά (ὑπό ἐκτύπωση).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Εἰδώλια συνοδεύουν κανονικά τόν νεκρό στόν 2ο αἰ. π.Χ. καί παριστοῦν κυρίως γυναικεῖες μορφές. Ἀφροδίτη, ἔρωτες καί Ἑρμῆ, δεῖγμα τῆς σύνδεσης τῶν σχετικῶν θεοτήτων μέ τίς χθόνιες λατρεῖες.

Στόν 3ο αἰῶνα κανονική εἶναι σέ κάθε τάφο ἡ παρουσία τοῦ μελομβαφοῦς κανθάρου.

Ἐνῶ σέ ὅλη τή διάρκεια τοῦ 3ου καί τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. κάθε τάφος περιεῖχε ἕνα σκυφίδιο ἤ ἕνα μπόουλ ὑπό οἱανδήποτε μορφή —πρώϊμο ἤ ὕστερο— τά ἀγγεῖα ὑγρῶν —πρόχοι, ἀμφορεῖς, ἀρυτῆρες, λάγηνοι— ἀντιπροσωπεύονται πενιχρά μέ ἕνα ἤ δύο τό πολύ δείγματα τοῦ εἴδους. Οἱ ταφές τοῦ τέλους τοῦ 4ου καί τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. συνοδεύονται ἀπό πυξίδες, ἐνῶ λείπει τελείως τό εἶδος, μεταγενέστερα.

Στόν 2ο αἰ. π.Χ. ἐπίσης παρουσιάζονται καί σκεύη οἰκιακά— χύτρες, κάδοι.

Πολύτιμα κτερίσματα, μέ τήν ἔννοια τῶν χρυσῶν, ἔχουμε μόνον ἀπό τούς τάφους τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

Τά μετάλλινα σκεύη ἔχουν ἀσθενῆ ἐκπροσώπιση καί μόνο μία σιδερένια στλεγγίδα καί ἕνα χάλκινο κάτοπτρο ἔχουμε ἀπό τάφους τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Σέ δύο ἀπό τούς τάφους τοῦ Ἀχινοῦ ἐξ ἄλλου τοῦ 2ου π.Χ. βρέθηκε ἀπό ἕνα χάλκινο ἀγκίστρι.

Ἴσως οἱ νεκροί, πού τά δέχτηκαν, ἦταν ψαράδες. Ἀκόμη καί σήμερα στόν Ἀχινό, πού εἶναι παράλια πόλη, ὑπάρχει καλό ψάρι.

Μία τελευταία παρατήρηση ὡς πρός τούς τάφους μέ ἐπιδράσεις μακεδονικές εἶναι ὅτι αὐτοί ἔχουν μεγάλη διάδοση σέ ὅλη τήν Ἀνατολική Μεσόγειο, ἀλλά δέν ἐπιρρέασαν τήν ταφική πρακτική περιοχῶν τῆς νεώτερης Ἑλλάδος, ὅπως ἡ Ἀττική, ἡ Σπάρτη, ἡ Βοιωτία, ἡ Ἀργολίδα, ἡ Κορινθία κ.ἄ., ὅπου ἡ ἰσχυρή πολιτιστική καί πολιτειακή παράδοση ἀντιστάθηκε ἐνεργά καί παθητικά στούς Μακεδόνες.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

12

ΧΡΥΣΑ ΣΚΟΥΛΑΡΙΚΙΑ ΣΙΝΔΟΥ

Αἰκ. Δεσποίνη

Τά κοσμήματα πού εἰκονίζονται στούς πίν. 1-2 προέρχονται ἀπό τό ἀρχαϊκό νεκροταφεῖο, πού ἀποκαλύφτηκε τυχαῖα τό καλοκαίρι τοῦ 1980 στή β΄ βιομηχανική ζώνη τῆς Θεσσαλονίκης, κοντά στή σημερινή Σίνδο[1]. Ἡ ἀνασκαφή τοῦ νεκροταφείου αὐτοῦ ἔδωσε, ἐκτός τῶν ἄλλων, καί ἕνα πλῆθος χρυσῶν ἀντικειμένων[2], πού μποροῦν νά διακριθοῦν σέ δύο μεγάλες γενικές κατηγορίες: 1) σέ χρυσά ἐλάσματα πού προορίζονταν ἀποκλειστικά γιά νεκρική χρήση (χρυσές μάσκες, διαδήματα, ἐλάσματα διακοσμητικά ἐνδυμάτων) καί 2) σέ πραγματικά κοσμήματα. Τά τελευταῖα, πού βρέθηκαν σέ γυναικείους τάφους, εἶναι κατασκευασμένα ἀπό ἐλάσματα μέ κοκκιδωτή διακόσμηση ἤ καί μέ τή συρματερή τεχνική. Στή δεύτερη αὐτή κατηγορία περιλαμβάνεται καί ἕνα εἶδος κοσμημάτων πού εἶναι γνωστά ἀπό παλιότερα, ἡ ἑρμηνεία τους ὅμως παρέμενε ὡς σήμερα αἰνιγματική. Τό πρόβλημα ἀκριβῶς τοῦ προορισμοῦ τους ἀποτελεῖ τό θέμα αὐτῆς τῆς ἀνακοίνωσης. Ἡ λεπτομερειακή περιγραφή καί ἡ ἐξέταση τῶν προβλημάτων τῆς καταγωγῆς τοῦ τύπου καί τῆς ἐξέλιξής του παραμένουν γιά τήν τελική δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς.

Τά κοσμήματα τοῦ τύπου πού ἐξετάζουμε ἐπιχωριάζουν στή Μακεδονία καί εἶναι γνωστά στή βιβλιογραφία μέ τό γενικό ὅρο «χρυσές μακεδονικές ταινίες»[3]. Ἀποτελοῦνται ἀπό μιά ταινία, κατασκευασμένη κατά κανόνα μέ τή συρματερή τεχνική. Ἡ ταινία στενεύει πρός τό ἕνα ἄκρο, ὅπου σχηματίζεται μιά θηλιά, ἐνῶ στό ἄλλο της ἄκρο, διαμορφώνεται ἕνα εἶδος «κεφαλῆς». Ἡ γενική αὐτή μορφή ἐπαναλαμβάνεται σέ ὅλα τά γνωστά ὡς σήμερα παραδείγματα. Στά εὑρήματα τῆς Σίνδου ἡ ταινία σχηματίζεται ἀπό ἕνα πλοχμό μέ ὀκτώσχημους ἑλιγμούς, πλαισιωμένο κατά μῆκος τῶν δύο πλευρῶν του μέ δύο ἤ περισσότερα σύρματα. Ἡ «κεφαλή» ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα δισκόμορφο ἔλασμα (πίν. 1α), πάνω στό ὁποῖο ἔχει σχεδιαστεῖ ἕνας ρόδακας μέ στριφτά σύρματα. Τό δισκόμορφο ἔλασμα σέ ἄλλες περιπτώσεις (πίν. 1β καί 1γ) εἶναι περίτμητο καί ἀκολουθεῖ τό περίγραμμα τῶν

1. *ΠΑΕ* 1981, 40 κἑ. πίν. 54-55. Τό Ἔργον 1982, 21 κἑ. *ΑΕ* 1982, 61 κἑ.

2. Τά περισσότερα ἐκτίθενται ἤδη στό Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης, βλ. σχετικά: *Σίνδος. Κατάλογος τῆς Ἔκθεσης. Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Θεσσαλονίκης.*

3. P. Amandry, *Collection Hélène Stathatos* I (1953), 40 κἑ. ἀριθ. 53-81 καί III (1963), 191 κἑ. ἀριθ. 99-102. R. Laffineur, *BCH* 103, 1979, 217 κἑ. καί *BCH* 104, 1980, 358 κἑ.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

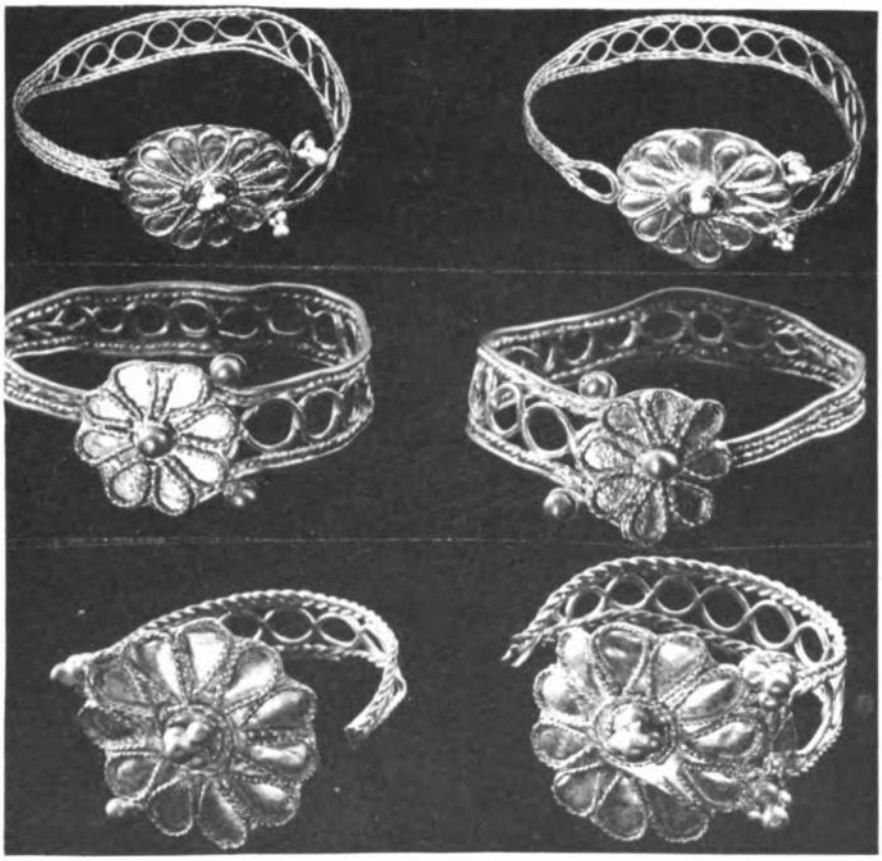

Πίν. 1. Σκουλαρίκια Σίνδου 7958, 8094 καί 8064/65.

συρμάτινων φύλλων τοῦ ρόδακα. Σέ ἄλλα παραδείγματα ἡ διακόσμηση εἶναι πλουσιότερη καί πιό σύνθετη: ἀπό τό κέντρο τοῦ ρόδακα ἀναπτύσσεται ἕνα ἄνθος (πίν. 2α), πού ἔχει ὡς πυρήνα ἕνα δεύτερο κωνικό ρόδακα. Ὅλα τά φύλλα πλαισιώνονται μέ διπλά σύρματα, ἀπό τά ὁποῖα τό ἕνα εἶναι στριφτό. Στριφτά σύρματα πλουτίζουν ἐπίσης ἐσωτερικά τόν πλοχμό καί τό κατά μῆκος πλαίσιό του. Τόν κεντρικό ρόδακα αὐτοῦ τοῦ ἄνθους σέ μιά ἄλλη περίπτωση (πίν. 2β) ἀντικαθιστᾶ ἕνας κωνικός κοκκιδωτός πυρήνας, πού ἐπαναλαμβάνεται δίδυμος καί στό φαρδύ ἄκρο τῆς ταινίας, δίπλα στή δισκόμορφη κεφαλή. Οἱ δίδυμοι αὐτοί μικρότεροι πυρῆνες μπορεῖ νά εἶναι καί ὁλόκληρα μικρά ἄνθη (πίν. 2γ), ἐπαναλήψεις τοῦ ἄνθους τῆς κεφαλῆς τοῦ κοσμήματος.

Ὁ προορισμός τῶν κοσμημάτων αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἔμεινε ὡς σήμερα,

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

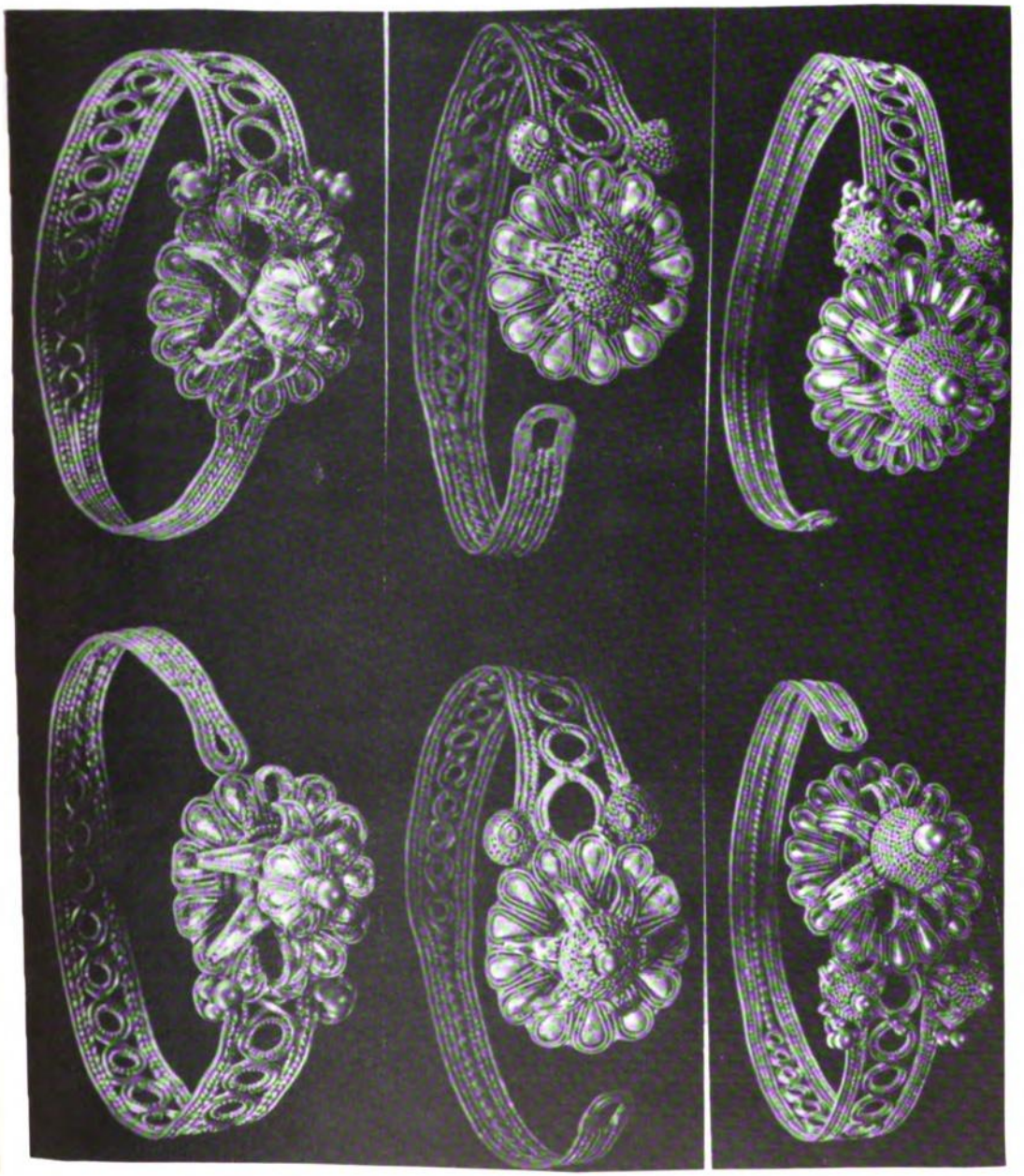

Πίν. 2. Σκουλαρίκια Σίνδου 8045/46, 7936 καί 7975.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

δπως ἀναφέρθηκε προηγουμένως, προβληματικός, παρ' ὅλες τίς λαμπρές ἀναλύσεις ἀπό τόν Amandry καί τόν Laffineur. Οἱ δυσκολίες ἀπέρρεαν βασικά ἀπό τήν ἔλλειψη ἀνασκαφικῶν ἐνδείξεων, ἀφοῦ ὅλα τά γνωστά ὡς σήμερα παραδείγματα ἔφτασαν στίς διάφορες ἰδιωτικές συλλογές καί στά Μουσεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ μέσω τῆς ἀρχαιοκαπηλικῆς ὁδοῦ. Τό μόνο θετικό στοιχεῖο πού προέκυψε ἀπό τίς ἀνεπίσημες μαρτυρίες τῶν λαθρανασκαφέων ἀφορᾶ τό χῶρο τῆς προέλευσής τους: ὅλα προέρχονται ἀπό τάφους τοῦ μακεδονικοῦ χώρου. Μιά δεύτερη πληροφορία ἀπό τήν ἴδια πηγή, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τά κοσμήματα αὐτά βρέθηκαν σέ ἀνδρικούς τάφους, στάθηκε παραπλανητική γιά τήν ἔρευνα. Ἐπιπλέον, τά γνωστά παραδείγματα παραδόθηκαν ἀναπτυγμένα σέ ἐπιμήκεις ταινίες[4], μέ ἀποτέλεσμα νά προταθοῦν ποικίλες ἑρμηνεῖες, κάποτε ἐντελῶς ἀπίθανες[5]. Χρειάστηκε ἡ ὀξυδέρκεια τοῦ P. Amandry γιά νά μπεῖ ἡ ἔρευνα στό σωστό δρόμο[6]. Ὁ Γάλλος ἐρευνητής ὑποστήριξε τήν ἄποψη ὅτι πρόκειται γιά βραχιόλια, χωρίς νά παραλείψει, ὡστόσο, νά σημειώσει τίς δυσκολίες πού προέκυπταν, ἰδίως μέ τίς μικροῦ μήκους ταινίες, πού δύσκολα συμβιβάζονταν μ' αὐτό τόν προορισμό. Πρόσφατα ὁ Laffineur, ἐξετάζοντας ὅλο τό γνωστό ὑλικό, κατέληξε στό συμπέρασμα ὅτι οἱ ταινίες μέσου μήκους ἀποτελοῦσαν περικάρπια ἤ περιβραχιόνια, οἱ μεγαλύτερες περιμήρια[7] καί οἱ πολύ μικρές σκουλαρίκια. Κατά τόν Laffineur, δηλαδή, τό ἴδιο κόσμημα εἶχε, ἀνάλογα μέ τό μῆκος του, καί διαφορετικό προορισμό.

Ἡ ἀνασκαφή τῆς Σίνδου ἔδωσε ὁριστική ἀπάντηση στό ἑρμηνευτικό πρόβλημα μέ τά ἀκόλουθα ἀνασκαφικά δεδομένα:

1. Ὅλα τά παραδείγματα βρέθηκαν μέ τή μορφή πού δείχνουν οἱ εἰκόνες πίν. 1-2. Σχημάτιζαν, δηλαδή, κύκλους λιγότερο ἤ περισσότερο ἀνοιχτούς.

2. Ὅλα βρέθηκαν σέ γυναικεῖους τάφους. Κανένα δέν βρέθηκε σέ ἀνδρικό τάφο.

3. Ὅλα βρέθηκαν ἀνά ζεύγη καί κολλητά στή θέση τῶν αὐτιῶν ἤ πολύ κοντά σ' αὐτά.

4. Σέ καμιά περίπτωση τά κοσμήματα τοῦ εἴδους αὐτοῦ δεν βρέθηκαν γύρω ἀπό τά ὀστά τοῦ πήχη ἤ τοῦ βραχίονα. Τά βραχιόλια πού ἔφεραν ὅλοι οἱ γυναικεῖοι σκελετοί τοῦ νεκροταφείου τῆς Σίνδου, εἴτε ἦταν περικάρπια εἴτε περιβραχιόνια, χρυσά, ἀσημένια ἤ χάλκινα, εἶναι διαφορετικά ἀπό τά κοσμήματα πού ἐξετάζουμε καί ἀνήκουν ὅλα στό γνωστό καί πολύ κοινό τύπο βραχιολιῶν, πού τά ἄκρα τους καταλήγουν σέ κεφαλές φιδιῶν.

Τά ἀνασκαφικά, λοιπόν, δεδομένα μᾶς κατευθύνουν πρός δύο μόνο

4. P. Amandry I, πίν. 13-17.

5. E. Coche de la Ferté, *RA* 44, 1954, 71. E. Will, *Syria* 31, 1954, 336 σημ. 2. S. Benton, *JHS* 75, 1955, 174. F. Falk, *Schmuck aus dem Schmuckmuseum Pforzheim* (1971), ἀριθ. 20. R. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*[2] (1980), 148.

6. I,45 κἑ. III, 193.

7. *BCH* 103, 1979, 224 κἑ. *BCH* 104, 1980, 359.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ἑρμηνεῖες: οἱ λεγόμενες «μακεδονικές ταινίες» θά μποροῦσαν νά εἶναι εἴτε σφηκωτῆρες γιά τά μαλλιά, πού ἔπεφταν δεξιά καί ἀριστερά ἀπό τό πρόσωπο, εἴτε σκουλαρίκια. Στήν περίπτωση πού θά δεχόμασταν τήν πρώτη ἑρμηνεία, θά πρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι τό σφίξιμο τῆς μπούκλας μέ τό κόσμημα γινόταν πολύ ψηλά, δίπλα στό αὐτί, ἐκεῖ δηλαδή πού βρέθηκαν τά κοσμήματα. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπό τό γεγονός, ὅτι τό σημεῖο αὐτό δέν προσφέρεται γιά ἕνα σφηκωτήρα, ὑπάρχει καί ἡ δυσκολία πού προκύπτει ἀπό τό μέγεθος ὁρισμένων παραδειγμάτων. Τά κοσμήματα π.χ. τοῦ τάφου 67 (πίν. 2γ), πού ἔχουν διάμετρο 5,7 ἑκ., δύσκολα θά μποροῦσαν νά θεωρηθοῦν σφηκωτῆρες, ἀφοῦ τό καθένα ἀπό αὐτά μπορεῖ νά περισφίξει μεγαλύτερο ὄγκο ἀπό τόν ὄγκο πού ἔχει μιά ὁλόκληρη κόμη[8]. Ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι ἡ διάμετρος τῶν κοσμημάτων εἶναι σταθερή καί δέν ἐπιδέχεται αὐξομειώσεις, ὅπως θά δοῦμε πιό κάτω. Πέρα ὅμως ἀπό αὐτές τίς δυσκολίες, ὑπάρχει μιά πρόσθετη ἔνδειξη πού καθιστᾶ ἀπίθανη τήν ἑρμηνεία τῶν κοσμημάτων αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὡς σφηκωτήρων. Σέ μιά τουλάχιστον περίπτωση, στόν τάφο 20 τῆς Σίνδου, βρέθηκαν, ἐκτός ἀπό τό ζεῦγος τῶν κοσμημάτων πού ἐξετάζουμε, καί χρυσοί σφηκωτῆρες μαλλιῶν (πίν. 3α). Ἔχουν τή διάμετρο περίπου καί τό παραδοσιακό σχῆμα πού μᾶς δείχνουν μερικά ἀπό τά καλύτερα παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, προερχόμενα ἀπό τούς παλιότερους τάφους τῆς Βεργίνας[9], ἀλλά εἶναι πολύ μεγαλύτεροι σέ μέγεθος, μέ 36 συνολικά σπεῖρες ὁ καθένας. Βρέθηκαν δεξιά καί ἀριστερά ἀπό τό λαιμό καί στόλιζαν ἀσφαλῶς δύο πλοκάμους μαλλιῶν, σάν κι' αὐτούς πού πλαισιώνουν τό λαιμό τῶν ἀρχαϊκῶν κορῶν. Στόν ἴδιο γυναικεῖο τάφο 20 καί κοντά στ' αὐτιά βρέθηκαν καί τά δύο ταινιωτά κοσμήματα πού ἀνέφερα προηγουμένως (πίν. 2β).

Εἶναι, λοιπόν, νομίζω βέβαιη ἡ ἑρμηνεία πού ἀπομένει, ὅτι τά κοσμήματα αὐτά ἀποτελοῦσαν σκουλαρίκια. Αὐτό συμφωνεῖ, ἄλλωστε, καί μέ τήν ἐντύπωση πού ἀποκομίζαμε κατά τή διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς, κάθε φορά πού τά βρίσκαμε ἀμετακίνητα μέσα στούς τάφους. Τήν ἑρμηνεία ἐπιβεβαιώνει καί τό γεγονός ὅτι, στίς ἴδιες θέσεις πού βρίσκονταν αὐτά, σέ ἄλλους γυναικείους τάφους ἀποκαλύφτηκαν σκουλαρίκια τοῦ γνωστοῦ τύπου στό σχῆμα τοῦ γράμματος ὠμέγα[10].

Μέ βάση τά κοσμήματα τῆς Σίνδου μποροῦν, νομίζω, νά ἑρμηνευτοῦν ὡς σκουλαρίκια καί τά ὑπόλοιπα γνωστά ὡς τώρα παρόμοια παραδείγματα, χωρίς νά ἐξαιρεῖται καί αὐτό ἀκόμα τό μεγαλύτερο ζεῦγος τῶν ταινιῶν τῆς Συλλογῆς Ἑλ. Σταθάτου πού ἔχουν μῆκος 34,5 ἑκ. Ὁ κύκλος πού σχηματίζεται ἀπό μιά ταινία αὐτοῦ τοῦ μήκους, λογαριάζοντας καί τό δίπλωμα τοῦ ἑνός ἄκρου της πάνω στό ἄλλο, ἔχει διάμετρο 11 ἑκ. περίπου. Σέ

8. Τά κοσμήματα τοῦ πίν. 1α ἔχουν διάμετρο 3,5 ἑκ., τοῦ πίν. 1β 3 ἑκ., τοῦ πίν. 1γ 2 ἑκ., τοῦ πίν. 2α 4 ἑκ. καί τοῦ πίν. 2β 4,8 ἑκ.

9. Μ. Ἀνδρόνικος, *Βεργίνα* (1969), 259 πίν. 79ε, 94η, 104θ κ.ἀ.

10. Πρβλ. P. Amandry I,55 ἀριθ. 141/142 πίν. 24 εἰκ. 28,4 καί 29,2.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ἄλλες περιοχές τό μέγεθος αὐτό θά μποροῦσε, ἴσως, νά θεωρηθεῖ ὑπερβολικό. Ἂν ὅμως λάβουμε ὑπόψη τήν παράδοση πού ἔχει ὁ βορειοελλαδικός χῶρος ἀπό πρωϊμότερες ἐποχές σέ μεγάλα καί βαριά χάλκινα κοσμήματα, τά ἐλαφρά συρματερά σκουλαρίκια πού ἀποκαθιστοῦμε δέν δημιουργοῦν πρόβλημα[11].

Τό ἐρώτημα, μέ ποιόν τρόπο φορέθηκαν αὐτά τά σκουλαρίκια, ἔθιξε, ὅπως εἶναι φυσικό, μόνο ὁ Laffineur[12], πού ὑπέθεσε ὅτι θά κρέμονταν ἀπό τά αὐτιά μέ κάποιο μικρό ξεχωριστό κρίκο. Γιά τό πῶς τά φοροῦσαν καί κυρίως γιά τό πῶς κούμπωναν μᾶς δίνουν ἐνδείξεις τά ἴδια τά κοσμήματα. Ἡ θηλιά στό στενό τους ἄκρο ἀπαιτεῖ μιά ἀντίστοιχη ὑποδοχή στό ἄλλο ἄκρο, ἀλλά γιά αὐτή τήν ὑποδοχή, στά περισσότερα παραδείγματα, δέν διατηρήθηκε καμιά ἔνδειξη. Ἔτσι διατυπώθηκαν διάφορες ὑποθέσεις κατά περίπτωση[13].

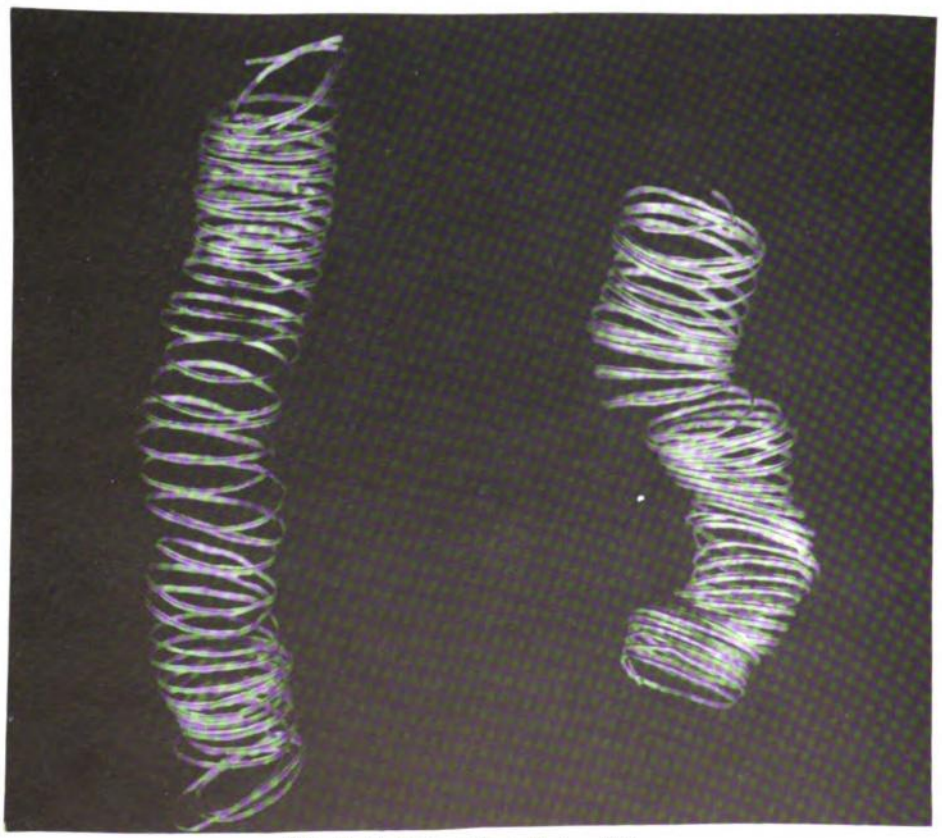

Πίν. 3. α) Σφηκοτήρις Σίνδου 7946.

11. Τέτοιους μεγάλους δακτύλιους-σκουλαρίκια φοροῦνε καί δύο γυναικεῖες μορφές σέ τοιχογραφία τῆς Θήρας: *ΠΑΕ* 1980, πίν. 180.

12. *BCH* 103, 1979, 225.

13. R. Laffineur, *ὅ.π.*, 222 κέ.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

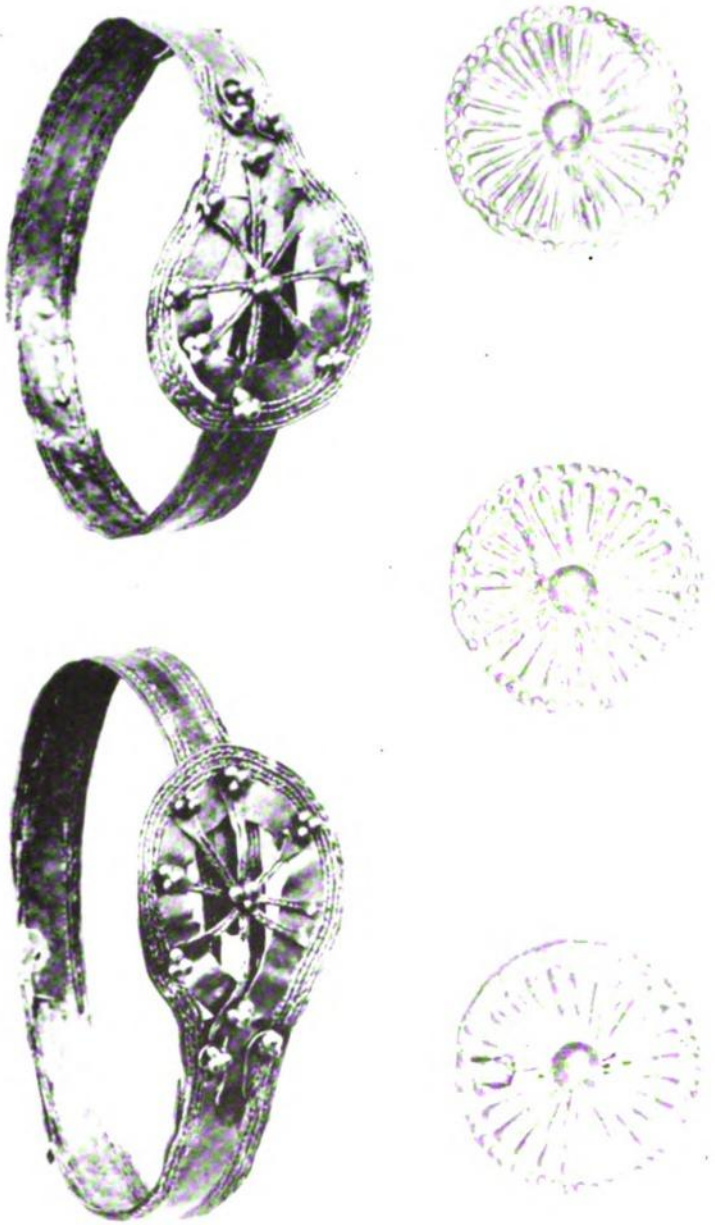

β) Σκουλαρίκια Ἐθν. Μουσείου Κοπεγχάγης 14397/98. γ) Ρόδακες διαδήματος Σίνδου 7987.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

Στή λύση μέ ὁδήγησε ἕνα ἀπό τά σκουλαρίκια τῆς Σίνδου (πίν. 2α ἀριστερά), πού στό πίσω μέρος τοῦ ρόδακα διατηρεῖ ἕνα μικρό, χρυσό συρμάτινο γάντζο. Τό γαντζάκι αὐτό εἶχε ξεκολλήσει κάποτε, ὅπως δείχνει τό σχίσιμο τοῦ ἐλάσματος στήν περιφέρεια τοῦ ρόδακα, ἀλλά τό ξανακόλλησαν μέ χρυσοκόλληση πού ἄντεξε στόν χρόνο. Μόνο, ἀντί νά κολλήσουν τό πλατύ μέρος τοῦ γάντζου, κόλλησαν τό αἰχμηρό του ἄκρο, πού κανονικά θά ἔπρεπε νά ἔμενε ἐλεύθερο. Τέτοια γαντζάκια διατηρήθηκαν σέ ἀρκετά παραδείγματα τῆς Συλλογῆς Ἑλ. Σταθάτου[14], καθώς καί σέ δύο σκουλαρίκια τοῦ Ἐθν. Μουσείου τῆς Κοπεγχάγης[15] (πίν. 3β). Παρόμοιους συρμάτινους γάντζους πρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι ἔφεραν καί τά ἄλλα παραδείγματα, παρόλο πού στά περισσότερα ἀπό αὐτά δέν διακρίνεται πιά κανένα ἴχνος προσαρμογῆς. Πιθανότατα τά γαντζάκια ἦταν κολλημένα μέ κάποια κόλλα πού δέν ἦταν ἀνθεκτική στό χρόνο καί γι᾽ αὐτό δέν ἄφησε ἴχνη. Αὐτό ἀποδεικνύεται ἀπό ἕνα ἄλλο κόσμημα τῆς Σίνδου, τρεῖς ρόδακες ἀπό χρυσό ἔλασμα, πού ἀποτελοῦσαν κάποτε ἕνα διάδημα, στερεωμένοι μέ γαντζάκια σέ κάποια ταινία, ἴσως ἀπό ὕφασμα (πίν. 3γ). Δύο ἀπό τά τρία γαντζάκια βρέθηκαν κάτω ἀπό τούς δύο ρόδακες, ξεκολλημένα, χωρίς νά ἔχουν ἀφήσει κανένα ἴχνος ἐπαφῆς στήν κάτω πλευρά τοῦ ἐλάσματος. Τό τρίτο γαντζάκι εἶχε ξεκολλήσει, ὅπως φαίνεται, ἀπό παλιότερα, σχίζοντας λίγο καί τό χρυσό ἔλασμα τοῦ ρόδακα, ὅπως τό σκουλαρίκι τῆς Σίνδου πού ἀνέφερα προηγουμένως.

Καταλήγοντας λοιπόν στό συμπέρασμα, ὅτι τά κοσμήματα πού ἐξετάζουμε ἦταν σκουλαρίκια καί ὅτι ἡ θηλιά τοῦ στενοῦ ἄκρου κούμπωνε σέ ἕνα γάντζο, κολλημένο στήν κάτω ἐπιφάνεια τῆς «κεφαλῆς» τῆς ταινίας, μποροῦμε νά φανταστοῦμε καί τόν τρόπο πού τά φοροῦσαν (πίν. 4α)[16]: τό αἰχμηρό ἄκρο τοῦ γάντζου περνοῦσε ἀπό τήν τρύπα τοῦ λοβοῦ, ἔβγαινε στό πίσω μέρος τοῦ αὐτιοῦ καί ἐκεῖ ἐρχόταν καί γάντζωνε ἡ θηλιά τοῦ στενοῦ ἄκρου τῆς ταινίας. Ἔτσι, τό κύριο μέρος τοῦ κοσμήματος μέ τό ἄνθος φαινόταν ἀπό μπροστά, ἐνῶ ὁλόκληρος ὁ κύκλος του προβαλλόταν πάνω στό πλαϊνό μέρος τοῦ προσώπου.

Γιά ὁρισμένα λιτά παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ τύπου, πού δέν παρουσιάζουν θηλιά[17], μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι προορίζονταν μόνο γιά νεκρική χρήση. Στήν ἀνασκαφή, μάλιστα, τῆς Σίνδου βρήκαμε καί τρία ζεύγη, ὑποκατάστατα πραγματικῶν σκουλαρικιῶν, πού δέν εἶχαν ποτέ ἐφοδιαστεῖ μέ θηλιά καί γάντζο. Τά δύο ἀπό τά τρία ζεύγη εἶναι ὅμοια, κατασκευασμένα ἀπό λεπτό σχετικά ἔλασμα (πίν. 4β), ἐνῶ τό τρίτο ἀπό χοντρύτερο, γι᾽ αὐτό

14. P. Amandry I, ἀριθ. 61/62, 65/66, 67/68, 69, 70/71. Βλ. καί R. Laffineur, *ὅ.π.* 222.

15. Ἀριθ. Εὑρ. 14397/98. Εὐχαριστῶ τή συνάδελφο M. Moltesen γιά τή φροντίδα τῆς ἀποστολῆς τῶν φωτογραφιῶν.

16. Τό σχέδιο εἶναι τῆς ζωγράφου τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης κ. Ἀ. Φάκλαρη. Τό σχῆμα ἀποδίδει τήν κατάσταση, στήν ὁποία βρέθηκε τό κόσμημα.

17. R. Laffineur, *BCH* 104, 1980, 359 κέ.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

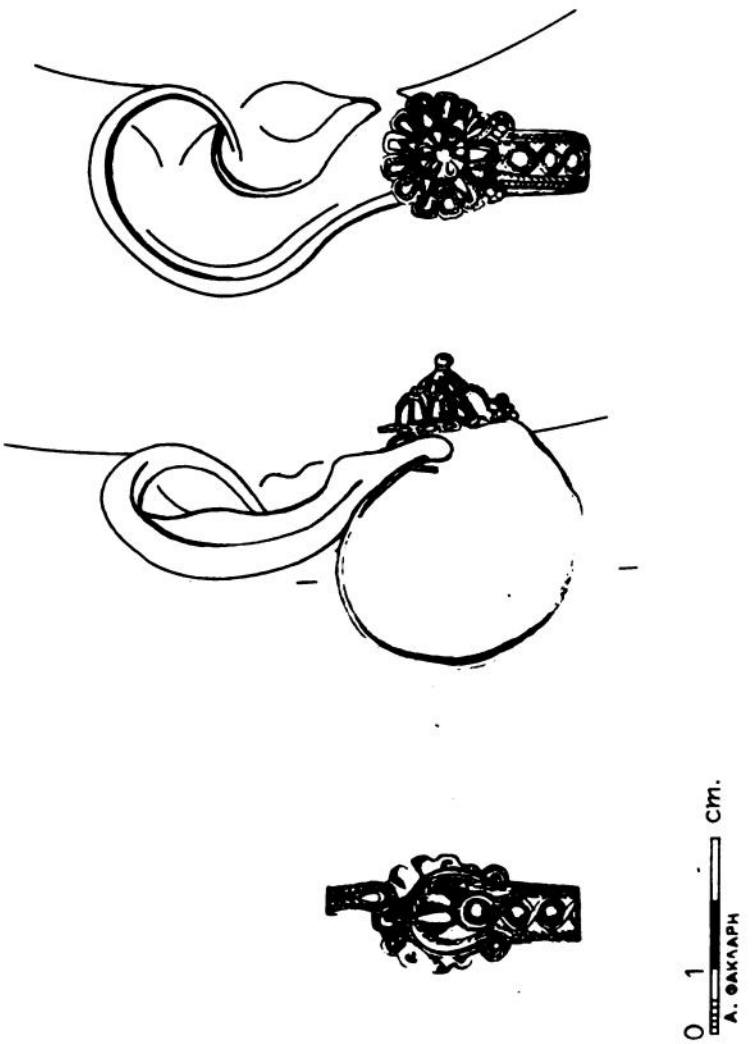

Πίν. 4. α) Σχέδιο τοῦ κοσμήματος πίν. 2β ἀριστερά.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

β) Χρυσά κοσμήματα Σίνδου 8072. γ) Χρυσά κοσμήματα Σίνδου 8414.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

καί διατηρήθηκε ἡ ἀρχική κυκλική μορφή τοῦ κοσμήματος (πίν. 4γ)[18]. Τά ἐλάσματα αὐτά εἶναι κομμένα στή μορφή περίπου τῶν κοσμημάτων πού ἀνέφερα προηγουμένως, σχηματίστηκε, δηλαδή, μιά ταινία πού στενεύει πρός τό ἕνα της ἄκρο, ἐνῶ στό ἄλλο ἀπολήγει σ' ἕνα εἶδος κεφαλῆς. Βρέθηκαν ἀνά ζεύγη, τοποθετημένα δίπλα στ' αὐτιά, ἱκανοποιώντας ἔτσι τήν ἀνάγκη νά μπεῖ στολισμένη ἡ νεκρή στόν τάφο.

18. Ἡ ὑπόθεση, ὅτι τά ἐλάσματα αὐτά ἦταν κολλημένα ἐπάνω σέ φθαρτό ὑλικό, εἶναι, νομίζω, ἀπίθανη, ὅπως σκέφτηκε καί ὁ Laffineur, *BCH* 103, 1979, 225 γιά παρόμοια παραδείγματα.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

13

ÜBER DIE BEZEICHNUNG ΚΩΝΟΣ IM REGLEMENT VON AMPHIPOLIS

Petros Dintsis

Das Militärreglement, das 1934 in der Region Amphipolis gefunden worden ist und das aus der Zeit des Makedonenkönigs Philipp V. stammt, macht uns mit militärischen Vorschriften vertraut, die im Zusammenhang mit dem Verlust von Waffen durch die Soldaten stehen[1]. Für die einzelnen Waffen werden im Verlustfall durch die Grammateis Geldstrafen je nach dem Werte der verlorenen Waffe verhängt. Neben verschiedenen Waffenbezeichnungen wie κόθυβος, σάρισσα, μάχαιρα, und κνημίδες findet sich auch die Bezeichnung κῶνος[2].

1. Zum Reglement von Amphipolis vgl.: M. *Feyel* Un nouveau fragment du règlement militaire trouvé à Amphipolis. In *BA* 6, 1935, 29 ff. J. Robert - L. Robert, Bulletin Épigraphique. In *REG* 54, 1941, 235 Nr. 20. M. Rostovtzeff, *Die hellenistische Welt III*, Darmstadt (1955) 1094 f. Anm. 13; 1236 Anm. 37. H. Lumpkin, The Weapons and the Armour of the Macedonian Phalanx. In *The Journal of the Arms and Armour Society* 8, 1975, 193 ff.

2. Col. I

. . . . . .

γειν τούς μή φέ[ρο]ντάς τι τῶν καθηκόντων αὐτοῖς ὅ-
πλων ζημιούτωσαν κατά τά γεγραμμέα· κοτθ[ύ]βου
ὀβολούς δύο, κώνου τό ἴσον, σαρίσης ὀβολού(ς) τρεῖς, μα-
χαίρας τό ἴσον, κνημίδων ὀβολούς δύο, ἀσπίδος δρα-
χμήν. [ ] 5
Ἐπί δέ τῶν ἡγεμόνων, τῶν τε δεδηλωμένων ὅπλων
τό διπλοῦν, καί θώρακος δραχμάς δύο, ἡμιθωρακίου δραχμήν.
Λα[μβα]νέτωσαν δέ τήν ξημίαν οἱ γραμματεῖς καί οἱ ἀρχυ-
[πηρέτ[αι, παραδείξαντες τῶι βασιλεῖ τοίς ἠθετηκότας.
Εὐταξίας τῆς ἐκ τῶν ὡφελιῶν· 10
[Ἐάν] δέ ὠφελίαν ἄγωσί τινές εἰς τό στρατόπεδον, ὑπαν-
τάτω[σαν οἱ] στρατηγοί, τούς σπειράρχας καί τετράρχας
ἔχο[ντες κα]ί τούς λοιπούς ἡγεμόνας κα[ὶ μετά τούτων τούς

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Diese Bezeichnung treffen wir auch auf Inventarlisten aus Delos, die aus der Zeit König Perseus' (179-168 v. Chr.) und dessen Bruder Demetrios (197-191 v. Chr.) stammen, wo einmal von einem ... στέφανος χρυσοῦς ἐπί κώνου δάφνης, ὃν ἀνέθηκεν Περσεύς βασιλέως Φιλίππου Ἀπόλλωνι Δηλίωι [3], ein anderes Mal von einem ... στέφανος χρυσοῦς ἐπί κώνου, ὃν ἀνέθηκεν Δημήτριος βασιλέως Φιλίππου Ἀπόλλωνι Δηλίωι[4], und ein drittes Mal von einem ... κῶνος, περικεφαλαία σιδηρᾶ περιηργυρωμένη[5] gesprochen wird.

Daß in dem Reglement von Amphipolis der Begriff κῶνος einen Helm bezeichnet, ist seit dessen Edition nie bezweifelt worden[6], jedoch ist eine Identifizierung dieses Helmes mit einem bestimmten Helmtypus bisher nicht eindeutig gelungen.

Der Begriff κῶνος selbst bezeichnet in seiner Grundbedeutung einen Kegel bzw. einen kegelförmigen Gegenstand, in unserem Falle einen Helm, dessen Kalotte eine Kegelform aufweist[7].

In der Zeit, in der dieser Begriff geläufig war, kommen zahlreiche Helme, die eine Kegelform aufweisen, auf verschiedenen makedonischen Münzen

[κανο[ὺς ὑπηρ]έτας, πρὸ τῆς παρεμβολῆς τρεῖς σταδίους·
[καὶ μ]ὴ [ἐπιτ]ρεπέτωσαν τοῖς διαρπάζουσιν. Ἐὰν δέ τι γένη- 15
[ται τοιοῦ]τον ἀτάκτημα, τὰς διατιμήσεις ἀποτινέτωσαν οἱ
[ἡγεμόνες?] καὶ οἱ σπειράρχαι καὶ τετράρχαι καὶ οἱ ἀρχυπηρέται
[ὡς ἂν ἕκαστοι ὀφ?]είλωσιν.
[Αἰχμαλ?ώτων·

ΤΘΩΣΑΝ τὴν ΕΝΔΕ 20
των τετράρχων
ΝΕΛΕΥΘΕ

. . . . . .

Dieser Text ist dem Artikel von M. Feyel entnommen.

3. Th. Homolle, Comptes des Hiéropes du temple d'Apollon Délien. In *BCH* 6, 1882, 35. H. van Herwerden, *Lexicon Graecum suppletorium et dialecticum* (1902) s.v. κῶνος.

4. Homolle, a. O., 37.

5. ders., a. O., 130.

6. Feyel, a. O., 37. Launey, a. O., 356. Lumpkin, a. O., 193. 195 f.

7. R. Porsonus, *Photii Lexicon*, Lipsia (1823) s.v. κῶνοι. F. Passow, *Handwörterbuch der griechischen Sprache*, Leipzig (1847) s.v. κῶνος. W. Pape, *Griechisch-deutsches Handwörterbuch*, Braunschweig (1871) s.v. κῶνος. E. Boisacq, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Heidelberg Paris (1916) s.v. κῶνος. J. B. Hofmann, *Etymologisches Wörterbuch des Griechischen*, München (1949) s.v. κῶνος. H. G. Liddell - R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Supplement, Oxford (1968) s.v. κῶνος.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

vor (Taf. 2, 1-6)[8]. Diese Helme lassen keinen Zweifel an ihrer Identifizierung mit dem κῶνος des Reglements von Amphipolis.

Diese Tatsache wurde jedoch nicht beachtet, was zu einer falschen Identifizierung des Begriffes κῶνος mit anderen Helmtypen, die mit ihm nichts zu tun haben, führte.

M. LAUNEY[9] brachte viele Helme mit dieser Bezeichnung in Verbindung, die mit dem Konoshelm nichts gemeinsam haben. So erwähnt er beispielsweise Helme auf dem Alexandersarkophag[10], den Originalhelm aus dem Tigris im Ashmolean Museum[11], den Helm eines Reiters hinter Alexander auf dem Alexandermosaik von Pompeji[12] und den Helm des Herrschers Eukratides von Baktrien[13], die jedoch alle dem Boitischen Helmty-

8. Bei diesen Münzen handelt es sich um Prägungen der Könige Philipp V. und dessen Sohn Perseus. aus dem Jahre 186/85. Nach der Münzreform Philipps im Jahre 186/85 v. Chr. erhielten manche makedonische Städte die Erlaubnis zur Münzprägung, damit die nötigen Mittel zur Vorbereitung für die entscheidende dritte Auseinandersetzung mit Rom aufgebracht würden. Alte und neue Bergwerke wurden in Betrieb gesetzt und Philipp erlaubte den Bewohnern der Distrikte Edonis, Amphaxitis und Bottiaia sich gegen hohe Pacht an der Ausbeutung der Minen zu beteiligen um den Ertrag durch Prägen eigener Münzen, unter Beachtung des vom Herrscher vorgeschriebenen Gewichts und bestimmter Typen, zu steigern. Nach Philipps Tod im Jahre 179 v. Chr. setzte sein Sohn Perseus diese Politik in gleicher Weise fort. H. Gaebler, *Die antiken Münzen Nordgriechenlands* III, 1, Berlin (1906) 1 f. P. Franke, Makedonien unter Ausschluß der Reichsprägungen Alexanders des Großen. In *JNG* 7, 1956, 107. Ders., Zur Finanzpolitik des makedonischen Königs Perseus während des Krieges mit Rom 171-168 v. Chr. In *JNG* 8, 1957, 32. Die Auswahl des makedonischen Schildes und eines Helmes als Münzbilder knüpft an Münzen der vorangegangenen Könige, die sie auch verwendet haben, an. Dieser Münztypus wurde meines Erachtens wahrscheinlich mit Absicht als Propagande für die Schlagfertigkeit der makedonischen Waffen vor der schwierigen Auseinandersetzung mit Rom gewählt.

9. M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques*. Paris (1949) 356 f.

10. A. Rumpf, Κράνος Βοιωτιουργές. In *AbhBerlin* 8, 1943, 14 ff. O. Hamdy Bey - T. Reinach, *Une nécropole royale à Sidon*. Paris (1892) Taf. 30. 32. F. Winter, *Der Alexandersarkophag von Sidon*. Straßburg (1912) 13 Taf. 2.4. P. Fraser - T. Rönne, *Boeotian and West Greek Tombstones*. Lund (1957) 67. V. v. Graeve, Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt, 28. *IstForsch* Berlin (1970) 87 ff. T. Hölscher, *Griechische Historienbilder des 5. und 4. Jhs. v. Chr.* Würzburg (1973) 189 ff.

11. F. v. Lipperheide, *Antike Helme*. München (1896) 153 Nr. 295. Rumpf, a. O., 10 f. Abb. 6. Fraser - Rönne, a. O., 68 Anm. 20 Abb. 18, 1.2. A. Snodgrass, *Arms and Armour of the Greeks*. London (1967) 125 Abb. 58. O. Gamber, *Waffe und Rüstung Eurasiens*. Wien (1978) 290 Abb. 306.

12. Hölscher, a. O., 135. B. Andreae, *Das Alexandermosaik aus Pompeji* (1977) 16. 66 Abb. 5.

13. G. Richter, *The Portraits of the Greeks III* (1965) 279 Fig. 1986. W. Tarn, *The*

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

pus[14] zuzuorden sind.

A. SNODGRASS[15] wiederum bringt den Begriff κῶνος mit dem «Thrakischen» und mit dem Boitischen Helmtypus in Verbindung.

H. KAHLER[16] kommt nahe an eine Identifizierung des Konoshelmes heran, indem er zwei Helme auf den Pergamenischen Waffenreliefs (Taf. 1, 7)[17] unter der Voraussetzung als Konoshelme sehen möchte, daß es sich bei diesen nicht um Keltenhelme handelt.

Die zahlreichen Helme aus dieser Zeit, in der dieser Begriff geläufig war, die eine Kegelform aufweisen, lassen sich in zwei Hauptgruppen einordnen.

Obwohl sie von verschiedenen Helmtypen abzuleiten sind, ist die kegelförmige Kalotte ihr Hauptcharakteristikum und prägt für diese Zeit den gemeinsamen Begriff κῶνος.

In die erste Gruppe gehören Helme, die sich von dem uns aus der klassischen Zeit her bekannten πίλος λακωνικός und ἀρκαδικός ableiten lassen und, abgesehen von ihrer Kegelform, eine charakteristische bandartige Krempe, eine Stephane, aufweisen (z. B. Taf. 1, 1)[18].

In die zweite Gruppe gehören Helme, die zwar eine ebensolche Kegelform aufweisen, aber keine Stephane besitzen und somit nicht ausschließlich vom Piloshelm abzuleiten sind, sondern als Produkt der Einflüsse verschiedener Helmtypen zu verstehen sind.

Diese Helme weisen im Gegensatz zur ersten Gruppe eine gewellte bzw. gefaltete Krempe (Taf. 2, 5-10; 3, 1) oder eine in Ohrenhöhe in Nackenschutz und Stirnschirm getrennte Krempe auf (Taf. 3, 2-7).

Die Helme der ersten Gruppe, der wir uns jetzt zuwenden, lassen sich vom 5. Jh. v. Chr. bis zum Ausgang des Hellenismus verfolgen.

Typologisch gesehen erscheinen sie im Laufe ihrer Entwicklung bzw.

Greeks in Bactria and India (1951; 1966) 183 ff. Abb. 11. G. Jenkins - H. Küthmann, *Münzen der Griechen* (1972) Nr. 620.

14. Über den Boiotischen Helm im Allgemeinen vgl.: Rumpf, a. O., 3 ff. Fraser - Rönne, a. O., 66 ff. Graeve v., a. O., 87 ff. O. Alexandri, Κρανος «Βοιωτιουργές» ἐξ Ἀθηνῶν. In *Ephem* 1973, 93 ff.

15. Snodgrass, a. O., 143 Anm. 11.

16. H. Kähler, Der große Fries von Pergamon. *Untersuchungen zur Kunstgeschichte und Geschichte Pergamons*. Berlin (1948) 192 Anm. 73.

17. *Altertümer von Pergamon* II. Berlin (1885) Taf. 43; Taf. 44, 2.

18. Bronzehelm im Archäologischen Museum von Tarent (Inv. Nr. 6706). Zum Piloshelm vgl.: J. K. Anderson, *Military Theory and Practice in the Age of Xenophon*. Berkeley and Los Angeles (1970) 29 ff. I. Βοκοτοπούλου, Πίλος λακωνικός. In *Στήλη*. Τόμος εἰς μνήμην N. Κοντολέοντος, 1978, 236 ff.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

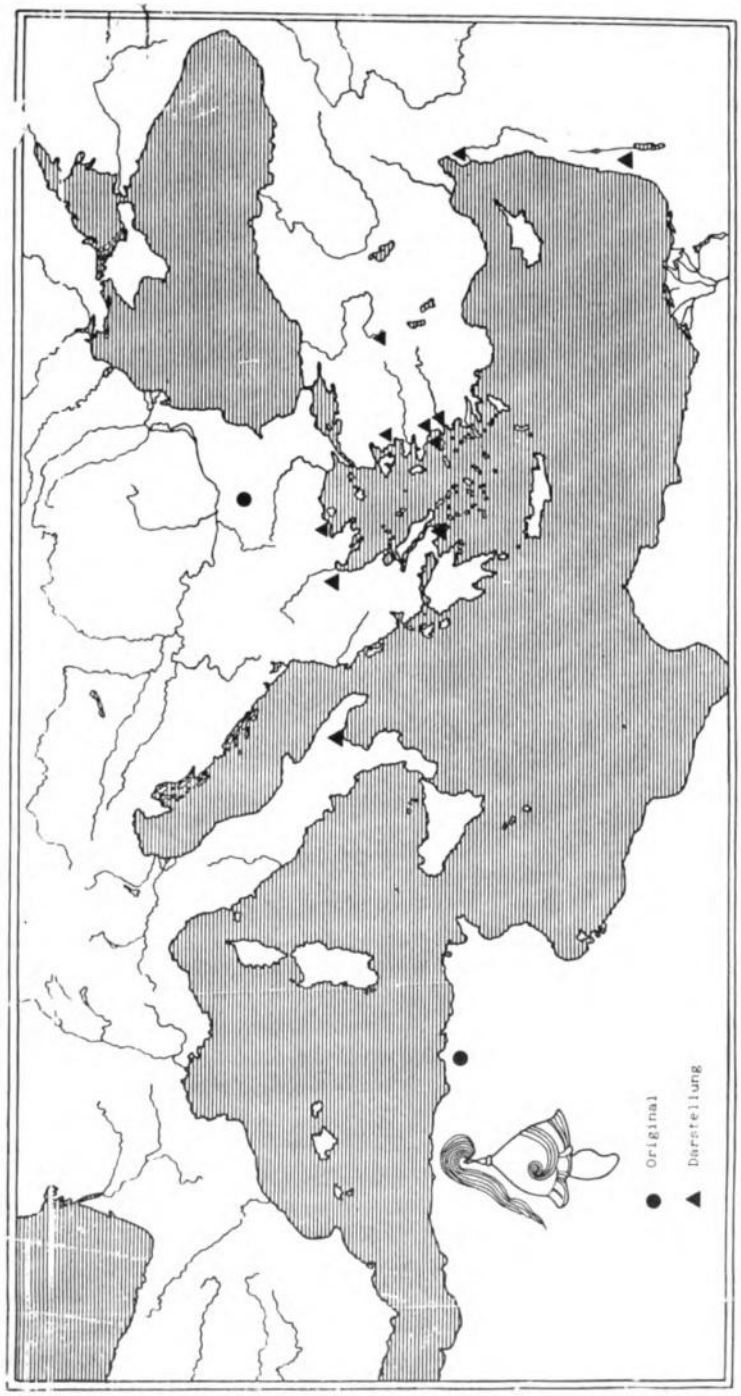

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

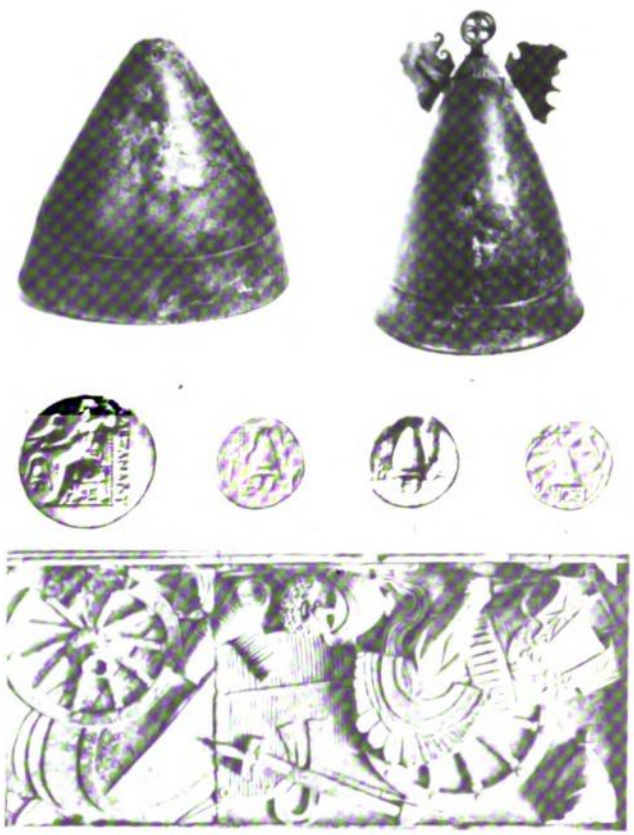

Taf. 1 *Abb.* 1 *Bronzehelm im Archäologischen Museum von Tarent (Inv. Nr.* 6706). *Photo des Archäologischen Museums von Tarent.*

Abb. 2 *Bronzehelm im Museum von Bari (Inv. Nr.* 6520). *Photo des Archäologischen Museums von Bari.*

Abb. 3 *Tetradrachme Alexanders des Großen. Nach B. Head, Guide. London* (1889) *Taf.* 30 *Nr.* 11.

Abb. 4 *Makedonische Kupfermünze. Nach H. Gaebler, Die antiken Münzen Nordgriechenlands III,* 2. *Berlin* (1935) *Taf.* 36, 14 *K.*

Abb. 5 *Münze des makedonischen Königs Antigonos Gonatas. Nach H. Gaebler, Die antiken Münzen Nordgriechenlands III,* 2. *Berlin* (1935) *Taf.* 34, 12 *K.*

Abb. 6 *Küpfermünze Königs Pyrrhos. Nach H. Gaebler, Die antiken Münzen Nordgriechenlands III,* 2. *Berlin* (1935) *Taf.* 33, 24.

Abb. 7 *Pergamenisches Wafferelief. Nach Altertümer von Pergamon II. Berlin* (1885) *Taf.* 43.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

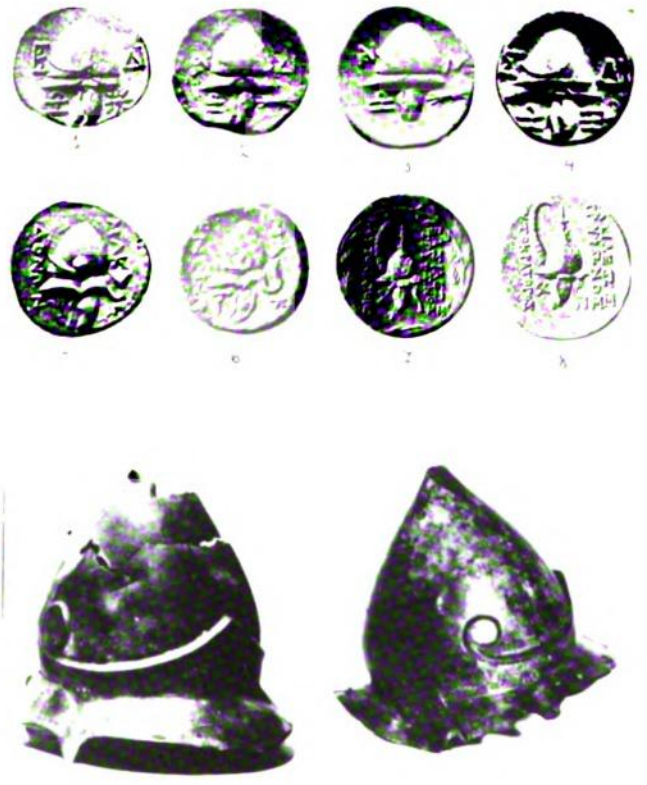

Taf. 2 *Abb.* 1 *Makedonische Münze. Nach H. Gaebler, Die antiken Münzen Nordgriechelands III, 2. Berlin* (1935) *Taf.* 2, 9 *S.*

Abb. 2 *Makedonische Münze. Nach ZfNum* 20, 1897, *Taf.* 6, 9.

Abb. 3 *Makedonische Münze. Nach ZfNum* 20, 1897, *Taf.* 6, 10.

Abb. 4 *Makedonische Münze. Nach L. Forrer, The Weber Collection II* (1929) *Nr.* 2212.

Abb. 5 *Makedonische Münze. Nach H. Gaebler, Die antiken Münzen Nordgriechenlands III, 2. Berlin* (1935) *Taf.* 2, 12 *S.*

Abb. 6 *Makedonische Münze. Nach H. Gaebler, Die antiken Münzen Nordgriechelands III, 2. Berlin* (1935) *Taf.* 12, 15 *K.*

Abb. 7 *Münze des Usurpators Tryphon (Syrien). Nach JNG* 20, 1970, *Taf.* 16, 1.

Abb. 8 *Münze des Usurpators Tryphon (Syrien). Nach L. Anson, Numismata Graeca. London* (1910/1916) *Taf.* 15 *Nr.* 831.

Abb. 9 *Bronzehelm in Turin. Nach V. v. Graeve, Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt*, 28. *IstForsch Berlin* (1970) *Taf.* 78, 3.

Abb. 10 *Bronzehelm aus dem Ashmolean Museum (Inv. Nr.* 1971. 904). *Photo des Ashmolean Museums.*

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

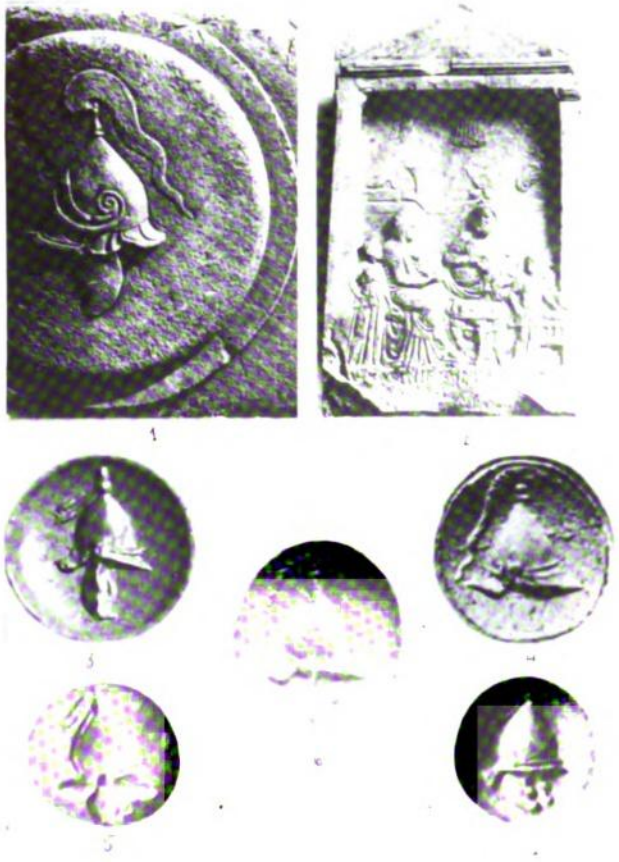

Taf. 3 Abb. 1 *Waffenfries auf dem Magnesia-Tor (Ephesos). Photo von G. Seiterle, Basel.*

Abb. 2 *Totenmahlrelief aus Samos. Nach R. Horn, Hellenistische Bildwerke auf Samos. Samos XII. Bonn* (1972) *Taf.* 88 *Nr.* 146.

Abb. 3 *Glaspaste. Nach E. Schmidt, Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen I, 2. München* (1970). *Staatliche Münzsammlung München. Taf.* 185 *Nr.* 2129, 249 *A.*

Abb. 4 *Glaspaste. Nach A. Furtwängler, Beschreibung der geschnittenen Steine im Antiquarium zu Berlin. Berlin* (1896) 105 *Nr.* 2220.

Abb. 5 *Gemme. Nach M. Vollenweider, Musée d'art et d'histoire de Genève. Catalogue raisonné des sceaux, cylindres et intailles. Genève* (1976) *Taf.* 131, 1.

Abb. 6 *Gemme. Nach G. Lippold, Gemmen und Kameen des Altertums und der Neuzeit* (1922) *Taf.* 98, 4.

Abb. 7 *Gemme. Nach P. Fossing, The Thorvaldsen Museum Catalogue of the Engraved Gems and Cameos. Kopenhagen* (1929) *Nr.* 330 *taf.* 5.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

ihres Gebrauches entweder mit einer niedrigen, mit einer mittelhohen oder mit einer sehr hohen Kalotte, die in ihrer Form manchmal mehr, manchmal weniger konisch ist. Der charakteristische Rand, die Stephane, variiert ebenfalls in ihrer Breite.

Weiters können wir im Laufe der Zeit auch bei diesen Helmen Einflüsse anderer Helme beobachten, wie etwa in Form eines hinzugekommenen Nackenschutzes[19], Wangenklappen[20] oder eines Busches[21].

Bei Helmen aus dem süditalischen Raum bemerken wir darüberhinaus, daß sie, dem dortigen Geschmack entsprechend, mit reichen Verzierungen geschmückt sind (Taf. 1. 2)[22].

Trotz dieser Vielfältigkeit läßt sich sehr schwer ein engerer chronologischer Raster erstellen.

Ab Alexander dem Großen erscheinen diese Helme auf makedonischen Münzen weiterhin mit hoher bzw. niedriger Kalotte, die jedoch meistens mit einem reichen, auf beiden Seiten herabfallenden Busch, welcher charakteristisch ist für die Helme dieses Typus in der hellenistischen Zeit, versehen ist (Taf. 1, 3-6)[23].

In der Zeit, aus der unsere Inschrift stammt, treffen wir eine interessante Gruppe von Helmen an, die ebenfalls auf makedonischen Münzen dargestellt sind (Taf. 2, 1-4)[24]. Hier sind die Kalotten der Helme mit einer

19. Bronzehelm im Museum von Lecce, Inv. Nr. 2889. Als weiteres Beispiel wäre der Helm eines Kriegers (Manson) auf einer Grabstele im Museum in Theben zu nennen *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ΓΙ (Ἐκδοτική Ἀθηνῶν 1972) 387.

20. J. Szombathy et al., Die Frhrl. Lipperheid'sche Sammlung Antiker Bronzen (1908 Abb. 42. Weitere Beispiele sind der Helm auf einem Volutenkrater (CVA Italien XLIX 2183, Taf. 14, 2) und der Helm auf einer Amphore (O.Gamber, a. O. Abbildung auf dem Umschlag).

21. Hier wären beispielsweise der Helm eines Kriegers auf einer Grabstele aus Bozkir (K. Bittel - A. Schneider, In *AA* 56, 1941, 281 Abb. 10.), die Helme mancher Krieger auf dem Fries des Heroon von Gjölbaschi Trysa (*Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ΓΙ, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν (1972) 360) und die Helme einiger Krieger auf dem Pajawa-Sarkophag (J. Borchhardt, Dynastische Grabanlagen von Kadyanda. In *AA* 83, 1968, 230 ff. Abb. 41) zu erwähnen.

22. H. Klumbach, *Tarentiner Grabkunst* Reutlingen (1937) Beil. F Nr. 6. H. Weiters könnte man folgende Helmbeispiele anfügen: Ein Helm im Museum von Karlsruhe (Gamber, a. O., Abb. 339) und drei weitere Helme im Louvre und im British Museum (F. v. Lipperheide, *Antike Helme* (1896) 137 Nr. 362; 139 Nr. 356; 140 Nr. 245).

23. B. Head, *Guide*. London (1889) Taf. 30 Nr. 11. H. Gaebler, *Die antiken Münzen Nordgriechenlands* III, 2. Berlin (1935) Taf. 31, 33; 33, 2OK; 33, 26; 34, 11; 34, 12K; 34, 13K; 35, 14K - 18K; 36, 7-9; 36, 13;; 36, 14K; 36, 16K.

24. Gaebler, a. O., Taf. 2, 9 S. 10 S. ders., Zur Münzkunde Makedoniens (Die au-

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

in Voluten endenden Stirnschiene geschmückt, ihre Krempe, die Stephane, ist in Ohrenhöhe mit zwei stilisierten Falten versehen, was auf einen Einfluß des Boiotischen Helmes hinweist.

Nun zur zweiten Gruppe: Diese Art von Helmen treffen wir zum ersten Mal auf makedonischen Münzen, die unter den Königen Philipp V. und Perseus geprägt worden sind (Taf. 2, 5.6)[25]. Diese Helme lassen sich das gesamte 2. Jh. v. Chr. hindurch auch auf anderen hellenistischen Münzen und Denkmälern (Taf. 2, 7.8; 3, 1-7)[26]. Auch an Originalstücken fehlt es nicht (Taf. 2, 9.10)[27].

Typologisch gesehen lassen sich diese Helme in zwei Varianten unterteilen, die einander wiederum zeitlich ablösen. Die gewellte bzw. gefaltete Krempe (Taf. 2, 5-10; 3, 1) läßt sich bis ins 3. Viertel des 2. Jh. v. Chr. verfolgen und wird dann von Helmen, deren Krempe bereits in Ohrenhöhe in Stirnschirm und Nackenschutz getrennt ist, abgelöst (Taf. 3, 2-7).

Die Wellung der Krempe verschwindet dann entweder zur Gänze oder wird in den Nackenschutz des Helmes verdrängt (Taf. 3, 2).

Bei allen diesen Konoshelmen erweist sich eine Zuordnung zu einer

tonome Münzprägung der Makedonen, Amphaxier und Bottealen). In *ZfNum* 20, 1897, Taf. 6, 9.10. L. Forrer, *The Weber Ceollection II.* (1929) Nr. 2211. 2212.

25. H. Gaebler, *Die antiken Münzen Nordgriechenlands* III, 2 Berlin (1935) Taf. 2, 11/S. 12/S; 12, 15K.

26. So finden wir ihn auf einem Bruchstück eines Relieffrieses vom Magnesiator aus Ephesos, wo dieser Helm als Schildzeichen dargestellt ist (G. Seiterle, in H. Vetters, Ephesos, vorläufiger Grabungsbericht 1979. In *AnzWien* 117, 1980, Taf. 10), weiters auf Totenmahlreliefs (R. Horn, *Hellenistische Bildwerke auf Samos*. Samos XI. Bonn (1972)-Taf. 86 Beil .22; Taf. 88 Nr. 146), auf Münzen des Usurpators Tryphon (L. Anson, *Numismata Graeca*. London (1910/1916) Taf. 15 Nr. 831; H. R. Baldus, Der Helm des Tryphon und die Seleukidische Chronologie der Jahre 146-138 v. Chr. In *JNG* 20, 1970, Tafr 16, 1) und auf zahlreichen Glaspasten und Gemmen (A. Furtwängler, Beschreibung der geschnittenen Steine im Antiquarium zu Berlin. Berlin (1896) 105 Nr. 2220; G. Lippold Gemmen und Kameen des Altertums und der Neuzeit. (1922) 98 Taf. 98, 4; P. Fossing *The Thorvaldsen Museum Catalogue of the Engraved Gems and Cameos*. Kopenhagen (1929) Nr. 330 Taf. 5; E. Schmidt. *Antike Gemmen in deutschen Sammlungen* I, 2. Staatliche Münzsammlung München. München (1970) Taf. 185 Nr. 2128.2129, 249 A; M. Vollenweider, *Catalogue raisonné des sceaux, cylinders et intailles*. Musée d'art et d'histoire de Génève (1976) Taf. 131, 1.2.3.4a).

27. Zu nennen sind der Helm aus Alexandria (Egizio-Museum in Turin. Graeve, v., a. O., Taf. 78, 3.4; G. Waurick, Untersuchungen zur historisierenden Rüstung in der römischen Kunst. In *JbXMusMainz* 30, 1983, Taf. 39, 5.), der Helm im Ashmolean Museum in Oxford (H. Calling, Recent Acquisitions by the Ashmolean Museum, Oxford. In *ArchRep* 21, 1974/75, 35 Nr. 56 Fig. 13; Waurick, a. O., Taf. 39, 6; 51,5), und die Helme aus Achtanizovskaja Staniza und Merdshana (Waurick, a. O., Taf. 39, 3.4).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

bestimmten Einheit —Reiter oder Fußsoldaten— als sehr schwer. Es ist anzunehmen, daß eine Uniformierung durch den Helm hier nicht stattgefunden hat.

Auch die uns erhaltenen Angaben des Reglements von Amphipolis tragen zu dieser Problematik meines Erachtens nicht viel bei.

Hingegen schreiben M. FEYEL[28] und nach ihm auch M. LAUNEY[29] den Konoshelm und die anderen Waffen im Reglement von Amphipolis der Formation der Hypaspisten zu.

Jedoch lassen der Erhaltungszustand der zweiten Kolumne und die Ergänzung der erhaltenen Endung —*stais* zu «Hypaspistais»[30] eine solche Behauptung eher vorsichtig formulieren.

Im Gegensatz zu der eben besprochenen Problematik der Zuordung reichen jedoch die wenigen Stücke, deren Provenienz uns bekannt ist aus, um feststellen zu können, daß der Konoshelm nicht auf einen bestimmten geographischen Raum beschränkt war, sondern daß er in mehreren seine Verbreitung bzw. seine Verwendung gefunden hat.

So treffen wir Konoshelme in Süditalien, im griechisch-makedonischen, im ostgriechischen und im syrisch-palästinensischen Raum sowie in Afrika an (siehe Verbreitungskarte).

28. Feyel, a. O., 29 ff. Bes. 55, 65.
29. Launey, a. O., 359.
30.

Col. II

Σ
ΟΜΟΙ̣
ΝΑΣΩ
Ἐὰν δέ τι[10
ΜΕΝΩΝ ἢ ὁ Σ
ἢ ὁ ἀεὶ ΠΡΟΣΙ[στα-]
θμοὺς καὶ ΤΑ̣
εἰσπρασσ[ὑπασπι-ου χειρι-?]
σταῖς ἀναγ̣κ̣[ά-] 15
τακτεῖν τῶν ΤΙ [
τῆς αὐλῆς· ἐὰ̣ν [δέ
δωδεκαίωι καὶ ΠΡΟΣ̣Ι̣[τό]
αὐτὸ ποιεί̣τω καὶ ὁ ἐπὶ Τ̣ [
Περὶ τῶν [ ]
Ἐάν δέ τις ἐν τῆι τῶν Π[μήνυτρον? ἐ-]
παγγελῆναι καὶ δοθῆναι[Ἐὰν δέ τις?]
σῖτον ἐμπυρίσηι ἢ ἄμπελο[ν ἢ καὶ ἄλλοτι τοιοῦτον? ἀτά-]
κτημα ποιήσηι, μήνυτρον ἐ[παγγελλέτωσαν οἱ στρατηγοί?...
. . . . . .

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ABKÜRZUNGSVERZEICHNIS

AA	*Archäologischer Anzeiger*
AbhBerlin	*Abhandlungen der Deutschen (Preußischen) Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Phil.-hist. Klasse.*
AnzWien	*Anzeiger der Akademie der Wissenschaften, Wien. Phil.-hist. Klasse.*
ArchRep	*Archaeological Reports*
BCH	*Bulletin de Correspondance Hellénique*
Ephem	*Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*
IstForsch	*Istanbuler Forschungen*
JbMMusMainz	*Jahrbuch des Romisch-Germanischen Zentral Museums Mainz*
JNG	*Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*
RA	*Revue Archéologique*
REG	*Revue des Etudes Grecques*
ZfNum	*Zeitschrift für Numismatik und Geldgeschichte*

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

14

MAKEDONISCHE FUNDE IM ISTANBULER MUSEUM*

Siegrid Düll

In memoriam
Alfred Rüsch
** 1.12.1983*

I. Bibliographische Übersicht

Seit der Mitte des 19. Jahrhunderts kamen zahlreiche Funde aus Makedonien über den Antikenankauf in das Archäologische Museum von Istanbul. Dabei handelte es sich vorwiegend um Grabmonumente der römischen Kaiserzeit, die bekanntlich von Gustave Mendel in seinem «Catalogue des Sculptures des Musées Impériaux Ottomans» 1912-1914 ausführlich dokumentiert wurden.

Bei der Materialsammlung zu den Götterkulten Makedoniens, deren Auswertung für den Norden 1971 zum Abschluß und 1977 zum Druck kam[1], wurde ich erstmalig mit dieser Denkmalgruppe bekannt. Über ein einjähriges Forschungsstipendium des Deutschen Archäologischen Instituts Berlin wurde mir seit dem Sommer 1983 die Voraussetzung gegeben, den Forschungsstand der Götterkulte von ganz Makedonien nach über zehn Jahren neu aufzunehmen[2]. Ein längerer Arbeitsaufenthalt in der Abteilung Istanbul des Deutschen Archäologischen Instituts ließ mich zunächst mit den makedonischen Funden des Istanbuler Museums beginnen.

Die archäologischen Sammlungen, deren Anfänge bis in die vierziger Jahre des 19. Jahrhunderts zurückreichen, wurden anfangs in der ehemaligen

*Als Stipendiatin des Deutschen Archäologischen Instituts Berlin danke ich die Abteilungen Istanbul und Rom für gewährte Gastfreundschaft. —Die Abkürzungen fogen der *Archäologischen Bibliographie* 1982.

1. Siegrid Düll, Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit. Eine kultische und typologische Untersuchung anhand epigraphischer, numismatischer und archäologischer Denkmäler. *Münchener Archäologische Studien* 7, 1977. Dem damaligen Direktor des Archäologischen Museums in Istanbul, Herrn Dr. Necati Dolunay, verdanke ich-über die freundliche Empfehlung von Herrn Prof. Afif Erzen-meine erste Fotokampagne (1969).

2. Die nach dem Druck meiner Arbeit erschienenen Rezensionen von S.R.F. Price in Cambridge, *JHS* 69 (1979) 204; Fanula Papazoglu in Belgrad, *Živa Ant* 29, 2(1979) 310-315; L. Robert in Paris, *REG* 92(1979) Bull. Nr. 265; M. Oppermann in Halle, *DLZ* 101 (1980) H. 10, Sp. 823-825; Ph.M. Petsas in Saloniki, *Makedonika* 20 (1980) 540-549 P. Roesch in Lyon, *Gnomon* (1980) 685-688; F. Ficker in München, *Südostforshungen* 40 (1981) 326 und W. Burkert in Zürich, *Anz.III* 36, H. 3/4 (1983) Sp. 210-212, brachten mir, wie ich hoffe, wohlwollende Kritik entgegen, welche für die neue Bestandsaufnahme der Götterkulte auszuwerten sein wird.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

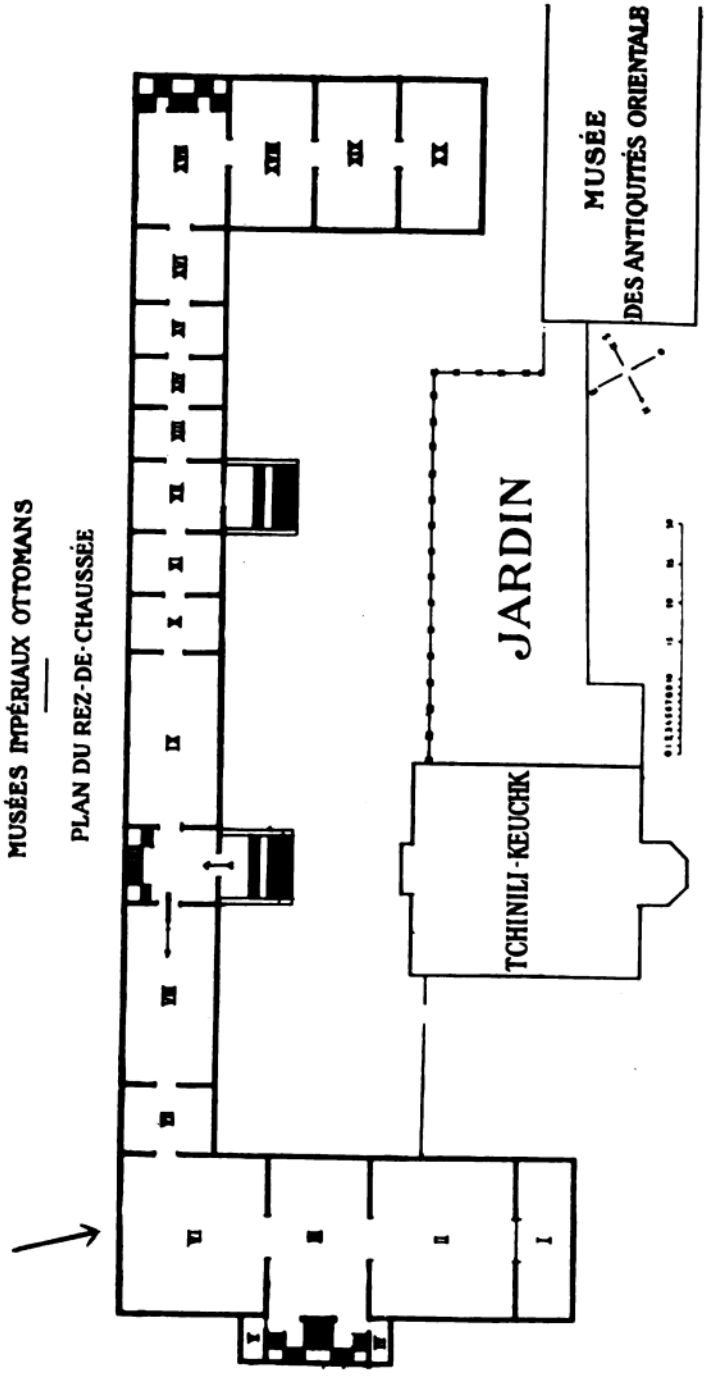

Digitized by Google
Original from
INDIANA UNIVERSITY

Hagia Eirene, dem damaligen Zeughaus, untergebracht[3]. 1869 erhielt die noch bescheidene Sammlung den Namen «Musée Impérial». Die wachsende Zahl aus allen Teilen des Osmanischen Reiches machte die Verlegung der Altertümer in den Çinili Köşkü, einen Bau aus der Zeit Mehmet des Eroberers am Westhang des Topkapı sarayi, notwendig[4]. 1880 war die Einweihung. H a m d y B e y, der neue Direktor, veranlaßte schon damals, daß alle Ausgrabungsfunde des Osmanischen Reiches in das Istanbuler Antikenmuseum abzuliefern seien. 1887 machte er selbst den entscheidenden Fund: die Königssarkophage in Sidon mit dem berühmt gewordenen Alexandersarkophag[5], die den heutigen Museumsbau zwischen 1891 und 1908 entstehen ließen (s. Text-Abb).

Die Aufstellung der gegenwärtigen Sammlung gewann erst nach Abschluß des Katalogmanuskriptes von M e n d e l ihre endgültige Form[6]. Die makedonischen Grabmonumente wurden im linken Flügel des Neubaus, im Salon VI, untergebracht, wo auch die Grabstelen und Sarkophage aus Thrakien und Westanatolien ihre Aufstellung fanden. Die Innenausstattung

3. Zur Geschichte des archäologischen Museums in Istanbul, s. G. Mendel, *Musées Impériaux Ottomans, Catalogue des Sculptures grecques, romaines et byzantines*, I-III, Constantinople 1912-14, IX-XIX; dort auch die Literatur zu den ersten Katalogen. Zusätzlich aufschlußreich: S. Evice, «Notes on Dr. Déthier, one of the earlier Directors of the Archaeological Museums of Istanbul», *Istanbul Arkeoloji Müzeleri Yilliği* (Annual of the Archaeological Museums of Istanbul) (1960) 45-52 (türkisch), 95-103 (deutsch) Abb. 25-27. H. Metzger, *ibidem* (1969) 312: Nachruf für Mendel. Zum 100. Todestag Déthier's: Philip Anton Déthier *Der Bosphor und Constantinopel*, forschungsgeschichtlicher Nachdruck der ersten Ausgabe Wien 1873, mit Biographie und Schriftenverzeichnis, hrsg. von B. Höhner und B. Päffgen, Kerpen 1981. Speziell zur Aufstellung in der Hagia Eirene (Aya Irini), s. A. Dumont, Le musée Sainte-Irène, *R.A.* I (1868) (keine Autopsie); zur Baugeschichte und O. Sermed Moukhtar, Guide. *Musée Militaire Ottoman*. Situé à Ste-Irène, Place de Top-Kapou-Sérail, Constantinople 1920. W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977, 112-117; U. Peschlow, Die Irenenkirche in Istanbul. Untersuchungen zur Architektur, *Ist Mitt*, Beih. 18, 1977. bis in die 60iger Jahre dieses Jahrhunderts diente die Hagia Eirene als Militärmuseum, im Jahr 1983 nahm sie die prähistorischen und archäologischen Objekte der 18. Europarat-Ausstellung auf.

4. Zur Aufstellung im Çinili Köşkü, A. Joubin, *Catalogue des Sculptures grecques, romaines, byzantines et franques du Musée Impérial*. Constantinople 1893; zur Baugeschichte, Müller-Wiener, Istanbul 497 f.

5. O. Hamdy Bey—Th. Reinach, *Une Nécropole à Sidon*, 1892; *op. cit.* 18-33 Nr. 9.10 63. 68. 72-74. 79-81; I. Kleemann, Der Satrapensarkophag aus Sidon, *Istanbuler Forschungen* 20, 1958, 26 ff; R. Fleischer, Der Klagefrauensarkophag aus Sidon, *ibidem* 34, 1983, 1-6; Barbara Schmidl-Dounas, Der lykische Sarkophag aus Sidon, *ibidem* 30, 1985, 31-36. —V.v. Graeve, Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt, *ibidem* 28, 1970.

6. Mendel *op. cit.* I., S. IX; *s.* besonders: *Musées Impériaux Ottomans, Constantinople, Guide*, Paris 1921, «plan du rez-de-chaussée», VI: Salle funéraire. Bei Mendel III, 84ff. noch «Salle XXVII» *cgl.* Mendel I, Plan S. XXII.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

blieb bis heute nahezu unverändert[7].

Zu den ersten Lieferungen aus Saloniki gehörte der Phaidra- und Hippolytos-Sarkophag 'Mendel Nr. 21(125)' der bereits 1857 von Otto Frick veröffentlicht worden war und später von Carl Robert einer attischen Werkstatt zugeschrieben wurde[8]. Die Ortsangabe «Saloniki» geschah nicht ohne Vorbehalt. Schon in seiner 'Introduction' von 1912 hatte Mendel auf die Schwierigkeiten bei der Bestimmung der Herkunftsorte hingewiesen[9]. Er wehrte sich zwar gegen den Vorwurf eines Johannes Schmidt, der nach der Herkunft zweier Inschriften gefragt hatte und dann feststellte (Zitat nach Mendel): «les fonctionnaires du musée assurent que ces deux textes proviennent de Salonique, indication qui n'inspire aucune confiance, parce qu'ils ont coutume d'attribuer à Salonique ou à Cyzique tous les objets dont l'origine est inconnue». Mendel mußte bestätigen, daß «la plupart des stèles funéraires et votives sont issues de ces deux provenances (also Kyzikos und Saloniki), qu'il faut d'ailleurs prendre au sens large et comme désignant non pas toujours la ville même, mais parfois la région».

Der Lieferant in Saloniki war der Grieche Giovannaki gewesen, dessen Name seit 1871 oft zum Garanten für die makedonische Herkunft wurde. Vielen ungesicherten Fundstücken wie der vielleicht aus Pella stammenden Grabstele 'Mendel Nr. 39 (85)', aus der Zeit um 430, «la stèle dite de Pella», widmete Mendel die sorgfältigsten Nachforschungen[10].

Wie schon erwähnt gehört die Mehrzahl der Funde dem sepulkralen Bereich an. Von den wenigen infrage kommenden Weihdenkmälern läßt sich bisher kein einziges Beispiel mit Sicherheit in Makedonien unterbringen[11]. Es

7. Der 1981 hinter dem Museum im Hanglage fertiggestellte Entlastungsbau läßt in naher Zukunft eine Umgestaltung erwarten.

8. O. Frick, *Archäologische Zeitung* 15 (1857) Sp. 33-44 Taf. 100; ders. 16(1858) Sp. 131.—C. Robert, *AM* 7 (1882) 58-60; ders. *Die antiken Sarkophagreliefs* III 2, 1904, 172 Nr. 144 Taf. XLIV. XIV. Abb. 144. 144b. 144c; *s.* auch *Guide illustré des sculptures grecques, romaines et byzantines*, Istanbul 1935, Nr. 21 Taf. XXXV, und oben Anm. 18.

9. Mendel *op. cit.* I, S. XVIIIf.; J. Schmidt, *AM* 6 (1881) 134.

10. G. Lippold, Die griechische Plastik, *Hd. Arch* III, 1, 1950, 176 Taf. 64, 2.

11. Grabrelief (?): 'Asklepios-Hygieia', Mendel Nr. 91 (109). Weihreliefs: Dioskuren-Göttin, Mendel Nr. 572 (77); Dioskure(?)-Artemis-Nike, Mendel Nr. 573 (78); Apollon-Artemis, Mendel Nr. 853 (264); Tyche, Mendel Nr. 861 (209); Dioskuren-Göttin, Mendel Nr. 865 (117).—Zu Mendel Nr. 91 *vgl. AJArch* 28 (1973) Chron. 166-168; *BCH* (1978) 675 Abb. 75. 76; Zu Mendel Nr. 572 und 865, *s.* F. Chapouthier, Les dioscures au service d'une déesse. Étude d'iconographie religieuse, *Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome* 137, 1935, 27f. Nr. 5. 6 Taf. II 1. 5, sowie Düll 1977 *op. cit.* 114. Zu den eine Göttin rahmenden Dioskuren *vgl.* zuletzt L. Robert, Documents d'Asie Mineure, *BCH* 107 (1983) 555ff. Abb. 1.

Neben den Weihdenkmälern sei auch auf einige, aus Makedonien stammende Kleinfunde

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ergibt sich daher von selbst eine Zusammenstellung der Grabmonumente, die kurz in das Licht der jüngsten Forschungen gerückt werden sollen:

Alfred R ü s c h, der 1967 in München mit dem «kaiserzeitlichen Porträt in Makedonien» promoviert hatte[12], leitete 1969 eine Reihe gattungsbezogener, archäologischer Monographien ein, die einzelne oder mehrere Stücke der Istambuler Sammlungen berücksichtigt haben. Rüsch versuchte, den unverwechselbar makedonischen Anteil der römischen Porträtkunst herauszuarbeiten, vermied jedoch die Bezeichnung 'makedonischer Stil'[13]. Auffällig ist, daß besonders im ländlichen Raum -etwa in Nordmakedonien[14]- **lokalgebundene Eigenarten, insbesondere lineare Stilelemente, auftreten, die diese Formulierung stützen könnten. Da für die Zentren der Provincia** Macedonia (Pella, Dion, Beroia, Thessaloniki, Stobi, Styberra, Philippi u.a.) unterschiedliche Werkstatt-Traditionen nebeneinander bekannt sind, die zu verschiedenen Zeitpunkten einsetzen, könnte ein solcher Sammelbegriff jedoch irreführend werden. R ü s c h ging es vor allem um die Kennzeichnung von Erscheinungen, die sich in der Bildniskunst am Nordrand der Ägäis früher

hingewiesen: G. Mendel, *Catalogue des figurines grecques de terre cuite des Musées Ottomans*, Constantinople 1908, Nr. 3066-3073 (Chalkidike, Ianagräisch). A. Ogan, *Musées des Antiquités, guide illustré des bronzes*, Istanbul 1937, Nr. 894 Taf. XIII 2: «Lampe romaine à trois becs ornée de têtes de Silene» (Saloniki).

12. *JDI* 84 (1969) 59-196. Grabstelen: R 10 (194); R 11 (195); R 12 (253); R 13 (258); R 14 (721); R 15 (722); R 16 (776); R 17 (1036); R 18 (1007); R 19 (1103) sowie ein Rundmendaillon: M 1 (234). — *Vgl.* unten Anm. 15.28.29.

13. Rüsch *op. cit.* 106ff. - *vgl. dazu* die Porträts der Grabmedaillons bei D.P. Dimitrov, «Les stèles funéraires en forme de médaillon dans la vallée de la Strouma moyenne à l'époque romaine», *Annuaire de l'Université de Sofia*, histphilolfac 42 (1945/46) 1-58, 40 Abb,; ders.,«I medaglioni sepolcrali nella valle del medio Struma e nella Macedonia settentrionale». *Quaderni dell' Impero. Orme di Roma nel mondo* 8, 1947, 3-16 Taf. I-IV; die Porträts auf Grabmedaillons und Grabstelen bei N. Nikolov, «Novootkriti pametnici ot Sandanski i okolnostta mu ot rimskata epoha (Monuments romains nouvellement découverts dans la ville Sandanski et ses environs)», *BIBulg* 32 (1970) 284-293, Res. 293 Abb. 1-4; die Porträts auf Grabstelen bei G.Mihailov, *IGBulg* IV, 1966, Taf. 125. 127. 138. 139-141. 143-145. 152-154. 157. 158. 161. 168. 170.-Vgl. zusätzlich: Jale Inan-Elisabeth Rosenbaum, *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor*, London 1966, 20. Nr. 79 Taf. XLIX 1.2. (Bithynien, hadrianisch); dies. *Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Turkei. Neue Funde*, Mainz 1979, Nr. 277 Taf. 196, 1.2 (Thrakien, julischclaudisch), Nr. 278 Taf. 197, 1-3 (Thrakien, claudisch).R. Bianchi-Bandinelli, *Rom -Das Ende der Antike*, Zur 'arte populare' in den Balkanländern, München 1971, 306; und Marianne Bergmann, Studien zum römischen Porträt des 3.Jahrhunderts n. Chr., *Antiquitas* 3, 18, 1977, 6. —Der handwerkliche Charakter könnte u.U. aus anderes Werkstofftradition hervorgegangen sein, vgl. G. I. Kazarow, *Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien*, Budapest-Leipzig 1938, 4f. —Maria Lagogianni (s. unten Anm. 28) sprach sich mündlich gegen einen 'makedonischen Stil' aus.

14. Düll 1977, 34-38.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

als anderswo, spätestens seit trajanischer Zeit zu äußern scheinen und besonders mit der Überbetonung der Augenpartie zu der Gestaltung spätantiker Porträts überleiten. Zehn Grabstelen und ein Rundmedaillon des Archäologischen Museums Istanbul fanden dabei Erwähnung.

Zu den Studien von Rüsch nahm Manfred Oppermann in seinen «Bemerkungen zur Grabplastik im mittleren Strumatal» 1977 kritisch Stellung[15]. Neben neuen Datierungsvorschlägen wurde der ostmakedonische Denkmalbestand der Porträtstelen ergänzt und deren Eigenart im «Nebeneinanderbestehen eines mehr plastischen und eines ausgeprägt linearen Stils» erkannt.

In der umfangreichen Publikation von Friedrich Matz, «Die dionysischen Sarkophage», Band I, 1968, wurde der Sarkophag «Mendel Nr. 32 (366)' in den attischen Werkstattkatalog aufgenommen[16]. 1969 wurde derselbe von Charles Delvoye und Georges Roux in «La civilisation grecque de l'antiquitè à nos jours» erwähnt[17].

Der oben genannte attische Hippolytos-Sarkophag 'Mendel Nr. 21(125)' fand in Zussammenhang mit attischen Sarkophagen aus Tyros 1968 bei Maurice Chéhab, «Sarkophages à reliefs de Tyr» und ihrer Verbreitung 1969 bei bezüglich John B. Ward - Perkins,«The Imported Sarcophagi of Roman Tyre» Erwähnung[18].

1971 erschien der Neudruck von Louis Robert's Buch «Les gladiateurs dans l'orient grec», dessen erstes Erscheinen in das Jahr 1940 zurückreicht. Die dort beschriebene Gladiatorenstele in Istanbul 'Mendel Nr. 1064 (253)' stellt einen Mosaikstein zum umfassenden Thema der Romanisierung in Makedonien dar, die von den einheimischen Makedonen bekanntlich unterschiedlich aufgenommen wurde[19].

1975 veröffentlichte Maria Alexandrescu-Vianu ihre richtungweisende Arbeit, die der schematischen Erfassung der makedonischen Grabstele galt: «Les stèles funéraires de la Macédoine romaine»[20]. Beispielsweise bezeichnete sie die soeben genannte Gladiatorenstele mit 'Typus B' oder eine andere Porträtstele 'Mendel Nr. 1047 (75)' mit 'Typus A,

15. *Thracia* IV (1977) 325-336. s. auch die Zusammenfassung bei Ph. M. Petsas, Χρονικὰ Ἀρχαιολογικὰ 1968-1970, *Makedonika* 14 (1974) 267-271, Nr. 19.

16. S. 100f. Nr. 3 Taf. 4, 1-4.

17. S. 192 Abb. 61; s. auch Ph.M. Petsas, Χρονικὰ Ἀρχαιολογικὰ 1968-79, *Makedonika* 14 (1974) 309 Nr. 40.

18. M. Chéhab, *BMusBeyr* 21 (1968) 47f. 71. 77; J. B. Ward-Perkins *ibidem* 22 (1969) 109ff. Abb. 4 (distribution map); s. auch Petsas *op. cit.* 311 Abb. 12.

19. S. 79 Taf. XXII 12 - Siegrid Düll, «Zur Romanisierung Nordmakedoniens im Spiegel der Götterkulte», *Archaia Makedonia* III, 1977, Thessaloniki 1983.

20. *Dacia* 19 (1975) 183-200. Grabstelen; Variante A 1, Nr. 60 (Mendel Nr. 1045 [66]: «roumeliote»); Nr. 63 (Mendel Nr. 971 [222]). Variante A B, Nr. 116 (Mendel Nr. 1064 [253]). *Vgl.* zuletzt Tagogianni *op. cit.* (s. unten Anm. 28) 13ff.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Variante 1'. Da es auch noch Varianten 2-4 gibt, sowie Typus B, Variante B 1, B 2, A B und Typus C, erscheint diese Form der Kennzeichnung für zukünftige Zitate zunächst verwirrend. Andererseits liefert die Autorin damit erste Ansätze für eine spätere Datenspeicherung aller Grabstelen römischer Zeit. Die vorläufige Auswahl makedonischer Denkmäler, deren Typenrepertoire überschaubar bleibt, ließe sich jedoch anschaulicher durch Kennwörter charakterisieren. Das gegenwärtige Verdienst dieses Aufsatzes liegt in der erstmaligen Zusammenfassung der meisten, bis 1975 erreichbaren Grabstelen, die sich über die Fundorte dreier Länder verteilen.

Im 1. Band der «ostgriechischen Grabreliefs» von Ernst Pfuhl und Hans Möbius, der 1977 endlich erschien, wurde auch die Frage bezüglich makedonischer Herkunft durch typologischen Vergleich geklärt: So wurde die Totenmahlstele 'Mendel Nr. 992(227)' nach Lydien bzw. Phrygien umlokalisiert[21]. Jean-Marie Dentzer engte in seinem Aufsatz «Reliefs au banquet dans la moitié orientale de l'empire romain» ihre Herkunft überzeugend auf das Gebiet von Kolosses und Hierapolis ein[22].

Eine weitere Münchener Dissertation «Makedonische Kammergräber» von Berthild Gossel, erschienen 1980, verzeichnet neben anderen Marmorüren die Istanbuler Tür aus Langadas 'Mendel Nr. 138(2167)', die nach den Beschlägen neuerdings in das frühe 3. Jh. v. Chr. datiert werden kann[23].

In dem von R. F. Hoddinott 1981 veröffentlichten Band «The Thracians» wurde das monumentale Relief des Thrakischen Reiters aus Saloniki 'Mendel Nr. 492(31)' vermutlich irrtümlich als «focal point or urban sanctuary» gedeutet und noch von der alten Datierung Mendel's ausgehend in das 1. Jahrhundert vor bzw. nach Chr. datiert[24]. Bereits 1953 hatte Ludwig Budde in seinem Aufsatz «Istanbuler Reiterrelief» überzeugend eine Datierung in frühantoninische Zeit vorgeschlagen[25]. Photios M. Petsas griff 1974 in seinem Beitrag «Θρᾷξ ἱππεύς», «πρωτο-

21. S. 400 Nr. 1635 Taf. 239.

22. *R.I* (1978) 63-82, besonders 76f.; *vgl.* G. Daux, *BCH* 104 (1980) 559.

23. S. 142-153 Nr. 16 (um 300 v. Chr.). Diese Datierung wurde auch von M. Pfrommer, Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul, mündlich bestätigt.

24. *Ancient Peoples and Places* 98, S. 162 Abb. 151.

25. *Belleten* 17 (1953) 475-482 Abb. 1-17. Dadurch erschien die Hoffnung auf frühere Vorbilder des Typus B (Bezeichnung nach Kazarow) im makedonischen Raum eingeengt. Budde selbst machte einen erneuten versuch, indem er die Metope eines ehemaligen Heroons aus Thasos heranzog (Mendel Nr. 108 [382]) das sowohl nach architektonischem Befund wie nach der Buchstabenform der Inschrift aus hellenistischer Zeit stammt, Budde *op. cit.* Abb. 17). Bei genauerem Hinsehen stellen sich jedoch die Metopenbilder, ein Thrakischer Reiter und ein gepanzerter Krieger, als nachträglich eingemeißelt heraus so daß der Reiter im üblichen Typus des 2. Jhs. auch demselben entsprungen sein dürfte. *s.* auch unten Anm. 71.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

βούλγαροι» καὶ παράδειγμα πρὸς ἀποφυγήν ebenfalls auf die alte Datierung **ἐποχή Αὐγούστου zurück**[26]. **Angeregt von D. Krandžalov, «Les** reliefs du Cavalier Thrace et la tradition problématique de l'histoire protobulgare», 1969[27], betonte Petsas vor allem die griechischen Wurzeln der Thrakischen-Reiter-Ikonographie.

In München und Saloniki enstand die Dissertation von Maria Lagogianni, "Πορτραῖτα σέ ταφικά μνημεῖα τῆς Μακεδονίας κατά τήν **περίοδο τῆς ρωμαιοκρατίας", die 1983 herauskam und die jüngste eingehende** Stellungnahme zu swei dominierenden Themen, den in dieser Übersicht an den Anfang gesetzten Porträts von Alfred Rüsch und den erstmals von Maria Alexandrescu - Vianu bearbeiteten Grabstelen bietet. Von den behandelten Grabmälern befinden sich sieben im Istanbuler Museum[28].

1983 erschien auch der Aufsatz von Dimitrios Pandermalis, «Zum römischen Porträt im kaiserzeitlichen Makedonien»[29], der unter anderen die «Grabporträts von Mitgliedern beruflicher Genossenschaften» erörtert. Besondere Erwähnung findet dabei die jetzt in Istanbul befindliche Grabstele des Menippos aus Thyateira 'Mendel Nr. 967(271)', der in Thessaloniki als Porphyrfärber tätig war und von seiner Gilde ein Grabdenkmal erhielt.

1984 wurde die Münchener Dissertation «Römische Reitergrabsteine» von Mathilde Schleiermacher gedruckt. Entsprechend dem Untertitel «Die Kaiserzeitlichen Reliefs des triumphierenden Reiters» der Jagd- und Opferszenen ausschließt, stellt die Autorin u.a. das Fragment einer Reiterstele aus Serres 'Mendel Nr. 1050(776)' zur Diskussion[30]. Eine weitere, bereits von Mendel geäusserte Deutung als 'Thrakischer Reiter' (Kazarow - Typus A) muß wegen des fragmentarischen Charakters offen bleiben.

26. *Makedonika* 14 (1974) 388-392 Abb. 1.

27. *Byzantion* 39 (1969) 137-151 Taf. I-VI.

28. Nr. 15 (Rüsch 173, R 80 Abb. 84). 153 (Mendel Nr. 953 [234]; D. Dimitrov, «Das Porträt auf den Grabstelen römischer Zeit in Nordostmakedonien», *BIBulg* 13 [1939] 61 Abb. 84; Rüsch 184,M 1 Abb. 99). 154 (*BCH* 25 [1901] 318 Nr. 18;Mendel Nr. 1049 [258];Dimitrov 62 Abb. 86; D. Dečev, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien 1957, 133; Rüsch 151, R. 13 Abb. 78) 155 (Mendel Nr. 1064 [253]). 156 (Mendel Nr. 1047 [75]); IG X 2,1, 852; Rüsch 148, R 9). 157 (Mendel Nr. 960 [195]); Dimitrov 66 Abb. 91; Rüsch 148, R 11 Abb. 77). 159 (Mendel Nr. 959 [721]. Frau Lagogianni-Georgakarukos danke ich für die großzügige Überlassung ihrer Dissertation beim Symposion.

29. *Klio* 65 (1983) 161-167.

30. Nr. 125. Vgl. Rüsch *op. cit.* R 16 Abb. 79.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

II. Zur 'makedonischen' Artemis

Mit der Veröffentlichung der IG×2,1 «Inscriptiones Thessalonicae et vicinae» schuf Charles E d s o n bekanntlich 1972 eine Basis für erneute Diskussionen auf epigraphischem Gebiet, die auch den Archäologen zugute kommen. Unter dem Titel «Monumenta sepulcralia originis ignotae Thessalonica Constantinopolim transportata» wurden 15 Grabinschriften aus 'Saloniki' aufgenommen[31].

Besonders Georges D a u x ließ sich davon inspirieren. Ich erinnere an seinen 1980 erschienenen Aufsatz: «Quelques inscriptions de Thessalonique d'époque impériale»[32]. Dort widmete er 10 Grabinschriften aus der Sammlung in Istanbul seine bevorzugte Aufmerksamkeit und fügte dankenswerterweise das bisher ausstehende Bildmaterial hinzu. Da Monsieur D a u x die Istanbuler Artemisstele 'Mendel Nr. 1076(118)' in meinem Aufsatz «Götter auf makedonischen Grabstelen» vermißt hatte[33], soll hier auf dieses Beispiel näher eingegangen werden (Tafel 1, 1).

Die Stele wurde nicht in den Katalog von Maria A l e x a n d r e s c u aufgenommen. Es handelt sich um eine hochrechteckige, gegiebelte Tafel mit einteiligem Bildfeld, das nach unten durch eine Grabschrift abgeschlossen wird. Die jagende Artemis ist in heftiger Bewegung nach rechts schreitend wiedergegeben, doch ist ihr Kopf und Körper frontal zum Betrachter gerichtet. Sie trägt einen hochgegürteten Chiton und kurze Stiefel. Die Haare sind seitlich eingerollt und über dem Scheitel zu einer Schleife aufgesteckt. Über den Handgelenken sitzen enge Armreifen. In der linken Hand hält sie den Bogen, mit der rechten zieht sie einen Pfeil aus dem Köcher. Durch die nach rechts springenden Tiere, ein Hirsch hinter ihrem linken Bein,

31. Angaben bei Edson hier ergänzt durch Daux, *BCH* 104 (1980) 525-549 Abb. 5-13: Nr. 844 (Mendel Nr. 989 [188]; L. Robert, *Hellenika* 13 [1965] 52; Daux 534 Abb. 4); 845 (Mendel Nr. 1076 [118]; Daux 534 ff. Abb. 5); 846 (Mendel Nr. 1034 [668]; Dečev *op. cit.* 160. 286); 847 (Mendel Nr. 934 [2238]; I. Russu «Macedonica», *Ephemeris Dacoromana* 8 [1938] 199); 848 (Mend. Nr. 1163 [203]; G. Mihailov, *Grăckite epigrammi ot bălgarski zemi*, 1943, 18. 136; W. Peek, *Griechische Versinschriften* I Berlin 1955, 91. 365; Ch. Edson, *CPh* 53 [1958] 115; Daux 536f. Abb. 6); 849 (Mendel Nr. 909 [483]; Dečev 513; Daux 537ff. Abb. 7); 850 (Mendel Nr. 920 [267]); 851 (Mendel Nr. 968 [272]); 852 (Mendel Nr. 1047 [75]; Daux 540 Abb. 8); 853 (Mendel Nr. 961 [194]; Daux 540 Abb. 9); 854 (Mendel Nr. 921 [478]; Daux 540ff. Abb. 10); 855 (nicht bei Mendel: J.H. Mordtmann, *AM* 16 [1891] 366; L. Robert *Noms indigènes*, Paris 1963, 341f.); 856 (Mendel Nr. 1039 [196]; Russu 166; Daux 544 Abb. 11); 857/8 (Mendel Nr. 1045 [666]; G. Seurre, *BCH* 36 [1912] 624; L. Robert, *Etudes anatoliennes*, Paris 19 435 Taf. IV 2; Daux 544 Abb. 12); 859 (Mendel Nr. 1041 [252] Daux 544ff. Abb. 13).

32. *s.* oben Anm. 31.

33. *Ibidem* 534ff. Abb. 5, *s.* besonders Anm. 20—Siegrid Düll, *Essays in Memory of Basil Laourdas*, Saloniki 1975, 115-134.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Tafel 1, 1: Artemis, Grabrelief, Istanbul, Arch. Mus. Inv. 118.

sowie ein Hund vor bzw. unterhalb von ihr, wird die Bewegung nach rechts verstärkt und gleichzeitig ein räumlicher Eindruck vermittelt. Dreidimensionale Wirkung und Beschleunigung des Bewegungsablaufes werden auch durch den wehenden Mantelschal erzielt, der sich hinter ihrem Kopf und ihren Schultern im Winde aufbauscht und am linken Schalende öffnet. Die Bodenlinie ist uneben und deutet hügelige Landschaft an[34]. Die Darstellung

34. Zur Landschaftsdarstellung auf makedonischen Artemisreliefs s. Düll 1977 *op. cit.* (s. oben Anm. 1) z. B. Nr. 71 Abb. 18 (ansteigende Bodenlinie); Nr. 43 Abb. 24A (Bild abschließender Baum). P. Collart -P. Ducrey, Philippes I, Les reliefs rupestres, *BCH.Suppl.* II, 1975, Rel. 8 Abb. 19; Rel. 10 Abb. 22; Rel. 11 Abb. 24; Rel. 13 Abb. 26; Rel. 15 Abb. 29;

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Tafel 1, 2: Artemis Versailles, Paris, Louvre Inv. 589.

wirkt einfach, in der Seitenansicht des linken Beines, das aus der Frontalität ausbricht, sogar disproportioniert, doch ist sie reich an Details, eine Erscheinung, die auf großformatige Vorlage hinweisen könnte.

Mendel setzte typologisch die Artemis Versailles voraus[35] (Tafel 1, 2).

Rel. 17 Abb. 31; Rel. 18 Abb. 32; Rel. 19 Abb. 33; Rel. 23 Abb. 36; Rel. 26 Abb. 40 u.a. (Bild abschließender Baum); Rel. 66 Abb. 84 (Baum mit Fangnetz); *vgl.* Rel. 5 Abb. 14 (Thrakischer Reiter zwischen zwei Bäumen, ohne Schlange); Rel. 69 Abb. 87 (linker Fuß der Artemis auf Fels); Rel. 71 Abb. 90 (gewellte, felsige(?) Bodenlinie); *vgl.* auch S. 216 dazu: P. Ducrey, «Quelques reliefs et dessins rupestres de Philippes de Macédoine», *Mélanges d'histoire ancienne et d'archéologie offerts à Paul Collart*, Lausanne 1976, 147-160.

35. W. Amelung, *RJ* 4, 1904, 325ff; G. Lippold, *Hdl Arch* III 1, 1950 270 Taf. 98, 2; H.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Tatsächlich zeichnet sich in der Schrittstellung und der pfeilziehenden rechten Hand, im kurzen Chiton sowie dem nach rechts springenden Hirsch der Versailler Typus ab. Dabei ist anzumerken, daß der linke, jetzt ergänzte Arm der Artemis im Louvre ursprünglich ebenfalls den Bogen hielt. Erhebliche Unterschiede werden, sieht man von der frontalen Ausrichtung der gesamten oberen Körperhälfte in Istanbul ab, erst in der Kleidung sichtbar: So in der Gürtung des Chitons und in der Gestaltung des Mantelschals, in der Bekrönung des Kopfes, der in Paris ein Diadem, in Istanbul eine Haarschleife trägt, und in der Schuhform -nach den neuesten Untersuchungen von Michael P f r o m m e r – hellenistischen Sandalen bzw. knöchelhohen Stiefeln. Es handelt sich also nicht um eine unmittelbare Kopie der Artemis Versailles. Wahrscheinlicher ist, daß beide von einem spätklassischen Vorbild abhängen, das in hellenistischer Zeit mehrfache Umbildungen erfuhr, die in römischer Zeit kopiert und variiert werden konnten[36].

Der Terminus 'Artemis Versailles' ist in der Fachliteratur längst zum festen Bestandteil der Jagdikonographie geworden, wenn immer eine jagende Artemis auftaucht. Er reicht jedoch nicht aus, auch wenn die Artemis Versailles dem Grundtypus am nächsten stehen sollte, um alle Erscheinungsformen der jagenden Göttin in oder außerhalb Makedoniens spezifisch festzuhalten[37].

Im gebirgigen Makedonien trägt die jagende Artemis sowohl bei den Statuen wie in der Reliefkunst stets kurze bis hohe Stiefel. Die Kleidung wechselt oft, ebenso die Auswahl oder Gestaltung des Accessoire. Im folgenden wird eine kurze Zusammenschau der Artemisdarstellungen auf

Marwitz, *AntPl* VI (1967) 29ff. Zu weiteren Repliken s. Rom, Museo Capitolino, Atrio 5, Stuart Jones 44 Taf. 6; Neapel, Museo Nazionale, Guida Ruesch 70 Nr. 239; Tripolis, G. Caputo–G. Traversari, *Le sculture del teatro di Leptis Magna*, 1976, 87 Nr. 67 Taf. 65; Antalya, Museum, E. Tüll Egilmez, *Darstellungen der Artemis in Kleinasien*, Diss. Mainz 1980, 106 Nr. VI 2, K 18; Aphrodisias, zuletzt Nusin Asgari, in: *The Anatolian Civilisations* II, Istanbul 1983, 135, B 374 (Abb.). Zur Verbreitung der «Diane à l'arc» im römischen Imperium, s. Collart-Ducrey, *op. cit.* 202f.

36. *Vgl.* W. Hermann, *Römische Grabaltäre*, Kallmünz 1961, 122 Nr. 53 Abb. 10. – M. Pfrommer, «Leochares? Die hellenistische Schuhe der Artemis Versailles», *IstMitt* 34 (1984) 171-182 Taf. 29-33, kam zu dem Ergebnis, daß die bisher mit dem Apoll vom Belvedere in das ausgehende 4. Jh. datierte Artemis-Statue aufgrund der Schuhform erst seit der Mitte des 2. Jhs. denkbar sei. Herrn Pfrommer danke ich für anregenden Gedankenaustausch.

37. Düll 1977 *op. cit.* (s. oben Anm.) 1) 58-71 Abb. 14-25. Ergänzend dazu: Nikolov *op. cit.* (s. oben Anm. 13) Abb. 5-10 Oppermann *op. cit.* (s. oben Anm. 2) verweist auf Artemisdenkmäler bei J. Iliev, *MuzPamkul* (1967) 4f. Abb. 1, und A. Milčev, *GodSof*, filist-fak LIII 1 (1960) 369 Taf. VI s. auch Collart-Ducrey *op. cit.* sowie einzelne Denkmäler bei H. Wrede, *Consecratio in formam deorum*, Mainz 1981, Nr. 42. 99. 101. 102 Taf. 21, 4-6 (dort ebenfalls die kollektive Anwendung des Versailles-Terminus auf alle Jagdtypen der Artemis).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Votivtafeln römischer Zeit versucht, die -geht man von den der Forschung zugänglichen Stücken aus- im Norden und Osten häufig, im Süden seltener zu finden sind.

Sehr verbreitet und beispielsweise in Philippi dominierend war der kurze, untergegürtete Chiton mit dem um die Taille geschlungenen Mantel. Abweichend vom Typus Versailles, von dem Paul Collart und Pierre Ducrey ausgehen, wurde die nach rechts eilende Jägerin oft mit zwei fliegenden Mantelzipfeln dargestellt[38]. D. h. der über die linke Schulter und über die Brustmitte gelegte Mantelschal wird zur Seite geschoben, die 'ehemals' in der Mitte vereinigten Schalenden werden getrennt und -ähnlich wie bei der Statuette der Artemis Cherchel[39] - vom Körper abgehoben. Auf den Felsreliefs in Philippi wird auch eine Variante mit doppeltem Chitonsaum, der ein Untergewand andeutet, abgebildet[40].

Daneben überwiegt im Norden der Typus mit kurzem, untergegürteten Chiton, der unter den Brüsten durch ein schmales Band zusammengehalten wird. Die betont feine Fältelung und die glockenartig ausschwingenden Gewandsäume, etwa auf einigen Stelen im Osten, erinnern auch in sehr einfachen Darstellungen an die Chitongestaltung der Artemis Rospigliosi[41]. Eine Variante mit geöffnetem Chiton, der die rechte Brust freiläßt, war in Philippi und Saloniki bekannt[42]. Die Schalenden sind gelöst und flattern seitlich weg (Tafel 2,1). – Eine unmittelbare Typenangleichung scheint sich bisher nur auf einer unveröffentlichten Votivstele im Museum von Florina, Inv. 102, abzuzeichnen, die den Typus Rospigliosi/St. Louis – bezüglich Stola und Schrittstellung nach links- voraussetzt.

Neben den bewegten Typen nach rechts gibt es vor allem am mittleren Strymon den unbewegten Typus in strenger en-face-Darstellung, gekennzeichnet durch die gesenkte rechte Hand, die einen Pfeil hält, und den hochgegürteten Ärmelchiton mit langem Überfall. Der ruhigen Haltung

38. Collart-Ducrey *op. cit.*-Rel. 18 Abb. 32; Rel. 20 Abb. 34; Rel. 63 Abb. 80; Rel. 69 Abb. 87; Rel. 70-74 Abb. 88-94. - *Vgl.* Düll 1977 *op. cit.* Abb. 18. 25.

39. P.-A. Février, *Art de l'Algérie antique*, Paris 1971, Taf. XL.

40. Collart-Ducrey *op. cit.* 213f.; Rel. 13 Abb. 26; Rel. 66 Abb. 84; Rel. 67 Abb. 85; Rel. 68 Abb. 86.

41. Laskarevo: Düll 1977 *op. cit.* Nr. 45 Abb. 24; Nr. 43 Abb. 24A—Philippi: Collart-Ducrey *op. cit.* 212, Rel. 8-10 Abb. 18-22– Zum Typus *vgl.* G. Krahmer, «Die Artemis vom Lateran und Verwandtes», *AM* (1930) 237-272, Beil. LXX u.a.; J. Charbonneaux, «Déesses en action», *Essays in Memoriam of K. Lehmann* 1964, 70-73 Abb. 1-5; und zuletzt den Torso von Andros, *AEphem* (1980) Taf. Ia-b (Vorder-und Rückenansicht).

42. Philippi: Collart-Ducrey *op. cit.* 212, Rel. 49-55 Abb. 62-69; Rel. 59 Abb. 74; Rel. 75 Abb. 95.- Saloniki: Wrede *op. cit.* Nr. 99. 102 Taf. 21,4. 5.—Zum Typus vgl. den Torso von Karhago, *CRAI* 25 (1897) 319.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Tafel 2, 1: Artemis, Sarkophag (Ausshnitt). Saloniki, Arch. Mus. Inv. 5677.

entspricht meist ein seitlich sitzender (gelegentlich sind es zwei), zu ihr aufblickender Hund[43].

Der Typus der Colonna mit langfließendem, untergegürteten Chiton ohne Brustgürtung kommt einmal im Norden, in Belovodice, vor[44]. Ebenso selten ist die Abbildung der Artemis auf dem Hirsch (oder Pferd?), etwa in Stryberra, die

43. Düll 1977 *op. cit.* 59, z.B. Nr. 49 Abb. 20. Zum statuarischen Vorbild *ibidem* Nr. 68 Abb. 15 (Stobi); Mendel II *op. cit.* Nr. 619 (61) (Kyrene).

44. Düll 1977 *op. cit.* Nr. 35 Abb. 19. - Zum Typus *cgl.* F. Bromme «Zur Dresdener Artemis», *MarbWpr* 1950/51, 3-12 Taf. 1.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

jedoch in Thrakien Parallelen und mehrfache Variationen findet[45], oder mit umgegürtetem Fell, wie in Vranja, das vermutlich die der Hekate angenäherte Artemis Bendis kennzeichnen sollte[46].

Die hirschtötende Artemis, die formal an die stiertötende Nike und an die spätere Formulierung für Mithras erinnert, bleibt anscheinend auf die Felswände Philippis beschränkt. Die Göttin trägt dort den Chiton mit niederartig drapiertem Mantelschal, der sich wie eine Schlaufe im Winde aufbläht und die Seitenansicht nach links erweitert[47].

Auf einer unveröffentlichen Stele im Museum von Serres, Inv. 87, welche die jagende Artemis wiedergibt, ist die Chlamys ähnlich dargestellt. Dabei fliegt das Schalende, das unter der Achsel durchgezogen ist, über den Ellbogen gelegt in die Richtung der Mantelschlaufe, von einem Gewicht oder einer Quaste beschwert, zurück. Neu für unsere Typenreihe ist die Bewegung der rechten Hand, die gerade dabei ist, einen Pfeil in den Bogen einzuspannen, neu ist auch der kleine, von links anspringende Hund.

Versucht man die Istanbuler Artemis einzuordnen, so zeigt sie in der Bewegung nach rechts, in der frontalen Ausrichtung des Oberkörpers – Kopf en face und geöffnete Hand–, in der Komposition der begleitenden Tiere und in der schmalen Brustgürtung Ähnlichkeiten mit einer Artemis aus Laskarevo[48]. Diese folgt jedoch in der Gewandführung dem bewegteren Vorbild Rospigliosi, das den Versailler Grundtypus barockisiert, während die Istanbuler Artemis eher die geschlossenen Konturen und die divergierenden Rockfalten in spätklassischer Prägung nachzuahmen versucht. Andererseits scheint über die **Art der Chlamysverwendung und der damit verbundenen größeren Bewegungsfreiheit in Istanbul eine Annäherung beider Vorbilder denkbar.**

Bekanntlich zeigt der Rospigliosi-Typus einen schnelleren Bewegungsablauf. Die Chlamys ist daher bei einigen Repliken – etwa Lateran und St. Louis[49]

45. Düll 1977 *op. cit.* Nr. 69 Abb. 22.–*Vgl.* zuletzt Janka Mladenova, «Les thraces et le culte de la triade capitoline» *Pulpudeva* 4, 1980, 256 Abb. 9: Votivrelief aus Basarbovo. Der Weihinschrift für Iupiter Optimus Maximus und Iuno ist Darstellung eines Gottes auf dem Pferd und einer Göttin in Damensitz auf dem Hirsch hinzugefügt. Nach dieser Abbildung ließe sich auf dem Tonfragment aus Styberra auch ein Hirsch statt des bisher angenommenen Pferdes ergänzen.

46. Düll 1977 *op. cit.* Nr. 74 Abb. 2. *s.* auch unten Anm. 57, sowie Oppermann *op. cit.* und D. Popov, «La grande déesse de la Thrace du Sud-ouest, Herodote et la jeune peonienne», *Pulpudeva* 4, 1980, 274-283 Abb. 1, der die vorausgehenden Ergebnisse bei Düll und Opperman nicht berücksichtigte.

47. Collart-Ducrey *op. cit.* 209. Rel. 80-82 Abb. 101-105: «chlamyde formant une grande boucle derrière sons dos». *Vgl.* auch E. Will, *Le relief cultuel gréco-romain*, Paris 1955 169ff Bisher nur zweimal in Philippi tritt die Göttin mit Speer auf Collart-Ducrey *op.cit.* Rel. 60-61. Abb. 76-77.

48. Düll 1977 *op. cit.* Nr. 45 Abb. 24.

49. Krahmer *op. cit.* Beil. LXX-LXXII.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

– vom Chiton gelöst, stolaartig in elegantem Bogen über den Rücken geführt und über die Oberarme gehängt. Von da wäre z.B. für die Wiedergabe im Relief, die ja auf die Rückenansicht verzichten muß, nur ein kleiner Schritt, die herabgleitende Chlamys wie ein Segel nach oben zu spannen. Auf dem großen Fries des Pergamonaltars wird dieser Vorgang mehrfach in unterschiedlicher Darstellung 'ausprobiert'[49a]. Durchgesetzt hat sich – wie die anschließenden Beispiele zeigen werden – der Chlamysbogen mit geschlossenem Kontur. Eines der seltenen statuarischen Beispiele, eine Artemis in Dresden[50], faßt die Möglichkeiten des 2. Jhs. v. Chr. rückblickend zusammen: Im Bewegungsschema, d.h. im retrograden Kontrapost des Typus Versailles, deutet sich die Artemis Rospigliosi an. Der Bogen in der Linken wird wie fast immer beibehalten, hier aber auch die klassische Chitonfältelung mit aufgeschlagenem Rocksaum. Die Chlamys ist gelöst, mit Schwung über die linke Schulter und den Oberarm geführt, durch das Köcherband an die Taille gebunden. Diese Betonnung der linken Schulter durch die aufsteigende bzw. aufflatternde Chlamys grenzt, ausgehend vom Typus Versailles, eine eigene Gruppe ein, zu der auch die Istanbuler Artemis gehört, die bisher die einzige makedonische Interpretation darzustellen scheint (Tafel, 1,1. 3,1. 4,2).

Zur Eigenart des Chlamysbogens sei angemerkt, daß dieser untrennbar mit einer Bewegung, im allgemeinen der des Gleitens, Fliegens oder Laufens, verbunden ist. Unter diesen Voraussetzungen wurde er seit hellenistischer Zeit zum bevorzugten Accessoire für die Personifikationen der Gewässer und der Lüfte und solcher, die sich darin bewegten[51], seit dem 2. Jh. n. Chr. auch für die rauschhafte Bewegung auf dionysischen Sarkophagen oder für die wilde Jagd auf mythologischen Sarkophagen[52] –um die häufigsten Bildgruppen aufzuzeichnen. Die hinter und über dem Kopf aufsteigende Chlamys diente stets der Steigerung einer bereits festgelegten Handlung und Bewegungsrichtung, sei es bei der Bewältigung der Elemente Wasser und Luft, im körpernahen Gigantenkampf (Pergamon) oder in emotionalen Szenen des Staunens oder Schreckens auf pompejanischen Wandbildern[53].

Für den Typus der jagenden Artemis ist diese Form des Mantelschals -auch in der Reliefdarstellung- seltener bezeugt, anders für die 'am nächtlichen

49a. J. Charbonneaux- R. Martin-F. Villard, *Das hellenistische Griechenland, 330-50 v. Chr.*, München 1971, Abb. 287. 293. 297 (Adrasteia!).

50. Reinach I, 1906, 305 Taf. 570 Nr. 1216. Vgl. auch das römische Relief, unten Anm. 61.

51. B. Andreae, *The Art of Rome*, New York 1978: Tellus mit Seewind und Landwind Taf. 42; Nereide Taf. 64; Venus Marina Taf. 73. Travlos, *Athen*: Windgötter Abb. 368-375.

52. Matz *op. cit.* (s. oben Anm. 14) passim – Andreae *op. cit.* Abb. 452 Abb. 582.586. H. Sichtermann G. Koch, *Griechische Mythen auf römischen Sarkophagen*, Tübingen 1975. passim.

53. Charbonneaux *op. cit.* (s. oben Anm. 49a) Abb. 197. 199 (Villa dei Misteri). Abb. 147. 148 (Casa del Citarista: Dionysos entdeckt Ariadne).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

***Tafel 2, 2**: Diana Vistrix. Altar (Ausschnitt). Rom, Museo delle Terme Inv. 108 611.*

Himmel auf- und absteigende Artemis Selene, deren langer Chiton oft mit velumartiger Chlamys verbunden wird, die sie ebenso in der statuarischen Plastik trägt –besonders eindrucksvoll bei der Fackel tragendem 'Diana Lucifera' in Neapel, deren Mantelschal die obere Körperhälfte wie eine **Nußschale umgibt**[54].

Über die Annäherung an Hekate gibt es neben der langgewandeten auch die kurzgewandete Fackelträgerin: Etwa in einer Statuengruppe des Kapitoli-

54. Tondo am Konstantinsbogen, etwa Andreae *op. cit.* 461 Abb. 624 Statuette, Neapel Museo Nazionale Inv. 6280, Guida Ruesch Nr. 670.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Tafel 3, 1: Artemis. Weihrelief (Ausschnitt). Bologna, Museo Civico, Sala VI.

nischen Museums in Rom[55] (Tafel 4,2). Dort trägt Artemis den Mantel wie eine gestärkte Nackenstola, die bis zum Hinterkopf heraufreicht und deren eine Hälfte über die linke Schulter herabgleitet und um den linken Unterarm gewickelt wieder nach innen herabfällt, während die andere Hälfte hinter der rechten Schulter den Taillengürtel erreicht und dort mit durchgezogenem Bausch festgeklemmt wird. Im Bewegungsablauf und kleinen Details wie dem Saumaufschlag über dem linken Knie oder den zu Sandalen (mit Fellgamaschen) reduzierten Stiefeln wird die Artemis Versailles vorausgesetzt. Oder auf einem bisher unbekannten Weihrelief aus Pera (Istanbul)[56], wo die Fackel

55. Inv. 9778 Aufstellungsort nach Fotothek, DAI, Abt. Rom (nicht bei Stuart Jones, Mus. Cap.).

56. Istanbul, Archäologisches Museum, Inv. 4488 (aus der Syllogos-Sammlung, Pera;

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Tafel 3,2: Artemis Agrota. Weihrelief. Istanbul, Arch. Mus. Inv. 4488.

tragende Artemis nach links gewendet eine Grottenische durchschreitet (Tafel 3,2). Die aufgebauschte Chlamys steigt wie ein Segel hinter ihrem Kopf auf und gleitet dann mit beiden Schals über die Oberarme. Die Schalenden flattern von Gewichten beschwert nach Rechts. Wie man sieht mit der Istanbuler Artemis, wird

jetzt Depot) unveröffentlicht. Für die Angaben danke ich der Direktorin, Frau Dr. Nuşin Asgari. Weiterhin danke ich Herrn Prof. M. Wörrle, Kommission für Alte Geschichte, München, der mich bei der Lesung der Inschrift unterstützte und Einblick in seine Artemis-Kartei gewährte: AMMIAA/APTAMITI/AΓPOTA/EYXAN. Zum Epitheton Ἀγρότα vgl. Ἀγροτίρα in Makedonien: Düll 1977 *op. cit.* 71 Anm. 43 (Beroia); Anm. 75 (Skydra); J. N. Kalléris, Les anciens Macédoniens, *Étude linguistique et historique* 2, 1, Athen 1976, Kap. II: La religion, 544 Anm. 4 (Skydra); in Boetien: *Hesperia* 29 (1960) 124; in Kleinasien: *TAM* III 1, 109.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Tafel 4,1: Virtus (Artemis), Eberjagdsarkophag (Ausschnitt), Florenz, Baptisterium.

über den Haarschmuck zwei Details, der über die rechte Schulter ragende Köcher und der auf dem rechten Knie gestaute Saum des inzwischen wadenlangen Rocks kennzeichnen rückblickend den hier nach links gekippten Jagdtypus, werden aber für die neue Aufgabe des Fackel- und Speertragens überflüssig. Die Inschrift bezeichnet sie als Ἄρταμις Ἀγρότα – ein Epitheton, das an Ἀγροτέρα erinnert und damit an das Jagdmilieu anknüpft. Darstellung und Fundort könnten sie als Artemis Phosphoros ausweisen, die in Byzantion große Verehrung erfuhr[57].

57. Zu Artemis Phosphoros in Pphilippi und allgemein, Collart-Ducrey *op. cit.* 210ff.; in Byzanz, N. Firatli – L. Robert, *Les stèles funéraires de Byzance Gréco-Romaine*, Paris 1964, 155-159; Enodia Phosphoros in Thessalien, Aliki Moustaka, Kulte und Mythen auf

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Tafel 4,2: Artemis-Hekate, Rom, Museo Capitolino Inv. 9778.

Die Übertragung des 'Schals der Selene' auf die kurzgewandete Artemis im Jagdmilieu müßte eigentlich eine Verbindung der ursprünglich getrennten Funktionen, der am Tag jagenden und der zur Nacht das himmlische Gespann lenkenden Göttin voraussetzen, würde diese Bildung der Chlamys nicht –wie schon erwähnt– zum ikonographischen Zubehör vieler anderer mythologischer

thessalischen Münzen, *Beiträge zur Archäologie* Würzburg 1983, 145f. (Pelasgiotis Nr. 1-6); Artemis Phosphoros in Delos, G. Siebert, *BCH* 90 (1966) 453ff.; Hekate Soteira und Artemis Phosphoros in Pergamon, Ch. Habicht, «Die Inschriften des Asklepieions», *Altertümer von Pergamon* VIII 3, Berlin 1969, 119; Thea Phosphoros in Parion, *REG* 85 (1972) Bull. Nr. 363.—Zu Artemis mit Fackel, *RE* II, 1896, Sp. 1435 s.v. Artemis (Wernicke).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

und spätestens seit dem 2. Jh. auch unmythologischer Darstellungen gehören. Inhaltlich läßt sich diese äußerlich vollzogene Annäherung nur konstruktiv erfassen, gibt nicht eine Inschrift Aufschluß darüber, wie beispielsweise auf dem Altarrelief der Diana Victrix im Thermenmuseum in Rom[58] (Tafel 2,2). Dort wird die jagende Artemis mit fast kreisrund aufgeblähtem Schal wiedergegeben, der linksseitig und vermutlich auch rechtsseitig durch das Brustband festgehalten wird und die Pfeil ziehende Hand miteinbezieht. Der Kontur wird nur von ihrem Diadem überragt. Die Schalenden öffnen sich blütenartig in manieriert zugespitzten Zipfeln, die durch kleine Gewichte beschwert sind. Vergleich und die Schuhform ihre größere Abhängigkeit vom Typus Versailles, über die glockigen Säume und die entblößte Schulter vom Typus Rospigliosi/Karthago offensichtlich. Jedoch weist das Motiv des windgefüllten Schals über die auch in Saloniki bekannte Variante (Tafel 2,1) hinaus in eine neue Richtung.

Eine Votivplatte im Museo in Bologna[59] zeigt Artemis mit Pan und hebt ihren ursprünglichen, ländlichen Wirkungsraum hervor[60] (Tafel 3,1). Die velumartig aufgestellte Chlamys wird in einfachster Form mit dem Versailler Typus verbunden, sieht man von dem spezifischen Schuhwerk ab und von der Fackel, die sie offensichtlich statt des Bogens in der linken Hand hält. Auch hier dürfte dem vom Grundtypus abweichenden Attribut der Fackel eine erweiternde Bedeutung zukommen, da sie die Öffnung zum Bereich der Nacht, zum Jenseits oder gar zur «immortalité astrale» wie sie Louis Robert genannt hat, beinhalten könnte. Die Verlagerung des Schalbogens über die linke Schulter und die freiflatternden Schalhälften stehen der Istanbuler Darstellung nahe. Während jedoch in Bologna der Schal wie eine Stola über beide Oberärme gleitet, durch den anbrausenden Wind nach hinten weht und sich schließlich seitlich auf dem Reliefgrund ausbreitet, wird in Istanbul die rechte Schalhälfte unter der linken Achsel durchgezogen und dann erst durch den Winddruck über den linken Oberarm nach oben geklappt[61]. Dadurch und

58. Hermann *op. cit.* (s. oben Anm 36) Inschrift: DIANAE VICTRICI SACRVM D(ARE D(EBEBIT)/AEBVTIA M(ONVMENTVM) F(ECIT) AMEPINA, «hadrianisch-antonimisch Museo delle Terme, Inv. 108. 611.

59. Cristiana Morigi Govi Daniela Vitali, *Il Museo Civico Archeologico di Bologna*, 1982, Sala VI, 153 (Abb.): Längsrechteckiges Weihrelief mit zwei eingetieften Bildfeldern, links Artemis, rechts Pan. Inschrift: ΑΦ ΔΩ. Eine vom Fackel-Attribut ausgehende Ergänzung der Initialen, etwa Ἀ(ρτέμιδι) Φ(ώσφορῳ) Δῶ(ρον) muß ohne Autopsie und ohne Kenntnis des Fundortes vorläufig hypothetisch bleiben.

60. Vgl. L. Robert, «Deux épigrammes de Philippe de Thessalonique» *JSav* (Avril-Juin 1982) 144.

61. Wie leicht Absicht und Zufall bei solchen Typenwiederholungen ineinanderspielen können, zeigt z.B. ein Relief der jagenden Artemis im Konservatorenpalast in Rom, Inv. 2422 (DAI Neg. 60. 1261) oder ein Eberjagd-Sarkophag im Baptisterium S. Giovanni, Florenz, G. Koch «Zum Eberjagdsarkophag der Sammlung Ludwig», *JdI* (1974) 626 Abb. 13

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

stärker noch durch die trichterförmige Öffnung der auf den Betrachter zufliegenden Schalhälfte ergibt sich eine auffällige Vordergründigkeit, die –wie eingangs erwähnt– die besondere Raumwirkung dieser Stele hervorruft. Auf dem Relief in Bologna wird der Raum durch ähnliche Mittel, das Zurückwehen des Schals oder die Staffelung der Tiere, zum Hintergrund geöffnet.

Bereits die kurze Typenvorstellung zeigt, wie unkanonisch das Schalmotiv auf die kurzgewandete Artemis übertragen wurde, die sich kontrapostisch meist am Versailler Grundtypus orientiert, in der Auswahl der Details und in der Drapierung der Stoffbahnen aber über einen größeren Spielraum verfügt, welcher der Uniformierung des Artemisbildes in ähnlicher Weise entgegenwirkt, wie dies durch die lokalen Epitheta gegenüber dem zusammenfassenden Namen 'Artemis' geschieht. Abweichungen von der Kleidung oder von den Attributen können auf einen spezifischen Verehrungsbereich der Gottheit hindeuten, werden aber erst durch das Epitheton, durch lokale Beifunde oder Vergleichsstücke aus benachbarten Gegenden, wie sich das am Beispiel aus Pera folgern ließ, determiniert.

Der ursprüngliche Aufstellungsort unserer Istanbuler Artemistele läßt sich nicht mehr ausfindig machen, jedoch sind die frontale Ausrichtung des Kopfes, die übergroße Hand, die den Pfeil mit gespreizten Fingern aus dem Köcher zieht, makedonische Eigenarten[62]. Ebenso lokal gebunden ist der Stil: Die Wiedergabe der Stoffalten, die das 'klassische' Vorbild nicht verleugnet, aber durch lineare Betonnung der Faltenstege verfremdet. Darüberhinaus mag sich in der erweiterten Form mit dem 'Schal der Selene' den synkretistischen Tendenzen der Zeit folgend der Wunsch nach einer alle Bereiche umfassenden Göttin, wie sie beispilsweise aus dem Namen der in Makedonien verehrten Pasikrata hervorgeht, angedeutet haben[63].

Unter die Abbildung schiebt sich etwas rustikal und von dem aufspringenden Hund unterbrochen die dreizeilige Grabschrift ein:

Ἐπικαρπία Ἀγαθεᾶνι / τῷ γλυκυτάτῳ / μνίας χάριν

Daux erkannte in Ἀγαθεᾶνι sowohl eine maskuline wie eine feminine Endung, vermißte bei τῷ γλυκυτάτῳ das erläuternde Objekt τέκνῳ und hielt

(hier: *Tafel 1,1*). Bei beiden Darstellungen wird der über der linken Schulter aufsteigende Mantelbogen scheinbar hinter dem linken Ellenbogen zusammengefaßt, bei dem handwerklich besseren Beispiel in Rom setzt sich der Mantelkontur schließlich über dem Unterarm in den nach außen flatternden Schal fort. Die dem Reiter der Eberjagdsarkophage stets folgende Virtus mit bogenförmig aufflatternder Chlamys und Helm wird in Florenz jedoch wie Artemis (:) mit ähnlicher Chlamys wie auf *Tafel 2,2* wiedergegeben.

62. Collar-Ducrey *op. cit.* passim; Düll 1977 *op. cit.* Nr. 45 Abb. 24 u.a.

63. Düll *op. cit.* 116-118. Zur Erwartung der Auftraggeber vgl. die Häufung von Epitheta, oben Anm. 57.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

auch die Weihung an einen geliebten Eheman für nicht ausgeschlossen, jedoch mit dem Einwand: «Mais le relief, avec sa représentation d'Artemis, oriente plutôt vers une interprêtation feminene»[64].

Nun ist nach meinen Erfahrungen Artemis nicht ausschließlich eine Göttin der Frauen gewesen, sowohl Frauen wie Männer haben in Norddmakedonien Weihinschriften für sie in Auftrag gegeben[65]. Auch muß nicht jede Darstellung einer Gottheit im sepulkralen Bereich deifikatorischen Inhalts sein. Während nämlich im Westen Makedoniens die «consecratio in formam deorum» wie Henning Wrede diese Erscheinung zuletzt genannt hat[66], nach römischer Sitte gebräuchlich war und schließlich eine eigene Pragung, insbesondere in der Götterauswahl fand[67], blieb im makedonischen Nordosten diese Bildersprache bisher unbekannt. Als anschauliches Beispiel sei hierzu an die Grabstele mit der fellbekleideten Artemis-Bendis aus Vranja erinnert[68]. Ausgehend von der möglichen, wenn auch nicht gesicherten Mutter-Kind-Beziehung wäre auch an die in Makedonien bekannte Artemis Lochia zu denken, die Beschützerin gebärender Frauen, der vielleicht ein früh verstorbener Sohn zurückgegeben wurde[69].

Der ungeglättete Grund des Schriftfeldes und die fehlende untere Profilleiste, die anscheinend durch Abmeißelung entfernt wurde, stellt abschließend auch die Wiederverwendung, die Umformung einer ehemaligen Votivstele zum Grabgebrauch, zur Diskussion. Dies würde beispielsweise die leichte Diskrepanz zwischen Reliefcharakter und Schriftcharakter erklären: Während die Gruppe Artemis-Hirsch-Hund in ihrer räumlichen Disposition und Wirkung schon seit der Mitte des 2. Jhs. n. Chr. denkbar wäre[70], könnten das Schriftbild und die Buchstaben bereits über die Jahrhundertwende hinausweisen[71].

64. Daux *op. cit.* (s. oben Anm. 32). 534ff.
65. Düll *op. cit.* 66f.
66. Wrede *op. cit.* (s. oben Anm. 37).
67. Düll 1975 *op. cit.* (s. oben Anm. 33).
68. Düll 1977 *op. cit.* (s. oben Anm. 1) Nr. 74 Abb. 2.
69. *Ibidem* 65f.
70. *Ibiden* S. 35 Abb. 1.
71. *Ibidem* S. 33 (Schriftformentabelle) Nr. 98 Abb. 34 (Melnik). Mendel III *op. cit.* Nr. 1076 (118): 3. Jh. n. Chr.; Edson *op. cit.* (s. oben Anm. 25) 845: 1. Jh. n. Chr. –Das bei dem IV. Symposion in Saloniki vorgetragene Kapitel zum Thrakischen Reiter in Makedonien, dem «Reiter auf dem Fell» (s. oben Anm. 24) wird in einem eigenen Aufsatz Abdruck finden, *AJM* (im Druck).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

15

ΝΕΟΛΙΘΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Δημήτριος Β. Γραμμένος

Αρχικά ας μου επιτραπεί να αναφέρω ότι η λέξη έρευνες δεν αποδίδει την πραγματικότητα. Νεολιθικές ανασκαφικές έρευνες στην Κεντρική Μακεδονία έχουν να γίνουν, ουσιαστικά, από την δεκαετία του '20. Αντίθετα, η εποχή του χαλκού τόσο προπολεμικά όσο και μεταπολεμικά έχει κάπως ερευνηθεί. Αναφέρω τις πρόσφατες ανασκαφές στους προϊστορικούς οικισμούς της Ασσήρου Λαγκαδά από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή και του Καστανά από την Γερμανική Αρχαιολογική Σχολή· θα μπορούσαν ακόμη να αναφερθούν οι έρευνες σε οικισμούς της εποχής του χαλκού στην Ανατολική και Δυτική Μακεδονία, στην Αγγίστα και Πεντάπολη Σερρών από την Αρχαιολογική Υπηρεσία και στις επιχώσεις της πρώιμης εποχής του χαλκού των οικισμών των Σιταγρών Δράμας, του Ντικιλί Τας περιοχής Φιλίππων, των Σερβίων Κοζάνης και της Παραδημής Κομοτηνής.

Ο τελευταίος ανασκαμμένος, και δημοσιευμένος, νεολιθικός οικισμός της Κεντρικής Μακεδονίας, είναι ο οικισμός της Ολύνθου που ανασκάφτηκε από τον Γεώργιο Μυλωνά στα πλαίσια της μεγάλης ανασκαφής των Αμερικανών στον οικισμό των ιστορικών χρόνων (1929). Οι ανασκαφές στη Δυτική Μακεδονία, δηλ. της Νέας Νικομήδειας και των Σερβίων από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή, έχουν γίνει ευρύτερα γνωστές από προκαταρκτικές ανακοινώσεις, ενώ η δημοσίευση των Σερβίων βρίσκεται στο στάδιο της τελικής προετοιμασίας. Το ίδιο συμβαίνει με τις ανασκαφές στο Ντικιλί Τας και στους Σιταγρούς (ο πρώτος τόμος των Σιταγρών βρίσκεται στο τυπογραφείο), ενώ η ανολοκλήρωτη μικρή ανασκαφή στη Δήμητρα Σερρών από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, είναι έτοιμη για δημοσίευση. Έτσι, η μοναδική, προς το παρόν, δημοσιευμένη νεολιθική ανασκαφή στο Βόρειο χώρο, είναι η ανασκαφή στην Παραδημή της Κομοτηνής (Γεώργιος Μπακαλάκης - Αγνή Σακελλαρίου).

Για να γίνει καλύτερα αντιληπτό σε όλη του την έκταση το ερευνητικό κενό, δεν θα ήταν άσκοπο, εκτός από τα όσα αναφέρθηκαν σχετικά με τις δημοσιεύσεις, να αναφερθούν και τα εξής:

1. Η αναλογία ανάμεσα στις σωστικές ή συστηματικές ανασκαφές σε

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

αρχαίες ελληνικές πόλεις ή μεμονωμένα μνημεία, νεκροταφεία κ.λ.π. (ανεξάρτητα με το αν και σε ποιό βαθμό έχουν δημοσιευθεί) και σε νεολιθικές ή γενικώτερα προϊστορικές θέσεις — νεκροταφεία, παρουσιάζει τόσο μεγάλη διαφορά, ώστε είναι σχεδόν αδύνατο να μιλάει κανείς για αναλογία.

2. Το ίδιο συντρηπτική είναι η αναλογία με τις μεταπολεμικές προϊστορικές έρευνες τόσο στη Θεσσαλία (εννοείται της Γερμανικής κατά κυριότατο λόγο Αρχαιολογικής Σχολής) όσο και στις Βαλκανικές χώρες. Στις τελευταίες ειδικότερα, αρχικά, δηλαδή κατά τη δεκαετία του '50, παρατηρείται μια απότομη αλλά όχι τόσο συστηματοποιημένη άνοδος των νεολιθικών ερευνών, η οποία όμως, κατά τη δεκαετία του '60, αρχίζει να γίνεται συστηματική και αποτελεσματική σε όλα τα επίπεδα. Πρόσφατα, δηλαδή από τη δεκαετία του '70, έχει συστηματοποιηθεί η έρευνα τόσο στη Νότια Γιουγκοσλαβία όσο και στη Νότια Βουλγαρία, νοτιότερα δηλαδή και από τις μεγάλες πεδινές εκτάσεις που καταλαμβάνει η εξάπλωση του πολ. Vinča και νοτιότερα απ' τις πεδινές εκτάσεις Stara και Nova Zagora, οι οποίες κατά κύριο λόγο, έχουν ερευνηθεί.

3. Το κενό της έρευνας φαίνεται ακόμη πιο ανάγλυφο σε περιπτώσεις ευρυτέρων συνθέσεων, οπότε η εξάπλωση των διαφόρων πολιτιστικών κύκλων ή μεμονωμένων στοιχείων σημειώνεται υποθετικά ή αυθαίρετα στο χώρο της Μακεδονίας - Θράκης. Η νεολιθική περίοδος του χώρου αυτού (με εξαίρεση τη Θράκη) είναι «γνωστή» από επιφανειακές περισυλλογές κεραμικής που διαπραγματεύθηκαν διάφοροι κατά καιρούς ερευνητές (ιδίως στην Ανατολική Μακεδονία), ενώ το ενδιαφέρον και η διάσταση απόψεων που προκάλεσαν προκαταρκτικές δημοσιεύσεις, π.χ. των Σιταγρών ή της Νέας Νικομήδειας, δείχνουν ακριβώς τη βαρύτητα που αποδίδει η προϊστορική έρευνα στην περιοχή αυτή, βαρύτητα που οφείλεται στη γεωγραφική της θέση. Η θέση αυτή, μεταξύ Θεσσαλίας - Αιγαίου και Ανατολίας - Βαλκανίων, θεωρείται το κλειδί της έρευνας από όλους τους προϊστορικούς που ασχολούνται με την ευρύτερη αυτή περιοχή, άσχετα με τις μεθόδους που χρησιμοποιούν ή τους στόχους της έρευνάς τους. Ως βασική, αλλά όχι και μοναδική δικαιολογία του ενδιαφέροντος αυτού είναι ότι στη Μακεδονία - Θράκη υπάρχει ή θα μπορούσε να υπάρξει μίξη σίγουρα χρονολογημένων στοιχείων, δηλαδή κατά κύριο λόγο αιγαιακών με στοιχεία από βορειότερους πολιτισμούς για τους οποίους είναι απαραίτητοι σαφέστεροι χρονικοί προσδιορισμοί.

4. Αν εξαιρέσουμε τη Νέα Νικομήδεια, η αρχαιότερη νεολιθική, που σημαίνει το στάδιο της έναρξης και της εξέλιξης του παραγωγικού σταδίου, δεν έχει ούτε καν ανιχνευθεί σε όλη τη Μακεδονία - Θράκη.

5. Η έλλειψη της έρευνας οδηγεί σε συνθέσεις που βασίζονται σε προπολεμικά δεδομένα του Heurtley, ή σε επιφανειακά δεδομένα. Επίσης, ακόμη και αν υπάρχουν πρόσφατα ανασκαφικά δεδομένα, π.χ. των Σιταγρών,

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

αμφισβητούνται γιατί είναι μεμονωμένα.

6. Η μή ένταξη της προϊστορικής έρευνας σε μεγάλα ανασκαφικά προγράμματα, έχει ως αποτέλεσμα την έλλειψη εκσυγχρονισμού της αρχαιολογικής πρακτικής και, όπως, είναι επόμενο, της θεωρίας. Αποκλείεται έτσι, ας πούμε, η ανάπτυξη και ο συντονισμός των διαφόρων ειδικοτήτων, εργαστηρίων κλπ. που είναι απαραίτητες για την έρευνα.

Ίσως με όσα προηγήθηκαν, να γίνεται περισσότερο κατανοητό το κενό που προαναφέραμε. Με τις αιτίες του φαινομένου αυτού, της ουσιαστικής δηλαδή ανυπαρξίας ή ανεπάρκειας της προϊστορικής έρευνας στο χώρο αυτό και γενικώτερα στον ελληνικό χώρο δεν θα ασχοληθώ, γιατί πιστεύω ότι ο καθορισμός τους θα μπορούσε να αποτελέσει το αντικείμενο όχι μόνο μιας αλλά πολλών ανακοινώσεων.

Σχετικά με τα δεδομένα του καταλόγου που ο French είχε εκπονήσει κατά το 1963-65, ο αριθμός των προϊστορικών θέσεων και ειδικότερα των νεολιθικών έχει αυξηθεί αρκετά. Με βάση λοιπόν επιφανειακή κεραμική, και έχοντας υπόψη, εκτός από τα δεδομένα του French, νεότερους τυχαίους εντοπισμούς αλλά και όλο το μέχρι σήμερα γνωστό ανασκαφικό και επιφανειακό υλικό από την Κεντρική Μακεδονία, ο αριθμός των νεολιθικών θέσεων είναι 47 (ο συνολικός αριθμός των προϊστορικών θέσεων ή και θέσεων στις οποίες υπάρχει και προϊστορική εγκατάσταση, είναι 147). Η μέση νεολιθική (Karanovo III, ή Σιταγροί II. ή Anza IV) αντιπροσωπεύεται και στις 47. Στις περισσότερες από τις νεολιθικές θέσεις, συνεχίζεται η *ΠΕΧ*. Επίσης, αντίθετα με την Ανατολική Μακεδονία, ο αριθμός των θέσεων της εποχής του χαλκού και ιδιαίτερα της *ΥΕΧ*, είναι αισθητά μεγαλύτερος, από τον αριθμό των νεολιθικών. Η διαπίστωση αυτή δεν είναι τυχαία και θα μπορούσε ίσως τώρα να ερευνηθεί με βάση τα οικολογικά και οικονομικά δεδομένα από τις ανασκαφές στην Άσσηρο και στον Καστανά.

Σε καμιά από τις νεολιθικές θέσεις, τουλάχιστο με βάση τα κριτήρια του καταλόγου του French, δεν αντιπροσωπεύεται η αρχαιότερη νεολιθική. Οι τύποι των οικισμών δεν διαφέρουν από τους τύπους που σε γενικές γραμμές είναι γνωστοί σε όλη την Βαλκανική: 1. ο οικισμός -γήλοφος δηλ. η τούμπα- που συνηθέστατα (τουλάχιστο στην Κεντρική Μακεδονία) έχει ελάχιστες νεολιθικές επιχώσεις ενώ ο κύριος όγκος των επιχώσεων ανήκει στην εποχή του χαλκού και 2. ο επίπεδος οικισμός που παρουσιάζει, ανεξάρτητα από το ύψος των επιχώσεων, μικρή σχετικά υψομετρική διαφορά από τον περιβάλλοντα χώρο του. Στον δεύτερο αυτό τύπο στην Κεντρική τουλάχιστο Μακεδονία, εκτός από τη νεολιθική αντιπροσωπεύεται, όχι πάντα, μόνο η πρώιμη εποχή του χαλκού και εκείνη με ελάχιστες επιχώσεις ή απλώς με επιφανειακή κεραμική. Η ερμηνεία όλων αυτών των πρώτων εμπειρικών δεδομένων θα ήταν αποτέλεσμα συνδυασμένης έρευνας.

Σχετικά με την έκταση των οικισμών (ως γενικά κριτήρια αναφέρουμε

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

τη διαφορά του χώματος, την έκταση του χώρου από τον οποίο συλλέγεται επιφανειακή κεραμική και άλλες επιφανειακές ή ανασκαφικές, στην περίπτωση του οικισμού Βασιλικά C, παρατηρήσεις), θα μπορούσαν να ειπωθούν τα εξής:

Ο μέσος όρος των οικισμών είναι κάτω από 50 στρέμματα, χωρίς να αποκλείεται πολλοί από αυτούς να έχουν περιφερειακά επιχωθεί με νεότερες επιχώσεις π.χ. ποταμών, αν και κάτι τέτοιο δεν έχει αποδειχθεί, τουλάχιστον με αφορμή εκσκαφές οικοπέδων, στην Τούμπα Θέρμης, η οποία δεν θα πρέπει να παρουσιάζει διαφορές π.χ. ως προς τις γνωστές και ανασκαμμένες από τον Heurtley τούμπες του Αγίου Μάμα και των Κριτσανών. Αλλά υπάρχουν και νεολιθικοί οικισμοί με ανέλπιστα τεράστια έκταση αν τη συγκρίνει κανείς με τα γνωστά δεδομένα, αν και ελάχιστα, από όλον τον Βαλκανικό χώρο: στην Ανατολική Μακεδονία ο οικισμός Τούμπα του ομώνυμου χωριού του Ν. Σερρών έχει έκταση πάνω από 60 στρέμματα, της Δράμας (στην ομώνυμη πόλη) 150, στην Κεντρική Μακεδονία του Ακροποτάμου Θεσσαλονίκης (πλάι στον Αξιό) 150, και το φαινόμενο του οικισμού των Βασιλικών C Θεσσαλονίκης που καταλαμβάνει 300 στρέμματα και θα πρέπει να ήταν μεγαλύτερος αν δεν υφίστατο διάβρωση από ρέμα. Οι εκτάσεις αυτές είναι εξαιρετικά σπάνιες για όλη τη Βαλκανική - Ανατολία. Οι επιχώσεις, προς τα άκρα αυτού του οικισμού είναι 5 μ. περίπου. Οι επιχώσεις περί το κέντρο του ίδιου οικισμού, όπου, όπως και στα άκρα, έχω διενεργήσει μικρή δοκιμαστική τομή, φθάνουν τα 5,80 μ.

Το πρόβλημα με τους μεγάλους αυτούς οικισμούς είναι ότι παρουσιάζουν μικρή υψομετρική διαφορά και είναι εξαιρετικά εύφοροι με αποτέλεσμα να καλλιεργούνται συστηματικά, άρα να καταστρέφονται. Από την άλλη μεριά, η διενέργεια μεγάλων ανασκαφών θα απαιτούσε απαλλοτριώσεις σε αντίθεση με τους οικισμούς της εποχής του χαλκού που η μεγίστη τους πλειονότητα είναι γήλοφοι, δηλαδή τούμπες, και επομένως, επειδή δεν προσφέρονται για καλλιέργεια, είναι κοινόχρηστοι· π.χ. η Άσσηρος και ο Καστανάς. Επίσης, επειδή οι οικισμοί αυτοί είναι επίπεδοι, δεν έγιναν αντιληπτοί τόσο από τον Rey όσο και από τον Casson και τον Heurtley και για να εντοπισθούν άλλοι, θα χρειασθεί συστηματική επιφανειακή έρευνα σε όλες τις περιοχές, μια και συστηματικά ερευνημένο είναι μόνο ένα μεγάλο μέρος του Ν. Σερρών και, απ' όσο γνωρίζω, η ευρύτερη περιοχή των Σερβίων Κοζάνης.

Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα των Βασιλικών C, την επιφανειακή κεραμική από τους νεολιθικούς οικισμούς του καταλόγου French και την επιφανειακή κεραμική από τους οικισμούς που εντοπίστηκαν μετά την εκπόνηση του καταλόγου (1967), θα μπορούσαν να εκτεθούν προκαταρκτικά τα εξής γενικά συμπεράσματα:

1. Αρχιτεκτονική: Η υποδομή των τοίχων στη νεολιθική και στα

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

τέλη της μέσης νεολιθικής των Βασιλικών C = Σιταγροί II - III, Karanovo III - IV, Anza III - IV, γίνεται με πέτρες, ενώ έχει διαπιστωθεί η χρήση μεγάλων αρτοσχήμων πλίνθων (30×20 εκ. περίπου), σε σχήμα δηλαδή πλαστού ψωμιού· επίσης διαπιστώθηκε η επάλειψη πηλού Ε σε καλαμωτή για την κατασκευή των τοίχων. Δεν υπάρχει κανένα στοιχείο για επίστρωση των δαπέδων με κορμούς από δένδρα. Η χρήση της πέτρας, γνωστή και από την Όλυνθο, είναι κοινή στη Θεσσαλία και στο Porodin κλπ. της Νοτ. Γιουγκοσλαβίας, αλλά άγνωστη τελείως στα Σέρβια, στην Ανατολική Μακεδονία - Θράκη και σ' ύλη τη Βουλγαρία. Οι κατόψεις των σπιτιών στα Βασιλικά, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, θα είχαν σχήμα τραπεζίου όπως συμβαίνει στην Όλυνθο ή στο Porodin. Αντίθετα στις αρχές και στην κυρίως μέση νεολιθική περίοδο (όλη η μέση νεολιθική έχει επίχωση που φθάνει τα 4 μ.) γίνεται χρήση πηλόκτιστων τοίχων με πλίνθους από καθαρό πρασινοκίτρινο πηλό.

2. Άλλα δεδομένα: Οι κεραμικές κατηγορίες της προχωρημένης τουλάχιστο μέσης νεολιθικής από τα Βασιλικά δεν παρουσιάζουν βασικές διαφορές από την κεραμική που γνωρίζουμε από τις ανασκαφές στην Ανατολική Μακεδονία ή την κεραμική από τις αντίστοιχες φάσεις των Σερβίων. Ως διαφορά θα μπορούσε να αναφερθεί η έλλειψη της κεραμικής με καφετί διακόσμηση σε κιτρινωπό-πορτοκαλί φόντο (brown on cream). Αντίθετα, η κεραμική της νεότερης νεολιθικής, απ' όσο μπορεί να ξέρει κανείς από τη μικρή επίχωση των Βασιλικών, παρουσιάζει ασύγκριτα μικρότερη ποικιλία σχετικά με την κεραμική, κατά κύριο λόγο της Ανατολικής Μακεδονίας. Καταφανέστατες είναι οι αναλογίες με την κεραμική της μέσης νεολιθικής της Anza. Η γενική μου εντύπωση είναι ότι, εκτός από τη σαφή έλλειψη πολυμορφίας, η νεότερη νεολιθική της Κεντρικής Μακεδονίας (δηλ. Σιταγροί III, Karanovo IV) παρουσιάζει την εξής εικόνα: οι επιχώσεις της νεότερης νεολιθικής στους ερευνημένους προπολεμικά οικισμούς που παρουσιάζουν συνέχεια και στην *ΠΕΧ*, είναι ελάχιστες (π.χ. στον Άγιο Μάμα, Όλυνθο, Κριτσανά) και φαίνονται αρκετά περιορισμένες στους επίπεδους οικισμούς. Στις διαπιστώσεις αυτές θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και την ελάττωση, σε σχέση με Ανατολική Μακεδονία, των οικισμών στους οποίους αντιπροσωπεύεται η νεότερη νεολιθική συγκριτικά με αυτούς που, χωρίς να αντιπροσωπεύεται η νεότερη νεολιθική, εμφανίζεται για πρώτη φορά η *ΠΕΧ*. Οι διαπιστώσεις αυτές έχουν το χαρακτήρα απλών αρχικών εκτιμήσεων και όχι συμπερασμάτων με κάποιον οριστικό χαρακτήρα.

Θεσσαλονίκη. Αρχαιολογικό Μουσείο
Αύγουστος 1983

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

16

MACEDONIA'S KINGS AND THE POLITICAL USEFULNESS OF THE MEDICAL ARTS

William Greenwalt

The Argead dynasty came to rule a portion of what is today Macedonia in the middle of the seventh century B.C. From that period until the death of the last Argead king more than three hundred years later, the fortunes of the royal family fluctuated dramatically, but never throughout that period did the subjects who constituted the kingdom's core contest the legitimacy of the Argead right to rule. All challenges posed to reigning Argeads from within their kingdom focused upon other members of the family[1]. Macedonian concepts of kingship remained entirely dynastic – even when it would have been expedient to choose a strong and able monarch from outside the royal house, the Macedonian people refused to consider the alternative[2]. This loyalty

1. For a convenient interpretation and summary of the sources, see Hammond, N.G.L. and Griffith, G.T., *A History of Macedonia*, II (London: 1979) 1-14; 98-104; 115-141; 167-188; 203-215. I am here referring to those Macedonians ruled by the dynasty at Aegae, whose power slowly expanded to include by the mid fourth century the upland cantons, areas originally under Thracian control, and once independent Greek cities. The «Argead» dynasty [I use this label for convenience and not to embroil myself in the separate problem of the dynasty's origin and its official ancient designation] was only one of many such ruling houses in areas settled by Makednid peoples. Because of a judicious manipulation of the dynasty's origins (the importance of which did not lay so much in reality as in perception), a superior geographical location which allowed for a larger population and a greater contact with the outside world, and foreign interventions, this dynasty managed over 300 years to rise above the other royal houses in the region.

2. I do not wish to become embroiled here in the controversy over the existence of a Macedonian «constitution». I personally am convinced especially by the work of R.M. Errington («The Nature of the Macedonian State under the Monarchy», *Chiron* 8, 1978, 77-133) and R. Lock («The Macedonian Army Assembly in the Time of Alexander the Great», *CPh* 72, 91-107) that the traditional view of a monarchy limited by the rights of the army assembly is incorrect (I will argue in a future paper, however, that Errington's vision of an aristocratic concensus dominating royal elections is also off the mark). Regardless of the position taken on this issue however, no one would argue that dynastic considerations did not dominate the choice of Macedonian kings. When Alexander III died in 323 B.C., the candidates to replace him from within the Argead family were all very poor: Arrhidaeus, the mentally incompetent half-brother of Alexander; Heracles, the rumored yet unrecognized son of Alexander; and an unborn child (later, Alexander IV). Nevertheless, the Macedonian army at Babylon enforced a compromise which established a unique dual monarchy (under Philip III and Alexander IV) rather than empower one of Alexander's

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

to the Argead heritage eventually destroyed the unity of Macedonia's greatest achievement (the conquest of Persia) and paradoxically fostered the demise of the royal family[3]. In the midst of evidence which shows the Argeads as essential elements in the Macedonian state at latest by the fourth century, it is natural to ask why the Macedonians thought it important to maintain the kingship in this one family.

Generally speaking, the duties of the Macedonian king can be divided roughly into military, judicial, and religious categories. Of these, the military exploits of her kings are the best known. It was not, however, the military abilities of the Argeads alone which endeared them to their subjects: for every Alexander I, Philip II, or Alexander III in Macedonian history there were other kings with less than brilliant war records[4]. Nor was a talent in war limited to the Argead house. Anyone familiar with Macedonian history knows that many other aristocratic families had noteworthy military traditions of their own[5]. Of course, the successes of Alexander the Great and his father stimulated emotional ties with their countrymen, but these achievements came late in the dynasty's history and cannot explain the origins of the strong bond between people and Argead king. As far as the judicial functions of the kings are concerned, considering some of the episodic evidence we have, it seems unlikely that a steadfast devotion to fair and uniform justice was the factor which bonded the Macedonians to the Argeads. Macedonian kings most often lived up to their legal responsibilities, but enough villiany is recorded to indicate that the Argeads were not superior to other men in matters of arbitration[6].

hetairoi with royal authority (Curt. 10.5.1 - 10.10. 20; Arr. *succ. Alex.* 1.1.-8; Diod. 18.1.1 - 18.4.8; Just. 13.1.1. - 13.4.25; Plut. *Alex.* 77.6-8; *Eum.* 3.1.-2; App. *Syr.* 52). The reluctance to venture beyond the Argead family was not based merely upon aristocratic jealousy and mutual suspicion, but more importantly upon the Argead's customary status.

3. The compromise which led to the elevations of Philip III and Alexander IV created a devastating tension with the Macedonian Empire which split loyalties and eventually proved the remaining Argead candidates for kingship incapable of maintaining the integrity of their house and the kingdom. Hence, the loyalty which jointly elevated Philip and Alexander quickly stimulated the break up of Alexander's territorial legacy and brought an end to the Argead dynasty.

4. One need only review the reigns of Amyntas III and Perdiccas III (Hammond and Griffith, *Macedonia* II, 172-188) to realize that the strength of the dynasty often lay elsewhere.

5. Hammond and Griffith, *Macedonia* II, 14-22 again collects pertinent evidence for other aristocratic houses, at least in upper Macedonia. See also Plutarch *Mor.* 177c, where Philip II praises the military ability of Parmenio (Berve, H., *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage* II (Munich: 1926 § 606) and consider the military talents of Parmenio's son Philotas before his fall (Berve, 802) to discover that other families produced noteworthy soldiers.

6. Plut. *Mor.* 178A-179C, C-D record anecdotes from Philip II's reign and *Alex.* 23.3 mentions Alexander's responsible nature. Just about every royal assassination includes accusations of «injustice» aimed at the target king (including Philip II himself, Hammond and Griffith, *Macedonia* II, 683 ff, Ellis, J.R., *Philip II and Macedonian Imperialism* (London: 1976) 223 ff), but these tended to be of a personal nature. Perdiccas II (Hammond and Griffith, *Macedonia* II, 115-

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

This leaves us with the religious element of Argead kingship. I cannot comprehensively consider this responsibility here; nevertheless, I think it important to offer a brief explanation as to how the Argeads came to be identified with the religious health of the Kingdom[7]. We know that in Macedonia, as in Greek states throughout antiquity, aristocratic families inherited the rights to preside over specific cults[8]. We also know that in the fourth century (but probably dating from much earlier) the Macedonians recognized certain religious duties as linked to kingship[9]. It seems reasonable to assume that over time the religious duties of leadership became identified with those peculiar to the Argeads since both were performed by the same family[10]. This, of course, could only occur once the Argeads had established themselves as superior to all other important families in the region, but this had already happened in the area around Aegae by circa 650. Undoubtedly, the Argeads did everything in their power to promote this linkage in order to establish an association which would legitimize their claims to preeminent authority[11]. Once this identification of Argead with kingship had crystallized (and as this family succeeded militarily and expanded its control) an increasing population would think only the Argeads fit to preside over religious ceremonies reserved for the monarch. Since a proper relationship with the gods on a daily basis was crucial to the welfare of all Macedonians, this religious

136) was known as an especially notorious advocate of self interest over justice, so that Athenaeus (*Deipnosophistae* 27E) could accuse him of large scale import of lies into Macedonia. Although for the most part Perdiccas' reputation was soiled by his behavior in foreign policy, there is a possibility that his faults affected his judicial duties. The point here is that the Argeads tended to be products of their social environment and thus were no better or worse than potential rivals. Certainly, in some areas of the kingdom (e.g. Upper Macedonia) independent royal traditions would have created alternative systems of justice. The fact that the Argeads could at times dominate these areas is a testimony to the quantity, and not so much the quality, of their practical authority.

7. No one has satisfactorily probed this aspect of Macedonian kingship, but see, Baege, W. *De Macedonum Sacris* (Halle: 1913); Hampl, F., *Der König der Makedonen* (Leipzig: 1934); Hammond and Griffith, *Macedonia* II, 152 158.

8. Marsyas of Pella, relative of Antigonus the One-Eyed, was a priest of Heracles in his home town (Ath. 467 C).

9. Ath. 659F-660A. On this passage see, Fredericksmeyer, E.A., «The Ancestral Rites of Alexander the Great», *CPh* 61, 1966, 179-182.

10. Especially in light of the indentification with religious authority expressed upon the coinage of the Argead king. See. D. Raymond. *Macedonian Regal Coinage to 413 B.C.* (New York: 1953). B.V. Head. *Catalogue of Greek Coins: Macedonia, etc.* (London: 1879). H. Gaebler. *Die Antiken Münzen von Makedonia und Paionia*. I and II (Berlin: 1906. 1935). M. Price. *Coins of the Macedonians* (London: 1974), and Hammond and Griffith, *Macedonia* II, 108-110. The first four works provide a general review of Macedonian coinage and its characteristic types; the last recognizes that the types were religious from Alexander I's reign, as before.

11. Including the promotion of a foundation myth (Herodotus. 8.137-138) and the manipulation of their royal lineage, see my forthcoming article upon the introduction in the fourth century of Caranus as the dynasty's foundation.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

niche came to guarantee the primacy of the Argead house. A tradition of this sort in conjunction with other forms of authority at the ruler's command would be difficult to overcome regardless of the circumstances.

Personal contacts on an intimate basis reinforced the loyalty felt for the king. Not only did all Macedonians have access to the king's justice, but they also tended to see him on a regular basis[12]. While hunting, dining, around the camp, or in the middle of battle, the king was visible and approachable[13]. He could be spoken to frankly and he could be pressed to consider legitimate demands[14]. The Macedonian king, in addition, was a dispenser of largess, often on a grand scale (although Alexander's land give-away on the eve of the Persian war was generous beyond the belief of some)[15]. All in all, the personal ties with his countrymen forced the king to consider them on a human level and prevented him from rising too much above the status of his aristocratic companions. Even Alexander the Great found it impossible to redefine the intimacy which traditionally had existed between his forebears and their subjects[16]. This closeness allowed many Argead kings to ask the most from their Macedonians, but it demanded an equal sacrifice in return. Alexander may have been the most dramatic of Macedonia's kings, yet episodes such as his public refusal to accept water in the desert when his soldiers could not share its relief were as much expected from Macedonian kings as admired[17]. Self sacrifice and an identification with the hardships of the common Macedonian did as much for the security of the Argead throne as anything else.

An interest in the health of living Macedonians and the proper burial of those who died in the king's service bridged the gap between the religious duties of the monarch and his personal appeal to individual citizens. The duty of burying the dead is well known: Curtius especially emphasizes its importance, but evidence for it is found in many other sources and is by no means limited to Macedonian history[18]. The king's responsibility for

12. The story about an old woman insisting that she had the right to demand justice from the king appears connected with Philip II (Plut. *Mor.* 179C-D) and with Demetrius Poliorcetes (Plut. *Dem.* 42), but it indicates that the Macedonians expected to have the freedom to approach their monarch directly.

13. The episodes proving this are numerous and I refer the reader to Hammond and Griffith, *Macedonia* II for specific references.

14. Polyaen. *Strat.* 4.2.6. reports the humorous incident in which Philip II played the fool before his soldiers who wanted to discuss matters of back pay. The fact that Philip had to resort to buffoonery to avoid a discussion pressed upon him by his countrymen indicates that they had every right to approach him upon matters he did not want to discuss.

15. Plut. *Alex.* 15.3.-4 records that Perdiccas could not believe that Alexander was giving away all of his Macedonian land to his supporters.

16. The modern work upon Alexander's orientalization and the effects it had upon his countrymen is too copious to cite here. Let me merely refer to Badian, Ed., «Alexander the Great, 1948-1967», *CW* 65, 37-56; 77-83 as the place to begin investigation.

17. Arr. *anab.* 6.26. 1-3.

18. Curtius 5.4.3. Arr. *anab.* 1.16.5, 2.12.1.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

overseeing the health of his subjects is less prominent in our sources. Considering the military demands made upon the Macedonians, however, it should come as no surprise.

From the time that Greek medicine began to distinguish itself by a new «scientific» approach, the Macedonian kings indicated their interest in its latest developments. There is no indication at first that the impact of the new learning filtered down to benefit all Macedonians, but given the close contacts between the king and his Macedonian subjects, it is inconceivable that what was learned from a steady import of famous Greek physicians did not benefit society at large. As far as we know, Perdiccas II was the first Macedonian patron of the physician's art, but he clearly showed that he would not settle for second best when he hosted Hippocrates of Cos, the father of the new medical method[19]. The next king known to have invited Hellenic doctors to the Macedonian court was Amyntas III, who struck up a long and friendly relationship with Nicomachus, the father of Aristotle[20]. Philip II also kept abreast of the state of the medical profession. He corresponded with at least one famous, or rather infamous, Syracusan doctor named Menecrates. Menecrates can charitably be called an eccentric, since he liked to refer to himself as Zeus and to those he had helped medically as his attendant gods. His assertions of divinity, based upon the power to give life, astounded many of his contemporaries and tempted Philip to invite him and his disciples to Macedonia. Philip clearly could not take seriously the Syracusan's identification with Zeus, so that when the guests arrived in Macedonia Philip arranged a banquet at which Menecrates was honored as a god with first fruits and incense, but not with food fit for mortals. As the angry physician stormed from the hall, Philip relished his humiliation, but an interest in the medical arts had brought the confrontation to pass and underlies the ridicule heaped upon the butt of the king's joke[21]. Alexander, too, was fascinated by healing and associated with many physicians whose names are known[22]. With Alexander, however, the scope of medical curiosity expanded with the success of his conquest. Not only did Alexander patronize many Greek physicians on his *anabasis*, but when he came to India and found an equally advanced interest in medicine he added Indians to his medical staff[23]. We need not consider the individual episodes concerning doctors serving Alexander at this time since the trend is manifest: the Macedonian kings at least from the time of Perdiccas II consistently patronized the medical arts and attempted to keep up on the latest advancements in the field. The stimulus for this interest undoubtedly was in

19. Suid. *Hippocrates*.

20. Diog. Laert. 5.1.

21. Ath. 289D, Ael. *VH* 12.51.

22. Berve, *Alexanderreich* II: Alexippus § 43, Critoboulus § 452, Glaukias § 228, Pausanias § 616, Philip § 788.

23. Arr. *anab.* 8.15.11-12.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

part personal – with the dangers facing Macedonian kings on campaign it was prudent to prepare for possible emergencies. We know that Philip II and Alexander III were frequent beneficiaries of their doctor's talents, thus indicating that their interest in healing was not ill– placed[24]. But the benefits of medicine were not restricted to the kings. As our evidence from the reign of Alexander makes clear, the kings implemented the collected medical knowledge for the good of their subjects, both noble and common[25].

Doctors flocked to Macedonia because the rewards for good service were noteworthy: a physician both effective and lucky could be rewarded by being elevated to the status of an *hetairos*[26]. Conversely, those who failed in their duty could be punished severely, as the doctor who failed to save Hephaistion came to understand[27]. The number of doctors employed by Alexander, and the fact that he established hospitals for his unhealthy or wounded men proves that Alexander made every effort to cure as many as possible of the ailments plaguing his army[28]. We can be sure that Alexander did his best to bring the latest medical advancements to bear upon treatments, since his effort and the expense of providing these services would have been undermined if he did not. The scientific study of the human body's health, however, was in its infancy. Systematic research into its functioning parts had not yet occurred but rather awaited the medical revolution begun at the Museum of the newly founded Alexandria[29]. Medical theory thus had little practical foundation and rested mostly upon logical extensions of dubious hypotheses. New theories about the nature of the disease were irrepairably damaged by the absence of any tool which might reveal the existence of germ-laden microbodies[30]. All in all, the various schools of medicine did their best to have a practical impact upon suffering, and did their best to circulate effective treatments among professionals[31]. Many of the most potentially beneficial advances of the century, however, failed to help Alexander. Diocles of Carystus, probably a

24. Macedonian kings were susceptible to battlefield wounds because they consistently led their troops against the enemy. Whatever tactics held for a battle were arranged ahead of time. This custom of «first into the fray» emphasizes the nature of the Macedonian kingship: soldiers fought for their king because he fought, and not because he sat back and ordered them to.

25. A casual reading of the sources reveals: Arr. *anab.* 1.16.5., 2.12.1, 4.16.6, 8.15.11-12; Curt. 9.8.27; Diod. 17.103.8; Just. 12.10.3. See also the poorly presented article by Adamson, R.B., «The Influence of Alexander the Great on the Practice of Medicine», *Episteme* 7, 1973, 222-230.

26. Curt. 3.6.1.

27. Plut. *Alex.* 72.1-2; Arr. *anab.* 7.14.4.

28. One such hospital met with a gruesome end when Darius captured it before the battle of Issus (Arr. *anab.* 2.7.1.).

29. Majno, G., *The Healing Hand* (Cambridge, Mass.: 1975), 313-338; Phillips, E.D., *Aspects of Greek Medicine* (New York: 1973), 139-160.

30. Majno, *Healing Hand*, 176-185.

31. Phillips, *Greek Medicine*, 122-138 (for the fourth century B.C.).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

younger contemporary of Aristotle, invented a sheath-like extractor of barbed arrows, which enabled these nemeses of all soldiers to be enveloped and extricated without having to enlarge the wound[32]. Alexander himself could have used one of these so-called spoons of Diocles when he was wounded in India by a barbed arrow – the removal of which cost him much pain and blood[33]. Cures remained rather hit or miss in Alexander's world as a knowledge of physiology was so rudimentary. As has been shown by doctors of our own day, many of the treatments utilized by physicians of Alexander's time were more deadly to the patient than the hurt which caused him to seek aid in the first place[34]. With so much medical theory of the period based upon misassumptions and misapplied logic, it is no wonder that doctors freely accepted whatever divine help was available in order to treat the multitude of problems which baffled even the most talented practitioner. Faith healing remained popular and respectable throughout the age, so much so that the final prescription from many physicians to their unfortunate patients was that they should journey to Asclepius in the hopes that the god would render what man could not[35]. The two aspects of healing – man made and divinely inspired– were thought to complement each other even by the most rational healer.

With the well established Argead interest in healing and the state of the fourth century medical arts in mind, we must turn our attention to Alexander's personal involvement in medical therapy. Plutarch tells us, admitting it to be only his opinion, that Alexander's fascination with the art of healing was stimulated by an association with Aristotle[36]. Aristotle's heritage and keen interest in biology did indeed make him a devotee of medicine, but the manner in which Plutarch introduces this influence suggests that other writers had other explanations for Alexander's attraction to the theory and practice of medicine. Plutarch apparently found much evidence in the letters of Alexander which proved that the king was very interested in prescribing remedies and otherwise helping his friends who were sick[37]. Even physicians occasionally were the recipients of Alexander's advice in the use of medicines[38]. Whether or not the letters referred to by Plutarch are genuine, it seems that Alexander was famous in antiquity for his medical knowledge with good reason. Although supporting evidence in our extant sources concerning this interest is not copious, it does suggest that Alexander more than dabbled in cures.

Plutarch reports that when Alexander once heard that Craterus was sick,

32. Celsus *CDM* 7.5.3A, *LB* 3.319.

33. Arr. *anab.* 6.11.1. ff.

34. Majno, *Healing Hand*, 150-176.

35. Phillips, *Greek Medicine*, 197-201 (appendix: «Cult of Asclepius»); Edelstein, E.J. and L., *Asclepius: A Collection and Interpretation of the Testimonies*, 2 vols. (Baltimore: 1945).

36. Plut. *Alex.* 8.1. ff.

37. *Ibid.*

38. *Ibid.*, 41.7.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

he dreamt of a two part remedy consisting of sacrifices and the use of the drug hellebore. Alexander subsequently wrote to Craterus telling him how to sacrifice and again to Pausanias, the attending physician, with instructions on the use of hellebore for this cure[39]. A second episode appearing in Curtius, Diodorus, and Justin records that Alexander had another revealing dream in India after Ptolemy became the victim of a poisonous snakebite. As Alexander slept, the vision of a snake appeared to him with a distinctive herb in its mouth. When Alexander awoke, he described the plant and ordered it found. When it was produced, it was placed upon Ptolemy's wound and the remedy quickly followed. It seems that in this case Ptolemy acted as a guinea pig, because after the cure was found effective, Alexander immediately ordered its application to the plethora of bites which were plaguing his army[40]. Arrian corroborates the discovery of a snakebite cure without mentioning Ptolemy or dreams: facing a high mortality rate because of poisonous snakes and with fear running amok in the ranks, Alexander learned that certain local medicine men had found a cure for the problem which they attributed to divine origin. Once he had confirmed their success with this malady, Alexander ordered all of the stricken to report to his pavilion where they were treated by the Indians and cured[41]. It is worth noting that even in Arrian's account, divine intervention coupled with Alexander's concern produced the desired remedy for the alien and terrifying affliction.

That Alexander wrote about, as well as practiced, herbal cures seems confirmed by a recipe which became famous enough to pass into the general medical literature of antiquity. Aetius of Amida in his *Libri Medicinales* collected about eight hundred years after Alexander refers to a recipe of the king for a curative eye-balm[42]. The source of this information in unknown, but given Alexander's nature and fame it is by no means impossible that he could have discovered or at least have promoted a treatment and that it subsequently could have circulated widely. Certainly, this evidence for Alexander's interest in healing reinforces what is found in our extant Alexander sources, but whether is goes back to the letters suggesting remedies to which Plutarch refers or not remains uncertain.

With this information in hand, we must return to consider the relationship between the Macedonian kings and their subjects. Argead kingship was one of service, in war and in peace. We can expect that the loyalty which supported the authority of the Argeads was confirmed as often as possible on a personal basis so that the king could take the maximum credit for his efforts. Macedonia was a rough and tumble land, far more primitive in terms of cultural

39. *Ibid.*, 41. 6-7.

40. Curt. 9.8.26-27; Diod. 17.103.6-8; Just. 12.10.3.

41. Arr. *anab. (Indica)*8.15.11-12.

42. Aetius, *LM* 7.90. See also Maxwell-Stuart, P.G., «A Medical Recipe of Alexander the Great?», *RSC* 24, 1976, 321-323.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

development than the states to the south even during Alexander III's reign[43]. It would be folly to imagine that the people maintained their allegience to the throne through some abstract theory concerned with the monarch's position in the social hierarchy. Rather, the Macedonians, especially those furthest removed from the status of the king, served the Argeads for so long because the Argeads allowed everyone to go about their business with a fair degree of security, and because the people thought the Argeads somehow «special». Since the ignorance of most men about the important, yet mundane, elements of their lives remained profound, anything the king could do to make daily living any better would be much appreciated and would tend to reinforce his hold upon the kingdom. Since most people are vitally concerned about the status of their health, the Argead patronage of medicine was a good way to bridge the gap between themselves and their countrymen by proving their concern for the well being of all Macedonians at the most fundamental level. With the secrets of health well hidden, even the most scientifically reasoned treatments might somehow seem divinely inspired to most men. The one who saw to the dispersion of the latest in medical knowledge (in our case the Argead king) would thereby benefit by being identified with something almost magical and definitely «special». It seems unlikely that the benefits to be gained from sharing the mysteries of good health would have been lost upon the dynasty which occasionally had to hold on by its fingernails to maintain the integrity of the kingdom.

Alexander III at least, although I think this was probably a hallmark of his predecessors as well, went even further in his identification with the healing gods by occasionally acting the part of the faith healer. Trained by Aristotle, Alexander surely maintained his interest in the development of the scientific practice of medicine. His dreams of remedies for specific illnesses, however, transcended a rational approach to disease, and yet remained at the same time acceptable to the physicians of his day in the mainstream of their profession. I do not wish to delve into the religious importance of dreams at this juncture, but whatever else lay behind this «talent», cures so discovered would have seemed divinely inspired to even the highest Macedonian social classes[44]. Dream medicine was traditionally associated with Asclepius, who often appeared to the devout in this way in order to cure afflictions beyond the scope of human medicine[45]. Alexander, therefore, seems to have straddled the two

43. Arr. *anab.* 7.9.1-10.7.

44. The Macedonians obviously were much in awe of the power of dreams. Even Philip II (Plut. *Alex.* 2.4), Eumenes (Diod. 18.60.4-6), and Seleucus I (Diod. 19.90.4) are all mentioned as receiving dream visions, which they broadcast for their own benefit among their countrymen.

45. For a good introduction to Greek medicine and the religious assumptions upon which it was built see, L. Edelstein, «Greek Medicine in its Relation to Religion and Magic, «*Ancient Medicine: Selected Papers of Ludwig Edelstein*,eds. O. Temkin and C.L. Temkin (Baltimore: 1967) 205-246. In this article Edelstein makes a general distinction between the routine acceptance of

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

kinds of medicine known to his day, and surely would have reaped the religious aura such a unique relationship with the gods would have produced.

I do not wish to push this special status further than it will go. There was no widespread identification of the Argeads or Alexander with Asclepius as far as we know. There is no preponderance of references to the god in our sources, nor is there much evidence of any other nature, such as numismatic, which would indicate that the dynasty relied heavily upon this association to justify its power[46]. Nevertheless, Arrian twice shows Alexander as deferential towards Asclepius, and once, after the death of Hephaestion, as extremely bitter towards the god, so that we know that Asclepius took his place among the other divinities in Alexander's devotion[47]. I do think that the evidence is strong enough to show that an Argead interest in profane and sacred medicine helped to distinguish the family from potential rivals and thus reinforced the bonds of loyalty which guaranteed their unique status in Macedonia. If ever we are to define Macedonian kingship, it is factors such as this one which must be identified.

University of Santa Clara

magic and a belief in the effectiveness of divine power when «science» failed. I do not wish to suggest that magical connections were paramount in the medical roles of the Macedonian kings. Nevertheless, it seems that our sources hint at an older and more primitive power inherent in the Macedonian kingship itself. Perhaps the factors which retarded social and political development in Macedonia also allowed for the maintainance of ancient beliefs concerning the power of the king in this regard.

46. For the numismatic references see note number 10. Gaebler, for example, lists only one coin portraying Asclepius (II, 61.7) and that from the Roman period. Asclepius does not appear upon Argead coinage

47. Arr. *anab* 2.5.7-8; 7.14.5-6.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

17

ZU PHILIPP II. UND ALEXANDER DEM GROSSEN

Erhard Grzybek

Im Hinblick auf eine geplante längere Abhandlung über das makedonische Königtum soll schon hier eine kurze Studie vorgelegt werden, die wieder einmal die ganze Schwierigkeit aufzeigt, vor die die antike Geschichtsschreibung den modernen Historiker stellt, der sich mit Philipp II. und Alexander dem Grossen beschäftigt. Wenn viele Fragen über deren Leben und Regierung bisher in der Forschung ohne Antwort geblieben sind oder gar weiterhin hart umkämpft werden, so bekanntlich zum grössten Teil deswegen, weil wir unser Wissen nicht aus primären Quellen beziehen, die mit wenigen Ausnahmen verloren gegangen sind, sondern auf viel spätere Autoren zurückgreifen müssen, auf Diodor, Plutarch, Arrian und Justin, der uns einen Auszug aus dem Werk des Pompeius Trogus hinterlassen hat. Gerade bei Justin ist die grösste Vorsicht vonnöten, denn es handelt sich, ohne dass man auf die Frage nach den Quellen des Pompeius Trogus einzugehen braucht, um die Kopie eines Kopisten. So finden sich bei ihm Fehler, die jedoch in erster Linie Einzelheiten betreffen, wobei meistens nicht mehr auszumachen ist, ob sie Justin, Pompeius Trogus oder schon dessen Vorlage anzukreiden sind. Keine Ausnahme bilden die Seiten, die Philipp II. und Alexander gewidmet sind und die im Grunde eine äusserst wertvolle Überlieferung darstellen. Hier das Beispiel eines sicheren, aber schwer erkennbaren Missverständnisses im Werk des Pompeius Trogus:

In dem Abschnitt, in dem es um die Schuld der Olympias und ihres Sohnes an der Ermordung Philipps II. geht, heisst es bei Justin 9, 7, 3: *Alexandrum quoque regni aemulum fratrem ex noverca susceptum timuisse.* Alexander habe auch in einem von einer Stiefmutter geborenen Bruder einen Rivalen um den Thron gefürchtet. Auf diese Weise kann man die Bemerkung Justins übersetzen, ohne gleich in dieser *noverca* die im vorhergehenden Satz namentlich erwähnte letzte Ehefrau Philipps II., nämlich Kleopatra, zu sehen. Es sei ausdrücklich hervorgehoben, dass in dem zitierten Satz der Name dieses königlichen Bruders nicht erscheint.

Justin hat angeblich diesen Namen einige Seiten weiter überliefert, wo er von den ersten Massnahmen Alexanders nach dessen Thronbesteigung berichtet. So liest man wörtlich in Buch 11, 2, 3: *Aemulum quoque imperii,*

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Caranum, fratrem ex noverca susceptum, interfici curavit. Er, das ist Alexander, habe auch Karanos, seinen Rivalen um die Herrschaft, einen von einer Stiefmutter geborenen Bruder, hinrichten lassen. Die Wortwahl der beiden angeführten Zitate Justins, in denen nur *regnum* mit *imperium* variiert, lässt den Schluss zu, dass es sich hier um ein und denselben Bruder Alexanders handelt, wie es auch alle Gelehrten, die sich mit ihm beschäftigt haben, ganz richtig gesehen haben[1].

Aber ein Sohn Philipps II. mit Namen Karanos ist sonst nicht bekannt. Nach Satyros (bei Athenaios 13, 557 e), mit dem Justin 9, 7, 12 übereinstimmt, war das von Kleopatra geborene letzte Kind des ermordeten makedonischen Königs ein Mädchen, das den Namen Europe erhalten hatte[2]. So hat sich bisher die Forschung gezwungen gesehen, in diesem Karanos einen sonst in den Quellen nicht genannten Prinzen anzunehmen, den eine der vielen Frauen Philipps II. – mit Ausnahme der Olympias – geboren hat[3], oder ihn aber als reine Erfindung der antiken Autoren ganz aus der Geschichte zu streichen[4]. Man verweist darauf, dass es der Geschichtsschreibung im Altertum nur darum gegangen sei, Alexander den Grossen eines Mordes mehr anzuklagen.

So bestechend diese These auf den ersten Blick auch sein mag, sie erweckt

1. Vgl. die in den Anm. 3 und 4 genannten Arbeiten.

2. Wenn Diod. 17, 2, 3 von einem παιδίον spricht, aus dem dann bei Pausan. 8, 7, 7 ein παῖς νήπιος wird, so ist darunter ganz allgemein ein *Kind* zu verstehen.

3. Vgl. z. B. die Stellungnahmen von G. Grote, *Gesch. Griechenlands* VI (deutsche Übers.), Leipzig 1856, S. 411 mit Anm. 207; J. G. Droysen, *Hist. de l'hellenisme* I (franz. Übers. unter d. Leitung v. A. Bouché-Leclercq), Paris 1883, S. 100 mit Anm. 2 u. S. 645 (Stammtafel); A. Schäfer, *Demosthenes und seine Zeit*², Leipzig 1887 (Nachdr. Hildesheim 1968), S. 66 Anm. 3; U. Köhler, *Sitzungsber. d. Akad. d. Wissensch.* Berlin 1892, S. 508 Anm. 2; B. Niese, *Gesch. d. griech. u. maked. Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea I*, Gotha 1883 (Nachdr. Darmstadt 1963), S. 52; H. Willrich, *Hermes* 34 (1899), S. 177; F. Stahelin, *RE* 11, 1 (1921), Sp. 735, s. v. Kleopatra Nr. 12; K. J. Beloch, *Griech. Gesch.*² III 2, Berlin u. Leipzig 1923, S. 711.; H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage*, II München 1926, Nr. 411; J. Kaerst, *Gesch. d. Hellenismus* I³, Berlin u. Leipzig 1927, S. 319 Anm. 1; G. H. Macurdy, *Hellenistic Queens. A Study of Woman-Power in Macedonia, Seleucid Syria, and Ptolemaic Egypt*, Baltimore 1932, S. 54; G. Glotz, P. Roussel u. R. Cohen, *Hist. grecque* IV, Paris 1938, S. 44; App. Dascalakis, *Alexander the Great and Hellenism*, Saloniki 1966, S. 31 (in Anm. 5); R. D. Milns, *Alexander the Great*, London 1968, S. 18; C. B. Welles, *Alexander and the Hellenistic World*, Toronto 1970, S. 15; K. Kraft, *Der 'rationale' Alexander*, Kallmünz 1971, S. 24; F. Schachermeyr, *Alexander der Grosse. Das Problem seiner Persönlichkeit und seines Wirkens*, Wien 1973, S. 102 mit Anm. 84 u. S. 104; R. L. Fox, *Alexander the Great*, London 1973, S. 18; ders., *The Search for Alexander*, London 1980, S. 68, 72, 90 u. 94; P. Green, *Alexander of Macedon*, Harmondsworth 1974, S. 141; S. Lauffer, *Alexander der Grosse*, München 1978, S. 39; N. G. L. Hammond u. G. T. Griffith, *A History of Macedonia* II, Oxford 1979, S. 5, anders S. 681 Anm. 1.

4. W. W. Tarn, *Alexander the Great* II, Cambridge 1948, S. 260-262. W. Heckel, Philip II, Kleopatra and Karanos, *Riv. di filol.* 107 (1979), S. 385-393 hat versucht, die These Tarns zu untermauern. S. auch A. R. Burn, *Journ. of Hellen. Stud.* 67 (1947), S. 143; J. Briscoe, *Class. Rev. N. S.* 26 (1976), S. 234; J. R. Ellis, *Philip II and Macedonian Imperialism*, London 1976, S. 222 u. S. 306 Anm. 54.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

bei näherer Prüfung einige Zweifel. Wenn die antiken Schriftsteller für legendäre Zeiten Gestalten frei erfunden haben, so ist dies für die historischen Epochen äusserst selten und wohl nur auf den Fehler eines antiken Autors zurückzuführen. Um Alexander eine weitere Untat zuzuschreiben, hätte man eher auf den unerklärlichen Tod eines Mannes seiner nächsten Umgebung zurückgegriffen, als einen Bruder und Mitbewerber um den makedonischen Thron aus dem Nichts zu schaffen. Die antiken Leser wären auf einen so plumpen Schwindel nicht hereingefallen. Wie man weiss, können die Autoren des Altertums die Wahrheit entstellen. Sie geben aber bei aller Ausschmükkung,die sich manchmal in ihren Berichten vorfindet, fast immer im Kern richtige Fakten wieder.

Aus dieser Sicht heisst es, das Zeugnis Justins anders zu erklären. Der Schlüssel dazu liegt in dem Namen Karanos. Dieser ist, was die makedonische Geschichte betrifft, nur noch zweimal belegt. Zum ersten ist es der Name der ganz sicher legendären Gestalt, die das makedonische Königshaus gegründet haben soll[5]. Zum zweiten ist Karanos als der Name eines Offiziers Alexanders überliefert[6]. Dass es ein Eigenname gewesen ist, wofür noch Herodot und eine kretische Inschrift anzuführen sind[7], steht also fest.

Aber Karanos war nicht nur ein Name, sondern auch ein Titel. In den *Hellenika* 1, 4, 3 zitiert Xenophon aus einem angeblichen Brief des persischen Grosskönigs wörtlich einen Satz: καταπέμπω Κῦρον κάρανον τῶν εἰς Καστωλὸν ἀθροιζομένων: «Ich schicke Kyros als Karanos der sich in Kastolos versammelnden Streitkräfte». Und Xenophon fügt erklärend hinzu: Τὸ δὲ κάρανον ἔστι κύριον: «Karanos bedeutet Herr»[8]. Man könnte lange über die Etymologie dieses Wortes κάρανος herumrätseln, weil es in der griechischen Wiedergabe eines vermeintlich aus Persien kommenden Dokuments steht. Sicher ist das Wort nicht persischen Ursprungs. Es ist vielmehr rein griechisch und hängt mit κάρα «Haupt», «Kopf» zusammen. Ein Vergleich mit κοίρανος, mit dem es jedoch etymologisch nichts zu tun hat[9], ist nur in dem Sinne

5. A. Momigliano, La leggenda di Garano, re di Macedonia, *Atene e Roma* N. S. 12 (1931), S. 203-210 = *Quinto contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico* I, Rom 1975, S. 425-433 (mit früherer Literatur). Neuerdings App. Dascalakis, L'origine de la maison royale de Macédoine et les légendes relatives de l'antiquité, *Ancient Macedonia* I, Saloniki 1970, S. 155-161; N. G. L. Hammond in N. G. L. Hammond u. G. T. Griffith, *op. cit.* (s. oben Anm. 3), S. 3ff.

6. Alles Wichtige über ihn bei H. Berve, *op. cit.* (s. oben Anm. 3), Nr. 412.

7. Herodot. 7, 173 (Vatersname eines Spartaners; s. unten Anm. 9); M. Guarducci, *Inscr. Creticae* 4, 182 (in einer Inschrift aus Gortyn).

8. Vgl. *Anacreont.* 1, 11 u. 50, 15 (C. Preisendanz).

9. Über den ganzen sprachlichen Aspekt, insbesondere über eine mögliche Verwandtschaft zwischen κάρανος und κοίρανος holte ich Rat bei Cl. Sandoz (Lausanne) ein. Seine Auskunft, für die ich ihm zu Dank verpflichtet bin, sei hier im vollen Wortlaut wiedergegeben: En dépit de leur ressemblance formelle, κάρανος et κοίρανος ne sont pas apparentés au point de vue étymologique. L' a de κοίρανος est bref, comme le montrent, notamment, les emplois homériques (Il. 2, 204 et ailleurs), tandis qu'il est long dans κάρᾱνος en syllabe intérieure. Cela ressort de la forme ionienne

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

möglich, dass beide Wörter als Titel wie als Personennamen gebraucht worden sind[10].

Eliminiert man nun bei Justin 11, 2, 3 in dem Satz *aemulum quoque imperii, Caranum, fratrem ex noverca susceptum, interfici curavit* den Eigennamen Karanos und ersetzt ihn durch ein lateinisches Wort wie *dux* zum Beispiel, so verschwindet dieser Bruder Alexanders mit Namen Karanos in der Tat für immer aus der Geschichte. Dies ist umso mehr verständlich, als der Name Karanos im makedonischen Königshaus überhaupt nicht vorkommt. Dort wechseln sich in der hier zur Sprache stehenden Zeit Namen wie Philipp, Alexander, Amyntas, Perdikkas ab. Wenn also der Exzerptor Justin einen Sohn Philipps II. namens Karanos aufführt, so nur deswegen, weil Pompeius Trogus oder schon dessen Quelle Titel und Eigennamen verwechselt oder Karanos nur als Namen gekannt hat, was bei der Seltenheit dieses Wortes nicht verwunderlich ist. Man darf also getrost folgern, dass Κάρανος mit einem lateinischen Terminus wie *dux* zum Beispiel hätte wiedergegeben werden müssen, wie auch ein anderer makedonischer Titel bei Curt. 6, 9, 28 als *regius praetor* übersetzt ist.

So ist der Weg frei, die beiden zitierten Sätze Justins auf eine historische Persönlichkeit zu beziehen, wie ja schon das Wort *aemulus* Volljährigkeit des Prinzen voraussetzt[11], und unter den Thronprätendenten des Jahres 336 kommt dafür nur einer in Frage: Amyntas, der Sohn Perdikkas' III. Dieser Amyntas war bei dem Tode seines Vaters im Jahre 360/59 noch ein Kind, und die Regentschaft soll Philipp II. übernommen haben, bis diesem selbst die Königsherrschaft angetragen worden ist, so nach einem oft angeführten, in

κάρηνος. Dans ces conditions, on ne peut pas séparer κάρᾱνος/-ηνος de κάρηνα, n. pl. - le singulier κάρηνον semble secondaire -, qui rencontre dès l'époque homérique au sens de «têtes»: Il. 11,500 τῇ ῥα μάλιστα /ἀνδρῶν πῖπτε κάρηνα; ou dans l'acception métaphorique de «cimes»: Il. I. 1, 44 (βῆ δὲ κατ' Οὐλύμποιο καρήνων. La forme et la signification de κάρηνα(-ον) indiquent clairement une relation avec κάρᾱ «tête». On pose un dérivé *καρασ-ν-α, qui est confirmé par la forme éolienne κάραννος (Hesychius), avec consonne géminée. De plus, * καρασ- recouvre exastement skr. *śiras-* «tête». En ce qui concerne l'existence du nom Κάρᾱνος en dorien, Hérodote 7, 173 fournit un témoignage indirect: ἐστρατήγεε δὲ Λακεδαιμονίων μὲν Εὐαίνετος ὁ Καρήνου. L'historien a adapté le nom à la prononciation ionienne. Κοίρανος, en revanche, ne peut pas être rapproché du nom de la tête, dont il n'a pas le vocalisme. Les historiens du grec en font un dérivé en *-no-* d'un vieux nom de l'armée (indo-européen**koryo-*) qui se retrouve en germanique, en celtique et en baltique (type got. *harjis*, cf. all. *Heer*). Cf. H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1960, s. v. κάρᾱ, κάρηνα, κοίρανος; P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris 1968, s. v. κάρᾱ, κοίρανος.

10. Zu dem Eigennamen Κοίρανος s. F. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle 1917 (Nachdr. Hildesheim 1982), S. 574; L. Robert, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine* I, Paris 1963, S. 385ff.

11. Diesen Gedanken hat bereits W. W. Tarn, *op. cit.* (s. oben Anm. 4), S. 260 ausgesprochen: «... as obvious as it is that a baby could not be *aemulum imperii* (though others might use him as a tool) and that a grown man is meant».

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

neuester Zeit aber bezweifelten Zeugnis[12], das bei Justin 7, 5, 9-10 zu lesen ist und wie folgt lautet: *Itaque Philippus diu non regem, sed tutorem pupilli egit. At ubi graviora bella inminebant serumque auxilium in expectatione infantis erat, conpulsus a populo regnum suscepit.* Das Adverb *diu* stellt sicher eine der bei Justin üblichen Übertreibungen dar[13], denn Philipp kann nur von kurzer Dauer Regent gewesen sein. Als König hat er später Amyntas mit seiner Tochter Kynna vermählt[14]. Nach seiner Ermordung schaute laut Plutarch ganz Makedonien auf diesen Amyntas, sowie auf die Nachkommen des Aeropos[15], was völlig verständlich ist, kam doch der makedonische Thron nach dem Tode Philipps II. in rechtmässiger Folge dem Sohne Perdikkas' III. zu. Amyntas war also im Jahre 336 ein Thronprätendent ersten Ranges, und ihn hat Alexander kurze Zeit nach seiner Machtübernahme hinrichten lassen[16], wobei es dahingestellt bleiben soll, ob man dazu den erstbeliebigen Vorwand gefunden oder Amyntas wirklich der Schuld an einer Verschwörung gegen den König überführt hatte. Thronanspruch und Tod weisen also auf Amyntas als den bei Justin erwähnten Prinzen.

In dem Prozess, den man im Jahre 330 Philotas machte[17], wurde diesem seine Verbindung mit dem Sohne Perdikkas' III. vorgeworfen. Curt. 6, 9, 17 legt Alexander folgende Worte in den Mund: *Hic Amyntae, qui mihi consobrinus fuit et in Macedonia capiti meo impias conparavit insidias, socium se et conscium adiunxit.* Man beachte, dass Alexander hier Amyntas von der Verwandtschaft über ihre Väter her nur als seinen Vetter (*consobrinus*) bezeichnet. In einer Rede

12. So von J. R. Ellis, Amyntas Perdikka, Philip II and Alexander the Great, *Journ. of Hellen. Stud.* 91 (1971), S. 15ff.; ders., *op. cit.* (s. oben Anm. 4), S. 250 Anm. 10 zu Kap. II; dagegen A. M. Prestianni Giallombardo,Aspetti giuridici e problemi cronologici della regenza di Filippo II di Macedonia, *Helikon* 13-14 (1973-1974), S. 191ff. S. noch. G. T. Griffith in N. G. L. Hammond u. G. T. Griffith, *op. cit.* (s. oben Anm. 3), S. 208f. u. S. 702-704 (App. 2).

13. Vgl. *diu* bei Iustin. 30, 2, 6, wo es heisst, der Tod des 4. Ptolemäers sei *lange* verheimlicht worden, und wo vielleicht nur drei oder vier Tage in Betracht kommen. Zu dieser umstrittenen Frage s. zuletzt K. Abel, Polybios Buch 14 : Res Aegypti, *Historia* 32 (1983), S. 268-286.

14. Arrian. *succ.* (s. die folgende Anm.), wo diese Tochter Philipps II. Kynane genannt wird. S. ebenfalls Polyaen. 8, 60: γημαμένη δὲ Ἀμύντᾳ τῷ Περδίκκου ταχέως τοῦτον ἀποβαλοῦσα οὐχ ὑπέμεινεν ἀνδρὸς πειραθῆναι δευτέρου, ἀλλὰ μίαν ἔχουσα θυγατέρα ἐξ Ἀμύντου Εὐρυδίκην καὶ ταύτην τὰ πολεμικὰ ἤσκησεν.

15. Plut. *den Alex. M. fortuna aut virtute* 1, 3 (= Moralia 327C): πᾶσα δ' ὕπουλος (ἦν) ἡ Μακεδονία πρὸς Ἀμύνταν ἀποβλέπουσα καὶ τοὺς Ἀερόπου παῖδας.

16.Arrian. *succ.* 22: ἡ δὲ Κυνάνη Φίλιππον μὲν εἶχε πατέρα, ὃν καὶ Ἀλέξανδρος, ἐκ δὲ μητρὸς Εὐρυδίκης ἦν, γυνὴ δὲ Ἀμύντου, ὃν ἔφθη Ἀλέξανδρος κτεῖναι, ὁπότε εἰς τὴν Ἀσίαν διέβαινεν. S. auch Justin. 12, 6, 14: *Tunc Parmenion et Philotas, tunc Amyntas consobrinus, thnc noverca fratresque interfecti, tunc Attalus, Eurylochus, Pausanias alique Macedoniae extincti principes occurrerunt.*

17. Zu diesem Prozess s. die bei J. Seibert, *Alexander des Grosse*, Darmstadt 1972, S. 140f. u. S. 284 aufgezählten Werke. S. noch Z. Rubinsohn, The 'Philotas Affair' - A Reconsideration, *Ancient Macedonia* II, Saloniki 1977, S. 409-420.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

rechtfertigt sich Philotas gegen den schwerwiegenden Anklagepunkt, an der Verschwörung des Amyntas gegen den König teilgenommen zu haben, und nennt dabei seine Beziehung zu Amyntas nur Freundschaft, wörtlich bei Curt. 6, 10, 24: *Non, mehercule, ista me magis laedunt quam quod Amyntas, Perdiccae filius, insidiatus est regi. Cum quo quod amicitia fuerit mihi, non recuso defendere, si fratrem regis non opportuit diligi a nobis.* Vom psychologischen Standpunkt her ist es höchst interessant und verständlich, dass Philotas in seiner Verteidigung gerade die allernächsten verwandtschaftlichen Bande nennt, die Alexander mit Amyntas verbinden: Beide waren Brüder, was nur durch eine Heirat Philipps II. mit der Mutter des Amyntas zu erklären ist.

Dem widerspricht bei aufmerksamer Lektüre keineswegs Satyros bei Athenaios 13, 557 b - e, wo die Frauen und Kinder Philipps II. namentlich aufgezählt sind. Athenaios leitet den langen Abschnitt des Satyros, so wie er ihn verstanden hat, mit der Bemerkung ein, der makedonische König habe Krieg auf Krieg Hochzeit gefeiert: ὁ δὲ Φίλιππος αἰεὶ κατὰ πόλεμον ἐγάμει. Diese Worte schliessen eine gleich nach dem Tode Perdikkas' III. eingegangene Heirat mit dessen einstiger Gemahlin, deren Name nicht überliefert ist, auf keinen Fall aus.

Viele Fragen erheben sich schliesslich: Hat Philipp II., als er Amyntas seine Tochter Kynna zur Frau gab, diesem die Nachfolge sichern wollen? Weiter: Es ist bekannt, dass der makedonische König im Frühjahr 336 ein erstes Kontingent unter Parmenion, Amyntas und Attalos nach Kleinasien geschickt hat[18]. Wer war dieser Amyntas? War es Amyntas, der Sohn Perdikkas' III.? Ist gerade in der Abwesenheit dieses Amyntas aus Makedonien Philipp II. in Aigai ermordet worden? Erscheint so die schon im Altertum geäusserte Schuld der Olympias und Alexanders[19] an dem Tode des Gatten und Vaters nicht glaubwürdiger? Belassen wir es hier bei Fragen, denn Antworten darauf können nichts mehr sein als Vermutungen.

Fassen wir zusammen: Die beiden umstrittenen Zitate Justins spielen auf Amyntas, den Sohn Perdikkas' III., an. In dieser Deutung stützen sie Curt. 6, 10, 24, wo Amyntas als der Bruder Alexanders bezeichnet wird. Philipp II.

18. Justin. 9, 5, 8-9: *Initio veris tres duces in Asiam Persarum iuris praemittit, Parmenionem, Amyntam et Attalum, cuius sororem nuper expulsa Alexandri matre Olympiade propter stupri suspitionem in matrimonium receperat.* Während Parmenion hinreichend bekannt ist und Attalos von Justin selbst näher bezeichnet wird (s. auch Diod. 16, 93, 9), bleibt es ungewiss, um welchen Amyntas es sich hier handelt. Gemeinhin sieht man in ihm Amyntas, den Sohn des Arrhabaios. Vgl. H. Berve, *op. cit.* (s. oben Anm. 3), Nr. 59 mit Anm. 3 über seine Identifizierung: «Da von den uns bekannten Amyntas' er die höchste Stellung unter Alexander innehatte, wird man am ehesten an ihn denken müssen».

19. Mehr oder weniger starken Verdacht gegen Olympias und Alexander bei Justin. 9, 7 und Plut. *Alex.* 10, 6-7.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

muss also im Jahre 360/59 bei der Übernahme der Regentschaft die Witwe Perdikkas' III. geehelicht haben. Ebenso handelten bekanntlich Ptolemaios Alorites schon 368/7 Eurydike gegenüber und viel später Antigonos Doson gegenüber der Mutter Philipps V., um zwei ganz sichere Fälle zu erwähnen[20]. Philipp II. tat also nichts anderes als vor ihm und nach ihm andere makedonische Regenten, worauf ich in dem eingangs angekündigten Werk über das makedonische Königtum näher eingehen werde.

Genf und Lausanne

20. Im Jahre 368/7 (nach Diod. 15, 71, 1) liess Ptolemaios Alorites Alexander II. umbringen, vermählte sich mit Eurydike, der Witwe Amyntas' III., und führte für deren Sohn, den nachmaligen Perdikkas III., die Regentschaft. Aischin. II 29 u. Schol. Aischin. II 29; Marsyas bei F. Jacoby, *FGrHist* 135-136 F 11 = Athen. 14, 629 d; Diod. 16, 2, 4; Plut. *Pelop.* 27,2; Corn. Nep. *Iphicr.* 3,2; Liban. *arg. orat. Demosth.* 18 (R. Foerster). Zu Ptolemaios Alorites s. H. Volkmann, *RE* 23, 2 (1959), Sp. 1592-1594, s. v. Ptolemaios Nr. 4 und neuerdings N. G. L. Hammond in N. G. L. Hammond u. G. T. Griffith, *op. cit.* (s. oben Anm. 3), S. 180ff. Weit bekannter ist die spätere Regentschaft des Antigonos Doson. Dieser wurde nach dem Tode Demetrios' II. zum Vormund des minderjährigen Philipp berufen und heiratete dessen Mutter. Plut. *Aemil.* 8, 3; Iustin. 28, 3, 9-10; Pausan. 7, 7, 4; Euseb. *Chron.* I 237-238 (A. Schoene); Porphyr. bei F. Jacoby, *FGrHist* 260 F 3,14. Zum Namen der Witwe Demetrios' II. s. F. W. Walbank, *Philip V of Macedon.* Cambridge 1940 (Nachdr. Archon Books 1967), S. 9f. (mit früherer Literatur).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

18

THE TYMPHAEANS IN CURTIUS' *HISTORIAE ALEXANDRI*[1]

Lloyd L. Gunderson

In the autumn of 330 B.C. Alexander dealt a final blow to the conspiracy of Philotas[2]. Limnas had already committed suicide[3]; Demetrius the *somatophylax* had either been arrested (according to Arrian[4]) or (according to Curtius[5]) been stoned to death along with other conspirators on whom Nicomachus had informed. And Philotas himself, after being tried and convicted before an assembly of the Macedonian army, was executed along with his father, Parmenion. Curtius makes the point that the execution of people so famous as Philotas and Parmenion could not have been carried out «without the indignation of the whole army unless they were plainly guilty»[6]. Book VII of the *Hisoriae Alexandri* opens with the observation that after these events the attitude of the soldiers toward Philotas changed: *invidia in misericordium vertit*[7]. Curtius is suggesting either that time eroded their ill-will for Philotas or that the soldiers were putting their fickleness on display. Now they contrasted the merit of Philotas and Parmenion with the treachery of the Lyncestian Alexander, who, though in bonds, was still alive. Besides this kind of decling morale in his army, Alexander was faced with the problem of the Companions' growing fear: where, they wondered, would Alexander strike next[8]? He had already put some of the Companions in chains on the presumption of their guilt by association.

The attempted trial and subsequent execution of the Lyncestian Alexander appear to have been aimed at satisfying the army. At least Alexander could claim to have acted decisively on a matter that at this point in time seemed to

1. The sigla for the main sources are: A.= Arrianus, *Anabasis;* C. = Quintus Curtius Rufus, *Historiae Alexandri;* D.= Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historiae*, Book 17; J.= Marcus Julianus Justinus, *Epitoma Historiarum Philippicarum;* P. = Plutarchus, *Vita Alexandri.*
2. A. 3.26; D. 80; P. 48-49; C. 6.7-11.
3. D. 79.5 and C. 6.7.29-30; P. 49.4 reports that Limnas was killed resisting arrest.
4. A. 3.27.5.
5. C. 6.11.37-38.
6. C. 6.10.39.
7. C. 7.1.1.
8. P. 49.8.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

the army more clear-cut than the guilt of Philotas. Diodorus, Curtius, and Justin preserve the tradition that, in the context of these events, Alexander isolated the dissidents in a separate cohort *(tagma)* to prevent discontent from spreading among the troops[9]. This arrangement appears to be a concomitant effort to deal with those nursing long-standing grievances as well as those disaffected by the elimination of Philotas and Parmenion.

After taking these steps to placate restive elements in the army, on another level Alexander had next to deal with the critical mood of the Companions. It was against their peers that Alexander had acted. Nor had the victims Demetrius, Philotas, and Parmenion been ordinary Companions: they had obviously belonged to the inner circle, the elite of Macedonian leadership. Curtius provides a somewhat garbled version of the Companions' first reactions to Philotas' arrest and torture: some took their own lives; others ran away[10]. About the runaways nothing is known except that the sons of Andromenes – Amyntas, Attalus, and Simmias– were put under arrest because their youngest brother had fled at the news that Philotas was being tortured. According to Curtius, Alexander brought the brothers to trial immediately after the execution of the Lyncestian[11]. To the Companions, a number of questions about the brothers' guilt or innocence seemed urgent: what was the prospect of the Companions' being prosecuted for guilt by association? Philotas had backed the advancement of the Andromenidae; what would happen to others who had accepted Philotas' generosity?[12] Would the relatives of those who had fled be under suspicion? Many Companions looked upon what was to be done about the sons of Andromenes as a harbinger of their own fate.

Alexander had to make a crucial decision. There is every indication that a relationship of mutual trust had prevailed between Amyntas, the eldest brother, and Alexander. Amyntas is listed as a taxiarch at Thebes, Granicus, and Issus[13]. He seems to have been singled out at Sardis where he was called upon to occupy the citadel, and, later, his *taxis* was combined with those of Perdiccas and Meleager for a diversionary maneuver during the siege of Halicarnassus[14]. Again, after the seige of Gaza, Alexander put him in a position of prominence and trust, sending him back to Macedonia for recruits[15]. In Arrian's version of the trial, it is Amyntas whom Alexander

9. D. 86.4; C. 7.2. 35-38; J. 12.5. 4-8.

10. C. 6.11.20 and A. 3.27.2.

11. C. 7.1.10.

12. C. 7.1.11.

13. At Thebes, A. 1.8.2; Granicus, A. 1.14.2; Issus, A. 2.8.4.

14. At Sardis, A. 1.17.4, and Halicarnassus, A. 1.20.5.

15. D. 49.1 and C. 4.7.9. Arrian omits this commission, perhaps reflecting his source's (Ptolemy's) neglect of Alexander's difficulties and losses at Tyre. It is also relevant to the narrative in both D. and C. that, in D. 45.7, it is Amyntas, son of Andromenes, who gives support to Alexander's decision not to break off the siege of Tyre.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

entrusts with retrieving the youngest brother, Polemon – an authorization that seems to be grounded in actual fact[16]. At least, Arrian's version seems to be preferable to Curtius' sensational story that the youngster appeared by chance *(forte)* in the middle of the trial to help win his brother's acquittal[17]. At any rate, it seems entirely reasonable that Alexander was calculating the effect that acquittal and reconciliation would have on the Companions. After all, the Macedonian king had always to count the number of his enemies among the Companions; he had now to do so all the more, if he were to be safe after purging those whom he had come to distrust.

Amyntas died of his wounds during a siege shortly after the brother's trial[18]; Simmias and Polemon disappear from the Alexander narratives until the time of the Diadochi when they, with Attalus, turn up in the service of Perdiccas[19]. In light of the fact that the third brother, Attalus, turns out to be aligned with his brother-in-law, Perdiccas, in the struggles over the succesion subsequent to Alexander's death, it is an interesting clue to the state of our sources that Attalus' career after his acquittal can be traced in Arrian (Ptolemy) but is ignored in the «Vulgate» (Curtius, Diodorus, and Justin)[20]. Nor does Arrian (Ptolemy appears to be his source) record a single negative note on Attalus' conduct. On the contrary, Attalus leads *a taxis* of foot-companions under Craterus against the Sogdians[21], and under Alexander he fights in tandem with Coenus against the Aspasians[22], while later he serves under Leonnatus in the district of the Guraeans[23]. Again, at Ora, with Alcetas and the hipparch Demetrius, he campaigns under Alexander[24], and finally at

16. A.B. Bosworth, «Arrian and the Vulgate», *Alexandre le Grand: image et réalité* (Geneva, 1976), p. 13, contends that Amyntas comes off as the «undisputed hero» in Arrian's version of the trial while the «Vulgate» tradition in Curtius puts Polemon «in the limelight». First off, this is a matter of taste, for one could argue that Curtius has put Amyntas in the center of things with a splendid speech while Polemon's fortuitous presence is followed by a pitiful plea. In the second place, Arrian (Ptolemy), by Bosworth's standards, is unfavorable to Amyntas in associating the Tymphaean with Perdiccas' unauthorized charge at Thebes. At the least then, either Arrian or his source is grossly inconsistent about Amyntas. Moreover, it is cutting it a bit fine to decide on the actual *Tendenz* in the sources on the grounds that Amyntas shortly died while Polemon and Attalus lived on to emerge as adherents of Perdiccas.

17. C. 7.2.1-2.

18. A. 3.27.3.

19. In the employ of Perdiccas for preventing the transport of Alexander's body to Egypt, Arrian, *De hist. succ.* F 24.

20. The exception is Curtius' dubious story about Attalus disguised as Alexander at the Hydaspes to trick Porus, C. 8.13.21. In the same passage Curtius has confused Craterus and Ptolemy.

21. A. 4.22.1.

22. A. 4.24.1.

23. A. 4.24.16.

24. A. 4.27.5.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

the Hydaspes he participates in the maneuvers against Porus under Craterus[25]. It is also interesting that when Alexander sent Craterus homeward to Macedonia by way of Carmania, Attalus and his *taxis* were included[26], but after Opis Attalus did not return to his homeland with his troops. Perdiccas' new situation after Hephaestion died probably brought about his retention in Babylon. If Arrian's version of the «Royal Journal» is to be accepted, Attalus had entered the inner circle of the Companions, for he is listed among those who consulted Serapis about Alexander's health during the last days[27]. In addition, Nearchus listed him among the honorary trierarchs Alexander appointed on the Hydaspes. Indeed, one is drawn by this copiousness with which Arrian records Attalus' activities subsequent to the trial of the Andromenidae to contrast it with the silence of the so-called «Vulgate»; the «Vulgate», represented by Curtius (plus the one detail from Diodorus about Amyntas supporting Alexander at Tyre), writes up the salient points in Amyntas' career up to the trial, but henceforth ignores the brothers. It is apparent that the interest of the «Vulgate» in minor characters such as the Andromenidae drops off after they have served their dramatic purpose, as it did after the trial of the Tymphaeans.

Arrian's section on the trial of Philotas and on his and Parmenion's execution is explicitly attributed to Ptolemy[28]. However, the following section, on Alexander's dealing with the sons of Andromenes, is reported by Arrian to be a summary of both his sources, Ptolemy and Aristobulus. The change to «they» at A. 3.27.1 must therefore either refer to both of Arrian's sources, or this narrative is a *logos* that comes from neither of his principal authorities. At any rate, the episode concludes with the notice that the eldest brother, Amyntas, died in the next military operation. It seems that here Arrian returns to Ptolemy as his single source. About the identity of this source one may be confident, for in this section Arrian reports the arrest of Demetrius, the *somatophylax*, in whose stead Ptolemy was appointed[29].

The section on Demetrius' arrest begins with a long, complicated sentence[30]. The first phrases deal with changes Alexander introduced in the Companion Cavalry. Because Alexander did not want even one of his best-loved friends to command such a large force, whose reputation for valor was the highest of all his cavalry, he divided the Companion Cavalry into two hipparchies. All this is explained in the participial phrases while the main verb informs us simply that Alexander reached those people known in former times as the Ariaspians. Obviously, the leading –or one might say the most

25. A. 5.12.1.
26. A. 6.17.3.
27. A. 7.26.2.
28. A. 3.26.2.
29. A. 3.27.9.
30. A. 3.27.4.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

tantalizing– ideas in the sentence are grammatically subordinate. Arrian or his source has abridged a longer, more detailed statement of Alexander's arrangements. It is reasonable to assume that more detail would have revealed the king's insecurity, particularly since the emphasis is on the risk in having a single commandant.

In sum, then, Alexander took two measures to deal with the crisis erupting after the purge. He made it clear that those who had close associations with Parmenion and Philotas should not expect the same fate as they, and that he would henceforth overlook what some had done in running away under pressure. On the other hand, his own confidence in the Companions had been shaken, and he thought it necessary to apply the principle of divide and rule to the elite element of the Companions. Splitting the Companion Cavalry was a defensive measure, undertaken for «political reasons», as Bosworth says[31]. The fact that Alexander appointed Hephaestion, his most trusted friend, and Clitus, an old soldier of Philip, indicates that this was a carefully wrought compromise designed to give Alexander improved control without alarming the Companions.

The sons of Andromenes were four of the six Companions whom our sources mention as coming from Tymphaea; the other two, probably from the royal Tymphaean family, were Polyperchon, son of Simmias, and Polyperchon's son, Alexander. Polyperchon, as do the sons of Andromenes, obtains special treatment in Curtius' *Historiae Alexandri.* Curtius is unique in making him the alter ego of Parmenion at Gaugamela: when Alexander attacks Parmenion's proposed strategy, it is Polyperchon to whom he speaks, as if to one of his chief officers[32]. Although, by the time of the battle at Gaugamela or shortly thereafter, Polyperchon's battalion appears to have been singled out for special status, Curtius here has assigned him a role that might well be anachronistic[33]. True, Polyperchon belonged to the older generation of officers in Alexander's army; he was among the veterans Alexander sent home from Babylon with Craterus[34]. However, it is hard to believe that Polyperchon, at this point in time, was a member of the inner circle to the degree that he took part in deliberations between the king and his field marshal. Perhaps Curtius is following a source that found it useful to associate Polyperchon with Parmenion: the connection would have underscored his solidarity with the older officers; it is equally appropriate to speculate that identification with Parmenion might have proved useful to Polyperchon in some circles in gaining

31. A.B. Bosworth, *A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander I* (Oxford, 1980), p. 364.

32. C. 4.13.7.

33. Cf. A.B. Bosworth, «ΑΣΘΕΤΑΙΡΟΙ» *CQ* (1973), p. 247, and R.D. Milns, «The Army of Alexander the Great», *Alexandre le Grand: image et réalité* (Geneva, 1976), p. 100 and pp. 122-123.

34. J. 12.10.1.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

support for his regency in later years.

As we have observed in his description of Amyntas' career up to the trial of the Andromenidae, it is the style of Curtius (or his source) to supply considerable detail about a character, or to bring him prominently into the narrative, prior to his introduction in a dramatic situation. So here Curtius may be working up to a more dramatic introduction of Polyperchon's connection with those whose sympathies were with the older, tradition-minded officials. But first he must qualify Polyperchon for a larger role. To do this, he singles out Polyperchon's command. In the operations carried out in Pareitacene against Catanes and Austones under Craterus, Arrian lists Polyperchon's battalion along with those of Attalus, the son of Andromenes, and Alcetas[35]. But Curtius gives the impression that Polyperchon was given a mission parallel to that of Craterus and subdued the unknown region called Bubacene –a version of the story found only in Curtius and one which elevates Polyperchon above his rank as taxiarch of the Tymphaeans[36].

In Book VIII of the *Historiae Alexandri* Polyperchon is introduced in yet another unique way, this time as the uninhibited champion of *mos maiorum*. Here Curtius has produced a *suasoria* on *proskynēsis* with Cleo and Callisthenes furnishing a syncrisis of conflicting views. Curtius emphasizes the unwillingness of the Macedonians to deviate from their *patrius mos*. Greeks corrupted by *mali mores* are the sycophants blamed for giving support to Alexander's efforts to compel Macedonians to venerate him in Persian manner. Curtius brings on Polyperchon to mock the Persians in good humor as they perform obeisance in accordance with their tradition. Alexander drags Polyperchon from his couch, throws him to the ground, ridicules him, puts him in bonds, and, after administering a long verbal dressing-down, forgives him[37]. By featuring Polyperchon in both the Parmenion episode and this *proskynēsis* fiasco, Curtius comes close to making Polyperchon the subject of a leitmotif. Obviously, it would be a credit to any Macedonian to oppose *proskynēsis* Other historians, most certainly referring to the same event, make Cassander (as Plutarch's source does[38]) or Leonnatus (as Arian's *logos* does) the defender of Macedonian *mores*[39]. But Curtius has chosen his man, and he refuses to drop his man back into the ranks: during the operations against Ora on the Northwest Frontier, Curtius has usurped Alexander's command for Polyperchon[40].

The pattern in these narratives seems to prove that Curtius' priority in selecting details from his sources is their utility in providing an introduction for

35. A. 4.22.1.
36. C. 8.5.2.
37. C. 8.5.22-6.1.
38. P. 74.
39. A. 4.12.2.
40. C. 8.11.1, cf. note 24 (*supra*).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

characters who become the focus in subsequent dramatic situations. Amyntas gains the key role in his brothers' trial and is assigned a long and exciting speech at a crucial moment. Curtius does not leave us with any idea about the effect of these events on the career of the brothers. To learn about their subsequent activities one must turn to Arrian (who apparently was following Ptolemy) whose treatment of Attalus is quite complete. This shows Ptolemy to be less prejudiced about the Andromenidae than has been claimed[41]. Surely the same pattern is operative in the injection of Polyperchon into the discussion of strategy at Gaugamela and in assigning him an independent command against the Bubacene, all leading up to the dramatic altercation about *proskynēsis*.

No one has ever found much to say about Curtius' purpose in writing. Tarn complained that among «the mass of problems» the first is, why was the book ever written. The reason for the existence of all the other extant works on Alexander is known; the reason for the existence of this one cannot even be guessed»[42]. The fact that we lack the preface to Curtius' monograph contributes to the mystery, particularly so if he followed the Sallustian practice of discussing his purpose in his preface. Add to this the fact that the first two books of Curtius' history have disappeared. To find consistent themes in Curtius upon which to theorize is difficult; those that do surface are embarrassingly general.

Of such a sort is the observation that Curtius thought custom had a decisive influence on human conduct; he reflects the high regard Romans had for *mos maiorum*. More than ninety references are made in Curtius to *mos* or *mores*, and over twenty-five of these are labeled *Macedonum mores*. Whether Curtius had his own collection of customs, found them in his various sources, or gathered them independently may be a moot question. But in the *Historiae Alexandri* Curtius does not show a general interest in *mores*; he makes only specific references, most often to the customs of Macedonians and Persians, occasionally to Indian *mores*. He compares and contrasts the customs of the main antagonists and spotlights the conflict between those who support the «old» ways and those who are open to the «new».

Philotas and Parmenion represented «old» Macedonia; their natural allies were other «Upper Macedonians» like Polyperchon and the Andromenidae. Hence those incidents involving the Tymphaeans and their conservatism held much appeal for Curtius. When he looked at his sources, the question of whether they were pro-Perdiccas, pro-Polyperchon, or anti-Cassander probably interested him far less than the question of whether they offered instructive examples of human behavior.

St. Olaf College

41. Cf. A.B. Bosworth, «Arrian and the Vulgate», *op. cit.*, pp. 13-15.
42. W.W. Tarn, *Alexander the Great* 2 (Cambridge, 1948), p. 91.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google
Original from
INDIANA UNIVERSITY

19

AMYNTAS III AND AGESILAUS: MACEDON AND SPARTA IN THE FOURTH CENTURY

Charles D. Hamilton

The relations of Macedon and Sparta in the fourth century have not received extensive scholarly attention, despite the fact that these states shared a number of similar characteristics and concerns. Both possessed a vigorous kingship, (unusual in Greece at that time), and both placed a high premium on the semi-professional, martial character of their citizen-soldiers. In foreign policy, both had been opposed to Athens in the Peloponnesian War, and Sparta had intervened in northern Greece to Macedonian advantage in the early part of the reign of Amyntas III. In the light of these shared experiences and values, one might have expected a continuation of close, active cooperation between the two powers in the political sphere, or at the least a cordial neutrality. Instead, relations became strained early in the reign of Philip II, if not before. Sparta found herself at war against Macedon, was defeated and increasingly isolated, and remained outside the League of Corinth which Philip had fashioned to unite the Greek states against Persia.

This rather surprising turn of events, of signal importance for the history of Greece and of Macedon, has not been studied in detail. Recent works on Macedon, dealing with the fourth century in general or with the reign of Philip II[1], have focussed on Macedon and treated her relations with Sparta only incidentally, while recent work on Sparta has similarly tended to ignore relations with Macedon and has often not even discussed the period after Mantineia[2]. The period in question is extensive, stretching over more than a half-century, from the 390s to Philip's assassination in 336. I have discussed the latter phases in a recent study[3], and I wish here to investigate the crucial decades of the 380s and 370s, the reigns of Agesilaus in Sparta and Amyntas III

1. See especially J.R. Ellis, *Philip II and Macedonian Imperialism* (London 1976), G. Cawkwell, *Philip of Macedon* (London 1978), and N. G.L. Hammond and G.T. Griffith, *A History of Macedonia, vol.II,550-336 B.C.* (Oxford 1979).

2. See P. Cartledge, *Sparta and Lakonia. A Regional History, 1300-362* B.C. (London 1979), and J.T. Hooker, *The Ancient Spartans* (London 1980).

3. «Philip II and Archidamus», in W.L. Adams and E.N. Borza, eds. *Philip II, Alexander the Great, and the Macedonian Heritage* (Washington, D.C. 1982) 61-83.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

in Macedon, in an attempt to understand how and why Macedon and Sparta drifted apart, politically and diplomatically. It will be argued that institutional weaknesses (especially diplomatic and economic limitations) in both states, as well as deficiencies in leadership, allowed a rift to develop. I hope to shed some light not only on the relations of these states in this period, but also on the statesmanship of both Amyntas and Agesilaus.

Amyntas III enjoyed a turbulent reign, during which he was called upon more than once to demonstrate willy resourcefulness in order to survive. At the beginning of his reign the Illyrians invaded the kingdom and drove him into exile, and he was forced to surrender some border territory to the Olynthians[4]. Unable to secure aid from the Greeks who were locked in combat at the Isthmus in the Corinthian War, Amyntas turned to traditional friends, the Aleuadae of Thessaly. The latter had recently broken with Sparta, and their leader, Medius, used aid from Boeotia and Argos to extend his own power[5]. Thus, in seeking aid from enemies of Sparta, Amyntas probably violated the alliance which Polyaenus reports that Agesilaus had imposed on the Macedonians and King Aeropus, Amyntas' predecessor, during his passage of their territory in 394[6]. This points up an important aspect of Macedonian diplomacy: its essentially personal nature, in which treaties are made with a particular monarch and may be repudiated by the next king. There is no record, however, of any Spartan complaint about his conduct. After the Thessalians had restored him to power in 391, Amyntas then made a treaty with Olynthus (Tod. *GHI*, 111) granting them commercial rights to export timber and other products from Macedonia.

The King's Peace of 386 does not seem to have adversely affected Macedon, but only a year later, when Dionysius of Syracuse launched an invasion of neighboring Epirus in concert with the Illyrians, the Spartans sent an army north to aid the Molossi. Diodorus, our source for this incident, provides no indication of why the Spartans chose to intervene, or of how their act may have been viewed by Amyntas[7]. Diodorus does state, in a related passage, that the Spartan kings differed on foreign policy and that Agesilaus was active and eager for action[8]. Thus he (or his source, Ephorus?) seems to associate this Spartan intervention in the north with Agesilaus. It is possible that Amyntas felt reassured by Sparta's action in defense of Epirus, and he may have established a rapport with Sparta on this occasion. In any case, only a few years later he would address an appeal to Sparta for assistance against Olynthian aggression (in concert with Apollonia and Acanthus)[9]. Sparta

4. Diod. 14.92.3.
5. Diod. 14.92.3; cf. 14.82.5-6, 83.4 and Xen. Hell. 4.3.3-8.
6. Polyaenus 2.1.17.
7. Diod. 15.19.2; cf. Isoc. 6.46.
8. Diod. 15.19.4.
9. Diod.15.19.3; cf. Xen. *Hell.* 5.2.11-19.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

heeded this appeal and, in the guise of *prostates tes autonomias*, marched on Olynthus. The war took several campaigning seasons and cost numerous Spartan lives, including those of two commanders, Teleutias and King Agesipolis. In the event, Olynthus was defeated and the disputed border territory was returned to Amyntas[10]. It has been suggested that Macedon was then required to become, in effect, a subordinate ally of Sparta's[11]. (Or was this part of the alliance that Diodorus reports Amyntas made with Sparta in 383?)[12]. The outcome of the Olynthian affair was, for Macedon, a success. At very little cost, she had recovered her land and her acquisitive eastern neighbor had been defeated and reduced to a non-threatening position. At the least, one might expect Amyntas and Macedon to have felt some gratitude to Sparta for accomplishing this result (whatever the Spartan motives). Within a very short time, however, Amyntas seems to have broken with Sparta, to have begun to sell timber to Athens for shipbuilding, and to have established a treaty with Athens the effect of which was to nullify any agreement between Sparta and Macedon. How had this come about?

N.G.L. Hammond has suggested that Amyntas turned away from Sparta after the liberation of Thebes from Spartan control in 379 because of Sparta's decline as a major power[13]. There is no doubt that Macedon had allied with Athens, Sparta's enemy, by the late 370s, as the evidence of a treaty between Amyntas and Athens, dated between 375 and 373, clearly shows[14]. But Sparta's decline as a major power really only dates from her defeat at Leuctra, or even from Epaminondas' first invasion of the Peloponnesus in 370. The outbreak of hostilities between Sparta and Athens, and the great period of growth of Greek resistance to Sparta through adherence to the Second Athenian League, does not occur until 377 at the earliest. It seems to me that we need to look more carefully for the circumstances in which Macedon shifted her alliance from Sparta to Athens, and I believe that we can find them in the events surrounding the appeal of Polydamas of Pharsalus for Spartan aid in resisting the expansion of Jason of Pherae in 374.

According to Xenophon[15], Polydamas reported Jason's ultimatum to him in which he was advised to seek aid if he decided to resist Jason's bid to become *tagos*, but to join with Jason if he failed to find adequate support outside of

10. Xen. *Hell.* 5.2.20-24, 37-43; 3.1-9, 18-19, 26; Diod. 15.20, 3-21.3, 23.2-3.

11. Hammond, *History of Macedonia*, II, 178: « Even if Sparta demanded his obedience to her in matters of foreign policy, as she most probably did, it was a small price to pay».

12. Diod. 15.19.3.

13. Hammond, *History of Macedonia*, II, 178: «With the decline of Sparta which followed the liberation of Thebes and the rise of Athens as the leader of a growing Alliance Amyntas was quick to reorientate his foreign policy».

14. M. N. Tod, *Greek Historical Inscriptions, vol. II* (Oxford 1948) 129.

15. Xen. *Hell.* 6.1.2. ff. For the career of Jason, see H.D. Westlake, *Thessaly in the Fourth Century B.C.* (London 1935) and J. Mandel, «Jason, the Tyrant of Pherae, Tagus of Thessaly, as Reflected in Ancient Sources and Modern Literature», *RSA* 10 (1981) 47-77.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Thessaly. Of note to us is the remark, attributed to Jason, that «it is from Macedonia that the Athenians get their timber, and, with Macedonia under our control, we shall clearly be able to build many more ships than they can»[16]. This reference seems to be behind Hammond's statement that «Amyntas has sold much timber to Athens between 377 and 373»[17]. Jason's statement could be taken as a strategic assessment rather than as a firm indication of a change in Macedonian foreign policy, although the selling of timber to Athens, whenever it began, could not have been well received in Sparta. The further remark about taking control of Macedonia deserves discussion. Taken at face value, it would mean that Jason intended to control Macedon or, at the least, influence her foreign policy (including the export of timber and other products; cf. Tod, *GHI*, 111, where one of the provisions of the Macedonian-Olynthian alliance concerns the export of Macedonian timber by Olynthus). Although the remark about Macedon is only incidental to Jason's speech, the prospect of Thessalian expansion and control over adjacent territory was probably alarming to Amyntas as well as to others. (In the same speech, Jason asserts that «Thessaly itself is a very flat country and all the peoples round this central plain are subject to Thessaly whenever a Tagos of Thessaly is acknowledged»; and later, «For once there is a Tagos of Thessaly, all the peoples around us pay tribute»)[18]. The threat to Macedon, even if only implicit, is nonetheless quite clear. Now, if the Spartans were to respond favorably to Polydamas' appeal, the result would be likely to produce a similarly favorable reaction in Macedon. Let us examine their reply.

Polydamas made it clear that half measures would not do: «If you contemplate sending a force of emancipated helots under a commander who is not a king, then I advise you to do nothing»[19]. Full commitment of military resources was necessary to satisfy Polydamas and to meet the threat posed by Jason's bid for power. The Spartans, Xenophon says, «put off replying to the request for the time being. They spent the next day and the one after it in reckoning up the number of regiments which they had serving abroad, and those, too, in the neighborhood of Sparta for use against Athenian triremes and for wars on their own frontiers. They then gave their reply and said that at present they were not able to send out a force adequate to aid Pharsalus, and they told Polydamas to return home and make the best arrangements he could, both for himself and for his city»[20]. Polydamas did so, joining with Jason and supporting him in his successful bid to become *tagos*.

Is it conceivable that it would take the Spartans *two entire days* merely to

16. Xen. *Hell.* 6.1.11. Translation of R. Warner, *Xenophon: A History of My Times* (Penguin, Harmondsworth, 1966) 250.

17. Hammond, *History of Macedonia*, II, 178.

18. Xen. *Hell.* 6.1.9.

19. Xen. *Hell.* 6.1.14.

20. Xen. *Hell.* 6.1.17.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

calculate the number of Spartans serving on duty, there or abroad? Surely the government, the ephors and the gerontes and the kings, knew at any given time how many Spartan troops were actively committed to the field, how many were available for service, etc. In such a case, how are we to explain the two day interval before the response? One possible explanation is that the time was spent, not in actually reckoning up Sparta's forces – the alleged activity– but rather in *debating* the issues of foreign policy and in coming to a decision. If the Spartans now recognized their limitations, and if they were now forced to make a choice as to where to commit troops, and for what purposes, we are entitled to ask: why *this* choice? I suggest that it was the policy of Agesilaus, intended to keep Sparta free from additional commitments in order that she could continue to concentrate on the objective of reducing Thebes to subjection. Aiding Polydamas would be costly, with little to gain. The fact that Amyntas had been inclining toward Athens, as suggested by timber sales, would have done little to persuade Sparta that she should intervene in Thessaly on behalf of neighboring lands. The decision to decline Polydamas' request thus was based in part on an assessment of the situation elsewhere in Greece, and it represented a lack of concern about the situation in Macedon or even about the prospect of Athenian maritime resurgence. That such was the policy of Agesilaus and his faction is clearly demonstrated by his posture in the Sphodrias' affair. By throwing his influence for the acquittal of Sphodrias, despite his obvious guilt in invading Attica during peacetime and despite the fact that failure to punish this aggression would lead to hostilities with Athens and the newly formed Second Athenian League, Agesilaus made it plain that he was concerned neither about public opinion in Greece nor about the resumption of Athenian naval activity[21].

If, on the other hand, Xenophon's account is literally correct, that too tells us something about the primitive state of Spartan communications and logistics. Although it is hard to believe that the Spartans had no idea how many units were either committed, or needed, for frontier defense or service abroad, military activities had been increasing at a rapid rate and the authorities might well not have known precisely how far they could stretch their resources before they undertook a comprehensive review of the situation. In any case, the result was the same for Macedon: Sparta either could not, or would not, intervene in Thessaly on her behalf as well as on the behalf of other neighbors of Thessaly against the encroachments of Jason, and the area was abandoned to Thessalian expansion. Amyntas would have been right to conclude that Sparta would be of no significant aid in the future, as she had been in the past, e.g. against Olynthus. Thus, soon after, Amyntas entered into an alliance with Jason of Pherae[22] and also with Athens[23]. Common hostility toward the Chalcidian

21. Xen. *Hell.* 5.4.25-33; Plut. *Ages.* 24.
22. Diod. 15.60.2.
23. Tod, *GHI*, 129.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

cities on the part of Athens and Macedon was one of the factors in this alliance; common interests in the timber trade was another.

This diplomatic shift reveals much about Sparta. Her decision to abstain from involvement in Thessalian affairs was taken, at least in part, because of a growing awareness of her increasing manpower shortage – the *oliganthropeia* to which Aristotle referred. This shortage would be exacerbated by her defeat at Leuctra and would prevent her from regaining her position of hegemony in Greek affairs after the liberation of Messenia[24]. Sparta's failure to be attentive to the Macedonian alliance, coupled with the pursuit of a foreign policy which placed little value on cordial relations with states that were not members of the Peloponnesian League and therefore would not contribute directly to Sparta's military undertakings, displayed Spartan lack of foresight. Had Sparta maintained sound relations with Macedon, she could have made it much more difficult for Athens to rebuild her fleet. But Sparta manifested little interest in the war with Athens. Perhaps Xenophon says no more about this aspect of the Thessalian affair than he does in order to shield Agesilaus, whose policy it was to pursue what Diodorus calls *ho Boiotikos polemos*, since this policy led to the cooling of relations between Macedon and Sparta. Similarly, Xenophon omitted all mention of the establishment of the Second Athenian League, perhaps because it resulted too in large measure from the Sphodrias' affair and could be attributed, therefore, to the misguided diplomacy of Agesilaus[25].

We also learn much about Amyntas. His cleverness and alacrity in analyzing a situation and acting in what he perceived as his best interest is evident. His alliance with Jason shows that he was seeking an accommodation that would preserve as much as possible of his power and position. His alliance with Athens indicates that he actively courted a new ally in defense of his interests toward the Chalcidians, once he became convinced that Sparta would be of no further use to him. His diplomacy, or the value of his timber to Athens, was so great that he was invited to the conference of Greeks convened in 371 to bring hostilities to an end. Hammond comments that «It is surprising to find Amyntas at a conference of Greek states at all, because Macedon was not regarded as a Greek state, and it is also surprising to find him voting Amphipolis to Athens»[26]. Amyntas' participation *may* indicate his dependence upon Athens; then again it may indicate a diplomatic victory for him in gaining recognition by the Greek states. In any event, Amyntas died not long after Sparta's defeat at the hands of the Thebans. He had shifted diplomatic relations from Sparta to Athens, but without actually entering into hostilities with Sparta. His successors would inherit an ambiguous legacy in the 360s.

24. See Cartledge, *Sparta and Lakonia*, Chapter 14, «The Decline of Spartiate manpower», 307-318 for full discussion of this topic.

25. C.D. Hamilton, «Isocrates, IG ii² 43, Greek Propaganda and Imperialism», *Tradition* 36 (1980) 100.

26. Hammond, *History of Macedonia*, II, 179.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

During that decade, Macedon and Sparta had little to do with one another. Three Macedonian kings came to the throne within this period– Alexander, Ptolemy, and Perdiccas– and each struggled to survive, and to maintain his kingdom's existence[27]. Sparta, likewise, fought to maintain herself after Epaminondas' invasions of the Peloponnesos and the loss of Messenia. In a sense, both states faced a common foe in Thebes: Sparta openly, and Macedon indirectly, subject as she was to Theban influence as a result of Pelopidas' interventions in the north and the surrender of hostages to him by both Alexander and Ptolemy. Neither Sparta nor Macedon seems to have had either the vision or the energy to initiate diplomatic contacts with one another during this period. It might be interesting to speculate on what the generals of the Theban hegemony would have faced had the Macedonian-Spartan alliance of the 370s been strengthened, instead of being allowed to disintegrate. But space is short, and speculation is not the historian's function. When Archidamus and Philip II came to power, in Sparta and Macedon respectively, at almost the same time, their states were in difficult, if not precarious, situations. The developments of the next several decades were to witness the further decline of Sparta while Macedon rose to preeminence under Philip. Archidamus followed doggedly, with cautious conservatism, the policies of his father, Agesilaus, while Philip took his father Amyntas' skills in effective diplomacy to new heights, and turned a kingdom whose very existence was at stake in 359 into the dominant state of Greece. It is ironic that one of the keys to Philip's success in Greece was furnished by Archidamus', and Sparta's, Peloponnesian politics[28]. One imagines that Archidamus, had he lived to see Sparta locked out of Philip's settlement at the League of Corinth, would have complained with petulance about Macedon's lack of gratitude to Sparta for her intervention against Olynthus some forty years earlier. But Philip had learned that politics in ancient Greece depended more on pragmatism than on sentiment[29].

San Diego State University, California, U.S.A.

27. See Hammond, *History of Macedonia*, II, 180-188.
28. See Hamilton, «Philip and Archidamus», 78-83 for the argument in detail.
29. The bibliography dates to spring 1984, when this article was sent for publication.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

20

THE VIA EGNATIA IN WESTERN MACEDONIA

N. G. L. Hammond

This paper if offered as an example of close co-operation with our Greek colleagues. Indeed, it might as well have been delivered by Dr M. Hatzopoulos, since it is the result of our travels and discussions[1]. In addition we owe special thanks to Mrs. M. Siganidou who took us to Pharangi and Vegora and showed us her excavations near Vegora, and to Dr I. Touratsoglou who talked to me about Pharangi. The paper treats of three problems.

1. How did the Via Egnatia enter Eordaea from Lyncus? The direct route was championed by A. W. Gomme, for instance, and the longer route through the Kirli Dirven pass by C.F. Edson. The chief reasons for prefering the latter are the finding of a Macedonian stadion-stone in the Kirli Dirven pass, and Thucydides' description of Brasidas' escape into Eordaea. My earlier travels led me to choose this pass[2], and together with Dr Hatzopoulos and my wife as photographer I re-visited the area in October 1981 to match Thucydides' account against the details of the terrain (see Fig. 1).

The soldiers of Brasidas were able to defend themselves well on open ground but not in any narrow and overlooked situation, where the very numerous Illyrian light-armed troops would surround them and destroy them with missiles. Thus Brasidas proceeded safely through the relatively wide opening part of the pass from Vevi to beyond Klidhi railway station (see Fig. 2). There he came to «the difficult part itself» (Thuc. 4.127.2 αὐτό ἤδη τό ἄπορον τῆς ὁδοῦ) of the «pass which is narrow between two ridges" (ibid, τήν ἐσβολή ἥ ἐστι μεταξύ δυοῖν λοφοῖν στενή). This difficult part was already occupied by Illyrians.

On reaching the open ground just south of Klidhi railway station Brasidas sent 300 men at the double to seize one of the ridges and drive the barbarians from its height (128.2 ἀπό τοῦ μετεώρου). This they achieved, and the rest of the force followed after them, proceeded along the ridge-top and came down into (the plain of) Eordaea. Plate 1a shows the ridge-end which the 300 men attacked. Plate 1b shows the view from the ridge-top looking southwards. Plate 11a shows the narrow part of the pass from the side of the ridge which

1. Indeed we have a joint article which will soon be published in the *American Journal of Ancient History*.

2. In my *History of Macedonia* I (Oxford, 1972) 51 f.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

Plate 1a. The ridge-end attacked by Brasidas with the narrows of the pass on one's right.

Plate 1b. The view southwards from the ridge-top with the road showing at the exit of the pass.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

***Plate IIa.** The narrow part of the pass, descending southwards.*

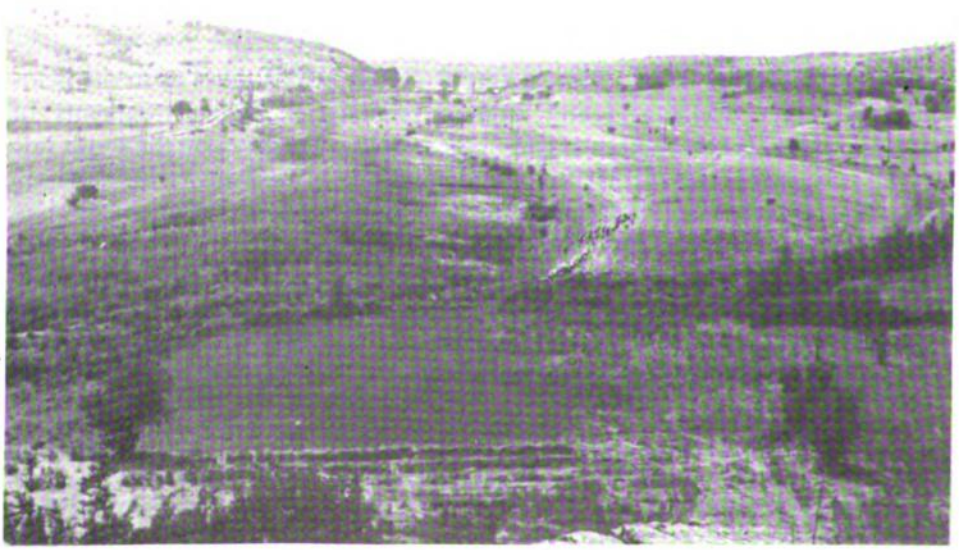

***Plate IIb.** View from Gradista with goats and sheep following the line of the ancient road towards the head of the pass (in the centre of the photo). The railway is visible on ones left.*

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Brasidas' force was following southwards. The terrain fits Thucydides' description to perfection.

That a Macedonian road for wheeled traffic (128.4 κατά τήν ὁδόν ζεύγεσιν αὐτῶν βοεικοῖς) went through the Kirli Dirven pass is thus certain. Did the Via Egnatia do likewise? This was established recently by the discovery of twin Roman milestones, now in the Florina Museum, at the southern exit of the pass. Moreover, on our visit to Petres village, a third Roman milestone was tracked down by Dr Hatzopoulos: it had been found *in situ* at «Grammota» by a villager and was one Roman mile away from the twins. Its position showed that the Via Egnatia followed the sink on the north side of the hill Heroön (Greek Staff Map 1:100,000) and not the line of the modern road to Amyntaion.

The data in the Itineraries for this stretch of the Via Egnatia are as follows[3].

It. Ant. 319	Tab. Peut.	It. Ant. 330	It. Burd. 606 (reversed)
Heraclea - Cellis XXXIIII	XXXII	XXXIII	XIII mut. Melitonus
			XIIII mut. Grande
			XIIII mans. Cellis

If we omit I. Burd., the average is 33 Roman miles, which when measured from Heraclea (identified at Boukovo near Bitola by excavation) carries us to a little beyond the southern exit of the Kirli Dirven pass. The entries in It. Burd. give an inflated total of 41 Roman miles, which can be reduced to 31 by emending the last entry to IIII. Then « mutatio Melitonus» was at the crossing of the river from Florina; «mutatio Grande» was at the head of the pass by Klidhi station, where there is much pottery in the fields; and «mansio Cellis» was some 4 Roman miles = some 6 km further on, which takes us to the fields by Grammota. Hellenistic and Roman remains, including fragments of statuary and coins, have been found in these fields. There are on the south side of the village of Petres further Roman remains and in particular a Roman bath near the schoolhouse. At Gradista on a hilltop, SSW of Petres, there is an important site with remains of the Classical and Hellenistic periods. All this fixes «mansio Cellis» in the vicinity of Grammota, probably close to the river Amyntas, and not at Amyntaion, as hitherto supposed[4]. In fact no ancient remains have been discovered at Amyntaion, which is a new town with much excavation of foundations in recent years.

2. The data in the Itineraries for the next stretch are as follows:

It. Ant. 319	Tab. Peut.	It. Ant. 330	It. Burd. (reversed)
Cellis-Edessa XXVIII	XLV	XXXIII	XVI mut. Ad Duodecimum
(D XXVIIIi)			XII. civ. Edissa

3. These are fully discussed in *History of Macedonia* I 48 f.

4. I had myself followed Edson in this view.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

If we take the 28 Roman miles of It. Ant. 319 and It. Burd. as the most probable record, and if we assume that «mutatio Ad Duodecimum» lay near or at the head of the pass to Edessa, we have the choice whether to take the Via Egnatia through what is now Lake Arnissa or to scrap the most probable record and go round the present lake on its eastern side. Professor P. A. Mackay argued in favour of the latter course at the second of our conferences: but this is to discard basic evidence. Edson and I preferred to respect that evidence. He took the road from Amyntaion (his via Vegora to a point west of Pharangi and then round Akroterion (Sut Burn) to reach the head of the pass, that is through what is now a lake but somewhat in excess of the XVI m.p. of It.Burd. I advocated a route via Ayios Pandeleëmon and directly through what is now a lake towards the head of the pass, which fitted the XVI m.p. of It. Burd[5].

We begin with the evidence for the Macedonian road. The stadion-stone in Kirli Dirven pass gave a distance of 100 stades to Bokeria, the place after which the lake was called Lake Begorritis. Bokeria then should had been the most important place on the shores of the lake in the Macedonian period, and this can only be just north of Pharangi, where a very large cemetery has yielded remains of the Classical and hellenistic periods, a Roman water-conduit and other antiquities[6]. The distance of 100 stades = 18 1/2 km to Pharangi-Bokeria can be correct only if the road passed through what is now a lake. This does not constitute any difficulty; for it has long been realised that the lake was (by comparison with modern times) «extremely low from the late fourteenth to the early nineteenth century» and that this was probably so in antiquity[7]. But did the Via Egnatia follow the same course as the Macedonian road?

The villagers of Vegora and of Pharangi have reported the presence of a

5. See the map in *History of Macedonia* I 50. Mackay's paper is in *Ancient Macedonia* II (Thessaloniki, 1977) 201-210.

6. See especially Γνωριμία με τον νομόν Κοζάνης (Thessaloniki, 1970) 164 f.

7. See further in *History of Macedonia* I 52 f. with references. The quotation is from M. Hasluck, «A historical sketch of the fluctuations of Lake Ostrovo in West Macedonia», *Geographical Journal* 87 (1936) 347. P. A. Mackay, 'The route of the Via Egnatia around Lake Ostrovo», *Ancient Macedonia* loc. cit., made the good point that the Vodas river which flows through Edessa, being fed by headsprings which are believed to be underground drainage channels from Lake Ostrovo, would cease to have much water if the Lake was reduced to a very low level. The map of A. Struck, «Die makedonischen Seen», *Globus* 83 (1903) 211, gave the height of the lake above sea level as 528 m. and that of the marsh east of Gogovo as 460 m.- a difference of some 60 m, if we place the headsprings some 8 m. above the marsh. If the Macedonian road crossed to Pharangi from a little south of Ayios Pandeleëmon the Lake would then have been some 30 m. lower than in Struck's map; and if via Novigrad some 10 m. lower. Map 7 in the *History of Macedonia* I 50 showed the area of a lake 10 m. lower still. In all these cases water would still have flowed from the Lake to the headsprings. The distance of 100 stades on the Macedonian stadion-stone takes one from the narrow part of the Kirli Dirven pass via either Vegora or just south of Panteleëmon through what is now a lake to the ancient site of Bokeria, north of Pharangi village.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

submerged bridge in the southern part of the lake, and also of a submerged road off Pharangi. On his first visit to Pharangi Dr Hatzopoulos saw the line of an ancient road, some 3.30 m wide, to the southwest of Pharangi village and heading towards Vegora (Novigrad). Thus there are very good grounds for proposing the following course for the Via Egnatia from «mansio Cellis», close to the river Amyntas, to Pharangi gorge: across the plain, then a steep descent (like the modern road) to the vicinity of Vegora village, and thence across the Nalbankoï river and up to Pharangi. There is an ancient acropolis on the ridge-top north of Vegora village and the foundations of a Roman farm-building have been excavated in the plain east of the village[8].

We should pause to consider the problem raised by the report of a railway engineer, called Astima, who stated that a Roman milestone had been found during the building of the railway in this area. Astima's note read: «*Novigrad.* En dehors de la ligne». Two interpretations are possible. If we infer that the milestone was found near or at Novigrad village and that the village was said to be «way from the railway-line» (they are in fact some four kilometres apart), then we have evidence in support of our proposal to take the Via Egnatia through or close to Vegora (Novigrad). However, if we infer rather that the milestone was «outside the railway line» but not far from it, in an area called Novigrad, and if we then see that in the French Staff Map 1:50,000 the area «Novigrad» was the ridge just south of the railway line between Vegora and Ayios Pandeleëmon[9], then we shall have to consider an alternative route for the Via Egnatia: namely along the flat ground from the Amyntas river to the area south of the railway-line and south of Ayios Pandeleëmon, then a turn east to descend the steep slope, and finally across the nearly level ground (now under the lake and grandually up to Pharangi gorge. This route is slightly shorter than the other. While it should not be forgotten as a possibility, the balance of the present evidence is in favour of the route via Vegora.

Pharangi is so called because there is a wide-bottomed gorge in the limestone hills. This gorge was the natural gateway for the Via Egnatia to pass through the hills and continue northwards along level ground to the area just south of Peraea called «Pigadhia», meaning «wells» (one is still in use). The President of Peraea told us that he had seen a piece of paved road some 50 to 60 cm below the present ground level during the making of the present road, and he had noted a straight strip of infertile ground running in the same direction

8. Mrs. M. Siganidou kindly showed us the excavations. The village priest who was said to have knowledge of some ancient remains at Vegora was unfortunately absent at the time of our visit.

9. This area is closer to the acropolis on the ridge than the village of Vegora is, since the village is far below. The map was *éditée par le Bureau Topographique des Troupes de Levant 1939*, 1:50,000. I am most grateful to Dr J. P. Adams, who kindly sent me a xerox of this map. Giannopoulos published Astima's note in *BCH* 17 (1893) 635.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

as the present road. The climb from here to the head of the pass is gradual.

My measurement of the distance from the river Amyntas to Ad Duodecimum at Gradista (to be described in the next section) on the French Map 1:50,000 is some 24 kilometres, which corresponds well enough with the XVI m.p. (23.7 km) of the Bordeaux Itinerary.

3. Walking from the head of the pass, where the railroad crosses the road, we soon came to fields on the side of Gradista, a conspicuous ridge of limestone. In these fields we found sherds of poor black glaze and fine red ware, and we were told by a shepherd of coins he had collected there, one being from the description a tetradrachm of Philip II. Below the fields there is a watercourse coming from Zoodochos Pege nearby (flowing in October 1981). As this is the nearest source of water to the head of the pass, the settlement on the side of Gradista is ideally placed to be «mutatio Ad Duodecimum». Moreover, we saw traces of an old road which is no longer in use between this settlement and the head of the pass. Plate IIb shows sheep and goats leaving the watercourse and taking the line of the old road towards the head of the pass. The view is from Gradista ridge, just above the settlement.

The distance from this settlement to Longos, where the ancient town of Edessa lay below the high cliffs, is some 18 km, which fits the datum of XII Roman miles, being 17.7 km.[10]. The course of the Via Egnatia from «mutatio Ad Duodecimum» to «civitas Edessa» will be the subject of another paper.

Clare College, Cambridge

10. I am here in disagreement with Dr Hatzopoulos, who makes the distance nearer to 31 km = XXI m.p.; he then emends the XVI m.p. of It. Burd. to XXI m.p., which with the XII m.p. from Ad Duodecimum to Edessa makes a total of XXXIII as in It. Ant. 330.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

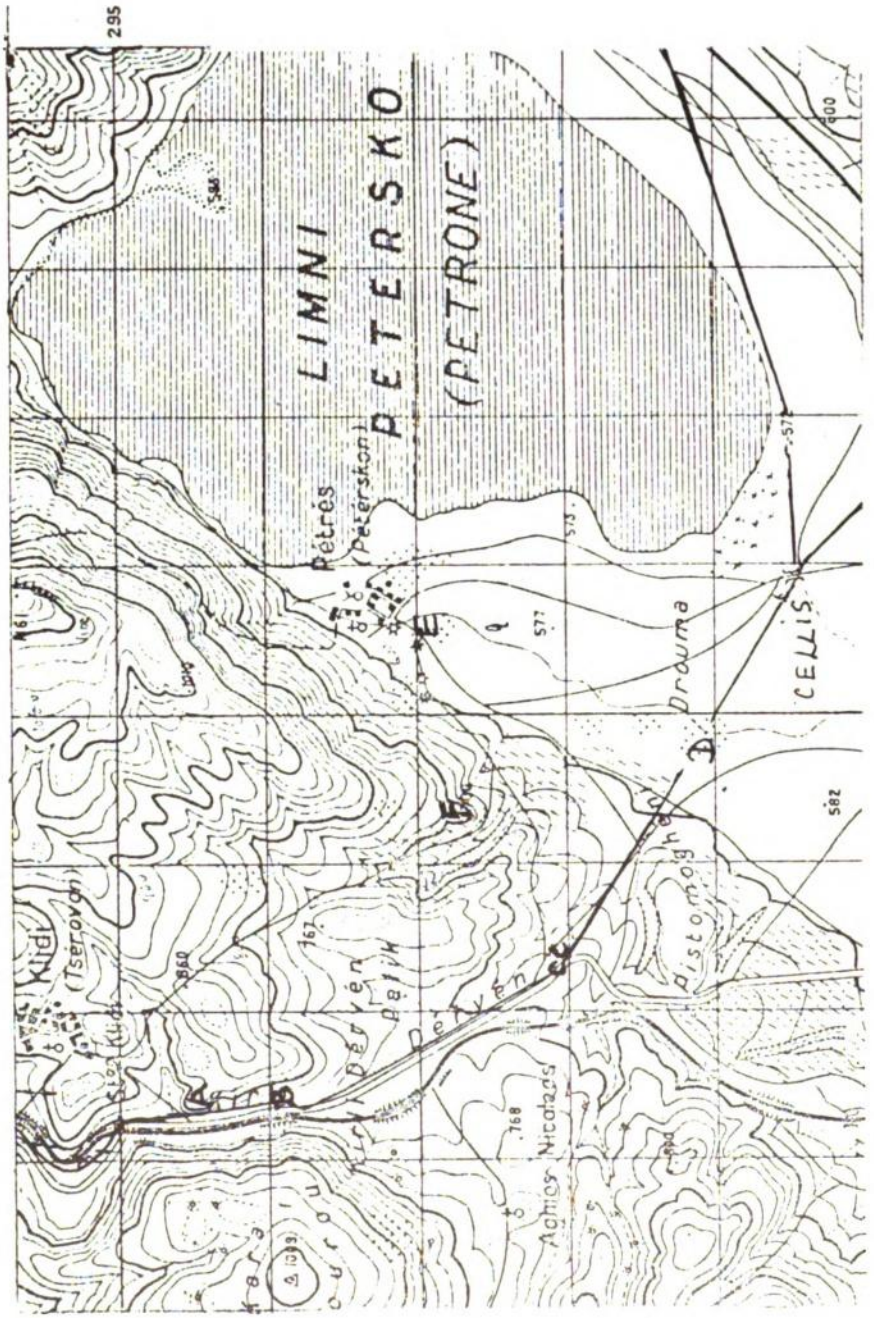

Map. 1. The French Staff Map of 1939. Scale 1:50,000
A = Ridge-end seized by Brasidas' men. B = Approximate find-spot of the stadion stone. C = Twin milestones. D = Single milestone. E = Roman bath. F = Fortified town on Gradista. ------ = Railway line. === Main Road of 1939. ——— = Proposed line of the Via Egnatia.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

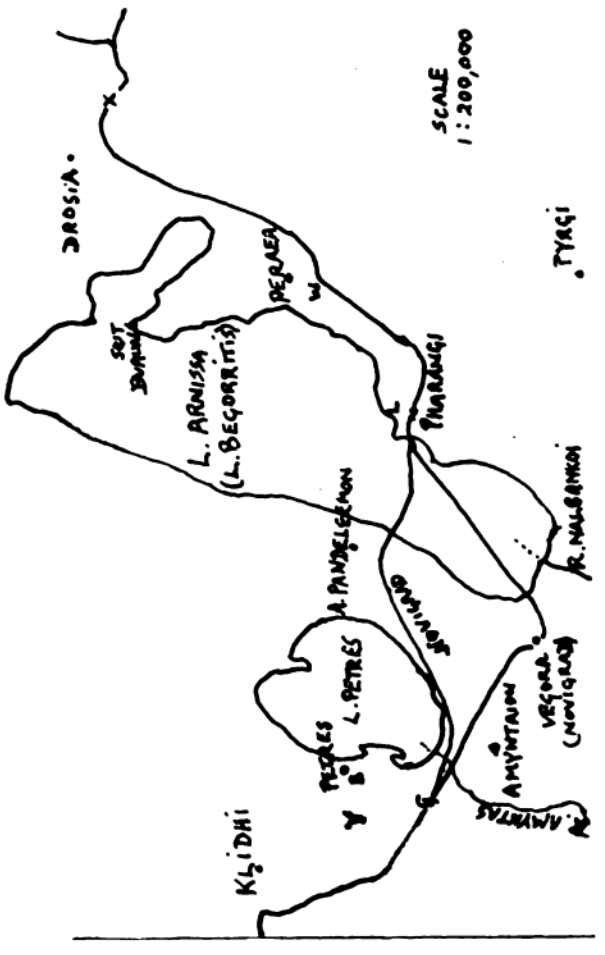

Map. 2. The proposed course (and between G and Pharangi courses) of the Via Egnatia. Y= Gradista (of Petres). B= Roman Bath. G = Grammoia. L = site of Bokeria. W = «Wells». X = Gradista (of Drosia). being «mutatio Ad Duodecimum».

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

21

AN INTERPRETATION OF THE DERVENI KRATER: SYMMETRY AND MEANING[1]

Robert Wyman Hartle

Scholarly interpretation of the Derveni krater has mainly concentrated on attempts to identify the stories represented by different parts of the Dionysiac frieze around it[2]. The unity of the krater has been based on a unity supplied by the theme of Dionysos and the maenadic *thiasos*. The interpretation that I offer is not meant to supplant previous studies, but is meant to show, within that unity, subtle variations, symmetrical echoes, and a progression that reinforce that meaning in a deeper artistic way. Let us begin with a simple phenomenological description of what is represented.

Everyone agrees that the front of the vase represents the Sacred Marriage of Dionysos and Ariadne (figure 1)[3]. Dionysos with his smooth body is lolling backwards with his right leg draped over Ariadne's lap (figure 2)[4]. He looks

1. I wish to thank the A.W. Mellon Foundation and its administrators at Queens College for the time to devote myself to this study and to Deans Saul Novack, James N. Jordan, John H. Reilly, and Helen Cairns for making available to me time and travel assistance in connection with this study. My thoughts have been crystallized by conversations with my colleague, Professor Ellen Davis. Miss Katerina Rhomiopoulou has been extremely generous with time, facilities, and advice during many trips to Thessaloniki. Her successor as Director of the Archaeological Museum of Thessaloniki, Dr. Julia Vokotopoulou, graciously allowed me time with the krater when it was not on public display or in its case. This time allowed me to sharpen and understand more explicitly some of the ideas presented here. Dr. Vokotopoulou also graciously supplied the photographs, reproduced here with her permission.

2. See B. Barr-Sharrar, «Towards an Interpretation of the Dionysiac Frieze on the Derveni Krater», *Cahiers d'Archéologie Romande* 17, 55-9. Dr. Eugenia Gioure, in *O Krateras tou Derveniou* [in Greek] (Athens 1978) sees the whole vase as symbolic of the history of the sufferings of Dionysos (pp. 61, *et passim*). I was unable to consult this work before writing this paper, however, shortly after the Symposium, Mrs. Louisa Laourdas, fostering soul of the Symposia since their inception, graciously sent me a copy. K. Schefold, «Der Basler Pan und der Krater von Derveni», *Antike Kunst* 22 (1979): 112-118, would have Dionysos dreaming the scenes («als innere Schau»), sort of a flash-back. This would be, I think, a unique example in ancient art of a recent cinematic technique.

3. K. Rhomiopoulou in K. Ninou, ed., *Treasures of Ancient Macedonia* (Athens, [1979]), entry 184. B. Barr-Sharrar (supra n. 2) 55.

4. Dionysos' body has reminded some of the style of Lysippos: T.B.L. Webster says, in *The Art of Greece: The Age of Hellenism* (New York, 1966), p. 20, «The figures are in the neat athletic style

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

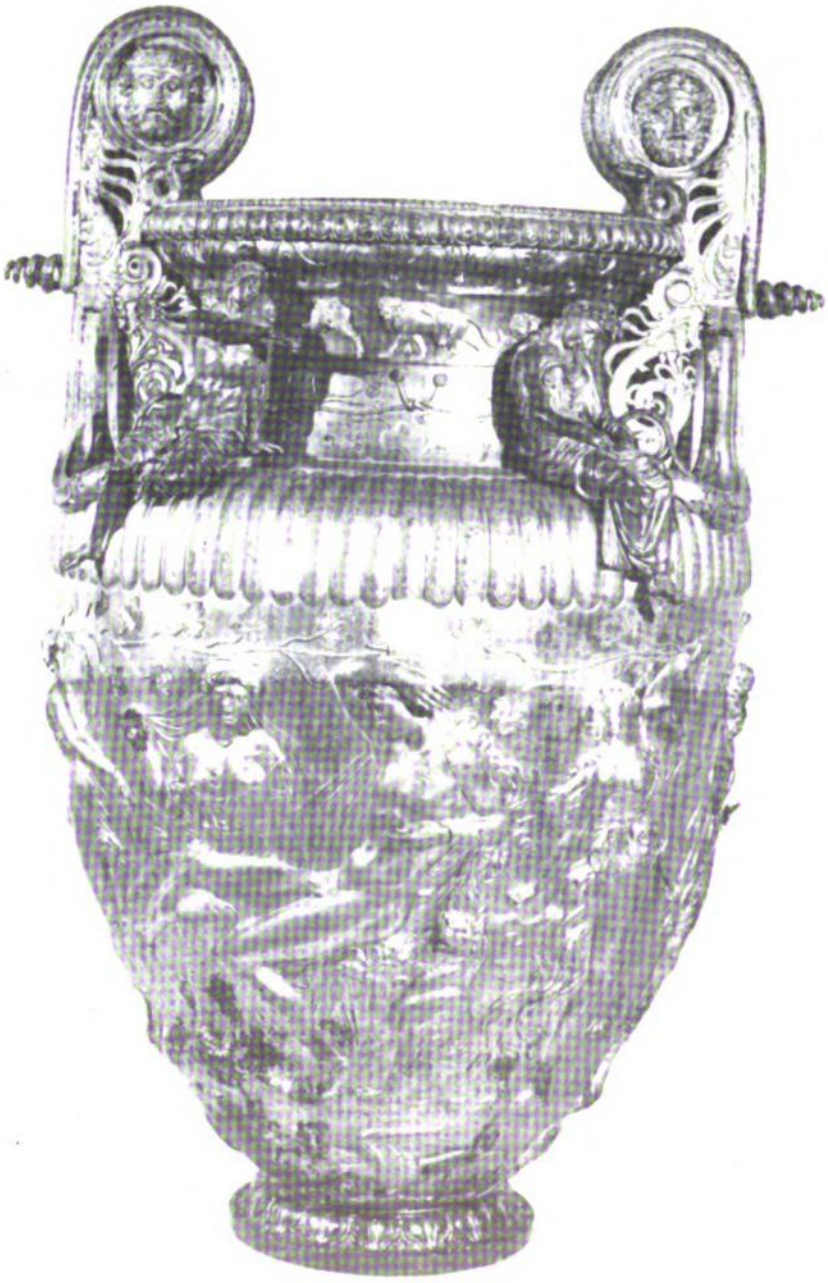

Figure 1.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Figure 2.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

like a man who has been satisfied by love. His attitude is so relaxed that it would take just slight adjustments to make him look as relaxed as the figure of the dead Christ in Michelangelo's *Pietà*. Ariadne is holding back her veil in the bridal gesture; she is clothed in the «wet drapery» style, with both breasts covered. In marked contrast to the other scenes on the krater, the draperies are in a state of complete repose, a moment of perfect stasis.

On the back side of the krater, is a scene of complete contrast: there, a satyr is confronting a maenad (figure 3). The satyr is in a state that Martin Robertson (among others) demurely describes as ithyphallic[5]. The satyr is the exact opposite of Dionysos: first of all, one notices the erection, then one notices his bestial features, his snub nose, and his hair and beard being swept by the winds of passion. One is reminded of the contorted face of Myron's Marsyas, or the contorted faces of many of the centaurs in the never-ending Battles of Lapiths and Centaurs, as the drunken centaurs, their inhibitions loosened by wine, and their animal nature surfacing, attempt to carry off the women at the bridal feast. Perhaps even more closely, and just as opposite to the subject, one is reminded of the wild features of Pluto carrying off Persephone in the wallpainting discovered by Professor Andronikos in Tomb I at Vergina[6]. An animal pelt tied around the satyr's neck completes the suggestion of bestiality. All of his muscles and veins stand out in harsh contrast to the smoothness of Dionysos. Everything about him suggests tension and impending action. What action? There is a medical term known as satyriasis, defined in my trusty Webster's Collegiate as «Insatiable venereal appetite in the male», that would seem to define the essence of the satyr's way of life. Moreover this satyr has a club hidden behind him[7]. It does not require too much imagination to guess at its primary use, or the satyr's intentions vis-à-vis the maenad in front of him.

of Lysippos». C.M. Havelock says in *Hellenistic Art* (New York, [1968]), p. 236, «.... the elongated proportions of Dionysos' figure recall the style of Lysippos». Manolis Andronikos, in the *Thessalonike Museum* section of *The Greek Museums* (Athens, 1975) 271, says that «The krater's reliefs betray supreme artistry, retaining all the nobility and refinement of Praxitelian creations, with the addition of a passionate, almost ecstatical quality which the craftsmen of the 4th century B.C. acquired from the great Parian sculptor Skopas». Gioure (supra n. 2) 15, 17 points out resemblances to the theme of the Lykeios Apollo and states that the position of the thigh is analogous to Zeus' touching of Hera's breast in their Sacred Wedding.

5. M. Robertson, «Monocrepis», *GRBS* (1972) 39.

6. M. Andronikos, «The Royal Tombs at Vergina: A Brief Account of the Excavations», *The Search for Alexander: An Exhibition* (Boston, 1980), 27 and 30, fig. 13.

7. See Ch. Picard, «Variétés: Usages funéraires grecs récemment révélés en Macédoine et Scythie Mineure», *Revue Archéologique* (1963) 187: «Le personage ithyphallique qui vient en tête [?], et derrière les épaules duquel flotte une draperie, s'appuie sur un *bacchos*, accessoire éleusinien, qu'il tient de sa main retournée». Picard adds, however, that «Tout n'est pas clair encore, ni pour le dispositif, ni pour le détail de la scène animée». Barr-Sharrar (supra n. 2) 55 refers to it as «a hunting club». Gioure (supra n. 2) 36, n. 1, states that to the best of her knowledge this is the only representation of a Satyr with a club.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Figure 3.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

In front of the satyr is indeed a maenad whose drapery and the lower part of whose body indicate clearly that she was dancing with at least one other maenad in the direction of the satyr. The upper part of her body, however, is recoiling and turned back towards her previous partner in the dance. Her breasts are uncovered, suggesting abandon, and the drapery is violently blown. She seems, however, not to have counted on quite *this* apparition and appears to be on the point of taking flight, in total opposition to the modest acquiescence, or even initiative, of Ariadne. The two figures, the satyr and the maenad, form a V-shape with their bodies that is in dynamic contrast to the relaxed static union of Dionysos and Ariadne.

If we were seeing the krater as the face of a clock, the scenes we have described would be at six o'clock and twelve o'clock, respectively. At what would be approximately nine o'clock, we see two figures, one, quite androgynous[8], with his, or her, back to the spectator, and the other partially seated on the former's lap (figure 4). The seated figure is fully clothed, and has a coiffure that resembles closely the coiffure of the separately cast figure of Dionysos perched on the front shoulder of the krater. The seated figure has the left arm around the waist of the maenad that is partially seated. This maenad has the upper torso and the left leg completely naked and is facing outward. Her draperies swirl wildly around her. The upper part of her body is leaning in the direction of the maenad previously described as facing the satyr. The tips of their fingers do not quite touch, although a snake may link them[9]. There are several ways of seeing this action: Professor Barr-Sharrar sees the figure to the left as drawing up and towards her the partially seated maenad. Another way of looking at the tableau would be that the seated figure has just grasped the maenad, and *she* is allowing herself to be separated from her dancing partner. The latter is looking backward at her perhaps to see why they are suddenly no longer in touch. (This action would not preclude the interpretation that she is recoiling from the sudden appearance of the satyr. Perhaps she is looking for support).There is certainly no sign of muscular tension as if she were pulling

8. See B.S. Ridgway, *Archaeological News* 11 (1982), «Court Art and Hellenistic Art: The Role of Alexander the Great», 55. (I am grateful to Professor Eugene N. Borza for calling this article to my attention).

9. It is beyond the scope of this paper to discuss the ritual elements represented on the vase, however it may be worth noting the passage in E.R. Dodds' *The Greeks and the Irrational* (Berkeley and Los Angeles, 1968) 275, in which he speaks of Maenadic snake-handling with reference to the *Bacchae:* «Another obviously primitive element is the snake-handling (*Bacch.* 101 ff., 698, 768). Euripides has not understood it, although he knows that Dionysos can appear as a snake (1017 f). It is shown on vases, and after Euripides it becomes part of the conventional literary portrait of the maenad; but it would seem that only in the more primitive cult of Sabazius, *and perhaps in Macedonian Bacchism,* was the living snake, as the vehicle of the god, actually handled in ritual in classical times». [Emphasis supplied]. In addition to this silver snake between the two women, perhaps what Dodds points out about the association of Dionysos with the snake would explain the snakes that ring the masks on the handles, as well as the snake-like necklace of the seated figure. See also Gioure (supra n. 2) on these points.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Figure 4.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

the figure up and away. If my suggestion is correct, then we would be witnessing an abduction in which the maenad is a not-unwilling participant. Perhaps merely a playful abduction. In other words, this would be a step up in increasing force from the scene of Dionysos and Ariadne and a step down from the suggestion of rape implicit in the figure of the satyr.

On the opposite side of the krater –at three o'clock, so to speak– we see a scene, or scenes, of unbridled violence (figure 5). On the left, a maenad holds a child by the leg as if to hurl it forward in a murderous gesture. She is almost entirely naked. In contrast to her nakedness and youth, a hunter is portrayed on the right[10], fully dressed except for one boot. Opposing interpretations have been suggested to show either that the hunter is a victim of madness inspired by a contempt for Dionysos or that the lack of one shoe is a very practical way of dressing for certain occupations[11]. This detail is certainly important –and I have no sure explanation for it– but it has drawn attention away from the fact that he is heavily armed and that his aging face is also contorted by either madness or passion. The wildness of his hair also suggests violent disorder or passion. Is he about to use force on the maenad approaching him, like the satyr behind him, or is he alone in a solipsistic frenzy like the maenad brandishing the infant? His left fist is clenched above his head in a gesture of impotent rage with no apparent target. Solipsism is the quintessential condition of madness; thus on this side of the krater we see scenes of complete aberration from basic human emotions. Consequently, I would tend to see the lost boot as an indication of aberration rather than a prudential norm, just as the undress of certain maenads is an indication of the extent of their enthusiasm, frenzy, or passion.

10. Many have seen in this figure one of the legendary enemies of Dionysos, Lycurgus or Pentheus. See, for example K. Schefold, *Die Griechen und ihre Nachbarn* (1967) 207: «Dem grandios bewegten Mänadenzug sind ein Silen und eine Männergestalt eingereiht. In diesem Mann von königlichem Aussehen... erkennen wir einen der Gegner des Dionysos, Lykurg oder Pentheus». One suspects that the royal features attributed to the figure come *after* the desire to see the figure as one of Dionysos' enemies, rather than serving as evidence for the conclusion. B.S. Ridgway (supra n. 8) 52, describes him simply as «a mature man, bearded and in the garb of a traveler or hunter: his broad brimmed hat, the *petasos*, hangs down on his back, ribbons floating in front...». In any case, since both Lycurgus and Pentheus ended up mad, there is no difficulty in accepting their identification for my interpretation. Gioure (supra n. 2) identifies the figure as Pentheus, but also suggests (pp. 21, 62) that it might also be Dionysos, both hunter and victim. She bases this on the chorus of the *Bacchae* calling Dionysos the «ἄναξ Ἀγρεύς», but the mad expression seems to me to contradict the identification, even though Dionysos is certainly *the* ambivalent god *par excellence*. There has been a suggestion that the figure represents «the warrior whose ashes the krater contained», but the expression of madness that leads some to see him as Pentheus or Lycurgus would seem to rule out this unflattering interpretation. See A. Greifenhagen, «Astiouneios» in *Forschungen und Funde. Festschrift B. Neutsch* (Innsbruck 1980) 145-48, as cited by B.S. Ridgway (supra n. 8) 53 and 57, n. 22.

11. M. Robertson (supra n. 5) 39-48, for the former point of view, and B. Barr-Sharrar (supra n. 2) 56-7, for the latter point of view.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Figure 5.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Having seen the symmetrical contrasts, if one now goes around the krater clockwise, starting from the scene of Dionysos and Ariadne, we see first a scene of perfect repose and loving contentment, then we see two women carrying a fawn (figure 6). I think it is a clue to the direction of the action that the two women are facing in two different directions: one is going in the direction of Dionysos and Ariadne and is fully clothed, facing inward; the other is going in the opposite direction, facing outward, and has both breasts bared. If we continue in that latter direction, we see scenes of inscreasing force, passion, violence. First there is the consensual «abduction», then there is the imminent rape with the possible use of the club, and finally there is the scene of unbridled violence on the last side. The scenes show increasing degrees of aberration from the equilibrium of the first scene[12].

The gift of the god of the vine is one; it has nothing to do with rationality, but there are degrees of *reasonableness* in its use. The release from the life of the pure intellect can be quietly joyful, mutually joyful, or –half way around the krater– it can lead to the release from inhibition that causes one to use, and abuse, others without their consent for selfish enjoyment, and, finally, it can lead to a solipsism that is characterized by violent madness[13]. Proceeding around the krater clockwise we see just that progression. The two women with the fawn show us the two directions in which the god's gift can lead us.

This interpretation of the krater is, I believe, reinforced by the placement of the adventitious figures on the vase[14]. There are four separately cast figures

12. If we accept Professor Barr-Sharrar's interpretation of the seated and half-seated figures, it does not change the fact that we have here human contact, affection, friendship and reasonable concern on the part of the seated figure, all of which contrast strongly with what follows, especially with the solipsistic figures on the opposite side of the krater. Her interpretation would in no way invalidate the series of contrasts nor upset the progression from reason to unreason. A third interpretation of these figures –which would not upset my interpretation– is that proposed by Gioure (supra n 2) 6, 31 and K. Schefold (supra n. 2) 113 that the half-seated maenad is exhausted and is sinking down into the other's lap. Schefold, however, does not see the scene with the satyr as connected: «Auf der Rückseite des Kraters... sinkt eine Manade ermattet in den Schoss einer anderen, und ein ithyphallischer Satyr tanzt einer Manade entgegen». B.S. Ridgway (supra n. 8) 55 also claims that «the Maenad is so tired that she has collapsed on the lap of a seated companion supporting her». She also notes that the maenad, and especially the companion, «do not seem very feminine; there is a touch of the masculine in the face of the helper...». This appearance is what has led me to suggest that this *might* be an abduction.

13. Barr-Sharrar (supra n. 2) 55 distinguishes three sorts of Dionysiac behavior: (1) «... women... [who] celebrate the mysteries of the god in an orderly manner»; (2) «.... women who revel in Dionysiac abandon which seems light-hearted and harmlessly ecstatic...» [and] (3) women... [who] «are possessed by the influence of the god to the point of being crazed or mad».

14. K. Schefold (supra n. 2) 113, works from the shoulder-figures to an interpretation of the vase; he, like the others, however, sees only *two* contrasting sides to the vase: «Schon an den Schulterfiguren sieht man, dass eine stillere Vorderseite... und eine enthusiastische Rückseite des Gefässes unterschieden sind... eine Differenzierung, die sich dann im Hauptfries voll entfaltet...». Cf. B. Barr-Sharrar (supra n. 2) 58: «... the elaborate design –which includes the enigmatic statuettes seated on the shoulder of the vessel– points to a complex idea, a veritable program,

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Figure 6.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

on the shoulder of the vase. On the front on the left we see a figure generally agreed upon to be Dionysos (figure 7)[15]. He is pointing across the vase to a maenad (figure 8) –perhaps Ariadne herself– who is sleeping contentedly, fully clad. On the back side of the vase, right over the ithyphallic satyr, is a figure of a sleeping Silenus with a wineskin (figure 9). Silenus, the constant companion of Dionysos, and the father of the satyrs, is an old drunk with grotesque features, who reminds us where excessive use of the god's gift of the vine can lead; he is a comic figure, and for the Greeks, ugly, comic, and repulsive all went together. Opposite him is a maenad with one breast bared and her head thrown back in a state of complete ecstatic abandon (figure 10). Not ugly, but when does a Greek artist ever portray an ugly woman? (Only men, as Mme de Sévigné said, have permission to be ugly). Thus the added figures on the shoulder of the vessel underscore the beauty in the reasonable use of the god's gift and the lack of control associated with its misuse or the madness that is sent as a punishment for resisting the god[16]. Note that the ecstatic maenad is closer to the consensual abduction, whereas the Silenus is right over one of his sons, the violent satyr.

There are four masks on the handles: on the front side are Herakles (figure

surely a design more deliberately planned and composed than would be the case with an ordinary vase painting». I cannot agree with C.M. Havelock (supra n. 4) 236 that the «figures who repose on the shoulders of the vase are either listless or agonized [!]. They are grieved by the death of the man whose ashes they enclose. They are traditional tomb mourners...» . She compares them with the figures on Michelangelo's Medici Tomb. The figure of Dionysos is not nearly as listless as he is on the frieze; in fact he seems quite alert. The maenad (or Ariadne) on the front looks to me quite content, as content as Dionysos; the Silenus is obviously simply drunk - not a very dignified mourner; and the ecstatic female figure would not make a very seemly or convincing «mourner». Besides that, there is nothing to prove that the krater was specifically manufactured in order to hold the bones of the deceased: the top had to be reversed in order to hold a gold wreath when placed in the tomb. See G. Daux in *BCH* 86 (1962) 792. See also Jean Bousquet in *BCH* 90 (1966) 282 «L'Inscription du Cratère de Derveni»: «L'inscription ne nous révèle donc pas, à proprement parler, le nom du mort enseveli dans la tombe, mais le nom du propriétaire du vase: ce n'est pas forcément la même personne, si probable que cela puisse être». As B.S. Ridgway says (supra n. 8) 53: «Such a costly vase... possibly was an heirloom...».

15. E.g., K. Rhomiopoulou (supra n. 3).

16. See Dodds (supra n. 9) 272-3: «By canalising such [mass] hysteria in an organised rite once in two years, the Dionysiac cult kept it within bounds and gave it a relatively harmless outlet. What the *parodos* of the *Bacchae* depicts is hysteria subdued to the service of religion; what happened on Mount Cithaeron was hysteria in the raw, the dangerous Bacchism which descends as a punishment on the too respectable and sweeps them away against their will. Dionysos is present in both: like St. John or St. Vitus, he is the cause of madness and the liberator from madness, *Bakchos* and *Lysios*. We must keep this ambivalence in mind if we are rightly to understand the play. To resist Dionysos is to repress the elemental in one's own nature; the punishment is the sudden collapse of the inward dykes when the elemental breaks through perforce and civilisation vanishes». For the identification of the sleeping maenad with Ariadne, see *contra* Gioure (supra n. 2) 48. Her reasoning is that it would be implausible [why?] to show two themes from the myth of Dionysos and Ariadne, whereas the Dionysiac drunkenness is in harmony with the other statues. I believe, however, that the formal structure is a powerful argument *in favor* of this identification.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

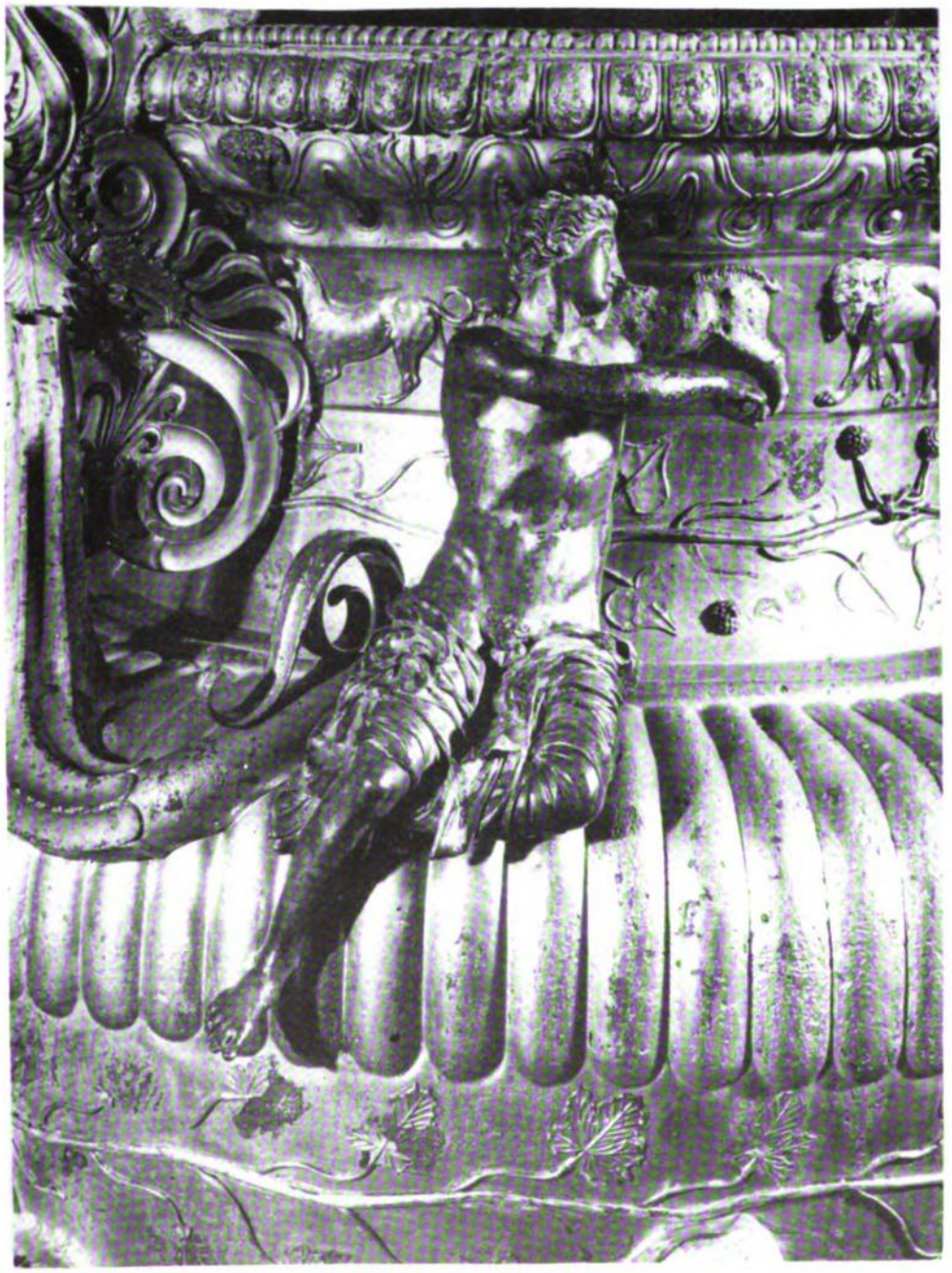

Figure 7.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

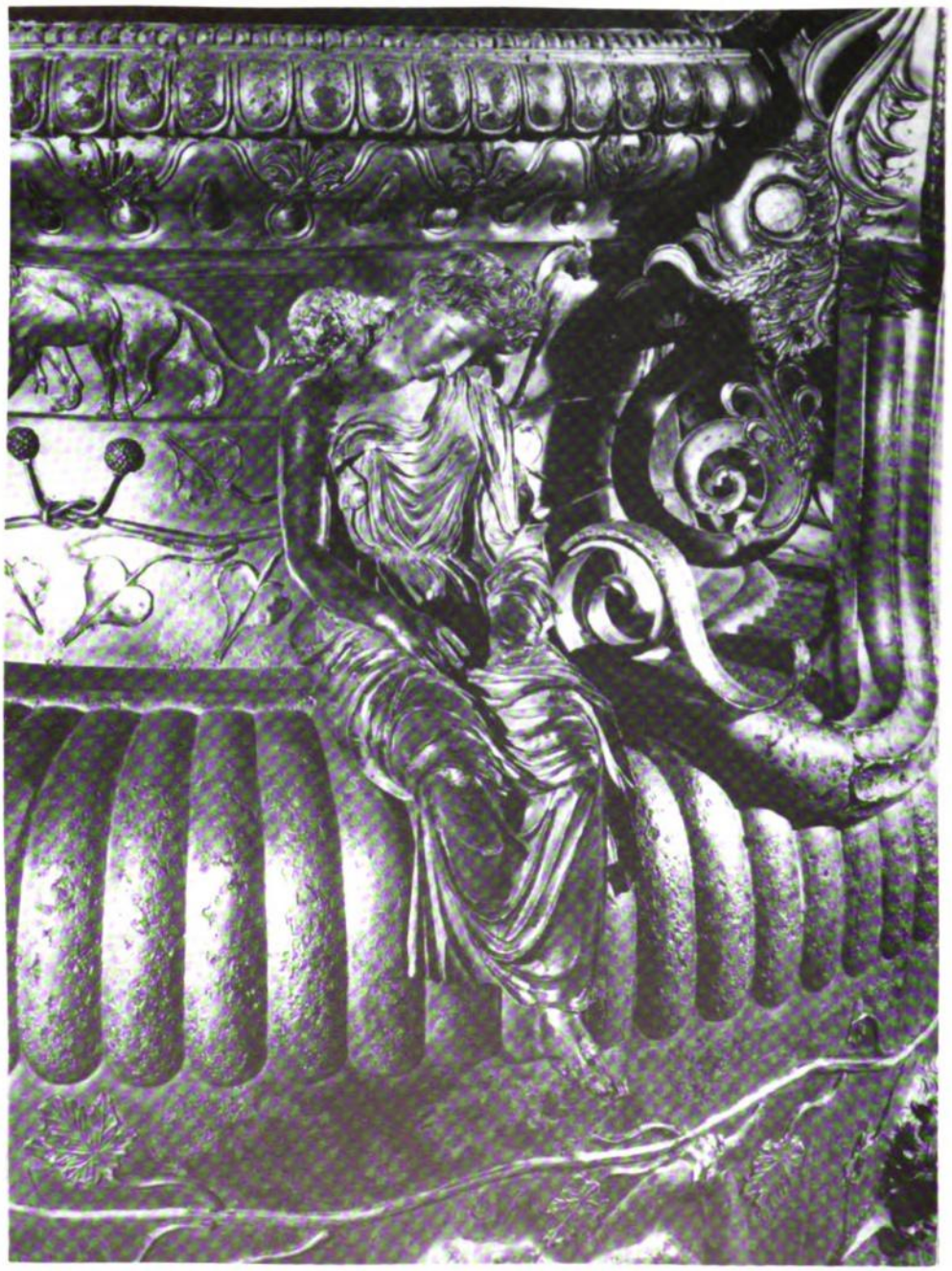

Figure 8.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Figure 9

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Figure 10.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

11) and a god with bull's horns and ears (figure 12) –presumably a reference to Achelous, since he could take on the form of a bull at will. Both of these figures conquered death. On the other side are two masks of Hades (figure 13)[17]. In other words, on the front, suggestions of immortality, whereas on the back are suggestions of death. The bright side of the god and his dark side, all in a conjunction of opposites. The gift of Dionysos, whether it be manifested in sex, maenadic ecstasy, or the release of wine, is a form of release from the bondage of life that can be likened to a foretaste of immortality during the course of this life. The ambiguity, or the ambivalence, of the god lies in the fact that if control is not exercised –or, on the contrary, if the gift is denied– the taste of immortality is separated by only a fine line from very real death[18].

The trajectory from the bright side to the dark side –from stasis to mad frenzy– is described on the frieze, and in the separate figures, by the relations between men and women: love, lust, violence, madness. The symmetry calls attention to the meaning, whatever the exact identification of specific characters in the story may be. The subject of the krater thus joins a long line of Classical sculpture representing reason and unreason, the forces of light and the forces of darkness: Lapiths vs. Centaurs, Gods vs. Giants, Athenians vs. Amazons, and so forth.

As should be apparent by now, the vase also exhibits symmetry for the sake of symmetry. On the shoulder figures one sees on one side an alert Dionysos opposite a sleeping Ariadne in chiastic order from what is below them. On the back side, a sleeping Silenus opposite an ecstatic maenad. If one looks down from the top, one sees a further chiasmus between the alert Dionysus and the sleeping Silenus; and another between the sleeping maenad (or Ariadne) crosswise from the ecstatic maenad. There is a further contrast between the *sleeping* Silenus, right over his son, and the latter, about whom the least that can be said is that he is in a state of alert tension.

17. The *Enciclopedia dell' Arte Classica e Orientale* 7 (1966), s.v. «Toreutica», identifies them as «maschere (di Acheloo, di Eracle e di Oceano)...». C. M. Havelock (supra n. 4) 236 speaks of «bearded masks of Herakles, Acheloos, Poseidon and Hades». I prefer to follow K. Rhomiopoulou in *Search* (supra n. 6), item 127, p. 165: «There are four masks on the handles: in front, Herakles, the ancestral hero of the Macedonians, and a god with bull's horns and ears; in back, two masks of Hades». In favor of the identification with Achelous, K. Schefold points out (supra n. 2) 112: «Herakles, Acheloos und Dionysos sind auch sonst als Überwinder des Todes verbunden». Gioure (supra n. 2) 45, 62 notes that the bull's horns may also be a reference to Dionysos (*Bacchae* 100-102). B.S. Ridgway (supra n. 8) 56 draws the point: «Thus the total program of decoration on the vase would be consistent with a theme of life versus death, one that juxtaposes quiet with frenzy, introduction to the mysteries with the consequences of these initiations, which result in eternal bliss with the gods but also in the death of animals and humans, as mother nature herself includes predators and prey –a concept repeated by the animals at the foot and neck of the vase».

18. E. R. Dodds' edition of Euripides' *Bacchae*, 2nd ed. (Oxford, 1960), p. xlv, for some very important observations on this subject. Charles Segal, in his brilliant *Dionysiac Poetics and Euripides' Bacchae* (Princeton, 1982), emphasizes the ambivalence of Dionysos on almost every page.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Figure 11.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Figure 12.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Figure 13.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

The complex geometry of the frieze and the shoulder figures consists, then, of a series of closed scenes that each represent two figures that are both like and unlike *within each scene,* as well as likeness and contrast between the scenes. Smooth-rough, male-female, back-face, stasis-violence, aggression-resistance, sleepy-alert, etc.

Symmetry in itself is highly rational, a fact which thereby also forms a strong contrast between the increasing lack of control in the content portrayed and the complex «program»[19] that is the vehicle of representation.

The krater has been called by at least one scholar «vulgar»[20], presumably because of its *horror vacui. Horror vacui* is of course a loaded value judgment, which as Gombrich says in *The Sense of Order* might more charitably be termed the *amor pleni,* thus making it good, like the Book of Kells or the Alhambra. Perhaps the Parthenon frieze itself, or the Athena Parthenos, when first completed, with all details painted, gilded, and glittering, would have seemed so overwhelming as to create a similar impression. If I am correct in the symmetrical sense of the details, then it would be a step on the way to seeing the Derveni krater as «classical» in its way, or at least a conscious and worthy successor to Classicism, in that the figures and the details, form and content, fit into a whole. As we learn more and more about the allusions and the form, we shall come closer to seeing the object as it was seen in its own time. Wöfflin suggested that «the desire of the cultivated eye for ever richer and more significant images... [reaches a point] where multiplicity can be seen as a coherent unity and the parts can be fused into an inevitable whole (unity)...[21]». When we can easily read off the allusions and understand the form, the krater may seem no more strange or «busy» than, say, a Gothic cathedral.

Perhaps it may be objected that I have read too much into these details, «that the distinctions made are too subtle, that the contrasts between various textures and surfaces, between soft and hard, young and old, drapery and

19. The expression is B. Barr-Sharrar's (supra n. 2) 58 and Gioure's (supra n. 2) 61.

20. P. Green, «The Macedonian Connection», *The New York Review* Jan 22, 1981, p. 37. K. Schefold hints more gently at the same feeling as Green (supra n. 2) 112: «Die Überfülle der Verzierung wirkt zunächst barock und befremdet den klassizistischen Geschmack». B.S. Ridgway (supra n. 8) 56 also suggests that «the love for complicated floral motifs, with a richness and elaboration that might have been considered *de trop* in Athens,... [confirms] that this is truly a court environment. This emphasis on precious materials and this love for ostentatious display combined to create a baroque art that permeated all the Hellenistic kingdoms». Could not the same thing concerning precious materials and ostentatious display be said about the Athena Parthenos, created by the high-priest of the High Classic, Phidias himself?

21. H. Wölfflin, *Classic Art,* transl. P. and L. Murray (London, 1952), 288.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

nude, male and female, were not intended. Yet these differences are certainly there; and if there, how can they be other than intentional?»[22].

Queens College and the Graduate School of the City University of New York.

22. B. Ashmole, *Architect & Sculptor in Classical Greece* (New York, 1972) 59.

This article does not take account of any scholarship published after early 1984, when it was mailed for publication.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

22

SUCCESSION AND REGENCY IN CLASSICAL MACEDONIA

M. B. Hatzopoulos

Recurrent and persistent allegations of illegitimate birth pervade the history of the Temenid dynasty from the first to the last king of Classical Macedonia. Archelaos, Philip II, Alexander the Great himself, to mention only the better known scions of the royal house, have all seen their legitimacy challenged in the writings of some ancient authority[1]. Modern scholars confronted with this kind of evidence have been divided on the attitude they should adopt. Some would take it, if not at face value, at least seriously, and would attempt to incorporate it into their interpretation of Macedonian history; others would dismiss it as the result of misunderstanding or of deliberate misrepresentation on the part of Greeks of the city-states opposed to Macedonian hegemony or simply ignorant of the ways and customs of the Temenid court[2].

The credence attached to this extraordinary record of bastardy affects the scholar's understanding of some fundamental aspects of Macedonian politics and institutions, such as succession to the throne, and even the interpretation of events of paramount historical significance, as for example Philip's assassination. In this last case, for example, Alexander's and Arrhidaios' legitimacy or illegitimacy and the resulting pattern of the order of succession have a decisive influence on the attitude of the modern historian at grips with a

1. The list of the Macedonian royal bastards consists in chronological order of: a) Menelaos, son of Alexander I (Ael. *VH* 12.43), β) Archelaos (Pl. *Grg.* 471; Ael. *VH* 12.43; Ael. Arist. περι ῥητ. 55) ὑπέρ τῶν τεττ. 120 with *scholia*), c) Alexander II, d) Perdikkas III, e) Philip II (Suda, *Karanos*), f) Arrhidaios (Plut. *Alex.* 10.2), g) Alexander III (Satyr. *FHG* III, 161 F 5= Athen. 13.557d; *Plut. Alex.* 9.7-8 and the different versions of the Romance).

2. E. Badian, «The Death of Philip II, *Phoenix* 17 (1963) 244-50; A.B. Bosworth, «Philip I and Upper Macedonia», *CQ* 21 (1971) 93-105; Anna Maria Prestianni Giallombardo, «'Diritto'» matrimoniale, ereditario e dinastico nella Macedonia di Filippo II», *RivStorAnt* 6-7 (1976-77) 81-110, are characteristic of the first trend, while N.G.L. Hammond, in N.G.L. Hammond, - G.T. Griffith, *A History of Macedonia* II, (Oxford 1979), 154-55; 199; J.R. Ellis, «The Assassination of Philip II», in H.J. Dell (ed.) *Ancient Macedonian Studies in Honor of Charles F. Edson* (Thessaloniki 1981) 100 and 115-17 with further references (cf. M.B. Hatzopoulos, «A Reconsideration of the Pixodaros Affair», *Studies in the History of Art*, vol. 10 [Nat. Gall. of Art, Washington 1982] 61) represent the opposite tendency.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

problem which is much more than a fashionable mystery.

Therefore, perhaps it would be of some interest to evaluate the reliability of these allegations, measuring them against facts, which in this case are nothing else but the actual order in which the Temenid kings suceeded one another to the Macedonian throne from the death of Alexander I to that of Philip II. Thus, an enquiry about the rules governing legitimacy or illegitimacy in the Temenid house inevitably becomes a study in the rules of succession and regency in classical Macedonia.

Considering it more practical to begin from the relatively better documented cases and then proceed to the lesser known ones, our enquiry will follow an inverse, chronological order. Exceptionally, we shall leave aside, for the time being, the particularly complex and controversial case of Philip's succession, to which we shall return at the end.

I. When *Perdikkas III* was killed in a battle against the Illyrians in late summer 360[3], he left a son under age named Amyntas, a younger brother, Philip, and three older half-brothers: Archelaos, Arrhidaios and Menelaos. Besides these direct descendants of his father, Amyntas III, there are recorded two pretenders of the throne, Argaios and Pausanias, most probably sons of king Archelaos[4]. Amyntas was designated as the successor to his father, without, however, being proclaimed king, and Philip, his uncle, was appointed his *epitropos*, guardian of the heir apparent and regent of the realm. This situation lasted until probably 357/6, when Philip was proclaimed king by the people[5].

This first case already makes possible the establishment of the following conclusions:

1. Preference is given to succession in the direct line from father to son.
2. As this son is a minor, the royal title remains in abeyance until the designated successor becomes of age.
3. His closest agnate is appointed as his guardian.

These conclusions are not invalidated by subsequent developments. The need for a regular king and not just a regent in time of serious external and

3. See now, M.B. Hatzopoulos, «The Oleveni Inscription and the Dates of Philip II's Reign», in J.L. Adams - E. Borza (edd.) *Philip II, Alexander the Great and the Macedonian Heritage*, (Washington 1982) 37.

4. Hammond (supra n.2) 176.

5. Cf. Hatzopoulos (supra n. 3) 42. The controversial question of the exact procedure for the designation of a king or for the appointment of an *epitropos* (cf. infra.) cannot be discussed here. My provisional opinion is that a reigning king defined the order of precedence in court which is reflected in the official documents, like the treaties. In that sense he suggested who in his opinion should be his succesor and, if need be, the *epitropos*. This however did not preempt the final decision which was taken by the assemply of the Macedonians, bearing the «unwritten law» in mind but not bound by it.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

perhaps also internal menaces is readily understandable. However, the choice of Philip not just as Amyntas' guardian -he was after all his closest agnate- but as king is less evident. Argaios and Pausanias belonged to a different branch of the dynasty and had a long history of collaboration with the sworn enemies of the kingdom, be they Illyrian, Chalcidian or Athenian. One can easily understand why they were not seriously considered as possible candidates to the throne *in absentia* or outright rejected when they dared come to the capital under foreign protection and put forward their claim to the kingdom, as it happened with Argaios[6]. Archelaos and his brothers, however, were -at least until then, all royal members of the royal family, older than Philip, sons of Amyntas by Gygaia, who was his legitimate spouse, probably of royal parentage[7]. Why were the rights of primogeniture and the experience of maturity -they were all born before393[8]- ignored in favour of a youth barely twenty-six years old? That there was no congenital incapacity debarring Archelaos from the throne appears from his execution by Philip, an eloquent proof that he must have considered him as a threat[9], i.e. as a possible candidate to his position, indeed the most obvious one, should he disappear while his nephew and his sons were still under age.

II. *Alexander II* was assassinated in summer 368, leaving two younger brothers under age, Perdikkas and Philip, and the three older brothers, Archelaos, Arrhidaios and Menelaos, that we mentioned in the previous paragraph. To these should be added the two pretenders of the collateral branch: Argaios and Pausanias. This case is more extraordinary than the previous one, because no rule of direct order of succession from father to son can explain the choice of a minor, at the price of a perilously uncertain regency, instead of the grown eldest son of the defunt king, available at the court. Moreover, there are indications that this was not some unexpected and capricious decision but an anticipated development[10].

The succession of Alexander II seems to confirm the conclusions of the previous case concerning the regency, since to this position was appointed

6. Hammond (supra n. 3) 175-76; Griffith in N.G.L. Hammond-G.T. Griffith, *History of Macedonia II* (Oxford 1979) 208-12; M.B. Hatzopoulos, «Η όμηρεία τοῦ Φιλίππου τοῦ Ἀμύντα στὶς Θῆβες», *Archaiognosia* 4 (1985) forthcoming.

7. On Archelaos and his brother see J.R. Ellis, «The Stepbrothers of Philip II», *Historia* 22 (1973) 350-54; cf. *eiusdem, Philip II and Macedonian Imperialism* 46; 94, and for a slightly different opinion, Griffith (supra n. 6) 699-701.

8. K. J. Beloch, *Griechische Geschichte* III, 2 (Berlin - Leipzig 1923²) 66-67; J. R. Ellis « The step-brothers of Philip II», *Historia* 22 (1973) 350-54, accepted by Griffith (supra n. 6) 700 n.3.

9. Just. *Epit.* 8.3.10: *Post haec Olynthios adgreditur; receperant enim per misericordiam post caedem unius duos fratres eius, quos Philippus ex noverca genitos velut participes regni interficere gestiebat.*

10. Hatzopoulos (supra n. 6)14.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Ptolemy of Aloros, who, as Hammond has convincingly argued[11], was the closet agnate of the heir apparent. On the other hand, it allows no definitive conclusion about succession to the royal dignity iself. All that can be said for the time being is that the heir was no means necessarily the eldest surviving son of the king. It is from the case of the succession of Alexander's father, Amyntas III, that we shall try to elicit some more positive remarks.

III. *Amyntas III* died in summer 370 leaving, besides the inevitable pretenders Argaios and Pausanias, six sons, the three by Gygaia, all born before 393[12], and three by Eurydike, Alexander, Perdikkas and Philip, of which only the fisrt one was of age. It was none of his sons born before 393 but Alexander, the eldest of his sons born after that date, that succeeded him to the throne. This, once more, was neither an unexpected caprice of some formal or informal body of Macedonians nor a last minute favour extorted by an unscrupulous mother from a dying king. For even if we -rightly- reject the malicious gossip about the alleged rift between Amyntas III and his second wife that reputedly darkened the last years of his reign[13], there still is the objective evidence of an official document[14], which leaves no doubt that Alexander was the heir apparent several years before the death of his father.

Before proceeding to the examination of the less clear cases from the troubled period of instability during the nineties, an undisputed conclusion can already be drawn from the succession of Amyntas and of his three sons: absolute precedence was given to male offsprings born after the crucial date of 393, the year in which Amyntas became a king.

IV. The ephemeral reign of *Argaios* (393/2-392/1) is practically useless for the present enquiry, except, perhaps of the evidence from Porphyry that the Macedonians had apparently on one occasion considered Argaios' claim as stronger than that of Amyntas III[15]. However, the Argaios episode and the return of Amyntas seem more related to power politics and foreign intervention than to consitutional procedure. The short reign of *Amyntas II*, the Little, formerly royal page to king Aeropos[16], has been considered as a short-lived attempt by the line of Menelaos to seize the throne from that of Perdikkas, before they were both ousted by the line of Amyntas[17]. Amyntas II was murdered by one of his own royal pages and *Pausanias*, the son of Aeropos, who succeded him, was in his turn killed by Amyntas, the son of Arrhidaios.

11. Hammond (supra n. 2) 182.
12. Cf. n. 8 supra.
13. Just. *Epit.* 7.4. 7; 5.4-5.
14. *GHI* 129; cf. Hammond (supra n. 2) 178.
15. Cf. Hammond (supra n. 2) 175.
16. Hammond (supra n. 2) 169.
17. Hammond (supra n. 2) 170.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

V. *Aeropos*, to whom Pausanias eventually succeded, was probably a son of Perdikkas from a wife whose name has not come down to us. He became king in 398/7 and reigned until his death in 395/4. His elevation to the throne was the result of the murder of Orestes, the son of Archelaos, whose guardian he had been appointed. Aeropos was probably the little boy's closest agnate conformably to the now familiar pattern[18].

VI. *Archelaos* was killed either as the result of a plot or of a hunting accident in 399, leaving a minor son, Orestes, from Kleopatra[19]. It is probable that he also left two other sons, the later pretenders Argaios and Pausanias, from another wife. Hammond thinks that Orestes was the eldest[20], but there is some evidence to the contrary: (1) The facility with which Aeropos eliminated Orestes and was proclaimed king himself seems more consistent with a relationship akin to that between Philip II and child Amyntas than to that between Ptolemy of Aloros and an already grown Perdikkas III. (2) Orestes was still a minor in 398/7 and censequently born after 415. (3) Argaios was an adult in 393/2, and consequently born before 411. (4) If Hammond is right to make Argaios' and Pausanias' full sister old enough to marry in c. 400, she must have been born before c. 415. Unless one is willing to believe that Archelaos was having children from two different wives at the same time -a situation unique in Macedonian history- one should be ready to accept that Argaios, Pausanias and their sister were the offsprings of an earlier marriage of Archelaos which preceded the one with Kleopatra. The case will be even clear if we do not reject, with Hammond, Beloch's not so unlikely hypothesis, that Kleopatra, the mother of Orestes, and Kleopatra, the widow of Perdikkas II, were one and the same person[21].

In this instance too the pattern of succession is very similar to that of Amyntas III. Two older and, probably, adult sons are again discarded in favour of a minor; his uncle and closest agnate becomes his guardian, in spite of the uncertainties inherent in such an arrangement. What were Orestes' virtues that could counterbalance the fears for the continuity of the dynasty, which were, in fact, fully realised two years later? If the analogy with the succession of Alexander II is valid, it must have been Archelaos' accession to the throne in 413.

VII. This interpretation finds no little support in the succession of

18. Cf. Hammond (supra n. 2) 168.

19. Cf. Hammond (supra n. 2) 167-68.

20. Cf. Hammond (supra n. 2) 175-76.

21. Cf. Hammond (supra n. 2) 169. Marrying the widowed mother of one's ward was the expected behaviour of an ambitious guardian whether in Macedonia (cf. *Scholia in Aeschin.* 2.26 and now Sylvie Le Bohec, «Phthia, mère de Philippe V: examen critique des sources», *REG* 94 [1981] 34-46) or in Sparta (cf. Plut. *Lyc.* 3.1-4).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Perdikkas II. When he died in 413, he left a grown son Archelaos, born well before 430 and probably before 440, a second son, Aeropos, and a little boy seven years old[22]. We have two independent pieces of evidence for the order of succession: the first one is perhaps tendentious, but it can be taken into account with due allowances for malign distortion, while the second is an authentic official document.

According to Plato[23], our first piece of evidence, Archelaos was the son of Perdikkas II by a slave of Perdikkas' brother Alketas, and consequently had no possible claim to the throne. Instead of remaining, as he should have, his uncle's slave, «he invited this very master, an uncle of his to the court, as if he were going to restore to him the kingdom of which Perdikkas had deprived him», and murdered him as well as his son, Alexandros. From a cursory reading, one might get the impression that after Perdikkas' death his brother Alketas should have been the rightful king. In fact, this is not so. What Plato means is that Alketas was the rightful heir not to Perdikkas but to Alexander I (way back in the 450's) which is a quite different matter. This becomes clear in the continuation of the story, where Plato, describing the murder of Perdikkas' little son by Archelaos, specifies that the seven year old child was the legitimate successor to the trhone. On the other hand, it is beyond doubt that Alketas, as the closest agnate of the young heir, should have been appointed his guardian.

Thus, we are again presented with the by now familiar pattern of an adult son, Archelaos, discarded in favour of a younger one not yet of age. Only this time a specific reason is given for discarding Archelaos: being the son of Perdikkas from Simiche, a slave, he was not a legitimate offspring as opposed to his younger brother, the son of Kleopatra, «the legitimate son of Perdikkas». This reason is shown to be incorrect by the second piece of evidence, namely the treaty between Athens and Perdikkas.

Whatever the exact restoration of the other names of the signatories of the official document[24], Archelaos figures as the third most important person of the realm after his father Perdikkas and his uncle Alketas. Since the 19th century various ingenious solutions have been proposed in order to reconcile the two conflicting pieces of evidence. O. Abel[25] and U. Köhler[26] after him concluded that Archelaos was indeed a bastard, but that he was recognised by

22. Cf. Hammond's (supra n. 2) 135-136; 170, with stemma opposite p. 176.

23. Pl. *Grg.* 471.

24. Cf. now *IG* I³ with references to previous editions. The one adopted here has been suggested by Hammond (supra n. 2) 136.

25. O. Abel, *Makedonien vor König Philipp* (Leipzig 1847) *non vidi*. In the Greek translation that was accessible to me: Ἡ μέχρι Φιλίππου ἀρχαία ἱστορία τῆς Μακεδονίας (M. G. Demitsas trans. Leipzig 1860) 223-24.

26. U. Köhler, «Makedonien unter König Archelaos», *SBBerl* II (1893) 490-92.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

his father as legitimate and was appointed as *epitropos*, while F. Geyer[27], rightly interpreting the evidence which shows that the appointment of an *epitropos* was determined by strict laws of agnation, attributed Archelaos' position in the treaty and as a guardian to his being – despite his illegitimate birth– the «nächstberechtigte Agnate». More recently, Hammond[28] too accepts Archelaos' characterisation as a bastard, making of his mother, Simiche not the slave but the wife of Alketas. There is but one important flaw in the solutions mentioned above: Archelaos was, at the time of our evidence, either a bastard or a legitimate son (whether hé was born legitimate or subsequently recognised as such). If (still) a bastard he could not have been appointed by Perdikkas and even less been automatically elevated by right of birth to the dignity of the *epitropos*. If a legitimate son, either through birth or recognition, why was his name not engraved before his uncle Alketas' and immediately after his father's, as, for instance, Alexander's in Amyntas' treaty with Athens mentioned above? In fact our evidence tells us a different story:

At the time of the inscription[29], the second after the king in order of precedence was Alketas and only after him came Archelaos. At the time of Perdikkas' death the rightful heir is the seven year old boy (perhaps called Alketas too[30]) and the rightful *epitropos* should have been Alketas. It is precisely to his quality of closest agnate and consequently presumptive *epitropos* in case of Perdikkas' demise that he owes the second place in the order of precedence, after the king and before the king's elder son. Archelaos, in order to usurp the throne, had first to do away with the rightful guardian and take his place and then, from this position of power and authority, eliminate discreetly his ward. So Perdikkas' elder son seems to be both legitimate and yet not in full possession of his rights, exactly like the elder sons of Amyntas III or the elder sons of Archelaos himself and probably Archelaos' own younger brother, Aeropos[31]. The pattern is again the familiar one, but one can only speculate about the exact circumstances of its origins, which are related to the controversial question of Alexander I's succession. One thing is certain: whereas Perdikkas was already king at the time of the birth of his youngest son (420), he may well not have yet secured this position in the mid-thirties, which is the *terminus ante quem* of the birth of Archelaos[32]. Only a

27. F. Geyer, *Makedonien bis zur Thronbesteigung Philipps II*(Munich-Berlin 1930) 85.

28. Hammond (supra n. 2) 155 n. 1.

29. The chronology of the inscription has been hotly disputed, proposed dates ranging from 446/5 to 413. For some recent discussions besides Hammond (supra n. 2) 134-36, see also J.W. Cole, «Perdikkas and Athens», *Phoenix* 28 (1974) 55-72; R. J. Hoffman,«Perdikkas and the Outbreak of the Peloponnesian War» *GRBS* 16 (1975) 359-77 and again J. W. Cole «Not Alexander but Perdikkas (Dem. 23.200 and 13.24)», *GRBS* 18 (1977) 25-32 and now *IG* I³ 89.

30. Hammond (supra n. 2) 136.

31. Cf. Hammond (supra n. 2) 136.

32. Hammond (supra n. 2) 104.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

definitive solution of the problem of Alexander's succession could provide an irrefutable confirmation of this suggestion. But in the present state of our knowledge this is impossible. Opinions about the date of Alexander's death vary between the late fifties and the early forties. Hammond, whose suggestion seems the most likely, would have him die at the earlier date, but would put Perdikkas' accession to the throne in the mid-thirties. His rivals were his two brothers, Philip and Alketas. This was not the case with his other two brothers; Amyntas is said to have lived all his life as a private person[33], whereas Menelaos receives the usual qualification of «bastard»[34]. We have no way of determining the value of these allegations, the grounds of the conflicting claims or even the relative age of the different pretenders. Under these circumstances Archelaos' birth before his father's formal acquisition of the royal title must of necessity remain a hypothesis, yet a very likely one.

Judging from the available evidence it would seem that first in the order of succession was the first son born to a king after the king's accession to the throne. If he was a minor the throne remained vacant until he came of age and his closest agnate, usually his uncle, was appointed as his guardian and regent of the kingdom[35]. The obvious question that arises is whether there is any independent evidence formally attesting the existence of such a rule in Classical Macedonia. In response one is tempted to cite Busolt[36]: «Zur Thronfolge war... der älteste Sohn (bezw. Enkel) des regierenden Königs berufen, falls diesem jedoch nach der Thronbesteigung noch Söhne geboren wurden, der erste im Purpur Geborene ... Waren keine regierungsfähigen Söhne vorhanden, so folgte der nächste männliche Agnat, der auch während der etwaigen Minderjährigkeit des Thronfolgers die Regentschaft führte». It is true that Busolt is referring here to Sparta. Naturally, one could legitimately argue that this would not be the only similarity between the two kingdoms, the royal houses of which equally claimed descent from the Heracleids and in the specific field of the succession to the throne invoke the common preference for heirs in the direct line[37] or for paternal uncles as guardians[38]. Although reasoning from

33. Syncellus p. 500 (Dind.); cf. Hammond (supra n. 2) 104.

34. Ael. *VH* 12.43.

35. Cf. Strabo's wording in the case of Eumenes II's succession, Strab. 13.4.2: ἐπίτροπον δὲ κατέστησε καὶ τοῦ παιδὸς νέου τέλειος ὄντος καὶ τῆς ἀρχῆς τὸν ἀδελφὸν Ἄτταλον. Majority was probably attained at the age of eighteen (cf. Brecia [supra n. 2] 165-67 and now Hammond (supra n. 2) 178 and 185. Professor Hammond kindly pointed out to me the apparently contradictory case of Aeropos I, who was allegedly proclaimed king while still a baby. I hope to examine the political significance of this legend in a future study.

36. G. Busolt, *Griechische Staatskunde* II (Munich 1926) 672-73.

37. Cf. for Sparta Xen. *Hell.* 3.3.2: Ἆρ' ὁ νόμος, ὦ Ἀγησίλαε, οὐκ ἀδελφὸν ἀλλ' υἱὸν ἐν βασιλέως βασιλεύειν κελεύει, ἐὰν δὲ υἱὸς ὢν μὴ τυγχάνοι, ὁ ἀδελφὸς καὶ ὃς βασιλεύειν; Nep. *Ages.* 1.3: ***Primum ratio habebatur, qui maximus natu esset ex libertis eius qui regnans decessisset, tum deligebatur qui proximus esset propinquitate.***

38. Cf. Lykourgos guardian of Labotas (Her. 1.65) - Kleombrotos of Pleistarchos (Her. 8.71;

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

analogy would be therefore amply justified in this case, it is hardly necessary. Curtius[39] preserves the Macedonian rule of succession according to which no one could assume the title of the king «unless born to rule». This is obviously the Macedonian equivalent of the Spartan rule recorded by Herodotos[40]»: «for at Sparta too... it was customary, that if there be sons born before their father became king, and another son later when the father was king, to the later-born son should fall the succesion to the kingship». For to be born to rule can mean nothing else than to be the son of an *already reigning* king. Neither Arrhidaios nor Archelaos and his brothers nor Argaios and Pausanias nor Amyntas III nor Amyntas II nor Pausanias, the son of Aeropos nor the elder Archelaos, not to mention earlier kings and pretenders, were born to be kings. And because of this, their right to assume the royal title came only after that of their «im Purpur Geborene» rivals.

The existence of such a rule was envisaged as an hypothesis by Anna Maria Prestianni Giallombardo[41], only to be immediately discarded as incompatible with the «fondamentale arcaicità delle strutture sociali e giuridiche della Macedonia». Why such a simple rule is dogmatically dismissed as incompatible with the social and juridical development of Macedonia, in the absence of any concrete argument, must needs remain a matter of pure speculation. Rather than engage in conjectures it would perhaps be more profitable to measure this hypothesis against the facts of Philip's succession and to verify whether it permits a better understanding of the situation after the death of the great king.

9.10), Nikomedes of Pleistoanax (Thuc. 1.107), Kleomenes of Pausanias (Thuc. 3. 26), Aristodemos of Agesipolis (Xen. *Hell.* 4.2-9; Paus. 3. 5-7), Kleonymos of Areus (Paus. 3.6.3), Leonidas of Akrotatos (Plut. *Agis* 3); for these relations see K.J. Beloch, *Griechische Geschichte* I, 2 (Berlin-Leipzig 1926²) 171-91 and IV, 2 (Berlin-Leipzig 1927²) 154-66.

39. Curt. 10.7.15: *nec quemquem id (imperium) capere nisi genitum ut regnaret*; cf. 10.7.6: *qui ad hanc spem genitus esset.* It is true that Arrhidaios, on whose favour this rule is invoked, is hardly a case in point, since he was born before his father assumed the royal title. However, one could always argue that *retrospectively* Philip was king from late summer 360;cf. M. B. Hatzopoulos (supra n. 3) 20.

40. Her. 7.3: ἐπεί γε καὶ ἐν Σπάρτῃ, ἔφη ὁ Δημάρητος ὑποτιθέμενος, οὕτω νομίζεσθαι, ἢν οἱ μὲν προγεγονότες ἔωσι πρὶν ἢ τὸν πατέρα σφέων βασιλεῦσαι, ὁ δὲ βασιλεύοντι ὀψίγονος ἐπιγένηται, τοῦ ἐπιγενομένου τὴν ἔκδεξιν τῆς βασιλείης γίνεσθαι. The relevance of this rule has been challenged, in particular by E. Breccia (*Il diritto dinastico nelle monarchie dei successori d' Alessandro Magno* [Rome 1903] 80-81) either on the grounds that it is a completely isolated instance, a *hapax*, or that it is contradicted by the succession of Kleomenes II. Neither argument carries much weight: Our sources usually state the general rules of preference for succession in the direct line (cf. Xen. *Hell.* 3.2) or the rights of primoigeniture (cf. Her. 5.42; 6.52) and only exceptionally enter into particular modalities like the importance of being born after one's father's accession (Her. 7.3 supra) or the disqualification of a pretender whose father had ceased to be a king before dying (Nep. *Ages.* 1.3). As to the preterition of Kleonymos in favour of Areus, it is clearly presented in our sources (Plut. Pyrr. 26.8 and Paus. 3.6. 2-3) as an exceptional infringement of the rules of succession due to the «violent and arbitrary temper» of Kleomenes II's son.

41. Prestianni Giallombardo (supra n. 2) 96-97, n. 50.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

As both recent studies by Prestianni Giallombardo and J.R. Ellis have concluded[42], Satyros' list of Philip's marriages is substantially correct, its only (and intentional) inaccuracy being the relative dating of the king's marriage with Nikesipolis[43]. It is also generally admitted now that Philip married Philinna, who was anything but a courtesan, in 358 and had a perfectly legitimate son from her in 357, Arrhidaios[44]. There is further evidence that Arrhidaios' mental deficiency was perhaps not congenital and that, anyway, it was not considered as an insuperable handicap to his aspirations to the throne[45]. Yet, there is also the solid and irrefutable fact of Alexander's accession in 336. Moreover, there is strong evidence that as far back as we can go (346), no other candidate to the succession had ever been considered[46]. Arrhidaios, although as a possible king according to the law of nations[47] an associate for years in sacrifices, never posed a threat to Alexander except in our fictitious version of the Pixodaros affair[48]. Alexander's own actions prove that he felt threatened not by his half-brother but from other quarters: Amyntas the son of Perdikkas, the sons of Aeropos and Attalos. Why?

According to the reconstruction proposed above, when Perdikkas III was killed in later summer 360, the throne remained vacant and Philip was appointed guardian of the little Amyntas and regent of the realm. A little less than four years later, given the mortal perils that threatened the kingdom, the Macedonians conferred the royal title on Philip. Amyntas remained at the court, was raised in a princely fashion and was given Philip's own dauhter to marry. There is not the slightest indication of trouble, or even of friction while Philip was alive[49]. On the contrary, the marriage with Kynane is strong evidence for the continuing good relationship between uncle and nephew. Yet, as soon as Philip was killed, «all Macedonia was festering with revolt and looking towards Amyntas....»[50], who was accused of plotting against

42. Prestianni Giallombardo (supra n. 41) 108 and Ellis (supra n. 2) 111-17.

43. Ellis (supra n. 42) 111-12, also remarks that Meda was not Thracian but Getic and that the order of Philip's weddings with Audata and Phila may have been inverted.

44. G. T. Griffith in N.G.L. Hammond - G.T. Griffith, *A History of Macedonia II* (Oxford 1979) 225; Ellis (supra n. 2) 112 and 115-17; see also W. Heckel, «Philip and Olympias (337/6 B.C.) in G.S. Shimpton - D.J. Mc Cargar, *Classical Contributions* (New York 1981) 51 with references. P. Green's («The Royal Tombs of Vergina: A Historical Analysis») in W.L. Adams and E. N. Borza [edd] *Philip II, Alexander the Great and the Macedonian Heritage* [Washington 1982] 143-44) arguments to the contrary do not seem convincing.

45. Ellis (supra n. 2) 116.

46. Aeschin. *In Tim.* 167-169.

47. Curt. 10.7.2.

48. Cf. Hatzopoulos (supra n. 2).

49. For Amynta's career see H. Berve, *Das Alexanderreich auf Prosopographischer Grundlage* II (Munich 1926) 30, no 61 and for a more detailed discussion J.R. Ellis, «Amyntas Perdikka, Philip II and Alexander the Great», *JHS* 91 (1971) 15-24.

50. Plut. *De Alex. fort.* 1.3, 327 C.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Alexander and executed during the winter 336/35. The reasons for the conflict of claims opened by Philip's demise are evident. The situation was unprecedented. In the past *epitropoi* had either eliminated their wards (Archelaos, Aeropos) or had been eliminated by them (Ptolemy of Aloros). This was the first time when a guardian elevated to the royal dignity had continued to coexist with his ex-ward, who enjoyed all the privileges inherent in his position close to the king's person. The question that naturally arose after the king's death was whether the throne should revert to the elder branch or should remain in the ex-guardian's line of descent. There simply was no precedent, and conflict between Amyntas and Philip's heir was inevitable[51].

What about the sons of Aeropos[52]? Hammond[53] has convincingly argued that Aeropos was the son of king Pausanias (394/3), whom young Amyntas' grandfather had treacherously eliminated. Thus, the sons of Aeropos could reasonably claim that if there should be a reversion to an older branch, their cause was even better than that of Amyntas, since they descended from Alexander I's son, Perdikkas, who had been a king, and not from his brother Amyntas, who had lived and died[54] as a private person. Indeed, according to the official version at least, the sons of Aeropos did not wait for Philip's death in order to act, but had already been Pausanias' accomplices in the murder. Our sources consider the guilt of the three brothers as certain and explain Alexander's namesake's survival as only due to his timely declaration for the young king. It is very possible that it is precisely to this rally that Alexander owed his survival[55]; for if there was indeed a plot organised by the sons of Aeropos, it must have also aimed at the elimination of Alexander himself. If he finally sided with Alexander, it is probably because he realised that he and his brothers had engaged in a hopeless venture, as there were much stronger rivals around. His second attempt, starting in 335, is quite a different matter and makes sense– if true– only if it is examined in its proper setting, after the elimination of all other possible pretenders. Indeed, after Amyntas' execution, Alexander the son of Aeropos was the only alternative, in case the king should die, to the deficient Arrhidaios[56]. This situation, masterfully analysed by Hammond, explains a series of otherwise incomprehensible attitudes of such a variety of historical agents as the king of Persia, the friends of Amyntas, and, last but not least, Alexander himself.

51. In later times, when another guardian, Antigonos Doson, accepted the royal title, he took the precaution not to raise any children of his own.

52. See now Elisabeth D. Carney, «Alexander the Lyncestian: the Disloyal Opposition», *GRBS* 21 (1980) 23-33 with references to previous bibliography.

53. N.G.L. Hammond, «Some Passages in Arrian Concerning Alexander», *CQ* 30 (1980) 457-60.

54. Cf. Nep. *Ages.* 1.3: *qui regnans decessisset.*

55. Cf. Hammond (supra n. 53) 459.

56. Cf. Hammond (supra n. 53) 459.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

The case of Attalos is manifestly different, but it has been additionally obscured by unreliable sources. Diodoros would have us believe that Attalos was «a possible rival for the throne»[57], and that for this reason Alexander was obliged to do away with him. This assertion is incomprehensible as it stands. Diodoros' next sentence, however, contains the element that makes its understanding possible: «As a matter of fact, Kleopatra had borne a child to Philip a few days before his death»[58]. Indeed, if this child was a boy as apparently Diodoros thought it was[59], it would automatically be Alexander's heir apparent –until he had children of his own– and in case of the king's demise Attalos had the strongest claim to become the guardian of the child and the regent of the kingdom, since he would be his closest agnate. Only this «aemulus imperii»[60], Alexander's only true rival, since he would have also been born «in the purple», never saw the light. As several recent studies have concluded[61], Kleopatra gave birth to only one child, Europa. So, Attalos paid with his life not for what he had done[62] or even for what he represented after Philip's death but for what he had been before[63], as Alexander himself tacitly implies[64], or rather for what he might haven been. From the evidence that we have examined, there is no reason to doubt that Philip's marriage with Kleopatra and her subsequent pregnancy were creating for the first time after Thessalonike's birth and Nikesipolis' death a real challenge to Alexander's unique position; for the offspring of this union, if a male, would have equal – if not better[65]– claims to the throne[66]. Incidentally, this may also help us understand the historical basis of the wild gossip about the brawl at Kleopatra's wedding. Attalos' not in itself unlikely toast, that «regierungsfähi-

57. Diod. 17.2.3: Ἔχων δὲ τῆς βασιλείας ἐφιέμενον Ἀτταλον τὸν ἀδελφὸν Κλεοπάτρας τῆς ἐπιγαμηθείσης ὑπὸ Φιλίππου.

58. Καὶ γὰρ ἐτύγχανε παιδίον ἐκ τῆς Κλεοπάτρας γεγονὸς τῷ Φιλίππῳ τῆς τελευτῆς τοῦ βασιλέως ὀλίγαις πρότερον ἡμέραις.

59. Cf. Griffith (supra n. 44) 681 v.1.

60. Just. *Epit.* 9.7.3.

61. Cf. most recently W. Heckel, «Philip II, Kleopatra and Karanos», *RhVfC* 107 (1979) 385-93 and Ellis (supra n. 2) 113.

62. Attalos had allegedly initiated a treasonable correspondence with the Athenians (Diod. 17.2.5; 5.1; Plut. Dem. 23).

63. Ellis (supra n. 2) 107-11 and now «The first Months of Alexander's Reign», *Studies in the History of Art*, vol. 10 (Nat. Gall. of Art, Washington 1982) 69-73. The archaeological finds of Vergina may prove, however, Ellis' late dating of the elimination of Attalos and Kleopatra impossible to uphold.

64. Cf. Curt. 6.9.18.

65. Since Kleopatra's child would have not only been *born* but also *conceived* to be a king. Olympias on the other hand had married and had conceived her first child, Alexander, while Philip was still a regent. There is no way of knowing how important such niceties might become in case of a hotly disputed succession.

66. For Peisistratos' measures to avoid a similar source of friction within his family, cf. J. P. Vernant, «Le mariage en Grèce archaïque», *ParPass* 28 (1973) 61.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ge Söhne[67]» might be born from his niece's marriage, might have been either deliberately ambiguous or simply misconstrued by a young and high-spirited prince or, even more probably, maliciously misrepresented as a challenge to Alexander's legitimacy by a scandal-mongering historian.

Direct succession from father to son, birth «in the purple» and not seniority were the general principles inspiring the customary rules that regulated succession within the Temenid house. These were simple enough to provide clear guide-lines in most cases. Naturally, unwritten customary rules are not and cannot be casuistically codified articles of law dictating solutions for all situations, even the most unusual and complicated ones. Yet, one connot but admire the sure footedness with which in extremely difficult cases, like, for instance, that of Alexander's succession, a body of Macedonians reached a «constitutionally» unimpeachable solution in strict conformity to these rules[68]. However, it must be borne in mind, that a succession was not effective until it had been solemnly ratified by the Macedonian assembly. This is not the place to discuss the relationship between king and people in ancient Macedonia. What can be briefly recalled here is that the moral contract that bound the Macedonian people with the royal house commanded a certain respect for these rules of succession that neither side could unilaterally transgress, at least without taking great risks. Whenever a point of «law» (beyond the simple principles enumerated above) or the facts themselves were in dispute, a candidate was not presented to the Assembly as a proposed heir but a debate ensued to decide the merits of rival candidates, for the people was the real heir of the dead king and the ultimate depositary of the sovereignty of the *ethnos*[69].

A last point requiring explanation is the one which initiated the present enquiry: why the term «bastard» was used in order to qualify perfectly «legitimate» children, like Menelaos, Archelaos on Arrhidaios[70], whose only

67. Plut. Alex. 9.7: γνήσιον ἐκ Φιλίππου καὶ Κλεοπάτρας γενέσθαι διάδοχον τῆς βασιλείας.

68. It is E. Schachermeyr's (*Alexander in Babylon und die Reichsordnung nach seinem Tode* [Wien 1970] 156) particular merit to have drawn attention to this fact.

69. Cf. Curt. 10.6.23: *harum enim opum regiarum utique populus est heres.* In Sparta we know of at least two cases of genuine election: that of Agesilaos (Xen. *Hell.* 3.3. 1-4; Nep. *Ages.* 1.2-5; *Ages.* 3.3-4.1., Paus. 3.8. 7-10) and of Areus (Paus. 3.6.2 with Plut. *Pyrr.* 26.8). But from Herodotos'(Her. 5.42.1)description of Kleomenes I's accession it is clear that the Spartans always retained the inalienable right to ignore the rules of heredity and to chose a king that they deemed more appropriate.

70. I have not included in this list Alexander the Great and Alexander, Perdikkas and Philip, the three sons of Amyntas III. Alexander's case is marginal: he was probably conceived before his father's accession but born after it; Philip, when he wedded Olympias, was not yet marrying a future heir's mother; Olympias became that only after Philip's accession and Alexander's birth. A possible evidence of the importance of these events is the change of Olympias' name (cf. W. Heckel, «Polyxena, the Mother of Alexander the Great», *Chiron* 11 [1981] 79-86, but see now the doubts of E. Badian, «Eurydice» in W. L. Adams - E. N. Borza [edd.] *Philip II, Alexander the Great and the*

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

flaw was that of having been born before the beginning of their father's reign. The reason for the choice of the word νόθος must have nothing to do with an alleged spuriousness of their birth but should rather be sought in their legal status within their family, which was closely akin to that of the νόθος in most Greek states and even in Athens until the Classical period[71]. They belonged to their father's family, which means that they enjoyed the ἀγχιστεία ἱερῶν καὶ ὁσίων[72] and inherited after their γνήσιοι brothers (and sisters) but before the collaterals[73].*

Macedonian Heritage [Washington 1982] 106-107). Hence the accusations against Alexander are always indirect (cf. references supra n. 1). The case of Amyntas III's younger sons is entirely different. There could be no doubt that they were born well after their father's accession. The rumour spread by their political enemies was that they were not genuine sons of their father but supposititious.

71. Cf. Vernant (supra n. 66) 57.

72. Cf. the case of Arrhidaios (Curt. 10.7.2): *Sacrorum caerimoniarumque consors.*

73. I had already finished writing this paper, when I became aware of R. Vulpe's article «**Prioritatea** Agnaţilo la succesiunea tronului in Macedonia şi Tracia», in *Studi in memoria Vasile Pârvan* (Bucarest 1934) 313-23. Its author mistakes the frequent usurpations perpetrated by guardians of minor kings for a lawful rule of succession, that would gives precedence to agnates rather than to direct descendants. This is obviously the result of a confusion between the respective roles of a βασιλεύς and of an ἐπίτροπος. The fact that a guardian had more opportunities than anybody else to usurp the throne of an heir under age does not automatically mean that he was legally entitled to act in such a way.

* This paper was completed at the beginning of 1984, and it has not been possible to take account of bibliography published subsequently.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

23

FACTIONS AND MACEDONIAN POLITICS IN THE REIGN OF ALEXANDER THE GREAT

Waldemar Heckel

The title suggest comprehensive lists and intricate stemmata which lead, ideally, to novel solutions to old problems. As a prosopographer, I would like to be able to realise these expectations, but there are limits on how much can be mined from the *Alexanderreich*.[1] Thus, I wish not to sing the praises of prosopography but rather consider its limitations, to examine some of the criteria used by historians to determine the existence and extent of political factions in ancient Macedonia. At the time, I do not preach ultraconservatism or condemn imaginative identifications, since prosopography requires a certain amound of healthy conjecture to yield results. What do need to be banished from discussions are dogma popular misconception, both of which pervert our interpretation of the evidence with «could nots», «would nots» and circular daydreams.[2] But, although this paper offers a reappraisal of some conclusions that are based on prosopographic analysis, it does attempt to make suggestions about the political factions during Alexander's reign. These are treated somewhat superficially, but it is hoped that a more detailed study of the questions raised here will provide useful results.

1. The standard reference work is still H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage*, 2 vols. (Munich, 1962), esp. vol. 2; also useful is O. Hoffmann, *Die Makedonen: ihre Sprace und ihr Volkstum* (Göttingen, 1906). Automobile trouble in Yugoslavia prevented me from attending the IV. International Symposium, and I am grateful to the organisers and the editors for agreeing to include my paper in the present volume. I should also like to thank the members of the Seminar für Alte Geschichte, Albert-Ludwigs-Universität, Freiburg i. Br., for their kind hospitality during the period in which most of this paper was written.

2. Cf. T. F. Carney's *cursus somniorum*, «Prosopography: Payoffs and Pitfalls», *Phoenix* 27 (1973) 174f.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

I. Politics and Marriage

The importance of «political» marriage is almost certainly over-estimated by modern scholars. Far from predicting the political inclinations of an individual, evidence of connection by marriage serves rather to confirm the existence of political cooperation at a time in the past —often the date of the marriage is uncertain[3]— and an intention to continue such cooperation, at least for the period immediately following the wedding. But expediency outweighs commitment to the marriage vow, and, in a number of known cases, the political impact of the union scarcely outlasts the «honeymoon».

The nobleman with many daughters ought to be able to use political marriages to great advantage, but we know of only two men with more than one attested, married, daughter: Antipatros with three (or four?) and Philip II, the father of Kynnane, Kleopatra and Thessalonike. For other members of the Macedonian aristocracy we cannot prove the existence of more than a single daughter, much less name them, though clearly they must have existed[4]. Furthermore, political marriages appear to have served the interests of the bridegrooms more often than those of their fathers-in-law. One need only think of the unhappy daughters of Antipatros, whose husbands married them less out of a desire to cooperate with the father than for the opportunity of pursuing independent goals undetected or, at least, unopposed. Thus Perdikkas used a «marriage»[4] with Nikaia to keep the *strategos* of Europe at bay while he consolidated his position in Asia (Diod. 18.23.3); Antigonos the One-Eyed followed a similar policy while his son Demetrios, by marrying Phila, created the illusion of *koinopragia*.[5] Nor did these bedroom diplomats serve their brothers better than their father:

3. The dates of the marriages of Amyntas Perdikka to Kynnane, Alexandros Lynkestes to Antipatros' daughter (A1) and Attalos to Parmenion's daughter (A2) are not certain, and knowledge of the specific dates would affect our interpretation of this period. Generally thought to belong to the time c. 336 B. C., the marriage of Attalos, son of Andromenes, to the sister of Perdikkas seems better dated to 323/2 B.C. See W. Heckel, «On Attalos and Atalante», *CQ* n.s. 28 (1978) 377-382.

4. The daughter of Parmenion (A2), whom Koinos married (Curt. 6.9.30), was probably Attalos' widow (*contra* Berve ii. 298). I see no reason for J. Rufus' view (*Athenaeum* 53, 1975, 133, n. 77) that Attalos' marriage to Parmenion's daughter was Curtius' fabrication (6.9.18).

5. Cf. for example the comments of E. Will, *Histoire politique du monde hellénistique (323-30 av. J. C.)*. vol. I (Nancy, 1966) 39-40; C.A. Kincaid, *The Successors of Alexander* (London, n. d.) 18.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Eurydike and Nikaia bought little more than the neutrality of Ptolemaios and Lysimachos during Kassandros' war with Polyperchon;[6] and Phila, it may be argued, worked harder in the interests of Demetrios than of Kassandros and Pleistarchos (Plut. *Demetr.* 32.4). Yet, the daughter of this last union, Stratonike, married Seleukos Nikator and Antiochos Soter successively without offering anything but the vain expectation that she would intercede on her father's behalf.[7] So it is hardly surprising to find Koinos, son of Polemokrates, abandoning Philotas and, ultimately, his father-in-law, Parmenion, in 330 B.C.[8]

The greatest difficulty for the modern scholar lies in determining the importance of a so-called «political marriage» and in reconstructing a network of alliances within the Macedonian aristocracy on this basis. And it is precisely here where the prosopographic method is abused, because the evidence is very poor. It is useful to bear in mind the comments of T.F. Carney: «When the sources are skimpy, *no* technique, no matter how good, will get results, if that technique needs abundant data before it will work»[9]. The following table shows just how scant the evidence is for political intermarriage in the period relevant to the reign of Alexander the Great. The numbers that follow the names are those used in Berve's prosopography unless otherwise indicated.

This appears at first to be a substantial list, but the impression is quickly dispelled when one considers that eight of these marriages involved daughters of Antipatros, six include members of the Argead house and two are the successive marriages of the same daughter of Parmenion (A2).[10]

6. For Ptolemaios see J. Seibert, *Untersuchungen zur Geschichte Ptolemaios' I.* (Munich, 1969) 131: «In dem ganzen Koalitionskrieg erfahren wir sehr selten etwas von kriegerischen Aktionen des Lagiden, und wenn, dann keinesfalls unbedingt zum Vorteil seiner Bundesgenossen.» Lysimachos' soldiers put to death the admiral Kleitos (Diod. 18.72), but that is the extent of his cooperation with Kassandros, which is exaggerated by W. Hünerwadel, *Forschungen zur Geschichte des Königs Lysimachos von Thrakien* (Diss. Zürich, 1900) 19-20.

7. Plut. *Demetr.* 38; Appian, *Syr.* 59-61 (for Stratonike, Seleukos and Antiochos); for Demetrios' hopes of being saved through Stratonike's influence, see Plut. *Demetr.* 50.9; 51.4.

8. Curt.6.8.4; 6.9.30. Cf. W. Heckel, «The Conspiracy *against* Philotas», *Phoenix* 31 (1977) 17, and Z. Rubinsohn, «The Philotas Affair - A Reconsideration», *Ancient Macedonia* II (Thessaloniki, 1977) 414, n. 30.

9. T.F. Carney (n. 2 above) 178.

10. For Parmenion's daughter see n. 4 above. Our information about women in the *Alexanderreich* is very poor. Known (named) women number 41, or about 4.9% of named

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Groom	Bride	Brides' Father	Date
Alexandros (37)	A1 or Nikaia (552)	Antipatros (94)	before 336
Alexandros (38)	Kleopatra (433)	Philip II	summer 336
Alexandros (39)	Kratesipolis (H219)	?	?
Amyntas (61)	Kynnane (456)	Philip II	c. 340?
Andronikos (78)	(Hel)Lanike (462)?	Dropides (H183)	350s
Antigonos (87)	Stratonike (752)	Korrhagcs or Korrhaios (H221)	338 or 337
Antiochos (H153)	Laodike (463)	?	before 335
?	Didymeia (268)	Antiochos (H153)	?
Arrhidaios (781)	Adea (23)	Amyntas (61)	322/1
Attalos (181)	Atalante (177)	Orontes (H153)	323/2
Attalos (182)	A2	Parmenion (606)	337?
Autodikos (187)	Adea (H216)	?	?
Balakros (200)	Phila (772)	Antipatros (94)	before 336?
Demetrios (257)	Phlia (772)	Antipatros (94)	320/19
Kassandros (414)	Thessalonike (370)	Philip II	316
Koinos (439)	A2	Parmenion (606)	334
Krateros (446)	Phila (772)	Antipatros (94)	322/1
++ Leonnatos (466)	?	Antipatros (94)	323/2
++ Leonnatos (466)	Kleopatra (433)	Philip II	322
Lysimachos (480)	Nikaia (552)	Antipatros (94)	320/19
Meleagros (494)	?	?	334
+ Perdikkas (627)	Nikaia (552)	Antipatros (94)	322/1
++ Perdikkas (627)	Kleopatra (433)	Philip II	321
Ptolemaios (668)	Eurydike (321)	Antipatros (94)	321/0
Ptolemaios (670)	?	?	334
Philippos (787)	Berenike (211)	Lagos (H154)	c. 325
Philip II	Phila (H221)	Derdas?	360/59
Philip II	Kleopatra (434)	Amyntas?	autumn 337

\+ It is uncertain if this marriage was ever consummated.

++ Marriage offers. A = Anonyma. H = O. Hoffmann, *Die Makedonen: ihre Sprache und ihr Volkstum* (Göttingen, 1906).

Beyond that we have only twelve other known unions and, in five of these cases, we do not know who was the father of the bride.[11] Although relevant

individuals in Berve's collection, and of these 41 only 18 (or 43% of women) are Macedonians. Of some 45 *anonymae* whom I have encountered in my reading, only two are Macedonians of marriageable age during Alexander's reign (A1 and A2 in my table).

11. Two of these are the fathers-in-law of the *neogamoi*, Meleagros and Ptolemaios, son of Seleukos. See Arr. 1.24. 1-2; 1.29.4. It would be valuable to know who were the fathers of Kratesipolis, a strong-willed and capable woman, of Laodike and of Adea, the sister-in-law of Lysimachos (Dittenberger, *Syll*³. 1.373).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

to the study of Alexander, at least eleven of these marriages belong to the period 323-316 B.C.

Prosopography has no time for the irrational, for emotional motives. Hence the insistence that Philip's marriage to Kleopatra, the sister of Hippostratos and niece of Attalos, was political in nature.[12] It would be foolish, of course, to deny that there were political implications. How could there not be when someone marries the King? But, had Philip really wished to placate the Lower Macedonian aristocracy —if this is, in fact, what Attalos' remark about «legitimate heirs» can be taken to mean[13]— he might have done so, and sought to guarantee them a role in the succession, by arranging for Kleopatra to marry the Crown Prince, Alexander. Too good for a «mere Karian» like the daughter of Pixodaros, was Alexander also too good for the allegedly «blue-blooded» niece of Attalos?[14]

Even more interesting are the implications of Philip's marriage for Attalos himself. Although we know nothing about him before 337 B.C., his importance in that year is retrojected into the past and his impact on Macedonian politics increases with every scholarly discussion in an ever-widening circle of argumentation.

Assumption 1: Philip married Kleopatra for political reasons.

Assumption 2: Since the marriage was political Attalos' comments about «legitimacy» must mean that uncle and niece came from Lower Macedonia. (Much modern scholarship now translates this assumption into fact).

12. See E. Badian, «The Death of Philip II,» *Phoenix* 17 (1963) 244 ff.; J. R. Hamilton, «Alexander's Early Life», *Greece and Rome* 12 (1965) 120-122; P. Green, *Alexander of Macedon* (Harmondsworth, 1974) 88ff. Somewhat more cautious is R. Lane Fox, *Alexander the Great* (London, 1973) 18: «... perhaps ... because her relations were powerful in the court and army».

13. Satyros *ap.* Athen. 13.557D; Plut. *Alex.* 9. 7-8; cf. Justin 9.9. 2-3, who actually speaks of an *aemulus imperii*, Karanos (11.2.3; see now N. G. L. Hammond, *Three Historians of Alexander the Great*, Cambridge, 1983, 183, n. 9). For the good evidence of Satyros, see F. Leo, *Die griechisch-römische Biographie nach ihrer literarischen Form* (1901) 124, and M. B. Hatzopoulos in *Philip II, Alexander the Great and the Macedonian Heritage* (ed.W. L. Adams and E. N. Borza, Washington, D.C., 1982) 33. J. R. Ellis disbelieves the whole story about Attalos' toast, *Philip II and Macedonian Imperialism* (London, 1976) 214-215.

14. Plut. *Alex.* 10.2; cf. J. R. Hamilton, *Plutarch, Alexander: A Commentary* (Oxford, 1968) 26.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Assumption 3: Attalos was thus a very powerful noble from Lower Macedonia, and he and his faction probably pressured Philip into marrying Kleopatra.

This then leads to theories about actual or hypothetical sons who will supplant Alexander, who is in disfavour at the Court and whose succession is anything but assured, or about conspiracies of highlanders who feel threatened by the Lower Macedonian faction.[15] But, although it may be possible to argue that Attalos belonged to a prominent (*perhaps* Lower Macedonian) family,[16] it becomes clear from what followed Philip II's death that his faction had nothing like a stranglehold on the government. After the King's assassination, the real power lay with Antipatros, whose sons-in-law included also a *somatophylax* of Philip II.[17] Together with his father-in-law, Parmenion, Attalos might have led the army back into Europe, where his supposed influence at home could only have caused defection from the «unpopular» Alexander. But this was neither the case nor even possible. Parmenion, who was in the best position to gauge the situation, thought it best to cooperate with Hekataios and eliminate his son-in-law.[18] It was the expedient course of action, and this in itself casts doubts on the size and power of the «Attalos faction».

II. Politics and Families

Even more than «in-laws», individuals born into the same family are thought (or, rather, expected) to follow the same political course. Further-

15. For Karanos' existence see Berve ii. 199-200, nr. 411; P. Green (n. 12 above) 94ff.; and most recently S. Hornblower, *The Greek World 479-323 B. C.* (London, 1983) 262, who accepts him as «a child ... of Philip by Phila». Against his existence see W. Heckel, «Philip II, Kleopatra and Karanos», *RFIC* 107 (1979) 385-393. For Upper and Lower Macedonians see A. B. Bosworth, «Phillip I and Upper Macedonia,» CQ n.s. 21 (1971) 93-105.

16. See my stemma in *RhMus* 125 (1982) 83. Hegelochos, who commanded an *ile* of Companion Cavalry, may have been from Lower Macedonia; and Hippostratos, son of Amyntas, seems to have been an important member of Philip's *hetairoi*, hence his prominent mention in Marsyas *ap.* Didym. *Demosth.* col. 12.64-13.2; cf. W. Heckel, *Hermes* 108 (1980) 456.

17. For Phila and Balagros *(sic)*, see Anton. Diogenes *ap.* Photios, *Bibl.* 111b; cf. Berve nos. 200, 772 and also W. Heckel, *Symbolae Osloenses* 57 (1982) 66, n. 19. Is Antipatros, son of Balagros (Hoffmann, 176, 180), their son? For Balagros as a somatophylax of Phillip II seeW. Heckel, *Historia* 27 (1978) 225f.

18. Diod. 17.2.5-6; Curt. 7.1.3: et ipsi Alexandro tam fidus ut occidendi Attalum non alio ministro uti mallet.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

more, modern scholarship clings to the notion that all male adherents of a family pay the penalty for the ill-advised or treasonous activities of one or more of its members, a view encouraged by Curtius (8.6.28: ... Macedonum more perire debebant omnium devotis capitibus, qui sanguine contigissent reos). But, while such statements may give consolation to Alexander's apologists, they are not supported by the evidence. At any rate, a few such purges would virtually annihilate the Macedonian aristocracy.

Antipatros saved his son-in-law, Alexandros Lynkestes, from the charge (just or unjust) of conspiring against Philip II along with his brothers, but not from the danger of «being a brother of the accused».[19] It is no surprise to find Amyntas, son of Arrhabaios, undoubtedly the grandson of Aeropos, in an important position in 334/3, even though his father had been executed by Alexander and his brother, Neoptolemos, had defected to the enemy.[20] One must bear in mind that his uncle, Alexandros, commanded the Thessalian cavalry at the Granikos River, although Alexander's *hetaroi* had advised against entrusting so important a unit to him.[21] What became of Amyntas, son of Arrhabaios, we cannot say with certainty. But, if Alexander deposed him after the arrest of his uncle, this was act of a more cautious King (perhaps even one influenced by his advisors) and not a requirement of Macedonian tradition or law.[22]

In this light, too, we must see the continuing trust placed by Alexander in Hegelochos, son of Hippostratos, apparently the nephew of Kleopatra, Philip II's last wife.[23] Against this identification there is one main objection:

19. For the view that the Lynkestians were, in fact, guilty see A. B. Bosworth (n. 15 above), expressed with more caution in *A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander*, vol. 1 (Oxford, 1980) 159-160.

20. For Amyntas see Arr. 1.12.7, 14.6, 28.4. For Neoptolemos, Arr. 1.20.10; Diod. 17.25.5 incorrectly has him fighting on the Macedonian side. Bosworth, *Commentary* 109, distinguishes their father from the son of Aeropos.

21. Arr. 1.25.5. ... καί ἐδόκει τοῖς ἑταίροις μήτε πάλαι εὖ βεβουλεῦσθαι τὸ κράτιστον τοῦ ἵππου ἀνδρί οὐ πιστῷ ἐπιτρέψας... This is, of course, in retrospect, but there must have been some who advised against the appointment when it was made.

22. Amyntas' prominence at Sagalassos (Arr. 1.28.4) does not present a serious problem, since Alexandros' arrest was probably unknown to the main force until the spring of 333 (cf. Ampholeros' secret mission, Arr. 1.25.9). Bosworth's (*Commentary*, 109) reluctance to identify Amyntas as Alexandros' nephew and his uneasiness about Neoptolemos' position reflect the attitude of modern scholars towards the importance of family-connections. Alexandros Lynkestes appears to have had a son who survived the «purge»: see Chr. Habicht, «Zwei Angehörige des lynkestischen Königshauses», *Ancient Macedonia* II (Thessaloniki, 1977) 511-516.

23. W. Heckel, «Who was Hegelochos?» *RhMus* 125 (1982) 78-87.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Kleopatra's male relatives could not have remained in positions of power after Alexander's accession. But this objection is based on a literal interpretation of Justin's rhetorical plurals,[24] and it ignores just how pragmatic the Macedonian nobility could be in the face of shifts in political power. A relative of Attalos might still be on friendly terms with Parmenion, if he realised that the latter had no choice but to sacrifice his son-in-law.

In what capacity Sopolis survived the execution of his son, Hermolaos, we do not know. But the likelihood that he did survive is reinforced by the case of Asklepiodoros, father of Antipatros, Hermolaos' fellow-page and co-conspirator.[25] About him H. Berve writes: «vielleicht kostete ihm die Unbesonnenheit seines Sohnes des Königs Gunst und seine angesehene Stellung» (*Das Alexanderreich* ii. 88). But F. Jacoby's emendation of Arrian, *Indike* 18.3, rescues Asklepiodoros from obscurity (perhaps even from death) and includes him in the list of trierarchs of the Hydaspes-fleet.[26] Menandros, satrap of Lydia, appears to have suffered little except political embarrassment from his son's connections with the Pages.[27]

On the other hand, there are examples that cast suspicion on the fates of certain individuals. Koinos might indeed have died of natural causes shortly after his opposition to Alexander at the Hyphasis, and the execution of his brother, Kleandros, may have been unrelated.[28] But the curious disappearance of Kalas and Tauron after the famous flight of Harpalos raises some questions about who instigated the murder of Philippos, son of Machatas, in India.[29] It may be too extreme to see Amyntas, son of An-

24. *Ibid.* 84.

25. See Berve nr. 736 for Sopolis. In winter 328/7 he, along with Menidas and Epokilos, was sent to recruit reinforcements in Macedonia (Err. 4.18.3) but only Menidas returned (Arr. 7.23.1). Berve ii. 369 remarks that Sopolis «kehrte aber bezeichnenderweise nicht mehr zum Könige zurück». But should we also be suspicious of Epokillos' failure to re-appear? Cf. Berve ii. 151. See also nr. 305 (Hermolaos), nr. 93 (Antipatros), and nr. 167 (Asklepiodoros).

26. Jacoby, *FGrHist* IIB p. 681 reads: Λεόννατος ὁ <* καί 'Ασκληπιόδωρος ὁ> Εὐν<ίκ>ου. I prefer to eliminate Asklepiodoros, son of Timandros (Berve, nr. 168) in the line below and read: Λεόννατος ὁ 'Άνθους καί Λυσίμαχος ὁ 'Αγαθοκλέους καί 'Ασκληπιόδωρος ὁ Εὐνίκου...

27. E. Badian, «Harpalus», *JHS* 81 (1961) 24, has his suspicions about Alexander's intentions towards Menandros in 323. M. survived Alexander's death and continued as satrap of Lydia until 321, whereafter he became a supporter of Antigonos.

28. But cf. Badian, *ibid.* 23.

29. For Philippos' death see Arr. 6.27.2; cf. Curt. 10.1.20f. See Berve, nr. 780. For Kalas, a cousin or perhaps a nephew (we do not know when Harpalos was born; Berve's view (ii. 76) that he was «ungefähr gleichaltrig» with Alexander is based on Plut. *Alex.*

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

dromenes, as the victim of foul play, but, when Simmias vanishes from our historical records after 330 B.C., this requires an explanation.[30]

III. Politics and «Friends»

To the category of «friends» belong the *hetaroi* (= *philoi*) who are the political friends of princes and kings, the *philoi* of other individuals, whose friendship extends to common action, and the *syntrophoi* of the princes raised at the Court. It is an oft-repeated but, I think, false assumption that Ptolemaios, Nearchos, Harpalos, Erigyios and Laomedon were Alexander's *Jugendfreunde* (i.e., his contemporaries and closest friends). This had led to some inaccurate assessments of the Crown Prince's position at the Court and the nature of his support.[31] I have discussed these *hetaroi* elsewhere,[32] and I make only a few observations here. Erigyios was certainly considerably older, for Curtius (7.4.34) describes him as white-haired and *gravis aetate* in 330 B.C. Nearchos appears in our accounts for the last time in 314, where he is termed πρεσβύτερος —perhaps significantly, he does not belong to the nauarchs of Demetrios Poliorketes' fleet at the battle of Salamis in 306 B.C., although he had earlier been Demetrios' advisor. In the case of Ptolemaios, Beloch, Berve, Bengtson and others reject the traditional evidence and prefer a birthdate of c.360 B.C. (instead of 367/6) in order to bring him into the circle of Alexander's boyhood friends.[33]

10 and Arr. 3.6.5), see Badian, *JHS* 81 (1961) 18: «...there is little support for the orthodox interpretation that Calas was killed on that occasion (sc. in 327) .....it is more likely that the disappearance of Calas is to be connected with the disgrace of his cousin Harpalus ...».

30. Cf. W. Heckel, *CQ* n.s. 28 (1978) 378. A. B. Bosworth, «Arrian and the Alexander Vulgate», in *Alexandre le Grand* (Fondation Hardt, 22, Geneva, 1976) 13-14, sees Arrian's treatment of Simmias at Gaugamela as the product of Ptolemy's bias against the sons of Andromenes, because Attalos and Polemon supported Perdikkas. I suspect that Simmias' failure to attain a higher position is due to his connections with Philotas and Amyntas Perdikka (see further below) and that, like Parmenion, S. got a bad press in the account of Gaugamela. Curtius' treatment (4.13.7-10) of S.'s kinsman, Polyperchon, is interesting but difficult to explain since it is not echoed by the other sources.

31. See for example J. R. Hamilton, «Alexander's Early Life», *Greece and Rome* 12 (1965) 120-121.

32. «The 'Boyhood Friends' of Alexander the Great», forthcoming in *Emerita*.

33. Beloch, *GG*² III.2, 126; Berve, *Das Alexanderreich* ii. 330; H. Bengtson, *Herrschergestalten des Hellenismus* (Munich, 1975) 11.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Some scholars have considered Alexander «isolated» at the Court after the banishment of these *hetairoi*, but this is hardly the case.[34] Far from isolated, Alexander still had with him his true «boyhood» friends: Hephaistion, Leonnatos, Marsyas (the brother of Antigonos the One-Eyed), probably Perdikkas, and perhaps even Krateros.[35] With the exception of Marsyas, who appears to have remained with Antigonos in Phrygia,[36] these were the same young men who ruined Philotas and who prospered after —indeed, on account of— his elimination. To think of them as a political faction conjures up misleading images: certainly they did not seek each other out, joining forces because they shared a political ideology. Rather, they were brought up *as a group* in a situation (or more precisely, in a system), and they shared, as a group, the difficulties imposed by their youth and by this system.

This «system» was the Royal Court, at which the education of aristocratic youths led them through stages of both real and mock servitude. As *paides basilikoi* (a term that implies both boys and slaves), as *hypaspistai basilikoi* (the *Hypaspisten-leibwache*[37]), and as *somatophylakes* they performed functions reserved in other societies for slaves and eunuchs. Like the Persian youths described in Xenophon's *Anabasis* (1.9.3), they «learned both how to rule and how to be ruled». Curtius tells us that their duties scarcely differed from those of slaves, but that they formed the source from which the Macedonians drew their future commanders and governors.[38]

Hence the sons of Amyntor, Anteas, Periandros, Orontes and Alexandros were raised, on the one hand, as Pages of the King, on the other, as *syntrophoi* of Alexander. As a group, they were educated by Aristotle, as in-

34. J. R. Hamilton (n. 31 above);W.W. Tarn, *Alexander the Great*, vol. 2 (Cambridge, 1948) 57, went so far as to argue that Hephaistion was not among Alexander's boyhood friends because he was not one of those exiled in 336. Cf. now the observation of M. Renault, *The Nature of Alexander* (Harmondsworth, 1975, repr. 1983) 60: «The one interesting exception was Hephaestion. There are several feasible reasons, the most obvious being that Philip, like Aristotle, thought him a good influence on Alexander ...».

35. Hephaistion (Curt. 3.12.15-16; Diog. Laert. 5.1.27); Marsyas (*Suda* s.v. «Marsyas»); Leonnatos (Arr. *Succ.* frg. 12 = *Suda* s.v. «Leonnatos»); Perdikkas was hypaspist in 336 (Diod. 16.94.4; cf. Leonnatos and Attalos, son of Andromenes).

36. See W. Heckel, «Marsys of Pella, Historian of Macedon», *Hermes* 108 (1980) 446.

37. Berve, *Das Alexanderreich* i. 122-125.

38. Curt. 8.6.2: *munia haud multum servilibus ministeriis abhorrentia*. Curt. 5.1.42: *magnorumque praefectorum et ducum haec incrementa sunt et rudimenta*.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

dividuals they felt on occasions Philip's whip. But, as Alexander grew into the expectation of the throne, so his *syntrophoi* expected to benefit from their long association with the Crown Prince. These things took time, however, for a young King, whose position had not been unchallenged, could not easily depose existing commanders in order to reward his boyhood friends. When Philip died suddenly, the *syntrophoi* of Alexander had advanced only to the second stage of what I shall call the Macedonian *cursus honorum*, the *agema* of the hypaspists. For in this position we find Perdikkas, Leonnatos and Attalos, son of Andromenes, on the day of Philip's assassination.[39]

Where did young aristocrats go when they were too old to be Pages but too young and inexperienced to become commanders? To the King's personal footguard: young, vigorous, fast troops, always under the King's watchful eye. What better troop to guard the King than one composed of men eager to exhibit their bravery in the hope of winning a promotion? Thus the second Pausanias died in Philip's defence aginst the Illyrians, thus Peukestas protected Alexander in the city of the Mallians. These were the *promitissimi iuvenes* of Curtius' account: Charus and Alexander, Nikanor and Hegesimachos, Philippos, son of Agathokles, all men *ex sua cohorte* but not Pages.[40] And it is at this stage, the halfway house to higher commands, that we find Alexander's *syntrophoi*.

Probably there were important *syntrophoi* of Alexander of whom we have lost sight: Ptolemaios, son of Seleukos, was a *somatophylax basilikos* in 334 and one of the *neogamoi* who returned to Macedonia in the winter of 334/3; from his return until his death at Issos, he commanded a battalion of *pezhetairoi*. Not a member of the seven-man elite who lost his prestigious rank in order to go on a belated honeymoon —an absurd suggestion— but probably one of Alexander's contemporaries about whom we have too little information.[41]

Further advanced than Alexander's *syntrophoi* were Philotas and his brother Nikanor, the two elder sons of Andromenes, Amyntas and Simmias, and Alexandros Lynkestes. When I described Philotas' position in relation to Alexander in another discussion (*Phoenix* 31, 1977, 16), I spoke of a «dif-

39. Diod. 16.94.4. For the identity of this Attalos, see W. Heckel, *LCM* 4.10 (Dec. 1979) 215-216, with references to earlier suggestions.

40. For Charus and Alexander see Curt. 8.11.9ff.; Nikanor and Hegesimachos (8.13.13ff.); and Philippos, the brother of Lysimachos (8.2.35ff.).

41. For Ptolemaios, son of Seleukos, see Berve, nr. 670. He may have been a relative of Seleukos, son of Antiochos, and have belonged to the Tymphaian aristocracy.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ference in age that, although it may not have been great, was sufficient to separate him 'from the boys' at a critical time». I now believe that this age difference was about seven or eight years at the most. Philotas was raised at the Court of Philip II, a Page and a *syntrophos* of Amyntas Perdikka, who, we may suspect, had hopes of recovering his throne. Now, in Curtius' account, we learn that Philotas' crimes included friendship with Amyntas Perdikka (6.9.17; 6.10.24); Philotas was in turn befriended by the sons of Andromenes (at least, by the eldest two). Other evidence links Amyntas Perdikka with Amyntas, son of Antiochos, who is connected with Alexandros, son of Aeropos.[42] Koinos, son of Polemokrates, I presume, belonged to this group as well, all *syntrophoi* of the deposed heir. Whatever they may have thought about Philip II, they clearly preferred to see Amyntas as his successor rather than Alexander or a child of Kleopatra (if the latter is even a realistic possibility). The sons of Aeropos far from being rivals, probably supported Amyntas because of his Lynkestian background.

By 336 B.C., these men had moved into positions of power, and it was from these positions that they had to be dislodged if the «new men» of Alexander were to advance. For some, like Perdikkas and Krateros, there were commands available, in Krateros' case perhaps already in Philip's lifetime. Others, like Leonnatos and Hephaistion, received promotions to the seven-man elite and, thereby, special assignments.[43] But the «new men» did not gain significant power until 330 B.C.

Early connections with Amyntas Perdikka and Philotas will perhaps explain why Simmias, son of Andromenes, failed to achieve prominence although his younger brother, Attalos, whom we found in the company of Perdikkas and Leonnatos in 336, became Amyntas' successor as taxiarch.[44] Polemon, the youngest of Andromenes' sons, and Hektor, Parmenion's youngest, may have been Pages during Alexander's early reign and, despite their family affiliations, might have been faithful servants of Alexander,

42. For Amyntas Perdikka and Amyntas, son of Antiochos, see J. R. Ellis, «Amyntas Perdikka, Philip II and Alexander the Great: A Study in Conspiracy», *JHS* 91 (1971) 15-24; for Amyntas Perdikka and the Lynkestians see Plut. *Mor.* 327C and A. B. Bosworth, *Commentary* 159-160.

43. Leonnatos was related to Eurydike, the grandmother of Alexander the Great (*Suda* s.v. «Leonnatos»). For his appointment as *somatophylax* see Arr. 3.5.5; for his special commands see esp. Arrian, Book 6, *passim*. For Hephaistion's early career see my comments in *Historia* 27 (1978) 226-227, thought I was wrong to doubt that Hephaistion was a boyhood friend of Alexander.

44. Berve, *Das Alexanderreich* i. 119; ii. 92-93.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

given the chance. And this may have been what Philip had in mind when he brought the Pages to Pella and separated them from their families: loyalty to the king superseding family and local political interests.

IV. Politics and Individuals

By way of conclusion, it remains to consider briefly the intangible factors: personal ambition, political opportunism and survival. These, of course, undermine any attempt at systematic delineation of factions. Family ties are severed when «in-laws» became outlaws, or when other opportunities present themselves. «Friends» become the agents of each others' destruction, as in the case of Kleandros, who murdered Parmenion on the orders brought by another friend, Polydamas. Sons reject their fathers, nephews their uncles, and brothers do not cooperate as well as might be expected. All of which contributes to a picture of a «dog-eat-dog» society in ancient Macedonia, where factions are make-shift alliances, ill-defined and of short duration. What they are seen to be in the age of the *Diadochoi*, the Macedonians were already in the reigns of Philip and Alexander: suspicion, perfidy and ruthless murder were established practices at the Court, and they permeated the rest of aristocratic society. Thus, while we might be able on occasions to talk about «the conservative element» or «the traditionally minded» (Schachermeyr's *altmakedonisch gesinnt*), these labels reflect the attitudes of some Macedonians to their state. But how they operated within that state was determined, to a large extent, by the principle of «looking out for number one».

Freiburg i. Br. / University of Calgary

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google
Original from
INDIANA UNIVERSITY

24

ANDRISCUS AND THE REVOLT OF THE MACEDONIANS, 149-148 B.C.

Jean M. Helliesen

In 149 B.C. the Macedonians revolted against the Roman settlement that followed the Third Macedonian War. Their leader was a pretender named Andriscus, who claimed to be a son of Perseus and who took the dynastic name of Philip. For this reason Andriscus is also known as the Pseudophilip. Of the great Hellenistic states that succumbed to Rome one after another, Macedonia was the one with the oldest and strongest tradition of monarchy and the first to lose it. There is no need to belabor the partition of Macedonia by the Romans into sections without names, the introduction of republican self-government to a people with no tradition of self-government, the removal of the entire former governing class to Rome along with the royal family. No wonder, then, that Macedonians responded to Andriscus and his attempt to restore what they believed to be the Antigonid monarchy to Macedonia.

Not much attention has been paid to Andriscus himself, except to reiterate the uniformly hostile opinion of the ancient sources that he was a fraud. This paper intends to give a brief summary of the career of Andriscus, an analysis of the story he told about himself, and an explanation of the impact he created upon Macedonians in Syria, Asia Minor and Macedonia proper.

I

The evidence for the career of Andriscus is entirely literary[1]. Polybius, Diodorus, the *Periochae* of Livy and Zonaras are the best sources. Andriscus first appears on the historical scene in Antioch as a mercenary soldier in the

1. It is now universally recognized that Andriscus did not strike coins of any denomination. See N. Olcay and H. Seyring, «Le Trésor de Mektepini en Phrygie, I», *Institute Français d' Archéologie de Beyrouth, Bibliothèque archéologique et historique* 82 (1965) 29-30; M. Thompson «A Hoard from Northern Greece», *ANSMN* 12 (1966) 57-63; C.M. Kraay, *Greek Coins and History* (London 1969) 9-11; Boehringer, *Zur Chronogie Mittelhellenistischer Munzserien 200-160 v. Chr.*, Vol. 5 of *Antike Münzen und Geschnittene Steine* (Berlin 1972) 107-116; O. Mørkholm, *A Survey of Numismatic Research 1972-1977* (Bern 1979) 73.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

service of Demetrius I of Syria in 152[2]. Diodorus says that because of his resemblance to Philip, the son of Perseus, Andriscus was jokingly called «son of Perseus»[3]. He, in turn, is said to have taken this seriously and to have maintained that he was indeed a son of Perseus. Some people believed him and gradually a crowd gathered around him and demanded that Demetrius either restore Andriscus to the throne of Macedonia or abdicate himself, if he were unwilling to act like a king. Demetrius had Andriscus arrested and sent to Rome with a full report of his pretensions.

The Romans paid little attention to him; the Senate ordered him to live in a certain city of Italy, but he escaped from here and sailed to Miletus. Here, too, he gained a following, and acquiring a sizable band in western Asia Minor. he made his way to Thrace where, he had learned, a sister of Perseus was married to a Thracian ruler named Teres. Teres recommended him to other Thracian chieftains, one of whom agreed to join Andriscus in his invasion of Macedonia[4].

Andriscus and his followers entered Macedonia in the spring of 149 but were repulsed and forced to withdraw to Thrace. Three or four months later, in the summer of 149, he defeated Macedonian levies in two battles on either side of the Strymon River and became master of the whole of Macedonia[5]. As soon as he had control of the cities, he was crowned king and began to rule in Pella[6].

The Romans sent a legation headed by Scipio Nasica to investigate; Nasica found the situation more alarming than originally believed and sent back a message to that effect. The Senate immediately dispatched one legion under the command of a praetor, P. Iuventius, who was killed along with most of the legionaries in a battle with Andriscus and the Macedonians in the summer of 148. The Romans now sent out Q. Caecilius Metellus, a praetor, who lured Andriscus' entire cavalry over to the Roman side and defeated Andriscus and his army. Andriscus fled to Thrace, where he raised yet another army, but this too was defeated by Metellus. Andriscus was betrayed to the Romans by a Thracian dynast, sent to Rome in chains and exhibited in the triumph of Metellus in 146[7]. He was probably put to death afterwards.

2. Diod. 31. 40a. For the date, *Per.* 48.

3. Diod. 31. 40a. The resemblance is also attested in Florus 1. 30. 3.

4. Diod. 32. 15; Zonar. 9. 28. 2-3.

5. Pol. 36. 10. 4-5; Diod. 32. 15. 7.

6. Ampel. 16. 5. That Andriscus actually became king is certain from Vell. Pat. 1. 11. 1 and Florus 1. 30. 3; it is also implied in Florus 1. 30. 5; Jerome *ad. ann.* 152.

7. This summary is based on Diod. 32. 9b; Zonar. 9. 28. 4-7; *Per.* 50; *Oxy. Epit.* 50; Vell. Pat. 1. 11. 2; Paus. 7. 13. 1; Florus 1. 30. 5; Ampel. 16. 5; *FGrHist* 260 (Porphyry) F3 [19]; Eutrop. 4. 13; Aur. Vict. *de Vir. Ill.* 61.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

II

Andriscus' own story is preserved in a fragment of Diodorus and in the *Periocha* of Livy Book 49[8]. According to the *Periocha*, Andriscus claimed to be a son of King Perseus and a concubine. He said that while still a child he had been entrusted by his father to a certain Cretan during the war with the Romans and that this Cretan had brought him up at Adramyttium. Andriscus maintained that he was unaware of his true identity until he reached puberty and that when he learned who he actually was, he went straight to Demetrius of Syria, hoping for help.

This story was well known to ancient historians. They knew that Andriscus had been brought up in humble circumstances, and the tradition grew that his father had been a fuller in Adramyttium[9]. The sources also realized that Andriscus did not take the name of Philip until he invaded Macedonia[10]. Because they did not believe that he was a son of Perseus and because they thought he had no right to this royal Macedonian name, they dubbed him «the false Philip». Yet modern historians have insisted that Andriscus was called «the false Philip» because they believe he was trying to impersonate Philip, the son of Perseus, who had died in Alba in Italy at the age of eighteen between 163 and 160[11]. Mommsen wrote, «He called himself Philip, the son of King Perseus, whom he strikingly resembled, and the Syrian Laodice»[12]. In 1894 Wilcken suggested that the text of *Periocha* 49 which says that Andriscus asserted *ex paelice se (et) Perseo rege ortum* be emended to read *Laodice* instead of *paelice*[13]. The suggestion is clever, but it destroys entirely the internal logic of Andriscus' claim. A claim that he was a son of Perseus by a concubine could not easily be refuted. But any claim that he might make to be a son of Perseus and his wife Laodice could most certainly and easily have been disproven by anyone who had been associated with the royal court. The entire career of Andriscus and any measure of success he achieved in Macedonia must have been based on the fact that Andriscus claimed to be an *illegitimate* son of

8. Diod. 32. 15. 2. The story is similar to that of *Per.* 49 but more condensed. E. Schwartz, «Diodorus», *RE* 5 (1905) 689-90 has demonstrated Diodorus' dependence on Polybius for Books 28-32 and it is surely safe to assume that not only Diodorus but also the *Periocha* of Livy Book 49 reflect Polybius' original report. They both tell essentially the same story, differing only in details.

9. He is called κναφεύς by Lucian *Ind.* 20 and described as *in fullonio natum* by Amm. Marc. 14. 11. 31. Only these two late sources connect him with this profession.

10. Compare Diod. 31. 40a and 32. 15. 1-7 with the end of 32. 15. 7 and 32. 9b; *Per.* 49; Zonar. 9. 28. 2; Tac. *Ann.* 12. 62; App. *Lib.* 135; Florus 1. 30. 3; Ampel. *Lib. mem.* 44; Aur. Vict. *de Vir. Ill.* 61; Eutrop. 4. 14. 2; Amm. Marc. 14. 11. 31 and 26. 6. 20; *FGrHist* 260 (Porphyry) F3 [19].

11. Pol. 36. 10. 3. Liv. 42. 52. 5 raises some question as to whether this Philip was a son of Perseus or a son of Philip V whom Perseus adopted. Subsequent passages of Livy show that in any case Perseus always considered this child his heir (44. 45. 8; 45. 6. 9-10 and 28. 9).

12. *RG* II (1861) 39-40.

13. «Andriskos», *RE* 1, 2 (1894) 2142.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Perseus and a woman who was *not* Laodice[14].

I believe this massive confusion among modern historians stems from a misreading of Polybius 36.10.3. In this passage Polybius points out how astonished the Greeks were when they heard that Macedonia had been invaded by someone named Philip, someone who seemed ἀεροπετής, because everyone knew that Philip the son of Perseus had died in Italy at the age of eighteen. Polybius never says that Andriscus was impersonating a dead man; on the contrary, he says explicitly that the astonishment of the Greeks was due *precisely* to the fact that everyone knew that Philip was dead. It is time to lay this confusion to rest. Andriscus took the name of Philip at the time he invaded Macedonia, not before, and he took it because it was a dynastic name and, moreover, the name of his supposed grandfather. He did *not* take the name of Philip to impersonate the «real» Philip. The ancient sources made this unequivocally clear; what they question is his right to do so.

III

We have seen that Andriscus first appears on the historical scene in Antioch in the service of Demetrius I and that he was jokingly called «son of Perseus» by his acquaintances. Andriscus is said to have resembled Perseus' son Philip both in appearance and in stature. These acquaintances, fellow mercenaries, must have been Macedonians, and furthermore, they must have been Macedonians who had done service under Perseus in order for them to have recognized the resemblance in the first place[15]. Edson has shown that mercenaries went to Egypt into Ptolemaic service from Macedonia after 168, but the presence of ethnic Macedonians who were recent emigres in Syria does not seem to be widely recognized[16]. There were, of course, Macedonians living in Asia Minor. When Andriscus escaped from Italy, presumably about 150, he sailed to Miletus, which had a Macedonian element in its population[17]. It is not possible from current evidence to determine whether the Macedonians of

14. On the question of legitimacy in ancient Macedonia, see W. W. Tarn, *Antigonus Gonatus* (Oxford 1913) 247-48 and n. 92 for Halyconeus and S. Dow and C. F. Edson, Jr., «Chryseis», *HSCP* 48 (1937) for Philip V. For a parallel instance see A. J. Toynbee, *Hannibal's Legacy* II (London 1965) 602, n. 5 on Aristonicus. Zonaras 9. 28. 2 states that Andriscus was related to Demetrius I of Syria διά τό γένος, and it has been assumed that the relationship he claimed was through Laodice. This is, however, wrong. See my article «Demetrius I Soter: A Seleucid King with an Antigonid Name», in *Ancient Macedonian Studies in Honor of Charles F. Edson* (Thessaloniki 1981) 219-228.

15. Diod. 31. 40a.

16. C. F. Edson, «Imperium Macedonicum», *CP* 53 (1958) 169, n. 59. F. Collins III, «The Macedonians of Aristonicus», *Ancient World* 3 (1980) 84 does recognize Macedonians from Macedonia in the army of Demetrius I of Syria.

17. Diod. 32. 15. 4: καί αὐτούς Μακεδόνας; 32. 15. 5: Νικόλαον τινα ψάλτην, Μακεδόνα τό γένος; M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques*, I (Paris 1949) 346 and n. 6.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Miletus were recent arrivals or of long standing; it is, however, possible to demonstrate that there were Macedonian military colonists living elsewhere in Asia Minor who were undoubtedly newly arrived there as a result of the fall of the Macedonian monarchy in 168.

Whole colonies of Macedonian military settlers or their descendants were to be found throughout western Asia Minor in Hellenistic and Roman imperial times. These are amply attested in literary, epigraphic and numismatic sources. Their foundation is generally attributed to the early Seleucid kings. However, in the western part of Lydia, which later became the kingdom of Pergamum, the evidence for six of eight colonies of Macedonian settlers goes back only to the early and mid-second century and the evidence for a seventh is even later. The eight colonies in question are: Thyatira, Nacrasus, Acrasus, Doedye, (-)espoura, Cobedyle, Dechtheira and Hyrcanis. There is no question that Thyatira was a Seleucid foundation. This is established through three inscriptions, all of which date from at least the first third of the third century[18]. Nacrasus is attested through literary, epigraphic and numismatic material as a Macedonian place, but the evidence comes exclusively from the Roman imperial period[19]. Hyrcanis and Acrasus are also well attested through literary, epigraphic and numismatic evidence, but in both cases the evidence is entirely from the Roman imperial period with the exception of one inscription for each place; both of these have been dated to the reign of Eumenes II (197-159)[20].

Of the remaining four, each is known through one inscription only. Three contain a regnal year of an Attalid king, which enables them to be dated as follows: Cobedyle 163/162; Doedye 161/160; (-)espoura 153/152. Robert has given a date sometime between 188 and 159 to the inscription from Dechtheira[21]. Each of the four contains the ethnic *Makedónes* and a place name; two of them also include a Macedonian month[22]. One additonal inscription of interest found near Apollonis contains neither a place name nor

18. M. Clerc, «Inscriptions de Thyatire et des environs», *BCH* 10 (1886) 398, § 1; *OGIS* 211; G. Radet, «Inscriptions de Lydie», *BCH* 11 (1887) 466, § 32.

19. *CIG* 3522; B. Head, *BMC Lydia* 165-69; P. Hermann and K. Polatkan, «Testament und Stiftung des Epikrates (Nakrason)», *SWA* 265, 1. Abhand. (1969) 7-8, 11. 7 and 25 for the correct form of the name; G. M. Cohen, «The Seleucid Colonies: Foundation, Administration and Organization», Einzelschrift 30 of *Historia* (Wiesbaden 1978) 15, n. 54.

20. Hyrcanis: P. Foucart, «La Plaine de l'Hermus», *BCH* 11 (1887) 91, § 11; *CIL* X, 1624; E. Bikerman, *Institutions des Séleucides* (Paris 1938) 83. J. and L. Robert, «Inscriptions de Lydie», *Hellenica* 6 (Paris 1948) 16 date this inscription to the first third of the second century. Acrasus: *OGIS* 290, where Dittenberger reads Ná]krason but Bikerman, 80, n. 6, Launey, 339 and n. 7 and L. Robert,*Villes de l'Asie Mineure*[2] (Paris 1962) 71-76 read "Ak]rason, followed by Cohen, 10, n. 2.

21. Doedye: *OGIS* 314; (-)espoura: J. Keil and A. von Premerstein, «Bericht über eine Reise in Lydien und der südlichen Aiolis», *Denkschriften Wiener Akad.* 53 (1910) 95 (hereafter cited as «Erste Reise»); Cobedyle: Keil and v. Premerstein, «Zweite Reise», *Denkschriften Wiener Akad.* 54 (1911) § 223; Dechtheira: J. and L. Robert, *Hellenica* 6, 22-23.

22. Doedye: Peritios; (-)espoura: Xandikos.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

the ethnic, but it has the name of a Macedonian month and a regnal year which places it in the first year of the reign of Attalus II (159/158)[23].

Modern scholars have focused on many aspects of the *katoikíai* of Asia Minor, such as their geographic location, whether they became elevated to the status of a *polis*, the nature of the military service, if any, owed by the colonists and whether the word *Makedón* really refers to an ethnic Macedonian or is used to describe a kind of elite infantryman. They have avoided the problem of dating by assuming that these were all foundations of the first two, perhaps three, Seleucid kings[24]. But contraty to the *communis opinio*, there is no evidence whatsoever that any of the above Macedonian military colonies except Thyatira was a Seleucid foundation. The earliest inscriptions for the Macedonian colonies of Hyrcanis and Acrasus and the single inscriptions for Dechtheira, Cobedyle, Doedye, (-)espoura have all been dated to the reigns of Eumenes II and Attalus II and the inscription found near Apollonis without a place name but with a Macedonian month also belongs to the reign of Attalus II. The four that contain regnal years date to a period between 163/162 and 153/152. As Collins has suggested, the evidence indicates that the colonies of Macedonian *kátoikoi* attested in these inscriptions from western Lydia are not third century Seleucid but must in fact be second century Attalid foundations[25].

How did the Attalid kings come to have Macedonian soldier-settlers recently arrived from Makedonia in their kingdom? It is generally accepted that the Attalids relied heavily on mercenaires for their army and that they established *katoikíai* of various nationalities who served in place of or in addition to the citizen army[26]. Among these were Macedonians, who are explicitly described as *kátoikoi* in the well-known decree of the city of

23. Keil and v. Premerstein, «Erste Reise», §94: Dystros.

24. F. Oertel, "Kátoikoi", *RE* 11(1922) 4; V. Tscherikower, *Die Hellenistichen Städtegründungen von Alexander dem Grossen bis auf die Römerzeit in Philologus*, Supplementband 19,1 (1927) 120-21; G. T. Griffith, *The Mercenaries of the Hellenistic World* (Cambridge 1935) 178; E. V. Hansen, *The Attalids of Pergamon* (Ithaca 1947) 160; Launey, 290; B. Bar-Kochva, *The Seleucid Army* (Cambridge 1976) 44 45; Cohen, 9-11 and 15. However, D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor* (Princeton 1950) 973 notes that the evidence for Cobedyle, Doedye, (-)espoura and Acrasus indicates that «these colonies might conceivably have been founded by the Pergamene kings». Griffith, 178, n. 4 had earlier rejected this idea as «improbable» with no further explanation.

25. Collins is, to my knowledge, the first to point this out. His discussion (see above n. 16) includes Cobedyle, Doedye, (-)espoura, Dechtheira and the inscription with the month of Dystros in it.

26. M. Rostovtzeff, «Pergamum», *CAH* VIII, 594-97; Griffith, 171-82; Hansen, 216-17; Launey, 431-32.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Pergamum of 133 which granted them, as well as others, Pergamene citizenship[27]. The assumption has been that these Macedonians were the descendants of the colonists settled by the Seleucids in the early years of the third century. Now Collins has demonstrated that a new, fresh wave of immigrants came from Macedonia to Pergamum during the middle of the second century. This idea should come as no surprise. We have seen that Macedonians emigrated to Egypt after the battle of Pydna and Diodorus makes it clear that there were recent immigrants from Macedonia among the mercenary soldiers in the service of Demetrius I of Syria[28]. The epigraphic evidence discussed above indicates that Macedonians also came to Pergamum after 168.

That this emigration took place only after 168 can be demonstrated. Manpower was a scarce resource for the Antigonids of the late third century and the first third of the second century. In 223 Antigonus Doson commanded 20,000 Macedonian infantry but put only 13,000 on the line in the battle of Sellasia[29]. In 197 Philip V had no more than 18,000 Macedonians, 16,000 in the army and the rest on duty elsewhere. He was forced to enroll boys of sixteen and any veteran still capable of fighting for the battle of Cynocephalae[30]. On the other hand, when Perseus reviewed his army at Pella in 171, he had 26,000 Macedonians, an actual increase of 8,000 men[31]. The fact that he could achieve this high figure makes it clear that there can have been no general exodus of Macedonians before the battle of Pydna[32]. Moreover, political considerations would have made it impossible for the Attalids to have had access to Macedonians in quantity. Only after 168 would there have been a significant number of Macedonian soldiers to recruit as *kátoikoi* and the epigraphic evidence indicates that this is exactly what happened.

And so it is understandable that when Andriscus escaped from Italy, he sailed for Asia Minor. He had been brought up in Adramyttium in Mysia, a seaport city for the kingdom of Pergamum, and he must certainly have known of the presence of Macedonians there who had served under Perseus[33]. He was undoubtedly hoping to gain the support of at least some of them, just as Aristonicus was to do in 133[34]. He made every effort to contact Macedonians; in Miletus he met among others a Macedonian harper who told him about a woman named Callippa who had once been a concubine of Perseus and who was now living in Pergamum with Athenaeus the Pergamene[35]. Her name may

27. *OGIS* 338.
28. 31. 40a.
29. Plut. *Arat.* 43. 1; Pol. 2. 65. 2
30. Liv. 33. 3. 4; 4. 4; 14. 3; 18. 9.
31. Liv. 42. 51. 3-5. F. Walbank, *The Hellenistic World* (Fontana: 1981) 89 gives 9,000.
32. Griffith, 245-46 agrees with this assessment.
33. *Per.* 49.
34. L. Robert, *Villes*², 265; Collins, *passim*.
35. Diod. 32. 15. 5.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

be significant; one of Perseus' admirals was named Callippus[36]. Diodorus says that she welcomed him and gave him money and royal insignia[37]. Zonaras says that Andriscus gathered together a band of revolutionaries, brought over a number of cities and welded together a force even before he reached Thrace on his way to Macedonia[38]. Although the evidence is circumstantial, it is reasonable to assume that the support Andriscus raised in Asia Minor was among the same Macedonians attested there by inscriptions who had come to Asia after 168. These followers would have been men who had gone into voluntary exile rather than live under the Roman settlement, and there is no doubt that they would have been eager to return to their homeland and to live under a restored Antigonid monarchy.

IV

The sources make it clear that after defeating the levies of the Macedonian μερίδες in two separate battles, there was no further resistance to Andriscus and he was crowned king in Pella. This is exactly the point that so mystified Polybius. How could it happen, he wrote in a well-known passage, that in spite of the many benefits the Macedonians had received from the Romans: liberation from monarchy and from taxation, the exchange of slavery for freedom and the end of civil strife and the slaughter of fellow citizens, the Macedonians revolted? Not only did the Macedonians revolt; the sources show that they fought bravely for Andriscus and defeated a Roman army in battle. Only after Metellus succeeded in seducing Andriscus' cavalry commander and the entire cavalry away from their allegiance was he able to defeat the army of the Macedonians, which had been divided into two parts for tactical reasons. Nor was Andriscus surrendered to the Romans by any Macedonians; he was betrayed by a Thracian dynast[39].

We are faced with the paradox that the Macedonians seem to have accepted Andriscus as a genuine Antigonid whereas the ancient sources reject the authenticity of his claim. Given the evidence that we have, it is impossible to establish the truth of this pretension. But the loyal support given him by the Macedonians and his own stubborn and intense motivation are themselves facts which must be taken into account. The most plausible explanation is that Andriscus himself believed himself to be a son of Perseus, and we cannot prove that belief to be false.

University of Wisconsin -La Crosse

36. Liv. 44. 28. 1.
37. 32. 15. 5.
38. 9. 28. 3.
39. 36. 17. See Walbank, *Polybius* (Berkeley 1972) 61, 63 and 176.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

25

ALEXANDER'S SETTLEMENTS IN CENTRAL ASIA

Frank L. Holt

In rugged and still remote regions of Central Asia lie the scattered remains of a remarkable episode in the history of ancient Greece. Silent cities and countless coins bear witness there to kings and colonists who broadened the Greek world beyond Bactria. Alexander's settlements in Central Asia were the source for this development, but the survival of these colonies as a Hellenistic kingdom must not obscure their difficult origins. During Alexander's lifetime and soon thereafter, these settlements showed few signs of permanent success. In fact, to the extent that Alexander's colonies were meant to insure this king's control over Bactria-Sogdiana, they were one of the worst failures of Macedonian foreign policy in the fourth century B.C.

In the most recent studies of Alexander's campaigns in this region, scholars have done much to clarify the problems which plagued the king[1]. The general conclusion has been that Alexander overcame all obstacles and achieved complete success through his policy of founding cities[2]. It has not been pointed out, therefore, that Alexander's settlements were themselves a large part of his political and military problems in the east[3]. These colonies did not complete the conquest of Bactria-Sogdiana, nor enforce a permanent peace. To the contrary, they caused three major revolts against Macedonian rule in the east -one by the Barbarians of Sogdiana and Scythia, and two by

1. The following publications of A. B. Bosworth and Pierre Briant are especially noteworthy: Bosworth, «Alexander and the Iranians», *JHS* 100 (1980): 1-21; Bosworth, «A Missing Year in the History of Alexander the Great», *JHS* 101 (1981): 17-39; Briant, «'Brigandage', dissidence et conquête en Asie Achéménide et hellénistique», *DHA* 2 (1976): 163-258; Briant, «Colonisation hellénistique et populations indigènes: la phase d'installation», *Klio* 60 (1978): 57-92. Also important are N.G.L. Hammond's fine biography, *Alexander the Great: King, Commander and Statesman* (Noyes: Park Ridge, N.J., 1980), and Donald Engels' study entitled *Alexander the Great and the Logistics of the Macedonian Army* (Berkeley: Univ. of California Press, 1978).

2. This view of Alexander's final triumph in the east has long prevailed, in spite of continuing research into the problem: *cf.* E. Badian, «The Administration of the Empire», *Greece and Rome* 12 (1965): 177.

3. Briant (above, note 1) comes closest to such a conclusion, but his analysis is primarily social and so falls short of a strong political or military judgement on this issue. I nevertheless owe much to his pioneering work.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

the Greek settlers themselves.

The familiar claim that these colonies brought peace to the region must therefore be reconsidered; it will be suggested instead that Alexander's settlements in Central Asia were a source of unrest and insurrection. It is important to realize in this regard that Alexander and his army marched completely across Bactria and Sogdiana before meeting any major military resistance. No battle was fought in the Macedonian invasion of Bactria because the threat from Bessus never materialized. In fact, the troops collected under Bessus' command deserted and disbanded to their native villages, while the principal Bactrian cities -including the satrapal capital itself- opened their gates to the invaders[4]. When Alexander later advanced into Sogdiana, Bessus was betrayed by his last supportors, including Spitamenes[5]. Traversing all of Sogdiana, Alexander reached the Jaxartes River without serious opposition[6].

The success of this long march is startling in light of later events, and one must wonder whether the natives had really been rallied by Bessus to a 'national war of resistance'.There is no evidence to suggest that there was strong native opposition to Alexander's nominal rule over the region; yet, at the *end* of the king's march through these satrapies a major revolt did erupt. The question is, why, and why there? The circumstances suggest that the planned settlement of Alexandria-Eschate, Alexander's first city-foundation anywhere in Bactria-Sogdiana, may have finally provoked a native attack on the Macedonian army. It was, in fact, after the site had been selected and the initial planning begun that the immediate area rose up in revolt, so that Alexander was temporarily diverted from the project by the sudden outbreak of fighting[7].

4. For Bessus' troop-strength, see Curtius 6. 6. 13, 7. 4. 20, 7. 4. 30, and Arrian 3. 28. 8. Rather than contest Alexander's invasion while the Macedonians were struggling across the Hindu Kush, Bessus decided upon a scorced-earth policy (Curtius 7.4.1–19; Arrian 3. 28). The Bactrian troops then deserted, Bessus retreated into Sogdiana, and Alexander advanced unopposed through the area (Curtius 7. 4. 19–21; Arrian 3. 29).

5. Curtius 7. 5. 19-26, 36-43; Arrian 3. 29 - 30. 6; Diodorus 83. 8-9. Again, the Macedonian army had been vulnerable to attack since the desert crossing from Bactria to the Oxus was a considerable disaster: Curtius 7. 5. 1-18; Arrian 3. 28. 8. Yet, even though Bessus had planned to hold the Oxus (Curtius 7. 4. 5), Alexander found no opposition there and could afford to dismiss 900 veterans (Curtius 7. 5. 27; Arrian 3. 29 - 4. 5).

6. Alexander's cavalry was resupplied with horses from the area and his forces passed through heavily fortified Maracanda, the chief city of the region, without incident: Arrian 3. 30. 6; *cf.* Curtius 7. 6. 10 for the defenses of Maracanda. This passage in Curtius (which mentions hostilities) has created much unnecessary confusion, and must here be clarified. The context of Curtius' remarks is not Alexander's (uneventful) march *to* the Jaxartes, but a later episode. This should be clear from Curtius' previous statement (7. 5. 36) that Alexander had already reached the Tanais (Jaxartes). There is nothing in Curtius' statement which contradicts Arrian, who himself places the Maracandan conflict after Alexander had reached the Jaxartes: Arrian 4. 5. 2 and 4. 6. 4, which (like Curtius) states that Alexander reached Maracanda *from* the Jaxartes on the fourth day.

7. Alexandria-Eschate: Arrian 4. 1. 3-4, 4. 4. 1; Curtius 7. 6. 13, 25-27; Justin 12. 5. 2. The revolt: Arrian 3. 30. 10, 4. 2-4; Curtius 7. 6. The native resistance spread quickly and easily because

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

When the king was able to return to this site, the city's walls were hurriedly raised to a defensible height in the face of enemy opposition[8]. Indeed, the principal aim of those dwelling on the opposite shore of the Jaxartes was to destroy the offending city and to drive off those settled there[9]. It seems quite clear that the sudden outbreak of hostilities must be associated with Alexander's first attempt to found settlements in Bactria-Sogdiana. The rebellion was aimed not against Alexander as king or conqueror, but against Alexander as colonizer. The presence of a Macedonian king and his army could be tolerated, as already shown, but sudden changes in the socio-economic structure of the region was another matter. It was Alexander's purpose, according to our sources, to build the city as a bulwark against the Scythian nomads who inhabited the trans-Jaxartes[10]. He hoped, therefore, to inhibit the traditional intercourse between Sogdiana and Scythia by militarizing the Jaxartes under direct Macedonian control[11].

The establishment of Alexandria-Eschate merely provoked for the present what Alexander wished to prevent for the future -an active and hostile confederacy of Scythians and Sogdians. The diverse populations living along both sides of the Jaxartes immediately resisted this effort to create an artificial march state between them[12]. Thus, in spite of praises past and present, Alexander's settlement policy led to provocation rather than peace. The king raided Scythia, but this did not inhibit its support of the Sogdians -much less pacify Asia as Curtius claimed[13]. The king fortified Alexandria-Eschate and hoped to strengthen his rule over the neighboring population, but even massacre and *andrapodismos* had little effect beyond increasing the turmoil

the Macedonians, and their numerous garrisons, were caught by surprise after so little hostility had hitherto been encountered.

8. Arrian 4. 4. 1.

9. Curtius 7. 7. 1.

10. Arrian 4. 1. 3-4; Curtius 7. 6. 13. The city was to be a military base from which Sogdiana could be defended and the Scythians attacked, as Alexander did when the foundation was established: Arrian 4. 4. 2-4, 5. 1 and Curtius 7. 7. 5-29, 7. 8. 1-7. 9. 17.

11. Alexander had previously warned the Scythians not to cross the Jaxartes without his permission: Curtius 7. 6. 12.

12. Alexander's animosity toward the Scythians may be easily understood. These nomadic peoples were generally perceived by Greeks as uncivilized predators who endangered sedentary societies (*cf.* Curtius 7. 8. 8-30; Arrian 4. 17. 5). On this classical stereotype, see F. Hartog, «La question du nomadisme: les scythes d'Herodote», *AAASH* 27 (1979): 135-148, and his book *Le miroir d'Herodote: Essai sur la representation de l'autres* (Paris: Gallimard, 1980). P. Briant, too, has done much to improve our understanding of this particular problem (see above, note 1). He argues that the nomad menace was one of Alexander's own making; otherwise, the Jaxartes was a natural meetingplace of nomads and settled peoples, not a perpetual 'march state'. In fact, this traditional interaction was precisely what Alexander feared: Arrian 4. 3. 6; 4. 5. 4-6. 2; 4. 16. 4-17. 2; Curtius 6. 6. 13; 7. 4. 6; 7. 7. 1, 31; 8. 1. 3; 8. 3. 1; Strabo 11. 8. 8 (513).

13. Curtius 7. 9. 17, who then contradicts himself by continuing his description of prolonged native resistance.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

which had precipitated the crisis[14]. If the natives of this area were unable to pursue the political, social, and economic patterns of life to which they were accustomed, they were certainly not thereby pacified. Indeed, the problem was self-perpetuating since Alexander's counter-measures (political and military) only contributed to the original causes of the revolt. Thus, as the king was forced to carry his campaigns throughout much of Sogdiana, Spitamenes with his Sogdian and Scythian cavalry widened the war as far south as Bactria[15].

In the valleys of southeastern Sogdiana, Alexander established additional military colonies[16]. It was while operating in this region that the king may have selected the now-famous site of Ai Khanoum for settlement[17]. Paul Bernard, the French excavator of this city, has argued that it was Alexander's obvious intention to seal this frontier against Scythian nomads[18]. If so, the king was indeed embarked upon a systematic effort to rid Sogdiana of Scythian influence[19].

This policy of Alexander was certainly not well rewarded since the influence of the nomadic Scythians was never eliminated from Sogdiana by Alexander or his successors. Furthermore, his efforts to colonize the area seemed to complicate the task of establishing firm Macedonian control. The bitter struggle made it impossible for Alexander to reconcile the population to foreign rule, so that the means of establishing order was also the cause of continued fighting. Thus peace and prosperity were hardly the result of these settlements in Central Asia.

It was conciliation rather than colonization which brought Alexander some success in Sogdiana, as his treatment of Oxyartes, Chorienes, and Sisimithres suggests[20]. This does not mean, however, that matters were finally

14. Arrian 4. 2-4. 4; Curtius 7. 6. 16-23.

15. The events of this year (328 B.C.) have now been examined at length in a study by A. B. Bosworth, «A Missing Year in the History of Alexander the Great», *JHS* 101 (1981): 17-39. Favoring Curtius' narrative over that of Arrian, Bosworth has revised both chronological and geographical details. I concur for the year 328 B.C., but cannot agree with his conclusions for 327 and lament that he did not examine the causes of the conflict in 329.

16. Curtius 7. 10. 15 mentions six foundations in Margania, which Bosworth («Missing Year», pp. 24-29) locates not in the oasis of Margiana, but the hills of Tadzhikistan.

17. The possibility is mentioned by Bosworth, «Missing Year», p. 29; see also P. Bernard's tentative identification of the city as Alexandria-Oxiana in Sogdiana: P. Bernard and H.-P. Francfort. *Études de géographie historique sur la plaine d' Ai Khanoum* (Paris CNRS,1978), pp. 5-9.

18. P. Bernard, «Ai Khanoum on the Oxus: A Hellenistic City in Central Asia», *PBA* 53 (1967): 74-75, 89; Bernard, «Ai Khanoum: Ville coloniale grecque», *DA* 5 (1974): 102.

19. Briant suggests that Alexander sought to limit the powers of the semi-independent Sogdian chieftains by converting their territories into *chora basilike*: «Colonisation», *Klio* 60 (1978): 72-73.

20. *Ibid.*, pp. 73-74. Unable to eliminate such leaders, Alexander co-opted them. This policy proved far more conducive to peace than direct Macedonian control through military colonies. In fact, as shown below, the colonies continued to cause unrest

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

resolved or that Macedonian control was secure. Alexander's only immediate achievement lay in the fact that he was able, after two difficult years, to extricate himself from a problem for which his settlements were no solution.

Even as the king marched on to India, he was forced to leave an army of over 13,000 to occupy this 'pacified' area[21]. Soon thereafter, there were said to be some 23,000 settlers distributed among Alexander's new colonies in Sogdiana[22]. Even during the worst years of the rebellion, Alexander had considered a force of 3,000 sufficient to hold Sogdiana, so one must wonder whether order had yet been imposed[23]. In any case, to whatever extent the area had been secured under Macedonian rule, these settlements soon again undermind Alexander's aims.

The men left behind by Alexander were many, but they were in no mood to provide either peace or permanent Macedonian rule; in fact, many were openly mutinous[24]. Disaffected and determined to abandon the settlement of Bactria-Sogdiana, many of these Greek colonists rose up in rebellions whenever the opportunity arose. One uprising occurred when it was rumored that Alexander had been killed in India, a second when the king actually expired at Babylon in 323 B.C.[25]. In the first case, by the time it was learned that Alexander had survived his injury in India, matters had gone too far in Bactria and Sogdiana. Among several rival Greek factions, the most audacious was led by one Athenodorus, who had seized the poorly-guarded citadel of Bactra[26]. He then urged the barbarians to join the revolt, and even took the title of king[27]. Yet another faction-leader was Biton, a fellow countryman of

21. Curtius 8. 1. 19; 8. 2. 14; Arrian 4. 17. 3 and 4. 22.

22. On Alexander's colonies and garrisons, see Strabo 11. 11. 4; Justin 12. 5. 13; Curtius 8. 1. 3; 10. 2. 8; Arrian 3. 29. 1; 4. 5. 2; and 4. 16. 4-5. Diodorus 18. 7. 2 mentions 23,000 disgruntled settlers.

23. Curtius 7. 10. 10.

24. Justin 12. 5. 13.

25. The first revolt (326/5 B. C.): Diodorus 17. 99. 5-6; Curtius 9. 7. 1-11. The Second Revolt (323): Diodorus 18. 7. 1-9. These revolts have rarely been treated at length, although passing references to the unrest of the Bactrian settlers are common in general histories. The only recent study of the revolts is by G. A. Koshelenko, «The Revolt of the Greeks in Bactria and Sogdiana in Light of Fourth Century Social and Political Theory», *VDI* 119 (1972): 59-78. Koshelenko attributes the revolt to an ideological clash between Macedonian and Greek (Aristotelian) political theory, but his argument has little evidence to support it.

26. Both Curtius 9. 7. 1 and Diodorus 17. 99. 5 make it clear that the settlers were Greeks, no doubt mercenaries. Few Macedonians, except those disabled in combat, were left behind by Alexander. The satrap Amyntas may have commanded some fellow-Macedonians at Bactra, but the disappearance of Amyntas suggests that he and any such troops were killed when Athenodorus stormed the citadel of Bactra. By 323, the satrap is Philip (Diodorus 18. 33), but he also disappears in the course of the second settlers' revolt soon after Alexander's death. Other Macedonian satraps in the east were killed by Greek mercenaries as well: Arrian 6. 27. *cf.* 6. 15.

27. Curtius 9. 7. 2-3. Athenodorus assumed the title «non tam imperii cupidine quam in patriam revertendi cum eis qui auctoritatem ipsius sequebantur».

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Athenodorus[28]. This Biton plotted the assassination of Athenodorus, a deed carried out by a Bactrian named Boxus as the new 'king' reclined at a banquet; however, the removal of Athenodorus was no remedy at all. The Greeks were divided on the question of the assassination, and those who disapproved were not easily deterred from killing Biton in return[29].

Alexander's settlements were already in chaos while the Macedonian king was still in the East, yet matters grew even worse. As Biton plotted against those who had saved his life, he was seized in turn with Boxus. The Bactrian was executed summarily while Biton was sentenced to torture as well as execution. In the midst of torture, however, Biton was rescued by another faction and his oppressors were forced to flee[30]. Biton and his followers were thus able to evacuate Bactria-Sogdiana and, so Curtius claims, made their way back to Greece[31]. Diodorus, whose account is much less detailed, does report that a band of 3,000 marched homeward with great difficulty, but they were later massacred by the Macedonians after the death of Alexander[32].

These events make it certain that Bactria-Sogdiana was in great turmoil by the time of Alexander's death. Revolts and assassinations had become the sad sequel of the king's effort to colonize this region. When the king in fact died at Babylon in June 323, the eastern settlers collected together a veteran force of more than 20,000 infantry and 3,000 cavalry under the command of Philon of Aeniania[33].

The response of Perdiccas to this second settlers' revolt was to dispatch from Babylon an army under the command of Pithon, a former bodyguard of Alexander and an early supporter of Perdiccas' ascendancy[34]. Pithon was given 3,800 Macedonian soldiers, with an additional 18,000 troops to be supplied en route by other satraps; the expeditionary force reached Bactria at a full strength of some 21,800 (13,000 infantry and 8,800 cavalry)[35]. Perdiccas allegedly instructed Pithon to kill 'all' whom he conquered and to distribute the

28. Curtius 8. 7. 4-11. The native city of Biton and Athenodorus unfortunately is not identified.

29. Curtius 9. 7. 5-6. Biton claimed that he was defending himself against a plot set by Athenodorus.

30. Curtius 9. 7. 7-10. These events, and the shifting factions which shaped them, were not easily explained by Curtius: «incertum ob quam causam».

31. Curtius 9. 7. 11.

32. Diodorus 17. 99. 6. The demise of these men may be linked to the massacre of those who revolted in 323, since the number 3,000 is given there as well: Diodorus 18. 7. 6.

33. Diodorus 18. 7. 1. This large force has often been questioned, but the size of the army sent against it (below, note 34) lends credibility to Diodorus here. Briant, «Colonisation», *Klio* 60 (1978): 85 considers 23,000 a conservative figure.

34. Diodorus 18. 4. 8 and 18. 7. 1-9. On events of this period and the major persons involved, see R. M. Errington, «From Babylon to Triparadeisos: 323-320 B. C.», *JHS* 90 (1970): 49-77, although Errington pays scant attention to eastern affairs.

35. Diodorus 18. 7. 3, 5.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

spoils among his soldiers. The reason for such severity, explains Diodorus, was that Perdiccas suspected that Pithon would try to win over the rebels and unite them with his expeditionary army, enabling him to establish independent rule over the eastern satrapies[36].

There is a problem, of course, since none of these troops were interested in remaining in the east, a notable flaw in Pithon's 'plan'. There is, too, the question of Perdiccas' wisdom in ordering a wholesale slaughter of all settlers just to thwart Pithon's alleged ambitions. In any event, could 23,000 rebels be totally annihilated by an army somewhat smaller in size? Although a massacre did indeed take place, there is no reason to assume (as some have done) that all 23,000 of the rebellious colonists were killed[37]. Diodorus, in fact, describes in fair detail what actually transpired. We are told that Pithon subborned Letodorus, a commander of 3,000 of the rebellious colonists, through the agency of a certain Aenianian[38]. During the battle between Pithon and Philon, this Letodorus and his troops withdrew to a hillside and refused to fight. As a result, the rebels under Philon were thrown into confusion and so fled the battlefield[39].

With the battle won, Pithon sent a herald to those defeated, ordering them to disarm and return to their own colonies. After an exchange of pledges, the Greeks were intermingled with the Macedonians. Pithon's troops, however, recalled Perdiccas' orders and so set upon the Greek prisoners in spite of their oaths. All the Greeks were killed and their possessions were confiscated as plunder.

In view of these events, it seems clear that the massacre of rebels involved the 3,000 with Letodorus, not all who fled the battle[41]. That Pithon had hoped to spare these particular rebels for services rendered may account for the story of Perdiccas' suspicions and pre-emptive orders. But whatever Perdiccas' exact orders, they were interpreted by the Macedonian troops with an eye toward money and revenge. Service in Bactria, whether temporary or not, seldom brought out the best in men from the Mediterranean. These Macedonians, after all, had developed first-hand only a few years before a great repugnance for

36. Diodorus 18. 7. 4-5.

37. See F. W. Walbank, *The Hellenistic World* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1982), pp. 44-5.

38. Diodorus 18. 7. 5. Philon, the leading general of the rebel army, was himself from Aeniania (Diod. 18. 7. 2). It seems that Pithon was exploiting native Greek loyalties, just as Antiochus the Great tried to do later in Bactria. The Aenianians were one of the twelve tribes in the Delphic Amphictyony and inhabited the Spercheus River Valley.

39. Diodorus 18. 7. 6.

40. Diodorus 18. 7. 7-9.

41. Whether Diodorus 17. 99. 6 also refers to Letodorus' men is uncertain. The recurrence of the number 3,000 may be a doublet; but, if so, the problem may lie in the first reference (Book 17) rather than the second (Book 18).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Bactria. Having returned west as far as Babylon, and eager to continue on to Macedonia, they had suddenly been ordered instead to march again to Bactria. Letodorus and his like were the reason for this onerous duty, so it is little wonder that the mood of the Macedonians was murderous[42]. There may also have been some vengeance taken if the Macedonian satrap had indeed been killed earlier; his successor Philip, appointed at Babylon in 323, is also missing in our accounts of the second revolt and may have been killed as well.

Pithon's expedition did not end in the extinction of Greek colonies or colonists in Bactria. At least 3,000 were killed, but perhaps a great number remained. For these survivors of the second revolt, however, the situation could hardly have seemed worse. They were prisoners more than pioneers, men unhappy to be in Bactria but unable to fight their way back west. Thus, there is little positive evidence that Bactria-Sogdiana ever became a pacified part of Alexander's ephemeral empire: four satraps had been variously assigned since Alexander's arrival (the 'retired' Artabazus, the murdered Cleitus, and the 'missing' Amyntas and Philip). There are three major revolts setting barbarians against Greeks and Macedonians, Greeks against Greeks, and Greeks against Macedonians. What settlement (if any) had been imposed by Pithon remains a mystery. The next known appointment of a satrap (Stasanor of Soli) occurs several years later in 320 B.C. as part of the administrative arrangements of Antipater at Triparadeisos[43].

The over-all picture of eastern affairs during this troubled period is one of waning Macedonian control. The extent to which the Macedonians were able to maintain rule over this region was limited to the coercion of rebellious Greek colonists, and even that at a great distance by dispatching a punitive expedition. By 320 B.C., the satrap sent to administer this restless province was a Greek, not a Macedonian. As the Macedonians became more pre-occupied with their power struggles in the west, this Stasanor and his Greek settlers were left more and more to their own devices.

To argue, therefore, that Alexander's settlements in Central Asia were the agents of Macedonian rule and permanent peace seems altogether unwarranted. Whether the fault of the king or his colonists, these settlements may

42. This particular point has been made by P. Briant, «D'Alexandre le Grande aux Diadoques: Le cas d'Eumene de Kardia», *RIA* 75 (1973): 63, in order to explain Eumenes' struggle against the prevailing wish of Macedonian soldiers to return home. As he notes, the desire of the Greeks to return west was no different during this tumultuous period.

43. Diodorus 18. 39. 6; Arrian *FGH* 156 F 9. This Stasanor may be the Stasanor mentioned in Justin 41. 4. 1 who had reportedly been satrap of Parthia because «no Macedonian would accept the position».

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

instead be considered one of the most frustrating failures of Macedonian foreign policy in the fourth century B.C.[44]

University of Houston

44. Although important work continues on this problem,the notes of this paper reflect only those published prior to September 1983, the date of the Symposium.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

26

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ ΤΟΥ ΔΙΟΥ

Γιώργου Καραδέδου

Η πρώτη επισήμανση της θέσης του ελληνιστικού θεάτρου του αρχαίου Δίου έγινε από τον Leake[1]. Το 1928 ο Γ. Σωτηριάδης[2] επιβεβαιώνει την ύπαρξή του με παρατηρήσεις στη μορφή του εδάφους στα νότια της αρχαίας πόλης, όπου υπάρχει μια έξαρση σε σχήμα πετάλλου (εικ. 1 και 2).

Οι πρώτες δοκιμαστικές τομές στην περιοχή του θεάτρου έγιναν από τον κ. Γ. Μπακαλάκη το 1970[3]. Ουσιαστική όμως ανασκαφή άρχισε με τον κ. Δ. Παντερμαλή[4] από το 1973, η οποία, με μικρή διακοπή δύο μόνο ετών, συνεχίζεται μέχρι σήμερα.

Η ανασκαφή παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες εξ αιτίας των κεκλιμένων στρωμάτων, της συστηματικής αποξήλωσης και της κακής κατάστασης διατήρησης του οικοδομικού υλικού, πράγμα που μας αναγκάζει πολλές φορές να ακολουθούμε τα αποτυπώματα των λίθων ή των πλίνθων πάνω στο έδαφος.

Σχετικά με τον τρόπο ανασκαφής, γίνεται αναφορά μόνο στο σχήμα των τομών του κοίλου που χαράσσονται σφηνοειδείς, δηλαδή με πλευρές που συγκλίνουν στο κέντρο της ορχήστρας. Οι κυριότεροι λόγοι που υπαγορεύουν αυτόν τον τρόπο χάραξης είναι: α) η καλλίτερη παρακολούθηση των στρωμάτων, β) η αποφυγή αλλοίωσης των υψών στις στρωματογραφίες και γ) η ευκολία στη σχεδίαση.

Η μέχρι σήμερα ανασκαφή έχει αποκαλύψει τον πέτρινο αποχετευτικό αγωγό γύρω από την ορχήστρα, ένα μεγάλο μέρος του κοίλου και των παρόδων, τη «χαρώνεια κλίμακα», καθώς και ένα μεγάλο μέρος από το κτίριο της σκηνής.

Επειδή η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη και πολλά σημεία ή δεν έχουν ανασκαφεί καθόλου ή η έρευνα δεν προχώρησε στον επιθυμητό βαθμό, πολλές από τις ερμηνείες που δίνονται δεν είναι οριστικές και φυσικά διατυπώνονται με κάθε επιφύλαξη, περισσότερο σαν σκέψεις και λιγότερο

1. M. W. Leake, *Travels in Northern Greece* (Amsterdam 1967)², τόμ. III, σ. 409.
2. Γ. Σωτηριάδης, «Ανασκαφή Δίου Μακεδονίας», *Π.Α.Ε.* 1928, σ. 78.
3. Δ. Παντερμαλής, «Ανασκαφή Δίου», *Α.Δ.* 26 (1971), Β΄ 2 Χρονικά, σ. 401.
4. Δ. Παντερμαλής, «Ανασκαφικαί έρευναι εις Δίον», *Α.Δ.* 29, (1973-74), Β΄ 3- Χρονικά, σ. 699.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Εικ. 1. Τοπογραφικό διάγραμμα περιοχής Δίου (από τη διπλωματική εργασία των αρχιτεκτόνων Βρετζάκη Ελένης και Ζωχιού Νίκου).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Εικ. 2. Ελληνιστικό θέατρο Δίου. Αεροφωτογραφία (από το αρχείο του καθηγητή κ. Δ. Παντερμαλή).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

σαν οριστικά συμπεράσματα.

*

Πρόκειται για ένα θέατρο με τυπικά ελληνιστική διάταξη, το οποίο παρουσιάζει αρκετές ιδιομορφίες. Η θέση του έξω από την πόλη σε σχέση με τα ιερά, το μέγεθός του (διάμετρος ορχήστρας περίπου 26 μέτρα) και η επιμελημένη κατασκευή του, δείχνουν τη σημασία του για την ιερή πόλη των Μακεδόνων και επιβεβαιώνουν παράλληλα τις ιστορικές μαρτυρίες.

Σύμφωνα με τον Διόδωρο[5] ο Αρχέλαος (413-399 π.Χ.) είναι ο πρώτος που καθιέρωσε προς τιμήν του Δία και των Μουσών «σκηνικούς αγώνες» και «πανήγυριν» που διαρκούσε εννέα ημέρες (μια για κάθε Μούσα), καθιερώνοντας έτσι το Δίον μεγάλο εκπολιτιστικό κέντρο της Μακεδονίας. Κάλεσε μαζί με άλλους λόγιους και καλλιτέχνες τον Ευριπίδη, ο οποίος ανέβασε χάριν αυτού το δράμα «Αρχέλαος»[6]. Είναι ακόμη γνωστό ότι, εκτός από τον Ευριπίδη, και άλλοι κωμικοί και τραγικοί ποιητές διαγωνίστηκαν στους σκηνικούς αγώνες του Δίου, η τέλεση των οποίων επιβεβαιώνεται και ανασκαφικά από μια επιγραφή η οποία εκτίθεται στο μουσείο. Είναι σαφής η προσπάθεια του Αρχέλαου αλλά και των μετέπειτα Μακεδόνων βασιλέων, όπως του Φιλίππου του Β΄[7] και του Μεγάλου Αλεξάνδρου[8], να καταστήσουν το Δίον για τη Μακεδονία, ό,τι ήταν για τη Νότια Ελλάδα οι Δελφοί και η Ολυμπία. Η μεγάλη σημασία που απέδιδαν οι Μακεδόνες στο Δίον φαίνεται και από το γεγονός ότι ο Φίλιππος ο Ε΄, αμέσως μετά από τη μεγάλη καταστροφή της πόλης και των ιερών της[9]— και κατά πάσα πιθανότητα και του θεάτρου— το 220 π.Χ. από τους Αιτωλούς, βοήθησε πολύ στο να αναστηθεί η πόλη πλουτίζοντάς την και κοσμώντας την γενναιόδωρα. Αντίθετα, η Δωδώνη και ο Θέρμος— επίσης ιερές πόλεις— που καταστράφηκαν από τον Φίλιππο[10] σαν αντίποινα, δεν μπόρεσαν ποτέ να ορθοποδήσουν.

Αν εξετάσουμε καθαρά τοπολογικά και από την πρακτική σκοπιά τη θέση του θεάτρου, βλέπουμε ότι είναι σημαντική για τα ιερά, για το λόγο ότι το θέατρο και το στάδιο (τοπογραφικό εικ. 1) με τους χωμάτινους όγκους τους και η πόλη με το τείχος της, παρείχαν στο χώρο των ιερών φυσική προστασία από τους βορεινούς ανέμους και από τα νερά της βροχής, τα οποία, όπως κατεβαίνουν ορμητικά από τους ορεινούς όγκους του Ολύμπου, είναι απειλή για την περιοχή ακόμη και σήμερα.

*

5. Διόδωρος XVII, 16, 3-4.
6. Γένος Ευριπίδου (Vita) 2, 8f (Schwartz).
7. Διόδωρος XVI, 55.
8. *ό.π.*, σημ. 5.
9. Πολύβιος V, 62, 2-3.
10. Πολύβιος, IV, 67, 3 και V, 6 έως 8.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Όπως φαίνεται στήν κάτοψη (εικ. 3) έχουμε μια τυπικά ελληνιστική διάταξη, με την ιδιομορφία όμως ότι δεν βρισκόμαστε, όπως κατά κανόνα συμβαίνει στα ελληνικά θέατρα, στην κατάλληλα διαμορφωμένη πλαγιά ενός φυσικού λόφου. Εδώ, όπως και στο θέατρο της Μαντινείας, το σύνολο του θεάτρου (κοίλο και σκηνή) έχει γίνει επάνω σε τεχνητή επίχωση σε ένα έδαφος αρχικά σχεδόν επίπεδο.

Ο προσανατολισμός του θεάτρου είναι βορειοανατολικός, αντί του συνηθέστερου νότιου. Επειδή δεν υπήρχαν περιορισμοί από τη μορφολογία του εδάφους (προϋπάρχουσα πλαγιά με δικό της προσανατολισμό), θα πρέπει να υπαγορεύτηκε από λόγους προσαρμογής προς τα ιερά, τα οποία προϋπήρχαν, αλλά κυρίως και από λόγους εξασφάλισης καλλίτερων συνθηκών αερισμού και ηλιασμού συμφωνώντας έτσι με τις αναφορές του Βιτρούβιου[11] κατά τον οποίο θα πρέπει να αποφεύγεται ο νότιος προσανατολισμός.

Η ορχήστρα ορίζεται από τον πέτρινο αποχετευτικό αγωγό που την περιβάλλει (εικ. 3 και 5). Ο αγωγός θα πρέπει να ήταν ακάλυπτος, όπως φαίνεται από την εξαιρετικά επιμελημένη κατασκευή του, αλλά και από την ύπαρξη ειδικών εγκοπών για την υποδοχή δοκαριών μόνο σε δύο σημεία (στη βόρεια πάροδο και μπροστά από την κεντρική κερκίδα), πράγμα που υποδηλώνει γεφύρωση μόνο σ' αυτές τις θέσεις.

Έγιναν διάφορες προσπάθειες να βρεθεί ο άξονας του θεάτρου και το κέντρο της ορχήστρας. Ο άξονας περνάει από τη μεσαία από τις τρεις εγκοπές που αντιστοιχούν στο γεφύρωμα μπροστά από την κεντρική κερκίδα. Δεν βρέθηκε όμως κανένα κέντρο, που να αντιστοιχεί με περιφέρεια, η οποία ταυτίζεται με την περίμετρο του αγωγού. Η μόνη ικανοποιητική λύση δόθηκε με τη χρήση δύο κέντρων (εικ. 3), από τα οποία το ένα βρίσκεται στον άξονα του θεάτρου και το άλλο σε τυχαία θέση. Επίσης οι ακτίνες των περιφερειών που αντιστοιχούν στα κέντρα 1 και 2 είναι διαφορετικές, 13,07 και 12,78 μ. αντίστοιχα. Οι ενώσεις των δυο περιφερειών γίνονται σε σημεία που δεν ήταν ορατά, δηλαδή στη βόρεια πάροδο και μπροστά από την κεντρική κερκίδα όπου ο αγωγός ήταν γεφυρωμένος.

Η λύση των δύο κέντρων που η θέση τους δεν υπακούει σε κάποιο κανόνα, φαίνεται παράδοξη και οπωσδήποτε απαιτεί έρευνα. Γίνεται όμως αναφορά σ' αυτήν γιατί μια παρατήρηση στις βαθμίδες του κοίλου στο σημείο Α (εικ. 3) — όπου αρχικά θεωρήθηκε ότι έχουμε μετατοπισμένες πλίνθους— έδειξε ότι η επάνω σειρά των πλίνθων αντιστοιχεί στο κέντρο 1, ενώ η κάτω στο κέντρο 2. Έτσι η λύση των δύο κέντρων δεν θα πρέπει να είναι ανεδαφική και ίσως σχετίζεται με προϋπάρχουσα φάση του θεάτρου.

Ακόμη παρατηρήθηκε ότι ο κύκλος του αγωγού της ορχήστρας τέμνεται από το προσκήνιο με χορδή (18,60 μ.) περίπου ίση προς την πλευρά (18,45 μ.)

11. Βιτρούβιος V, III, 2.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

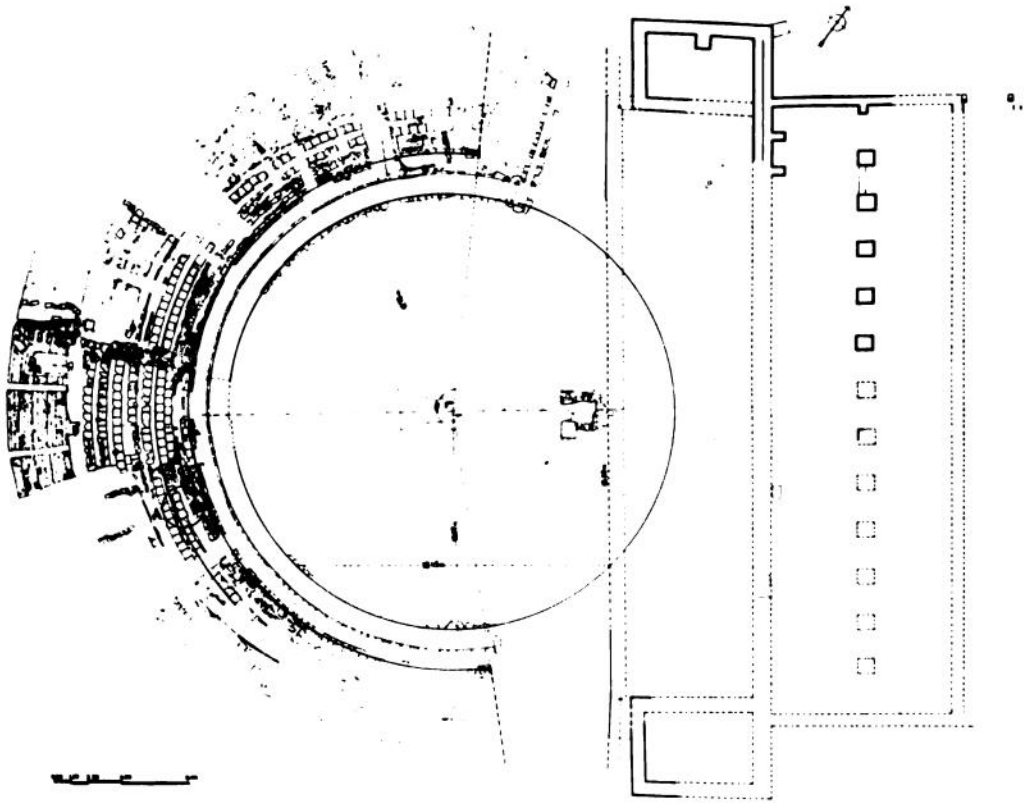

Εικ. 3. Ελληνιστικό θέατρο Δίου. Κάτοψη (υπάρχουσα κατάσταση - χαράξεις).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

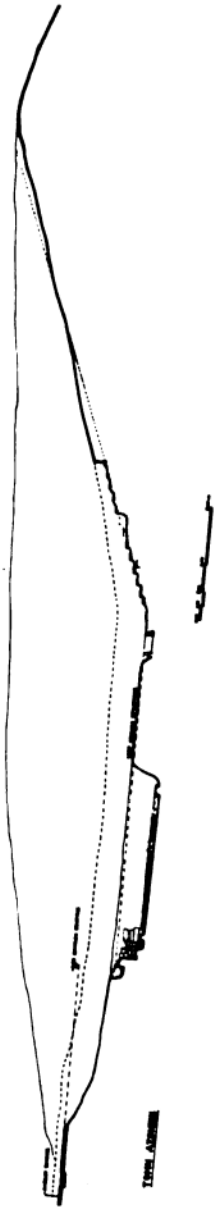

Εικ. 4. Ελληνιστικό θέατρο Δίου. Αξονική τομή (υπάρχουσα κατάσταση).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

του εγγεγραμμένου σ' αυτόν τετραγώνου.

Ενδιαφέρουσα είναι η κατασκευή του αποχετευτικού αγωγού με γωνιόλιθους και ορθοστάτες δουλεμένους με χονδρές βελονιές (εικ. 5), ο οποίος φέρει σε κανονικές αποστάσεις δεκατρείς οπές, μορφής Δ, που χρησιμεύουν σαν υδρορρόες όχι για την ελεύθερη απορροή των νερών της βροχής αλλά για την αποστράγγιση των χαλικιών της τεχνητής επίχωσης του κοίλου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το δέσιμο των γωνιόλιθων μεταξύ τους, με κατάλληλη διαμόρφωση των αρμών, καθώς και ο τρόπος έδρασης των ορθοστατών των οποίων η βάση πλαταίνει, ώστε να είναι αδύνατη η ανατροπή τους με το βάρος του χαλικιού που υπάρχει πίσω τους.

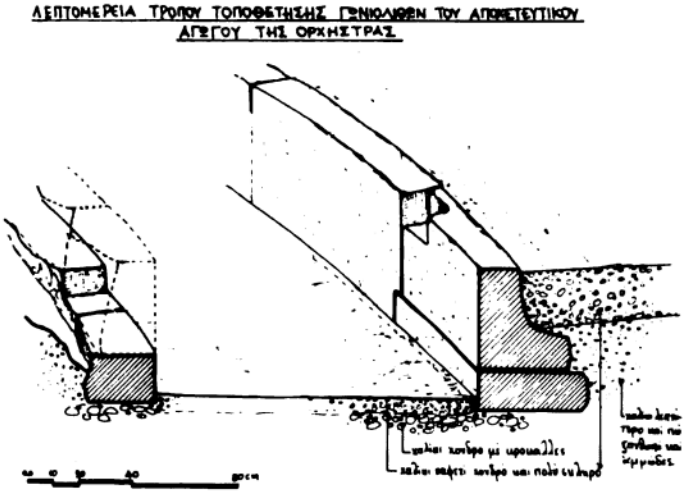

Εικ. 5. Ελληνιστικό θέατρο Δίου. Αποχετευτικός αγωγός ορχήστρας - Λεπτομέρεια κατασκευής.

Το κοίλο, εκτός του ότι είναι διαμορφωμένο επάνω σε τεχνητή επίχωση από ειδικά πολύ σκληρά χαλίκια σε διάφορες στρώσεις, παρουσιάζει ιδιομορφία και στις βαθμίδες των καθισμάτων του, που είναι φτιαγμένες από ειδικές πλίνθους (εικ. 6). Από τη μέχρι τώρα έρευνά μας, διαπιστώνεται ότι το θέατρο του Δίου είναι το μοναδικό παράδειγμα με τέτοια πλίνθινη κατασκευή. Οι βαθμίδες αυτές όμως σώζονται σε πολύ κακή κατάσταση, επειδή το θέατρο κατά τη ρωμαϊκή εποχή χρησίμευσε σαν κάβα οικοδομικού υλικού, με τη συστηματική αποξήλωση πλίνθων τίς οποίες βρίσκουμε, σαν υλικό σε δεύτερη χρήση, σε μεταγενέστερα ρωμαϊκά κτίσματα. Η κατάσταση διατήρησης των βαθμίδων σε συνδυασμό με το ανακάτεμα των στρωμάτων και την ύπαρξη πολλών φάσεων, δυσκολεύει τη μελέτη τους.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Εικ. 6. Ελληνιστικό θέατρο Δίου. Γενική άποψη κοίλου.

Καλλίτερα σώζονται στην κεντρική κερκίδα, όπου διατηρήθηκαν επτά σειρές πλίνθων μαζί με δύο τμήματα από κλίμακες της ρωμαϊκής φάσης. Από την έβδομη σειρά και πάνω σώζονται μικρά κομμάτια πλίνθων στη θέση τους, καθώς και τα αποτυπώματά τους πάνω στο χαλίκι. Η μεγαλύτερη καταστροφή έχει γίνει στο νότιο τμήμα του κοίλου.

Χαρακτηριστική είναι η απουσία αναλημματικών τοίχων στα πέρατα του κοίλου. Στις θέσεις που θα περιμέναμε αναλημματικούς τοίχους, υπάρχουν πρανή από χαλίκι, τα οποία σβήνουν ομαλά στις παρόδους, που είναι στρωμένες επίσης με σκληρό χονδρό χαλίκι.

Για την κατασκευή των καθισμάτων χρησιμοποιήθηκαν οι τύποι των πλίνθων, που φαίνονται στην εικόνα 7. Οι χονδρές πλίνθοι — διαστάσεων 50×50×6,5 εκ. περίπου— ανήκουν σε δύο ελληνιστικές φάσεις. Στην παλαιότερη φάση, τοποθετείται μισή πλίνθος όρθια, για να συγκρατήσει τα χώματα στο μέτωπο της βαθμίδας (εικ. 8 δεξιά). Στην κύρια ελληνιστική φάση δεν είναι ξεκαθαρισμένο πώς ακριβώς τοποθετούνταν. Πάντως έχουν βρεθεί μέχρι και τρεις πλίνθοι, τοποθετημένες η μια πάνω στην άλλη (εικ. 8 αριστερά και εικ. 12 γωνία πάνω αριστερά). Είναι πολύ πιθανό ότι πάνω από την τελευταία στρώση πλίνθων υπήρχε μαρμάρινο εδώλιο. Το συμπέρασμα αυτό βγαίνει: α) από το γεγονός ότι βρέθηκε μέσα στον αποχετευτικό αγωγό ένα μαρμάρινο θραύσμα, που θα μπορούσε να ανήκει σε εδώλιο, και β) από το ότι η πλίνθος γενικά, και ειδικότερα οι συγκεκριμένες πλίνθοι, που δεν είναι καλά ψημένες, δύσκολα θα μπορούσαν να αποτελούν την τελική στρώση των καθισμάτων, γιατί θα φθείρονταν εύκολα εκτεθειμένες στις

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

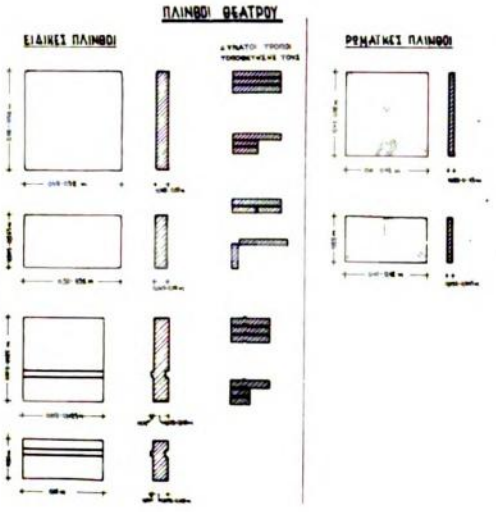

Εικ. 7. Ελληνιστικό θέατρο Δίου. Τύποι πλίνθων.

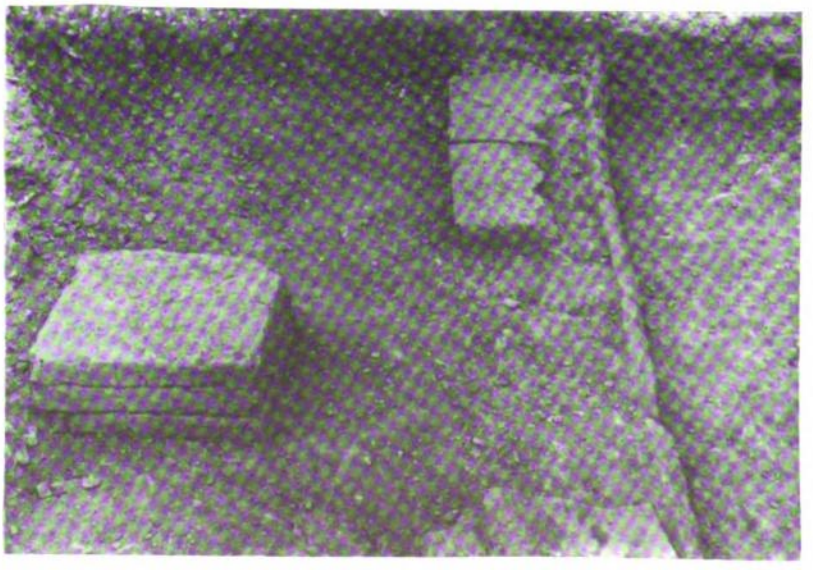

Εικ. 8. Ελληνιστικό θέατρο Δίου. Ειδικές πλίνθοι, διαστάσεων 50×50×6,5 εκ. και τρόποι χρησιμοποίησής τους.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

καιρικές συνθήκες. Οι λεπτές ρωμαϊκές πλίνθοι— διαστάσεων 42×42×3,5- 4 εκ.— ανήκουν στη ρωμαϊκή φάση. Χρησιμοποιούνται σχεδόν αποκλειστικά σε κομμάτια, δηλαδή υλικό σε δεύτερη χρήση, και σε συνδυασμό με τις χονδρές πλίνθους με πατούρα ή με κομμάτια κεραμιδιών, που προέρχονται μάλλον από τη στέγη της σκηνής. Παράλληλα χρησιμοποιούνται κονιάματα για την πρόχειρη επένδυση των μετώπων των βαθμίδων. Τέλος οι χονδρές πλίνθοι με πατούρα — 42×42×8 εκ.— που οι γενικές διαστάσεις τους συμφωνούν με των ρωμαϊκών, παρόλο ότι φαίνονται να είναι ειδικά φτιαγμένες με πολλές δυνατότητες συνδυασμών για τη δημιουργία βαθμίδων, βρέθηκαν μόνο στην πρόχειρη ρωμαϊκή φάση, σαν υλικό σε δεύτερη χρήση και μάλιστα τυχαία τοποθετημένες σαν να αγνοούσαν τις δυνατότητές τους.

Οι βαθμίδες των καθισμάτων, στην κατάσταση που βρίσκονται σήμερα, έχουν ύψος 33-34 εκ. και πλάτος 81-82 εκ. κατά μέσο όρο. Έτσι η κλίση του κοίλου, όπως φαίνεται στην τομή (εικ. 4), δεν είναι έντονη.

Από παλαιότερη φάση του θεάτρου σώθηκε ένα θράσμα από πωρόλιθο επιχρισμένο, που ανήκει σε προεδρία και που βρέθηκε πάνω σε τοίχο του βόρειου παρασκηνίου.

Στον άξονα του θεάτρου μέσα στήν ορχήστρα υπάρχει ένας υπόγειος διάδρομος με δύο θαλάμους στα πέρατά του (εικ. 3). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για «χ α ρ ώ ν ε ι α κ λ ί μ α κ α», αν και παλαιότερα διατυπώθηκε η άποψη, ότι θα μπορούσε να είναι διάδρομος προσαγωγής θηρίων σε θηριομαχίες. Θα πρέπει να ανοίχτηκε όμως σε φάση μεταγενέστερη από αυτήν του τοίχου του προσκηνίου, ο οποίος, από τα μέχρι τώρα στοιχεία, ήταν μάλλον αναλημματικός και επομένως δεν έδινε τη δυνατότητα να ξεκινάει η χαρώνεια κλίμακα κάτω από το προσκήνιο, όπως συμβαίνει στο θέατρο της Ερέτριας.

Στη σ κ η ν ή του θεάτρου, η οποία καταλαμβάνει πολύ μεγάλη έκταση, η ανασκαφή δεν έχει ολοκληρωθεί. Δεν υπάρχουν όμως πολλές ελπίδες να βρεθούν πολλά καινούργια στοιχεία γιατί έχουμε μεγάλες καταστροφές.

Ας φέρουμε τις προεκτάσεις των τοίχων που αποκαλύφθηκαν, το κτίριο της σκηνής παίρνει την τυπική ελληνιστική μορφή που φαίνεται στο σχέδιο της κάτοψης (εικ. 3). Το προσκήνιο, με δύο παρασκήνια δεξιά και αριστερά και πίσω το κυρίως κτίσμα της σκηνής με μια πεσσοστοιχία στον κατά μήκος άξονά του. Στα ανατολικά το κτίριο φαίνεται να συνεχίζει και είναι πολύ πιθανό να υπήρχε κάποια στοά. Γύρω από τους πεσσούς έχει αποκαλυφθεί δάπεδο της σκηνής από πατημένο χώμα, σε ύψος περίπου 2,65 μ. από το επίπεδο της ορχήστρας. Στο ίδιο περίπου ύψος (2,68 μ.), βρίσκεται και στο θέατρο Αμφιαρείου στον Ωρωπό Αττικής, στο οποίο σώζεται η σκηνή σε άριστη κατάσταση[12].

Το πλάτος του προσκηνίου — γύρω στα 8,5 μέτρα— αποτελεί πρόβλημα, γιατί είναι υπερβολικό σε σχέση με τα προσκήνια άλλων

12. M. Bieber, *The history of the Greek and the Roman Theater*, Princeton 1961, σ. 112.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

θεάτρων. Επίσης, προβληματικό είναι το ξεκίνημα της χαρώνειας κλίμακας έξω από το προσκήνιο. Γι' αυτό όμως δόθηκε ήδη παραπάνω κάποια εξήγηση. Αλλά ο τρόπος που το προσκήνιο κόβει τον κύκλο της ορχήστρας καθώς και η ύπαρξη — in situ στο βόρειο τμήμα του— ενός γωνιόλιθου με εγκοπή τετραγωνική (εικ. 9), για να δεχθεί υποστήλωμα ξύλινο για τη στερέωση σκηνικών (καταβλημάτων κατά τον Πολυδεύκη[13] ή περίακτων[14]), μάλλον δεν αφήνει αμφιβολίες ότι πρόκειται για το προσκήνιο.

Εικ. 9. Ελληνιστικό θέατρο Δίου. Γωνιόλιθος με ειδική εγκοπή για τη στήριξη σκηνικών.

Η τοιχοποιϊα των αναλημματικών τοίχων του κτιρίου της σκηνής είναι ακανόνιστη πολυγωνική. Οι τοίχοι της σκηνής από το επίπεδο του προσκηνίου και πάνω, καθώς και το προσκήνιο ήταν κατασκευασμένα από μάρμαρο ή καλοδουλεμένους γωνιόλιθους από ασβεστόλιθο, θραύσματα των οποίων βρίσκουμε σε σημαντικό αριθμό. Από το δωρικό θριγκό του προσκηνίου βρέθηκαν κομμάτια από τρίγλυφο και πρόμοχθο καθώς και κομμάτια από ημικίονες (εικ. 10), που μοιάζουν αρκετά με του θεάτρου της Πριήνης. Τα λίγα αυτά θραύσματα δείχνουν την πολυτέλεια της κατασκευής της σκηνής.

Από την κεράμωση της σκηνής, που ήταν λακωνικού τύπου, έχουμε αρκετά κομμάτια κεραμιδιών που φέρουν σφραγίσματα. Έχουν βρεθεί μέχρι

13. Πολυδεύκης IV, 131.
14. Βιτρούβιος V, VI, 8 και Πολυδεύκης IV, 126f, 130f.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

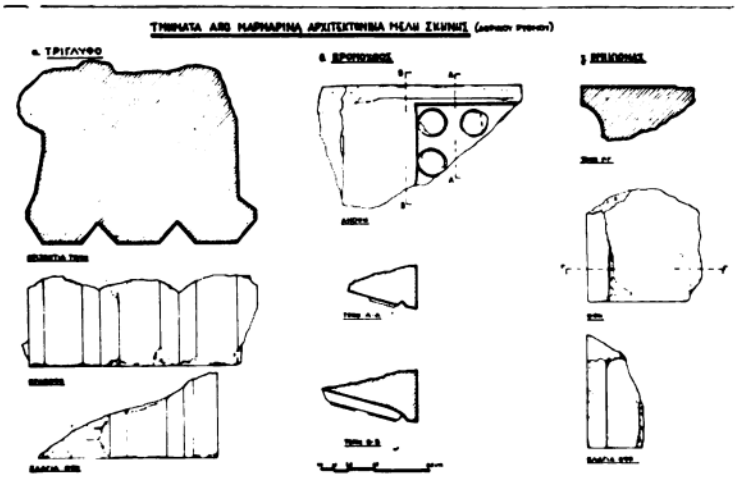

Εικ. 10. Ελληνιστικό θέατρο Δίου. Θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών από το δωρικό θριγκό του προσκηνίου.

στιγμής πέντε διαφορετικοί τύποι σφραγισμάτων (εικ. 11), τα οποία όμως δεν έχουν μελετηθεί ακόμη, ώστε να ξέρουμε αν σημαίνουν διαφορετικές χρονολογίες, και επομένως φάσεις στο κτίριο της σκηνής ή απλές επισκευές της στέγης.

*

Για τις φάσεις της σκηνής που οπωσδήποτε υπάρχουν — όπως δείχνουν τα διαφορετικά πάχη των εξωτερικών τοίχων, ένας δίδυμος τοίχος, η διαφορετική κατεύθυνση του τοίχου του προσκηνίου από τον τοίχο της σκηνής, το υπερβολικό βάθος του προσκηνίου— σ' αυτό το στάδιο της ανασκαφής και της έρευνας δεν θα μπορούσε να λεχθεί τίποτε περισσότερο.

Όσον αφορά τις φάσεις του κοίλου, μέχρι τώρα έχουν διαπιστωθεί τέσσερεις: α) Μία φάση, σχεδόν αμελητέα, μάλλον πρώϊμη βυζαντινή, γιατί πατάει πάνω στη ρωμαϊκή, που περιορίζεται στα ίχνη ενός μικρού μονόχωρου κτίσματος στο βόρειο τμήμα του κοίλου. β) Μία φάση πρόχειρη ρωμαϊκή (εικ. 12), η οποία αγνοεί την ελληνιστική. Θα πρέπει δηλαδή να έγινε μετά την αποξήλωση των πλίνθων της ελληνιστικής φάσης και αφού τα μπάζα είχαν σκεπάσει τις πλίνθους που απέμειναν. Η φάση αυτή μικραίνει το διάδρομο γύρω από τον αγωγό της ορχήστρας κατά μισή πλίνθο. γ) Η κύρια ελληνιστική φάση με τις μεγάλες όρθιες πλίνθους, και δ)

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

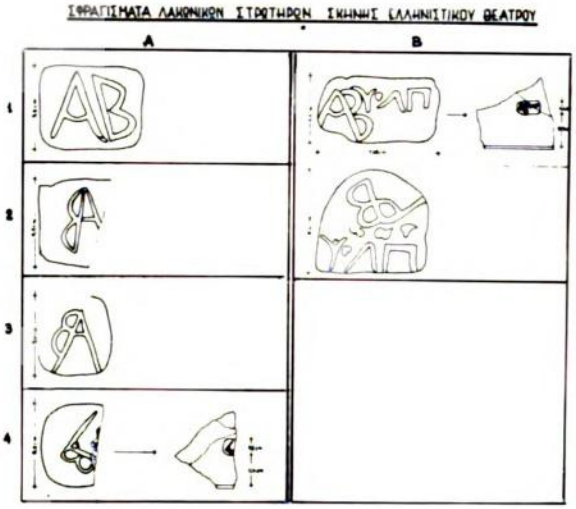

Εικ. 11. Ελληνιστικό θέατρο Δίου. Τύποι σφραγισμάτων σε λακωνικούς στρωτήρες της κεράμωσης της σκηνής.

Εικ. 12. Ελληνιστικό θέατρο Δίου. Τμήμα του κοίλου στο οποίο διακρίνονται οι διάφορες φάσεις του.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

μία φάση πρωϊμότερη η οποία χρησιμοποιεί τις μισές όρθιες πλίνθους για να ντύσει τα μέτωπα των βαθμίδων (εικ. 8 και 12) και η οποία προχωρεί κάτω από την κύρια ελληνιστική. Η φάση αυτή έχει διατηρήσει μια μόνο σειρά πλίνθων η οποία ορίζει περιφέρεια που αντιστοιχεί σε διαφορετικό κέντρο, μετατοπισμένο προς τα δυτικά, πράγμα που θα μπορούσε να σημαίνει άλλη ορχήστρα και μάλιστα μικρότερη.

Για τις χονδρές πλίνθους — διαστάσεων 50×50×6,5 εκ.— δεν υπάρχει αμφιβολία ότι είναι σύγχρονες με την κατασκευή της σκηνής και του αποχετευτικού αγωγού της ορχήστρας, γιατί κάτω από αυτές, κατά την τοποθέτησή τους πάνω στο χαλίκι της επίχωσης με λάσπη, χρησιμοποιήθηκαν άπεργα από τα μάρμαρα και τους λίθους της σκηνής και του αγωγού.

Τα νομίσματα, τα οποία ταυτίστηκαν σχεδόν όλα, εξ αιτίας του ανακατώματος των στρωμάτων κατά την αποξήλωση των πλίνθων, εκτός λίγων εξαιρέσεων, δεν αποτελούν στοιχείο χρονολόγησης των στρωμάτων και επομένως και των φάσεων. Μπορούν όμως έμμεσα να δώσουν συμπεράσματα σε σχέση με ιστορικά γεγονότα. Δύο νομίσματα του Περσέα (179-168 π.Χ.), του τελευταίου Μακεδόνα βασιλιά, που βρέθηκαν πάνω στο δάπεδο της βόρειας παρόδου και αμέσως κάτω από το στρώμα των κεραμιδιών της σκηνής, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι με την κατάληψη του Δίου από τους Ρωμαίους το θέατρο υφίσταται αν όχι καταστροφή, τουλάχιστον μακροχρόνια εγκατάλειψη. Τα ελάχιστα ρωμαϊκά νομίσματα, από τα οποία το οψιμότερο είναι Τιβέριου (14-37 μ.Χ.), θα πρέπει να σχετίζονται με υποτυπώδη λειτουργία του θεάτρου ή με την αποξήλωσή του και όχι με την πρόχειρη ρωμαϊκή φάση η οποία θα πρέπει να είναι οψιμότερη. Υπάρχει βέβαια πάντα το πρόβλημα αν το ελληνιστικό θέατρο λειτουργούσε κατά την περίοδο της ρωμαϊκής κυριαρχίας και αν λειτουργούσε γιατί δεν ανακαινίστηκε, όπως κατά κανόνα συμβαίνει σε άλλα θέατρα, αλλά οι ρωμαίοι αργότερα έκτισαν καινούργιο μεγαλοπρεπές θέατρο[15] σε άλλη θέση (εικ. 1).

Από τα υπόλοιπα νομίσματα, τα περισσότερα είναι του Φιλίππου Β΄ τα οποία όμως κυκλοφορούν και μετά το θάνατό του. Τα νομίσματα Φιλίππου Ε΄ (221-179 π.χ.) είναι πολλά και μπορούν να μας οδηγήσουν, σε σχέση με τις ιστορικές πηγές για την καταστροφή των ιερών και ίσως του θεάτρου από τους Αιτωλούς, στο συμπέρασμα ότι κάποια φάση του θεάτρου ή τουλάχιστον μόνο της σκηνής ανήκει στα χρόνια της βασιλείας του. Σ' αυτό συνηγορεί ακόμη και το ότι οι μεγάλες μόνιμες σκηνές καθιερώνονται αυτήν την εποχή περίπου.

15. Το ρωμαϊκό θέατρο, που άρχισε να σκάβεται το 1963 από τον Γ. Μπακαλάκη, αρχικά θεωρήθηκε ωδείο (Γ. Μπακαλάκης, «Ανασκαφή Δίου», *Α.Δ.* 19 (1964), Β΄ 3 — Χρονικά, σ. 348 και *Α.Δ.* 21 (1966), Β΄ 2 — Χρονικά (σ. 347). Σήμερα, μετά την αποκάλυψη ωδείου μέσα στην πόλη και μετά από ένα πρώτο ξεκαθάρισμα των φάσεων του ελληνιστικού θεάτρου, δεν υπάρχουν αμφιβολίες ότι πρόκειται για ρωμαϊκό θέατρο.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Τέλος, η ύπαρξη πρώιμων νομισμάτων, όπως του Αμύντα του Γ΄ (389-383) ή της Σκιώνης, που κυκλοφορούν αρχές 5ου αι. μέχρι το 350 π.Χ., δηλαδή πολύ κοντά στην εποχή του Αρχελάου, οδηγούν το συμπέρασμα ότι τουλάχιστον η θέση του κλασικού θεάτρου θα πρέπει περίπου να ταυτίζεται μ' αυτήν του ελληνιστικού.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

27

ΠΗΛΙΝΑ ΕΙΔΩΛΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ

Στέφη Κόρτη - Κόντη

Σκοπός της ανακοίνωσης αυτής είναι η σύντομη παρουσίαση μερικών πήλινων ειδωλίων που προέρχονται από περιοχές της Χαλκιδικής και φυλάγονται στις αποθήκες του Μουσείου Θεσσαλονίκης μαζί με ειδώλια από άλλες περιοχές της Μακεδονίας κυρίως.

Τα ειδώλια αυτά βρέθηκαν από διάφορους ανασκαφείς σε διαφορετικές χρονολογίες και μερικά παρουσιάστηκαν από τους ανασκαφείς σε επιστημονικά περιοδικά. Τα περισσότερα όμως είναι αδημοσίευτα.

Οφείλω από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω την πρώην διευθύντρια του Μουσείου Θεσσαλονίκης κ. Αικ. Ρωμιοπούλου, που μου παραχώρησε το δικαίωμα της μελέτης και της δημοσίευσης των ειδωλίων αυτών. Ευχαριστώ επίσης την τωρινή διεύθυνση και τους επιμελητές αλλά και το προσωπικό του Μουσείου Θεσσαλονίκης που μου έδωσαν κάθε δυνατή βοήθεια για τη μελέτη των αντικειμένων.

Το Μουσείο Θεσσαλονίκης κατέχει εξολοκλήρου σχεδόν τα πήλινα ειδώλια που βρέθηκαν από τον David M. Robinson στην Όλυνθο της Χαλκιδικής. Μια άλλη ομάδα ειδωλίων της Χαλκιδικής στο Μουσείο Θεσσαλονίκης είναι τα ειδώλια από την Ιερισσό που προέρχονται από συγκεκριμένη ανασκαφή και θ' αποτελέσουν αντικείμενο ξεχωριστής δημοσίευσης από τους ανασκαφείς της μαζί με τα άλλα ευρήματα.

Τα ειδώλια που παρουσιάζονται εδώ, αν και είναι μόνον 17, είναι όσα βεβαιωμένα ειδώλια από τη Χαλκιδική βρίσκονται σήμερα στο Μουσείο της Θεσσαλονίκης, εκτός από τη μεγάλη ομάδα της Ολύνθου και τα ειδώλια της Ιερισσού.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Higgins BM I = R.A. Higgins, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities*, British Museum, Volume I, London, 1954.

Kleiner = Gerhard Kleiner, *Tanagrafiguren, Untersuchungen zur hellenistischen Kunst und Geschichte*, Berlin, 1942.

M. Besques I = Simone Mollard-Besques, *Musée National du Louvre, Catalogue Raisonné des Figurines et Reliefs en Terre-cuite Grecs, Etrusques et Romains.*

M. Besques III = Simone Besquès, *Catalogue Raisonné des Figurines et Reliefs en Terre-cuite Grecs, Etrusques et Romains*, III, Paris, 1972.

Olynthus VII = David M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, Part VII, Baltimore, 1933.

Olynthus XVI = David M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, Part XIV, Baltimore, 1952.

Plaisier = Paula G. Leyenaar-Plaisier, *Les Terres Cuites Grecques et Romaines. Catalogue de la Collection du Musée National des Antiquités à Leiden*, Leiden, 1979.

Poulsen = Vagn Häger Poulsen, «Der Strenge Stil, Studien zur Geschichte der Griechischen Plastik, 480-450», *Acta Archaelogica*, 8, 1937.

Schmaltz = Bernard Schmaltz, *Terrakotten aus dem Kabirenheiligtum bei Theben*, Berlin,1974.

Από τη Νέα Καλλικράτεια
(μεταξύ σερβικού μετοχίου και θέσης Καρβουνό, 1934)

1. *Κούρος:* (αρ. ευρ. 1507)
Σώζεται το ανώτερο τμήμα του κορμού με το κεφάλι. Πολύ φθαρμένο.
Υ 0, 07 Π 0, 047
Πηλός πορτοκαλοκάστανος με άμμο και μίκα. Ίχνη από λευκό επίχρισμα.
Τα ειδώλια που απεικονίζουν κούρους γυμνούς παραπέμπουν βέβαια στη μεγάλη πλαστική και δεν είναι ιδιαίτερα συνηθισμένο εύρημα στους αρχαιολογικούς χώρους.
Πβ. M. Besques, I, B 138 («Ιωνικό Αρχιπέλαγος», γ΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

2. *Γυμνό παιδί καθιστό* (αρ. ευρ. 1508)
Ακέφαλο.
Υ 0, 07 Π 0, 065
Πηλός καστανοκίτρινος με λεπτή άμμο καί μίκα. Ἴχνη από υπόλευκο επίχρισμα.
Ἀντίστοιχες μορφές έχουμε από την Ὄλυνθο (Olynthus, XIV, 281). Ο τύπος μας οδηγεί στη Ρόδο (στα μέσα του 5ου αι.), αλλά και στη Βοιωτία και συγκεκριμένα στο Καβείριον.
Πβ. Higgins, BM I (Ρόδος, μέσα του 5ου αι.), Schmaltz, πίν. 21 και 22.

3. *Χελώνα* (αρ. ευρ. 1509)
Ακέφαλο.
Υ 0, 047 Π 0, 065
Πηλός πορτοκαλοκάστανος ωχρός με λεπτή άμμο και μίκα.
Ωχροράδινο επίχρισμα.
Στην κοιλιά της υπάρχει μια μικρή τρύπα που πρέπει να έγινε με ένα καρφί.
Χελώνες έχουμε βρει σε πολλές ανασκαφές. Θεωρείται ότι οι χελώνες έχουν χθόνιο χαρακτήρα, αλλά χρησιμοποιούνταν και ως παιχνίδια, όπως και όλα τα ειδώλια ζώων και, ιδιαίτερα, ως κουδουνίστρες. Χρονολογείται στις αρχές του 5ου αιώνα.
Πβ. Higgins, BM I, 667-668 (Αττική, αρχές του 5ου αι.). M. Besques I, B. 319 - B 325 (Ελαιούς, 520-510 π.Χ.).

4. *Περιστέρι.* (αρ. ευρ. 1510)
Μ 0, 11 Υ 0, 066
Πηλός πορτοκαλής με λεπτή άμμο και μίκα. Λευκορόδινο επίχρισμα. Στην κοιλιά μια μικρή τρύπα με καρφί.
Τα περιστέρια είναι πολύ κοινό εύρημα στους αρχαιολογικούς χώρους. Για περιστέρια Βλ. Higgins BM I; 183, 185, 186 (Ρόδος, αρχές του 5ου αι.), όπου όμως τα φτερά δεν δηλώνονται καθαρά, και 275, 276, 277 (μέσα του 5ου αι.). Επίσης M. Besques I, B 311 (Ελαιούς), B 350 (Μ. Ασία).

Νέα Καλλικράτεια, 1966

5. *Κόρη.* (αρ. ευρ. 10221)
Υ 0, 20 Π 0, 057
Πηλός ωχρός με μίκα. Στο αριστερό της χέρι ίχνη από κόκκινο χρώμα.
Πίσω όψη αδιαμόρφωτη. Χωρίς οπή εξαερισμού.
Η κόρη πατά σε χαμηλή τετράπλευρη βάση έχοντας το δεξί της πόδι άνετο. Φορά χιτώνα και ιμάτιο που περνά από τον αριστερό της ώμο και τυλίγεται γύρω από τη μέση της. Το αριστερό της χέρι ελαφρά λυγισμένο βγαίνει κάτω από το ιμάτιο, ενώ στο λυγισμένο επίσης δεξί

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

της χέρι φαίνεται ότι κρατά κάποιο άνθος. Τα μαλλιά της είναι χωρισμένα στη μέση και πλαισιώνουν χαμηλά το μέτωπο, ενώ πίσω πέφτουν στους ώμους.
Η καταγωγή του τύπου είναι αττική, αλλά φαίνεται ότι ο τύπος ήταν ιδιαίτερα αγαπητός στη Μακεδονία στα μέσα του 5ου αιώνα. Μερικά παραδείγματα έχουμε από την Όλυνθο και περισσότερα ανάμεσα στα πρόσφατα ευρήματα της Σίνδου, που αποκάλυψε η κ. Δεσπίνη και εκτίθενται στο Μουσείο Θεσσαλονίκης.
Βλ. *Μακεδονικά*, 9, 183, πίν. 92α (Φ. Πέτσας - Μάλλον από την περιοχή του Νεκροταφείου) και Χρονικά *ΑΔ* 23 (1968), πιν. 275α (Συλλογή Π. Ζάννα). Επίσης, Poulsen, 85, εικ. 51.

Από τη Νέα Τρίγλια

(Έξω από τη Ν. Τρίγλια, από τον ανακριτή Χαλκιδικής, 21. XI. *'30).*

6. *Γυναικεία μορφή καθιστή.* (αρ. ευρ. 1483).
Επιδερμίδα φθαρμένη.
Υ 0, 104 Π 0, 065
Πηλός καστανοκόκκινος. Λευκό επίχρισμα.
Πίσω όψη αδιαμόρφωτη. Μεγάλο άνοιγμα σε σχήμα τραπεζίου (Υ 0,044).
Η μορφή κάθεται σε θρόνο με τετράπλευρο ερεισίνωτο και έχει τα πόδια της μπροστά και τα χέρια στα γόνατα. Φορά μακρύ πέπλο. Ο τύπος αυτός της καθιστής γυναικείας μορφής είναι συνηθισμένος των αρχών του 5ου αιώνα.

7. *Πετεινός.* (αρ. ευρ. 1484)
Υ 0, 122 Π 0, 08
Πηλός πορτοκαλής με ανοιχτό καστανό. Μίκα.
Λευκό επίχρισμα. Ίχνη από κόκκινο χρώμα στη βάση, στο ράμφος, στο λειρί και στο λοφίο.
Οι πετεινοί είναι επίσης κοινότατο εύρημα στον ελληνικό χώρο.
Πβ. Olynthus, VII, 349-352. 5ος αι. π.Χ.

Πιθανώς από την Όλυνθο

8. *Άττις καθιστός.* (αρ. ευρ. 806)
Ακέραιο.
Υ 0, 165 Π 0, 07
Πηλός ωχρός με λεπτή άμμο και μίκα.
Σώζονται ίχνη από λευκό επίχρισμα και ρόδινο χρώμα στο πρόσωπο και στο δεξί χέρι.
Ο Άττις κάθεται μάλλον σε βράχο με τα πόδια ίσια μπροστά. Με το δεξί

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

του χέρι παίζει τη σύριγγα. Το αριστερό ακουμπά στο αριστερό του γόνατο. Φορά κοντό ένδυμα (πέπλο) ζωσμένο ψηλά, την κυρβασία στο κεφάλι και κάπα.
Ο τύπος είναι μακεδονικός και χρονολογείται στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.
Πολλά όμοια παραδείγματα μας έχει δώσει η ανασκαφή της Πέλλας. Πβ. M. Besques III, 45, πίν. 53d (Μακεδονία, α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.). Η χαμηλή χρονολόγηση του ειδωλίου δικαιολογείται από την ερμηνεία ότι η ζωή δεν σταμάτησε ολότελα στην περιοχή το 348 π.Χ., πράγμα που έχουν τονίσει οι ερευνητές της Ιστορίας της Μακεδονίας, όπως ο Nicholas Hammond, *A History of Macedonia*, II, Oxford, 1979, 373.

9. *Νέος ανακεκλιμένος.* (αρ. ευρ. 807)
Ακέφαλο.
Υ 0, 08 Π 0, 0115
Πηλός καστανοκόκκινος, μάλλον λεπτός με μίκα. Παχύ ωχροράδινο επίχρισμα.
Πίσω όψη αδιαμόρφωτη.
Ο νέος είναι γυμνός, εκτός από κάποιο ιμάτιο (;) που καλύπτει τον δεξιό μηρό του και την αριστερή κνήμη. Το δεξί του χέρι βρίσκεται στην κοιλιά του και πιθανώς κρατά κάποιο αντικείμενο, ενώ το αριστερό στηρίζεται σε μαξιλάρι. Η βάση έχει σχήμα ημικύκλιου με την ευθεία μπροστά.
Ανάλογες μορφές έχουμε στη Βοιωτία, αλλά και στην Όλυνθο.
Είναι των μέσων του 5ου αιώνα.
Πβ. περίπου Plaisier 187 (άγνωστη προέλευση, μέσα του 5ου αι. π.Χ.).

Από το Μαντεμοχώρι
(Βρέθηκε από το Σταύρο Καμπούρη)

10. *Κόρη.* (αρ. ευρ. 97)
Ακέραια.
Υ 0, 152 Π 0, 045
Πηλός κόκκινος με λίγη μίκα και λευκό επίχρισμα.
Κόκκινο χρώμα στα μαλλιά.
Μεγάλη ορθογώνια οπή στη ράχη (0, 044 × 0,02).
Η κόρη στέκεται σε ορθογώνια βάση. Τα χέρια της είναι κολλημένα στα πλευρά, το αριστερό λίγο χαμηλότερα. Φορά πέπλο, ή χιτώνα, εζωσμένο. Οι λεπτομέρειες δεν διακρίνονται καθαρά.
Ο τύπος μας οδηγεί στην Αττική, στα μέσα του 5ου αιώνα.
Πβ. Higgins BM I, 1673 (Αττική, μέσα του 5ου αι.).

11. *Γυναικεία μορφή καθιστή.* (αρ. ευρ. 98)

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Σπασμένο και κολλημένο.
Υ 0, 11
Πηλός καστανοκόκκινος με λεπτή άμμο και μίκα, πορτοκαλής στο σπάσιμο.·
Λευκό επίχρισμα.
Τετράγωνη οπή εξαερισμού πίσω (0, 025).
Η μορφή κάθεται με τα πόδια ενωμένα και τα χέρια στα γόνατα. Τα μαλλιά της είναι χωρισμένα στη μέση και σχηματίζουν ρολό πάνω από το μέτωπο.
Ο τύπος είναι κοινός των μέσων του 5ου αιώνα.
Πβ. περίπου Higgins, *BM* I, 358 (Αλικαρνασσός, μέσα του 5ου αι.).

Από τον Άγιο Νικόλαο Παλιουρίου Χαλκιδικής, θέση Κάνιστρο, 18.12.78

12. *Κεφάλι γυναικείας μορφής.* (Τυχαίο εύρημα Γ. Μαρκόπουλου - αρ. ευρ. 7504).
Σώζεται και ο λαιμός. Λείπει το μεγαλύτερο μέρος του κρανίου. Η επιφάνεια είναι διαβρωμένη.
Υ 0, 095
Πηλός πορτοκαλής με μίκα. Ψύχα γκρίζα.
Κοίλο. Πίσω όψη αδιαμόρφωτη.
Επάνω από το μέτωπο υπάρχουν υπολείμματα «πεπονοειδούς» κόμμωσης.
Το ειδώλιο είναι ελληνιστικό.

Από την Ιερισσό, θέση Πλανά
(από κατάσχεση)

13. *Κόρη.* (αρ. ευρ. 6)
Ακέραιο. Το πρόσωπο φθαρμένο.
Υ 0, 132
Πηλός καστανός με ελάχιστη μίκα. Λευκό χρώμα σε όλη την επιφάνεια. Ίχνη από γαλάζιο χρώμα πίσω. Πίσω όψη διαμορφωμένη. Ανοιχτό στη βάση. Χωρίς οπή εξαερισμού.
Η κόρη φορά χιτώνα και ιμάτιο, το οποίο αφήνει ακάλυπτο μόνο το κάτω μέρος του χιτώνα. Τα χέρια της, που είναι κολλημένα στα πλευρά και λυγισμένα, διαγράφονται καθαρά μέσα από το ιμάτιο προς τα εμπρός και επάνω στο ύψος του στήθους. Το αριστερό πόδι είναι στάσιμο, το δεξί άνετο. Στην πίσω όψη το ιμάτιο πέφτει με χάρη στον αριστερό ώμο. Τα μαλλιά σχηματίζουν ρολό στον αυχένα και χαμηλό κότσο.
Ταναγραϊκού τύπου, γύρω στο 300 π.Χ.
Πβ. Kleiner, πίν. 2 (Αθήνα, γύρω στο 300 π.Χ.), M. Besques III, 64, πίν.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

82α (Ερέτρια, 3ο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.).

14. *Κόρη.* (αρ. ευρ. 7)
Ακέφαλο.
Υ 0, 12 Π 0, 052
Πηλός πορτοκαλής λεπτός με ελάχιστη μίκα. Λευκό χρώμα σε όλη την επιφάνεια. Συμπαγές. Πίσω όψη διαμορφωμένη.
Η κόρη φορά ιμάτιο και χιτώνα που εξέχει κάτω από το ιμάτιο. Το δεξί της χέρι διαγράφεται κάτω από το ένδυμα ελαφρά λυγισμένο και κολλημένο στο σώμα, ενώ το αριστερό, κι αυτό μέσα από το ιμάτιο, το σηκώνει ελαφρά προς τα επάνω.
Ταναγραϊκού τύπου.
Βλ. περίπου Kleiner, πίν. 18b.

15. *Περιστέρι.* (αρ. ευρ. 9)
Χτυπημένο το κάτω μέρος του ράμφους και η άκρη της ουράς.
Υ 0, 08 Π 0, 085
Πηλός καστανοκόκκινος, λεπτός με μίκα.
Λευκό επίχρισμα.
Μικρή οπή εξαερισμού στο κάτω μέρος της κοιλιάς.
Πβ. Higgins, *BM I 186* (Ρόδος, αρχές 5ου αι.).

16. *Πετεινός.* (αρ. ευρ. 10)
Σπασμένη η ουρά και κολλημένη. Σπασμένο το άκρο του αριστερού φτερού πίσω. Χτυπημένο το κάτω τμήμα και το δεξί τμήμα του κεφαλιού.
Υ 0, 09 Μ 0, 133
Πηλός καστανοκόκκινος, τραχύς. Ίχνη από παχύ λευκό χρώμα, κόκκινο στη δεξιά πλευρά και κίτρινο στο δεξί μέρος της ουράς. Κοίλο αλλά παχύ. Μικρή οπή κάτω από την ουρά.
Πβ. Higgins, *BM* I, 187, 190 (Ρόδος, αρχές 5ου αι.).

17. *Κατσίκι.* (αρ. ευρ. 11)
Σπασμένα τα κέρατα και η ουρά. Το πίσω αριστερό πόδι σπασμένο και κολλημένο.
Υ 0, 079 Μ 0, 075
Πηλός καστανοκόκκινος λεπτός με μίκα.
Αβέβαια ίχνη από λευκό επίχρισμα.
Τόσο τα μπροστινά όσο και τα πίσω πόδια του ζώου εξέχουν προς τα έξω στη γνωστή αφύσικη στάση της αρχαίας ελληνικής τέχνης. Το δεξί πίσω πόδι εξέχει περισσότερο προς τα πίσω.
Πβ. Higgins *BM* I, 175, αρχές 5ου αι.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Τα ειδώλια που παρουσιάστηκαν εδώ είναι αντιπροσωπευτικά των πήλινων ειδωλίων που αφθονούν στον ελληνικό χώρο από τα αρχαϊκά ως τα ελληνιστικά χρόνια. Τα περισσότερα μιλούν την κοινή γλώσσα της εποχής. Υπάρχουν όμως και μερικά που μπορούν να θεωρηθούν ότι αντιπροσωπεύουν τύπους ιδιαίτερα αγαπητούς στη Μακεδονία, όπου κατασκευάζονταν σε τοπικά εργαστήρια.

Τα ειδώλια που παρουσιάστηκαν προέρχονται, όπως ειπώθηκε, από τη Ν. Καλλικράτεια, τη Νέα Τρίγλια, την Όλυνθο, το Μαντεμοχώρι, τον Άγιο Νικόλαο Παλιουρίου και την Ιερισσό (θέση Πλανά), δηλαδή από τόπους που βρίσκονται σε περιοχή αρχαίων ελληνικών πόλεων, όπως η Γίγωνος, η Σπάρτωλος, η Όλυνθος, η Στάγιρος, η Θέραμβος και η Άκανθος.

Βέβαια, σε όλες αυτές τις περιοχές η ακτινοβολία της Ολύνθου, αλλά και της Πέλλας, που μας έδωσαν θαυμάσια και άφθονα δείγματα κοροπλαστικής, είναι πολύ αισθητή.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Σπουδαστήριο Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Εικ. 1

Εικ. 3

Εικ. 2

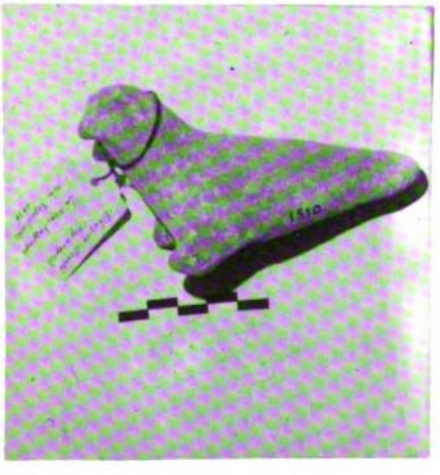

Εικ. 4

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

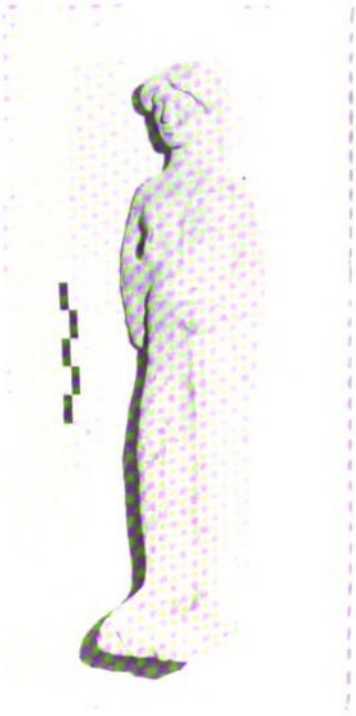

Εικ. 5

Εικ. 7

Εικ. 6

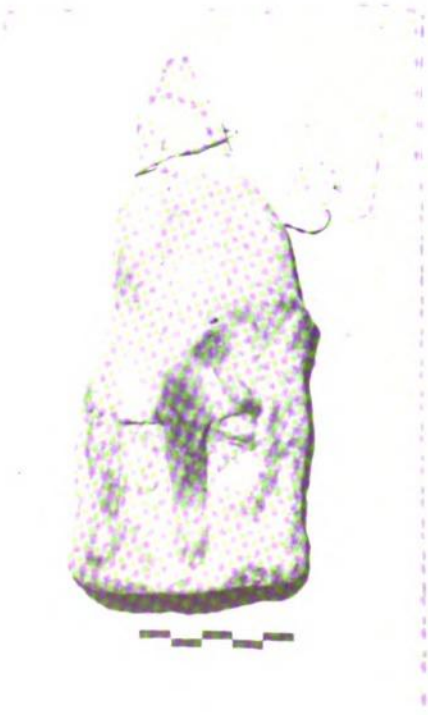

Εικ. 8

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Εικ. 9

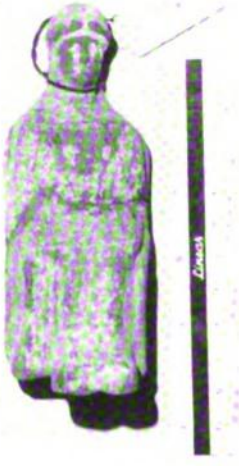

Εικ. 11

Εικ. 10

Εικ. 12

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

Εικ. 13

Εικ. 15

Εικ. 16

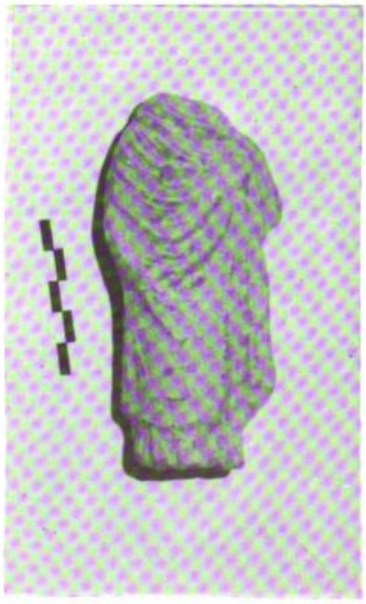

Εικ. 14

Εικ. 17

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

28

ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΗΝ ΑΜΦΙΠΟΛΗ

†Δημήτρης Λαζαρίδης

Λίγες εἶναι οἱ θέσεις τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, πού συγκεντρώνουν τόσα πλεονεκτήματα γιά τήν ἐγκατάσταση τοῦ ἀνθρώπου καί τήν ἵδρυση μιᾶς πόλης, ὅσα ἡ θέση τῆς Ἀμφίπολης. Τόπος φυσικά ὀχυρός καί μοναδικῆς στρατηγικῆς σημασίας, καθώς ἀποτελεῖ ἕνα σύμπλεγμα ὑψηλῶν λόφων, στίς νοτιοδυτικές κλιτύς τοῦ Παγγαίου, δίπλα σ' ἕνα μεγάλο πλωτό ποτάμι, πλούσιο σέ ἁλιεύματα, τόν Στρυμόνα, πού περιβάλλει τή θέση ἀπό τίς τρεῖς πλευρές καί ἀποτελοῦσε τήν πιό σημαντική ἀρτηρία, καθώς συνέδεε τήν Ἀμφίπολη μέ τήν Ἠιόνα, τό λιμάνι της στό Αἰγαῖο. Τόπος πού βρισκόταν στά σύνορα πολυάνθρωπων ἐθνῶν, φύλλων καί ἑλληνικῶν πόλεων - κρατῶν, καθώς καί στό σταυροδρόμι ὁδικῶν ἀρτηριῶν. Οἱ δρόμοι αὐτοί εἴτε ἑνώνουν τή Μακεδονία καί τή νότια Ἑλλάδα μέ τή Θράκη, εἴτε ὁδηγοῦν ἀπό τή θάλασσα στίς πλούσιες πεδινές ἐκτάσεις τῆς ἐνδοχώρας καί στίς θρακικές πόλεις, εἴτε στά πολύτιμα γιά τήν ξυλεία τους δάση τῆς περιοχῆς καί στά μεταλλεῖα χρυσοῦ καί ἀργύρου τοῦ Παγγαίου.

Ἡ οἰκονομική καί στρατηγική σημασία τῆς θέσης καί τῆς εὐρύτερης περιοχῆς της, ἐξηγεῖ τίς ἐπιχειρήσεις πού ἔγιναν γιά τήν ἐγκατάσταση, τήν κατάκτηση καί τήν κατοχή τοῦ χώρου ἀπό τούς Πάριους, τούς Πέρσες, τούς Ἴωνες τῆς Μιλήτου, τούς Ἀθηναίους, τούς Λακεδαιμόνιους καί τούς Μακεδόνες[1]. Ἰδιαίτερα σημαντικός εἶναι ὁ ρόλος τῆς Ἀμφίπολης στήν ἀνάπτυξη τοῦ Μακεδονικοῦ βασιλείου, καθώς χρησίμευε σάν βάση τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Φιλίππου Β' γιά τήν κατάκτηση τῆς Θράκης καί τῶν ἑλληνικῶν πόλεων τῶν παραλίων της καί σάν στρατιωτική καί ναυτική βάση τοῦ Μεγά-

1. Δημ. Λαζαρίδης, *Ἀμφίπολις καί Ἀργιλος*, σ. 11 κ.ἑ. Ἀθηναϊκό Κέντρο Οἰκιστικῆς, Ἀθήνα 1972. Τοῦ ἴδιου, Ἐπίγραμμα Παρίων ἀπό τήν Ἀμφίπολιν, *AE* 1976, σ. 172 κ.ἑ. Γιά τήν στρατηγική καί οἰκονομική σημασία τῆς θέσης τῆς Ἀμφίπολις βλέπε J. Papastavrou, Amphipolis Geschichte und Prosopographie, *Klio*, Beiheft XXXVII, σ. 5 κ.ἑ.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

λου Ἀλεξάνδρου γιά τήν ἐξόρμηση καί τήν κατάκτηση τῆς Ἀνατολῆς[2].

Ὅποιος ἔτυχε νά ἐπισκεφθεῖ τή θέση τῆς Ἀμφίπολης, ἀπ' ὅπου τό βλέμμα ἀγκαλιάζει πρός νότο τήν ὑπέροχη φυσική σκηνογραφία τοῦ βόρειου Αἰγαίου, μέ τίς ἀκτές τῆς Χαλκιδικῆς καί τόν κωνικό ὄγκο τοῦ Ἄθω νά ὑψώνεται μέσα ἀπό τή θάλασσα, τό ἐπιβλητικό καί πλούσιο σέ μύθους Παγγαῖο στά ἀνατολικά, τό καταπράσινο Κερδύλιο στά δυτικά, καί τήν πεδιάδα πρός βορρά, ὅπου ἤσυχα κυλᾶ τό «ρέεθρον ἁγνοῦ Στρυμόνος»[3], διαπιστώνει πόσο ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα ἡ λιτή ἀφήγηση τοῦ Θουκυδίδη, πού στό βιβλίο IV, 102, μᾶς δίνει τό χρονικό τῆς ἵδρυσης τῆς πόλης ἀπό τούς Ἀθηναίους τό 437 π.Χ. «Καί αὐθις ἐνός δέοντι τριακοστῷ ἔτει ἐλθόντες οἱ Ἀθηναῖοι (δηλ. ἔπειτα ἀπό τήν πρώτη τους ἀπόπειρα ἐγκατάστασης τό 464, στήν ὁποία σκοτώθηκαν 10.000 ἔποικοι), Ἄγνωνος τοῦ Νικίου οἰκιστοῦ ἐκπεμφθέντος, Ἠδῶνας ἐξελάσαντες ἔκτισαν τό χωρίον τοῦτο, ὅπερ πρότερον Ἐννέα Ὁδοί ἐκαλοῦντο· ὡρμῶντο δέ ἐκ τῆς Ἠιόνος, ἣν αὐτοί εἶχον ἐμπόριον ἐπί τῷ στόματι τοῦ ποταμοῦ ἐπιθαλάσσιον, πέντε καί εἴκοσι σταδίους ἀπέχον ἀπό τῆς νῦν πόλεως, ἣν Ἀμφίπολιν Ἄγνων ὠνόμασεν, ὅτι ἀπ' ἀμφότερα περιρρέοντος τοῦ Στρυμόνος διά τό περιέχειν αὐτήν· τείχει μακρῷ ἀπολαβών ἐκ ποταμοῦ ἐς ποταμόν, περιφανῆ ἐς θάλασσάν τε καί τήν ἤπειρον ᾠκισεν».

Ἡ χρησιμοποίηση ἀπό τόν ἱστορικό τοῦ ἐπιθέτου «περιφανής», δείχνει τήν ἐντύπωση πού προκαλοῦσε ἡ θέα τῆς νεόδμητης πολιτείας.

Καθώς εἶναι ἡ πρώτη φορά πού οἱ ἀνασκαφές τῆς Ἀμφίπολης παρουσιάζονται σ' ἕνα Διεθνές συμπόσιο γιά τή Μακεδονία, θά ἤθελα στόν λίγο χρόνο πού ἔχω στή διάθεσή μου, νά δώσω τό χρονικό τῶν ἐρευνῶν, νά δείξω λίγα ἀπό τά πάρα πόλλά κινητά εὑρήματα, καί νά παρουσιάσω τά πιό σημαντικά ἀποτελέσματά τους.

Ἀπό τό 1956 μέχρι σήμερα σέ εἴκοσι ἀνασκαφικές περιόδους, μικρῆς ἤ πιό μεγάλης διάρκειας, ἐρευνήθηκαν πολλά σημεῖα τῆς πολύ μεγάλης ἔκτασης, πού καταλάμβανε ἡ πόλη καί ἡ νεκρόπολή της[4].

Στή νεκρόπολη βρέθηκαν καί ἐρευνήθηκαν περισσότεροι ἀπό τετρα-

2. Δημ. Λαζαρίδης, *Ἀμφίπολις καί Ἄργιλος*, σ. 16.

3. Αἰσχύλος, *Πέρσες*, στ. 497.

4. Γιά τίς ἀνασκαφές τῆς Ἀμφίπολης βλέπε τίς ἐκθέσεις πού δημοσιεύθηκαν στά *ΠΑΕ* 1956, σ. 141 κ.ἑ., 1957, σ. 70 κ.ἑ., 1958, σ. 81 κ.ἑ., 1959, σ. 42 κ.ἑ. 1960, σ. 67 κ.ἑ., 1961, σ. 63 κ.ἑ., 1964, σ. 35 κ.ἑ., 1965, σ. 47 κ.ἑ., 1971, σ. 50 κ.ἑ., 1972, σ. 63 κ.ἑ., 1973, σ. 43 κ.ἑ. 1974, σ. 58 κ.ἑ., 1975, σ. 61 κ.ἑ., 1976, σ. 88 κ.ἑ., 1977, σ. 38 κ.ἑ., 1978, σ. 50 κ.ἑ., 1979, σ. 71 κ.ἑ., 1980, σ. 8 κ.ἑ., 1981, σ. 18 κ.ἑ. Βλέπε ἐπίσης *Τό Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατά τό 1982*, σ. 14 κ.ἑ., καθώς καί τά *Χρονικά* τοῦ *ΑΔ*, 1960, σ. 217 κ.ἑ., 1961, σ. 233 κ.ἑ., 1964, σ. 443 κ.ἑ.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

κόσιοι τάφοι, διαφόρων τύπων ,ἀνάμεσά τους καί «μακεδονικοί». Οἱ ἔρευνες αὐτές ἔδωσαν πολλά κινητά εὑρήματα, πού ἀποτέλεσαν τίς πλούσιες συλλογές τοῦ Μουσείου Καβάλας[5].

Πολυάριθμες εἶναι οἱ ἐπιτύμβιες στῆλες, ἀνάγλυφες ἐνεπίγραφες, καθώς καί δυό γραπτές. Ἀπό τίς πιό παλιές, ἡ στήλη τοῦ γενειοφόρου ἄντρα καί ἡ στήλη τοῦ ἐφήβου, θά μποροῦσαν νά χρονολογηθοῦν στά τελευταῖα χρόνια τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα, ἐνῶ ἡ στήλη τοῦ Ἀμύντα Μονουνίου μέ σκηνή δεξίωσης, ἡ στήλη τῆς δέσποινας καί τῆς δούλης, πού ἐπαναλαμβάνει τό γνωστό θέμα τῆς περίφημης Ἡγησῶς Προξένου καί πολλές ἄλλες γύρω στά μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα ἤ καί ἀργότερα[6]. Καί δέν εἶναι λίγες καί οἱ στῆλες τῶν ἑλληνηστικῶν χρόνων. Βρέθηκαν ἐπίσης θαυμάσιες ἐπιστέψεις στηλῶν, μέ περίτεχνες συνθέσεις ἀνθεμίων, ἑλίκων καί φύλλων ἄκανθας[7]. Ἀπό τίς δυό γραπτές στῆλες, στή μιά ἀπεικονίζεται οἰκογενειακή σκηνή[8], στήν ἄλλη μιά οἰνοχόη, πιθανά ἀπομίμηση χρυσοῦ ἀγγείου[9].

Μεγάλος εἶναι ὁ ἀριθμός καί ἡ ποικιλία τῶν τύπων εἰδωλίων - πολλά προϊόντα τοπικοῦ ἐργαστηρίου -, πού συχνά διασώζουν καί τήν πολυχρωμία τους, ὅπως οἱ προτομές γυναικείων θεοτήτων, πού τοποθετημένες στούς τάφους, προστάτευαν τούς νεκρούς[10]. Μέ τά ζωηρά χρώματα, πού ἀποδίδουν χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου, κοσμήματα καί λεπτομέρειες τῶν χιτώνων, μέ τά κεφάλια σέ ἐλαφρά κλίση καί τό ἔντονο βλέμμα, οἱ κλασσικές αὐτές μορφές ἐμφανίζονται σά σύμβολα ἑνός ἄλλου κόσμου.

Ἐντυπωσιακή εἶναι καί ἡ συλλογή τῶν χρυσῶν κοσμημάτων (εἰκ. 1α). Τήν ἀποτελοῦν στεφάνια μέ φύλλα ἐλιᾶς ἤ δρυός, ταινίες διαδημάτων, ὅπως ἡ ταινία μέ τόν «κόμβο τοῦ Ἡρακλῆ» στό μέσον, στολισμένο μέ τρεῖς λεπτούς ρόδακες, περιδέραια μέ λεπτές χρυσές ἁλυσίδες, σκοιλαρίκια πού τά στολίζουν Ἔρωτες, Νίκες, Σφίγγες, λεοντοκεφαλές, φυτικά ἤ γραμμικά κοσμήματα, λεπτῆς τέχνης[11]. Δαχτυλίδια μέ πολύτιμες ἤ ἡμιπολύτιμες πέτρες, πού φέρουν ἐγχάρακτες παραστάσεις, ὅπως τό δακτυλίδι τοῦ Μακεδονικοῦ

5. *ΠΑΕ* 1956, πίν. 47, 48, 1957, πίν. 20 - 23, 1958, πίν. 55 - 61, 1959, πίν. 42 - 44, 1960, πίν. 47 - 58, 1961, πίν. 31.

6. Δημ. Λαζαρίδης, *Νεάπολις - Χριστούπολις - Καβάλα*, Ἀθήνα 1969, σ. 134 - 135, 137 - 138, πίν. 37, 46 - 50.

7. *ΠΑΕ* 1960, πίν. 53α, 177, πίν. 33.

8. Δημ. Λαζαρίδης, *Νεάπολις*..., σ. 130, πίν. 44, Dem. Lazaridis, Stèle peinte d'Amphipolis, *Antike Kunst* 12, 1969, σ. 68 κ.ἑ., πίν. 34, 35.

9. *ΠΑΕ*. 1979, σ. 78, πίν. 55α.

10. Δημ. Λαζαρίδης, *Νεάπολις*..., σ. 132, πίν. 45, ΠΑΕ 1956, πίν. 47α.

11. *ΠΑΕ* 1956, πίν. 48, 1957, πίν. 21α, 1958, πίν. 56 - 58, 1960, πίν. 47,48, 51, 56, 57, 1961, πίν. 31. Δημ. Λαζαρίδης, *Νεάπολις*..., πίν. 40, 42β, 51 - 55.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

1,α. Χρυσό στεφάνι μέ φύλλα ἐλιᾶς.

1,β. Χρυσό δαχτυλίδι μέ παράσταση ἐφήβου στόν **δακτυλιόλιθο.**

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

1,γ. Οἱ δυό ὄψεις χρυσοῦ στατήρα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.

τάφου Ι, πού δείχνει αὐτοστεφανούμενο ἔφηβο, νά κρατᾶ λαγωβόλο καί βακτηρία (εἰκ. Ιβ). Ὄρθιος καθώς στέκεται μπροστά σέ βωμό, μέ διασταυρωμένα χιαστί τά πόδια, μέ τήν πλαστική διάπλαση τοῦ λαμπροῦ, νεανικοῦ κορμοῦ ,θυμίζει τόν ἔφηβο τῆς περίφημης ἐπιτύμβιας στήλης τοῦ Ἰλισσοῦ, στό Ἐθνικό Μουσεῖο[12].

Ἀποσκοπώντας στήν ἐντόπιση τῆς Ἀγορᾶς καί τήν ἀποκάλυψη ἱερῶν καί δημόσιων οἰκοδομῶν καί μνημείων, γνωστῶν ἀπό πηγές καί ἐπιγραφές, ἤ καί ἰδιωτικῶν οἰκοδομῶν, ἐπεχείρησα πυκνές δοκιμαστικές τομές σέ διάφορα σημεῖα τῆς ἀπέραντης ἔκτασης πού καταλάμβανε ἡ πόλη[13]. Διαπίστωση τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν στό πιό ψηλό καί πιό σημαντικό τμῆμα τῆς ἀρχαίας πόλης, ὅπου βρέθηκαν πέντε πολύ ἀξιόλογα παλαιοχριστιανικά μνημεῖα, ἦταν πώς τά μνημεῖα αὐτά, ἀλλά καί ἄλλες νεώτερες οἰκοδομές, εἶχαν καταστρέψει τά ἀρχαιότερα κτίρια καί εἶχαν χρησιμοποιήσει τό οἰκοδομικό ὑλικό τους. Χαρακτηριστικό γι' αὐτό εἶναι πώς ὁλόκληρη ἡ ἀψίδα τῆς βασιλικῆς Α, εἶναι κτισμένη μέ σπόνδυλους δωρικῶν κιόνων[14].

12. Δημ. Λαζαρίδης, *Νεάπολις*..., σ. 121, πίν. 40β.

13. *ΠΑΕ* 1959, σ. 43 κ.ἑ., 1960, σ.72 κ.ἑ., 1960, σ. 72 κ.ἑ., 1961, σ. 65 κ.ἑ., 1964, σ. 35 κ.ἑ., 1965, σ. 47 κ.ἑ., 1971, σ. 50 κ.ἑ., *Τό Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατά τό 1982*, σ. 14 κ.ἑ.

14. *ΠΑΕ* 1971, σ. 51, 52.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Στό χεῖλος μιᾶς βαθειᾶς ρεματιᾶς βρέθηκαν δυό τοῖχοι πού σχηματίζουν γωνία, κτισμένοι σύμφωνα μέ αὐστηρό ἰσοδομικό σύστημα. Οἱ τοῖχοι αὐτοί εἶναι ὅ,τι ἀπέμεινε ἀπό ἕνα μικρό ἱερό τῆς Μούσας Κλειοῦς[15]. Ἡ ἀπόδοσή του στήν Κλειώ, ὀφείλεται σέ ἐνεπίγραφο βάθρο, πού φαίνεται νά κύλησε ἀπό τήν οἰκοδομή στό βάθος τῆς ρεματιᾶς. Τό κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς, μέ ὅμορφα γράμματα τοῦ α΄ μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, ἀναφέρει ὅτι ἡ «Εὔμητις Ἡγησιστράτο Κλεοῖ ἀνέθηκεν»[16]. Εἶναι γνωστό ἀπό τή μυθολογία πώς ἀπό τό γάμο τῆς Κλειοῦς μέ τόν Στρυμόνα, γεννήθηκε ὁ ὁμηρικός ἥρωας Ρῆσος», ὁ «Θράκης ἀνάσσων», πού σύμφωνα μέ τήν Ἰλιάδα - Χ, 435 - εἶχε ἄλογα πιό λευκά ἀπό χιόνι καί γρήγορα σάν τούς ἀνεμους. Εἶναι ἀκόμη γνωστό πώς καί ὁ Ρῆσος εἶχε στήν Ἀμφίπολη ἱερό, ἀπέναντι ἀπό τό ἱερό τῆς μητέρας του Κλειοῦς[17].

Ἕνα ἄλλο ἱερό γυναικείας θεότητας (Θεσμοφόρειο ἤ Νυμφαῖο, πού πιθανά νά εἶναι καί ἀρχαιότερο ἀπό τήν ἵδρυση τῆς Ἀμφίπολης, ἀποκαλύφθηκε ἔξω ἀπό το βορειότερο τμῆμα τοῦ τείχους, σέ πολύ χαμηλό ἐπίπεδο (εἰκ. 3α δεξιά). Εἶναι μιά μικρή ὀρθογώνια οἰκοδομή, πού ἔχει στό μέσον ἕνα φρεάτιο[18]. Σέ μιά γωνιά της βρέθηκε ἀνέπαφος ἀποθέτης μέ 50 περίπου μικρά ἀγγεῖα - ὑδρίες καί κέρνοι - , τοποθετημένα ἔτσι πού νά σχηματίζουν σωρό[19]. Πολλά ἀπό τά ἀγγεῖα ἀνήκουν σέ τοπικό ἐργαστήρι. Γύρω ἀπό τό στόμιο τοῦ φρεατίου βρέθηκαν μερικά εἰδώλια ὑστεροαρχαϊκῆς, αὐστηρορυθμικῆς καί κλασικῆς ἐποχῆς, ὅπως ἕνα εἰδώλιο πεπλοφόρου, ἕνα εἰδώλιο κρανοφόρου, εἰδώλια καθισμένων θεῶν ἤ γυναικῶν καί προτομές[20].

Λίγες δεκάδες μέτρα δυτικά ἀπό τή θέση τοῦ ἱεροῦ, ἀποκαλύφθηκε μεγάλη μαρμάρινη βάση ἔφιππου ἀγάλματος, ἐντειχισμένη στό ἐσωτερικό ἑλληνιστικῆς πύλης τοῦ τείχους[21]. Στήν κύρια ὄψη τῆς βάσης, ὑπάρχει ἕνα ἐνδιαφέρον ἀρχαϊκό ἐπίγραμμα, γραμμένο σέ πάριο ἀλφάβητο, πού χρονολογεῖται μεταξύ 520 καί 490 π.Χ.[22] Σύμφωνα μέ τήν ἐπιγραφή, τό μνημεῖο ἀνέθεσαν οἱ Πάριοι, τιμώντας τήν ἀρετή τοῦ ἔφηβου, πού σκοτώθηκε πολε-

15. *ΠΑΕ* 1959, σ. 45, πίν. 51.

16. *ΠΑΕ* 1959, πίν. 50.

17. Ἡ ὕπαρξη στήν Ἀμφίπολη τοῦ ἱεροῦ τῆς Κλειοῦς ἀπέναντι ἀπό τό μνημεῖο τοῦ Ρήσου, εἶναι γνωστή ἀπό τόν ἱστορικό Μαρσύ: «Ἔστιν ἱερόν ἐν Ἀμφιπόλει Κλειοῦς, ἱδρυθέν ἀπέναντι τοῦ Ρήσου μνημείου ἐπί λόφου τινός». Βλ. J. Papastavrou, ἔ.ἀ., σ. 52 καί Δημ. Λαζαρίδης, *Ἀμφίπολις καί Ἀργιλος* σ. 59.

18. *ΠΑΕ* 1975, σ. 63 κ.ἑ., πίν. 51β, 52.

19. *ΠΑΕ* 1975, πίν. 53 - 55

20. *ΠΑΕ* 1975, σ. 64, πίν. 56.

21. *ΠΑΕ* 1973, σ. 46, 50, πίν. 67α.

22. Δημ. Λαζαρίδης, Ἐπίγραμμα Παρίων ἀπό τήν Ἀμφίπολιν, *ΑΕ* 1976, σ. 164 κ.ἑ., πίν. 57 - 63.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

μώντας γιά τήν «ἐρατή» ἤ κοντά στήν «ἐρατή» Ἠιόνα («Μνῆμ' ἀρετῆς ἔστησαν Πάριοι Τοκεω Ηόνεκεν ἦβην Ἠιόνος ἀμφ' ἐρατῆς ὅλεσεν βαρνάμενος»). Ἡ παρουσία τῶν Παρίων στήν περιοχή τῆς Ἀμφιπόλεως εἶναι ἄγνωστη ἀπό ἄλλη πηγή. Γι' αὐτό καί ἡ σημασία τῆς ἐπιγραφῆς, πού ρίχνει καινούργιο φῶς στήν ἱστορία τῆς περιοχῆς, εἶναι μεγάλη.

Τέλος κατά τίς ἐφετεινές ἀνασκαφές, ἐντοπίσθηκε ἕνα τρίτο μικρό, ὑπαίθριο ἱερό, πού ἀνήκει στόν φρυγικό Ἄττι[23].

Δέν ἀπέδωσαν ὅμως καί ἐφέτος οἱ ἔρευνες γιά τήν ἐντόπιση τῶν μεγάλων γνωστῶν ἱερῶν, ὅπως τῆς Ἄρτεμης ταυροπόλου καί τῆς Ἀθηνᾶς, καθώς καί γιά τήν ἀνεύρεση τῆς Ἀγορᾶς, μονολότι ὑπάρχουν ἐνδείξεις τουλάχιστο γιά τό ἱερό τῆς ταυροπόλου.

Οἱ ἔρευνες τοῦ περασμένου χρόνου, ὁδήγησαν στήν ἀποκάλυψη τῆς πρώτης μεγάλης γνωστῆς δημόσιας οἰκοδομῆς, πού οἱ ἐπιγραφές τήν ταυτίζουν μέ τό Γυμνάσιο[24]. Μιά μνημειακή κλίμακα, πλάτους 8.70 μ., ἀπό τήν ὁποία σώζονται στή θέση τους 12 σκαλοπάτια, ἔφερε στούς χώρους τοῦ ἐσωτερικοῦ (εἰκ. 2α). Στή δυτική πλευρά τοῦ Γυμνασίου, μέσα σέ στοά, βρέθηκαν δυό ἑρμαϊκές στῆλες: Μιά κλασικιστική στήλη νέου ἀθλητῆ ἤ κάποιου μέλους βασιλικῆς οἰκογένειας, ὅπως δείχνει τό διάδημα πού στολίζει τό ὄμορφο κεφάλι, καθώς καί μιά ἀρχαϊστική ἑρμαϊκή στήλη[25]. Σέ ἄλλο μέρος τοῦ Γυμνασίου βρέθηκε ἀναθηματική ἐπιγραφή πρός τόν Ἑρμῆ.

Στό νότιο τμῆμα τῆς πόλης, ἐντοπίσθηκε μιά σημαντική οἰκία τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνα, πού ἡ ἀνασκαφή της συνεχίζεται ἀκόμη. Ἀποκαλύφθηκαν δυό μεγάλα δωμάτια καί αὐλή μέ περιστύλιο. Τό ἕνα δωμάτιο φέρει τοιχογραφίες μέ ζωηρά χρώματα, ὀρθογώνιους πίνακες μέ ρόμβους, πού πλαισιώνονται ἀπό ἰωνικούς κίονες (εἰκ. 2β). Οἱ κίονες ἀποδίδονται μέ φωτοσκίαση.[26] Στά βαθύτερα στρώματα τῆς ἐπίχωσης βρέθηκαν πολλά διακοσμητικά ἀρχιτεκτονικά μέλη καί στοιχεῖα ἀπό κονίαμα, ὅπως γείσα καί φατνώματα, στολισμένα μέ ρόδακες, γκιρλάντες μέ φύλλα, καρπούς καί ρόδακες, πού τίς ἄκρες τους κρατοῦν ἐρωτιδεῖς κ.ἄ.[27] Οἱ τοῖχοι τοῦ ἄλλου δωματίου φέρουν κονιάματα, πού ἀπομιμοῦνται ψευδοϊσόδομη τοιχοποιΐα[28]. Οἱ ἀρμοί τῶν δομῶν δηλώνονται μέ 2ἤ 3 βαθειές ἐντομές, χρωματισμένες μέ ζωηρό ἐρυθρό καί μαῦρο χρῶμα.

Στό δυτικό ἄκρο τῆς ἀκρόπολης, κοντά στό κλασικό τεῖχος, ἐρευνή-

23. *Τό Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατά τό 1983.*
24. *Τό Ἔργον... κατά τό 1982*, σ. 14 κ.ἑ., εἰκ. 9, 10, 13.
25. *Τό Ἔργον... 1982* εἰκ. 11, 12.
26. *Τό Ἔργον... 1982*, σ. 16, 17, εἰκ. 17, 18.
27. *Τό Ἔργον... 1982*, εἰκ. 16.
28. *Τό Ἔργον... 1983.*

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

2,α. Τό Γυμνάσιο, μνημειακή κλίμακα.

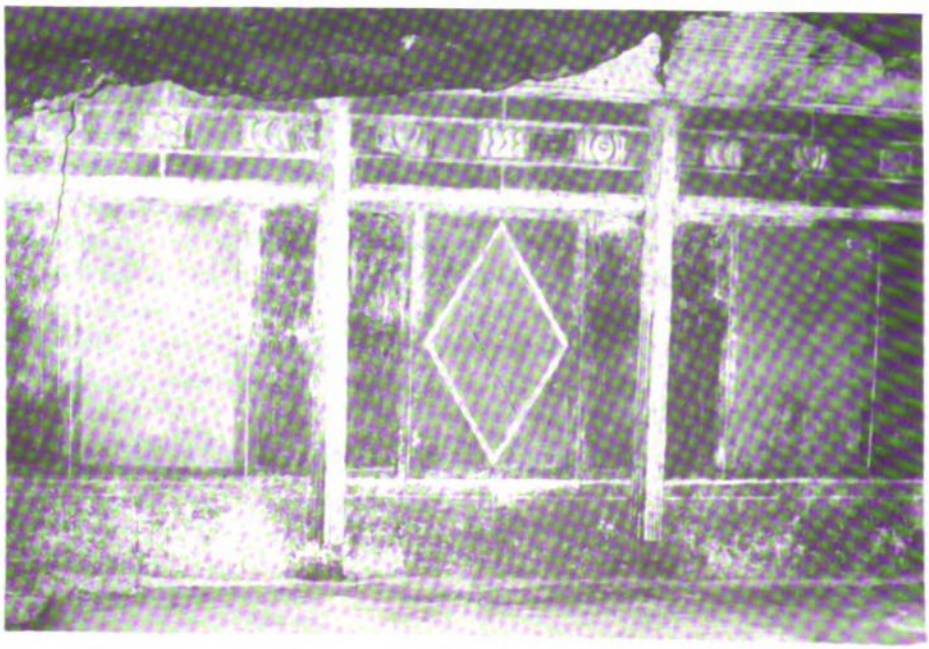

2,β. Τοιχογραφία ἑλληνιστικῆς κατοικίας.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

θηκε μιά ἄλλη κατοικία τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα, ἀπό τήν ὁποία διατηροῦνται μόνο θεμέλια. Τό πιό σημαντικό εὕρημα τῆς ἀνασκαφῆς ἐδῶ, ἦταν ἕνας χρυσός στατήρας τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, τοῦ νομισματοκοπείου τῆς Ἀμφίπολης (εἰκ. Ιγ)[29].

Καταλήγω μέ τίς ὀχυρώσεις τῆς πόλης, τίς πύλες καί τή γέφυρα, πού ἀναφέρονται ἀπό τόν Θουκυδίδη στήν ἀφήγησή του γιά τήν ἵδρυση τῆς Ἀμφίπολης, τήν κατάληψή της ἀπό τόν Βρασίδα τό 424 π.Χ. καί στή μάχη πού δόθηκε τό 422 π.Χ. μπροστά στά τείχη της.

Οἱ ἐπιστήμονες πού ἀσχολήθηκαν μέ τά τείχη καί τίς κινήσεις τῶν δυό ἀντιπάλων Κίμωνα καί Βρασίδα, δέχονται τό «μακρό τεῖχος» σάν μιά εὐθεία γραμμή ἤ σάν τόξο μήκους 2.5 χιλιομέτρων περίπου, πού ἄρχιζε ἀπό τό ποτάμι στά βόρεια τοῦ εἰκισμοῦ καί κατέληγε στό ποτάμι στά νότια, ἀφήνοντας ἔτσι ἀκάλυπτη τή δυτική πλευρά του, κατά μῆκος τοῦ Στρυμόνα. Τή μορφή αὐτή δέχονται ὁ GROTE, ὁ KROMAYER, ὁ GOMME, ὁ Παπασταύρου κ.ἄ.[30]

Ἀπό τό 1972 ἕως σήμερα, σέ 10 ἀνασκαφικές περιόδους ἐρευνήθηκαν οἱ ὀχυρώσεις τῆς πόλης[31]. Ἀποκαλύφθηκαν μέ τίς ἀνασκαφές 80 περίπου μικρά ἤ μεγάλα τμήματα τοῦ τείχους[32]. Ἡ σύνδεσή τους μέ βάση τή μορφολογία τοῦ ἐδάφους καί ἡ ἀποτύπωσή τους σέ χάρτη πού ἔγινε ἀπό ἀεροφωτογραφία, μᾶς δίνει γιά πρώτη φορά τό περίγραμμα τῶν τειχῶν τῆς πόλης. Τώρα πιά εἶναι βέβαιο πώς τό «μακρό τεῖχος» δέν ἦταν εὐθεία γραμμή ἤ τόξο, ἀλλά περίβολος μέ ἀκανόνιστο σχῆμα, πού εἶχε μῆκος 7.450 μ. περίπου καί περιέβαλε τήν πόλη ἀπό ὅλες τίς πλευρές. Διαπιστώθηκε ἀκόμη πώς ὑπῆρχε ἕνας μικρότερος περίβολος μέ μῆκος 2.200 μ. περίπου, πού περιέβαλε τήν ἀκρόπολη ἤ τήν ἄνω πόλη. Ἡ ὕπαρξη τῆς ἀκρόπολης εἶναι γνωστή ἀπό τόν Διόδωρο Σικελιώτη (19.52.4), σάν ὁ τόπος πού ὁ Κάσανδρος

29. *ΠΑΕ* 1971, σ. 54, εἰκ. 2, πίν. 71 - 74. *Τό Ἔργον...* 1982, σ. 17, εἰκ. 19.

30. G. Grote, *Histoire de la Grèce* IX, Paris 1866, σ. 218. J. Kromayer, *Schlachtenatlas*, Abt. 3, no 7. Τοῦ ἰδίου *Antike Schlachtenfelder*, Berlin, 1924-1931, σ. 199 κ.ἑ., A.W. Gomme, *A historical commentary on Thucydides*, Oxford 1956, III, σ. 654, χάρτης. J. Papastavru, ἔ.ἀ., σ. 2. Γιά τίς ὀχυρώσεις τῆς Ἀμφίπολης βλ. τίς ἀπόψεις τοῦ Ken. Pritchett, *Studies in ancient greek topography*, I, σ. 32 κ.ἑ., Ὁ ἴδιος ἐπιστήμονας ἔχοντας ὑπόψη τά ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν καί τίς γνῶμες τοῦ ἀνασκαφέα, ἀναθεώρησε μερικές ἀπό τίς ἀπόψεις του στή δεύτερη μελέτη γιά τήν Ἀμφίπολη, βλ. *Studies in ancient greek topography*, Part III, California 1980, *Amphipolis restudied*, σ. 298 κ.ἑ.

31. *ΠΑΕ* 1960, σ. 73, 1972, σ. 63 κ.ἑ., 1973, σ. 44 κ.ἑ., 1974, σ. 58 κ.ἑ., 1975, σ. 61 κ.ἑ., 1976, σ. 89 κ.ἑ., 1977, σ. 39 κ.ἑ., 1978, σ. 51 κ.ἑ., 1979, σ. 71 κ.ἑ., 1980, σ. 8 κ.ἑ., 1981, σ. 18 κ.ἑ.

32. *ΠΑΕ* 1976, σ. 89 κ.ἑ. *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles lettres*, 1977, D. Lazaridis, *La cité grecque d' Amphipolis et son système de defense*, σ. 198 κ.ἑ.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

φυλάκισε τήν Ρωξάνη καί τόν γιό τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου.

Ἀποκαλύφθηκαν πολύ ἐντυπωσιακά τμήματα τοῦ τείχους τῆς κλασικῆς καί τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (εἰκ. 3α), πύργοι, ὀχυρές πύλες, μεγάλα συγκροτήματα ἀγωγῶν γιά τήν ἀποχέτευση τοῦ νεροῦ τῆς βροχῆς καί ἐντυπωσιακές κλίμακες πού ὁδηγοῦν στόν περίπατο τοῦ τείχους. Οἱ ἀναφερόμενες ἀπό τόν Θουκυδίδη «Θράκιες πύλες», οἱ «πρῶτες πύλες» καί «οἱ κατά τό σταύρωμα πύλες», θά πρέπει νά ταυτιστοῦν μέ τίς πύλες τῆς βόρειας πλευρᾶς. Ἔτσι ἀναθεωροῦνται οἱ ἀπόψεις τῶν ἐπιστημόνων, πού τοποθετοῦσαν αὐτές τίς πύλες στό ἀνατολικό τμῆμα τοῦ τείχους, ὅπως καί αὐτές γιά τό πεδίο τῆς μάχης καί τόν «καρτερό λόφο», πού ἦταν στά βόρεια τῆς πόλης, —ὁ λόφος ὕψ. 133— καί ὄχι στά ἀνατολικά, στίς κλιτύς τοῦ Παγγαίου[33].

Σέ τρία σημεῖα τῆς ἀφήγησής του ὁ Θουκυδίδης (IV, 103, 108) ἀναφέρει τή γέφυρα τοῦ Στρυμόνα, πού στήν ἐποχή του ἦταν μία. Οἱ ἐπιστῆμονες πού ἀσχολήθηκαν μέ τή θέση τῆς γέφυρας, τήν τοποθέτησαν σέ διάφορα σημεῖα τῆς βόρειας, δυτικῆς καί νότιας πλευρᾶς τοῦ ἡμικυκλίου πού σχηματίζει ὁ ροῦς τοῦ ποταμοῦ[34].

Ρίχνοντας μιά ματιά στό τοπογραφικό σχέδιο τῆς πόλης, εὔκολα διαπιστώνει κανείς πώς τό πιό κοντινό στό ποτάμι σημεῖο τοῦ τείχους εἶναι τό βορειοδυτικό. Καί στή θέση αὐτή ἡ ἀνασκαφή μᾶς ἔδωσε τή συγκίνηση ἀπό ἕνα μοναδικό εὕρημα, ὅπως εἶναι ἡ ἀρχαία ξύλινη γέφυρα (εἰκ. 3β)[35]. Στόν χῶρο ἀνάμεσα στήν πύλη τῆς γέφυρας καί στήν ὄχθη, ἀποκαλύφθηκαν ἑκατοντάδες μικροί καί μεγάλοι πάσσαλοι, πού τοποθετήθηκαν δίχως σχέδιο ὁ ἕνας κοντά στόν ἄλλο, σέ πυκνές συστάδες, ἐξασφαλίζοντας ἔτσι κάποιο πέρασμα ἕως τά νεώτερα χρόνια. Κάτω ἀπό τούς πασσάλους αὐτούς, μπορέσαμε νά διαπιστώσουμε σέ βαθύτερο στρῶμα τῆς κοίτης τοῦ ποταμοῦ, κάπου 100 πασσάλους ἀπό ξύλο δρυός, πού στήριζαν τή γέφυρα τῶν κλασικῶν χρόνων. Οἱ πάσσαλοι αὐτοί τῆς ἀρχαιότερης φάσης, εἶναι τοποθετημένοι,

33. Βλέπε σχετικά G. Grote, ἔ.ἀ. IX, χάρτη σ. 218, J. Kromayer, ἔ.ἀ., χάρτη Abt 3, 7, A.W. Gomme, ἔ.ἀ. III, χάρτη σ. 654, J. Papastavru, ἔ.ἀ., σ. 3, 4, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Τόμος Γ, σ. 225, σχέδια καί φωτογραφίες σ. 226, 227. Γιά τίς θέσεις τῶν πυλῶν καί τά τοπογραφικά θέματα πού σχετίζονται μέ τίς κινήσεις τῶν δυό ἀντιπάλων Κλέωνα καί Βρασίδα, καθώς καί μέ τή μάχη, βλ. K. Pritchett, ἔ.ἀ. I, σ. 35 κ.ἑ. καί III, σ. 301 κ.ἑ. καί εἰκ. 14. Ὁ K. Pritchett ,ἔ.ἀ. I, σ. 42, ὀρθά ταυτίζει τόν «καρπερό λόφο» τοῦ Θουκυδίδη μέ τόν λόφο ὕψ. 133 καί τήν πεδινή ἔκταση μεταξύ λόφου καί τῆς πόλης μέ τό πεδίο τῆς μάχης.

34. Γιά τήν τοποθέτηση τῆς ἀρχαίας γέφυρας σέ διάφορες θέσεις τοῦ ἡμικυκλίου πού σχηματίζει ὁ Στρυμόνας, ἀπό τούς ἐπιστήμονες πού ἀσχολήθηκαν μέ τό θέμα, βλ. K. Pritchett, ἔ.ἀ. I, σ. 36 κ.ἑ. καί Oscar Bronner, *The lion monument at Amphipolis* Cambridge, Mass, 1941, σ. 14 κ.ἑ.

35. *ΠΑΕ* 1977, σ. 42, πίν. 19, 20.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

3,α. Τμῆμα τοῦ βορείου τείχους. Ἀριστερά ἀγωγοί ἀποχέτευσης τοῦ νεροῦ.

3,β. Ἡ πύλη τοῦ τείχους καί πάσσαλοι τῆς ἀρχαίας γέφυρας. Στό βάθος ὁ Στρυμόνας.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

σέ κανονική διάταξη, όχι πολύ αὐστηρή, σέ τριάδες ἤ τετράδες, ἔτσι πού νά σχηματίζουν σειρές. Οἱ τριάδες τῶν πασσάλων ἔχουν πλάτος ± 4 μ., ἐνῶ οἱ τετράδες 5.50 ἕως 6μ. καί αὐτό θά πρέπει νά ἦταν περίπου καί τό πλάτος τῆς γέφυρας[36].

Ὁ Θουκυδίδης (IV. 103) ἀναφέρει πώς τό 424 π.Χ. ὁ σπαρτιάτης στρατηγός Βρασίδας, εὔκολα κατέλαβε, πρίν ἀπό τήν αὐγή, τήν γέφυρα, πού τήν φύλαγε τότε μιά μικρή φρουρά καί προσθέτει πώς τό τεῖχος δέν κατέβαινε ἕως αὐτή καί δέν τήν προστάτευε, πράγμα πού γινόταν 18 μῆνες ἀργότερα, κατά τήν ἐποχή τῆς μάχης τοῦ 422 π.Χ. Ἔτσι μπορεῖ νά θεωρηθεῖ βέβαιο πώς τό δυτικότερο τμῆμα τοῦ βόρειου τείχους, κτίστηκε μεταξύ 424 καί 422 π.Χ.[37] Τό πλησιέστερο πρός τήν πύλη τῆς γέφυρας τμῆμα τοῦ τείχους, διάτρητο καθώς εἶναι ἀπό τά συνεχῆ ἀνοίγματα τῶν ὀχετῶν, θεμελιωμένο στό ὁμαλό, ἀμμῶδες ἔδαφος τῆς ὄχθης καί σέ ἐλάχιστη ἀπόσταση ἀπό τό ποτάμι, εἶναι τό πιό ἀδύνατο σημεῖο τῶν ὀχυρώσεων. Ὁ μόνος λόγος τῆς οἰκοδομῆς του, τόσο κοντά στόν Στρυμόνα, ἦταν ἡ ἀνάγκη νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ γέφυρα, πού τώρα ἔπειτα ἀπό τήν ἐνσωμάτωσή της, ὁδηγοῦσε στήν πιό μεγάλη καί πιό ὀχυρή πύλη τῶν τειχῶν, στήν ὁποία ἔφτανε, ὅποιος θά περνοῦσε τόν Στρυμόνα (εἰκ. 3β)[38].

Σέ μιά δραματική φάση τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου, πού ἐξελίσσεται στή Χαλκιδική καί τή Θράκη, οἱ ἀντίπαλες δυνάμεις συγκρούονται μπροστά στά τείχη τῆς Ἀμφίπολης. Τή στιγμή αὐτή ὁ Θουκυδίδης, ἔχοντας τό βαθμό τοῦ «στρατηγοῦ ἐπί Θράκης», ἐπί κεφαλῆς μιᾶς μοίρας ἀπό τριήρεις, παίζει ἕνα σημαντικό ρόλο στά γεγονότα, διασώζοντας τήν τελευταία στιγμή τήν Ἠιόνα, ἐνῶ ἡ Ἀμφίπολη μόλις εἶχε παραδοθεῖ στόν Βρασίδα[39]. Σάν αὐτόπτης μάρτυρας τῶν γεγονότων καί ἄριστος γνώστης τῆς θέσης, μᾶς δίνει πολύτιμες πληροφορίες γιά τήν πόλη, τά ἱερά, τίς ὀχυρώσεις, τίς πύλες, τή γέφυρα, τήν τοπογραφία τῆς περιοχῆς καί τίς κινήσεις τῶν δυό ἀντιπάλων στρατευμάτων, πρίν καί μετά τή μάχη[40]. Ἡ συσχέτιση τῆς ἀφήγησής του μέ τά ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν, δίνει στόν χῶρο συναρπαστική ζωντάνια. Ὁ τόπος ἐμψυχώνεται ,καθώς ἐντοπίζονται οἱ κινήσεις τῶν ἱστορικῶν μορφῶν μέσα σ' αὐτόν. Ἡ πόλη ἔχει τώρα περίβολο, πύλες, γέφυρα, τόπους πού ἀναφέρονται ἀπό τόν ἱστορικό. Ἔτσι τά ἀνασκαφικά δεδομένα ἐπιβεβαιώνουν τήν ἀφήγηση τοῦ μεγάλου ἱστορικοῦ ,πολύτιμου ὁδηγοῦ στό ἔργο τοῦ ἀρχαιολόγου.

36. *ΠΑΕ* 1978, σ. 51 κ.ἑ.. εἰκ. 1.
37. *ΠΑΕ* 1977, σ. 41.
38. *ΠΑΕ* 1977, σ. 41.
39. *Θουκυδίδης*, IV, 103 - 108.
40. *Θουκυδίδης*, V, 103 - 108.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

29

ΛΙΘΙΝΗ ΜΗΤΡΑ ΓΙΑ ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΒΕΡΓΙΝΑ

ΕΝΑ ΑΙΝΙΓΜΑΤΙΚΟ ΤΥΧΑΙΟ ΕΥΡΗΜΑ*

Άννα Μιχαηλίδου, Ίρις Τζαχίλη

Σ' ένα χωράφι της Βεργίνας, ο φύλακας αρχαιοτήτων Παγκράτης Παυλίδης βρήκε τυχαία πριν από χρόνια ένα λίθινο αντικείμενο (εικ. 1,3). Είναι καμωμένο από σκουροπράσινο οφίτη (serpentine) και έχει σχήμα ορθογώνιο με ελαφρά στρογγυλεμένες γωνίες και διαστάσεις 8×6,5 εκ. και πάχος 1,5 εκ.

Το τυχαίο εύρημα έχει όλα τα βασικά στοιχεία που επιτρέπουν να χαρακτηριστεί ως μήτρα για το χύσιμο κοσμημάτων: Ο οφίτης είναι κατάλληλος για χάραξη και ανθεκτικός στη θερμότητα, υπάρχουν οι χοάνες για το χύσιμο του μετάλλου μέχρι τους τύπους και οι διαμπερείς οπές για τη σύνδεση της μήτρας με το δεύτερο ανάλογο τμήμα, που δεν έχει σωθεί. Είναι από τις λεγόμενες δίλοβες (bivalves) ή διπλές μήτρες, που τα δύο τους κομμάτια στερεώνονταν σταθερά με τη βοήθεια ξύλινων ή μολύβδινων καρφιών ή χάλκινων συρμάτων. Πιστεύουμε ότι τόσο το μικρό μέγεθος των τύπων (από 2,8 εκ. μέχρι 0,6 εκ.) όσο και η λεπτομερής τους διακόσμηση, δείχνουν ότι πιθανότατα η μήτρα προοριζόταν για χύσιμο χρυσού.

Ο πρώτος τύπος έχει τη μορφή διπλού πέλεκυ με καμπύλα άκρα, διπλό περίγραμμα, κοκκιδωτή διακόσμηση και θηλειά εξάρτησης. Ο δεύτερος τύπος έχει επίσης θηλειά εξάρτησης και αποτελείται από δύο όμοιους κύκλους, με δεύτερο εγγεγραμμένο και ομόκεντρο και στροβίλο ανάμεσά τους. Τα κέντρα τους είναι ισχυρά τονισμένα ώστε να δημιουργούνται δύο (αρνητικά) ομφάλια και ένα τρίτο ανάμεσά τους. Στο κάτω μέρος, 4 ευθείες καταλήγουν σε κουκκίδες. Ο τρίτος τύπος, που εμφανίζεται δύο φορές, αποτελείται από τρεις συνεχόμενες εγκοπές, αμφικωνική η μεσαία και

* Ο καθηγητής Μ. Ανδρόνικος ανέθεσε τη μελέτη της μήτρας στην Άννα Μιχαηλίδου, η οποία πολλές ευχαριστίες του οφείλει για τη συμπαράστασή του. Στην πορεία της μελέτης η Μιχαηλίδου συνεργάστηκε με τη συνάδελφό της Ίρι Τζαχίλη. Η έρευνα μοιράστηκε ανάμεσα στις δύο υπογράφουσες ως εξής: Θέματα τεχνολογίας, το πρόβλημα του «σημείου» και σχέσεις με προϊστορικά δεδομένα της Μακεδονίας, Νότιας Ελλάδας και Ανατολής, από την Α. Μιχαηλίδου. Παραλληλισμοί με κοσμήματα των ιστορικών χρόνων και σχέσεις με τον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, από την Ι. Τζαχίλη.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Εικ. 1

Εικ. 2

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Εικ. 3

δισκοειδείς οι άλλες δύο· κάθετα προς τις εγκοπές υπάρχει ημικυλινδρική αυλάκωση, σαν στέλεχος. Οι δύο πρώτοι τύποι είναι για κοσμήματα που εξαρτώνταν, ίσως από περιδέραιο ή κρίκο σκουλαρικιού. Ο τρίτος τύπος αρχικά έδωσε την εντύπωση ότι χρησίμευε για το χύσιμο του επάνω μέρους περονών, αλλά καταλήξαμε ότι προοριζόταν για χάντρα: το φαινομενικό «στέλεχος» δεν είναι παρά το αυλάκι όπου έμπαινε το σύρμα που χρησίμευε για να δημιουργήσει, κατά το χύσιμο του χρυσού, το απαραίτητο κενό για

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

την εξάρτηση της χάντρας[1]. Ανάλογα με το αν το δεύτερο κομμάτι της μήτρας ήταν επίπεδο ή έφερε τις ίδιες γλυφές, σε κάθε χρήση της μήτρας θα είχαμε την παραγωγή μιας χάντρας σε δύο μισά κομμάτια ή αντίθετα δύο ολόκληρων χαντρών (εικ. 2)[2].

Η κύρια δυσκολία για τη μελέτη της μήτρας της Βεργίνας ήταν η έλλειψη στρωματογραφικών ενδείξεων[3]. Για να μπορέσουμε να την εντάξουμε σε χρονολογικά και πολιτισμικά πλαίσια, αναγκαστήκαμε να καταφύγουμε στην τεχνική και στα μορφολογικά παράλληλα.

Όσον αφορά την τεχνική, ο τύπος της δίλοβης μήτρας στον ελληνικό χώρο είναι πολύ γνωστός στη Μινωική Κρήτη και στη Μυκηναϊκή Ελλάδα. Πολλές από τις προϊστορικές μήτρες παρουσιάζουν τις ίδιες τεχνικές λεπτομέρειες με τη μήτρα της Βεργίνας: είναι δίλοβες και κατά συνέπεια έχουν οπές πρόσδεσης και χοάνες, είναι από στεατίτη, σχιστόλιθο ή οφίτη και κάποτε έχουν και «σημείο» αναγνώρισης, για το οποίο θα μιλήσουμε παρακάτω. Υπάρχουν και τριπλές μήτρες για την κατασκευή χρυσών δακτυλιδιών και απλές μήτρες για υαλόμαζα και δεν αποκλείεται η ποικιλία στην αξιοποίηση της ίδιας μήτρας[4]. Έτσι στη μήτρα της Βεργίνας θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και η υαλόμαζα, το γεγονός όμως ότι είναι δίλοβη δείχνει ότι κατασκευάστηκε κυρίως για χύσιμο μετάλλου. Σπάνια έχει σωθεί το δεύτερο κομμάτι που συμπλήρωνε τη μήτρα[5].

Αντίθετα, στα μεταγενέστερα χρόνια πιστεύεται ότι επικρατούν άλλου είδους μήτρες, οι χάλκινες ή ξύλινες, πάνω στις οποίες χτυπούσανε ελάσματα από χρυσό. Όμως αυτό δεν αποτελεί ικανό επιχείρημα για να τοποθετήσουμε τη μήτρα της Βεργίνας στα προϊστορικά χρόνια. Η μήτρα της εικ. 4, δυστυχώς άγνωστης προέλευσης, που δημοσιεύτηκε από την

1. R. D. G. Evely, *Minoan Crafts: Tools and Techniques* (1979), 556-7, από δω και πέρα με τη συντομογραφία Evely.

2. Εκμαγεία των κοσμημάτων από μείγμα Ακέμης και χρώματος έφτιαξε ο τεχνίτης Δ. Μαθιός. Επίτηδες διατηρήσαμε και τα εκμαγεία της χοάνης. Για όλες τις διευκολύνσεις στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, όπου βρίσκεται η μήτρα, ευχαριστούμε τους αρχαιολόγους Ι. Βοκοτοπούλου, Κ. Δεσπίνη, Δ. Γραμμένο, Θ. Σαββοπούλου και για τα σχέδια της μήτρας την Α. Φάκλαρη.

3. Γι' αυτό το λόγο είχαμε γόνιμες συζητήσεις με τους καθηγητές Ν. Πλάτωνα, Μ. Σακελλαρίου και τους αρχαιολόγους Κ. Λεμπέση, Κ. Τσακο, Έφη Πεντερμαλή, J. P. Olivier, R. Laffineur και J. Kilian, τους οποίους ευχαριστούμε θερμά και ιδιαίτερα την κυρία Kilian.

4. Γενικά για τις κρητομυκηναϊκές βλ. ενδεικτικά E. Vermeule, "A Mycenaean Jeweler's Mold", *Bulletin: Museum of Fine Arts Boston* LXV, 1967, No 339, από εδώ και πέρα με τη συντομογραφία Vermeule και R. Higgins, *Greek and Roman Jewellery* (1980)[2], 18, 200, 202. Για δίλοβες βλ. Στ. Ξανθουλίδης, «Μήτραι αρχαίαι εκ Σητείας Κρήτης", *AE* 1900, 46 και Evely 485, 555. Για μήτρες δαχτυλιδιών βλ. J. Sakellarakis, "Matrizen zur Herstellung Kretisch - Mykenischer Siegelringe", *CMS Beiheft* I (1981), 167-179 (όπου δίνει και πλούσια γενική βιβλιογραφία). Για μήτρες για υαλόμαζα αλλά και έλασμα χρυσού βλ. Κ. Παπαευθυμίου - Παπανθίμου, «Μινωική μήτρα από τον Πόρο Ηρακλείου", *Κρητ. Χρονικά* 1973, 393-5.

5. Όπως στη δίλοβη μήτρα Θηβών, *ΑΔ* VII, 1974, 164, εικ. 1.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Tölle-Kastenbein ως μοναδική για την αρχαϊκή εποχή[6], είναι η συγγενέστερη με της Βεργίνας. Έχει τις ίδιες τεχνικές λεπτομέρειες, ακόμα και το κέντρο του διαβήτη για χάραξη της πόρπης που θα δείξουμε παρακάτω και στη Βεργίνα. Μια δεύτερη μήτρα, εντυπωσιακά όμοια μ' αυτήν, είναι η μήτρα του Μουσείου του Βερολίνου από τη Μίλητο[7], με πιθανή χρονολόγηση στο τέλος της υστερογεωμετρικής εποχής.

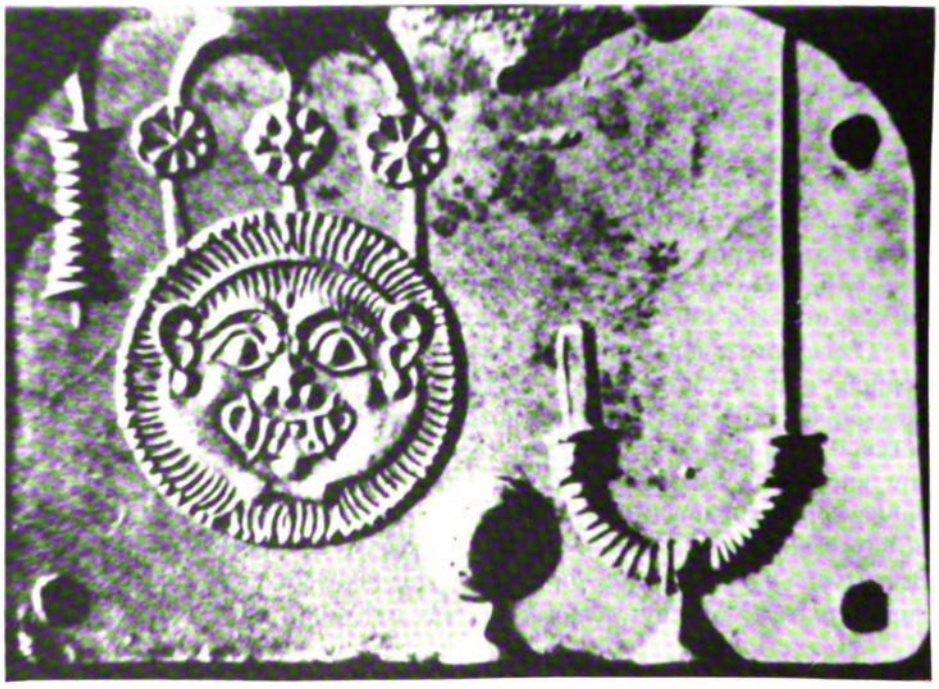

Εικ. 4 .

Δεχόμαστε λοιπόν αρχικά τη δυνατότητα χρονολόγησης στα αρχαϊκά χρόνια, θεωρούμε όμως τις τεχνολογικές λεπτομέρειες επισφαλή χρονολογικά κριτήρια, όπως δείχνει η ευρεία γεωγραφική και χρονολογική τους διάδοση. Ένα παράδειγμα είναι η λεπτομέρεια για την κατασκευή της χάντρας, που συναντάμε σε μήτρες από την Tell Fakhariyah Συρίας, τον

6. R. Tölle, "Eine archaische Gussform", *Antike und Abendland* XII (1966) 91-94. Πιθανός τόπος προέλευσης τεχνίτη: η Μίλητος. Βλ. και *ΑΔ* 24, 1969, πίν. 426.

7. I. Kriseleit, "Antike Güss und Treibformen", *Forschungen und Berichte*, XX (1980), 189-198, εικ. 6.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Πόρο Ηρακλείου, μέχρι την περιοχή της Μαύρης θάλασσας[8].

Ύστερα από τις τεχνολογικές ενδείξεις, στρεφόμαστε στα ίδια τα κοσμήματα. Στο μεγάλο σύνολο των χάλκινων αντικειμένων που ονομάζονται Μακεδονικά χαλκά, ο διπλός πέλεκυς αποτελεί ένα από τα πιο συνηθισμένα θέματα[9]. Ο τύπος της Βεργίνας είναι ο τύπος αρ. 3 των μικρών πελέκεων του Bouzek[10] και παρουσιάζει μορφολογική συγγένεια και περίπου ίδιες διαστάσεις με τα χάλκινα πελεκάκια της Βεργίνας, Φίλιας και Φερών, που η Kilian τοποθέτησε στη λεγόμενη Θεσσαλοδυτικομακεδονική ομάδα, υστερογεωμετρικής εποχής[11]. Η διάδοση του διπλού πέλεκυ έχει αποδοθεί σε Κρητομυκηναϊκή επίδραση. Ωστόσο ο τύπος της μήτρας της Βεργίνας διαφέρει από τον συνηθισμένο Κρητικό με τα καμπύλα άκρα[12], γιατί στη Βεργίνα οι δύο αιχμές των κόψεων εγγράφονται σε περιφέρεια κύκλου. Προσεκτική παρατήρηση απέδειξε ότι ο πέλεκυς έχει εξολοκλήρου σχεδιαστεί με διαβήτη (εικ. 5, αριστερά με τονισμένα τα κέντρα από τον σχεδιαστή) κι έτσι εξηγούνται τα 2 μικρά βαθουλώματα και η ευθεία γραμμή που ορίζει τις θέσεις τους. Το τρίτο κέντρο είναι μία από τις κοιλότητες της κοκκίδωσης, η βαθύτερη, και παρεκκλίνει της ευθείας, γιατί ο τεχνίτης δεν υπολόγισε καλά το χώρο, όπως δείχνει και η λοξή τοποθέτηση της χοάνης για περισσότερο μήκος.

Ο δεύτερος τύπος θυμίζει πολύ το επίσης κοινό μινωικό θέμα του ιερού κόμβου, που αντίθετα με τον πέλεκυ δεν έχει ακόμα επισημανθεί στη Μακεδονία. Στην Κρητομυκηναϊκή εικονογραφία συνδυάζεται με τον διπλό πέλεκυ[13]. Στη μήτρα της Βεργίνας έχει 4 αντί 3 άκρες και συνδυάστηκε με την «πόρπη-ομματογυάλια» και ειδικά με την παραλλαγή της με τους ομόκεντρους κύκλους αντί για σπείρες, παραλλαγή που είναι συχνή στις οστέινες πόρπες από τον 9ο-6ο αι. (π.χ. οστέινη πόρπη Ολύνθου, χρυσή Βεροίνου με παρόμοιες διαστάσεις του 8ου αι. και εικονογραφικό παράλληλο από Λευκαντί με ομφάλια πριν το 825 π.Χ.)[14]. Οι δύο εξωτερικές

8. Vermeule, 21 και εικ. 3, Κ. Παπαδοθωμόπουλος, *Κρητ. Χρονικά* 1973, Πιν. 1Β. Για την περιοχή Μαύρης θάλασσας πρβλ. με μητρα από την Ουκρανία 9ου-8ου π.Χ. αι. (*PBF* XIX, Taf. 13, 121) μήτρα από την Όλβια 4ου-3ου αι. π.Χ. και άλλη από την Φαναγόρεια ελληνιστικής εποχής (T. Hackens, *Etudes sur l' orévrerie antique*, 1980, 136 Pl. XIII).

9. Βλ. χάρτη διάδοσης του διπλού πέλεκυ, I. Kilian, "Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spatgeometrischen Zeit", *PBF* XI, 2 Taf. 106 B.

10. J. Bouzek, *Graeco-Macedonian Bronzes* (1973), 148.

11. I. Kilian, *PBF* XI, 2, 254, Taf. 96 τελευταία σειρά.

12. Π.χ. πέλεκυς μήτρας Σητείας *AE* 1900, πίν. 4 και αρ. 6 των μικρών πελέκεων του Bouzek (*ό.π.*, 148). Υπάρχει και η εξαίρεση του κανόνα σε παράσταση του πέλεκυ σε αγγείο από την Ψείρα (Σπ. Μαρινάτος, *Κρήτη και Μυκηναϊκή Ελλάς*, 1959, εικ. 81) που θυμίζει τη λεγόμενη ασπίδα του Διπύλου, όπως και ο πέλεκυς της μήτρας της Βεργίνας.

13. Π.χ. στην οινοχόη Αγ. Τριάδας (Μαρινάτος, *ό.π.*, εικ. 82) ή στο ελεφαντοστέινο Παλαικάστρου (Ch. Zervos, *L'art de la Crète*, 1956, εικ. 529).

14. D. Robinson, *Excavation at Olynthus* X, Pl. XX, 334. A. Greifenhagen, *Schmuckarbeiten in Edelmetal* I (1979) Taf. 6, M.R. Popham, L.H. Sackett, P.G. Themelis, *Lefkandi* I (1979) Pl. 239 m.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

περιφέρειες και το ημικύκλιο της θηλειάς εξάρτησης έχουν γίνει με διαβήτη, και εξέταση με μεγενθυτικό φακό έδειξε ότι στην πίσω όψη της μήτρας ο τεχνίτης έκανε προσχέδιο με το διαβήτη: οι αποστάσεις των κέντρων στο προσχέδιο συμπίπτουν απόλυτα με εκείνες στον τύπο της μήτρας (εικ. 5, δεξιά).

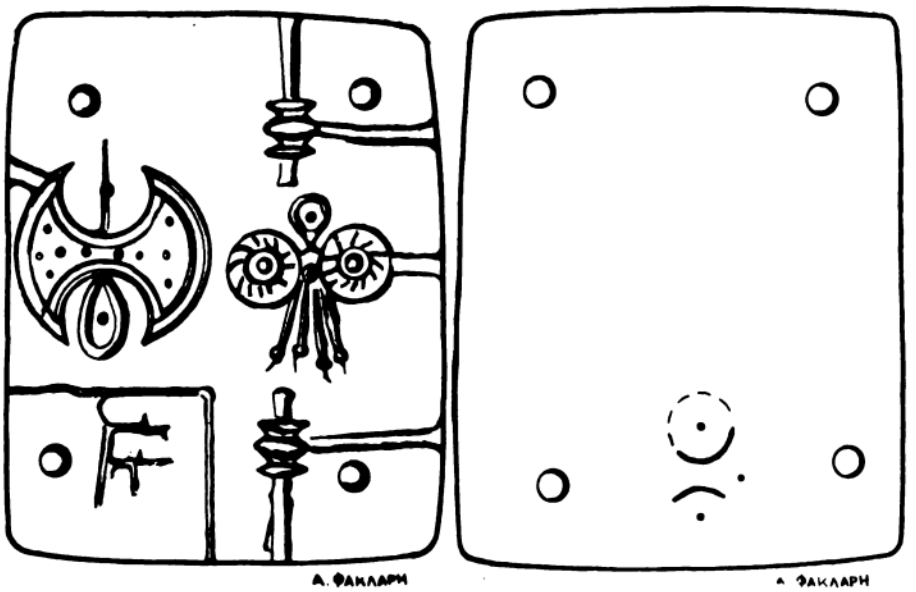

Εικ. 5

Ο τρίτος τύπος, η αμφικωνική χάντρα, είναι πολύ κοινός στο σύνολο των Μακεδονικών χαλκών από τον 8ο μέχρι τον 5ο αι. Ανήκει στην ομάδα Ε του Bouzek και σαν πλησιέστερες αναφέρονται χάντρες από την Όλυνθο και από την Ποτίδαια[15].

Αφήσαμε σκόπιμα τελευταίο το χάραγμα στη γωνιά της μήτρας. Χάραγμα υπάρχει στη μυκηναϊκή μήτρα της Ελευσίνας, όπου ο Σακελλαράκης αναγνώρισε προσχέδιο[16]. Στη μυκηναϊκή μήτρα της Βοστώνης η

15. J. Bouzek, ὁ.π., 109. D. Robinson, ὁ.π., Pl VIII, 61. M. Vickers, "Some Early Iron Age Bronzes from Macedonia", *Αρχαία Μακεδονία* II (1977) Pl. A, 9.

16. J. Sakellarakis, ὁ.π., Abb 7-9 και Ι. Σακελλαράκης, "Το προσχέδιον της σφραγίδος", *CMS* I 220 εκ Βαφειού *AE* 1972, 236, εικ. 3.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Vermeule ξεχώρισε ιδεόγραμμα και συλλαβόγραμμα της γραμμικής Β (φωνητική αξία Α) και έδωσε την ερμηνεία ότι έτσι δηλώνεται ο τεχνίτης ή χαρακτηρίζεται η μήτρα[17]. Για τη σωστή τοποθέτηση των κομματιών χρησίμευε το σχέδιο στη μήτρα των Μαλλίων (εικ. 6)[18] και το σχέδιο στον

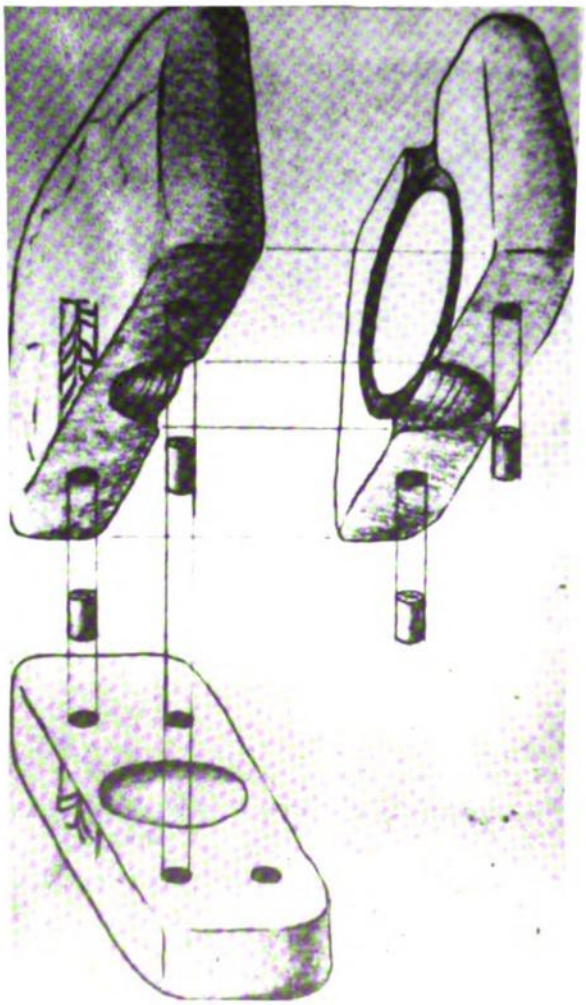

Εικ. 6

17. Vermeule 30 καί E. Vermeule "A. Mycenaean Dipinto and Graffito", *Kadmos* V, 1966,145.
18. H. van Effenterre, *Le palais de Mallia et la cité minoenne* II (1980), εικ. 643.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

κρόταφο της αρχαϊκής μήτρας της Tölle[19] και της μήτρας του Βερολίνου[20]. Το «σημείο» στη μήτρα της Βεργίνας βρίσκεται μέσα σε πλαίσιο, ξεχωρίζεται από τα κοσμήματα και τονίζεται. Μπορεί να σημαίνει τεχνίτη ή εργαστήρι, είναι όμως πιθανό να χαρακτηρίζει την ίδια τη μήτρα, ίσως ανάλογο σημείο θα είχε και το δεύτερο χαμένο κομμάτι της. Αν όντως το χάραγμα αυτό χρησίμευε για την εύκολη αναγνώριση της μήτρας στο εργαστήρι, τότε θα είχαμε μια ένδειξη για παρουσία πολλών μητρών, επομένως κάποιας ποσότητας στην παραγωγή κοσμημάτων.

Πέρα από τον πιθανό λειτουργικό του ρόλο, το σημείο στη μήτρα της Βεργίνας μπορεί να είναι ένα απλό σχέδιο αναγνώρισης, σχετικό στη μορφή με το εικονιζόμενο σε πόρπη Θεσσαλική[21]. Εδώ δημιουργείται ένα ερώτημα όσον αφορά την πιθανή σχέση Βεργίνας — Φερών, αφού τόσο η πόρπη όσο και οι περισσότεροι μικροί πελέκεις που αναφέραμε προέρχονται από το ιερό της Εννοδίας στις Φερές[22].

Μπορεί το σημείο να είναι γράμμα; Αν είναι γράμμα, τότε υπάρχουν οι εξής πιθανότητες: 1) Είναι το συλλαβόγραμμα αρ. 10 της Γραμμικής Β, όμως σε πολύ περιορισμένη παραλλαγή του[23]. 2) Είναι το Ελληνικό δίγαμμα με επιπλέον κάθετη γραμμή, ίσως ένα «μονόγραμμα». Αν η γραμμή αυτή ήταν σε άλλη θέση, θα μπορούσε να είναι το δίγαμμα στην αριθμητική του αξία (=6)[24]. Είναι πιθανότερο ότι το σημάδι της Βεργίνας είναι κάτι ανάλογο με τα προϊστορικά «σημεία» αγγείων ή ελεφαντοστέινων[25] ή με τα «εμπορικά σημεία» των ιστορικών χρόνων[26]. Και στις δύο περιπτώσεις υπάρχει κάποια σχέση σημείου και γραφής[27].

19. R. Tölle, *Antike und Abendland* XII, 1966, 91. Είναι ένα είδος άστρου.

20. I. Kriseleit, *Forschungen und Berichte* XX, 1980, 196, όπου περιγράφεται χάραγμα στον κρόταφο, παρόμοιο με της μήτρας της Tölle και για τον ίδιο σκοπό, και ρόδακας χαραγμένος στην άλλη όψη της μήτρας, που ερμηνεύεται ως σήμα εργαστηρίου.

21. K. Kilian, "Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit", *PBF* XIV, Taf. 52, 1470. Είναι φανερό ότι το διακοσμητικό αυτό μοτίβο προέρχεται από διχοτόμηση της σβάστικας.

22. Όπως και πολλές κωνικές χάντρες: K. Kilian, *ό.π.* Taf. 76. Την προσοχή στη Θεσσαλική αυτή θεά που η λατρεία της διαδόθηκε και στη Μακεδονία, μας επέστησε η Α. Τατάκη. Βλ. Π. Πάντος, Εννοδία Οσία, *Αρχαιογνωσία* 2, 1 (1981) 97-106.

23. A. Sacconi, *Corpus delle Iscrizioni Vascolari in Lineare B* (1974), My. 715, Βλ. όμως και το αρ. 97 της Γραμματικής A.J. Best, *Some Preliminary Remarks on the Decipherment of Linear A* (1972) Fig. a, το ιδεόγραμμα L 82 β: J. Raison - M. Pope, *Index Transnuméré du Linéaire A* (1977), 50 και το Κυπριακό συλλαβόγραμμα tu: D.W. Packard, *Minoan Linear A* (1974)Φιγ. 8.

24. F. Tod, "The Alphabetic numeral System in Attica", *BSA* 1950, 135.

25. Γ. Σακελλαράκης, *Το ελεφαντόδοντο και η κατεργασία του στα Μυκηναϊκά χρόνια* (1979) 58-66. Πιστεύει ότι χρησίμευαν για τη σωστή τοποθέτηση των κομματιών στη γενική σύνθεση.

26. Π.χ. A. W. Johnston, *Trademarks on Greek Vases* (1979) Pl. 8: 36 B. Για σχετικές πληροφορίες ευχαριστούμε τον Μ. Τιβέριο.

27. Βλ. ενδεικτικά Evely, τόμ. 2, Fig. 62, όπου πρόσθετες γραμμές διαφοροποιούν ορισμένα συλλαβογράμματα και Johnston, *ό.π.* 71 (Type 1A). Πρβλ. Προϊστορικό σημείο αρ. 20 (Σακελλαράκης, *ό.π.* εικ. 87) με το συλλαβόγραμμα αρ. 20 της Β και με σημείο Type 36A του Johnston (*ό.π.* 87).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Καταλήγουμε αφήνοντας ανοικτό το θέμα της χρονολόγησης. Με τα μέχρι σήμερα δεδομένα φαίνεται πιθανή η τοποθέτηση από τον 8ο μέχρι το τέλος του 7ου και αρχή 6ου, οπότε είναι πολύ σημαντική, γιατί ελάχιστα δείγματα δίλοβων μητρών των ιστορικών χρόνων έχουν αναγνωριστεί στην κυρίως Ελλάδα[28] και είναι ιδιαίτερα σημαντικό το γεγονός ότι βρέθηκε στη Βεργίνα.

Η μήτρα βρέθηκε στη Βεργίνα. Κατασκευάστηκε στη Μακεδονία ή ταξίδεψε από αλλού μαζί με τον τεχνίτη της; Χωρίς να αποκλείουμε καθόλου τη δεύτερη πιθανότητα[29], έχουμε να παρατηρήσουμε ότι το υλικό της, ο οφίτης, υπάρχει άφθονος στη Μακεδονία. Η περιοχή γύρω από την Ελαφίνα-Πολυδένδρι είναι γνωστή για τα υπερβασικά πετρώματα, μέσα στα οποία αφθονεί και ο οφίτης. Πολλές από τις κροκάλλες στα νερά που χύνονται στον Αλιάκμονα είναι οφίτες[30]. Από το ίδιο υλικό είναι κατασκευασμένοι νεολιθικοί πελέκεις και ειδώλια από τη Νέα Νικομήδεια[31]. Οι μήτρες που έχουν βρεθεί στην Άσσηρο (τέλος εποχής χαλκού), στο Σαρατσέ και στον Καστανά (πρώιμη εποχή σιδήρου)[32], δείχνουν παράδοση στη χρήση μητρών, που είναι απόλυτα σύμφωνη με την ύπαρξη μετάλλων στη Μακεδονία, ύπαρξη που μαρτυρείται όχι μόνο από τα πολυάριθμα μετάλλινα ευρήματα αλλά και από την πρώιμη κατεργασία του μετάλλου (Σιταγροί, Βαρδαρόφτσα, Κιλιντίρ) και τις φιλολογικές μαρτυρίες για μεταλλεία στο Βέρμιο[33]. Επομένως *είναι δυνατό* η μήτρα να κατασκευάστηκε στο χώρο που βρέθηκε. Επισημαίνουμε ότι στο νεκροταφείο της Βεργίνας τα χρυσά είναι λίγα και ελασμάτινα ή συρμάτινα και γενικά απουσιάζουν μέχρι σήμερα ανάλογα χυτά χρυσά κοσμήματα στο Μακεδονικό χώρο. Ίσως νεώτερες ανασκαφές δώσουν την εξήγηση.

28. Αντίθετα βλ. πληθώρα μητρών στην ευρύτερη περιοχή Μαύρης θάλασσας: V. Bočkarev – A. Leskov, "Jung-und spätbronzezeitliche Gussformen im nördlichen Schwarzmeergebiet", *PBF* XIX, 1 (1980) και St. Kolkòwna, "Remarques sur les sources archéoliques antiques relatives à la production d'orfèvrerie sur les rivages septentrionaux et occidentaux de la Mer Noire". ***Etudes sur l' orfèvrerie antique*** (T. Hackens ed. 1980), 106-154.

29. Όπως εκφράζεται από τον J. V. Canby, *Early Bronze Trinket Moulds*, Iraq 1965, 53-54: Ο τεχνίτης ακολουθεί τα καραβάνια των εμπόρων και η μήτρα που έχει μαζί του έχει τύπους για διαφορετικά κοσμήματα και απευθύνεται σε διάφορες αγορές, αρκετά μακρινές. Στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα αναφέρεται το ίδιο φαινόμενο, ν' ακολουθούν οι τεχνίτες τους εμπόρους σε χωριά και πόλεις, έχοντας μαζί τους τα εργαλεία της δουλειάς τους, ώστε να παράγουν και να διαθέτουν επί τόπου τα κοσμήματα *(Ελληνικός Λαϊκός Πολιτισμός*, εκδ. Γνώση, 1982, 36).

30. Τις πληροφορίες αυτές τις οφείλουμε στο γεωλόγο του ΙΓΜΕ Γ. Ανδρουλάκη, που εξέτασε τη μήτρα.

31. N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia* I (1972), 219. Από δω και πέρα με την συντομογραφία Hammond.

32. K. A. Wardle, "Excavations at Assiros", *BSA* 1980 Pl. 22 β. W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia* (1939), Fig. 112 β. Η μήτρα του Καστανά είναι ανδημοσίευτη και τη χρονολόγησή της οφείλουμε στον Ch. Podzuweit.

33. C. Renfrew, *The Emergence of Civilization* (1972), 311. Hammond 312-313, 317.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Στη μήτρα της Βεργίνας παρουσιάζεται το φαινόμενο δύο από τα τρία μοτίβα να είναι σε μεγάλο βαθμό μινωικής έμπνευσης. Ο Στράβων έχει διασώσει την παράδοση σχετικά με την εγκατάσταση προσφύγων από τη μινωική Κρήτη στη Μακεδονία και συγκεκριμένα στήν περιοχή της Πέλλας και στην παραλία ανάμεσα στον Αλιάκμονα και στο Γαλλικό ποταμό. Ονομάζονταν Βοττιαίοι, από τον αρχηγό τους τον Βόττωνα, και κατά τον Hammond εγκαταστάθηκαν εδώ γύρω στα 1400 και έμειναν μέχρι το 650 π.Χ., οπότε διώχτηκαν από τους Μακεδόνες και πήγαν στη Χαλκιδική. Οι τριπλοί δίδυμοι πελέκεις του νεκροταφείου της Βεργίνας θεωρήθηκαν επίδραση των Βοττιαίων[34]. Κάτι ανάλογο θα μπορούσε να συμβαίνει και με τη μήτρα. Ο λαός αυτός θα έφερε μαζί του από την Κρήτη και την τεχνική και τα μινωικά θέματα (ο Childe αναγνωρίζει μιμήσεις μινωικών θεμάτων μέχρι το Δούναβη)[35] και το σπουδαιότερο τη γραφή. Σαν μειονότητα θα ήταν συντηρητικοί και θα κρατούσαν την παράδοση[36]. Ο Hammond αναφέρει τη Μινωική σαν μία από τις πέντε γλώσσες στη Μακεδονία[37]. Όμως θα μπορούσε κανείς να σκεφθεί και τους Βρύγες, που φέρονται ως κάτοικοι της Βεργίνας μέχρι το 800 π.Χ.[38]. Η τεχνική της μήτρας για την κατασκευή πορπών είναι γνωστή από τον 7ο αι. στο Γόρδιο, πρωτεύουσα της Ασιατικής Φρυγίας[39]. Ο Hammond τους αναφέρει σαν λαό τεχνιτών μετάλλου, αλλά τους συνδέει με την τεχνική του σφυρήλατου σιδήρου. Θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί και για το ρόλο των Ερετριέων με την κοντινή αποικία τους τη Μεθώνη, που ιδρύεται το 730, τη γνώση της Ελληνικής γραφής και τα γνωστά τοπικά εργαστήρια στο Λευκαντί και στην Ερέτρια[40]. Σωστά λοιπόν παρατηρεί ο Wardle ότι «η σχέση ανάμεσα στα αντικείμενα μελέτης της αρχαιολογίας και στην ταυτότητα αυτών που τα χρησιμοποιούσαν αποτελεί πάντοτε επίμαχο πρόβλημα»[41]. Γι' αυτό, πέρα από την υπόθεση της επίδρασης των Βοττιαίων, προτιμούμε να δούμε το θέμα από άλλη σκοπιά:

34. Hammond 153, 359 και 336. Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα Ι. Το νεκροταφείο των τύμβων* (1969), 248-251.

35. V. G. Childe, "The Minoan Influence on the Danubian Bronze Age" *Essays in Aegean Archaeology*, presented to Sir A. Evans (1927), 1-4.

36. Ο συντηρητισμός των Βοττιαίων παρατηρείται και στη νέα τους πατρίδα γύρω από την Όλυνθο. «The most remarkable thing at Bottiaean Olynthus is the complete exclusion of objects which were made by the nearby Greek colonies» (Hammond, 440). Βλ. και νομίσματα Ολύνθου (C. Seltman, *Greek Coins*, 1955, 68-9).

37. Hammond, 370.

38. Hammond 317 και 410-2.

39. O. W. Muscarella, *Phrygian Fibulae from Gordion* (1967), 36 και 48. Βλ. επίσης φρυγικές επιγραφές φοινικικού αλφαβήτου (με δίγαμμα) στην Ασιατική Φρυγία στα μέσα του 8ου αι. R. S. Young, "Old Phrygian Inscriptions from Gordion", *Hesperia*, 1969, 254-5.

40. M. R. Popham, L. H. Sackett, P. G. Themelis *Lefkandi* I και Π. Θέμελης, "Ανασκαφή Ερετρίας", *ΠΑΕ* 1980 92-93. Πρβλ. χρυσά σκουλαρίκια *Lefkandi* I, Pl. 231 β με χάλκινο, Βεργίνα I, 256 εικ. 91 δεξιά. Ο Hammond, 426, αναφέρει αντικείμενα που κατασκεύαζαν Ερετριείς τεχνίτες και έστελναν από τη Μεθώνη στις Μακεδονικές αγορές.

41. Μ. Σακελλαρίου (εκδ.) *Μακεδονία. 4.000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού* (1983), 11.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Τί μπορεί να σημαίνει η μήτρα της Βεργίνας για το χώρο αυτό της Μακεδονίας;

Αναμφισβήτητα δείχνει εύκολη προσέγγιση στην πηγή του χρυσού, αφού προοριζόταν να χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή χυτών κοσμημάτων, άρα χρειαζόταν ποσότητα μετάλλου. Ο Γαλλικός ποταμός δεν είναι μακριά και η παράδοση αναφέρει παλιά μεταλλεία χρυσού στην Πιερία[42]. Το γεγονός ότι η μήτρα είναι δίλοβη, δείχνει πόσο η τεχνολογία προσδιορίζεται από τις υλικές δυνατότητες του τόπου και δεν εντάσσεται σε μια τυπική χρονολογική εξέλιξη. Όπως επιπλέον φαίνεται από τα σημαντικά χρυσά ευρήματα στον ευρύτερο Μακεδονικό χώρο στους αμέσως επόμενους αιώνες (Τρεμπένιστε, Σίνδος και κλασική Βεργίνα), μπορούμε να μιλήσουμε για τη συνέχιση μιας παράδοσης στη χρήση και στην αγάπη για τον χρυσό.

Ένα δεύτερο συμπέρασμα, σημαντικότατο κι αυτό, είναι η γνώση, η εξακριβωμένη τεχνική γνώση επεξεργασίας του μετάλλου στην εποχή της μήτρας στο χώρο της Βεργίνας. Ακόμα η επιμελημένη κατασκευή της ίδιας της μήτρας, η χρήση του διαβήτη και το προσχέδιο δείχνουν υψηλό επίπεδο τεχνολογίας στην κατεργασία της πέτρας. Μπορούμε επομένως να θεωρήσουμε βέβαιη την παρουσία ειδικευμένων τεχνιτών στη Βεργίνα.

Η ύπαρξη του «σημείου» στη μήτρα είναι δείκτης οργανωμένου εργαστηρίου. Η λειτουργία ενός τέτοιου εργαστηρίου στο χώρο της Βεργίνας προϋποθέτει, για την εποχή που χρονολογήσαμε τη μήτρα, μια κοινωνία που δεν ήταν βέβαια κοινωνία επιβίωσης. Τόσο η ενασχόληση με την κατασκευή πολυτελών αντικειμένων όσο και η ύπαρξη ειδικευμένων τεχνιτών, σημαίνει κοινωνία με περίσσευμα παραγωγής και με κοινωνική διαστρωμάτωση, κάτι που είχε ήδη επισημανθεί με βάση τους τάφους και τα ευρήματα του νεκροταφείου της Βεργίνας[43]. Όσο λίγο όμως και αν μας είναι γνωστή η κοινωνία τους, η μήτρα μας δίνει μικρές αλλά σημαίνουσες πληροφορίες για το συμβολικό τους σύστημα (αναμνήσεις μινωικές), τις γνώσεις τους για τη μεταλλοτεχνία κι ακόμα τις ενδεχόμενες επαφές με την Ιωνία[44] ή τις αποικίες του Θερμαϊκού.

Τέλος νομίζουμε ότι το «σημείο» στη μήτρα, όσο και αν δεν είναι δυνατόν να ξεκαθαριστεί αν είναι ή δεν είναι γράμμα, προϋποθέτει εξοικείωση με κάποιο σύστημα καταγραφής ή σηματοδότησης. Κι αυτό για την εποχή και την περιοχή αυτή είναι μαρτυρία τόσο σημαντική, που η σημασία της ξεπερνά τα όρια και της περιοχής και του ευρήματος[45].

42. S. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria* (1968), 61-2. Κ. Κονοφάγος, *Το Αρχαίο Λαύριο* (1980), 64-65 (υποσ.).

43. Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα Ι, Το νεκροταφείο των τύμβων*, 280.

44. Εκτός από τις δύο μήτρες από τη Μίλητο, έχουν βρεθεί και μήτρες στη Σάμο που ο Κ. Τσάκος είχε την καλωσύνη να μας δείξει. Αλλά και τεχνίτη από την περιοχή της Ιωνίας να υποθέσουμε, εκείνο που έχει σημασία είναι ότι δουλεύει στη Βεργίνα και απευθύνεται στη Μακεδονική αγορά.

45. Το κείμενο της ανακοίνωσης δόθηκε για δημοσίευση το Μάρτιο του 1984.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

30

L' ONOMASTIQUE DANS L'AIRE THRACO-MACÉDONIENNE

Georgi Mihailov

Pendant les dernières décennies, l'étude de l'onomastique de la région balkano-asianique en général a fait de grands progrès et, dans ce cadre, l'aire thraco-macédonienne n'en fait pas exception. De l'anthroponymie thrace, par exemple, qui nous intéresse ici essentiellement, nous avons actuellement une idée beaucoup plus précise qu'au moment de la parution des «Thrakischen Sprachreste» de D. Dečev, et les erreurs que nous commettons maintenant ou les incertitudes qui se présentent sont moins grandes et moins nombreuses. Cependant il reste des problèmes à élucider et des détails à étudier et c'est pour cette raison que je me suis décidé de présenter à notre quatrième réunion quelques observations et reflexions au sujet de l'onomastique de cette région à physionomie si variée du point de vue ethnique et culturel à cause de son histoire si mouvementée.

L'aire thraco-macédonienne est une notion historique et par conséquent il faut traiter les problèmes en y appliquant des critères historiques. On écrit parfois que la frontière géographique et ethnique du pays thrace à l'ouest se limite par le Bas Strymon. Tel est le cas avec la thèse de Benjamin H. Isaac, soutenue à l'Université de Tel Aviv en 1980 (en manuscrit), «The Greek Settlements in Thrace until to the Macedonian Conquest», où les cités helléniques dans la Chalcidique sont pour cette raison exclues. La Macédoine du point de vue géographique est une unité constante – n'importe où l'on met les limites de la région, – et ne coincide pas avec la Macédoine comme unité ethnique ou comme organisme politique qui sont des notions historiques, donc non constantes. C'est justement cette dernière Macédoine qui nous intéresse ici.

Après les grandes migrations dans l'aire balkano-égéenne pendant la seconde moitié du IIe et les premiers siècles du Ier millénaire av. n.è., les Thraces occupaient un large territoire qui s'étendait jusqu'au bassin de l' Axios. Après cette période boulversée, les pays thraces ont connu une tran-

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

quilité relative: les déplacements de tribus-qui ne cessent d'ailleurs jusqu'à l'époque romaine presque jamais -sont plus ou moins partiels, un changement plus considérable s'étant effectué dans la région à l'est de l'Axios où les tribus thraces devaient céder à la conquête macédonienne. On conçoit le début de ce processus à travers le texte de Thucydide 2. 99, sur l'expédition de Sitalcès contre Perdiccas, le roi de la «Basse Macédoine», «La Haute Macédoine («les Lyncèstes, les Élimiotes et d'autres tribus») ayant leurs propres royaumes, alliés ou vassaux de la «Basse Macédoine». Cette «Basse Macédoine» a été fondée par le père de Perdiccas Alexandre et ses ancêtres les Téménides par la force (μάχῃ). Avant la conquête, ici habitaient des tribus thraces, de l'ouest à l'est: les Pières en Piérie, au sud de l'Haliacmon; les Bottiéens en Bottie, entre Haliacmon et Axios dans le bassin de Lydias; à l' est de l'Axios, les Édones, qui ont été chassés de la Mygdonie où sont restés les seuls Mygdoniens; au nord des Mygdones, les Crestonaioi qui occupaient le cours supérieur de l'Echédoros, son cours inférieur traversant la Mygdonie; à l'est de ces deux tribus, les Bisaltes. Après la conquête macédonienne, la situation se présente comme suit: en Mygdonie, les Mygdones; en Crestonie, les Crestonaioi, et à l'est, jusqu'au Strymon, les Bisaltes; dans la Chalcidique les Crousoi dans la Crousis, les Bottiéens dans la Bottie, et les Sithons dans les deux petites péninsules Sithonè et Pallénè. Les autres ont été chassés à l'est du Strymon. On voit donc que ce fleuve n'est jamais devenu la frontière occidentale de l'ethnie thrace. Avec Alexandre, le père Perdiccas, l' expansion macédonienne n'a pas cessé. On connaît très bien l'activité expansioniste de Perdiccas. Mais le plus grand déployement macédonien s'affectue sous Philippe II qui, avec l'occupation de Crénides, transformée en ville de Philippes, a fait avancer l'élément macédonien jusqu'à la région du Bas Nestos. Plus tard, à l'époque hellénistique, l'affaiblissement du royaume macédocien, sa transformation en province romaine, les incursions des Celtes et des autres invahisseurs barbares qui ont fait de grands ravages avec des pertes de masses humaines, ont permis de s'effectuer un reflux de l'élément thrace à l'ouest pour que Strabon puisse dire qu'à son époque une grande partie de la Grèce est habitée par des Barbares: «...les Thraces habitent la Macédoine et certaines parties de la Thessalie et les tribus épirotes Thesprotes, Cassopéens, Amphiloques, Molottes, Athamanes–la Haute Acarnanie et la Haute Étolie» (7, 7, 1).

Donc les grandes périodes que l'on peut établir, sont les suivantes: 1. La période jusqu'à l'expansion du royaume des Téménides. 2. La période de cette même expansion, à partir de l'an ca. 650. 3. L'époque classique, jusqu' à la conquête de la Thrace par Philippe. 4. L'époque hellénistique, jusqu'à la

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

conquête du royaume macédonien par les Romains. 5. La Macédoine comme province romaine: à l'époque républiquaine et à l'époque impériale. Pendant ces périodes l'aire thraco-macédonienne changeait son volume.

Les matériaux dont nous disposons pour chaque période ne sont pas toujours de la même abondance, ni du même caractère. Les inscriptions, ces sources autochthones, sont d'une rareté extrême pendant l'époque classique pour augmenter d'une manière très peu sensible à la haute époque hellénistique. Les deux derniers siècles avant notre ère sont respectivement plus riches en textes épigraphiques, mais le vrai épanouissement de l'épigraphie se produit à l'époque impériale. Ces faits se reflètent sur nos connaissances de l'onomastique des différentes périodes. En plus, l'utilisation des inscriptions présente maintes difficultés. Tout d'abord, elles n'ont pas encore trouvé leur place dans les *corpora* scientifiques et le corpus de Charles Edson en fait une exception. Nous attendons donc avec impatience et espoir l'accomplissement des promesses concernant le corpus du feu James Cormack, celui de la ville de Philippes, celui de la Thrace égéenne, etc. Avec leur achèvement, les lacunes seront moins grandes. Actuellement, la dispersion des textes épigraphiques dans des éditions si variées, souvent inaccessibles, et de valeur inégale, et le fait qu'il existe un tas d'inédits rendent le travail ingrat et les conclusions ne répondent pas toujours aux réalités cherchées. En rapport avec ce que je viens de dire, deux moments sont à souligner: 1. L'existence de lectures erronnées. Elles ne sont pas d'un nombre insignifiant pour les laisser sans leur prêter attention. Le Bulletin épigraphique de J. et L. Robert en offre toujours assez de preuves. Les lectures erronnées se rencontrent surtout dans les éditions d'amateurs, comme c'est le cas, par exemple, avec le livre de G.V. Kaphtantzis (voy. Mihailov[3]), ou comme le sait très bien pour le livre de D. Dimitsas. S'il s'agit d'une défiguration de noms banals, le mal n'est pas très grand; c'est surtout la statistique qui en souffre. Le cas où l'on invente de nouveaux noms qui en réalité n'existent pas, sont plus désagréables, et cela surtout quand on essaie de donner des étymologies. Des «noms» de ce genre, même après leur rectification depuis longtemps, continuent parfois de figurer dans les études, comme par exemple le nom Σμορδοτορμος. 2. Il existe des opinions opposées de l'origine d'un certain nombre de noms. Parfois c'est inévitable à cause du fait que les langues de la zone centrale des Balkans–le Thrace, le Macédonien, l'Illyrien, etc. —sont malconnues. Mais parfois on persiste dans certaines thèses malgrè leur caractère hypothétique et leur fragilité.

Sous «onomastique», je comprends ici la toponymie dans le sens large du mot–les noms de lieux, de fleuves et des montagnes–et l'anthroponymie.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

La toponymie. Du point de vue historique, il faut accepter en principe qu'au début dans la région occupée uniquement par des Thraces, grosso modo à l'est de Bermion, la toponymie était thrace. Cependant une telle présomption ne nous aide pas beacoup, car nous ne disposons pas de sources contemporaines pour être sûrs de l'ancienneté de tel ou tel nom géographique. On considère comme notre informateur le plus ancien Homère, mais le texte d'Homère que nous lisons aujourd'hui, appartient au VIe siècle, établi dans la cour de Pisistrate (cf. mes rapports: Les pays balkaniques et la littérature classique, in: *Actes du IIe Congrès international des études du Sud-Est européen*, Athènes 1970 [1972], 128-132, et Homère comme source historique et les études thraces, in: *Linguistique balkanique* 3, 1985, 19-42; je laisse de côté les rédactions postérieurs qui ne touchent pas le problème principal). L'autre de nos informateurs anciens, Hésiode, qui se révèle parfois plus ancien que 'Homère' pisistratéen, est plus que pauvre en données dans ce domaine. Donc pratiquement nos sources appartiennent à l'époque depuis le Ve siècle, ce qui signifie que leur information de l'époque précédant l'expansion des Téménides était puisée surtout de la tradition mythologique. C'est valable à un certain degré également pour la période de l'expansion, mais au fond nous nous trouvons maintenant sur un terrain beaucoup plus solide. Si à l'époque pré-téménide le Bassin du Bas Axios se révèle comme un territoire thrace, à l'ouest et au nord duquel on trouveMacédoniens, Illyriens, Phrygiens, Péoniens, après l'expansion macédonienne cette région a subi une dislocation essentielle du point de vue ethnique, bien que la partie sud-est soit restée relativement thrace. Par conséquent, la toponymie est devenue sur le plan ethno-linguistique plus variée. Les anciens toponymes peuvent être conservés par les nouveaux venus, mais ceux derniers peuvent introduire de nouveaux noms. En général, malgré le changement de la population, les noms des grands fleuves et montagnes restent et se transmettent à travers les siècles. Mais dans une aire où la population n'est plus la même, à quel élément ethnique doit-on attribuer un nom comme Axios? Et c'est ici que commencent les difficultés, car pour établir la «nationalité» d'un toponyme on n'applique pas toujours les mêmes critères linguistiques, ni les mêmes considérations hisroriques. Par ex., selon Dečev, c'est un nom thrace, la racine $+axi$-étant commune à l'iranien et au thrace. Georgiev (p. 186) est d'avis que c'est un nom dardanien, donc «mésien», car selon lui les Dardaniens auraient été d'origine «daco-mésienne»; de la Dardanie, des tribus mésiennes seraient descendues au sud le long de l'Axios et là elles se seraient appeléesMygdoniens: de $+mus\text{-}g^hd^hōm$ ou $mūsom\text{-}g^hd^hōm$, étymologie qui n'est pas acceptée par Duridanov[2] (p. 42) qui propose $+mūko\text{-}g^hd^hōm > mūkdōn > Mygdōn$ «pays

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

marécageux», mais ne s'occupe pas du nom de l'Axios, bien qu'il parle de noms illyriens, péoniens et phrygiens, donc il ne le considère pas comme thrace. Pour l'explication du nom, on peut avoir aussi en vue les Péoniens (leur origine ethnique est discutable: Illyriens, Thraces, un peuple à soi), par le territoire desquels passe une grande partie de l'Axios.

Puisque je parle de l'aire thraco-macédonienne, je veux m'arrêter sur quelques toponymes dont l'appartenance à l'onomastique thrace est contestée dernièrement. Cela fait introduire dans mon sujet le problème du caractère de la langue thrace.

On sait que maintenant la plupart des thracologues considèrent comme traits principaux de la langue thrace la mutation des consones ou la «Lautverschiebung» (*⁺bdg>ptk, ⁺ptk> ph th kh, ⁺bh dh gh>bdg*) et le passage du *⁺o* en *a*; ce qui ne se révèle pas conforme à cette loi prétendue est attribué à une langue dite «daco-mésienne» ou «mésienne» (certains disent même: «dace»). Cependant cette dissection du thrace en deux langues (non en deux dialectes) différentes n'est pas soutenue par des preuves incontestables.

Il existait une ville en Bisaltie qui s'appellait Ἄργιλος, Je cite Hérodote (7,115): ὡς δὲ ἀπὸ τοῦ Στρυμόνος ἐπορεύετο ὁ στρατὸς (de Darius) ἐνθαῦτα πρὸς ἡλίου δυσμέων ἐστί αἰγιαλὸς ἐν τῷ οἰκημένην Ἄργιλον πόλιν Ἑλλάδα παρεξήιε· αὕτη δὲ καί ἡ κατύπερθε ταύτης καλέεται Βισαλτίη. La ville ou ses habitants sont mentionnés aussi par Thucydide, Strabon, dans les listes de tribut athéniennes (les textes dans Dečev s.v.), mais c'est sur le texte d'Étienne de Byzance (112, 13) que je veux attirer l'attention: Ἄργιλος, πόλις Θρᾴκης, ὡς Θουκυδίδης ε΄ καί Φαβωρῖνος ἐν παντοδαπαῖς· Ἄργιλος ἡ πρὸς τῷ Στρυμόνι ποταμῷ πόλις. ὠνομάσθη δέ, ἐπειδή ὑπὸ Θρᾳκῶν ὁ μῦς ἄργιλος καλεῖται σκαπτόντων δὲ εἰς τὸ θεμελίους καταβαλέσθαι, πρῶτος μῦς ὄφθη.

Naturellement l'explication que le nom aie été donné parce qu'on a vu une souris est populaire. Mais le rapport entre le nom de la ville et celui de la souris peut être situé sur un autre plan, comme l'a déjà fait Tomaschek: la ville a été probablement nommé «nach dem weißlichen Uferstande» et le nom de la souris est expliqué comme «das weißliche, graue Tier», appartenant tous les deux à la racine *⁺arg* -«glänzend, weißlich». Puisqu' en thrace, d'après la dite loi, un *g* ne peut pas rester inchangé, mais doit se transformer en *k*, Dečev tire le nom de la ville de la racine *⁺ark-* «verschließen, einengen», ...da die Stadt den Zugang zur Strymonsmündung sperrt; doch bildet die Media in Ἄργιλος eine Schwierigkeit». Mais Dečev ne s'occupe pas du nom de la souris. De sa part, par les mêmes raisons linguistiques, Georgiev (p. 11)

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

proclame le mot ἄργιλος pour macédonien, en alléguant aussi deux autres textes, cités par Dečev: ἄργιλος· ἡ σμηκτίς γῆ, ἡ λευκόγειον Hesych., et ἄργελλα· οἴκημα Μακεδονικόν, ὅπερ θερμαίνοντες λούονται et ἀργίλλαι· κατάγειοι οἶκοι, ὀρύγματα τῶν Κιμμερίων Ephor. (chez Strab. 5, 4, 5): «Le -γ- conservé montre que ἄργιλος n'est pas un mot thrace, mais macédonien: cela devient évident de l'existence du mot macédonien apparenté ἄργελλα et du fait qu'il est mentionné en rapport avec le nom de la ville de Ἄργιλος au cours inférieur du Strymon, donc à la frontière entre la Macédoine et la Thrace» (traduit du bulgare). Pourquoi Georgiev ne s'occupe pas du nom de la ville, ce n'est pas clair. A mon avis, on doit procéder en sens inverse: le nom de la ville ne peut pas être macédonien, car son ancienneté le dénonce comme thrace: à cette époque, ici il n'y avait aucun élément macédonien. Si l'on doit expliquer le nom de la ville, aussi bien que celui de la souris par la racine +*arg-* «blance, gris, blanchâtre, grisâtre», ce qui paraît bien convaincant, on doit conclure qu'en thrace cette racine est restée inchangée, et par conséquent qu' en thrace il n'y avait pas de Lautverschiebung.

Ἀνάδραιμος est une localité où été plus tard fondée Amphipolis. Voici ce que dit Etienne de Byzance (90, 12): Ἀμφίπολις, πόλις Μακεδονίας κατὰ Θρᾴκην, ἥτις Ἐννέα ὁδοὶ...ἐκαλεῖτο...καί Ἀνάδραιμος. On ne contestait pas l'appartenance de ce nom à l'onomastique thrace jusqu' à V. Georgiev qui l'a attaché au macédonien (p. 25): «Du passage de St. Byz. devient évident qu'il s'agit d'une ville macédonienne. Le nom est macédonien» (traduit du bulgare). Une telle conclusion n'est pas correcte: le nom a existé bien avant l'occupation d'Amphipolis par les Macédoniens et est connu en traduction grecque comme Ἐννέα ὁδοί, «Le carrefour des neuf chemins», en rapport avec les événements au Ve siècle: Hérodote 7, 114 (l'expédition de Xerxes en 480), Thucydide 4, 102 (Aristagoras chassé par les Édones en 497, le massacre des Athéniens par les Thraces à Drabeskos en 465-464, la fondation de la colonie en 437-436), cf. Polyène 6,53. Donc la source d'Etienne de Byzance appartenait au Ve siècle, mais s'il qualifie Amphipolis comme πόλις Μακεδονίας, «ville en Macédoine», cela ne signifie rien d'autre que «dans la province de Macédoine». Chez cet auteur-et non seulement chez lui-des inexactitudes et divergences chronologiques de ce genre ne sont pas rares: par ex. 54, 13 Αἰσύμη, πόλις Θρᾴκης et 487,7 Οἰσύμη, πόλις Μακεδονίας qui est la même ville; même Bisanthè à la Propontide, 171,3 Βισάνθη, πόλις Μακεδονίας κατὰ Θρᾴκην Ἑλληνίς. Tels renseignements contradictoires sont empruntés à des sources appartenant à différents genres et époques et utilisées par Étienne sans critique. Ils ne se trouvent en aucun rapport avec l'état linguistique des cités, mais reflètent le statut politique de ces dernières

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

à différents moments de leur existence, fait dont notre auteur ne s'est pas rendu compte. Je m'expliquerai sur ce problème d'une façon plus détaillée ailleurs. L'étymologie de *Anadraimos* (acceptée aussi par Georgiev) est établie depuis longtemps: *ana-* de $^{+}$*enwa* «neuf» et *draimo-* de $^{+}$*drom-*, cf. gr. δρόμος. Si le second élément n'est pas conforme au système phonétique de Dečev-Georgiev, cela ne signifie pas que le nom n'est pas thrace, mais que le système sur ce point ne satisfait pas les réalités historiques.

La loi de la Lautverschiebung en thrace crée assez de difficultés. Prenons le cas de Ἔδεσσα. Le problème Ἔδεσσα=Voden et Ἔδεσσα=Αἴγαί n'a aucune importance ici. Ce qui est d'importance c'est qu'il existait dans cette région un toponyme Ἔδεσσα que l'on attribue à des langues différentes: thrace, macédonien, phrygien, Tomaschek, Kretschmer, Hoffmann, Dečev (bibl.), Georgiev. Il n'est pas d'intérêt d'entrer en tous les détails autour de l'explication de ce nom par les savants. Arrêtons nous uniquement à son étymologie par la racine i.-e $^{+}$*wed-* «eau» et la loi de la Lautverschiebung qui pose un changement du $^{+}$*d* en *t*. Ce mot est mis, avec raison, en rapport avec la glose βέδυ «eau» (Clem. Alex., Strom. 5, p. 63=Dečev 46): βέδυ μὲν τοὺς Φρύγας τὸ ὕδωρ φησί καλεῖν. Auparavant on acceptait l'existence d'un groupe linguistique thraco-phrygien, tandis qu'actuellement certains savants le nient. Groupe ou non, le phrygien n'est pas le thrace. Cependant les toponymes Βέδυς et Βεδύνδαι en Bisaltie et Βεδύσυρος en Thrace méridionale permettent à Dečev (p. 46) de conclure que «das Wasser vielleicht auch auf thrakisch so hieß» et de reconstituer la forme primitive comme $^{+}$*vedō* (>*vedü*). Jusqu'ici tout va bien. Mais voilà que pour Ἔδεσσα, le même auteur (p. 164 sq.) écrit: «Es ist fraglich, ob der Name thrakisch ist. Denn das idg. *ued-*, *ud-*, woraus derselbe abgeleitet wird, verwandelt sich in Thrakischen zu *ut-*, wie dies aus dem FN *Útus* zu ersehen ist». Cependant le problème du rapport des toponymes Βέδυς-Βεδύνδαι, Βεδύσυρος, Ἔδεσσα, *utus* avec la racine i.-e. $^{+}$*wed-*, *wod-*, *ud-* peut être posé d'une autre façon. A cette 'Sippe' de noms, il faut ajouter Ὀδησσὸς (auj. Varna) et Σαλμυδησσὸς sur le littoral pontique (Dečev, s. vv.) que l'on veut expliquer, à cause de cette prétendue loi de Lautverschiebung, par n'importe quelle racine sauf par $^{+}$*wed-*, *wod-*, en acceptant naturellement qu'il s'agit de noms thraces (Dečev, Vlahov); quand on accepte cette étymologie, on les proclame pour «mésiens» (Georgiev, Duridanov). Pour résoudre le problème, il faut partir de *Utus* (auj. Vit, un grand fleuve en Mésie-Bulgarie septentrionale). L'étymologie par une racine signifiant «eau» paraît, comme je l'ai dit, convaincante. Cependant si cette racine était $^{+}$*wed-*, *wod-*, *ud-*, pourquoi on a *Utus* au lieu de $^{+}$*Udus* en face de Ἔδεσσα, Ὀδησσός, Σαλμυδησσός, etc.? La

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

solution à l'aide de la Lautverschiebung n'est guère la seule, et elle est d'ailleurs la moins vraisemblable. La conclusion en sera qu'en i.-e. la racine existait en deux formes: à *-d-* et à *-t-*, et voilà pourquoi. En germanique, où la Lautverschiebung n'est pas contestable, on a *wat-*: got. *watō*, as. *watar*, ahd. *wazzar*, etc. Mais voilà qu'en vieux haut allemand on trouve aussi le mot *undea* «Woge, Welle, Flut» (avec un infix *-n-*), à propos duquel J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern-München 1959, p. 80 (sub b: *aued-, aud- ūd-*), écrit: «wie von einer Wvariante $^{+}$*uet-*, die aber sonst nirgends gefunden ist». Cependant, on voit que cette «Wurzelvariante» se trouve en thrace. Cf. Hermann Möller, *Vergleichendes indogermanisch-semitisches Wörterbuch*, Göttingen 1911, p. 267, qui donne la racine notamment avec *d/t: u-nd-; u-nt-;* en ce qui concerne le *-n-*, c'est une autre question. On doit donc conclure que le thrace a utilisé la forme $^{+}$*ud-* en Ὀδησσός, Σαλμυδησσός etc., et s'est servi de la forme $^{+}$*ut-* en *Utus*. Et puisque le thrace, tout-à-fait comme le grec, n'existait que sous la forme de dialectes, les différentes formes à *-d-* et *-t-* doivent être attribuées à différentes dialectes et non à différentes langues.

Pour revenir à Ἔδεσσα, il faut dire qu'il s'agit probablement d'un nom phrygien, parce que cet endroit se trouvait dans une région qui était occupée jadis par les Phrygiens. Naturellement ce n'est qu'une hypothèse, car à une époque encore plus ancienne il pouvait y avoir aussi des Thraces; mais ce nom peut être également macédonien. Cependant ce que je viens de dire ne visait pas le problème à quelle langue on doit attribuer ce nom, mais de montrer que la linguistique n'a pas encore dit son dernier mot sur beaucoup de questions concernant les langues de la zone centrale des Balkans, et tout d'abord le thrace qui nous intéresse ici. Par conséquent beaucoup de thèses doivent être reconsidérées, ce qui se reflétera sur nos connaissances de la toponymie dans l'aire thraco-macédonienne et les conclusions qui s'en suivront.

Pour l'aire thrace, il faut prendre en considération également l'existence de l'élément pélasgique, d'après le dire de Thucydide (4,109) que certaines villes à Athos étaient habitées par «une population composite formée de barbares bilingues; il y a là également un élément chalcidien peu important, et surtout un élément pélasgique, formé de ces Tyrrhéniens qui habitèrent jadis Lemnos et Athènes». C'est à la langue pélasgique qu'on devrait attribuer dans notre région des noms comme Ἄθως, Ὄλυνθος et d'autres noms à **-νθ-**, comme Πέρινθος à la Propontide par exemple, n'importe si ce suffixe est d'origine indo-européenne ou non. Dans ce sens, il faut avoir toujours présente à l'esprit la thèse de V. Georgiev que le substrat prégrec représentait

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

une population indo-européenne à une langue, nommée par lui «pélasgique», qui se caractérise notamment par l'existence de la Lautverschiebung et le passage du ^{+}o en *a*. C'est à cette langue que l'on peut attribuer des mots montrant réellement ces caractéristiques. Cependant tous ces noms ont été integrés dans la langue thrace, de même que les éléments prégrecs sont devenus grecs dans la zone du grec. Pareils phénomènes sont normaux pour l'histoire culturelle de tous les peuples.

En guise de conclusion générale sur ce point, on doit accepter que dans les territoires occupés jadis par les Thraces la toponymie en principe était thrace, sauf s'il existe des preuves convaincantes pour attribuer tel ou tel nom géographique à l'illyrien, au péonien, au phrygien ou au macédonien. Naturellement après la colonisation hellénique, on rencontre aussi des toponymes grecs.

Passons à l'*anthroponymie*. Elle doit être étudiée également dans le même cadre historique. Les études sur le macédonien, le Thrace et illyrien ont déjà permis de s'en former une idée générale.

Les noms macédoniens commencent à être attestés par les sources littéraires depuis la véritable organisation du royaume macédonien au VIe siècle. Plus tard, apparaissent aussi des inscriptions et les plus anciennes qui concernent l'onomastique macédonienne proviennent surtout du dehors de la Macédoine, comme le traité entre Athènes, Perdiccas et Arrhabaios (probablement 423/2, IG I² 71=H. Bengtson, Staatsvertäge II 186).) Les monuments épigraphiques du pays à l'époque classique sont encore une rareté. A l'époque hellénistique leur nombre augmente, mais c'est à l'époque romaine qu'ils apparaîssent en profusion en fournissant un matériel onomastique vraiment riche.

La physionomie de l'anthroponymie macédonienne est bien connue pour ne pas nous arrêter à ce point. Elle est formée de deux types principaux: un type purement épichorique, des noms comme Ἀρραβαῖος, Βάλακρος, Βερενίκη, Βίλιππος, Δαβρέας ou Κόρραγος, et un type grec, des noms comme Ἀλέξανδρος, Ἡφαιστίων, Κλεῖτος, Ὀλυμπιάς ou Παρμενίων, ce dernier nom étant plus tard, à côté de Παράμονος, un des noms les plus caractéristiques dans la province de Macédoine. Cela ne signifie pas qu'il ne reste des cas à élucider.

En Macédoine occidentale, les noms thraces, comme l'a montré J. Touratsoglou, ne se manifestent qu'à partir du IIe s.av.n.è., avec un seul exemple dans une famille où le père s'appelle Διονύσιος et le fils Σευθης; le père est Σιταλκης et la fille Ἤθος (probablement épouse de se Σευθης); puis au Ier

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

s.av.n.è. avec un Νικάδας Αμαδικου (sic) à côté d'un Κρατεύας Νικάδου sur le même monument. Ces épitaphes sont importantes du point de vue de l'influence de la culture hellénistique sur l'élément indigène. Les autres inscriptions, au nombre d'une vingtaine, contenant des noms thraces appartiennent à l'époque impériale. Quant à la haute Macédoine le long de l'Axios, les noms thraces sont attestés à l'époque impériale. Avec la conqête des pays thraces à l'est par le royaume macédonien, des noms macédoniens apparaissent également ici à côté de noms grecs, portés également par des Macédoniens, comme Πάνταυχος Ἀρκε[σί]νου ou Γαιτέας Παΐλλου à Thessalonique (223 av.n.è.). Des nobles macédoniens reçoivent dans le pays conquis des propriétés, en s'installant à la place de la population autochthone transportée dans les colonies fondées en Thrace par Philippe II, comme Philippopolis à l'Hebros, par exemple. Il va de soi même que les noms thraces sont les plus nombreux dans les régions centrales et orientales de la province de Macédoine, à l'époque hellénistique étant naturellement d'une rareté extrême. Il serait inutile de parler des noms grecs qui apparaissent ici en quantités.

A partir de l'époque hellénistique et surtout à l'époque romaine, l'onomastique devient de plus en plus varieée: noms grecs de tous les types, noms thraces, noms macédoniens, noms asianiques et orientaux. A part le côté linguistique, tous ces noms caractérisent la population du point de vue ethnique, social et culturel. Ce tableau peut être complété par les inscriptions provenant de l'étranger qui se rapportent à des gens émigrés de l'aire thraco-macédonienne et à leurs descendants; elles peuvent être utiles aussi pour l'étude de la diasporâ de la dite région.

Un problème important dans le domaine de l'anthroponymie dans une région de population et de culture mélangée, c'est la 'nationalité', des noms. Même dans une onomastique bien connue et étudiée comme la grecque, il y a des noms difficiles à expliquer ou il arrive de découvrir des noms nouveaux. Un tel nom, «rare, sinon unique», comme j'ai déjà écrit, est Πάϊλλος à Thessalonique, cité ci-dessus, qui est un diminutif de παῖς «enfant» (cf. O. Masson, dans son rapport au VIIIe Congrès intern. d'épigraphie grecque et latine Athènes 1982, sous presse). Mais on ne peut rien dire au sujet de Ματ[ε]ια que Edson supposa être thrace, ou de savoir, sans autres indices, s'il s'agit de Παλλὰς (Athéna) ou de Πάλλας (-αντος) (n. 304). Ce qui arrive le plus souvent, c'est l'attribution de noms à une onomastique, à laquelle ils n'appartiennent pas. On sait bien que que certains noms grecs ou asianiques attestés par les inscriptions dans les pays thraces, ont été considérés comme thraces et ensuite éliminés de cette onomastique. Cette épuration n'est pas

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

encore terminée, comme on le verra dans quelques instants. Il arrive même parfois que malgré les corrections, de vieilles opinions persistent à exister dans les études. Le problème a un autre côté non moins important: il existe des noms qui appartiennent à plus d'une onomastique, par exemple des noms qui sont à la fois grecs et thraces, ou grecs, thraces et asianiques, etc. Enfin des lectures incorrectes menacent encore la science. Voici quelques noms qui méritent de trouver place ici.

En 1940 G. Bakalakis publia un certain nombre de graffites d'Amphipolis, parmi lesquels se trouve un qui offre: Βιτθις Τοκου. C'est le second nom qui nous intéresse. Il était à cette époque un nom nouveau et on l'a introduit dans l'onomastique thrace sous la forme Τοκος: Dečev 509. En étudiant (Mihailov[1] p. 28 sq.) les différentes lectures de ce graffite (Βιτθιστοκου, Βιτθις Τοκου, Το(ρ)κου), j'ai exprimé l'opinion que Τοκος serait un nom grec, tout à fait comme Τοκων (ce dernier proclamé également pour thrace, Dečev 509). Dans *l'addendum* (ib., p. 35), j'ai ajouté à son dossier deux autres cas, de Bergè en Bisaltie: Ἥρωι Νεικάνδρῳ Τόκης ὁ πατὴρ καί Ουαδεα ἡ μήτηρ περιόντες et Διί ὑψίστῳ Τοκης ὁ καὶ Ἰσίδωρος, à propos desquels, plus tard, j'ai écrit (Mihailov[3] p. 14 sq., n.n. 40 et 41): «Dans [le n. 40], le fils porte un nom grec, Νείκανδρος, et la mère un nom oriental, Ουαδεα, donc le milieu est assez étranger pour proclamer sans hésitation Τοκης pour un nom thrace. Mais dans [le n. 41] le dédicateur s'appelle Τοκης ὁ καί Ἰσίδωρος, c' est-à-dire un non-Grec qui a pris le signum grec Ἰσίδωρος: par conséquent il faut accepter que dans ce cas Τοκης est un nom non-grec, donc thrace. Or, il faut conclure que Τοκος, Τοκων et Τοκης pourraient être aussi bien des noms grecs que thraces, c'est-à-dire ou bien des noms thraces semblables ont été assimilé aux noms grecs (probablement c'est le cas avec Τοκος et Τοκης) ou bien des noms grecs ont été acceptés par les Thraces à cause des noms semblables thraces à l'élément ou à la terminaison -τοκος, etc. (probablement c'est le cas avec Τοκων)». A peu près à la même époque, fout publiée une épigramme du dernier quart du VIe-début du Ve s.av.n.è., où les Pariens rendent honneurs à un certain Τοκης, mort dans une bataille autour de Eion: Μνῆμ' ἀρετῆς ἔθεσαν Πάριοι ἡ[ού]νεκεν ἥβην [Ἡι]όνος ἀνφ' ἐρατῆς ὥλεσι βαρνάμενος, que l'éditeur D. Lazaridis (*AE* 1976, 164-181) considère comme porteur d'un nom thrace. A propos de ce nom, G. Daux (*BCH* 102, 1978, 624), se référant à cette épigramme et à mon dernier article, supprime le nominatif Τοκος au profit de Τοκης. Naturellement Τοκης pouvait porter un nom thrace, s'il était thracien issu d'un mariage conclu avec une femme thrace noble, comme cet Oloros, le père de Thucydide. Mais il est bien plus probable qu'à cette haute époque dans la bataille qui ne pou-

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

vait être livrée qu'à des Thraces, ce Τοκης, qui semble êrte l'un des chefs des Grecs, portait un nom grec qui a continué d'exister dans cette région jusqu'à la période impériale. Mais il y a quelque chose de plus. Comme l'a déjà remarqué Lazaridis, le monument n'est pas érigé par des Θάσιοι, mais par des Πάριοι, ce qui nous fait penser qu'un nouveau groupe de Pariens ait été venu ou bien pour aider les Thasiens pour la possession de Eion ou bien pour l'occuper eux mêmes. Par conséquent il faut considérer Τοκης plutôt comme un pur Parien, c'est-à-dire comme un Grec pur. Tels cas montrent qu'il ne faut pas se laisser influencer par des similitudes trompeuses, mais situer les noms dans leur cadre historique et dans leur contexte ethnique. Conclusion: Τοκης dans l'épigramme a toutes les chances d'être un nom grec; Τοκης, lié au *signum* Ἰοίδωρος, est un nom thrace; Τοκου (gén.), le nom du père de Βιτθυς, est plutôt un nom thrace que grec—s'il est thrace, le nominatif peut être reconstitué comme Τοκης, à la suite du nom grec Τοκης, mais Τοκος, n'est pas exclu, forme existant comme second élément dans les composés du type Σπαρτοκος (il existe des doublettes -ης/-ος, par ex. Μουκασης —Μουκασος, Mihailov[1] p. 11 n. 32); pour Τοκης, le nom du père de Νείκανδρος, on ne peut pas dire si c'est un nom thrace ou grec; quant à Τόκων, c'est un nom purement grec.

Δεοσπουρις et Τορκος sont deux noms, dont l'appartenance à la langue thrace n'a jamais été contestée. Cependant V. Georgiev attribue le premier (p. 75) au macédonien, au phrygien ou à l'illyrien, et le second (p. 222) au phrygien, à cause de l'*o* qui ne s'est pas transformé en *a*. C'est une simple hypothèse, basée sur la reconstruction hypothétique de la phonétique thrace dont nous avons déjà parlé.

Dans son rapport sur les anthroponymes dans la région de l'Axios, I. Duridanov attire l'attention sur un certain nombre de noms qui doivent être éliminés du lexique thrace de Dečev, parce qu'ils sont ou bien attestés ici une seule fois ou bien n'ont pas de correspondance (resp. de formants communs) dans la Thrace. Bien qu'il ait presque toujours raison, le matériel exige d'être reconsidéré, car en ce qui concerne les *unica*, on ne peut pas appliquer le principe 'unus testis, nullus testis'.

Δελτις f., à Thessalonique. L'auteur conteste l'opinion de Dečev (p. 124) que ce nom doit être rapproché de Δαλτιανή, car, dit-il, Δαλτιανή ne se rencontre dans aucune région thrace. Cependant Δέλτις est déjà expliqué (Mihailov[4] p. 76): c'est un nom grec. Quant à Δαλτιανή, dont Duridanov s'occupe également pour contester son origine thrace, le nom provient de Resovo, district de Kavadarci, donc d'une région où l'élément thrace n'est guère étranger. Le nom parait avoir été romanisé à l'aide du suffixe *-(i)anus* (comme

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

par ex. Σκωρις—Σκωριανὸς, Μοκας—Μοκιανος, etc.). Est-ce qu'il doit être rapproché de Ωρο-δαλτις (fille de Lycomédès, dynaste de Komana dans le Pontos, sur des monnaies de Kios-Prousias, 202 av.n.è.), c'est une autre question.

Delus et *Posis* de Skopie et ses environs (Dečev 124, 300 et 376) sont aussi contestés. L'auteur suit Dečev qui proclame tous les deux noms pour masculins d'après l'édition incomplète de Vulić: *Posis Mestylu* (p. 124: *Mestyli*, erratum) *f(i)ius)* [et] *Delus Mucati f(ilius)*. Si le genre de *Posis* est incontestable, le texte de Vulić ne permet pas d'établir celui de *Delus* qui par sa désinence ressemble aussi bien aux noms thraces du type *Mucapus* f. ou Τορκους m. qu'aux noms grecs et étrangers du type hellénistique Ἀπολλοῦς ou Ἀπφοῦς m. et Σαρκοῦς ou Ναvοῦς f. La nouvelle édition de Josifovska[1] en 1971, qui a ajouté trois nouvelles lignes, mentionnée en 1974 par Papazoglu[1], actuellement dans Josifovska[2] n. 142 (bibl.), est restée inconnue à Duridanov: *Posis Mestylu* (sic) *f(ilius), Fl(avia) Delus Mucati f(ilia) dom(o) Albanop(oli). ipsa Delus* [---] (l'éd. a mis inutillement des points sous *ipsa Delus*: la photo montre les lettres bien conservéss). Donc, c'est le nom d'une femme. Cet anthroponyme féminin apparaît également dans une autre inscription de Skopie, publiée simultanement avec la précédente par Josifovska[1] actuellement dans Josifovska[2] n. 99: *Cesus Mestri f(ilius) Macedo Apeunenses* (sic,=-is) *vix(it) annis LXX h(ic) s(itus) e(st). Delus coiux* (sic) *et Bitus* (sic) *f(ilius) Cesunis heres bene merit(o) f(aciendum) c(uraverunt)*. Enfin, ce nom est connu à Thessalonique, Edson (1972) n. 856 (bibl.): Λούκιος καὶ Ἀλέξανδρος καὶ Δελουση ἀ[δ]ελφή Μεστρί— καὶ Φίλᾳ τοῖς γονεῖσιν (sic) καὶ τῷ ἀδελφῷ (sic) Αἰλί‹φ›Μεσστρίο (sic) στρατιότῃ (sic) ἐποίησαν στήλην, où W. Peek (Maia 25, 1973, 202) a dégagé Δελους (ou Λελους?) ἡ ἀδελφή, et indépendamment de lui Papazoglu[1] (1974) 64 sq. (cf. Papazoglu[2] (1979) 158 sq.) a coupé Δελους ἡ ἀ., correction signalée comme indispensable par G. Daux, *BCH* 100, 1976, 227. En ce qui concerne l'origine ethnique de ces deux noms, *Posis* (Πόσσ(ε)ις), Πόσ(σ)ης, etc.) doit être considéré désormais comme grec, voy. Mihailov[5] p. 553 sq., article resté inconnu aussi à Josifovska[2] et par conséquent son commentaire du nom (grec ou thrace) se révèle comme insuffisant ou même périmé. Quant à *Delus*, il faut examiner le milieu où ce nom apparaît. Dans n. 99, le mari s'appelle *Cesus Mestri f. Macedo*, dont les tria nomina font penser à un citoyen romain. Cependant les deux premiers noms créent des difficultés. *Cesus* (gén. *Cesunis*), qui «semble inconnu par ailleurs» (commentaire), peut être rapproché, toute réserve faite, de Κενσος, en supposant le flottement *ns–s* dans le latin populaire: Ἰούλιος Κενσου IG Bulg. II, 510 (Glava Panega), à propos duquel j'ai écrit: «nomen

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Thracicum aut Latinum?». Donc, si *Cesus* et Κενσος représentent deux formes du même nom, on doit donner la préférence à l'origine thrace. Le père de *Cesus* est un *Mestrius*, dont le nom est latin, mais proclamé par Papazoglu[2], 156 sq., pour indigène et épichorique (deux termes qui ne sont pas identique l'un à l'autre). Mais admettons que *Cesus* et *Mestrius* soient des noms illyriens ou dardaniens. Dans ce cas, comment expliquer le fait que le fils porte le nom incontestablement thrace *Bitus*? Il s'impose l'idée que ce nom vient au moins de la part de la famille de sa mère, et par conséquent *Delus* a beaucoup de chances d'être un nom thrace. Cela devient presque une conviction, si l'on prend en considération n. 144: *Mestylas/os* et *Mucatus* sont plutôt des noms thraces propres aux territoires thraces occidentaux qu'illyriens ou autres (voy. la bibl. dans le comm. du n. 142). *Mestylas* doit être considéré comme un dérivé de *Mestos* formé à l'aide du suffixe *-u-l-*, voy. K. Vlahov, Die l-und k-Suffixe in der thrak. PN-Bildung, in: *Annuaire Univ. Sofia*, Fac. Lettres 62, 1968, 257. *Mucatus* est dérivé de *Mucas* et sim., comme *Mestius* ou *Mesticus* de *Mestos* et sim., mais ce suffixe n'est pas exclusivement thrace, voy. Papazoglu[2] p. 158 avec note 14, qui le considère comme «typique de l'illyrien du Sud»: *Pleur-atos*, *Aud-ata*, *Kleu-ata*, et y ajoute *Torkouatos* (région de Serrès). Cependant Τορκουᾶτος doit être expliqué comme une forme romanissée de Τορκος, voy. Mihailov[2] p. 347. Papazoglu[1] pense que *Delus*, avec *Getas* et *Tippas* «doivent tirer leur origine d'une couche préillyrienne qui ne pourrait pas être thrace», et rapproche un ancien Phrygien *Delas* ou *Delus* dans Pline (7, 197) et un Δηλης dans une inscription de la Phrygie orientale (*MAMA* 7, 533). A propos de cette opinion, G. Daux, *BCH* 100, 1976, 227, avertit: «qu'il n'est pas nécessaire de rapprocher du féminin *Delus*-Δέλους, attesté maintenant par trois exemples, le nom d'un Phrygien conservé par Pline sous la forme latine (2 variantes: *Delas*, *Delus*); la coupe Δελους dans [Edson] η. 856 a l'intérêt de garantir, en principe, pour ce nom féminin un son *ē*; d'autres formations, dont le Phrygien, peuvent se rattacher, plus ou moins directement ou par ambivalence, à la racine grecque Δηλ-». Cependant Papazoglu[2] tient à son opinion, mais cette fois a en vue les Bryges. Puisque *Delus* n. 142 «se dit originaire d'Albanopolis, ville qu'on situe avec beaucoup de vraisemblance dans l'arrière-pays de Dyrrachium, dans une région où l'existence d'une population brygienne est attestée par les sources», et il existe en Phrygie *Delas* et Δηλης, «il semble vraisemblable, vu le lien de parenté qui unissait les Bryges aux Phrygiens, que le nom *Delus* dans notre région ait appartenu à la couche brygienne». Les deux exemples phrygiens *Delas* (Pline) et Δηλης sont empruntés tacitement à L. Zgusta, Kleinasiat. PN § 277-1 et 2, qui exprime le doute: «Oder doch griechisch, als Kurz-

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

form zu den Namen auf δῆλος 'klar, offenbar' wie 'Αρίδηλος usw. (Sippe bei Bechtel 123)?» Cette longue analyse montre que le nom *Delus*-Δελους a plus de chances d'être thrace qu'illyrien (ou dardanien: le rapport illyrien/dardanien pose un autre problème linguistique supplémentaire et extrêmement difficile) ou brygien et que la rapprochement entre Δελους et Δηλης n'est point sûr du tout.

Pour Δουλαρίων, à Thessalonique, notre auteur écrit: «Nach Dečev (152)Weiterbildung von dem Stamm *Dula*-. Die Bildung ist jedoch griechisch, vgl. die griechischen PN Πινδαρίων,Μυσθαρίων, Ἱππαρίων». Cependant cela ne signifie pas que le nom n'est pas d'origine thrace: de cette façon on doit éliminer également Βειθαρίων (—Βειθυς), Τορκίων (—Τορκος), Σευθάριο (—Σευθης), etc., mais on ne le fait pas. Nous nous trouvons dans le domaine des phénomènes culturels.

Dydix et *Ucus*, à Thessalonique: *Ucus Dydigis fil.* (d'après Dečev 160). Pour *Dydix*, Duridanov écrit: «Einziger Beleg». Cependent l'inscription est corrigée: *Sucus Dydigis* (Edson n. 910), et *Sucus* est un bon nom thrace. Pourquoi donc *Dydix* ne doit pas l'être, s'il ne paraît pas appartenir à une autre onomastique?

Μαυμω, à Thessalonique, est éliminé également comme «einziger Beleg». Cependant il s'agit d'une erreur chez Dečev (291) d'après une vieille édition: le nom est en réalité Μωμω, et la bonne lecture du nom, d'après une autre édition, se trouve aussi chez Dečev (235) s.Μωμω; voy aussi Edson n. 296, cf. L. Robert, *Rev. phil.* 1974, 246 note 434. Le nom peu être asianique, mais on ne peut pas le prouver.

En revanche, Duridanov considère comme noms thraces Συρας et Συρίων, à Thessalonique, à Veles et à Stârmaševo près de Kavadarci (Dečev 471 sq.). En réalité, à Thessalonique le nom n'est pas Συρας, mais Συρα, et c'est sous cette forme que le donne Dečev: Συρα 'Ασ[κ]ληπίωνι τῷ ἰδίῳ ἀνδρί, dernièrement Edson n. 490. J'interprète ce nom comme «Syrienne», féminin de Σύρος, avec le diminutif Συρίσκα, présents aussi à Thessalonique (Mihailov[4] 83). Συρίων est un dérivé de Σύρος «Syrien». Les cas à Veles et à Stârmaševo doivent être interprétés de la même façon. Donc non tous les Συρος -α et *Surus -a* chez Dečev portent des noms thraces.

Dans mon rapport sur l'anthroponymie dans les inscriptions de Thessalonique (Mihailov[4]), j'ai essayé de mettre en valeur certains problèmes onomastiques et de brosser un tableau du caractère de l'onymie de cette ville sur un plan historique, surtout du point de vue ethnique, démographique et culturel. Ce tableau en est bien instructif, mais naturellement il ne doit pas

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

être considéré comme valable pour l'aire thraco-macédonienne entière, car il ne faut pas oublier les différences qui existent entre une ville et la campagne, une ville dans l'hinterland et un port, une région proche d'une ville et l'arrière-pays plus éloigné. Il s'agit plutôt d'un certain model. Puisqu'il n'est pas possible de reprendre ici le problème, je me permets de renvoyer au texte integral du rapport cité.

ABRÉVIATIONS

Bakalakis = G. Bakalakis, Thrakische Eigennamen aus dem ägäischen Küsten, in: Thracia 2, 1974, 261-279.

Daux = G. Daux, Population et onomastique d'Asie Mineure en Macédoine, in: Pulpudeva, 2, 1976, 89-93.

Detschev = D. Detschev, Die thrakischen Sprachreste, Wien 1957 (Neudruck 1976).

Duridanov[1] = I. Duridanov, Thrakische Personennamen im Flußgebiet des Axios, in: Pulpudeva 2, 1976, 147-152.

Duridanov[2] = I. Duridanov, Ezikât na trakite [bulg., La langue des Thraces], Sofia 1976.

Edson = Ch. Edson, Inscriptiones Graecae X, 2, 1: Inscritptiones Thessalonicae et viciniae, ed-, 1972.

Georgiev = V. Georgiev, Trakite i tehnijat ezik [bulg., rés. fr.: Les Thraces et leur langue], Sofia 1977.

Josifovska[1] = B. Dragojević-Josifovska, Živa antika 21, 1971, 231-233 et 513-521.

Josifovska[2] = B. Dragojević-Josifovska, Inscriptions de la Mésie Supérieure, VI: Scupi et la région de Kumanovo, Belgrade 1982,

Mihailov[1] = G. Mihailov, Epigraphica thracica, I: Noms thraces d'Amphipolis, in: Epigraphica 37, 1975, 25-35.

Miha]lov[2] = G. Mihailov, Les noms thraces dans les inscriptions des pays thraces, in: L'onomastique latine, Colloque Paris 1975 [1977], 341-352.

Mihailov[3] = G. Mihailov, Inscriptions de la Thrace égéenne, in: Philologia 6, 1980, 3-19.

Mihailov[4] = G. Mihailov, Aspects de l'onomastique dans les inscriptions anciennes de Thessalonique, in: Symposium Thessalonique 1980 [1982], 69-84.

Miha]lov[5] = G. Mihailov, Rapports onomastiques entre les régions de l'Est des Balkans et l'Asie Mineure, in: Actes du Ier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes Sofia, VI, 1968, 549-555.

Papazoglu[1] = F. Papazoglu, Sur quelques noms «thraces» en Illyrie, in: Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 12, 1974, 59-72.

Papazoglu[2] = F. Papazoglu, Structures ethniques et sociales dans les régions centrales des Balkans à la lumière des études onomastiques, in: Actes du VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine, Constantza 1977 [1979], 153-169.

Touratsoglou = J. Touratsoglou, Anthroponymie thrace en Macédoine occidentale, in: Pulpudeva 2, 1976, 128-138.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

31

ΠΕΡΙΟΔΟΙ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΟΥ Β΄
(ΣΥΜΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΑΙ «*ΜΟΝΟΣ*» ΒΑΣΙΛΕΥΣ)

Ἐμμ. Μικρογιαννάκης

Ἡ βασιλεία τοῦ Δημητρίου τοῦ Β΄, τῆς δυναστείας τῶν Ἀντιγονιδῶν, εἶναι πλήρης προβλημάτων καί κατά τόν κορυφαῖο ἱστορικό τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων Droysen «keine Zeit der hellenistischen Geschichte bietet der Forschung grössere Schwierigkeit» ἀπό αὐτή[1].

Τά προβλήματα πού εἶχε ἐπισημάνει καί ἀντιμετωπίσει τόν προηγούμενο αἰώνα ὁ Droysen φαίνονται ἀπό τήν σημερινή σκοπιά πιό περίπλοκα καί πιό δύσλυτα, ἄν λάβει κανείς ὑπ' ὄψη ὅτι καί αὐτό τό χρονικό πλαίσιο τῆς «δεκαετηρίδος» τῆς βασιλείας τοῦ Δημητρίου τοῦ Β΄ (239-229 π.Χ.) δέν θεωρεῖται πιά σταθερό ἀλλά πάει νά εὐρυνθεῖ βάσει νέων στοιχείων σέ τρεῖς κάπου δεκαετηρίδες. Ἄς περιορισθοῦμε σ' αὐτό τό πρόβλημα μόνον.

Ὁ Droysen[2], ὁ Thirlwall[3], ὁ Niese[4] καί ἄλλοι κατά τόν 19ο αἰ. βασιζόμενοι στό κείμενο τοῦ Πολυβίου κυρίως πού ἀνέφερε «δέκα ἔτη»[5] βασιλείας τοῦ Δημητρίου καί στόν Πορφύριο, ὅπως σώζεται στούς πίνακες τοῦ Εὐσεβίου[6] (καί μᾶλλον στό σημεῖο αὐτό ἔχει πηγή του πάλι τόν Πολύβιο), μιλοῦσαν σταθερά γιά δεκαετές διάστημα βασιλείας τοῦ Δημητρίου (239-229 π.Χ.).

Ἡ χρονολογική αὐτή βάση τῆς δεκαετίας, μιά ἀπό τίς πολύ λίγες σταθερές στόν 3ο αἰ. ἰδιαίτερα, σαλεύθηκε καί αὐτή. Συγκεκριμένα τό 1911 ὁ Woodward ἐδημοσίευσε μεταξύ ἄλλων ἐπιγραφῶν ἀπό τή Μακεδονία καί μία τῆς Βεροίας[7], πού περιεῖχε ἐπιστολές τοῦ Δημητρίου κατά τήν διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ πατέρα του Ἀντιγόνου τοῦ Γονατᾶ (μᾶλλον κατά τό 249/8 π.Χ.). Οἱ ἐπιστολές ἀπευθύνονται στόν ἄρχοντα (μέ ἀκαθόριστο τίτλο) τῆς

1. Joh. Gust. Droysen, *Geschichte des Hellenismus* III, III, σ. 299 (ἑλλ. μετάφρ. Ἰ. Δελλίου· *Ἱστορία τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ*, τ. Γ΄ Ἱστορία τῶν Ἐπιγόνων, μέρος 2, σ. 1).

2. Droysen, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 312 καί 321 (ἑλλ. μετάφρ. ὡς ἀνωτ. τ. Γ΄ Ἱστ., Ἐπιγ., μέρος 1, σ. 528, σημ. 2).

3. C. Thirlwall, *History of Greece* τ. VIII, σ. 118.

4. B. Niese, *Geschichte der griech. und maked. Staaten*, Gotha II 1899, σ. 263, σημ. 3.

5. Πολυβ. Β΄, 44.2: Δημητρίου δέ βασιλεύσαντος δέκα μόνον ἔτη...

6. F. Jacoby, *FGrHist*, 260 F 3(13).

7. A. M. Woodward, "Inscriptions from Macedonia I", *BSA* XVIII (1911-12), σ. 136 κ.ἑ.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Βερ.ας Ἄρπαλο καί σ' αὐτές ὁ Δημήτριος ἐμφανίζεται νά ἐνεργεῖ αὐτόνομα. Ὁ Woodward δέν ἐθεώρησε ἀσύνηθες τό γεγονός νά ἐνεργεῖ ὁ Δημήτριος ὡς regent στή Μακεδονία κατά τήν ἀπουσία τοῦ πατέρα του. Ὁ Woodward ὅμως δήλωσε ἀπερίφραστα ὅτι «at the date of this letter, no joint kingship can have existed». Ἐπηρεασμένος προφανῶς ὁ Tarn[8] ἀπό τό περιεχόμενο τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Βεροίας πού ἀναφέραμε ἔγραψε ὅτι ὁ Δημήτριος «was governing for his father in Macedonia while the latter was at sea». Καί σέ ἄλλο σημεῖο «it is not known that Antigonos Gonatas and Demetrios II were ever joint kings, though the possibility has been suggested». Γιά τήν ἀποδοχή συμβασιλείας ὑπάρχουν κατά τόν Tarn ἐμπόδια καί ἀναφέρει (ὡς κύριο) ὅτι κατά τόν Πολύβιο ὁ Δημήτριος «reigned ten years only.» Τό ἴδιο ἐμπόδιο σημειώνει καί ὁ Cormack[9]. Ἡ ρητή λοιπόν μαρτυρία τοῦ Πολυβίου πού ὁμιλεῖ γιά «δέκα μόνον ἔτη» βασιλείας τοῦ Δημητρίου εἶναι τό πιό σημαντικό ἐμπόδιο.

Στήν ἀναγνώριση ὅμως βασιλικότητος, θά λέγαμε, τοῦ Δημητρίου γιά χρονικό διάστημα μεγαλύτερο τῆς δεκαετίας (καί μάλιστα περί τό τριπλάσιο) ὁδήγησε ἡ δημοσίευση τό 1950 ἀπό τόν Μανώλη Ἀνδρόνικο μιᾶς ἄλλης ἐπιγραφῆς τῆς Βεροίας[10] πού περιέχει πράξη ἀπελευθερωτική καί ἔγινε *βασιλεύοντος Δημητρίου ἑβδόμου καί εἰκοστοῦ ἔτους* (στ. 1-2).

Ἐδῶ ὁ Δημήτριος «βασιλεύει». Μέ τό νέο δεδομένο ἀνατρέπεται ριζικά τό χρονικό πλαίσιο τῆς δεκαετηρίδος καί μεγαλώνει τουλάχιστον κατά 17 ἔτη. Ἦταν εὔλογο νά προκαλέσει ἡ σχετική ἐπιγραφή τῆς Βεροίας ζωηρό ἐνδιαφέρον. Ἐπί 33 χρόνια ἔγιναν ποικίλες συζητήσεις πάνω στά πολιτικά καί στρατιωτικά γεγονότα τῆς βασιλείας τοῦ Δημητρίου, κυρίως ὅμως πάνω στό πολιτειακό, πιό συγκεκριμένα στό θέμα τῆς συμβασιλείας, μέ ἀναφορές στήν ἐπιγραφή αὐτή.

Ὁ Ἀνδρόνικος ἀφορμήθηκε στήν ὑπόθεσή του γιά ἀντιβασιλεία τοῦ Δημητρίου ἀπό τόν Woodward πού 40 χρόνια ἐνωρίτερα εἶχε διατυπώσει σχετική ἄποψη. (Δέν ὑπεισέρχομαι ἐδῶ στήν ἀνάλυση ἤ στό πρόβλημα πού παρουσιάζουν οἱ ὅροι ἀντιβασιλεία, συμβασιλεία, co-rule, joint-kingship κ.ἄ.). Ὁ Ἀνδρόνικος βασίσθηκε, σχεδόν ἀποκλειστικά, στόν Woodward καί στίς παραπομπές του πού σημειωτέον δέν εἶναι πάντοτε ἀσφαλεῖς. Δέν ἀντιπαρέβαλε τήν νέα πληροφορία πού παρέχει ἡ ἐπιγραφή τῆς Βεροίας, πού ἐδημοσίευσε, μέ τά ἤδη κρατοῦντα στήν ἔρευνα καί πού ἐκφράζονταν κυρίως ἀπό τόν Droysen καί τόν Niese, ἀκόμη καί τόν Tarn, πού «δέν ἠδυνήθη νά ἴδῃ», ὅπως ὁ ἴδιος σημειώνει. Μιά τέτοια ἀντιπαράθεση θά τόν ἔφερνε

8. W. W. Tarn, *Antigonos Gonatas*, Oxford 1913, σ. 383. Ἦταν ὅμως βασιλεύς; Γιατί πῶς μπορεῖ νά ἀξιοποιηθεῖ ἡ πληροφορία τοῦ Ἰουστίνου (XXVIII, 1,1: Olympias.... ad regem Macedoniae Demetrium decurrit), πού παρά τά χρονολογικά προβλήματά της φαίνεται ὅτι ἀναφέρεται σέ ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Γονατᾶ καί ἑπομένως ὁ γιός του θά ἦταν ἤδη τότε rex;

9. J. M. R. Cormack, *JHS* XXIII (1953), σ. 187: The difficulty is that Demetrius II reigned only ten years 239 to 229 B.C.

10. Μ. Ἀνδρονίκου, *Ἀρχαῖαι Ἐπιγραφαί Βεροίας*, Θεσσαλονίκη 1950, σ. 9 κ.ἑ.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ἀναπόφευκτα στόν Πολύβιο. Καί θά ἔθετε τό ἐρώτημα: Ποιός ἔχει δίκαιο, ὁ Πολύβιος μέ τήν δεκαετία πού ἀποδίδει στόν Δημήτριο ἤ ἡ ἐπιγραφή τῆς Βεροίας πού τοῦ ἀποδίδει τρεῖς περίπου δεκαετίες βασιλείας.

Παρά τήν πλημμελῆ ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος ἀπό τόν ἐκδότη τῆς ἐπιγραφῆς, θεωρήθηκαν ὀρθά τά συμπεράσματά του ἐπί δύο καί πλέον δεκαετίες (1950-1973). Ἡ πολιτειακή θέση πού ἀποδίδει στόν Δημήτριο γιά τό χρονικό διάστημα 258/7-239 π.Χ. ἔγινε δεκτή μέ μικρές παραλλαγές κατά τά ἔτη 1950-1973 ἀπό τήν πλειοψηφία τῶν ἐρευνητῶν, ὡς π.χ. τῶν J. καί L. Robert, A. Aymard, E. Manni, P. Trèves, E. Will, J.M.R. Cormack, M. Chambers, J. Pouilloux, L. Moretti κ.ἄ.[11]. Ἀξιοσημείωτο εἶναι πάντως ὅτι ἀξιόλογα ἱστορικά ἔργα τῆς ἰδίας περιόδου, ὅπως τοῦ Bengtson[12] καί τῆς Préaux[13], ἐκώφευσαν στό μήνυμα καί δέν ἐνημερώθηκαν ὡς πρός τό σημεῖο αὐτό.

Τήν ὁμοφωνία στήν ὕπαρξη συμβασιλείας στήν Μακεδονία κατά τό διάστημα 258/7-239 π.Χ. πρόσβαλε μέ σαγηνευτική ἐπιχειρηματολογία πρό μιᾶς δεκαετίας ὁ Errington , στο Β΄ Μακεδονικό Συμπόσιο, πού ἔγινε τό 1973 καί τά Πρακτικά του ἐδημοσιεύθηκαν τό 1977[14] (δηλ. στό ἔτος τοῦ Γ΄ Συμποσίου· κατά τά εἰωθότα).

Ἀναφερόμενος στήν σχετική ἐπιγραφή τῆς Βεροίας καί τήν «alleged co-rule» ὁ Errington ἀπομακρύνεται ἀπό τόν Δημήτριο τόν Β΄ καί μεταβαίνει στόν Δημήτριο τόν Α΄ (τόν Πολιορκητή). Μαζί μέ αὐτό καταπολεμεῖται καί ἡ θεωρία τῆς συμβασιλείας. Ἡ ἄποψη τοῦ Errington προκάλεσε αἴσθηση καί ὅπως ἐνθυμοῦμαι στήν συζήτηση πού ἐπακολούθησε ἔρριξε ὑπέρ αὐτῆς τό βάρος του καί ὁ Chr. Habicht λέγοντας μέ δυνατή φωνή: «Errington is right». Δέν θά ἀναφερθεῖ ἐδῶ ἡ συλλογιστική τοῦ Errington, διότι ἀλλοῦ κατευθύνεται ἡ ἀνακοίνωσή μου, ἀλλά θά σημειώσω ἁπλῶς ὅτι τό συμπέρασμά του γιά ἕνα «χρονολογικό Nachleben», πού ἀποδίδεται στόν Δημήτριο τόν Πολιορκητή δέν φαίνεται πειστικό. Φοβοῦμαι ὅτι ἡ προσπάθεια πού ἔκαμε ὁ Errington καί πού σιωπηλά ἐπιδιώκει νά διασώσει τό κῦρος τῆς παραδόσεως, στήν προκειμένη περίπτωση τῆς δεκαετίας τοῦ Πολυβίου ὡς διάρκειας τῆς βασιλείας τοῦ Δημητρίου, εἶναι ἀβάσιμη. Ὁ φόβος εἶναι ὅτι μέ τό νά χρονολογηθεῖ ἡ ἀπελευθέρωση πού ἀναφέρει ἡ ἐπιγραφή σέ ἔτος πού δέν βρισκότανε πιά στή ζωή ὁ Δημήτριος ὁ Α΄ (ὁ Πολιορκητής), δηλ. τό 280 (εἶχε πεθάνει ὡς γνωστόν τό 284/3 π.Χ.), μέ τό νά γίνει αὐτός ὁ ἑτεροχρονισμός, θά ἦταν «ἄκυρος ἡ ἐλευθερία» τῶν ἀπελευθερουμένων (ἡ φράση δέν εἶναι δική μου ἀλλά δανεισμένη ἀπό τήν ἴδια τήν ἐξεταζόμενη ἐπιγραφή τῆς Βεροίας).

11. Βλ. Βιβλιογραφία στόν R. M. Errington, **"An Inscription from Beroea and the alleged co-rule** of Demetrius II", *Ἀρχαία Μακεδονία* II (1973), Θεσσαλονίκη 1977, σ. 117.

12. H. Bengtson, *Griech. Geschichte*, München 1962², σ. 404, 407 καί 553.

13. Cl. Préaux, *Le Monde Hellénistique*, τ. I-II, 1978, σ. 147, 239.

14. Errington, *ἔνθ' ἀνωτ.*, σ. 115 κ.ἑ.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Ὁ Errington παρά τή διαφοροποίησή του πρός τόν Ἀνδρόνικο καί ὅλους, πού τόν ἀκολούθησαν στό θέμα αὐτό, δέν κατέφυγε στόν Πολύβιο οὔτε τόν ἐμνημόνευσε καθόλου γιά νά ζητήσει σ' αὐτόν κάποιο στήριγμα, ἀφοῦ μάλιστα μέ τήν δική του ἄποψη ξαναγυρίζαμε στήν παραδεδομένη, κλασσική θά λέγαμε ἀντίληψη τῆς δεκαετοῦς βασιλείας τοῦ Δημητρίου τοῦ Β΄.

Τό ἐρώτημα πού μᾶς ἀπασχολεῖ εἶναι κρυστάλλινο: ἐβασίλευσε ὁ Δημήτριος ὁ Β΄ δέκα ἔτη ἤ γύρω στά τριάντα· μέ ἄλλα λόγια: θά δεχθοῦμε τήν δεκαετία πού προκύπτει ἀπό τόν Πολύβιο ἤ ὄχι; Ἄν τήν δεχθοῦμε, τότε διαπιστώνουμε κραυγαλέα ἀντίθεση μεταξύ ἑνός κορυφαίου ἱστορικοῦ, μιᾶς σπουδαίας γραμματειακῆς πηγῆς, ὅπως εἶναι ὁ Πολύβιος, καί τῆς σχετικῆς ἐπιγραφῆς τῆς Βεροίας, ἑνός δηλ. ἐπισήμου ἐγγράφου. Δέκα χρόνια δόθηκαν ἀπό τόν ἱστορικό, τριάντα περίπου ἀπό τήν ἐπιγραφή. Νά δεχθοῦμε ἀπό τό ἄλλο μέρος τήν μαρτυρία τῆς ἐπιγραφῆς καί νά ἀγνοήσουμε τόν Πολύβιο; Ἡ χρονική διαφορά εἶναι πάντως μεγάλη καί κτυπητή καί γι' αὐτό καί ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος ἐπιτακτική.

Ἄς συγκεντρωθοῦμε στόν Πολύβιο. Τί λέγει πράγματι στό σχετικό χωρίο (Β΄, 44, 2) ὁ ἱστορικός; Ἀναφέρει τά ἑξῆς: *«Δημητρίου δέ βασιλεύσαντος δέκα μόνον ἔτη, καί μεταλλάξαντος τόν βίον περί τήν πρώτην διάβασιν εἰς τήν Ἰλλυρίδα Ῥωμαίων, ἐγένετό τις εὔροια πραγμάτων πρός τήν ἐξ ἀρχῆς ἐπιβολήν τῶν Ἀχαιῶν»*.

Ὅλοι οἱ μεταφραστές καί σχολιαστές βρίσκουν πολύ βατό καί ἁπλό τό χωρίο αὐτό. Μιά τυπική μετάφραση στά Νέα Ἑλληνικά (τοῦ Ἀνδρέου Δαλεζίου στή σειρά τοῦ Παπύρου τό 1955) εἶναι: «Μετά τήν ἐπί δέκα μόνον ἔτη βασιλείαν τοῦ Δημητρίου καί τόν θάνατον αὐτοῦ...» (ἀρκούμεθα στό τμῆμα τοῦ χωρίου πού μᾶς ἀφορᾷ ἄμεσα).

Κανένα σχόλιο ἐξ ὅσων γνωρίζω δέν ὑπάρχει σέ μεταφράσεις ἤ σέ ἄλλα ἔργα πού νά ἐπισημαίνει τήν δυσαρμονία μεταξύ τῆς μαρτυρίας τοῦ Πολυβίου, ὅπως ἀποδίδεται, καί τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Βεροίας πού ἀναφέραμε ὡς πρός τό χρονικό θέμα. Ὅπως εἶναι τό κείμενο πράγματι δέν ἐπιτρέπει ἄλλη ἑρμηνεία.

Νομίζω ὅτι τό νόημα εὐοδώνεται καί λύονται τά σχετικά προβλήματα πού ἀναφέραμε μέ μιά μικρή διόρθωση· μέ τό νά διορθώσουμε τό «μόνον» σέ *μόνου* (πιό συγκεκριμένα τό ν σέ υ)· μέ ἄλλα λόγια: νά τρέψομε τό ἐπίρρημα «μόνον» σέ κατηγορηματικό προσδιορισμό. Τό νόημα τώρα ἀλλάσσει καί ἡ μετάφραση εἶναι: Ἀφοῦ δέ (ἤ: ἐπειδή δέ) ὁ Δημήτριος ἐβασίλευσε μόνος του δέκα χρόνια... Μέ τήν νέα αὐτή ἑρμηνεία διαστέλλεται ὁ χρόνος πού ὁ Δημήτριος ἦταν συμβασιλεύς μέ τόν πατέρα του (καί αὐτό τό χρονικό διάστημα εἶναι τό πρῶτο τμῆμα τῆς βασιλείας του) ἀπό τό δεύτερο, πού ἦταν στόν θρόνο μόνος. Ἡ ἔκταση τοῦ πρώτου τμήματος εἶναι ἀκαθόριστη. Ἡ ἐπιγραφή τῆς Βεροίας πού ἐξετάσαμε σχετικά μᾶς δίδει μιά ἔνδειξη γιά τόν καθορισμό της. Ἀλλά δέν εἶναι τοῦ παρόντος νά ἐπιμείνομε σ' αὐτό Τό

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

δεύτερο τμῆμα εἶναι δεκαετοῦς διαρκείας. Ἔτσι διαφαίνονται δύο περίοδοι τῆς βασιλείας τοῦ Δημητρίου τοῦ Β΄:

Α: — 239 π.Χ. Συμβασιλεύς μέ Ἀντίγονο τόν Γονατᾶ

Β: 239-229 Βασιλεύς «μόνος».

Λόγω τῆς σπουδαιότητος πού παρουσιάζει, ὡς πιστεύω, αὐτή ἡ ἄποψη εἶναι ἀνάγκη νά θεμελιωθεῖ στερεώτερα. Ὑποστηρίζω ὅτι ὁ Πολύβιος ἔγραψε *μόνου* καί ἕνας ἀντιγραφέας (πολύ ἐνωρίς) ἔγραψε *μόνον*. Τό *μόνον* ὡς ἐπίρρημα πλησίον ἑνός ἀριθμοῦ παρέχει ρητή μαρτυρία πού εἶναι δύσκολο νά ἀμφισβητηθεῖ. Ἔτσι θά πέρασε ἡ σχετική πληροφορία στόν Πορφύριο καί στόν Εὐσέβιο καθώς καί στήν νεώτερη ἔρευνα. Αὐτό διορθώνεται τώρα.

Ὁ Πολύβιος χρησιμοποιεῖ στό ἔργο του καί τό μόνος καί τό μόνον. Στό τμῆμα πού σώθηκε ἔχουν καταγραφεῖ (κατά κατηγορίες) οἱ σχετικές περιπτώσεις ἀπό τόν Arno Mauersberger[15]. Ἀπό ὑπολογισμό πού ἔκαμα βρῆκα ὅτι τό μόνος (σέ ὅλες τίς πτώσεις του) ἀποτελεῖ τό 1/5 τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τοῦ σχετικοῦ λήμματος καί τό μόνον (ὡς ἐπίρρημα) τά 4/5.

Ὁ Mauersberger εὔλογα κατατάσσει τήν περίπτωση πού ἐξετάζομε στά ἐπιρρήματα. Παραθέτει μάλιστα τήν σχετική φράση μέ τήν μετοχή στήν ὀνομαστική: *βασιλεύσας δέκα μόνον ἔτη*. Κατά τήν πρότασή μας ἔπρεπε νά εἶναι: *βασιλεύσας δέκα μόνος ἔτη*. Ἀντιλαμβάνομαι ὅτι σέ πολλούς προσκρούει στήν δεύτερη περίπτωση, δηλ. στήν πρότασή μου, τό ὑπερβατόν, ἐνῶ στήν πρώτη περίπτωση μέ τό μόνον ὡς ἐπίρρημα θεωρεῖται τρόπον τινά φυσιολογικό. Θά ἦταν ἴσως ὁμαλώτερο ἔτσι: *βασιλεύσας δέκα ἔτη μόνος* ἤ: *βασιλεύσας μόνος δέκα ἔτη*. Ἀλλά τό ὑπερβατόν αὐτό ἀκριβῶς εἶναι χαρακτηριστικό τοῦ Πολυβίου καί τό βρίσκομε σέ πάμπολλα χωρία τοῦ ἔργου του. Ξεχωρίζω καί ἀναφέρω 6 παραδείγματα. Ἐπιλέγονται σκόπιμα μόνον ἐκεῖνα πού περιέχουν τό *μόνος* καί μάλιστα μέ σημασία ἀνάλογη πρός αὐτή πού δώσαμε παραπάνω:

Β΄, 58,15 εἰ δέ περί *μόνους* γέγονε *Μαντινεῖς* ἡ διαφορά....

Δ΄, 5,5 ... τῆς τῶν Μεσσηνίων *χώρας*, οὔσης ἀπρονοήτου καί διαμεμενηκυίας ἀκεραίου *μόνης*...

ΣΤ΄, 9,3 *μόνης* δέ σφίσι /κα/ταλειπομένης *ἐλπίδος* ἀκεραίου τῆς ἐν αὐτοῖς...

ΣΤ΄, 14,4 *οἷς* συνέχονται *μόνοις*...

Θ΄, 3,5 οὐ *μόνοις* ἄν δοκεῖ *Καρχηδονίοις* τά τότε συμβαίνοντα παρέχειν ἀπορίαν

ΙΒ΄, 25[h],6 δ παρά *μόνοις* εἰκός εὑρίσκεσθαι τῶν συγγραφέων τοῖς δι' αὐτῶν *πεπορευμένοις* τῶν πραγμάτων καί τοῦτο τό μέρος *περιπεποιημένοις* τῆς ἱστορίας.

Μεταβαίνοντες στούς οὐσιαστικούς λόγους τονίζομε ὅτι γιά τόν Πολύβιο δέν ἦταν τό δεκαετές διάστημα βασιλείας μικρό, ὥστε νά γράψει ὡς νά ἐπρόκειτο για ὀλιγόμηνη βασιλεία ἤ ὀλιγοήμερη (κάποιου π.χ.

15. Arno Mauersberger, *Polybios-Lexikon*, Berlin 1975, στῆλες 1629-1635.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Ἀντιπάτρου τοῦ Ἐτησία ἤ κάποιου πού θά ἀνῆκε στό πεδίο ἐπισκοπήσεώς του) ὅτι βασίλευσε μόνο δέκα χρόνια. Ὁ Πολύβιος ἀποφεύγει γενικά νά χαρακτηρίσει ὡς μακροχρόνιο ἤ ὀλιγοχρόνιο κάποιο χρονικό διάστημα βασιλείας ἤ ἀρχῆς[16]. Π.χ.:

Β΄, 36,1 Ἀσδρούβας....ἔτη χειρίσας ὀκτώ τά κατά τήν Ἰβηρίαν ἐτελεύτησε.

Γ΄, 5,3 Ὁ δέ Σελεύκου Δημήτριος κύριος γενόμενος ἔτη δώδεκα τῆς ἐν Συρίᾳ βασιλείας ἅμα τοῦ βίου καί τῆς ἀρχῆς ἐστερήθη.

Γ΄, 10,7 Ἀμίλκας συνεβάλετο πρός τήν σύστασιν τοῦ δευτέρου πολέμου, καίπερ τετελευτηκώς ἔτεσι δέκα πρότερον τῆς καταρχῆς αὐτοῦ.

Θ΄, 1,1... τοῦ τετραετοῦς διαστήματος....

Ἑνός ἀκόμη πολύ σημαντικοῦ λόγου πού στηρίζει τήν διόρθωση (correctio), πού προτείναμε, ἔγινε προηγουμένως φευγαλέα ἀναφορά. Ὁ Πολύβιος ἐνδιαφέρεται στό χωρίο πού μᾶς ἀπασχολεῖ καί σέ μεγάλο μέρος τοῦ Β΄ βιβλίου του νά ἀναπτύξει τά τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας. Τά προβλήματα τῆς Συμπολιτείας τόν ἐνδιαφέρουν ἄμεσα. Ὁ Πολύβιος τονίζει ἀναφέροντας τίς διάφορες φάσεις ἐξελίξεως τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας ὅτι, ὅταν βασίλευε ὁ Δημήτριος κατά τά τελευταῖα δέκα ἔτη τῆς ζωῆς του, οἱ ὑποθέσεις τῆς Συμπολιτείας εὐοδώθηκαν, προχώρησαν καί ἐξελίχθηκαν στό πνεῦμα βέβαια τῆς ἀρχικῆς των προαιρέσεως («ἐπιβολῆς»). Τά σχέδια τῶν Ἀχαιῶν ἐπραγματοποιήθηκαν· γιατί; ἐδῶ ὡς αἰτιολογία ταιριάζει τό: ἐπειδή ὁ Δημήτριος γιά ἕνα δεκαετές διάστημα ἦταν μόνος[17] (μέ τήν ἑρμηνεία αὐτή τονίζομε τόν αἰτιολογικό χαρακτῆρα τῆς λέξεως *βασιλεύσαντος*, πού στήν συντακτική της λειτουργία εἶναι μετοχή χρονικοαιτιολογική). Τό ὅτι στό διάστημα αὐτό ὁ Δημήτριος ἦταν *μόνος* στή Μακεδονία τό ἀναφέρει ὁ Πολύβιος ὡς μειονέκτημα γιά τήν πολιτική τοῦ βασιλείου του. Ὅσο ἦσαν δύο οἱ βασιλεῖς μποροῦσε νά μείνει ὁ ἕνας στήν Μακεδονία καί ὁ ἄλλος σέ καίρια σημεῖα τῆς ὅλης ἀρχῆς τῶν Μακεδόνων, στήν Πελοπόννησο π.χ. ἤ στό Αἰγαῖο. Στήν περίπτωση αὐτή θά μποροῦσε πράγματι νά δείχνει ὁ Γονατᾶς «πολυπραγμοσύνην», πού τοῦ ἀποδίδει ὁ Πολύβιος. Πρός αὐτήν τήν κατάσταση ἀντιδιαστέλλεται (ὅπως δείχνει καί τό «δέ» τοῦ χωρίου μας) ἡ δεκαετία πού ὁ Δημήτριος ὁ Β΄ ἦταν «μόνος». Ἡ «εὔροια» τῶν Ἀχαϊκῶν ὑποθέσεων ἐπιτεύχθηκε, ὅταν ἔμεινε ἕνας καί μόνος βασιλεύς στήν Μακεδονία. Μόνον ὅμως ἄν δεχθοῦμε τό *μόνος* ἀντί τοῦ *μόνον* φαίνεται ἡ«εὔροια» τῶν Ἀχαιῶν ὡς ἐπακολούθημα μιᾶς καταστάσεως στήν Μακεδονία πού εὐνοοῦσε τήν μεγάλη Συμπολιτεία τῆς Πελοποννήσου.

Ὁ Δημήτριος ὁ Β΄ θά εἶδε τό μειονέκτημα αὐτό, ἀλλά δέν πρόλαβε σ'

16. Ἐξαίρεση γίνεται ἀπό τόν Πολύβιο, ὅταν δέν μπορεῖ νά δηλώσει κάτι ἐπακριβῶς (μέ ἀριθμητικά δεδομένα). Π.χ. Β΄ 60,4: ἀπέθετο τήν τυραννίδα χρόνοις οὐ πολλοῖς πρότερον. Δ΄, 2,7: ὁ δέ Μέγας ἐπικληθείς Ἀντίοχος μικροῖς ἀνώτερον χρόνοις.... Πβ. Δ΄, 6,7, 32,8 καί 76,7.

17. Γιά τήν κατάσταση στήν ὁποία θά βρισκόταν ὁ Δημήτριος ὡς «μόνος» βασιλεύς πβ. Παυσ. Δ΄ (Μεσσ.), 5-7 Ἀντίοχος δέ βασιλεύων ἤδη μόνος ἔπεμπεν εἰς Σπάρτην.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

αὐτά τά δέκα τελευταῖα χρόνια τῆς βασιλείας του νά ὁρίσει καί αὐτός συμβασιλέα του. Ὁ λόγος; Ὁ γιός του Φίλιππος ἦταν πολύ μικρός. Γεννήθηκε μέσα σ' αὐτό τό τελευταῖο δεκαετές τμῆμα τῆς βασιλείας τοῦ Δημητρίου καί ἦταν τό 229 π.Χ. (ἔτος θανάτου τοῦ Δημητρίου) 9 ἐτῶν, κατά τήν πιθανώτερη ἐκδοχή. Ὁ γιός του αὐτός, ὁ μετέπειτα Φίλιππος ὁ Ε΄, θά γινότανε καί αὐτός συμβασιλεύς σέ κάποια μεταγενέστερη φάση, ἄν ζοῦσε ὁ Δημήτριος ὁ Β΄ περισσότερο.

Μέ τή διάκριση δύο περιόδων στήν βασιλεία τοῦ Δημητρίου τοῦ Β΄ δέν ἑρμηνεύεται μόνον ἄνετα ἡ σχετική ἐπιγραφή τῆς Βεροίας, ἀλλά καί σέ μεγάλο βαθμό τό θέμα τῆς συμβασιλείας στή Μακεδονία, ὡς καί ἄλλα συναφῆ προβλήματα πού ἔχουν ἐπισημάνει οἱ ἱστορικοί τῆς ἐποχῆς αὐτῆς καί πού θά μποροῦσαν νά ἐξετασθοῦν καί νά βροῦν τήν λύση των στό διαπτυγμένο τώρα πλαίσιο τῶν δύο περιόδων βασιλείας τοῦ Δημητρίου τοῦ Β΄. Μέ τήν ἐξέταση αὐτή μάλιστα ἐνδέχεται νά ἐγκαταλειφθεῖ καί νά ἀναθεωρηθεῖ (ἴσως καί μέ μερικές ἐκπλήξεις) ἡ γνώμη ὅτι ὁ Δημήτριος ὁ Β΄ ἦταν ὁ «ἀσημότατος» (der unbedeutendste) τῶν Ἀντιγονιδῶν κατά τούς ἱστορικούς τοῦ 19ου αἰ. (πού δέν ἀναιροῦν οἱ τοῦ 20οῦ). Εἶναι μία ἀπόφανση πού ἀναφέρει συμπυκνωμένη, δέν φαίνεται νά ἀποδέχεται, ἀλλά καί δέν καταβάλλει προσπάθεια νά ἀνατρέψει ὁ μεγάλος Droysen, γιά νά τελειώσω μέ αὐτόν πού ἄρχισα[18].

18. Droysen, *ἔνθ' ἀνωτ.*, σ. 319 (ἑλλ. μετάφρ. Γ_2, σ. 39).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

32

ALEXANDER'S FUNERAL CART

Stella G. Miller

The funeral cart of Alexander the Great, described in some detail by Diodorus Siculus (18. 26-27) has long been the subject of considerable interest. However, the most recent scholarly discussions based on this text appeared in a cluster of German studies written in the early years of this century[1]. It is time to reconsider the cart's appearance in light of the many new finds made in the intervening years both in Macedonia and eastward in the ancient world. Although Diodorus' description in its entirety begs for close re-examination[2], the following comments must, for the purposes of this context, be restricted to certain fundamental considerations regarding its reconstruction.

Now it is obvious that some sort of vehicle was required to transport Alexander's body to its final resting place. But it is also evident that the Successors, embroiled in both political and territorial struggles at the time, will have profitted considerably from having the dead ruler appear to the masses en route to Egypt in a manner befitting the Lord of Asia. Arrhidaeus himself, although reputedly feeble-minded (Plut., *Al.* 77.5) was doubtless clever enough to recognize the potential both for reflected glory and for a strengthened power base through exploitation of this opportunity[3].

With regard to the general appearance of the cart, one can readily envision an amalgamation of prototypes and motifs. Alexander's own Asianisms (such

1. The earliest known restoration is that of Caylus in *HistAcadInsB-L* 31, 1768, pp. 86-98. An influential version was published by Quatremère de Quincy in *MémInsFrHistLittAnc* 4, 1818, pp. 315-394. Additional early scholarship on the subject has been gathered by K.F. Müller, *Der Leichenwagen Alexanders des Grossen*, diss. Leipzig 1905, illustrated by G. Niemann. Important discussions since then include those of U. von Wilamowitz-Moellendorff, "Der Leichenwagen Alexanders des Grossen, *Jdl* 20, 1905, pp. 103-108; E. Petersen, "Der Leichenwagen Alexanders des Grossen", *NJbb* 15, 1905, pp. 698-710; H. Bulle, "Der Leichenwagen Alexanders", *Jdl* 21, 1906, pp. 52-73; C. Picard, *Manuel d'arch. grecque. La sculpture* 4.2, Paris 1963, pp. 1284-1286 (with restoration of Quatremère de Quincy); D.C. Kurtz and J. Boardman, *Greek Burial Customs*, London 1971, pp. 304-306 (with Bulle's restoration).

2. I intend to undertake such a study elsewhere.

3. On the significance of gaining possession of the king's body and undertaking its burial see R. Schubert, *Die Quellen zur Geschichte der Diadochenzeit*, Leipzig 1914 (1964 ed.) pp. 180-189 and E. Badian, "A King's Notebook", *HSCP* 72, 1968, pp. 186-187.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

as for instance the matter of dress[4], the issue of proskynesis[5], and Alexander's veneration of the Tomb of Cyrus[6]) need only be recalled to underscore the appropriateness of any Eastern traits present in the splendid funeral cart. Alexander's colossal Oriental grave monument for Hephaisteion (Diod. 17.115.1-5) will have given his followers a cue as to his tastes in such matters[7]. On the other hand, Arrhidaeus and many of the loyal troops were Macedonians and it was first and foremost their own Macedonian king whom they were honoring in this manner. We could thus well expect what we might call Macedonianisms to appear on the cart as well. Now the emerging picture of Macedonian culture can be aptly characterized as eclectic[8]. Therefore, the Macedonians in Babylon in 323, already themselves attuned to Eastern society, will surely have had little or no hesitation in freely combining Eastern and Western motifs which in any case will have promoted their own cause.

It is widely believed that Diodorus used as the source for this description the eye-witness account of Hieronymous of Kardia[9]. Diodorus relates that after Alexander's death Philip Arrhidaeus was in charge of caring for the body and undertaking construction of the vehicle to carry it. According to the account, the latter consisted essentially of a peripteral colonnade of the Ionic order with a vaulted roof, all of which was set on wheels.

This description immediately calls to mind the sort of Macedonian tomb facade decorated with an architectural order such as the so-called Rhomaios Tomb at Vergina (Pl. Ia)[10]. Now although Macedonian tombs were covered by an earth tumulus probably soon after the burial took place inside[11], architects went to some considerable effort to produce the illusion of free-standing monumental structures looking much like miniature temples. At the same time, it is of course obvious that tombs with architectural facades also have a long tradition in the East[12]. In addition, and particularly pertinent to the present

4. Plut., *Al.* 45.1; Arr., *Anab.* 4.7.4., 8.4, 9.9; Curtius 6.6.4; Justin 12.3.8; Diod. 17.77.5.

5. Arr., *Anab.* 4.10.5-12.2; Curtius 8.5.5-21; Plut., *Al.* 54.3; Justin 12.7.1.-3.

6. Plut., *Al.* 69.2.-3; Arr., *Anab.* 6.29.4-11; Strabo 15.3.7. On the tomb itself see D. Stronach, *Pasargadae*, Oxford 1978, pp. 24-43.

7. See F. Schachermeyer, "Die letzten Pläne Alexanders des Grossen", *JÖAI* 41, 1954, pp. 127-128.

8. For a brief résumé of the characteristics of Macedonian art as it is currently understood see K. Rhomiopoulou, "An Outline of Macedonian History and Art", *The Search for Alexander*, Exhibition Catalogue, New York 1980, pp. 21-25.

9. On Hieronymous and the passages in Diodorus see most recently J. Hornblower, *Hieronymos of Cardia*, Oxford 1981, pp. 40-46.

10. K.A. Rhomaios, *Ὁ Μακεδονικὸς Τάφος τῆς Βεργίνας*, Athens 1951.

11. On Macedonian tombs see B. Gossel, *Makedonische Kammergräber*, diss. Munich 1979; S.G. Miller, "Macedonian Tombs: their Architecture and Architectural Decoration", *Studies in the History of Art* 10, 1982, *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times*, pp. 152-171; and Kurtz and Boardman (n. 1 above) pp. 273-277.

12. Such as the royal tombs outside Persepolis (cf. R. Ghirschmann, *Persia from the Origins to Alexander the Great*, London 1964, pp. 225-232). On the difficult question of the possible relation-

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

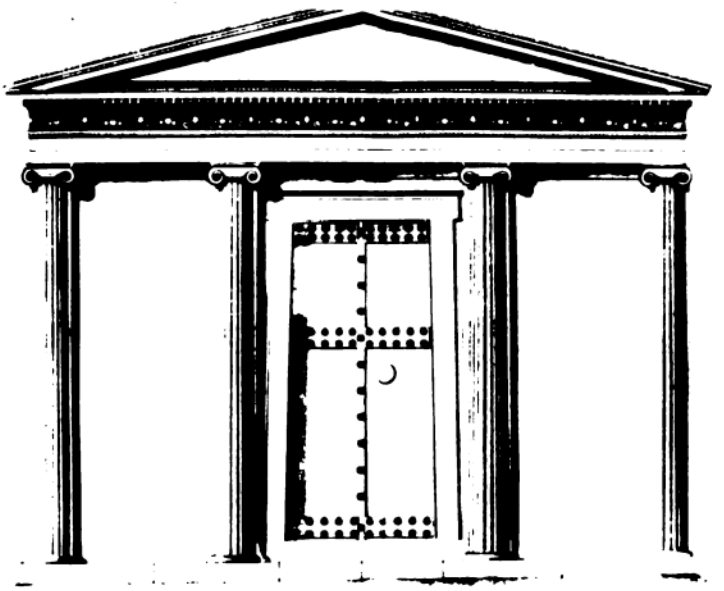

Plate 1a. Vergina Tomb, reconstruction of facade (after K. A. Rhomaios, Ὁ Μακεδονικός Τάφος τῆς Βεργίνας, Athens 1951).

inquiry, are certain Eastern representations of funerary carts. One of these, an Archaic Greco-Persian stele from Daskyleion on the Hellespont (of which a detail appears on Plate 2a), shows a cart ladden with a vaulted coffin decorated with engaged Ionic columns[13]. It is not hard to imagine that the elaborate cart for Alexander's mortal remains will have intentionally combined aspects of Eastern prototypes such as the Daskyleion stelai with familiar features from the Macedonian homeland and its funerary architecture.

Turning to the cart itself, I wish to focus here on two particular aspects of its appearance and reconsider briefly previous treatment of them by earlier scholars. One of these aspects concerns the roofing, the other (a more difficult issue) deals with the character of the peristyle.

ship between Macedonian and Eastern tombs of this type see Miller (n. 11 above) pp. 168-619, n. 28.

13. Istanbul Archaeological Museum inv. 5761 and 5764; cf. E. Pfuhl and H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs* I, Mainz 1977, p. 9. no. 3. For a recent discussion on funeral carts and built tombs see R. Fleischer, Der Klagefrauensarkophag aus Sidon, *IstForsch.* 34, 1983, pp. 66-72.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Plate 1b. Leukadia Great Tomb, reconstruction of facade (photo courtesy of Ph. M. Petsas).

With regard to the roof, Diodorus (18.26.5) speaks of a gold vault (καμάρα) bearing gem-studded scales. Since he makes no mention of any sort of decoration at its ends, it is generally agreed among most modern scholars that there could have been neither gable nor lunette in the manner attempted in the early renderings of Count Caylus (a pitched gable) or Quatremère de Quincy (a lunette)[14]. Therefore, most recent restorations show what is essentially a groined vault (viz., Kurt Müller, Pl. 3a; Heinrich Bulle, Pl. 3c; and Eugen Petersen, Pl. 3b)[15]. Wilamowitz, on the other hand, questioned the precise meaning of the word καμάρα and rejected any sort of vaulting; he suggested instead the kind of roofing suitable to a modern European peasant

14. See references n. 1 above.

15 Müller (n. 1 above) pp. 38-43; Bulle (n. 1 above) pp. 57-58; Petersen (n. 1 above) pp. 700-701; cf. also F. Studniczka, "Das Symposion Ptolemaios II", *AbhLeip.* 30, 1914, p. 87; and F. Reuss, "Der Leichenwagen Alexanders des Grossen", *RhM* 61, 1906, pp. 409-410.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

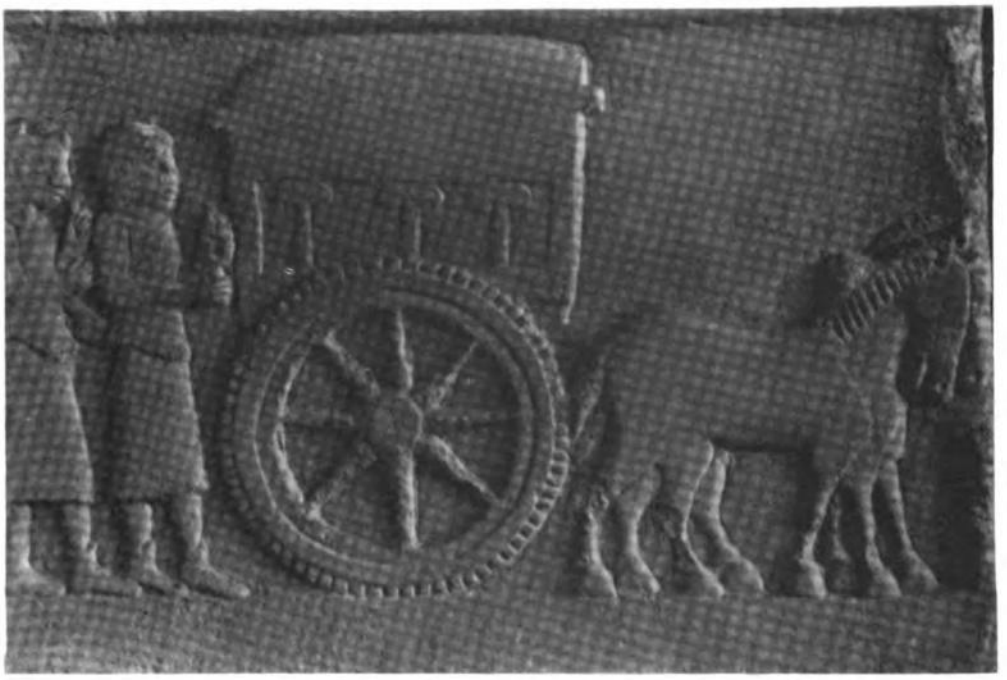

Plate 2a. Detail of funerary stele from Daskyleion (after IstMitt 18, 1968, pl. 47, 2).

cart[16]. However, the single barrel vault rendered first by Quatremère and advocated also by H. Thiersch[17] is surely the happiest solution to the roofing problem as numerous funerary monuments both in the East and in Macedonia help attest. With regard to the ends of the vault, it is evident that a gable is an aesthetically viable solution only on such monuments as were intended to be viewed directly from the front, Macedonian tombs and many of the Eastern rock-cut tombs being among them[18]. A curved pediment or lunette, on the other hand, finds ready parallels among renderings of Eastern funerary carts, including certain of the stelai from Daskyleion and reliefs on the Mourning Women Sarcophagus from Sidon[19]. Alexander's cart, as a three-dimensional

16. Wilamowitz (n. 1 above) pp. 104-105; cf. also G. Semper, *Der Stil in der technischen und tektonischen Künsten*, Munich 1878, p. 297 who reconstructs a pointed arching roof like that of certain Lycian tombs.

17. H. Thiersch, "Die alexandrinische Königsnekropole", *JdI* 25, 1910, p. 55, n. 1.

18. Cf. n. 11 above on Macedonian tombs; on Eastern tombs see Kurtz and Boardman (n. 1 above) pp. 283-297; and most recently M. Waelkens, "Hausähnliche Gräber in Anatolien vom 3. Jht. v. Chr. bis in die Römerzeit", *Palast und Hütte*, Symposion Berlin 1979, Mainz 1982, pp. 421-445.

19. See Fleischer (n. 13 above); on a stele from Daskyleion see Pfuhl and Möbius (n. 13 above) I, p. 9, no. 4 and p. 31, no. 74. Cf. also the painted sarcophagus in the Archaic tomb at Karaburun

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Plate 2b. Alexander's Funeral Cart, reconstruction by S. G. Miller (photo by M. Skiadaressis).

moving vehicle, may be restored on such analogies with the lunette possibly containing some sort of vegetal ornament which simply failed to attract the dazzled eye of Diodorus' source who is indeed silent on this point (Pl. 2b).

The question of the δίκτυον or netting and the pinakes finds less scholarly agreement. Diodorus says that the net was located "ἐντὸς δὲ τοῦ περιστύλου" (18.26.6) and that four pinakes "ἴσους τοῖς τοίχοις" were held by the net. Müller placed the netting behind the columns to form a sort of cella (Pl. 3a) and hung the four pinakes on its four sides in the manner of the Parthenon frieze. The main pinax depicting Alexander flanked by Macedonians and

(M.J. Mellink, "Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı, Lycia, 1973", *AJA* 78, 1974, pl. 67, fig. 12 (= Fleischer pl. 46).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Plate 3a. Alexander's Funeral Cart, reconstruction by G. Niemann (after K. F. Müller, Der Leichenwagen Alexanders des Grossen, Leipzig 1905).

Persians, respectively (18.27.1), he put on one long side to permit maximum visibility through the colonnade.

Wilamowitz, unhappy with this solution and still thinking in terms of modern carts, put the pinakes on the frame of the cart below the columns. He was thereby reviving an early 19th century idea formulated by Johann Christina Ginzrot[20]. It is hard to reconcile this notion with Diodorus' text, however, and indeed it has found little following[21].

Petersen, challenging all his predecessors, next offered yet another solution (Pl. 3b). He agreed with Müller that the Alexander pinax required optimal exposure. But he argued (rightly, I think) that its importance demanded the position of honor over the entryway. Therefore, since this pinax is described by Diodorus as tripartite, he divided the scene among the three

20. Wilamowitz (n. 1 above) p. 106; J.C. Ginzrot, *Die Wagen und Fahrwerke der Griechen und Römer*, II, Munich 1817, p. 95, pl. 53; cf. also Semper (n. 16 above) p. 298. A painting by André Bauchant made in 1940 and now in the Tate Gallery, London closely follows this tradition (P. Bamm, *Alexander the Great. Power as Destiny*, London 1968, p. 295).

21. Wilamowitz' restoration has been criticized by Petersen (n. 1 above) pp. 706-707 and F. Reuss (n. 15 above) p. 410.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Plate 3b. Alexander's Funeral Cart, reconstruction by E. Petersen (after E. Petersen, "Der Leichenwagen Alexanders des Grossen", NJbb 15, 1905, p. 702).

intercolumniations on the front facade. However, to accomplish this to greatest effect, he had to subdivide the pinax and bring the net which supported it forward to hang between, not behind, the columns[22]. This treatment is, I believe, essentially correct for reasons to be suggested below. The rest of the pinakes in Petersen's restoration are, by extension, similarly broken up and placed among the intercolumniations all around the cart.

Bulle soon took issue with Petersen's restoration as violating Diodorus' text. He therefore created once again a cella formed by the netting with the four original pinakes reverting to their position reminiscent of the Parthenon frieze (Pl. 3c)[23]. It is Bulle's reconstruction which accompanies the relevant discussion in the useful and widely disseminated book *Greek Burial Customs* by D. C. Kurtz and J. Boardman[24] and Müller's version which appears in the recent history on *Alexander the Great* by R. Lane Fox[25]. Petersen's theory has thus tended to be forgotten, but with the aid of the many new finds discovered in recent years it now seems desirable to resurrect at least this aspect of his

22. Petersen (n. 1 above) pp. 704-706.
23. Bulle (n. 1 above) pp. 61-65.
24. Kurtz and Boardman (n. 1 above) pp. 304-306, fig. 76.
25. R. Lane Fox, *Alexander the Great*, London 1973, pp. 477-478, fig. 27.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

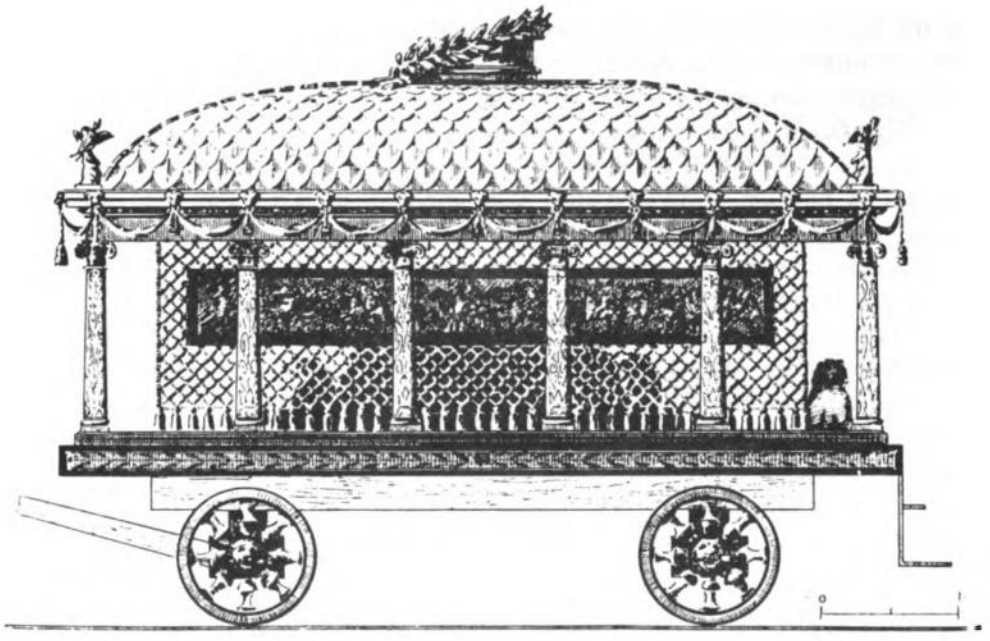

Plate 3c. Alexander's Funeral Cart, reconstruction by H. Bulle (after H. Bulle, "Der Leichenwagen Alexanders", JdI 21, 1906, p. 54, fig. 1).

reconstruction.

In my own attempted restoration I agree with Petersen in placing the net between the columns to create the impression of a quasi-engaged architectural order (Pl. 2b). The net will have still appeared as if it were within the colonnade and the effect will have been like an airy facsimile of the engaged columns attached to the facades of certain Macedonian tombs (Pl. 1a, b) or the coffin on the Daskyleion stele (Pl. 2a). With regard to Diodorus' statement (18.26.6) that the pinakes were "ἴσους τοῖς τοίχοις", no other walls on the cart are mentioned and I wonder whether Diodorus doesn't equate the walls with the peristyle itself; that is, the colonnade filled in with netting and pinakes. Thus the pinakes will have appeared to reach, as he says, from end to end of each side of the colonnade but were, in fact, divided into units within the intercolumniations. Petersen used the Odyssey Landscapes as a supporting documentation for his argument[26] but we can now find evidence much more nearly contemporary in Macedonia itself. The appearance of the suggested arrangement on the cart would in many ways have resembled the effect of the facade of the Great Tomb at Leukadia (Pl. 1b)[27]. On it one notes the placement

26. Petersen (n. 1 above) p. 705; criticized by Bulle (n. 1 above) pp. 64-65.
27. Ph. M. Petsas, *Ὁ Τάφος τῶν Λευκαδίων*, Athens 1966.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

of the figures high on the wall and the implied interaction taking place behind the colonnade: Hermes beckoning to the dead man to the left of the door and the judges awaiting their arrival at the right.

Significant in this context is also the painting still under conservation from the facade of Tomb II at Vergina[28]. Although the frieze deals with a single subject (a hunt) it is divided into four unequal, more or less self-contained scenes which are set off by three leafless trees. Diodorus' pinakes on the funeral cart perhaps be thought of as similarly subdivided with the columns as literal replacements for the painted trees on the Vergina Tomb (Pl. 2b). Thus, on the pinax showing Alexander, the dead ruler might occupy the center intercolumniation, with Macedonian attendants in one side intercolumniation, and the Persian bodyguards in the other. The remaining three pinakes could be envisioned placed in similar manner around the cart (elephants and warriors appear on one long side visible on Pl. 2b). This reconstruction does indeed take liberties with Diodorus' phrases "ἐντὸς δὲ τοῦ περιστύλου" and "ἴσους τοῖς τοίχοις". But again, I would suggest that Diodorus (or perhaps his source) is describing the *effect*, not the details, of construction. It is in any case not unparalleled for Diodorus to have his facts somewhat muddled.

A final observation concerns the crowning member on the vault. Diodorus speaks of a "φοινικὶς" bearing a gold olive crown which flashed in the sun like lightning (18.27.2). Now earlier Diodorus had described the "φοινικὶς" with gold embroidery which lay on Alexander's coffin inside the cart (18.26.4). There can be no doubt that this refers to purple fabric. But does it mean the same thing here? Müller in his reconstruction has understood it to refer to a purple banner emblazoned with the olive crown (Pl. 3a)[29]. Bulle (following a suggestion of Wilamowitz) prefers to restore a "φοινικίς" on the basis of a supposed scribal error[30] he thus renders the crowning member as a ring forming a stand for a large three-dimensional crown (Pl. 3c). Petersen, challenging Wilamowitz' emendation, reverts to the banner theory (Pl. 3b)[31]. I, on the other hand, would suggest that Diodorus' "φοινικὶς" was in fact a stylized form of palm tree which supported the crown (Pl. 2b)[32]. I have restored it with the aid of Archaic palm capitals such as that from the Treasury of Massalia at Delphi. In antiquity there were, of course, numerous palm-shaped monuments (usually of bronze) dedicated at various sanctuaries, monuments

28. A reconstructed drawing provided by M. Andronikos can be seen in *Philip of Macedon*, eds. M. B. Hatzopoulos and L. D. Loukopoulos, Athens 1980, fig. 102.

29. Müller (n. 1 above) pp. 51-53.

30. Bulle (n. 1 above) pp. 67-69.

31. Petersen (n. 1 above) pp. 702-704. Also critical are Reuss (n. 15 above) p. 410 and Studniczka (n. 15 above) p. 87, n. 4.

32. An analogy for this use of the word can be found in a Hellenistic inscription from Delos (F. Durrbach, Inscr. de Délos, *AcadInsB-L* 1926, no. 314B 137).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

which frequently supported some sort of object above, so the concept will not have seemed strange to the Greek mentality[33].

The well-attested symbolism of the palm as, among other things, an emblem of victory[34], fits well with the trophy-bearing Nikai which Diodorus describes as corner akroteria (18.26.6). Also we may recall that there was a variety of palm called royal which was reserved exclusively for the Persian kings; according to Pliny, it grew only in the royal gardens of Babylon (*N.H.* 13.9; cf. Theoph., *H. Plant.* 2.6.7)[35]. What more fitting symbol could be found for Alexander?

In sum, the "King of all Asia" (Plut., *Al.* 34.1) was provided with a funeral cart constructed of a mixture of traits from his homeland and his newly conquered Eastern world. A golden opportunity had presented itself to Arrhidaeus and then to Ptolemy who accompanied the cart from Syria to Egypt. Admired everywhere by enthusiastic and wondering crowds, Alexander's funeral cart made a most emphatic statement with both diplomatic and political overtones.

American School of Classical Studies, Athens

33. See W. Deonna, "L'ex-voto de Cypsélos à Delphes: le symbolisme du palmier et des grenouilles", part 1, *RHR* 139, 1951, pp. 162-182.

34. Deonna (n. 33 above) pp. 190-193.

35. W. Deonna; "L'ex-voto de Cypsélos à Delphes: le symbolisme du palmier et des grenouilles", part 2, *RHR* 140, 1951, pp. 5-6.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

33

ΓΛΩΣΣΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ*

Ἄννα Παναγιώτου

Ὅπως εἶναι γνωστό, τά συμπεράσματα στά ὁποῖα ἔχει καταλήξει ἡ ἔρευνα γιά τή μακεδονική γλώσσα ἔχουν, στή συντριπτική τους πλειονότητα, στηριχθεῖ στίς «γλῶσσες» πού ἀποθησαυρίστηκαν ἀπό τούς ἀρχαίους λεξικογράφους, καθώς καί στή μελέτη τοῦ ὀνομαστικοῦ ὅπως αὐτό παραδίδεται στίς ἱστορικές πηγές[1]. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν παρατηρήσεις βασισμένες στό ἐπιγραφικό, καί πολύ λιγότερο στὸ νομισματικό ὑλικό, καί βεβαίως, ἡ μελέτη τοῦ G. Mihailov, *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie. Phonétique et morphologie*, Sofia 1943[2].

Τό ἔργο αὐτό δέν βρῆκε συνεχιστές οὔτε ἀπετέλεσε τή βάση γιά πληρέστερη καί συστηματικότερη μελέτη τοῦ ὑλικοῦ. Οἱ νεότεροι ἐρευνητές περιπτωσιακά καί μόνο ἀσχολήθηκαν μέ τό ἐπιγραφικό ὑλικό, ἀρκούμενοι στά πορίσματα τῆς παραδοσιακῆς μεθόδου. Καί ἡ παρατήρηση αὐτή ἰσχύει καί γιά τὴν πιό πρόσφατη καί πληρέστερη, ἀπό πολλές ἀπόψεις, μελέτη γιά τή γλώσσα τῶν Μακεδόνων, αὐτή τοῦ J. Kalléris, *Les anciens Macédoniens. Étude linguistique et historique.* I. Athènes 1954, II. 1976 ὅπου ἀκόμα καί στόν δεύτερο τόμο ἡ ἀναφορά στά ἐπιγραφικά κείμενα εἶναι περιορισμένη.

Ἔτσι, ἡ γενική ἐντύπωση γιά τό γλωσσικό ὑλικό τῆς Μακεδονίας παράμεινε ἀποσπασματική καί συχνά ἀντιφατική καί στό γεγονός αὐτό ὀφείλεται ἴσως ἡ ἀπουσία του ἀπό τά γενικά ἐγχειρίδια τῆς ἑλληνικῆς

* Θά ἤθελα καί ἀπό τή θέση αὐτή νά εὐχαριστήσω τούς καθηγητές G. Mihailov καί A. Θαβώρη γιά τίς καθοριστικές γιά τήν τελική διαμόρφωση αὐτοῦ τοῦ κειμένου ὑποδείξεις τους.

1. Μιά ἐκτεταμένη ἀνασκόπηση ὅλων τῶν μέχρι τό 1954 ἀπόψεων γιά τή γλῶσσα τῶν Μακεδόνων βλ. στόν Kalléris, I (βλ. σελ. 2), 20 κέξ· ἐπίσης, Δασκαλάκης, *Ἑλληνισμός*, 101-5.

2. Ὅπου περιλαμβάνονται οἱ ἐπιγραφές ἀπό τό μεγαλύτερο τμῆμα τῆς Ἀρχαίας Μακεδονίας καί τῆς κάτω Μοισίας.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

γλώσσας ἀκόμα καί κατά τό ποσοστό πού εἶχαν ἀναγνωρισθεῖ σ' αὐτό ἑλληνικοί διαλεκτικοί τύποι (μέ τήν ἐξαίρεση τοῦ βιβλίου τοῦ Α. Θαβώρη, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας*, Ἰωάννινα 1983, ὅπου ἡ Μακεδονική ἐξετάζεται ὡς κλάδος τῆς αἰολοαχαϊκῆς διαλέκτου - κυρίως σ.σ. 31-48).

Ἡ ἐποχή τοῦ «linguistic nationalism» ἔχει, μᾶλλον περάσει καί εἶναι δυνατό μέ σοβαρότητα καί νηφαλιότητα νά ἐκμεταλλευθεῖ κανείς τό σύγχρονο αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων ὑλικό, παράλληλα ἤ ἐπιπρόσθετα μέ τά πορίσματα τῆς παλαιᾶς κατεύθυνσης πού ἔδωσε ἐξαντλητικά, ἴσως, ἀποτελέσματα. Οἱ ἐπιγραφές, ἀκόμα καί αὐτές τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, μποροῦν νά δώσουν μιά εἰκόνα μέ τίς ἴδιες ἀπαιτήσεις ἱστορικῆς ἀκρίβειας συγκριτικά μέ τίς πληροφορίες ὁποιουδήποτε λεξικογράφου ἤ ἱστορικοῦ.

Οἱ κίνδυνοι βέβαια, καί αὐτοῦ τοῦ τρόπου διερεύνησης, εἶναι πολλοί. Πρῶτα, τά κείμενα εἶναι πολλές φορές ἀνεπαρκῶς, ἤ καί καθόλου, χρονολογημένα. Πολλές ἐπιγραφές πού διασώζουν ἐνδιαφέροντα φαινόμενα ἔχουν χαθεῖ στό μεταξύ, κι ἔτσι δέν μπορεῖ κανείς νά ἐπιβεβαιώσει ἤ νά διαψεύσει στοιχεῖα. Ἡ παρουσία μεμονωμένων (ὅπως ἄλλωστε καί οἱ «γλῶσσες») στοιχείων, καί ἡ τελική τους βαρύτητα. Ὁ συνδυασμός ἱστορικῶν, οἰκονομικῶν, πολιτιστικῶν συνιστωσῶν καί ἡ ἐπίδρασή τους στή μακεδονική γλώσσα. Ὁ μεικτός πληθυσμός ἑνός μεγάλου ἐμπορικοῦ καί πολιτικοῦ κέντρου ὅπως ἡ Θεσσαλονίκη. Ὅλα αὐτά τά γενικά καί γνωστά βέβαια, πού ἀσφαλῶς ἐπηρεάζουν τά ἐπιγραφικά κείμενα, κατά περίπτωση σέ διαφορετικό βαθμό, συγκρινόμενα μέ τά μεμονωμένα γλωσσικά ἀπολιθώματα. Καταλήγοντας, νομίζω πώς μόνο ἡ συνεξέταση τῶν λεξικογραφικῶν, ἐπιγραφικῶν, ὀνομαστικῶν, καί τοπωνυμικῶν στοιχείων μπορεί νά βοηθήσει στόν σχηματισμό πληρέστερης, κατά τό δυνατόν, εἰκόνας γιά τό μακεδονικό ἰδίωμα. Ἡ μέθοδος αὐτή ἐξάλλου, ἔχει δοκιμασθεῖ καί σέ ἄλλες περιοχές, συχνά μέ λαμπρά ἀποτελέσματα[3].

Μέχρι τώρα ἔχουν ἐπισημανθεῖ ὁρισμένα φαινόμενα τῆς Μακεδονικῆς εἴτε ἀποκλειστικά δικά της, εἴτε κοινά μέ ἑλληνικές διαλέκτους ἤ

3. Γιά ν' ἀναφέρω τίς πιό πρόσφατες μελέτες ἐνδεικτικά μόνο, S. T. Theodorsson, *The Phonemic System of the Attic Dialect* 400-340 *B.C.*, Götteborg 1974· τοῦ ἴδιου, *The Phonology of Attic in the Hellenistic Period*, Götteborg 1978· C. Brixhe, *Le dialecte grec de Pamphylie. Documents et grammaire*, Paris 1976· L. Threatte, *The Grammar of Attic Inscriptions*, I, Phonology, Berlin 1980.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ἄλλες γλῶσσες (βλ. πίνακα). Τό ἐπιγραφικό ὑλικό ἄλλα ἀπ' αὐτά τά φαινόμενα τά ἐπιβεβαιώνει καί ἄλλα ὄχι. Στά πλαίσια αὐτῆς τῆς μελέτης θά ἤθελα νά διασταυρώσω, ἐνδεικτικά, μερικά ἀπ' αὐτά τά φαινόμενα κατά κατηγορίες: I. Φαινόμενα πού θεωροῦνται ὡς τυπικά μακεδονικά. II. Φαινόμενα κοινά ἀνάμεσα στή Μακεδονική καί ἑλληνικές διαλέκτους. III. Φαινόμενα πού εἶχαν θεωρηθεῖ ὡς ἐπιδράσεις ἄλλων διαλέκτων στή Μακεδονική τήν ἐποχή τῆς Κοινῆς, ἀλλά ἀπαντοῦν σέ σχετικά ὑψηλές χρονολογικές περιόδους ἤ σέ περιοχές πού μᾶλλον δέν μᾶς ἐπιτρέπουν νά ὑποθέσουμε ὅτι ὀφείλονται στήν ἐπίδραση ἄλλων διαλέκτων καί ἑπομένως θά πρέπει νά ἐξετασθεῖ μήπως πρόκειται γι' ἀναπτύξεις τῆς ἴδιας τῆς Μακεδονικῆς[4].

I. ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Τό πρόβλημα τῆς τροπῆς τῶν IE ἠχηρῶν δασέων στή Μακεδονική

Ἡ τροπή τῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν ἠχηρῶν δασέων *bh, *dh, *gh σέ ἠχηρά κλειστά /b/, /d/, /g/ ἀντίστοιχα, μαρτυρεῖται ἀπό τή φιλολογική παράδοση μέ ἀρκετά παραδείγματα. Τό γλωσσικό παράδοξο εἶναι ὅτι αὐτή ἡ τροπή μαρτυρεῖται παράλληλα, στήν ἴδια χρονική περίοδο, στό ἴδιο φωνητικό περιβάλλον μέ τούς κοινούς τύπους (π.χ. Φίλιππος-Βίλιππος) σέ ἑλληνικές λέξεις. Ἡ σχετική φιλολογία εἶναι πολύ γνωστή καί δέν χρήζει ἐπαναλήψεως[5]. Ἐδῶ θά ἤθελα νά δώσω τά λιγοστά, πράγ-

4. Τά παραδείγματα πού χρησιμοποιοῦνται στή μελέτη αὐτή, λόγω χρονικῶν περιορισμῶν καί μόνο, προέρχονται ἀπό τόν χῶρο τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας πού ἀνήκει στήν ἑλληνική ἐπικράτεια. Γιά λόγους συντομίας ἐπίσης ἀναφέρεται μόνο μιά ἀπό τίς δημοσιεύσεις, συνήθως αὐτή στήν ὁποία μπορεῖ ν' ἀνατρέξει κανείς πιό εὔκολα ἤ ἔχει τά πιό χρήσιμα γιά τή μελέτη στοιχεῖα. Προτιμήθηκε ἡ χρονολόγηση πού ἔχει προταθεῖ ἀπό τούς ἐκδότες ἤ ἡ περισσότερο ἀξιόπιστη ἀπ' αὐτές, ἄν εἶναι περισσότερες ἀπό μία. Ὅπου δέν ὑπῆρχε, δέν ἐπιχειρήθηκε νά προταθεῖ κάποια ἄλλη σ' αὐτό τό στάδιο τῆς ἔρευνας. Θεωρήθηκαν περιττές οἱ παραπομπές σέ ἔργα ὅπως τοῦ Hoffmann ἤ τοῦ Russu μιά καί αὐτό γίνεται συστηματικά ἀπό τόν Καλλέρη, ἐκτός ἄν εἶχαν μιά ἐνδιαφέρουσα γιά κάποιον εἰδικό λόγο παρατήρηση.

5. Τό θέμα τό ἐξετάζει διεξοδικά ὁ Kalléris, II, 355-461 ὅπου μπορεῖ νά βρεῖ κανείς τήν παλαιότερη βιβλιογραφία καί ἀναλυτικά τίς ἑρμηνεῖες πού ἔχουν προταθεῖ γι' αὐτό τό πιό ἐπίμαχο χαρακτηριστικό τῆς Μακεδονικῆς. Συμπληρωματικά μόνο ἀναφέρονται μερικές ἐνδιαφέρουσες ἤ νεότερες μελέτες: Δασκαλάκης, *Ἑλληνισμός*, 110-11· Chantraine, *BSL* 61.1, 1966, 158-60· Τσοπανάκης, *Ἀρχ. Μακ.* I, 343-6· Προμπονᾶς, *Συγγένεια*, 17· Σακελλαρίου, *Μακεδονία*, 57, 58· Θαβώρης, *Ἱστορία*, 41, 43.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ΠΑΡΕΝΘΕΤΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ
ΚΟΙΝΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ Ἡ ΑΛΛΩΝ ΓΛΩΣΣΩΝ ΠΟΥ ΕΧΟΥΝ ΕΝΤΟΠΙΣΤΕΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΕΧΡΙ ΤΩΡΑ ΕΡΕΥΝΑ*

	/ε/>/ι/ (ινδέα)	/o/>/υ/ (κύρνος)	Ἐλιμιώτης) /υ/>/ι/ -/μ	Γ> (Κόρανος) o ορ,ρο	m o >ο(κομιδραι)	(Κύννα) /ι/~Ø-/ρ,ν,δ ,	π~τ(Πτολεμαῖος)	δι>ζ>σ(Ξέλευκος)	β,δ,γ~φ,θ,χ	τάση γιά διπλάσ. συμφ. (ἐξήρτ. μετ.)	σν>νν σλ>λλ κτλ. (*Κράννα)	ω~ου(κυνουπεύς	α~ε(Ἔρριβδατος- Ἄρριβδατος)	διατήρ. IE *σ-	αι>ι -/Σάβρατα)	αυ>α	(ἀορτή) ἀποβ. τελ. ρ	uF>ω (σαυτωρία)	ευ~εο (Θευφάνης)	ψίλωση	θηλ. -ᾱ, ἀρσ. -ᾱς (ἐξήρτ. μετ.)	ἐνθ. -σι- σπά ἐβνικά Διάσπαση	ἀνθρ. -ανος, -ανωρ, -δανος, -λαος κτλ.	β' πλ. ἀντ. ὑμεῖς	-ιοσα (βασίλισσα)	πατρ. -ιος (πᾶ Ἀλε- ξανδρεια)	ἀρσ. -ας (ἀντί -ος (ἡμεροδρόμας)	-ανω>ἀν(πελίγκαν)
Μακεδονική	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+;	;	;	;	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Ἀττική																				+								
Ἰωνική																												
Δωρική																						+	+				+	
Βορ. Δυτ. Διάλ.	+												+															
Αἰολικές	+				+	+		+		+	+		+											+				
Θεσσ. Βοιωτ. Λεσβ. κτλ.																												
Ἀρκαδοκυπριακή (καί Μυκηναϊκά)	+				+	+		+	+												+							
Φρυγικά	+								+				+															
Ἰλλυρικά	+								+				+									+				+		
Θρακικά	+								+				+	+														

ΠΗΓΕΣ: O. Hoffmann, *Die Makedonen, ihre Sprache und ihr Volkstum*, Göttingen, 1906· I. I. Russu, Macedonica, *ED* 8, 1938, 105-232 E. Schwyzer, *Griechische Grammatik* I, München 1953, 69-71· I. K. Προμπονᾶς, *Ἡ συγγένεια μακεδονικῆς καί μυκηναϊκῆς διαλέκτου καί ἡ πρωτοελληνική καταγωγή τῶν Μακεδόνων*, Ἀθῆναι 1973· C. D. Buck, *The Greek Dialects*, Chicago, 1955· C. Milani, Oscilazioni vocaliche nel miceneo, *Aevum* 41, 1967, 206-45· N. G. L. Hammond & G. T. Griffith, *A History of Macedonia*, vol. II, 550-336 BC., Oxford, 1979· J. N. Kallέris, *Les anciens Macédoniens*, I Athènes 1954, II Athènes 1976.

* Ὁ πίνακας αὐτός δέν εἶναι ἀπολύτως ἐξαντλητικός, ἀλλά μόνο ἐνδεικτικός ὁρισμένων προσεγγίσεων πού ἔχουν γίνει ὡς τώρα.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

ματι, λείψανα μιᾶς τέτοιας προφορᾶς καί νά θέσω τό πρόβλημα, ἄν τό φαινόμενο εἶχε στή Μακεδονική τήν ἔκταση πού ὑποθέτουν βάσει τῶν δεδομένων τῆς παράδοσης.

1. Ἡ γραφημική ἐναλλαγή Β/Φ: Ἀρκετά μεγάλη διάδοση καί στή Μακεδονία καί στά ἄλλα ἑλληνιστικά βασίλεια ἔχει τό ἀνθρωπωνύμιο Βίλος[6] καί Βίλιστος ('Αλώνια Πιερίας [Οὐρβανιανός Β.], Cormack, *Mélanges Daux*, 1974,51-5, στίχ. 9-10, 250 μ.χ.), τά ὁποῖα προέρχονται ἀντίστοιχα ἀπό τόν θετικό καί τόν ὑπερθετικό βαθμό τοῦ ἐπιθέτου φίλος τῶν ἄλλων διαλέκτων.

2. Γιά τήν ἐναλλαγή Δ/Θ ὑπάρχουν οἱ παρακάτω ἐπιγραφικές ἐνδείξεις: α) Ἡ ἀνάγνωση τοῦ Delacoulonche *(Annales des missions scientifiques et littéraires* VIII, 1858, 241, ἀρ. 22) καί τοῦ Δήμιτσα (51, ἀρ. 40) Δρεπτῷ ἀντί θρεπτῷ σέ ἐπιγραφή ἀπό τό 'Εκκλησιοχώρι Πέλλης, ἔχει ἤδη ἀναιρεθεῖ ἀπό τόν Cormack (*Studies Robinson*, 1951, 378, πρβ. *Ἀρχ. Μακ.* I,201). β) Εἶναι σίγουρη ἀντίθετα, ἡ ἐπιβίωση τοῦ κλειστοῦ ἠχηροῦ /d/ στό ὄνομα τοῦ μήνα Ξανδικοῦ σέ ὅλες τίς ἐπιγραφές, μέχρι τίς ὑστερότερες[7]. Δέν γίνεται ἀναφορά στίς πιθανολογούμενες ἀνάλογες ἐπιβιώσεις στά ὀνόματα τῶν ἄλλων μηνῶν μιά καί εἶναι ἀμφίβολη ἡ ἐτυμολογία τους, ἄρα καί ἡ σύνδεσή τους μέ λέξεις τῆς ἑλληνικῆς πού εἶχαν ἄηχα δασέα. γ) Ἡ ἀνάγνωση τοῦ ἀνθρωπωνυμίου Σταδμέας ἀντί *Σταθμέας, σέ ἐπιγραφή ἀπό τό Ρυάκι Κοζάνης[8] εἶναι γνωστή καί ἀσφαλής καί χρονολογεῖται τό 5/6 μ.Χ., σύμφωνα μέ τήν πιό πρόσφατη χρονολόγηση τῶν Θ. Ριζάκη καί Γ. Τουράτσογλου γιά τό Σῶμα ἐπιγραφῶν τῆς Ἄνω Μακεδονίας.

6. Καπνοχώρι Κοζάνης, *SEG* 13, 1956, 403, 181 π.Χ.· Ἀγ. 'Αχίλλειος Φλωρίνης (σφράγισμα), *ΑΔ* 17, 1961-2, *Χρον.* 225-6, ἑλλην. ἐπ.· πρβ. L. Robert, *Études Épigraphiques et Philologiques*, 1938, Noms grecs et anatoliens, 203· πρβ. ὅμως Kallέris II, 428 σημ. 4, 429, σημ. 1, κι ἔχει πραγματικά ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἡ παρατήρησή του (*ὁ.π.* σ. 429 σημ. 1) ὅτι ὀνόματα ἀποδεδειγμένα τῆς ἴδιας οἰκογένειας (Φίλα, Φιλώτας, κλπ.) δέν παρουσιάζουν τήν ἴδια τροπή. Ἄρα δέν μπορεῖ νά μιλήσει κανείς γιά ἀνεξάρτητη ἀλλά οὔτε καί γιά ἐξηρτημένη μεταβολή. Ὅπως καί νᾶχει, το θέμα μένει ἀνοιχτό. Βλ. ἐπίσης Kallέris I, 62-3, 80, 115, II 420 σημ. 4, 432. Τσοπανάκης, *Ἀρχ. Μακ.* I, 337 (μιά προσπάθεια φωνητικῆς κατανομῆς τοῦ φαινομένου).

7. Πρβ. Kallέris, I. 237-8, ἀρ. 118-9, ἰδιαίτερα σημ. 3 (σελ. 237), II, 396, 424, 432, 456, 565-6, ὅπου καί ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

8. *SEG* I, 1923, ἀρ. 267 (ὅπου ἀποκαθιστοῦν Σ(?) ταλμέας)· γιά τήν ἀνάγνωση Σταδμέας βλ. Kallέris II, 362 σημ. 2, 364 σημ. 1, 365, 394 σημ. 1, 2, 4 , 5 (ὅπου ἐκφράζει τίς ἀντιρρήσεις του γιά τήν ἐτυμολόγηση, προτείνοντας *Σταδ(ι)μέας), 431 σημ. 2· βλ. ἀντίθετα Προμπονᾶς, *Συγγένεια*, 17, 32· O. Masson, *Περίλ. Β' Ἐπιγρα. Συνεδρ.*, Ἀθήνα 1982, 98.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

3. Ἡ ἐναλλαγή Γ/Χ εἶναι ἐπαρκέστερα μαρτυρημένη. α) Εἶναι συνήθης σέ ἀνθρωπωνύμια κοινά στή Μακεδονική, ἁπλά ἤ σύνθετα μέ τή λέξη μ ά χ η ὅπως Μ ά γ α ς (Κρανοχώρι Καστοριᾶς, *JHS* 33, 1913, 337-46, στ. II_{48},2ος αἰ. μ.Χ.), Λ α ο μ ά γ α ς[9]. β) Ἄλλη πιθανή ἐπιγραφική ἔνδειξη ἔχουμε στό ἀνθρωπωνύμιο Γ α ι τ έ α ς[10].

Συνοψίζοντας, χωρίς νά γίνεται προσπάθεια εἰσαγωγῆς ποσοτικῶν κριτηρίων α'αὐτή τή φάση τῆς ἔρευνας, θά πρέπει νά ἐπισημανθεῖ τό ὀλιγάριθμο τῶν σχετικῶν παραδειγμάτων. Αὐτό ἄραγε δίνει καί τό μέτρο τῆς ἔκτασης τοῦ φαινομένου;

II. ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΚΟΙΝΑ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΥΣ

Α. Ἀπόδοση τοῦ /O:/ μέ ΟΥ (ἀττ.Ω)

Ἡ γραφημική ἀπόδοση τοῦ /O:/ μέ ΟΥ εἶναι γνωστό φαινόμενο τῆς Θεσσαλικῆς[11]. Ἤδη ὅμως ἀπό τήν ἀρχή τοῦ αἰώνα εἶχε παρατηρηθεῖ ἀνάλογο φαινόμενο στή Μακεδονική σέ λέξεις ποὺ ἐφέροντο ὡς μακεδονικές ἀπό τήν παράδοση, ὅπως ἀ κ ρ ο υ ν ο ί (=ἀκρωνοί), κ υ ν ο υ π ε ύ ς

9. Βέροια, *SEG* 30, 1980, 562, ὑστεροελληνιστική, καί κυρίως *ZPE* 55, 1984, 133-6, (ὅπου ὁ O. Masson θεωρεῖ τό ὄνομα θηλ. γένους καί τό παραβάλλει μέ τό θηλ. **Βουλομάγα** πού ἀπαντᾶ σέ διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδας ὄχι ὅμως ὡς τώρα στή Μακεδονία). Γιά τήν ὁμάδα αὐτῶν τῶν ὀνομ. πρβ. Schwyzer, *Gr. Gr.* I, 69· O. Masson, *AEHE* 4 (IVe sect.), 1967-8, 179· Kalléris, I, 296 σημ. 2 (ὅπου καί οἱ προηγ. ἐτυμολ. προσεγγίσεις), 297, σημ. 1 (ὅπου προτείνει συσχέτιση μέ τά ὀνόματα Μάγνης Μέγας/Μέγης), II, 358, 365 σημ. 4, 369 σημ. 2, 394 σημ. 4, σημ. 5, 413 σημ.1 καί 2, 431 σημ. 2.

10. Θεσσαλονίκη, IG X2.1,2, 223 π.Χ.· πρβ. Kalléris, II, 394, σημ. 5, ὅπου καί ἡ προηγούμενη βιβλ. γιά τήν ἐτυμολογική συσχέτιση μέ τό «χαίτη». Ὁ Kalléris ἀντίθετα προτείνει ἀναγωγή στήν ἴδια ρίζα μέ αὐτήν τῆς λέξης γαῖα, γῆ, (γσῖται· γεωργοί, Ἡσυχ.). Πρβ. ὅμως Chantraine, *Dict. Étym.* s. v. χαίτη· O. Masson, *Περιλ. Η' Ἐπιγρ. Συνεδρίου*, Ἀθήνα 1982, 98· τοῦ ἰδίου, *ZPE* 55, 1984, 136 (γιά τήν εὐγενική ἄδεια χρησιμοποίησης τοῦ ἄρθρου πρίν νά δημοσιευθεῖ εὐχαριστῶ καί ἀπό ἐδῶ τόν συγγραφέα του). Στή σχετική βιβλιογραφία γιά τό φαινόμενο, θά πρέπει νά προστεθοῦν καί τά: M. D. Petruševski, *ŽAnt* 16, 1966, 310 (γιά τό τοπωνύμιο Γ α λ ά δ ρ α, Γ ά λ α δ ρ ο ς [Πιερίας] τό ὁποῖο ταυτίζει μέ τό Χ ά ρ α δ ρ ο ς τῶν ἄλλων περιοχῶν (=**Προμπονᾶς**, *Συγγένεια*, 24 ἀρ. 14).

11. R. Meister, *Die griechischen Dialekte*, 1882, 296-8, ἀρ. 4· F. Blass, *Pronunciation of Ancient Greek* (μετάφρ. W. J. Purton), 1880, 28, 41· F. Bechtel, *Die griechischen Dialekte*, 1921, 136, §3· Buck, *Gr. Dial.* 27, §23· Schwyzer, *Gr. Gr.* I, 69, 81, 90· **Θαβώρης**, *Δωδώνη* 9, 1980, 409 κέξ· *idem*, *Ἱστορία*, 40.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

(=κυνωπεύς)[12]. Μιά ἀκόμα, ἐπιγραφική αὐτή τή φορά, μαρτυρία ἔρχεται νά προστεθεῖ, ἡ λέξη ο ὐ ν ή (=ὠνή)πού μαρτυρεῖται σέ τρεῖς τουλάχιστον ἐπιγραφές ἀπό τήν Ὄλυνθο, δηλαδή σέ διαλεκτική περιοχή πού δέν δικαιολογεῖ τέτοιο φαινόμενο, σέ «ὠνές» τῶν μέσων περίπου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.[13].

Ἀνάλογο φαινόμενο μπορεῖ νά παρακολουθήσει κανείς στή Μακεδονία πολύ ἀργότερα, ἀπό τόν 5ο μ.Χ. αἰ. κἐξ.: λόγω προφανῶς κλειστῆς προφορᾶς τοῦ /O:/ (Ω), ἴδιας μέ τοῦ ΟΥ, ἀπαντοῦν τύποι ὅπως Π α ρ α μ ο ν ί ο υ ν ο ς (=Παραμονίωνος, Ἔδεσσα, Feissel, 54,ἀρ. 43, 5ος-6ος αἰ. μ.Χ.), ἁ μ α ρ τ ο υ λ ο (ῦ) (=ἁμαρτωλοῦ, *ibid.*, *l.c.* 38, ἀρ. 16, 5ος-6ος αἰ. μ.Χ.), δ ί σ ο υ μ ο ν (=δίσωμον, Θεσσαλονίκη, Ε. Τσιγαρίδας & Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Κατάλογος Χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν στά Μουσεῖα τῆς Θεσσαλονίκης*, 1979, 44, ἀρ. 11) κλπ., καθώς καί τό ἀντίστροφο φαινόμενο : [Μ η] μ ό ρ ι ο ν Μ α ρ τ υ ρ ί ο υ καί Δ η μ η τ ρ ί ω (=Δημητρίου, Ἔδεσσα, Feissel, 38, ἀρ. 17, 5ος-6ος αἰ. μ.Χ.), τίς σ υ ν β ί ω (=συμβίου, Βέροια, *l.c.*, 74, ἀρ. 70, 5ος-6ος αἰ. μ.Χ.), κλπ., ἀλλά πιθανῶς τά ὕστερα παραδείγματα δέν ἔχουν γενετική σχέση μέ τά πρώιμα[14].

12. Χατζιδάκης, *ΕΕΦΣΠΑ* 7, 1910-11, 98· Kalléris I, 89 σημ. 7 καί s.v.v. ἀ κ ρ ο υ ν ο ί (σσ. 89-90, ἀρ. 18), κ υ ν ο ῦ π ε ς (σσ. 228-9 ἀρ. 107 γιά τό τελευταῖο χρησιμοποιῶ τή γραφή τοῦ χειρογράφου· γιά τίς ποικίλες διορθώσεις βλ. Kalléris I, 228 σημ. 2, 229 σημ. 2 καί 3.). Γιά τό φαινόμενο ὁ Καλλέρης ἐπανέρχεται καί s.v.v. γ ῶ π α ς, (πρβ. Kretschmer, *Glotta* 3, 1912, 307), Θ ο ύ ρ ι δ ε ς, καί στή σ. 141, σημ. 7· Milani, *Aevum* 41, 1967, 235· Σακελλαρίου, *Μακεδονία*, 57.

13. *TAPhA* 65, 1934, 103-37, ἀρ. 3, 4, 5· Βράσταμα Χαλκιδικῆς, *AJ* 9, 1924-5, Παράρτ. 1922-5, 40, ἀρ. 1· γιά τόν τύπο αὐτόν βλ. καί Robinson, *TAPhA* 65, 1934, 124-7. Πρβ. τόν τύπο ὠ ν ή (*TAPhA* 69, 1938, 52-4, ἀρ. 6) τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἄρα λίγο προγενέστερον τῶν προηγουμένων, γεγονός μᾶλλον φυσικό, μιά καί ὁ τύπος μέ Ω ἀποδίδει ἐνδεχομένως τήν προφορά τῶν (ἰωνιζόντων) ἀποίκων ἐνῶ ὁ τύπος μέ ΟΥ αὐτήν τοῦ (μακεδονικοῦ) ὑποστρώματος. Γιά τή φωνητική τῆς λέξης βλ. Lejeune, *Phonétique*, 123, §117.

14. Βλ. καί Mihailov, *Langue*, 29-30, πρβ. καί Τσιγαρίδας & Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1, c., 26· Feissel, (Index) σ. 75, ὅπου μπορεῖ νά βρεῖ κανείς συγκεντρωμένα ὅλα τά σχετικά παραδείγματα, καί Γ. Τσουκνίδα, *Τομές* 70, 1981, 32 κἐξ., ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τά παραπάνω παραδείγματα ὡς τίς παλαιότερες ἐνδείξεις τῶν κωφώσεων πού χαρακτηρίζουν τά βόρεια ἑλληνικά ἰδιώματα.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

*Β. Διατήρηση τοῦ IE *ā στή Μακεδονική*

1. Θηλυκά σέ -ᾱ

Ἐκτός ἀπό τό πολύ δημοφιλές στή Μακεδονία ὄνομα Ἀ ν τ ι γ ό ν α, τό ὁποῖο διατηρεῖ σταθερά αὐτόν τόν τύπο μέχρι τό τέλος τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου[15], ἄλλα ὀνόματα παρουσιάζουν σέ μικρότερο ἤ μεγαλύτερο βαθμό τύπους σέ -η. Ἀπό τό πλῆθος ὅμως τῶν παραδειγμάτων καί τήν ὁμοιογένειά τους κατά κατηγορίες γίνεται φανερό ὅτι ὁ κυρίαρχος καί παλαιότερος τύπος αὐτῆς τῆς κατηγορίας θηλυκῶν εἶναι αὐτός μέ -ᾱ ὅπως σέ ὅλες τίς ἑλληνικές διαλέκτους πλήν τῆς ἰωνικῆς-ἀττικῆς. Ἔτσι ὑπάρχουν παραδείγματα ὅπως Λ ύ κ α[16], Γ λ α ύ κ α[17], Ὀ ν η σ ί μ α (Ἀρσένι Ν. Πέλλης, Δήμιτσας 95-6, ἀρ. 126, 231/2 μ.Χ.), Ὠ φ ε λ ί μ α (Βέροια, [Καιπιανή Ὠ.], *SEG* 27,1977,271, 176/7 μ.Χ.· Θεσσαλονίκη, *IG* X2.1,884$_2$, περ. 2ος αἰ. μ.Χ. ὁ τονισμός Ὠφέλιμα τοῦ ἐκδότη ὀφείλεται προφανῶς σέ τυπογραφικό λάθος), Χ ρ η σ ί μ α (Βέροια, Δήμιτσας 83, ἀρ. 99, ρωμ. ἐπ.. Ἀμφίπολη, *BCH* 55,1931,174-5,ἀρ.4), Μ ε λ ί τ α (Βέροια *SEG* 30, 1980, 561· *ibid.*, *ΑΔ* 29, 1973-4, Χρον. 719), Ρ ό δ α (Θεσσαλονίκη, Κλαυδία Ρ.), *IG* X2.1,608, 147/8 μ.Χ.· Ρ ό δ η, Λευκάδια Ναούσης, *Bull. Epigr.*, 1977, 238, 4ος αἰ. π.Χ.). Ἐπίσης, ἁπλά ἤ σύνθετα μέ τά τ ύ χ η: Κ α λ α τ ύ χ α, (Ἔδεσσα, Δήμιτσας 47, ἀρ. 29). πρβ. Κ α λ λ ι τ ύ χ η (Λευκόπετρα, Petsas, *Ἀρχ. Μακ.* III, 244, ἀρ. 4. Θεσσαλονίκη, *IG* X2.1,417, 1ος ἤ 2ος μ.Χ. αἰ.), Ε ὐ τ ύ χ α[18], φ ί λ ο ς: Φ ί λ α[19] καί ὡς σύνθετο Π α μ φ ί λ α (Θεσσαλονίκη,

15. Βέροια, *SEG* 27, 1977, ἀρ. 265, 4ος ἤ 3ος π.Χ. αἰ.· Πέλλα, *SEG* 24 1969, ἀρ. 551 β΄ μισό 3ου π.Χ. αἰ.· Θεσσαλονίκη, *IG* X2.1, 327, 2ος π.Χ. αἰ.· Ν. Κερδύλιον Σερρῶν, Δήμιτσας, 716, ἀρ. 903· μετά τόν 2ο π.Χ. αἰ.· Κολινδρός Πιερίας, Δήμιτσας, 171, ἀρ. 204, ἀρχή ρωμ. περ., κλπ. μέχρι τήν ὕστερη ρωμαϊκή περίοδο· πρβ. ὅμως (Καιρελλία) Ἰ σ ι γ ό ν η, Θεσσαλονίκη, *IG* X2. 1,388, 1ος αἰ. μ.Χ.· *ibid.* (Εἰσιγόνη), *ibid.*, ἀρ. 485, 2ος ἤ 3ος αἰ. μ.Χ.· (Αὐρηλία) Χ ρ υ σ ο γ ό ν η, *ibid.* ἀρ. 556, πρό τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. Ἐ π ι γ ό ν η, *ibid.* ἀρ. 814, 2ος ἤ 3ος αἰ. μ.Χ.· Βέροια, *Α* 1 2, 1916, 159, ἀρ. 22· Γ ό ν η, Νεστόριο Καστοριᾶς, *Epigraphica* 33, 1971, 75-80, κλπ.

16. Θεσσαλονίκη, *IG* X2.1, 294, 2ος μ.Χ. αἰ.· *ibid.* ἀρ. 326, 2ος μ.Χ. αἰ.· *ibid.* ἀρ. 453, 2ος ἤ 3ος μ.Χ. αἰ.· Ἀμφίπολη, *BCH* 55, 1931, 174-5, ἀρ. 4, 2ος ἤ 3ος μ.Χ. αἰ., Θεσσαλ. (Κασσία Λ.) *IG* X2.1, 511, 2ος ἤ 3ος μ.Χ. αἰ.· [Κ]λ. Λ., Ἔδεσσα, *REG* 12, 1899, 171 ἀρ. IV, 255 μ.Χ., κλπ.

17. Βέροια, *SEG* 12, 1955, 314 (πρβ. *SEG* 27, 1977, 260), 235 π.Χ. ἤ 280 π.Χ.· Λευκόπετρα, *SEG* 25, 1971, 708, αὐτοκρ. ἐπ.

18. Βέροια, *SEG* 12, 1955, 319· Σ υ ν τ ύ χ η, Θεσσαλονίκη, *IG* X2.1, 736, 2ος ἤ 3ος μ.Χ. αἰ.· *ibid.* ἀρ. 855, 2ος ἤ 3ος μ.Χ.· Μελενικίτσι Σερρῶν, *SEG* 30, 1980, 601, 203/4 μ.Χ.

19. Ἔδεσσα, Cormack, *Ἀρχ. Μακ.* I, 201-2, ἀρ. 16, ἑλλην. ἐποχ.· Καλαμωτό Θεσ-

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

[Λευκιλία Π.], *IG* X2.1,310,περ, 1ος μ.Χ. ἀἰ.), Θεοφίλα ([Αἰλεία Θ.], *ibid.*, ἀρ. 531, 3ος μ.χ. αἰ.), μάχη: Ἀνδρομάχα, Ἀμφίπολη, *Bull.Épigr.* 1960,207 3ος π.Χ. αἰ., Νικομάχα[20], δίκη: Εὐρυδίκα[21], νίκη Νείκα (Θεσσαλονίκη, *IG* X2. 1,461,165/6 μ.Χ.) Ἑλλανίκα (*ibid.* ἀρ. 421, 1ος ἤ 2ος μ.Χ. αἰ.), Βερνίκα (Βεργίνα, *SEG* 30,1980,649, ἑλλην. ἐπ.), Ἀνείκα[22], τιμή: Ἀριστοτίμα (Δίον, *SEG* 25,1971,705, β΄ μισό 4ου π.Χ. αἰ.), Θεοτίμα (Θεσσαλονίκη, *IG* X2.1,321, 155/6 μ.Χ.), στρατός: Σωστράτα[23], ἵππος: Ἀριστίππα (Καλαμωτό Λαγκαδᾶ, *AΔ* 17, 1961-2, Χρον., 207), Φιλίππα ([Αὐρηλία Φ.], Ἀχλάδα Φλωρίνης, *AΔ* 14, 1931-2, παράρτ. σ. 40, ἀρ. 18, α΄ μισό 3ου μ.Χ. αἰ.), βουλή: Εὐβούλα[24], πόλεμος: Νικοπτελέμα (Στρατόνι Χαλκιδικῆς, *SEG* 24, 1969, 575, 1ος ἤ 2ος μ.Χ. αἰ.), δάμνημι: Πολυδάμνα (Βέροια, *AM* 27, 1902, 315, ἀρ. 35· ὁ ἐκδ. τον. Πολύδαμνα), νοῦς: Αὐτονόα[25], Νικονόα[26], θηλυκά πού σχηματίζονται ἀπό τό ἀντίστοιχο γένος τοῦ ὑπερθε-

σαλονίκης, Romiopoulou, *Studies Edson*, 1981, 299-300, ἀρ. 2, τέλος 3ου ἤ ἀρχές 2ου π.Χ. αἰ. Λητή, *SEG* I, 1923, 276, 121/2 μ.Χ.· Θεσσαλονίκη *IG* X2.1, 68 καί 69 ἴδιο πρόσωπο, πρό τοῦ τέλους τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ.· *ibid.* ἀρ. 825 1ος ἤ 2ος μ.Χ. αἰ., κλπ. πρβ. Φίλη, Pelsas *Ἀρχ. Μακ.* III, 245, ἀρ. 10.

20. (Ἰουνία Ν.) Θσσαλ., *IG* X2,1, 493, 2ος ἤ 3ος μ.Χ.· πρβ. Ἀριστομάχη, *ibid.* ἀρ. 677, 4ος ἤ 3ος π.Χ.· Λυσιμάχη, Βέροια, (Ἰουλία Λ.), *JDI AA* 57, 1942, 176, ἀρ. 4, αὐτοκρ. ἐπ.· Κουφάλια Θεσσαλονίκης, Δήμιτσας 110, ἀρ. 146.

21. Βεργίνα, *Arch. Rep. for 1982-3*, 44, α΄ μισό τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.· Εὐρυδίκη, Βέροια, *AΔ* 2, 1916, 154-5, ἀρ. 10, Λαοδίκη, Μαυροπηγή Κοζάνης, *Γνωριμία* 117, 2ος-1ος αἰ. μ.Χ.

22. Βέροια, *BSA* 39, 1938-9, 95-6, ἀρ. 6, ἑλλην. ἐπ.· γιά τόν σχηματισμό βλ. Fick, *Gr. Pers.*, 218· πρβ· κατά χρονολογική σειρά Κλεονείκη, Μαυροπηγή Κοζάνης, *Γνωριμία*, 117, 2ος-1ος π.Χ. αἰ.· Θεσσαλονίκη, *IG* X2, 97, 23/2 π.Χ.· (Allia) Berenice, *ibid.* ἀρ. 378, περ. 1ος μ.Χ. αἰ.· (Ἐρεννεία) Βερονίκη, *ibid* ἀρ. 424, περ. 2ος μ.Χ., Στρατονείκη, *ibid.*, ἀρ. 424, Κρανοχώρι Καστοριᾶς, *JHS* 33, 1913, 337-46, 2ος αἰ. μ.Χ., Κλεονίκη, Αἰανή, Σιαμπανόπουλος, 114, ἀρ. 2, τέλη τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., κλπ.

23. Σοχός Λαγκαδᾶ, Romiopoulou, *Studies Edson*, 1981, 302, ἀρ. 7· πρβ. Σωστράτη, Πέλλα, *SEG* 30, 1980, 583, 4ος-3ος αἰ. π.Χ., Νικοστράτη, *ibid.*, *Bull. Épigr.* 1970, 365.

24. Πέλλα, *SEG* 24, 1969, 547, α΄ μισό 3ου π.Χ. αἰ.· Εὐβούλη, Λευκόπετρα, *SEG* 28, 1978, 545, 234 μ.Χ., Θεσσαλονίκη, (Ρουφρία Κλαυδια Ε.), *IG* X2.1, 209, 3ος μ.Χ. αἰ., Νικοβούλη, Καριανή Καβάλας, Δήμιτσας, 718-9, ἀρ. 917, κλπ.

25. Ἐκκλησιοχώρι Ἐδέσσης, Δήμιτσας 51, ἀρ. 41 (· 54, ἀρ. 47).

26. Ἀμφίπολη, *Bull. Épigr.* 243, 3ος π.Χ. αἰ.· Πραξινόη, Πέτρες Φλωρίνης, *SEG* 27, 1977, 302, β΄ μισό 2ου π.Χ. αἰ.· Κλαυ(δία) Θεονόη, Ἔδεσσα, *SEG* 12, 1955, 346· Ἀριστονόη, Πυλαιοκώμη Σερρῶν, *BCH* 55, 1931, 172-3, παλαιοχρ. περ. κλπ.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

τικοῦ: Ἀδίστα[27], Καλλίστα[28], Φιλίστα[29], Πλείστα (Δάφνη Σερρῶν, *SEG* 30, 1980, 611, μετά τόν 2ο αἰ. μ.Χ.), κλπ.

2. Ἀρσενικά σέ -ας

Τά ἀθέματα ἀρσενικά σχηματίζουν τήν ἑνική ὀνομαστική σέ -ας ὅπως καί στίς πλήν Ἀττικῆς - Ἰωνικῆς διαλέκτους. Ἤδη ἀπό τίς πηγές ἦταν γνωστός ἕνας σεβαστός ἀριθμός τέτοιων παραδειγμάτων[30], γεγονός πού εἶχε ὁδηγήσει σέ ἀνάλογα συμπεράσματα[31], ὄχι ὅμως καί συστηματική κατάταξη.

Ἰδιαίτερα ὁμοιογενής παρουσιάζεται ἡ κατάληξη σέ θέση τ/-: Ἀλκέτας[32], Ἀμύντας[33], Ἱππότας (Ἀμφίπολη, Λαζαρίδης, *Γέρας Κεραμοπούλου*, 1953, 159 - 69, β΄ μισό 3ου π.Χ. αἰ.), Λαρέτας (Βέροια,

27. Αἰανή (ἐπιγρ.) Peek, *GVI*, ἀρ. 871, 2ος-1ος αἰ. π.Χ.· παρ' ὅλο πού ἡ γραφή μέ τά δύο ᾱ θά μποροῦσε νά δικαιολογηθεῖ ὡς τεχνητός δωρισμός (βλ. παρακάτω σελ. 423), ὑπάρχουν, ἀπ' ὅσο ξέρω, ἐπιγραφές, ὄχι ἔμμετρες, στις ὁποῖες μαρτυρεῖται ὁ τύπος Ἀδίστα, ὅπως ἐξάλλου, φανερώνουν καί οἱ τύποι ὅπως Ἀδίστη, Πέλλα, *SEG* 24, 1969, 548, 3ος π.Χ. αἰ.· Ἡδίστη, *ibid.*, l. c., ἀρ. 549, πρό τῶν μέσων τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.· Περδίκκας Κοζάνης, *SEG* 30, 1980, 575, 2ος π.Χ. αἰ.· Θεσσαλονίκη, *IG* X2.1, 890, 2ος αἰ. μ.Χ.· Ἀμφίπολη, *SEG* 30, 1980, 550· Ἡδίστη, Στρατόνι Χαλκιδικῆς, *SEG* 24, 1969, 576, 1ος ἤ 2ος αἰ. μ.Χ. (γιά τόν διπλασιασμό τοῦ /s/ πρό κλειστοῦ, βλ. Mihailov, *Langue*, 82 (ὅπου καί ἡ προγεν. βιβλ.· Theatle, *Grammar*, 510, 527-9) κλπ. γιά τό ὄνομα βλ. Kalléris I, 86 σημ. 2 (ὅπου καί ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία), O. Masson, *ZPE* 55, 1984, 133, σημ. 5· γιά τήν ἐτυμολογική συσχέτιση τοῦ θετικοῦ βαθμοῦ τοῦ ἐπιθέτου ἁδύς καί τοῦ θηλυκοῦ γένους ὀνόματος Ἀδεία/Ἀδέα, τουλάχιστον στήν περίπτωση ἑνός ἱστορικοῦ προσώπου, τῆς Ἀδέας-Εὐρυδίκης τῶν Ἀργεαδῶν, (καί πού βέβαια δέν εἶναι λογικό ν' ἀφορᾶ μόνο αὐτό), βλ. E. Badian,Eurydice, στό *Philipp II, Alexander the Great and the Macedonian Heritage*, 1982, (ἐκδ. W. Lindsay Adams & Eug. Borza), 101 σημ. 9· γιά τό ἴδιο θέμα βλ. καί τήν ἀπάντηση τοῦ Heckel, *Glotta* 41, 1983, 40-2 ὁ ὁποῖος ἑρμηνεύει τό ὄνομα ὡς «ἀτρόμητη» συσχετίζοντάς το μέ τό «δέος».

28. Ἀμφίπολη, *BCH* 18, 1894, 428-9, ἀρ. 1, ἑλλην. ἐπ.· Καλλίστη, Θεσσαλονίκη, *IG* X2. 1, 622, 2ος μ.Χ. αἰ.

29. Βέροια, *BCH* 71-2, 1947-8,Chron. 438, 3ος μ.Χ. αἰ.· (Κομινία) Φιλίστη, Λευκόπετρα, Pelsas, *Ἀρχ. Μακ.* III, 245, ἀρ. 12, 14, 15, 192 3 μ.Χ.

30. Πρβ. Kalléris, I, 292 σημ. 2· II, 492 καί σημ. 3.

31. Kalléris ,II, 495 σημ. 10.

32. Λητή, Δήμιτσας, 571-2, ἀρ. 677, ἑλλην. ἐπ.· Βέροια, *SEG* 12, 1955, 314, 235 π.Χ.· Βεργίνα, *SEG* 30, 1980, 649, ἑλλην. ἐπ., Ἀλκέτης, Βέροια, Δήμιτσας, 77, ἀρ. 79, ρωμ. ἐπ.

33. Λευκάδια, Δήμιτσας, 43, ἀρ. 18, πρώιμοι ρωμ. χρ.· Κρανοχώρι Καστοριᾶς, *JHS* 33, 1913, 337-46, στ. I_{10}, 2ος αἰ. μ.Χ.· Βελβεντό Κοζάνης, *BSA* 18, 1911-12, 187, ἀρ. 35, 1ος-2ος μ.Χ. αἰ. κλπ.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

SEG 12, 1955, 314, 235 π.Χ.), Μαχάτας[34], Μεγάρτας (Κρανοχώρι Καστοριᾶς, *JHS* 33, 1913, 337-46, στ. II_{47}, 2ος αἰ. μ.Χ.), Περείτας (Θεσσαλονίκη, *IG* X2.1,69_{30}, πρό τοῦ τέλους τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ.)· Λητή, *SEG* 1, 1923, 276_{19}, 121/2 μ.Χ.), Φιλώτας (Βεργίνα, *SEG* 30, 1980, 649, ἑλλην. ἐπ. Κρανοχώρι Καστοριᾶς, *JHS* 33, 1913, 337-46, στ. III_{49}, 2ος αἰ. μ.Χ., κλπ.), Χάρτας[35] κλπ. Μέ μικρότερη συχνότητα ἀπαντοῦν ἄλλα ἐπιθήματα ὅπως Νικάδας (Νέο Κερδύλιο Σερρῶν, Δήμιτσας 716, ἀρ. 903, μετά τόν 3ο ἤ τόν 2ο π.Χ. αἰ. Βέροια, *SEG* 12, 1955, 338, α΄ μισό τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.), Μεννίδας[36], Φόρβας (Πέλλα, *SEG* 24, 1969, 558, 3ος π.Χ. αἰ., ψηφιδωτό), Ὕλας (Δίον, Cormack, *Μελετήματα Λαούρδα*, 1975, 105) Ἀλκιδάμας (Θεσσαλονίκη, [Αὐρήλιος Ἀ.], *IG* X2.1, 564, λίγο μετά τό 212 μ.Χ. *ibid.*, ἀρ. 441, 3ος μ.Χ. αἰ.), Ἀττίνας[37], Μά-

34. Βεργίνα, Andronikos, *The Royal Graves at Vergina*, 1978, 52· Ἀμφίπολη, *BCH* 85, 1961, 429-31· ἕνας «Μ. (...) Θεσσαλονικεύς» μαρτυρεῖται σέ ἐπιγραφή τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. ἀπό τίς Παγασές τῆς Θεσσαλίας (*IG* X2.1, 1032)· πρβ. Kallέris, I, 292 σημ. 2, 293 σημ. 1· *Bull. Épigr.* 1955, 194 (ὅπου μπορεῖ κανείς νά βρεῖ συγκεντρωμένο ἕνα πλῆθος ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν ἀπ' ὅλον τόν ἑλληνιστικό κόσμο)· βλ. ἐπίσης O. Masson, *ZPE* 21, 1976, 157-8 (μ' ἕναν πληρέστερο κατάλογο)· Προμπονᾶς, *Συγγένεια*, 18, 19, 52.

35. Βέροια, *SEG* 12, 1955, 311, 249/8 π.Χ. ἤ 248/7 π.Χ.· Βλ. ἐπίσης Τ]ασοίτας. Βέροια, Τουράτσογλου, *Ἀρχ. Μακ.* II, 486-93 (γιά τή συμπλήρωση βλ. σ. 493)· -σ‹ω›τας, Καισαρειά, *AE* 1933, 44-5, 1ος π.Χ., κλπ. πρβ. ὅμως Γαλέστης, Βέροια, *SEG* 12, 1955, 323· Πευκέστης, Ν. Κερδύλιο Σερρῶν, Δήμιτσας, 716, ἀρ. 903, μετά τόν 3ο ἤ τόν 2ο π.Χ. αἰ., Νεικήτης, Πύλη Φλωρίνης, *AΔ* 22, 1967, Χρον., 416 (λανθασμένα ΜΙΚΗΤΗΣ ἀρχές 3ου μ.Χ., Ὀρέστης, Κοζάνη, *SEG* 24, 1969, 481, 2ος αἰ. π.Χ.· Κρανοχώρι Καστοριᾶς, *JHS* 33, 1913, 337-46, στ. I_{48}, III_{55}, 2ος αἰ. μ.Χ. Γιά τήν κατάληξη βλ. καί Προμπονᾶς, *Συγγένεια*, 19.

36. Λητή, Δήμιτσας, 572-3, ἀρ. 678, 2ος μ.Χ. αἰ.· πρβ. ὅμως Διοσκουρίδης, Θεσσαλονίκη, *IG* X2.1, 846, 1ος μ.Χ.· *ibid* ἀρ. 68_{20} καί 69_{15} πρό τοῦ τέλους τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. κλπ., Εὐκυδίδης, *ibid.*, ἀρ. 49, ἑλλην. ἐπ., Ἡρακλείδης, *ibid.* ἀρ, 259, 1ος αἰ. μ.Χ.· *ibid.* ἀρ. 243 στ. II_1, 1ος ἤ 2ος μ.Χ. αἰ., κλπ., Μεθωνάδης, Ἔδεσσα, Δήμιτσας, 45, ἀρ. 23 (=501, ἀρ. 512), Ἀσκληπιάδης, Αἰανή, *ΠΑΕ* 1912, 239, 3ος π.Χ.· Ἀσκ]ληπιάδης, Κέντρον Γρεβενῶν, (ἐπίγραμμα, τό «ἦτα» σέ θέση), Peek, *GVI*, 253, α΄ μισό τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ., Ἀτρείδης, Αἰανή, *ΑΔ* 24, 1969, Χρον. 332, 1ος-2ος αἰ. Ὅπως φαίνεται, τά πατρωνυμικά κλπ. ὀνόματα σέ -δα- παρέμειναν ξένα στή Μακεδονική μέχρι τήν ἐποχή τῆς Κοινῆς ἡ ὁποία καί τῆς δάνεισε τό χαρακτηριστικό της «ἦτα», ἴσως μέσω τῶν ἰωνιζουσῶν ἀποικιῶν τῆς Χαλκιδικῆς καί τῆς Ἀν. Μακεδονίας, στίς ὁποῖες τό ἐπίθημα δέν ἦταν σπάνιο. Ἐπίσης δέν θά πρέπει νά ὑποτιμηθεῖ ὁ ρόλος τῆς παράδοσης στίς περιπτώσεις ὅπως Ἀτρείδης κλπ. Γιά τόν σχηματισμό αὐτῆς τῆς κατηγορίας τῶν ὀνομάτων βλ. Schwyzer, *Gr. Gr.* I, 509-10, ὅπου καί ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία· ἐπίσης Chantraine, *Formation*, 363-3· O. Masson, *Glotta* 43, 1965, 222-7.

37. Βέροια, *SEG* 12, 1955, 314, 235 π.Χ.· Λητή, Δήμιτσας, 571-2, ἀρ. 677, ἑλλην. ἐπ.· Θεσσαλονίκη, (Μ. Αὐρ. Ἀ.), *IG* X2.1, 148_9, στ. A_3, B_1, περί τά μέσα τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

γας[38] κλπ. Πολύ σημαντική ἐπίσης εἶναι ἡ παρουσία τοῦ τύπου χειριστᾶ, σέ ἐπιγραφή τῆς Ἀμφίπολης, ἐποχῆς Φιλίππου Ε' (*RA* 3[6e s.], 1934, 39 - 47, III, στόν ὁποῖο ἡ ὀνομαστική εἶναι *χειριστάς, μιά ἀκόμα μαρτυρία, κοντά στίς ἄλλες τῆς παράδοσης, γιά τίς καταλήξεις τῶν προσηγορικῶν σ' αὐτή τήν κατηγορία ἀθεμάτων.

3. Τό ᾱ στό θέμα τῶν λέξεων

Οἱ λέξεις μέ θεματικό φωνῆεν ᾱ/η παρουσιάζουν γενικά ᾱ: τά ὀνόματα μέ α' ἤ β' συνθετικό τή λέξη δᾶμος ἀποτελοῦν λόγω τῆς πληθώρας τους τήν πιό ἀναγνωρίσιμη κατηγορία στήν πλειονότητα τῶν παλαιοτέρων μαρτυριῶν, τά ὀνόματα αὐτά ἀκολουθοῦν τούς δωρικούς, αἰολικούς καί βορειοδυτικούς τύπους[39]. Ἀπό τίς ἄλλες κάπως μαζικές περιπτώσεις,

38. Βλ. παραπάνω σελ. 417 καί σημ. 8. Θα πρέπει ὅμως νά ἐπιστήσει κανείς τήν προσοχή στό γεγονός ὅτι συνυπάρχουν οἱ τύποι Μάχας/Μάγας καθώς καί τά παράγωγά τους, γεγονός πού δέν ἔχει διαφύγει καί τῆς προσοχῆς τοῦ Καλλέρη (II, 394, σημ. 5) καί δέν μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ τύπος «Μάχας» ἀντικαθιστᾶ τόν προγενέστερό του μακεδονικό «Μάγας», μιά καί μέ ἀσφάλεια οἱ δύο τύποι συνυπάρχουν. Πρόκειται γιά ἐσφαλμένη ἐτυμολογική ἀπόδοση τοῦ ὀνόματος Μάγας στά παράγωγα τοῦ ρήματος «μάχομαι», ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Καλλέρης; ἤ γιά ἐπίδραση ἐκτεταμένου ὑποστρώματος στή Μακεδονική πού θά μποροῦσε νά παράγει τύπους καθ' ὅλα ἴδιους, ἀλλά μέ διαφορετικό φωνηεντισμό; Δυστυχῶς, τά δημοσιευμένα, τουλάχιστον, παραδείγματα ἀπό τή Μακεδονία δέν εἶναι τόσο πολλά ὥστε νά ἐπιτρέπουν συστηματική κατάταξη καί ἀναγνώριση.

39. Δάμων, Ἀμφίπολη, Λαζαρίδης, *Γέρας Κεραμοπούλου*, 1953, 159-69, 3ος αἰ. π.Χ., Δαμόστρατος Δίον, Pandermalis, *Studies Edson*, 1981, 293_2, Δαμοκλέος, l. c., στίχ. 4, 3ος π.Χ., Δαμέους, Γαλάτιστα Χαλκιδικῆς *TAPhA* 69, 1938, 72-3, ἀρ. 31, 2ος αἰ. π.Χ., Δαμαίου, Θεσσαλονίκη, *IG* X2. 1, 108, 2ος π.Χ. αἰ., Δάμας, *ibid.*, ἀρ. 124, (Δαμᾶς κατά τόν ἐκδότη· ὁ τονισμός σύμφωνα μέ ὑπόδειξη τοῦ καθηγ. G. Mihailov), μεταξύ τοῦ 42 καί τοῦ 32 π.Χ., Δαμοθάρους, Ἔδεσσα, *AEI* 8, 1923, 268, 51/2 μ.Χ., Δαμόκριτος, Θεσσαλονίκη, *IG* X2. 1, 913, 1ος μ.Χ. αἰ., Δάμων Νικάνορος Μακεδών, Ὀλυμπία, *IG* X2.1, 1031, 143 π.Χ. ἤ λίγο ἀργότερα, κλπ. Τά παραδείγματα πού σώζουν τόν τύπο μέ ἦτα στό α' ἤ στό β' συνθετικό ἀπαντοῦν σποραδικά ἤδη ἀπό τήν ἑλληνιστική ἐποχή κατανεμημένα σέ ὅλη τή Μακεδονία καί αὐξάνονται σημαντικά κατά τή ρωμαϊκή περίοδο: Δημόνικος, Μεσολακκιά περιοχῆς Ἀμφιπόλεως, Δήμιτσας, 699-700, ἀρ. 848, α' μισό τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., σέ κείμενο μέ ἀνάμεικτα ἰωνικά καί μή στοιχεῖα, Κλεόδημος, *ibid.*, *BCH* 85, 1961, 431-3, β' μισό τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., Ἀλεξίδημος, Ἀηδονοχώρι Σερρῶν, *Bull. Épigr.* 1977, 282, 4ος π.Χ. αἰ., Δημόκριτος, Πέλλα, *SEG* 24, 1969, 550, 3ος π.Χ., Μενέδημος, Αἰανή, (ἐπίγραμμα, τό «ἦτα» σέ θέση) Peek, *GVI*, 871, 2ος-1ος π.Χ. αἰ., Δημό(σιος), Δημοσία, Πέλλα (σέ σφραγίσματα πάνω σέ κεραμίδια καί ἀγωγούς), *BCH* 83, 1958, Chron. 765, κλπ., βλ. καί Προμπονᾶς, *Συγγένεια*, 20· βλ. ὅμως Bechtel, *HP*, 116 καί Threatte, *Grammar*, 136 γιά τή δυσκολία κατανομῆς τῶν δύο τύπων ἀκόμα καί στήν Ἀττική, κατά τήν ἑλληνιστική περίοδο.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

τά σύνθετα ἤ ἁπλά κύρια ὀνόματα ἀπό τό ρῆμα ὀ ν ί ν ᾱ μ ι, δηλ. Ὀνασ/-, Ὀνησ/-, ἀρκετά συνηθισμένα ,ἰδιαίτερα στή Θεσσαλονίκη ἀπό τόν 1ο μ.Χ. αἰ. κέξ., ἀκολουθοῦν συνήθως τόν τύπο τῆς Κοινῆς[40].

Τά ἀνθρωπωνύμια ἀπό τό ἐπίθετο ᾱ δ ύ ς παρουσιάζουν ἀρκετό ἐνδιαφέρον. Ὁ τύπος Ἄ δ υ μ ο ς, ὄνομα πολύ συνηθισμένο στή Μακεδονία, παρουσιάζει παντοῦ ᾱ[41]. Ἀντίθετα, τό ἀνθρωπωνύμιο τό ὁποῖο παράγεται ἀπό τόν τύπο τοῦ ὑπερθετικοῦ[42], παρουσιάζει καί τίς δύο μορφές, σέ μιά περίπτωση μάλιστα, θεματικό φωνῆεν η καί κατάληξη ᾱ[43], γεγονός πού μπορεῖ νά δώσει μιά χρονολογική ἔνδειξη τῆς ἐξέλιξης τῶν δύο μορφῶν.

Τά ὀνόματα μέ πρῶτο συνθετικό τό ρῆμα ᾱ γ έ ο μ α ι παρουσιάζουν καί τούς δύο τύπους[44]. Ὁπωσδήποτε ὅμως, τά μέχρι τώρα γνωστά παραδείγματα εἶναι λίγα γιά νά ἐξαχθεῖ κάποιο συμπέρασμα καί θά πρέπει ν' ἀναζητήσει κανείς τή συνδρομή τῆς γραπτῆς παράδοσης γιά νά σχηματίσει κάποια εἰκόνα[45].

Ἀπό τό ρῆμα ἵ σ τ ᾱ μ ι ἐπίσης μαρτυροῦνται καί οἱ δύο τύποι: Σ τ η σ ι μ έ ν ο υ (Ζαγκλιβέρι Λαγκαδᾶ, *BCH* 81, 1957, *Chron.* 600-1, τέλος ἑλλην. ἐποχ.), ἀλλά καί Σ τ α σ ί μ η (Θεσσαλονίκη, *IG* X2. 1,311, 129/30 μ.Χ.).

Δίπλα στά καλά μαρτυρημένα ἀπό τίς πηγές παραδείγματα ὀνομάτων ποὺ λήγουν σέ -ά ν ω ρ (ἰων. -ή ν ω ρ)[46] τά παραδείγματα τῶν ἐπιγραφῶν

40. (Μ. Κλαύδιος) Ὀνήσυλος, Θεσσαλονίκη, *IG* X21, 243, στ. II_{13}, 1ος ἤ 2ος μ.Χ. αἰ., Ὀ ν ή σ ι μ ο ς, *ibid.*, ἀρ. 248 II_6, 2ος μ.Χ. αἰ.· *ibid.*, ἀρ. 297, 2ος μ.Χ. αἰ., κλπ.

41. Θεσσαλονίκη, *IG* X2.1, 124_8, 42-32 π.Χ.· Καριανή Ν. Καβάλας, Δήμιτσας, 719, ἀρ. 918, κλπ.· πρβ. ἀντίθετα Ἤ δ ύ ς, *ibid.*, ἀρ. 271, 1ος ἤ 2ος μ.Χ. αἰ.· *ibid.*, ἀρ. 899, 2ος ἤ 3ος μ.Χ. αἰ.· Ἤ δ έ α ς, Ἔδεσσα, *SEG* 24, 1969, 531_{14}, 180/1 μ.Χ.· Ἡδαίαν, Καρυώτισσα Πέλλης, Δήμιτσας, 36, ἀρ. 5, 3ος ἤ 4ος αἰ. μ.Χ. Γιά τούς διάφορους τύπους τοῦ ἐπιθέτου βλ. Kallέris, I, 86 καί σημ. 2, 292 σημ. 2, II, 492 καί σημ. 2, ὅπου βρίσκεται καί ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία· *Bul. Épigr.* 1960, 54· Chantraine, *BSL* 61, 1966, 164-6· *id.*, *Dict. Étym.*, s.v.v. ἤ δ ο μ α ι, ἡ δ ύ ς. Edson, *IG*.X2. 1, 124 σχόλια. Βλ. καί παραπάνω, σημ. 27.

42. Πρβ. Chantraine, *BSL* 61, 1966, 165 καί σημ. 3.

43. Παραδείγματα στή σημ. 29.

44. Ἄ γ η σ ᾱ ς, Θεσσαλονίκη(;) *IG* X2.1, 768, λίγο μετά τό 212 μ.Χ., Ἤ γ η σ ά ν δ ρ ο υ, Δίον, Cormack, *Μελετήματα Λαούρδα*, 1975, 108 ἀρ. 5, 3ος π.Χ. αἰ.· Ἤ γ η σ ί π ο λ ι ς, Καριανή Ν. Καβάλας, Δήμιτσας, 719, ἀρ. 918· (Βενουλεία) Ἤ γ η σ ώ, Θεσσαλονίκη, *IG* X2.1, 641, 2ος ἤ 3ος αἰ. μ.Χ., (Κλαύδιος)Μ υ λ α γ ό ς, *ibid.*, ἀρ. 557, στ. A_1, B_1· Κ υ ν α γ ί δ α ς, λατρευτικό ἐπίθετο τοῦ Ἡρακλέους, σύνηθες ἰδιαίτερα στή Δυτ.Μακεδονία (βλ. ἕναν κατάλογο ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν στή S. Düll, *Die Götterkulte Nordmakedoniens*, 1977, 87 καί σημ. 5, 6, 7, 8, ὅπου θά πρέπει νά προστεθοῦν οἱ ἐπιγραφές ἀπό τό Παλαιογράτσανο Κοζάνης [Δήμιτσας 174, ἀρ. 207, 2ος-3ος μ.Χ. αἰ.], ἀπό τή Βέροια [*Bull Épigr.* 1970, 354, ἑλλην. ἐπ.], κλπ.).

45. Πρβ. Russu, *ED* 8, 1938, σσ. 163, 187· Προμπονᾶς, *Συγγένεια*, 20, ἀρ. 15.

46. Προμπονᾶς, *ὅ.π.*· Kallέris, II, 492 σημ. 3, 493 σημ. 3· πρβ. Hoffmann, *Glotta* 28, 1940, 21-77.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

εἶναι λιγοστὰ (προφανῶς πρὸς ὄφελος τῆς κατάληξης -ά ν δ ρ ο ς) καί περιορίζονται κυρίως στὸ ὄνομα Ν ι κ ά ν ω ρ[47].

Μερικά κύρια καί προσηγορικά ὀνόματα σέ ἐπιγράμματα παρουσιάζουν τό λεγόμενο «δωρικό» ᾱ (π.χ. μ ᾱ τ ρ ί (Βέροια, *SEG* 24, 1969, 503, ἑλλην. ἐπ.), π ά τ ρ ᾱ, ψ υ χ ᾱ̃ ι, ᾱ̈ δ ε (*ibid.* Τουράτσογλου, *Κέρνος* [ἀφιέρ. Μπακαλάκη], 1972, 153-9, α΄ τέτ. 1ου π.Χ. αἰ.), κ α τ α φ θ ι μ έ ν ᾱ ν, α ὐ τ ά ν (Αἰανή, Πίστη, Peek, *GVI* 871, 2ος-1ος π.Χ. αἰ.), κλπ. Πρόκειται ὅμως γιὰ τύπους συνήθεις σέ ἐπιγράμματα, οἱ ὁποῖοι ἀντλοῦνται, πολλές φορές ἀπό ἀποθέματα ἐκφράσεων, γιὰ μετρικούς ἢ ἄλλους λόγους ποὺ ἀφοροῦν τήν τεχνική τοῦ εἴδους ἢ τὴν παράδοσή του[48].

Γ. Τά σύνθετα μέ α΄ ἤ β΄ συνθετικό τά νεώς/ναός, λεώς/λαός

α) Ὁ ἰωνικός-ἀττικός τύπος ν ε ώ ς ὡς ἁπλός δέν χρσιμοποιεῖται στή Μακεδονία. Στά ὑπάρχοντα παραδείγματα χρησιμοποιεῖται ὁ τύπος τῆς Κοινῆς ν α ό ς. Στή σύνθεση ὁ πρῶτος ἀπαντᾶ ὡς πρῶτο συνθετικό στή λέξη ν ε ω κ ό ρ ο ς[49], ὁ ὁποῖος ἐναλλάσσεται μέ τόν τύπο ν α ο κ ό ρ ο ς[50] σέ ἐπιγραφές τῆς ἴδιας περιοχῆς καί ἐποχῆς[51].

β) Πολύ διαδεδομένα εἶναι τά ὀνόματα μέ α΄ ἤ β΄ συνθετικό τόν τύπο λ α ό ς[52]: Ἀ ρ ι σ τ ό λ α ο ς, (Κρανοχώρι Καστοριᾶς, *JHS* 33, 1913, 337-46,

47. Μεσολακκιά περιοχῆς Ἀμφιπόλεως, Δήμιτσας, 699-700, ἀρ. 848, α΄ μισό 4ου αἰ. π.Χ.· Καπνοχώρι Κοζάνης, *SEG* 13, 1956, $403_{10\text{-}11,12\text{-}3,16}$, 181 π.Χ.· Ἀκρινή Κοζάνης, *AE* 1936, Παράρτ. σσ. 7-8, ἀρ. 9, 2ος π.Χ. αἰ.· Θεσσαλονίκη, *IG* X2.1, 1031 μέσα περ. 2ου π.Χ., κλπ.

48. Πρβ. Wilamovitz, *AfP* 1, 1900, 224-5· Keil, *RPh* 26, 1902, 259 καί σημ. 2· Mihailov, *Langue*, 29· Palmer, *Gr. Lang.*,132.

49. ἀ ρ χ ι ν ε ο κ ο ρ ο ῦ ν τ ο ς, Θεσσαλονίκη, *IG* X2 .1, 115_2, 1ος ἢ 2ος μ.Χ.αἰ., ν ε ω κ ό ρ ο υ, *ὅ.π.*, ἀρ. $150_{9\text{-}10}$, μέσα 3ου μ.Χ. αἰ., ἀ ρ χ ι ν ε ω κ ο ρ ο ῦ ν τ ο ς, *ὅ.π.*, ἀρ. $60c_{1\text{-}2}$, 155/6 μ.Χ. (τό ἴδιο πρόσωπο ἀναφέρεται ὡς ἀ ρ χ ι ν α κ ό ρ ο ς στόν ἀρ. 244), ν ε ω κ ό ρ ῳ, Βέροια, Τουράτσογλου, *Ἀρχ. Μακ.* I, 281, 285-90, 240 μ.Χ., κλπ.

50. ἀ ρ χ ι ν α κ ό ρ ο ς, Θεσσαλονίκη, *IG* X2, 244, στ. I_7, β΄ μισό τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ., ἀ ρ χ ι ν α κ ο ρ ο ῦ ν τ ο ς, *ibid.*, 37_8, 2ος-3ος μ.Χ. αἰ.· *ὅ.π.*, ἀρ. 220_6, 3ος μ.Χ. αἰ. κλπ.

51. Γιά τή διάδοση τοῦ ἀττικοῦ ὅρου στήν Κοινή βλ. L. Robert, *RPh* 48, 1974, 195-6, ὅπου μπορεῖ κανείς νά βρεῖ συγκεντρωμένες καί τίς παραπομπές στό Corpus τῆς Θεσσαλονίκης καθώς καί τή σχετική βιβλιογραφία· πρβ. Mihailov, *Langue*, 112· G. Björck, Das Alpha Impurum und die tragische Kunstsprache, *Acta Societatis Lit. Human. Reg. Upsal.* 39: 1, Upsala, 1950, 318 κέξ.

52. Πρβ. Rüsch, *Gramm. delph. Inschr.*, 165· Προμπονᾶς, *Συγγένεια*, 21· Kallέris II, 495, σημ. 10· O. Masson, *ZPE* 55, 1984, 134.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

I_{48}, 2ος αἰ. μ.Χ. κλπ.), Ἀ ρ χ έ λ α ο ς (Ἀκρινή Κοζάνης, ΑΕ 1936, παράρτ. σσ. 6-7, ἀρ. 8, 2ος αἰ. π.Χ.) κλπ., Ν ι κ ό λ α ο ς (Κρανοχώρι Καστοριᾶς, δ.π., στ. $I_{43,41,46,49,53}$, II_{56}, $III_{33,51}$) κλπ., Μ ε ν έ λ α ο ς (Δροσιὰ Πέλλης *Ἀθηνᾶ* 25, 1913, 435, ἀρ. 17, 203/4 μ.Χ.) κλπ., Π ε υ κ ό λ α ο ς (Βεργίνα, *SEG* 26, 1976-7, 781, β΄ μισό 4ου π.Χ. αἰ.. *ibid.*, Μ. Ἀνδρόνικος, Ἡ τέχνη κατά τὴν ἀρχαϊκή καί κλασική περίοδο (στή Μακεδονία) στό: *Μακεδονία, 4000 χρόνια ἑλληνικῆς ἱστορίας καί πολιτισμοῦ*, 1982, 98 εἰκ. ἀρ. 61), Λ α ο δ ί κ η Μαυροπηγή Κοζάνης, *Γνωριμία*, 117, 2ος-1ος αἰ. π.Χ.), κλπ., ὁ ὁποῖος συχνά συναιρεῖται καί παρουσιάζει τήν μορφή Λα-[53].

Ὁ σχηματισμός μέ α΄ ἤ β΄ συνθετικό τοῦ ἰωνικοῦ-ἀττικοῦ τύπου λ ε ώ ς εἶναι ὁ συνήθης στίς ἰωνίζουσες περιοχές τῆς Ἀνατ. Μακεδονίας, κυρίως πρίν καί κατά τήν ἑλληνιστική ἐποχή[54].

III. ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΠΟΥ ΕΙΧΑΝ ΘΕΩΡΗΘΕΙ ΩΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΑΛΛΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ

Οἱ «ἰωνισμοί» τῆς Μακεδονικῆς

Φαινόμενο μέ μεγάλη διάδοση στήν Κοινή εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ συμπλέγματος /eo/ μέ ΕΥ. Οἱ φάσεις τῆς ἐξέλιξης θά πρέπει νά ἦσαν οἱ ἑξῆς: /eo/>/eo/>/eu/, μέ ἀπόδοση τοῦ τελευταίου σταδίου στή γραφή πολλές φορές μέ ΟΥ. Τό φαινόμενο αὐτό, τό ὁποῖο θεωρεῖται ὡς κατ' ἐξοχήν ἰωνικό, ἔλαβε εὐρύτατη ἔκταση στά ἑλληνιστικά χρόνια ἀκόμα καί σέ μή ἰωνικές περιοχές, κυρίως στά δωρίζοντα νησιά τοῦ ΝΑ Αἰγαίου καί τή Λέσβο, ἀλλά καί στούς Δελφούς στήν ὕστερη ἑλληνιστική ἐποχή.

Ἔτσι, τά ὀνόματα πού ἀπαντοῦν σέ ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας μέ α΄

53. Λ ά α ν δ ρ ο ς, Βέροια, *BSA* 18, 1911-12, 145-7, ἀρ. 4, 2ος αἰ. π.Χ.· Βεργίνα, *SEG* 30, 1980, 649, Λ ά ν δ ρ ο ς, Λητή, *Μακεδονικά* 2, 1951, 619-20, ἀρ. 42 θ· πρβ. Schwyzer, *Gr. Gr.* I, 250·Mihailov, *Langue*, 58· TAPhA 65, *Grammar*, 415-6.

54. Φ α ν ό λ ε ω, Ὄλυνθος, *TAPhA* 65, 1934, 127-9, α΄ μισό τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.· Σ τ η σ ί λ ε ω ς, Μεσολακκιά Σερρῶν, Δήμιτσας, 699-700, ἀρ. 848 (πρβ. Perdrizet, *BCH* 46, 1922, 37), α΄ μισό 4ου αἰ. π.Χ., Λ ε ω δ ά μ α ν τ ο ς, Σέρρες, Δήμιτσας, 665, ἀρ. 818.

55. Rüsch, *Gramm. delph. Inschr.*, 138-40, ὅπου καί ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία· Schwyzer, *Gr. Gr.* I, 197-8, 247-8· Mihailov, *Langue*, 43, 57· Kalléris II, 495 σημ. 10· Buck, *Gr. Dial.*, 40, 175· Henry, *CQ* 17, 1967, 268-9· Ἰωαννίδου, *AAA* 5, 1972, 51· Lejeune, *Phonétique*, 231, §244· Schmitt, *Einführung in die griechischen Dialekte*, Darmstadt 1977, 46, §2· K. A. Garbrah, *A Grammar of the Ionic Inscriptions from Erythrae. Phonology and Morphology*. Beitr. zur klass. Phil., Heft 60, Meisenheim am Glan 1978, σελ. 49· Threatte, *Grammar*, 414-5.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

συνθετικό Θεο-, Κλεο- θεωροῦνταν ὡς ἰωνικές ἐπιδράσεις. Παρ' ὅλο πού οἱ γραφές μέ ΕΥ ἀπαντοῦν ἤδη στόν Ὅμηρο, τά παλαιότερα παραδείγματα ἀπό ἐπιγραφές σέ ἰωνικές περιοχές χρονολογοῦνται μόλις ἀπό τόν 4ο αἰώνα κέξ.[56], στήν Ἀττική δέ, εἶναι σπάνιες ἀκόμα καί στήν ἑλληνιστική ἐποχή σέ ὀνόματα Ἀθηναίων[57]. Ἑπομένως, οἱ τόσο πρώιμες μαρτυρίες Θεόκριτος (Βεργίνα, *BCH* 79, 1955, 101, περί τό 325 π.Χ.), Θεοφάνους (*ibid.* ὅ.π.· *ibid.*, *SEG* 26, 1976-7, 782, πρό τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ.- στήν ἴδια στήλη ἀπαντοῦν καί οἱ δύο τύποι Θεο- καί Θευ-) μπορεῖ νά μήν ἀπηχοῦν ἰωνική ἐπίδραση, ἀλλά τοπική προφορά πού συνυπάρχει μέ τήν «κανονική» ἀπό τήν ἑλληνιστική ἐποχή κι ἔπειτα καί ἐπιδίδει ἀργότερα, τῆς Κοινῆς προφανῶς ἐπικουρούσης[58].

Γραφημική ἀπόδοση τῆς προηγούμενης ἐξέλιξης εἶναι, ὅπως προαναφέρθηκε, οἱ τύποι γονεοῦσιν, ἐουχήν κλπ. πού ἀπαντοῦν σύμφωνα μέ τά παραδείγματα πού ἔχουμε ὡς τώρα, ἀπό τόν 2ο μ.Χ. αἰ. κέξ.[59].

Ἡ παραπάνω ἀνάλυση τῶν ἑπτά ὁμάδων παραδειγμάτων, πέντε ἀπό τίς ὁποῖες ἀφοροῦν φωνολογικά καί οἱ δύο μορφολογικά φαινόμενα, ὁδηγεῖ, προφανῶς, στήν ἐνίσχυση τῶν ἐνδείξεων γιά διαλεκτική ὁμοιότητα τῆς Μακεδονικῆς καί τῶν δωρικῶν, αἰολικῶν καί βορειοδυτικῶν ἑλληνικῶν διαλέκτων, μιά θέση πού χρήζει ἀσφαλῶς, περαιτέρω ἀναλύσεων.

Κέντρο Ἑλληνικῆς καί Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος
Ἐθνικοῦ Ἱδρύματος Ἐρευνῶν

56. Buck, *Gr. Dial.*, 40.

57. Threatte, *Grammar*, 415· πρβ. ἀντίθετα Henry, *CQ* 17, 1967, 268-9.

58. Θευδᾶς Ἐδεσσα, *A.I* 8, 1923, 268, 51/2 μ.Χ.· Ἅγ. Γεώργιος Γρεβενῶν, *BSA* 18, 1911-12, 184, ἀρ. 31· Γάζωρος Σερρῶν, Καφταντζῆς, 327-8, ἀρ. 550, Θευδόσιος, Θεσσαλονίκη, *IG* X2.1, 42, περί τό 380 μ.Χ.· γιά τό τελευταῖο βλ. καί τίς παρατηρήσεις τῶν Feissel & Spieser, *T. & M. Byz.* 7, 1979, 312, ἀρ. 5· (Αἰλία) Κλευπάτρα, Λευκόπετρα, Pelsas, *Ἀρχ. Μακ.* III, 244, ἀρ. 3 καί 4 (προφανῶς τό ἴδιο ἄτομο), 184/5 μ.Χ.· Θεσσαλονίκη, *IG* X2. 1, 707_2, 2ος μ.Χ.· Λητή, Δήμιτσας, 573, ἀρ. 680· Κλευπώ, Θεσσαλονίκη, *IG* X2. 1, 911, 2ος μ.Χ. αἰ., Κλευδίκα, Ποδοχώρι Καβάλας, *BCH* 24, 1900 304-5, ἀρ. 1, ἐποχή Ἀντωνίνων. Πρβ. Θεοδότου, Ὄλυνθος, *TAPhA* 69, 1936, 48-9, ἀρ. 3, β' μισό 4ου π.Χ. αἰ., Θεόττα, Σέρβια Κοζάνης, Θεσσαλικά 2, 1959, 92-5, τέλη 3ου ἤ ἀρχές 2ου π.Χ. αἰ., Θεοδ[, Θεσσαλονίκη, *IG* X2.1, 26, 3ος ἤ 2ος αἰ. π.Χ. κλπ.

59. γονεοῦσιν, ὅ.π. ἀρ. 530· ἐουχήν, Καισαρειά Κοζάνης, *AΔ* 23, 1968, Χρον. 350 (ἐσφαλμένα εὐχήν)· Κλευδίκα, Ποδοχώρι Καβάλας (territorium Φιλίππων), *BCH* 24, 1900, 305· Ἀλεξαδρεού(ς), Βέροια, Feissel, 234, ἀρ. 294· πρβ. L. Robert, *Noms indigènes dans l' Asie Mineure greco-romaine*, Paris 1963, 12-3, 95· F. Papazoglou, *BCH* 98, 1974, 292.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Οἱ συντομογραφίες τῶν περιοδικῶν δόθηκαν σύμφωνα μέ τό Année Philologique

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΩΝ, ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ

Ἀρχ. Μακ. I	Ἀρχαία Μακεδονία. Ἀνακοινώσεις κατά τό πρῶτον διεθνές Συμπόσιον ἐν Θεσσαλονίκῃ, 26-29/8/1968. Θεσσαλονίκη 1970
Ἀρχ. Μακ. II	Ἀρχαία Μακεδονία II. Ἀνακοινώσεις κατά τό δεύτερο διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 19-24/8/1973. Θεσσαλονίκη 1977
Ἀρχ. Μακ. III	Ἀρχαία Μακεδονία III. Ἀνακοινώσεις κατά τό τρίτο διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 21-25/9/1977. Θεσσαλονίκη 1983
Buck, Gr. Dial.	C. D. Buck, The Greek Dialects. Grammar, Selected Inscriptions, Glossary. Chicago 1955
Chantraine, Formation	P. Chantraine, La formation des noms en grec ancien. Paris 1933
Δασκαλάκης, Ἑλληνισμός	Α. Β. Δασκαλάκης, Ὁ ἑλληνισμός τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας. Ἀθῆναι 1960
Δήμιτσας	Μ. Δήμιτσας, Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις καί μνημείοις σῳζομένοις (...). Ἀθῆναι 1896. An enlarged reissue (...) by A. N. Oikonomidès. Chicago 1980
Feissel	D. Feissel, Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine. Du IIIe au VIe siècle. (BCH Suppl. VIII), Paris 1983
Fick, Gr. Pers.	A. Fick, Die griechischen Personennamen. (Zweite Auflage). Göttingen 1894
Γνωριμία	Γνωριμία μέ τόν νομό Κοζάνης. Ἔκδοσις Νομαρχίας Κοζάνης. Κοζάνη 1970
Καφταντζῆς	Γ. Β. Καφταντζῆς, Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρρῶν καί τῆς περιφερείας (ἀπό τούς προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα). I. Ἀθῆναι 1967, II. Σέρρες 1972
Lejeune, Phonétique	M. Lejeune, Phonétique historique du mycénien et du grec ancien. Paris 1972
Peek, GVI	W. Peek, Griechische Vers-Inschriften, Berlin 1955
Προμπονᾶς, Συγγένεια	Ι. Κ. Προμπονᾶς, Ἡ συγγένεια μακεδονικῆς καί μυκηναϊκῆς διαλέκτου καί ἡ πρωτοελληνική καταγωγή τῶν Μακεδόνων. Ἀθῆναι 1973
Rüsch, Gramm. delph. Inschr.	E. Rüsch, Grammatik der delphischen Inschriften I. Lautlehre. Berlin 1914
Σακελλαρίου, Μακεδονία	Μ. Σακελλαρίου, στό: Μακεδονία, 4000 χρόνια ἑλληνικῆς ἱστορίας καί πολιτισμοῦ. Οἱ κάτοικοι, σσ. 46-53. Ἀθήνα 1982
Σιαμπανόπουλος	Κ. Ε. Σιαμπανόπουλος, Αἰανή. Ἱστορία-τοπογραφία-ἀρχαιολογία. Θεσσαλονίκη 1974
Schwyzer, Gr. Gr.	E. Schwyzer, Griechische Grammatik. I. München[5] 1977

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

34

GRECS ET ROMAINS À STUBERRA
Problèmes de romanisation

Fanoula Papazoglou

L'épigraphie de Stuberra compte à peine une trentaine d' inscriptions. Mais contrairement à ce qui se passe dans les autres villes macédoniennes, Stuberra ne nous a fourni jusqu' ici, presque exclusivement, que des documents officiels. Particulièrement nombreuses y sont les stèles éphébiques. Dès avant la guerre, N. Vulić avait publié trois stèles comportant six catalogues d'éphèbes[1]. En 1953, la fouille menée par Mme D. Todorović en a mis au jour quatre autres, lesquelles, publiées en langue slave dans une revue yougoslave, sont passées inaperçues hors de la Yougoslavie[2].

Les inscriptions éphébiques de Stuberra forment un ensemble tout à fait exceptionnel en Macédoine, autant par leur nombre et l'état de conservation, que par leur date et le nombre total des personnes qu'elles nous font connaître. Des onze listes éphébiques qui nous sont parvenues, seulement deux sont incomplètes et inutilisables pour l'enquête onomastique; les autres sont au contraire bien conservées, gravées avec soin et ne présentent presque pas des difficultés de lecture. Elles se situent à une époque relativement haute, entre le milieu du premier siècle de notre ère et les années vingt du second. A ces listes se joint une stèle hermaïque du IIIe siècle, élevée par trois éphèbes en l'honneur de leur éphébarque[3].

L'intérêt principal des inscriptions éphébiques de Stuberra réside dans

1. N. Vulić, *Spomenik* 71 (1931), no 343, de l'an 121/2, et *Spomenik* 98 (1948), no 388 (listes datées de l'an 74/5, 87/8 et 107/8), no 389 (listes de 74/5 et de 90/1).

2. D. Vuckóvić-Todorović, Styberra. Antičnoe poselenie v sele Čepigove, v okrestnostjach Prilepa. *Archaeologia Iugoslavica* 4(1963), p. 59-101, notamment p. 80 sq., pl. XIX, 33 (le début de l'inscription avec la date est cassé), p. 81, pl. XX (deux listes incomplètes, dont une datée de l'an 53/4, suivi d'une liste complète de l'an 50/5), p. 79 sq., pl. XIX, 32 (de l'an 116/7) et p. 68 sq., pl. VI, 11 (stèle hermaique de l'an 224/5).

3. Intéressantes sous plusieurs aspects (comme témoignage de la vie culturelle d'une cité macédonienne située aux confins nord-ouest du monde grec, par les informations qu'elles donnent sur la population de cette ville, sa structure ethnique et sociale, par les données relatives à la distribution d'huile au gymnase), les inscriptions éphébiques de Stuberra font l'objet de mon étude qui paraîtra dans la revue *Živa Antika* sous le titre de "Les listes éphébiques de Stuberra". Je renvoie à ce travail pour tous les détails (datation, corrections de lecture, etc.) qui ne peuvent être discutés dans cette courte communication.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

l'abondant matériel onomastique qu'elles fournissent. Elles comportent les noms de 279 personnes, toutes appartenant à la classe supérieure de la société stuberrienne[4]. Cette anthroponymie décèle un milieu purement grec. Sur 279 personnes, 22 seulement sont des citoyens Romains, les autres des pérégrins, et parmi ces pérégrins il n'y a que 13 jeunes hommes dont le nom ou le patronyme, ou bien les deux éléments de la formule onomastique, soient des noms indigènes[5], et 47 qui portent un nom ou un patronyme latin. Sur un total de 515 noms de pérégrins conservés, 434 sont grecs ou gréco-macédoniens. Les noms *Paramonos* et *Zoïlos* sont de beaucoup les plus fréquents (48, respectivement 31 attestations), viennent ensuite *Antigonos* (18), *Dionysios, Philippos* et *Philôn* (16), *Alexandros* (13), etc.

La mention du *conventus civium Romanorum* dans une inscription honorifique datant, selon toute probabilité, du milieu du Ier siècle de notre ère, montre qu'un groupe considérable de *negotiatores* italiques étaient venus, dès la période républicaine sans doute, s'installer à Stuberra[6]. Par leurs diverses activités, ces Romains contribuaient à la prospérité de la ville et faisaient sans aucun doute partie de l'élite stuberrienne. Aussi, le petit nombre d'éphèbes romains (22 sur 279) peut-il étonner. Pour l'expliquer, il nous faut tenir compte de la chronologie des catalogues qui montre que l'intégration des jeunes Romains dans la vie du gymnase se fit progressivement: la liste de l'an 50/1 présente 1 citoyen romain sur 30 personnes, celle de 121/2 en donne 5 sur un total de 9 personnes seulement. D'autre part, la disproportion entre pérégrins et Romains est influencé aussi par le fait que les deux longues listes de l'an 74/5, qui embrassent à elles seules la moitié de l'ensemble des éphèbes (134 personnes), comportent seulement 3 citoyens romains et que l'époque dont proviennent ces listes marque le commencement de l'expansion de la cité romaine en Macédoine sur une grande échelle. C'est de cette époque que datent les premiers cas de naturalisation de Stuberréens qui nous soient connus.

L'onomastique latine n'était pas limitée, on le sait, aux citoyens romains. Divers motifs pouvaient induire un Stuberréen à donner à son fils un nom latin: un mariage mixte, des liens d'amitié ou de parenté avec un Romain, la popularité d'un jeune homme romain, l'influence de l'enseignement, ou bien la propagande dynastique – j'ai en vue ici les noms, très rares en général, comme *Néron, Nason, Tibérios, Agrippas, Titos,* qui sont portés tous, à Stuberra, par des éphèbes de condition pérégrine. Normalement on empruntait un

4. Un tableau synoptique comportant les noms des citoyens romains et de toutes les personnes dont le nom présente un élément non-grec sera publié dans l'article cité dans la note précédente.

5. J'emploie le terme "indigène" pour désigner les noms qui ne sont ni proprement macédoniens (*Amyntas, Adaios*, etc.) ni grecs au sens large du mot (*Dionysios, Klearchos, Apollodôros*, etc.). Ce pouvaient être des noms brygiens, édoniens, péoniens, pélagoniens, illyriens ou thraces. Pour les noms grecs, je n'ai pas tenu nécessaire de publier le catalogue qui se trouve à la base de mes données statistiques.

6. Cf. N. Vulić, *Spomenik* 71(1931), no 501.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

praenomen ou un *cognomen*, les *praenomina* et les *cognomina* jouant le rôle de noms individuels dans la nomenclature romaine. Sur les 47 éphèbes dont les noms comportent des éléments latins, 30 ont comme nom ou patronyme un *praenomen* (*Loukios, Markos, Poublios*, etc.) ou un *cognomen* (*Primos, Gemellos, Maximos*, etc.).

Il en va autrement du gentilice. La nature même du gentilice et la fonction qu'il a dans la nomenclature romaine ne permet pas de supposer qu'un pérégrin aurait pu s'attribuer un tel nom arbitrairement. Or, un peu plus du tiers des éphèbes dont les noms de type grec (noms suivis de patronymes) comportent des éléments latins présentent des noms dont l'un ou les deux composants sont des gentilices. Voici ces 17 noms classés chronologiquement d'après les catalogues:

50/1	*Aimilios Loukiou*	87/8	*Loukios Helviou*
	Kassios Kointou	90/1	——
74/5	*Dikaios Petikiou*	107/8	*Neikolaos Kassiou*
	Helvios Lysimachou		*Paramonos Kassiou*
	Eulaios Petikiou		
	Roteilios Arridaiou	116/7	*Philôn Iouliou*
	Oualerios Paramonou		*Maximos Iouliou*
	Poublios Pompeiou		*Paramonos Aimiliou*
	Aimilios Aimiliou	121/122	——
	Loukios Loukretiou		
	Poudes Oueratiou		

La question à savoir comment un gentilice a pu devenir idionyme n'a pas été posée jusqu'ici, à ma connaissance. En effet, un nom comme *Philôn Iouliou*, ou *Maximos Iouliou*, semble au premier abord banal. Je ne distinguais pas moi-même ces noms de ceux du type *Loukios Paramonou* ou *Klearchos Gaiou*. Mais, en étudiant les listes éphébiques de Stuberra, je me suis apperçue qu'il y avait dans le même document (la liste de l'an 74/5) un *Dikaios Petikios* (ὁ καί Ῥοῦφος) et un *Dikaios Petikiou*, deux jeunes hommes donc, dont les liens à la famille des *Petikioi* était, selon toute évidence, différents. L'épigraphie de Stuberra nous présente en outre, à côté de l'éphèbe *Loukios Loukretiou* (liste de l'an 74/5), un *Loukios Loukretios Poudes*, magistrat en 98/9[7]. Ces rapprochements écartent l'hypothèse qu'il s'agirait de deux manières de désigner un citoyen romain. Ni *Dikaios Petikiou*, ni *Loukios Loukretiou*, ne pouvaient être des citoyens romains. Le système de dénomination romaine, avec gentilice héréditaire, diffère fondamentalement du système onomastique grec, qui

7. Voir le décret des Derriopes concernant le legs testamentaire de M. Ouettios Philôn, *Spomenik* 71 (1931), no 501, 11.26-27: ὁ ἐπιμελητὴς τῶν τῆς βουλῆς δηναρίων Λούκιος Λουκρήτιος Πούδης.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

repose uniquement sur les idionymes et ne connaît pas le nom de famille se transmettant de génération en génération. Les deux systèmes coexistaient dans le monde gréco-romain, sans qu'il y eut tentative de modifier le schéma grec sur le modèle romain. Ils se sont maintenus aussi longtemps qu'ont existé les deux principales catégories de la population libre des provinces. Dans le cas où un pérégrin obtenait la citoyenneté romaine, il abandonnait le système onomastique grec pour emprunter le mode romain; il ne modifiait pas son nom.

Comment expliquer alors la présence de gentilices dans les noms de pérégrins? Notons que le nombre de noms pareils dans les inscriptions de Stuberra ne permet pas d'y voir des exceptions ou des irrégularités fortuites. Il n'est pas sans importance également que ces noms apparaissent à une haute époque (la liste de 121/22 n' en contient pas) et qu'ils appartiennent tous à des familles d'immigrés et non à des Stuberréens naturalisés. Il me semble que l'explication de ce phénomène devrait être cherchée dans la dénomination des enfants nés de mariages mixtes, contractés entre des Romains et des pérégrins.

D'après le droit civil romain, un citoyen romain (homme ou femme) pouvait contracter deux sortes de mariage légitime: un *iustum matrimonium* ou *iustae nuptiae* avec une personne ayant le *ius conubii* (les Latins et les pérégrins pouvaient obtenir le *conubium* collectivement ou à titre personnel), et un *iniustum matrimonium* qui se conformait aux règles du *ius gentium* (d'où l'appellation *matrimonium ex iure gentium* que lui donne les modernes), avec une personne n'ayant pas ce droit[8]. Les enfants nés de *iustae nuptiae* héritaient le statut de leur père, ceux nés d'un *matrimonium ex iure gentium* suivaient la condition de leur mère. Les enfants nés de père citoyen romain et de mère pérégrine *cum conubio* étaient citoyens romains et soumis à la *patria potestas* du père, de même que les enfants d'une *civis Romana* et d'un pérégrin *cum conubio* étaient des pérégrins de plein droit, soumis aux normes du droit de la *civitas* de leur père[9]. Par contre, si un citoyen romain épousait une pérégrine

8. Pour les deux systèmes juridiques, le droit romain et le droit commun aux Romains et aux pérégrins, voir la remarque de Gaius, I, 1: *...populus itaque Romanus partim suo proprio, partim communi omnium hominum iure utitur.* E. Volterra, "L'Acquisto della cittadinanza Romana e il matrimonio del peregrino", *Studi in onore di E. Redenti*, II, 1950, p. 403 sq., nie l'existence du *matrimonium ex iure gentium*. Selon lui, il n'y aurait eu que deux sortes de mariages légitimes: le *iustum matrimonium* contracté entre des personnes jouissant du *ius conubii*, et le matrimoine entre pérégrins *(secundum leges moresque peregrinorum)*. Les enfants dont l'un des parents était pérégrin sans *conubium* seraient illégitimes, *spurii* et suivraient la condition de leur mère. J'adopte l'opinion de P. Meyer, *Der römische Konkubinat* (1895), p. 15,20 et 30 sq.

9. Gaius, I, 76: *nam... si civis Romanus peregrinam cum qua ei conubium est uxorem duxerit, si ut supra quoque diximus, iustum matrimonium contrahitur, et tunc ex his qui nascitur civis Romanus est et in potestate patris erit. Item, si civis Romana peregrino cum quo ei conubium est nupserit, peregrinus sane procreatur, et is iustus patris filius est, tamquam si ex peregrina cum procreasset.* Naturellement, la contraction d'un *conubium* n'était pas conditionnée que par le statut juridique des parties contractantes. Le mariage légitime était interdit entre des consanguins, entre des parents par adoption, avec des impuberes, avec des personnes *alieni iuris* sans la permission du *pater familias*, etc. Pour le sujet qui nous occupe, la condition juridique seule importe.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

sans *conubium*, les enfants étaient des pérégrins comme la mère. Ce n'étaient pas des *spurii*, mais des *iniusti patris liberi*, qui ne pouvaient hériter ni le *nomen* ni la fortune de leur père. De la même manière, les enfants nés d'une citoyenne romaine et d'un pérégrin sans *conubium* auraient dû suivre la condition de leur mère et être citoyens romains. Mais dans ce cas la règle du *ius gentium*, selon laquelle *ex eis inter quos non est conubium qui nascitur... matris condicioni accedit*, ne valait pas. Une loi spéciale, du Ier siècle avant notre ère, (la *lex Minicia)* prescrivait que l'enfant sera toujours pérégrin si l'un de ses parents était pérégrin sans *conubium*[10]. Ainsi, des quatre variantes de mariages mixtes – père Romain, mère pérégrine, avec ou sans *conubium*, et mère Romaine, père pérégrin, avec ou sans *conubium* – seulement la première, celle où un citoyen romain épousait une pérégrine jouissant du *ius conubii*, donnait naissance à une progéniture romaine. Dans tous les autres cas, les enfants étaient de condition pérégrine.

Il n'est pas nécessaire d'insister sur le fait que les mariages entre citoyens romains et pérégrins ne devaient pas être rares dans la haute société stubérienne à laquelle se rapportent nos inscriptions. Rien de plus naturel que de supposer qu'un Romain domicilié à Stuberra se soit marié avec la fille d'un notable du pays[11]. Prenons, par exemple, Loukios Loukretios et supposons qu'il a contracté un mariage *iniustum* avec une jeune fille ne jouissant pas du *conubium*. Le fils né d'un tel matrimoine sera forcément de condition pérégrine. N'appartenant pas à la gens des *Lucretii*, il ne saurait être lui-même un *Lucretius*. Comment s'appellera-t-il officiellement? Comme nom propre il aurait pu hériter le nom de son grand-père maternel, mais comment aurait-il pu formuler son patronyme autrement que par *Loukretiou?* Car il était bien un fils légitime de Loukios Loukretios. Dans le cas inverse du mariage d'une Romaine et d'un pérégrin avec *conubium*, le fils ne pouvait-il prendre le gentilice de sa mère comme nom individuel? *Helvios Lysimachou* ne serait-il pas le fils d'une *Helvia* et d'un *Lysimachos? Aimilios Paramonou*, celui d'une *Aimilia* et d'un *Paramonos?* Ainsi s'expliquerait peut-être aussi l'étrange formule *L. Sextilius Sextili fi. Pudens* qui désigne dans un diplôme militaire un soldat

10. Gaius, I, 78: *Quod autem diximus, inter civem Romanam peregrinumque nisi conubium sit, qui nascitur peregrinus esse, lege Minicia cavetur, id est ut si is quidem peregrini parentis conditione sequatur, eadem lege enim ex diverso cavetur ut, si peregrinam cum qua ei conubium non sit uxorem duxerit civis Romanus, peregrinus ex eo coitu nascitur. Sed hoc maxime casu necessaria lex Minicia: nam remota ea lege diversam conditionem sequi debebat, quia ex eis inter quos non est conubium qui nascitur iure gentium matris condicioni accedit.* Voir le commentaire de Fr. De Zulueta, *The Institutes of Gaius*, II (1953), p. 30-33, et l'article de W. Kunkel dans la *RE*, XIV (1930), 2259 sqq., s. v. Matrimonium. Selon Kunkel, la *lex Minicia* serait du Ier siècle avant notre ère.

11. R. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri* 332 B.C. – 640 A.D. (1955[2]), p. 106, fait remarquer que les mariages entre femmes pérégrines et hommes Romains étaient plus rares que ceux entre Romaines et pérégris. Les enfants de ces *iniustra matrimonia* étaient de condition peregrine et portaient des noms pérégrins.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

originaire de Stobi. Né d'um *iniustum matrimonium*, *Pudens* ne serait devenu *Sextilius* qu'à la suite de son service militaire[12].

Evidemment, l'hypothèse que je formule ici devra être verifiée sur une documentation plus ample, de la Macédoine et des autres provinces grecques. Mais pour le moment, je ne vois pas comment on pourrait autrement expliquer cet écart de la règle qui fait du gentilice la marque du citoyen romain, dans une société et à une époque où coexistaient sur un pied d'égalité citoyens romains et citoyens pérégrins. Quoi qu'il en soit, la question de la nomenclature des enfants nés de mariages mixtes méritait, me semble-t-il d'être posée.

12. Pour un nouveau exemple de filiation par gentilice de Stobi, cf. le diplôme militaire de Drobeta, *ZPap Epigr* 56 (1984), p. 266 sqq.: *Ulpio Ulpi f. Herculano Stobis*. On trouvera *ibid.*, p. 276, n. 56 d'autres exemples tirés de diplômes militaires accordés à des soldats originaires de Thessalie, de Ratiaria, de Syrie, d'Afrique et de Pamphylie.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

35

FOURTH CENTURY TREATIES AND THE LEAGUE OF CORINTH OF PHILIP OF MACEDON

S. Perlman

I

It may very well be that Aristotles' reference in the *Politics*[1] to the capacity of the Greeks to govern other peoples, if they only could achieve political unity is an expression of the philosopher's approval of the policy of Philip II in Greece and of the settlement achieved in the League of Corinth. Isocrates was more direct and straightforward. In the *Philippus* he advised Philip to establish peace in Greece, but not to impose monarchical rule on the Greek *poleis;* the Macedonian king should bestow benefactions on the Greeks and gain their goodwill; he should follow the traditional ways appropriate in relations among the Greek states in order to reconcile them among themselves and then turn his attention from them to Asia[2]. Though Philip certainly did not follow every suggestion made by Isocrates, he did not seek to subdue the Greek *poleis* to his monarchical rule.

I suggest that the Macedonian king made good use of the hitherto prevailing practices in inter-state relations which had become sanctioned by tradition in the Greek world; adherence to these diplomatic practices was one of the ways to make a king acceptable and, perhaps, reduce the psychological barrier between hegemonic leadership of a Macedonian king and the Greek city-states.

This can best be seen by examination of Common Peace treaties and of changes in symmachy agreements as well as in treaties with single rulers in the fourth century B.C. I suggest that on this background we shall be able to understand better Philip's diplomacy in Greece and evaluate the place of the League of Corinth in the history of Greece. As is well known the League of Corinth has been subject of research by modern scholars and its legal, political

1. 7.7.3., 1327b 29-33. cf., 4.11.19. 1296a 37-b2. See also H. Kelsen, "The Philosophy of Aristotle and the Hellenic Macedonian Policy", *International Journal of Ethics*, 48, 1937/8, 1-64.

2. See my "Isocrates' "Philippus" – a Reinterpretation", *Historia*, 6, 1957, 306-317, reprinted in S. Perlman, ed., *Philip and Athens (= P. and A.)*, Cambridge, 1973, 103-115.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

and historical aspects have been carefully examined. Though the conclusions reached contain many variations it seems to me that three main trends can be distinguished: U. Wilcken maintained that Common Peace was an integral part of the Symmachy established by Philip[3]; W. Schwahn and others came to the conclusion that the Common Peace and the Symmachy agreements were two entirely separate treaties[4]; A. Heuss on the other hand, saw the League of Corinth as an organization based on the Common Peace idea only[5]. The re-examination of inter-state agreements in the fourth century B.C. will show that the clear distinctions between various types of agreements became blurred and how the various elements were embodied in the League of Corinth.

II

The King's Peace, of 386 B.C., the first *Common Peace*[6], included a clause guaranteeing its implementation and a provision for its maintenance and observation. The Persian King and those of the participating *poleis* willing to do so, would join against any state that would not accept the Peace and would give help to the προστάται τῆς εἰρήνης to guard and preserve the peace[7]. Isocrates was right when he called the Persian King φύλαξ τῆς εἰρήνης[8]. Moreover, it may be concluded from the definition of the terms of the Common Peace in the charter of the Second Athenian Confederacy that the Common Peace also included a provision, guaranteeing the territorial possessions of the contracting states and perhaps even the preservation of the internal peace within the Greek city-states[9].

Still, the King's Peace was criticized not very long after its ratification, because it was a decree imposed on the Greeks by the Persian King: προστάγματα καὶ μὴ συνθῆκαι was the outcry of Isocrates[10]. Moreover, the King's Peace was thought to have failed, because it did not safeguard internal

3. U. Wilcken, "Philip II von Makedonien und die Panhellenische Idee", *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Philologisch-Historische Klasse, 1928, XVIII, pp. 291-318 = *P. and A.*, pp. 179-206.

4. W. Schwahn, "Heeresmatrikel und Landfriede Philipps von Makedonien", *Klio*, Beiheft 21, 1930.

5. A. Heuss, "Stadt und Herrscher des Hellenismus in ihren Staats- und Völkerrechtlichen Beziehungen", *Klio*, Beihelf. 39, 1937, p. 155 and his Antigonos Monophthalmos und die griechischen Städte, *Hermes*, 73, 1938, 133-194. For the views of A. Momigliano see *Filippo il Macedone, Saggio sulla Storia Greca del IV Secolo A.C.*, Firenze, 1934, pp. 161-166. and his article "La KOINH EIPHNH dal 386 al 338 A.C.", *RFIC.*, n.s. 12, 1934, 482-514 (= Terzo Contributo, I, Roma, 1966, 393-419).

6. H. Bengtson, *Die Staatsverträge des Altertums*, II, 1962 (= *SVA.*, II), Nr. 242.

7. Xen. *Hell.*, 5, 1, 31; 36. Diod., 14, 110, 3; Plut., *Ages.*, 23, 1.

8. Isocr., 4 *(Panegyricus)*, 175.

9. *SVA.*, II, Nr. 257 = Tod 123, 10-15, if this is the meaning of ἡσυχίαν ἄγειν as compared with 20-21 πολιτευομένῳ πολιτειαν ἣν ἂν βούληται.

10. Isocr., 4 *(Panegyricus)*, 176.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

peace within the *polis* and because it caused violent changes of constitution and even the imposition of tyrants and harmosts within the Greek city-states themselves[11].

III

The decree of Aristoteles establishing the Second Athenian League in 377 B.C.[12] contained –as has been indicated– an attempt to improve on the Common Peace of 386 B.C. Freedom and autonomy –on the basis of the King's Peace– were guaranteed; but special provision was also made for freedom from garrisons and for freedom of choice of the constitution[13], though it is, at least, doubtful whether this could be an effective step for the prevention of internal upheavals. The Second Athenian Confederacy was not a Common Peace, but it was a hegemonic symmachy which also incorporated the main tenets of the Common Peace.

IV

Symmachy was not really a peace treaty, as the Corinthias rightly told the Thebans during negotiations in 366 B.C., but an "exchange for war"[14]. Let us, therefore, examine Common Peace treaties, concluded during the period between the King's Peace and Philip's League of Corinth, and see to what extent they provided not only for the preservation of the Peace among the states, but also for the maintenance of internal freedom and peace in the *polis*.

The Common Peace of 375/4, though initiated by the Persian King, was established by the Greeks themselves[15] on the basis of peace between Athens and Sparta and the recognition of the Second Athenian Confederacy. It provided for the appointment of special agents -ἐξαγωγεῖς- who were entrusted with the evacuation of garrisons. The Common Peace of 371 at Sparta[16] provided not only for the withdrawal of harmosts and the disbanding of all military forces, but also contained a clause which allowed for a voluntary decision to be taken by any participating city to join action against the infringement of the peace and to help the injured state.

The Common Peace of 371 at Athens[17], which was called by the Athenians on their own initiative contained the same guarantee clause as its predecessor.

11. *Id., ibid.*, 115-118.
12. *SVA.*, II, Nr. 257 = Tod 123.
13. 19-23: ἐξεῖναι αὐτῷ ἐλευθέρῳ ὄντι καὶ αὐτονόμῳ, πολιτευομένῳ πολιτείαν ἣν ἂν βούληται,...
14. Xen., *Hell.*, 7, 4, 10.
15. *SVA.*, II, Nr. 265; Diod., 15, 38, 1-4.
16. *SVA.*, II Nr. 269; Xen., *Hell.*, 6, 13, 18.
17. *SVA.*, II, Nr. 270; Xen., *Hell.*, 6, 5, 1-3.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

only now it was made strictly compulsory. The Athenian decree of 368 B. C. honouring Dionysius I and his sons is proof enough that "King's Peace" has become by now a generic name only and does not even imply participation or involvement on the part of the Persian King[18].

The Common Peace treaty concluded after Mantinea (362/1), probably directed against the Persian King[19], provided that the participants would act in common against any attack, or attempt at the dissolution of the peace. It is, therefore, worth noticing that Diodorus calls it κοινὴ εἰρήνη καὶ συμμαχία, though it was a single agreement[20]. It seems, then, that there developed within the Common Peace stronger safeguarding and preservation clauses, which were more akin to those usually contained in symmachy agreements.

V

On the other hand, there are a number of instances, in which clauses providing for inner stability by guaranteeing against the overthrow of constitutions existing at the time, are included in symmachy agreements. This applies not only to the treaty between Athens and Julis (362/1 B.C.) which was imposed by Athens[21], but also to the symmachy agreement between Athens, Arcadia, Achaea, Elis and Phleius (362/1 B.C.)[22]. Democracy prevailed at that time only in Phleius[23]; still, the treaty contained a clause against the overthrowing of the existing constitutions and the imposition of a different regime, though it may be assumed, that Athens would have probably preferred democratic constitutions in all the states. Another instance is the inclusion of a similar clause in the perpetual symmachy between Athens and the Thessalians in 361/0 B.C.[24], in which help is promised against the subversion of the Thessalian *koinon* and *archon* and of Athenian democracy.

Thus, on one hand, there is evidence for the development of reciprocal guarantee clauses in Common Peace treaties, and, on the other hand, for the development of clauses within symmachy treaties, guaranteeing against subversion or forceful change of existing constitutions.

VI

From the beginning Philip was careful to take account of Greek sensibilities in his relations with the *poleis*. The first symmachy, concluded by

18. Tod, Nr. 133, 23-25, refers to the Common Peace of 371 as τῇ βασιλέως εἰρήνῃ ἣν ἐποιήσαντο Ἀθηναῖοι καὶ Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες.

19. *SVA.*, II, Nr. 292 = Tod, 145.

20. Diod., 15, 89, 1.

21. *SVA.*, II, Nr. 289 = Tod, 142, esp. 63-66 and 71-79.

22. *SVA.*, II, Nr. 290 = Tod, 144, 24-35.

23. Cf. Xen., *Hell.*, 5, 3, 16 and 7, 1, 43; 7, 4, 15.

24. *SVA.*, II, 293 = Tod 147, 16-19; 26-29.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Philip with the Chalcidians (357/6 B.C.)[25], was sanctioned by Delphi and the sanction was made part of the treaty. After the withdrawal of Phalaecus and the surrender of the Phocians in 346 B.C., Philip consulted the Amphictyonic Council, though it certainly did not act against his will[26].

The peace of Philocrates[27] was a symmachy treaty, though the Athenians would have preferred a treaty of peace only or, as their amendment in 343 B.C. suggested, a Common Peace. What is of special interest for my thesis is, that the provisions of the peace of Philocrates extended to Philip's allies and his descendants; moreover, the proposed Athenian amendment in 343 B.C. was to establish a Common Peace, which would also provide a safeguarding clause binding on all participants to defend any state which was attacked[28].

Thus, by the time Philip was ready for an over-all settlement in Greece the various experiments for adapting, combining and widening the Common Peace and symmachy treaties had already been discussed and tried, even in negotiations with Philip.

VII

The League of Corinth[29] was built on separate arrangements and treaties from before and after the battle of Chaeronea[30]. It contained both the freedom and autonomy clause and the provision for help to the injured state in case of breach of peace[31]. We are now in position to understand better the provisions which were regarded as contrary to Common Peace. The prohibitions to make changes in constitutions[32] was in line with the anti-subversion clauses and with the attempts to prevent internal instability.

The inclusion of Philip's descendants was in line not only with the terms of the Peace of Philocrates, but also with the provisions of treaties with single rulers, e.g. with Dionysius of Syracuse or Leucon of Bosporus and with honours bestowed on single rulers[33]. The use made by Philip of the synedrion of the League of Corinth was not unlike that made of the Amphictyonic Council. It has been suggested that the officers in charge of common safety – οἱ

25. *SVA.*, II, 308 = Tod 158.

26. Diod., 16, 59, 4 with Dem., 19, 50.

27. *SVA.*, II, 329.

28. Hegesippus, *On Halonnesus*, (Ps. Dem., 7), 30-31. The allies on both sides swore the oaths.

29. H.H. Schmitt, *Die Staatsverträge des Altertums*, III, München, 1969, (*SVA.*, III), No. 402-403 = Tod 177.

30. C. Roebuck, "The settlement of Philip II in 338 B. C.", *CP.*, 43, 1948, 73-92 = *P. and A.*, 209-218.

31. Tod, 177, 17-20; *On the Treaty with Alexander*, (Ps. Dem., 17), 15.

32. Tod, 177, 11-13.

33. *SVA.*, II, 280 (367 B.C.) = Tod 136, 7-12; *SVA.*, II, 306 (357 B.C.), 30-31, Tod, 91 (Athens honours Archelaus of Macedonia: 407-6 B.C.) 31-38 and cf. also Tod, 163 and 167. Honours: Tod, 139; 143; 150; 170; 173; 183.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ἐπὶ τῇ κοινῇ φυλακῇ τεταγμένοι- were probably probouloi of the synedrion[34]. Not only Philip, but Alexander, Antipater and their successors were careful to give the synedrion a share in making the decisions[35], though it is doubtful whether these could be reached against the will of the hegemon. Philip's prerogatives as hegemon were in line with the expectations of Isocrates on hegemony by a Greek state which is based on and justified by bestowal of benefits on the participating states[36].

VIII

Seen on the background of multilateral treaties on one hand and treaties between a *polis* and a single ruler on the other, it seems that the provisions of the League of Corinth were not contrary to the concepts of freedom and autonomy as embodied in Common Peace treaties in the fourth century. Moreover, the exact boundaries between Common Peace and Symmachy treaties were blurred by now and Philip was careful to act according to traditions of Greek diplomacy, so as not to create the impression that he aimed at imperial hegemony, or monarchic rule in Greece. Philip's great diplomatic skill was not in innovation, or imposition of new forms of inter-state relations in Greece; it was rather in using those forms which developed in Greece and became sanctioned by tradition in order to achieve not only acceptance into the world of the Greek city-states, but also in order to gain the position of leader of Common Peace and of the expedition against Asia. The League of Corinth was successful not solely because it was based on the military force of the Macedonian King, but also because it was a Greek inter-state treaty the benefits and drawbacks of which the Greeks were able to understand and to evaluate from experience. The proof of its success was in its renewal by Alexander and by his successors. The majority of the Greek states probably saw in the League of Corinth συνθῆκαι καὶ μὴ προστάγματα.

Tel-Aviv University

34. G.T. Griffith in N.G.L. Hammond and G.T. Griffith *A History of Macedonia* II, Oxford, 1979, pp. 641-643.

35. a) Diod., 17, 14, 1-4; cf. Arr., 1, 9; Justin., 11, 3, 8-10. b) Diod., 17, 73, 5; Q. Curtius, 6, 1 19.

36. Isoc., 4 *(Panegyricus)*, 22; 80; 8 *(On the Peace)*, 142; 5, *(Philippus)*, 154, cf. 20; ***Answer to Philip's Letter*** (Ps. Dem., 11), 3; *Speusippus' Letter*, 3.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

36

ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ «ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΤΑΦΟ ΤΗΣ ΒΕΡΓΙΝΑΣ» (ΤΟΥ ΡΩΜΑΙΟΥ)

Φ. Μ. Π έ τ σ α ς

Μισός αἰώνας σχεδόν πέρασε ἀπό τότε πού ἄρχισαν οἱ ἑλληνικές ἀνασκαφές στή Βεργίνα μέ τή διεύθυνση τοῦ καθηγητοῦ Κωνσταντίνου Ρωμαίου. Θά εἶναι συμπληρωμένη ἡ πεντηκονταετία ἴσως, ὅταν θά ἔχουμε τό προσεχές Συμπόσιό μας γιά τήν Ἀρχαία Μακεδονία. Θά ἤθελα νά θυμίσω τήν ἐπέτειο, γιατί θά πρέπει ν' ἀρχίσει ἀπό τώρα ἡ ἑτοιμασία μας γιά νά τή γιορτάσουμε. Δέν εἶναι ἁπλῶς ἕνας σταθμός στήν ἀνασκαφική ἔρευνα τῆς Βεργίνας, ἀλλά σταθμός — μᾶλλον ταιριάζει νά πῶ ἀφετηρία— στήν ἔρευνα τῆς ἐλεύθερης Μακεδονίας καί γενικότερα τῆς Βορείου Ἑλλάδος, ἀπό Ἕλληνες ἀνασκαφεῖς, καθηγητάς καί ἀποφοίτους τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης μετά τήν ἵδρυσή του τό 1926.

Εἶναι γνωστό βέβαια, ὅτι τήν ἀρχαιολογική ἔρευνα τῆς Μακεδονίας ἄρχισε ἡ Ἑλληνική Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία ἀμέσως μετά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας ἀπό τούς Τούρκους. Ἀλλά καί οἱ κάπως συστηματικότερες ἀνασκαφές, τοῦ Γεωργίου Οἰκονόμου στήν Πέλλα (1913-14) καί τοῦ Στρατῆ Πελεκίδη στήν Ἔδεσσα (1922-23) καί ἄλλες μικρότερες ἤ εὐρύτερες καί συστηματικές σκαφικές ἔρευνες στή Θεσσαλονίκη καί ἀλλοῦ, ἐμποδίστηκαν ἀπό τίς ἐθνικές περιπέτειες τῶν πολέμων, ἀπό τίς συνέπειες τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς κλπ. Οἱ ἀνασκαφές ἐξ ἄλλου τοῦ Γ. Σωτηριάδη στό Δῖον, ἀπό τό 1928, σταμάτησαν κι αὐτές ὕστερα ἀπό τέσσερες ἀνασκαφικές περιόδους.

Μέ αἴσιους οἰωνούς ἄρχισαν οἱ ἀνασκαφές τῆς Βεργίνας, ἀλλά καί αὐτές τίς διέκοψε ὁ πόλεμος τήν 28η Ὀκτωβρίου 1940. Ἄρχισαν κάπως ἔτσι: Μιά Παρασκευή τοῦ Σεπτεμβρίου 1937 (περνοῦσα τότε ἀπό τό τρίτο στό τέταρτο ἔτος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς) μέ κάλεσε ὁ καθηγητής Κ. Ρωμαῖος καί εἶπε:

— Αὔριο (Σάββατο), νά κατεβεῖς στό Σταθμό (τό σιδηροδρομικό), ἐκεῖ θά συναντήσεις καί τόν Ἀντώνη τόν Παπαγιάννη καί τόν Ἀπόστολο Κοντογιώργη[1] (τεχνίτη συγκολλητή), νά πᾶτε στή Βεργίνα, τήν Κυριακή νά

1. Καί ὁ τότε φοιτητής, μετέπειτα λαμπρός ἐκπαιδευτικός, Ἀντώνης Παπαγιάννης, καί ὁ τεχνίτης Ἀπόστολος Κοντογιώργης, δέν ὑπάρχουν πιά. Ταιριάζει νά τούς θυμηθοῦμε σ' αὐτή τήν τελευταία εὐκαιρία ἀναδρομῆς στήν πρώτη ἀρχή τῶν ἑλληνικῶν ἀνασκαφῶν στή Βεργίνα.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

βρῆτε ὡς 30 ἐργάτες καί τή Δευτέρα ἀρχίστε καί θά ρθῶ καί ἐγώ.

Ἔτσι κι ἔγινε. Ἔτσι σεμνά καί ἥσυχα ξεκίνησαν καί συνεχίστηκαν οἱ ἀνασκαφές στή Βεργίνα μέ τόν Ρωμαῖο φωτεινό ὁδηγό καί μέ πολλούς μαθητευόμενους βοηθούς, πού, ἐπώνυμοι ἤ ἀνώνυμοι, δούλεψαν καί δουλεύουν τήν ἀρχαιολογική ἔρευνα τῆς Μακεδονίας καί τήν ἐκπαίδευση, ἀπό τότε ὡς τίς μέρες μας. Εἶναι οἱ πρῶτοι γεννημένοι ἤ φωτισμένοι καί, θά ἔλεγα, ἀφοσιωμένοι στή Μακεδονία. Ἡ Βεργίνα ἦταν τό Σχολεῖο, ἡ Μέκκα τῆς Μακεδονικῆς ἀρχαιολογίας.

Ὡς χρονολογία ἐνάρξεως τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τάφου καί τοῦ ἀνακτόρου ἀναφέρεται συνήθως ὁ Μάρτιος τοῦ 1938[2]. Ἡ πρώτη ἀνασκαφική περίοδος τοῦ Σεπτεμβρίου 1937 δέν ἀναφέρεται, γιατί ἐμποδίστηκε ἀπό τόν βροχερό καιρό καί περιορίσθηκε τελικά μόνο σέ ἐπιφανειακό καθαρισμό τοῦ χώρου τοῦ ἀνακτόρου, πού ἦταν λόγγος, σέ ἐπισήμανση καί παρακολούθηση τῶν τάφρων τῶν γαλλικῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Heuzey, πού δύσκολα διακρίνονταν, σέ προετοιμασία τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τάφου καί σέ ἐπιφανειακές προανασκαφικές ἔρευνες τῆς περιοχῆς μέσα καί γύρω στή Βεργίνα καί στά Παλατίτσια. Αὐτά μένουν ἐντελῶς ἀμνημόνευτα καί δέν εἶναι ἴσως ἄσκοπο νά σημειωθοῦν μιά φορά.

Οἱ μεγαλύτερες ἀνασκαφικές καί ἄλλες ἐργασίες στόν τάφο ἔγιναν κυρίως τόν Μάρτιο τοῦ 1938 καί συμπληρώθηκαν κατά τίς ἀνασκαφικές περιόδους τοῦ Ὀκτωβρίου 1938, Μαρτίου 1939 καί Ὀκτωβρίου 1940, παράλληλα μέ τήν ἀνασκαφή τοῦ ἀνακτόρου. Ὁ Ρωμαῖος, ἐκτός ἀπό τίς εἰδήσεις στά Χρονικά τῶν ἀρχαιολογικῶν περιοδικῶν, πρόλαβε νά δώσει, πρίν μᾶς γονατίσουν ὅλους τά δεινά κατοχῆς, μιά «συνοπτική ἔκθεση», ὅπως τή λέει, στό *Μακεδονικό Ἡμερολόγιο* τοῦ 1940 (τοῦ Σφενδόνη), ἀλλά δέν ἔπαψε φυσικά ν' ἀναδεύει στό φωτισμένο μυαλό του καί τό θέμα τοῦ «Μακεδονικοῦ τάφου τῆς Βεργίνας» σ' ὅλη τήν περίοδο τῆς κατοχῆς καί ὡς τό 1950, μέ τή βοήθεια τῶν φωτογραφιῶν καί τῶν σχεδίων τοῦ Χρήστου Λεφάκη, στό ὑπερφορτωμένο καί στενόχωρο γραφεῖο τοῦ σπιτιοῦ στό Κουκάκι τῆς Ἀθήνας.

Τά χρόνια ἦταν δύσκολα. Οἱ βιβλιοθῆκες κλεισμένες ἤ δυσπρόσιτες, ἡ συγκοινωνία στήν Ἀθήνα προβληματική καί τά μάτια τοῦ Ρωμαίου ὅλο καί ἀδυνάτιζαν πιό πολύ, σχεδόν δέν ἔβλεπε πιά. Τό πνεῦμα τοῦ Ρωμαίου ἦταν ἀκέραιο καί ἀσταμάτητο ὡς τά τελευταῖα του, ἀλλά οἱ σωματικές ἀδυναμίες δέν εἶναι πάντοτε δυνατό νά ὑπερνικηθοῦν καί ἡ τελική μελέτη καί δημοσίευση τοῦ τάφου τῆς Βεργίνας, πού πραγματοποιήθηκε ἐπί τέλους μέ πολλές δυσκολίες τό 1951 στήν Ἀθήνα (ἔκδοση τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν)[3] φέρει τά σημάδια καί τῆς μεγαλοφυίας του, ἀλλά καί τῶν φυσικῶν ἀδυναμιῶν τῆς ὄρασής του καί τῆς προχωρημένης ἡλικίας του.

Χαρακτηριστικές ἀτέλειες παρουσιάζονται: Στή σελ. 13 κέ., ὅπου

2. Ἔτσι π.χ. στά *Μακεδονικά* Ι (1940), σ. 485 (Χ. Μακαρόνας).
3. Κ.Α. Ρωμαίου, *Ὁ μακεδονικός Τάφος τῆς Βεργίνας*, Ἀθῆναι 1951.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ὁ Ρωμαῖος θέλησε νά δώσει κατάλογο τῶν μακεδονικῶν τάφων μέ τή χρονολογική σειρά πού τούς γνωρίσαμε. Εἶναι φανερό ὅτι γράφει ἀπό μνήμης πολλά ἤ ἀντλεῖ (ὄχι πάντοτε μέ ἀκρίβεια) ἀπό τίς σημειώσεις του, τίς ὁποῖες ὑπό ἄλλες συνθῆκες δέν θά παρέλειπε νά συμπληρώνει μέ νέα ἀναδρομή στίς πηγές καί στά βοηθήματα. Ἐκτός ἄλλων ὁ Delacoulonche π.χ. φέρεται ὅτι «λίγο μετά τό 1855 περιεργάστηκε τούς τόπους...» κλπ., ἐνῶ ὁ Delacoulonche πράγματι συνεργάστηκε μέ τόν Heuzey στήν πρώτη περιοδεία του τό 1855. Τό ἡμερολόγιο τοῦ Delacoulonche ἀρχίζει ἀπό τίς 4 Σεπτεμβρίου καί φθάνει στίς 22.12.1855, δηλαδή περίπου μέσα στόν ἴδιο χρόνο τῆς πρώτης περιοδείας τοῦ Heuzey, μέ τόν ὁποῖο ἁπλῶς μοιράσθηκαν τόν τόπο μόνο γιά τή δημοσίευση: ὁ ἕνας πῆρε τήν νοτίως τοῦ Ἀλιάκμονος περιοχή[4] καί ὁ ἄλλος πῆρε le berceau de la puissance macédonien, μεταξύ τοῦ Ἀλιάκμονος καί τοῦ Ἀξιοῦ[5] (ἀργήσαμε νά μάθουμε ὅτι τό πρῶτο λίκνο τῶν Μακεδόνων ἦταν πράγματι νοτίως τοῦ Ἀλιάκμονος, ἡ γενεά μας τό χρωστάει στόν καθηγητή N.G.L. Hammond).

Στο ἴδιο σημεῖο γράφει ὁ Ρωμαῖος ὅτι ὁ Delacoulonche βρῆκε καμαρωτό τάφο «στήν τοποθεσία Κουφάλοβο», ἐνῶ ὁ Delacoulonche εἶχε γράψει ὅτι ὁ τάφος βρίσκεται σέ ἀπόσταση 3/4 τῆς ὥρας ἀπό τήν Πέλλα «sur la route de Cofalovo», πού εἶναι τά σημερινά Κουφάλια, ὄχι βέβαια «τοποθεσία», ἀλλά οἰκισμός, τρεῖς οἰκισμοί τότε καί τώρα κωμόπολη.

Σημειώνει ἀμέσως ἔπειτα, μέ χαρακτηριστική ἐντιμότητα, ὁ Ρωμαῖος: «Δέν εἶδα τή δημοσίευση μέ τό ἀναφερόμενο, εἰς Mission σ. 251, σχέδιο τοῦ μονοθάλαμου τάφου». Μόνο πού τό σχέδιο δέν εἶναι «τοῦ μονοθάλαμου τάφου», ἀλλά τῆς κλινόμορφης σαρκοφάγου. Αὐτά σάν παράδειγμα τῶν ἀτελειῶν στήν Εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου. Ὁ τάφος πρός Κουφάλοβο μόνο τελευταῖα ξαναβρέθηκε, ὅπως πληροφοροῦμαι.

Τό ἀρχιτεκτονικό μέρος τοῦ τάφου τῆς Βεργίνας μελετήθηκε ὑποδειγματικά, μέ τή γνωστή ἀγάπη τοῦ Ρωμαίου στή δουλειά του, ἀλλά, γιά τούς ἴδιους λόγους, καί δῶ ξέφυγαν μικρά, ὄχι ὅμως ἐντελῶς ἀσήμαντα λάθη.

Στή σελ. 15 π.χ. μιλάει γιά «μονόλιθους ἡμικίονες», ἐνῶ ἀποτελοῦνται ἀπό 4-5 κομμάτια ὁ καθένας, καί παρέλειψε νά σημειώσει ὅτι ὄχι μόνον «τά θυρόφυλλα, οἱ παραστάδες καί τά δύο ὑπέρθυρα», ἀλλά καί τά κατώφλια μέ τό ἀντίθημά τους εἶναι μαρμάρινα (ὅπως τό λέει πράγματι στή σελ. 26). Ἐξ ἄλλου δέν εἴχαμε παρατηρήσει τότε ὅτι τά κιονόκρανα τῶν ἡμικιόνων εἶναι ἀπό ἕνα τρίτο ὑλικό, πού δέν εἶναι οὔτε μάρμαρο ξενόφερτο οὔτε ντόπιος πῶρος, ἀλλά ἕνα εἶδος ἀμμόπετρας, ἀσβεστολιθικός τόφος. Εἶναι τό ὑλικό πού συναντοῦμε στίς οἰκοδομές τῆς Πέλλας καί προέρχεται ἀπό τά λατομεῖα τῆς περιοχῆς. Τό ὑλικό τοῦτο προσφέρεται καλύτερα ἀπό τόν πῶρο γιά ψιλοδουλειά, ἦταν ὅμως καί τά κιονόκρανα καλυμμένα μέ κονίαμα καί γι' αὐτό ἴσως δέν παρατηρήθηκε ἡ διαφορά τοῦ ὑλικοῦ[6].

4. Ὅθεν ὁ τίτλος: *Le mont Olympe et l'Acarnanie.*
5. Ὅπως χαρακτηρίζεται ἡ περιοχή στόν τίτλο τοῦ *Mémoire.*
6. Φ. Πέτσας, *Ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων*, σελ. 32, σημ. 1.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Ἡ πρόσοψη τοῦ τάφου περιγράφεται στή σελ. 18 κἑ. σάν «κολλημένη» καί ἀσύνδετη μέ τόν πίσω τοῖχο, ὅπως εἶναι πράγματι, ἀλλά στά δημοσιευμένα σχέδια τοῦτο δέν εἶναι σαφές. Σχέδια πέτρα τήν πέτρα —τοῦ τοίχου καί τῆς προσόψεως— θά ἔκαμαν περισσότερο φανερό τό τί ἀκριβῶς συμβαίνει μέ τούς ἁρμούς χωρίς ἀντιστοιχία, καί πῶς ἐξηγεῖται, ἐκτός τῶν ἄλλων, πού μέ ὀξυδέρκεια παρατήρησε ὁ Ρωμαῖος, τό ὅτι οἱ ἀποστάσεις τοῦ θυρώματος ἀπό τούς ἑκατέρωθεν ἡμικίονες εἶναι ἄνισες, ἡ μεγαλύτερη δεξιά. Ἡ πρόσοψη ἑτοιμάσθηκε ἰδιαίτερα καί κόλλησε σάν «χαλκομανία», ὅπως λέγαμε παλαιότερα, στόν τοῖχο τῆς προσόψεως, ἀντίθετα μέ τήν διώροφη πρόσοψη τοῦ μεγάλου τάφου τῶν Λευκαδιῶν π.Χ., ὅπου ἡ πρόσοψη εἶναι συμφυής μέ τόν πίσω της τοῖχο τοῦ προθαλάμου.

«Δέν θά ἔλειπαν βέβαια οἱ συνηθισμένοι σιδηροί σύνδεσμοι, ὅσο κι ἄν εἶναι ἀφανεῖς γιά μᾶς, σέ ὅλες τίς σειρές, τούς δόμους, ἐκτός ἀπό τήν κορυφαία σειρά τῆς καμάρας», γράφει ὁ Ρωμαῖος ὑποθετικά στή σελ. 19, ἀλλά ἐμεῖς τώρα μέ περισσότερη ἀσφάλεια μποροῦμε νά ποῦμε τό ἀντίθετο, ὅτι σύνδεσμοι δέν χρειάσθηκαν γιά τούς πώρινους δόμους τοῦ τάφου τῆς Βεργίνας. Δέν παρατηροῦνται στούς πώρινους μακεδονικούς τάφους σύνδεσμοι οὔτε ἐκεῖ, πού, ἄν ὑπῆρχαν, θά μπορούσαμε νά τό βεβαιώσουμε. Μιά ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ τάφος τῆς Τούμπας στήν Παιονία, ὅπου ὅμως τό ὑλικό δέν εἶναι πῶρος, ἀλλά συμπαγέστερος ἀσβεστολιθικός τόφος, πού λειαίνεται καί γλιστράει εὐκολότερα, ἐνῶ οἱ πωρόλιθοι «δαγκώνουν» ὁ ἕνας μέ τόν ἄλλο στερεά μέ ὁλόκληρη τήν ἐπιφάνειά τους, ἀλλά καί δέν προσφέρονται γιά σιδερένιους συνδέσμους μολυβδοχοημένους, ἐπειδή ἔχουν τά κενά στή δομή τους, ὅπως τά σφουγγάρια.

«Ναόσχημη» ἀποκαλεῖ τήν πρόσοψη ὁ Ρωμαῖος καί εἶναι πράγματι «ναόσχημη» ἡ πρόσοψη τοῦ τάφου τῆς Βεργίνας, ἀλλά τώρα δέν μποροῦμε πλέον νά γενικεύουμε καί νά λέμε τόν ἀρχιτεκτονικό τύπο τοῦ μακεδονικοῦ τάφου «ναόσχημο», γιατί τάχα «τούς πρέπει τό ναόσχημο μέτωπο μέ ἀέτωμα, πρᾶγμα πού στίς ἰδιωτικές κατοικίες δέν ἐπιτρεπόταν» (σελ. 20). Ἰδιωτικές κατοικίες μέ ἀέτωμα ὑπαινίσσεται ὁ Ἀριστοφάνης (Ὄρνιθες 1109 κἑ.) καί βέβαια ἡ πρόσοψη τοῦ τάφου στά Λευκάδια καί ἄλλων μικρότερων μέ στοιχεῖα μόνον δωρικοῦ ἤ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ, δέν εἶναι ναόσχημη. Ἐξ ἄλλου ὁ ὅρος «ἀμφικίων», πού προτείνει ὁ Ρωμαῖος ἀντί τοῦ Doppelsäule κ.τ.ὅ., δέν εἶναι ἐντελῶς ἀλήθεια ὅτι «δέν ἔχει παραδοθεῖ», ὅπως ὑποσημειώνει ὁ Ρωμαῖος (σ. 20, σημ. 1), γιατί στήν Ἀντιγόνη τοῦ Σοφοκλῆ (στ. 289), μέ διαφορετική ἔννοια, συναντοῦμε «ἀμφικίονας ναούς»[7].

Δέν νομίζω ὅτι ὁ Χρῆστος Λεφάκης, ἄξιος μαθητής τοῦ δασκάλου, σχεδίασε λάθος τήν τομή ἤ τή γραπτή διακόσμηση κυματίου, ὅπως ὑποπτεύεται (σελ. 24, σημ. 3) στήν Ἀθήνα ὁ Ρωμαῖος, πού δύσκολα δέχονταν ὅτι ἀρχαῖος τεχνίτης μποροῦσε νά παρεκλίνει ἀπό τόν κανόνα, τήν εὐσυνειδησία ἤ τήν τελειότητα. Παρέκκλιση ἀπό τό κανονικό (καρδιόσχη-

7. Φ. Πέτσας, *ἀνωτ.*, σ. 62, σημ. 3.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

μα φύλλα ζωγραφισμένα σέ ἰωνικό κυμάτιο κ.τ.τ.) παρατηροῦνται καί σ' ἄλλους τάφους π.χ. στό μεγάλο τάφο στά Λευκάδια[8].

Σέ ὅμοια ὑποψία εἰς βάρος σχεδίου τοῦ Λεφάκη παρασύρθηκε ὁ Ρωμαῖος ἀπό τό γλύπτη Κλέαρχο Λουκόπουλο, ὁ ὁποῖος ἔκαμε τήν παρατήρηση ὅτι στή ζωγραφιά τῶν γρυπῶν μέ τό ἐλάφι πάνω στό θρόνο «οἱ σκιάσεις φαίνονται ὑπερβολικές καί φέρουν ταραχή στήν ὅλη εἰκόνα». Ἀλλά, κι' ἄν εἴχαμε κάποια ἐπιφύλαξη στήν ἱκανότητα ἤ τήν εὐσυνειδησία τοῦ Λεφάκη, οἱ ὅμοια ὑπερβολικές σκιάσεις στίς κενταυρομαχίες τῶν μετοπῶν τοῦ μεγάλου τάφου στά Λευκάδια μᾶς πείθουν γιά τήν ἀκρίβεια τῶν σχεδίων τοῦ Λεφάκη. Οἱ πραγματικά ὑπερβολικές σκιάσεις καί στίς δυό περιπτώσεις ἐξηγοῦνται ἀπό τήν προσπάθεια τοῦ ἀρχαίου ζωγράφου νά ἀποδώσει ἀνάγλυφη παράσταση. Ὁ ἴδιος ὁ Ρωμαῖος σημείωσε ἀλλοῦ, χωρίς νά τό σχετίσει, ὅτι «ὁ θρόνος στήν ἁρμάμαξα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου εἶχε τραγελάφων προτομάς ἐκτύπους», ἀλλά δέχτηκε ὅτι ὁ ζωγράφος τοῦ θρόνου τῆς Βεργίνας «θα παρέλαβε τόν τύπο ἀπό τή σύγχρονη μεγάλη ζωγραφική», πού εἶναι λιγότερο πιθανό, τώρα μάλιστα πού ἔχομε πλῆθος «ἁπλίκες» ἀπό ἔπιπλα διάφορα. Εἶναι πιθανότερο λοιπόν ὅτι τό πρότυπο τοῦ μαρμάρινου θρόνου τῆς Βεργίνας εἶναι ὄχι ζωγραφιά, ἀλλά πραγματικός θρόνος ἤ θρόνοι.

Γενικά ἡ ἀναλυτική περιγραφή καί ἡ αἰσθητική ἀξιολόγηση τοῦ θρόνου ἀπό τόν Ρωμαῖο εἶναι ἐξαίρετη, ἀνάλογη μέ τή σημασία τῆς παρουσίας τέτοιου θρόνου στόν τάφο. Συζητήσιμη μένει ἡ χρονολόγηση τῆς ζωγραφιᾶς μέ τούς γρύπες: «τό ἔργο εἶναι μεταλυσίππειο.... ὄχι πολύ νεότερο ἀπό τό πρῶτο ἥμισυ τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα» (γράφει ὁ Ρωμαῖος στή σελ. 46). Αὐτό προαναγγέλλει κάπως τό συμπέρασμα τοῦ Ρωμαίου στό ἑπόμενο κεφάλαιο γιά τή χρονολογία τοῦ τάφου, ὅπου ἡ τεχνοτροπική παραβολή στοιχείων τοῦ ἀνακτόρου καί τοῦ τάφου καταλήγει στή χρονολόγηση τοῦ ἀνακτόρου: «κατά τό πρῶτον ἥμισυ τοῦ 3ου αἰώνα καί πιθανόν κατά τή μακρά βασιλεία Ἀντιγόνου τοῦ Γονατᾶ (276-239 π.Χ.). Τό αὐτό ἰσχύει καί γιά τόν τάφο, ἀφοῦ οὔτε παλαιότερος οὔτε σημαντικά νεότερος μπορεῖ νά εἶναι» (σελ. 49). Λοιπόν, ἀνάκτορο καί τάφος τοποθετοῦνται μέσα στίς σχεδόν ὁλόκληρες τέσσερες δεκαετίες τῆς «μακρᾶς βασιλείας τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ», στή θερινή διαμονή του, ὑποτίθεται, στήν ἀσήμαντη Βάλλα.

Τή γενεά τῶν ἀρχαιολόγων, πού ἀκολούθησε τό Ρωμαῖο αὐτά τήν ἐβάρυναν σάν προπατορικό ἁμάρτημα πού ὁδήγησε σέ χαμηλές χρονολογήσεις ὄχι μόνο στή Βεργίνα, ἀλλά καί στήν Πέλλα καί ἀλλοῦ. Τό Δάσκαλο ἀκολούθησαν ἔκδηλα ἤ σιωπηλά καί μέ ἐπιφυλάξεις, ἡ γενεά τῶν μαθητῶν του καί συνεχιστῶν τοῦ ἔργου του, ὥσπου ἦλθε ὁ ἱστορικός μελετητής τῆς τοπογραφίας τῆς Μακεδονίας, ὁ καθηγητής Nicholas Hammond, ὁ ὁποῖος με τιμάει μέ φιλία μισοῦ αἰῶνος ἀπό τήν Ἤπειρο ἀκόμα, καί τάραξε τά νερά τό 1968 στό πρῶτο συνέδριο γιά τήν Ἀρχαία Μακεδονία. Τά τελευταῖα χρόνια

8. Φ. Πέτσας, *ἀνωτ.*, σ. 40, σημ. 4.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ὅλοι σχεδόν συμφωνοῦμε μέ τήν ὑποθετική ταύτιση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Βεργίνας μέ τίς Αἰγές, ἀποροῦμε μόνο, ὅλο καί περισσότερο, γιατί συμβαίνει νά μήν ὑπάρχουν ἀκόμα ἀποδείξεις ἀναντίρρητες, ὅπως π.χ. στήν Πέλλα.

Ἡ ταύτιση τοῦ χώρου μᾶς ἐνδιαφέρει αὐτή τή στιγμή μόνο σχετικά μέ τόν «τάφο τῆς Βεργίνας», γιατί ἡ ἀποκάλυψη θεάτρου ἀνάμεσα στό ἀνάκτορο καί στόν τάφο δίνει καινούργιο νόημα στόν τάφο τῆς Βεργίνας μέ τίς κλασικές ἀκόμα ἀναλογίες του, καί ἴσως πρέπει νά συζητήσουμε πάλι σέ ποιόν ἀνήκει ὁ τάφος μέ τό μοναδικό μαρμάρινο θρόνο (εἰκ. 1), πού ἔκαμε τόν καθηγητή Hammond, περί τό 1968, νά τόν ἀποδώσει στό Φίλιππο Β΄. Εἶναι ὁ πλησιέστερος πρός τό ἀνάκτορο καί μάλιστα πρός τό θέατρο «μακεδονικός τάφος» καί βλέπει ἀκριβῶς πρός τό θέατρο καί τό ἀνάκτορο. Ὅλοι οἱ ἄλλοι, καί οἱ ἀσύλητοι καί οἱ συλημένοι, εἶναι διάσπαρτοι πέρα ἀπό τό ρέμα πού χωρίζει τήν πόλη ἀπό τό ἀπέραντο νεκροταφεῖο της. Ὁ περιωρισμένος χρόνος καί ἡ ἔλλειψη τελικῶν δημοσιεύσεων τῶν προσφάτων ἀνασκαφῶν δέν ἐπιτρέπουν ἐδῶ περισσότερο προχωρημένη συζήτηση.

9. Σχετικό εἶναι ἄρθρο μου πού τυπώνεται τώρα στόν τιμητικό τόμο *Achille Adriani*.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Εἰκ. 1. Ὁ μοναδικός, σὲ «μακεδονικό» τάφο, μαρμάρινος θρόνος.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

37

ΝΕΟΣ ΠΡΟΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΜΑΝΔΑΛΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Αγγ. Πιλάλη-Παπαστερίου, Αικ. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Κ. Κωτσάκη, Θ. Σαββοπούλου

Μια λαθρανασκαφή το Μάρτιο του 1981, έδωσε αφορμή να εντοπιστεί ένας νέος προϊστορικός οικισμός στο χώρο της Δ. Μακεδονίας, κοντά στο χωριό Μάνδαλο του νομού Πέλλας.

Την ίδια χρονιά, το Σεπτέμβρη του 1981, με πρωτοβουλία της ΙΖ΄ εφορείας κλασικών και προϊστορικών αρχαιοτήτων, άρχισε συστηματική ανασκαφή στη θέση αυτή υπό τη διεύθυνση των αρχαιολόγων Α. Παπαευθυμίου - Παπανθίμου, Α. Πιλάλη - Παπαστερίου, Κ. Κωτσάκη, Θ. Σαββοπούλου.

Τη χρηματοδότηση της ανασκαφής, που συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια, 1982 και 1983, ανέλαβε η ΙΖ΄ Εφορεία*.

Ο οικισμός βρίσκεται στο λόφο Σιτσάν-Τεπέ, 1 χλμ. ΒΔ από το χωριό Μάνδαλο της επαρχίας Γιαννιτσών του νομού Πέλλας, στους πρόποδες του όρους Πάικο και στις χαμηλές λοφοσειρές που χωρίζουν την πεδιάδα της Αριδαίας από την πεδιάδα των Γιαννιτσών. Ο οικισμός έχει την τυπική για τη Μακεδονία μορφή της τούμπας και όπως φαίνεται, τα γενικά χρονολογικά όρια συμπίπτουν με την περίοδο μετάβασης προς τη μακεδονική εποχή του Χαλκού. Η τούμπα έχει έκταση 5 στρέμματα, ύψος 8 μ. και βρίσκεται κοντά σε δύο χειμάρρους (εικ. 1) από τους οποίους ο ένας τροφοδοτεί με πόσιμο νερό την περιοχή.

Οι προσπάθειες στράφηκαν αρχικά στη στρωματογραφική διερεύνηση του οικισμού και γι' αυτό χαράχτηκε κάθετη τομή 2×13 στη νότια κλιτύ της τούμπας, η οποία έφθασε μέχρι το στερεό έδαφος.

Παράλληλα, με χάραξη τριών τετραγώνων 4×4 μ. στην κορυφή της τούμπας, άρχισε η ανασκαφή του οικισμού σε έκταση. Η στρωματογραφική έρευνα, αν και δε μας επέτρεψε ακόμα να έχουμε μια εκτεταμένη εικόνα των αρχιτεκτονικών κατασκευών του οικισμού, προσδιόρισε ωστόσο γενικά τα

* Ιδιαίτερα θέλουμε να ευχαριστήσουμε και από τη θέση αυτή την έφορο κ. Μ. Σιγανίδου για την πολύπλευρη και αδιάκοπη βοήθειά της και ακόμα όσους αρχαιολόγους και φοιτητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης βοήθησαν στην ανασκαφή.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

1. Ἄποψη της τούμπας του Μάνδαλου από Νότο.

χρονικά του όρια καθώς και τις οικιστικές του φάσεις. Διαπιστώθηκαν 7 αλλεπάλληλες οικιστικές φάσεις και 47 αρχαιολογικά στρώματα, στα οποία παρατηρούνται 2 ισχυρές καταστροφές (εικ. 2).

Παρ' όλο που, όπως είπαμε, η εικόνα των αρχιτεκτονικών λειψάνων είναι αποσπασματική, ωστόσο αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων από πηλό pisé ή ωμά πλιθιά, που σε μερικές περιπτώσεις ενισχύονταν με πασσάλους. Πάσσαλοι διαπιστώθηκαν και στο εσωτερικό και στο εξωτερικό σπιτιών (εικ. 3). Τα αρχιτεκτονικά λείψανα του Μάνδαλου παρουσιάζουν την ίδια εικόνα που συναντούμε και σε άλλες θέσεις της Μακεδονίας[1]. Με την ανασκαφή του 1983 στα τετράγωνα της κορυφής της τούμπας άρχισαν να αποκαλύπτονται πασσαλόπηκτα οικήματα αλλεπάλληλων φάσεων με αψιδωτή, όπως φαίνεται, διάταξη[2].

1. Βλ. Δ. Γραμμένος, Ανασκαφή σε οικισμό της εποχής του Χαλκού στην Πεντάπολη του Ν. Σερρών, *ΑΕ* 1981, σ. 125. C. Ridley - K. A. Wardle, Rescue Excavations at Servia, *BSA* 74 (1979), σ. 212, 213.

2. Πρβλ. Σιταγρούς C. Renfrew, *The Emergence of Civilisation*, σ. 119, εικ. 7,8.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

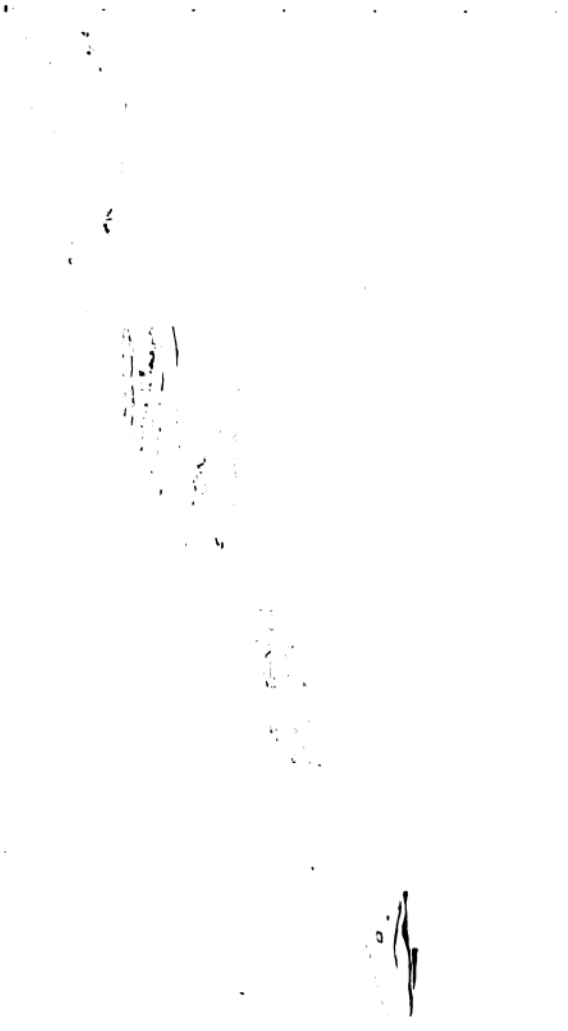

2. Στρωματογραφία της Α παρειάς της κάθετης τομής. Ν της τούμπας.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

3. Τοίχος με πασσαλότρυπες.

Ακόμα εντοπίστηκαν δάπεδα με ασυνήθιστα επιμελημένη κατασκευή, επιχρισμένα με λευκωπό ασβεστοκονίαμα ή με πηλό. Σε μία μάλιστα περίπτωση σώζεται και η υποθεμελίωση του δαπέδου από λεπτά ξύλα πάχους 1,5-2 εκ. Παρόμοιος τρόπος κατασκευής δαπέδου διαπιστώθηκε στον οικισμό των Σερβίων[3] — κατά τη νεότερη νεολιθική— και στο Maliq[4] της

3. C. Ridley, *ό.π.* σ. 213, *Μακεδονία* 1982 (Wardle) σ. 35.
4. Maliq II. Fr. Prendi, Le néolithique et l' énéolithique en Albanie, *Iliria* VI, 1976, σ. 68.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Αλβανίας. Στα κατώτερα στρώματα της κάθετης τομής στη Ν. κλιτύ της τούμπας (ανασκαφή 1981) εντοπίστηκε κοντά σε πασσαλόπηκτο τοίχο κυκλική εστία διαμ. 60 εκ. με δύο φάσεις (εικ. 4). Είναι υπερυψωμένη 5-6 εκ.

4. Κυκλική εστία.

από το δάπεδο και περιβάλλεται από πλιθιά πάχ. 7-8 εκ. Καλύπτεται από σκληρό, λευκό κονίαμα πάνω σε υπόστρωμα από πηλό και κατά τόπους είναι επηρεασμένη από τη φωτιά. Ας σημειωθεί ότι στην ανασκαφή του 1983 βρέθηκαν στο ένα από τα τρία τετράγωνα που ανοίχτηκαν στην κορυφή της τούμπας αλλεπάλληλες κυκλικές εστίες επιχρισμένες με κονίαμα, που σε μερικές περιπτώσεις είχαν υπόστρωμα από μεγάλα όστρακα.

Ενδιαφέρουσα ήταν η ανεύρεση δευτερεύουσας ταφής κάτω από στρώματα οικίας της ανώτερης καταστροφής που εντοπίστηκε στην κάθετη τομή της Ν. κλιτύος (εικ. 5). Τα οστά του νεκρού βρέθηκαν μέσα σε ρηχό λάκκο, που είχε επενδυθεί με πλιθιά και το δάπεδό του είχε στρωθεί με πηλό. Στη συνέχεια ο λάκκος σκεπάστηκε με σωρό από χώμα. Στην ανασκαφή του 1983 βρέθηκε ακόμα μια ταφή παιδική μέσα σε αγγείο.

Ξεχωριστό όμως ενδιαφέρον προκαλεί η μεγάλη ποσότητα της κεραμικής, η μελέτη της οποίας θα πλουτίσει με νέα και σημαντικά στοιχεία τις γνώσεις μας για την κεραμική της Δ. Μακεδονίας κατά την εποχή αυτή.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

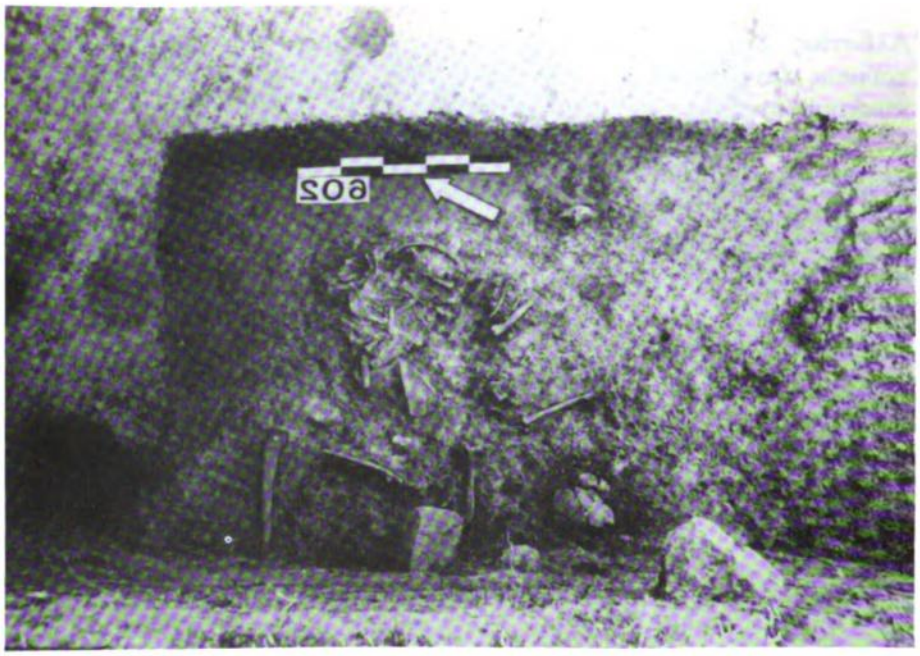

5. Ταφή μέσα σε λάκκο.

Αξιοπρόσεκτη είναι η ποιότητα και η ποικιλία των σχημάτων των αγγείων, που προέρχονται από τα κατώτερα στρώματα. Επικρατούν μονόχρωμα, ερυθρά και κυρίως μαύρα αγγεία, καλά στιλβωμένα, που μερικές φορές φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση με γραμμές και στιγμές ή εμπιέσεις ή σπανιότερα εμπίεστες ταινίες, ενώ η παρουσία των γραπτών είναι πολύ περιορισμένη. Τα ελάχιστα γραπτά είναι διακοσμημένα με λευκές ταινίες πάνω σε σκούρο φόντο (εικ. 6, 7). Μερικά από τα εγχάρακτα αγγεία ή τα διακοσμημένα με εμπιέσεις θα μπορούσαν να παραβληθούν με αγγεία από το Šuplevec και το Crnobuki[5]. Τα περισσότερα αγγεία της φάσης αυτής έχουν ανοιχτά σχήματα· πρόκειται δηλ. για φιάλες με τοιχώματα περισσότερο ή λιγότερο κυρτά, με χείλη τονισμένα και λαιμό που ελάχιστα κλίνει προς τα έξω. Χαρακτηριστικές είναι ακόμα οι κομβιόσχημες διάτρητες λαβές και η ομάδα των αγγείων που καλύπτονται με κόκκινη πάστα.

5. H. Hauptmann, Zum neolithikum in Makedonien. *Istanbuler Mitteilungen*. Band 17, 1976, πίν. 4 Dr. Simoska, Bl. Kitanoski, Jov. Todorović The Settlement Crnobuki, *Macedoniae Acta Archaeologica*, 2,1976, πίν. V,IV$_7$.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

6. Όστρακα από τα κατώτερα στρώματα.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

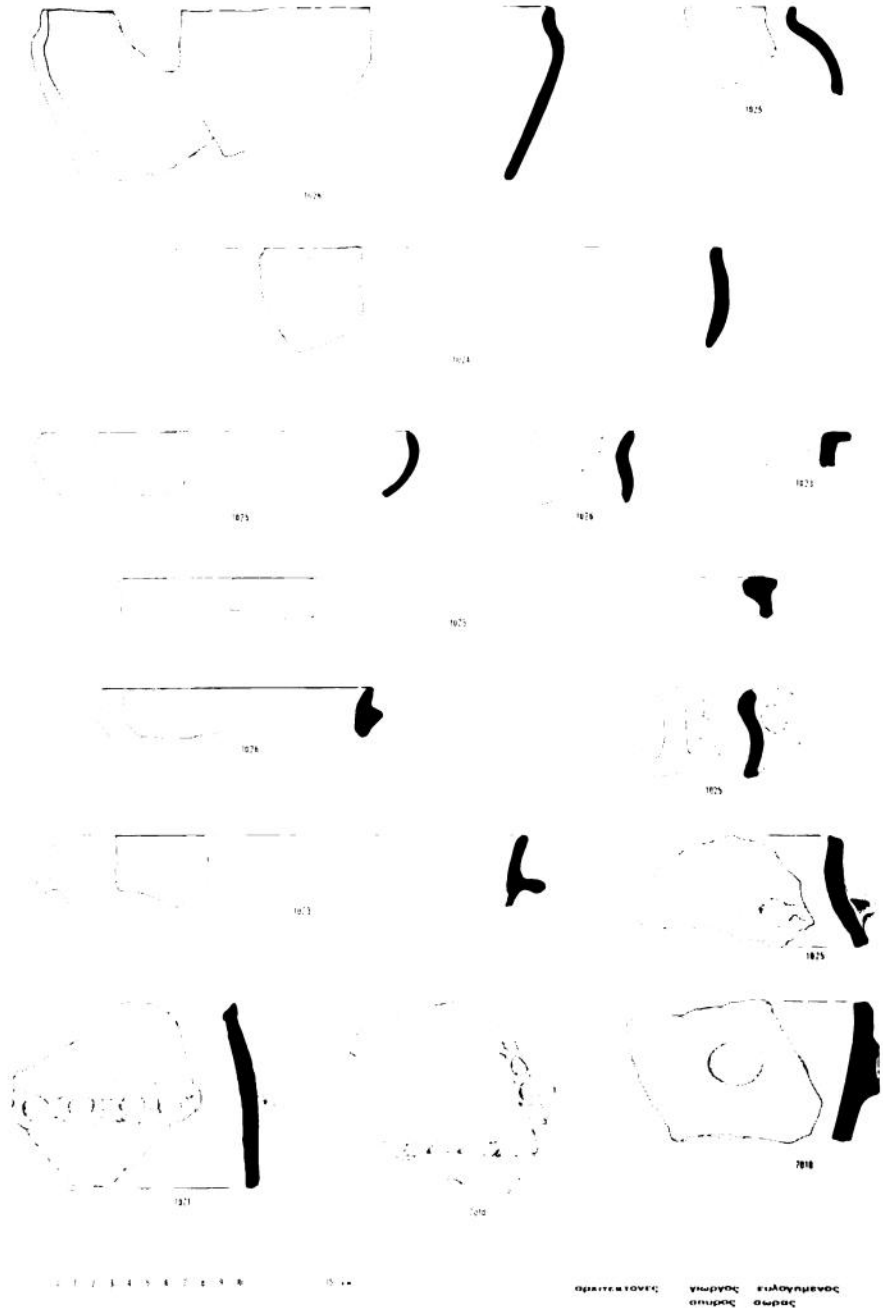

7. Ὄστρακα ἀπό τα κατώτερα στρώματα.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

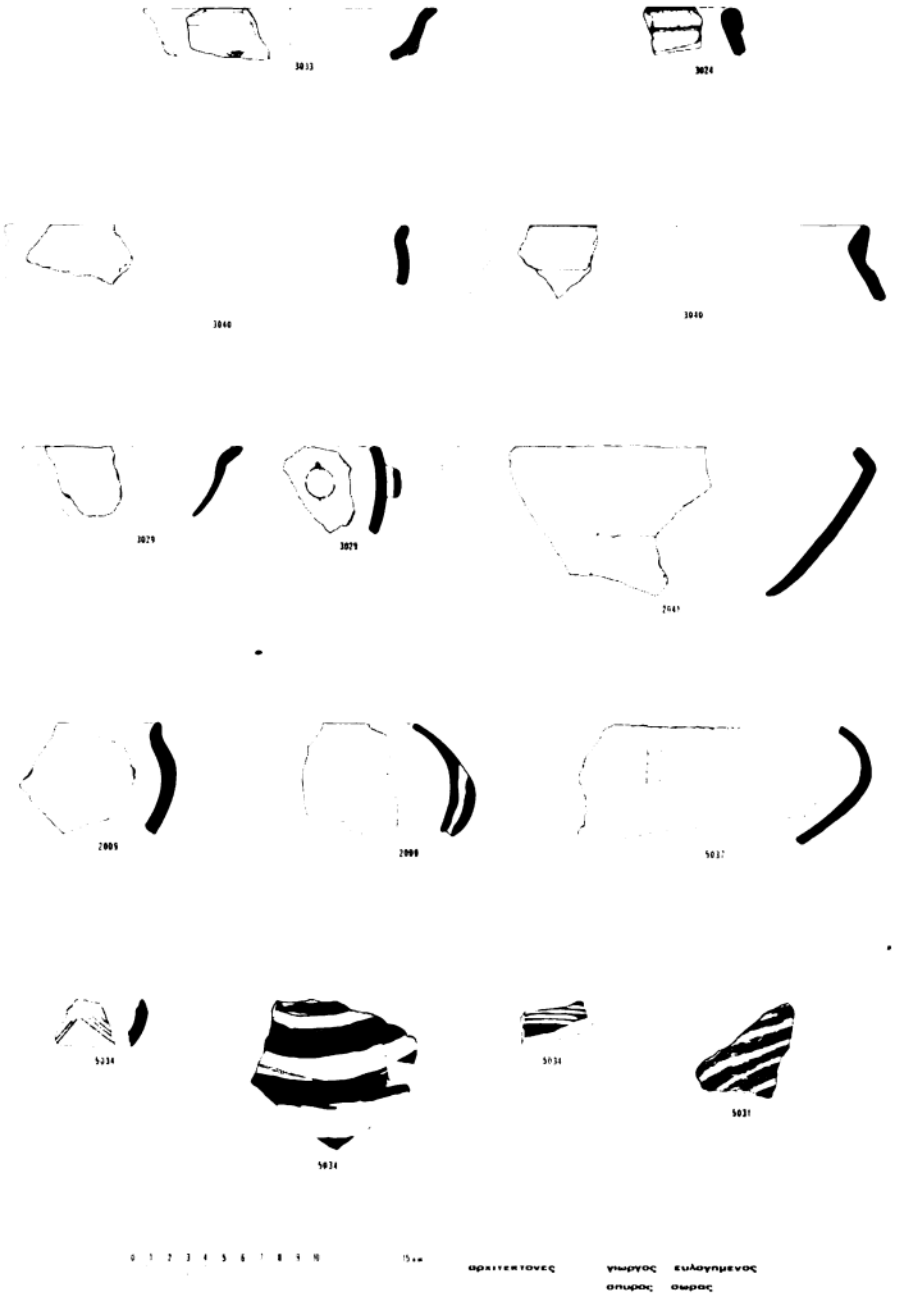

8. Όστρακα της πρώιμης εποχής του Χαλκού.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Στις προχωρημένες φάσεις της εποχής του Χαλκού η κεραμική σταδιακά τείνει σε μεγάλα σχήματα, σε αγγεία με χοντρά τοιχώματα, ενώ τα επιχρίσματα και οι επιμελημένες στιλβώσεις σπανίζουν. Η διακόσμηση τώρα περιορίζεται σε πλαστική απόδοση ταινιών με έντονες εμπιέσεις. Συχνά είναι τα χείλη τύπου Τ, το επίπεδο προέχον χείλος, οι γλωσσοειδείς, οι σωληνωτές και οι ταινιωτές λαβές[6] (εικ. 8,9). Εξακολουθούν τα ανοιχτά

9. Πιθάρι πρώιμης εποχής Χαλκού.

σχήματα, όπως φιάλες με ελαφρά κυρτά τοιχώματα, αλλά και αγγεία με ελαφρά δήλωση λαιμού ή με προφίλ S ή ακόμα και κλειστά αγγεία με πολύ κοντό λαιμό. Συχνή είναι εδώ και η παρουσία οστράκων με τη χαρακτηριστική «striated» διακόσμηση.

Σημαντικός είναι και ο αριθμός των μικροαντικειμένων, που μας δίνουν πληροφορίες για τις άλλες οικοτεχνικές δραστηριότητες του οικισμού. Τα εργαλεία, λίθινες αξίνες και κυρίως λεπίδες για δρεπάνια, είναι κατασκευα-

6. E. Hanschmann - V. Milojcic, *Argissa Magula in Thessalien III. Die Frühe und beginnende Mittlere Bronzezeit* II (1976), πιν. 71, 72, 83: 3, 4, 6, 84: 7.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

σμένα από ντόπιο υλικό, ενώ ο οψιανός φαίνεται ότι δεν ήταν άγνωστος στην περιοχή. Χαρακτηριστική είναι και μια αιχμή από πυριτόλιθο (εικ. 10). Άφθονα ήταν και τα σφονδύλια διαφόρων τύπων, αμφικωνικά, κωνικά, δισκοειδή, μερικά μάλιστα με εγχάρακτη διακόσμηση. Από τις προχωρημέ-

10. α-β) Λεπίδα και αιχμή από πυριτόλιθο· γ) λεπίδες για δρεπάνια.

νες φάσεις της πρώιμης εποχής του Χαλκού προέρχονται και ευμεγέθη υφαντικά βάρη. Ενδείξεις για την κατεργασία του χαλκού παρατηρήθηκαν ήδη από τα κατώτερα στρώματα. Ο αριθμός όμως των χάλκινων αντικειμένων είναι πολύ περιορισμένος. Τα μόνα μέχρι τώρα χάλκινα αντικείμενα που βρέθηκαν στον οικισμό είναι μια βελόνα και μια αξίνα.

Στοιχεία για τις δραστηριότητες του οικισμού, που σχετίζονται με την ιδεολογία του, αντλούνται— εκτός από τις ταφές— και από την ανεύρεση πήλινων ειδωλίων.

Παρόλο που ο αριθμός τους είναι ακόμα περιορισμένος, ωστόσο αντιπροσωπεύουν τύπους άγνωστους μέχρι τώρα στο χώρο της ελληνικής Μακεδονίας (εικ. 11). Απ' αυτά το ένα βρέθηκε στα ανώτερα στρώματα της

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

πρώιμης εποχής του Χαλκού[7] (εικ. 11α). Τα υπόλοιπα προέρχονται από τα βαθύτερα στρώματα του οικισμού. Είναι σχηματικά, σταυρόσχημα, με ένθετο κεφάλι και θα μπορούσαν να συγκριθούν με ανάλογα από το Ραχμάνι και κυρίως από θέσεις της Πελαγονίας, όπως το Suplevec, το Crnobuki και το Maliq[8] (εικ. 11β,γ). Απ' αυτά ιδιαίτερα ξεχωρίζει για τις διαστάσεις του και

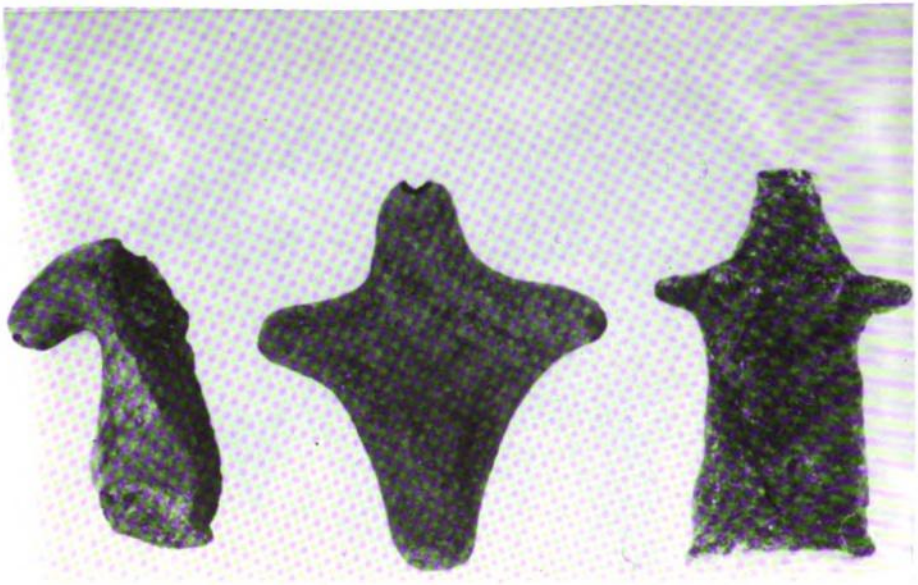

11 α) Πήλινο ειδώλιο πρώιμης εποχής του Χαλκού· β-γ) πήλινα ειδώλια από τα κατώτερα στρώματα.

την πλαστικότερη απόδοση των λεπτομερειών του ένα ειδώλιο, που απεικονίζει ημικαθιστή γυναικεία μορφή[9] (εικ. 12,13).

Επειδή ένας από τους στόχους της ανασκαφικής έρευνας στο Μάνδαλο είναι και η μελέτη του περιβάλλοντος και της οικονομίας του οικισμού, δόθηκε ιδιαίτερη σημασία στην προσεκτική περισυλλογή οστών ζώων και

7. Θυμίζει κάπως τα ειδώλια της Θερμής· πρβλ. Müller Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte* III, 3 (1974) πίν. 352.

8. M. Garašanin, The bronze age in the central Balkan area, *C.A.H.* Bd. III, part. I, 1982², σ. 203, Dr. Simoska, Bl. Kitanoski, J. Todorović *ό.π.*, πίν. I, 1. H. Hauptmann, *ό.π.* πίν. 6: 7, 10.

9. Πρβλ. Fr. Prendi, *όπ.* πίν. XXI:15.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

12. Πήλινο ειδώλιο (πλαϊνή όψη).

σπόρων, τα οποία μελετούν οι ειδικοί του Πανεπιστημίου του Cambridge P. Halstead και G. Jones. Από την προκαταρκτική εξέταση των οστών διαπιστώθηκε η ύπαρξη αιγοπροβάτων, γουρουνιών, μικρού αριθμού βοοειδών και δύο ειδών ελαφιών. Για την περισυλλογή των σπόρων λειτούργησε στις ανασκαφικές περιόδους 1982 και 1983 νεροκόσκινο. Από τους σπόρους μέχρι στιγμής αναγνωρίστηκαν σιτάρι, κριθάρι, φακή, λαθούρι, βαλανίδια, σταφύλι, ρόβη.

Ειδικοί της γεωφυσικής του Α.Π.Θ., υπό τη διεύθυνση του καθηγ. κ. Β. Παπαζάχου, ανέλαβαν τη μαγνητομέτρηση της τούμπας και της γύρω περιοχής, με σκοπό να προσδιοριστούν τα όρια του οικισμού. Απομένει στην ανασκαφική έρευνα να αξιολογήσει τη σημασία των μετρήσεων στις οποίες κατέληξαν οι μαγνητοσκοπήσεις.

Από τη μέχρι τώρα έρευνα, τα χρονικά όρια του οικισμού μπορούν, όπως ήδη είπαμε, να τοποθετηθούν από το τέλος της περιόδου που χαρακτηρίζεται Χαλκολιθική στα Βαλκάνια ή τελική Νεολιθική στη

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

13. Πήλινο ειδώλιο (μπροστινή όψη).

Μακεδονία (Σιταγροί IV ίσως και λίγο νωρίτερα[10]), μέχρι την προχωρημένη πρώιμη εποχή του Χαλκού, όπως είναι γνωστή από τα **Κριτσανά VI - Βαρδαρόφτσα** και Σιταγρούς, V[11]. Αξιοσημείωτο είναι ότι δεν έχει

10. Fr. Schachermeyer, *Die ägaische Frühzeit*, σ. 226. C. Renfrew, *ό.π.*, σ. 67, 68, 70.
11. C. Renfrew, *ό.π.* σ. 117 κε.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

παρατηρηθεί καμιά ένδειξη διακοπής της στρωματογραφίας και της κεραμικής εξέλιξης.

Ο «πολιτισμός» του Μάνδαλου μπορεί να ενταχθεί σ' έναν ευρύτερο πολιτιστικό και χρονολογικό ορίζοντα που περιλαμβάνει θέσεις όπως το Ραχμάνι της Θεσσαλίας, το Šuplevec, το Crnobuki,το Maliq της Πελαγονίας, τα Σέρβια και τα Κριτσανά της Μακεδονίας[12].

Η συνέχιση της ανασκαφής και η μελέτη του υλικού πιστεύουμε ότι θα καλύψει ένα μεγάλο κενό στις γνώσεις μας για την προϊστορία της Δ. Μακεδονίας και θα διαφωτίσει πολλά σημεία που σχετίζονται, ειδικότερα, μ' αυτή τη μεταβατική περίοδο, που αποτελεί, όπως είναι γνωστό, ένα από τα κύρια προβλήματα της αιγαιακής προϊστορίας.

12. H. Hauptmann, *ό.π.* σ. 19. Fr. Prendi, *ό.π.* σ. 72.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

38

DER SPÄTMYKENISCHE EINFLUSS IN MAKEDONIEN

Chr. Podzuweit

Seit der Zeit von Heurtley's Publikation ist der mykenische Einfluß auf Makedonien erkannt und verschiedentlich beschrieben worden[1]. Dabei stand das Problem, zu welchen Zeiten dieser Einfluß sich bemerkbar machte und die damit verbundenen chronologischen Fragen deutlich im Vordergrund. Dies ist verständlich, weil man sich aus den Antworten auf diese Fragen Aufschlüsse erhoffte, zu welchem Zeitpunkt innerbalkanische Stämme in Makedonien eindrangen und die einheimische Kultur überlagerten. Außerdem darf man nicht vergessen, daß die gesamte balkanische und mitteleuropäische Chronologie der Urnenfelderzeit an der importierten mykenischen Keramik in Süditalien und Troja hängt. Es war daher naheliegend, in Makedonien nach einem weiteren Stützpfeiler für das chronologische Gerüst der genannten Zeit zu suchen. Aber erst in neuerer Zeit verfügen wir mit den ersten vorläufigen Ergebnissen von Kastanas und Assiros über zwei gut gegrabene stratifizierte Siedlungskomplexe, die uns in diesen Fragen weiterhelfen können.

Über die wichtigen Probleme wurden allerdings weitere Fragestellungen, wie die Art und Richtung des mykenischen Einflusses auf Makedonien, hinten angestellt. Die Ergebnisse der Ausgrabungen von Kastanas liefern aber doch

1. W.A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia* (1939) 93 ff. - W.A. Heurtley u. R.W. Hutchinson, Report on Excavations at the Toumba and Tables of Vardaroftsa, Macedonia 1925, 1926, *BSA* 27, 1925-26, 1 ff. - D. French, *Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia* (unpubl. Manuskript 1967) - Ders., Some Problems in Macedonian Prehistory, *Balkan Stud.* 7, 1960, 108 ff. - N.G.L. Hammond, *A History of Macedonia*, Bd. I (1972) - D. Grammenos, Bronzezeitliche Forschungen in Ostmakedonien, in: *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.* (1982) 89 ff. - B. Hänsel, Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr., in: *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* Bd. I (1982) - K. Kilian, *Die Nordgrenze des Ägäischen Kulturbereichs in mykenischer und nachmykenischer Zeit*, Jahresber. Inst. f. Vorgesch. Univers. Frankfurt 1976, 112 ff. - Ch. Koukouli-Chrysanthaki, Late Bronze Age in Eastern Macedonia, *Pulpudeva* 3, Suppl. 1982, 231 ff. - V.R. d' A. Desborough, *The Last Mycenaeans and their Successors* (1964) 139 ff. - Ders., *The Greek Dark Ages* (1972) 216 ff. - Chr. Podzuweit, Spätmykenische Keramik von Kastanas, *Jb. RGZMainz* 26, 1979, 203 ff. - F. Schachermeyr, *Die Ägaische Frühzeit*, Bd. 4, Griechenland im Zeitalter der Wanderungen (1980) 291 ff.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

einige Anhaltspunkte für die Richtung aus der dieser Einfluß kam[2].

Es sei hier vorausgeschicht, daß dieser Einfluß sich weitgehend auf die Keramik beschränkt, da Kleinfunde oder gar Waffenteile leider nicht gefunden wurden. Mykenischer Einfluß auf die Bewirtschaftung der Felder oder auf die Bauweise der Siedlung kann zwar als wahrscheinlich angesehen werden, bleibt aber doch solange hypothetisch, wie vergleichbare stratigrafische Befunde wie in Kastanas fehlen und man die Entwicklungstendenzen makedonischer spätbronze-, früheisenzeitlicher Siedlungskomplexe noch nicht hinlänglich kennt[3].

Die erste mykenische Keramik in Kastanas erscheint in den Schichten 18 bis 17. Obwohl es sich nur um kleinere Fragmente handelt, kann man über ihre SH III A Datierung sicher sein. Da gibt es das Fragment eines offenen Gefäßes mit gerundeter, leicht abgesetzter Lippe, sowie einem glänzenden Überzug außen und innen. Offensichtlich gehört es zu einem hochfüßigen Skyphos oder einem Goblet, eine charakteristische Form des SH III A2 in der Argolis (Abb. 1), wie Beispiele aus Mykene und Tiryns zeigen[4]. Mit Sicherheit ist es ein Import aus Südgriechenland. Ein weiteres eingeführtes Gefäß ist eine

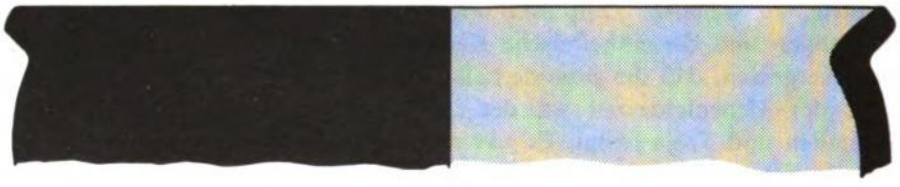

Abb. 1 Goblet, Schicht 18-17

Tasse mit dem gleichen rot-glänzenden Überzug (Abb. 2). Diese Form ist ebenfalls geläufig in SH III A2 Kontexten, meist in Gräbern[5]. Es gibt weitere importierte Stücke in diesen Schichten, die aber so kleinteilig sind, daß Formen und Muster nur annähernd bestimmt werden können. Aber es ist eindeutig, daß das rotglänzend monochrom bemalte Goblet die Hauptform der importierten mykenischen Keramik dieser Zeit darstellt. Obwohl dieser Gefäßtyp allgemein nach SH III A datiert wird, geht aus der stratigrafischen Sequenz von Tiryns hervor, daß diese Goblets auch noch in SH III B in

2. Hammond, *a.a.O.* Anm. 1, 292.

3. B. Hänsel, *a.a.O.* Anm. 1. – Ders. Ergebnisse der Ausgrabungen bei Kastanas in Zentralmakedonien 1975-78, *Jb. RGZMainz* 26, 1979, 167 ff. – H. Kroll, *Kastanas. Die Pflanzenfunde. Prähistorische Forschungen in Südosteuropa* Bd. II (1983) 153 f.

4. Chr. Podzuweit, Ausgrabungen in Tiryns. Bericht zur spätmykenischen Keramik, *ArchAnz.* 1981.

5. W. Rudolph, Die Nekropole am Prophitis Elias bei Tiryns, in: *Tiryns* VI (1973) 45 Taf. 22, 2. – C.W. Blegen, *Prosymna* (1937) Grab 34, 626 Abb. 252.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

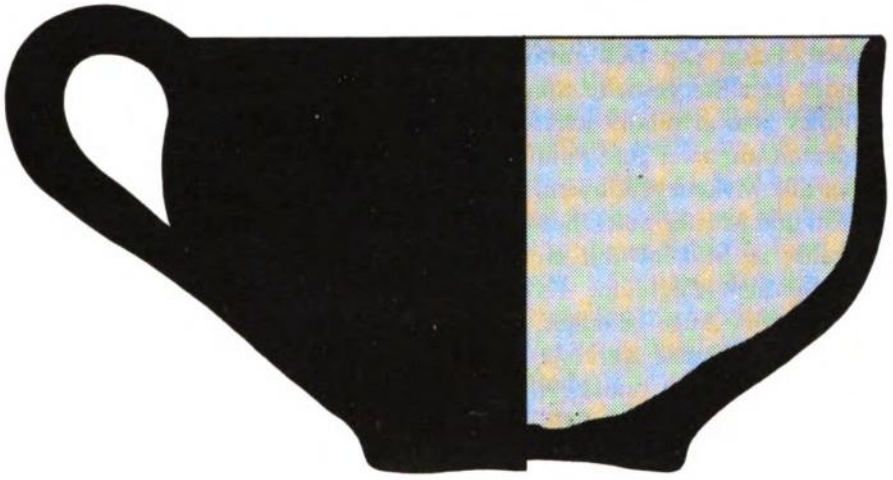

Abb. 2 Tasse, Schicht 17-16.

Gebrauch waren und vielleicht sogar bis in das frühe SH III C hinein fort existiert haben[6]. Diese Tatsachen würden es vielleicht etwas riskant machen, die Schichten 18 bis 17 von Kastanas mit der SH III A Zeit in Südgriechenland gleichzusetzen, wenn dieser Ansatz nicht durch weitere Argumente unterstützt würde, die auf den mykenischen Gefäßen in den nun folgenden Schichten beruhen. Die Importe machen aber eindeutig klar, daß die Schichten 16 bis 14 zur Phase SH III B gehören, wie sie in der Argolis definiert wurde, hauptsächlich durch die Ausgrabungen in Tiryns und Mykene[7]. Eine der wichtigsten Tatsachen ist das Erscheinen des sogenannten "Skyphos A" in Schicht 16 und das des sogenannten "Skyphos B" in Schicht 15. Damit wiederholt sich eine Abfolge, wie wir sie auch in den mykenischen Zentren festgestellt haben[8]. Auch

6. Chr. Podzuweit, *a.a.O.* Anm. 1.

7. E. French, Pottery from LH IIIB1 Destruction Contexts at Mycenae, *BSA* 62, 1967, 149 ff. - Dies. A Group of LH IIIB2 Pottery from Mycenae, *BSA* 64, 1969, 71 ff. - K. Wardle, A Group of LH IIIB1 Pottery from within the Citadel of Mycenae, *BSA* 64, 1969, 261, ff. - Ders. A Group of LH IIIB2 Pottery from within the Citadel at Mycenae "the Causeway Deposit", *BSA* 68, 1973, 297 ff. - P. Mountjoy, LH IIIB1 Pottery Dating the Construction of the South House at Mycenae, *BSA* 71, 1976, 77 ff. - Chr. Podzuweit, Berichte zur spätmykenischen Keramik, *ArchAnz.* 1978, 471 ff. - Ders. *ArchAnz.* 1979, 412 ff. - Ders. *ArchAnz.* 1981, 149 ff. - Ders. *ArchAnz.* 1983, 359 ff. - Ders. The Developpment of Late Mycenaean Pottery in the Light of the Most Recent Excavations in Tiryns, *BICS* 25, 1978, 175 ff.

8. Skyphos A vereinzelnt schon ab SH IIIA2, Skyphos B erst ab SH IIIB2. Zur Definitionvgl. N. Verdelis, F. u. D. French, *ADelt* 20, 1965, 137 ff.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

der hochfüßige Skyphos erscheint in Schicht 16. In der Argolis beginnt er mit wenigen Exemplaren in SH III A 2 und wird dann sehr zahlreich in III B1 und B2. Das interessanteste Gefäß ist zweifellos ein Kylix, die in die Schicht 16 oder 15 gehört[9]. Form und Dekoration sind SH III B zeitlich und das Muster – aneinander **gereihte,** gestielte Spiralen – bestätigen diesen zeitlichen Ansatz, obwohl dies Muster relativ selten ist. Die gestielten Spiralen auf dieser Vase haben derzeit nur zwei gute Parallelen. Die eine stammt aus einem SH III B1 Komplex aus Mykene[10]. Obwohl es sich um ein kleines Bruchstück handelt, sind Form und Muster weitgehend identisch mit dem kleinen Unterschied, daß die Spiralen in Mykene mit einer Kreuzschraffur gefüllt sind. Genau die gleichen Spiralen zeigt eine Kylix von der Insel Kos. Wir sollten diesen Gesichtpunkt im Auge behalten, bis wir zu der Frage kommen, auf welchen Wegen die mykenische Keramik Makedonien erreicht hat.

Schicht 15 wird markiert durch das Auftreten des Skyphos mit Wellenband (Abb. 3). In diesem Fall müssen wir wieder ganz präzise in der

Abb. 3 Skyphos mit Wellenband, Schicht 15.

9. Abgebildet: Chr. Podzuweit, Spätmykenische Keramik von Kastanas, *JbRGZMainz* 26, 1979, 203 ff. Abb. 19, 1.

10. E. French, LH IIIB1 Pottery from Mycenae, *BSA* 61, 1967, 216 ff. Abb. 3, 36. – Kos: Forsdyke, *BMC Vases* I, 1 (1925) Taf. 15 A 978.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Definition dessen sein, worüber wir sprechen. Hochfüßige Skyphoi mit einem breiten Wellenband und monochromer Innenseite gibt es seit dem SH III A2 in Mykene[11]. In SH III B2 haben wir das gleiche Muster auf Skyphoi oder hochfüßigen Skyphoi mit nur linearer Dekoration. In SH III C Früh verschwindet dieses Muster und erscheint in III C Entwickelt an einem Skyphos mit monochromer Innenseite[12]. Es handelt sich also in diesem Fall um einen SH III B2 Wellenbandskyphos. Ein weiteres Kriterium für SH III B2 stellt die große Schüssel mit verdicktem Rand dar (Abb. 4). Sie kommt sowohl linear dekoriert als auch mit monochromer Innenseite vor und erscheint nirgendwo früher als SH III B2[13]. Ebenfalls in dieser Schichte fand sich ein Skyphos mit kombinierten Merkmalen (Abb. 5). Das Muster und die Außenseiten tragen Merkmale des A-Typus, die Innenseite aber ist monochrom bemalt wie beim BTypus. Dieser Skyphos A Typ mit monochromer Innenseite tritt in der Argolis ganz am Ende von SH III B auf in der sogenannten Übergangsphase, die wir vorläufig mit SH III B Ende bezeichnet haben. Weitere Stücke dieses Typus fanden sich in Schicht 14, so daß wir diese Schicht mit unserer Phase SH III B/C in Tiryns korrelieren können[14]. Ebenfalls in diesem Stratum lag ein kleiner Amphoriskos mit drei horizontalen Schulterhenkeln. Direkt daneben fand sich ein gleichartiges Gefäß, welches aber lokal nachgeahmt war[15]. Diese Form ist weit verbreitet in Makedonien, wie man an Exemplaren aus Saratse und Hagios Mamas sieht und hat gute Entsprechungen in Rhodos[16].

Die folgende Schichte 13 ist gekennzeichnet durch ein Anwachsen der lokalen mykenischen Keramik und eine entsprechende Verringerung der importierten Gefäße. Es gibt noch wenige Importe, sie dürften aber kaum mehr als 5% aller mykenischen Scherben dieser Schicht ausmachen. Dieses Stratum gehört nach den Importen einwandfrei in die Phase SH III C Früh, was durch einige Typen verbürgt wird, die allesamt Neuerscheinungen sind. Das sicherste Anzeichen bildet die Knickwandschale mit zwei horizontalen Bandhenkeln am Rand und linearer Dekoration außen und innen (Abb. 6). In der Argolis und an anderen Plätzen mit einer stratigrafischen Abfolge ist dieser Schalentyp ein sicheres Anzeichen für den Beginn von SH III C. Es ist andererseits erstaunlich, wie gerade dieser Gefäßtyp bis an alle Grenzen der mykenisch beeinflußten Welt verbreitet ist, das gilt für Süditalien, Zypern, Tarsus an der anatolischen SO-Küste und der Levanteküste[17]. Eine weitere Neuerscheinung

11. E. French, *BSA* 60, 1965, 159 ff. Abb. 4, 1-3.
12. Chr. Podzuweit, *ArchAnz* 1983, 361 Anm. 15-19.
13. Ders. *ArchAnz* 1981, 212 Anm. 214-18.
14. Ders. *ArchAnz* 1981, Abb. 53, 2-5, Anm. 132-33.
15. B. Hänsel, *a.a.O.* Anm. 3 Abb. 14, 4-5.
16. Heurtley, *Prehistoric Macedonia* (1939) 223 Nr. 448; 226 Nr. 458. – A. Maiuri, *ASAtene* 6/7, 1923/24, 118 Abb. 38, Grab XVII, Mus. Rhodos, Inv.-Nr. 2715 aus Jalysos.
17. Chr. Podzuweit, *ArchAnz* 1983, 364 Anm. 29, 377 f.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Abb. 4 Schüssel mit ausladendem Rand. Schicht 15-16.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

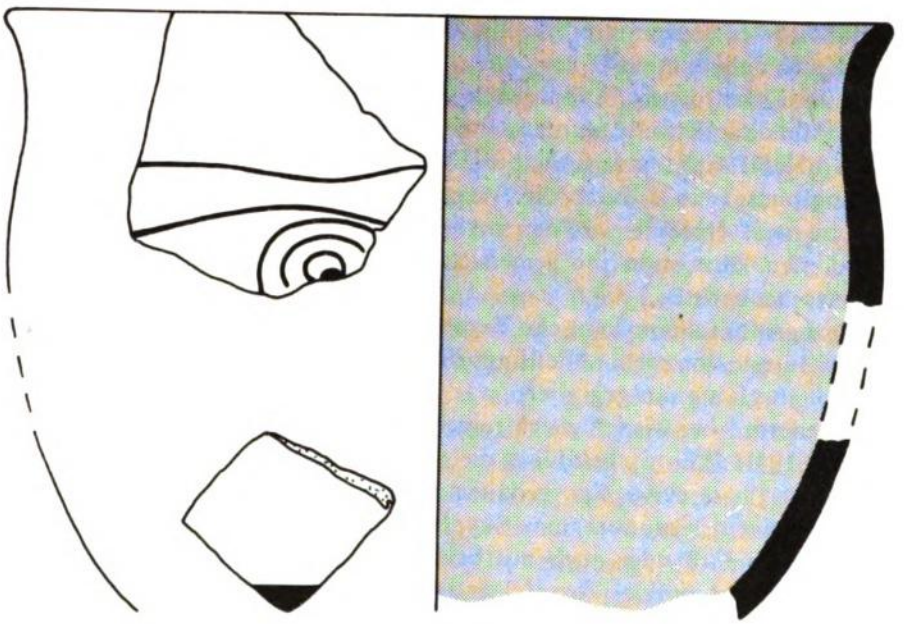

Abb. 5 Skyphos, Schicht 15-16.

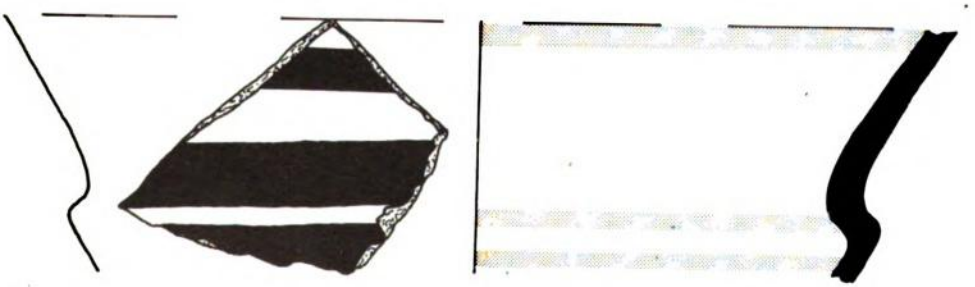

Abb. 6 Knickwandschale, Schicht 14-13.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

ist ein außen und innen monochromer Skyphos mit Ausnahme der Felder unter dem Henkel und der Standfläche. Ein weiteres Kriterium für das SH III C Früh ist der sogenannte "hollow rim" bei geschlossenen Gefäßen[18]. Es handelt sich dabei um einen aus- und dann wieder einbiegenden Rand, der auf diese Weise eine deutliche Hohlkehle an der inneren Seite des Gefäßrandes bildet. Alle diese Kriteria wurden schon vor einiger Zeit für die Definition des frühen SH III C benutzt und ihre Vergesellschaftung in einer bestimmten Siedlungsphase wurde durch die Ausgrabungen von Tiryns bestätigt[19]. Aber selbst so weit entfernt von den mykenischen ‚Palästen im Hinterland von Makedonien kann man ihr gemeinsames Auftreten in der Schicht 13 von Kastanas beobachten.

Bezogen auf die mykenische Keramik ist die Schicht 12 von Kastanas die interressanteste von allen. Allerdings birgt sie auch einige kritische Probleme. Obwohl sorgfältig ausgegraben, war es nicht möglich, diese Schicht zu untergliedern. Aber wie ich gleich zeigen werde enthielt diese Schicht Keramik, die von SH III C Entwickelt bis in die protogeometrische Eisenzeit reichte. So muss diese Phase einige Zeit gedauert haben, mindestens 100 bis 150 Jahre. Nun erscheint der monochrome Skyphos mit ausgespartem Innenband oder ausgespartem Fuß oder auch mit beiden Merkmalen an einem Gefäß[20]. In Südgriechenland markiert dieser Typ den Beginn des SH III C Entwickelt und diese Tatsache wird durch die Ausgrabungen in den Siedlungen von Tiryns und Mykene oder Lefkandi, aber auch durch die Grababfolge in Perati bestätigt[21]. Er ist unzweifelbar ein Indikator für diese Phase und durch seine weite Verbreitung ein äußerst hilfreiches Instrument für die chronologische Verknüpfung verschiedener mykenischer Regionen in Griechenland. Ich habe bereits auch auf einen anderen Typ hingewiesen, der in seiner speziellen Ausprägung ein Merkmal der Phase III C Entwickelt ist. Es ist ein innen monochromer Skyphos mit einem breiten, selten auch schmalen Wellenband im Musterfeld. Dies ist ein Typ, der eine Verbreitung im gesamten mykenischen Gebiet hat[22]. Er lebt weiter in der folgenden Phase, SH III Fortgeschritten, doch zeigt er nun sehr häufig doppelte oder dreifache Wellenbänder[23]. Diese Verdopplung der Muster ist ein bezeichnendes Kriterium für diese Phase, die wir nun auch in Kastanas beobachten können. Skyphoi oder Kratere mit doppeltem oder mehrfachem Wellenband werden jetzt allgemein[24]. Ein deutliches Anzeichen für die späteste Phase von SH III C

18. Ders. *a.a.O.* Anm. 9, 211 Abb. 20, 8. - E. French, The First Phase of LH IIIC, *ArchAnz* 1969, 133 ff.

19. Chr. Podzuweit, *ArchAnz* 1978, 471 ff. - Ders. *ArchAnz* 1979, 412 ff.

20. Ders. *a.a.O.* Anm. 9, 213 Abb. 21, 8.

21. Ders. *ArchAnz* 1983, 372 Anm. 92-98.

22. Ders. *a.a.O.* Anm. 9, 213 Abb. 21, 3.4.5 - Ders. *ArchAnz* 1983, 368.

23. Ders. *a.a.O.* Anm. 9, 216 Abb. 22, 1.8 - Ders. *ArchAnz* 1983, 370 Anm. 74-78.

24. Ders. *ArchAnz* 1983, 380 Abb. 6 - A. Wace, *BSA* 25, 1921-23, Abb. 12b. - M. Popham, E. Milburn, *BSA* 66, 1971, Abb. 5, 5 Taf. 9, 8.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ist der musterbemalte Hals bei geschlossenen Gefäßen, meist Wellen- oder Zickzackbänder. Ein weiterer bestimmender Typ ist ein innen und außen monochromer Skyphos mit einem sehr schmalen, ausgespartem Mittelfeld an der Außenseite. In Kastanas fand sich ein Exemplar mit doppeltem Zickzackband im Musterfeld (Abb. 7), welches ein Gegenstück in Zypern hat[25]. In der Tat ist diese Kombination von Dekor und Muster in der Argolis weitgehend unbekannt. Vielleicht gibt dieses Stück daher einen Hinweis, woher der Einfluß auf die mykenische Keramik in Makedonien kam. Erstaunlicherweise treten in dieser Schicht 12 nun einige Gefäßfragmente mit konzentrischen Kreisen, die mit einem Zirkel gezogen sind, auf[26]. Wie allseits bekannt, tauchen diese Zirkelkreise in Attika oder Lefkandi erst in einer fortgeschrittenen bzw. in der späten Phase der protogeometrischen Eisenzeit auf[27]. Obwohl Zirkelkreise vereinzelt auch auf mykenischen Scherben vorkommen, so etwa im Aphaiatempel auf Ägina oder im Heiligtum der Demeter von Korinth, sind alle diesbezüglichen Scherben ohne Schichtzusammenhang und können somit nicht ein höheres Alter der Zirkelkreise bis in spätmykenische Zeit belegen[28]. Das Auftreten spätmykenischer Gefäßformen bis in die entwickelte protogeometrische Eisenzeit im Skoubris-Gräberfeld von Lefkandi oder im Kerameikos von Athen legt den umgekehrten Schluß nahe, daß die Zirkelkreise Adaptionen sind in Handwerksbetrieben, die noch Keramik in mykenischer Tradition weiterproduzierten. Zusammenfassend läßt sich also sagen, daß die Schicht 12 von Kastanas in der Zeit des entwickelten SH III C begonnen und bis in die entwickelte protogeometrische Eisenzeit angedauert hat.

Wir wollen diesen Teil der Ausführungen mit einer kurzen Zusammenfassung abschließen. Erste Importe mykenischer SH III A Keramik erscheinen in Schicht 18 und 17 von Kastanas. In Schicht 16 steigert sich der Import beträchtlich –er gehört nun der Phase SH III B1 an. In Schicht 15, die schon der SH III B2 Zeit zuzuordnen ist, tauchen nun neben den importierten Gefäßen erste lokale Nachahmungen auf. In den folgenden Schichten nehmen diese makedonischen Produkte erheblich zu, während der Import allmählich zum Erliegen kommt. Schicht 13 gehört bereits dem frühen SH III C an, wie mehrere vergesellschaftete Typen in diesem Stratum einwandfrei belegen. Von Schicht 12 an erreicht die lokale mykenische Keramikproduktion annähernd die gleiche Menge wie die lokale handgefertigte Keramik. Sie nimmt dann leicht ab bis Schicht 10 und scheint danach eingestellt worden zu sein. Die

25. Nach Desborough, *a.a.O.* Anm. 1 (1972) Abb. 9C.

26. B. Hänsel, *a.a.O.* Anm. 3, 190 Abb. 15, 7; 193 Abb. 16, 1.2.

27. G. Krause, Untersuchungen zu den ältesten Nekropolen am Eridanos in Athen, *Hamburger Beiträge zur Archäologie*, Beiheft 3-II (1975) 35, 48 f. – Desborough, in: M.R. Popham, L.H. Sackett, *Lefkandi I. The Iron Age* (1980) 286 f.

28. Mus. Korinth, C-75-280 wohl protogeometrisch. – Aphaia Heiligtum (Magazin GG-4c) Krater?

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

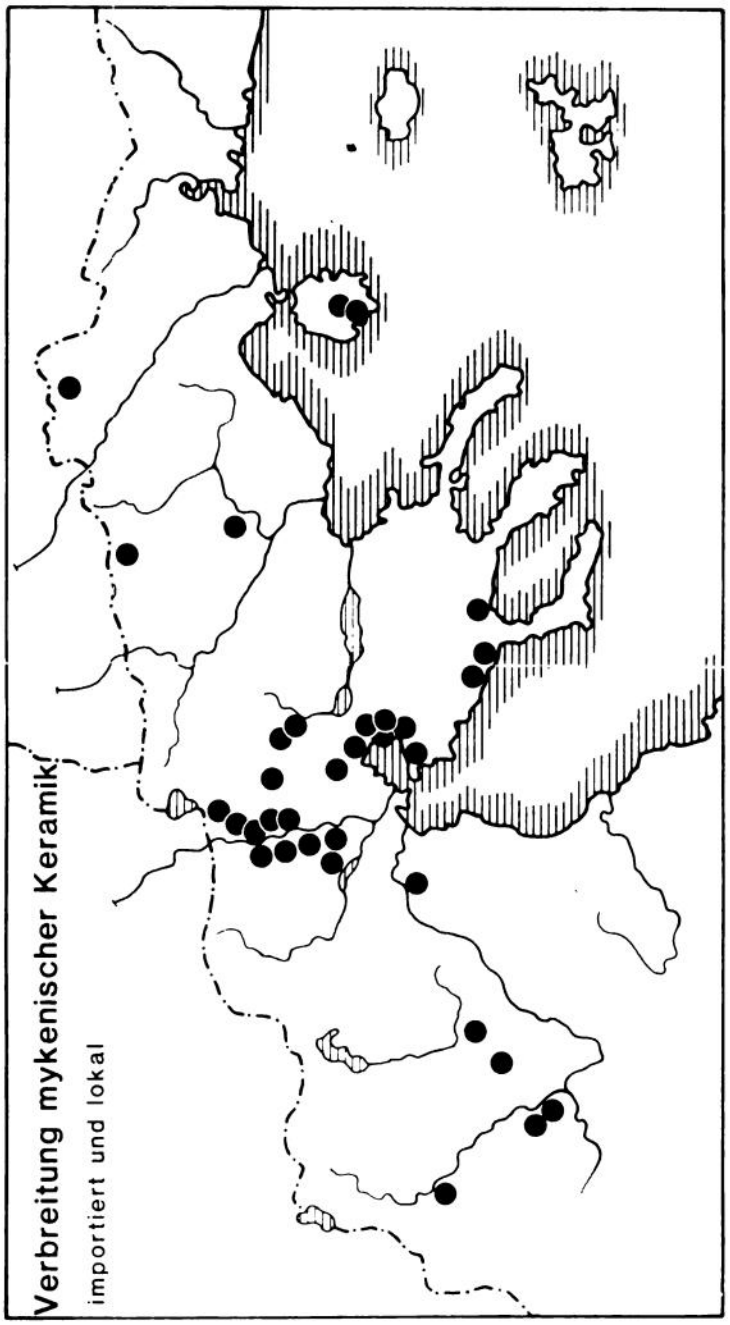

Abb. 7 Skyphos mit Zickzackbandern. Schicht 12.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Tatsache, daß wir mit Schicht 12 bereits die Zeit der entwickelten protogeometrischen Phase in Südgriechenland erreicht haben, wird durch mehrere Gefäße mit Zirkelkreismuster belegt. Wenden wir uns somit der weiteren Frage zu, auf welchem Weg die mykenische Keramik nach Makedonien kam. Es scheint allgemein akzeptiert worden zu sein, daß dieser Einfluß aus Thessalien kam[29]. Obwohl es eigentlich wenig Material gibt, um diese These zu stützen, spricht natürlich schon die geographische Situation dafür –Thessalien ist das nördlichste mykenisch besiedelte Gebiet in Griechenland. Aber bevor wir uns dieser Frage wieder zuwenden, wollen wir einen Blick auf die Verbreitungskarte mykenischer Keramik in Makedonien werfen (Abb. 8). Ganz offensichtlich gibt es zwei Schwerpunkte in der Verbreitung: das eine liegt in SWMakedonien entlang des Haliakmonflusses, das andere in Zentralmakedonien entlang des Axios, des Langadastals und dem Küstengebiet um Thessaloniki[30]. Daraus könnte man natürlich zwanglos folgern, daß eine Handelsroute dem Haliakmonfluß folgte bis nach Zentralmakedonien hinein. Freilich sieht die Situation ganz anders aus, wenn wir uns die Verbreitungskarte mit importierter mykenischer Keramik, aufgeteilt nach Zeitphasen, anschauen (Abb. 9). Die frühen Keramikimporte in SH III A und B1 beschränken sich ausschließlich auf Zentralmakedonien und daher erscheint die Landroute entlang des Haliakmon für den Transport mykenischer Keramik auszufallen. Es wird im Gegenteil aus der Verbreitungskarte deutlich, daß der Import den Seeweg bevorzugt hat und dann kann er von überallher gekommen sein und nicht nur aus Thessalien.

Die nächste Frage müßte natürlich die nach dem Hafen sein, wo diese Importgüter umgeschlagen wurden. Bei dem derzeitigen Forschungsstand gibt es nur einen Platz auf der Chalkidike, wo diese frühe Keramik gefunden wurde – Hagios Mamas. Dabei ist es aber nicht völlig sicher, ob das angesprochene Gefäß den frühesten Import in SH III A bezeugt, da es möglicherweise auch III B zeitlich sein kann[31]. Auf jeden Fall sollte man doch aber weitere Funde erwarten –vor allem im Raume von Thessaloniki.

Die nächste Verbreitungskarte macht deutlich, wie sich der Einfluß von Zentralmakedonien her ausdehnt und eine viel weitere Verbreitung in SH III B2 erreicht (Abb. 10). Eine Sonderrolle scheint in dieser Beziehung nur Thasos zu spielen, welches bereits frühere Importe aufweist und vielleicht einen eigenständigen Umschlagplatz hatte, doch zeigt die Verbreitung derzeit kein eindeutiges Bild[32]. Auf jeden Fall erreichte die SH III A-B1 Keramik

29. Hammond, *a.a.O.* Anm. 1, 292.

30. Verbreitungskarten nach: W. Heurtley, *Prehistoric Macedonia* (1939). – D. French, *Balkan Studies* 7, 1960, 108 ff. – N.G.L. Hammond, *A History of Macedonia* I (1972). – D. Grammenos, Bronzezeitliche Forschungen in Ostmakedonien, in: *Prähis. Forsch. in Südosteuropa* (1982) 89 ff. – Ch. Koukouli - Chrysanthaki, *Pulpudeva* 3, Suppl. (1982) 231 ff.

31. Heurtley, *Preh. Mac.* 226 Nr. 458, vgl. oben Anm. 16.

32. Ch. Koukouli - Chrysanthaki, Die Frühe Eisenzeit auf Thasos, in: *Prähist. Forsch. in Südosteuropa* I (1982) 119 ff.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

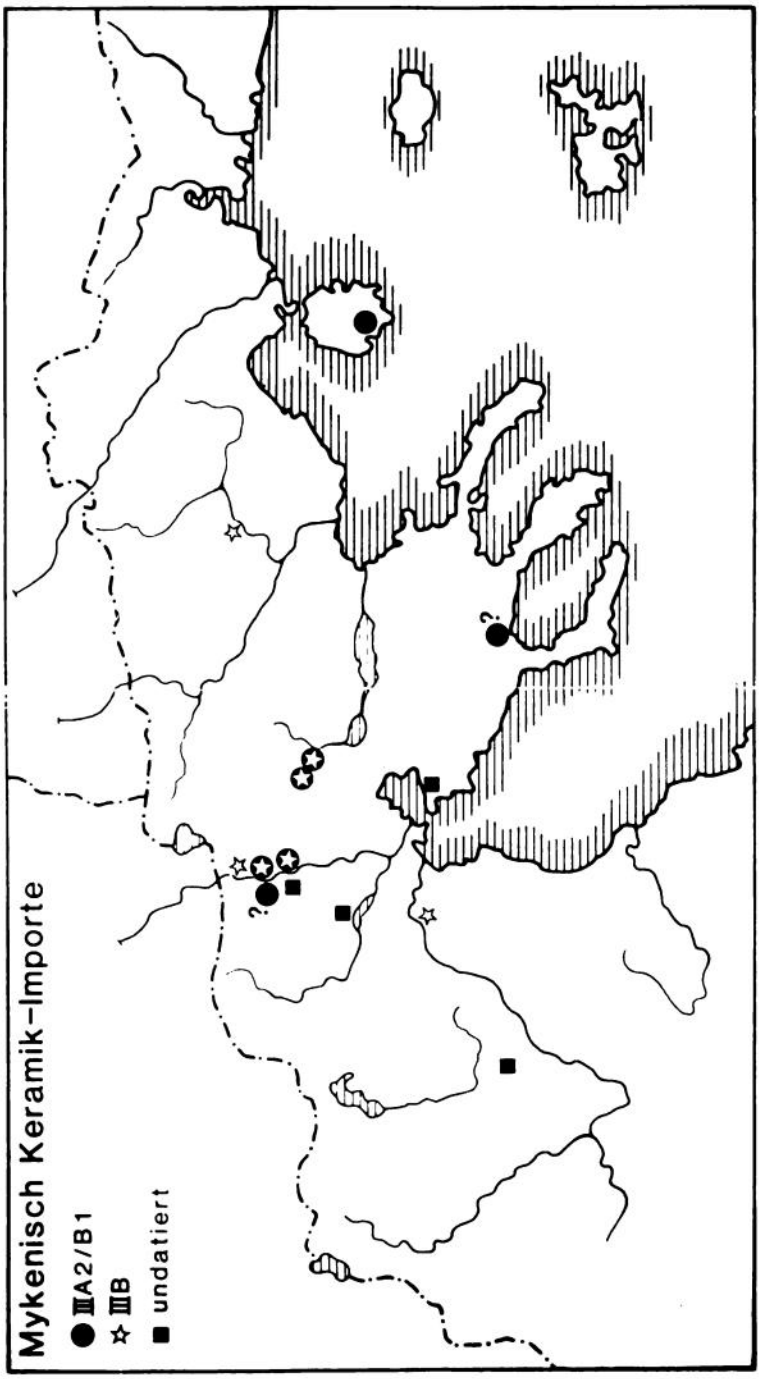

Abb. 2

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

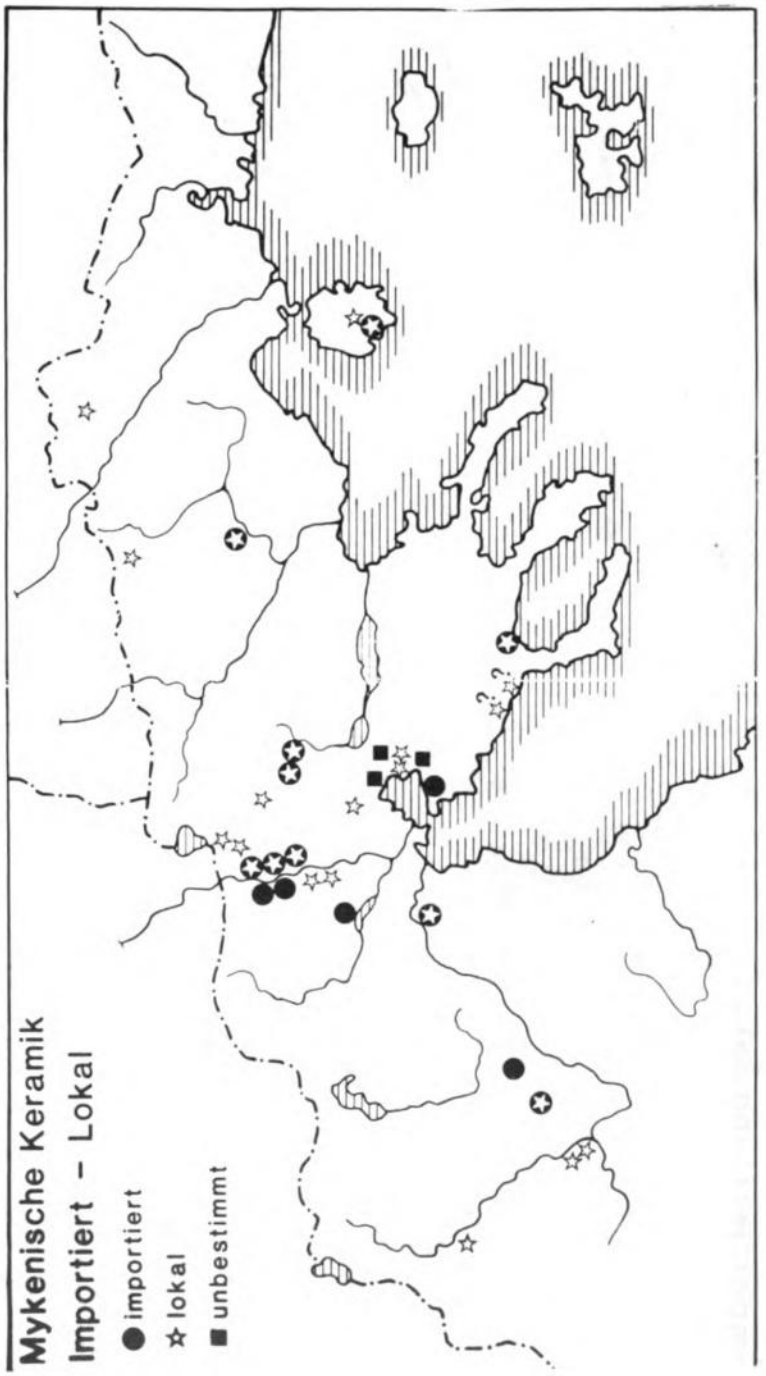

Abb. 9

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

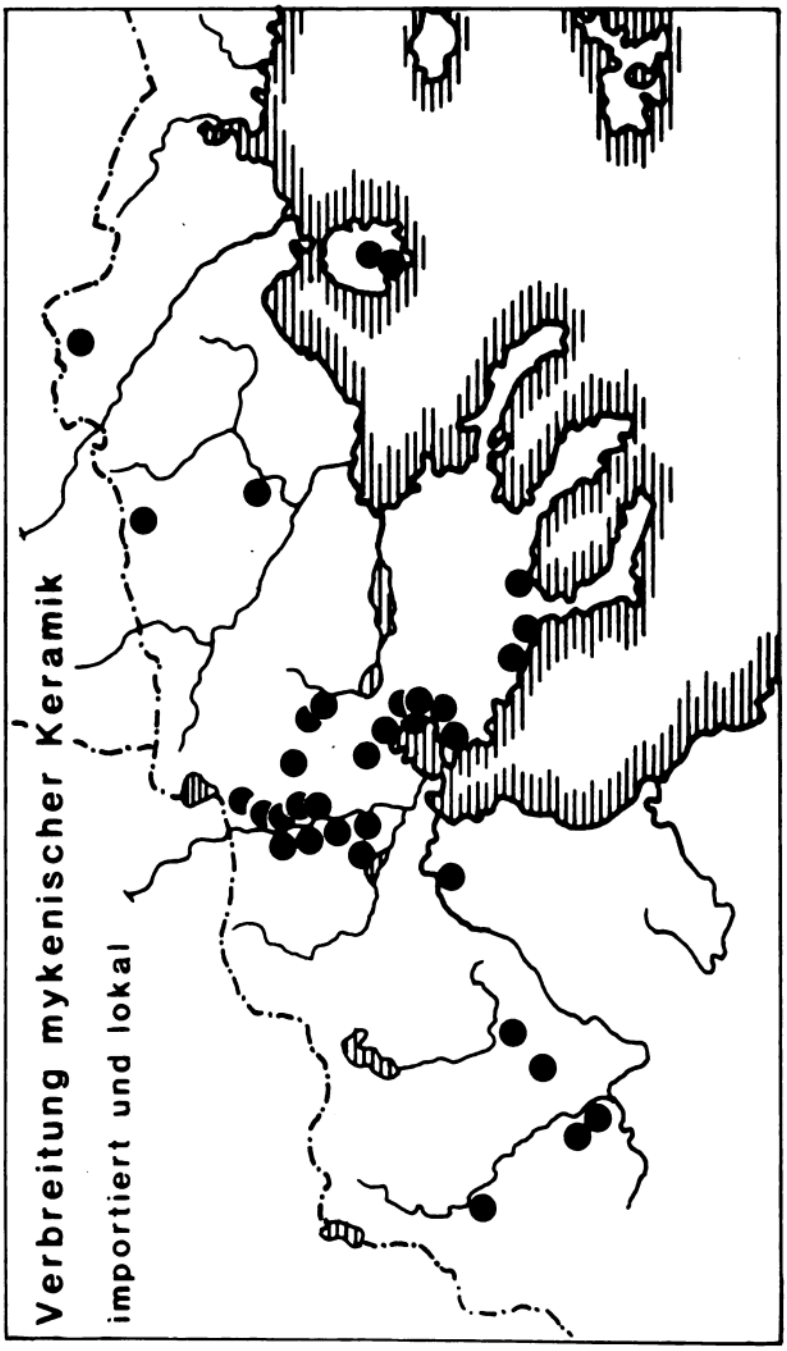

Abb. 10

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Makedonien von See her -wahrscheinlich von den ostägäischen Inseln. Obwohl die Verbeitung in SH III B2 sehr viel großräumiger ist, kommen die größten Mengen und auch die beste Qualität nach wie vor in Zentralmakedonien vor. Unter dem Material von Kastanas fanden sich einige wenige Stücke, die offensichtlich nicht festlandgriechisch sind. Zwei haben einen dicken weißen Überzug und könnten aus Kreta stammen, zwei andere vielleicht aus Rhodos. Solch eine Ansicht wird freilich immer subjektiv sein und sollte abgesichert werden durch naturwissenschaftliche Untersuchungen[33]. Auf der anderen Seite hatte die Kylix mit den gestielten Spiralen ihre beste Prallele in Kos, wie oben schon ausgeführt. Der Skyphos mit doppeltem Zickzackband hat eine gute Entsprechung in Zypern und das entwickelte Lanzettmuster mit Spiralenden findet seine Parallele auf einer unpublizierten Kylix von Rhodos[34]. Deshalb scheint es angebracht, ostwärts über das ägäische Meer zu schauen, wenn wir nach Verbindungen mit der mykenischen Keramik Makedoniens suchen. Leider ist bisher wenig bekannt über den mykenischen Einfluß auf den Inseln Lemnos, Lesbos und Chios[35]. Das mykenische Material von Emporio in der Ausstellung des archäologischen Museums von Chios zeigt wenig Übereinstimmung mit makedonischer Keramik. Aber es ist eine erstaunliche Tatsache, daß das beste Gegenstück zur SH III C Keramik von Kastanas in Sardes, ca. 50 km landeinwärts von der anatolischen Westküste, gefunden wurde. Es handelt sich um einen Skyphos B mit dreifachem Wellenband auf der Außenseite[36]. Im Augenblick gibt es keine hinreichende Erklärung für dieses Phänomen, aber es bestätigt unsere Meinung, daß wir für die Seeverbindungen nach Makedonien den östlichen Seeweg von Rhodos über die nordöstlichen ägäischen Inseln annehmen müssen. Das soll nicht heißen, daß es keinen Seeverkehr mit Thessalien gab, nur läßt er sich derzeit kaum nachweisen. Und es gibt weitere Argumente. Die sogenannte "graue makedonische Ware" der frühen Eisenzeit, die in Schicht 12 von Kastanas beginnt, hat enge Parallelen in Thasos, Lemnos und Chios[37]. Eine andere merkwürdige Tatsache ist das Erscheinen eines entwickelten Lanzettmusters, welches von konzentrischen Zirkelkreisen begleitet wird, auf einem völlig andersartigen Gefäß von Emporio auf Chios,

33. Für die mykenische Keramik von Kastanas werden mit Hilfe der Neutronenaktivierung nunmehr Untersuchungen von Herrn Dr. Mommsen, Institut für Strahlenkunde der Universität Bonn, durchgeführt.

34. Vielen Dank an S. Dietz vom Nationalmuseum Kopenhagen, der mir Einsicht in dieses Material gewährte. Fundort Passia.

35. S. Hood, Excavations in Chios 1938 - 55. *Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, Bd. II (1982) 579 ff.

36. Mit vielen Dank an C. Özgünel, der mir Einblick in seine Materialsammlung gewährte. - G.M.A. Hanfmann, *Sardis from Prehistoric to Roman Times* (1983).

37. Unpubliziert Mus. Kavalla Nr. 568 aus der Siedlung von Kastri auf Thasos. Für die Einsicht in das Material möchte ich Frau Koukouli-Chrysanthaki danken. - Mus. Myrina (Lemnos) aus Ifestia.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

welches in das siebente Jahrhundert gehören soll[38]. Es ist heute ziemlich eindeutig, daß Rhodos eine wichtige Rolle in der mykenischen Welt spielte[39]. In einem anderen Aufsatz habe ich auch einige Beziehungen zwischen Rhodos und Troja aufgezeigt[40]. Warum sollten Rhodesier nicht nach Makedonien kommen, wenn sie bis nach Troja oder Süditalien segelten?

Auf jeden Fall ist es eindeutig, und diese Tatsache bestätigt sich durch die Ausgrabungen in Assiros, daß eine lokale mykenische Keramikproduktion am Ende von SH III B in Makedonien entstand und deren Produkte allmählich auch die inneren Teile von Makedonien erreichte[41]. Wenn man sich die mykenische Keramik in anderen Siedlungen wie Vardaroftsa, Vardino oder Assiros anschaut, erkennt man ihre relative Einheitlichkeit -die gleichen Formen, Dekorationen und Muster erscheinen[42]. Daraus wird offensichtlich, daß es eine oder mehrere zentrale Plätze gegeben hat, an denen diese Ware produziert und weiterverhandelt wurde. Aber diese makedonischen Produktionsstätten hielten nach wie vor Verbindungen zur mykenischen Welt, denn sie kopierten weitgehend nach Vorlagen, die von weither gebracht wurden, und entwickelten nur wenige eigenständige Muster. Diese makedonisch-mykenische Keramikproduktion begann in SH III B2, nahm zu im frühen SH III C und erreichte einen beträchtlichen Höhepunkt in SH III C Entwickelt, Fortgeschritten und Spät. Sie dauerte sogar bis in die entwickelte protogeometrische Eisenzeit an. Und obwohl einige wenige protogeometrische Muster aufgenommen wurden, blieb diese Keramik bis zu ihrem Ende der mykenischen Tradition verhaftet. Bedauerlicherweise hat man bisher keine dieser Produktionsstätten an der Küste, wahrscheinlich in der Gegend von Thessaloniki oder der Chalkidike gefunden und ausgegraben.

Was aber war der Grund, der eine lokale Eigenproduktion entstehen ließ, die dann sehr rasch die Importe fast vollständig verdrängte, obgleich solche Importe offensichtlich die Küste noch immer erreichten, nicht mehr aber das Hinterland? An dieser Stelle müssen wir einen Blick werfen auf andere Gebiete der mykenischen Welt. Es ist immer noch ein erstaunliches Phänomen, wie gleichartig die mykenische Keramik in SH III A und frühem III B in weiten Teilen Griechenlands und der Ägäis ist. Formen, Dekorationen und Macharten sind überall gleich, lediglich bei den Mustern gibt es eine Variationsbreite. Deshalb wird ja auch heute noch ernsthaft diskutiert, ob die zeitgleiche mykenische Keramik z.B. von Rhodos importiert oder lokalpro-

38. Ausstellung Mus. Chios. - J. Boardman, Excavations in Chios 1952-55, Greek Emporio, *BSA* Suppl. 6 (1967) Taf. 44, x.

39. C. Mee, *Rhodes in the Bronze Age* (1982).

40. Chr. Podzuweit, Die mykenische Welt und Troja, in: *Prähist. Forschungen in Südosteuropa* (1982) 65 ff.

41. K. Wardle, Excavations at Assiros, 1975-79, *BSA* 75, 1980, 229 ff. - Ders. *Unpubl. Manuskripte* 1980, 1982, für deren Überlassung hier gedankt sei.

42. Heurtley, *Prch. Mac.* 216 Abb. 86; 222-23. - K. Wardle, *a.a.O.* Anm. 41 Abb. 14.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

duziert worden ist[43]. Der sogenannte 'Koine-Stil" blühte in ganz Griechenland und erreichte die gesamte Ägäis, sowie die angrenzenden Landschaften. Meine eigene Ansicht ist die, daß es sich -trotz der Gleichartigkeit- um lokale Produktionszentren handelt, doch ist diese These nicht so schnell zu beweisen und benötigte einen weiteren Vortrag[44]. Mit dem Beginn von SH III C können wir aber einen Wandel feststellen -man kann jetzt überall in Griechenland lokale Unterschiede feststellen. Diese lokalen Stile zeigen sich mehr an unterschiedlichen Mustern, sowie an einheimischen Macharten, denn an unterschiedlichen Dekorationen und Formen, die weitgehend den selben Entwicklungslinien wie in der Argolis folgen. Mit anderen Worten, die lokalen Unterschiede in der Keramik sind Vorlieben für bestimmte Formen und Muster und eine eigenständige lokale Herstellungsweise -aber nicht so sehr Eigenschöpfungen. Wenn wir jetzt zu unserem Ausgangspunkt zurückkehren, so läßt sich dasselbe für diejenigen Landschaften sagen, die an das mykenische Gebiet angrenzen oder unmittelbar beeinflußt wurden. Nach dem Import von SH III A und B Keramik beginnt überall eine lokale Produktion, welche die Importe bald vollständig ersetzen. Carl W. Blegen hat das schon vor vielen Jahren an der Keramik von Troja gezeigt[45]. Bedauerlicherweise konnte man damals die mykenische Keramik von Troja nicht genauer datieren. Inzwischen hat die Abfolge der mykenischen Keramik in der Unterburg von Tiryns gezeigt, daß die Spätphase von Troja VI (VIh) in das frühe und entwickelte SH III C gehört[46]. Eben in die Phase, in der in Troja ebenfalls die lokale Produktion mykenischer Keramik in größeren Mengen beginnt. Dasselbe Phänomen kann man in Süditalien beobachten, ebenso wie auf den Liparischen Inseln. Nach einer langen Zeit mykenischer Keramikimporte von SH I an kontinuierlich bis ans Ende von SH IIIB, beginnt selbst hier in so weit entfernten Gebieten eine lokale mykenische Keramikproduktion, die bald einen beachtlichen Umfang erreicht[47]. Einwandfrei bestätigt wird diese lokale Produktion durch den Fund eines entsprechenden Töpferofens in Termititio am Golf von Tarent[48]. Auch in diesen Gebieten kann man die gleiche Situation beobachten. Obwohl es sich um eine lokale Produktion handelt, folgt sie den großen Entwicklungslinien

43. C. Mee, *a.a.O.* Anm. 39, 86.

44. Frau K. Goedecke hat in einem Vortrag im Mai 1984 anläßlich einer Tagung in Köln (Das Ende der mykenischen Welt) dargelegt, daß mit Hilfe der Neutronenaktivierungsanalyse allein in SW-Anatolien mit mehreren lokalen mykenische Keramik produzierenden Werkstätten zu rechnen ist.

45. C.W. Blegen, *Troy, Excavations conducted by the University of Cincinnati* 1932-38, Bd. 4 (1958) 23.

46. Chr. Podzuweit, *a.a.O.* Anm. 40.

47. W.D. Taylour, Aegean Sherds found at Lipari, in: L. Bernabó-Brea, M. Cavalier, *Meligunis Lipara* Bd. IV (1980) 791 ff.

48. Der Ausgräber Da Siena hat einen Vortrag darüber im Mai 1984 in Palermo gehalten.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

des griechischen Festlandes, solange die mykenischen Zentren gedauert haben. Über die Gründe dieses gleichartigen Phänomens in so weit auseinanderliegenden Landschaften wie Makedonien, NW-Anatolien und Süditalien kann man nur spekulieren. Aber es scheint offensichtlich, daß die Gründe im mykenischen Griechenland selbst zu suchen sind, da es sonst keine anderen Beziehungen zwischen diesen so weit entfernten Gebieten gibt. Ein Grund könnte z.B. darin liegen, daß die Produktion und Verteilung, sowie der Handel mit Keramik nicht mehr ausschließlich in den Händen des Palastes liegt. In SH III A oder B hat der Palast offensichtlich die volle Kontrolle über die Verteilung der Rohstoffe und damit der Produktion, wenn die Linear-B-Tafeln von Pylos richtig interpretiert sind[49]. Möglicherweise deutet sich nun in SH III C ein Wandel an. Der Handel wird vielleicht nicht mehr allein vom Palast dirigiert und so entstehen überall lokale Produktionsstätten. Wie immer es auch gewesen sein mag, so spiegeln die oben widergegebenen Tatsachen offensichtlich eine größere politische oder ökonomische Umwandlung im mykenischen Kernland wider und dies kann man auch in Makedonien beobachten, wie ich am Beispiel von Kastanas aufzuzeigen versucht habe.

Institut für Vor- und Frühgeschichte, Bonn

49. J.T. Hooker, *Mycenaean Greece* (1977) 190.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

39

ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΣΥΝΟΡΟ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΘΡΑΚΗΣ[1]

Λουίζα Δ. Πολυχρονίδου - Λουκοπούλου

Μετά τή μάχη τῆς Πύδνας οἱ θρακικές κτήσεις τοῦ τελευταίου Ἀντιγονίδη ἀκολούθησαν καί αὐτές τήν τύχη τῆς Μακεδονίας. Οἱ κτήσεις τοῦ Περσέως στά ἀνατολικά τοῦ Νέστου περιλήφθηκαν στήν πρώτη — τήν ἀνατολικότερη— ἀπό τίς μακεδονικές «μερίδες», ἐνῶ οἱ τρεῖς ἑλληνίδες πόλεις τῆς περιοχῆς, Ἄβδηρα, Μαρώνεια καί Αἶνος, ἀνακηρύχθηκαν ἐλεύθερες[2]. Οἱ ἐπεκτατικές διεκδικήσεις τῶν Ἀτταλιδῶν δέν ἱκανοποιήθηκαν. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ Ρώμη δέν ἔκρινε σκόπιμο νά καταστρέψει τό ἔργο τοῦ Φιλίππου Ε΄ καί τοῦ Περσέως στή δυτική Θράκη καί νά ἐγκαταλείψει στόν θρακικό κίνδυνο τό ἀμυντικό σύστημα πού ἐξασφάλιζε τόν ἔλεγχο τῆς ὁδοῦ πρός τήν Ἀνατολή[3], τή σημασία καί τούς κινδύνους τῆς ὁποίας εἶχε δοθεῖ εὐκαιρία νά ἐκτιμήσει[4]. Ἐνῶ ὅμως δέν ἤθελε καί δέν ἦταν σέ θέση τήν ἐποχή ἐκείνη νά ἀναλάβει ἡ ἴδια στή στρατηγική αὐτή ζώνη τόν ρόλο πού μέ ἐπιτυχία διαδραμάτισαν οἱ Ἀντιγονίδες, δέν ἦταν διατεθειμένη καί νά τόν ἐκχωρήσει στούς βασιλεῖς τοῦ Περγάμου, ἀποφασισμένη νά διατηρήσει τήν ὑπάρχουσα καί ἤδη ἐπισφαλῆ ἰσορροπία δυνάμεων καί νά χειραγωγήσει τίς εὐρωπαϊκές φιλοδοξίες τους, πού ἀργά ἤ γρήγορα θά προσέκρουαν στά ρωμαϊκά συμφέροντα. Ἡ πολιτική αὐτή ἦταν ἐπόμενο νά ἐλευθερώσει τίς

1. Ἡ ἀνακοίνωση αὐτή ἀποτελεῖ σύντομη περίληψη ἐκτεταμένης μελέτης, πού πραγματοποίησε ἡ συγγραφεύς στά πλαίσια τῶν ἐρευνητικῶν προγραμμάτων Μακεδονίας καί Θράκης τοῦ Κέντρου Ἑλληνικῆς καί Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος τοῦ Ἐθνικοῦ Ἱδρύματος Ἐρευνῶν. Τό ἀνεπτυγμένο κείμενο πρόκειται νά δημοσιευθεῖ σέ ἄλλη θέση.

2. Liv. XLV 29. 5-7, Διοδ. XXXI 8.8. Πρόσφατη μελέτη τοῦ M. Χατζόπουλου, «La politique thrace des derniers Antigonides». *Pulpudeva* 4, 1980 (1983), σ. 80-87, ἔδειξε ὅτι οἱ τελευταῖοι Ἀντιγονίδες εἶχαν κατορθώσει νά διατηρήσουν μέχρι τέλους τόν ἔλεγχο τῆς δυτικῆς Θράκης — τουλάχιστον τοῦ μεταξύ τῶν ποταμῶν Νέστου καί Ἔβρου τμήματός της.

3. Γιά τή στρατιωτική ὀργάνωση τῆς Θράκης ὑπό τούς τελευταίους Ἀντιγονίδες, βλ. πρόσφατα M. Hatzopoulos, «Les politarques de Philippopolis", *III. Intern. Thrakologischer Kongress* (Βιέννη 1980) (1984), σ. 141 καί σημ. 67.

4. Τό 188 π.Χ., ἐπιστρέφοντας ἀπό τή Μ. Ἀσία, ἡ ρωμαϊκή στρατιά τοῦ Γναίου Μαλλίου Οὐόλσωνος ἔπεσε σέ ἐνέδρα πολυάριθμων θρακικῶν φύλων στά δυτικά τῶν Κυψέλων (Liv. XXXVIII 40 κἑ., Ἀπп. *Συρ.* 43 καί *Μακ.* 9.5).

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

δυνάμεις ἐκεῖνες, πού ἐπί δεκαετίες, πέραν τῆς διπλωματίας, χαλιναγωγοῦσαν τά ὅπλα καί ἡ διοικητική ἰδιοφυΐα τῶν τελευταίων Ἀντιγονιδῶν.

Ἡ ἔκταση τοῦ προγεφυρώματος πού δημιούργησαν στό εὐρωπαϊκό ἔδαφος οἱ Ἀτταλίδες βάσει τῆς εἰρήνης τῆς Ἀπαμείας φαίνεται ὅτι περιοριζόταν ἀρχικά στή θρακική Χερσόνησο. Στά δυτικά ἡ κυριαρχία τῶν Περγαμηνῶν δέν ξεπερνοῦσε τόν μυχό τοῦ Μέλανος κόλπου, ἐνῶ στά ἀνατολικά ἔφθανε ὡς τή Ραιδεστό καί τό δυτικό σύνορο τῆς χώρας τῆς Περίνθου[5]. Ἡ παρουσία τῶν Θρακῶν Καινῶν στήν περιοχή πού ἐκτείνεται πρός Β. τῆς Λυσιμαχείας, παρουσία δυναμικά αἰσθητή ἤδη ἀπό τήν ἐπομένη τῆς εἰρήνης τῆς Ἀπαμείας, δέν ἐπιτρέπει ἀμφιβολίες ὅτι ἡ ἠπειρωτική ζώνη πού συνδέει τόν κάτω ροῦ τοῦ Ἔβρου μέ τήν Προποντίδα διέφευγε ἀπό τόν ἔλεγχο τῶν Περγαμηνῶν[6]. Σύντομα ὡστόσο, περί τό 145 π.Χ., ὅταν ὁ βασιλεύς τῶν Καινῶν Διήγυλις ἐπιχείρησε νά ἐπεκτείνει τήν κυριαρχία του στήν ἀτταλιδική Χερσόνησο, ὁ γηραιός Ἄτταλος Β΄ κατόρθωσε ὄχι μόνον νά ἀποκαταστήσει τόν ἔλεγχο τῆς περιοχῆς ἀλλά καί νά συντρίψει τόν Διήγυλι καί νά ὑποτάξει τό βασίλειό του[7].

Τή φορά αὐτή ἡ Ρώμη δέν ἀντέδρασε. Ἤδη ἀπό τό 148 π.Χ., ἀναγνωρίζοντας τά μειονεκτήματα τῆς πολιτικῆς πού ὑπαγόρευσε τήν πρώτη διευθέτηση τῶν μακεδονικῶν πραγμάτων, ἀποφάσιζε νά ἐγκαταλείψει τήν ἀρχή τῆς ἔμμεσης κυριαρχίας καί νά ὑπαγάγει τά ἐδάφη τῆς «ἀβασίλευτης» Μακεδονίας — καί τῆς νότιας Ἰλλυρίας — στόν ἄμεσο ἔλεγχό της μέ τή δημιουργία τῆς ὁμώνυμης ἐπαρχίας, στήν ὁποία περιέλαβε τίς τέσσερις μακεδονικές «μερίδες»[8]. Ἔτσι, μετά τήν ὑποταγή τῶν Καινῶν ἀπό τόν Ἄτταλο Β΄, τό ἀνατολικό σύνορο τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας συνέπιπτε πλέον μέ τά ὅρια τῆς ἀτταλιδικῆς κυριαρχίας στήν Εὐρώπη[9].

Πιστεύεται συνήθως ὅτι μέ τήν ἵδρυση τῆς ἐπαρχίας Ἀσίας τό 129 π.Χ.

5. Βλ. K. Kahrstedt, *Beiträge zur Geschichte der thrakischen Chersones* (Baden - Baden 1954), σ. 47-48.

6. Γιά τήν ἐπικράτεια τῶν Καινῶν καί τήν δράση τους τό 188 π.Χ. καί κατά τίς παραμονές τοῦ Γ΄ Μακεδονικοῦ πολέμου, βλ. σημ. 4 καί M. Hatzopoulos, ὅ.π. (σημ. 3) σημ. 58, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

7. J. Hopp, *Untersuchungen zur Geschichte der letzten Attaliden, Vestigia* 25 (Μόναχο 1977), σ. 96 κἑ., ὅπου καί οἱ σχετικές πηγές καί βιβλιογραφία. Γιά τή γνωστή ἀτταλιδική *στρατηγία τῆς Χερσονήσου καὶ τῶν κατὰ τὴν Θράκην τόπων* βλ. ἰδίως H. Bengtson, *Die Strategie in der Hellenistischen Zeit II* (Μόναχο 1964), σ. 209 κἑ.

8. Βλ. πρόσφατα Fanoula Papazoglou, «Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine», *ANRW* II 7.1 (1979), σ. 303 κἑ. καί 328 κἑ.

9. Ἡ νέα αὐτή ἰσορροπία ὑπῆρξε βραχύβια: ἡ ἔκρυθμη κατάσταση πού ἀκολούθησε τόν θάνατο τοῦ Ἀττάλου Γ΄ (133 π.Χ.) καί τήν ἀναγγελία τῆς περίφημης διαθήκης του ἐξέθεσε ἄλλη μιά φορά τίς εὐρωπαϊκές του κτήσεις στόν θρακικό κίνδυνο— καί ὄχι μόνο σ' αὐτόν— ἀναγκάζοντας τίς ἑλληνίδες πόλεις τῆς Χερσονήσου νά προσφύγουν γιά βοήθεια στούς Ρωμαίους. Βλ. ἰδίως τό περίφημο ψήφισμα τῶν Σηστίων πρός τιμήν τοῦ γυμνασιάρχου Μηνᾶ (*Die Inschriften von Sestos und der thrakischen Chersones*, ἐκδ. J. Krauss, *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 19*, Βόννη 1980, ἀρ. 1, σ. 14-63. Πρβλ. Hopp, *ὅ.π.* (βλ. σημ. 7), σ. 111 σημ. 25).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ή ατταλιδική *στρατηγία της Χερσονήσου και των κατά την Θράκην τόπων* ενσωματώθηκε στήν επαρχία Μακεδονίας, τό ανατολικό σύνορο της οποίας πρέπει συνεπῶς νά θεωρηθεῖ ὅτι επεκτάθηκε μέ αὐτόν τόν τρόπο πρός Α. ὡς τά ὄρια της περινθίας χώρας[10]. Η ἄποψη αὐτή διαψεύδεται ἀπό ἕνα πρόσφατο επιγραφικό εὕρημα, ἕνα νέο ἀντίγραφο τοῦ λεγόμενου «νόμου περί πειρατείας», τοῦ 100 π.Χ., πού βρέθηκε στήν Κνίδο[11]: ἀποκαλύπτεται ὅτι μέ διάταξη αὐτοῦ τοῦ νόμου ὑπάγεται στή δικαιοδοσία, διοικητική καί στρατιωτική, τοῦ ἐκάστοτε διοικητῆ της Μακεδονίας ἡ *Καινική Χερσόνησος*, περιοχή τήν οποία *πολεμῶν δορίκτητον ἔλαβεν* ὁ στρατηγός Τίτος Δίδιος, διοικητής της Μακεδονίας κατά τή διετία 101-100 π.Χ.[12]. Η ἀναλυτική ἔκθεση στό κείμενο τοῦ νόμου τῶν συγκεκριμένων καθηκόντων τοῦ διοικητῆ της Μακεδονίας στήν περιοχή[13] προδίδει (α) ὅτι εἶναι ἡ πρώτη φορά πού τοῦ ἀνατίθενται τέτοια καθήκοντα, καί (β) ὅτι πρόκειται γιά οὐσιαστική καί σημαντική επέκταση τοῦ μακεδονικοῦ συνόρου καί δή σέ χῶρο εὐαίσθητο, ὁ ὁποῖος χρήζει της προσωπικῆς του παρουσίας καί επιβάλλει διακριτικούς χειρισμούς.

Τόν γεωγραφικό εντοπισμό της ἐπίμαχης περιοχῆς επιτρέπουν οἱ μαρτυρίες μεταγενέστερων γεωγράφων. Σ' ἕνα ὁμολογουμένως συγκεχυμένο χωρίο της «Φυσικῆς Ἱστορίας» ὁ Πλίνιος διακρίνει στήν ανατολική Θράκη μία διοικητική ενότητα (regio) ἠπειρωτική, τήν Καινική, καί μία δεύτερη ενότητα, τή Χερσόνησο, στήν οποία, πέρα ἀπό τή γλώσσα πρός Ν. τοῦ Ἰσθμοῦ, ἀνήκει, διοικητικά ἐπίσης προφανῶς, τμῆμα της βορειοδυτικῆς ἀκτῆς της Προποντίδος μέ τή Ραιδεστό[14]· φθάνει δηλ. ὡς τά ὄρια της περινθίας χώρας. Ἐξ ἄλλου, στόν κατάλογο τῶν θρακικῶν *στρατηγιῶν* τοῦ Πτολεμαίου ἡ Καινική ἀριθμεῖται ὡς τελευταία (ανατολικότερη) τῶν *πρὸς τῇ Μακεδονίᾳ καὶ τῷ Αἰγαίῳ πελάγει* στρατηγιῶν, συνορεύει πρός Δ. μέ τήν Κορπιλική (δηλ. τήν περιοχή της Αἴνου καί τοῦ κάτω ροῦ τοῦ Ἕβρου), πρός Α. δέ μέ τή χώρα της Περίνθου καί τήν Ἀστική στρατηγία[15]. Ὡς χωριστή

10. Βλ. πρόσφατα Chr. M. Danov, «Die Thraker auf dem Ostbalkan...», *ANRW* II 7.1 (1979), σ. 105, ὅπου καί ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Ἀντίθετα ὁ Kahrstedt, *ὅ.π.* (βλ. σημ. 5), σ. 50 κἑ., ὑποστηρίζει ὅτι ἡ εὐρωπαϊκή κληρονομία τῶν Ἀτταλιδῶν ὑπαγόταν στή δικαιοδοσία τοῦ ἀνθυπάτου της Ἀσίας ὡς τά χρόνια τοῦ Αὐγούστου ἀλλά καί ἀργότερα, ὡς τήν ἵδρυση της επαρχίας Θράκης ἐπί Κλαυδίου.

11. M. Hassal, M. Crawford, J. Reynolds, «Rome and the Eastern Provinces at the End of the Second Century B.C.», *JRS* 64 (1974), σ. 195-220. Βλ. ἐπίσης A. W. Lintott, «Notes on the Roman Law inscribed at Delphi and Cnidos», *ZPE* 20 (1976), σ. 66-69, G. V. Sumner, «The Piracy Law from Delphi and the Law of the Cnidos inscription», *GRBS* 19 (1978), σ. 218-19 καί A. Giovannini, E. Grzybek, «La lex de piratis persequendis», *MusHelv* 35 (1978), σ. 33-47. Πρβλ. F. Papazoglou, *ANRW* II 7.1, σ. 315 σημ. 48.

12. Στήλη IV, στ. 10 τοῦ κειμένου της ἐπιγραφῆς. Γιά τή δράση τοῦ Τ. Διδίου βλ. Θ. Σαρικάκη, *Ρωμαῖοι ἄρχοντες της ἐπαρχίας Μακεδονίας Α΄* (Θεσσαλονίκη 1971), σ. 64 κἑ. καί πιό πρόσφατα, Papazoglou *ANRW II 7.1*, σ. 314 κἑ.

13. Στήλη IV, στ. 11-31.

14. Plin. *NH* IV 47-49.

15. Πτολ. III 11.6.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ἐνότης, γεωγραφική ἀλλά προφανῶς καί διοικητική, περιγράφεται καί ἀπό τόν Πτολεμαῖο ἡ Χερσόνησος, ἀλλά δέν περιλαμβάνει τμῆμα τῆς ΒΔ ἀκτῆς τῆς Προποντίδος, ὅπως στόν Πλίνιο[16]. Περί *Χερσονήσου Καινικῆς* δέν γίνεται πουθενά λόγος οὔτε ἄλλωστε εἶναι δυνατόν νά νοηθεῖ ὅτι ὁ χαρακτηρισμός «χερσόνησος» μποροῦσε νά δοθεῖ σέ μία περιοχή κατ' ἐξοχήν ἠπειρωτική, ἀπό τήν ὁποία συστηματικά οἱ γεωγράφοι ἐξαιροῦν τήν καθαυτό θρακική Χερσόνησο. Τό πιθανότερο εἶναι ὅτι οἱ τρεῖς παραλλαγές, μέ τίς ὁποῖες ἐμφανίζεται στήν ἐπιγραφή τῆς Κνίδου τό ὄνομα τῆς περιοχῆς (στήλη IV, στ. 9 *Χερσόνησον Καινικήν τε*, στ. 11-12 *Χερσόνησός τε Καινική*, στ. 29-30 *τῆς Χερσονήσου τῆς Κανικῆς)* ἀποτελοῦν παρερμηνεία τῆς ἀντίστοιχης λατινικῆς διατυπώσεως ἀπό τόν Ἕλληνα μεταφραστή τοῦ κειμένου, ὁ ὁποῖος, μή γνωρίζοντας προφανῶς τίς ἀναφερόμενες περιοχές, μετέφρασε ἀδέξια τό σύμπλεγμα «Chersonesum Caenicamque ἤ Chersonesum atque Caenicam» τοῦ λατινικοῦ πρωτοτύπου ὡς *Χερσόνησον Καινικήν τε* ἀντί τοῦ ὀρθοῦ *Χερσόνησον καὶ Καινικὴν ἤ Χερσόνησόν τε καὶ Καινικήν.*

Ἀξιοσημείωτο ἐπίσης εἶναι ὅτι ἀπό τή διαγραφή τῶν καθηκόντων τοῦ διοικητῆ τῆς Μακεδονίας στή νεοπροσαρτηθεῖσα περιοχή διαφαίνεται ὅτι περιλαμβάνονται σ' αὐτήν (α) δημόσιες ρωμαϊκές γαῖες[17], καί (β) πόλεις ἐλεύθερες, οἱ ὁποῖες συνδέονται μέ τή Ρώμη μέ δεσμούς φιλίας καί συμμαχίας[18]: πρόκειται πιθανότατα γιά τίς ἑλληνίδες πόλεις τῆς Χερσονήσου καί τό Βυζάντιο.

Τί ἀκριβῶς εἶχε μεσολαβήσει μεταξύ τοῦ 129 καί τοῦ 100 π.Χ. δέν εἶναι γνωστό. Κάποιο φῶς ἀφήνει νά διαφανεῖ μία ἐνδιαφέρουσα ἐπιγραφική μαρτυρία τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, πού πρόσφατα ἀνακαλύφθηκε στή Ραιδεστό. Πρόκειται γιά μικρή ἀναθηματική στήλη ἑνός Βισανθηνοῦ καί ἑνός Ἀπαμέως στόν Δία Σωτῆρα καί τήν Ἀθηνᾶ Νικηφόρο *ὑπὲρ βασιλέως Μόστιδος*[19]. Τοῦ βασιλέως αὐτοῦ, γιά τόν ὁποῖο οἱ φιλολογικές πηγές σιγοῦν, εἶναι γνωστά χάλκινα καί ἀργυρά νομίσματα, πού πρόσφατα ἀλλ' ἀνεξάρτητα (δηλ. χωρίς γνώση τῆς ἐπιγραφῆς) χρονολογήθηκαν βάσει ἐσωτερικῶν καί ἀδιαφιλονικήτων ἐξωτερικῶν στοιχείων στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.[20]. Ἡ χρονολογία αὐτή ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τή νέα ἐπιγραφή, ἄν

16. Ὡς σύνορο τῆς Χερσονήσου ὁρίζεται ἀπό τόν Πτολεμαῖο (III 11.4 καί 9) ἡ εὐθεῖα πού ἑνώνει τήν ἀκτή τῆς Προποντίδος πρός Ν. τῆς Πακτύης μέ σημεῖο τῆς ἀκτῆς τοῦ Μέλανος κόλπου πρός Β. τῆς Καρδίας.

17. Στήλη IV στ. 13-18· πρβλ. τά συναφῆ σχόλια τῶν ἐκδοτῶν τῆς ἐπιγραφῆς. Γιά τή σημασία τοῦ ρήματος «καρπίζομαι», βλ. L. Robert, *Hellenica* XI - XII (1960), σ. 535 κ.ἑ. Πρβλ. R.K. Sherk, *Roman Documents from the Greek East* (Βαλτιμόρη 1969), ἀρ. 23, στ. 28, 34 καί 67.

18. Στήλη IV, ἰδίως στ. 21-25.

19. Z. Taslikliođlu, *Trakya'da epigrafya araştirmalari II* (Istanbul 1971), σ. 227-28, ἀρ. 2 καί εἰκ. 164 : *Ὑπὲρ βασιλέως/Μόστιδος Γλαυκίας/ Ζωτᾶ Βισανθη/νὸς Ἀρτέμων Ἀρτέ/μωνος Ἀπαμεὺς Δι /ὶ Σωτῆρι καὶ Ἀθηνᾶ[ι] Νικηφόρ[ωι].* Πρβλ. J. καί L. Robert, *BullEp* 1972, ἀρ. 284 καί L. Moretti, *Iscrizioni Storiche Ellenistiche II* (Φλωρεντία 1975), ἀρ. 116, σ. 118 κἑ.

20. Βλ. τήν ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση τῆς Yordanka Youroukoca, Coins of the Ancient Thracians. *BAR Supplement Series 4* (1976), σ. 34 κἑ.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

συγκριθεῖ μέ τίς πολύ συγγενικές ἀναθηματικές ἐπιγραφές ὑπέρ τοῦ Ἀττάλου Β΄ ἀπό τό γειτονικό Πάνιδον[21]. Ἀποκαλύπτεται ἔτσι ὅτι κατά τήν περίοδο μεταξύ 129 καί 100 π.Χ., ἤ σέ κάποια φάση της, τμῆμα τουλάχιστον ἤ καί ὅλη ἡ περιοχή πού ἔμελλε νά κατακτήσει ὁ Τίτος Δίδιος εἶχε περιέλθει στήν κυριαρχία τοῦ βασιλέως Μόστιδος[22].

Ἡ ἑπόμενη ταραγμένη περίοδος τῶν μιθριδατικῶν πολέμων δέν προκάλεσε μόνιμες μεταβολές στή διοικητική ὀργάνωση τῆς περιοχῆς. Τά κείμενα τοῦ Κικέρωνος ἀποκαλύπτουν ὅτι μισό σχεδόν αἰῶνα μετά τήν πρώτη ἐνταξή της στήν ἐπαρχία Μακεδονίας τό 100 π.Χ. ἡ πέραν τοῦ Ἔβρου Θράκη παρέμενε στή διοικητική δικαιοδοσία τοῦ ἀνθυπάτου τῆς Μακεδονίας, πάντοτε ἐκτεθειμένη στίς ἐπιδρομές τῶν περιοίκων βαρβάρων. Συγκεκριμένα, ἀπό τήν ἀνάλυση ὁρισμένων χωρίων τοῦ μεγάλου Ρωμαίου ρήτορος καί πολιτικοῦ προκύπτει ὅτι ἀκριβῶς ἐπί τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀνθυπάτου τῆς Μακεδονίας Λευκίου Καλπουρνίου Πείσωνος Καισωνίνου (57-55 π.Χ.) (α) ἡ ρωμαϊκή στρατιωτική ὁδός *ἡ διὰ τῆς Μακεδονίας μέχρι τοῦ Ἑλλησπόντου ἄγουσα* ἔχει καταστεῖ ἐπισφαλής ἐξ αἰτίας τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν καί εἶναι διάστικτη ἀπό θρακικά ὀχυρά, κατάσταση γιά τήν ὁποία εὐθύνεται ὁ διοικητής τῆς Μακεδονίας[23], καί (β) ὅτι μεταξύ τῶν θυμάτων τῆς αὐθαιρεσίας τοῦ Πείσωνος καταλέγονται ἡ Χερσόνησος καί τό Βυζάντιο[24].

Τρεῖς σχεδόν δεκαετίες ἀργότερα, οἱ γνώσεις μας σχετικά μέ τή δράση τοῦ Μ. Λικινίου Κράσσου, ἀνθυπάτου τῆς Μακεδονίας κατά τήν περίοδο 30-28 π.Χ., πείθουν ὅτι κατά τίς παραμονές τῆς διοικητικῆς ἀναδιοργανώσεως τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἀπό τόν Αὔγουστο ἡ ρωμαϊκή κυριαρχία ἐμφανίζεται ἑδραιωμένη στό κεντρικό τμῆμα τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἀπό τό Ταίναρον ὡς τόν Ἴστρο καί ἀπό τήν Ἀδριατική ὡς τόν Εὔξεινο[25]. Μέσα στά αὐστηρά ὅμως πλαίσια τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας βρίσκεται κατά τήν ἴδια αὐτή περίοδο καί τό πελατικό βασίλειο τῆς Θράκης, πού ἔμελλε νά διατηρηθεῖ, ἐνιαῖο ἤ διχοτομημένο, ὡς τόν θάνατο, τό 46 μ.Χ., τοῦ τελευταίου ἐκπροσώπου τῆς δυναστείας Ροιμητάλκη Γ΄[26]. Ὅσον ἀφορᾶ τήν

21. *OGIS* 303 καί 304, Γ. Λαμπουσιάδης, *Θρακικά* 15 (1941), σ. 114.

22. Γιά τήν φυλετική ταυτότητα τοῦ Μόστιδος καί τοῦ βασιλείου του δέν ἔχουν διατυπωθεῖ ὑποθέσεις. Δέν ἀποκλείεται πάντως νά πρόκειται γιά κάποιον διάδοχο τοῦ Διηγύλιδος καί τοῦ Ζιβελμίου, ὁ ὁποῖος κατόρθωσε νά ἀνασυστήσει τό βασίλειο τῶν Καινῶν.

23. Cic. *de prov. cons.* II. 4. Πρόκειται βέβαια γιά τό ἀνατολικό τμῆμα τῆς περίφημης Ἐγνατίας ὁδοῦ.

24. Cic. *in Pis.* 86. Σ' αὐτό, ὅπως καί σέ ἄλλα σημεῖα, εἶναι φανερό ὅτι ὁ Κικέρων κατηγορεῖ τόν Πείσωνα γιά ὑπερβάσεις ὄχι τῶν γεωγραφικῶν ἀλλά τῶν νομικῶν ὁρίων τῆς δικαιοδοσίας του. Ὅσον ἀφορᾶ τό Βυζάντιο καί τίς ἄλλες «ἐλεύθερες» πόλεις τῆς ἐπαρχίας, ἡ ὑπογράφουσα πιστεύει — καί θά ὑποστηρίξει ἀλλοῦ — ὅτι ἀποτελοῦσαν «ἀνεξάρτητες» νησίδες μέσα στά ὅρια τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως, στήν ὁποία γεωγραφικά ὑπάγονταν, ἀλλ' ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς δικαιοδοσίας τῶν Ρωμαίων διοικητῶν.

25. F. Papazoglou, *ANRW* II 7.1, σ. 325. Γιά τή δράση τοῦ Μ. Λικινίου Κράσσου βλ. ἐπίσης Θ. Σαρικάκη, *ὅ.π.* (βλ. σημ. 12) σ. 145 κἑ.

26. *ANRW* II 7.1, σ. 120 κἑ. (Chr. M. Danov) καί σ. 186 κἑ. (R.D. Sullivan, «Thrace in the Eastern Dynastic Network»), ὅπου καί ἡ παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ἐπαρχία Μακεδονίας εἰδικότερα, ὑποστηρίζεται συνήθως ὅτι ἡ διοικητική ἀναδιοργάνωση τοῦ 27 π.Χ. σήμαινε καί τόν περιορισμό τοῦ ἀνατολικοῦ συνόρου της στή γραμμή Κυψέλων - Αἴνου[27], ὅπως ὁρίζεται στό γνωστό χωρίο τοῦ Στράβωνος[28].

Ὡστόσο, ἄλλο χωρίο τοῦ ἴδιου συγγραφέως, πού ἀναφέρεται στήν Ἄβυδο καί τή Σηστό, ὑπογραμμίζει ὅτι στή δική του ἐποχή, ἀντίθετα μέ ὅ,τι συνέβαινε στό παρελθόν, ἡ διοικητική διαίρεση δέν ὑπερέβαινε τά ὅρια τῶν ἠπείρων[29]. Εἶναι συνεπῶς φανερό ὅτι ἐπί Αὐγούστου κανένα τμῆμα τῆς Θράκης δέν ἐντάχθηκε στήν ἐπαρχία Ἀσίας. Ποιά ἦταν ἡ τύχη τῆς μεταξύ Ἔβρου καί Βοσπόρου — ἀλλά καί τῆς μεταξύ Νέστου καί Ἔβρου— περιοχῆς ἔρχονται νά φωτίσουν ὁρισμένα ἐπιγραφικά τεκμήρια:

1. Ἀπό τό Βυζάντιο προέρχεται ἡ ἀναθηματική στήλη τοῦ Ἀρτεμιδώρου Συνίστορος[30], ναυάρχου τῶν μεγάλων Πλοιαφεσίων, πρός τιμήν τῆς Ἴσιδος καί τοῦ Σαράπιδος, πού χρονολογεῖται στό 32ο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Ροιμητάλκη Α΄[31], καί ἀναφέρει *μέραρχον* τόν Ἀρτεμίδωρο Φιλοστράτου, προφανῶς τοποτηρητή τοῦ βασιλέως στήν πόλη[32].

2. Τιμητική ἐπιγραφή τοῦ Ροιμητάλκη Γ΄, γιοῦ τοῦ Κότυος (19-46 μ.Χ.), ἀναγνώσθηκε κάπου κοντά στή Χρυσούπολη, σέ περιοχή πού βρίσκεται στή δεξιά, δηλ. τή δυτική ὄχθη τοῦ Νέστου, καί θεωρήθηκε ὅτι ἀνήκει στή χώρα

27. F. Papazoglou, *ANRW* II 7.1, σ. 328 κέ.

28. VII fr. 10: *Ὅτι ἡ Μακεδονία περιορίζεται ἐκ μὲν τῶν δυσμῶν τῇ παραλίᾳ τοῦ Ἀδρίου, ἐξ ἀνατολῶν δὲ τῇ παραλλήλῳ ταύτης μεσημβρινῇ γραμμῇ τῇ διὰ τῶν ἐκβολῶν Ἔβρου ποταμοῦ καὶ Κυψέλων πόλεως, ἐκ βορρᾶ δὲ τῇ νοουμένῃ εὐθείᾳ γραμμῇ, τῇ διὰ Βερτίσκου δρους καὶ Σκάρδου καὶ Ὀρβήλου καὶ Ροδόπης καὶ Αἵμου· τὰ γὰρ ὄρη ταῦτα, ἀρχόμενα ἀπὸ τοῦ Ἀδρίου, διήκει κατὰ εὐθεῖαν γραμμὴν ἕως τοῦ Εὐξείνου, ποιοῦντα χερσόνησον μεγάλην πρὸς νότον, τήν τε Θράκην ὁμοῦ καὶ Μακεδονίαν καὶ Ἤπειρον καὶ Ἀχαΐαν· ἐκ νότου δὲ τῇ Ἐγνατίᾳ ὁδῷ ἀπὸ Δυρραχίου πόλεως πρὸς ἀνατολὰς ἰοῦσῃ ἕως Θεσσαλονικείας· καὶ ἔστι τὸ σχῆμα τοῦτο τῆς Μακεδονίας παραλληλόγραμμον ἐγγιστα.*

29. Στραβ. XIII 1.22 (C 591): *διὰ δὲ τὴν γειτοσύνην ὑπὸ τῷ αὐτῷ ἡγεμόνι* (ἐνν. τῆς Ἀβύδου) *καὶ αὖτη* (ἐνν. ἡ Σηστός) *ἐτέκτατο οὕτω ταῖς ἠπείροις διοριζόντων τῶν τότε τὰς ἡγεμονίας.* Ἡ ὀρθή ἑρμηνεία τοῦ χωρίου ἐπισημαίνεται ἀπό τόν F. Gschnitzer (*Gnomon* 30, 1958, σ. 148) στή βιβλιοκρισία τοῦ ἔργου τοῦ K. Kahrstedt (βλ. παραπάνω σημ. 5).

30. L. Robert, *Hellenica* X (1955), σ. 24-26 (ὅπου καί ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία): *Ἴσιδι καὶ Σαράπιδι, /βασιλεύοντος Ῥοιμε/τάλκου, μεραρχοῦν/τος δὲ Ἀρτεμιδώ /ρου τοῦ Φιλοστρά/του, ἔτους λβ΄, Ἀρτε/μίδωρος Συνίσ·ο/ρος υἱὸς ναυαρχή/σας τὰ μεγάλα Πλ[οι]/αφέσια τὸν τελα/μῶνα ἀνέθηκεν.* Ἡ ἀναγνώριση τῆς προελεύσεως τῆς ἐπιγραφῆς ἀπό τό Βυζάντιο ὀφείλεται στόν L. Robert.

31. Ἡ ὀρθή ἑρμηνεία τῆς χρονολογίας (ἔτους λβ΄) πού ἀναγράφεται στόν στ. 6 ὀφείλεται στόν A. J. Reinach (*Rev. Epigr.* 1 (1913), σ. 210). Πρβλ. L. Robert, *ὅ.π.* σ. 26 σημ. 1. Ἀκριβής χρονολογικός προσδιορισμός δέν εἶναι δυνατός, ἐπειδή εἶναι ἄγνωστο τό ἔτος τῆς ἀρχῆς τῆς βασιλείας τοῦ Ροιμητάλκη Α΄. Τό 32ο ἔτος πάντως πρέπει νά ἐμπίπτει στήν πρώτη δεκαπενταετία τοῦ 1ου μ.Χ., ἀφοῦ εἶναι γνωστό ὅτι ὁ βασιλεύς αὐτός πέθανε περί τό 13-15 μ.Χ.

32. Βλ. L. Robert, *ὅ.π.* (σημ. 30). Τούς δεσμούς μεταξύ τοῦ Ροιμητάλκη Α΄ καί τοῦ Βυζαντίου ἀποκαλύπτει καί ἡ νομισματοκοπία αὐτοῦ τοῦ βασιλέως. Σχετικά, βλ. Y. Youroukova, *ὅ.π.* (σημ. 20), σ. 55.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

των Ἀβδήρων[33]. Ὑπογραμμίσθηκε δικαιολογημένα ὅτι «ἡ ἐπιγραφή αὐτή, μέ τήν ὁποία ἡ πόλις τιμᾶ ἕνα βασιλέα ὡς εὐεργέτην *ἐκ προγόνων*, δέν ἀποτελεῖ τεκμήριο γιά τήν ὕπαρξη σχέσεως ὑποτελείας ἀπό τή μία πλευρά, κυριαρχίας ἀπό τήν ἄλλη»[34]. Οὔτε ὅμως φυσικά καί γιά τό ἀντίθετο.

3. Μία τρίτη ἐπιγραφή ἀπό γειτονική περιοχή, χαραγμένη μέ ὡραῖα γράμματα τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. σέ ὀγκῶδες βάθρο ἤ βωμό, βρέθηκε στά δεξιά τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ πρός Ξάνθη, 10 χλμ. ἀνατολικά τῆς Καβάλας (περιοχή νέας Καρβάλης), μερικές ἑκατοντάδες μέτρα ἀπό τή θέση Τζαρί, ὅπου διακρίνονται ἴχνη ἀρχαίου λατομείου[35]. Πρόκειται γιά εὐχαριστήριο ἀνάθημα στόν Δία Ὕψιστο, πρός τιμήν τοῦ βασιλέως τῶν Θρακῶν Ροιμητάλκη Γ΄ τοῦ γιοῦ τοῦ Κότυος, τοῦ ἴδιου δηλ. ἡγεμόνος πού τιμᾶται καί στήν ἐπιγραφή τῆς Χρυσουπόλεως. Ἱδρύθηκε ἀπό κάποιον Εὔτυχο, ἐπίτροπο τοῦ λατομείου, καί τούς ὑπ' αὐτόν ἐργαζομένους. Ὁ ἀναθέτης χαρακτηρίζει τόν βασιλέα ὡς *κύριον*. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιά δοῦλο ἤ ἀπελεύθερο, ὁ ὁποῖος διηύθυνε ὡς ὑπεύθυνος ἐργεπιστάτης ἐπί κεφαλῆς ἀριθμοῦ δούλων τό λατομεῖο τοῦ Τζαρί, τό ὁποῖο ἀποτελοῦσε ἀναμφισβήτητα ἰδιοκτησία τοῦ Θρακός βασιλέως. Εἶναι προφανές ὅτι βρισκόμαστε σέ περιοχή πού ἀνήκει στόν θρακικό θρόνο.

Τό γεγονός αὐτό ἐπιτρέπει νά θεωρήσουμε ὅτι καί τό τιμητικό ψήφισμα τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Χρυσουπόλεως, πηγάζει πιθανώτατα ἀπό σχέσεις ἐπικυριαρχίας μεταξύ τοῦ Θρακός βασιλέως καί τῆς πόλεως πού τό ἐξέδωσε, ἀφοῦ προέρχεται ἀπό μία περιοχή μόλις 12 χλμ. ἀνατολικότερα, στήν ἀντίπερα πλευρά τοῦ κάμπου τῆς Χρυσουπόλεως.

4. Ἐντυπωσιακές ἀναλογίες μέ τήν ἐπιγραφή τῆς Χρυσουπόλεως παρουσιάζει ἕνα ἀπόσπασμα ψηφίσματος ἀπό τή Μαρώνεια, μέ τό ὁποῖο τιμᾶται ὡς εὐεργέτης τῆς πόλεως ἄγνωστος βασιλεύς[36], ἴσως πάλι ὁ Ροιμητάλκης Γ΄ γιός τοῦ Κότυος, ἄν κρίνουμε καί ἀπό τήν αἰσθητή ὁμοιότητα τῶν γραμμάτων μέ ἐκεῖνα τῆς ἐπιγραφῆς ἀπό τό Τζαρί. Τό νέο αὐτό κείμενο πιστοποιεῖ ὅτι καί οἱ δεσμοί πού συνέδεαν τά Ἄβδηρα καί τή Μαρώνεια μέ

33. L. Robert, «Hellenica», *RevPhil* 13 (1939), σ. 151 (ὅπου καί ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία): *Ὁ δ[ῆμος] / [βασι]λέα Θρᾳ[κ]ῶν Ροιμη[τάλ/κην Κ]ότυος υἱὸν τὸν / [ἀπὸ (ἢ διὰ ἢ ἐκ) προγ]όνων εὐεργέτην.*

34. L. Robert, *Hellenica* V (1948), σ. 56-57, ὅπου γίνεται εὐρύτερος λόγος γιά τήν ἀποδεικτική ἀξία τῶν τιμητικῶν ψηφισμάτων αὐτοῦ τοῦ τύπου.

35. Μουσεῖο Καβάλας Λ8: *Διὶ Ὑψίστωι εὐχαρισ[τή]ριον ὑπὲρ κυρίου / βασιλέος Θρᾳκῶν / Ροιμητάλκα Κότυος / καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ,/ Εὔτυχος ὁ ἐπὶ τῶν λατόμων καὶ οἱ / ὑπ' αὐτὸν πάντες.* Ἡ ἐπιγραφή δημοσιεύθηκε ἀπό τόν Γ. Μπακαλάκη («Θρακικά εὐχαριστήρια εἰς τόν Δία», *Θρακικά* 6 (1935), σ. 302-13, εἰκ. 1-2.

36. Α. Βαβρίτσας, *ΑΔ* 20 (1965) Χρον. 3, σ. 484, πίν. 612 (βλ. καί *BCH* 92, 1968, σ. 926 καί εἰκ. 15):

- - - ιον διὰ πα[ντός - - -
- - - καὶ εὐεργέτην - - -
- - - πόλεως βασιλέ[α - - -

Πρβλ. J. καί L. Robert, *BullEp* 1969 ἀρ. 380, ὅπου προτείνονται πιθανές συμπληρώσεις.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

τόν Θράκα βασιλέα ἦταν ἀνάλογοι.

5. Ἡ ἴδια ἑρμηνεία πρέπει τέλος νά ἰσχύει καί γιά μιάν ἄλλη ἐπιγραφή τιμητικοῦ βάθρου ἀπό τήν Πέρινθο[37], μέ τήν ὁποία *ὁ δῆμος καί οἱ σύνεδροι* τιμοῦν τόν *Ῥεσκουπόρεως υἱόν* (πρόκειται πιθανότατα γιά τόν Ροιμητάλκη Β΄, 19-26 μ.Χ.[38]).

Συγκεφαλαιώνοντας, διαπιστώνουμε ὅτι ἀπό τήν κοιλάδα τοῦ κάτω ροῦ τοῦ Νέστου ὡς τόν Βόσπορο, μία σειρά ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν ὑποδηλώνουν ἀρκετά σαφῶς κατά τή γνώμη μας, ὅτι κατά τίς τελευταῖες προχριστιανικές καί τίς πρῶτες μεταχριστιανικές δεκαετίες ἡ Θράκη τοῦ Αἰγαίου καί τῆς Προποντίδος ἐξηρτᾶτο ἀπό τήν κυριαρχία ἤ τήν ἐπικυριαρχία τῶν Θρακῶν βασιλέων καί κατά συνέπεια βρισκόταν ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς ἄμεσης ρωμαϊκῆς κυριαρχίας καί ἀπό τά σύνορα τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως.

Ἀσαφής ἐμφανίζεται ἡ κατάσταση στήν περιοχή τῆς Χερσονήσου, γιά τήν ὁποία τό ἐπιγραφικό ὑλικό δέν προσφέρει σαφεῖς ἐνδείξεις. Ἀποφασιστικότερη σχετικά σημασία φαίνεται νά ἔχει μία φιλολογική μαρτυρία, τοῦ Δίωνος Κασσίου, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ Χερσόνησος ὑπῆρξε προσωπική ἰδιοκτησία τοῦ Μάρκου Οὐιψανίου Ἀγρίππα, ὁ ὁποῖος τήν κληροδότησε, τό 12 π.Χ. προφανῶς, στόν Αὔγουστο[39]. Ἡ ἴδια πηγή προσθέτει μέ χαρακτηριστική ἀμηχανία ὅτι δέν γνωρίζει μέ ποιόν τρόπο περιῆλθε ἡ περιοχή στήν κυριότητα τοῦ Ἀγρίππα. Πράγματι, δέν εἶναι εὔκολο νά ἐννοηθεῖ πῶς, πότε καί γιατί ἡ Χερσόνησος —δηλ. οἱ ἄλλοτε agri Attalici— πέρασε στά χέρια του Ἀγρίππα, ἰδίως μάλιστα ἄν ἐν τῷ μεταξύ εἶχε παύσει πλέον νά ἀνήκει στόν ρωμαϊκό δῆμο καί εἶχε περιέλθει στήν κυριαρχία —ἤ τήν ἐπικυριαρχία— τῶν Θρακῶν βασιλέων.

Ὁπωσδήποτε, ἡ ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν τοῦ Δίωνος δέν τίθεται ὑπό ἀμφισβήτηση, καθώς μάλιστα ἐπιβεβαιώνεται ἀπό ἐπιγραφικές μαρτυρίες. Ἀπό τή Σηστό εἶναι γνωστή ἐπιγραφή πρός τιμήν τῆς Ἰουλίας, κόρης τοῦ Αὐγούστου, καί τοῦ συζύγου της Μάρκου Ἀγρίππα[40]. Ἐξ ἄλλου, τήν ὕπαρξη αὐτοκρατορικῶν γαιῶν στή Χερσόνησο καί τήν προσκείμενη θρακική ἐνδοχώρα ἐπί τοῦ Αὐγούστου καί τῶν ἄμεσων διαδόχων του πιστοποιεῖ ἡ ἐπιγραφικά μαρτυρημένη παρουσία (α) ἀξιόλογου ἀριθμοῦ αὐτοκρατορικῶν δούλων καί ἀπελευθέρων, (β) πολυάριθμων σχετικά

37. *IGR* I 793: *Ῥεσκουπόρεως υἱὸν [ὁ] δῆμος καὶ οἱ σύνεδροι τὸν ἑαυτῶν σωτῆρα καὶ εὐεργέτην.*

38. Ὁ τιμώμενος βασιλεύς μπορεῖ νά εἶναι εἴτε ὁ Κότυς (Ζ΄), γιός τοῦ Ρησκουπόρεως (Α΄), βασιλεύς τῶν Σαπαίων (π. 42-31 π.Χ.), εἴτε ὁ Ροιμητάλκης (Β΄), γιός τοῦ Ρησκουπόρεως (Γ΄), βασιλεύς τοῦ ἐνιαίου θρακικοῦ βασιλείου (19-26 μ.Χ.). Ἀπό αὐτούς, ὁ πρῶτος πρέπει νά ἀποκλεισθεῖ, ἐπειδή τό βασίλειο τῶν Σαπαίων δέν φαίνεται, γεωγραφικά τουλάχιστον, νά μπορεῖ νά συνδεθεῖ μέ τήν Πέρινθο. Ἀντίθετα, δέν εἶναι ἀπίθανο ὅτι ἡ Πέρινθος συνδεόταν ἤ ἦταν ἐξηρτημένη στίς ἀρχές τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. ἀπό τό ἐνιαῖο θρακικό βασίλειο.

39. Δίων Κάσσιος LIV 29.5.

40. *Die Inschriften von Sestos...* (βλ. παραπάνω σημ. 9), ἀρ. 8, σ. 68 κἑ.: *Ὁ δῆμος / Ἰουλίαν θεὰν αὐτοκράτορος/ καίσαρος υἱοῦ Σεβαστοῦ. / Ὁ δῆ[μος] /Μᾶρκον Ἀγρίπ[παν].* Βρέθηκε στή Γιάλοβα τῆς Χερσονήσου.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Ἑλλήνων Ρωμαίων πολιτῶν, τῶν ὁποίων τά ὀνόματα (praenomina) καί τά ὀνόματα γένους (nomina gentilicia) προδίδουν ὅτι οἱ ἴδιοι ἤ πρόγονοί τους ἔλαβαν τή ρωμαϊκή πολιτεία ἀπό τόν ἴδιο τόν Αὔγουστο (Γάιοι Ἰούλιοι) ἤ τόν διάδοχό του Τιβέριο (Τιβέριοι Ἰούλιοι), (γ) τοῦ θεσμοῦ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἐπιτρόπου Χερσονήσου (procurator Chersonesi), διοικητοῦ-διαχειριστοῦ τῶν αὐτοκρατορικῶν γαιῶν, καί τέλος (δ) τό γεγονός ὅτι στήν περιοχή ἀκριβῶς, ὅπου τοποθετεῖται ὁ κύριος ὄγκος τῶν αὐτοκρατορικῶν γαιῶν τῆς Χερσονήσου, ἱδρύθηκε ἀπό τόν Κλαύδιο ἡ πρώτη ἀπό τίς ρωμαϊκές ἀποικίες τῆς Θράκης, ἡ colonia Claudia Aprensis[41].

Πότε ὁ Ἀγρίππας ἔλαβε ὡς ἰδιοκτησία τή Χερσόνησο δέν εἶναι γνωστό. Εἶναι ὅμως γνωστό ὅτι ὁ πιστός αὐτός συνεργάτης τοῦ Αὐγούστου στάλθηκε δύο φορές μέ εἰδική ἐξουσιοδότηση στήν Ἀνατολή, ὑπάρχουν δέ ἀρκετές ἐνδείξεις ὅτι κατά τή δεύτερη καί πιό παρατεταμένη (17-13 π.Χ.) θητεία του εἰδικοί δεσμοί συνέδεαν τόν Ἀγρίππα μέ τή Χερσόνησο[42]. Ἡ δεύτερη ὅμως θητεία τοῦ Ἀγρίππα στήν Ἀνατολή συμπίπτει μέ τόν «ἀποτρόπαιο πόλεμο» (atrox bellum) πού ἐξαπέλυσαν οἱ Βησσοί τοῦ Βολογαίση καί τή δεινή ἐρήμωση τῆς Χερσονήσου[43]. Ἡ συγκυρία αὐτή ὁδηγεῖ στή σκέψη ὅτι, μετά τή νικηφόρο ἐπέμβαση τῶν ρωμαϊκῶν ὅπλων καί τήν εἰρήνευση τῆς περιοχῆς, λόγοι στρατιωτικοί καί πολιτικοί[44] ὁδήγησαν τόν Αὔγουστο νά ἀποσπάσει τή Χερσόνησο ἀπό τό ἐνιαῖο Θρακικό βασίλειο καί νά τήν ἐμπιστευθεῖ ὡς προσωπική ἰδιοκτησία στόν Ἀγρίππα.

Ἂν ἡ ὑπόθεση αὐτή εὐσταθεῖ, μένει νά διευκρινισθεῖ πότε ἡ Ρώμη ἐγκατέλειψε τόν ἄμεσο ἔλεγχο τῆς παραλιακῆς ζώνης στά Α. τοῦ Νέστου καί ἡ κυριαρχία, ἄμεση ἤ ἔμμεση, τῶν πελατῶν της Θρακῶν βασιλέων ἐπεκτάθηκε στίς μεταξύ Νέστου καί Βοσπόρου περιοχές.

Ὁ Ἀππιανός[45] κατά τήν περιγραφή τῶν προκαταρκτικῶν τῆς μάχης τῶν Φιλίππων, ἀναφέρει ὅτι το πρός Α. τῶν Φιλίππων τμῆμα τῆς *γνωρίμου ὁδοῦ* πού ὁδηγεῖ ἀπό τήν Εὐρώπη στήν Ἀσία (δηλ. στό ἀνατολικό τμῆμα τῆς

41. Παρουσίαση καί συζήτηση τῶν τεκμηρίων βλ. στόν Kahrstedt, *ὅ.π.* (βλ. σημ. 5) σ. 54 κἑ., ὅπου καί ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

42. Μεταξύ τῆς πρώτης καί τῆς δεύτερης ἀποστολῆς τοῦ Ἀγρίππα στήν Ἀνατολή εἶχε μεσολαβήσει ἡ ἀνάκλησή του στή Ρώμη καί στήν ἐμπιστοσύνη τοῦ Αὐγούστου τό 21 π.Χ., πού ἐπισφράγισε ὁ γάμος του τό ἴδιο ἔτος μέ τή φίλτατη θυγατέρα τοῦ αὐτοκράτορος, τήν Ἰουλία. Ἐξ ἄλλου, πολυάριθμες φιλολογικές, ἐπιγραφικές καί νομισματικές μαρτυρίες πιστοποιοῦν ἀλλεπάλληλες ἐπισκέψεις τοῦ ζεύγους στήν περιοχή τοῦ Ἑλλησπόντου (τά σχετικά τεκμήρια βλ. στόν R. Hanslick, *RE* IX A 1, 1961, στ. 1253 κἑ.). Ὑποστηρίζεται μάλιστα ὅτι στή Χερσόνησο διέμεινε ὁ Ἀγρίππας τόν χειμώνα τοῦ 16-15 π.Χ. (*ὅ.π.* στ. 1261).

43. Vell. Paterc. II *98*. Δίων Κάσσιος LIV 34.5-7. Γιά τή χρονολογία τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Βησσῶν βλ. Danov *ANRW* II 7.1, σ. 127 σημ. 416. Γιά τή δράση καί τίς συγκεκριμένες ἐξουσίες καί ἁρμοδιότητες τοῦ Λ. Καπουρνίου Πείσωνος βλ. Σαρικάκης (*ὅ.π.* σημ. 12), τ.Β΄, σ. 30 κἑ. καί Papazoglou *ANRW* II 7.1, σ. 326-27, ὅπου καί τά περί τοῦ προβλήματος τῆς στρατιωτικῆς ὀργανώσεως στή χερσόνησο τοῦ Αἵμου ἐπί Αὐγούστου.

44. Ἡ διασφάλιση τῆς Χερσονήσου κατοχύρωνε τόν ἔλεγχο τῆς ναυσιπλοΐας πρός τόν Εὔξεινο ἀλλά καί τίς χερσαῖες ἐπικοινωνίες μέ τήν Ἀσία.

45. *Ἐμφ.* IV 87.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Ἐγνατίας), τά στενά τῶν Κορπίλων καί τῶν Σαπαίων ἀνῆκαν στήν κυριαρχία τοῦ Ρησκουπόριδος (Α΄)[46]. Φαίνεται συνεπῶς ὅτι ἤδη τό 42 π.Χ. ἡ Ρώμη ἀναγνώριζε τήν κυριαρχία τῶν πελατῶν της Θρακῶν βασιλέων στά θρακικά παράλια τοῦ Αἰγαίου καί ὅτι σ' αὐτούς εἶχε ἐμπιστευθεῖ τόν ἔλεγχο τῆς ἐπικοινωνίας μέ τήν Ἀσία. Ἡ κατάσταση αὐτή θά διαμορφώθηκε στό διάστημα μεταξύ τῆς ἀρχῆς τοῦ Πείσωνος στή Μακεδονία καί τῶν ἐτῶν πού προηγήθηκαν τῆς μάχης τῶν Φιλίππων, περίοδο γιά τήν ὁποία περιορισμένες πληροφορίες διέσωσαν οἱ πηγές τῆς ἱστορίας τόσο τῆς Μακεδονίας ὅσο καί τῆς Θράκης. Ἴσως μάλιστα καί νά εὐθύνεται γι' αὐτήν ὁ ἴδιος ὁ Πείσων, ἄν δοθεῖ πίστη στίς καταγγελίες τοῦ Κικέρωνος ὅτι εἶχε οἰκονομικές συναλλαγές μέ τόν βασιλέα Κότυ, μέ τόν ὁποῖο συνεργάσθηκε εἰς βάρος ἄλλων δυναστῶν καί φύλων[47]. Μέ αὐτήν τήν ἔννοια τό περίφημο χωρίο τοῦ ρήτορος πού ἀφορᾶ τήν τύχη τῆς Ἐγνατίας[48] μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι ὑπαινίσσεται τήν ἐγκατάσταση τῆς θρακικῆς κυριαρχίας στό θρακικό τμῆμα τῆς ὁδοῦ μέ τήν ἀνοχή τοῦ ἀνήθικου ἀνθυπάτου.

Εἰδικότερα τήν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε τήν ἴδια ἐποχή στό ἀνατολικότερο τμῆμα τῆς ἐπίμαχης περιοχῆς διαφωτίζουν δύο ἄλλα χωρία, τοῦ Δίωνος Κασσίου[49] καί τοῦ Ἀππιανοῦ[50]: μετά τόν θάνατο τοῦ βασιλέως τῶν Ἀστῶν Σαδάλα Β΄, τό 42 π.Χ., τή χώρα του παρέλαβε ὁ Βροῦτος, ὁ ὁποῖος παρέσχε ἄσυλο στήν Κύζικο στή χήρα καί τόν ἀνήλικο διάδοχο τοῦ θρόνου Κότυ (Ε΄)· ὁ τελευταῖος φαίνεται ὅτι ἀποκαταστάθηκε στήν πατρική ἐξουσία μετά τό Ἄκτιο[51].

Κατά τά ἑπόμενα ἔτη καί ὡς τήν ἀναδιοργάνωση τῶν ἐπαρχιῶν ἀπό τόν Αὔγουστο (27 π.Χ.), οἱ σχέσεις τῆς Ρώμης μέ τούς πελάτες βασιλεῖς τῆς Θράκης δέν μεταβλήθηκαν. Εἰδικά στήν περιοχή τοῦ Νέστου φαίνεται ὅτι στρατιωτικές ἀνάγκες καί ἀμυντικές σκοπιμότητες ὑπαγόρευσαν τή διατήρηση του status quo. Οἱ κρίσιμες γιά τή Ρώμη περιστάσεις πού χαρακτηρίζουν τήν ἐποχή δέν ἄφηναν περιθώρια γιά ἀνακατατάξεις στή χερσόνησο τοῦ Αἵμου. Ἀπό τήν ἑπομένη ὅμως τῆς μάχης τοῦ Ἀκτίου νέες βαρβαρικές ἐπιδρομές, τῶν Βασταρνῶν, ἔθεσαν σέ σοβαρό κίνδυνο τό βόρειο σύνορο τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας. Ἡ κατάσταση ἀντιμετωπίσθηκε ἀπό τόν ἀνθύπατο τῆς Μακεδονίας Μᾶρκο Λικίνιο Κράσσο μέ πολύνεκρους ἀγῶνες, πού

46. Γιά τή θέση τῶν στενῶν τῶν Κορπίλων καί τῶν Σαπαίων, βλ. πρός τό παρόν P. Collart, «Note sur les mouvements des troupes qui ont précédé la bataille de Philippes», *BCH* 53 (1929), σ. 351-364, τοῦ ἰδίου, «Brutus et Cassius en Thrace», *BCH* 55 (1931), σ. 423-29 καί *Philippes, ville de Macédoine* (Παρίσι 1937), σ. 196 κἑ.

47. Cic. *in Pis.* 84. Γιά τήν ταυτότητα αὐτοῦ τοῦ βασιλέως ἔχουν διατυπωθεῖ ἀμφιλεγόμενες ἀπόψεις (βλ. Sullivan, *ANRW* II 7.1, σ. 189-91).

48. Cic. *de prov. cons.* II 4.

49. XLVII 25. 1-2.

50. *Ἐμφ.* IV 75.

51. *ANRW* II 7.1, σ. 120 κἑ. (Danov) καί 191 κἑ. (Sullivan), ὅπου καί ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

κατέστησαν σαφές, σέ συνδυασμό καί μέ άντιρωμαϊκές κινήσεις θρακικῶν φύλων, ὅτι ἡ διατήρηση τῆς εἰρήνης στήν κεντρική καί βόρεια χερσόνησο τοῦ Αἵμου ἀπαιτοῦσε τήν καθήλωση δυσανάλογα μεγάλων δυνάμεων πού ἡ Ρώμη, ἤ μᾶλλον ὁ Ὀκταβιανός, δέν εἶχε πρόθεση ἤ δέν μποροῦσε νά διαθέσει. Οἱ ἐκτιμήσεις αὐτές φαίνεται ὅτι ὁδήγησαν τό 27 π.Χ. στήν ἀπόφαση νά παραμείνει τό ἀνατολικό σύνορο τῆς Μακεδονίας στά δυτικά τοῦ Νέστου, στό σημεῖο δηλ. ὅπου εἶχε ἀπό μερικές δεκαετίες de facto ὑποχωρήσει, καί νά ἐπισημοποιηθεῖ ὁ ρόλος τῶν Θρακῶν βασιλέων ὡς ἐκπροσώπων τῶν ρωμαϊκῶν συμφερόντων στήν περιοχή καί ὑπεύθυνων γιά τήν ἄμυνα ἀπό τούς ἐκ Βορρᾶ κινδύνους, φυσικά ὑπό τή στενή ἐποπτεία καί μέ τήν ὑποστήριξη τῶν Ρωμαίων διοικητῶν τῆς Μακεδονίας[52]. Τό πελατικό αὐτό σχῆμα ἁπλοποιήθηκε λίγο ἀργότερα μέ τήν οὐσιαστική συνένωση, χάρη σέ δυναστική ἐπιγαμία, τῶν δύο βασιλείων ὑπό τό σκῆπτρο τοῦ Ροιμητάλκη Α΄ καί ὑπηρέτησε τούς ρωμαϊκούς στόχους ὥς τό 46 μ.Χ., τό ἔτος τῆς ἱδρύσεως τῆς ἐπαρχίας Θράκης[53].

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι καί τότε τό ἀνατολικό σύνορο τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας δέν μετακινήθηκε οὐσιαστικά. Πράγματι, τό σύνορο Μακεδονίας καί Θράκης τοποθετεῖται ἀπό τόν Πτολεμαῖο στίς ἐκβολές τοῦ Νέστου[54]. Τό Ἱεροσολυμιτικό Δρομολόγιο ἀναφέρει ὡς τελευταῖο σταθμό τῆς Ἐγνατίας στή Μακεδονία τό Ἀκόντισμα καί τοποθετεῖ τό σύνορο τῶν δύο ἐπαρχιῶν στό μέσο περίπου τῆς διαδρομῆς Ἀκοντίσματος - Τοπείρου[55]. Ἡ λεπτομέρεια αὐτή ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία, ἄν ληφθεῖ ὑπ' ὄψη ὅτι στήν περιοχή ἀκριβῶς τοῦ Ἀκοντίσματος ἐντοπίσθηκαν, ὅπως προαναφέρθηκε, καί οἱ δυτικότατες ἐνδείξεις τῆς κυριαρχίας ἤ ἐπικυριαρχίας τῶν Θρακῶν βασιλέων ἐπί Αὐγούστου[56].

Ὅσον ἀφορᾶ τό περίφημο μακεδονικό «παραλληλόγραμμο» τοῦ Στράβωνος[57], πού ὁρίζει ὡς ἀνατολικό πέρας τῆς Μακεδονίας τή μεσημβρινή γραμμή, ἡ ὁποία διέρχεται «διά τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἕβρου ποταμοῦ καί Κυψέλων πόλεως» δέν χωρᾶ ἀμφιβολία ὅτι ἀναφέρεται στή ρωμαϊκή ἐπαρχία, ἀφοῦ ὡς δυτικό της πέρας ὁρίζεται ἡ παραλία τοῦ Ἀδρίου. Ὄχι

52. Πρβλ. τήν καταδίκη τοῦ διοικητῆ τῆς Μακεδονίας Μ. Πρίμου τό 22 π.Χ. ἀπό τόν Αὔγουστο «ὅτι τῆς Μακεδονίας ἄρχων Ὀδρύσαις ἐπολέμησεν» (Δίων Κάσσιος LIV 3).

53. Γιά τίς ἐξελίξεις αὐτές βλ. πρόσφατα *ANRW* II 7.1 δ.π. (βλ. σημ. 51).

54. Πτολ. III 11.1.

55. Ἐννέα μίλια ἀπό τό Ἀκόντισμα καί ὀκτώ μίλια πρίν ἀπό τήν Τόπειρο (Itin. Hier. 603). Γιά τή θέση τῆς Τοπείρου, βλ. ἰδίως Δ. Λαζαρίδη, «Κατάλογος στρατηγῶν Θράκης», *ΑΕ* 1953-54, σ. 235-44, ὅπου καί οἱ σχετικές πηγές καί βιβλιογραφία. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι καί ἐπί Τραϊανοῦ (98-117) μαρτυρεῖται ἀνακατασκευή τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ σέ ὅλη τή διαδρομή της διά τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας a Dyrrachio usque Acontisma (P. Collart, «Les milliaires de la via Egnatia», *BCH* 100, 1976, σ. 198 ἀρ. 3). Ἡ ἀναγνώριση τῆς θέσεως τοῦ Ἀκοντίσματος ὀφείλεται στή Χαΐδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη (*ΑΑΑ* 5, 1972, σ. 474 κέ.).

56. Βλ. παραπάνω (σημ. 33 καί 35) τίς ἐπιγραφές ἀπό τή Χρυσούπολη καί τό Τζαρί τῆς Νέας Καρβάλης.

57. Στραβ. VII fr. 10 (βλ. παραπάνω σημ. 28).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

δμως στή σύγχρονή του ἐπαρχία τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου[58], ἀλλά στή νεοσύστατη ἐπαρχία Μακεδονίας τοῦ 148 π.Χ., τῆς ἐπομένης τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Ἀνδρίσκου, τήν ὁποία ὁ γεωγράφος παραλάμβανε ἀπό τό κείμενο τοῦ Πολυβίου[59]*.

58. Τήν ἄποψη αὐτή ἐπανέλαβε πρόσφατα ἡ F. Papazoglou (*ANRW* II 7.1, σ. 329).

59. Πρόσφατα ὁ Μ. Χατζόπουλος (*Pulpudeva* 4, 1980 (1983), σ. 86 σημ. 53) ὑποστήριξε ἐπίσης ὅτι τό χωρίο αὐτό τοῦ Στράβωνος προέρχεται ἀπό τόν Πολύβιο καί ἀποδίδει πράγματα πού ἰσχυαν κατά τόν 2ο αἰ. π.Χ.

*Μέ τή σημασία τοῦ κειμένου τοῦ «νόμου περί πειρατείας» τῆς Κνίδου γιά τήν ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας — καί τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ κατά κύριο λόγο— ἀσχολεῖται ἡ νέα ἐνδιαφέρουσα μελέτη τοῦ F. W. Walbank, «Via illa nostra militaris: some thoughts on the via Egnatia» (*Historia. Einzelschrift* 40, 1983, σ. 131-47), στήν ὁποία θίγονται ἐπίσης πολλά ἀπό τά θέματα τῆς παρούσης ἐργασίας, συχνά μέ διαφορετικές ἤ ἀποκλίνουσες ἑρμηνεῖες. Ἐπειδή ἡ μελέτη τοῦ καθηγητῆ Walbank δημοσιεύθηκε μετά τήν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνακοινώσεως αὐτῆς, ἐπιφυλάσσομαι νά συζητήσω τίς ἀπόψεις του κατά τή δημοσίευση τῆς ἀναλυτικῆς ἐργασίας πού προαναφέρθηκε (βλ. σημ. 1).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

40

IL DIADEMA DI VERGINA E L'ICONOGRAFIA DI FILIPPO II

Anna Maria Prestianni Giallombardo

Diàdema **ha e definito Andronikos il cerchio d'oro ed argento rinvenuto** nel corredo funerario della sepoltura maschile nella II tomba di Vergina, certo attribuendo al termine il suo originario valore semantico e considerando l'oggetto segno e simbolo di regalità, dal momento che ne ha idendificato con un re il destinatario[1] (Tav. I, fig. 1).

Ma, metallico e di forma tubolare, il singolare *diàdema* pone un problema tutto nuovo: quello della possibile varietà dei tipi e delle forme del *diàdema.*

Ritrovato poi in una tomba attribuita a Filippo II, il *diàdema* di Vergina riapre una vecchia *querelle:* quella della sua autonoma ed antica origine occidentale, della possibililità, cioè, che esso fosse segno precipuo della dignità e della funzione regale per i sorvani macedoni anche prima dell' esperienza orientale di Alessandro.

Indispensabile risulta una precisazione preliminare: all'interno del nostro discorso, utilizzeremo il termine *diàdema* con il suo signifigato originario, legato all'etimologia da *δια-δέω,* indicante una «fascia che si annoda intorno al capo o ad un copricapo»[2], en non il derivato e corrente termine diadèma che, perduta l'antica specificità, designa, pur nel linguaggio tecnico degli archeologi e degli storici dell'arte antica, una serie di oggetti che, rispetto all'originario *diàdema,* risultano: *diversi,* in quanto non annodabili, poiché lamine o bande sottili o cerchi di metallo; *precedenti* cronologicamente, e di molto, all' apparizione del termine *diàdema,* in quanto documentabili già dal Imilllennio a.C.; *diffusi,* infine, in una vasta area, anche ellenica, laddove il termine *diàdema,* non calco, né prestito, ma coniazione squisitamente greca, designa

1. M. **Andronikos,** Vergina. The Royal Graves in the Great Tumulus, *AAA* 10, 1977, 40-72 **(part.** 57) = ***The*** *Royal Graves at Vergina,* Athens 1980, 5-53, (= *Royal Graves*), 35 e fig. 11;ID., The **Tombs** at the Great Tumulus of Vergina, *Acta XI Int. Congr. of Class. Arch.,* London 1978 (publ. **1979**), 39-56 (= *Acta*), 46 e pl. 13.

2. Cfr. P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque,* I, Paris 1968, p. 269, s.v. ***δέω***: «lier, attacher, enchainer». Per il significato, TGL, s.v. *διάδημα*: «*redimiculum. Sed peculiariter dictum fuit de regio redimiculo capitis*»; LSJ, s.v., *διάδημα*: «band or fillet, esp. band round the **τιάρα**».

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

TAV. I.

1: *Diàdema* dalla II tomba di Vergina. Da M. Andronikos, *The Royal Graves at Vergina*, Athens 1980, p. 20, fig. 11.

2,5,7: Ritratti di Antioco III, Paris; di Attalo III (?), Copenhagen; di Tolemo II (?), Alessandria. Da G.M.A. Richter, *The Portraits of the Greeks, III*, London 1965, figg. 1878, 1918, 1797.

3,4: Ritratto di Attalo II (?), Atene. Foto del Museo Archeologico Naz., qui riprodotta per gentile concessione dell' Eforo alle Antichità di Atene P. Kristalli Votsy.

6: Ritratto di Seleuco I Nikator sul D/ di un tetradrammo del Philetairos. Da P. R. Franke, M. Hirmer, *Die griechische Munze*, München 1964, taf. 203.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

innanzi tutto un oggetto di origine non ellenica[3].

Com'è noto, infatti, *diàdema* compare per la prima volta in Senofonte[4], in riferimento ad un particolare ornamento della *tiara orthe* del re persiano Ciro e del copricapo dei suoi *syngeneis*. Utilizzando un termine di nuovo conio nel lessico greco, che certo ne annoverava già numerosi per indicare fasce, bende e strisce annodate intorno al capo[5], lo storico mostra consapevolezza di non aver a disposizione alcun termine che esprimesse il peculiare significato di un oggetto, diverso per origine a funzione, e non assimilabile ai tanti a lui noti.

A circa un secolo di distanza, il termine *diàdema* ritorna negli storici di Alessandro per indicare la fascia che il re macedone, vincitore su Dario, preleva dalla *tiara orthe* del sovrano persiano e cinge intorno alla *kausia*[6].

Non v'è dubbio, dunque, che all' origine il termine *diàdema* designi una realtà orientale, una fascia che, annodata sul copricapo dei re persiani o dei loro *syngeneis*, è tuttavia ornamento accessorio, segno di elevata condizione e distinzione sociale, non peculiare di regalità. Con Alessandro invece, che lo annoda intorno alla *kausia*, il *persikon diàdema* assume una nuova e diversa funzione: diventa *diàdema basilikon*, segno cioè della sovranità del nuovo re d'Asia[7]. Dallo stesso Alessandro poi, secondo numerose attestazioni delle fonti letterarie, la fascia che costituisce il *diàdema* viene annodata anche –e forse più spesso– secondo una consuetudine greca, direttamente sul capo[8]. Con semantica ellenica, assimilabile in parte alle numerose fasce e bende che, sul capo nudo, i Greci in differenti occasioni portavano, il *diàdema* di Alessandro racchiude in sé significati diversi e pur convergenti: segno di vittoria militare, di *time*, di *charisma*, di dominio sull' *oikoumene*, ma particolarmente di sovranità autocratica.

Pregno di tutti questi significati, soprattutto però in quanto segno

3. Sulla varietà delle forme, la diversità cronologica e la diffusione geografica dei diadèmi, cfr. D. Olhy, *Griechische Goldbleche des 8. Jh. v. Ch.*, Berlin 1953, *passim*; P. Amandry, *Les bijoux antiques*, Strasbourg 1953, *passim*; G. Becatti, *Oreficerie antiche. Dalle minoiche alle barbariche*, Roma 1955, *passim*; R. A. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*, Berkeley-London 1980, 159 sgg. e *index* s.v. *diadems*; H. Hoffman, F. Davidson, *Greek Gold Jewellery from the Age of Alexander*, Boston-Brooklyn-Richmond 1965, 51-69.

4. Xenoph., *Cyr.*, 8, 3, 13 da cfr. con Curt. 3, 3, 19.

5. Se ne cfr. l'elenco in A. Krug, *Binden in der griechischen Kunst. Untersuchungen zur Typologie*, Hösel 1968, 136 sgg.

6. Per l'associazione di *diàdema* e *kausia* operata da Alessandro, cfr. Ephippos *ap.* Athen., 12, 53 = *FGrHist.*, 126 F5; Aristob. *ap.* Arr., *Anab.*, 7, 22, 2 = *FGrHist.*, 139 F55; Plut., *Ant.*, 54, 5.

7. Questa tesi, già espressa da S. Grenz, *Beiträge zur Geschichte des Diadems in den hellenistichen Reichen*, Diss., Greifswald 1914, è anche quella di E. Neuffer, *Das Kostüm Alexanders d. Gr.*, Diss., Giessen 1929, 35, nonché del fondamentale lavoro di H.W. Ritter, *Diadem und Königsherrschaft*, München 1965, 31 sgg., cui si rimanda per la discussione del problema e la relativa bibliografia.

8. Diod., 17, 77, 5; 116, 3; Iust., 12, 3, 8; Curt. 6, 6, 4. La lista completa dei *loci* in cui si parla di un *diàdema*, riferito ad Alessandro, è in H.W. Ritter, *op. cit.*, 56, n.l.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

definitivamente acquisito dell'autorità regale, alla morte di Alessandro, il *diàdema* viene trasferito sul capo del fratellastro e suo successore, Filippo III Arrideo, e posteriormente assunto, in momenti differenziati, da quanti tra i diadochi si riterrano eredi del suo regno ormai diviso[9].

Di tutto ciò le fonti letterarie ci offrono ampia testimonianza: nessuna di esse però esplicitamente afferma o lascia intendere che il *diàdema* di Alessandro e dei suoi successori, oltre che una fascia purpurea, potesse anche essere un cerchio in metallo prezioso.

Si potrebbe dubitare, allora, che il cerchio metallico di Vergina possa essere correttamente definito *diàdema* ed essere considerato, nell'originario significato del termine, un segno peculiare ed indiscutibile della regalità del defunto cui apparteneva[10].

Ma che di un *diàdema* si tratti, a noi sembra emergere chiaramente da tre elementi: la topografia del rinvenimento, le dimensioni, la decorazione.

La *topografia* dell'oggetto, situato proprio tra le armi, in prossimità dell'elmo, dello scudo e degli schinieri, già di per sé lo indica come parte o elemento peculiare dell'abbigliamento del defunto.

Le *dimensioni* del cerchio, poi, suggeriscono che si tratta di un oggetto da porre sul capo. Il suo diametro (0,21 m.), che risulta di poco maggiore rispetto a quello della corona di foglie di quercia (0,18 m.), ritrovata nel medesimo ambiente, dentro la *larnax*, esclude che si tratti di un bracciale o di una cintura. Mentre l'impossibilità di un'ampia apertura delle due estremità non saldate tra loro o la mancanza di anelli e di fori nei bordi inferiore e superiore, escudono che si tratti di una *torque* da porre ad ornamento del collo o di un collare metallico da cui pendesse della stoffa: un manto di porpora, ad esempio[11].

La *decorazione* sulla superficie esterna del cerchio costituisce poi una sorta di imitazione e riproduzione su metallo di una serie di strisce di stoffa intrecciate, mentre la zona centrale del breve tubo cilintrico –da collocarsi certo posteriormente– mostra una decorazione a rilievo, con la rappresentazione di un nodo semplice –non erculeo[12]– a destra ed a sinistra del quale sono

9. Sul *diàdema* di Filippo III Arrideo: Curt., 10, 8,20 da cfr. con 10, 7, 6; inoltre, Iust.13, 3, 1.

10. Ne dubita infatti W.M. Calder III, Diadem and Barrel-Vault: A Note, *AJA* 85, 1981, 334, il quale afferma che «Andronikos uses 'diadem' as a careless synonym for στέφανος», e aggiunge: «I suggest that henceforth confusion be avoided and the object be called a *crown* and not a *diadem*». Immutata opinione l'A. esprime in «Golden Diadems» again, *AJA* 87, 1983, 102-103. Lo esclude S.M. Burstein, The Tomb of Philip II and the Succession of Alexander the Great, *Echos du monde classique*, 26, 1982, 141-163 (part. 146).

11. Per la collocazione topografica del *diàdema:* M. Andronikos, *Royal Graves, cit.*, 35 e fig. 8-9. Per le dimensioni: *Treasures of Ancient Macedonians*, Thessalonike s.d. (= *TAM*), 56, nr. 151, pl. 18; *The Search for Alexander. An Exhibition*, Boston-New York 1980 (= *Search*), 183 e fig. 162. L'ipotesi della *torque* si deve a A. P. Mantsevich, Discovery of a royal Tomb in Northern Greece (*Ancient Macedonia*), (in russo con riass. in inglese), *VDI* 1980, 153-167 (part. 159).

12. «Erculeo» è erroneamente definito il nodo in *TAM*, *cit.*, 57 e dallo stesso Andronikos in *Search*, cit., 37.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

simmetricamente disposte le brevi estremità, annodate e poi libere, ma non pendenti, delle liste intrecciate che costituiscono la parte primcipale del cerchio.

Esso appare, pertanto, null'altro che un'elaborazione preziosa, una trasposizione metallica –e dunque necessariamente convenzionale– di quell'oggetto, il *diàdema* appunto, che fonti letterarie ed iconografiche presentano generalmente come una fascia di stoffa annodata dietro la nuca e le cui estremità, solitamente pendenti, sono invece nel *diàdema* di Vergina riportate a rilievo sul più breve cilindro metallico; proprio, si direbbe, per non lasciar dubbi che, sebbene ralizzato in oro e argento, pur sempre di un *diàdema* si trattava[13].

Un *diàdema* particolare, tuttavia, di forma tubolare e pertanto *tridimensionale*, e di metallo prezioso, *da parata* dunque, come altri elementi (scudo, ad es.) del corredo funerario cui è associato; funzionale, comunque, a designare la regalità del defunto cui apparteneva.

Pone allora, il singolare *diàdema* di Vergina, il problema, fin'ora mai posto, della varietà delle forme (a fascia/tubolare) e dei materiali (stoffa/metallo) con cui l'oggetto poteva essere realizzato. Né l'una, né l'altra sono fin'ora attestate dalle fonti letterarie; ma, mentre la varietà dei materiali, per ovvii motivi, è difficilmente rilevabile nella ritrattistica e nella numismatica, e quindi può essere postulata solo per la presenza di un reperto archeologico come il nostro *diàdema*, la varietà delle forme, ed in paricolare quella tubolare, era già attestata da sporadici ma interessanti documenti iconografici, fin'ora sotto questo profilo certo mal compresi e non adeguatamente valutati.

Originali greci quali il ritratto del Louvre, riconosciuto come di Antioco III, o il presunto ritratto di Attalo II in Atene, attestano, ad esempio, la forma tubolare di un *diàdema*, certo di stoffa, data la presenza delle brevi estremità annodate e pendenti, proprio come quelle rilevabili nel più consueto e documentato *diàdema* a fascia (Tav. I., figg. 2, 3,4). Solo il ritrovamento del *diàdema* in oro argento di Vergina, però, ci consente di indentificare come *diàdema* –fors'anche metallico– il cerchio di forma tubolare, privo di estremità, posto sulla testa di un probabile Attalo III o di un possibile Tolemeo II, o quello presente nel ritratto di Seleuco I che compare sulle monete di Pergano[14] (Tav. I, figg. 5, 6, 7).

13. Che si tratti di un *diàdema*, non dubitano nè Ph. Lehmann, The so-called tomb of Philip II: an Addendum, *AJA* 86, 1982, 437-442 (part. 437), nè N. G. L. Hammond, The Evidence for the Identity of the Royal Tombs at Vergina, in W. L. Adams, E. N. Borza (Edd.), *Philip II, Alexander the Great and the Macedonian Heritage*, Washington 1982, (= *Philip II*); 111-127 (part. 117); E. A. Fredricksmeyer, Once more the Diadem and Barrel-Vault at Vergina, *AJA* 87, 1983, 99-102 (part. 100, n. 13). Cauto ed incerto, invece, E.N. Borza, The Macedonian Royal Tombs at Vergina: Some Cautionary Notes, *Arch. News* 10, 1981, 73-87 (part. 77).

14. Per i ritratti: G. M. A. Richter, *The Portraits of the Greeks*, III, London 1965 (= *Portraits*), figg. 1878-1879 (Antioco III, Paris); figg. 1918-1919 (Attalo III (?), Copenhagen); figg. 1795-1797

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Tarde copie di ritratti di Alessandro documentano poi *diademata* tubolari, ritorti, a forma di cercine, che potrebbero anche essere stati già presenti sul capo del sovrano macedone[15] (Tav. II, figg. 1-4).

Al di là della varietà delle forme e dei materiali, da porre in relazione probabilmente, specie quest'ultimi, con la diversa specificità delle occasioni in cui il *diàdema* era portato –in stoffa per l'uso quotidiano, in metallo prezioso, più appariscente dunque, per le parate militari e le cerimonie, ufficiali o funerarie– a noi non par dubbio che unico resti l'oggetto, unica la sua funzione (segno di regalità), soprattutto unica la sua origine (dall'Oriente).

Risulta, pertanto, particolarmente difficile condividere l'opinione di quanti, riproponendo su basi molto labili, ma soprattutto dopo il ritrovamento del prezioso cerchio metallico che è l'oggetto della nostra indagine, un'antica origine macedone del *diàdema*, ritengono ovvio attribuire anche al padre di Alessandro questo peculiare segno di regalità, assegnandogli poi la II tomba di Vergina[16].

Di un *diàdema* di Filippo II, in realtà, non v'è menzione nelle fonti letterarie, sebbene numerose e ricche di particolari siano le notizie su Filippo II, spesso filtrate attraverso lo spettro ellenistico che ampia esperienza ha ormai del *diàdema* e, aggiungiamo, non manchino descrizioni dell'abbigliamento regale in situazioni in cui gli atteggiamenti assolutistici ed autocratici del sovrano potrebbero anche farne presumere l'uso[17]. Un silenzio rilevante

(Tolemeo II (?), Alessandria). F. Poulsen, Portraits de deux rois de Pergame, *Mélanges Glotz*, II, Paris 1932, 751-756, pl. III (Attalo II (?), Athènes). L'annodatura del *diàdema* di quest'ultima testa nella parte posteriore, è ben visibile nella fig. 3 della tav. I allegata al nostra comunicazione. Per il sicuro ritratto di Seleuco I Nikator, su diverse serie monetali emesse dal Philetairos a Pergamo tra 312-280, cfr. E. T. Newell, The Pergamene Mint under Philaeterus, *NNM* 76, New York 1936, 22-33, pl. VII -X 1-3; P. R. Franke, M. Hirmer *Die griechischen Münze*, München 1964, fig. 203; G. M. A. Richter, *Portrais cit.*, fig. 1866.

15. Cfr. V. Poulsen, *Les portraits grecs*, Copenhagen 1954, nr. 19, pl. XV; M. Bieber, *Alexander the Great in Greek and Roman Art*, Chicago 1964, pl. XLV, fig. 90 (Museo Capitolino, Roma); pl. LV, figg. 103-104 (Rossie Priory, England); pl. LVIII, fig. 107 (Museum of Fine Arts, Boston). Cfr. inoltre V. von Graeve, *Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt*, Berlin 1970, taff. 48 e 51 (Alessandro a cavallo, dal sarcofago di Istanbul); taf. 54 (ritratto di Alessandro da Kyme-Istanbul).

16. M. Andronikos, *Royal Graves, cit.* 51; *Acta, cit.*, 54; ID., La nécropole d'Aigai, in M. B. Hatzopoulos, L.D. Loukopoulos (Edd.), *Philippe de Macédoine*, Athènes 1982 (Philippe 188-229 (part. 224); ID., The royal Tomb at Vergina and the Problem of the Dead, *AAA* 13, 1980 (= *Royal Tomb*), 168-178 (part. 169); inoltre: N. G. L. Hammond, «Philip's Tomb» in Historical Context, *GRBS* 19, 1978, 331-350 (part. 335-338); ID., in *Philip II, cit.*, 120; P. Green, *The Royal Tombs of Vergina: A Historical Analysis*, in *Philip II, cit.*, 129-151; S. M. Burstein, *art.cit.*, 147. Infine, con ambigua soluzione, oscillando tra Filippo II e Filippo III Arrideo, E. N. Borza, art cit., in *Arch. News*, 10, 1981, 73-87; ID.; Those Vergina Tombs again, *Arch News*, 11, 1982, 8-10.

17. Cfr. Diod., 16, 93, 1. E' significativo che il termine *διάδημα* ricorre in Diodoro solo a partire dalla metà del libro XVII, dedicato com' è noto, ad Alessandro; cfr. J. Jain Mc Dougall, *Lexicon in Diodorum Siculum*, Hildesheim, Zurich, New York 1983, s.v. *διάδημα*.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

1

2

3

4

TAV. II

1,4: Ritratto di Alessandro da Kyme, Istanbul; Ritratto di Alessandro (?) particolare dalla scena di caccia al leone sul sarcofago di Alessandro, Istanbul. Da V. von Graeve, *Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt*. Berlin 1970, taf. 54,1 e taf.51, 1.

2,3: Ritratti di Alessandro (?), Museo Capitolino, Roma; Rossie Priory, England. Da M. Bieber, *Alexander the Great in Greek and Roman Art*. Chicago 1964, pl. XLV, 90 e pl. LV, 104.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

questo, seppur non decisivo.

Di nessun ausilio si rivelano poi le troppo spesso invocate fonti iconografiche[18]. Non dimentichiamo che i ritratti di Filippo II sono, intanto, tutti *presunti*. Sono, inoltre, tutti, ad eccezione dell'esemplare in avorio di Vergina, tarde *copie* di età romana, passibili dunque di aggiunte quanto di omissioni[19]. Sono, infine, almeno i ritratti realistici, cioè quelli recanti il *diàdema*[20], derivati da originali greci certo *postumi*, in quanto alcuni particolari del loro linguaggio formale (positura della testa leggermente ruotata e rialzata, sguardo volto dal basso verso l'alto, fronte e sopracciglia aggrottate), presuppongono –per quel che fino ad oggi ci è noto– la nuova concezione del ritratto elaborata da Lisippo sotto Alessandro[21].

Pertanto, se non un'arbitraria aggiunta di copisti romani[22], certo solo una

18. Esse sono: 1) testa barbuta e diademata su un medaglione proveniente da Tarso (identificato con Filippo II da A. De Longpérier, *RN*, XIII, 1868, 313; R. Mowat, *RN*, S. IV, VII, 1903, 22 sgg., pl. 3; G. M. Richter, *Portraits, cit.*, III, 253, fig. 1706; ma diversamente identificata, quale Pirro, da Al. N. Oikonomides, *Anc. W.*, 8, 1983, 67-72; 2) testa virile barbuta a diademata, conservata alla Glyptoteka Ny Carlsberg di Copenhagen (cfr. V. Poulsen, *Les portraits grecs, cit.*, 47, pl. XV, fig. 18; G. M. A. Richter, *Portraits, cit.*, III, 253, fig. 1708); 3) testa virile barbuta e diademata, a rilievo sul fondo di un vaso di età ellenistica, appartenente alla collezione Goulandris, Atene (cfr. *Philippe, cit.*, 178, fig. 93). Un pezzo molto simile, se non proprio indentico, ho potuto vedere al Museo di Dion; 4) testina virile barbuta, in avorio, dalla II tomba di Vergina (cfr. M. Andronikos, *Royal Graves, cit.*, 39-40, e fig. 16 a-b); tale testina sembrerebbe non diademata ma, poiché fa parte della decorazione di una *kline* in legno, realizzata con tecnica crisoelefantina, è presumibile che recasse tra i capelli un *diàdema* in oro. Richiamando tali ritratti, sottolineano la presenza del *diàdema* sul capo di Filippo II: M. Andronikos, *Royal Graves, cit.*, 40; ID., in *Acta, cit.*, 48; ID., *Royal Tomb, cit.*, 178; N. G. L. Hammond, «*Philip's Tomb*», *cit.*, 335, n. 17; ID., in *Philip II, cit.*, 117; P. Green, in *Philip II*, 134.

19. Sul problema degli «errori» nal passaggio dall'originale greco alla copia romana, fondamentale M. Bieber, *Ancient Copies*, New York 1977.

20. Cfr. la lista *supra* n. 18. Essi vanno ben distinti dai ritratti idealizzanti di Filippo II, pur essi presunti e copie di età romana, che presentano caratteristiche del tutto differenti: a) dimensioni maggiori rispetto al naturale, b) superficie del volto ben spianata e composta in serenità olimpica, c) positura della testa diritta, con sguardo volto dalla'alto verso il basso, d) assenza del *diàdema*. Per la documentazione iconografica e l'identificazione, P. Arndt, in *Strena Helbigiana*, Leipzig 1900, 10-18; V. H. Poulsen, Some Early Fourth Century Sculptures, *AArch*, XV, 1944, 63-77 (part. 70-71); V. von Graeve, Zum Herrscherbild Philipps II. und Philipps III. von Makedonien, *AA* 1973, 244-259 (part. 244-247). Per una interpretazione storica, A. M. Prestianni Giallombardo, Lucio Mummio, Zeus e Filippo II, *ASNP*, XII, 1982, 513-532.

21. Sulle innovazioni lisipee nella ritrattistica di Alessandro, documentate già da Plut., *Alex.*, 4, 1, da cfr. con *Mor.*, 335 a-c, F.P. Johnson, *Lysippus*, Durham, N. C., Duke Univ. Press, 1927, Appendix I, 213-229; H. P. L'Orange, *Apotheosis in Ancient Portraiture*, Oslo 1947, 34 sgg.; E. Schwarzenberg, The Portraiture of Alexander in *Alexandre le Grand: Image et Réalité*, Entretiens Hardt, XXII, Vandoeuvres, Genève 1975 (pubbl. 1976), 223-267; P. Moreno, *Lisippo I*, Bari 1974; da ultimo, R. W. Hartle, The Search for Alexander's Portrait in *Philip II*, cit., 153-176.

22. Così ha ipotizzato Ph. Lehmann, art. cit., in *AJA*, 1980, 529, n. 21, cotestata però da N.G. Hammond, in *Philip II, cit.* 117, n. 16.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

postuma e riflessa insegna di regalità deve essere considerato il *diàdema* dei presunti ritratti realistici di Filippo II, nessuno dei quali può essere addotto come prova certa che il sovrano macedone cingesse consuetudinariamente, o anche solo eccezionalmente, il *diàdema.*

Resta al di fuori di questo gruppo esaminato, in quanto testimonianza meritevole di un'attenzione particolare, perchè contemporanea, il «ritratto» di Filippo II presente su alcune serie monetali emesse dal sovrano con il tipo del cavaliere a cavallo. La convizione di molti che esso rappresenti un ritratto di Filippo II con *kausia diadematophoros* è basata su due elementi: 1) la barba sul volto del cavaliere che lo farebbe riconoscere come Filippo; 2) la presenza di due lacci svolazzanti dietro la nuca del cavaliere, sotto il copricapo, identificati come parte di un *diàdema*[23] (Tav. III, fig. 4).

E' noto che il cavaliere a cavallo – con o senza barba– è tipologia che corre lungo tutta la monetazione dei sovrani temenidi e potrebbe anche essere considerato un tipo regale. Con i lacci pendenti, però, che hanno ingenerato la ricorrente definizione di 'diademato', il cavaliere si presenta solo sugli esemplari già citati di Filippo II e su due distinte serie monetali di Alessandro I, una delle quali reca il tipo del cavaliere a cavallo, l'altra del cavaliere appiedato, un tipo, quest'ultimo, che, oltre a non essere regale, non è neppure esclusivamente macedone, derivato com'è dalla monetazione dei Bisalti[24] (Tav. III, figg. 1, 2, 3).

La rappresentazione del cavaliere 'diademato' risulta pertanto rara e discontinua non solo all'interno della monetazione dei sovrani temenidi –e ciò significa che non tutti si riconoscevano nel tipo del cavaliere 'diademato'; risulta rara e discontinua anche all'interno della monetazione dei due soli re che l'adottarono: Alessandro I e Filippo II. Ovvia conclusione dovrebbe essere che il *diàdema* non era in Macedonia quel peculiare e costante segno di regalità quale diventerà con Alessandro, al punto da comparire, pressocché costantemente, sulle emissioni monetali di tutti i diadochi[25].

Già da tempo, in verità, è stato avanzato il dubbio, tale fin'ora rimasto, che i due brevi lacci svolazzanti dietro la nuca del cavaliere non appartengano ad un *diàdema,* ma siano invece parte integrante del suo copricapo[26]. Perchè ciò

23. Cfr. G. Le Rider, *Le Monnayage d'argent et d'or de Philippe II.* Paris 1977, 5-6, pl. IV, nr. 79 sgg., inoltre *ibid.*, 364-365, discussione del problema e bibliografia precedente.

24. H. Gaebler, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. III: Makedonia und Paionia.* Berlin 1935, 152, nr. 30-31 e taf. XXVIII, fig. 1 (cavaliere 'diademato' appiedato-Alessandro I), fig. 4 (cavaliere 'diademato' a cavallo - Alessandro I); pp. 48-50, nr. 1-10 e taf. XII, figg. 1-11 (cavaliere appiedato - Bisalti).

25. Se ne veda la documentazione in E.T. Newell, *Royal Greek Portrait Coins,* Racine, Wisconsin, 1937; N. Davies, C. M. Kraay, *The Hellenistic Kingdoms. Portrait Coins and History,* London 1973.

26. Il dilemma che potesse trattarsi «d'un diadème ou des attaches du pétase» compare già in J. N. Svoronos, *L'Hellénisme primitif de la Macédoine.* Paris, Athènes 1919, 114, nella descrizione

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

TAV. III

1: D) di un ottodrammo dei Bisalti.

2,3: D) di due ottodrammi di Alessandro I.

4: R) di un tetradrammo di Filippo II. Da P. R. Franke, M. Hirmer, *Die griechische Münze*, *op. cit.*, taff. 125, 169, 170.

5: Particolare del mosaico della caccia di Gnosis, Pella. Da M.B. Hatzopoulos, L.D. Loukopoulos (Edd.), *Philippe de Macédoine*, Athènes 1982, p.155, tav. 82.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

che, in effetti, compare con assoluta continuità ed indistintamente sul capo di tutti i cavalieri presenti nella monetazione dei sovrani temenidi –ed ancor prima in quella c.d. traco-macedone- è il tipico copricapo, il *pilos makedonikos*, che recenti indagini ci invitano opportunamente, ed in maniera definitiva, a distinguere dalla *kausia*[27]. Molto simile al *petasos*, con cui sembra facilmente confondersi nelle rappresentazioni monetali, il *pilos makedonikos* aveva la forma di un cappello a large tese, appoggiato, più che infilato, sulla testa. Per tale motivo, probabilmente, era trattenuto da due allacciature, una anteriore ed una posteriore[28].

Alle vaghe e scarsissime testimonianze iconografiche che di un tal copricapo noi possediamo, se n' è aggiunta di recente una particolarmente realistica: quella inserita nello splendido e notissimo mosaico di Pella con scena di caccia al daino, firmato da Gnosis[29].

Il copricapo del cacciatore, rappresentato in alto a destra, grazie alle larghe falde, al rigonfiamento centrale sulla sommità – oltre che per il luogo di rinvenimento del mosaico– può essere con certezza identificato come *pilos makedonikos*. Duplice è la sua allacciatura: una anteriore, che corre intera da un orecchio all'altro, utilizzata come sottogola; una posteriore, costituita da due nastri sottili da allacciarsi dietro la nuca e le cui estremità, una volta annodate, sarebbero rimaste pendenti sulle spalle (Tav. III, fig. 5).

Accostando il *pilos makedonikos* del mosaico di Gnosis a quello del cavaliere 'diademato' presente sulla moneta di Filippo II, si nota che i due nastri svolazzanti sotto la tesa del copricapo sono in tutto simili – nella forma, nella lunghezza, perfino nel movimento– a quelli visibili dietro la nuca del cavaliere che, seppur svolazzano pendenti sulle spalle in modo certo

del tipo del cavaliere appietato sulle monete di Alessandro I. Suggerisce un 'Petasosband' anche H.W. Ritter, *Diadem, cit.*, 40.

27. B. Kingsley, The Cap that survived Alexander, *AJA* 85, 1981, 39-46 e pl. 6. Interessante la documentazione sulla *kausia* offerta da H. Kyrieleis, *Die makedonische Kausia auf spätptolemäische Siegeln*, in questo stesso volume.

28. Un *pilos makedonikos* con doppia allacciatura, seppure privo di estremità pendenti è testimoniato dalla stele funeraria proveniente da Aianè (Alta Macedonia), databile alla metà del IV sec. a.C. (cfr. L. H. Heuzey, L. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine*, Paris 1876, 292 sgg. e tav. XXII. Rappresentazioni su monete di *petasos* con allacciatura posteriore sono sugli stateri di Pheneos e Sybritia (cfr. Franke, Hirmer, *Die griechische Münzen, cit.*, tafn. 160 e 168), e su alcuni frazionali di Tragylos (cfr. H. Gaebler, *op. cit.*, 131, nrr. 3 e 8, taf. XXIV, figg. 36 e 39). Rappresentazioni su ceramica di copricapi (petasi?) con allacciatura duplice o solo pasteriore sono, ad esempio, su vasi firmati da Euphronios e Brygos (cfr. E. Pfuhl, *Malerei und Zeichnung der Griechen*, III, München 1923, taf. 121, fig. 391; taf. 129, fig. 402 e 404 (Euphronios); taf. 144, fig. 424 (Brygos).

29. Ph. Petsas,Mosaics from Pella in *La mosaïque gréco-romaine*, Paris 1963 (pubbl. 1965), 41-55 (part. 40-50), e figg. 7-10, a-b; Ch. Picard, Le mosaïste grec Gnosis et les nouvelles Chasses de Pella, *RA* 1963, 205-209; M. Andronikos, Ancient Greek Painting and Mosaics in Macedonia, in *Balk. St.*, 5, 1964, 287-302 (part. 295-296), pl. VII, fig. 8; C. M. Robertson, Greek Mosaics, *JHS*, 85, 1965, 72-89.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

somigliantissimo alle estremità di un *diàdema*, appartengono in realtà solo al suo copricapo.

Concludiamo la nostra indagine constatando che le testimonianze letterarie, iconografiche e numismatiche da noi esaminate non consentono di registrare la presenza di un *diàdema* –che risulta ben attestato e con continuità solo a partire da Alessandro– tra i segni peculiari della regalità macedone nell'età di Filippo II.

Pertanto, se il prezioso cerchio metallico della II tomba di Vergina è un *diàdema* -ed a noi sembra tale- mentre ci consente di qualificare le sepoltura come *taphos basilikos*, contemporaneamente esclude che essa appartenga al padre di Alessandro, essendo stato quest'ultimo il primo dei Macedoni a portare il *diàdema*[30].

Ma Alessandro, è noto, non fu sepolto in Macedonia. Regale sepoltura ebbe invece ad Ege, nel 316 a.C., ad opera di Cassandro, il fratellastro e successore di Alessandro, Filippo III Arrideo[31].

Ed è a questo re che, per molteplici motivi altrove esposti, noi assegniamo il *diàdema* e il *taphos basilikos* di Vergina [32].

Intanto studiosi inglesi, dopo attente analisi antropologiche condotte soltanto sulle ossa del cranio appartenuto al defunto della II tomba di Vergina, sono convinti di averci restituto, nel volto sfigurato presentato al recente Congresso internazionale di Archeologia classica in Atene, proprio il volto di Filippo II[33]. Se ai risultati di tali indagini si dovesse dare il valore di prova

30. Sulla base di questa, ed altre non meno importanti considerazioni, assegnano la II tomba di Vergina a Filippo III Arrideo: Ph. Williams Lehmann,The so-called Tomb of Philip II: a different Interpretation, *AJA*, 84, 1980, 527-531; W. L. Adams, The Royal Macedonian Tomb at Vergina: an Historical Interpretation, *AncW*, 3, 1980, 67-72; A. M. Prestianni Giallombardo, B. Tripodi, Le tombe regali di Vergina: quale Filippo? *ASNP*, 10, 1980, 989-1001.

31. Diyll. *ap.*Athen., 4, 135 A = *FGrHist* 73, F 1; Diod., 19, 52, 5.

32. A.M. Prestianni Giallombardo, B. Tripodi, *art. cit.*, ASNP, 1980; Idd., La tomba e il tesoro di Filippo II di Macedonia: una nuova proposta de attribuzione, *Magna Graecia*, XVI, 14-17; A.M. Prestianni Giallombardo, Riflessioni storiografiche sul Grande Tumulo e le tombe reali di Vergina, *Acta XII Intern. Congr. of Class. Arch.*, Athens 1983 (de pross. pubbl.).

33. A.J. Prag., J.H. Musgrave, R.A.H. Neave, The Appearence of the Occupant of the Royal Tomb at Vergina, in *Acta XII Intern. Congr. of Class. Arch.*, Athens 4-10 settembre 1983 (di prossima pubbl.). Ben documentata dalle fonti letterarie è, per Filippo II, una ferita all'occhio destro, determinata da una freccia durante l'assedio di Metone, nel 354 a. C. (Theopomp., *FGrHist*. 115, F 52; Marsyas, *FGrHist*., 135-136 F 16; Dem. 18, 67 e *Schol. ad loc.*; Douris, *FGrHist*., 76 F 36; Diod., 16, 34, 5; Iust., 7, 6, 14; Clem. Alex., *Protr.*, 4, 54, 5; Favorin., *De exilio*, 22, 11; Strabo, 7, F 22. Che solo della perdita della vista si sia trattato, e non di una vistosa e devastante sfigurazione della parte destra del volto, sembra potersi ragionevolmente dedurre da Plut., *Alex.*, 3, 2, in cui si afferma che Filippo II perdette l'occhio guardone utilizzato a spiare dal buco della serratura le intimità della moglie Olimpiade e del dio seppente da cui fu concepito Alessandro.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

definitiva –e invece ampi margini di dubbio esistono ancora[34]– allora noi dovremmo mettere da parte secoli di antica storiografia e riscrivere, su altre basi, la storia della concezione e della gestione del potere regale nella Macedonia preellenistica e nei regni ellenistici.

Università di Messina

34. Ben diversi sono i risultati delle analisi antropologiche condotte sulle medesime ossa del cranio, nonché su tutte quante le ossa conservate nella *larnax* maschile della II tomba di Vergina, presentati da N. I. Xirotiris, F. Langenscheidt, The Cremations from the Royal Macedonian Tombs of Vergina, in *AE*. 1981, 142-160, pl. 52-55. In merito alle ossa del cranio, tra l'altro, si legge: «an injury in the area of the right supraorbital margin *could not be established*» (p. 158 e pl. 52α) (il corsivo è mio). Non si può sottovalutare il fatto, poi, che nessuna traccia di ferite presentano le ossa del femore e della clavicola del defunto della *larnax* maschile (cfr. Xirotiris, Langenscheidt, *art. cit.*, p. 158 e pl. 54b e 55 b-c), laddove importanti ferite in tali parti del corpo le fonti letterarie documentano per Filippo II (cfr. Dem. 18, 67; Marsyas, *FGrHist.*, 135-136, F 17; Douris, *FGrHist.*, 76, F 36; Plut., *De Alex. fort.*, 1, 9, 331 b; ID., *Quaest. Conv.*, 9, 4, 1, 739 b; Iust. 9, 3, 23; Clem. Alex., *Protr.*, 4, 54, 5).

Addendum

In fase di correzione di bozze, ho ritenuto opportuno segnalare alcuni dei contributi pubblicati dopo la mia comunicazione. Oltre alla monografia di M. Andronikos, *Vergina. The Royal Tombs and the Ancient City*. Athens 1984,vanno citati: H.W. Ritter, *AA*. 1984, 105-111con soluzioni fin troppo ipotetiche sul *diàdema*; B.M. Kingsley, *AJA* 88, 1984 27-42 che ha ribadito le sue opinioni sull' origine orientale della kausia; G. Dontas, *JOEAI*. 54, 1983, Hauptblatt 87-89 e M.R. Kaiser - Raiss, *SNR*. **63, 1984**, 27-42, sulla presunta ritrattistica de Filippo II.

Poichè **tali contributi** non recano alcun nuovo elemento probante per una soluzione definitiva in relazione **all' origine** del *diàdema* e alla possible sua attribuzione a Filippo II, i punti di consenso **e di dessenso**, già presenti in questa comunicazione, permangono del tutto inalterati. E ciò anche dopo la definitiva pubblicazione dei risultati delle analisi antropogiche condotte sul cranio del defunto della II tomba di Vergina, a cura di A. Prag. J. Musgrave, R. Neave, *JHS*. 104, 1984, 60-78. Tali risultati sono lontani dal constituire una «prova scientifica» dell' attribuzione della tomba a Filippo II. Essi infatti, oltre che *parziali* (non prendono in considerazione l' intero scheletro, nè tantomeno le ossa degli altri defunti sepolti nel compleso funeratio) e *difformi* dai risultati delle analisi antropoligiche ufficiali e complete (cf. *supra* n. 34), postulano un metodo di cremazione del defunto del tutto improbabile nonche inattestato nell' antichità.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

41

Η ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΩΝ «ΣΥΜΠΡΑΓΜΑΤΕΥΟΜΕΝΩΝ ΡΩΜΑΙΩΝ» ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΕΙΣΔΥΣΗ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ*

Α. Δ. Ριζάκης

Ο J. Hatzfeld στό ἔργο του, *Les trafiquants Italiens dans l' Orient grec*, πού τυπώθηκε τό 1919, συγκέντρωσε τίς φιλολογικές καί ἐπιγραφικές μαρτυρίες πού ἀναφέρονταν στίς κοινότητες τῶν *negotiatores*[1] τῶν «Ρωμαίων» δηλαδή

Θερμές εὐχαριστίες ἐκφράζονται στήν F. Papazoglou καί στόν Γ. Τουράτσογλου πού εἶχαν τήν καλωσύνη νά διαβάσουν τό χειρόγραφο καί νά κάνουν πολύ χρήσιμες παρατηρήσεις.

* Στό ἄρθρο αὐτό ἐπιχειρεῖται μιά γενική καί σχετικά σύντομη παρουσίαση τῆς κοινότητας τῶν «συμπραγματευομένων Ρωμαίων» τῆς Θεσσαλονίκης. Διεξοδικότερη ἀνάλυση τῆς προέλευσης τῶν διαφόρων οἰκογενειῶν καθώς καί λεπτομέρειες γιά τήν ἐξάπλωσή τους κυρίως στή Μακεδονία προβλέπονται στή μελέτη πού ἀναγγέλλεται παρακάτω. Πρβ. ὑποσ. 7.

Οἱ βραχυγραφίες τῶν περιοδικῶν πού ἀναφέρονται εἶναι ἐκεῖνες τῆς *Année Philologique*. Γιά τά περιοδικά πού δέν συμπεριλαμβάνονται σέ αὐτή καθώς καί γιά τίς μονογραφίες ἀκολουθοῦνται οἱ ἑξῆς:

Brunt, *Manpower*	: P. A. Brunt, *Italian Manpower*, Oxford 1971.
ΕΕΦΣΑΠΘ	: *Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*.
Hatzfeld, *Trafiquants*	: J. Hatzfeld, *Les trafiquants Italiens dans l'Orient Grec*, Paris 1919.
IG	: Ch. Edson, *IG*, X. 2,1 (*Inscriptiones Thessalonicae et viciniae*), Βερολίνο 1972.
ΜΠ	: Δ. Κανατσούλης, *Μακεδονική προσωπογραφία*, Θεσσαλονίκη 1955.
ΜΠ συμπλ.	: Δ. Κανατσούλης, *Μακεδονική προσωπογραφία. Συμπλήρωμα*, Θεσσαλονίκη 1967.
Θ. Σαρικάκης, *Ἄρχοντες*	: Θ. Σαρικάκης, *Ρωμαῖοι ἄρχοντες τῆς ἐπαρχίας τῆς Μακεδονίας* Α΄, Θεσσαλονίκη 1971 καί Β΄, Θεσσαλονίκη 1977.
Wilson, *Emigration*	: A. J. N. Wilson, *Emigration from Italy in the Republican Age of Rome*, New York 1966.

1. Ἡ σημασία τοῦ ὅρου ἐπιχειρεῖται νά διερευνηθεῖ συστηματικά σέ δύο πολύ πρόσφατες μελέτες, καταρχήν τῆς Claire Feuvrier-Prevotat, *DHA* 7, 1981, 367-405: «Negotiator et mercator dans le discours cicéronien: essai de définition» καί τοῦ Peter Kneissl, «Mercator negotiator, römische Geschäftsleute und die Terminologie ihrer Berufe», *Münstersche Beitrage z. ant. Handelsgeschichte* II_1, 1983, 73-90. Στό κείμενό μας ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται μέ τήν γενική του περισσότερο ἔννοια ὅπως ἐξάλλου καί ὁ ὅρος «Ρωμαῖος» τόν ὁποῖο χρησιμοποιοῦσαν οἱ

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

μεταναστῶν στίς διάφορες πόλεις τῆς ἑλληνόφωνης ἀνατολῆς ἀπό τόν 2ο π.Χ. ἕως καί τόν 1ο μ.Χ. αἰώνα[2]. Τά βασικά συμπεράσματα τοῦ θεμελιώδους αὐτοῦ ἔργου, εἶναι πολύ γνωστά γιά νά γίνει ἐδῶ ἐκτενής ἀναφορά τους. Θἄπρεπε μόνο νά ἐπισημανθεῖ ὅτι σχετικά μέ τήν ἐπαρχία τῆς Μακεδονίας, στήν ἐποχή τοῦ Hatzfeld ἦταν γνωστές μόνο οἱ κοινότητες τῶν «ἐγκεκτημένων Ρωμαίων» τῆς Βέροιας καί τῶν «συμπραγματευομένων Ρωμαίων» τῆς Ἔδεσσας[3]. Ὁ ἴδιος, στηριζόμενος σέ ἔμμεσες φιλολογικές μαρτυρίες, ὑπέθετε τήν παρουσία μιᾶς ἄλλης ρωμαϊκῆς κοινότητας στήν Ἀμφίπολη, ἤδη ἀπό τήν περίοδο τῆς Δημοκρατίας[4], ἐνῶ συγχρόνως ἐξέφραζε τήν ἐκπληξή του γιά τήν ἀπουσία της ἀπό τή Θεσσαλονίκη, πού τήν δικαιολογοῦσε ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ πόλη δέν εἶχε λιμάνι στήν παραπάνω περίοδο καί ὅτι ἔγινε ἐμπορικό κέντρο μόνο ἀργότερα στήν αὐτοκρατορική ἐποχή[5]. Τά νεότερα ἐπιγραφικά εὑρήματα μαρτυροῦν τήν ἐγκατάσταση «Ρωμαίων» ἐκτός ἀπό τή Θεσσαλονίκη καί σέ πολλές ἄλλες μακεδονικές πόλεις[6]. Τό γεγονός αὐτό μεταβάλλει τήν εἰκόνα πού εἶχε δώσει ὁ Hatzfeld

Ἕλληνες γιά νά δηλώσουν κάποιον ἔμπορο ἰταλικῆς καταγωγῆς (Πρβ. Hatzfeld, *Trafiquants*, 132).

2. Πρβ. Brunt, *Manpower*, 204 ὑποσ. 1, ὅπου καί ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

3. Πρβ. Hatzfeld, *Trafiquants*, 55-56 (Βέροια) καί *ὅπ.π.* 148 (Ἔδεσσα).

4. Πρβ. Hatzfeld, *ὅπ.π.* 56 καί ὑποσ. 2-5.

5. *Trafiquants*, 57. Πολλοί εἰδικοί (πρβ. O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, 42 καί 93. M. Vickers, «Hellenistic Thessaloniki», *JHS* 92, 1972, 169 καί τελευταῖα Χ. Μπακιρτζῆς, *Βυζαντινά* 7, 1975, 320-321) ἀμφισβήτησαν κατά καιρούς τήν ὀρθότητα τοῦ γνωστοῦ χωρίου τοῦ Ζώσιμου, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ἡ Θεσσαλονίκη δέν εἶχε λιμένα πρίν ἀπό τό 322 μ.Χ., γιατί αὐτό ἐρχόταν σέ ἀντίθεση μέ τήν πληροφορία ὅτι ὁ Περσεύς διέταξε, κατά τόν Γ΄ μακεδονικό πόλεμο, νά πυρποληθοῦν τά νεώρια (navalia) τῆς πόλης. Γιά τή θέση τοῦ ρωμαϊκοῦ λιμένος στό ἀνατολικό τμῆμα τῆς ἀρχαίας πόλης, στό «Λευκό Πύργο» (ἐκκλησιαστική Σκάλα τῶν Βυζαντινῶν) βλ. Χ. Μπακιρτζῆς, *ὅπ.π.*, 320-321 καθώς καί τήν ἐνδιαφέρουσα κριτική στό παραπάνω ἄρθρο τοῦ Γ. Θεοχαρίδη, *Μακεδονικά* 15, 1975, 387-388. Γιά τή σημασία τοῦ λιμένος βλ. K. Lehmann-Hartleben, «Die Antiken Hafenanlage des Mittelmeeres», *Klio* Beiheft XIV, 1963², 285 ἀρ. 289, 298. J. Rougé, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerrannée sous l'Empire Romain*, 1966, 131. Τέλος σέ μιά πολύ ἀποσπασματική ἐπιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 2ου ἤ 3ου μ. Χ. αἰ. (*IG*, 261) γίνεται λόγος γιά κάποιο «οἶκο» (στ. 18, 20-21, 25) πού προφανῶς χρησίμευε ὡς λέσχη τῶν ναυκλήρων πρβ. Bernard Holtheide, «Zum privaten Seehandel im östlichen Mittelmeer (1-3 Jh. n. Chr.)», *Münstersche Beiträge z. antiken Handelsgeschichte* I$_{(2)}$ 1982, 3-13 (ἰδιαίτερα σ. 6).

6. Πρβ. Ch. Edson, *HSPh* 51, 1941, 131 «conventus are known at Acanthus, Beroea, Edessa and Styberra». Ὁ Δ. Κανατσούλης, «Ἡ Μακεδονική πόλις», *Μακεδονικά* Δ΄ 1960, 264-267 καί ἰδιαίτερα σ. 264-265: «Μακεδονικαί πόλεις εἰς τάς ὁποίας διαπιστώνομεν βάσει τῶν ἐπιγραφῶν ἐγκαταστάσεις Ρωμαίων, εἶναι ἡ Ἀμφίπολις, ἡ Βέροια, ἡ Δερρίοπος (Στύβερρα), ἡ Δόβηρος, ἡ Ἔδεσσα, ἡ Ἡράκλεια Λύγκου, ἡ Ἡράκλεια ἡ Σιντική, ἡ Θεσσαλονίκη, αἱ Σέρραι, ἄγνωστος πόλις τῆς Ἐορδαίας, ἡ περί τούς Φιλίππους περιοχή, διάφοροι πόλεις τῆς Χαλκιδικῆς» (βλ. καί τίς σχετικές παραπομπές). Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐγκατάσταση Ρωμαίων σέ μερικές ἀπό τίς ἀπαριθμούμενες πόλεις ἤ περιοχές μόνο ὡς ὑποθετική μπορεῖ νά θεωρηθεῖ. Ὁ κατάλογος πού παραθέτει ἡ F. Papazoglou («Quelques aspects de l'histoire de la province de la Macédoine» *ANRW* II 7.1, 1979, 356-357 καί τῆς ἰδίας «Ἡ Μακεδονία ὑπό τούς Ρωμαίους» στό συλλογικό

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

γιά τή ρωμαϊκή μετανάστευση στή Μακεδονία καί ἐπιβάλλει μιά ἐπαναθεώρηση μέ σκοπό τήν καλύτερη κατανόηση καί τῆς γεωγραφικῆς κατανομῆς καί ἐν γένει τῆς σημασίας της[7]. Ἡ παρακάτω μελέτη, πού ἐξετάζει μόνο τά προβλήματα τῆς κοινότητας τῶν «Ρωμαίων» τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς μεγαλύτερης στή Μακεδονία, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς μιά πρώτη συμβολή στό γενικότερο πρόβλημα τῆς ρωμαϊκῆς οἰκονομικῆς διείσδυσης στήν περιοχή.

Ἡ κοινότητα τῶν «συμπραγματευομένων Ρωμαίων»[8] τῆς Θεσσαλονίκης ἔγινε γνωστή χάρη σέ δύο ἀναθηματικές ἐπιγραφές πού χρονολογήθηκαν ἀπό τόν ἐκδότη τους Ch. Edson στόν 1ο μ.Χ. αἰώνα[9]. Ἡ συγκρότηση τῆς ἕνωσης αὐτῆς (*conventus civium Romanorum*) προϋποθέτει τήν παρουσία στήν πόλη ἑνός ἱκανοῦ ἀριθμοῦ Ρωμαίων ἤ καί Ἰταλῶν ἐποίκων[10], τῶν ὁποίων τά κοινά οἰκονομικά συμφέροντα καί ἀσφαλῶς ἡ κατοχή τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας καί ἡ προνομιακή τους θέση τούς ὤθησε νά ὀργανωθοῦν σέ ἐνιαῖο σῶμα. Δυστυχῶς οἱ παραπάνω δύο ἐπιγραφές δέν μᾶς πληροφοροῦν γιά τή χρονική διάρκεια τῆς ζωῆς, γιά τόν ἀριθμό ἤ τά ὀνόματα τῶν μελῶν

ἔργο *Μακεδονία. 4000 χρόνια ἑλληνικῆς Ἱστορίας καί πολιτισμοῦ*, Ἀθήνα 1982 (ἐκδ. Μ. Β. Σακελλαρίου), 196 καί ὑποσ. 23-24) εἶναι περισσότερο ἀκριβής. Στήν περίοδο τῆς Δημοκρατίας τοποθετεῖ τίς ἐγκαταστάσεις στήν Ἀμφίπολη, Βέροια, Ἀπολλωνία καί Πέλλα, ἐνῶ στήν αὐτοκρατορική ἐποχή ἐκεῖνες τῆς Ἀκάνθου, Ἰδομενῶν, Στύβερρας, Ἔδεσσας καί Θεσσαλονίκης.

7. Τά θέματα αὐτά ἀναπτύσσονται σέ μιά ἀνεξάρτητη μελέτη πού θά δημοσιευτεῖ πολύ σύντομα.

8. Ὁ τεχνικός ὅρος ἑνός τέτοιου σώματος εἶναι *conventus civium Romanorum* ἀλλά γιά πρακτικούς λόγους καλοῦνταν συχνά *Romani* (μέ τό ὄνομα τῆς πόλης) *consistentes* ἤ *qui negotiantur*· στήν ἀνατολή κυρίως «οἱ κατοικοῦντες Ρωμαῖοι» ἤ «οἱ πραγματευόμενοι (συμπραγματευόμενοι) Ρωμαῖοι» καί συχνά ἁπλά οἱ «Ρωμαῖοι». Οἱ κοινότητες αὐτές δέν ἀποτελοῦνταν μόνο ἀπό Ρωμαίους ἀλλά καί ἀπό ἄτομα ἀπό ὅλες τίς ἰταλικές πόλεις πού μετά τό 89 π.Χ. ἔγιναν νομικά Ρωμαῖοι πολίτες. Κατά τόν Hatzfeld (*Trafiquants*, 285), στήν αὐτοκρατορική ἐποχή, ἡ σύνθεση τοῦ *conventus c. R.* δέν στηρίζεται «sur la communauté de race et d'origine mais sur l' égalité juridique de leurs membres» κι' ἐπομένως ὅλοι οἱ Ρωμαῖοι πολίτες μποροῦσαν νά εἶναι μέλη του. Γιά τό *conventus civium Romanorum* πού φυσικά ἦταν διαφορετικό ἀπό τό *conventus juridici* βλ. Wilson, *Emigration*, 13-19 ὅπου ἀνακεφαλαιώνονται οἱ προηγούμενες ἀπόψεις καί ἡ βιβλιογραφία καί πιό πρόσφατα Brunt, *Manpower*, 220 κἑ.

9. Ἡ πρώτη (*IG*, 32) διασώζει ἕνα πολύ ἀποσπασματικό κείμενο τοῦ ὁποίου ἡ μερική ἀποκατάσταση στάθηκε δυνατή κυρίως χάρις στήν *IG*, 31: Ἡ πόλις κ[αι οἱ συμπραγματευόμενοι] Ῥωμαῖοι[ι, ἐπὶ ἱερέως καὶ ἀγωνοθέ-] /του Αὐτ[οκράτορος Καίσαρος Θε]-/οῦ υἱοῦ [Θεοῦ Σεβαστοῦ] Γαΐου /' Ἰουλίου [- - - - - - - - ἱερέ]ως Διός / ' Ἐλευθε[ρίου καὶ ' Ρώμης Ζ]ωΐλου, /ᵃ φύσει δ[ὲ - - - - - - - - -, Θεῶ]ν ' Αντι- /δότ[ου τοῦ - - - - - - - -]ς, ' Ρώμης / καὶ ' Ρω[μαίων; Διονυσ]οδώρου /ᵇ τοῦ ' Ιλ[άρου; πολιταρχ]ούντων / ' Επικ[τήτου τοῦ - - - - -]δος, Σω- / - - - - - - -. Ἡ δεύτερη (*IG*, 33) εἶναι περισσότερο ἀποσπασματική: [- - - - - - - - - - - - καὶ οἱ]συμπραγμα[τευόμενοι] / [vacat ' P]ωμαῖοι νvν - - - - - - - - - - - - / [- - - - - - - - - Καίσ]αρι [ν ε]ὐεργέ[τῃ - - - - -].

10. Τό μέγεθος ἑνός *conventus c. R.* δέν ἦταν τό αὐτό στίς διάφορες πόλεις. Πρβ. Brunt, *Manpower*, 220-224. Κατά τόν Wilson (*Emigration*, 14 καί 17-18) οἱ ἑνώσεις αὐτές δέν εἶχαν ἀναγκαστικά «a public status» καί σέ πολλές περιπτώσεις τό *conventus* «it was no more than a Roman community within a much larger native community».

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

της, τήν προέλευση καί τίς ἀσχολίες τους[11]. Μερική ἀπάντηση, εὐτυχῶς, στά ἐνδιαφέροντα αὐτά ἐρωτήματα, μποροῦν νά δώσουν οἱ κάθε εἴδους ἐπιγραφές τῆς πόλης στίς ὁποῖες ἀπαντοῦν Ρωμαῖοι. Ἡ μελέτη εἰδικότερα τῆς ἀνθρωπωνυμίας ἐπιτρέπει νά διακρίνει κανείς μεταξύ τῶν ἀτόμων πού φέρουν ρωμαϊκά ὀνόματα τίς παρακάτω κατηγορίες: 1) Ἄτομα πού φέρουν αὐτοκρατορικά ὀνόματα γένους (*C. Iulii, Ti. Claudii, T. Flavii, T. Aelii* κ.λ.π.) καί συνήθως ἑλληνικά ἐπωνύμια. 2) Ἄτομα πού ἔχουν ὀνόματα γένους, ὁρισμένων ἐπιφανῶν ρωμαϊκῶν οἰκογενειῶν, μέλη τῶν ὁποίων χρημάτισαν διοικητές τῆς ἐπαρχίας ἤ ἄσκησαν ἄλλα σημαντικά ἀξιώματα, καί συνήθως ἑλληνικά ἐπωνύμια (*Annii, Baebii, Caecilii, Cassii, Clodii, Cornelii, Favii, Iunii, Marcii, Memmii, Minucii, Octavii, Valerii* καί *Vettii*). 3) Ἄτομα πού φέρουν σπάνια ρωμαϊκά ὀνόματα γένους καί ρωμαϊκά ἐπωνύμια (*Agillei, Apustii, Avii, Cerrinii, Petronii, Popilii, Salarii, Vibii* κ.λ.π.) καί 4) Ἄτομα πού ἔχουν σπάνια ρωμαϊκά ὀνόματα γένους ἀλλά ἑλληνικά ἐπωνύμια.

Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἀπό τήν ἔρευνα ἀποκλείονται οἱ δύο πρῶτες κατηγορίες, γιατί σ' αὐτές ἀνήκουν ἄτομα μή ἰταλικῆς προέλευσης πού ἀπόκτησαν τά *tria nomina*, κυρίως στήν αὐτοκρατορική ἐποχή, χάρη στό δικαίωμα τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας πού τούς παραχωρήθηκε ἀπό κάποιον αὐτοκράτορα μέ τή μεσολάβηση τοῦ διοικητῆ τῆς «ἐπαρχίας» ἤ κάποιου ἐπιφανοῦς Ρωμαίου κι ἐπομένως δέν μποροῦν νά ἔχουν κάποια σχέση μέ τούς Ρωμαίους καί Ἰταλούς μετανάστες τῆς περιόδου τῆς Δημοκρατίας καί τῆς πρώϊμης αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τό θέμα παρουσιάζουν τά ἄτομα τῶν δύο ἄλλων κατηγοριῶν, γιατί ἡ πλειοψηφία αὐτῶν, ὅπως θά φανεῖ παρακάτω, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν κοινωνική τους θέση (*ingenui* ἤ *liberti*) πιθανότατα ἀνήκει σέ οἰκογένειες «Ρωμαίων» μεταναστῶν τῆς Θεσσαλονίκης ἤ σέ ἀπογόνους τους.

Ἀπό τή μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν φαίνεται ὅτι οἱ πρῶτες ἐγκαταστάσεις μεμονωμένων «Ρωμαίων» μεταναστῶν στή Θεσσαλονίκη πρέπει νά τοποθετηθοῦν μετά τόν Μιθριδατικό πόλεμο, κατά τά τελευταῖα κυρίως χρόνια τῆς περιόδου τῆς Δημοκρατίας. Τότε ἐμφανίζονται καί ἀναπτύσσουν δραστηριό-

11. Τό πρόβλημα αὐτό εἶναι γενικό, ἀκόμα καί στήν περίπτωση τῆς πολυάριθμης κοινότητας τῶν «Ρωμαίων» τῆς Δήλου. Πρβ. Hatzfeld, *Trafiquants* passim.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

τητες μέλη οἰκογενειῶν τῶν *Agilleii*[12], *Apustii*[13], *Coelii*[14], *Curtii*[15], *Herenii*[16], *Nemesii*[17] καί *Salarii*[18]. Στήν ἐπόμενη ἀμέσως περίοδο (1ος μ.Χ. αἰ.) ἐμφανίζονται στίς ἐπιγραφές νέες οἰκογένειες ὅπως οἱ *Avii, Auscii, Atellii, Attii, Caerelii, Cerrinii, Cluvii, Fisii, Fulvii, Marii, Minattii, Mundicii, Mutilii, Ombrii, Petronii, Pontii, Popil(l)ii, Raii, Serii, Servilii, Sextii, Terraei, Tessidii, Trebii, Turpilii, Veturii, Vibii* καί *Volcacii*[19]. Εἶναι πολύ πιθανόν ὅτι οἱ

12. Πρβ. *IG*, 98: Μάαρ[κ]ος Ἀγελλήιος. Ὁ Edson τή χρονολογεῖ «s. Ia vel. p.», ἀλλά ἡ ἀπουσία τοῦ ἐπωνυμίου ἐνισχύει τήν ὑψηλότερη χρονολογία. (Γιά τό θέμα αὐτό βλ. τελευταῖα J. Kajanto, *Latin Cognomina*, 19 κἑ. καί τοῦ ἴδιου «On the Chronology of the Cognomen in the Republican Period», *Actes du Colloque international sur l' onomastique latine*, Παρίσι 1977, 63-70) 1ος μ.Χ. αἰ.: *IG* • 878A1: *Agilleia M(arci) l(iberta) Euporia*. Δέν ἀποκλείεται ὡστόσο ἡ *Euporia* νά εἶναι ἀπελευθέρα τοῦ *M. Agilleius* τῆς περιόδου τῆς Δημοκρατίας. Ἕνας Γάϊος Ἀγιλλήιος Ποτεῖτος εἶναι γνωστός, ὡς ταμίας τῆς πόλεως, σέ δύο ἀναθηματικές ἐπιγραφές, πού ὁ πρῶτος ἐκδότης τους χρονολόγησε γύρω στά μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. (*IG*, 126 καί 133), χρονολογία πού ἀμφισβήτησε, δικαιολογημένα, ὁ L. Robert (*RPh* 48, 1974, 210-215), προτείνοντας τό πρῶτο τρίτο τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ.

13. Οἱ *Apustii* (Γάϊος Ἀπούστιος Μάρκου υἱός, Ῥωμαῖος καί ὁ γιός του Πόπλιος Ἀπούστιος Γαΐου υἱός, Ῥωμαῖος) ἀναφέρονται σέ δυό τιμητικά γι' αὐτούς ψηφίσματα τῆς πόλης τῶν Ἀβδήρων. Πρβ. Ch. Avezou-Ch. Picard, *BCH* 37, 1913, 125-127 καί 131-134. Οἱ ἐπιγραφές δημοσιεύτηκαν μέ πολλές βελτιώσεις ἀργότερα ἀπό τόν M. Holleaux (*BCH* 38, 1914, 63-70 = *Etudes d' épigraphie et d'histoire grecques* I, 1968, 277-284) καί ἀνεξάρτητα ἀπό τόν Ad. Wilhelm (*ÖJh* 17, 1914, 105 κἑ. καί *Neue Beiträge* VI (1916, 1921), 21-35. Πρβ. τοῦ ἴδιου *Anz. Ak. Wien* 1924, 156 καί *Hermes* 63, 1928, 229-231), πού πρότεινε ἀνάλογες μέ τόν Holleaux διορθώσεις. Οἱ δύο πρῶτοι ἐκδότες τοποθετοῦν ἀντίστοιχα τά δύο ψηφίσματα στήν περίοδο πρίν καί μετά τήν ἀνακήρυξη τῆς Μακεδονίας σέ ρωμαϊκή ἐπαρχία τό 148 π.Χ. ἐνῶ ὁ Ad. Wilhelm (*ÖJh. ὅ.π.* 105-106) τά τοποθετεῖ ἀκόμα χαμηλότερα, στήν περίοδο μετά τήν ἀποχώρηση τῶν στρατευμάτων τοῦ Μιθριδάτη (86-85 π.Χ.). Ἡ τελευταία αὐτή χρονολογία, πού συμφωνεῖ περισσότερο μέ τήν περίοδο τῆς ἐμφάνισης τῶν «Ῥωμαίων» στή Μακεδονία, φαίνεται ὡς καί ἡ πιό πιθανή.

14. Πρβ. *IG*, 79. Ἕνα ἄλλο παράδειγμα *IG* 240_5 προέρχεται ἀπό τόν 2ο μ.Χ. αἰ.

15. Πρβ. *IG* 80_1, πού χρονολογεῖται ἀπό τόν Edson «s. II vel Ia».

16. Πρβ. *IG* 124_4 «a. 42-32a» καί *ὅπ.π.* 113_3 «c.a. 23-22a». *1ος μ.Χ. αἰ.: IG*, • 54_1, 55_1, 70, $68_{16,17}$, 69_{24} καί 339. *2ος-3ος μ.Χ. αἰ.: IG*, 19_7, 127_{1-4}, 361, 467, 636, •734, •988, $•992_1$. *3ος μ.Χ. αἰ.: IG*, 247_{11}, 487, 488 Α Α. Β, Β.. 492_4.

17. Πρβ. *IG*, 51_2, πού χρονολογεῖται ἀπό τόν Edson «s. Ia vel Ip».

18. Πρβ. *IG*, 83, 84, 109. *1ος μ.Χ. αἰ.: IG*, • 927. *2ος μ.Χ. αἰ.: IG*, 58_7.

19. Avii: IG, 68_{4^*}, 69_{11}, 126. Γιά τή χρονολογία τῆς τελευταίας ἐπιγραφῆς βλ. παραπάνω ὑποσ. 12. *2ος μ.Χ. αἰ.: IG*, 615. *2ος-3ος μ.Χ. αἰ.: IG*, •723, •813. *Auscii: IG*, 354 «c. init. s. Ip.» κατά τόν Edson. *Atellii: IG*, 68_{19}. *2ος-3ος μ.Χ. αἰ.: IG*, 544. *Attii: IG*, 378. *2ος-3ος μ.Χ. αἰ.: IG*, 921. *Caerelii: IG*, 388. *Cerrinii: IG*, 133_{2-3} (γιά τή χρονολογία βλ. παραπάνω ὑποσ. 12), 69_{50}. *2ος μ.Χ. αἰ.: IG*, 245 II$_4$, $•252_1$. *2ος-3ος μ.Χ. αἰ.: IG*, 104. *Cluvii: IG*, 1033_{8-9}. *Fisii: IG*, 68_{17}, 69_{36}. *Fulvii: IG*, 259_{21}. *Marii: IG*, 259_{26}. *2ος μ.Χ. αἰ.: IG*, •906. *Minatii: IG*, 68_{18} καί 69_{25}. *Mundicii: IG*, 310_4. *Mutilii: IG*, 68_{15} καί 69_{16}.*Ombrii: IG*, 259_{25} καί 259_{31} (Πρβ. G. Daux, *CRAI* 1972, 479).*Petronii: IG*, 68_{32} 69_{21} καί 430_{1-2}) *2ος μ.Χ. αἰ.: IG*, 110_6, 261_{4-12} (2ος ἤ 3ος μ.Χ. αἰ.), 297_1. *3ος μ.Χ. αἰ.:* 156, 166_4, 495_1 καί 561_1. *Pontii: IG* 126_2 (Γιά τή χρονολογία βλ. παραπάνω ὑποσ. 12). Οἱ Pontii τοῦ τέλους τοῦ 2ου καί τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. μπορεῖ νά ἔχουν σχέση μέ τόν *A. Pontius Verus* ἀνθύπατο τῆς Μακεδονίας στά τέλη τοῦ 2ου καί στίς ἀρχές τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. (Πρβλ. Θ. Σαρικάκης, *Ἄρχοντες Α΄*, 99. A. Aichinger, *Arheološki Vestnik* 30, 1979, 639-40 ἀρ. 36). *Popil(l)ii: IG*, 68_{41}, 87_2. *2ος μ.Χ. αἰ.: IG*,

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

πρόγονοι μερικῶν τουλάχιστον ἀπό τίς παραπάνω οἰκογένειες θά ἐγκαταστάθηκαν στήν πόλη ἤδη ἀπό τήν προηγούμενη περίοδο· τήν ἴδια ὑπόθεση θά μποροῦσε νά ὑποστηρίξει κανείς καί γιά ἄτομα πού ἀπαντοῦν σέ μεταγενέστερες ἐπιγραφές (2ου κυρίως μ.Χ. αἰ.). Τά σπάνια ὀνόματα γένους δείχνουν ὅτι στίς περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται γιά ἀπογόνους Ρωμαίων μεταναστῶν τῶν προηγούμενων περιόδων *(Abellii, Abudii, Alfenii, Apuleii, Arrii, Astricii, Aufidii, Aufustii, Autronii, Bruttii, Camerii, Canuleii, Catilii, Catinii, Cussonii, Cossutii, Ebutii, Folii, Fulvii, Fulvinii, Furii, Geminii, Graecinii, Hostii, Ignatii, Lartidii, Lucilii, Lucinii, Maecii, Mallii, Manlii, Mestrii, Morii, Nevii, Nonii, Numisii, Otacilii, Paecinii, Paconii, Papii, Pinarii, Plotii, Poppii, Protacii, Refrii, Reii, Rubbii, Rupilii, Rutilii, Serrenii, Spedii, Sulpicii, Tadii, Tribonii, Turelii, Tyrii, Varinii, Venuleii* καί *Vipsanii)*[20].

Ἄν καί ἡ διάρκεια τῆς ἐγκατάστασης τῆς κάθε οἰκογένειας δέν μπορεῖ νά καθοριστεῖ μέ ἀπόλυτη ἀκρίβεια ἀπό τίς ὑπάρχουσες ἐπιγραφικές μαρτυρίες, φαίνεται ὅτι οἱ ἐγκαταστάσεις τῶν «Ρωμαίων» τῆς περιόδου τῆς Δημοκρατίας εἶχαν παροδικό καί ἐφήμερο χαρακτήρα μέ ἐξαίρεση μόνο τίς

414$_1$. *2ος-3ος μ.Χ. αἰ.: IG*, 262$_1$ καί 499$_1$. *Raii: IG*, 259$_{25}$. *Serii: IG*, 69$_{19}$. *Servilii: IG*, 68$_{43}$ καί 69$_{28}$. *2ος μ.Χ. αἰ.: IG*, 14A$_{13}$, 244 I$_{13}$, 320$_{2-3}$, 530 καί *880$_{1-3}$. *3ος μ.Χ. αἰ.: IG*, 217$_4$, 247$_{11}$ καί 937$_2$. *Sextii: IG*, 259$_{28}$. *2ος-3ος μ.Χ. αἰ.: IG*, 504. *Terraei: IG*, 259$_{23-29}$. Tessidii: *IG*, 388. *Trebii: IG*, 68$_{11}$. *Turpilii: IG*, 423$_1$. *2ος μ.Χ. αἰ.* 241II$_9$ καί 713$_1$. *Vetucii: IG*, 69$_{43}$. *Vibii: IG*, 68$_{18}$, 69$_{14-41-45}$. *2ος μ.Χ. αἰ.: IG*, 244I$_9$, 262$_3$. *Volcacii: IG*, 399.

20. *Abellii: IG*, 243 I$_{5-6}$. «s. I. vel II p.». *Abudii: IG*, 244 I$_{12}$; *2ος ἤ 3ος μ.Χ. αἰ.: IG*, *744$_{1-2}$. *Alfenii: IG*, 521. *Apuleii: IG*, 58$_{17}$ καί *241AII$_5$. *Arrii: IG*, 244 I$_2$, *705. *2ος ἤ 3ος μ.Χ. αἰ.: IG*, 38B$_{26-27}$, 186. *Astricii: IG*, 241AII$_{14-15-16}$. *Aufidii: IG*, *241AII$_{24}$, καί 243II$_8$. *Aufustii: IG*, *864. *Autronii: IG*, *226$_{11}$. *Bruttii: IG*, 668$_1$ «s. II vel III p» κατά τόν Edson. *Camerii: IG*, 244 I$_{19}$. *2ος ἤ 3ος μ.Χ. αἰ.*: 19$_6$, * 861, *870, *871. *Canuleii: IG*, *917 «s. II vel III p.» κατά τόν Edson. *IG*, 451 «a. 145/6 vel 261/2 p.». *Catilii: IG*, *241AII$_4$. *Catinii*: εἶναι μιά ἀπό τίς μεγάλες οἰκογένειες τῆς Θεσσαλονίκης στόν 3ο μ.Χ. αἰ. Στά μέλη της συγκαταλέγονται ἀρχιερεῖς καί ἀγωνοθέτες τῆς τοπικῆς αὐτοκρατορολατρείας, γυμνασίαρχοι καί πολιτάρχες. Ἡ οἰκογένεια συνδέθηκε μέ τίς ἐξίσου σημαντικές οἰκογένειες κάποιων Αἰλίων καθώς καί τῶν *Septimii Insteianii*. Ἀπόγονοί τους χρημάτισαν μακεδονιάρχες καί ἀγωνοθέτες τοῦ κοινοῦ τῶν Μακεδόνων, ἀρχιερεῖς, γυμνασίαρχοι καί βουλευτές. Πρβ. *IG*, 201-203. *Cossutii: IG*, 668$_1$ τοῦ 2ου ἤ 3ου μ.Χ. αἰ. *Cussonnii: IG*, 292, 634. *Ebutii: IG*, *241II$_1$. *Folii: IG*, 91. *Fulvinii: IG*, 103$_{2-3}$. *Furii: IG*, 60C$_{4-5}$ «a. 155-6 p.» κατά τόν Edson. *IG*, 244I$_3$. *2ος ἤ 3ος μ.Χ.αἰ.: IG*, *62$_3$, *208$_{1-4}$, 468$_{1-2}$, 466$_2$, *811$_{1-4}$, *899$_1$. *3ος μ.Χ. αἰ.: IG*, 542$_{1-2}$. *Graecinii: IG*, 441$_5$. *Hostii: IG*, 386bis. *Ignatii: IG*, *685$_1$, «s. I. vel II p.» κατά τόν Edson. *Lartidii: IG*, 244II$_5$. *Lucilii: IG*, 58$_8$, *717. *3ος μ.Χ. αἰ.: IG*, *840. *Lucinii: IG*, *929 «s. II vel III p.» κατά τόν Edson. *Maecii: IG*, *261$_{10}$ καί *734$_1$. *Mallii: IG*, *250. *Manlii: IG*, *241A II$_{12}$. *Mestrii: IG*, 245II$_6$. *3ος μ.Χ. αἰ.: IG*, 146$_4$. *Morii: IG*, 297$_1$. *Nevii: IG*, 558$_2$ «c. med. s. III. p.» κατά τόν Edson. *Nonii: IG*, 219$_2$. *Numisii: IG*, 371$_1$ καί *372$_1$. *Oppii: IG*, 328. *Otacilii: IG*, 329$_1$ «s. II. vel III p.». *Paconii: IG*, 315$_{1-2}$. *Paecinii: IG*, 243II$_{15}$. *Papii: IG*, 58$_1$. Pinarii: *IG*, *241AII$_{18-19}$. *Plotii: IG*, *737$_1$. «s. II vel III p.» κατά τόν Edson. *Poppii: IG*, 417 «s. I vel II p.» κατά τόν Edson. *Protacii: IG*, 244I$_4$. *Refrii: IG*, 314$_1$ καί *241AII$_{17}$. *Reii: IG*, 521$_1$. *Rubbii: IG*, 380. *Rupilii: IG*, *171 «s. II/III p.» κατά τόν Edson. *Rutilii: IG*, 243I$_5$. *Serrenii: IG*, 243II$_{3-4}$. *Spedii: IG*, 244I$_{18}$. *Sulpicii: IG*, *241AI$_{11}$, 244I$_{11}$ καί 469$_1$. *Tadii: IG*, 243II$_7$ «s. I vel II p.» κατά τόν Edson. *Tribonii: IG*, 295. *Turelii: IG*, 373$_1$ «s. I vel II p.» κατά τόν Edson. *Tyrii: IG*, 37$_3$ καί 244I$_{20}$. *Varinii: IG*, 37$_8$, 127$_{4-6}$, *208$_8$, 261$_{14}$, 505$_1$, *981 (2ος ἤ 3ος μ.Χ. αἰ.). *Venulei: IG*, 641$_{1-3}$. *Vipsanii: IG*, 530$_3$.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

οἰκογένειες τῶν *Agilleii, Herennii* καί *Salarii*[21]. Τό ἴδιο θά μποροῦσε νά ἰσχυριστεῖ κανείς καί γιά πολλές ἀπό ἐκεῖνες πού ἀπαντοῦν στήν πρώϊμη αὐτοκρατορική ἐποχή (1ος μ.Χ. αἰ.): συγκεκριμένα μόνο οἱ *Avii, Atellii, Attii, Cerrinii, Petronii, Pontii, Popillii, Sextii, Servilii* καί *Vibii*[21] ἐμφανίζονται καί σέ μεταγενέστερες ἐπιγραφές τοῦ 2ου καί 3ου μ.Χ. αἰ. Τό σύνολο τῶν ἐπιγραφῶν δίνει τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ ρωμαϊκή κοινότητα γνώρισε τή μεγαλύτερη ἀνάπτυξη καί ἄνθηση στόν 1ο μ.Χ. αἰ., ὁπότε ὀργανώθηκε καί σέ ἐπίσημο σῶμα «τῶν συμπραγματευομένων Ρωμαίων». Εἶναι εὐνόητο ὅτι τά χρονικά ὅρια τοῦ *conventus c. R.* τῆς Θεσσαλονίκης δέν μποροῦν νά καθοριστοῦν μέ ἀκρίβεια. Ὡστόσο ὁ μικρός ἀριθμός μεταναστῶν τῆς περιόδου τῆς Δημοκρατίας καί ὁ παροδικός κατά κανόνα χαρακτήρας τῆς ἐγκατάστασής τους ἐξηγεῖ ἴσως τήν ὀργάνωση τῶν Ρωμαίων σέ *conventus* τόν 1ο μ.Χ. αἰώνα, πού συμπίπτει καί μέ τήν περίοδο τῆς μεγάλης ἀκμῆς τῆς κοινότητας. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά φαίνεται ἀπίθανη ἡ ἐπιβίωσή του καί στόν 2ο μ.Χ. αἰώνα, ἐποχή κατά τήν ὁποία ἐξαφανίζονται ὅλες οἱ παρόμοιες ἑνώσεις ἀπό τίς πόλεις τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Ἑλληνόφωνης Ἀνατολῆς[23].

Ὅσον ἀφορᾶ τώρα τό πρόβλημα τῆς προέλευσης εἶναι δύσκολο νά διευκρινιστεῖ μέ ἀσφάλεια ἀπό ποῦ προέρχονται οἱ Ρωμαῖοι τῆς Θεσσαλονίκης, γιατί κανείς δέν ἀναφέρει τόν τόπο καταγωγῆς του. Ἡ ἀνθρωπωνυμία συνιστᾶ ἕνα πολύ σχετικό κριτήριο γιά τήν προέλευση γιατί στόν 2ο κιόλας π.Χ. αἰ. ἐλάχιστα ὀνόματα ἐντοπίζονται σέ συγκεκριμένες περιοχές τῆς Ἰταλίας[24]. Τό γεγονός αὐτό καθιστᾶ περιττή κάθε λεπτομερῆ στατιστική ἀπόπειρα, ἐπιτρέπει ὡστόσο μερικές ἐνδιαφέρουσες γενικές διαπιστώσεις.

Ἡ πρώτη διαπίστωση πού μπορεῖ νά προβάλει κανείς εἶναι ἡ ἑτερογενής προέλευση τῶν «Ρωμαίων» τῆς Θεσσαλονίκης. Τά ὀνόματα γένους πού ἐπιχωριάζουν στή Ρώμη καί τή νότια Ἰταλία, ἀποτελοῦν τήν πλειοψηφία γιατί εἶναι γνωστό ὅτι οἱ Ρωμαῖοι καί οἱ Λατίνοι ἦταν οἱ πιό δραστήριοι στό ἀνατολικό ἐμπόριο ἀπό τόν 2ο μ.Χ. αἰ.[25]. Ἡ ἀκριβής ὡστόσο ἀναλογία τῶν πιό παραπάνω κατηγοριῶν εἶναι δύσκολο νά καθοριστεῖ[26]. Ἡ ἐντύπωση πού παρέχει ἡ ἀνθρωπωνυμία εἶναι ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν ὀνομάτων γένους τῶν «Ρωμαίων» τῆς Θεσσαλονίκης ἀπαντᾶ στήν Καμπανία καί στίς ἄλλες

21. Βλ. παραπάνω ὑποσ. 12, 16 καί 18.

22. Βλ. παραπάνω ὑποσ. 19.

23. Ἐξαίρεση προφανῶς ἀποτελεῖ τό *conventus* τῆς Γόρτυνος στήν Κρήτη πού μαρτυρεῖται ὡς τό τέλος τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. (195 μ.Χ.). Πρβ. Hatzfeld, *Trafiquants*, 289.

24. Βλ. τίς πολύ εὔστοχες παρατηρήσεις τοῦ Wilson (*Emigration*, 107-8) γιά τήν παρακινδυνευμένη μέθοδο τοῦ Hatzfeld καί πιό πρόσφατα γιά τό ἴδιο θέμα Heikki Solin, «Appunti sull'onomastica romana a Delo», *Opuscula instituti romani Filandiae* II, 1982 (1983), 112.

25. Πρβ. Wilson, *Emigration*, 91.

26. Οἱ ἐκτιμήσεις τῶν εἰδικῶν ὅσον ἀφορᾶ τή Δῆλο δέν συμφωνοῦν. Βλ. Wilson, *ὅπ.π.* 109-110. F. Cassola, «Romani e Italici in Oriente», D. Arch. 4-5, 1970-71, 305-329 καί ἰδιαίτερα 317. Τοῦ ἴδιου «Aquileia e l'Oriente mediterraneo», *AntAltoadr* 12, 1977, 67-98 καί ἰδιαίτερα 71 καί πρόσφατα Heikki Solin, *ὅπ.π.*, 112.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

περιοχές τοῦ νότου, ἀλλά καί στή Ρώμη καί στίς πόλεις τῆς γύρω περιοχῆς. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ ἀπουσία ὀνομάτων ἰταλιωτῶν Ἑλλήνων, ἐνῶ δέν λείπουν τά παραδείγματα ὀνομάτων γένους «Ρωμαίων» ἀπό τήν Β. Ἰταλία[27].

Ἡ ὄψιμη σχετικά παρουσία πολλῶν οἰκογενειῶν στή Θεσσαλονίκη (1ος π.Χ. - 1ος μ.Χ. αἰ.) δέν ἀποκλείει τήν πιθανότητα νά ἦρθαν μερικές τουλάχιστον ἀπό αὐτές διά μέσου ἄλλων πόλεων, τῆς Ἑλλάδας καί γενικότερα τῆς Ἀνατολῆς,τῶν ὁποίων ἡ οἰκονομική καί ἐμπορική παρακμή ἔγινε αἰτία νά ἀναζητήσουν αὐτοί νέα κέντρα μέ περισσότερες δυνατότητες γιά ἐπενδύσεις καί κέρδη. Ἡ παραπάνω ὑπόθεση φαίνεται ἰδιαίτερα πειστική ὅσον ἀφορᾶ τή Δῆλο, λιμάνι πού, ἀφοῦ γνώρισε μιά χωρίς προηγούμενο συρροή «Ρωμαίων» negotiatores ὡς τό 85 π.Χ., ἄρχισε νά παρακμάζει μετά τόν Μιθριδατικό πόλεμο. Ἡ κρίση αὐτή, πού κορυφώθηκε γύρω στά μέσα τοῦ 1ου π.Χ.αἰ.[28], εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἐγκατάλειψη τῆς νήσου ἀπό πολλές ρωμαϊκές οἰκογένειες οἱ ὁποῖες κατευθύνθηκαν σέ πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας καί τῆς ἐπαρχίας τῆς Ἀχαΐας[29], ἀλλά ὅπως φαίνεται καί τῆς Μακεδονίας. Ἡ ἐπιλογή τῆς Θεσσαλονίκης ἀπό πολλές δηλιακές ἴσως οἰκογένειες Ρωμαίων (*Annii, Aufidii, Cerrinii, Coelii, Cossutii, Fulvii, Mundicii, Mestrii, Otacilii, Paconii, Petronii, Pomponii, Popil(l)ii, Plotii* καί *Vibii*) ὡς νέου τόπου ἐγκατάστασης ἐξηγεῖται καί ἀπό τήν οἰκονομική σημασία τῆς πόλης καί ἀπό τίς μακροχρόνιες ἐμπορικές σχέσεις της μέ τή Δῆλο πού ἀνάγονται στήν ἑλληνιστική ἐποχή[30]. Τό γεγονός ἐξάλλου ὅτι πολλά ὀνόματα γένους εἶναι κοινά στή Θεσσαλονίκη καί στή γειτονική ρωμαϊκή ἀποικία τῶν Φιλίππων[31] μαρτυρεῖ τήν παρουσία μελῶν τῶν ἴδιων οἰκογενειῶν στίς δύο πόλεις, πού διατηροῦσαν ἀσφαλῶς στενές σχέσεις μεταξύ τους στήν αὐτοκρατορική ἐποχή. Δέν εἶναι λοιπόν ἀπίθανο μερικοί τουλάχιστο ἀπό αὐτούς νά ἦρθαν ἀπό τούς Φιλίππους στήν παραπάνω περίοδο γιά

27. Λεπτομερής ἀνάλυση τῶν ὀνομάτων γένους καί τῆς συχνότητας τῆς κατανομῆς τους στίς διάφορες περιοχές τῆς Ἰταλίας, τῆς Δύσης ἀλλά καί τῆς Ἀνατολῆς θά δημοσιευτεῖ στήν ἀναγγελθεῖσα μελέτη. Βλ. παραπάνω ὑποσ. 7.

28. Πρβ. Hatzfeld, *BCH* 36, 1912, 124 κἑ. καί ἰδιαίτερα 128-9.

29. Πρβ. Wilson, *Emigration*, 97, 111 ὅπου καί οἱ σχετικές παραπομπές.

30. *IG*, XI. 4, 664 (= *IG*, 1028), 665, 1053 καί 1076 (ἀνάμεσα στά ἔτη 250-230 π.Χ.) Πρβ. M. Lacroix, «Les étrangers à Délos», *Mélanges G. Glotz II*, 1932, 524. Ἕνας Θεσσαλονικεύς ἀπαντᾶ καί σέ μιά μεταγενέστερη ἐπιγραφή (2ος/3ος μ.Χ. αἰ.). Πρβ. M-Th. Couilloux, *Les monuments funéraires de Rhenée*, 1974, ἀρ. 338 (= *IG* X 2.1, 1029. Πρβ. καί L. Robert, *RPh* 48, 1974, 187 ὑποσ. 36).

31. *Agilei, Abellii, Alfenii, Atellii, Fulvii, Graecinii, Herennii, Lucilii, Oppii, Petronii, Pomponii, Popil(l)ii, Turpilii* καί *Vibii*. Πρβ. ΜΠ καί ΜΠ συμπλ. s.v. Ἀξίζει νά τονιστεῖ ὅτι πολλές ἐπιγραφές τῶν Φιλίππων μεταφέρθηκαν στή Θεσσαλονίκη στά νεότερα χρόνια καί χρησιμοποιήθηκαν ἀπό τούς Ἰουδαίους στά νεκροταφεῖα τους. Πρβ. P. Collart, *Philippes, ville de Macédoine*, 292 ὑποσ. 1. Β. Γ. Καλλιπολίτης, «Μνημόσυνο Ν. Γ. Παπαδάκι» *ΕΕΦΣΑΠΘ* VI, 1950, 313-315. (Πρβ. καί *Bull. épigr.*, 1948, 102). Φ. Πέτσας, «Λατινικαί ἐπιγραφαί ἐκ Θεσσαλονίκης», *AE* 1950-51, 52-79.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ἀναζήτηση καλύτερης τύχης στήν πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας τῆς Μακεδονίας[32].

Τά ἐπωνύμια ἐξάλλου δέν διαφωτίζουν περισσότερο τό πρόβλημα τῆς προέλευσης τῶν «Ρωμαίων» τῆς Θεσσαλονίκης καθώς μάλιστα ἕνας μεγάλος ἀριθμός ἀπό αὐτά εἶναι κυρίως ἑλληνικά. Τό γεγονός αὐτό δέν ἀποκλείει ἐντελῶς τήν Ἰταλική προέλευση γιά μερικά τουλάχιστο ἄτομα πού φέρουν τέτοια *cognomina*, ἀλλά εἶναι προφανές ὅτι μπορεῖ νά ἀνήκουν καί στόν ντόπιο πληθυσμό τῆς πόλης ἤ νά προέρχονται ἀπό ἄλλες πόλεις τῆς ἐπαρχίας τῆς Μακεδονίας, Ἀχαΐας, Θράκης καί Ἀσίας[33].

Οἱ «Ρωμαῖοι» τῆς Θεσσαλονίκης δέν εἶχαν μόνο διαφορετική καταγωγή μεταξύ τους, ἀλλά καί κοινωνική προέλευση καί θέση. Ὑπῆρχαν δηλαδή, ἐλεύθεροι καί ἀπελεύθεροι. Δυστυχῶς οἱ ἐπιγραφές πού τούς ἀφοροῦν συνταγμένες στήν ἑλληνική στήν συντριπτική τους πλειοψηφία δέν διευκρινίζουν, ἐκτός ἀπό ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις[34] τήν κοινωνική θέση τῶν διαφόρων ἀτόμων, πράγμα πού δηλώνεται πιό συστηματικά στίς λατινικές[35]. Ὁ Hatzfeld[36] μέ ἀφορμή τίς ἐπιγραφές τῆς Δήλου ἔδειξε πόσο δύσκολο εἶναι νά διακρίνει κανείς τίς διάφορες αὐτές κοινωνικές κατηγορίες.

32. Ἡ Θεσσαλονίκη ὡς πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας καί *civitas libera* (Λίβιος IV, 36. *IG*, 61. Πρβ. F. Papazoglou, *ANRW* II 7.1, 328 ὑποσ. 113 καί σ. 361 ὑποσ. 267), ἀλλά καί ὡς ἐμπορικό κέντρο προσήλκυε ἄτομα ἀπό τά ὁποῖα πολλά παρέμειναν μόνιμα (βλ. ὑποσ. 31, 33 καί 42). Ἡ πόλη ἦταν σημαντικός σταθμός τῆς *Via Egnatia* πού τή χρησιμοποιοῦσαν οἱ ρωμαϊκές λεγεῶνες, ἀλλά καί οἱ ἔμποροι πού κατευθύνονταν ἀπό τήν Ἰταλία στήν Ἀνατολή. Πρβ. E. Green, *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, 1941, 31 κἑ. M.P. Charlesworth, *Trade-Routes and Commerce of the Roman Empire*, 1961², 155 κἑ. Γιά τό λιμάνι βλ. παραπάνω ὑποσ. 5.

33. Οἱ ἐπιγραφές μαρτυροῦν τήν παρουσία στήν πόλη ἀτόμων ἰδιαίτερα ἀπό τή Μ. Ἀσία. (Πρβ. L. Robert, *RPh* 48, 1974, 242-243). Πολλά ἀνατολικά ἐπωνύμια (πρβ. G. Mihailov, «Ἡ Θεσσαλονίκη μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσεως, *Πρακτικά Συμποσίου τεσσαρακονταετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν*», Θεσσαλονίκη 1982, 83) προδίνουν τήν ἀσιατική ἤ ἀνατολική προέλευση πολλῶν ἄλλων προσώπων, ἐνῶ ἕνας σημαντικός ἀριθμός θρακικῶν ἐπωνυμίων ὑποδηλώνουν θρακική καταγωγή (πρβ. G. Mihailov, ὅπ.π. 81-83). Πολλοί ἀπό αὐτούς ἔφτασαν στήν Θεσσαλονίκη ὡς δοῦλοι καί προφανῶς ἀγοράστηκαν ἀπό τούς «Ρωμαίους» τῆς πόλης.

34. Ἡ χρήση τοῦ ὅρου «ἀπελεύθερος» στίς ἑλληνικές ἐπιγραφές γίνεται μόνο κατ' ἐξαίρεση. Πρβ. *IG*. *208$_1$ (ἀπελεύθεραι). 310$_2$, 380$_1$, 451$_6$, *691$_3$ (γυναικός ἀπελευθέρα). 535$_1$, 580$_1$, *679$_1$, 723$_7$, *839$_1$ (ἀπελεύθερος). *208$_2$, 829$_2$ (ἀπελεύθεροι). 354 (συνεξελεύθεροι). βλ. γενικά G. Fabre, *Libertus 1981*, 115 καί ὑποσ. 201 ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία.

35. Πρβ. *IG*, 339$_1$, 380$_1$, 386bis$_4$, 378$_1$, 668$_1$, 688$_{1-6}$, *723$_1$, *878A$_1$. Πρβ. καί G. Fabre, ὅπ.π., 114-115.

36. *BCH* 36, 1912, 137 κἑ. Κατά τόν Hatzfeld (ὅπ.π., 140) οἱ ἀπελεύθεροι πού ἦταν πολυάριθμοι στό νησί ἐπεδίωξαν νά διατηρήσουν αὐτή τή σύγχυση στίς ἐπιγραφές, γεγονός πού ἦταν δυνατό γιατί οἱ Ἕλληνες λιθοξόοι καί γενικά οἱ συμπατριῶτες τους δέν γνώριζαν τίς ἀρχές τῆς ρωμαϊκῆς ἀνθρωπωνυμίας. Ἔτσι ἡ ἑλληνική προέλευση τοῦ ἐπωνυμίου δέν εἶναι ἀσφαλής ἔνδειξη ὅτι πρόκειται γιά ἀπελεύθερο (Hatzfeld, ὅπ.π. 246 καί ὑποσ. 3). Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἀπελεύθεροι μποροῦν νά φέρουν ἤδη ἀπό τήν περίοδο τῆς δημοκρατίας ἐπωνύμια καθαρά ρωμαϊκά. (Βλ. Lemonnier, *Etude historique sur la condition privée des affranchis*, Paris 1877, Append. IV, 317-318 γιά τή Δῆλο).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Μεταξύ τῶν γνησίων Ρωμαίων τῆς Θεσσαλονίκης δέν γνωρίζουμε κανέναν πού νά ἀνῆκε στή συγκλητική ἤ τήν ἱππική τάξη. Πρόκειται ὅπως συμβαίνει στίς περισσότερες περιπτώσεις γιά πληβείους καί ἄτομα ἀπό τίς ἰταλικές πόλεις, «*homines tenues obscuro loco nati*» ὅπως θέλει ὁ Κικέρων (*Contr. Verr.* II, 5, 167). Τά χαρακτηριστικά κυρίως ἐπωνύμια ἀφήνουν νά ἐννοηθεῖ ὅτι ἕνας μεγάλος ἀριθμός ἀπό τούς *negotiatores* τῆς πόλης ἦταν ἀπελεύθεροι· πράγματι πλῆθος εἶναι οἱ κατάλογοι ὀνομάτων, ὅπου γνήσιοι Ρωμαῖοι καί ἀπελεύθεροι συμπράττουν ἀπό κοινοῦ ὡς μέλη τῶν ἴδιων ἑνώσεων καί συλλόγων[37]. Τό γεγονός αὐτό, πού εἶναι κοινό σέ πολλές περιοχές, ὁδήγησε πολλούς εἰδικούς στό συμπέρασμα ὅτι οἱ ἀπελεύθεροι ἔπαιζαν ἕναν πρωτεύοντα ρόλο στίς κοινότητες τῆς Ἀνατολῆς, δρώντας εἴτε γιά δικό τους λογαριασμό εἴτε για λογαριασμό μεγάλων κεφαλαιοκρατῶν τῆς Ρώμης[38].

Οἱ δραστηριότητες τῶν Ρωμαίων τῆς Θεσσαλονίκης δέν εἶναι γνωστές, γιατί αὐτό δέν δηλώνεται σχεδόν ποτέ στίς ἐπιγραφές. Θά μποροῦσε μόνο νά ὑποτεθεῖ ὅτι θά ἦταν ἀνάλογες μέ ἐκεῖνες τῶν μελῶν παρόμοιων κοινοτήτων ἐμπορικῶν πόλεων τῆς Ἀνατολῆς, δηλαδή τραπεζιτικές, χρηματοδοτικές καί ἐμπορικές[39]. Προφανῶς μέλη ὁρισμένων μεγάλων οἰκογενειῶν ἐγκαταστάθηκαν ἐκτός τῆς Θεσσαλονίκης καί σέ ἄλλες πόλεις τῆς Μακεδονίας ὅπου ἀνέπτυξαν ἀνάλογες δραστηριότητες. Πολύ χαρακτηριστικό εἶναι τό παράδειγμα τῶν *Apustii* τούς ὁποίους ὁ Rostovtzeff[40] συγκρίνει μέ τούς Vallii τῶν Ἀβδήρων, τούς *Cloatii* τοῦ Γυθείου στή Λακωνία καί τούς *Aufidii Bassi* πού ἀπαντοῦν στήν Ἀθήνα, Τῆνο καί ἀργότερα ὡς κάτοικοι τῆς Δήλου. Οἱ *Apustii* εἶχαν ἐπεκτείνει τίς δραστηριότητές τους στά Ἄβδηρα καί πιθανόν στήν Πέρινθο[41] ὅπου ἀπαντᾶ ἕνας ἐκπρόσωπός τους. Τέλος, ὀνόματα γένους

37. Πρβ. *IG*, 19, 58, 68, 69, 239, 240, *2411, *2411I, 243, 244, 2451, 2451I, 247, *250, *251, 259, *261.

38. Πρβ. G. Colin, *Rome et la Grèce de 200 à 146 av. J.C.*, 1905, 93. Brunt, *Manpower*, 213. Ἀντίθετα μέ τούς παραπάνω ὁ Hatzfeld (*Trafiquants*, 247-249) εἶχε τή γνώμη ὅτι στίς περισσότερες περιπτώσεις οἱ ἀπελεύθεροι ἤ δοῦλοι ἦταν συγκεντρωμένοι γύρω ἀπό κάποιο γνήσιο Ρωμαῖο, πού δέν ἦταν μόνο ὁ κύριος τῆς *gens* ἀλλά ἐπίσης ὁ διευθυντής τοῦ ἐμπορικοῦ οἴκου ἤ τῆς τράπεζας στήν ὁποία συμμετεῖχαν. Στίς ἐπιγραφές διαγράφεται ἡ παρουσία πολλῶν οἰκογενειῶν μέ τούς ἀπελευθέρους τους, ἄν ὄχι ἀπό γενιά σέ γενιά τουλάχιστο στούς τρεῖς πρώτους αἰῶνες. Ἔτσι παρά τήν εὐρεία χρησιμοποίηση τῶν ἀπελευθέρων καί τή σημαντική παρουσία τους στίς ἐπιγραφές μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι μᾶλλον οἱ πρωτοπόροι τοῦ ἀποικισμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν ἐλεύθεροι. (Πρβ. Wilson, *Emigration* 107, πού καταλήγει στό ἴδιο συμπέρασμα ἀναφορικά μέ τή ρωμαϊκή κοινότητα τῆς Δήλου καί πιό πρόσφατα G. Fabre, *ὅπ.π.* 348. Γιά μιά ἀντίθετη ἄποψη, χωρίς ὡστόσο ἐπιχειρήματα, βλ. S. Treggiari, *Roman Freedman in the Late Republic*, (1969), 104.

39. Πρβ. Hatzfeld, *Trafiquants*, 197-234.

40. *The Social and Economic History of the Hellenistic World* II, 1953[2] (ἀνατ. 1967), 764. Βλ. καί παραπάνω ὑποσ. 12.

41. Πρβ. G. Seurre, *BCH* 36, 1912, 614. Ὁ μνημονευόμενος M. Ἀπούστιος Ἀγρίππας πραγματικός, πρέπει νά ἦταν κατά τόν ἐκδότη τῆς ἐπιγραφῆς «sans doute un afranchi, *actor* de son patron, c'est à dire son représentant, son fondé de pouvoirs». Ὁ Rostovtzeff (*ὅπ.π.* II, 1509

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

πολλῶν ρωμαϊκῶν οἰκογενειῶν τῆς Θεσσαλονίκης ἀπαντοῦν ἐκτός ἀπό τούς Φιλίππους κυρίως στή Θάσο, στή Βέροια, Ἔδεσσα, Δῖον, Λητή καί Ἡράκλεια τή Λυγκηστική[42].

Παρόλο πού οἱ Ρωμαῖοι τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν ὀργανωμένοι σέ μιά κοινότητα (*conventus c.R.*) οἱ ἐπιγραφές γενικά δέν δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι ἀποτελοῦσαν ἕνα σῶμα μέ τήν αἴσθηση τῆς ξεχωριστῆς ταυτότητας. Ἡ γλώσσα κατ' ἀρχήν τῶν ἐπιγραφῶν στή συντριπτική τους πλειοψηφία εἶναι ἡ ἑλληνική, ἐλάχιστες ἐπιγραφές εἶναι δίγλωσσες[43] ἤ λατινικές[44]. Αὐτό ἐξηγεῖται φυσικά ἀπό τήν παρουσία ἑνός μεγάλου ἀριθμοῦ ἀπελευθέρων ἀπό τόν χῶρο τῆς γενικότερα ἑλληνόφωνης Ἀνατολῆς, ἀλλά καί κυρίως ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ ἑλληνική ἦταν ἡ ἐπίσημη καί διαδεδομένη κοινή γλώσσα τῶν διαφόρων ἐθνικῶν κοινοτήτων. Ὅλες οἱ μεγάλες οἰκογένειες τῶν Ρωμαίων υἱοθέτησαν τήν ἑλληνική καί τή χρησιμοποίησαν στίς ἐπιγραφές τους. Ὁρισμένοι Ρωμαῖοι ἀντίθετα ἐμφανίζονται ὡς μεμονωμένα ἄτομα. Ἡ χρήση τῆς λατινικῆς γλώσσας συνδέεται μέ αὐτούς καί φαίνεται πώς ἡ ἐγκατάστασή τους ἦταν σύντομη (παροδική) ἔτσι ὥστε δέν μπόρεσαν νά συνηθίσουν τήν ἑλληνική γλώσσα. Οἱ ἀπελεύθεροι χρησιμοποιοῦν κατά κανόνα τήν ἑλληνική. Ὅσοι χρησιμοποιοῦν τή λατινική πιθανόν προέρ-

σημ. 28) θεωρεῖ πολύ δυνατή τή σχέση τῶν *Apustii* τῆς Θεσσαλονίκης μέ τήν γνωστή ὁμώνυμη συγκλητική οἰκογένεια (πρβ. *RE* II. 1, 1895, στ. 291-292).

42. Ἐπιγραφές πού ἀνήκουν σέ Θεσσαλονικεῖς μαρτυροῦνται στίς ἀκόλουθες πόλεις: Στόβοι, Φίλιπποι, Φιλιππούπολη, Δημητριάδα, Ρήνεια, Ἀθήνα, Ἀλβανία, Aquincum, Pannonia *Superior*, Βόννη, Ρώμη, περιοχή τῆς Καρχηδόνος καί Θάσο (βλ. *IG*, 1021-1041. L. Robert, *RPh* 48, 1974, 187). Στή Θάσο ἀπαντοῦν τά ἐξῆς σπάνια ὀνόματα γένους τά περισσότερα ἀπό τά ὁποῖα εἶναι γνωστά στή Θεσσαλονίκη: *Agellii, Aufonii, Camerii, Catillii, Fulcinii, Fonteii, Marii, Mundicii, Munatii, Naevii, Petronii, Popillii, Tadii, Tulii* καί *Vibii*. Πρβ. Chr. Dunant - J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos*, 1958, *index s.v.* καί ἰδιαίτερα H. G. Pflaum, *Journal des savants*, 1959, 75-88. Πολλά μέλη τῶν ρωμαϊκῶν οἰκογενειῶν τῆς Θεσσαλονίκης ἀπαντᾶ κανείς κυρίως στή γειτονική Βέροια (*Petronii, Pomponii, Popil(l)ii* καί *Spedii*. Πρβ. ΜΠ καί ΜΠ συμπλ. s.v.) στήν Ἔδεσσα (*Attii, Petronii, Vibii* καί *Volcacii ΜΠ* καί *συμπλ. s. v.*) στό Δίον (*Pomponii* καί *Mestrii* πρβ. ΜΠ *s.v.*) στή Λητή (*Coelii* καί *Salarii ΜΠ s.v.* καί *Μακεδονικά* Β', 1941-52 (1953), 619 ἀρ. 42θ καί στήν Ἡράκλεια (πρβ. κατάλογο ὀνομάτων γένους τῶν «Ρωμαίων» τῆς Ἡράκλειας πού παραθέτει ἡ F. Papazoglou, *ANRW* II 7.1, 357 ὑποσ. 245: *Alfidius, Aquilius, Arbeianus, Caelidius, Calpurnius, Cornelius, Cutius, Domitius, Fabius, Furius, Granius, Marius, Merius Pomponius, Pontius, Sempronius, Sevius, Stertinius, Titinius, Turranius*. Τά περισσότερα ἀπό αὐτά ἀπαντοῦν σέ μιά τιμητική ἐπιγραφή: N. Vulić, *Spomenik* 71, 1931 ἀρ. 28. (Ὁ κατάλογος δέν εἶναι ἐξαντλητικός).

43. Πρβ. *IG*, 380, *878.

44. Πρβ. *IG*, 74, τιμητική (1ος μ.Χ. αἰ.). 147, τιμητική γιά τόν M. Aurel. Cassianus (3ος μ.Χ. αἰ.). Ἡ συντριπτική τους πλειοψηφία ὡστόσο εἶναι ἐπιτύμβιες τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. (Πρβ. *IG*, 339, 378, *688 (;) *690 (;) καί 1033) τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. (*IG*, 385, 600, *701, *716, *717, *880, 1023 καί 1036-1038) τοῦ 2ου ἤ 3ου μ.Χ. αἰ. (*IG*, 268, 661, 668, *740, 932) καί τέλος τοῦ 3ου ἤ 4ου μ.Χ. αἰ. (*IG*, 331, 631, 659). Ἡ λατινική γλώσσα χρησιμοποιεῖται κυρίως σέ ἀναθηματικές ἐπιγραφές σέ ρωμαϊκές θεότητες, σέ τιμητικές γιά ὁρισμένα ἐπίσημα πρόσωπα, πολλές τέλος σέ ἐπιγραφές παλαιμάχων, κατεξοχήν ἐκτός τῆς Θεσσαλονίκης, 147, 661, 1023, 1033, 1036-1038.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

χονται ἀπό τήν Ἰταλία[45]. Στίς ἐπιγραφές ἐπίσης δέν κάνουν τή διάκριση ἀπό τούς Ἕλληνες *peregrini* μέ τή χρήση τοῦ ὅρου «Ἰταλικός» ἤ «Ρωμαῖος» ὅπως συμβαίνει στή Δῆλο[46]. Στούς διάφορους καταλόγους Ἕλληνες *peregrini* καί «Ρωμαῖοι» ἀπαριθμοῦνται χωρίς καμμιά διάκριση. Ὡς σῶμα (*conventus c.R.*) συμπράττουν μέ τήν πόλη στήν ἀνέγερση ἀναθηματικῶν μνημείων[47]. Γενικά οἱ ἐπιγραφές δείχνουν ὅτι πολλοί *negotiatores* ἤ ἀπόγονοί τους ἀναμείχτηκαν καί προσωπικά στήν κοινωνική ζωή τῆς πόλης, μπῆκαν στίς οἰκογένειες, ἔλαβαν ἐνεργά μέρος στίς διάφορες ἑνώσεις, θρησκευτικοῦ συνήθως χαρακτήρα καί ἔπαιξαν ἀξιόλογο ρόλο στήν πολιτική ζωή της, ἀσκώντας δημόσια ἀξιώματα[48]. Ἀνάμεσά τους βρίσκει κανείς πολιτάρχες[49], ταμίες[50], πρεσβευτές[51], ἀρχιερεῖς ἤ ἱερεῖς καί ἀγωνοθέτες τῆς τοπικῆς Αὐτοκρατολατρείας κυρίως[52] ἤ καί ἁπλῶς μύστες διαφόρων λατρειῶν καί μέλη λατρευτικῶν ἑνώσεων[53]. Χαρακτηριστικό εἶναι τό ἐνδιαφέρον τους γιά τίς ἀνατολικές θεότητες[54] καί ἰδιαίτερα γιά τίς αἰγυπτιακές[55]. Ἀντίθετα ἡ σχέση τους μέ ἄλλες λατρεῖες εἶναι λιγότερο

45. Πρβ. *IG*, 339, 378, 668, *688, *690, *701, *717, *880, 1033, 1036-1038.

46. Πρβ. Wilson, *Emigration*, 118.

47. Βλ. παραπάνω ὑποσ. 9.

48. Φαίνεται πώς πολλοί Ρωμαῖοι πού ἦταν μόνιμα ἐγκατεστημένοι στήν πόλη ἀπόκτησαν τήν *πολιτεία*, γεγονός πού συνεπάγονταν ἀσφαλῶς τήν ἀπώλεια τῆς ρωμαϊκῆς, αὐτό ὅμως δέν πρέπει νά εἶχε ἰδιαίτερη σημασία γιά τούς μόνιμους κατοίκους (Hatzfeld, *Trafiquants*, 300-302).

49. *IG*, 37, 124, 126, 127, *226, *252.

50. *IG*, 126 καί 133.

51. *IG*, 19.

52. Ἀρχιερεῖς (ἤ ἱερεῖς) καί ἀγωνοθέτες τῆς τοπικῆς αὐτοκρατορολατρείας: *IG*, *133, *171, 186 καί 201. Στίς 31, 32 καί 131 δέν σώζονται τά ὀνόματα τῶν ἱερέων. Ἀρχινακόρος: *IG*, 37, 60. Ἱερεῖς τῆς λατρείας τοῦ Διός Διονύσου Γονγύλου: *IG*, 259. Ἱερεῖς καί ἀγωνοθέτες τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ Φούλβου: *IG*, 156.

53. *IG*, 58 (κατάλογος ἱεραφόρων συγκλιτῶν Ἀνούβιδος) 68 καί 69 (κατάλογος συγκλιτῶν Θεοῦ Ὑψίστου) 2441 (*Sodales Collegii Bacchici*), 259 (Κατάλογος Μυστῶν Διός Διονύσου Γονγύλου) *261 (*Acta Sodalium*).

54. Ἡ ἴδια ἀδυναμία στίς ἀνατολικές καί αἰγυπτιακές θεότητες παρατηρεῖται καί στήν κοινότητα τῶν «Ρωμαίων» τῆς Δήλου. Πρβ. Hatzfeld, *Trafiquants*, 340-362. P. Roussel, *Les cultes égyptiens à Délos*, 1915-1916 passim. Ph. Bruneau, *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale*, 1970 passim. Chr. Dunant, *Le culte d'Isis dans le basin oriental de la Méditerranée*, 1973 II, 83-115 καί τελευταῖα M.-Th. Baslez, *Recherches sur les conditions de pénétration et de diffusion des religions orientales à Délos* (IIe-Ier s. avant notre ère) 1977, 35-67 καί 161-192 (καταγωγή καί κοινωνική προέλευση).

55. Οἱ θεότητες αὐτές ἦταν τό ἴδιο δημοφιλεῖς στούς Ἕλληνες *peregrini* καί στούς «Ρωμαίους». Οἱ ἀναθηματικές ἀφοροῦν στό σύνολο τῶν Αἰγυπτίων Θεῶν (*IG*, 73-93) ἀποκλειστικά στήν Ἶσιδα 94-106, στόν Ὄσιρι (*IG*, 107-111), Στόν Δία Ἄμμωνα (*IG*, 112) καί στούς Αἰγυπτίους γενικά Θεούς χωρίς αὐτοί νά κατονομάζονται (*IG*, 113-122). Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν ἀτόμων πού σχετίζονται μέ αὐτές τίς θεότητες εἶναι «Ρωμαῖοι». Οἱ τελευταῖοι ἐμφανίζονται νωρίς στίς ἐπιγραφές τοῦ 2ου/1ου π.Χ. αἰ. (*IG*, 51, 79, 80, 83, 84, 98, 109, 113) ἀλλά καί τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς (*IG*, 87, 89, 91, 100, 101, 102, 103, 104, 110, 113, 117, 118, 120, 121, 220, 2441, II καί 259). Ἐντυπωσιακός εἶναι καί ὁ ἀριθμός τῶν

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ἔντοντες[56].

Ἡ τελική ἐντύπωση εἶναι ὅτι ὅσοι ἀπό τούς *negotiatores* τῆς Θεσσαλονίκης ἐπέλεξαν τήν πόλη ὡς τόπο μόνιμης διαμονῆς δέν εἶχαν ἰδιαίτερα προβλήματα γιά τήν προσαρμογή τους στόν νέο τρόπο ζωῆς καί μπορεῖ μάλιστα νά ὑποστηριχτεῖ ὅτι ἡ ἀφομοίωσή τους ἦταν σχετικά εὔκολη καί γρήγορη. Σ' αὐτό συνέβαλλε ἀσφαλῶς ἡ καθημερινή συμβίωση, ἐπαφή καί συναλλαγή μέ τόν ἑλληνικό πληθυσμό τῆς πόλης πού διευκολυνόταν ἐπίσης ἀπό τό γεγονός ὅτι ὑπῆρχε μεταξύ τους ἕνας μεγάλος ἀριθμός ἀπελευθέρων

θεοφόρων ὀνομάτων πού ἀναφέρονται στίς παραπάνω θεότητες. Πρβ. G. Mihailov, «Aspects de l'onomastique dans les inscriptions anciennes de Thessalonique», *Πρακτικά Συμποσίου τεσσαρακονταετηρίδος τῆς ΕΜΣ*, Θεσσαλονίκη 1982, 73 κἑ. Γιά τή λατρεία τῶν Αἰγυπτίων θεῶν στή Θεσσαλονίκη βλ. Δ. Κανατσούλης, *Μακεδονικά* Ε΄, 1963, 99-101 μέ τήν προηγούμενη βιβλιογραφία. Μιά συνθετική καί συγκριτική παρουσίαση τῶν παραπάνω λατρειῶν στή Θεσσαλονίκη ἐπιχειρεῖ ἡ Chr. Dunant, *ὅπ.π.* 52-60 καί 181-191. Ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις σέ ὁρισμένους καταλόγους μυστῶν, πού προφανῶς συνδέονται μέ τούς Αἰγυπτίους θεούς βλ. Ch. Edson, *HThR* 41, 1948, 181-188 (*IG*, 58). L. Robert, *RPh* 48, 1974, 186 ὑποσ. 26 (*IG*, 259) καί *ὅπ.π.* 197 (*IG*, 58), 195-196: μελέτη γιά τό ἄξίωμα τοῦ ἀρχινακόρου (*IG*, 37, 60, 65, 114, 115, 118). Ὁ ἴδιος (*ὅπ.π.* 207) ἀποδίδει στούς Αἰγυπτίους θεούς τίς παρακάτω ἐπιγραφές: (*IG*, 37, 51, 53, 59, 254-258, 259). G. Daux, *CRAI* 1972, 485 κἑ. (*IG*, 259: λατρεία τοῦ Διός Διονύσου Γονγύλου). Τό σύνολο τῶν ἐπιγραφῶν δέν μᾶς πληροφορεῖ γιά τήν κοινωνική θέση τῶν μυστῶν τῶν λατρειῶν αὐτῶν πού φαίνεται πώς εἶχαν πιστούς ἀπό ὅλα τά κοινωνικά στρώματα. Ὡστόσο οἱ Ch. Edson (*HThR* 41, 1948, 183-185) καί Chr. Dunant (*ὅπ.π.* 184) διατύπωσαν τήν ἄποψη ὅτι οἱ «ἱεραφόροι συγκλίται» τοῦ Ἀνούβιδος τουλάχιστο (*IG*, 58) προέρχονται ἀπό κάποιο εὐκατάστατο καί καλλιεργημένο κοινωνικό στρῶμα. Ἐννιά ἀπό τούς 13 «συγκλίτες» εἶναι Ρωμαῖοι πολίτες μέ σπάνια κυρίως ὀνόματα γένους (1 Σκάνιος, 1 Σαλάριος, 1 Λουκείλιος, 1 Δοσένιος, 1 Ἰούλιος, 1 Ἄννιος, 1 Βιήσιος, 1 Ἀπολῆιος, 1 Αὖλος Πάπιος). Ἡ διαπίστωση τῶν Edson καί Dunant ἐνισχύεται καί ἀπό τό γεγονός ὅτι ἕνας μικρός ἀριθμός πιστῶν αὐτῶν τῶν θεῶν ἀνεγείρει πρός τιμή τούς βωμούς ἤ καί μεγαλύτερες κατασκευές κυρίως γύρω στά τελευταῖα χρόνια τῆς περιόδου τῆς Δημοκρατίας. Οἱ περισσότεροι ἀπό τούς γνωστούς ἀναθέτες εἶναι Ρωμαῖοι καί προφανῶς εἶναι μέλη τῆς κοινότητας τῶν «συμπραγματευομένων» τῆς πόλης (πρβ. *IG*, 83 (Ὑδρῆον). 109 («Ὀσιριῆον καί τόν ἐν αὐτῷ περίστυλον καί τό διδυμαφόριον Ὀσίριδι»). Γιά ἄλλες ἀνάλογες ἀναθέσεις βλ. *IG*, 30, 50, 124. Ἡ πρωτοφανής οἰκοδομική δραστηριότητα λίγα χρόνια μετά τήν ἀπελευθέρωση τῆς πόλης ἀπό τόν Ἀντώνιο καί Ὀκτάβιο καθώς καί ἡ ἰδιαίτερη ἄνθηση τῆς λατρείας τῶν Αἰγυπτίων θεῶν προφανῶς ὀφείλονται στήν ἄμεση ἐπίδραση πού ἄσκησαν αὐτή τήν περίοδο στήν πόλη οἱ Ἀντώνιος καί Κλεοπάτρα. Πρβ. L. Ganter, *Die Provinzialverwaltung der Triumvirn*, 1892, 31-32. R.F. Rossi, *Marco Antonio nella lotta politica della tarda republica romana*, 1959, 107 κἑ.

56. *Ζεύς Ὕψιστος* (*IG*, 62). Ἀπόλλων (*IG*, 38, *54). *Χάριτες* (*IG*, *55). *Ἥρων* (*IG*, 37). Φοῦλβος (*IG*, 153-170). Ἡ λατρεία αὐτή εἶναι πολύ διαδεδομένη στόν 3ο μ.Χ. αἰ. Τά ἄτομα πού συνδέονται μέ αὐτή εἶναι ἀσφαλῶς Ρωμαῖοι πολίτες, πού δέν φαίνεται ὡστόσο νά ἔχουν σχέση μέ τίς γνωστές ρωμαϊκές οἰκογένειες τῆς περιόδου τῆς Δημοκρατίας καί τῆς πρώϊμης αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς. Ἰδιαίτερα τέλος πρέπει νά τονιστεῖ ἡ σχέση τῶν «Ρωμαίων» μέ τή λατρεία τοῦ Θεοῦ Ὑψίστου (*IG*, 67, 68) καί ἀσφαλῶς μέ τή λατρεία τοῦ Διός Ἐλευθερίου καί Ρώμης (*IG*, 32) καθώς καί ἐκείνη τοῦ αὐτοκράτορος (βλ. παραπάνω ὑποσ. 52), τῆς Ρώμης καί τῶν Ρωμαίων εὐεργετῶν (*IG*, 32_{x}, 128, *133_{y}, *226_{y}). Γενικά γιά τίς λατρεῖες αὐτές τῆς Θεσσαλονίκης βλ. Ch. Edson, *HSPh* 51, 1940, 127-136. Τοῦ ἴδιου *HThR*, 41, 1948, 153-204. *Bull. épigr.* 1946-47, 139. L. Robert, *RPh* 48, 1974, 211-213.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

καί δούλων πού ἦταν ἑλληνικῆς καταγωγῆς. Τό κύρος καί ἡ δύναμη τῶν μελῶν τῆς ρωμαϊκῆς κοινότητας θά εὐνοοῦσε τούς μεικτούς γάμους[57]. Μέ αὐτόν φυσικά τόν τρόπο ἡ ἀφομοίωση γινόταν πιό εὔκολη. Τέλος ἡ θέληση καί ἡ δυνατότητα τῶν Ρωμαίων νά πάρουν ἐνεργά καί δραστήρια μέρος στήν ἰδιωτική καί δημόσια ζωή τῆς πόλης διευκόλυνε ἀκόμα περισσότερο τίς ἐπιδράσεις τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως πλευρά ἕνας μεγάλος ἀριθμός τῶν Ἑλλήνων τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως φανερώνουν οἱ ἐπιγραφές, ἀπό ματαιοδοξία ἤ συμφέρον ἐπεδίωκε καί πετύχαινε ἰδιαίτερα στούς χρόνους τῆς αὐτοκρατορίας στήν ἀπόκτηση τοῦ δικαιώματος τοῦ Ρωμαίου πολίτη[58]. Αὐτοί ἀποτελοῦσαν καί τόν συνδετικό κρίκο ἀνάμεσα στούς γνήσιους Ρωμαίους καί στούς Ἕλληνες *peregrini*. Ἀπό τίς τρεῖς αὐτές κοινωνικές «κατηγορίες» τοῦ πληθυσμοῦ ἀσφαλῶς οἱ δύο πρῶτες συνιστοῦσαν τήν νέα τοπική ἀριστοκρατία στήν αὐτοκρατορική ἐποχή πού μοιραζόταν κατεξοχήν τόν πλοῦτο, τή δύναμη καί τά ἀξιώματα τῆς πόλης.

Ἐθνικό Ἵδρυμα Ἐρευνῶν
Κέντρο Ἑλληνικῆς καί Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος, Φεβρουάριος 1984.

57. Τό πρόβλημα αὐτό δυστυχῶς δέν ἔχει μελετηθεῖ μέ λεπτομέρεια. Ἡ F. Papazoglou σέ μιά πολύ ἐνδιαφέρουσα ἀνακοίνωση στό Δ΄ Διεθνές Συνέδριο γιά τήν Ἀρχαία Μακεδονία (Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος 1983) παρουσίασε μιά πολύ πρωτότυπη μέθοδο γιά τήν ἀναγνώριση αὐτῶν μέ βάση τήν ἀνθρωπωνυμία τῶν προσώπων πού ἀπαντοῦν στούς ἐφηβικούς καταλόγους τῆς Στύβερρας.

58. Ὁ ἀριθμός τῶν ἀτόμων πού φέρουν αὐτοκρατορικά ὀνόματα γένους ἤ ὀνόματα διοικητῶν τῆς ἐπαρχίας εἶναι ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακός. Πρβ. Ch. Edson, *IG.* X 2.1, Εὑρετήριο II: *Cives Romani*.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

42

SOME REMARKS ON SOVIET HISTORIOGRAPHY OF ANCIENT MACEDONIA AND ALEXANDER THE GREAT

Wolfgang Zeev Rubinsohn

"Soviet historians of antiquity, basing themselves on Marxist - Leninist methodology, practice a constant and successful critique of the anti-scientific concepts of foreign bourgeois scholars"[1]. This fairly recent, belligerent statement by two representatives of the Kazan' university staff may serve to focus our minds on two peculiarities of Soviet historiography: an inherently antagonistic view of most of the work done by their western predecessors and colleagues; secondly, it shows that Soviet historians profess to have developed a particular Marxist - Leninist methodology, which enables only them to perceive and resolve the most significant problems pertaining to Ancient Macedonia and to Alexander the Great. Their methodology is based on an interpretation of all historical phonomena on the basis of constant developments inside socio-economic formations, culminating in the consecutive change of these formations by means of class-struggles, resp. revolutions[2]. "Partijnost' ", i.e. the interpretation of historical events from the point-of-view of the class of the producers of material goods, and for their advantage, as expounded theoretically at any given moment by their contemporary official spokesman, the Ideological Department of the CPSU, is an imperative additional ingredient of Soviet Marxist - Leninist methodology, that guides historical research towards a "correct" understanding of the past[3]. Since the correct theoretical basis is liable to change, "the most difficult of a [Soviet] historian's tasks is to predict the past"[4]. The limited space alloted to papers in this publication forces me to confine myself to a selection of examples from Soviet publications on the subject under discussion.

1. A.D. Konstantinova, V.D. Žigunin, «Razvitie Antikovedeniya na Kafedre Vseobščej Istorii Kazanskogo Gos. Universiteta», in *Kritika Buržuanoj Koncepcii Vseobščej Istorii. Vypusk 3* Kazan', 1974, p. 12.

2. E.M. Žukov, *Očerki Metodologii Istorii*, Moskva, 1980, pp. 80 ff.

3. Anon. «60- Lettie Velikoj Oktyabr'skoj Revolycii i Rasvitie Sovetskoj Istoričeskoj Nauki o Drevnem Mire», *VDI 1977/4*, pp.9; 15. N.A. Burmistrov, *Partijnost' Istoričeskoj Nauki*, Kazan', 1979. W.Z. Rubinsohn, *Der Spartakus- Aufstand und die Sowjetische Geschichtsschreibung*, Xenia Heft 7, Konstanz, 1983, p. 11.

4. B. Lewis, *History: Remembered, Recovered, Invented*, Princeton, 1975, p. 69.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

A.I. Tyumenev (1880-1954) is usually regarded by Soviet scholars as the first of the older generation of Russian scholars, who attempted to use Marxist methodology in his research even before the October Revolution of 1917[5]. Tyumenev rightly attributed to Phlip II a decisive role in the formation of the Macedonian state, which till his time had largely remained a pastoral, patriarchal - primitive society, akin to Homeric society. According to Tyumenev's views only in the mid-fourth century did Greek influences from the proximate poleis of the Chalkidikē accelerate the processes of urbanization and the development of trade in Macedon[6]. These views were critized by Soviet historians since they did not fit into the scheme of a crisis of slave-owning society as a cause of Macedonian expansionism into Greece and the East[7]. Ironically, with the fall of "the school of Pokrovskij" it was A.B. Prigozin, one of Tyumenev's most vehemenent critics, who was "purged", while Tyumenev, Vipper and other "reformed" former "bourgeois" historians became respected members of the Academy of Sciences of the USSR, having prudently kept out of the discussion on "the Asiatic Mode of Production" of the years 1929-1931[8]. In this discussion the "school of Pokrovskij" had defended the concept, that according to Marx ("Preface to the Critique of the Political Economy", 1859) a by-passing of the stage of "a slave-owning society" was possible in certain civilizations[9]. Thus in Macedon a deviation from Greco-Roman norms might also have occured[10]. But after the publication of Lenin's "On the State" in 1929, Stalin had developed a rigid system of five consecutive socio-economic formations, from which no deviation was permitted till after Stalin's death in

5. Anon.,«Razrabotka Drevnej Istorii v Sovetskoj Nauke (1917-1947)», *VDI 1947,3*, p. 7; K.F. Shteppa, *Russian Historians and the Soviet State*, New Jersey, 1962, p. 37; E.K. Putnyn', in *Očerki Istorii Istoričeskoj Nauki v SSSR.*, Moskva, 1963, vol. III, pp. 393 ff.; 396; I.D. Amusin, «Social'no-Ekonomiceskaya Istoriya Drevnego Mirav Trudakh Akademika A.I. Tyumeneva», in *Problemy Social'no-Ekonomičeskoj Istorii Drevnego Mira*, Moskva-Leningrad, 1963, pp. 5-17.

6. A.I. Tyumenev, *Očerki, Ekonomičeskoj i Social'noj Istorii Drevnej Gretii*, Moskva-[Schrift] Petrograd, 1922, Vol. III, pp. 52 ff.

7. A.G. Prigožin, *Karl Marx i problema Social'no-Ekonomičeskikh Formacij*, Leningrad, 1933, p. 46.

8. J. Barber, *Soviet Historians in Crisis*, 1928-1932, London-Basingstoke, 1981, p. 140 f.; Stephen P. Dunn, *The Rise* and *Fall of the AMP*, London, 1982.

9. J. Barber, *op. cit.*, pp. 48 ff.; 55 f.

10. The views that were commonly taught in the SU during the 1920's on Macedon, Philip and Alexander may be found in the text-books of P.G. Vinogradov or R. Yu. Vipper. Vinogradov (*Ucebnik Drevnej Istorii. Čast' I: Drevnij Mir*, Moskva, post 1914, pp. 91-95) dates the beginning of a real Macedonian state to 359 B.C.; but even at the moment of the death of Philip: «..... the barbarian inhabitants of Macedon were permeated by Greek customs and education, and Macedon received from Greece the basis of its military organization. Yet, in truth, Macedon did not become part of the Greek world, but was the first hellenistic kingdom. [p. 91]]. Alexander became a Persian king, inheriting Akhmenid political duties and methods [p. 93]. Cp. R. Yu. Vipper, *Istoriya Gretii v Klassičeskuyu Epokhu IX-IV vv. do R. Kh.*, Moskva, 1916, pp. 526; 556; 558; 563. I.e., Macedon had not gone through the stage of a slave-owning society.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

1953[11]. Therefore the emergence of the Macedonian state and the development of its society had to be fitted into the schema. The practical importance attached to these discussions may be illustrated by citing Lazar' Kaganovič (December 1931), who at the time was the Politburo's chief spokesman on academic matters: "All disagreements about current policy have always initially been theoretical. They always started with theoretical disagreements. At the base of practical mistakes lay perversion of Marxist - Leninist theory". Hence a mistaken interpretation of the formation of the ancient Macedonian state in the view of the Party might endanger the very foundations of its claim to power and pervert the way by which the transition from capitalism to socialism in Russia and China (1926-7) was to be achieved[12].

Another early attempt of a new interpretation was S.A. Žebelev's small, popular book "Aleksander Makedonskij" (Moskva-Berlin, 1922). It was meant to "educate the masses" and lacked both notes and controversy. At that time Žebelev had not yet even nominally become a Marxist. Apparently till his death in 1941, Žebelev believed the Macedonians to have been mainly of Illyrian and Thracian extraction, though he considered it possible that a Greek tribe, the Argeads, had gained ascendancy over them by means of its military might[13]. This hypothesis contradicted Lenin (PSS. Vol. 29[4], p. 437), who had postulated a primitive communism for patriarchal, primitive society. The existence of an armed force, that ensures the ascendancy of one part of society over its other component parts, is a symptom of a class-society, the apparatus of coercion being called "a state". But a society cannot simultaneously be tribal and based on a differentiation of classes. Since Macedon was, according to Žebelev, ethnically, culturally and in its socio-economic structure closer to tribal Thrace than to Greece (p. 458 f.), indeed a state in which "till the middle of the fourth century the vestiges of a tribal society play a significant role" (p. 462), it could not have been Greek dominated at the time of Macedonian ethnogenesis several centuries earlier.

The first Soviet historian of the "new generation" who dealt with Ancient Macedon and Alexander the Great was G.M. Prigorovskij. He has well-nigh become a "non-person" for Soviet scholars, who are forced to mention his work because he wrote the relevant articles for the first edition of the "Big Soviet Encyclopedia", i.e. for a publication that has a wide and heterogenous readership. According to him, Alexander during his Eastern campaigns "attempted to replace the Macedonian military monarchy by an autocratic

11. W.Z. Rubinsohn, *op. cit.*, p. 14.

12. J. Barber, *op. cit.*, *pp.* 8, n. 25; 9, n. 27; M. Heller, A. Nekrich, *Geschichte d. Sowjetunion*, Königstein/Ts., 1981, Vol. I, p. 282.

13. The chapter on «The Rise of Macedon and the Fall of Greek Independence», in V.V. Struve and D.P. Kallistov (eds), *Drevnyaya Greciya*, Moskva, 1956, is attributed to Žebelev, though he died in 1941 (cf. p. 4).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

monarchy of the Eastern type. Instead of the former comradely military relations a degrading court ceremonial was at times established and savage reprisals against the opposition took place"[14]. This was published in 1926, between the XIV. and the XV. Party congresses (Dec. 1925; Dec. 1927), at which similar sentiments were voiced by old Bolsheviks against Stalin[15]. The fates of Parmenion, Philotas and Cleitus were reminiscent of the growing isolation of L.D. Trotsky and other civil-war commanders[16]. Did these possible allusions seal the author's fate in 1936?

S.I. Kovalev, a pupil of A.I. Tyumenev, showed an abiding interest in problems pertaining to the opposition to Alexander[17]. Though he had promised to deal with the different groups of opposition geographically, i.e. that of Persia, of Greece and in Macedon itself[18], it is the latter only that was dealt with several times. In Macedon Kovalev distinguished three social groups, which one after another attempted to thwart Alexander's plans: those that Kovalev called "the feudal gentry"; "the nationalistic opposition" of the new court aristocracy; the opposition of the ordinary people, comprising the mass of free peasants serving in the Macedonian army. Though Kovalev professed to recognize the dangers inherent in the use of anachronistic terminology, yet he did not avoid it[19]. According to him Philip had been the main force that brought about the conversion of the "primitive-feudal Macedonian monarchy" into an "absolute monarchy"[20]. Under Alexander the monarchy took another step forward towards absolutism. But this could only be achieved by means of a brutal social struggle, that would liquidate those hostile forces which had been smashed but not annilihated by Philip, who had fallen a victim to a plot of the "feudal gentry"[21]. At this juncture Alexander had been saved by the support of the "new aristocracy", led by Antipater and Parmenion[22]. As a result of this failure of the forces of reaction, many supporters of the "feudal gentry" were forced to emigrate to Persia, i.e. join the enemy[23]. The last attempt of this group was that of Alexander the Lyncestian,

14. Bol'šaya Sovetskaya Enciklopediya (B.S.E.), Moskva, 1926, Vol. 2, p. 166.

15. R. A. Medvedev, *K Sudu Istorii, Genezis i Posledstviya Stalinizma*, N.Y., 1974, pp. 110 ff; 131-141; 231 f.; M. Heller, A. Nekrich, *op. cit.*, I. p 192 f.

16. R.A. Medvedev, *op. cit.*, p. 133.

17. S.I. Kovalev, «Makedonskaya Oppoziciya v Armii Aleksandra», *Izv. LGU 1930, T. 2* pp. 148-183; «Zagovor Pažej», *VDI 1948/1*, pp. 34-42; «Aleksandr i Klit», *VDI* 1949/3, pp. 69-73; «Aleksandr, Filota i Parmenion», *UZ LGU, Seriya Ist. Nauk, Vyp. 14, 1949*, pp. 280-308.

18. Id., *Izv. LGU 1930, T.* 2, p. 151.

19. Id., *ibid.*, p. 152 n. 3; id., «Ob Osnovnykh Problemakh Rabovladel'českoj Formacii», *Izv. GAIMK 64, 1933*, p. 21.

20. Id., *Izv. LGU, T.* 2, pp. 157;167

21. Id., *ibid.*, pp. 170;172.

22. Id., *ibid.*, pp. 179; id., *VDI 1948/1*, p. 42.

23. Id., *ibid.*, p. 181. Kovalev is able to come up with only two names: Amyntas Antiochou and the Lyncestian Neoptolemos Arrhedaiou, but «supposes» that there were many more. In this

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

"who was arrested on the basis of two denunciations" (sic!, — for "a duobus indicibus... delatus"; Curt. 7. 1. 6; 10. 1. 40)[24]. Crushing the eventual opposition which supported Alexander in this struggle had to be put-off to a later stage of the struggle[25]. In the years 1930-1935 Kovalev had viewed Alexander as "a great man, with a broad mental outlook, 'i r o n e n e r g y' (my italics) and a lot of temperament, ...the task of Alexander was historically necessary and well prepared [by Philip]... This explains the huge extent of his conquests and their manifaceted results"[26]. Thus also in a monograph published in 1937, Kovalev persisted in this view: "With 'i r o n' [my italics] determination he (i.e. Alexander) advanced, overcoming the resistance of the enemy, struggling relentlessly against the opposition of Macedonians and Greeks... Yet, Alexander was not just a conqueror. The idea of the equality of all men, which was alien to most of his contemporaries, dictated to him the idea of a universal empire in which there would be neither conquerors nor conquered. This was no idle dream. For Alexander an unbridgeable gulf separating dream from reality did not exist. Passionately, yet with great feeling for reality, he had begun to realize his plans and died just when the edifice began to rise from its foundations"[27]. But in a text-book published in the same year we find a markedly different view of the Macedonian conquest, though Alexander is still immune from criticism: "The historical consequences of [Alexander's] conquestes were immense. They were the first large-scale penetration of Europeans into Eastern states, the first steps of European colonialist politics. Though historical analogies should be avoided,... they meant the annihilation of the Persian state apparatus. ... Instead of a Persian, a Greco-Macedonan ruling clique now set itself on the neck of the workers of the East, which continued to sap the vital juices of the countries of the East with equal ruthlessness"[28]. Kovalev's final judgement (1949) was harsh: "The latter's [Alexander's] image is usually idealized so as to use it for cloaking the concupiscence of the imperialist bourgeoisie. ... In exposing these tendencies Soviet historians have to reveal not only the plain, unvarnished image of the

connection it is worth remembering Trotsky's exile in 1928, and Stalin's later attempts to connect him to a German-Fascist anti-Soviet plot; for this cf., A. Orlov, *Tajnaya Istoriya Stalinskikh Prestuplenij*. N. -Y./ Jerusalem/Paris, 1983, pp. 65-70.

24. S.I. Kovalev, *Izv. LGU 1930, T. 2*, pp. 181; 183. Note Kovalev's use of the ominous term «donos» (denunciation), instead of the correct translation «by two informers/witnesses» (cf. Arr. I. 25,3; A.B. Bosworth, *Commentary on Arrian's History of Alexander, Bks. I-III*, Oxford, 1980, p. 163.

25. S.I. Kovalev, *Aleksandr Makedonskij*. Leningrad, 1937, pp. 74 ff.? 78; 82-88; 102 (note date of publication!); id., *VDI* 1948/1, pp. 34-42; id., *VDI 1949/3*, pp. 69 ff.? id.?, *UZ LGU, Seriya Ist. Nauk, Vyp. 14, 1949*, pp. 280 ff.

26. Id. *Izv. GAIMK 64, 1933*, p. 21.

27. Id., *Aleksandr Makedonskij*. Leningrad, p. 111. J. Džugašvili, alias Stalin (roughly "man of Steel") caused the use of the metallic terminology by Kovalev.

28. Id. (ed)., *Istoriya Drevnego Mira*. Tom. III, Cast'II, Moskva, 1937, p. 191 f.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Macedonian conqueror, but also to elucidate the intricate social struggle that took place in the Greco-Macedonian army, that was one of the mainsprings of the conquest of the East"[29]. Why this change? In the beginning Kovalev had apparently tried to draw the parallel of the founder (Philip/Lenin), the heir, greater than his predecessor (Alexander/Stalin), the heir's determined, resourceful struggle against successive oppositions in order to implement a great idea for the benefit of mankind. We even find the opposition intriguing with and abetting the enemy, a favourite ploy of Soviet show-trials from 1928 onwards[30]. The ambiguity is Stalin's rather than that of Kovalev, for Stalin, – contrary to normal Russian usage, – had called Alexander "the Great"[31], but described his empire as "a temporary and precarious military-administrative amalgamation"[32]. The responsibility for the purges of the Soviet high-command in 1937-1938 had been shifted to Yagoda and Ežov[33], and in view of Soviet territorial expansion after 1945 any analogy of the Vožd' and Alexander became untenable. With the defection of Tito the specter of the disintegration of the time of the Diadochi became too real for comfort[34].

A.K. Berger was influenced by his teacher R. Yu. Vipper[35]. Thus, the Macedonians were for him "kindred to the Greeks", but not fully Greek. They retained "a largely patriarchal way of life" till the reign of Philip[36]. Berger saw Alexander as carrying-out the expansionist commercial aims of the Greek slave-owning democracies rather than as a free agent. The aim of the Greeks was twofold: To rid themselves of the socially dangerous "declassed elements from among the mass of citizens, who were in possession of developed military techniques"; and to obtain "the unlimited chance of enriching themselves at the expense of the riches of the East"[37]. But in the winter of 328/7 their agent, Alexander, got out of hand. For Berger "the Callisthenes Affair" was "the tragic conflict between Greek slave-owning democracy and the despotic power of the Eastern kings, whose representative Alexander was evermore becoming". This view of Alexander was certainly due to Vipper's influence, and has recently again gained some support in Soviet historiography. Alexander "possessed all the characteristics of genius", but his conquests were the

29. Id., *VDI 1949/3*, p. 69.

30. Note, esp., the struggle against the military, who attempt' to thwart/betray' the Vožd' in the years 1937-1940 and 1945-1947; on this cf. R.A. Medvedev, *op. cit.*, pp. 406-414; 937-942; R. Conquest, *The Great Terror*, London, 1968, pp. 201-235.

31. J.V. Stalin, *Marksizm i Voprosy Yazykoznaniya*, Moskva, 1950, p. 25.

32. J.V. Stalin, «*Marksizm i Natsional'nyj Vopros*» (first publ. 1913), in *Sočinenija*, Moskva, 1946, Vol. II, p. 293.

33. R. Conquest, *ibid.*, pp. 74; 154; 463; ff. (et passim).

34. Z.K. Brzezinski, *The Soviet Bloc. Unity and Conflict*, Cambridge, Mass., 1971, pp. 67 ff.

35. A.K. Berger, «Aleksandr Makedonskij», *Bor'ba Klassov* 1936/11, pp. 107-120; on Berger, cf. Anon., «A.K. Berger», *VDI 1963/1*, pp. 199-200.

36. A.K. Berger, *op. cit.*, p. 107 f.

37. Id., *Ibid.*, pp. 108; 110.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

historically necessiated result of the crisis inside Greek and Persian slave-owning societies, not of the initiatives of individual kings or generals[38]. Alexander was only the catalizator of the process of socio-economic, political and cultural interaction between Greece and the East, a view that agreed with "Marxist-Leninist understanding of the laws that govern socio-economic development"[39].

A. B. Ranovič (1885-1948), for many years associate editor-in-chief of the "Vestnik Drevnej Istorii" (1937-1948), was the Soviet historian who unerringly understood what the Party expected from him[40]. His views on Greco-Macedonian relations, the respective roles of Philip and Alexander, the conflict with Persia were most fully developed in his posthumously published "Hellenism and its Historical Role"[41]. Ideologically correct was his view of Persia as having been "a slave-owning society"[42], that, like Greece, had reached the end of its possible separate development by the end of the IV. century. "A new stage in the development of ancient slave-owning society had been prepared by the whole earlier history of Hellas and the East". Economic factors had brought about the unification of Greece and had made this idea popular among the Greek masses. Thus Philip and Alexander only furthered this development[43]. Already in 1939 Ranovič applied to Alexander a dictum Stalin had used to vindicate the Molotov-Ribbentrop pact: "We ought to evaluate ... leaders by their actions, not by their declarations ..."; a sound historical method per se and a good antidote to the overly enthusiastic theorizing of W.W. Tarn. Thus, according to Ranovič, "we lack concrete evidence for estimating the conscious aims of Alexander", but "the grandiose empire he established remained a conglomerate of different tribes and peoples, with different forms of political and social organization". Alexander's actions brought about "a mingling of peoples, customs, laws and the establishment of

38. Id., *Ibid.*, p. 120; cf. the praise of this view by V. I. Kuzišč̌in (ed.), *Istoriografiya Antičnoj Istorii*, Moskva, 1980, p. 342.

39. A.S. Šofman, «Osnovnye Problemy Istorii Antičnoj Makedonii v Istoriografija:», *UZ Kazanskogo Gos. Univ., Tom* 114, kn. 5, 1954, pp. 207; 210.

40. Anon., «Abram Borisovic Ranovič», *VDI 1948/3*, pp. 138; 140; = A. B. Ranowitsch, *Aufsatze zur Alten Geschichte*, Berlin (Ost), 1961, pp. 15: «All his works and research served the propagation of the ideas of Marxism-Laninism, were full of the spirit of Bol'ševik Partijnost' and were directed against bourgeois theories in the field of Ancient history». This testimonial is signed by the Section of Ancient History of the Institute of History of the AN SSSR and the «Vestnik Drevnej Istorii».

41. A.B. Ranovič, *Ellinizm i ego istoričeskaya Rol'*, Moskva/Leningrad, 1950 (= German ed. edited by K. Diesing, Berlin-Ost, 1958).

42. Id, Aufsatze....., p. 46 f.; against V.V. Struve, *Istoriya Drevnego Vostoka*, Moskva, 1936, who retracted his «erroneous» views in 1941, but «erred» again in 1946; for this, cf. I.R. Kacnel'son/D.C. Reder, «VDI v 1946-7 gg», *Sovetskaya Kniga 1947/10*, p. 71; L.V. Danilova, «Controversial Problems of the Theory of Precapitalist Societies», *Sov. Anthropology and Archeology*, IX, 1971, p. 286 n. 23.

43. A. B. Ranovič, *Ellinizm*....., p. 39.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

a single, comprehensive state that was neither Greek, nor Egyptian, nor even Macedonian"[44]; i.e., according to Ranovič, the conquests of Alexander did create something new: "Hellenism may be considered a progressive stage in the history of antiquity, but we have to qualify this statement. In its initial stage new forms of economic, political and spiritual life were formed, which faciliated the transformation of slave-owning society to such a stage, at which the decisive transformation into a higher socio-economic formation becomes possible"[45]. Alexander could not resolve the problems confronting him and his age, because "only communist society, where social antagonisms are obliterated, has unlimited possibilities for development. In a class society, which is based on exploitation, development is possible only within certain limits"[46]; yet, "under Alexander those paths were marked out by which the crisis of the Eastern Mediterrennean could be partially mitigated at least for a time"[47]. Ranovič was clearly troubled by the knowledge that the Hellenistic world was substantially different from that which had preceeded it. Yet, according to Marxist - Leninist theory, it was also part of the "slave-owning formation" and had not effected a transformation into a higher socio-economic formation. Thus Ranovič preferred to leave the nature of the transformation moot, while staying well within Stalin's definitions of Alexander and the world created by him.

Still the views of Ranovič were criticized even in the given framework. K.K. Zel'in, A.G. Bokščanin, Ya. A. Manandyan and others criticized the views of Ranovič for overemphasizing the western, European and Near Eastern aspects of Hellenism, for giving a too prominent place to trade, while neglecting the continuity of Eastern modes of production in the Hellenistic world[48]. While Zel'in and Manandyan may have been carried away in attempting to stress the oriental contribution to Hellenism, it seems that the Soviet contribution to the study of the campaigns of Alexander in what are now Afghanistan and the Tadžik, Turkmen and Uzbek S.S.R. is most original. Apparently R.L. Fox is the only Western scholar who has utilized this material so far[49]. A case in point is the 1947 article of K.V. Trever, "Alexander of

44. Id., «Stalin i Razvitie Marksistkoj Istoričeskoj Nauki», *VDI 1939/4*, p. 9; as applied to Alexander the Great, in *Ellinizm*..., pp. 57; 59 f.

45. Id., *Ibid.*, pp. 29; 31.

46. Id., *Ibid.*, p. 17.

47. Id., *ibid.*, p. 76 f.? and cf. pp. 15; 17; 23 ff.

48. For this discussion, cf. A.G. Bokščanin, *Parfija i Rim*, Moskva, 1960, Vol. I, pp. 98-108; G.A. Koželenko, «Ellinističeskaya Epokha v Sovremennoj Nauke»,-in Pičikyan, I.R. (ed.), *Antičnost' i Antichnye Tradicii v Kul'ture i Iskustve Narodov Sovetskogo Vostoka*, Moskva, 1978, pp. 47 f.; M.M. Slonimskij, *Periodizaciya Drevnej Istorii v Sovetskoj Istoriografii*, Voronez, 1970, pp. 146-179.

49. R.L. Fox, *Alexander the Great*, London, 1973, pp. 292 ff.; id., *The Search for Alexander*, London, 1080, pp. 269 ff; 281 ff.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Macedon in Sogdiana (From the History of the Peoples of Central Asia"[50]. Trever distinguishes three periods of resistance against the invader: Phase I, from spring to autumn 329 B.C.; Phase II, winter/spring 329/8 B.C.; Phase III, spring 327 B.C., each phase being characterized by the composition of the forces opposing Alexander. According to Trever, the local population, both the aristocracy and the people, were not initially hostile, when Alexander first crossed the Amu-Darya[51]. Alexander's order to the "eparchs" (the local dynasts) to assemble at Zariaspa (Bactra!), – whatever its purpose, – served as the signal to revolt[52]. Not only the local aristocracy under Spithamenes, but also "the broad masses of the settled agricultural population, to whom [Alexander] brought devastation and death" (p. 116), "the patriarchal-tribal population" (e.g., the tribes of the Memaceni, – Curt. Ruf. 7.6.22f.), the Scythiāns and Sacae from "across the river", "fought for their independence" (p. 117). In summing-up this phase, which according to Diodorus Siculus (17. Contents of Part 11. 23) ended with the slaughter of 120.000 of the local inhabitants, Trever cites approvingly the words of V.V. Grigor'ev: "This was a portentuous example of European justice and European humanism as applied to 'barbarian Asiatics' "(p. 117), "whom Alexander viewed as slaves" (p. 115). There followed the phase of passive resistance, when Alexander was forced to return to the Oxus, "since it was reported that many of the Sogdians had taken refuge in their forts and would not obey the satrap" (Arr. 4.15.7). "Spithamenes, with the help of his wife, tried to utilize the nomad Massagetae in two attempts to dislodge the alien conquerors in his tireless struggle for the independence and freedom of his country" (p. 118). As against the characterization of Spithamenes by Droysen as a "brave but criminal man"[53], he was for Trever (p. 119), "a great ... Sogdian patriot, who did not succeed in fulfilling his noble mission". After the death of Spithamenes "punitive detachments[54] of Alexander transversed Sogdiana, leaving a trail of blood and arson" (p. 119). During phase III part of the Sogdian aristocracy, fearing loss of land and power, fought against Alexander. While the last phase had been short, Sogdiana had resisted for three years. Trever (p. 121) attributes this achievement to the 'retarded' system of Central Asia, which, – like Macedon itself, – still contained many traces of "a military democracy", that inhibited the development of antagonism between the aristocracy and the broad masses of the people. Their ultimate defeat, though "led by a t
ardent patriot, Spithamenes", was caused by the lack of a
organized a common, synchronic defence. As the easy

50. K.V. Trever, «Aleksandr Makedonskij v Sogde (Iz Istorii Narc
Istorii 1947/5, pp. 112-122.

51. Id., *ibid.*, p. 117 n. 36.

53. J.G. Droysen, *Geschichte Alexanders des Grossen*, Hamburg, 1

54. Note the use of the Soviet term «karatel'nye otryady» («punitiv
1947 evoked reminiscences of Nazi atrocities in the mind of any Ru

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Persia had served to reinforce Alexander's prejudices against Asiatics, so, – according to Trever (p. 121) –, "the high level of an original, distinctive and ancient culture, which he encountered quite unexpectedly, forced him to change that attitude toward 'Asiatic barbarians' with which he had crossed over into Asia in 334 B.C.". The significance of Sogdianian resistance was in its impact on the attitude of Alexander towards the peoples of Asia and the place he henceforth planned to give them in his empire.

Such a "patriotic interpretation" of the campaigns of Alexander in territories that are now part of the U.S.S.R. is now favoured by not a few Soviet historians. Another Orientalist, F. Ya. Kos'ke, approved the opinion of V.V. Grigor'ev and K.V. Trever concerning Sogdiana, and attempted to extend it to Parthiene, i.e. the area at the foot of the Kopet-dag that is now part of Soviet Turkmenia[55]. Though another Soviet scholar, V.M. Masson, had already rightly denied the validity of the arguments of Kos'ke[56], the latter in 1962 reiterated the "patriotic" view: "... If in Asia Minor, Egypt, Mesopotamia the Macedonian aggression could still be viewed as liberation from the hated yoke of Persia, in Central Asia the conquerors came up against tribes and peoples defending their independence"[57]. According to the doctrinaire view peoples liberation movements have to be victorious in the end, – the beginning of the sixtieth being a time of extensive Soviet support for peoples liberation movements in Africa, Asia and South America, – therefore Alexander's final failure was "preordained". Though in 329 and 328 Alexander succeeded in "pacifying" (note the terminology) Zariaspe, Margiana[58] and Nisaea, these successes proved to be ephemeral in all their aspects. Already under Seleucus I "the independence movement" resumed its activities and drove out the foreigners[59].

Soviet Orientalists who work on the "Alexander-Legend" claim the literary Alexander for the peoples of the East. Thus, e.g. E.E. Bertel's, explains the process of Alexander's assimilation thus: "Alexander, whose expeditions led to the plundering and destruction of a huge quantity of cultural treasures of the East, behaved like any other E a s t e r n [my italics] potentate". Therefore "the real Alexander was quickly forgotten and vanished in the mists of legends

55. F. Ya. Kos'ke, *Istoriya Turkmenskoj SSR*, Askhabad, 1957, Vol. I. Pt. 1, pp. 65-74; id., «Plemena Severnoj Parfii v Bor'be s Makedonskim Zavoevaniem», *VDI 1962/1*, pp. 113-125.

56. For the refutation of the views of Kos'ke, cf. G.A. Koselenko, *Kul'tura Parfii*, Moskva, 1966, p. 13 nn.8+9.

57. F. Ya. Kos'ke, *VDI 1962/1*, p. 118; cp. p. 115 f. n.9.

58. I.N. Khlopin, «Aleksandr Makedonskij v Margiane», in *Antičnost' i Sovremennost'*, Moskva, 1972, pp. 187-190, even attempts to deny that Margiana was ever conquered by Alexander; but it is better to accept the traditional view, for which cf. N.G.L. Hammond, *Alexander the Great*, London, 1981, p. 192.

59. F.Ya. Kos'ke, *VDI 1962/1*, p. 124 f.

of
nej A zii)», *Voprosy*
342 (2. ed., p. 301).
hments»), which in
ader.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

and folk-tales [of the East]"[60]. E. A. Kostyukhin in analyzing the Alexander-theme in literary and folklore tradition points out that "In the Orient the development of the plot goes even further: it breaks [away] both from the fairy-tale and the story-telling tradition and changes into an anecdote. ... the tale becomes syncretic... The pecularity of the Oriental tales is illustrated by Syriac tales about Kander, in which the main character is a protector of the tribe, an adventurer, a warrior and an explorer". Paradoxically the mythical Alexander may have succeeded in breaking down the barriers between West and East, where the historical Alexander failed[61].

Quantitatively the Cathedra of General History of the University of Kazan', directed since 1948 by A.S. Šofman, seems to be the centre of Macedonian studies in the Soviet Union[62]. The foundations of these studies were laid by F.G. Miščenko (1847-1906) and M.M. Khvostov (1872-1920). The latter brought with him from the University of Moscow a certain anti-Macedonian bias, reinforcing an approach already previously propagated by Miščenko. Khvostov had seen Alexander as striving to establish a "Weltreich", his Oriental policy as a sham used to cloak his lust for power[63]. Šofman's views are in the tradition of the "Kazan' School". While accepting the scheme proposed by Kovalev concerning the Macedonian opposition to Alexander with certain qualifications[64], Šofman interpreted the "Callisthenes-Affair" in terms of a protest against Alexander's growing "drunkeness with power" and "Oriental despotism". "The great military leader Alexander was simultaneously an agressor, expansionist and predator. His [Eastern] expedition was brought on by the crisis of the slave-owning states of Greece, which caused aspirations of colonization and the subjugation of new lands and peoples"[65]. Šofman's two-volume monograph on the history of Ancient Macedonia had been the first fairly large-scale study of the subject written in Russian[66].

60. E.E. Bertel's, *Roman ob Aleksandre i ego Glavnye Versii na Vostoke*, Moskva - Leningrad, 1948, p. 3 f.; for the problem of the tragic fate of many Soviet Orientalists, cf. I. Voznesenskij, «Tol'ko Vostokovedy...», *Pamjat' Vyp. 3, Moskva, 1978/* Paris, *1980*, pp. 429-465 (for Bertel's, cf. p. 462).

61. E.A. Kostyukhin, *Aleksandr Makedonskij v Literaturnoj i Fol'klornoj Tradicii*, Moskva, 1972, pp. 172; 188.

62. A.D. Konstantinova, V.D. Žigunin, «Razvitie Antikovedeniya na Kafedre Vseobščej Istorii Kazanskogo Gosudarstvennogo Universiteta v Poslevoennyj Period», in *Kritika Buržuaznykh Koncepcij Vseobščej Istorii, Vyp., 3*, Kazan', 1974, pp., 3-19.

63. A.S. Šofman, «Osnovnye Problemy Istorii Antičnoj Makedonii v Istoriografii», *UZ Kazanskogo Gos. Univ., Tom 114*, Kn. *5, 1954*, pp. 183-186; 191-194; id., *Fedor Gerasimovic Miscenko*, Kazan', 1974; as an antidote to «the Great-Russian» chauvinism and exaggerated claims for the priority and primacy of Russian research made by Šofman, cf. K.V. Shteppa, *op. cit.*, p. 239 f.

64. A.S. Šofman, *Istoriya Drevnej Makedonii*, Kazan', 1963, Vol. II., pp. 131-145; id. «Kallisten», *Vopr. Istorii 1974/6*, p. 218.

65. Id., *Vopr. Istorii 1974/6*, p. 219.

66. Id., *Istoriya Drevnej Makedonii*, Kazan', 1960 (Vol. I), 1963 (Vol. II).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Though he successfully defended it at Moscow University as a doctoral dissertation, the most prestigious Soviet publishing house "Nauka" had refused to publish it, and it was published in minuscule (700 copies) editions only at his own university. The reason for this refusal cannot have been ideological, since ideologically Šofman has always been sound, and, – somewhat ironically, – chauvinistically Russian[67]. It was the rather embarassing level of scholarship, especially a lapsus in citing Herodotus from the translation of Miščenko, that caused three of his colleagues from the University of Leningrad to publish a caustic review[68]. Even most recently Leningrad scholars tend to be embarassed by attempts to discuss Šofman's work. Yet, we must take into account that a certain amount of tension is often to be found between the more liberal St. Petersburg/ Leningrad school and the more orthodox, conservative ones of Moscow, Kazan'and Khar'kov. Šofman tried to amend various defects pointed out by the reviewers in subsequent publications, while basically remaining true to his views: Alexander strove for personal world-supremacy. This idea, according to Šofman, «could be conceived, could mature and take shape only in the course of the Eastern campaigns, in the course of conquests». Alexander's orientalizing policy, his so-called«policy of the unity of mankind», his hope of peace for Greece, Africa and Asia only served to cloak an evergrowing personal ambition[69]. It was this overweening personal ambition that in the end caused even his most trusted advisors to turn against him[70], there by lending credibility «to the positive statement of five of our sources», that the sons of Antipatros, abetted by Medius poisoned Alexander by means of poison prepared by Aristotle, who was ever more disgusted by the excesses of his former pupil[71]. This long-dismissed view of the involvement of Aristotle in the death of Alexander has recently found favour with several Soviet scholars, who should know better[72], but the mysterious deaths of not a few Soviet leaders may tend to make them susceptible to such

67. Id., *ibid.*, Vol. I, pp. 3-24 (e.g., p. 14, in which Professor A. Momigliano is mentioned as an example of fascist (!) historiography); Vol. II, pp. 3-56.

68. T.V. Prusakevič, E.D. Frolov, I.S. Šifman, «Rec. of A.S. Šofman, Istoriya... vols. I + II», *VDI 1965/2*, pp. 131-137; cf. p. 137: «The way the author used sources and modern research often leaves much to be wished for .... the Greek texts are often so distorted as to be well-nigh unrecognizable. All this leaves a bad impression concerning the work as a whole» (and cp. p. 132). Apparently not without reason had Šofman (*op. cit.* II, p. 21) thanked his mentor, A.V. Mišulin, whose peculiar translations were commented on by me elsewhere(*Xenia* 7, 1983, pp. 16; 37 n. 77; 38 n. 85).

69. A.S. Šofman, *Vostocnaya Politika Aleksandra Makedonskogo*, Kazan', 1976, pp. 510-512.

70. Id., «Konec Aleksandra Makedonskogo», *Vopr. Istorii 1970/11*, pp. 214-218.

71. Id., ibid., p. 216.

72. A.F. Losev, A.A. Takho-Godi, *Aristotel'*, Moskva, 1982, pp. 162-164; 168-180; 191; 197-200; B.G. Gafurov, D.I. Cibukidis, *Aleksandr Makedonskij i Vostok*, Moskva, 1980, pp. 335 ff.; more uncertain, D.I. Cibukidis, *Drevyaya Greciya i Vostok*, Moskva, 1981, p. 167.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

theories.

G.A. Košelenko related the growing disgust of Aristotle with his former pupil Alexander to the latter's mistaken policy of urban foundations in the East. Košelenko has done a lot of interesting work on the poleis in the East, which cannot be discussed in this paper[73]. Košelenko rightly follows the opinion of E. Bickermann, V. Ehrenberg, A.B. Ranovič and E. Badian that even the Greek cities of Asia Minor were neither «liberated» by Alexander, nor, indeed, incorporated in the Corinthian League, the members of which toc had towards the end not been secure from Alexander's onesided intervention[74]. Still worse, according to Košelenko, had been the position of the so-called «poleis» founded by Alexander in the East. Their citizenry were mixed: Macedonian, Greek and native; and they had been put under the control of satraps and of military commanders[75]. Thus the king vitiated Aristotle's precepts concerning the correct forms of Greek colonization of the East, thereby arousing the ire and antagonism of the philosopher and of the Greeks in general. As a result : «Among the Greeks discontent grew till it burst out in a revolt that shook the whole system of Macedonian rule in Asia [in 323 B.C.]. Learning from this lesson the Seleucids revised the basic concept for maintaining mastery in the East [by following the precepts of Isocrates and Aristotle on Greek agogé and diaitá; there preceeds a good discussion of the gradual change in the meaning of these terms from Herodotus to Polybius]»[76]. Concerning Alexander's policy of fusion, Košelenko harks back to Vipper[77], resp. U. Wilcken[78] in the West: «It seems possible to interpret Alexander's policy towards the subject peoples of the East...., as an attempt to create a nation of masters, in which the former and present masters of Asia, the Persians and the Macedonians, were to be fused»[79]. Thus, apparently, according to Košelenko the Greeks might have had reason to feel being left out of Alexander's scheme for the future.

Since the space alloted to this paper is limited, it may be appropriate to end this discussion presented in hospitable Thessaloniki with the views of a Marxist Greek historian, D. Touslianos, who publishes his Russian-language research, under the name D. I. Cibukidis in the Soviet Union[80]. These views

73. G.A. Košelenko, *Grečeskij Polis na Ellinističeskom Vostoke*. Moskva, 1979 contains most of the ideas published in earlier articles and is more easily consulted.

74. Id., «Vosstanie Grekov v Baktrii i Sogdiane 323 g. do n.e. i Nekotorye Aspekty Grečeskoj Političeskoj Mysli IV v. do n.e.», *VDI 1972/1*, pp. 73-75.

75. Id., *ibid.*, p. 74; id.; «Aristotel' i Aleksandr», *VDI 1974/1*, pp. 22-44 (esp. p. 41).

76. Id., *VDI* 1972/1, pp. 78; 62-64.

77. R. Yu. Vipper, *op. cit.*, pp. 561-563.

78. U. Wilcken, *Alexander the Great*, N. Y., p. 245.

79. G.A. Košelenko, «Rec. of M. Wheeler, Flames over Persepolis...», *VDI 1972/3*, p. 214.

80. Cf. supra, n. 72.Though D.I. Cibukidis, (*Drevyaya Greciya*...., p. 15) thanks the Institute for Balkan Studies for supplying relevant historical literature his tone is vicious against non-marxist Greek historians.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

may be considered as fairly representative of current Soviet thought on the equivalence of the Central-Asian contribution to all aspects of Hellenism[81]. In 1980 D.I. Cibukidis and B.G. Gafurov published an important study (453 pp.) on «Alexander the Macedonian and the East». Basing themselves extensively on the sources, the authors devote their biggest chapter (pp. 235-283) to Alexander's campaigns in Central Asia and their importance for the formation of the king's plans for the future. In examining the genesis of Alexander's Eastern campaigns and the ifluence of the idea of Panhellenism,the authors are apparently unfamiliar with the important article of S. Perlman, which showed that the slogan 'Panhellenism' often served to cloak the hegemonial aspirations of Greek states even prior to its adoption by Philip II[82]. While following Košelenko's views concerning the belief of Aristotle in «the Greek polis» and in «its mission to rule the barbarians», they do not share his view that Alexander ever really believed in them. Indeed, they stress that even as a child Alexander was «stubborn and selfish» and that these traits tended to intensify with success[83]. «The information concerning Alexander's penchant for studying philosophy must be left on the conscience of Plutarch, since on passing the age of sixteen Philip's son for ever abandoned the pursuit of scholarship»[84]. Cibucidis, like Košelenko[85] considers the three epistles of the philosopher to his former pupil as products of the Peripatetic school[86], and rightly point out that Aristotle never wrote anything concerning his famous pupil. While at first the relations of the Stagirite and Alexander had probably been mutually cordial, they turned into mutual distrust, suspicion and hatred as a result of Alexander's new Orientalizing policy and the elimination of Callisthenes[87]. In analyzing this process of alienation the authors, following Košelenko, descry three stages in the development of Alexander's plans. In the begining they were limited to the implementation of earlier Greek plans of conquering Asia Minor, while after Gaugamela Alexander strove first to become heir to the Akhmenid Empire and after Persepolis and Esbatana–ruler of the oikoumēnē[88]. K.K. Zel'in had – in my opinion rightly – criticized the approach of Kovalev of looking only for the opposition, while neglecting the elucidation of the composition of

81. B. I. Iskandrov, «Rec. of B.C. Gafurov, D.I. Cibukidis, Aleksandr Makedonskij i Vostok,...», *Vopr. Istorii 1981/2*, p. 145: «This is a topical work, esp. because contemporary bourgeois [historical] science turns to this subject in its attempts to find arguments supporting theories of the inferiority' or 'the backwardness' of the peoples of the East. Basing themselves on extensive factual materials the authors debunk these views of bourgeois historians», cp. D.I. Cibukidis, *op. cit.*, p. 85.

82. S. Perlman, «Panhellenism, the Polis and Imperialism», *Historia 25, 1976*., pp. 1-30.

83. B.G. Gafurov, D.I. Cibukidis, *op. cit.*, p. 20 f.

84. D.I. Cibukidis, *op. cit.*, p. 127.

85. G.A. Koselenko, *VDI 1974/1* pp. 41-44.

86. D.I. Cibukidis, *op. cit.*, pp. 133-135.

87. Cf. supra, n. 84; B.G. Gafurov, D.I. Cibukidis, op. cit., pp. 271;283.

88. B.G. Gafurov, D.I. Cibukidis, op. cit., pp. 38, 70 f; 269 ff; 328 f.;337

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Alexander's supporters[89]. According to the present authors in Greece proper he was supported by «the anti-democratic groups inside the cities»; in Asia Minor, on the contrary, by most of the Greeks, except the big trading centers, thus enabling the king to rely on the «democrats» of Greek Asia Minor; in Persia, – the elite that had previously been the mainstay of Akhmenid rule[90]. Only in Central Asia, in territories now part of, or under control of, the Soviet Union Alexander found no supporters. In these regions rose leaders, followed by the common people, who fought for home and hearth against the alien conqueror. Though probably never united and organized, it was this opposition that «forced Alexander to realize that it was impossible to further the interests of Macedon, Greece and the East all at once. And Alexander chose the East, for which he sacrificed the West»[91]. Why? Because «Alexander was the first statesman of his times who realized the importance of cooperation between representatives of the Greco-Macedonian ruling class and the East»[92]. Alexander was totally unprepared by his upbringing and by his cultural heritage for the riches -material, cultural and spiritual, - which he found in the East. All the more they overwhelmed him: «The East appeared to Alexander simple and complex, everyday and exotic all at once»[93].Gafurov and Cibukidis reject the opinion commonly held since Burckhardt, that Hellenism had been mainly a specific cultural period, and interpret it «as a specific stage in the development of the slave-owning mode of production, which gave birth to new forms of political unification, based on the limitation of the freedom of the poleis at a time of untrammeled royal power»[94], thus adopting Persian types of rule[95]. As against what the authors describe as typical western distortions of history, Alexander realized that Greek 'Kultur' was not unique. Indeed, Ancient Eastern culture had preceeded it and contributed significantly to its development, especially in the sciences, mathematics and astronomy, in the arts, and from the time of Alexander in the military arts[96]. Even the process of urbanization, usually attributed to be foundations of Alexander and the Diadochi, had its local origins in the East[97]. «Therefore in the research of non-

89. K.K. Zel'in, «K Voprosu o Social'noj Osnove Bor'by v Makedonskoj Armii v 330-328 gg. do n.e.», in *Problemy Social'no-Economičeskoj Istorii Drevnego Mira (Zbornik Tyumenev)*, Moskva-Leningrad, 1963, p. 256 f.

90. B.G. Gafurov, D.I. Cibukidis, *op. cit.*, pp. 11; 40; 65; 199.

91. Id., *op. cit.*, pp. 248ff; 257 ff; 272 ff.

92. Id., *op. cit.*, pp. 4, 15.

93. Id., *op. cit.*, p. 13.

94. I.S. Braginskij, «Rec. of D.I. Cibukidis, Drevnyaya Greciya i Vostok,....», *Narody Azii i Afriki 1982/3*, p. 206.

95. B.G. Gafurov, D.I. Cibukidis, *op. cit.*, p. 199.

96. Id., *op. cit.*, pp. 11 f. 244; I.D. Cibukidis, *op. cit.*, pp. 93 ff; 186.

97. B.G. Gafurov, D.I. Cibukidis, *op. cit.*, pp. 238; 340 ff; cp. G.A. Koželenko, «Ellinističeskaya Epokha v Sovremennoj Nauke», in *Antičnost' Antičnye Tradicii v Kul'ture i Iskusstve Narodov Sovetskogo Vostoka*, Moskva, 1978, pp. 49-51.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Marxist authors culture is a self-contained factor for progress, i. e. the result becomes the cause. But the significance of Hellenism is in something else: it began the break-up of ethnic, polis and religious exclusiveness gave birth to new forms of state-systems, extended exchange and trade, laid the foundations for new beliefs, ans at the same time continued the polarization of ancient society....[98]». Alexander the Great by his readiness to accept and use all the East had to offer «in the fields of the economic system, of social and political relations, of ideology and culture», showed that the way to human progress lay in the cooperation of different peoples, of East and West, a coexistence in which neither side should strive for predominance, that had proved to be historically ephemeral[99]. This message suited the ideas certain parts of the Soviet leadeship tried to propagate at the time the book was written in 1975. At the same time B.I. Iskandrov, a member of the Tadžik Academy of Sciences, emphasizes the polemical aspects: «The authors stress the importance of the Central-Asian cultural tradition, ...basing themselves on the archeological discoveries of the last decades, ...they subject to reasoned criticism conceptions widely accepted by the bourgeois historiography concerning 'the Hellenic spirit', 'Europocentrism', 'Hellenocentrism'[100]». The book also has a patriotic function: «The study of all these events,...., is also very important for the investigation of the development and the consolidation of the tribes and peoples inhabiting the contemporary Soviet Central-Asian Republics[101]». Thus it is interesting to note how closely the book of Gafurov and Cibukidis fulfills the objectives set by the Party in the Brežnev era for Soviet historical research of antiquity[102].

Tel-Aviv University

98. B.G. Gafurov, D.I. Cibukidis, *op. cit.*, p. 391.

99. Id., *op. cit.*, pp. 11 f.; 344.

100. I.S. Braginskij, «Rec. of B.G. Gafurov, D.I. Cibukidis, Aleksandr Makedonskij i Vostok», *Narody Azii i Afriki 1981/2*, p. 244.

101. Anon., «60-Letie Obrazovaniya SSSR i Sovetskaya Nauka o Drevnosti», *VDI 1982/4* pp. 5-10.

102. Included are publications received prior to Spring 1984, when this article was submitted for publication. The difficulties connected with obtaining Soviet publications in Israel has caused the omission of some earlier works. See now my «Hellenism in Recent Soviet Perspective», presented at the III. World Congress for Soviet and East European Studies, Washington, D.C., Oct. 3. - Nov. 4, 1985.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

43

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΠΟΙΚΙΑΣ ΤΩΝ ΦΙΛΙΠΠΩΝ

ΤΑ ΠΟΛΙΣΜΑΤΑ ΑΓΓΙΤΗΣ ΚΑΙ ΑΔΡΙΑΝΟΥΠΟΛΗ

Δημήτρη Κ. Σαμσάρη

Από το 1976 που κυκλοφόρησε η μελέτη μας για την ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας[1] δεν έπαψαν να μας απασχολούν τα τοπογραφικά προβλήματα της περιοχής αυτής που περίμεναν μια οριστική λύση. Έτσι συνεχίσαμε τη συστηματική ιστορικογεωγραφική έρευνα της Ανατολικής Μακεδονίας, η οποία μάλιστα από το 1978 εντάχθηκε στο ερευνητικό πρόγραμμα του Τμήματος Αρχαιολογικών Ερευνών της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών. Από την έρευνα των τελευταίων αυτών χρόνων προσκομίσαμε αρκετά καινούργια τοπογραφικά στοιχεία και καταφέραμε να δώσουμε πιθανές — και ίσως οριστικές— λύσεις σε ορισμένα τοπογραφικά προβλήματα. Στην ανακοίνωσή μας αυτή ασχολούμαστε με δυο τέτοια προβλήματα που αναφέρονται στην τοπογραφία της επικράτειας της ρωμαϊκής αποικίας των Φιλίππων.

Ο ρωμαϊκός σταθμός Αγγίτης

Το πρώτο πρόβλημα αφορά το όνομα και τη θέση ενός ρωμαϊκού σταθμού στο δρόμο των Φιλίππων - Ηράκλειας Σιντικής που μας παρέδωσε ο Πευτιγγεριανός πίνακας. Πρόκειται για το σταθμό «Strymon», ο οποίος βρισκόταν, σύμφωνα με τον πίνακα, ανάμεσα στη Sarxa και τον Daravescos[2], που ταυτίζονται αντίστοιχα με τις σημερινές πόλεις των Σερρών και της Δράμας[3]. Το όνομα λοιπόν «Strymon» του σταθμού αυτού πιστεύουμε ότι μπήκε στον Πευτιγγεριανό πίνακα από λάθος του συντάκτη του. Αυτό φαίνεται καθαρά από τη μελέτη της διαδρομής του ρωμαϊκού δρόμου Φιλίππων - Ηράκλειας Σιντικής, από την οποία προκύπτει ότι ο δρόμος αυτός, σε όλο το μήκος της διαδρομής του, όχι μόνο δεν περνούσε από το

1. Δ. Σαμσάρη, *Ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την Αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 1976 (έκδοση της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, στη σειρά «Μακεδονική Βιβλιοθήκη», αρ. 49).

2. Tab. Peut.: «Philippi - Daravescos XII - Strymon VIII - Sarxa XIII - Scotusa XVIII - Heraclea Santica IV».

3. Βλ. F. Papazoglou, *Makedonski gradovi u rimsko doba*, Skopje 1957, 282, 299-300. Δ. Σαμσάρη, *ό.π.*, 127 - 128, 146.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Στρυμόνα, ώστε να δικαιολογεί την ύπαρξη ομώνυμου σταθμού, αλλά ούτε καν πλησίαζε τον ποταμό αυτόν. Γιατί, με βάση τα υπόλοιπα στοιχεία του Πευτιγγεριανού πίνακα, τις ρωμαϊκές γέφυρες και τα τμήματα λιθόστρωτου δρόμου που εντοπίσαμε σε ορισμένα σημεία[4], διαπιστώνεται ότι ο δρόμος αυτός, ακολουθώντας περίπου την πορεία του σημ. δρόμου Δράμας - Σερρών - Σιδηροκάστρου, περνούσε πρώτα από τον Daravescos (σημ. Δράμα)[5], από κεί στρεφόταν προς τα ΝΔ και περνούσε τον Αγγίτη ποταμό - ίσως σε κάποιο σημείο κοντά στο σημ. χωριό Σιταγροί· σε συνέχεια περνούσε κοντά από το Σ.Σ. Αγγίστας[6] και την αρχαία Γάζωρο, από τους αρχαίους οικισμούς που εντοπίσαμε κοντά στα σημ. χωριά Πεντάπολη και Χρυσός, από τις αρχαίες πόλεις Σίρρα (= Sarxa)[7] και Σκοτούσσα και κατέληγε στην Ηράκλεια τη Σιντική (σημ. Σιδηρόκαστρο)[8].

Σε όλη αυτή τη διαδρομή του ο δρόμος Φιλίππων - Ηράκλειας το μόνο ποτάμι που πλησίαζε και περνούσε υποχρεωτικά από αυτό ήταν ο Αγγίτης, ο μεγαλύτερος παραπόταμος του κάτω ρου του Στρυμόνα. Επομένως στο δρόμο αυτό δεν μπορούσε να υπάρχει σταθμός ομώνυμος με τον ποταμό Στρυμόνα. Είναι φανερό ότι ο συντάκτης του Πευτιγγεριανού πίνακα από λάθος σημειώνει σταθμό «Strymon» αντί του σωστού «Angites»[9].

Πάντως από το λάθος του Πευτιγγεριανού πίνακα κερδίζουμε έναν ακόμη ρωμαϊκό σταθμό που θα είχε το όνομα «Αγγίτης» (Angites). Η ύπαρξη του σταθμού αυτού θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη, γιατί είναι αδύνατο να μην υπήρχε κάποιος σταθμός ανάμεσα στις Σέρρες και τη Δράμα που απέχουν μεταξύ τους περίπου 70 χλμ. Το πρόβλημα όμως είναι πού βρισκόταν ο σταθμός αυτός.

4. Δ. Σαμσάρη, *ό.π.*, 51.

5. Τη διέλευση του δρόμου από την πόλη αυτή επιβεβαιώνει και μια επιγραφή που βρέθηκε εδώ και η οποία αναφέρει τον πρώτο σταθμό του δρόμου αυτού («Prima Filipica»), βλ. Στ. Μερτζίδη, *Αι χώραι του παρελθόντος και αι εσφαλμέναι τοποθετήσεις των*, Αθήναι 1885, 28.

6. Ο δρόμος αυτός από κάποιο σημείο κοντά στο Σ.Σ. Αγγίστας κι ως τις Σέρρες ακολουθούσε τη διαδρομή ενός αρχαιότερου δρόμου (της λεγόμενης «άνω οδού») που τον είχαν χρησιμοποιήσει παλιότερα οι Σιριοπαίονες, ο Μεγάβαζος, καθώς και οι Θάσιοι έμποροι για τη διείσδυσή τους στην ενδοχώρα, βλ. λεπτομέρειες στου Δ. Σαμσάρη, Το οδικό δίκτυο της Ανατολικής Μακεδονίας από τα αρχαικά χρόνια ως τη ρωμαϊκή κατάκτηση, *Μακεδονικά* 14 (1974) 128-131.

7. Ο δρόμος διέσχιζε την πόλη ακολουθώντας ακριβώς την πορεία του κατοπινού βυζαντινού δρόμου («βασιλικού»), βλ. Δ. Σαμσάρη, *Το κάστρο των Σερρών*, Σέρραι 1968, 43 και 86/7.

8. Για την ταύτιση της πόλης αυτής βλ. Δ. Σαμσάρη, *Ιστορική γεωγραφία*, 120 - 123, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

9. Ο Πευτιγγεριανός πίνακας έχει κι άλλα λάθη. Ενδεικτικά αναφέρουμε εδώ μόνο τις παραφθορές των τοπωνυμίων (σταθμών) στο δρόμο Φιλίππων - Ηράκλειας Σιντικής: α) «Daravescos» (= Δραβήσκος)· β) «Sarxa» αντί «Σιρρα» (η παραφθορά αυτή του τοπωνυμίου παρέσυρε πολλούς ερευνητές σε εσφαλμένες ταυτίσεις, βλ. περισσότερα στου Δ. Σαμσάρη, *Ιστορική γεωγραφία*, 127—128)· γ) «Heraclea Santica» αντί «Heraclea Sintica».

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Για τον εντοπισμό της θέσης του θα μπορούσαν να βοηθήσουν οι αποστάσεις των σταθμών που δίνει ο Πευτιγγεριανός πίνακας. Δυστυχώς όμως κι αυτές φαίνονται λανθασμένες. Έτσι, σύμφωνα με τον πίνακα, ο σταθμός απείχε 13 ρωμαϊκά μίλια (δηλ. 19 χλμ. περίπου) από τη Sarxa (σημ. Σέρρες) και 8 μίλια (δηλ. 12 χλμ. περίπου) από τον Daravescos (σημ. Δράμα)[10]. Τα στοιχεία όμως αυτά δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, γιατί η συνολική απόσταση Δράμας - Σερρών δεν είναι 31 χλμ. περίπου, δηλ. 21 ρωμαϊκά μίλια όπως σημειώνεται στον πίνακα, αλλά διπλάσια (δηλ. περίπου 60 χλμ. — αν δεν υπολογίσει κανείς τις στροφές της Ζίχνης, που θα τις απέφευγε ο αρχαίος δρόμος). Κατά τη γνώμη μας, ο αντιγραφέας του Πευτιγγεριανού πίνακα παρέλειψε το λατινικό σύμβολο X (= δέκα) στην απόσταση του σταθμού τόσο από τη Sarxa όσο κι από τον Daravescos. Πραγματικά, προσθέτοντας και στις δυο περιπτώσεις το σύμβολο X (= δέκα μίλια) έχουμε ένα σύνολο από 41 ρωμαϊκά μίλια (= 60 χλμ. περίπου) για την απόσταση Δράμας - Σερρών, δηλ. έναν αριθμό που ανταποκρίνεται πλήρως στην πραγματικότητα.

Εξάλλου, για τον εντοπισμό της θέσης του σταθμού πολύ ενδεικτικό νομίζουμε ότι είναι το όνομα «Angites» που έχει άμεση σχέση με τον ομώνυμο ποταμό. Για να πάρει ο σταθμός το όνομα του ποταμού, είναι φανερό ότι θα βρισκόταν σε κάποιο σημείο όπου ο δρόμος περνούσε από τον ποταμό ή πλησίαζε πολύ σε αυτόν. Με βάση το συλλογισμό αυτό και έχοντας υπόψη τις διορθώσεις που προτείναμε πιο πάνω στις αποστάσει του σταθμού, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι αυτός θα βρισκόταν κοντά στο Σ.Σ. Αγγίστας (Σερρών).

Ισχυρές ενδείξεις για την εδώ τοποθέτηση του σταθμού προσφέρουν επίσης η τοπωνυμιολογία και η αρχαιολογική και τοπογραφική έρευνα της περιοχής. Συγκεκριμένα η κατεύθυνση της μεγάλης ρωμαϊκής τοξωτής γέφυρας που σώζεται μέχρι σήμερα κοντά στο Σ.Σ. Αγγίστας (βλ. εικ. 1) δείχνει ότι από το σημείο αυτό ξεκινούσε κάποιο παρακλάδι του δρόμου Φιλίππων - Ηράκλειας που οδηγούσε — πιθανώς μέσω Δραβήσκου και Μυρκίνου— στην Αμφίπολη[11], καθώς και κάποιο άλλο παρακλάδι που οδηγούσε στην Κρηνίδα και πιο κάτω συνδεόταν με την κύρια αρτηρία της Εγνατίας οδού. Η γέφυρα λοιπόν αυτή δείχνει ότι βρισκόμαστε σ' ένα σημείο όπου υπήρχε ένα πραγματικό σταυροδρόμι αρχαίων δρόμων, δηλ. σ' ένα σημείο πολύ κατάλληλο για σταθμό. Εξάλλου έχουμε τη γνώμη ότι το

10. Βλ. πιο πάνω σημ. 2.

11. Λιθόστρωτα τμήματα του δρόμου αυτού έχουμε εντοπίσει στην τοποθεσία «Φραγκάλα» - περίπου 2 χλμ. νότια από το σημ. χωριό Δραβήσκος - δηλ. κοντά στη θέση της αρχαίας Δραβήσκου. Ο δρόμος αυτός, που χρησιμοποιήθηκε παλιότερα από τους Σιριοπαίονες και τον Αιμίλιο Παύλο (βλ. Δ. Σαμσάρη, Το οδικό δίκτυο, 129-130), έμπαινε στην Αμφίπολη πιθανώς από τις «Θρακικές πύλες» που αναφέρει ο Θουκυδίδης (V, 10, 3) και που τα ερείπιά τους αποκαλύφτηκαν κατά τις ανασκαφές του 1972.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Εικ. 1. Μερική άποψη της ρωμαϊκής τοξωτής γέφυρας κοντά στο Σ.Σ. Αγγίστας (Σερρών).

όνομα του σημ. χωριού Αγγίστα (ή Αντζίστα, όπως αναφέρεται σε έγγραφα της Μονής Χελανδαρίου)[12] διέσωσε κάποιο αρχαίο τοπωνύμιο Αγγίτης[13]. Το όνομα αυτό θα είχε πιθανώς το αρχαίο πόλισμα που εντοπίστηκε στο λόφο «Παλιοκώστρα»— περίπου 1 χλμ. ανατολικά του Σ.Σ. Αγγίστας[14]. Από τα όστρακα αγγείων αποδείχνεται ότι ο οικισμός αυτός παρουσιάζει συνεχή ζωή από την ελληνιστική τουλάχιστον εποχή ως το τέλος της βυζαντινής. Όπως δείχνει μάλιστα η γύρω λοφώδης και άγονη περιοχή, το πόλισμα δεν θα είχε άλλο λόγο ύπαρξης παρά μόνο τη σπουδαία γεωσυγκοινωνιακή θέση του. Επιπλέον η θέση του οικισμού δικαιολογεί κάλλιστα το όνομά του, γιατί βρίσκεται μέσα σ' ένα υδάτινο τόξο που σχηματίζει ο Αγγίτης ποταμός στο σημείο εκείνο[15]. Επομένως ο σταθμός

12. L. Petit - B. Korablev, Actes de l'Athos V: Actes de Chilandar, *Βυζαντινά Χρονικά*, 17 (1911) 53, 12 - 118, 76. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικαί Εφημερίδες*, Αθήναι 1936, 48.

13. Αγγίτ-ιστα (=σλαβ. κατάληξη) > Αγγίστα > Αντζίστα — Σχετικά με το τοπωνύμιο Αγγίστα βλ. και G. Schramm, *Erober und Eingelassene. Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr.*, Stuttgart 1981, 195-196.

14. Δ. Σαμσάρη, *Ιστορική γεωγραφία*, 182.

15. Πρβ. π.χ. την περίπτωση της Αμφίπολης που το όνομά της σχετίζεται με τη θέση της μέσα στο υδάτινο τόξο που σχηματίζει ο Στρυμόνας· Θουκυδ. IV, 102: «... ἣν Ἀμφίπολιν Ἄγνων ὠνόμασεν, ὅτι ἐπ' ἀμφότερα περιρρέοντος τοῦ Στρυμόνος....». Στεφ. Βυζ. στη λ. «Ἀμφίπολιν δέ διά τήν περίρροιαν τοῦ Στρυμόνος».

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

«Angites» θα βρισκόταν πολύ κοντά στο πόλισμα αυτό και γι' αυτό έφερε και τ' όνομά του.

Το πόλισμα Αδριανούπουλη

Ερχόμαστε τώρα στο δεύτερο τοπογραφικό πρόβλημα, που αφορά την ταύτιση της θέσης ενός αρχαίου πολίσματος που το όνομα των κατοίκων του μνημονεύεται για πρώτη φορά σε επιγραφή των Φιλίππων (των αρχών του 3ου μ.Χ. αιώνα). Πρόκειται για το πόλισμα Α δ ρ ι α ν ο ύ π ο λ η[16], που οι κάτοικοί του, οι Αδριανοπολίται, μνημονεύονται σε ανάθηματική επιγραφή που έστησαν αυτοί στους Φιλίππους, μαζί με τους κατοίκους τεσσάρων άλλων πόλεων, προς τιμή του αυτοκράτορα Σεπτίμιου Σεβήρου, του γιου του Καρακάλλα και της Ιουλίας Δόμνας[17]. Σύμφωνα με την επιγραφή, η Αδριανούπολη μαζί με τέσσερες άλλες πόλεις (τη Σκίμβερτο, τη Γάζωρο και πιθανώς τη Σίρα και τη Βέργη) αποτελούσαν ένα «κοινό» που στην επιγραφή ονομάζεται «Πεντάπολη». Η «Πεντάπολη» πιθανώς ήταν μια αρχαία πολιτικοθρησκευτική ένωση πέντε θρακικών πόλεων, που στα αυτοκρατορικά όμως χρόνια κατάντησε μια απλή λατρευτική ένωση, όπως και τα άλλα «κοινά» της Μακεδονίας, που κύριο έργο της θα ήταν η τέλεση της αυτοκρατορολατρείας[18].

Όπως σωστά παρατήρησε ο εκδότης της επιγραφής, η Α δ ρ ι α ν ο ύ π ο λ η, που αναφέρεται στην επιγραφή των Φιλίππων ως μέλος ενός τοπικού κοινού, δεν μπορεί να είναι η γνωστή πόλη της Ανατολικής Θράκης, αλλά κάποια ομώνυμη πόλη ή κώμη της Ανατολικής Μακεδονίας, που θα είχε ιδρυθεί από τον Αδριανό ή απλώς θα είχε μετονομαστεί σε Αδριανούπολη προς τιμή του αυτοκράτορα αυτού[19]. Ο εκδότης μάλιστα της επιγραφής, βασιζόμενος προφανώς στο γεγονός ότι οι άλλες τέσσερες πόλεις της «Πεντάπολης» βρίσκονταν στην κοιλάδα του Στρυμόνα, υποθέτει ότι και η Αδριανούπολη θα πρέπει να αναζητηθεί στην περιοχή του Στρυμόνα και του Παγγαίου.

Δυστυχώς, στο μισό περίπου αιώνα που πέρασε από την έκδοση της επιγραφής, η έρευνα δεν κατόρθωσε να προσθέσει κανένα απολύτως καινούργιο τοπογραφικό στοιχείο σχετικά με την προβληματική αυτή Αδριανούπολη. Ήταν μια πραγματική ειρωνεία της τύχης το να μάθουμε από επιγραφή το όνομα ενός οικισμού, χωρίς να γνωρίζουμε τη θέση του. Και λέμε ειρωνεία, γιατί στην ιστορική τοπογραφία συνήθως συμβαίνει το αντίθετο· δηλ. ανακαλύπτουμε τις θέσεις δεκάδων οικισμών χωρίς όμως να

16. H. F. Papazoglou, *Makedonski gradovi*, 269, σημ. 26, υποθέτει ότι η *Αδριανούπολη* ενδέχεται να είναι η ίδια με την πόλη *Αδριάνιον* που μνημονεύει ο Προκόπιος *(Περί κτισμ.*, IV, 119, 2).

17. Βλ. J. Roger, L'enceinte basse de Philippes, *BCH* 62 (1938) 37-41.

18. Περισσότερα για την «Πεντάπολη» βλ. στης F. Papazoglou, Notes d' épigraphie et de topographie macédoniennes, *BCH* 87 (1963) 532-535.

19. Βλ. J. Roger, *ό.π.*, 40.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ξέρουμε τα ονόματά τους. Το πρόβλημα λοιπόν της Αδριανούπολης είχε ένα ξεχωριστό ενδιαφέρον. Γι' αυτό με απασχολούσε προσωπικά αρκετά χρόνια. Μόνο τον τελευταίο όμως καιρό νομίζω ότι βρήκα τη λύση του βασιζόμενος σε δεδομένα της τοπωνυμιολογίας. Συγκεκριμένα, λαμβάνοντας υπόψη ότι οι Τούρκοι με την κατάκτηση της Ελλάδας διατήρησαν το μεγαλύτερο μέρος των τοπωνυμίων λίγο μόνο παραφθαρμένα, στράφηκα στη μελέτη των τουρκικών τοπωνυμίων της περιοχής των Φιλίππων. Έτσι παρατήρησα ότι επί τουρκοκρατίας υπήρχε κοντά στους Φιλίππους ένα χωριό που ονομαζόταν «Ε ν τ ι ρ ν ε τ ζ ί κ»· είναι το σημερινό χωριό Αδριανή του νομού Δράμας. Οι Τούρκοι, όπως είναι γνωστό, «Εντιρνέ» ονόμαζαν τη γνωστή Αδριανούπολη της Ανατολικής Θράκης και «Εντιρνετζίκ», δηλ. μικρή Αδριανούπολη, έλεγαν το εδώ πόλισμα προς διάκριση από την πρώτη Αδριανούπολη· όπως «Φιλιππετζίκ» ονόμασαν τους Φιλίππους προς διάκριση από τη Φιλιππούπολη του Έβρου. Αυτό σημαίνει ότι η Αδριανούπολη της περιοχής των Φιλίππων διατηρούσε ακόμη το όνομά της ως την εποχή της τουρκικής κατάκτησης, γι' αυτό και ονομάστηκε «Εντιρνετζίκ» από τους Τούρκους.

Μετά τις γλωσσολογικές αυτές συσχετίσεις απέμενε η αρχαιολογική τεκμηρίωση. Πραγματικά, ύστερα από επιτόπια τοπογραφική έρευνα στην περιοχή του σημερινού χωριού Αδριανή (Δράμας) βρήκαμε τις απαραίτητες αποδείξεις που ενίσχυσαν την υπόθεσή μας. Συγκεκριμένα σε απόσταση μόλις 200 μ. ΝΔ από την Αδριανή, στην κορυφή ενός τραπεζοειδούς λόφου, που από τους χωρικούς λέγεται «Κολύμπες», ανακαλύψαμε τη θέση ενός αρχαίου οικισμού. Τα όστρακα αγγείων που βρήκαμε εκεί δείχνουν ότι η θέση αυτή κατοικήθηκε κατά το πρώτο μισό της 1ης π.Χ. χιλιετίας, καθώς και κατά τη ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο. Την ακμή του οικισμού κατά τη ρωμαϊκή και βυζαντινή εποχή επιβεβαιώνουν επίσης, εκτός από τα όστρακα, οι τάφοι και τα νομίσματα αυτών των εποχών που βρέθηκαν κοντά στο λόφο. Από τη μεγάλη έκταση (περίπου 500 στρέμματα) που έχει η επίπεδη κορυφή του λόφου, στην οποία βρίσκει κανείς όστρακα αγγείων, προκύπτει το συμπέρασμα ότι πρόκειται για τη θέση μιας μικρής πόλης· κι αυτή δεν θα ήταν άλλη από την Αδριανούπολη που μνημονεύεται στην επιγραφή των Φιλίππων. Το μέγεθος του εδώ οικισμού δικαιολογεί κάλλιστα τον τίτλο της «πόλης» που δηλώνει το δεύτερο συνθετικό του ονόματός της.

Με την ταύτιση όμως της θέσης της Αδριανούπολης συνδέεται και το πρόβλημα της ίδρυσης και ονομασίας της. Το γεγονός ότι στο λόφο «Κολύμπες» βρίσκει κανείς όστρακα από αγγεία ντόπιας κεραμικής δείχνει ότι πρόκειται για ένα θρακικό οικισμό που είχε ιδρυθεί κατά την πρώιμη αρχαιότητα. Η μη ανεύρεση οστράκων από ελληνικά (κλασικά και ελληνιστικά) αγγεία εισαγωγής δείχνει ότι η ζωή στον οικισμό σταματά κατά την εποχή αυτή και ξαναρχίζει πια κατά τη ρωμαϊκή εποχή για να συνεχιστεί στα νεότερα χρόνια πλάι στο λόφο. Έτσι, είναι πολύ πιθανό ότι ο εγκαταλειμμένος θρακικός οικισμός επανιδρύθηκε ή στην εποχή του

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Αδριανού ή ακόμη από την εποχή της ίδρυσης της ρωμαϊκής αποικίας των Φιλίππων. Στη δεύτερη περίπτωση είναι φανερό ότι, στην εποχή του Αδριανού και στα πλαίσια της πολιτικής του για την αστικοποίηση των επαρχιών[20], επαυξήθηκε σημαντικά ο πληθυσμός του οικισμού και έφτασε την οικιστική βαθμίδα της «πόλης»· γι' αυτό και ονομάστηκε προς τιμή του αυτοκράτορα αυτού Αδριανούπολη.

Η ίδρυση μιας πόλης στην περιοχή αυτή από τον Αδριανό δεν είναι τυχαία. Γιατί και κατά την πρώιμη αρχαιότητα υπήρχε πολύ κοντά στην Αδριανούπολη μια θρακική πόλη. Τη θέση της την έχουμε εντοπίσει σε απόσταση μόλις 1,5 χλμ. ΒΑ της Αδριανούπολης και συγκεκριμένα στην περιοχή ανάμεσα στη σιδηροδρομική γραμμή Δράμας - Αλεξανδρούπολης και στα νότια ριζά του λόφου «Αϊ-Γιάννης», που αποτελεί ένα από τα τελευταία ΝΑ προβούνια του Φαλακρού όρους. Στην περιοχή αυτή και σε μια έκταση 500 περίπου στρεμμάτων βρίσκει κανείς άφθονα χοντρά κεραμίδια από χτίσματα, όστρακα από χοντρά θρακικά αγγεία, καθώς και πολλά θεμέλια από χτίσματα, που χρονολογούνται στην ίδια εποχή με τα παρόμοια που βρέθηκαν στο λόφο «Κολύμπες». Επίσης στον «Αϊ- Γιάννη», που υψώνεται ακριβώς πάνω από την περιοχή αυτή, έχουν εντοπιστεί τα ερείπια ενός αρχαίου κάστρου, που θα λειτουργούσε σαν ακρόπολη της θρακικής αυτής πόλης που ήταν χτισμένη στον κάμπο. Τα πολυάριθμα χοντρά κεραμίδια, τα όστρακα αγγείων και τα κομμάτια από μεγάλα πιθάρια που βρέθηκαν στην ακρόπολη, είναι σύγχρονα με εκείνα που βρίσκει κανείς στη θέση της πόλης.

Η ακρόπολη είναι χτισμένη με πέτρα του ίδιου του βουνού χωρίς συνδετική ύλη (ξηρολιθιά). Σε αρκετά σημεία μάλιστα χρησιμοποιήθηκαν ογκόλιθοι τεράστιων διαστάσεων που θυμίζουν κυκλώπεια τείχη. Σώζεται σήμερα όλος ο περίβολος του τείχους που περιβάλλει σαν στεφάνι την κορυφή του λόφου. Το τείχος έχει πάχος 2 μ. και στην ανατολική πλευρά σώζεται μέχρι ύψους 3 μ. (βλ. εικ. 2.). Μέσα στον περίβολό του σώζονται τα θεμέλια από πολυάριθμα ομοιόμορφα μικρά διαμερίσματα (διαστάσεων 2,5×2,5 μ.) που ήταν οι κοιτώνες των στρατιωτών της φρουράς. Γενικά η ακρόπολη είναι χτισμένη σε πολύ στρατηγική θέση. Από αυτή ασκούσε κανείς έλεγχο σε όλο σχεδόν τον κάμπο των Φιλίππων· κυρίως όμως ήλεγχε ένα σπουδαίο αρχαίο δρόμο που από τους Φιλίππους οδηγούσε στη Θράκη μέσω των στενών της Πλατανιάς. Είναι ο δρόμος που στα μακεδονικά ή ρωμαϊκά χρόνια λιθοστρώθηκε και του οποίου σώζονται και σήμερα ακόμη ορισμένα τμήματά του.

Από τα παραπάνω προκύπτει το συμπέρασμα ότι, κατά την πρώιμη αρχαιότητα υπήρχε εδώ μια σημαντική θρακική πόλη με ισχυρή ακρόπολη που για άγνωστη όμως αιτία εγκαταλείφτηκε ήδη πριν από τον 5ο π.Χ.

20. Βλ. Δ. Σαμσάρη, *Ο εξελληνισμός της Θράκης κατά την Ελληνική και Ρωμαϊκή Αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 1980, 90-91.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Εικ. 2. Τμήμα από το ανατολικό τείχος της θρακικής ακρόπολης κοντά στην Αδριανή (Δράμας).

αιώνα. Περίπου 1,5 χλμ. ΝΑ, στο λόφο «Κολύμπες», υπήρχε κάποιο προάστιο ή κώμη της πόλης αυτής, που κι αυτή εγκαταλείφτηκε την ίδια εποχή. Κατά την ρωμαϊκή εποχή, στη θέση της θρακικής αυτής κώμης—προάστιου ιδρύεται ένας άλλος οικισμός που στην εποχή του Αδριανού έχει πια το μέγεθος μιας μικρής πόλης και ονομάζεται «Αδριανούπολη». Είναι μάλιστα πολύ πιθανό ότι, την πλειοψηφία του πληθυσμού της θα την αποτελούσαν οι Θράκες της εγκαταλειμμένης διπλανής θρακικής πόλης, που θα είχαν στο μεταξύ καταφύγει σε γειτονικούς οικισμούς. Επίσης, ανάμεσα στον πληθυσμό της θα πρέπει να υπολογίσουμε και αρκετούς Ρωμαίους αποίκους, αφού η Αδριανούπολη ανήκε στην επικράτεια της ρωμαϊκής αποικίας των Φιλίππων[21].

21. Εξάλλου εγκαταστάσεις Ρωμαίων αποίκων μαρτυρούνται επιγραφικά στον αρχαίο οικισμό του σημ. χωριού Πλατανιά που βρισκόταν 10 χλμ. περίπου ανατολικότερα της Αδριανούπολης, βλ. P. Collart, *Philippes, ville de Macédoine depuis ses origines jusqu' à l' époque romaine*, Paris 1937, 279-282.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

44

ΣΥΝΟΡΙΑΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΑΙ ΚΑΙ ΤΙΜΗΣΙΣ (CENSUS) ΕΙΣ ΤΗΝ ΡΩΜΑΪΚΗΝ ΕΠΑΡΧΙΑΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ

Θεοδώρου Χ. Σαρικάκη

Ὁ αὐθαίρετος τρόπος καθορισμοῦ τῶν ἐπαρχιακῶν φόρων κατά τούς χρόνους τῆς Δημοκρατίας ὑπεχρέωσε τόν Ἰούλιον Καίσαρα καί ἐν συνεχεία τόν Αὔγουστον νά λάβουν σειράν μέτρων, ὥστε νά κατανεμηθοῦν κατά δίκαιον τρόπον τά φορολογικά βάρη μεταξύ τῶν ἐπαρχιωτῶν.

Διά νά καταστῇ ὅμως τοῦτο δυνατόν, ἔπρεπε προηγουμένως νά συνταχθῇ τό κτηματολόγιον (cadastres, forma) τῶν ἐπαρχιῶν καί νά γίνῃ ἡ ἀπογραφή (census, τίμησις, κῆνσος) τοῦ πληθυσμοῦ των.

Καί ὅσον ἀφορᾷ μέν εἰς τήν σύνταξιν τοῦ κτηματολογίου, γνωρίζομεν ὅτι ἤρχισεν ἐπί Ἰουλίου Καίσαρος[1] καί συνεχίσθη ἀργότερον ἐπί Αὐγούστου, ὁπότε ἐκ τῶν συγκεντρωθέντων στατιστικῶν στοιχείων κατηρτίσθη ὑπό τοῦ Ἀγρίππα[2] ὁ χάρτης τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους καί ἐξεδόθησαν ὑπό μορφήν βιβλίου ἡ Chorographia καί τό Breviarium Imperii[3], τά ὁποῖα ἐπέτρεπον εἰς τήν κεντρικήν διοίκησιν τῆς Ρώμης νά γνωρίζῃ ἐπακριβῶς τάς οἰκονομικάς δυνατότητας τῶν ἐπαρχιῶν της καί νά ἐπιβάλλῃ τούς ἀναλογοῦντας φόρους.

Ὅσον ἀφορᾷ ὅμως εἰς τήν τίμησιν, τά στατιστικά στοιχεῖα τῶν πρώτων αὐτοκρατορικῶν χρόνων εἶναι τοσοῦτον ἐλλιπῆ, ὥστε δι' ὡρισμένας μόνον ἐπαρχίας, ὅπως τάς τρεῖς Γαλατίας, τήν Κυρήνην καί τήν Ἰουδαίαν[4], ἔχομεν ἀσφαλεῖς πληροφορίας περί ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ των, ὄχι ὅμως καί δι' ὅλας τάς ἐπαρχίας τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους[5].

1. A. Riese, *Geographi Latini Minores*, Heilbronn 1878, σ. XXI: Julio Caesare et Marco Antonino (sic) omnis orbis peragratus est per sapientissimos et electos viros quattuor, Nicodemo orientis, Didymo occidentalis, Theudoto septentrionalis, Polyclito meridiani. Τό χωρίον ἀποδίδεται εἰς τόν γεωγράφον τοῦ Ε' μ.Χ. αἰ. Julius Honorius, πβλ. W. Arnold, *The Roman System of Provincial Administration*, Oxford 1906, σ. 102, σημ. 3.

2. Plinius, N.H. III, 17.

3. Suetonius, Augustus 101, πβλ. Tacitus, Annales I, 11. Δίων Κάσσιος LIII, 30. A. Bouché-Leclercq, *Manuel des institutions romaines*, Paris 1886, σσ. 236-237.

4. G. Stevenson, *Roman Provincial Administration*, Oxford 1949, σσ. 149-150.

5. Ἄν καί εἰς τό Monumentum Ancyranum (§ 12) ἀναφέρεται ὅτι διενηργήθησαν τιμήσεις κατά τά ἔτη 28 καί 8 π.Χ., ὡς καί κατά τό ἔτος 14 μ.Χ., εἶναι ἀμφίβολον ἄν ἐπεξετάθησαν αὐταί εἰς ὁλόκληρον τό Ρωμαϊκόν κράτος, πβλ. Arnold, *ἔ.ἀ.*, σ. 103, σημ. 5. Πιθανώτερον ἄλλωστε εἶναι ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα περί τιμήσεων τῶν Ρωμαίων μόνον πολιτῶν.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Ὅπως εἶναι φυσικόν, ἡ τίμησις ἦτο εὐκολώτερον νά διενεργηθῇ εἰς τάς συγκλητικάς ἐπαρχίας, ὅπου ὁ ἀστικός βίος ἦτο περισσότερον προηγμένος, ἐνῷ εἰς τάς παραμεθορίους αὐτοκρατορικάς ἐπαρχίας παρουσίαζεν αὕτη πολύ μεγαλυτέρας δυσκολίας, ἐπειδή ὑπῆρχον εἰς αὐτάς ἐλάχιστα μόνον πόλεις, τό δέ πολιτιστικόν των ἐπίπεδον ἦτο πολύ χαμηλόν[6].

Ἡ Μακεδονία, ἄν καί ἦτο συγκλητική ἐπαρχία καί μία τῶν ἀρχαιοτέρων τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, ἐν τούτοις μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ δέν περιλαμβάνεται μεταξύ τῶν ἐπαρχιῶν ἐκείνων, εἰς τάς ὁποίας ἔγινεν ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ των. Ἀλλά κατά τά πρῶτα ἔτη τοῦ αὐτοκράτορος τούτου, δηλαδή κατά τά ἔτη 118-120, μαρτυρεῖται ἡ ἀποστολή εἰς αὐτήν τοῦ D. Terentius Gentianus, πρεσβευτοῦ τοῦ Αὐγούστου καί ἀντιστρατήγου (legatus Augusti pro praetore), ὁ ὁποῖος καί συνέταξε κατά ὑποδειγματικόν τρόπον τόν κῆνσον τῆς Μακεδονίας[7], ἐφ' ὅσον σχετικαί διατάξεις του παρέμειναν ἐν ἰσχύϊ εἰς αὐτήν 73 ὅλα ἔτη μετά τήν ἀποχώρησίν του[8].

Ἐπιγραφικαί ἐπίσης μαρτυρίαι ἀναφέρουν μίαν ἀκόμη τίμησιν τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας γενομένην κατά τά τέλη τοῦ Β΄ ἤ τάς ἀρχάς τοῦ Γ΄ μ.Χ. αἰῶνος ὑπό τοῦ ἐπιτρόπου τοῦ Αὐγούστου (procurator Augusti) L. Egnatuleius Sabinus[9].

Στερούμεθα δυστυχῶς στατιστικῶν στοιχείων περί τῶν γενομένων εἰς τήν Μακεδονίαν τιμήσεων, γνωρίζομεν δέ μόνον ὅτι ἀμφότεροι ἀναφέρονται ὡς censitores εἰς τάς ἐπιγραφάς, ἀλλ' ὁ μέν D. Terentius Gentianus προήρχετο ἐκ τῆς συγκλητικῆς, ὁ δέ L. Egnatuleius Sabinus ἐκ τῆς ἱππικῆς τάξεως.

Οἱ censitores, ὡς γνωστόν, ἦσαν εἰδικοί ὑπάλληλοι τῆς Ρωμαϊκῆς διοικήσεως, οἱ ὁποῖοι εἶχον τήν εὐθύνην καταρτίσεως τοῦ ἐπαρχιακοῦ κήνσου καί διωρίζοντο ὑπό τοῦ ἰδίου τοῦ αὐτοκράτορος, εἷς ἀνά ἑκάστην ἐπαρχίαν. Προήρχοντο ἀρχικῶς ἐκ τῆς συγκλητικῆς τάξεως, ἀπό τά τέλη δμως τοῦ Β΄ μ.Χ. αἰῶνος ἤρχισαν ἀποστελλόμενοι censitores καί ἐκ τῆς ἱππικῆς τάξεως, ὁπότε καί ἔφερον τόν τίτλον τοῦ ἐπιτρόπου τοῦ Αὐγούστου[10].

Ὁ καθορισμός τῶν συνόρων μεταξύ γειτονικῶν κοινοτήτων ἦτο ἡ ἀπαραίτητος προϋπόθεσις διά τήν κατάρτισιν τῆς τιμήσεως, τῆς ὁποίας ἀπετέλει τό προπαρασκευαστικόν στάδιον. Διά νά καταστῇ ὅμως τοῦτο δυνατόν, ἔπρεπε νά ἐπιλυθοῦν προηγουμένως αἱ συνοριακαί διαφοραί αἱ ἀναφυόμεναι μεταξύ τῶν διαφόρων πόλεων ἤ κωμῶν τῆς ἐπαρχίας.

6. Arnold, *ἔ.ἀ.*, σ. 104.

7. CIL III, 1463 = Dessau, 1046: [D. Te]rentio Gentiano - - - cens(itori) provinc(iae) Mace[d(oniae)].....

8. A. Woodward, *JHS* 33, 1913, σ. 338, στ. 17: - - - κατά τήν Γεντιανοῦ διάτα(ξ)ιν- - -.

9. CIL VIII, 10500 = Dessau, 1409: L. Egnatuleio, P. f(ilio), Gal(eria) Sabino - - -proc(uratori) Aug(usti) ad census accipiendos Macedoniae - - -.

10. Arnold, *ἔ.ἀ.*, σ. 105. Περί τῶν censitores καί τοῦ census γενικώτερον, ἴδε Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, Leipzig 1888, II³, σσ. 1091-1095.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Τήν ἐπίλυσιν τῶν συνοριακῶν τούτων διαφορῶν ἀνελάμβανον συνήθως οἱ iudices (κριταί), τούς ὁποίους ἐπέλεγον οἱ διοικηταί τῶν ἐπαρχιῶν μεταξύ τῶν ὑφισταμένων των[11] ἤ ὥριζον οἱ ἴδιοι οἱ αὐτοκράτορες. Μερικές φορές ὅμως αἱ διαφοραί ἐπελύοντο αὐτοπροσώπως ὑπό τῶν διοικητῶν, χωρίς τήν μεσολάβησιν τῶν iudices, ἤ ἀκόμη καί ἀπ' εὐθείας ὑπό τῶν ἐνδιαφερομένων κοινοτήτων[12].

Ἐξ ἐπιγραφικῶν κυρίως πηγῶν εἶναι γνωσταί αἱ ἑξῆς περιπτώσεις ἐπιλύσεως συνοριακῶν διαφορῶν εἰς τήν ἐπαρχίαν Μακεδονίαν. Κατά τό ἔτος 102 μ.Χ. ὁ Verginius Publianus, ὁ ὁποῖος ὡρίσθη κριτής ὑπό τοῦ αὐτοκράτορος Τραϊανοῦ (iudex datus ab imperatore Traiano), διηυθέτησε τάς μεταξύ Ἐλιμιωτῶν καί Δολιχηνῶν, κατοίκων δηλαδή τῆς Περραιβικῆς πόλεως Δολίχης, συνοριακάς διαφοράς. Ἀναφέρεται μάλιστα εἰς τήν ἐπιγραφήν[13] ὅτι διά τήν ἐπίλυσιν τῶν διαφορῶν των ὁ κριτής ἐπανέφερεν εἰς ἰσχύν παλαιάς διατάξεις τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Ἀμύντα (ἴσως τοῦ Γ΄, περί τά ἔτη 393-370).

Ὀλίγῳ ἀργότερον (114 μ.Χ.) παρομοίας διαφοράς μεταξύ - - - αίων καί Δεβ... αίων, πόλεων ἤ φυλῶν τῆς Ἄνω Μακεδονίας, διηυθέτησεν ὁ πρεσβευτής τῆς ἐπαρχίας Γ. Τ[υ]ρ[ρά]νιος Πρεῖσκος «δοθείς κρ[ι]τής ὑπό Κ(οΐντου) Ἀνν[ίου] Μαξίμου», ἀνθυπάτου τῆς Μακεδονίας[14]. Ὅπως παρετηρήσαμεν, αἱ συνοριακαί διαφοραί ἠδύναντο νά ἐπιλυθοῦν ὑπό τοῦ ἰδίου τοῦ διοικητοῦ τῆς ἐπαρχίας, ὅπως πράγματι συνέβη εἰς τήν περίπτωσιν τοῦ L. Antonius, ἀνθυπάτου τῆς Μακεδονίας ἐπί Νέρωνος ἤ Βεσπασιανοῦ, ὁ ὁποῖος διηυθέτησε τάς μεταξύ Θασίων καί Φιλιππησίων διαφοράς, αἱ ὁποῖαι ἐσχετίζοντο ἴσως πρός τήν Θασιακήν Περαίαν[15].

Κατά τόν αὐτόν τρόπον ὁ Π(όπλιος) Κλαύδιος Ϙ[α]πίτων Αὐρηλιανός, ἀνθύπατος τῆς Μακεδονίας περί τά μέσα τοῦ Β΄ μ.Χ. αἰῶνος, ἀποκατέστησε τά ὅρια τῶν Βραγύλων, τῆς Τιβήρου (ἤ Τιβήρων) καί Κισσύνης (;), γειτονικῶν πόλεων τῆς Ἀμφαξίτιδος καί Κρηστωνίας, ὁροθετήσας περιοχήν ἀγορασθεῖσαν πρό πολλῶν αἰώνων ὑπό τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Φίλιππου (πιθανόν τοῦ Β΄ ἤ τοῦ Ε΄)[16].

Ὅπως προαναφέραμεν, αἱ συνοριακαί διαφοραί ἐπελύοντο ἐνίοτε ὑπό

11. Συνήθως τῶν πρεσβευτῶν (legati) τῶν συγκλητικῶν ἐπαρχιῶν, πβλ. Mommsen, *ἔ.ἀ.*, II³, σσ. 246-258.

12. Πβλ. L. Petersen, Zur Verwaltung der Provinz Makedonia unter Trajan und Hadrian, εἰς *Actes du Ier Congrès Intern. des Etudes Balkaniques*, τόμ. Β΄, Σόφια 1969, σσ. 158-160, ὅπου ἐξετάζονται τά συναφῆ πρός τούς κριτάς καί τάς συνοριακάς διαφοράς ζητήματα.

13. A. Wace - M. Thompson, *BSA* 17, 1910/11, σ. 194, πβλ. *Année Epigr.* 1913, ἀρ. 2 καί A. Rosenberg, *Hermes* 51, 1916, σσ. 499-500.

14. P. Mackay, *Hesperia* 34, 1965, σ. 249 = Petersen, *ἔ.ἀ.*, σ. 156, πβλ. L. Robert, *Bull Epigr.*, 1966, ἀρ. 239. Τό ὄνομα τοῦ πρεσβευτοῦ συνεπληρώθη ὑπό τοῦ Mackay (*ἔ.ἀ.*, σ. 250).

15. Chr. Dunant - J. Pouilloux, *Etudes Thasiennes*, τόμ. Ε΄, Paris 1958, σ. 82, ἀρ. 186, στ. 6-8.

16. Θ. Σαρικάκης, *Ρωμαῖοι Ἄρχοντες τῆς Ἐπαρχίας Μακεδονίας*, Μέρος Β΄, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 96.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

τῶν ἀμέσως ἐνδιαφερομένων μερῶν, χωρὶς τὴν μεσολάβησιν τῶν Ρωμαϊκῶν ἀρχῶν. Τοῦτο πράγματι συνέβη εἰς τὴν ἐπαρχίαν κατά τὸ ἔτος 102 μ.Χ., ὁπότε οἱ κάτοικοι τοῦ Μακεδονικοῦ Δίου καὶ τῆς Περραιβικῆς Ὁλοσσόνος, τῆς σημερινῆς Ἐλασσόνος, συνεφώνησαν (πβλ. τάς λ. τῆς ἐπιγραφῆς ex conventione ipsorum) νά ἐπιλύσουν οἱ ἴδιοι τάς ὑφισταμένας μεταξύ των συνοριακάς διαφοράς[17].

Ἐκ τῶν πηγῶν, τάς ὁποίας παρεθέσαμεν, συνάγομεν:
1) ὅτι ἡ τίμησις εἰς τὴν ἐπαρχίαν Μακεδονίαν φαίνεται ὅτι ἤρχισε νά διενεργῆται σχετικῶς ἀργά, ἐφ' ὅσον αἱ ἀρχαιότεραι μαρτυρίαι μας προέρχονται ἐκ τῶν χρόνων τοῦ Ἀδριανοῦ,
2) ὅτι αἱ συνοριακαί διαφοραί ἐπελύοντο εἰς τὴν Μακεδονίαν κατά τόν γνωστόν καί ἐξ ἄλλων Ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν τρόπον,
3) ὅτι αἱ διαφοραί αὐταί ἦσαν σχετικῶς συχναί εἰς τάς πόλεις τῆς Μακεδονίας, ἐφ' ὅσον μόνον διά τά ἔτη 102-118 μ.Χ. εἶναι γνωσταί τέσσερις τοιαῦται περιπτώσεις καί
4) ὅτι αἱ πλεῖσται ἐξ αὐτῶν (συγκεκριμένως αἱ 4 ἐκ τῶν 6) ἐπελύθησαν ὀλίγῳ πρό τῆς ἀποστολῆς εἰς τὴν Μακεδονίαν τοῦ D. Terentius Gentianus, ὁ ὁποῖος κατά ὑποδειγματικόν τρόπον κατήρτισε τόν κῆνσον τῆς ἐπαρχίας, ἐπιληφθείς μάλιστα καί ὁ ἴδιος τῆς ὁροθετήσεως τῶν συνόρων μεταξύ τῶν Geneata[e] καί [A?]xini, φυλῶν ἄλλως ἀγνώστων τῆς Ἄνω Μακεδονίας, διά τοῦ ἑκατοντάρχου Cla[udia]nus Maxim[us][18].

Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν

17. CIL III, 591.
18. G. Kazarow, *BCH* 47, 1923, σ. 277, ἀρ. 1, πβλ. *Année Epigr.* 1924, ἀρ. 57.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

45

ΠΕΛΛΑ. ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΤΡΙΕΤΙΑΣ 1981-1983

Μαρία Σιγανίδου

Μετά το τέλος της τρίτης περιόδου των ανασκαφών που διεξάγονται στην Πέλλα με τα ειδικά κονδύλια, τα προβλήματα που είχαν τεθεί κατά τις παλιότερες ανασκαφές άρχισαν να βρίσκουν τη λύση τους. Έχουμε πλησιάσει σημαντικά τους στόχους μας που ήταν πρώτα η διερεύνηση του ρυμοτομικού της αρχαίας Πέλλας και δεύτερο η ερμηνεία των σημαντικών ερειπίων που είχαν έλθει στο φως πριν από 20 και πλέον χρόνια, στο λόφο που δεσπόζει πάνω στην αρχαία πόλη, τη λεγόμενη Ακρόπολη και ο συσχετισμός τους με την πόλη.

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματα, τόσο των παλιών ανασκαφών που είχαν αρχίσει το 1957, όσο και αυτών των τελευταίων ετών, με κύρια περίοδο εργασίας την τελευταία τριετία, αποκτούμε κάποια εικόνα της πρωτεύουσας της αρχαίας Μακεδονίας για την οποία οι αρχαίοι συγγραφείς ήταν άκρως φειδωλοί στις πληροφορίες τους. Τα ανασκαφικά πορίσματα γίνονται επομένως η κύρια πηγή πληροφοριών για την σημαντικότατη αυτή πόλη της αρχαιότητας που έπαιξε κυρίαρχο ρόλο στην ελληνική πολιτική ιστορία για 250 χρόνια. Σήμερα είναι αποδεκτό από τους ερευνητές ότι η πρωτεύουσα των Μακεδόνων μεταφέρθηκε από τις Αιγές στην Πέλλα γύρω στα 400 π.Χ. από το βασιλιά Αρχέλαο.

Από την περίοδο του Αρχέλαου έχουμε στην Πέλλα τα παλιότερα ευρήματα. Οι γραπτές μαρτυρίες όμως για την πόλη που ο Αρχέλαος έκανε πρωτεύουσα είναι ανύπαρκτες. Έτσι η ανεύρευση κατά τα τελευταία χρόνια τμήματος νεκροταφείου που ανάγεται στην περίοδο αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική. Οι τάφοι, λαξευτοί στο μαλακό βράχο, έδωσαν λίγα αλλά χαρακτηριστικά αντικείμενα. Το πλέον ενδιαφέρον όμως είναι η θέση που κατελάμβανε το νεκροταφείο αυτό. Η θέση του, πολύ κοντά στον επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο, βρίσκεται μέσα στα όρια της αρχαίας πόλης, όπως την ξέρουμε σήμερα στην τελική της μορφή. Αυτό σημαίνει ότι η πόλη την περίοδο του Αρχέλαου είχε πολύ μικρότερη έκταση, τουλάχιστον ως προς τα ανατολικά της όρια.

Η επέκταση της πόλης προς ανατολάς έγινε λίγο μετά τον Αρχέλαο, εφόσον παρατηρούμε οικοδόμηση σπιτιών στη θέση του νεκροταφείου. Τα τελικά όρια προς ανατολάς ήδη είχαν καθορισθεί την περίοδο του Φιλίππου

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

του Β΄. Αυτό διαπιστώνεται από την ανεύρεση νεκροταφείου που χρονολογικά ανήκει στο 2ο μισό του 4ου αιώνα σε απόσταση περίπου 700 μ. ανατολικότερα. Οι γραπτές μαρτυρίες για την ανάπτυξη της πόλης στα χρόνια του Φιλίππου Β΄ συμφωνούν απόλυτα με τα ανασκαφικά δεδομένα. Τα αρχαιότερα όμως οικοδομικά λείψανα που μέχρι σήμερα έχουν ανευρεθεί ανάγονται στα χρόνια των άμεσων διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου;

Ο κύριος αρχαιολογικός χώρος ανήκει στην περίοδο αυτή. Αποτελεί ίσως τμήμα της οικιστικής περιοχής, εφόσον η μορφή των κτιρίων των τετραγώνων 1 και 5 έχει την τυπική μορφή της αρχαίας κατοικίας. Οι κατοικίες αυτές έχουν περίστυλη αυλή στο κέντρο γύρω από την οποία αναπτύσσεται παρατακτικά το σπίτι. Το εμβαδόν των σπιτιών αυτών σε μερικές περιπτώσεις φθάνει τα 2.000 τ.μ.· έχουν πολυτελείς διακοσμήσεις δαπέδων με περίφημα ψηφιδωτά, πολύχρωμες διακοσμήσεις τοίχων, περίτεχνα αρχιτεκτονικά μέλη και γραπτές σίμες και γείσα. Τα εκτός του κυρίως χώρου σπίτια που αποκαλύφθηκαν ως σήμερα έχουν κατά κανόνα μικρότερες διαστάσεις. Ανήκουν και αυτά στον τύπο του σπιτιού με περιστύλιο, εκτός από λίγες εξαιρέσεις, όπου παρατηρούμε αυλή με παστάδα. Στις περιπτώσεις αυτές οι διαστάσεις των σπιτιών δεν ξεπερνούν τα 300 τετρ. μέτρα.

Το ρυμοτομικό σχέδιο της Πέλλας χαράχτηκε κατά το ιπποδάμειο σύστημα· πιθανόν οργανώθηκε στην περίοδο των διαδόχων που ήταν περίοδος οικονομικής ακμής, μετά την εισροή στα βασιλικά ταμεία του πλούτου της Ανατολής. Η αποκατάσταση του ρυμοτομικού σχεδίου της Πέλλας που παρακολουθούμε με σχετική βεβαιότητα σε μεγάλη έκταση είναι κυρίως συνδυασμός μελέτης δύο μεγάλων ανασκαφών σε τάφρο του Οργανισμού Υδρεύσεως Θεσσαλονίκης και στον δρόμο που οδηγεί στο χωριό με τα δεδομένα των παλιών ανασκαφών που μας δίνουν συγκεκριμένες διαστάσεις τόσο των οικοδομικών τετραγώνων, όσο και των μεταξύ των δρόμων. Διαπιστώθηκε ότι έχουμε 24 τουλάχιστον οικοδομικά τετράγωνα στον άξονα από Α προς Δ με σταθερό πλάτος 47 μ. που χωρίζονται από δρόμους πλάτους 6,20 μ. Το από βορρά προς νότο μήκος των τετραγώνων που ακολουθεί και τον κύριο προσανατολισμό της πόλης που στρέφεται προς νότο ποικίλλει. Έχει όμως μια ρυθμική εναλλαγή. Παρατηρούμε 2 οικοδομικά τετράγωνα των 125 μ., των 112, άλλα 2 των 125.

Η εμπορική αγορά της Πέλλας που ήλθε στο φως τα τελευταία χρόνια εντάσσεται απόλυτα μέσα στο γενικό πλάνο. Καταλαμβάνει το κέντρο περίπου της αρχαίας πόλης καί αναπτύσσεται σε πλάτος 5 οικοδομικών τετραγώνων και σε μήκος 2. Επειδή το σχήμα της αγοράς δεν είναι απόλυτα τετράγωνο και δεν αντιστοιχεί ακριβώς στο ύψος των 2 τετραγώνων, δημιουργήθηκαν 5 μικρά οικοδομικά τετράγωνα για να καλυφθεί ο ως τα μέχρι επόμενα τετράγωνα κενός χώρος. Έχουμε έτσι ένα ρυμοτομικό οργανωμένο με ρυθμό και αρμονία έργο ενός αγνώστου σε μας μεγαλοφυούς

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

πολεοδόμου. Είναι γεγονός ότι το ρυμοτομικό χαράχτηκε μεν εξαρχής για όλη την έκταση της πόλης, δεν ολοκληρώθηκε όμως σε μια μόνο περίοδο. Η αγορά ανήκει χρονολογικά πιθανόν στην περίοδο του Φιλίππου του Ε΄.

Η συστηματική ανασκαφή σε συνδυασμό με δοκιμαστικές τομές μας αποκάλυψε ολόκληρο το πλάνο της αγοράς αυτής που αποτελεί ενιαίο συγκρότημα και έχει εξωτερικές διαστάσεις 250 × 230 μ. Αποτελείται από τετράγωνη τετράπλευρη πλατεία 200 × 180 μ. που περιβάλλεται από δωρική κιονοστοιχία. Πίσω από την στοά υπάρχουν διπλά δωμάτια, στον τύπο προθαλάμου-θαλάμου, διαστάσεων 5 × 5 και 5 × 7 μ., ενώ μια τρίτη σειρά δωματίων έχει διέξοδο προς τις οδούς που περιβάλλουν την αγορά. Μέσα στην πλατεία της αγοράς αποκαλύφθηκαν λίγα μέχρι στιγμής βάθρα για την ίδρυση μνημείων και αδριάντων. Το σύστημα ύδρευσης και αποχέτευσης της αγοράς είναι άριστα οργανωμένο, όπως άλλωστε παρατηρούμε και στην υπόλοιπη πόλη.

Η ανατολική στοά της αγοράς, όπως και η αντίστοιχή της δυτική, διασχίζονται από ανατολάς προς δυσμάς από μεγάλη λεωφόρο πλάτους 15 μ. Η λεωφόρος αυτή που είναι η μεγαλύτερη από όσες μέχρι σήμερα βρέθηκαν αποτελεί προφανώς την κύρια αρτηρία της πόλης. Η ανατολική πύλη, ιδιαίτερα εντυπωσιακή, είχε την ανατολική πλευρά του στυλοβάτη με κίονες ή πεσσοκίονες ανάμεσα σε παραστάδες, ενώ η δυτική οριζόταν από τον στυλοβάτη της στοάς. Κεκλιμένο επίπεδο που οδηγούσε σ' αυτή και χαρακτηριστικές αυλακώσεις στους λιθόπλινθους του στυλοβάτη δείχνουν ότι εξυπηρετούσε και τη διέλευση τροχοφόρων. Η αντίστοιχη δυτική πύλη, ένα μέρος της οποίας ανασκάφτηκε τη φετεινή περίοδο, αποτελείται από μικρότερο πυλώνα, ανάμεσα σε δύο ορθογώνιους χώρους-θυρωρεία. Ανάλογη πύλη έχει αποκαλυφθεί και στη νότια στοά σε θέση οδικού κόμβου.

Από την αγορά συστηματικά ανασκάφτηκε ολόκληρη η ανατολική της πλευρά κατά το εσωτερικό τμήμα. Αποκαλύφθηκαν 50 δωμάτια τα οποία έδωσαν χιλιάδες κινητά ευρήματα, κυρίως αγγεία και ειδώλια, πράγμα που δείχνει ότι οι χώροι αυτοί ήταν εργαστήρια-καταστήματα κατασκευής και εμπορίου πηλίνων αντικειμένων. Σ' αυτό συνηγορεί και ο μεγάλος αριθμός νομισμάτων και οι εκατοντάδες πήλινες μήτρες για την κατασκευή ειδωλίων και μεγαρικών σκύφων. Η ανεύρεση τόσο πολλών αντικειμένων με μια τεράστια ποικιλία τύπων συμβάλλει αποφασιστικά στην μελέτη της ύστερης ελληνιστικής κεραμικής και κοροπλαστικής.

Η αγορά αυτή παρά το μέγεθός της που ξεπερνά τα 60 στρέμματα και την επιμελημένη κατασκευή δεν έχει μνημειακό χαρακτήρα. Οι μικρές διαστάσεις των κιόνων που η διάμετρός τους δεν ξεπερνά τα 60 εκατοστά, η έλλειψη λιθίνων τμημάτων του θριγκού αλλά και το αντικείμενο της εμπορίας, ο ευτελής πηλός οδηγούν στην σκέψη ότι αλλού θα πρέπει να αναζητηθεί το πολιτικό κέντρο της πόλης που θα είχε ανάλογο προς τα άλλα κτίρια της Πέλλας μνημειακό χαρακτήρα.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Διερευνώντας φέτος τον χώρο στα βόρεια της Αγοράς για να επαληθεύσουμε αν ισχύει και για την περιοχή αυτή η πολεοδομική διάταξη που διαγράφεται καθαρά στα Ν και στα Α της αγοράς, διαπιστώσαμε την ύπαρξη τετραγώνων, ίσων προς το αντίστοιχο νότιο πλάτος, που το μήκος τους φθάνει εδώ τα 152 μ. Στο κεντρικό τετράγωνο της περιοχής αυτής εντοπίστηκε μικρός οίκος με πρόδομο και σηκό. Στα βόρειά του ανοίγονται διάφοροι χώροι που σχετίζονται προφανώς με τις λατρείες. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει και η ύπαρξη πληθώρας πηλίνων ειδωλίων, βωμίσκων και αναθηματικών αναγλύφων. Το ιερό πρέπει να ήταν αφιερωμένο σε γυναικείες θεότητες (Αφροδίτη και Κυβέλη).

Μέχρι σήμερα έχουν βρεθεί αρκετά στοιχεία στην Πέλλα για λαϊκές λατρείες. Το πιο ενδιαφέρον παράδειγμα είναι ο κυκλικός περίβολος με βωμό στο κέντρο που βρέθηκε πριν 2 χρόνια στα ΒΑ της πόλης, αφιερωμένος στη Δήμητρα και στην κόρη με παράλληλη λατρεία Ποσειδώνα και Άρτεμης.

Πολύ διαδεδομένη στην Πέλλα πρέπει να ήταν η λατρεία Αθηνάς κερασφόρου, όπως αποδεικνύεται από την ανεύρεση πλήθους ειδωλίων σε ποικιλία τύπων που βρέθηκαν τόσο στα εργαστήρια της Αγοράς, όσο και στα σπίτια. Η λαϊκή αυτή λατρεία δεν είναι πάντως σίγουρο ότι σχετίζεται με την επίσημη λατρεία της Αλκιδήμου Αθηνάς.

Ένα γοητευτικό στοιχείο για την ύπαρξη του περίφημου αυτού ναού μπορεί να αποτελέσει ο εντοπισμός πρόσφατα 3 σφονδύλων κιόνων, διαμέτρου 1,60 μ. και σε απόσταση 700 μ. περίπου στα ΒΑ της Ακρόπολης. Η συνέχεια της ανασκαφής ελπίζουμε να μας δώσει περισσότερα στοιχεία στην κατεύθυνση αυτή.

Ο δεύτερος και ο σημαντικότερος τομέας εργασίας την τελευταία αυτή τριετία υπήρξε, όπως ανέφερα και στην αρχή, η Ακρόπολη της Πέλλας. Ήδη από την περίοδο 1957-1962 είχαν έλθει στο φως σημαντικότατα ερείπια. Η διάταξη των χώρων όμως αλλά και η μεγάλη διαρπαγή των ερειπίων δεν επέτρεπαν καμιά υπόθεση για την χρήση των χώρων των κτιρίων αυτών. Η υπόνοια ότι ο νοτιότατος τοίχος της παλιάς ανασκαφής αποτελούσε βόρειο στυλοβάτη καθόρισε την περαιτέρω πορεία της έρευνας.

Με τη συνεργασία τοπογραφικού συνεργείου ερευνήθηκε εκτεταμένος χώρος νότια και δυτικά του παλιού τομέα, με αποτέλεσμα να έλθει στο φως τεράστιο συγκρότημα με διαστάσεις μέχρι στιγμής 154 × 99 μ.

Επειδή η ανασκαφή συνεχίζεται, δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι αυτές είναι οι τελικές διαστάσεις του συγκροτήματος, ούτε και να ερμηνεύσουμε τους χώρους μέσα στο συγκρότημα. Τοίχος επιφανειακός που φαίνεται σε μήκος 58 μ. προς δυσμάς και απέχει 30 μ. από το βόρειο πέρας του συγκροτήματος, όση είναι η απόσταση από τον βόρειο και νότιο στυλοβάτη μέχρι τα άκρα του κτιρίου δεν έχει ακόμα ερευνηθεί και γι' αυτό δεν μπορούμε να πούμε για την ώρα αν και πώς σχετίζεται με το συγκρότημα.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Το συγκρότημα αυτό αποτελείται από δύο τμήματα, ανατολικό και δυτικό, με αρκετές ομοιότητες αλλά και αρκετές διαφορές στην κάτοψη. Είναι αρθρωμένο εκατέρωθεν ενός κεντρικού άξονα που καταλήγει στα νότια, σε ένα μνημειώδες πρόπυλο, πλάτους 15 μ. Τό ίδιο πλάτος έχει και η κεντρική οδική αρτηρία της πόλης. Ο χώρος του προπύλου έχει συστηματικά ανασκαφεί στο μεγαλύτερο μέρος του, βρέθηκε όμως μόνο η ισχυρή και καλοδουλεμένη θεμελίωση και επίσης καλοδουλεμένος λίθινος αποχετευτικός αγωγός, που διασχίζει στο μέσον ακριβώς τον πυλώνα.

Το ανατολικό τμήμα του συγκροτήματος έχει ερευνηθεί περισσότερο και παρουσιάζει μια κάπως πιο ολοκληρωμένη εικόνα. Παρατηρούμε εδώ την τυπική κάτοψη της αρχαίας κατοικίας με περίστυλη αυλή στο κέντρο, διαστάσεων 35 × 30 μ., γύρω από την οποία ανοίγεται στο πλάτους 6,20 μ. στα ανατολικά, δυτικά και νότια και 9 μέτρα στα βόρεια. Η βόρεια στοά απολήγει σε δύο κόγχες εγγεγραμμένες σε ορθογώνιους χώρους. Από αυτές η ανατολική είναι μεγαλύτερη και πλούσια διακοσμημένη με ιωνικούς πεσσοκίονες εν παραστάσει στην είσοδο και ημικίονες στο εσωτερικό.

Στο κέντρο της βόρειας στοάς δημιουργείται τεράστιος χώρος με εμβαδόν 400 τ.μ. και ισχυρότατα θεμέλια που φθάνουν τα 2 μ. Από τον χώρο αυτό διασώθηκαν οι ορθοστάτες του βόρειου τείχους, αποτελούμενοι από τεράστιες λίθινες πλίνθους. Οι χώροι που υπάρχουν εκατέρωθεν της αίθουσας αυτής δεν έχουν ακόμη ερευνηθεί. Εδώ και κυρίως μέσα στη βόρεια στοά και στη μεγάλη αίθουσα είχε βρεθεί στις παλιές ανασκαφές αρκετό και πλούσιο διακοσμημένο λίθινο αρχιτεκτονικό υλικό.

Το δυτικό συγκρότημα είναι πολύ αποσπασματικό και πολύ προβληματικό. Μέχρι στιγμής έχει αποκαλυφθεί μια τεράστια διπλή θεμελίωση πλάτους 3,20 μ. και βάθους 2,50 μ. που βαίνει 50 μ. από ανατολάς προς δυσμάς, ενώ το προς βορρά πέρας είναι ακόμη αδιερεύνητο. Τι υπήρχε μέσα στον τεράστιο αυτό ανοικτό χώρο μας είναι μέχρι στιγμής άγνωστο. Το θεμέλιο ίσως έφερε κιονοστοιχία, όπως προκύπτει από τα κομμάτια δωρικών σφονδύλων και γείσων που βρέθηκαν πάνω σ' αυτό, περιβάλλεται δε από στοές πλάτους 6 μ. περίπου. Ο δυτικός τοίχος που είχε αποκαλυφθεί στις ανασκαφές του 1957 και είχε χαρακτηριστεί ως αναλληματικός, αποτελεί προφανώς το δυτικό πέρας του όλου συγκροτήματος. Ενιαίο στοιχείο του όλου συγκροτήματος αποτελεί ο νότιος τοίχος. Ο τοίχος αυτός ερευνήθηκε συστηματικά στο μεγαλύτερο τμήμα του. Εκτείνεται εκατέρωθεν του κεντρικού πυλώνα σε απόσταση 63 μ. προς ανατολάς και 75 μ. προς δυσμάς. Σε όλο του το μήκος αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός σφονδύλων και κιονοκράνων δωρικού ρυθμού. Η κιονοστοιχία αυτή λόγω της κλίσης του εδάφους στηριζόταν σε υπερυψωμένη βάση του ύψους περίπου 2 μέτρων. Μπορούμε λοιπόν με βεβαιότητα να πούμε ότι η πρόσοψη του συγκροτήματος αυτού που έφθανε συνολικά τα 154 μ. σχημάτιζε εκτεταμένη βεράντα στο κέντρο της οποίας υπήρχε μεγαλοπρεπής είσοδος. Η τεράστια αυτή

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

κιονοστοιχία δέσποζε σ' όλη την περιοχή, η θέα δε από την βεράντα αυτή θα ήταν μοναδική καθώς απλωνόταν προς τα κάτω η πόλη με τα μεγαλοπρεπή της κτίρια και στο βάθος η θάλασσα, η οποία γνωρίζουμε ότι τα χρόνια εκείνα έφθανε μέχρι την Πέλλα.

Μπορεί μέχρι σήμερα να μην είμαστε βέβαιοι τόσο για την έκταση του συγκροτήματος όσο και για την διάταξη των εσωτερικών του χώρων. Είμαστε όμως σχεδόν βέβαιοι ότι το τεράστιο και μεγαλοπρεπές αυτό συγκρότημα κτισμένο πάνω στο ύψωμα που δεσπόζει στην πόλη θα πρέπει να είναι το ανάκτορο των βασιλέων της Μακεδονίας. Στοιχεία για την χρονολόγηση του συγκροτήματος δεν έχουμε πολλά. Από τα λίγα όμως δεδομένα προκύπτει ότι μια χρονολόγηση στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ. δεν είναι μακριά από την αλήθεια. Άλλωστε η κατασκευή τέτοιου μεγαλόπνοου και πολυδάπανου οικοδομήματος θα ήταν δυνατή μόνο με την επέκταση της Μακεδονίας και του Φιλίππου και χάρι στον πλούτο που έφερε στην Πέλλα η εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου.

Η τελευταία φάση του ανακτόρου ίσως πρέπει να χρονολογηθεί στα χρόνια του Φιλίππου του Ε΄, όταν το σχέδιο τροποποιείται και συμπληρώνεται σε μερικά τμήματα όπως συμβαίνει με τις κόγχες της βόρειας στοάς. Το γεγονός αυτό σχετίζεται άμεσα με την επέκταση της πόλης στα χρόνια αυτά και που έχει διαπιστωθεί ανασκαφικά με την ίδρυση της εμπορικής αγοράς, αλλά και το γεγονός ότι ο βασιλιάς αυτός που βασίλεψε για 41 χρόνια είχε αναπτύξει μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα και εκτός της πρωτεύουσάς του.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

46

ΟΙ ΝΕΚΡΟΙ ΤΗΣ ΧΑΙΡΩΝΕΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ

Ἀ. Δ. Σκιαδᾶς

Γιά τή μάχη τῆς Χαιρώνειας (338 π.Χ.), ὅπου ὁ Φίλιππος νίκησε, κατέστρεψε, συνέλαβε καί σκότωσε πολλούς, ὑπάρχουν ἀρκετές πληροφορίες στά ἀρχαῖα κείμενα, πού διατυπώνονται καί ἐξηγοῦνται ἀπό τούς νεώτερους ἱστορικούς μέσα στά εὐρύτερα πλαίσια τῆς κυριαρχίας τῶν Μακεδόνων μέ τόν Φίλιππο σέ ὅλη τήν Ἑλλάδα. Τό θέμα αὐτό γενικά δέν ἀφορᾶ τήν σύντομη αὐτή εἰσήγηση, ἀλλά οὔτε εἶναι ἀπαραίτητο νά ἀναφερθῶ στά γνωστά ἱστορικά γεγονότα. Ἐκεῖνο, πού μᾶς ἐνδιαφέρει, εἶναι: α) ἡ ἀναφορά στούς νεκρούς, στή σχέση τους μέ ὅλη τήν Ἑλλάδα καί τά οὐσιαστικά ἐγκώμια γιά τόν θάνατό τους, καί β) ὁ χαρακτηρισμός τοῦ Φιλίππου γιά τούς νεκρούς τῆς Χαιρώνειας — χαρακτηρισμός, πού διατυπώνεται σαφῶς ἤ καθορίζεται ἑρμηνευτικά. Ἡ διαπίστωση, πού προκύπτει ἀπό τήν ἑρμηνευτική ἀντιμετώπιση τῶν κειμένων σχετικά μέ τά δυό αὐτά βασικά θέματα — πού συνάπτονται, ἀναγκαστικά, καί συνδέονται ἄμεσα — ὁδηγεῖ σαφῶς σέ πολιτικά, ἠθικά καί ἀνθρώπινα στοιχεῖα, πού ἐπεκτείνονται χρονικά καί τοπικά σέ εὐρύτερα πλαίσια.

Εἶναι γνωστό, πώς στήν ἀποφασιστική μάχη σκοτώθηκαν περίπου 1000 Ἀθηναῖοι, νέοι ἄνθρωποι, πού ἀγωνίστηκαν γιά τήν ἐλευθερία. Ὁ ἡρωϊσμός τους, πού συνάπτεται μέ τόν θάνατο, πρόσφερε στή μάχη τῆς Χαιρώνειας τήν τιμή καί τό κύρος ἑνός ἀγώνα γιά τήν ἐλευθερία καί τήν ἀνεξαρτησία. Στόν ἀγώνα αὐτόν ὑπῆρξαν δύο ἀρνητικές συνέπειες: ἡ ἧττα στήν Χαιρώνεια καί ὁ φριχτός θάνατος πολλῶν ἀγωνιστῶν. Ἡ Χαιρώνεια, στό σημεῖο αὐτό, διαπλατύνεται σέ μιά τεράστια διάσταση, σέ ὁλόκληρη τήν Ἑλλάδα τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς, προσφέροντας οὐσιαστικά ρίγη συγκίνησης καί πόνου καί καθιερώνοντας μιάν ἀνθρώπινη, ἐσωτερική διαπίστωση — χωρίς συζητήσεις καί ἀντιρρήσεις—, ὅτι οἱ ἑλληνικές πόλεις γενικά, μέ ἀφετηρία τή συμφορά τῆς Χαιρώνειας, ὑποδουλώθηκαν ἀπό ἕνα σκληρό ἡγέτη, τύραννο, πού κατέστρεφε καί θανάτωνε. Φυσικά, εἰδικά στήν Ἀθήνα ἡ εἴδηση τῆς ἥττας καί τῆς καταστροφῆς προκάλεσε δέος, φόβο, πανικό καί φρίκη, μέ βάση μιά πίκρα γιά τό θάνατο πού ἔγινε καί πού συνεχῶς ἀπειλεῖ. Ὁ Δημοσθένης, ὅταν ἐπέστρεψε ἀπό τήν Χαιρώνεια, ὅπου μετεῖχε στόν πολεμικό ἀγώνα, ἐνέταξε ὅλα αὐτά τά ἀντιδραστικά πάθη μέσα σέ πολιτική

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

θέση, πού τήν χρησιμοποίησαν καί οἱ ἀντιφιλιππικοί πολιτικοί ἐπηρεάζοντας τήν πόλη τῶν Ἀθηνῶν. Εἶναι γνωστό, ὅτι ἡ Ἐκκλησία τοῦ Δήμου προτίμησε τόν Δημοσθένη ἀπό τόν Αἰσχίνη, γιά νά ἐκφωνήσει τόν καθιερωμένο λόγο πρός τιμήν τῶν πεσόντων στή μάχη τῆς Χαιρώνειας κατά τήν ἡμέρα τῶν «ἐπιταφίων» (30 Ὀκτ. 338 π.Χ.). Ὁ «Ἐπιτάφιος», πού σώζεται, ἀμφισβητεῖται ἀπό πολλούς φιλολόγους καί δεν θεωρεῖται γνωστό ἔργο τοῦ Δημοσθένη[1].

Εἶναι χαρακτηριστικό, ὅτι ἡ θλιβερή οὐσία τοῦ θανάτου στή μάχη τῆς Χαιρώνειας σέ συσχετισμό εἰδικά μέ τόν Φίλιππο ἐντάσσεται χρονικά σέ δύο περιοχές, ὅπου καθορίζεται βασικά ἡ ἀμεσότητα τοῦ γεγονότος. Ὁ Δημοσθένης μιλάει καί διατυπώνει ἀπόψεις μέσα στήν ἄμεση χρονική περιοχή. Ὁ λόγος τοῦ Δημοσθένη ὅμως, ὅσο καί ἄν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀντικειμενικά παραδεκτός, συνδέεται ἄμεσα μέ τήν προσωπική του πολιτική θέση καί μέ τήν ἀτομική συμμετοχή του στό φοβερό γεγονός τῆς Χαιρώνειας. Πολύ ἀργότερα ὅμως προβάλλονται παρόμοιες ἀπόψεις ἀπό συγγραφεῖς καί ρητές, πού ἀναφέρονται στή μάχη τῆς Χαιρώνειας μετά ἀπό ἀρκετούς αἰῶνες. Ἡ ἑρμηνευτική διαπίστωση τῶν ἀπόψεων αὐτῶν ὁδηγεῖ σέ μιά τεράστια ἐπιβεβαίωση τῶν ἀνθρώπων γιά τήν πίκρα τοῦ θανάτου καί τήν ἀντίδραση πρός τή συμπεριφορά τοῦ Φιλίππου.

Ὁ Δημοσθένης («Περί τοῦ Στεφάνου») μιλάει μετά τήν μάχη γιά τά γεγονότα καί μάλιστα προβάλλει τό ἐπίγραμμα γιά τούς πεσόντες στή Χαιρώνεια (§ 289. Βλ. πιό κάτω). Δέν θά περιορισθῶ στόν Δημοσθένη, διότι ἡ θέση τοῦ ρήτορα ἔναντι τοῦ Φιλίππου εἶναι γνωστή καί δέν ἔχει σχέση μέ τό εἰδικό θέμα. Εἶναι ὅμως ἀπαραίτητο νά ἀναφερθοῦμε σύντομα σέ ἄλλα ρητορικά καί λογοτεχνικά κείμενα, ὅπου γίνεται ἀναφορά στό γεγονός τῆς Χαιρώνειας, για νά καταλήξουμε τελικά στά βασικά ἐπιγράμματα.

Γιά τούς θανόντες στή Χαιρώνεια ὁ Λυκοῦργος (Κατά Λεωκράτους, 45-51) μιλάει σημαντικά, τούς χαρακτηρίζει καί τούς προβάλλει στή μοναδική καί ἔξοχη δραστηριότητά τους· π.χ. § 48: *«τῆς γάρ ἀρετῆς οὐ ζῶντες ἀπολαύουσιν, ἀλλά τελευτήσαντες τήν δόξαν καταλελοίπασιν, οὐχ ἡττηθέντες, ἀλλ' ἀποθανόντες ἔνθαπερ' ἐτάχθησαν ὑπέρ τῆς ἐλευθερίας ἀμύνοντες»* καί § 50: *«συνετάφη γάρ τοῖς τούτων σώμασιν ἡ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ἐλευθερία»*.

Πολύ ἀργότερα ὁ Παυσανίας, πού περιγράφει πόλεις, χῶρες, ἀνθρώπους, γεγονότα, δραστηριότητες κ.λπ. συνάπτεται σαφῶς μέ τό γεγονός τῆς Χαιρώνειας, πρᾶγμα πού δείχνει ὅτι ὁ θάνατος τῶν ἀνθρώπων τότε παραμένει

1. Ψευδο-Δημοσθένη. Ὁ Ἰ. Συκουτρῆς ὑποστήριξε τή γνησιότητά του: Der demosthenische Epitaphios (*Hermes* 63, 1928, 241-258) καί ἐπίσης: «Καί πάλιν ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ Δημοσθένους» (*Ἀθηνᾶ* 43, 1931, 114-147: ἀπάντηση σέ ἐπικριτική ἀντίδραση γιά τήν πρώτη μελέτη του). Βλ. M. Pohlenz, *Symbol. Osloenses* 26, 1948, 46 κ.ἑ. καί P. Maas, *Hermes* 63, 1928, 258-260. Ἐναντίον τῆς γνησιότητας κυρίως: P. Treves, *Athenaeum* 14, 1936, 153 κ.ἑ. καί 233. Ὁ W. Jaeger, *Demosthenes*, Berlin 1936² (Ἑλλην. μετάφραση, Ἀθήνα 1979) ἀμφιβάλλει γιά τή γνησιότητα, ἐνῶ ὁ Lesky τελικά συμφωνεῖ μέ ἐκείνους, πού ὑποστηρίζουν τή γνησιότητα. Τό θέμα δέν ἔχει λήξει.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

πάντοτε ὡς ἀνεξάντλητο γεγονός στή σκέψη καί στήν ψυχή τῶν ἀνθρώπων σέ ὅλες τίς μεταγενέστερες ἐποχές. Ἔτσι ὁ Παυσανίας, 1,25,3: *«Τό γάρ ἀτύχημα τό ἐν Χαιρωνείᾳ ἅπασι τοῖς Ἕλλησιν ἦρξε κακοῦ, καί οὐχ ἥκιστα δούλους ἐποίησε τούς ὑπεριδόντας καί ὅσοι μετά Μακεδόνων ἐτάχθησαν. Τάς μέν δή πολλάς Φίλιππος τῶν πόλεων εἷλεν, Ἀθηναίοις δέ λόγῳ συνθέμενος ἔργῳ σφᾶς μάλιστα ἐκάκωσε, νήσους τε ἀφελόμενος καί τῆς ἐς τά ναυτικά παύσας ἀρχῆς»* καί 9,6,5: *«εἴρηται δέ μοι καί ἐν τῇ Ἀτθίδι συγγραφῇ τό ἐν Χαιρωνείᾳ σφάλμα συμφοράν γενέσθαι τοῖς πᾶσιν Ἕλλησιν»*. Καί μάλιστα, εἰδικά γιά τόν χαρακτήρα τοῦ Φιλίππου, διαβάζομε (8,7,5): *«Φίλιππον δέ βασιλέων μέν τῶν πρό αὐτοῦ καί ὅσοι Μακεδόσι γεγόνασιν ὕστερον, τούτων μέν πείθοιτο ἄν τις μέγιστα αὐτόν ἔργα ἐπιδείξασθαι· στρατηγόν δέ ἀγαθόν οὐκ ἄν τις φρονῶν ὀρθά καλέσειεν αὐτόν, ὅς γε καί ὅρκους θεῶν κατεπάτησεν ἀεί καί σπονδάς ἐπί παντί ἐψεύσατο, πίστιν τε ἠτίμασε μάλιστα ἀνθρώπων»*.

Τό θέμα θά ἀντιμετωπισθῆ εἰδικά, σέ σχέση μέ τά προηγούμενα κείμενα, μέ βάση τα 4 ἐπιγράμματα, πού ἔχουν παραδοθῆ.

I. Δημοσθ. «Περί τοῦ Στεφάνου» 289 (= W. Peek, GV 29):

«Οἵδε πάτρας ἕνεκα σφετέρας εἰς δῆριν ἔθεντο
ὅπλα καί ἀντιπάλων ὕβριν ἀπεσκέδασαν·
Μαρνάμενοι δ' ἀρετῆς καί δείματος οὐκ ἐσάωσαν
ψυχάς, ἀλλ' Ἅϊδην κοινόν ἔθεντο βραβῆ,
οὕνεκεν Ἑλλήνων, ὡς μή ζυγόν αὐχένι θέντες
δουλοσύνης στυγεράν ἀμφίς ἔχωσιν ὕβριν.
Γαῖα δέ πατρίς ἔχει κόλποις τῶν πλεῖστα καμόντων
σώματ', ἐπεί θνητοῖς ἐκ Διός ἥδε κρίσις·
μηδέν ἁμαρτεῖν ἐστι θεῶν καί πάντα κατορθοῦν
ἐν βιοτῇ, μοῖραν δ' οὔτι φυγεῖν ἔπορεν».

Τήν ἐπιγραφή αὐτή γιά τούς νεκρούς τῆς Χαιρώνειας παρουσιάζει ὁ Δημοσθένης *(«Λέγε δ' αὐτῷ τουτί τό ἐπίγραμμα, ὃ δημοσίᾳ προείλεθ' ἡ πόλις αὐτοῖς ἐπιγράψαι...»)*. Δέν εἶναι, βέβαια, ἀπόλυτα σίγουρο, ὅτι τό κείμενο πού παραδίδεται μόνο ἀπό τόν Δημοσθένη ἰσχύει πράγματι παντοῦ καί γίνεται ἀναμφισβήτητα παραδεκτό[2].

Στό ποίημα αὐτό προβάλλονται σημαντικές εἰκόνες — ἡ μία μετά τήν ἄλλη— πού παρουσιάζουν τήν οὐσία τοῦ ἐπιγράμματος γιά τούς νεκρούς τῆς Χαιρώνειας[3]: *Οἱ ἀγωνιστές*, πού καταπολέμησαν τήν *«ὕβριν»* τῶν ἐχθρῶν· ὁ

2. Τό ἐπίγραμμα παραλείπεται σέ μερικούς κώδικες τῶν χγφ.: S L[1] A (Δηλαδή: S= cod. Parisinus 2934, L= cod. Laurentianus plut. LVI. 136, A= cod. Augustanus primus, nunc Monacensis 485).

3. Ἡ ἀρχή τοῦ ἐπιγράμματος ἀντιστοιχεῖ στόν γνωστό τύπο μερικῶν πολυάνδριων ἐπιγραφῶν, ὅπως λ.χ. *«Οἵδε παρ' Εὐρυμέδοντά ποτ' ἀγλαόν ὤλεσαν ἦβην...»* (A P 7, 258 = G V 13 = Pfohl 85), *«Οἵδε παρ' Ἑλλήσποντον ἀπώλεσαν ἀγλαόν ἦβην...»* (G V 18 = Pfohl 92), *«Οἵδε*

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Ἄδης, πού τόν προσκάλεσαν οἱ πεσόντες ὡς δικαστή, πού θά καθορίσει, ἄν αὐτοί οἱ νεκροί παραμένουν ὡς ἔντιμοι ἄνδρες· ὁ *ζυγός* τῆς δουλείας, πού τοποθετεῖται στόν αὐχένα τῶν ἀνθρώπων· ἡ *πατρική γῆ* (=«*γαῖα πατρίς*»), πού ξαναπῆρε πίσω στόν μητρικό κόλπο της τούς πεσόντες σέ ξένη γῆ. Καί τέλος ἡ γενική ἐποπτεία: ἡ ἀπόφαση τοῦ *Διός* γιά κεῖνο, πού συνδέεται μέ θεούς καί ἀνθρώπους. Οἱ ἥρωες ἔκαμαν τό καθῆκον τους, ὑπέφεραν καί τώρα ξέφυγαν ἀπό τόν πόνο. Τό «*θνήσκειν*» ὅμως εἶναι γιά ὅλους ἀναπόφευκτο τέλος τῆς ζωῆς. Στήν ἀρχή τοῦ ἐπιγράμματος δηλώνεται σαφῶς ἡ δράση καί τό ἀποτέλεσμα τῶν νεκρῶν: πῆγαν στή μάχη γιά τήν πατρίδα τους καί διέλυσαν τήν ἐχθρική «*ὕβριν*». Ἡ ἔφοδος τῶν ἐχθρῶν χαρακτηρίζεται ὡς «*ὕβρις*», δηλ. ἕνα σκληρό ἐμπόδιο τῆς δίκαιης κατάστασης τῶν ἀνθρώπων.

Ἀμέσως μετά (στ. 3-4) δηλώνεται: ἔπεσαν στή μάχη — αὐτή εἶναι ἡ γενική ἔννοια. Ὁ ἀγώνας κεῖται ἀπέναντι στήν «*ἀρετή*» καί στό «*δεῖμα*» (= φόβος, τρόμος). Στή μάχη αὐτοί ἔπεσαν καί κατέβηκαν στόν Ἅδη, ὁ ὁποῖος ξέρει νά ἀποφασίζει, ἄν αὐτοί στάθηκαν στήν πλευρά τῆς «*ἀρετῆς*» ἤ τοῦ «*δείματος*». Τόν θάνατο τόν δέχτηκαν γιά τήν ἐλευθερία ὅλης τῆς Ἑλλάδας. Τό «*οὕνεκεν Ἑλλήνων*» (στ. 5) τοποθετεῖται παράλληλα μέ τήν πρώτη ἀναφορά (στ. 1): «*πάτρας ἕνεκα σφετέρας*» καί ἀκριβῶς αὐτή ἡ ὁμοιότητα ὁδήγησε στήν ἐπέκταση τῆς ἀλλαγῆς τοῦ στ. 1. Εἶναι σαφής ἡ ἔνταση καί ἡ διαφορά: πῆγαν γιά τήν πατρίδα τους στή μάχη — πέθαναν γιά τούς Ἕλληνες[4]. Ἡ «*δουλοσύνη*» συνδέεται μέ τόν «*ζυγόν*» καί μέ τήν «*ὕβριν*» (στ. 5-6) καί ἀντιτίθεται μέ τόν ὑψηλό στόχο τῶν νεκρῶν, πού εἶναι: ἡ ἐλευθερία τῆς Ἑλλάδας. Ἡ ἀποκρουόμενη ἐπίθεση τῶν ἐχθρῶν, πού σκόπευε τή «*δουλοσύνη*», ἦταν φριχτή «*ὕβρις*» (στ. 2) καί ὅπως τήν «*Ἑλλάδα ἑώρων ὑβριζομένην*» (Δημοσθ. Ἐπιτάφ. § 28) συνάπτεται μέ τούς νεκρούς. Ὅταν τό βλέμμα ἁπλώθηκε ἀπό τήν Ἀθήνα σέ ὅλη τήν Ἑλλάδα, ἐπιστρέφει πάλι στήν πατρίδα. Ἡ μητέρα γῆ, ἡ γῆ τῆς πατρίδας (στ. 7-8), ξαναπῆρε πάλι στήν ἀγκαλιά της τά σώματα τῶν σκοτωμένων, «*τῶν πλεῖστα καμόντων*», ἐκείνων, πού ἔπαθαν πιό πολλά ἀπ' ὅλους. Μέ τό «*καμόντων*» ἀκούει κανείς ἀμέσως τούς νεκρούς. Εἶναι ἐκεῖνοι, πού τό μεγάλο πάθος ὄχι μόνο τό ὑπέφεραν, ἀλλά καί τό ξεπέρασαν[5].

Συρακοσίους ὀκτώ νίκας ἐκράτησαν /ἄνδρες...» (G V 21 = Pfohl 103), «*Οἵδε πάτραν πολύδακρυν...*» (A P 7, 242), «*Οἵδε ποτ' Αἰγαίοιο...*» (A P 7.256), «*Οἵδε τριακόσιοι, Σπάρτα πατρί...*» (A P 7.431).

4. Πβλ. Δημοσθ., Ἐπιτάφιος, § 23: «*ὅτι ἡ πᾶσα τῆς Ἑλλάδος ἀρ' ἐλευθερία ἐν ταῖς τῶνδε τῶν ἀνδρῶν ψυχαῖς διεσώζετο*». Ὑπερείδης, Ἐπιτάφιος § 16: «*οἳ τάς ἑαυτῶν ψυχάς ἔδωκαν ὑπέρ τῆς τῶν Ἑλλήνων ἐλευθερίας*». Δημοσθ. Ἐπιτάφ. § 23: «*ἡ τῶνδε τῶν ἀνδρῶν ἀρετή τῆς Ἑλλάδος ἦν ψυχή*».

5. Τό τέλος τοῦ ποιήματος «*μοῖραν δ' οὔτι φυγεῖν ἔπορεν*» ἔχει ὡς πρότυπο τήν ὁμηρική διατύπωση (Z 488): «*μοῖραν δ' οὔ τινά φημι πεφυγμένον ἔμμεναι ἀνδρῶν*».

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

II. A.P. 7,245 (= IG II /III² 5226 = GV 27= GG15 = Kaibel 27= Geffcken 151):

Ὦ Χρόνε, παντοίων θνητοῖς πανεπίσκοπε δαῖμον,
ἄγγελος ἡμετέρων πᾶσι γενοῦ παθέων·
ὡς ἱεράν σῴζειν πειρώμενοι Ἑλλάδα χώρην
Βοιωτῶν κλεινοῖς θνήσκομεν ἐν δαπέδοις.

Πρόκειται γιά ἕνα ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα ἀφιερωμένο στούς νεκρούς Ἀθηναίους, πού σκοτώθηκαν στή μάχη τῆς Χαιρώνειας. Βρέθηκε ὡς ἐπιγραφή στόν Κεραμεικό. Τώρα ὑπάρχει στό ἐπιγραφικό Μουσεῖο. Πρόκειται, φυσικά, γιά «πολυάνδριον»[6]. Εἶναι ἕνα σημαντικό ποίημα ὑψηλῆς ποιότητας. Τώρα θρηνεῖ ἡ Ἀθήνα γιά τήν ἧττα τῆς Χαιρώνειας μέ εἰδικά αἰσθήματα καί μοναδικές γλωσσικές ἐκφράσεις. Ὅποιος διαβάσει τό ἐπίγραμμα αὐτό, πού ἀρχίζει μέ τήν προσφώνηση *«Ὦ Χρόνε»*, τό συνδέει ἄμεσα μέ τό γοητευτικό, γνωστό δίστιχο *«Ὦ ξεῖν' ἀγγέλλειν Λακεδαιμονίοις»*. Τό ὅτι πρόκειται γιά μιά ποιητική παραλλαγή στήν προσφώνηση, τό ἔχουν διατυπώσει πολλοί ἑρμηνευτές (λ.χ. Friedländer, Peek, Pfohl κ.ἄ.). Ὅπως ἐκεῖ προσφωνεῖται ὁ περαστικός «ξένος», ἔτσι καί ἐδῶ προσφωνεῖται κάποιος, νά δώσει πληροφορίες γιά ἕνα σημαντικό γεγονός. Ὁ προσφωνούμενος ἐδῶ δέν εἶναι πιά ἕνας προσπεραστικός ἄνθρωπος (*« Ὦ ξεῖν'...»*), ἀλλά ὁ προχωρῶν χρόνος, μιά ἰσχυρή δύναμη, *«δαίμων»*. Ἡ ἀγγελία πηγαίνει σέ ὅλους *(«πᾶσι», στ. 2)* — ἡ Ἀθήνα δέν εἶναι πιά ἐδῶ μοναδική καί ἐλεύθερη. Στήν λ. *«παθέων»* (στ. 2) προβάλλεται σαφῶς τό οὐσιαστικό ἀντικείμενο τοῦ λόγου. Ἡ *«ἱερά Ἑλλάς»* (στ. 3) ἀπηχεῖ ἐδῶ ἀναγκαστικά μέ θλιβερό τόνο.

Αὐτοί ὅμως οἱ νεκροί δέν ἀποστέλλουν ἀγγελιοφόρο γιά νά φέρει τό μήνυμα τῆς προσφορᾶς τους στήν πατρίδα τους, διότι αὐτή ἡ ἴδια ἡ πατρίδα, ἡ ἐλεύθερη πόλη τῶν Ἀθηνῶν, εἶναι νεκρή. Οἱ πεσόντες στή μάχη προσφωνοῦν τόν Χρόνο, τόν Χρόνο ὅλης τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς στό παρόν καί στό μέλλον, γιά νά δώσει δεῖγμα τοῦ ἡρωϊκοῦ θανάτου. Μιά θεϊκή δύναμη, ἕνας «δαίμων», εἶναι ὁ Χρόνος αὐτός. Ὄχι μιά κοσμική δύναμη, οὔτε ὁ κοσμικός χρόνος γενικά, ἀλλά ὁ ἱστορικός χρόνος, ὁ χρόνος πού συνάπτεται μέ τήν ἐποπτεία τῶν ἀνθρώπων καί τοῦ λαοῦ, πού ὑπάρχει σέ κάθε γεγονός, ὅπου δημιουργεῖται ἡ ἱστορία — ἔτσι στό παρελθόν, στό παρόν καί στό μέλλον *(πανεπίσκοπος=* ὁ τά πάντα ἐποπτεύων). Πρόκειται γιά μιά οὐσιαστική, βασική προβολή στήν προσφώνηση γιά τόν καθορισμό τῆς γνωστοποίησης τοῦ γεγονότος τῶν νεκρῶν. Ἡ ἀναφορά στόν Χρόνο ὑπάρχει ὅμως καί στήν ἀρχαία τραγωδία, ὅπου λ.χ. σέ ἕνα ἀπόσπασμα τοῦ Σοφοκλῆ (Fr. 280 Nauck²) λέγεται: *«ὁ πάνθ' ὁρῶν καί πάντ' ἀκούων πάντ' ἀναπτύσσει χρόνος»* (= αὐτός πού βλέπει τά πάντα καί ἀκούει τά πάντα καί

6. Οἱ συμπληρώσεις τοῦ κειμένου τῆς ἐπιγραφῆς ἔγιναν ἀπό τον Kaibel μέ βάση τό ἐπίγραμμα A P 7, 245, ὅπου εἶχε παραδοθῆ πλήρως, καταγεγραμμένο ἀπό τό πρότυπο τῆς ἐπιτύμβιας ἐπιγραφῆς. Ἐσφαλμένα ἀποδίδεται ἀπό τόν Πλανούδη στόν Γετούλικο.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ἀναπτύσσει τά πάντα, ὁ Χρόνος)[7]. Ὁ Χρόνος εἶναι «*παντοίων πανεπίσκοπος*» καί αὐτό τό «*πᾶν*» ἀπηχεῖ τρεῖς φορές: *παντοίων - πανεπίσκοπε - πᾶσι*.

Ἡ ἔνταση, πού προετοιμάζεται ἤδη στήν ἀρχή τοῦ ἐπιγράμματος, χαλαρώνει μέ τό τέλος τοῦ στ. 2: οἱ ἄνθρωποι αὐτοί δέν ἔχουν ἄλλη ἐντολή παρά μόνο νά πληροφορήσουν μέ τό «πάθος», μέ τή συμφορά τους. Τό τελευταῖο δίστιχο ὁμολογεῖ, τί πάσχουν οἱ ἄνθρωποι μέ τήν ἥττα τοῦ πολέμου καί μέ τόν θάνατο. Καί ὅμως οἱ νεκροί αὐτοί ἔλαβαν μεγάλη τιμή καί δόξα. Ὁ Χρόνος εἶναι παρών στή στιγμή τοῦ θανάτου, στήν ἔνδοξη περιοχή τῆς Βοιωτίας (βλ. «*κλεινοῖς.... ἐν δαπέδοις*», στ. 4). Οἱ νεκροί τοῦ Λεωνίδα προτρέπουν τούς διαβάτες νά ποῦν στή Σπάρτη, πώς ἐκπλήρωσαν τήν ἐντολή. Οἱ νεκροί Ἀθηναῖοι τῆς μάχης στή Χαιρώνεια καλοῦν τόν Χρόνο, τήν ἱστορική περιοχή, νά μεταδώσει τή δόξα τῆς ἥττας ὄχι πιά στήν Ἑλλάδα — γιατί ἡ ἴδια ἡ Ἑλλάδα χάνεται—, ἀλλά σέ ὅλη τήν μελλοντική ἀνθρώπινη παρουσία.

III. AP, 7, 253 (= GV 28 = GG16 = Geffcken 113):

Εἰ τό καλῶς θνῆσκειν ἀρετῆς μέρος ἐστί μέγιστον,
ἡμῖν ἐκ πάντων τοῦτ' ἀπένειμε τύχη·
Ἑλλάδι γάρ σπεύδοντες ἐλευθερίην περιθεῖναι
κείμεθ' ἀγηράτῳ χρώμενοι εὐλογίῃ.

Πολύ πιθανόν εἶναι, ὅτι τό ἐπίγραμμα αὐτό σχετίζεται μέ τούς πεσόντες στήν Χαιρώνεια[8]. Οἱ στίχοι ἐντάσσονται σέ ἕνα χαρακτηριστικό σύμβολο τῆς ἐποχῆς ἐκείνης: ἔντιμο πρᾶγμα εἶναι ὁ θάνατος γιά ἔξοχους ἀνθρώπους[9]. Ἄλλο πράγμα δέν ἔμεινε πιά σ' αὐτούς τούς ἀνθρώπους. Καί ὁμολογοῦν οἱ ἴδιοι, ὅτι ὁ ὡραῖος τρόπος θανάτου εἶναι τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀρετῆς. Ὅταν τά ἐπιγράμματα μιλοῦν γιά τή μελλοντική δόξα, προβάλλουν μέ σύνεση τήν ἀξία τῶν νεκρῶν. Ἔτσι ἡ «*εὐλογία*» (στ. 4), δηλ. ὁ ἐπαινετικός λόγος καί ἡ καλλιλογία[10], εἶναι πολύ συγκρατημένη ἔκφραση: τό ὅτι αὐτοί

7. Βλ. ἐπίσης Σοφοκλῆ (Fr. 832 Nauck²): «*πάντ' ἐκκαλύπτων ὁ Χρόνος πρός φῶς ἄγει*». Στά κείμενα τῶν «Ἑπτά Σοφῶν» (40α): «*Θαλῆς ἐρωτηθείς... τί σοφώτατον; Χρόνος· ἀνευρίσκει γάρ πάντα*» (Βλ. Br. Snell, *Die Sieben Weisen*, σελ. 104 = Διογ. Λαέρτ. 1,35). Πβλ. Σκύθινον, Vorsokr. 22 c 3,2 D. - K. (= Στοβαῖος, Ἐκλ. I,8,43p. 108,6 Wachsmuth): «*Χρόνος ἐστίν ὥστατον καί πρῶτον πάντων καί ἔχει ἐν ἑαυτῷ πάντα...*», καί Κριτίας, Vorsokr. 88B 25 D. - K. (ὅλο τό κείμενο), ἰδιαίτερα στ. 33: «*Χρόνου καλόν ποίκιλμα τέκτονος σοφοῦ*». Βλ. Σιμωνίδη (5.5 D. = 26,5W): «*ὁ πανδαμάτωρ - χρόνος*» καί Βακχυλίδη (13, 205/7 Snell-Maehler) κ.ἀ.

8. Τό λῆμμα (I) στήν A P εἶναι: «*εἰς τούς αὐτούς*» (ὅπως δηλ. στά ἐπιγράμματα 248-251 καί 256), δηλ. «*εἰς τούς αὐτούς μετά Λεωνίδου πεσόντας*» (I. στό AP 251). Αὐτό δέν εἶναι παραδεκτό. Ὁ Bergk τό συνδέει μέ τούς πεσόντες Ἀθηναίους στίς Πλαταιές. Τό ὅτι τό ἐπίγραμμα ἀνήκει στούς πεσόντες στήν Χαιρώνεια εἶναι τό πιθανώτερο. Βλ. λ.χ. W. Peek καί P. Waltz (*Anth. Grecque*). — Στήν Παλατινή δηλώνεται ὡς ποιητής ὁ Σιμωνίδης. Ὁ Πλανούδης τό παραδίδει «ἀνώνυμον».

9. Βλ. τή γνωστή διατύπωση στόν Θουκυδίδη (2,43,3): «*ἀνδρῶν γάρ ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ τάφος*». Δημοσθ., Ἐπιτάφ. § 1: «*τούς ἐν τῷδε τῷ τάφῳ κειμένους, ἄνδρας ἀγαθούς ἐν τῷ πολέμῳ γεγονότας*».

10. Πβλ. λ.χ. Θουκυδ. 2,42: «*ὑμνῆσαι δι' εὐλογίας*», κ.ἀ.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

πέθαναν γενναῖα, αὐτή ἡ παραδοχή καί ἡ ἀναγνώριση δέν σταματοῦν στόν ἑπόμενο κόσμο γιά τούς νεκρούς τῆς Χαιρώνειας. Γιά τιμή καί δόξα αὐτοί οἱ ἄνθρωποι δέν θέτουν ἀπαιτήσεις. Πολέμησαν μέ ὑψηλό στόχο καί ἀτύχησαν μέ θάνατο[11].

IV. A.P. 9,288 (Τ. Γέμινος, Ὕπατος, πιθανῶς τό ἔτος 46 μ.Χ.).:

Οὗτος ὁ Κεκροπίδῃσι βαρύς λίθος Ἄρεϊ κεῖμαι,
ξεῖνε, Φιλιππείης σύμβολον ἠνορέης,
ὑβρίζων Μαραθῶνα καί ἀγχιάλου Σαλαμῖνος
ἔργα Μακηδονίης ἔγχεσι κεκλιμένα.
Ὄμνυε νῦν νέκυας, Δημόσθενες· αὐτάρ ἔγωγε
καί ζωοῖς ἔσομαι καί φθιμένοισι βαρύς.

Σχεδόν 400 χρόνια μετά τή μάχη τῆς Χαιρώνειας ἕνας Ρωμαῖος ποιητής καί πολιτικός ἔγραψε ἕνα ἐπίγραμμα μέ ἀναφορά στό γνωστό θέμα. Τό σχόλιο εἶναι σαφές: «*Εἰς Φίλιππον, τόν βασιλέα Μακεδονίας, ὅτε τούς Ἕλληνας ἐταπείνωσεν*». Δέν πρόκειται γιά πραγματική ἐπιτύμβια ἐπιγραφή στόν τάφο τῶν νεκρῶν, ἀλλά γιά πλασματική, εἰκονική ἐπιγραφή, πού στηρίζεται στήν ἀνάμνηση τῆς ταπείνωσης τῶν Ἀθηνῶν ἀπό τόν Φίλιππο στή μάχη τῆς Χαιρώνειας. Μερικοί φιλόλογοι νόμισαν, ὅτι τό ἐπίγραμμα ἴσως ἀναφέρεται σέ ἕνα ἄγαλμα τοῦ Ἄρη, πού ἔστησε ὁ Φίλιππος. Αὐτό ὅμως οὔτε μαρτυρεῖται, οὔτε εἶναι πιθανό. Ὁ γνωστός ἐκδότης τῆς Παλατ. Ἀνθολ. στή σειρά Teubner-Λειψίας, ὁ Hugo Stadtmüller[12], διατύπωσε τήν ἄποψη, ὅτι πρόκειται γιά μιά ταφόπετρα, τοποθετημένη γιά τούς Ἀθηναίους νεκρούς στήν Χαιρώνεια, μέ μιά εἰρωνική ἐπιτύμβια ἐπιγραφή γιά τούς ἡττημένους, χαραγμένη ἀπό τόν ποιητή. Καί αὐτή ἡ ἄποψη εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανη. Βέβαια ἡ διατύπωση στήν ἀρχή τοῦ ἐπιγράμματος «*οὗτος ὁ .... βαρύς λίθος*» καθιστᾶ πιθανό, ὅτι ὁ Γέμινος εἶχε ὑπ' ὄψιν του κάτι πού στήθηκε ἀπό τούς Μακεδόνες, ἀλλά δέν εἶναι δυνατόν νά δεχθοῦμε σίγουρα, τί εἴδους μνημεῖο (μακεδονικό ἤ ἑλληνικό) θά μποροῦσε νά ἦταν αὐτό — ἄν πραγματικά ἦταν. Μιά πιθανή ἄποψη εἶναι ὅτι ὁ Γέμινος εἶχε προφανῶς στόν νοῦ του τό πασίγνωστο μνημεῖο τοῦ Λέοντος τῆς Χαιρωνείας. Ἀλλά ἄν αὐτό ἀληθεύει (πρᾶγμα δύσκολο), εἶναι σχεδόν σίγουρο, ὅτι ἐσφαλμένα νόμιζε ὁ ποιητής, ὅτι ἐκεῖνοι, πού ἦταν θαμμένοι ἐκεῖ, ἦταν οἱ νεκροί τῶν Ἀθηναίων. Συμπέρασμα: Τό ἐπίγραμμα ἀναφέρεται στούς πεσόντες στήν Χαιρώνεια. Ἡ δράση τοῦ Φιλίππου καί ὁ θάνατος τῶν Ἀθηναίων συνάπτονται. Ἀκόμη καί ἄν μιά διατύπωση, ὅτι ὁ Φίλιππος «τούς Ἕλληνας ἐταπείνωσεν», ξεκινάει ἀπό θετική σχέση μέ τόν Φίλιππο, ἡ παραδοχή αὐτή συνάπτεται ἄμεσα μέ τίς γνωστές παλαιότερες ἀπόψεις σχετικά μέ τή σκληρότητα τοῦ

11. Πβλ. Πλούταρχο, Κάμιλλος 19,8: «*ἐν Χαιρωνείᾳ μαχόμενοι πρός Φίλιππον ἠτύχησαν*».

12. *Anthol. Graeca epigrammatum Palatina cum Planudea.* Ἡ ἔκδοση δέν ἔχει τελειώσει καί ἔμεινε μόνο σέ 3 τόμους (ὡς τά ἐπιγράμματα 9,1 - 563) διότι ὁ Stadmüller πέθανε τό 1906.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Φιλίππου καί τή δόξα τῶν νεκρῶν.

Οἱ βασικές διατυπώσεις ἀπό ὅλα τά κείμενα, στά ὁποῖα ἀναφερθήκαμε, καί κυρίως ἀπό τά ἐπιγράμματα, εἶναι: α) ὁ ἔπαινος γιά τούς νεκρούς στή μάχη τῆς Χαιρώνειας, β) ἡ πικρή διαπίστωση γιά τή φθορά τῆς Ἀθήνας καί ὁλόκληρης τῆς Ἑλλάδας, πού ἔχασε τήν ἐλευθερία, καί γ) ἡ ἀναφορά (ἄμεσα ἤ ἔμμεσα) στούς ἐχθρούς, μέ ἀρχηγό τόν Φίλιππο, πού σκότωσαν ἀνθρώπους, ρήμαξαν τίς πόλεις καί διέγραψαν τήν πολιτική ἐλευθερία. Τό φθινόπωρο τοῦ 338 π.Χ. ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων μειώθηκε καί ἀμέσως χάθηκε μέ τή μάχη τῆς Χαιρώνειας. Ἡ παλαιά Ἑλλάδα ἀποσύρθηκε τελειωτικά ἀπό τήν ἐντυπωσιακή καί θεαματική περιοχή ὅλου τοῦ κόσμου. Ἤδη οἱ σύγχρονοι τό κατανόησαν ἔτσι. Μποροῦσαν ὅμως νά ὁμολογήσουν, ὅτι ὑπῆρξε ἕνας θάνατος μέ τιμή καί δόξα. Οἱ ἐπαινετικές ἀναφορές στούς νεκρούς ὁδηγοῦν ἐσωτερικά καί ἄμεσα στίς ἀρνητικές πράξεις ἐκείνων, πού ὁδήγησαν τούς ἀνθρώπους σέ θάνατο. Ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα καί ἄλλα κείμενα, πού ἐξυψώνουν τίς ἡρωϊκές μορφές ἐκείνων, πού χάθηκαν, καί πού τονίζουν τήν πτώση καί τή συμφορά τοῦ λαοῦ καί τῶν πόλεων, συνδέονται ἄμεσα ἤ ἔμμεσα, μέ σαφήνεια ἤ μέ ὑπαινιγμό, στήν ἀνεπίτρεπτη πολεμική καταστροφή, πού προῆλθε ἀπό κείνους, πού ὁδήγησαν στήν ἧττα καί στόν θάνατο. Ἔτσι μπορεῖ νά συνδεθῆ ὁ ἔπαινος καί ὁ πόνος γιά τούς νεκρούς μέ τόν ἀρνητικό χαρακτηρισμό τοῦ Φιλίππου[13]. Οἱ ἀπόψεις αὐτές ξεκινοῦν ὄχι μόνο ἀπό προσωπικές θέσεις, ἀλλά καί κυρίως ἀπό πολιτικές, κοινωνικές καί ἀνθρώπινες τοποθετήσεις.

Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν

13. Πολύ ἔντονη διατύπωση κάνει ὁ Πλούταρχος (Δημοσθ. 20,3) γιά τήν ἀπαράδεκτη συμπεριφορά τοῦ Φιλίππου καί γιά τούς νεκρούς: «*Παραυτίκα μέν οὖν ἐπί τῇ νίκῃ διά τήν χαράν ὁ Φίλιππος ἐξυβρίσας καί κωμάσας ἐπί τούς νεκρούς μεθύων ἤδε τήν ἀρχήν τοῦ Δημοσθένους ψηφίσματος, πρός πόδα διαιρῶν καί ὑποκρούων· Δημοσθένης Δημοσθένους Παιανιεύς τάδ' εἶπεν*». Δηλαδή: ὁ Φίλιππος μεθυσμένος σέ γλέντι χόρευε εἰρωνευόμενος καί τραγουδώντας τά λόγια τοῦ Δημοσθένη!

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

47

ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΟΥ ΔΙΟΥ
ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Θ. Στεφανίδου - Τιβερίου

Τό Δῖον, ὅπως πληροφορούμαστε ἀπό τόν Λίβιο (44.7), ἄν καί μικρή πόλη, εἶχε νά ἐπιδείξει ἀνάμεσα στά ἄλλα ἀξιοθέατά του καί λαμπρά τείχη. Ἤδη τό 1835 ὁ W. M. Leake, πού ταύτισε τά ἐρείπια τῆς ἀρχαίας πόλης στό χωριό Μαλαθριά μέ τό πιερικό Δῖον, μίλησε γιά μερικά λείψανα τῆς ὀχύρωσής του[1], ἐνῶ ὁ L. Heuzey τό 1855 περιέγραψε ἐκτενέστερα τόν περίβολο τῆς πόλης[2]. Ἡ ἔρευνα στά τείχη τοῦ Δίου ἄρχισε τό 1928 ἀπό τόν πρῶτο ἀνασκαφέα τῆς πόλης Γ. Σωτηριάδη[3] καί συνεχίστηκε τό 1964 καί τό 1966 πιό συστηματικά ἀπό τόν Γ. Μπακαλάκη[4]. Ἀπό τό 1973, κατά τή νεότερη δηλαδή ἀνασκαφική περίοδο στό Δῖον, ἡ ὀχύρωση τῆς πόλης ἀποτέλεσε ἕναν ἀπό τούς κυριότερους τομεῖς ἔρευνας, τοῦ ὁποίου τήν εὐθύνη μοῦ παραχώρησε ἐξαρχῆς ὁ διευθυντής τῶν ἀνασκαφῶν Δ. Παντερμαλῆς. Στή σημερινή ἀνακοίνωση θά παρουσιάσω συνοπτικά τά συμπεράσματά μου ἀπό τή μακρόχρονη ἤδη ἀνασκαφή στά τείχη τοῦ Δίου, στήν ὁποία πολύτιμη βοήθεια πρόσφεραν πολλοί φοιτητές τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, καθώς καί οἱ ἀρχιτέκτονες Ντ. Γυφτοπούλου, Δ. Βλάχου καί Σ. Κοντούλης.

Τό ἀρχαῖο Δῖον ἦταν χτισμένο στούς βόρειους πρόποδες τοῦ Ὀλύμπου[5], στή στενή πιερική πεδιάδα πού ἁπλωνόταν ἀπό τίς παρυφές τοῦ βουνοῦ ὡς τόν Θερμαϊκό κόλπο, ἔτσι ὥστε εἶχε τόν ἔλεγχο τῶν εἰσόδων ἀπό τή Θεσσαλία. Ἡ ἀπόσταση τῆς πόλης ἀπό τή θάλασσα ἦταν στήν ἑλληνιστική ἐποχή πέντε μόλις στάδια, δηλαδή ἕνα χιλιόμετρο περίπου, ἐνῶ σήμερα εἶναι ἀρκετά μεγαλύτερη. Στήν ἀνατολική της πλευρά ἔρρεε ὁ ποταμός Βαφύρας, πού ἦταν πλωτός ὡς τή θάλασσα, διευκολύνοντας ἔτσι τήν ἐπικοινωνία μέ τόν Θερμαϊκό κόλπο. Ἡ θέση λοιπόν τῆς πόλης ἦταν

1. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece* III (1967)², 409.
2. L. Heuzey, *Le mont Olympe et l'Acarnanie* (1860), 116 κέ.
3. Βλ. Γ. Σωτηριάδη, *ΠΑΕ* 1928, 76 κέ., 81 κέ.
4. Βλ. Γ. Μπακαλάκη, *ΑΔ* 19, 1964, Χρονικά 344 κέ. καί *ΑΔ* 21, 1966, Χρονικά 346 κέ.
5. Γιά τή θέση τοῦ Δίου βλ. N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia* I (1972), 125.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

ἰδιαίτερα σημαντική στρατηγικά, παρόλο πού δέν διέθετε κανενός εἴδους φυσική ὀχύρωση.

Ἡ πεδινή διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους ὑπαγόρευσε ἀσφαλῶς καί τό κανονικό σχῆμα τῆς πόλης (εἰχ. 1). Οἱ τρεῖς πλευρές τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου εἶναι σχεδόν εὐθύγραμμες καί ἑνώνονται σέ ὀρθές γωνίες. Τήν κανονικότητα αὐτή σπάζει ἡ ἀνατολική πλευρά, ἡ μόνη ἀπό τήν ὁποία δέν ὑπῆρχαν σαφή λείψανα πρίν ἀπό τήν πρόσφατη ἀνασκαφή της. Ὡστόσο

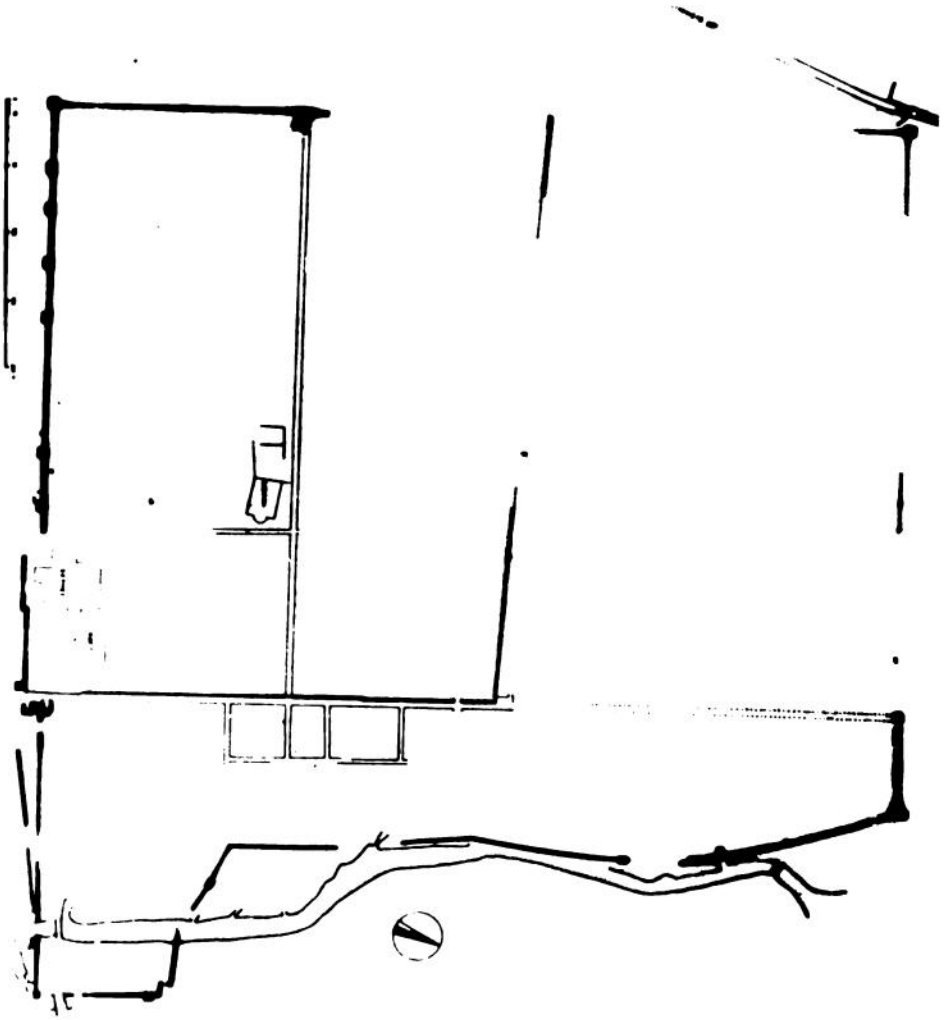

Εἰκ. 1. Λίον. Κάτοψη τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

ἤδη ὁ Σωτηριάδης εἶχε ἐνδείξεις ὅτι τό ἀνατολικό τεῖχος ἀκολουθοῦσε λοξή κατεύθυνση, ὥστε τό σχῆμα τῆς πόλης νά γίνεται τραπεζοειδές[6]. Σήμερα, μετά ἀπό δύσκολη ἀνασκαφή ἐξαιτίας τῶν πηγαίων νερῶν πού ἀναβλύζουν στήν ἀνατολική πλευρά τῆς πόλης, ἔχουμε κερδίσει ὁλόκληρη τή διαδρομή τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους, πού, ὅπως φαίνεται, εἶχε προσαρμοστεῖ στή ροή τοῦ Βαφύρα. Τό κανάλι πού ἀνοίχτηκε τό 1951 γιά τήν ἀποξήρανση τῆς περιοχῆς ἀπό τά ἕλη, παρακολούθησε φαίνεται ἐν μέρει τήν παλιά κοίτη τοῦ ποταμοῦ, διέσχισε ὅμως καί ἕνα τμῆμα τῆς ἀρχαίας πόλης (εἰκ. 1)[7]. Ἐδῶ, στή νοτιοανατολική περιοχή της, τό τεῖχος σχηματίζει ἕναν πρόβολο καί κατόπιν κατευθύνεται πρός τά βορειοδυτικά, σπάζοντας συνεχῶς σέ ἀμβλεῖες γωνίες. Παρά τή διαμόρφωση αὐτή, πού ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα ἡ κάτοψη τῆς πόλης νά γίνεται περίπου τραπεζοειδής, στή σχεδίασή της ὑπόκειται κατά βάση ἡ ἰδέα τοῦ περιβόλου «ἐν τετραγώνῳ σχήματι» (Στράβων XII, 565), ὅπως εἶχε παρατηρήσει ἤδη καί ὁ Γ. Μπακαλάκης[8].

Ξέρουμε λοιπόν σήμερα ὁλόκληρη τήν περίμετρο τῆς ἀρχαίας πόλης, πού εἶναι 2. 550 μ. περίπου, καί τήν ἔκτασή της, πού καταλαμβάνει 360 στρέμματα. Πρόκειται ἐπομένως γιά μιά πόλη, πού ὄχι μόνον στά χρόνια τοῦ Θουκυδίδη θεωροῦνταν «πόλισμα» (IV. 78.6) ἀλλά καί ἀργότερα, στά ἑλληνιστικά χρόνια, μετά ἀπό τό χτίσιμο τοῦ περιβόλου αὐτοῦ, ὁ Λίβιος (44.7) τή χαρακτηρίζει «urbem.... non magnam».

Οἱ περισσότερες εἴσοδοι τοῦ περιβόλου πού μᾶς εἶναι γνωστές ὡς τώρα βρίσκονται στά πέρατα τῶν κεντρικῶν ἀρτηριῶν πού διασχίζουν τήν πόλη ὁριζόντια καί κάθετα. Ἔτσι στή βόρεια καί νότια πλευρά τοῦ περιβόλου, στίς δύο ἀπολήξεις τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ ἀνοίγονται ἀντίστοιχα δύο πύλες. Καί στή δυτική πλευρά ἔχουμε μιά πύλη στό σημεῖο ἀπόληξης μιᾶς κύριας ὁδοῦ πού ξεκινᾶ ἀπό τήν κεντρική. Στήν ἀνατολική πλευρά, τέλος, ἔχουν διαπιστωθεῖ δύο πύλες: μία στόν νοτιοανατολικό πρόβολο καί μία πρός τή βόρεια πλευρά.

Οἱ τέσσερεις ἐξωτερικές γωνίες τοῦ περιβόλου εἶναι ἐνισχυμένες μέ πύργους. Ἐπιπλέον στή νότια πλευρά ὑπάρχουν ἄλλοι ἐννέα πύργοι, πού δέν λειτούργησαν ὅμως ὅλοι στήν ἴδια φάση τῆς ὀχύρωσης. Στή δυτική καί βόρεια πλευρά, πού μέχρι σήμερα ἔχουν ἐρευνηθεῖ λιγότερο ἀπό τίς ὑπόλοιπες, δέν ἔχουν ἀκόμη διαπιστωθεῖ πύργοι, πρέπει ὅμως νά θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι ὑπῆρχαν. Στό ἀνατολικό τεῖχος, τέλος, ὑπάρχουν τρεῖς πύργοι. Ὁ πρόβολος στήν πλευρά αὐτή μέ τήν σαφῶς προφυλαγμένη περιοχή πού δημιουργεῖ στήν ἐσωτερική του γωνία καί τήν εἴσοδο πού προστατεύεται ἀπό τά νότια μέ μιά προεξοχή τοῦ τείχους καί μέ τόν τετράγωνο πύργο (εἰκ. 1 καί 9) πρέπει νά εἶχε ἰδιαίτερη σημασία γιά τήν ὀχύρωση τοῦ Δίου. Ἡ

6. Σωτηριάδης, *ὅ.π.*, 76 καί σχέδ. σελ. 64.
7. Βλ. καί D. Pandermalis, *AA* 1982, 729.
8. Μπακαλάκη, *AA* 19, 1964, 344 κέ.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

διαμόρφωση αὐτή σέ συνδυασμό μέ τό πλωτό ποτάμι ὑπαγορεύει νά δεχτοῦμε τήν ὕπαρξη ἑνός προστατευμένου λιμανιοῦ στήν περιοχή αὐτή.

Τά στοιχεῖα πού ἔχουν προκύψει ἀπό τήν ἀνασκαφή τοῦ τείχους ὡς τώρα μέ κάνουν νά δέχομαι ὅτι ὁ σωζόμενος ὀχυρωματικός περίβολος τῆς πόλης ἀκολουθοῦσε τή διαδρομή πού περιγράψαμε ἤδη ἀπό τήν πρώτη οἰκοδομική του φάση καί ὅτι τή διατήρησε βασικά καί στίς μεταγενέστερες ἀνοικοδομήσεις του. Μικρές ἀποκλίσεις ἀπό τήν ἀρχική του πορεία, ὅπως ἡ προεξοχή πού δημιουργήθηκε σέ μιά ἀπό τίς φάσεις αὐτές στό νότιο τεῖχος, δέν ἀλλάζουν οὐσιαστικά τό σχῆμα τοῦ περιβόλου. Μόνον στήν ὀψιμότερη περίοδο τῆς ὀχύρωσης ἔγινε, ὅπως θά δοῦμε, μιά σημαντική ἀλλαγή στή διαδρομή του σέ συνδυασμό μέ τή σμίκρυνση τῆς περιμέτρου του.

Ἡ πρώτη φάση τοῦ τείχους (εἰκ. 2) διακρίνεται μέ σαφήνεια ἀπό τίς

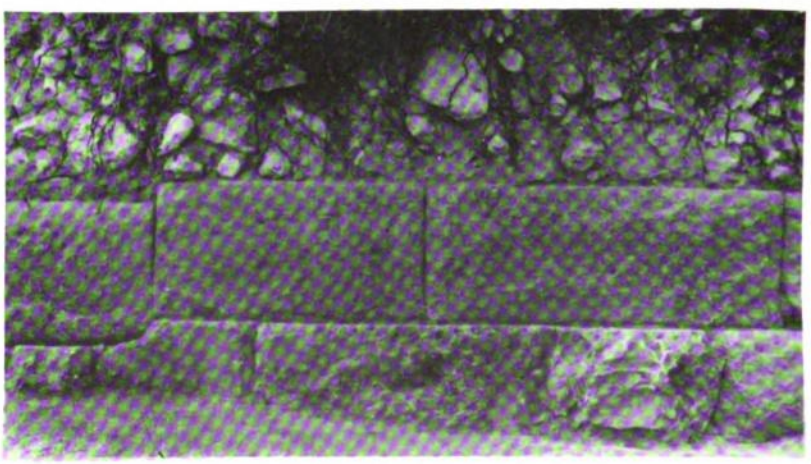

Εἰκ. 2. Δῖον. Ἐσωτερική ὄψη τοῦ νότιου τείχους. Λεπτομέρεια.

μεταγενέστερές της τόσο ἀπό τό ὑλικό της, πού εἶναι κροκαλοπαγής λίθος τοῦ Ὀλύμπου, ὅσο καί ἀπό τόν τρόπο δομῆς του. Τό τεῖχος ἔχει πάχος 3 ἕως 3,20 μ. συνήθως καί πατᾶ σ' ἕναν τοιχοβάτη, πού, ἀκολουθώντας τή μικρή κλίση τοῦ ἐδάφους πρός τή θάλασσα, σχηματίζει κατ' ἀποστάσεις χαμηλά σκαλοπάτια. Ἡ θεμελίωση, ὅπου χρειάζεται, εἶναι ἰσχυρή καί ἀποτελεῖται ἀπό χοντροδουλεμένους λίθους. Τά μέτωπα τοῦ τείχους ἀμέσως πάνω ἀπό τόν τοιχοβάτη ἀποτελοῦνται ἀπό καλά ἁρμοσμένους λιθοπλίνθους μέ ἀδρή ὄψη, ἀπό τούς ὁποίους σώζεται συνήθως ὁ πρῶτος καί σπανιότερα ὁ

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

δεύτερος δόμος. Σ' ἕνα τμῆμα τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ νότιου τείχους σώζονται πάνω ἀπό τόν πρῶτο δόμο ἀκανόνιστοι ἀλλά καλά ἁρμοσμένοι λίθοι ἀπό τό ἴδιο ὑλικό (εἰκ. 3). Τέλος, σ' ἕναν ἀπό τούς νότιους πύργους μᾶς σώζονται στήν ἐξωτερική ὄψη λίθοι τοποθετημένοι ἐναλλάξ «φορμηδόν» καί «παρά μῆκος»[9]. Ἡ λίθινη κατασκευή τοῦ τείχους εἶναι βέβαιο ὅτι περιοριζόταν στό κάτω μέρος, ἐνῶ ἀπό ἕνα ὕψος καί πάνω, πού ἀκόμη δέν μποροῦμε νά τό προσδιορίσουμε, ἡ ἀνωδομή συνεχιζόταν μέ ἄψητες πλίνθους, σύμφωνα μέ τίς στρωματογραφικές μας ἐνδείξεις. Οἱ πύργοι τῆς πρώτης φάσης εἶναι τετράγωνοι (7×7 μ.), «δένονται» μέ τά σκέλη τοῦ τείχους καί προβάλλουν λίγο πρός τό ἐσωτερικό τῆς πόλης. Στό ἰσόγειό τους ὑπῆρχε δωμάτιο προσιτό ἀπό τό μέσο τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς.

Εἰκ. 3: Δῖον: Ἐσωτερική ὄψη τοῦ νότιου τείχους

Στή δεύτερη φάση τοῦ τείχους ξαναχρησιμοποιήθηκε ἡ ἀρχική λίθινη κρηπίδα του, ἐνῶ ὑψηλότερα ἔχτισαν καί πάλι μέ πλίνθους, αὐτή τή φορά μισοψημένες. Οἱ πλίνθοι αὐτές καί τά λακωνικοῦ τύπου κεραμίδια πού προστάτευαν τήν ἀνωδομή βρίσκονται μέσα στό στρῶμα καταστροφῆς τῆς φάσης αὐτῆς. Στό νότιο αὐτό πύργο ἡ εἴσοδος τοῦ δωματίου, πού τώρα μπαζώθηκε, ἔκλεισε μέ τέτοιου εἴδους πλίνθους, μερικές ἀπό τίς ὁποῖες σώθηκαν in situ (εἰκ. 4).

9. Μπακαλάκης, *ὅ.π.* πίν. 406γ.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

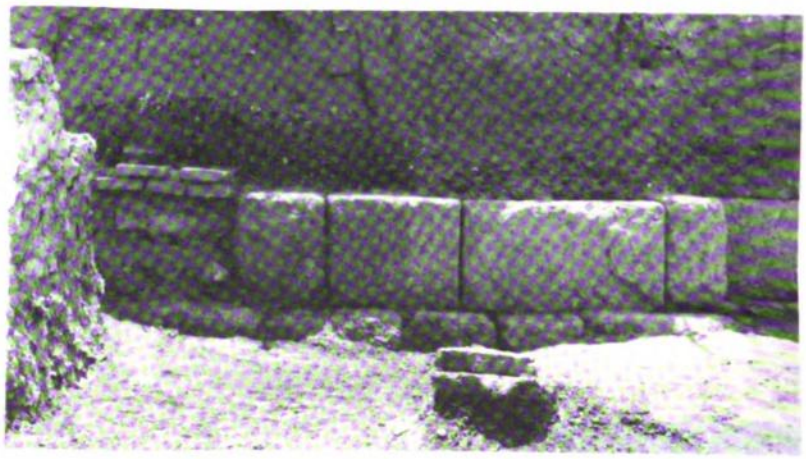

Εἰκ. 4: Δῖον. Ἐσωτερικὴ ὄψη πύργου τοῦ νότιου τείχους. Λεπτομέρεια.

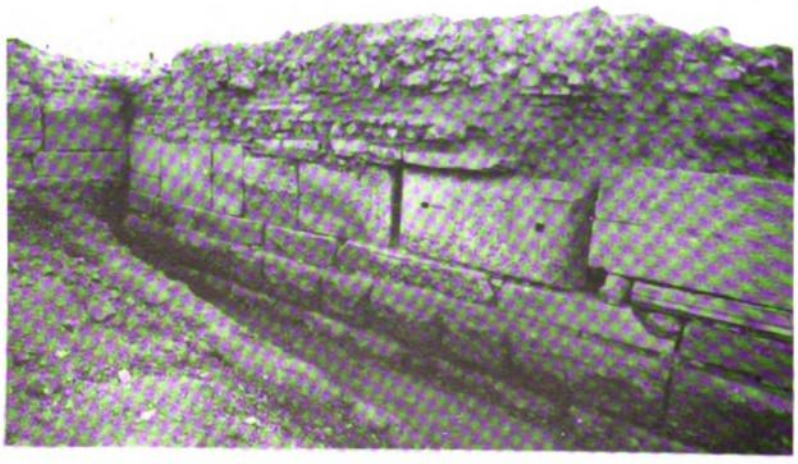

Εἰκ. 5. Δῖον. Ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ δυτικοῦ τείχους.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Καί ἡ τρίτη οἰκοδομική φάση τοῦ τείχους, πού σώζεται σήμερα ἀρκετά καλά, ἀκολουθεῖ σέ γενικές γραμμές τήν ἴδια διαδρομή. Τό πάχος τοῦ τείχους, τό ὁποῖο πάτησε στήν παλιά λίθινη κρηπίδα (εἰκ. 5 καί 7), εἶναι τώρα ἀρκετά μικρότερο, 2,10 μ., ἐνῶ ἀπό ὕψος 1,75 μ. μειώνεται ἀκόμη περισσότερο δημιουργώντας στήν ἐσωτερική πλευρά ἕνα «σκαλοπάτι» 0,55 μ. (εἰκ. 6). Πάνω ἀπό τόν τοιχοβάτη χρησιμοποιεῖται στήν ἐξωτερική πλευρά παλιότερο οἰκοδομικό ὑλικό, δηλαδή διάφορα ἀρχιτεκτονικά μέλη, ἀλλά καί βάσεις, ἀκόμη καί ἐπιτύμβιοι βωμοί. Τό ὑπόλοιπο τεῖχος χτίζεται μέ ψημένες πλίνθους καί ἀργούς λίθους σέ ζῶνες (εἰκ. 5-7). Οἱ πύργοι τῆς φάσης αὐτῆς ποικίλλουν σέ διαστάσεις, ὁρισμένες φορές ὅμως ἀκολουθοῦν τήν κάτοψη τῶν πύργων τῆς ἀρχικῆς φάσης, ὅπως ὁ βορειοδυτικός πύργος (εἰκ. 7). Μέ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια χτίστηκε ὁ πρόβολος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς: τό βόρειο σκέλος του ποικίλλεται μέ μιά σειρά ἀπό συνεχῆ τόξα (εἰκ. 8) καί ἡ πύλη πού ἀνοίγεται πρός Α χτίστηκε μέ μεγάλη φροντίδα ἀπό παλιότερα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη (εἰκ. 9).

Στήν τελευταία φάση τῆς ὀχύρωσης τοῦ Δίου ἔχουμε, ὅπως φαίνεται, μιά σημαντική σμίκρυνση τοῦ περιβόλου, ὥστε μένει ἔξω ἀπό αὐτόν περισσότερη ἀπό τή μισή ἔκταση τῆς πόλης (εἰκ. 1). Τό τεῖχος αὐτό διαγράφει ἕνα τραπέζιο μέ περίμετρο 1.600 μ. περίπου καί ἔκταση 155 στρέμματα. Οἱ δύο μόνο πλευρές του, ἡ νότια καί ἡ δυτική, πατοῦν στίς ἀντίστοιχες τοῦ προγενέστερου περιβόλου. Ἡ ἀνατολική ὅμως εὐθυγραμμί-

Εἰκ. 6. Δίον. Ἄποψη τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους ἀπό τά νότια.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Εἰκ. 7. Δῖον. Ἡ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ τείχους ἀπό τὴν πλευρά τῆς πόλης: ἐσωτερικὴ προβολὴ τοῦ γωνιακοῦ πύργου ἀνάμεσα στό δυτικό καί βόρειο σκέλος τοῦ τείχους.

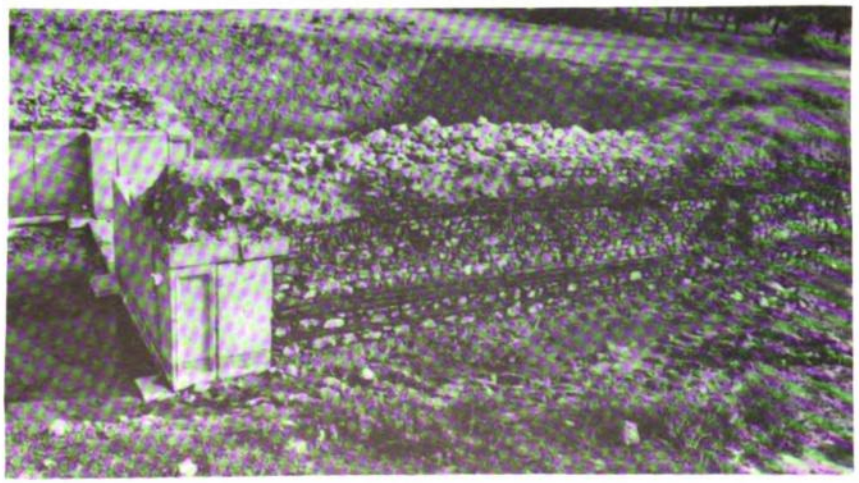

Εἰκ. 8. Δῖον. Ὄψη τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ νοτιοανατολικοῦ προβόλου τοῦ τείχους.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Εἰκ. 9. Δῖον. Ἄποψη τοῦ νοτιοανατολικοῦ προβόλου τοῦ τείχους ἀπό τά βόρεια.

ζεται μέ τό δυτικό κράσπεδο τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ, πού μένει ἔξω ἀπό τά τείχη (εἰκ. 10), ἐνῶ ἡ βόρεια ξεκινᾶ ἀπό τήν πλατεία τῆς ὁδοῦ αὐτῆς καί κατευθύνεται πρός τά βορειοδυτικά γιά νά συναντήσει τό δυτικό τεῖχος. Στή φάση αὐτή τό τεῖχος ἔχει πάχος γύρω στά 2 μ. καί χρησιμοποιεῖ παλιότερο ὑλικό. Σέ μεγάλα ὅμως τμήματά του εἶναι χτισμένο μέ λίθους, σπασμένες πλίνθους καί κεραμίδια, χωρίς ἰδιαίτερη φροντίδα. Ἀπό ὅσο ἔχει ἐρευνηθεῖ μέχρι σήμερα, ξέρουμε ὅτι ὁ περίβολος αὐτός εἶχε μιά εἴσοδο καί μιά μικρότερη τοξωτή πυλίδα στήν ἀνατολική του πλευρά καί ἦταν ἐνισχυμένος μέ πύργους. Στή νότια πλευρά ἔχει ἐρευνηθεῖ ἕνας πύργος τῆς τελευταίας αὐτῆς φάσης, πού πάτησε στόν προγενέστερο πύργο, περιορίστηκαν ὅμως οἱ διαστάσεις του (εἰκ. 11).

Ὁ ὀχυρωματικός περίβολος τοῦ Δίου, πού περιγράψαμε σύντομα, δέν μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στήν πρώτη του φάση πρίν ἀπό τά πρώιμα ἑλληνιστικά χρόνια. Τά στοιχεῖα πού ἔχουμε ὥς τώρα γιά τήν κατασκευή του, καί κυρίως τά νομίσματα, μᾶς ὁδηγοῦν στά χρόνια τοῦ βασιλέως Κασσάνδρου. Ἡ τείχιση τῆς πόλης πρέπει νά ἔγινε μέσα στά ταραγμένα χρόνια τῶν πολέμων μεταξύ τῶν διαδόχων τοῦ Ἀλεξάνδρου καί μπορεῖ νά ἐνταχθεῖ στίς προσπάθειες τοῦ Κασσάνδρου πού ἀπέβλεπαν στήν ἐδραίωση

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Εἰκ. 10. Δῖον. Ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς τελευταίας φάσης.

Εἰκ. 11. Δῖον. Ἐσωτερικὴ ὄψη πύργου τοῦ νότιου τείχους. Λεπτομέρεια τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας του.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

τῆς ἐξουσίας του. Καί ἡ τοιχοδομία τῆς πρώτης φάσης ὅμως εἶναι σύμφωνη μέ μιά τέτοια χρονολόγηση. Ἐνδεικτική εἶναι ἰδίως ἡ «φορμηδόν» καί «παρά μῆκος» τοποθέτηση τῶν λίθων, πού στίς ὀχυρώσεις χρησιμοποιεῖται συστηματικά κυρίως ἀπό τόν 3ο αἰ. π.Χ. καί μάλιστα σέ πύργους[10]. Τό ὅτι ὅμως οἱ πύργοι εἶναι «δεμένοι» μέ τό τεῖχος καί ὄχι αὐτόνομοι, ὅπως συμβαίνει στά ἑλληνιστικά χρόνια, ἀποτελεῖ ἕνα στοιχεῖο πρωϊμότητας[11].

Ἤδη ὁ Γ. Μπακαλάκης, πού χρονολόγησε τήν πρώτη αὐτή φάση στό β΄ μισό τοῦ 4ου αἰ., παρατήρησε ὅτι τό τεῖχος αὐτό δέν εἶναι δυνατόν νά ἀναχθεῖ στά χρόνια τοῦ Ἀρχελάου[12] ὅπως πίστεψε ὁ Γ. Σωτηριάδης[13]. Μέχρι σήμερα δέν ὑπάρχει καμιά ἔνδειξη γιά ἕναν παλιότερο περίβολο, ἄν καί ἡ σημαντική στρατηγικά θέση τῆς πόλης θά ὑποστήριζε μιά τέτοια ὑπόθεση. Ὅπως μαθαίνουμε ἀπό τόν Θουκυδίδη (IV. 78.6), στό Δῖον ὁδήγησαν τόν Βρασίδα μέ τούς Σπαρτιάτες οἱ Περραιβοί ὁδηγοί του τό 424 π.Χ., γιά νά προχωρήσει κατόπιν πρός τή Χαλκιδική. Ὁ Θουκυδίδης πάλι μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «Ἀρχέλαος ὁ Περδίκκου υἱός βασιλεύς γενόμενος τά νῦν ὄντα (τείχη) ἐν τῇ χώρᾳ ᾠκοδόμησε» (II.100.2), κάτι πού θά συνηγοροῦσε ἐπίσης γιά τήν ὀχύρωση τοῦ Δίου σέ πρωϊμότερα ἀπό τά ἑλληνιστικά χρόνια.

Πάντως ἡ παλιότερη σίγουρη μαρτυρία μας γιά τά τείχη τοῦ Δίου εἶναι ὁ Πολύβιος (IV. 62.1), πού μᾶς πληροφορεῖ γιά τήν καταστροφή τους κατά τή διάρκεια τοῦ «συμμαχικοῦ» πολέμου τό 220 π.Χ. Ἐνῶ ὁ Φίλιππος Ε΄ ἀπουσίαζε ἀπό τή Μακεδονία, ὁ Σκόπας ἐπικεφαλῆς τῶν Αἰτωλῶν «εἰσελθών (εἰς Δῖον) τά τείχη κατέσκαψε». Ἡ καταστροφή αὐτή δέν μπορεῖ παρά νά ἀναφέρεται στήν πρώιμη ἑλληνιστική φάση τῶν τειχῶν. Ὅμως σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα πού ἔχουμε ἀπό τήν ἀνασκαφή, δέν πρόκειται γιά μιά καταστροφή ἐκ θεμελίων ἀλλά ἀφοροῦσε κυρίως τήν πλινθόκτιστη ἀνωδομή τους.

Τό 169 π.Χ., πενήντα χρόνια ἀργότερα δηλαδή, ὅταν ὁ Κόιντος Μάρκιος Φίλιππος μπῆκε στό Δῖον μετά τήν ἐγκατάλειψή του ἀπό τόν Περσέα, εἶδε τήν πόλη «exornatam... munitamque egregie» (Λίβιος 44.7). Τήν ἴδια χρονιά, ὅταν ὁ ὕπατος ἀποσύρθηκε στή Φίλα, ὁ Περσέας, ἀφοῦ ἐπέστρεψε στό Δῖον, ἐπιδιόρθωσε τίς ἐπάλξεις καί ἐνίσχυσε τά τείχη ἀπό ὅλες τίς πλευρές, ὅπως μαθαίνουμε πάλι ἀπό τόν Λίβιο (44.8): «quae disiecta ac vastata ab Romanis erant, refecit, pinnas moenium decussas reponit, ab ommi parte muros firmat». Ἀπό τίς πληροφορίες αὐτές συμπεραίνουμε χωρίς ἄλλο ὅτι στό χρονικό διάστημα ἀπό τό 220 ἕως τό 169 π.Χ. τά τείχη τοῦ Δίου ἀνοικοδομήθηκαν καί μάλιστα μέ τρόπο ὥστε νά ἀποτελοῦν ἀντικείμενο θαυμασμοῦ. Ἡ δεύτερη λοιπόν οἰκοδομική φάση τους, πού

10. A. W. Lawrence, *Greek Aims in Fortification* (1979), 237.
11. Y. Garlan, *Recherches de poliorcétique grecque* (1974), 257 κέ.
12. Μπακαλάκης, *ὅ.π.* 347.
13. Σωτηριάδη, *ΠΑΕ* 1929, 76 καί 1931, 43.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ἀκολούθησε τή διαδρομή τῆς πρώτης χρησιμοποιώντας τή λίθινη κρηπίδα της, δέν μπορεῖ παρά νά ἀποδοθεῖ στόν Φίλιππο Ε΄. Τό διάστημα τῶν πενήντα χρόνων μέσα στό ὁποῖο ξαναχτίστηκε τό τεῖχος, συμπίπτει σχεδόν ἐξολοκλήρου μέ τό διάστημα τῆς βασιλείας τοῦ Φιλίππου (221-179). Τό συμπέρασμα αὐτό φαίνεται πολύ λογικό, ἀφοῦ, ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ σημαντικός αὐτός Μακεδόνας βασιλιάς φρόντισε γιά τήν ἀνόρθωση τῆς Μακεδονίας. Ὅσον ἀφορᾶ τίς ἐνισχύσεις τοῦ Περσέα, ἔχουμε πιθανόν μερικά λείψανά τους. Πρόκειται γιά τήν κατασκευή ἀπό σπονδύλους κιόνων κυρίως, πού βρίσκονται κάπως πρόχειρα σωρευμένοι σ' ἕνα τμῆμα τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ νότιου τείχους (εἰκ. 3). Ἡ κατασκευή αὐτή, πού ἀρχίζει σχεδόν στό ἐπίπεδο τοῦ τοιχοβάτη, καλυπτόταν ἀπό τήν ἐπίχωση πού δημιουργήθηκε κατά τή μακρόχρονη φάση τῆς ἐρείπωσης τοῦ ἑλληνιστικοῦ τείχους. Τή ρωμαϊκή κατάληψη καί τή δημιουργία τῆς Colonia Julia Diensis ἀκολουθεῖ, ὅπως εἶναι φυσικό μέ τήν pax romana, ἐγκατάλειψη τῆς ὀχύρωσης, πού σιγά σιγά καταρρέει. Ἡ ἐρείπωση τῶν τειχῶν διαρκεῖ τρεῖς περίπου αἰῶνες, ὡς τή στιγμή πού ὁ κίνδυνος τῶν βαρβαρικῶν φύλων πού ἀπειλοῦν σοβαρά τή ρωμαϊκή αὐτοκρατορία δημιουργεῖ τήν ἀνάγκη νά τειχιστοῦν καί πάλι οἱ πόλεις της. Ἡ τρίτη φάση πού διαπιστώθηκε στήν ὀχύρωση τοῦ Δίου, χτισμένη μέ παλιότερο ὑλικό ἀλλά καί ζῶνες ἀπό ἀργούς λίθους καί πλίνθους, πρέπει νά χρονολογηθεῖ μέσα στό δεύτερο μισό τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Γιά πόσο διάστημα στάθηκε ὄρθιο τό νέο αὐτό τεῖχος τῆς πόλης δέν ξέρουμε ἀκόμη μέ ἀκρίβεια. Πάντως ἕνα νόμισμα Αὐρηλιανοῦ πού βρέθηκε στό δάπεδο τοῦ δωματίου τοῦ βορειοδυτικοῦ πύργου κάτω ἀπό τά ἐρείπια τῆς ἀνωδομῆς του, εἶναι μιά ἔνδειξη ὅτι πιθανόν ἡ καταστροφή νά ἐπῆλθε ἤδη πρίν ἀπό τά τέλη τοῦ 3ου αἰ. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στό τεῖχος θά μᾶς διαφωτίσει, ἐλπίζουμε, σχετικά μέ τό ζήτημα αὐτό, ὅπως καί σχετικά μέ τήν αἰτία τῆς καταστροφῆς του, ὅταν μάλιστα τά στοιχεῖα πού θά προκύψουν συνδυαστοῦν καί μέ τά δεδομένα ἀπό τήν ἀνασκαφή τῆς πόλης. Περισσότερες πληροφορίες θά μᾶς δώσει ἡ μελλοντική ἔρευνα καί γιά τήν ὀψιμότερη φάση τῆς ὀχύρωσης, πού περιέλαβε ἕνα μικρό μόνον τμῆμα ἀπό τήν παλιά ἔκταση τῆς πόλης. Ὅπως φαίνεται γιά τήν ὥρα, ὁ τελευταῖος αὐτός μικρότερος περίβολος ἀνοικοδομήθηκε ἤδη μέσα στόν 4ο αἰ. καί καταστράφηκε στό πρῶτο μισό τοῦ 5ου, σύμφωνα μέ τά νομίσματα πού βρίσκονται στό ἐπίπεδο κάτω ἀπό τά γκρεμίσματά του. Σήμερα δέν μποροῦμε ἀκόμη νά ἀπαντήσουμε στό ἐρώτημα ἄν ἡ σμίκρυνση τοῦ περιβόλου σχετίζεται μέ μιά ὁλική ἤ μερική ἐγκατάλειψη τοῦ μεγάλου τμήματος τῆς πόλης πού ἔμεινε ἔξω ἀπό αὐτόν. Πάντως ὅμως φαίνεται πιθανό ὅτι μεγάλες πλημμύρες πού ἀνέβασαν τή στάθμη τῶν νερῶν σκεπάζοντας τό ἀνατολικό τμῆμα τῆς πόλης, σέ συνδυασμό καί μέ μιά πιθανή μείωση τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό διάφορες αἰτίες, ἐπέβαλαν τόν περιορισμό της στό νοτιοδυτικό της τμῆμα.

Τά συμπεράσματα πού ἔχουν προκύψει ἀπό τήν ἔρευνα τῶν τειχῶν τοῦ

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Δίου, παρόλο πού μέ τή συνέχιση τῶν ἀνασκαφῶν θά ὁλοκληρωθοῦν καί θά διορθωθοῦν, μᾶς δίνουν ἤδη ἕνα διάγραμμα τῆς ἐξέλιξης τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου τῆς πόλης στό διάστημα τῶν ἑπτά περίπου αἰώνων πού στάθηκε ὄρθιος.

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

48

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ: ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΑ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΤΥΠΟΥ ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΟΥ IG × 2,1

Ἀργυρώ Τατάκη

Ἡ ἐργασία αὐτή ξεκίνησε σάν μία συλλογή τῶν ὀνομάτων τῶν ἀνθρώπων πού ἔζησαν στή Μακεδονία ἀπό τούς κλασσικούς χρόνους ὡς τό τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Γρήγορα ἔγινε φανερό ὅτι μία συλλογή τῶν ἀνθρωπωνυμίων, πού θά κάλυπτε μόνο τίς ἐπιγραφές πού βρέθηκαν στήν ἀρχαία Μακεδονία, εἶναι ἕνας στόχος περισσότερο ἐφικτός καί συγχρόνως θά ἀποτελέσει ἕνα χρήσιμο βοήθημα γιά ὅσους ἀσχολοῦνται μέ τήν μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν καί τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας[1].

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἀνάλογη ἐργασία γιά τήν Μακεδονία δέν ὑπάρχει. Ὑπάρχουν ὅμως σχετικά, ὀνοματολογικοῦ ἤ προσωπογραφικοῦ περιεχομένου ἔργα, πού βοήθησαν σημαντικά στό ξεκίνημα καί τήν πρόοδο αὐτῆς τῆς συλλογῆς[2]. Τό Ὀνομαστικό τοῦ Russu[3], ἔργο τοῦ 1938, ἐκτός ἀπό φιλολογικές καί ἐπιγραφικές μαρτυρίες περιλαμβάνει τήν ἐξέταση παπύρων καί νομισμάτων. Κάτι ἀνάλογο θά ἦταν ἀδύνατο νά γίνει σήμερα καθώς θά ἔπρεπε νά καλυφθεῖ τό πάσης φύσεως ὑλικό πού ἔχει συσσωρευτεῖ, στά τελευταῖα 50 περίπου χρόνια· ἡ ὁλοκλήρωση ἄλλωστε τῆς Prosopographia Ptolemaica τοῦ Peremans ἔχει καλύψει τόν τομέα τῶν παπύρων. Οἱ προσωπογραφίες ἐξάλλου τῶν Berve, Κανατσούλη κ.ἄ.[4] καλύπτουν ὁρισμέ-

1. Ἡ ἐργασία αὐτή ἄρχισε τόν Ἰούνιο τοῦ 1980 μέ τήν προτροπή τοῦ Διευθυντῆ τοῦ Κέντρου Ἑλληνικῆς καί Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος (Κ.Ε.Ρ.Α.) τοῦ Ἐθνικοῦ Ἱδρύματος Ἐρευνῶν, καθηγητῆ Μ. Β. Σακελλαρίου καί συνεχίζεται ἀπό τότε μέ τήν διαρκή του ἐνθάρρυνση, μέσα στά πλαίσια τῶν δραστηριοτήτων τοῦ κέντρου. Λίγο ἀργότερα ἄρχισε στό Κ.Ε.Ρ.Α., ἡ συγκρότηση τοῦ ἀρχείου τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μακεδονίας· ἡ συμμετοχή μου στήν ἐργασία αὐτή συνετέλεσε στήν ὁριστική διαμόρφωση τοῦ ἔργου πού παρουσιάζεται ἐδῶ.

2. I. Russu, Macedonica, *Ephem. Dacoromana* 8 (1938) 105-232, καί κυρίως "Onomasticon Macedonicum" 163-221. H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grudlage* II (Μόναχο 1926). Δ. Κανατσούλη, *Μακεδονική Προσωπογραφία* (Ἑλληνικά, Παράρτημα 8), (Θεσσαλονίκη 1955) καί *Μακεδονική Προσωπογραφία. Συμπλήρωμα* Δημοσιεύματα Ε.Μ.Σ.), (Θεσσαλονίκη 1967). Θ. Χ. Σαρικάκη, *Ρωμαῖοι Ἄρχοντες τῆς Ἐπαρχίας Μακεδονίας*. Μέρος Α΄ (Θεσσαλονίκη 1971). Μέρος Β΄ (Θεσσαλονίκη 1977). Δημοσιεύματα Ε.Μ.Σ. ἀρ. 36 & 51). A. Aichinger, "Die Reichsbeamten der Romischen Macedonia der Prinzipatsepoche". *Archeoloski Vestnik* 30 (1979) 603-691.

3. Βλ. ἀνωτ. σημ. 2.

4. Βλ. ἀνωτ. σημ. 2.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

νες μόνο περιόδους τῆς μακεδονικῆς ἱστορίας ἢ πρόσωπα πού φέρουν κάποιο ἀξίωμα σέ μία χρονική περίοδο, συμπεριλαμβάνουν δέ μαρτυρίες καί ἀπό ἄλλες πηγές ἐκτός ἀπό τίς ἐπιγραφές. Παράλληλα, παρ' ὅλες τίς δυσκολίες πού παρουσιάζει ἡ προσέγγιση μεγάλου μέρους τοῦ ὑλικοῦ, ἕνα μέρος τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μακεδονίας ἔχει μελετηθεῖ ἀρκετά καί ἕνας σημαντικός ἀριθμός προσωπογραφικῶν διασυνδέσεων βρίσκεται σέ ἐργασίες σχετικές μέ τούς θεσμούς καί τήν ἱστορία τῆς Μακεδονίας[5]. Γιά νά ἀξιοποιηθοῦν καλύτερα οἱ ὡς τώρα συμβολές στόν τομέα αὐτό προτιμήθηκε ἡ προσωπογραφία, δηλ. μία ἀριθμημένη καί κατ' ἀλφαβητική σειρά παρουσίαση προσώπων, παρά ἕνα ὀνομαστικό μέ βάση τίς ἐπιγραφές. Ἕνα ἐπιπλέον ἐρέθισμα πρός αὐτή τήν κατεύθυνση εἶναι καί ἡ κατάκτηση τῆς γνώσης τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπώνυμων ἀτόμων ἀπό τήν φτωχή σέ ἐπιγραφές -σχετικά μέ τήν νοτιότερη Ἑλλάδα- Μακεδονία.

Ἀνώτερο χρονικό ὅριο τῆς προσωπογραφίας εἶναι πρός τό παρόν ὁ 4ος π.Χ. αἰ. γιατί σ' αὐτόν χρονολογοῦνται οἱ παλαιότερες δημοσιευμένες ἐπιγραφές. Ὡς κατώτερο ὅριο θεωρήθηκε λογικό νά τεθεῖ τό τέλος τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., καθώς μετά ἀπό αὐτόν πλεονάζουν οἱ χριστιανικές ἐπιγραφές καί τά ὀνόματα ἀλλάζουν πιά ἐντελῶς[6].

Γεωγραφικό πλαίσιο τῆς συλλογῆς εἶναι τά ὅρια τῆς Ἀρχαίας Μακεδονίας τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἡ προσωπογραφία τῆς Ἀρχαίας Μακεδονίας περιέχει ὅλα τά ἐπώνυμα πρόσωπα κάθε ἐπιγραφῆς (ὄχι δηλ. τούς ἀνώνυμους συγγενεῖς πού ἀναφέρονται σέ μερικά ἐπιτύμβια). Ἐλλιπή ὀνόματα, ἀκόμα κι' αὐτά πού σώζουν μόνο τό πρῶτο ἀρχικό, συμπεριλαμβάνονται στήν προσωπογραφία, ὅταν συνοδεύονται καί ἀπό ἄλλες πληροφορίες γιά τό πρόσωπο καί τοποθετοῦνται, ἀνάλογα μέ τό τμῆμα τοῦ ὀνόματος πού σώζουν, στήν κανονική τους ἀλφαβητική σειρά ἢ στό τέλος σέ ξεχωριστή κατάταξη. Δέν συμπεριλαμβάνονται τά ἐξαιρετικά ἐλλιπή ὀνόματα, αὐτά γιά τά ὁποῖα δέν θά μποροῦσε νά προταθεῖ καμιά πιθανή συμπλήρωση καί συγχρόνως δέν συνοδεύονται ἀπό καμιά πληροφορία γιά τό πρόσωπο πού κρύβουν.

Στό λῆμμα τῆς προσωπογραφίας σημειώνεται τό ἐθνικό, ἂν ὑπάρχει, ὁ τόπος εὑρέσεως τῆς κάθε ἐπιγραφῆς στήν ὁποία ἀναφέρεται τό ὄνομα τοῦ προσώπου, τό εἶδος τοῦ μνημείου καί ἡ χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς, ὄχι τῆς ἐποχῆς πού ἔζησε τό πρόσωπο πού ἀναφέρει· αὐτή συνάγεται ἀπό τό κείμενο του λήμματος. Τά πατρωνύμια καί τά χαρακτηριστικά γιά τήν Μακεδονία μητρωνύμια ἀναλύονται σέ ἐπιπλέον πρόσωπα, τό καθένα μέ τόν ἀριθμό

5. Σ. Πελεκίδη, *Ἀπό τήν πολιτεία καί κοινωνία τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης. (ΕΕΦΣΑΠΘ.* Παράρτημα τ.2), (Θεσσαλονίκη 1934)Δ. Κανατσούλη, «Οἱ μακεδονιάρχαι τοῦ κοινοῦ τῶν Μακεδόνων καί ἡ κοινωνική θέσις αὐτῶν εἰς τάς μακεδονικάς πόλεις». *Μακεδονικά*, 13 (1973) 1-38. F. Papazoglou, "Couversneurs de Macédoine", *ZAnt* 29 (1979) 227-249.

6. I. Kajanto, "The Emergence of the Late Single Name System", *L' onomastique Latine. Colloques Internationaux du CNRS no 564* (Παρίσι 1977) 421-428, βλ. κυρίως τόν πίνακα σ. 423.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

του[7]. Γιά γνωστά ἱστορικά πρόσωπα, βασιλεῖς κλπ., δίνεται σέ παρένθεση ἡ χρονολογία τους, θεωρεῖται ὅμως περιττό νά δοθεῖ βιβλιογραφία ἄλλη ἀπό τήν σχετική μέ τήν ἐπιγραφή. Γιά λόγους οἰκονομίας ἡ βιβλιογραφία τῆς κάθε ἐπιγραφῆς δίνεται μιά φορά, στό πρῶτο πλῆρες ὄνομα τῆς ἐπιγραφῆς· τά ὑπόλοιπα ὀνόματα παραπέμπουν στό πρῶτο αὐτό πρόσωπο μέ τόν ἀριθμό του.

Ἡ ἔλλειψη συνταγμάτων ἐπιγραφῶν γιά τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μακεδονίας δημιουργεῖ μερικές φορές τήν ἀνάγκη ἐκτεταμένων βιβλιογραφικῶν παραπομπῶν[8]. Θά εἶναι δύσκολο νά ἀποφασίσει κανείς τί θά παραλείψει στήν τελική παρουσίαση. Σέ περιπτώσεις διαφορετικῶν ἀναγνώσεων ἑνός ὀνόματος δηλώνεται ἡ ἔκδοση πού ἐπιλέγεται. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι τό ἀρχεῖο τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μακεδονίας[9] θά βοηθήσει σημαντικά στό νά γίνουν καί ὀρθότερες ἐπιλογές καί νέες ἀναγνώσεις ὀνομάτων. Αὐτό ἰσχύει βέβαια γιά τίς ἐπιγραφές πού βρίσκονται στόν σημερινό ἑλληνικό χῶρο, καθώς αὐτή εἶναι ἡ ἔκταση πού καλύπτει τό ἀρχεῖο αὐτό τῶν ἐπιγραφῶν.

Ἡ μεγαλύτερη δυσκολία πού παρουσιάζει ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ὑλικοῦ γιά τήν προσωπογραφία εἶναι ἡ πλήρης ἔλλειψη χρονολόγησης γιά ἕνα μεγάλο ἀριθμό ἐπιγραφῶν, ἤ ἡ ἀσαφής δήλωσή της κατά τήν ἔκδοση (π.χ. «ἐπιγραφή ρωμαϊκῶν χρόνων»). Ἐδῶ εἶναι πού οἱ δυσκολίες ἀπό τήν ἔλλειψη συνταγμάτων ἐπιγραφῶν γιά τά 4/5 περίπου τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μακεδονίας δημιουργεῖ τά μεγαλύτερα προβλήματα, καθώς βέβαια δέν νοεῖται τελική παρουσίαση προσωπογραφικοῦ λήμματος χωρίς κάποια χρονολόγηση. Στήν ἀντιμετώπιση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος σημαντικά συμβάλλουν τό ἀρχεῖο τῶν ἐπιγραφῶν -ἔργο συλλογικῆς προσπάθειας-καί ἡ συμπαράσταση τῶν συναδέλφων μου στόο Κ.Ε.Ρ.Α.[10].

Ἡ προσωπογραφία, στήν σημερινή της μορφή καί κατάταξη, μπορεῖ νά δώσει καί ἔχει ἤδη δώσει ἀπαντήσεις σέ ἐρωτήματα προσωπογραφικοῦ καί ὀνοματολογικοῦ περιεχομένου. Ἐλπίζεται ὅτι θά τῆς δοθεῖ ἡ εὐκαιρία μέ τήν παρουσίαση αὐτή νά ἀξιοποιηθεῖ καί στό μέλλον, πρίν τήν ὁλοκλήρωσή της. Γιά λόγους πρακτικούς, καθώς συνεχίζεται ἡ συμπλήρωσή τους, τά δελτία τῆς προσωπογραφίας εἶναι ταξινομημένα κατά γεωγραφικές περιοχές τῆς Μακεδονίας, σέ ἑνότητες πού ἀντιστοιχοῦν σέ ἐπιγραφικά σύνολα ἀρχαίων πόλεων ἤ σέ χωριά τῆς περιοχῆς τους μέ σύγχρονα τοπωνύμια. Ὅπου ἔχει γίνει ταύτιση μέ ἀρχαῖο τοπωνύμιο, αὐτό δηλώνεται. Ἡ ταξινόμηση αὐτή ὁδηγεῖ σέ μιά καλύτερη γνώση τοῦ ὀνοματολογίου κατά

7. Μέ πρότυπο τήν *Prosopographia Attica* I-II τοῦ I. Kirchner (Βερολίνο 1901-1903).

8. Αὐτό ἰσχύει καί στήν περίπτωση πολλαπλῶν σχολίων γιά ἕνα ἐπιγραφικό σύνταγμα, ὅπως π.χ. γιά τό IG X 2,1.

9. Βλ. ἀνωτ. σημ. 1.

10. Μ. Χατζόπουλος, Ἀ. Ριζάκης, Λ. Λουκοπούλου, Ἀ. Παναγιώτου· βλ. καί ἀνωτ. σημ. 1.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

περιοχές καί μπορεῖ τελικά νά δώσει τό χρονολογικό φάσμα μιᾶς κατηγορίας ὀνομάτων ἤ καί ἑνός ὀνόματος, καί τή δυνατότητα νά παρακολουθήσει κανείς τήν ἐξάπλωση μερικῶν ἐπιχωριαζόντων ὀνομάτων μέσα στόν εὐρύτερο χῶρο τῆς Μακεδονίας.

Παράλληλα γίνεται συλλογή Μακεδόνων πού εἶναι γνωστοί ἀπό ἐπιγραφές πού βρέθηκαν ἐκτός Μακεδονίας. Ἐλπίζεται ὅτι θά ἀποτελέσουν ἕνα συμπλήρωμα στήν τελική παρουσίαση τῆς προσωπογραφίας.

Παρατηρήσεις στά ρωμαϊκοῦ τύπου ὀνόματα τοῦIG X 2,1.

Μία συλλογή ὑλικοῦ ὅπως αὐτή πού διαγράψαμε δίνει, σέ πρώτη φάση, στοιχεῖα γιά ὀνοματολογικές παρατηρήσεις, συγχρόνως ὅμως, ὅταν εἶναι ὁλοκληρωμένη, ἀνοίγει δρόμους πρός ἄλλους τομεῖς, ὅπως εἶναι ἡ ἐξέταση τῆς κοινωνίας καί ἡ παρακολούθηση οἰκονομικῶν καί δημογραφικῶν ἀλλαγῶν σέ ἕνα τόπο. Πληροφορίες πού φωτίζουν αὐτούς τούς τομεῖς μποροῦν νά δώσουν μετρήσεις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν προσώπων καί τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐνεπίγραφων μνημείων καθώς καί οἱ μεταβολές τῶν ἀριθμῶν κατά διαδοχικές χρονικά περιόδους. Φυσικά ὑπάρχουν πάντα ἐπιφυλάξεις, δεδομένου ὅτι δέν μποροῦμε νά ξέρουμε πόσο ἀντιπροσωπευτικό τοῦ συνόλου εἶναι τό δεῖγμα μέ τό ὁποῖο γίνονται οἱ μετρήσεις, καθώς δέν εἶναι δυνατόν νά ὑπολογιστοῦν οἱ παράγοντες πού συνετέλεσαν στήν διαμόρφωσή του.

Ἄς δοῦμε ὅμως πιό συγκεκριμένα τί μποροῦν νά δώσουν οἱ ἀριθμοί. Σάν δεῖγμα χρησιμοποιήθηκε ἡ προσωπογραφία πού συνάγεται ἀπό τό Corpus τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ Charles Edson ἀφιέρωσε μεγάλο μέρος τοῦ σχολιασμοῦ τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν σέ ὀνοματολογικές καί προσωπογραφικές παρατηρήσεις· ἄλλωστε γιά πολλά ἀπό τά πρόσωπα τῆς Θεσσαλονίκης εἶχαν γίνει παλαιότερα ταυτίσεις καί μελέτες[11]. Στίς μετρήσεις δέν περιελήφθησαν ἐπιγραφές πού ἐκδόθηκαν μετά τήν παρουσίαση τοῦ Corpus τό 1972. Χρησιμοποιήθηκαν συνολικά 754 ἐπιγραφές ἀπό τό σύνολο τῶν 1041 ἐπιγραφῶν τοῦ IG X 2,1. Ἐκτός ἀπό τίς ἐπιγραφές πού δέν δίνουν ὑλικό γιά τήν προσωπογραφία, ὅπως τήν ἔχουμε ὁρίσει ἤδη[12], ἐξαιρέθηκαν ἀπό τίς μετρήσεις δύο ἀκόμη σύνολα ἐπιγραφῶν, αὐτές πού

11. Κυρίως ἀπό τόν Σ. Πελεκίδη (ἀνωτ. σημ. 5) καιΔ. Κανατσούλη (ἀνωτ. σημ. 2).

12Δηλ. ἐπιγραφές πού χρονολογοῦνται μετά τό τέλος τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. καί ἔχουν τούς ἀριθμούς: (22-24, 39-47, 66, *279, *283, 331-338, 350-353, 358-360, 364-366, 374, 397, 398, 403, 404, 406, 523, 551, 607, 631-633, 649-651, 653, 660, 674, 675, *751, *775- *804, *842, 959, 964, *966, *995-*999, καί ἐπιγραφές πρίν τό τέλος τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. πού δέν σώζουν ὀνόματα: ἀρ. 7-13, 17, 18, 20, 33, 48, 52, 63, 72, 92, 93, 106, 116, 119, 122, 123, 125, 152, 223, 227, 228, 231, 233, 235, 237, 254, 256-258, 264, 265, 305, 363, 377, 465, 513, 532, 569, 574-576, 579, 585, 594, 596, 604, 610, 612, 617, 626, 639, 643-648, 654, 656, 657, 671-673, *714, *718, *719, *757, *761, *761bis, *762, *764, *767, *816, *827, *829, *831, *832, *834, *835, *837, *838, *843, *882, *895, *918, 932, 934, 940, 941, 943-951, 955-958, 960, 963, *965, *967, *969, *970, *971, *974, *979, *985, *989, *991, *996.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

βρέθηκαν στήν περιοχή τῆς Θεσσαλονίκης καί αὐτές πού ἀναφέρουν Θεσσαλονικεῖς, ἀλλά βρέθηκαν ἐκτός τῆς πόλεως καί τῆς περιοχῆς της, γιατί δέν καλύπτουν μέ πληρότητα τό θέμα τους[13]. Ἀπό τίς ἐπιγραφές, πού μέ περισσότερη ἤ λιγότερη ἀβεβαιότητα ὡς πρός τόν τόπο εὑρέσεώς τους, ἔχουν συμπεριληφθεῖ στό IG X 2,1[14], ἐξαιρέθηκαν αὐτές μόνο πού ἡ προέλευσή τους ἔχει στό μεταξύ ἀποδειχθεῖ[15]. Ἀπό ἄλλα σχόλια καί διορθώσεις πού ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψι ἀναφέρεται ἐδῶ μόνο ἡ διόρθωση τοῦ L. Robert στήν χρονολόγηση τῶν δύο ἐπιγραφῶν μέ τούς πολιτάρχες[16], γιατί ἐπέδρασε σημαντικά στό ἀποτέλεσμα πού ἔδωσαν οἱ μετρήσεις κατά αἰώνα, μέ τήν μετατόπιση ἑνός ἀριθμοῦ προσώπων ἀπό τόν 2ο μ.Χ. αἰ. στόν 1ο αἰ., ὅπως θά φανεῖ παρακάτω.

Τέλος κρίθηκε ὅτι ὀνόματα ἡγεμόνων,αὐτοκρατόρων, μελῶν τῶν οἰκογενειῶν τους κλπ. θά ἀλλοίωναν τό ἀποτέλεσμα τῶν μετρήσεων (μέ τό νά συνυπολογιστοῦν ἔτσι πρόσωπα πού δέν ἔζησαν οὔτε ἐπισκέφτηκαν ἴσως ποτέ τήν πόλη)· ἐξαιρέθηκαν γι' αὐτό ἐπιγραφές πού περιέχουν ἀποκλειστικά δυναστικά ὀνόματα, εἴτε ἀναφέρονται ὡς σύγχρονα πρόσωπα[17] εἴτε σάν ἀνάμνηση τοῦ παρελθόντος[18], ἤ ἀκόμη πρόσωπα ἀπό τήν περιοχή τοῦ μύθου[19]. Ἐπίσης δέν συμπεριελήφθησαν μερικά θραύσματα ἐπιγραφῶν γιατί ἡ ἀσάφεια τῆς μορφῆς τους καί τῆς χρονολόγησής τους δέν ἐπιτρέπει τήν κατάταξη καί ἀξιοποίηση τῶν στοιχείων πού δίνουν[20].

Οἱ μετρήσεις ἔδωσαν ἕνα συνολικό ἀριθμό 2239 προσώπων (βλ. πίν. II)·

13. IG X 2,1, ἀρ. 1000-1020 καί 1021-1041. Πρβ. κριτική τῶν Ch. Habicht, *Gnomon* 46 (1974), 491 κέ., L. Robert, *Rev. Phil.* 48 (1974), 182 & 187. G. Daux, *BCH* 98 (1974), 529, L. Robert *R.E.G.*, *BE* 1976/359 σ. 487, κ.ἄ.

14. Παρ' ὅλη τήν κριτική πού διατυπώθηκε γιά τήν θέση τους στό corpus (βλ. G. Mihailov, *Class Phil.* 70 (1975), 47) οἱ ἐπιγραφές μέ ἀστερίσκο, ἐκτός ἀπό ἕνα μεγάλο ἀριθμό τους πού ἐξαιρέθηκε (βλ. ἀνωτ. σημ. 12), συμπεριελήφθησαν στίς μετρήσεις, καθώς θεωρήθηκε ὅτι ὑπάρχει περισσότερη ἀπό 50% πιθανότητα νά προέρχονται ἀπό τήν πόλη. Ἄλλωστε ἡ διατήρηση τοῦ ἀστερίσκου κατά τήν ἐπιθυμία τοῦ ἐκδότη (βλ. *BCH* 98 (1974), 525, ὅπου ἐπίσης ἐκτίθεται καί τό σκεπτικό σύμφωνα μέ τό ὁποῖο τίς συμπεριέλαβε) ἐπιτρέπουν στόν ἀναγνώστη αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου νά δώσει τό ἀνάλογο βάρος στίς μετρήσεις πού βασίζονται σέ σύνολα μέ μεγάλο ἀριθμό ἀμφιβόλου προελεύσεως ἐπιγραφῶν.

15. *ἀρ.* *676: εἶναι πιθανότητα ἀπό τήν Πέλλα, πρβ. τό σχόλιο στό IG X 2,1 βλ. ἐπίσης Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, *Πέλλα* Ι. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 70 (Ἀθήνα 1971) σ. 75, ἀρ. 52, *ἀρ.* * *732: βλ.* L. Robert, *Rev. Phil.* 48 (1974), 238-39, *ἀρ.* **711:* βλ. E. Kalinka *JOEAI* 23 (1926), 138 ἀρ. 34· ἡ ταύτιση αὐτή ἔγινε ἀπό τήν συνάδελφο Λ. Λουκοπούλου, *ἀρ.* **924* πρβ. τό σχόλιο στό IG X 2,1, ἐπίσης M. Speidel, *AJA* 77 (1973), 446.

16. IG X 2,1, ἀρ. 126 & *133 βλ. *Rev. Phil.* 48 (1974), 208-215.

17. ἀρ. 15, 25, 34, 36, *130-*132, *138, *139, *141.

18. ἀρ. 275-277, *278.

19. ἀρ. 267.

20. ἀρ. 936, 942, 962, *975-*978. Ἀντίθετα οἱ ἐπιγραφές τῆς ὁμάδας Α (βλ. παρακάτω στό κείμενο) ἀρ. 49 καί 128, παρ' ὅλη τήν ἀσαφή τους χρονολόγηση, συμπεριελήφθησαν στήν μέτρηση μνημείων καί προσώπων τῆς ὁμάδας τους (βλ. πίν. I καί II).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

ὁ ἀριθμός τους σέ σχέση μέ τό σύνολο τῶν ἐπιγραφῶν ἀπό τίς ὁποῖες προέρχονται δίνει κάποια ἔνδειξη γιά τόν ἀριθμό τῶν προσώπων πού σώζονται ἀπό τίς ἐπιγραφές τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας, δηλ. τό σύνολο τῆς προσωπογραφίας πού παρουσιάστηκε παραπάνω.

Ἀπό τίς μετρήσεις πού ἔγιναν ἀπομονώνονται καί παρουσιάζονται ἐδῶ αὐτές πού φωτίζουν τό φαινόμενο τοῦ ἐκρωμαϊσμοῦ τῶν ὀνομάτων[21], ὅπως διαφαίνεται ἀπό τή βαθμιαία αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τῶν ρωμαϊκοῦ τύπου ὀνομάτων καί τήν ἀντίστοιχη ὑποχώρηση τοῦ παραδοσιακοῦ γιά τήν Μακεδονία ὀνοματολογικοῦ τύπου, μέ κύριο ὄνομα πού ἀκολουθεῖται ἀπό πατρώνυμο ἤ μητρώνυμο σέ γενική. Ὁ ἀριθμός τῶν μνημείων πού σώθηκαν κατά ἐποχή (βλ. πίν. I), εἶναι ἐνδεικτικός τῆς βαρύτητας πού ἔχει σάν ἔνδειξη ὁ ἀριθμός πού προκύπτει ἀπό τήν μέτρηση· εἶναι αὐτονόητο ὅτι μετρήσεις καί συγκρίσεις πού γίνονται μέ βάση μεγάλο ἀριθμό μνημείων, καί κατ᾽ ἐπέκταση προσώπων, ἔχουν μεγαλύτερη ἀξία ἀπό αὐτές πού προκύπτουν ἀπό ἕνα μικρό δείγμα.

Ὅταν ἐξετάζεται ἡ ἐξέλιξη ἑνός φαινομένου ὅπως αὐτό πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, τό ἰδεῶδες θά ἦταν νά μπορέσουμε νά ὑπολογίσουμε τήν ἔκτασή του στό σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ. Εἶναι ἐπόμενο νά περιμένει κανείς ὅτι τά πρόσωπα πού συναντᾶ σέ ἐπιτύμβια μνημεῖα κάθε εἴδους, ἀντιπροσωπεύουν σαφέστερα τήν ὅλη κοινωνική διαστρωμάτωση· ἀντίθετα ἀντιπροσωπεύουν σαφέστερα τήν ὅλη κοινωνική διαστρωμάτωση· ἀντίθετα ὅσοι ἀναφέρονται σέ δημόσια ἔγγραφα ἤ ἀκόμα αὐτοί πού μποροῦν νά ἀναθέτουν πολυτελῆ ἀφιερώματα, ἀνήκουν κατά τεκμήριο σέ μία κοινωνική κατηγορία, πού ἀποτελεῖ ἕνα μικρό ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ. Σύμφωνα μέ αὐτό τό σκεπτικό οἱ μετρήσεις ἔγιναν χωριστά γιά τα 520 ἐπιτύμβια ἀπό τίς ὑπόλοιπες 213 ἐπιγραφές οἱ ὁποῖες ἐξετάστηκαν ὡς σύνολο γιά λόγους συντομίας[22]. Τά ὀνόματα ἀπό ἕνα σύνολο 21 ἐπιγραφῶν ἀβέβαιης μορφῆς[23] ὑπολογίστηκαν μόνο στόν συνολικό ἀριθμό τῶν προσώπων (βλ. πίν. II). Στήν ταξινόμηση κατά χρονολογική σειρά ἀκολουθήσαμε τόν τρόπο χρονολόγησης τοῦ Ch. Edson, δηλ. κατά αἰώνα ἤ μεταξύ αἰώνων. Γιά λόγους συντομίας ἐπιγραφές μέ ἐνδείξεις ὅπως π.Χ. 1ος/2ος καί 1ος ἤ 2ος αἰώνας ἐξετάστηκαν μαζί.

Καθώς συνήθως θά γίνεται λόγος γιά σύνολα ὀνομάτων δέν εἶναι

21. Πρβ. ἐδῶ τίς παρατηρήσεις τοῦ G. Mihailov, "Aspects de l' onomastique dans les inscriptions anciennes de Thessalonique". *Πρακτικά Συμποσίου 40ετηρίδος Ε.Μ.Σ.* (Θεσσαλονίκη 1982) σ.84. Γενικώτερα γιά τό θέμα βλ. G. Daux, "L' onomastique romaine d'expression grecque". *L' onomastique Latine. Colleques internationaux du CNRS no 564 (Παρίσι 1977) 405-17, τοῦ ἰδίου:* "La formule onomastique dans le domaine grec sous l' empire romain", *A. J. Phil* 100 (1979), 13-30. Εἰδικώτερα γιά τό θέμα βλ. F. Papazoglou, "Notes sur la formule onomastique dans la Macedoine romaine". *Ζ. Ant.* 5 (1955), 350-370 (σερβικά μέ γαλλική περίληψη σ. 370-372).

22. Ἡ ὀρθολογικώτερη περαιτέρω ὑποδιαίρεση αὐτῆς τῆς ὁμάδας, θά ἐπιμήκυνε σημαντικά τήν ἔκθεση αὐτῆς τῆς ἐργασιας, χωρίς νά μεταβάλλει οὐσιαστικά τό ἀποτέλεσμα.

23. ἀρ. 933, 935, 937-939, 952-954, 961, *968, *973, *980-*983, *986-*988, *990, *992, *994.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

δυνατόν νά γίνει σ᾽ αὐτή τήν παρουσίαση διάκριση ἀνάμεσα σέ μακεδονικά, γενικότερα ἑλληνικά, μικρασιατικά, θρακικά, ἰλλυρικά κλπ. ὀνόματα ἤ cognomina δηλ. ἐπώνυμα· γιά λόγους συντομίας θά χαρακτηρίζονται γενικά ὡς μή λατινικά[24].

Ἀρχίζουμε τήν προσέγγιση τῶν ἀριθμῶν (πίν. II + III) ἀπό τίς ἐπιγραφές «ποικίλου» περιεχομένου πού θά ἀποκαλοῦμε ἐδῶ *ὁμάδα Α*, γιά νά γίνεται σαφής ἡ διάκρισή τους ἀπό τήν *ὁμάδα Β*, τό σύνολο δηλ. τῶν ἐπιτυμβίων. Ἡ πρώτη ἐμφάνιση ρωμαϊκῶν ὀνομάτων γίνεται σέ δύο δημοσίου χαρακτήρα ἐπιγραφές (δηλ. τῆς ὁμάδας Α) τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.[25] Λίγο ἀργότερα μεταξύ 2ου καί 1ου π.Χ. αἰ. ἀπαντοῦν στήν ἴδια ὁμάδα τό πρῶτο ρωμαϊκοῦ τύπου ὄνομα μέ μή λατινικό ἐπώνυμο[26] καί ἕνα πλῆρες λατινικό ὄνομα πού ἀκολουθεῖται ἀπό μή λατινικό παρωνύμιο[27]. Στόν 1ο αἰ. π.Χ. τό ποσοστό τῶν ρωμαϊκοῦ τύπου ὀνομάτων ὑπερβαίνει λίγο τό 15%. Καθώς σ᾽ αὐτό τό δεῖγμα ὅλες οἱ ἐπιγραφές εἶναι ἀκριβῶς χρονολογημένες, ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ποσοστοῦ αὐτοῦ ἀναφέρεται σέ ἐπιγραφές τοῦ 2ου μισοῦ τοῦ αἰώνα[28]. Σ᾽ αὐτή τήν ὁμάδα πλεονάζουν τά λατινικά ἐπώνυμα· θά πρέπει δηλ. ἐδῶ νά πρόκειται γιά ἐγκαταστάσεις Ρωμαίων. Ἤδη ὅμως τό ποσοστό τῶν ρωμαϊκοῦ τύπου ὀνομάτων εἶναι πολύ λίγο χαμηλότερο[29].

Στόν 1ο αἰ. μ.Χ. τά ρωμαϊκοῦ τύπου ὀνόματα φτάνουν τό 36%[30]. Ἡ μέτρηση γιά τήν ἑπόμενη χρονολογικά φάση, 29%, εἶναι ἡ μόνη σέ ὅλη τήν πορεία τοῦ παραδείγματος πού σέ σημαντικό ποσοστό δέν συμφωνεῖ μέ τήν προοδευτική ἄνοδο τῶν ποσοστῶν πού παρακολουθοῦμε καί δέν θά πρέπει νά ληφθεῖ ὑπ᾽ ὄψη καθώς βασίστηκε σέ ἕξη μόνο ἐπιγραφές (κυρίως ἀναθηματικές καί ἕνας κατάλογος ἐλλιπής)[31]. Τό ποσοστό στόν 2ο αἰ. μ.Χ. φτάνει τό 60,ί%, μετά τήν ἀποδοχήκ τῆς διόρθωσης στήν χρονολόγηση τῶν δύο ἐπιγραφῶν τῶν πολιταρχῶν πού ἀναφέραμε ἤδη[32]· χωρίς τήν ἀλλαγή θά ἦταν 55% (ἐνῶ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. θά ἦταν ἀντίστοιχα 40,5%)[33]. Στήν ἑπόμενη

24. Παρατηρήσεις στούς καταλόγους τῶν ἐπωνύμων τοῦ IG X 2,1 κατά αἰῶνες, ἀποτελοῦν το θέμα ἄλλης μελέτης μου πού βρίσκεται ὑπό ἐκτέλεση.

25. IG X 2,1 ἀρ. 134 & 135. Στήν ὑποδιαίρεση αὐτή ἀνήκουν ἐπίσης οἱ ἀρ.: 3, 107, 108, 127.

26. IG X 2,1 ἀρ. 79.1: Λούκιος Κοίλιος Ζώπυρος.

27. ἀρ. 80.4 ... ὁ ἐπικαλούμενοςΔημήτριος. Οἱ ὑπόλοιπες ἐπιγραφές στήν ἴδια ὑποδιαίρεση εἶναι οἱ ἀρ. 28, 77, 78, 81, 82, 95, 96.

28. Στό 1ο ἥμισυ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. χρονολογοῦνται οἱ ἀρ. 4, 5, *29, 221· στό 2ο ἥμισυ οἱ ἀρ. *6, *30, 50, 83-85, 97, 109, 113, 124.

29. IG X 2,1 ἀρ. 31, 51, 86, 98, 99, *129, 222.

30. Ἡ μέτρηση ἐδῶ βασίζεται σέ ἕνα σημαντικό ἀριθμό ἐπιγραφῶν: ἀρ. *30, 32, 53, *54, *55, 67-71, 73, 74, 87, 88, 126, *133, 136, 242, 255, 259, *263.

31. IG X 2,1 ἀρ. *56, 115, 117, 118, 243, *271.

32. Βλ. ἀνωτ. σημ. 16 γιά τίς ἐπιγραφές ἀρ. 126 καί *133 οἱ ὁποῖες ὑπολογίστηκαν στόν 1ο αἰ. (ἀνωτ. σημ. 29). Στόν 2ο αἰ. μ.Χ. ἀνήκουν οἱ ἀρ.: *14, 35, 57-59, *60, 61, 89, 100-103, 110, 111, 114, 137, *219, *224-*226, 239, 240, *241, 244-246, *248-*252, 266, *269, 270.

33. Ὁ ἀριθμός αὐτός θά ταίριαζε καλύτερα στήν ἐξελικτική ἄνοδο τῶν ποσοστῶν.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

φάση μεταξύ 2ου καί 3ου αἰ. μ.Χ. τά ρωμαϊκοῦ τύπου ὀνόματα παραμένουν στό ἴδιο περίπου ἐπίπεδο[34]. Στόν 3ο αἰ. μετρήθηκε χωριστά μιά ὁμάδα 13 ἐπιγραφῶν τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ αἰώνα[35]. Τό ποσοστό ἐδῶ ξεπερνάει λίγο τό 80% (6,6% Αὐρήλιοι + 74% οἱ ὑπόλοιποι), ἐνῶ στόν ὑπόλοιπο 3ο αἰ. φτάνει τό 94%[36]. Οἱ Αὐρήλιοι ἔχουν ἐδῶ αὐξηθεῖ σημαντικά (24%) ἐνῶ μία ἱέρεια φέρει τό τελευταῖο ὄνομα μέ πατρώνυμο[37]. Οἱ ἀριθμοί αὐτοί δίνονται ἐνδεικτικά καί μέ κάθε ἐπιφύλαξη, καθώς φυσικά εἶναι ἐκτός τῶν ὁρίων αὐτῆς τῆς ἔρευνας ἡ διάκριση μεταξύ Αὐρηλίων πού ὀφείλουν τό ὄνομά τους στήν Constitutio Antoniniana καί αὐτῶν πού ἀπέκτησαν τό δικαίωμα τοῦ ρωμαίου πολίτη κατά τόν 2ο αἰ. μ.Χ.

Ἐπιτύμβια ἤ ὁμάδα Β

Ὁ ἀριθμός τῶν ἐπιτυμβίων πού σώζονται ἀπό τούς προχριστιανικούς χρόνους εἶναι ἐξαιρετικά μικρός. Ἰδιαίτερα αὐτό φαίνεται στόν 1ο αἰ. π.Χ.[38], μέ τήν σύγκριση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπιτυμβίων μέ τόν ἀριθμό τῶν μνημείων τῆς ὁμάδας Α (πίν. Ι). Ὁ 1ος αἰ. μ.Χ. παρουσιάζει σημαντική αὔξηση στόν ἀριθμό τῶν ἐπιτυμβίων (εἶναι συνολικά 38)[39] πού ὑποδηλώνει καί κάποια βελτίωση τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης, καθώς ἕνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ μπορεῖ νά ἀνταποκριθεῖ στήν δαπάνη γιά τήν ἀνέγερση ἑνός ἐπιτυμβίου. Ἐμφανίζονται νέα στοιχεῖα τόσο στό κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς μέ τήν ἀναγραφή τῆς χρονολόγησης,τῆς μακεδονικῆς σέ μία σαρκοφάγο καί μία πλάκα[40], τῆς ἀκτιακῆς σέ μία πλάκα μέ ἀνάγλυφη διακόσμηση[41], ὅσο καί μέ τήν πρώτη ἐμφάνιση πολυτελῶν μνημείων, τῶν τριῶν σαρκοφάγων, πού χρονολογοῦνται σ᾽ αὐτό τόν αἰώνα[42]. Τά πρόσωπα μέ ρωμαϊκοῦ τύπου ὄνομα ἐμφανίζονται γιά πρώτη φορά σ᾽ αὐτή τήν ὁμάδα καί φτάνουν τό 32%· οἱ μισοί περίπου ἀπό αὐτούς ἔχουν μή λατινικά cognomina. Στήν ἑπόμενη φάση (1ος/2ος μ.Χ. καί 1ος ἤ 2ος μ.Χ.)[43] τό

34. IG X 2,1 ἀρ. 19, 37, 62, 90, 91, 104, 105, *112, 120, 121, *171, 186, *208, 217, *253, *261, 262, 268, *272-*274.

35. Οἱ ἀρ. 16, 127, 153, 154, 163, 172, 181-185, 187, 236.

36. ἀρ. *21, 38, 64, *65, *140, 142-151, 155-162, 164-170, 173-180, 188-207, 209-216, 218, *220, 229, *230, 232, *234, 238, 247, 260.

37. IG X 2,1, 260. Α[ὐ]ρ. Εὐφροσύνη Διόσκου.

38. ἀρ. 293, *912.

39. στῆλες, πλάκες, κ.ἄ. ἀρ.: 310, 316, 317, 339, 354, 367, 378, 387, 388, 399, 402, 405, 418, 423, 430, *678-*684, *844-*847, *876, *878, *905, *913, *913, *925, *926, *927, *928. Σαρκοφάγοι, ἀρ.: 593, 623, *848, ἀβέβαιη, ἀρ.: 635.

40. ἀρ. 623, *926.

41. ἀρ. *925.

42. Βλ. ἀνωτ. σημ. 39.

43. στῆλες, πλάκες, κ.ἄ. εἶναι οἱ ἀρ. 286, 373, 379, 417, 421, *685-*690, *865, *873, *874. Σαρκοφάγοι ἀρ.: 625, *825.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ποσοστό τους ἀνεβαίνει στό 36%[44].

Ὁ 2ος αἰ. μ.Χ. παρουσιάζει μεγάλη αὔξηση στόν ἀριθμό τῶν ἐνεπίγραφων μνημείων γενικότερα. Στά ἐπιτύμβια (181 συνολικά) αὐτό γίνεται ἐμφανέστερο καθώς τώρα εἶναι πέντε φορές σχεδόν περισσότερα ἀπό ὅσα στόν προηγούμενο αἰώνα. Οἱ ἀριθμοί αὐτοί ὑποδηλώνουν ὄχι μόνο οἰκονομική ἄνθιση, σέ σύγκριση μέ τήν προηγούμενη φάση, ἀλλά καί μία αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ μέ ἐγκατάσταση νέων κατοίκων στήν πόλη. Προστίθεται τώρα ἕνα νέο εἶδος ἐπιτυμβίου, οἱ βωμοί, ἐνῶ παράλληλα αὐξάνεται σημαντικά ὁ ἀριθμός τῶν σαρκοφάγων (πίν. I) καί τῶν χρονολογημένων ἐπιτυμβίων[45]. Οἱ τρεῖς βασικές κατηγορίες τῶν ἐπιτυμβίων δίνουν τήν εὐκαιρία ἐδῶ γιά ἐπί μέρους μετρήσεις. Ἡ πιό πολυάριθμη κατηγορία (σύνολο 124) εἶναι τῶν «μικρῶν» (ὁ χαρακτηρισμός αὐτός δίνεται συμβατικά καί ἀπέχει ἀπό τό νά εἶναι ἀπόλυτος), σέ διαστάσεις ἐπιτυμβίων: στῆλες, πλάκες κ.ἄ. πού παρ᾽ ὅλες τίς τυπολογικές τους διαφορές ἐξετάζονται ὡς σύνολο[46] γιά λόγους πρακτικούς. Οἱ βωμοί εἶναι σημαντικά λιγότεροι (32)[47] καί ἀκολουθοῦν οἱ σαρκοφάγοι (22)[48]Δέν θά ἦταν ἴσως δύσκολο νά μαντέψει κανείς ὅτι τό ὕψος τοῦ ποσοστοῦ τῶν ρωμαϊκοῦ τύπου ὀνομάτων εἶναι ἀνάλογο μέ τήν δαπάνη γιά τήν κατασκευή τοῦ μνημείου. Στίς σαρκοφάγους φτάνει τό 48%, στούς βωμούς κατεβαίνει στό 28,9% ἐνῶ στήν περισσότερο πολυάριθμη κατηγορία ἐπιτυμβίων (στῆλες, πλάκες κ.ἄ.) εἶναι μόλις 23% περίπου. Βαθμιαῖα ἐπικρατεῖ ἡ συνήθεια πού ἀπαντᾶ καί παλαιότερα σέ ἐπιτύμβια, καί σποραδικά καί σέ μερικά ἄλλα ἰδιωτικῆς φύσεως μνημεῖα, νά παραλείπεται ἡ ἀναγραφή τοῦ πατρωνύμου[49]. Αὐξάνεται ἐπίσης ὁ ἀριθμός τῶν ἁπλῶν (χωρίς πατρώνυμο) λατινικῶν ὀνομάτων[50].

44. Ἡ ποσοστιαία ἀναλογία τῶν δύο αὐτῶν φάσεων δέν φαίνεται στόν πίνακα II ἔτσι ὅπως δόθηκε ἐδῶ. Στόν πίνακα οἱ ἀριθμοί δίνονται χωριστά κατά εἶδος ἐπιτυμβίων ἐνῶ ἐδῶ δόθηκαν γιά τό σύνολο.

45. Μακεδονική χρονολογία φέρουν τά μνημεῖα: 311, 321, 407, 449, 472, 502, 508, 524, 525, 527, 553, 573 bis, 595, 624, *691-*693, *849. Ἀκτιακή οἱ ἀρ.: 323, 369, 448, 460, 461, 483, 503, 528, 608, *805, *806Διπλή χρονολόγηση ἔχουν οἱ ἀρ.: 288, 322, 450, 462, 521, 526, 573, *826, *923. Ὁ ἐκδότης ἐκφράζει ἀμφιβολία γιά τό εἶδος τῆς χρονολογίας τοῦ ἀρ. 451· θεωρήσαμε ὅτι εἶναι πιθανότερο νά εἶναι ἀκτιακή καί ἔτσι τά πρόσωπα πού ἀναφέρονται ὑπολογίστηκαν στίς μετρήσεις γιά τόν 2ο αἰ. μ.Χ.

46. IG X 2,1, ἀρ. 284, 288, *289, 292, 294-299, 303, 304, 311-315, 318-326, 328, 330, 356, 357, 362, 368-371, *372, 380, 383, 385, 386bis, 389-394, 396, 400, 401, 407, 410, 412, 414, 416, 422, 424-429, 431-433, *691-*710, *712-*717, *849, *850, *863, *864, *866-*868, *875, *875, *877, *880, *901, *902, *906, *923.

47. ἀρ. 446, 448-451, 454, 456, 460-462, 469, 472, 478, 482-484, 490, 501-503, 507-509, *805-809, *852, *890-*892. Γιά τόν ἀρ. 451 βλ. ἀνωτ. σημ. 45.

48. ἀρ. 521, 524-528, 530, 553, 559, 573 bis, 587, 588, 595, 600, 608, 615, 622, 624, 630, *826, *828. Τά ἀβέβαιης μορφῆς ἐπιτύμβια στόν αἰώνα αὐτό εἶναι: 638, 658, 664.

49. Βλ. F. Papazoglou, ἀνωτ. σημ. 21, σ. 357-358. Ἐπίσης βλ. ἀνωτ. σημ. 6.

50. Π.χ. στίς στῆλες, πλάκες κ.ἄ. τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. φτάνουν τό 11,5% τοῦ συνόλου τῶν ὀνομάτων.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Στήν ἐπόμενη χρονολογικά φάση (2ος/3ος καί 2ος ἤ 3ος αἰ. μ.Χ.) τά ἐπιτύμβια εἶναι ἀκόμη περισσότερα (συνολικά 197)[51]. Ἐδῶ τό ποσοστό τῶν ρωμαϊκοῦ τύπου ὀνομάτων στίς σαρκοφάγους φτάνει τό 66% στούς βωμούς εἶναι 41%, ἐνῶ στίς στῆλες καί πλάκες ἐξακολουθεῖ νά παραμένει σχετικά χαμηλό· εἶναι 30%

Ὁ τρίτος αἰώνας παρουσιάζει μία σημαντική μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων (εἶναι 79)[52]. Ἰδιαίτερα μειώνεται ἀναλογικά ὁ ἀριθμός τῶν «μικρῶν» σέ διαστάσεις μνημείων (πίν. I). Οἱ δυσχερέστερες οἰκονομικές συνθῆκες τόν αἰώνα αὐτόν ἦταν ἐπόμενο νά πλήξουν περισσότερο τήν οἰκονομική κατηγορία πού μποροῦσε νά ἐπιλέξει μόνο τέτοιου εἴδους μνημεῖα. Τά ρωμαϊκοῦ τύπου ὀνόματα σ' αὐτή τήν κατηγορία εἶναι 55% συνολικά, οἱ περισσότεροι ὅμως, τά 45% τοῦ συνόλου, εἶναι Αὐρήλιοι. Τά ὑπόλοιπα εἶναι ἁπλά, μονά ὀνόματα, ἐνῶ μιά Ἑκατέα Μενάνδρου[53] μοιάζει ἐδῶ σάν δεῖγμα ἄλλης ἐποχῆς. Στούς βωμούς τό σύνολο τῶν ρωμαϊκοῦ τύπου ὀνομάτων εἶναι 67,3%, ἐνῶ οἱ Αὐρήλιοι εἶναι συγκριτικά λίγοι, 15,3%. Στίς σαρκοφάγους στό συνολικό 79%, οἱ Αὐρήλιοι ἀποτελοῦν τό 28,4% τοῦ συνόλου.

Προσπαθήσαμε νά δείξουμε τήν ἔκταση τοῦ ἐκρωμαϊσμοῦ τῶν ὀνομάτων ὅπως αὐτή φαίνεται ἀπό τίς ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης. Ὑπῆρξαν βέβαια πολλοί ἄνθρωποι τόσο στήν Μακεδονία ὅσο καί σέ ἄλλες περιοχές τοῦ ἀρχαίου κόσμου πού τό πέρασμά τους ἀπό αὐτόν τόν κόσμο δέν μαρτυρεῖται ἀπό κανένα γραπτό ἴχνος. Δέν μποροῦμε νά ξέρουμε ποιό ἦταν τό ποσοστό τους μέσα στό σύνολο. Ὁπωσδήποτε φτάσαμε σέ μερικούς ἀριθμούς πού ὁδηγοῦν σέ συμπεράσματα ἀνάλογα ἴσως μέ αὐτά στά ὁποῖα θά ἔφτανε ἕνας σύγχρονος ἱστορικός μέ βάση τίς ἱστορικές πηγές καί τήν γενικότερη γνώση τῆς ἐποχῆς καί τῆς περιοχῆς. Εἶναι λογικό νά περιμένει κανείς καί χωρίς τήν βοήθεια τῶν ἀριθμῶν ὅτι οἱ οἰκονομικά εὐρωστότερες κοινωνικές κατηγορίες θά βρίσκονταν πλησιέστερα στήν ἐξουσία καί στό δικαίωμα τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας. Μετρήσεις ὅμως σάν αὐτές πού

51. Στῆλες κ.ἄ. 287, 290, 300, 306, 309, 329, 340-347, 355, 361, 376,381, 382, 386, 395, 408, **409, 413**, 419, 420, 434-440, *720-*722, *724-*731, *733-*750, *752-*756, *758-*760, *763, *853-*858, *860-*862, *869-*872. Βωμοί: 442, 443, 447, 452, 453, 455, 458, 459, 463, 464, 466-468, 473-475, 477, 480, 485, 489, 493, 494, 496, 498, 499, 504, 505, 510-512, 514-518, *810-*815, *817-*823. Σαρκοφάγοι: 519, 520, 522, 533-541, 544, 545, 552, 554, 563, 567, 568, 570, 571, 577, 581, 582, 584, **590**, 592, 598, 599, 602, 603, 611, 616, 618, 620, 627, 629, *830, *833, *836, *894. Ἀβέβαιης μορφῆς: 643, 636, 641, 642, 652, 655, 659, 661, 663, 665-670.

52. Στῆλες κ.ἄ.: 307, 308, 349, 375, 384, 411, 415, *441, *768, *769, *771-*774, *859, *888, *889, *900. Βωμοί: 444, 445, 457, 470, 471, 476, 479, 481, 486-488, 491, 492, 495, 497, 500, 506, 518 bis, *824, *893. Σαρκοφάγοι: 529, 531, 542, 543, 546-550, 555-558, 560-562, 564-566, 572, 578, 580, 583, 586, 589, 591, 597, 601, 605, 606, 609, 613, 614, 619, 621, 628, *839-*841. Ἀβέβαια: 637, 640, 662.

53. στήν στήλη ἀρ. *768.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

παρουσιάσαμε ἔχουν μεγαλύτερη ἀξία ὅταν μποροῦν νά συγκριθοῦν μέ ἀνάλογες πού ἔγιναν σέ ἄλλες περιοχές τοῦ εὐρύτερου χώρου, γιάνά μπορέσει νά ὁδηγηθεῖ κανείς σέ συμπεράσματα σχετικά μέ τά αἴτια πού προκάλεσαν τήν μεγαλύτερη ἤ μικρότερη ἔκταση ἑνός φαινομένου σέ κάθε περιοχήΔυστυχῶς τέτοιες συγκρίσεις δέν εἶναι εὔκολο νά γίνουν ἀκόμη μέ ἄλλες περιοχές τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου[54]. Συστηματικές ἀνάλογες μετρήσεις ἔχουν γίνει μόνο γιά περιοχές τοῦ ἀρχαίου κόσμου (ΜυσίαΔαλματία κ.ἄ.)[55] πού δέν εἶναι ἄμεσα συγκρίσιμες μέ τήν Μακεδονία.

54. Ἡ ἐργασία τοῦ E. Kapetanopoulous, Romanitas and the Athenian Prytaneis (200 BC-AD 100) *AE* 1981 (Ἀθήνα 1983) Ἀρχαιολογικά χρονικά 23-36, ὑπέπεσε στήν ἀντίληψή μου μετά τήν ἀνακοίνωσή μου στό Δ' Συμπόσιο γιά τήν Ἀρχαία Μακεδονία· ὁπωσδήποτε εἶναι ἔξω ἀπό τά ὅρια αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἡ σύγκριση μέ τούς ἀριθμούς καί τά ποσοστά πού παραθέτει στήν σ. 32.

55. Βλ. ἐνδεικτικά: A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior.* (Βουδαπέστη 1970) βλ. σ. 199 κ.ε. & 261 κ.ε. G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien.* (Βουδαπέστη 1965). A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen.* (Βουδαπέστη 1959).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Κατανομή μνημείων κατά αἰῶνες καί εἴδη

	Εἶδος ἐπιγραφῶν				Εἶδος ἐπιτυμβίων (ὁμάδα Β)			
Αἰώνας	Ὁμάδα Α	Ὁμάδα Β	Ἀβέβαιες	Σύνολο	Στῆλες κλπ.	Βωμοί	Σαρκοφάγοι	Ἀβέβαια
4ος π.Χ.								
4ος ἤ 3ος π.Χ.		1		1	1			
3ος π.Χ.	4	2		6	2			
3ος ἤ 2ος π.Χ.	1	2		3	2			
2ος π.Χ.	6	1	1	8	1			
2ος ἤ 1ος π.Χ.	9		1	10				
1ος π.Χ.	14	2	1	17	2			
1ος π.Χ./1ος μ.Χ.+ 1ος π.Χ. ἤ 1ος μ.Χ.	7	1		8	1			
1ος μ.Χ.	21	38		59	34		3	1
1ος/2ος μ.Χ. + 1ος ἤ 2ος μ.Χ.	6	16	1	23	14		2	
2ος μ.Χ.	34	181	3	218	124	32	22	3
2ος/3ος μ.Χ. + 2ος ἤ 3ος μ.Χ.	21	197	12	230	93	48	41	15
πρῶτο τέταρτο 3ου μ.Χ.	13	79	2	169	17	20	39	3
ὑπόλοιπο 3ου μ.Χ.	75							
ἀσαφής χρονολογία	2			2				
σύνολο	213	520	21	754	291	100	107	22

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ

ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΚΑΤΑ ΑΙΩΝΑ

Αἰώνας	Ὁμάδα Α	Στῆλες κἀ.	Βωμοί	Σαρκοφάγοι	Ἀβίβαια	Σύν. ὁμ. Β	Ἀβίβαιες	Γενικό σύνολο
4ος ἤ 3ος π.Χ.		2				2		2
3ος π.Χ.	13	3				3		16
3ος ἤ 2ος π.Χ.	8	2				2		10
2ος π.Χ.	23	5				5	1	29
2ος ἤ 1ος π.Χ.	18						1	19
1ος π.Χ.	51	3				3	1	55
1ος π.Χ./1ος μ.Χ. + 1ος π.Χ. ἤ 1ος μ.Χ.	30	2				2		32
1ος μ.Χ.	183	72		10	1	83		266
1ος/2ος μ.Χ. + 1ος ἤ 2ος μ.Χ.	58	29		4		33	1	91
2ος μ.Χ.	245	302	76	54	7	439	4	688
2ος/3ος μ.Χ. + 2ος ἤ 3ος μ.Χ.	67	185	120	77	48	430	15	512
πρῶτο τέταρτο 3ου μ.Χ.	37							
ὑπόλοιπο 3ου μ.Χ.	171	51	152	95	5	303	3	514
ἀβίβαιη χρονολογία	4							4
σύνολο	908	656	348	240	61	1305	26	2.239

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ

ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

Αἰώνας	Ὁμάδα Α	Στῆλες κ.ἄ.	Βωμοί	Σαρκοφάγοι	Ἀβέβαια
2ος π.Χ.	8,6%				
2ος ἢ 1ος π.Χ.	16,6%				
1ος π.Χ.	15,6%				
1ος π.Χ./1ος μ.Χ. + 1ος π.Χ. ἢ 1ος μ.Χ.	13,3%				
1ος μ.Χ.	36,0%	37,0%		0%	0%
1ος/2ος + 1ος ἢ 2ος μ.χ.	29,3%	41,3%			
2ος μ.Χ.	60,8%	23,0%	28,9%	48,0%	28,0%
2ος/3ος + 2ος ἢ 3ος μ.Χ.	59,7%	30,0%	41,0%	66,0%	39,5%
πρῶτο τέταρτο 3ου μ.Χ.	81,0%				
ὑπόλοιπο 3ου μ.Χ.	94,0	55,0%	67,3%	78,9%	80,0%

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

49

ΑΤΤΙΚΗ ΕΡΥΘΡΟΜΟΡΦΗ ΛΗΚΥΘΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΡΓΙΛΟ

Μιχάλης Ἀ. Τιβέριος

Τό χειμώνα τοῦ 1980, σέ μιά ἀνασκαφή τῆς ΙΗ΄ Ἐφορείας Κλασικῶν καί Προϊστορικῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας πού ἔκανε ὁ Δ. Γραμμένος στά Νέα Κερδύλια, κοντά στόν ἐθνικό δρόμο Καβάλας-Θεσσαλονίκης, βρέθηκε μέσα σέ πώρινη σαρκοφάγο, μαζί μέ ἄλλα κτερίσματα, μιά ἐρυθρόμορφη ἀττική λήκυθος (εἰκ. 1). Στήν ἀνασκαφή αὐτή ἐρευνήθηκαν καί ἄλλες ταφές μέσα σέ πώρινες σαρκοφάγους ἀλλά καί σέ πήλινες λάρνακες, ὀξυπύθμενους ἀμφορεῖς καί κεραμοσκεπεῖς τάφους[1]. Οἱ τάφοι αὐτοί, ὅπως καί ἄλλοι, πού ἔχουν βρεθεῖ κατά καιρούς στήν ἴδια περιοχή, σχετίζονται μέ τό νεκροταφεῖο τῆς ἀρχαίας Ἀργίλου, μιᾶς πόλης πού ἐντοπίζεται δυτικά ἀπό τό Στρυμόνα, στή θέση Παλιόκαστρο τῆς παραλίας τοῦ Στρυμονικοῦ κόλπου[2]. Ἡ Ἄργιλος, ὡς γνωστόν, ἦταν ἀποικία τῶν Ἀνδρίων καί ἡ ἵδρυσή της στήν παραλία τῆς ἀρχαίας Βισαλτίας τοποθετεῖται γύρω στά μέσα τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.[3].

Στή σαρκοφάγο, μέσα στήν ὁποία βρέθηκε ἡ λήκυθος πού θά μᾶς ἀπασχολήσει, εἶχαν γίνει δυό ταφές, πού χρονικά δέν φαίνεται νά ἀπεῖχαν πολύ μεταξύ τους. Καί οἱ δυό πρέπει νά χρονολογηθοῦν στήν τελευταία δεκαετία τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ἡ παλιότερη ἦταν πιό πλούσια σέ κτερίσματα, ἐνῶ ἡ νεότερη εἶχε ὡς μοναδικό της κτέρισμα τήν ἐρυθρόμορφη λήκυθο.

Τό ἀγγεῖο, πού ἔχει ὕψος περίπου 0,45 μ. καί φυλάγεται σήμερα στήν *Ἀρχαιολογική Συλλογή Σερρῶν*, ὡς πρός τό σχῆμα του ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν ληκύθων μέ ὠμο του «κύριου τύπου» (Standard-Type)[4]. Ἦταν σπασμένο σέ ἀρκετά κομμάτια πού ἔχουν συγκολληθεῖ καί λείπουν ὁρισμένα τμήματα κυρίως ἀπό τόν ὠμο καί τό ἐπάνω μέρος τοῦ σώματος. Δυστυχῶς ἡ

1. Ἡ συνολική δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς αὐτῆς βρίσκεται ἤδη στό τελικό στάδιο.

2. Βλ. Δ. Λαζαρίδης, *Ἀμφίπολις καί Ἄργιλος* (1972), 69, 79. Δ. Σαμσάρη, *Ἱστορική Γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατά τήν Ἀρχαιότητα* (1976), 103 κέ. καί κυρίως 105 καί σημ. 9.

3. Σαμσάρη, *ὅ.π.* 78 καί σημ. 2. Λαζαρίδης, *ὅ.π.* 69, 73.

4. Γιά τίς ληκύθους αὐτοῦ τοῦ τύπου βλ. D. C. Kurtz, *Athenian White Lekythoi* (1975), 8, 14. Πρβλ. καί *ARV*[2] 675.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

Εικ. 1-2. Λήκυθος ἀπό τήν Ἄργιλο τοῦ ζ. τῆς Villa Giulia. Ἀρχαιολογική Συλλογή Σερρῶν.

κατάσταση διατήρησης τῆς ληκύθου δέν εἶναι καλή γιατί σ' ὅλη τήν ἐπιφάνειά της ὑπάρχουν πολλά ἀπολεπίσματα πού ἔχουν βλάψει σημαντικά καί τή διακόσμησή της. Στόν ὦμο ἔχουμε ἕνα ἐρυθρόμορφο κόσμημα ἀπό ἀνθέμια, ἄνθη λωτοῦ καί σπεῖρες, πού εἶναι συνηθισμένο γιά τίς ληκύθους αὐτοῦ τοῦ τύπου, ἐνῶ στό σημεῖο ἕνωσης τοῦ λαιμοῦ μέ τόν ὦμο ὑπῆρχε ἕνα «ἰωνικό» κυμάτιο. Στό σῶμα τοῦ ἀγγείου εἰκονίζονται τά δυό παιδιά τῆς Λητοῦς, ἀριστερά ὁ Ἀπόλλωνας καί δεξιά ἡ Ἄρτεμη. Ὁ θεός (εἰκ. 2), στραμμένος πρός τά δεξιά, φορᾶ χιτώνα καί δίπλακα, ἐνῶ στό κεφάλι του φέρει δάφνινο στεφάνι. Μέ τό ἀριστερό του χέρι παίζει τήν ἑφτάχορδη κιθάρα του, τήν ὁποία ἔχει στηρίξει στόν ἀριστερό του ὦμο. Τό δεξί χέρι του ἦταν κατεβασμένο πρός τά κάτω, κατά μῆκος τοῦ σώματός του, κρατώντας

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

πιθανότατα τό πλῆκτρο, πού μ' ἕνα μαῦρο κορδόνι ἦταν δεμένο στό κάτω μέρος τοῦ ἠχείου τοῦ ὀργάνου. Ἀπό τό ὕφασμα, πού ἦταν προστατευτικό κάλυμμα γιά τίς χορδές, διακρίνονται ἐλάχιστα τμήματα διακοσμημένα με σταυροειδή μοτίβα. Τέλος, ἀπό τό πλάι τῆς κιθάρας κρέμονται πρός τά κάτω οἱ ἀπολήξεις ἀπό τή διακοσμημένη μέ μαῦρες κουκκίδες «χειρολαβή»[5], μέσα ἀπό τήν ὁποία εἶναι περασμένος ὁ καρπός τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ τοῦ θεοῦ.

Ἡ Ἄρτεμη (εἰκ. 3), στραμμένη πρός τ' ἀριστερά, φορᾶ πέπλο τοῦ

Εἰκ. 3. Λήκυθος ἀπό τήν Ἄργιλο τοῦ ζ. τῆς Villa Giulia. Ἀρχαιολογική Συλλογή Σερρῶν.

5. Γιά ἄλλες ἑρμηνεῖες βλ. π.χ. J. Beazley, *JHS* 42, 1922, 74 καί *Attic Vase Paintings in the Museum of Fine Arts*, Boston II (1954), 42. *Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig* I (1979), 112 (R. Lullies).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

λεγόμενου «λακωνικοῦ» τύπου. Μέ τό ἀριστερό της χέρι βαστᾶ οἰνοχόη, ἐνῶ στό δεξί κρατοῦσε ἴσως μιά φιάλη μαζί μέ κλαδί δάφνης, ἄν ἑρμηνεύονται σωστά τά ὑπολείμματα πού ἔχουν διασωθεῖ στό σημεῖο αὐτό. Στό κεφάλι της ἡ θεά φέρει μιά διακοσμημένη στεφάνη, ἐνῶ τά μακριά μαλλιά της μαζεύονται στήν ἄκρη σέ μιά μικρή θήκη. Ἀνάμεσα στούς θεούς ὑπάρχει ἕνα θυμιατήριο, ἐνῶ ὅλη ἡ παράσταση πλαισιώνεται ἐπάνω καί κάτω ἀπό δυό ζῶνες πού διακοσμοῦνται μέ μαίανδρο.

Παρά τή φθορά πού ἔχει ὑποστεῖ ἡ διακόσμηση τοῦ ἀγγείου, τά σωζόμενα τμήματά της ἐπιτρέπουν τήν ἀναγνώριση τοῦ ἀγγειογράφου. Πρόκειται γιά ἕναν σημαντικό τεχνίτη τοῦ ἀττικοῦ Κεραμεικοῦ τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ, πού ἀπό τόν Beazley ἔχει ὀνομαστεῖ συμβατικά ζ. τῆς Villa Giulia[6]. Τό στύλ τοῦ ἀγγειογράφου αὐτοῦ, πού εἶναι σύγχρονος μέ τόν ζ. τῶν Νιοβιδῶν, εἶναι ἀρκετά εὐδιάκριτο καί δέν εἶναι ἴσως ἄσχετο τό γεγονός ὅτι ὁ ζ. τῆς Villa Giulia εἶναι ἕνας ἀγγειογράφος τοῦ ὁποίου τήν καλλιτεχνική προσωπικότητα ἀνασυγκρότησε ὁ Beazley ἤδη ἀπό τό 1912[7]. Ἐνδεικτικά καί μέ συντομία θά ἀναφερθοῦμε ἐδῶ σέ δυό ἔργα τοῦ ζ. τῆς Villa Giulia πού βεβαιώνουν τήν ἀπόδοση τῆς ληκύθου σ' αὐτόν. Τό κυκλικό ὑπόστατο, πού βρίσκεται ἀπό παλιά στό Cambridge τῆς Ἀγγλίας εἶναι ἕνα ἔργο τοῦ ζ. τῆς Villa Giulia[8]. Ἀπό τίς θεϊκές μορφές πού εἰκονίζονται σ' αὐτό μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ οἱ μορφές τοῦ Ἀπόλλωνα καί τῆς Ἄρτεμης. Τόσο στή λήκυθο ὅσο καί στό ὑπόστατο εἶναι πολύ ὅμοιες οἱ κάθετες ζικ-ζάκ ἀπολήξεις στό ἄνοιγμα τοῦ πέπλου τῆς Ἄρτεμης καί ὁ τονισμός τους μέ μαῦρο χρῶμα. Στά δυό αὐτά ἀγγεῖα συγκρίνεται σέ γενικές γραμμές καί ἡ συνολική ἀπόδοση τῆς ἐνδυμασίας τοῦ Ἀπόλλωνα μέ τίς πλατιές πτυχώσεις τοῦ ἱματίου καί τίς πυκνές καί κάθετες πτυχές τοῦ χιτώνα. Πολύ στενότερα συγκρίνεται ἡ παράσταση τῆς ληκύθου μας μέ τήν ὅμοια παράσταση πού διακοσμεῖ μιά πελίκη τοῦ ζ. τῆς Villa Giulia ἀγορασμένη πρόσφατα ἀπό τό Μουσεῖο Paul Getty, στό Malibu[9](εἰκ. 4). Ἀνάμεσα στά δυό αὐτά ἀγγεῖα ὑπάρχουν χαρακτηριστικές ὁμοιότητες στήν ἀπόδοση τῶν πτυχώσεων στό κάτω μέρος τοῦ χιτώνα τοῦ Ἀπόλλωνα, στό δάφνινο στεφάνι τῆς κεφαλῆς του, στήν κιθάρα του, ὅπως ἐπίσης καί στίς ζῶνες μέ τόν μαίανδρο πού πλαισιώνουν τίς παραστάσεις. Ἡ πελίκη τοῦ Paul Getty, στήν ὁποία τό κεντρικό τμῆμα τῆς παράστασης διατηρεῖται σχεδόν πλῆρες, μᾶς βοηθᾶ νά ἔχουμε μιά πιό ὁλοκληρωμένη εἰκόνα καί γιά τόν Ἀπόλλωνα τοῦ δικοῦ μας ἀγγείου, πού σώθηκε λιγότερο καλά, ὅπως καί γιά τήν κιθάρα του. Ὅλα τά παραπάνω ἀγγεῖα τοῦ ζ. τῆς Villa Giulia, ὅπως καί ἡ λήκυθος τῆς Ἀργίλου, χρονολογοῦνται στή δεκαετία

6. Γιά τόν ἀγγειογράφο αὐτόν βλ. *ARV*[2] 618 κέ., 1662 καί *Para* 398 κέ. Μέ τήν ἀπόδοση τῆς ληκύθου στό ζ. τῆς Villa Giulia συμφωνεῖ καί ὁ D. von Bothmer (ἐπιστολή 21.4.1983).

7. J. Beazley, *RM* 27, 1912, 286 κέ.

8. *ARV*[2] 623, 73 καί *CVA Cambridge* 1, πίν. 38,1

9. J. Frel, *Painting on Vases in Ancient Greece* (1979), ἀριθ. 30.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Εἰκ. 4. Πελίκη τοῦ ζ. τῆς Villa Giulia, Malibu, The J. Paul Getty Museum ἀριθ. 77 AE 12.1.

460-450 π.Χ.

Εἶναι γνωστό ὅτι ὁ ἀγγειογράφος αὐτός ἔχει ζωγραφίσει καί ἄλλες φορές τό ζευγάρι τοῦ Ἀπόλλωνα καί τῆς Ἄρτεμης, συχνά μάλιστα μαζί μέ τή μητέρα τους τή Λητώ[10]. Ἐδῶ ἀναφέρουμε ἐνδεικτικά μιά ἄλλη πελίκη τοῦ ζ. τῆς Villa Giulia, πού καί αὐτή βρίσκεται σήμερα στό Μουσεῖο τοῦ Paul Getty[11] καί διακοσμεῖται μέ τή δηλιακή τριάδα. Ἡ παραπάνω παρατήρηση δέν θά εἶχε ἀπό μόνη της ἰδιαίτερη σημασία, ἄν δέν συνέβαινε οἱ παραστάσεις οἱ σχετικές μέ τούς μεγάλους θεούς τῆς Δήλου νά ἐμφανίζονται, μέ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, στά ἀττικά ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα ἀμέσως μετά τούς περσικούς πολέμους. Κατά τό δεύτερο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. οἱ

10. Βλ. π.χ. *ARV*² 619,17· 622,51· 623,73· 624,76· *Para* 399,48 bis. Συχνές εἶναι καί οἱ παραστάσεις τοῦ Ἀπόλλωνα μέ τίς Μοῦσες. Βλ. π.χ. *ARV*² 618,6· 620,30·623,70.

11. Frel. ὅ.π. ἀριθ. 31.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

παραστάσεις αὐτές εἶναι ἰδιαίτερα συχνές, ἐνῶ ἀμέσως πρίν ἤ μετά εἶναι μᾶλλον σπάνιες. Ζωγράφοι ὅπως π.χ. ὁ ζ. τοῦ Βερολίνου στά ὄψιμα χρόνια τῆς καλλιτεχνικῆς του δραστηριότητας[12], ὁ ζ. τοῦ Πανός[13] καί κυρίως ὁ ζ. τῆς Altamura[14], ὁ ζ. τῶν Νιοβιδῶν[15], ὁ ζ. τοῦ Providence[16], πού μαζί μέ τόν ζ. τῆς Villa Giulia εἶναι ἀπό τούς ἀντιπροσωπευτικότερους ἀττικούς ἀγγειογράφους τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ, ἔχουν διακοσμήσει συχνά τά ἀγγεῖα τους μέ παραστάσεις σχετικές μέ τίς δηλιακές θεότητες. Γιά παράδειγμα ἀναφέρουμε ἕναν ἀμφορέα πού βρίσκεται στό Würzburg τῆς Δυτ. Γερμανίας (εἰκ. 5) καί ἡ ζωγραφική του σχετίζεται μέ τόν ζ. τῶν Νιοβιδῶν[17]. Ἡ μόνη βασική διαφορά ἀπό τίς ἀνάλογες παραστάσεις δηλιακῆς τριάδας τοῦ ζ. τῆς Villa Giulia πού εἴδαμε παραπάνω, εἶναι ὅτι ἐδῶ ὁ Ἀπόλλωνας δέν κρατᾶ κιθάρα ἀλλά λύρα. Ὅπως ὑποστήριξε ἡ Κ. Δεσπίνη σέ μιά πρόσφατη ἐργασία της[18], τό μουσικό ὄργανο τοῦ Δήλιου Ἀπόλλωνα εἶναι ἡ κιθάρα, ἐνῶ τοῦ Πύθιου Ἀπόλλωνα ἡ λύρα. Αὐτό ἰσχύει τουλάχιστον γιά τόν 5ο αἰ. π.Χ., ὅπως δείχνουν καί οἱ παραστάσεις τῆς δηλιακῆς τριάδας σέ ἀγγειογραφίες τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Στήν πλειονότητα τῶν παραστάσεων αὐτῶν, τό ἔγχορδο ὄργανο τοῦ Ἀπόλλωνα εἶναι κιθάρα, μέ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες περιλαμβάνονται ἀγγεῖα πού σχετίζονται μέ τό ἐργαστήριο τοῦ ζ. τῶν Νιοβιδῶν[19].

Ὁ μεγάλος ἀριθμός παραστάσεων τῆς δηλιακῆς τριάδας πού παρατηρεῖται στά ἀττικά ἀγγεῖα τοῦ δεύτερου τέταρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., δέν μπορεῖ νά εἶναι τυχαῖος. Πρέπει νά σχετίζεται μέ τήν ἵδρυση τῆς Α΄ ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας. Ὡς γνωστόν τό 478/7 π.Χ., τή χρονιά πού ἄρχοντας στήν Ἀθήνα ἦταν ὁ Τιμοσθένης, συγκροτεῖται ἡ Α΄ δηλιακή Συμμαχία μέ ἕδρα τή Δῆλο, τό ἱερό νησί τοῦ Ἀπόλλωνα, τῆς Ἄρτεμης καί τῆς Λητοῦς. Ἡ ἐπιλογή τῆς Δήλου ὡς ἕδρας τῆς Συμμαχίας δέν ἦταν ἀπαλλαγμένη ἀπό σκοπιμότητες. Ἡ Δῆλος ἦταν ἀπό παλιά τό θρησκευτικό κέντρο τῶν Ἰώνων. Ἐπομένως ὡς κέντρο τῆς Συμμαχίας συντελοῦσε στή σύσφιξη τῶν δεσμῶν ἀνάμεσα στίς πόλεις, μέλη τῆς Συμμαχίας, ἀφοῦ πολλές ἀπ' αὐτές ἦταν Ἰωνικές. Γιά λόγους πολιτικῆς σκοπιμότητας ἐμφανίζεται μετά τούς περσικούς πολέμους ἰδιαίτερα σημαντική καί ἡ συμβολή τῶν Ἀθηναίων στούς μύθους τούς σχετικούς μέ τόν ἀποικισμό τῆς Ἰωνίας, ὅπως παρατήρησε ἤδη ὁ M. Nilsson[20]. Ἔτσι ὁ Ἀπόλλωνας, ὁ κατεξοχήν θεός τῶν Ἰώνων, μέ τόν καθορισμό τοῦ ἱεροῦ νησιοῦ του ὡς κέντρου τῆς Συμμαχίας,

12. Βλ. π.χ. *ARV*² 203.103· 210, 183, 185· *Para* 344.70 bis.
13. Βλ. π.χ. *ARV*² 553.42· 556.100· 555.97· 556.100· 557, 117.
14. Βλ. π.χ. *ARV*² 590.6· 591.22· 593.50.51· 594.56-59.62.63.
15. Βλ. π.χ. *ARV*² 604.49.53· 606.71.72.81· 608.2· 610.29· 611.32· 612.41· *Para* 396.
16. Βλ. π.χ. *ARV*² 635.1· 636.5-7· 638.53· 639.63· 640.73 bis, 74.77.78· 643.128.
17. *ARV*² 611.32. E. Buschor, *Griechische Vasen* (1969), εἰκ. 216.
18. Κ. Δεσπίνη, *ΑΔ* 31.1976 (1980) (Μελέται), 175 κέ.
19. Βλ. π.χ. *ARV*² 604.49· 606.81· 611, 32 καί ἐδῶ εἰκ. 5.
20. M. Nilsson, *Cults, Myths, Oracles, and Politics in Ancient Greece* (1972)², 59 κέ.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Εἰκ. 5. Ἀμφορίας. Würzburg, Martin von Wagner-Museum ἀριθ. 503.

γίνεται αὐτοδίκαια ὁ μεγάλος θεός-προστάτης τῆς Συμμαχίας αὐτῆς καί κατά συνέπεια προστάτης τῆς ἴδιας τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας.

Οἱ Ἀθηναῖοι λοιπόν ἀγγειογράφοι τοῦ δεύτερου τέταρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. πού ζωγραφίζουν συχνά στά ἀγγεῖα τους παραστάσεις σχετικές μέ τούς μεγάλους θεούς τῆς Δήλου, προπαγανδίζουν, θά λέγαμε, ὑπέρ τῆς νεοσύστατης ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας καί βοηθοῦν μέ τόν δικό τους τρόπο στήν ἐδραίωσή της στά πρῶτα εἴκοσι μέ τριάντα χρόνια τῆς ζωῆς της. Προβάλλοντας μέ τά ἀγγεῖα τους αὐτά, πού ἔφταναν σ' ὅλα τά μέρη τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, τούς μεγάλους θεούς-προστάτες τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας, τονίζουν τόν ἱερό καί θεοστήρικτο χαρακτῆρα της.

Δέν μπορεῖ νά εἶναι τυχαῖο καί τό γεγονός ὅτι συχνά στίς παραστάσεις

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

αὐτές οἱ θεοί τῆς Δήλου εἰκονίζονται σπένδοντες[21]. Οἱ ἀγγειογράφοι δηλαδή διάλεξαν νά τούς ἀπεικονίσουν σέ μιά πράξη πού σίγουρα ἔπαιζε αὐτή καθαυτή ἕνα σημαντικό ρόλο στή διαδικασία ἐγγραφῆς ἑνός μέλους στή Συμμαχία. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ Ἀριστείδης, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Πλούταρχος (Ἀριστείδης 25), συμβούλευε τούς Ἀθηναίους, στίς περιπτώσεις κατά τίς ὁποῖες συνέβαινε κάποια ἀποστασία, νά παίρνουν ἀποφάσεις ρίχνοντας τό βάρος τῶν ἐπιχειρημάτων τους στήν τυχόν καταπάτηση τῶν ὅρκων.

Ὑπῆρχε λοιπόν κάποιος ἰδιαίτερος λόγος πού ἔκανε τίς παραστάσεις τίς σχετικές μέ τούς θεούς τῆς Δήλου νά σπένδουν, πολύ συχνές στήν ἀττική ἀγγειογραφία τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.[22]. Γι' αὐτό ἀκριβῶς καί ἀπό τούς σπένδοντες θεούς πού ἔχουν ἀπεικονιστεῖ τήν ἐποχή αὐτή, οἱ δηλιακές θεότητες κατέχουν σέ συχνότητα τήν πρώτη θέση[23]. Πρόκειται γιά μιά διαπίστωση πού συμφωνεῖ καί ἐνισχύει ὅλους τούς παραπάνω συλλογισμούς μας.

Τό ὅτι ἡ λήκυθος αὐτή βρέθηκε σέ μιά πόλη, μέλος τῆς Συμμαχίας[24], εἶναι κάτι πού, μετά ἀπ' ὅσα εἴπαμε μέχρι τώρα, ἀποκτᾶ ἴσως κάποια ἰδιαίτερη σημασία: τό ἀγγεῖο αὐτό ζωγραφίστηκε ἀπό τόν ζ. τῆς Villa Giulia σέ μιά ἐποχή κατά τήν ὁποία εἶχαν ἐμφανιστεῖ ἤδη τά πρῶτα κρούσματα ἀπειθαρχίας πρός τή Συμμαχία μέ τήν ἀποστασία τῆς Νάξου τό 469 π.Χ. καί τῆς Θάσου στό βόρειο Αἰγαῖο, τό 465 π.Χ. Ἐπομένως καί στίς περιπτώσεις αὐτές τά ἀττικά ἀγγεῖα μέ παραστάσεις τῶν δηλιακῶν θεοτήτων βοηθοῦσαν, κατά κάποιο τρόπο, στή συνοχή τῆς ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας καθώς πρόβαλλαν στά μέλη της τούς τιμωρούς θεούς κάθε παρασπονδίας τους. Σημειώνουμε ὅτι καί σέ ἄλλα μέρη τοῦ βόρειου Αἰγαίου, ὅπου ὑπῆρχαν ἀρκετές πόλεις, μέλη τῆς Συμμαχίας, ἔχουν βρεθεῖ ἀγγεῖα πού εἰκονίζουν τίς θεότητες τῆς Δήλου. Π.χ. ἀπό τήν ἀνασκαφή τοῦ Γ. Μπακαλάκη στή Στρύμη προέρχεται μιά πελίκη τοῦ ζ. τῆς Κενταυρομαχίας τοῦ Λούβρου, στήν κύρια ὄψη τῆς ὁποίας ἔχει ἀπεικονιστεῖ ἡ δηλιακή τριάδα[25].

Δέν πρέπει νά μᾶς διαφύγει ὅμως ὅτι καί σέ μιά ἐποχή παλιότερη ἀπό τά χρόνια τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ, γύρω στά 530 μέ 520 π.Χ., οἱ ἴδιοι θεοί ἐμφανίζονταν ἐπίσης μέ μεγάλη συχνότητα στό θεματολόγιο τῶν Ἀθηναίων ἀγγειογράφων. Ὁ ζ. τοῦ Ἀντιμένη[26], ὁ ζ. τοῦ Rycroft[27], καί κυρίως

21. Γιά τούς θεούς πού σπένδουν βλ. π.χ. Γ. Μπακαλάκης, *Ἀνασκαφή Στρύμης* (1967), 63 κέ., μέ σχετική βιβλιογραφία.

22. Πιστεύουμε ὅτι ἡ ἑρμηνεία τοῦ Furtwängler, *AM* 6, 1881, 117, σχετικά μέ τούς θεούς πού σπένδουν, βρίσκεται πιό κοντά στήν ἀλήθεια. Μέ τούς σπένδοντες θεούς γίνεται ἕνα ἀκόμη σημαντικό βῆμα πρός τήν ἐξανθρώπισή τους. Πρβλ. Μπακαλάκης, *ὅ.π.* 64 σημ. 1.

23. Βλ. π.χ. F. Simon, *Opferende Götter* (1953), 13 κέ.

24. Γιά τήν Ἄργιλο ὡς μέλος τῆς ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας βλ. Λαζαρίδης, *ὅ.π.* 73,74.

25. Μπακαλάκης, *ὅ.π.* 54 κέ. καί πίν. 29,1 καί 30,1.

26. Βλ. π.χ. *ABV* 268, 26,27; 270, 63; 271, 72, 73; 274, 128; 281, 9, 11.

27. Βλ. π.χ. *ABV* 335,1, 5 bis; 336, 20, 21.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

ἀγγειογράφοι ἀπό τήν Ὁμάδα τοῦ Λέαγρου[28], εἶναι οἱ σημαντικότεροι ἀπ' αὐτούς. Γιά παράδειγμα ἀναφέρουμε ἕναν ἀμφορέα τοῦ ζ. τοῦ Βατικανοῦ 359, πού βρίσκεται σέ μιά Ἰδιωτική Συλλογή στήν Ἑλβετία (εἰκ. 6) καί διακοσμεῖται στή μιά του ὄψη μέ τόν Δήλιο Ἀπόλλωνα καί τήν Ἄρτεμη[29].

Εἰκ. 6. Ἀμφορέας τοῦ ζ. τοῦ Βατικανοῦ 359. Συλλογή M. Bodmer.

28. Βλ. π.χ. *ABV* 370, 137· 371, 148, 150, 152, 155-163· 372, 164-166· 373, 176.

29. *Art Antique. Collections privées de Suisse romande* (1975), ἀριθ. 13, εἰκ. 13 a (J. Dörig). *Para* 59,3. Πρέπει ἴσως νά ἀναφερθεῖ ὅτι στίς παραστάσεις αὐτές δέν ἔχουμε τούς θεούς τῆς Δήλου νά σπένδουν. Ὁ Μπακαλάκης, *ὅ.π.* 67, μιλᾶ γιά «μουσική» δηλιακή τριάδα.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Καί στήν ἐποχή αὐτή ὁ μεγάλος ἀριθμός τῶν παραστάσεων τῶν σχετικῶν μέ τίς δηλιακές θεότητες μπορεῖ νά συσχετιστεῖ μέ σύγχρονα ἱστορικά γεγονότα, καί συγκεκριμένα μέ τίς προσπάθειες τῶν Πεισιστρατιδῶν νά ἡγηθεῖ ἡ Ἀθήνα τοῦ ἰωνικοῦ κόσμου. Μέσα στήν πολιτική τους αὐτή ἐντάσσεται καί ἡ μερική κάθαρση πού ἔκαναν στό ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνα στή Δῆλο, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν τόσο ὁ Ἡρόδοτος ὅσο καί ὁ Θουκυδίδης[30]. Οἱ Ἀθηναῖοι ἐλέγχοντας ἔτσι τό ἱερό νησί τοῦ Ἀπόλλωνα, τό πανιώνιο αὐτό θρησκευτικό κέντρο, ἀπέβλεπαν προφανῶς στό μελλοντικό πολιτικο-στρατιωτικό ἔλεγχο τῶν Ἰώνων. Στήν προσπάθεια αὐτή ἀκριβῶς τῶν Ἀθηναίων νά ἐπέμβουν στά πράγματα τῆς Δήλου, ἐντάσσεται καί ἡ σκόπιμη προφανῶς ἀλλαγή πού ἔγινε σέ ὁρισμένες λεπτομέρειες τοῦ μύθου τοῦ σχετικοῦ μέ τό ταξίδι τοῦ Θησέα στήν Κρήτη, ὅπως ἔχει δείξει ὁ F. Johansen[31]. Σύμφωνα μέ τήν παλιότερη παράδοση ὁ χορός τῶν νέων μετά τήν ἐξουδετέρωση τοῦ Μινώταυρου ἀπό τόν Θησέα καί τή διάσωσή τους τοποθετεῖται στήν Κρήτη. Στήν ἐποχή ὅμως τῶν Πεισιστρατιδῶν ἐπικρατεῖ στήν Ἀθήνα μιά ἄλλη παράδοση, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ χορός, πού ἔσυρε ὁ ἴδιος ὁ Θησέας, μεταφέρεται στή Δῆλο καί ταυτίζεται μάλιστα καί μέ τόν «γέρανο», τόν γνωστό λατρευτικό χορό, πού ἀποτελοῦσε μέρος τῆς δηλιακῆς λατρείας. Προβάλλοντας τίς σχέσεις τοῦ Θησέα, τοῦ ἐθνικοῦ τους ἥρωα, μέ τό νησί αὐτό, οἱ Ἀθηναῖοι προσπαθοῦν νά βροῦν ἐρείσματα πού θά νομιμοποιοῦσαν τήν ἐπέμβασή τους στή Δῆλο.

Ἡ συχνή ἐμφάνιση τῶν δηλιακῶν θεοτήτων στά ἀττικά ἀγγεῖα τοῦ 530–520 π.χ. πρέπει λοιπόν νά σχετίζεται μέ τά γεγονότα τῆς κάθαρσης τῆς Δήλου ἀπό τόν Πεισίστρατο καί νά εἶναι ἀπόρροια τῆς ἀθηναϊκῆς προπαγάνδας τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, πού στόχευε στόν προσεταιρισμό τοῦ πολύ σημαντικοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνα στή Δῆλο. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά καί ἡ συχνή ἀπεικόνιση τῶν δηλιακῶν θεοτήτων στά ἀττικά ἀγγεῖα ἀμέσως μετά τούς περσικούς πολέμους, δείχνει τήν ἐπίδραση πού δέχτηκαν οἱ Ἀθηναῖοι ἀγγειογράφοι ἀπό τά μεγάλα γεγονότα τῆς ἐποχῆς τους, ὅπως ἦταν ἡ ἵδρυση τῆς Α΄ δηλιακῆς Συμμαχίας μέ ἕδρα τό νησί τοῦ Ἀπόλλωνα, τή Δῆλο. Ἀκόμη ἀντικατοπτρίζει, κατά κάποιον τρόπο, τίς συνειδητές προσπάθειες τῶν Ἀθηναίων πού ἀπέβλεπαν στήν ἐνίσχυση καί προβολή τῆς ἡγεμονίας τους. Ἔτσι τά ἀγγεῖα αὐτά ἀποτελοῦν, θά λέγαμε, ἕναν ἔμμεσο τρόπο ἄσκησης προπαγάνδας. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι οἱ παραστάσεις μέ τούς θεούς τῆς Δήλου γίνονται σπάνιες ἀπό τή στιγμή πού οἱ Ἀθηναῖοι μεταφέρουν τό ταμεῖο τῆς Συμμαχίας ἀπό τή Δῆλο στήν ἴδια τήν Ἀθήνα (454 π.Χ.).

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι τά μέσα πολιτικῆς προπαγάνδας πού χρησιμοποι-

30. Ἡρόδοτος I. 64. 2. καί Θουκυδίδης III. 104.

31. F. Johansen, *Danske Videnskabernes Selskab. Arkaeologisk-Kunsthist. Meddelelser*. III: 3, 1945. 55 κέ. Πρβλ. καί Nilsson, ὅ.π. 59

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

οὔνταν στήν ἀρχαιότητα διαφέρουν ἀπό τά σημερινά[32]. Γιά τόν 6ο καί τόν 5ο αἰ. π.Χ., ἐκτός ἀπό τούς διάφορους λόγους πού ἐκφωνοῦνταν σέ δημόσιους χώρους, σημαντικά μέσα ἄσκησης προπαγάνδας ἀποτελοῦσαν ἀνάμεσα σέ ἄλλα, οἱ χρησμοί, οἱ μῦθοι, καί, ἔμμεσα τουλάχιστον, οἱ διάφορες μορφές τῆς τέχνης, ἀκόμη καί οἱ πιό ἀσήμαντες, ὅπως εἶναι ἡ παράσταση σ' ἕνα μελανόμορφο ἤ ἐρυθρόμορφο ἀγγεῖο, σάν τή λήκυθο τοῦ ζ. τῆς Villa Giulia ἀπό τήν Ἄργιλο.

32. Πρβλ. M. Nilsson, *Studies Presented to David M. Robinson* II (1953), 743 κέ.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google

Original from
INDIANA UNIVERSITY

50

THE CEILING PAINTING OF THE TOMB OF LYSON AND KALLIKLIDES AT LEFKADIA

R. A. Tomlinson

A good account of this tomb, with excellent colour photographs was published by the late Charalambos Makaronas –who is remembered by us all with the deepest respect– and Stella Miller, in 'Archaeology' 1974, pages 249 and following.

It is one of the simpler Macedonian tombs, as far as its architecture is concerned, having only a narrow short entrance corridor leading to a single chamber 3.80 3.00 m. It is dated by Mr. Makaronas and Mrs. Miller to the Middle Hellenistic period. The exterior is very plain, the only decoration being on the lintel: there is none of the elaborate and expensive architectural decoration familiar from the more spectacular tombs at Lefkadia itself and elsewhere. This, together with the modest dimensions, and the fact that it was designed for multiple burial, suggests we are dealing with the tomb of a less wealthy family. The tomb is important, of course, for the fact that its occupants are named: Euphippos, Lyson and Kallikles, the sons of Aristophanes, with their wives and descendants - Lyson and Kallikles are named on the lintel, as well as, along with their relatives, the niches in the walls which contained their ashes.

The tomb is also important for its internal painted decoration. The walls are decorated with a plinth, in a representation of coloured stonework in the standard arrangement of base, orthostats and string course. This is surmounted by a uniformly painted zone, interrupted by painted pilasters without bases, and simple capitals, of a type often found on window surrounds, at Delos, for example. The niches are cut in the spaces between the pilasters, two to each space, one above the other. Not all were used. Other painted decoration includes a continuous garland hanging from below the capitals, and an altar with snake, and a perirrhanterion.

The ceiling decoration comprises a plain central section, similar in colour to the uniform wall zone. The border is painted in a colour described as dark purplish black with two stripes, the inner blue, the other yellow. Its inner edge has a tower, or πυργῶτος pattern. As Makaronas and Miller remark, the pattern seems to represent a textile, or woven canopy. Similar tower patterns

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

are found in other painted decorations, and, especially, as borders to mosaics. The influence of woven designs is here generally agreed.

Why should such a pattern be painted on a ceiling? The only other decorated ceiling known to me in a Macedonian tomb is that over the antechamber of the Ionic tomb, also at Lefkadia, excavated by Dr. Rhomiopoulou, an altogether more elaborate and magnificent structure than the tomb of Lyson and Kallikles. Here the design is formal floral pattern, a strip 2 m. wide (rather than square, as is the ceiling of the funerary chamber) with «huge polychrome anthemia among other water flowers and plant motifs in a faded water-like blue ground».

Ceiling decoration in classical Greek architecture was structural in form: that is, it was based on the essential pattern of beams supporting a covering, which is arranged, in the more elaborate examples, to form coffering in various systems, while the coffers themselves may have been decorated (the Athenian Propylaia, or the carved rosettes in the Thymele at Epidauros).

Textiles on ceilings are a different matter. There are paintings of textile designs, comparable with that of Lyson and Kallikles in several of the rock-cut tombs of Alexandria, as well as in chamber tombs in the Scythian region of South Russia. In an article in JHS 1916 Rostoftzeff interpreted these ceilings as direct representations of a practice of suspending material from ceilings. He believed that this was done, for example, in 5th century B.C. Athenian houses, quoting Aristophanes Wasps 1215 ὀροφὴν Θεάσαι, κρεκάδι, αὐλῆς θαύμασον: I think this is unlikely: we have here two different things to admire, the ceiling –presumably for its fine woodwork or applied decoration– and the hangings of the court, which I would suggest are either put on the wall (as we do with tapestries) or, more likely, suspended from the colonnades of the peristyle, as is suggested for the stoa of Attalos in the Athenian Agora, to give added shade. Such an awning is depicted in front of a prostyle building in the 'Nile Mosaic' from Praeneste, of Ptolemaic Egyptian origin: a drinking party or ritual is about to take place.

But this is not the same as attaching one to the ceiling. Obviously it would be difficult (to say the least) to fix a tapestry to a ceiling in the manner of ceiling paper, without any visible means of support (as would be the case with our Macedonian ceiling, if the painted decoration was a 'real' tapestry). A more practical method is that represented on the ceiling of the second room in the Tomb Anfushy II at Alexandria discussed by Professor Adriani in his publication of the Pharos cemeteries [AMGR 1940-50: see fig. 43 on p. 73]. Here a tapestry-type design is shown above a supporting trellis grid. I have commented, in an article in the 'Studi in honore di Achille Adriani', on the relationship between this painted ceiling and the written description, quoted by Athenaios from Kallixeinos, of the banqueting pavilion of Ptolemy Philadelphos. This tomb belongs to the late 2nd century or even the early 1st century

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

B.C: that is a century and a half or even two centuries later than the pavilion it copies, which from its nature can hardly have been more than an ephemeral structure. We must either suppose that there was an intervening series of similar pavilions, or that the tomb painting itself is part of a sequence of painted ceilings based on the original pavilion. The first is unlikely since, although we know of other pavilions - those used by Philip II and Alexander the Great- Kallixeinos' description emphasizes the exceptional magnificence of Ptolemy Philadelphos' pavilion, and this would not be possible if it were one of a series (unless, that is, the later examples had similar awnings, but without the other luxuriance: even so, this does not accord with Kallixeinos' careful description of the awning itself). The second suggestion is more probable, though it might be doubted whether Alexandrian tombs were given painted decoration of this nature before the beginning of the 2nd century B.C. (it is now clear that the Mustapha Pasha tombs must be re-dated to the first half of the second century). A further possibility, of course, is that the Anfushy ceiling is based on Kallixeinos' description. In any case, what is important is that the scheme of decoration was considered appropriate to this tomb and to the other instances including Lefkadia. At the same time, it must be pointed out that the use of this scheme is not obligatory. Other painted ceilings at Alexandria are based on the normal structural forms or permanent architecture.

Curtains, canopies or awnings –or representations of them– are found in other funerary contexts. They appear on several of the East Greek funerary reliefs with Totenmahl scenes (Pfuhl and Möbius Nos. 1511, 1544, 1869, 1898, 1899, 1908, for example). All of these are dated to the second century B.C., that is, to the same general period as the tomb of Lyson and Kallikles. In this context it is worth remembering that the furniture of the Macedonian tombs, in so far as we have evidence for it (there is none in the tomb of Lyson and Kallikles) includes couches and thrones: that is, the same essential furniture as the Totenmahl reliefs. A good number of the East Greek totenmahls also depict other features which are found in the tomb of Lyson and Kallikles. These are (1) pilasters, perhaps with an entablature, forming the frame, (2) representation of armour, that is, round shields, swords, body armour and Thracian helmets, (3) the snake. The Macedonian tombs do not produce the horses' heads and riders of the East Greek reliefs, but depictions of horsemen and riding of course do appear in the painted decoration -a good example is the Kinch tomb, at Lefkadia again.

All this common ground points to links in funerary attitudes and practice, even though achieved in different types of monument, whether sculptural (as in the reliefs) or architectural, with painted decoration in the case of the Macedonian tombs. I would not suggest that all the different aspects of this have to be laboured into one common type, nor that there are not different features and different attitudes represented: but at least that there is a common element.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

It seems to me that this is the commemorative banquet: particularly of the type envisaged under the arrangements made, in the 2nd century B.C., by the Theran lady Epikteta for her male relatives. This ritual takes place in a heroon, and the dead relatives are constantly referred to as 'heroes', though this is a private status conferred on them by their living relatives, not an official status granted by the city in the normal practice of religion. The heroon is adjacent to a shrine of the Muses, which is part of the same establishment. But it contains no other building (though a stoa may be built) and it must be presumed that the feast -whose participants will have reclined on couches- takes place under an awning. The formal connection is clear. The concept of the private hero is a particular development of the second century B.C., but the ritual is a matter of earlier funerary practice, together with the religious feasting which is so important a part of Greek cult. It is here that we can discern the link with the known examples of the use of dining pavilions in the Macedonian world –the feasts at Dion in the time of Philip and Alexander. This, I think, is the line of descent for the painted canopy in the tomb of Lyson and Kallikles (the Alexandrian examples being in a similar line, rather than directly interconnected).

I think we can take the argument a little further. It is now absolutely clear that the earliest Macedonian tombs are those, fourth century in date, built at Vergina for the members of the Argead dynasty. Equally, it is clear that kings such as Philip II and Alexander (in Alexandria in any case, but surely also if he had been buried, as intended, at Vergina) received heroic cult. The later Macedonian tombs are an extension of this, just as the creation of a hero cult for the relatives of Epikteta is an extension of the true concept of the hero.

University of Birmingham

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

51

ΤΟ ΞΙΦΟΣ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ: ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΟΠΛΟΠΟΙΙΑ ΤΩΝ ΥΣΤΕΡΩΝ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ*

Γιάννη Τουράτσογλου

Ως τα τελευταία ακόμη χρόνια, οι γνώσεις μας για τη Βέροια της κλασικής εποχής περιορίζονταν κυρίως στα όσα ολιγόλογα — μονολεκτικά θα λέγαμε— παραθέτει ο Θουκυδίδης στο πολυσυζητημένο χωρίο του πρώτου βιβλίου των Ιστοριών του (I, 61,4)[1] και σε ό,τι φειδωλά παρουσίασε, ιδιαίτερα μετά το 1955, η ανασκαφική έρευνα στα οικόπεδα της σημερινής πόλης[2] και αποσπασματικά αποκάλυψε ο καθαρισμός τμημάτων του αρχαίου τείχους. Εξάλλου και οι τάφοι που κατά καιρούς ήρθαν στο φως σε μικρή απόσταση από την περίμετρο του οχυρωματικού περιβόλου, πολύ λίγο πλούτισαν τις γνώσεις μας για την εποχή, αφού ανήκαν σε περιόδους που εκτείνονταν κατά κανόνα, μετά τους μέσους και ύστερους ελληνιστικούς χρόνους[3].

* Η μικρή αυτή συμβολή οφείλει πολλά σε φίλους και γνωστούς, πρόθυμους αναγνώστες και συζητητές, βοηθούς και συμπαραστάτες στη μακρόχρονη, για λόγους ανεξάρτητους της θέλησης του συγγραφέα, προετοιμασία του κειμένου, στη φωτογράφηση και σχεδίαση των αντικειμένων, στην ακτινογράφηση και την στοιχειακή ανάλυση του ξίφους. Ας δεχθούν και από τη θέση αυτή τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες: Στ. Δρούγου, Η. Ζερβουδάκη, Γ. Κιαγιάς, Αικ. Ρωμιοπούλου, Μ. Σιγανίδου, Ν. Σταμπολίδης, Μ. Χατζόπουλος, A. Oliver, D. von Bothmer, Αν. Κατσάνος, Χ. Καράκαλος. Στην ανασκαφή του τάφου που περιγράφεται στη συνέχεια πολύτιμη υπήρξε η βοήθεια των φυλάκων Ν. Καπετάνου, Π. Παπαδόπουλου και Γ. Παπαδόπουλου. Οι φωτογραφίες του ξίφους οφείλονται στον αξέχαστο Σπ. Τσαβδάρογλου.

(*Μ:* Κατάλογος μεταλλικών αντικειμένων Μουσείου Βεροίας. *Π:* Κατάλογος πηλίνων και λοιπών αντικειμένων Μουσείου Βεροίας. *β:* βάση, *χ:* χείλος, *μ:* μέτρα).

1. Ο J. A. Vartsos, The foundation of Brea, *Αρχαία Μακεδονία* II, 1977, 13 κε. τελευταίος στη σειρά των ερευνητών εκείνων που ασχολήθηκαν με τα παλαιογραφικά προβλήματα που παρουσιάζει το κείμενο του Θουκυδίδη στο σημείο αυτό, επανέρχεται στην παλιά όψη του Ch. Edson, *Cl. Phil.* 49, 1954, 169 κε., και με νέες παρατηρήσεις υποστηρίζει την ορθότητα της γραφής «Βέροια».

2. Ελάχιστα όστρακα αγγείων κλασικών χρόνων προέρχονται από την έρευνα του οικοπ. Αφών Καραντουμάνη στο κέντρο της σημερινής, αλλά και της αρχαίας πόλης, βλ. Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 20 (1965), Χρον. Γ΄, 424, πίν. 474 γ.

3. Βλ. σχετικά όσα παρατίθενται στο βιβλίο των Στ. Δρούγου-Γ. Τουράτσογλου *Ελληνιστικοί και λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, 1980, 13 κε.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

Αυτά ήταν τα αρχαιολογικά και φιλολογικά δεδομένα, όταν, στα 1973, εκσκαφικές εργασίες για την διάνοιξη της οδού από τον σιδηροδρομικό σταθμό της Βεροίας ως την είσοδο της πόλης στα ανατολικά, έγιναν αιτία να βρεθούν και να ερευνηθούν είκοσι δύο κλασικών και δύο ρωμαϊκών χρόνων τάφοι, οι πρώτοι από τους οποίους ήρθαν να καλύψουν με τα ευρήματά τους το κενό που υπήρχε για την εποχή.

Η μελέτη αυτή έχει ως αντικείμενό της την εξέταση ενός από τους **τάφους του νεκροταφείου —του τάφου 12 κατά την αρίθμηση που** τηρήθηκε[4]— του πιό σημαντικού και του πιό πλούσιου[5], και αποσκοπεί στο να συμβάλει ιδιαίτερα στην έρευνα της τέχνης της ξιφοποιίας στη Μακεδονία του τέλους του 4ου π.Χ. αιώνα, μια και μέσα στον τάφο, ανάμεσα σε άλλα αξιόλογα κτερίσματα, βρέθηκε και ένα ακέραιο σχεδόν, σιδερένιο ξίφος.

Ο τάφος εντοπίστηκε σε βάθος 60 εκ. από το κατάστρωμα της οδού. Οι πάχους 25-30 εκ. πλακοειδείς ορθογώνιοι πωρόλιθοι που αποτελούσαν τις τέσσερις κατακόρυφες πλευρές του, πατούσαν σε δύο άλλους του ίδιου πάχους καί σχήματος με τους προηγούμενους και καλύπτονταν πάλι από δύο όμοιους[6]— ώστε το σύνολο να εμφανίζει σε γενικές γραμμές το σχήμα τετράπλευρου με διαστάσεις 1.80×1.10 μ. (σχεδ. 1)[7].

Γύρω-γύρω από το ταφικό κτίσμα, η ανασκαφή αποκάλυψε στο ύψος του

4. Για τα αποτελέσματα της έρευνας του νεκροταφείου αυτού βλ. Γ. Τουράτσογλου, *ΑΔ* 29 (1973-1974), Χρον. 714-717.

5. Τα ευρήματα από τους υπόλοιπους τάφους είναι μάλλον πενιχρά. Αξιοπρόσεκτο ωστόσο είναι το γεγονός, ότι στην πλειονότητά τους, τα πήλινα κτερίσματα των λαυξευτών κιβωτιόσχημων τάφων είναι επείσακτα, αττικά.

6. Η μια από τις κατακόρυφες πλάκες, η ανατολική, στο κάτω της μέρος παρουσίαζε εξωτερικά σ' όλο το πλάτος αναβαθμό πάχους, γύρω στα 0.20 μ., ενώ στο πάνω της — εκεί όπου δεχόταν τον πωρόλιθο της επικάλυψης— λειψή καθώς ήταν από κατασκευή της — συμπληρωνόταν με ξέχωρο παραλληλεπίπεδου σχήματος κομμάτι πάχους 0.15 μ.

7. Παρόμοιας κατασκευής και τύπου κιβωτιόσχημοι κτιστοί τάφοι από την Κάτω Μακεδονία χρονολογημένοι από τα ευρήματά τους στον 4ο π.Χ. αιώνα, και μάλιστα στο τρίτο τέταρτό του, είναι ορισμένοι από τους πρώιμους ελληνιστικούς τάφους που ερευνήθηκαν στο χώρο του προϊστορικού νεκροταφείου στη Βεργίνα (βλ. M. Andronicos, *BCH* 94, 1970, 91 κε., εικ. 1-3. Α. Δάφφα-Νικονάνου, *Μακεδονικά* Θ΄, 1969, 225 [αντίστοιχα τάφοι τύμβων Ψ και Σ], ο τάφος Α΄ στο αεροδρόμιο Σέδες Θεσσαλονίκης (βλ. Ν. Κοτζιάς, *ΑΕ* 1937/Γ΄, 866-67), οι τέσσερις τάφοι (Α-Δ) στο Δερβένι (Χ. Μακαρόνας, *ΑΔ* 18 (1963) Χρον. Β΄ 193 κε.) και άλλοι από την περιοχή Θεσσαλονίκης, αδημοσίευτοι. Πρβλ. και τον κτιστό τάφο του 3ου-2ου π.Χ. αιώνα στη Θρακική Οδησσό: *Bull. Musée National de Varna* X (XXV), 1974, 289 εικ. 1. Χαρακτηριστικό γνώρισμα για όλες τις περιπτώσεις αποτελεί η χρησιμοποίηση ορθογωνίων πωρολίθων ή πλακών καθώς και η επίχριση των εσωτερικών όψεων των πλακών των τάφων με υπόλευκο κονίαμα. Μεγαλυτέρων διαστάσεων κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, της ίδιας εποχής, έχουν ανασκαφεί στην Πέλλα (βλ. Ph. Petsas, *Archaeology* 17, 1964, 82, εικ. 11), στην Αμφίπολη (αδημοσίευτοι), στη Μηχανιώνα Θεσσαλονίκης (Ι. Βοκοτοπούλου, XII Διεθνές Συνέδριο Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα 1983, *Περιλήψεις Ανακοινώσεων*, 52), στον Αγ. Αθανάσιο Θεσσαλονίκης (πρβλ. Φ. Πέτσας, *Μακεδονικά* Θ΄, 1969, 167-168, αρ. 68, πίν. 71, γ) και αλλού.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

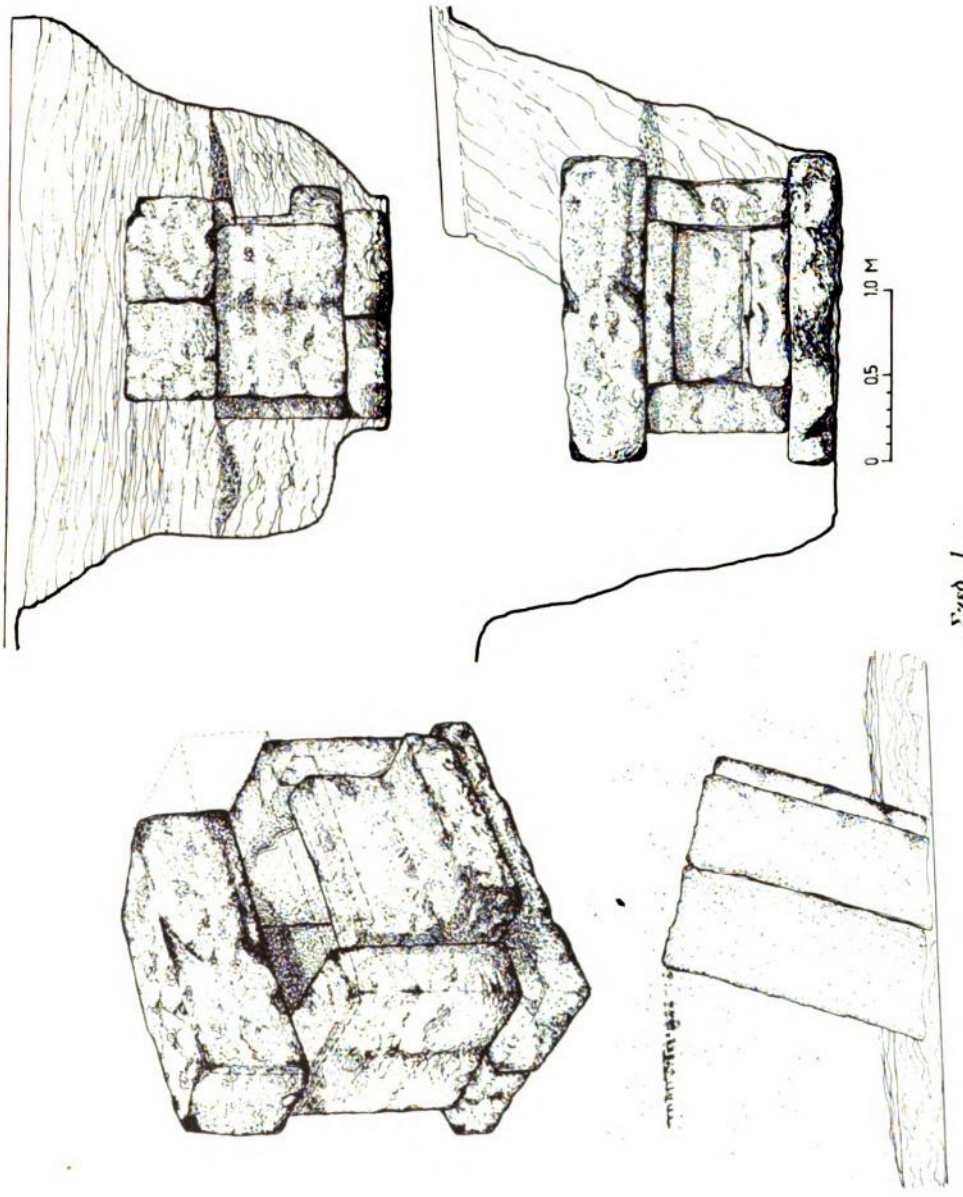

Σχεδ. 1.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

χείλους του σώματος του μνημείου σκουρόφαιο στρώμα αιθάλης και τέφρας[8]— τα υπολείμματα δηλαδή από την καύση του σώματος του νεκρού, ή, το πιό πιθανό, τα υπολείμματα από το ξεδιάλεγμα και το σκόρπισμα της σβησμένης πιά ανθρακιάς μετά την περισυλλογή των οστών[9].

Στις τέσσερις κατακόρυφες πλευρές του εσωτερικά, καθώς και στον πυθμένα, ο τάφος διατηρούσε το αρχικό υπόλευκο κονίαμα. Στο κέντρο σχεδόν, γερμένη στο πλάι με ξεκολλημένες τις λαβές και κομμένη επίτηδες σύρριζα στο μέσο, βρέθηκε η χάλκινη οστοδόχος κάλπις, μισόγεμη από τα καμένα οστά, που αν κρίνει κανείς από τα επίχρυσα πήλινα δισκάρια— εξαρτήματα-στολίδια ρούχων— ήταν τυλιγμένα σε κάποιο ένδυμα. Υπολείμματα χρυσών φύλλων και πήλινες επίχρυσοι ψήφοι μαρτυρούν την εναπόθεση και κάποιου στεφανιού που με τον καιρό διαλύθηκε. Ένας πήλινος κάδος (situla) —απομίμηση μεταλλικού (μπρούτζινου) στα μέσα περίπου της νότιας πλευράς — στη βορινή μια μελαμβαφής αρυβαλλοειδής λήκυθος της ομάδας Talcott, ένας πτηνόμορφος ασκός και σιδερένια στλεγγίδα, και στην ανατολική χάλκινη αρύταινα (κύαθος), αμαυρόχρωμος αμφορίσκος-μυροδοχείο, μόνωτος δίμυξος λύχνος, μελαμβαφής μεσόμφαλος σκύφος και άλλος γυάλινος, συνόδευαν τώρα στον θάνατο, όπως πριν στη ζωή, τον νεκρό μαζί με το πολυτιμότερο αντικείμενό του, το ξίφος του[10]. (Μ 1111) (φωτ. 1).

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, το ξίφος διατηρείται σχεδόν ακέραιο. Εκείνο που καταστράφηκε εντελώς, αφήνοντας ελάχιστα ίχνη ξύλου πάνω στή λεπίδα (δρυν την πλατύφυλλον/ Quercus conferta Kit, το θέλει το Ίδρυμα Δασικών Ερευνών του Υπουργείου Γεωργίας)[11] και υπολείμματα από την ελεφαντοστέινη προστομίδα[12], είναι ο κολεός. Ο σιδερένιος, σε

8. Ίχνη, αλλού έντονα και αλλού σποραδικά, από πυρά παρατηρήθηκαν πάνω και στην άμεση γειτνίαση του τάφου Α΄ στο αεροδρόμιο Σέδες Θεσσαλονίκης (πρβλ. Ν. Κοτζιάς, *ΑΕ* 1937/Γ΄, 866-867), δίπλα στον τάφο του τύμβου Σ στη Βεργίνα (Α. Δάφφα-Νικονάνου, *Μακεδονικά* Θ΄, 1969, 225 κε.) και ακριβώς πάνω στις καλυπτήριες πλάκες του τάφου Α΄ στο Δερβένι (πρβλ. Χ. Μακαρόνας, *ΑΔ* 18 (1963) Χρον. Β΄ 193 κε..).

9. Από τον σωρό με τα καμένα οστά προέρχονται δύο σιδερένια καρφιά (Μ 1017) που ίσως να ανήκαν στο νεκρικό φορείο, μολονότι το μεγάλο μέγεθος του ενός κυρίως, οδηγεί σε κάποια αμφισβήτηση σχετικά με την αληθοφάνεια της υπόθεσης. Παρά τη βίαιη, θάλεγε κανείς, αποκάλυψη του τάφου, και το γεγονός ότι η αρμογή των δύο καλυπτηρίων πλακοειδών πωρολίθων παρουσίαζε κενά, το χώμα που είχε εισχωρήσει στο εσωτερικό του τάφου ήταν ελάχιστο και δεν προκάλεσε με τον όγκο και το βάρος του σοβαρή βλάβη στα κτερίσματα.

10. Λεπτομερής διαπραγμάτευση των κτερισμάτων του τάφου, εκτός από εκείνη του ξίφους που προτάσσεται, παρατίθεται στο τέλος ως Παράρτημα.

11. Ευχαριστίες εκφράζονται στον κ. Π. Παπαμιχαήλ (έγγραφο αρ. πρωτ. ΤΠ-68/24.1.1978), ο οποίος μερίμνησε για την ταύτιση του ξύλου του κολεού.

12. Η ταυτότητα του υλικού επιβεβαιώθηκε και από την εργαστηριακή εξέταση δείγματος που πραγματοποιήθηκε στο Γενικό Χημείο του Κράτους (υπεύθυνη η χημικός κα Κ. Γκέγκιου-αρ. πρωτ. εγγράφου 5405/72/23.3.1978). Τη διπλωματούχο συντηρήτρια του Νομισματικού Μουσείου κα Μ. Λυκιαρδοπούλου ευχαριστώ και από τη θέση τούτη για τις υποδείξεις και το ενδιαφέρον της.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Φωτ. 1.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

σχήμα ανεστραμμένου κόλουρου κώνου **πυρήνας** του μύκητος, που είχε «εκπέσει» και περισυλλέχτηκε στον πυθμένα του τάφου, αποκαταστάθηκε στην αρχική του θέση. Στην αρχική της θέση στερεώθηκε και μια από τις δύο έκτυπες σε χρυσό περίτμητο έλασμα Νίκες με ασπίδα και ξίφος πάνω σε ιωνικούς κίονες— στολίδια της λαβής. Το ολικό μήκος δεν πρέπει να ξεπερνούσε τα 60 εκ., ενώ το ξίφος μαζί με τον κολεό θα έφτανε τα 65 εκ. (σχεδ. 2).

Ο τύπος του ξίφους από τη Βέροια — τύπος 15 σύμφωνα με τη γενική κατάταξη των ξιφών που επιχείρησε το 1926 ο A. Remonchamps[13] — όπως τουλάχιστον μαρτυρούν οι απειράριθμες απεικονίσεις του στην αττική ερυθρόμορφη αγγειογραφία, καθιερώθηκε στις αρχές του 5ου π.Χ. αιώνα, μολονότι, καθώς φαίνεται, η εισαγωγή του θα μπορούσε να αναχθεί ακόμα και μέχρι τα μέσα του 6ου π.Χ. αιώνα. Από τα χρόνια αυτά και έως τα ύστερα ελληνιστικά, δεν έπαψε να αποτελεί τον κυρίαρχο τύπο ξίφους, με χαρακτηριστικά γνωρίσματα:

1. τη σχετικά μακριά αμφίστομη λεπίδα, που ξεκινά στενή στη ρίζα του προφυλακτήρα για να πάρει στο κατόπιν το σχήμα λογχωτού φύλλου στο τελείωμά της, και
2. την πλατειά στο κέντρο κυλινδρική λαβή με άλλοτε ημισφαιρικό ή ελλειψοειδές, άλλοτε πάλι σε σχήμα ανεστραμμένου κόλουρου κώνου ή κυλίνδρου σφαίρωμα[14] (σχεδ. 3).

Στην κατανόηση του σχήματος και της άρθρωσης-ζεύξης των επί μέρους στοιχείων του ξίφους από τη Βέροια —και γενικότερα του τύπου —, αποφασιστικό ρόλο έπαιξαν η ικανοποιητική κατάσταση, στην οποία σώθηκε το αρχαίο και η συγκριτική αντιπαράθεσή του προς τα ολιγάριθμα, σήμερα, παραδείγματα του είδους που σώθηκαν από την αρχαιότητα.

Στο λαμπρό παράδειγμα από τον δεύτερο μακεδονικό τάφο του βασιλικού νεκροταφείου της Μεγάλης Τούμπας στη Βεργίνα[15] προστίθενται βέβαια και το εγχειρίδιο του Βρεταννικού Μουσείου, πιθανότατα από τον χώρο της μάχης του Μαραθώνα, και το ξίφος (στο ίδιο Μουσείο) από τον τάφο στην περιοχή του Μαυσσωλλείου της Αλικαρνασσού[16]. Και ακόμη, ίσως λιγότερο διδακτικά για την κακή ως μέτρια διατήρησή τους, 1.- το

13. Griechische Dolch- und Schwertformen. *Oudh Meded* 7, 1926, 56-59.

14. Πρβλ. και V. von Graeve, *Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt*, 1970, 90. T. Hölscher, *Griechische Historienbilder des* 5. und *4. Jahrh. vor Chr.* 1973, 272, υποσ. 716 και σ. 128. D. Pinkwart, *Das Relief des Archelaos* 1965, 56. Για την ορολογία των τμημάτων των αρχαίων ξιφών βλ. *Glossarium Archeologicum*, fasc. 22, 1961 (Σπ. Ιακωβίδης). Πρβλ. και Πολυδ. *Ονομ.* X, 144. (Φωτ. 2).

15. Απεικόνιση του ξίφους βλέπε στον συλλογικό τόμο *Φίλιππος, Βασιλεύς Μακεδόνων* 1980, 224 εικ. 126 (μόνον η λαβή).

16. Για το εγχειρίδιο του Μαραθώνα (Βρετ. Μουσείο αρ. Κατ. 64. 2-20. 113) Βλ. *British Museum, A Guide to the Exhibition Illustrating Greek and Roman Life*, 1908, 99 εικ. 86. Για το ξίφος της Αλικαρνασσού (Βρετ. Μουσείο αρ. Κατ. 57. 12-20.204), βλ. *ό.π.*, εικ. 87β.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

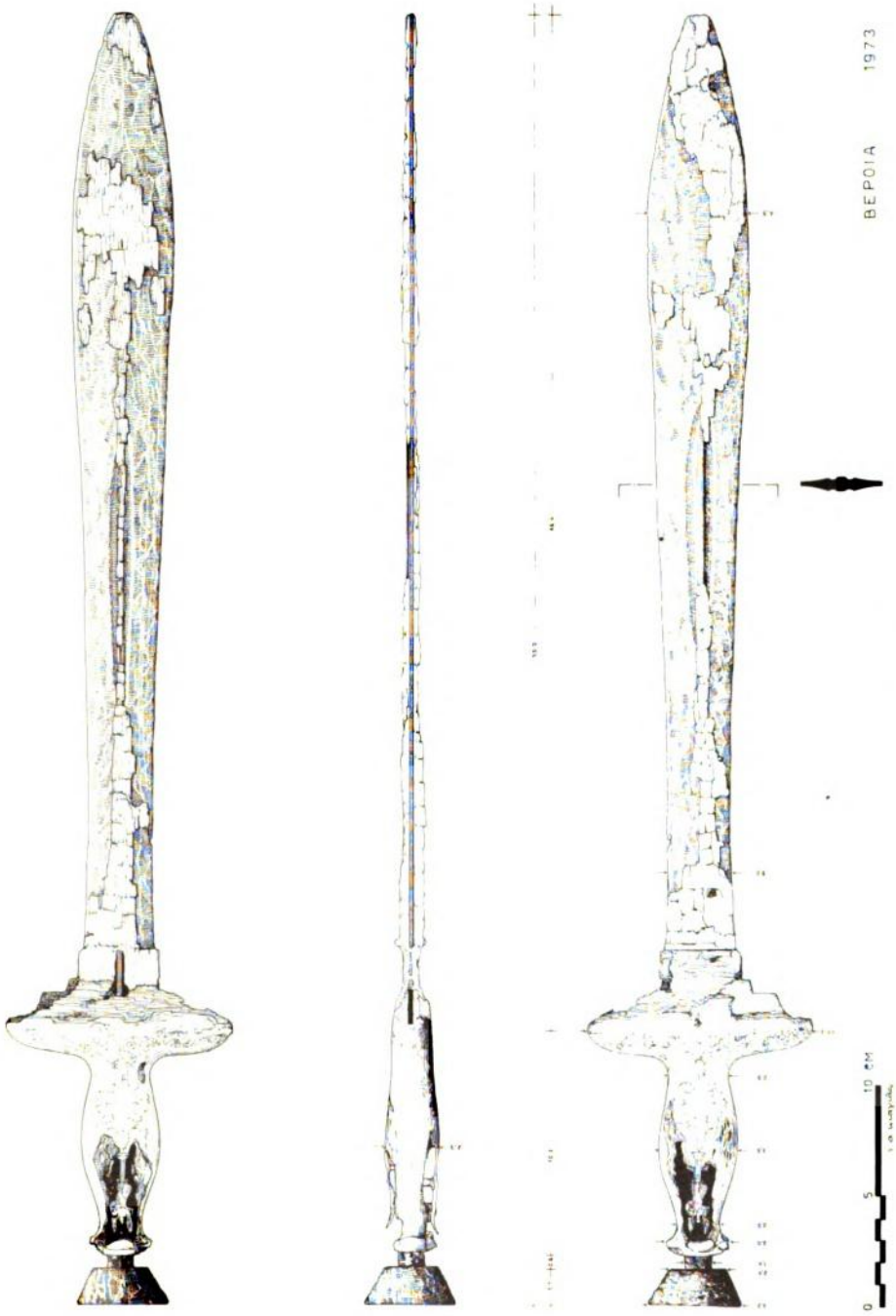

Σχέδ. 2.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

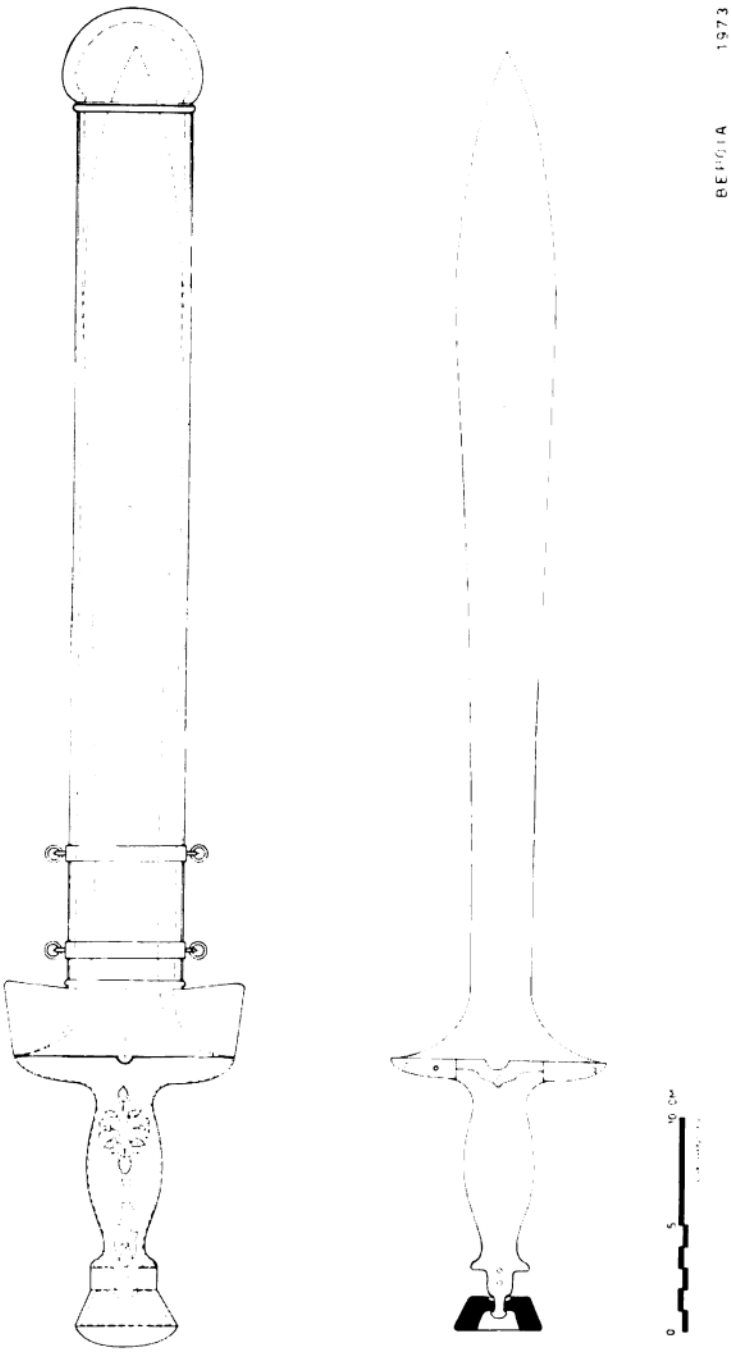

Σχήμ. 3.

ΒΕΡΓΙΝΑ 1973

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

ξίφος από τάφο στη Μυωνία, τώρα στο Μουσείο των Δελφών (5ου π.Χ. αιώνα κατά τόν Κεραμόπουλο)[17], 2.- τα ξίφη από το νεκροταφείο της Βίτσας στην Ήπειρο (άλλα του 500-475 π.Χ. και άλλα του 350-325 π.Χ. κατά τή Βοκοτοπούλου)[18], 3.- τα ξίφη από την πλίνθινη κατασκευή πάνω από τον Β΄ βασιλικό τάφο στή Βεργίνα[19], 4.- τά ξίφη από το κλασικό νεκροταφείο στο Zeitenlik της Θεσσαλονίκης[20], 5.- εκείνο από το ελληνιστικό νεκροταφείο της Κοζάνης (ανασκαφή Καλλιπολίτη)[22], 7.- τα ξίφη από τους τάφους στο Δερβένι[23], 8.- το ξίφος από τη νεκρόπολη Sciatbi στην Αλεξάνδρεια[29], 9.- το ξίφος από τον τάφο στο Novo Zagorsko[25] και 10.- τα ξίφη από την Atenica κοντά στο Čačak, το Bukri κοντά στο Μοναστήρι, το Glasinac, το Ćličevo, τη Pećka banja, τη Radanja κοντά στο Štip, το Sanski Most, το Siroko κοντά στη Suva Reka και τη Trebenište[26]. Στα παραπάνω παραδείγματα εντάσσονται και οι ελεφαντοστέινες προστομίδες των κολεών, α.-τελετουργικού, προφανώς ξίφους από την Αθηναϊκή Αγορά[27] και β.- άλλου από την Ολυμπία[28].

Όχι λιγότερο αποφασιστική, ωστόσο, θά πρέπει να θεωρηθεί η συμβολή των ομοιομάτων ξιφών από χάλκινους ανδριάντες (ξίφη από το ναυάγιο στα Αντικύθηρα[29], άλλο στη Walters Art Gallery[30], δύο στο Μουσείο των Δελφών[31], και το ξίφος της Αθηναϊκής Αγοράς από τον έφιππο ανδριάντα

17. Αρ. Κατ. 5760. Για την απεικόνιση και περιγραφή του βλ. Α. Κεραμόπουλος, *AE* 1927-28, 107, εικ. 66 γ.

18. Ξίφη από τάφους Τ 76 (αρ. 2408), Τ 119 (αρ. 2464) και Τ 116 (αρ. 3183). Την Έφορο κα Ι. Βοκοτοπούλου για την από μέρους της πρόθυμη παραχώρηση των σχεδίων και ξιφών για σύγκριση, καθώς και άλλων, χρονολογικών κυρίως, στοιχείων, ευχαριστώ θερμά.

19. Τα όπλα εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

20. *Albania* 2, 1927, 38 εικ. 12 (ξίφη από τις σαρκοφάγους C και A).

21. Φ. Πέτσας, *Μακεδονικά* ΙΕ΄, 1975, πίν. 205α. Πρβλ. Minor M. Markle III, Weapons from the cemetery at Vergina and Alexander's army. *Μέγας Αλέξανδρος: 2300 χρόνια από το θάνατό του*, 1980, 263 υποσ. 1 (ξίφος: LXIX-LXXI 1 29) και 267. Του ίδιου, Macedonian Arms and Tactics under Alexander the Great. *National Gallery of Art, Washington, Studies in the History of Art* 10, 1982, 101, εικ. 23.

22. Αντίστοιχα αρ. Κατ. 588 και 613. Για την απεικόνιση και περιγραφή τους βλ. Καλλιπολίτης-D. Feytmans, *AE* 1948/49, 100, εικ. 15β και 105, εικ. 22,29= *Θησαυροί της Αρχαίας Μακεδονίας* 1979, 40, αρ. 43, πίν. 9.

23. Παραμένουν αδημοσίευτα.

24. E. Breccia, *La necropoli di Sciatbi* I, 1912, 172 αρ. 544 πρβλ. και του ίδιου, *ό.π.*, 34-5 αρ. 53.

25. N. Koitchev, *BIAB* XIX, 1955, 55 κε.

26. R. Vasić, Akad. Nauka i Umjetmosti Bosne i Hercegovine; *Godišnjak Knjiga 20 Centar za Balkanološka ispitivanja* τόμ. 18, 1982, 15 κε. και 23.

27. Αρ. Κατ. Μουσείου Αγοράς BI 457 Βλ. *Hesperia* VIII, 1939, 239, εικ. 38.

28. *Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*. Herbst 1936- Fruhjahr 1937, 51, εικ. 21-22.

29. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. Κατ. 15102 και 15103. P. C. Bol, *Die Skulpturen des Schiffsfundes von Antikythera* 1972, 37, πίν. 19,2 και 37-38, πίν. 18,3 και 19,1.

30. D. Kent Hill, *Catalogue of Classical Bronze Sculpture in the Walters Art Gallery* 1949, αρ. 10α, πίν. 4.

31. *FD* V, 1908, 44, αρ. 89, εικ. 133 και αρ. 90, εικ. 134.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

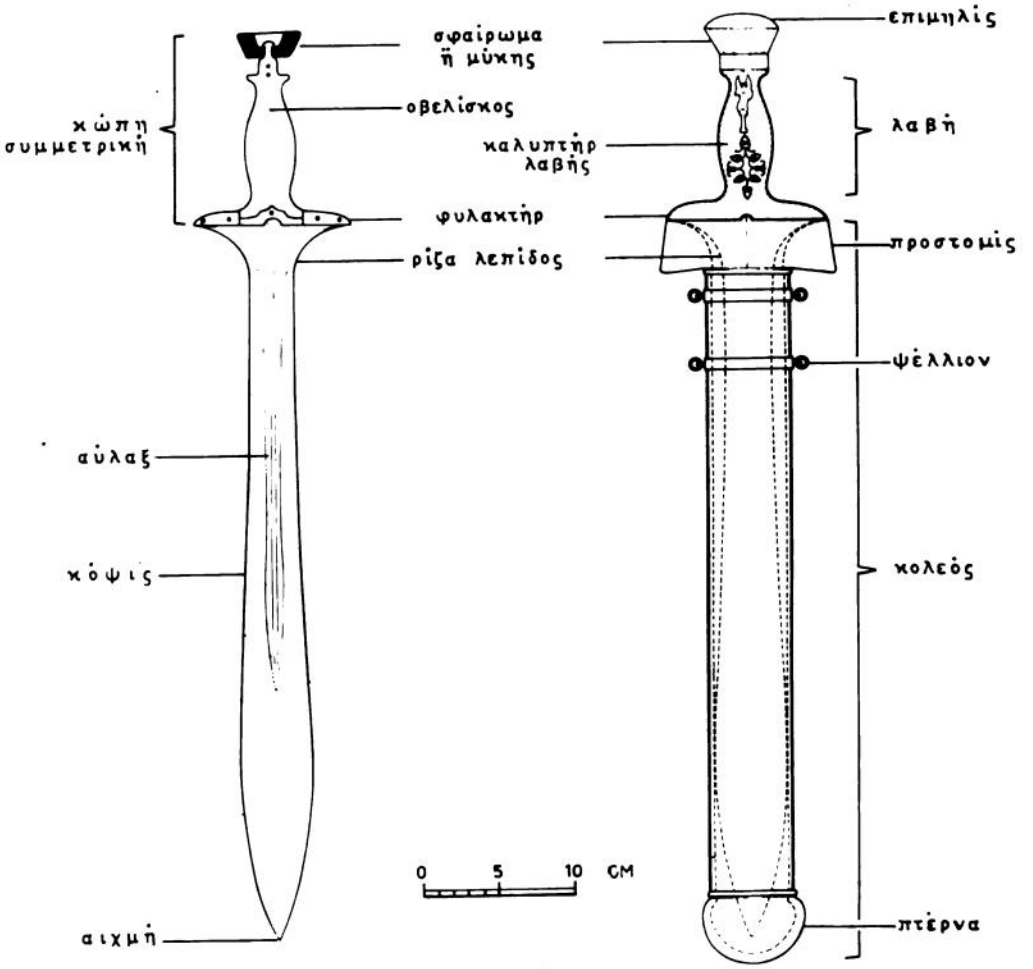

Φωτ. 2.

του Δημητρίου του Πολιορκητή[32]. Και σε δεύτερο στάδιο η βοήθεια των ξιφών που απεικονίζονται σε έργα πλαστικής (στήλη Χαιρεδήμου και Λυκέως στο Μουσείο Πειραιώς, στήλη από τον Τάραντα στη Ν. Υόρκη, ξίφη από τη ζωφόρο του Μαυσσωλλείου στην Αλικαρνασσό, το ξίφος του Θανάτου σε βάση κίονα στο Αρτεμίσιο της Εφέσου κλπ.)[33], σε μωσαϊκά

32. C. Houser, Alexander's Influence on Greek Sculpture as seen in a portrait in Athens. *National Gallery of Art, Washington. Studies in the History of Art* 10, 1982, 231 εικ. 7 και 11 (αρ. Β 1382 Μουσείο Αγοράς).

33. Τα παραδείγματα που παρατίθενται από διάφορους τομείς-εκφάνσεις της τέχνης μόνον εκλεκτική επιλογή ανάμεσα σε άλλα απειράριθμα παράλληλα μπορούν να θεωρηθούν. Ωστόσο στον παρακάτω κατάλογο μεγαλύτερη έμφαση δίνεται στην απαρίθμηση απεικονίσεων ξιφών στο διάστημα από τον 4ο ως και τον 2ο π.Χ. αιώνα. Για τη στήλη του Μ.Πειραιώς βλ. H. Diepolder, *Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.* 1931, 21, πίν. 16. Για τη

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

(μωσαϊκό κυνηγιού ελάφου και μωσαϊκό κυνηγιού λέοντος στην Πέλλα, μωσαϊκό μάχης Ισσού κλπ.)[34], και τοιχογραφίες (σαρκοφάγος Αμαζόνων από την Ταρκύνια, σαρκοφάγος Αηδονοχωρίου, τάφος Λευκαδίων κλπ.)[35] — αλλά και σε δημιουργίες της μικροτεχνίας, της αγγειογραφίας και της νομισματικής (Κρατήρας Δερβενίου, δεκάδραχμο Αλεξάνδρου, χάλκινο νόμισμα Ευπολέμου κλπ.)[36].

Εκείνο όμως που αποκάλυψε τις κατασκευαστικές λεπτομέρειες του ξίφους από τη Βέροια και φυσικά και κάθε ξίφους του τύπου αυτού, κυρίως όμως φανέρωσε τον τρόπο άρθρωσης της λαβής με την προσαρμοσμένη σ' αυτή ελεφαντοστέινη επένδυση, είναι ασφαλώς η εικόνα που παρουσιάζουν οι ακτινογραφίες του συγκεκριμένου ευρήματος (φωτ. 3-4. Σχεδ. 4) και εκείνες των ξιφών από τον Μαραθώνα και την Αλικαρνασσό.

Το ότι ο οβελίσκος της λαβής αποτελούσε ενιαίο σύνολο με τη λεπίδα ήταν ήδη γνωστό από όλα τα σωζόμενα πραγματικά παραδείγματα του τύπου (παρενθετικά θα πρέπει να σημειωθεί ότι μόνο στο εγχειρίδιο από τον Μαραθώνα, εξαιτίας του μικρού μεγέθους, της φύσης και της αποστολής του όπλου, ο οβελίσκος είχε τη μορφή πραγματικού οβελίσκου. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, το σημαντικό βάρος του ξίφους απαιτούσε το πλατύ και στιβαρό σχήμα του τμήματος αυτού, ώστε να καθίσταται ευχερέστερος και

στήλη της Ν. Υόρκης βλ. G. Richter, *Catalogue* αρ. 119, πίν. XCII.Για τη ζωφόρο του Μαυσσωλλείου βλ. E. Buschor, *Maussolos* 1950, εικ. 31.35. Για τη βάση κίονα στο Αρτεμίσιο βλ. G. Richter, *Sculpture and Sculptors of the Greeks* 1962[3], εικ. 705. Για τα ξίφη της Τηλέφειας και της Γιγαντομαχίας στον βωμό του Διός στην Πέργαμο βλ. E. Schmidt, *The Great Altar of Pergamon* 1962, πίν. 67 και 8,15. Για το ξίφος του Αλέξανδρου από τη Μαγνησία στο Μ. Κωνσταντινουπόλεως βλ. M. Schede, *Griechische und römische Skulpturen des Antikenmuseums (Meisterwerke der türkischen Museen zu Konstantinopel)* 1928, πίν. 19. Για τα ξίφη στη ζωφόρο των Προπυλαίων στην Πέργαμο βλ. P. Jaeckel, *Pergamenische Waffenreliefs*, στη σειρά *Waffen- und Kostümkunde*, Jhrg. 1965, 94 κε. Για το ξίφος στα Λίμυρα βλ. J. Borchhardt, *Die Bauskulptur des Heroons von Limyra*, 1976, 66. Για το ξίφος του αγαλματιδίου του Μ. Αλεξάνδρου από την Πριήνη βλ. Th. Wiegand-A. Schrader, *Priene* 1904, 180 κε., πίν. 176-77.

34. Για τα ξίφη στα μωσαϊκά από την Πέλλα βλ. Ph. Petsas, *La Mosaique grecoromaine* I, 1965, εικ. 7 και 10 και 3 και 4. Για τα ξίφη στο μωσαϊκό με τη μάχη στην Ισσό βλ. B. Andreae, *Das Alexandermosaik aus Pompei*, 1977, 46-47, 58-59 και 62-63.

35. Για τη σαρκοφάγο από την Ταρκύνια βλ. Charbonneaux, Martin, Villard, *Grèce hellenistique* 1970, 106 κε., εικ. 102-104. Για τη σαρκοφάγο από το Αηδονοχώρι (Τράγιλος) στο Μ. Καβάλας βλ. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *Αρχαία Μακεδονία* III, 1982, 136, εικ. 32α. Για το ξίφος του νεκρού στον Μεγάλο Τάφο Λευκαδίων βλ. Φ. Πέτσας, *Ο τάφος των Λευκαδίων*, 1966, 114 υποσ. 2, πίν. ΣΤ΄.

36. Για το ξίφος του Πενθέα στον κρατήρα από το Δερβένι στο Μ. Θεσσαλονίκης βλ. Ε. Γιούρη, *Ο κρατήρας του Δερβενίου*, 1978, πίν. 11. Για το ξίφος του Μ. Αλεξάνδρου στα δεκάδραχμά του βλ. W. B. Kaiser, *JdI* 77, 1962, 227 κε. Για τα νομίσματα του Ευπόλεμου, στρατηγού του Κασσάνδρου, βλ. *SNG, Deutschland; Smlg von Aulock (Karien)* αρ. 2378, Χρον. 314 π.Χ. Για άλλα νομίσματα με απεικονίσεις ξιφών του ίδιου τύπου βλ. *SNG, ό.π.* (Pontus): αρ. 64 [Αμισός. Χρον. 120-63 π.Χ.]αρ. 91-92 [Χάβακτα], αρ. 93-94 [Γαζίουρα], αρ. 138 [Ταύλαρα]-(Paphlagonien): αρ. 227 [Σινώπη. Χρον. 120-63 π.Χ.] - (Karien), αρ. 2565 κε. [Καύνος. Χρον. μετά το 167 π.Χ.].

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

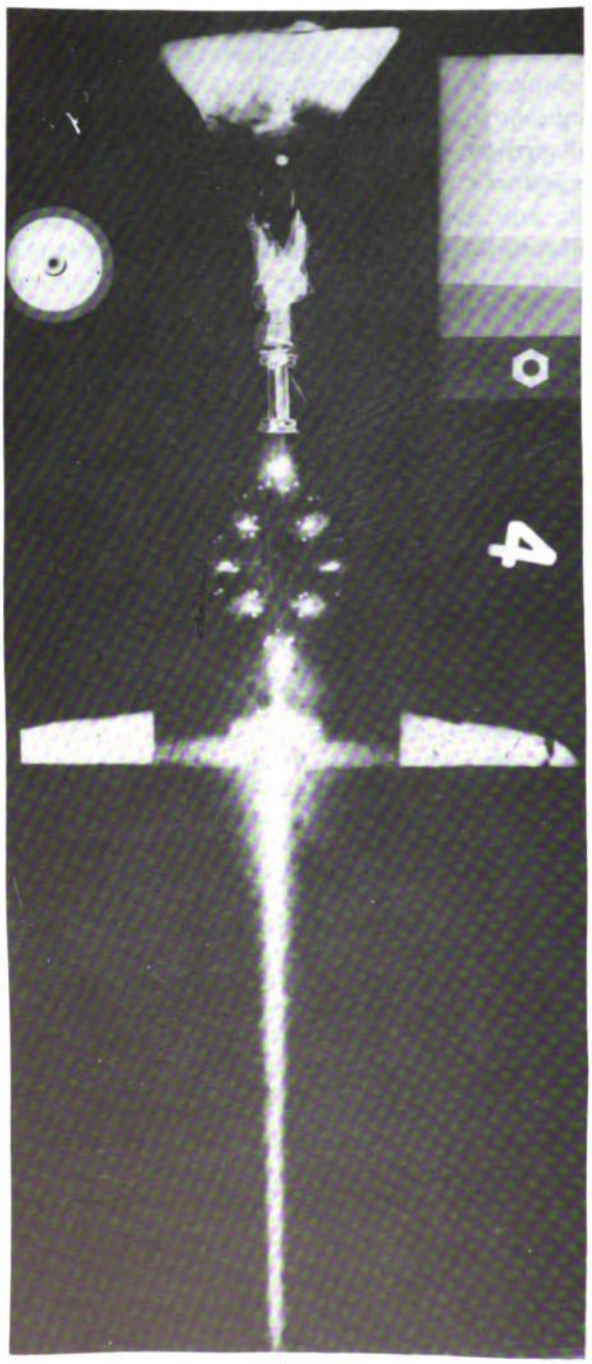

Φωτ. 3.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Φωτ. 4.

αποτελεσματικότερος ο χειρισμός του όπλου).

Αυτό, ωστόσο, που επιβεβαίωσαν οι ακτινογραφίες, συμπληρώνοντας παράλληλα τις γνώσεις μας στο σημείο τούτο, ήταν, οπωσδήποτε, ο τρόπος κατασκευής του προφυλακτήρα και η ενίσχυσή του με πρόσθετα, εφηλωμένα πάνω του ελάσματα, έτσι ώστε να προστατεύεται αποφασιστικά το χέρι από τα χτυπήματα του αντιπάλου, κάθε φορά που η λεπίδα του ξίφους του γλιστρούσε επικίνδυνα προς το ευπαθές αυτό μέρος της λαβής. Η ενίσχυση επιτυγχανόταν, είτε με ένα σε κάθε όψη και σ' όλο το μήκος του προφυλακτήρα μονοκόμματο σιδερένιο έλασμα σε σχήμα κλασικού ωμέγα, στερεωμένο με μικρούς ήλους (περίπτωση ξιφών από τη Βίτσα), είτε με χοντρά ελάσματα στο σχήμα σκαληνού τριγώνου προσηλωμένα ανά δύο, ένα για κάθε όψη, στις δύο άκρες του προφυλακτήρα (περίπτωση ξίφους ελληνιστικού νεκροταφείου Βεργίνας και άλλου από το κλασικό νεκροταφείο της Κοζάνης), είτε τέλος, με συνδυασμό και των δύο μεθόδων (περιπτώσεις ξιφών Βεροίας και Αλικαρνασσού, εγχειριδίου Μαραθώνα και ξιφών από την πλίνθινη κατασκευή πάνω από τον Β΄ βασιλικό τάφο στη Βεργίνα). (Μοναδικό θα πρέπει να θεωρηθεί ως τώρα το ξίφος, πάλι από το κλασικό νεκροταφείο της Κοζάνης, όπου ολόκληρη η κώπη, δηλαδή ο μύκης ή σφαίρωμα, η κυρίως λαβή και ο προφυλακτήρας, σα να επρόκειτο για ομοίωμα ξίφους, ήταν χυτή κατά το αντίστοιχο ορισμένων ξιφών της ανατολικής Ιταλίας/ Campovalano)[37].

Άλλο ένα κέρδος από την ακτινογραφική έρευνα για το συγκεκριμένο πια ξίφος από τη Βέροια, ήταν επίσης και η αποκάλυψη του τρόπου στερέωσης των χρυσών διακοσμητικών Νικών πάνω στην ελεφαντοστέινη επένδυση της λαβής, με συμφυείς δηλαδή στην πίσω τους όψη βελονόσχημους ήλους. Ακόμη η ύπαρξη, αμέσως κάτω από τις Νίκες, και άλλου, σε

37. S. Moscati, *Italia sconosciuta*, 1971, 184.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

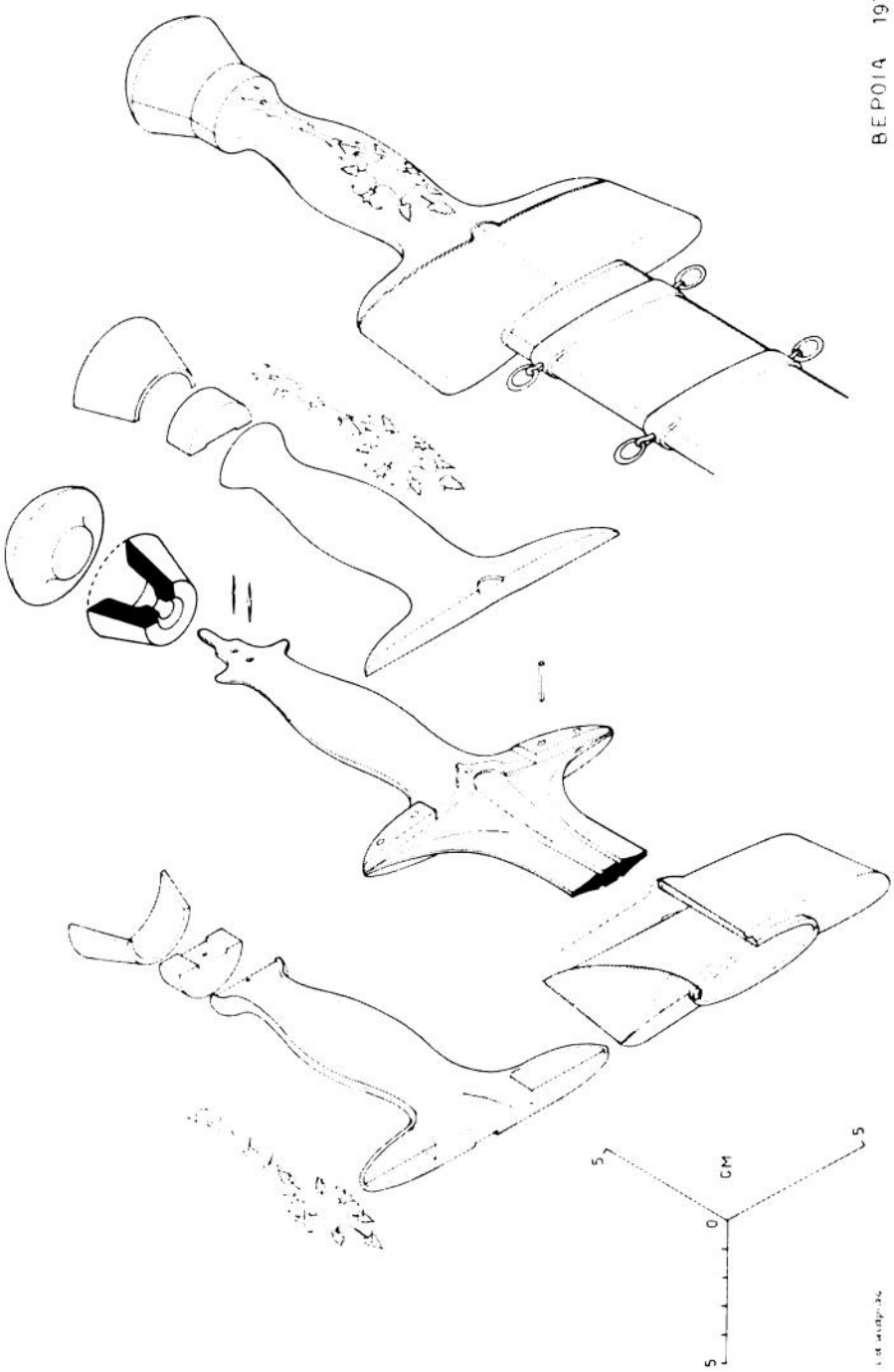

Σχήμ. 1.

ΒΕΡΟΙΑ 1973

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

σχήμα οκτάγωνου με ανθέμια και λωτούς στις ακμές, διακοσμητικού διάτρητου ελάσματος, προσηλωμένου και αυτού στην ελεφαντοστέινη επένδυση, τη φορά όμως αυτή, όπως φαίνεται, από σίδερο που με τον καιρό σκούριασε[38].

Το ότι με τις αρχές της ίδιας τεχνικής θα είναι διακοσμημένο και το πολυποίκιλτο ξίφος από τον τάφο Β΄ της Μεγάλης Τούμπας στη Βεργίνα, και ασφαλώς θα ήταν και τα πρωτότυπα του ξίφους του Μεγάλου Αλεξάνδρου στο μωσαϊκό του Μουσείου της Νεαπόλεως με τη μάχη στην Ισσό, της τοιχογραφίας του τάφου από το Αηδονοχώρι (Τράγιλος) στο Μουσείο της Καβάλας και του ορθοστάτη στο Μικρό Ωδείο στο Πέργαμο[39], είναι μάλλον βέβαιο.

Ο τάφος 12 του κλασικού-πρώιμου ελληνιστικού νεκροταφείου της Βέροιας, σύμφωνα με τα νεότερα χρονολογικά, μεταλλικά και πήλινα ευρήματά του[40], θα πρέπει να κατασκευάστηκε το πιο πιθανό στην καμπή από τον 4ο στον 3ο π.Χ. αιώνα. Ενήλικος ήδη στο γ΄ με δ΄ τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνα, συμπολεμιστής ασφαλώς του μακεδόνα στρατηλάτη στα βάθη της Ασίας και αυτόπτης μάρτυς των δραματικών γεγονότων που ακολούθησαν τον θάνατο εκείνου, ο νεκρός απέθεσε την αλλοτινή του ανδρεία και τις γερασμένες αναμνήσεις του στο στενόχωρο μνήμα που του όρισαν οι συγγενείς του, όταν πια έσβηνε σιγά-σιγά η δόξα των περασμένων.

Κειμήλια του σπιτιού η χάλκινη κάλπις— ίσως ο αμφορίσκος και το λυχνάρι— θύμημα μακρινών τόπων ο γυάλινος σκύφος, σύγχρονα του νεκρού τα υπόλοιπα κτερίσματα μαζί και το ξίφος με τις χρυσές Νίκες[41] (φωτ. 5).

38. Γιά παρόμοιες ανθεμωτές διακοσμήσεις στο εσωτερικό και στο εξωτερικό μελαμβαφών αττικών αγγείων (εμπίεστες) βλ. *Athen. Agora* XII, 22-30, πίν. 47 κε.

39. *AJA* 1974, 126, πίν. 31, εικ. 25= *AA* 1974, 279, εικ. 11.

40. Για τη χρονολόγηση των κτερισμάτων του τάφου 12 και γενικότερα της ταφής βλ. Παράρτημα.

41. Οι Νίκες των χρυσών ελασμάτων στις λαβές θα πρέπει τυπολογικά να συγγενεύουν και να έχουν υπόψη τους τη Νίκη των Μεγάρων που χρονολογείται μετά την καμπή του αιώνα, βλ. Al. Gulaki, *Klassische und Klassizistische Nikedarstellungen*, 1981, 79 κε. και 120 κε., εικ. 36. (Η χρονολογία ωστόσο που προτείνεται από την Gulaki θα πρέπει τώρα ίσως να ανεβεί κάπως). Το θέμα της ένοπλης Νίκης εμφανίζεται για πρώτη φορά στην ελληνική τέχνη μετά τα μέσα περίπου του 5ου π.Χ. αιώνα. Παραστάσεις της θεάς με αυτή την ιδιότητα παραδίδονται σε παραγναθίδα κράνους από τον Άγιο Γεώργιο Γρεβενών (Χ. Μακαρόνας, *Μακεδονικά* Α΄, 1940, 491= *Θησαυροί της Αρχαίας Μακεδονίας*, 1979, 40, αρ. 46, πίν. 11), σε πτυκτά κάτοπτρα (Züchner, *Griechische Klappspiegel*, 1942, 48-49, KS 64), σε διακοσμήσεις χάλκινων αγγείων (MuM, *Auktion* 40 [13.12.1969] 89, αρ. 144, πίν. 18 Χρον. πρώιμος 4ος π.Χ.), σε νομίσματα (U. Westermark-K. Jenkins, *The coinage of Kamarina*, 1980, 77-79, πίν. 31, 169. 1: ημίδραχμο του 410-405 π.Χ.), σε αγγεία (Copenhagen, *CVA* fasc. 3, πίν. 144.2 Χρον. μέσα 5ου π.Χ. αιώνα. Bruxelles, *CVA* fasc. 1, πιν. 1, Χρον. περ. 400/380 π.Χ.). Για Νίκες που μεταφέρουν όπλα (κυρίως ασπίδες) βλ. T. Hölscher, *Victoria Romana*, 1967, 132 (παραδείγματα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων). Για όπλα διακοσμημένα με ένθετα χρυσά ελάσματα βλ. *Bericht* 8, 1967, 128 κε., πίν. 66-8· πβλ. και J. Dörig, *Festschrift Bloesch*, 1972, 18.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Φωτ. 5

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Οι νεότεροι μελετητές, τα αποτελέσματα της έρευνας των οποίων συνοψίζονται παραστατικά στο βιβλίο του N. G. L. Hammond, *Alexander the Great*, 1981, 30-34, στην επιτυχή τους κατά τα λοιπά προσπάθεια να ανασυστήσουν από την κριτική των κειμένων το είδος και την ονομασία του οπλισμού του Μακεδονικού στρατού, δεν φαίνεται να έχουν καταλήξει πάντοτε σε ικανοποιητικούς και πειστικούς συσχετισμούς ανάμεσα στα όσα παραδίδονται στην αρχαία γραμματεία και στα όσα έχουν να προσφέρουν τα μνημεία και τα ανασκαφικά δεδομένα. Ιδιαίτερα αναφορικά με τον τύπο 15 των ξιφών, για τον οποίο γίνεται εδώ λόγος. Έτσι, παρόλο που η παράθεση μόνο του ξίφους από τον υπόλοιπο οπλισμό του νεκρού εύκολα θα μπορούσε να βρει την ερμηνεία της στο μικρό μέγεθος του τάφου 12 — για παράδειγμα σε τάφο της Βεργίνας η σάρισα είχε τοποθετηθεί έξω από το σκάμμα[42]—, το ίδιο αυτό το όπλο από μόνο του δεν παρέχει μαρτυρία για τον στρατιωτικό βαθμό και την ιδιότητα του Μακεδόνα που συνόδευε. Γιατί, αν περιοριστούμε στα μέχρι σήμερα γνωστά, η σύνθεση των κτερισμάτων, προπάντων όμως η παρουσία του ξίφους, αποκλείει το γεγονός ο νεκρός του τάφου 12 να ανήκε στην τάξη των πεζεταίρων ή των υπασπιστών, εξοπλισμένων μόνο με εγχειρίδια. Ούτε όμως και στην τάξη των εταίρων, αφού το χαρακτηριστικό αμυντικό όπλο των ιππέων του μακεδονικού στρατού ήταν η κοπίς, το μονόστομο δηλαδή, ελαφρώς καμπύλο ξίφος[43].

Λαμβάνοντας ωστόσο υπόψη, ότι ξίφη σαν κι αυτό της Βεροίας περιέχονταν στα κτερίσματα τάφων τόσο πλούσιων όσο εκείνος της Μεγάλης Τούμπας στη Βεργίνα, εκείνοι στο Δερβένι κλπ.[44] και απεικονίζονται να συνοδεύουν σε έργα τέχνης τον Μ. Αλέξανδρο ή τον Δημήτριο τον Πολιορκητή (Μωσαϊκό Νεαπόλεως, άγαλμα Μαγνησίας, μωσαϊκά Πέλλας -

42. M. Andronicos, *BCH*, 94, 1970, 91-107. Πρβλ. και N. G. Hammond, *Antichthon* 14, 1980, 53-54 υποσ. 5.

43. Η νεότερη βιβλιογραφία είναι ιδιαίτερα πλούσια γι' αυτό και στη θέση τούτη παρατίθενται μόνο οι συμβολές εκείνες που προώθησαν την επίλυση του προβλήματος ή που συνόψισαν με κριτικό πνεύμα τα παλαιότερα πορίσματα: G. T. Griffith, *PCPhS* NS 4 (1956-57) 3 κε. V. von Graeve, *Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt*, 1970, 90. H. Lumpkin, The weapons and armour of the Macedonian Phalanx. *The Journal of the Arms and Armour Society*, τόμ. III, αρ. 3, 1975, 193-207. P. A. Brunt, *Arrian. Anabasis Alexandri.* Books I-IV (Loeb) 1976, LXXVII-LXXVIII αρ. 62 και LXXXX αρ. 64. R. D. Milns, The army of Alexander the Great, *Entretiens Fondation Hardt*, αρ. 22, 1976, 102. A. Bosworth, *Entretiens, ό.π.*, 134. N.G.L. Hammond-G.T. Griffith, *A History of Macedonia* II, 1979, 413 κε., 421 κε. A. Bosworth, *A historical commentary on Arrian's History of Alexander*, τόμος I; Commentary on Books I-III, 1980, 59.72. Minor Markle III, Weapons from the cemetery at Vergina and Alexander's Army. *Μέγας Αλέξανδρος. 2300 χρόνια από το θάνατό του*, 1980, 267; και του ίδιου, Macedonian Arms and Tactics under Alexander the Great, *National Gallery of Art*, Washington. *Studies in the History of Art*, 10, 1982, 87 κε.

44. Οπωσδήποτε, η παρατήρηση του C. Watzinger, *Griechische Holzsarkophage*, 1905, 22, ότι στους τάφους του 4ου π.Χ. αιώνα απουσιάζουν τα όπλα, είναι σχετική, αφού αυτό δεν ισχύει για όλες τις περιοχές του αρχαίου ελληνικού κόσμου και πολύ περισσότερο για τη Μακεδονία (πρβλ. ήδη τις αντιρρήσεις του E. Breccia, *ό.π.*, 172, αρ. 544).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

έφιππος ανδριάντας Δημητρίου στην Αθηναϊκή Αγορά) ή και άλλους επιφανείς Μακεδόνες (τοιχογραφία Μεγάλου Τάφου Λευκαδίων), θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει βέβαιο ότι ξίφη του τύπου 15 αποτελουσαν μέρος του οπλισμού της βασιλικής αυλής και των αξιωματικών επιλέκτων σωμάτων και μόνον[45].

Οπότε και μια αναθεώρηση των γνώσεών μας σχετικά με τον μακεδονικό οπλισμό, κατά περίπτωση— με γνώμονα τις παραπάνω παρατηρήσεις— θα οδηγούσε την έρευνα σε περισσότερο έγκυρα και ολοκληρωμένα συμπεράσματα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ (σχεδ. 5-6)

1. Χάλκινη υδρία/κάλπις

Λείπουν μικρά τμήματα στην κοιλιά [Μ 1004, 1018-21]. Ύψος 0.455 μ. Διάμ. χ. και β. 0.154 μ. Σώμα ωοειδές, σφυρήλατο, με ώμους πλατείς. Λαιμός καλυκωτός με στόμιο χυτό και ανάγλυφο ιωνικό κυμάτιο στο κρεμασμένο χείλος. Βάση χυτή με ταινία σε διατομή ανεστραμμένου λέσβιου κυματίου, ακόσμητη. Λαβές χυτές, ακόσμητες. Η υδρία για την ταφική της χρήση (κάλπις) κόπηκε σύριζα οριζόντια στο ύψος του ώμου και τα δύο τμήματα ενώθηκαν μεταξύ τους με «ψυχόσχημους» γίγγλυμους [Μ 1010-11].

Από τις λίγες γνωστές σήμερα υδρίες/κάλπιδες με βεβαιωμένη την ταφική τους χρήση, η κάλπις από τη Βέροια αποτελεί για την ώρα το μοναδικό αγγείο της κατηγορίας αυτής για τον 4ο π.Χ. αιώνα από την περιοχή της Βοττιαίας και ένα από τα ελάχιστα του είδους που έχει να επιδείξει ο μακεδονικός χώρος. Τυπολογικά ανήκει στην ομάδα που η E. Diehl, *Die Hydria* 1964, 31-34 ονόμασε Kalpiden ohne figürlichen Schmuck, ενώ χρονολογικά θα μπορούσε να ενταχθεί στη δεκαετία 370-360 π.Χ. και να συσχετισθεί με την περίπου σύγχρονή της στη Συλλογή Α. Ιόλα, αρ. ευρ. 119 (βλ. *BCH* XCIX, 1975, 544 κ.ε. αρ. 3) και με μια άλλη από την Ερέτρια στην Κωνσταντινούπολη (βλ. E. Diehl, *ό.π.*, πίν. 17,2 αρ. Β 156). Στην επόμενη

45. Ο Minor M. Markle III σε φιλική του ανακοίνωση μετά την ανάγνωση του δακτυλόγραφου του άρθρου αυτού, είναι της γνώμης ότι η ιδιαιτερότητα του ξίφους από τη Βέροια έγκειται στην πολυποίκιλτη διακόσμησή του και όχι στο σχήμα του, γνωστό — όπως αποδείχτηκε— και από πλήθος τάφων απλών, όπως φαίνεται, στρατιωτών ή αξιωματικών. Παραθέτει για το σκοπό αυτό τα παρακάτω παραδείγματα από τη φιλολογική παράδοση: Διοδ. 17.11. 3-4 (πολιορκία Θηβών 335 π.Χ.), Αρρ. *Ανάβ.* 6.9. 4-6, 6.10.1, Curtius, 9.4.26-5.20 (πολιορκία ακρόπολης Μαλλών). Ο ίδιος πιστεύει ότι η απουσία ξιφών από τους καταλόγους οπλισμού που παραδόθηκαν από την αρχαιότητα (π.χ. Πολύαινος, *Στρατ.* 4.2.10. M. Feyel, *RA* 6, 1935, 29-40) είναι τυχαία.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

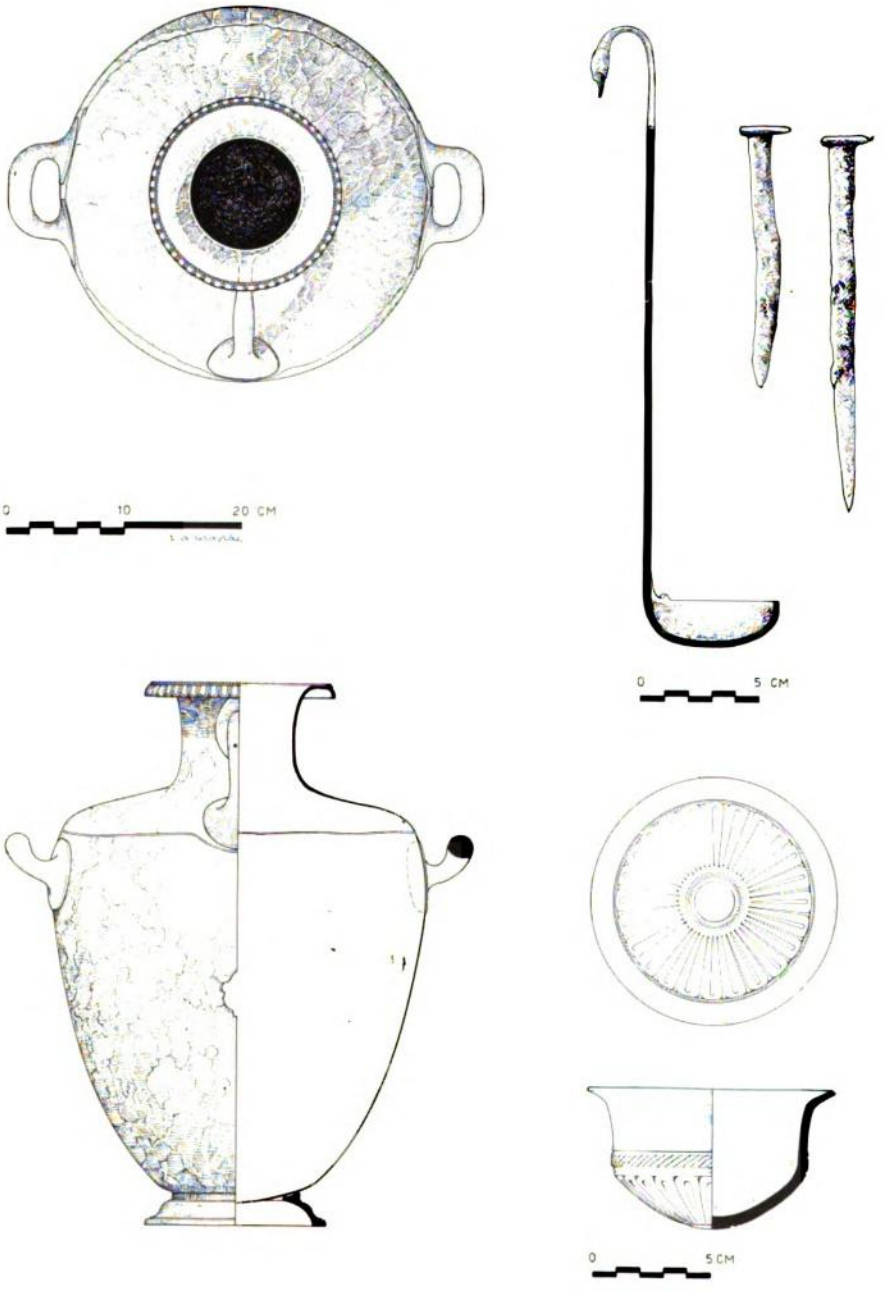

Σχεδ. 5.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

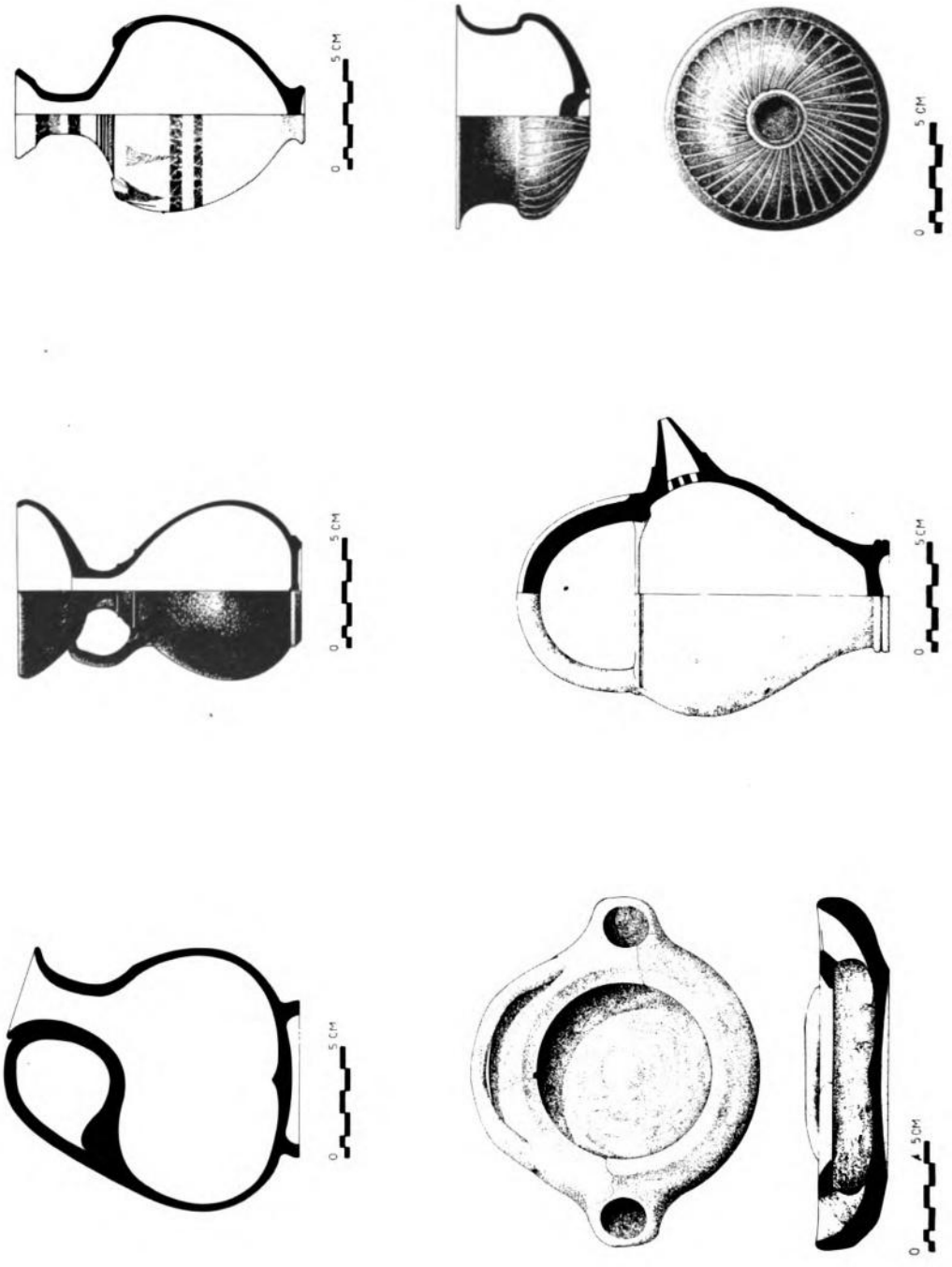

Σχεδ. 6.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

βαθμίδα ανήκει η υδρία αρ. 73. AC, 15 στο Μουσείο J. Paul Getty στο Malibu (βλ. *The J. P. Getty Museum Journal* 1, 1974, 16 κε.).

Παραδείγματα υδριών/κάλπιδων από τον 4ο π.Χ. αιώνα με βεβαιωμένη πάντοτε την ταφική τους χρήση παραθέτει η E. Diehl, *ό.π.*, 146 κε. από το Kertch, τη Μύρινα, την Ερέτρια, τη Μεσημβρία του Πόντου, την Κάλυμνο, τα Φάρσαλα, την Κοιλάδα του Σπερχειού (Μακροκώμη)[46], τη Ρόδο. Σ' αὐτά θα πρέπει τώρα να προστεθούν και η χάλκινη υδρία του Μουσείου Κερκύρας (αρ. 3475) από τάφο στο Προδρόμι Θεσπρωτίας (βλ. Α. Χωρέμη, *Κέρκυρα και το Αρχαιολογικό της Μουσείο* 1979, 61= *ΑΑΑ* 13, 1980, 3-18), η ασημένια κάλπις (απομίμηση) από τον τάφο Γ΄ του βασιλικού νεκροταφείου στη Βεργίνα (αδημοσίευτη) και η χάλκινη υδρία από τον τάφο 2 του οικοπέδου Η. Χαλκιοπούλου στη Ρόδο (Βλ. *ΑΔ* 24, 1969, Χρον. 473 πίν. 474), η οποία ωστόσο χρονολογείται μάλλον στα τέλη του 5ου π.Χ. αιώνα με βάση τυπολογικές κυρίως συγκρίσεις.

Η αρχαία φιλολογική παράδοση αναφέρεται στην ταφική χρήση της υδρίας και της κάλπιδος (βλ. E. Diehl, *ό.π.*, 146 κε. και Ν. Βερδελής, *AE* 1950/51, 81, υποσημ. 3), η ονομασία όμως «κάδος» που προτάθηκε παλαιότερα για το είδος του αγγείου σε σχέση με τη συγκεκριμένη χρήση (βλ. Devambez, *Grands Bronzes du Musée d' Istambul* 1937, 58 και Ch. Picard, *Manuel d' Archéologie Grecque* IV, 2; La Sculpture 1963, 1444 κε.) είναι ασφαλώς λανθασμένη. Εξάλλου ούτε και η άποψη του Ch. Picard, *Mon Piot* 37, 1940, 91 (πρβλ. του ίδιου *RA* 1941 II, 154 και *Manuel*, 1450 υποσημ. 1) ότι δηλαδή, οι κάλπιδες ήταν αποκλειστικά ταφικά αγγεία ευσταθεί. Η χρονολόγηση της υδρίας του τάφου 12 από το κλασικό-πρώιμο ελληνιστικό νεκροταφείο της Βέροιας, πενήντα περίπου χρόνια πριν από την κατασκευή του μνημείου, μέσα στο οποίο αυτή βρέθηκε, το παράλληλο της υδρίας του τάφου του οικοπέδου Η. Χαλκιοπούλου στη Ρόδο, του οποίου ο νεκρός χρονολογείται μετά τα μέσα του 4ου π.Χ. αιώνα, ενώ το τεφροδόχο αγγείο είναι κατασκευή του τέλους του 5ου π.Χ. αιώνα, επιβεβαιώνουν την άποψη της G. Richter, *AJA* 50, 1946, 366-367, ότι οι κάλπιδες ήταν αγγεία καθημερινής χρήσης στην κατοχή του ιδιοκτήτη του τάφου ενόσον αυτός ζούσε[47]. Η θεωρία αυτή βρίσκει τη δικαίωσή της και στο γεγονός ότι η υδρία

46. Καλή της απεικόνιση βλ. τώρα Cl. Rolley, *Musée de Delphes, Bronzes* 1979, 30, αρ. 37. (Χρον. 2ο ή 3ο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνα).

47. Δυστυχώς δίχως ουσιαστική πληροφόρηση για τα ταφικά έθιμα και γενικά για τα χρονολογικά ζητήματα παραμένουν οι περιπτώσεις των περισσοτέρων υδριών με βεβαιωμένη την ταφική τους προέλευση, που παραθέτει η E. Diehl, *ό.π.*, 146 κε.: Οι πληροφορίες για τις συνθήκες ανεύρεσης του τάφου στη Μακρακώμη (*BCH* 78, 1954, 90-92) είναι εξαιρετικά συγκεχυμένες και φαίνεται ότι τα υπόλοιπα κτερίσματα, εκτός από την κάλπιδα, διασκορπίστηκαν. Από την άλλη μεριά, «το δίωτον μικρόν σκυφίδιον» που εντοπίστηκε στο εσωτερικό της κάλπιδος από τα Φάρσαλα και πιθανότατα θα προσέφερε κάποια χρονολογική ένδειξη, μένει ασχολίαστο από τον ανασκαφέα (*AE*, *ό.π.*, 98) και χωρίς απεικόνιση. Εξάλλου, οι πληροφορίες που παρέχουν οι E. Pottier και S. Reinach, *La nécropole de Myrina 1887*, 495, αρ. 2 σχετικά με τα λοιπά ευρήματα του τάφου που περιείχε τη χάλκινη υδρία από τη Μύρινα, κάθε άλλο παρά

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

της Ρόδου βρέθηκε με σαφή τα ίχνη επισκευών της από την πολύχρονη χρήση της, ενώ εκείνη από τη Βέροια κομμένη έντεχνα σύριζα στο ύψος του ώμου για να διευκολυνθεί έτσι η τοποθέτηση στο εσωτερικό της των οστών μετά την καύση[48].

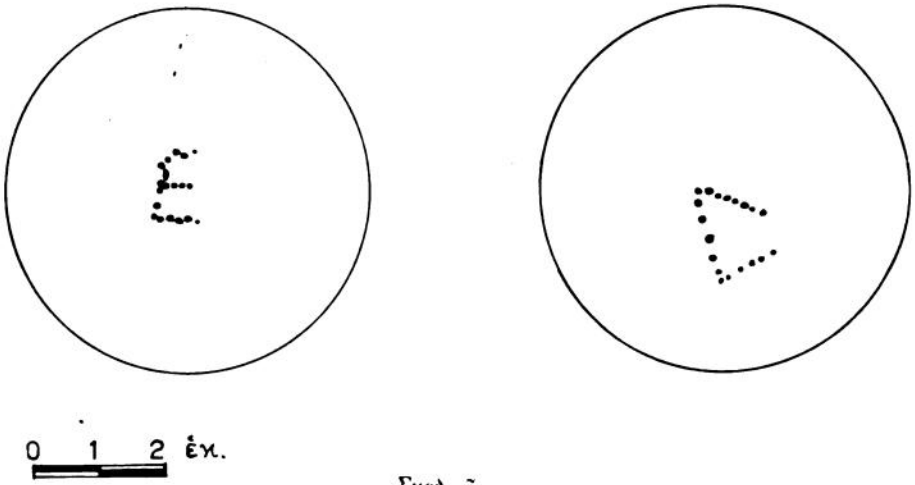

Σχεδ. 7.

κατατοπιστικές μπορούν να χαρακτηριστούν. Τέλος οι συνθήκες, κάτω από τις οποίες ήρθε στο φως η υδρία από τη Μεσημβρία (*AM* 1911, 308 κε.) δεν αφήνουν περιθώρια για τη διατύπωση προτάσεων και συμπερασμάτων. Στην ίδια περίπτωση ανήκει κατά κάποιο τρόπο και η υδρία από το Προδρόμι Θεσπρωτίας, αφού η απουσία κάποιου στενότερα χρονολογημένου κτερίσματος μέσα στον τάφο (π.χ. πήλινου αγγείου ή νομίσματος) αφαιρεί από το εύρημα τη σημασία για την ιδιαίτερη αξία που θα μπορούσε να έχει.

48. Κομμένη στα δύο είναι και η χάλκινη υδρία, του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών από τον Πειραιά (αρ. ευρ. 7917- E. Diehl, *ό.π.*, αρ. Β 102, πίν. 7,3. Πρβλ. και παράσταση σε ερυθρόμορφο αγγείο, E. Diehl, *ό.π.*, πίν. 7,1), η αργυρή ψευδοϋδρία του «μακεδονικού» τάφου Γ΄ στη Βεργίνα (αδημοσίευτη) και οι δύο οινοχόες-κάλπιδες από τη Βίτσα (αρ. ευρ. Μ. Ιωαννίνων 5165) και το Θύρρειο (αρ. ευρ. Μ. Θυρρείου 9). Στις κατασκευαστικές λεπτομέρειες που κερδίζει κανείς από τη μελέτη των επί μέρους τμημάτων του αγγείου από τη Βέροια συγκαταλέγονται οπωσδήποτε α) ο τρόπος σύνδεσης του «πώματος» και του «σώματος» της υδρίας με «ψυχόσχημους» χάλκινους γίγγλυμους (πρβλ. και τους γίγγλυμους της υδρίας της Βεργίνας) και β) το γεγονός ότι στη μία από τις δύο εσωτερικές όψεις των ασπιδόμορφων βάσεων των οριζόντιων χυτών λαβών είχαν χαραχτεί με στιγμές, αντίστοιχα, τα «τεκτονικά» (;) γράμματα Ε και Δ (σχεδ. 7).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

2. Πήλινος σταμνοειδής κάδος (SITULA)

Λείπει μικρό τμήμα από τη βάση [Π 2194]. Ύψος σώμ. 0.115 μ. Ολικό ύψος 0.17 μ. Διάμ. χ. 0.065 μ. Διάμ. β. 0.05 μ.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος-υπόλευκος, καθαρός. Υπολείμματα εξίτηλου υποκίτρινου χρυσίζοντος επιχρίσματος (προσπάθεια απομίμησης αντίστοιχων ορειχάλκινων κάδων).

Σώμα σε σχήμα ανεστραμμένου κώνου. Εκροή πλαστική με μορφή σχηματοποιημένης κεφαλής λιονταριού, διάτρητη (απόδοση της χαίτης με μικρές χαρακτές γραμμές). Λαβή δίδυμη κάθετη στο στόμιο. Βάση από δύο επάλληλα πλαστικά δακτυλίδια.

Ο σταμνοειδής κάδος του τάφου 12 είναι το πέμπτο, φαίνεται, σήμερα γνωστό πήλινο παράδειγμα του είδους αυτού των αγγείων από τον ελλαδικό χώρο, τα αντιπροσωπευτικότερα ωστόσο και πολυπληθέστερα παράλληλα του οποίου σώζονται σε μέταλλο. Από τα υπόλοιπα της σειράς, το ένα βρίσκεται στη συλλογή του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου του Πανεπιστημίου της Ζυρίχης (βλ. G. Kopcke, Ein Siebgefaess in Zürich. *Zur Griechischen Kunst. Festschrift H. Bloesch* 1973, 70, πίν. 26, 1-3), και κατά τον μελετητή του, χωρίς ωστόσο πειστικά επιχειρήματα, προέρχεται από αττικό εργαστήριο. Το δεύτερο φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (αρ. ευρ. 18738) και προέρχεται από τη Συλλογή Εμπεδοκλή, με άγνωστο τον τόπο προέλευσής του. Το τρίτο βρίσκεται στο Μουσείο Αγρινίου (αρ. ευρ. Μ 1904) και ήταν κτέρισμα σε τάφο στο Τριχώνιο Αιτωλίας[49]. Τέλος, το τέταρτο προέρχεται από την Λύττο (βλ. *BCH* 100, 1976, 729 εικ. 348) και χρονολογείται στον 3ο π.Χ. αιώνα. Αντίθετα, η Ετρουρία και ιδιαίτερα η περιοχή της Bolsena έχει να παρουσιάσει πλήθος παραδειγμάτων τόσο πήλινων (επάργυρων), όσο και χάλκινων (πρβλ. J. D. Beazley, *EVP* 284 και 287-288. I. De Chiara, *Studi Etruschi* 1960, 129 κ.ε., πίν. 1-2).

Τα μεταλλικά πρότυπα της κατηγορίας αυτής των κάδων, άλλοτε με τριποδικές, άλλοτε πάλι με δακτυλιωτές, το συνηθέστερο, βάσεις, διακρίνονται κατά κανόνα για τις κατατεξίτεχνες επίθετες κεφαλές θεών, δαιμόνων και ζώων που κοσμούν τις βάσεις των λαβών και αποτελούν τις απολήξεις των εκροών τους. Αντιπροσωπευτικά δείγματα της ομάδας αυτής αναφέρεται ότι βρέθηκαν στην Ιταλία (βόρειο), την σημερινή Γαλλία (Lyon), Γερμανία (Koeln) και Ολλανδία (Waal), στη Γιουγκοσλαυία (Corinium: A. Abramic, *Archaeologische Forschung in Jugoslawien*; Bericht über den VI. Intern. Kongress für Archaeologie 1940, 166 και ιδιαίτ. 176 εικ. 5β), στη Βουλγαρία/Θράκη (I. Venedikov, *Thracia* IV, 1977, 65-80) και στη μεσημβρινή Ρωσία (Tscherkask, Petchanoe, Bachnatcha).

49. Ευχαριστώ τη συνάδελφο και φίλη κα Φ. Ζαφειροπούλου για τα στοιχεία.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Από τον ελλαδικό χώρο, όπου τα ευρήματα περιορίζονται στις βόρειες περιοχές της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, βεβαιωμένες ανασκαφικά είναι οι περιπτώσεις των μεταλλικών κάδων από τη Νικήσιανη Παγγαίου, το Δερβένι Θεσσαλονίκης, το Τσοτύλι Βοΐου, τη Βεργίνα και το Πιλάφ Τεπέ της Μαγνησίας.

Η St. Boucher που ασχολήθηκε εκτενώς σε ειδική μελέτη με τους σταμνοειδείς κάδους (*RA* 1973, 85-96) συγκεντρώνοντας την πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με το είδος αυτό των αγγείων[50], πιστεύει στην ετρουσκική καταγωγή τους και υποστηρίζει την προγραμματισμένη διάδοσή τους, ως εξαγώγιμου προϊόντος, στις περιοχές της σημερινής Δυτ. Ευρώπης, της Χερσονήσου του Αίμου και της μεσημβρινής Ρωσίας. Επισημαίνει μάλιστα, προς ενίσχυση της θεωρίας της, την απουσία του είδους από τις περιοχές της νότιας Ελλάδας και από τις παράλιες πόλεις του Εύξεινου Πόντου.

Θα μπορούσε ωστόσο να παρατηρηθεί, όπως εξάλλου σημειώνει και η V. Schiltz, σχολιάζοντας τον χάλκινο κάδο από την περιοχή του Tscherkask (*Or de Scythes*; *Trésors des Musées Sovietiques. Exposition au Grand Palais*, Παρίσι 1975, 150, αρ. 62), ότι, το είδος αυτό των αγγείων είναι εξίσου διαδεδομένο στα Βαλκάνια όσο και στην Ετρουρία— θα προσθέταμε μάλιστα ότι τα παραδείγματα από τη Χερσόνησο του Αίμου είναι αναλογικά τα περισσότερα (πρβλ. και I. Venedikov, *ό.π.*). Δεν θα πρέπει ακόμη να παραβλεφθεί και το γεγονός ότι, οι πήλινοι κάδοι του εργαστηρίου της Bolsena, απομιμήσεις μεταλλικών προτύπων, όπως μαρτυρεί και η επαργύρωσή τους, χρονολογούνται σύμφωνα με τα όσα παραθέτει ο De Chiara, *ό.π.* 130-131, μέσα στον 3ο π.Χ. αιώνα, και μάλιστα στο δεύτερο μισό του και ότι χρονολογικά ακολουθούν τα μεταλλικά τους πρότυπα που συνήθως δεν ξεφεύγουν τα χρονικά όρια του 4ου π.Χ. αιώνα (πρβλ. ενδεικτικά τον κάδο από τον τάφο IX στο San Giuliano:*Not. Scavi* 1963, 47 αρ. 14 εικ. 49-51 για την Ετρουρία— τους κάδους από τους τάφους Α και Β στο Δερβένι Θεσσαλονίκης: *ΑΔ* 18, 1963, Χρον. 193-194 και *BCH* LXXXIX, 1965, 807 κε. εικ. 2— τον κάδο από τον τάφο Ε στη Νικήσιανη του Παγγαίου: D. Lazaridis, *Actes du VIII Congrès Intern. d' Archéologie Classique*, Παρίσι 1963, 297 πίν. 54,1= *Θησαυροί της Αρχαίας Μακεδονίας* 1979, 96 αρ. 406— τον αργυρό κάδο από τον τάφο Β΄ στη Βεργίνα: *Θησαυροί της αρχαίας Μακεδονίας* 1979, 51 αρ. 112— τον κάδο από το Πιλάφ Τεπέ στη Μαγνησία: *JHS* 1900, 23 πίν. 5= *JdI* 98, 1983, 258 εικ. 22).

Από τη χρονολογική λοιπόν τοποθέτηση και τη γεωγραφική κατανομή των μεταλλικών κάδων και από το γεγονός, ότι τα περισσότερα μέχρι σήμερα γνωστά πήλινα αντίγραφά τους προέρχονται από την Ετρουρία,

50. Πρβλ. ακόμη K. Schauenburg, *AA* 1981, 462 υποσ. 3 και 463 υποσ. 4 για συμπληρωματική βιβλιογραφία. Επίσης W. Fuchs, *Boreas* 1, 1978, 115 και *Kunst der Etrusker*: Ausstellungskatalog 13. August- 2. October 1981 (Hamburg) 101 αρ. 123.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

περιοχή εξαγωγής αλλά και αντιγραφής, μαζί με τη μεσημβρινή Ρωσία, των καλύτερων σε ποιότητα ελληνικών προϊόντων αγγειογραφίας και αγγειοπλαστικής από τους αρχαϊκούς ακόμη χρόνους, θα μπορούσε να εξαχθεί το συμπέρασμα, ότι το κέντρο παραγωγής των μεταλλικών κάδων πρέπει μάλλον να αναζητηθεί στον χώρο Μακεδονίας-Θράκης — χώρο που την εποχή αυτή οπωσδήποτε διαδραμάτισε έναν σημαντικό πολιτικό και οικονομικό ρόλο[51]. Ο πλούτος γενικά των μεταλλικών αγγείων που χαρακτηρίζει τα ευρήματα των τάφων της περιόδου αυτής στη Μακεδονία, τη Θεσσαλία και τη Θράκη συνηγορεί για μια τέτοια απόδοση και δικαιολογεί την εξαγωγή τους στην πλούσια Ετρουρία, όπου και αντιγράφηκαν. Το πολύτιμο μάλιστα των κατασκευών αυτών θα μπορούσε κατά κάποιο τρόπο να αποδειχθεί και από το γεγονός ότι αντιγράφηκαν σε πηλό ακόμη και μέσα στον ίδιο τον τόπο παραγωγής τους, σε περιορισμένη ωστόσο όπως φαίνεται κλίμακα.

3. Αρυβαλλοειδής λήκυθος

Πήλινη, ακέραιη [Π 2193]. Ύψος 0.13 μ. Διάμ. β. 0.045 μ. Διάμ. χ. 0.078 μ.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος, επίχρισμα μελανό, στιλπνό.

Σώμα απιόσχημο. Λαιμός στενός και κοντός, στη βάση του οποίου πλαστικός διπλός δακτύλιος. Στόμιο ευρύ, βαθύ, καλυκόσχημο. Ανάμεσα στο σώμα και τη δακτυλιωτή βάση, αυλάκι διαχωριστικό, χωρίς επίχρισμα. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης και γύρω από το κέντρο μικρός ταινιωτός κύκλος αβαφής.

Στο εσωτερικό του αγγείου μικρός πήλινος βώλος.

51. Πολύ εύστοχα παρατηρεί η B. Barr-Sharrar, *National Gallery of Art, Washington. Studies in the History of Art* 10, 1982, 129-120 ότι ενώ «the earliest development of the vessel (του σταμνοειδούς δηλαδή κάδου) may have occured in Greek colonies in the Propontis areas or in Thrace.... it is almost certain... that the final, rather subtle refinement of this concept to what might be considered, its consummate form took place during the second half of the fourth century in Macedonia, at or near the court». Ο M. Pfrommer πάλι στο εξαντλητικό και ιδιαίτερα αναλυτικό του άρθρο για τις αλληλοεπιδράσεις και αλληλοεξαρτήσεις των διαφόρων εργαστηρίων τορευτικής στα ύστερα κλασικά και πρώιμα ελληνιστικά χρόνια (*JdI* 98, 1983, 235-285), σχολιάζοντας τις θεωρίες της G. Zahlhaas, *Grossgriechische und römische Metalleimer* 1971, 88 κε. σχετικά με την προέλευση των καλυκόσχημων και σταμνοειδών κάδων (Form B και C αντίστοιχα κατά Zahlhaas) καταλήγει στη διαπίστωση (252 κε.) ότι, ενώ για τους κάδους της ομάδας Β φανερή είναι η ιταλιωτική προέλευση-επίδραση του είδους, για τους κάδους της **ομάδας C με πλαστικές διακοσμήσεις στην εκροή και στη βάση των λαβών, οι προελεύσεις** (ιταλιωτική-μακεδονική) θα πρέπει να εξετάζονται κάθε φορά ανάλογα με τα στυλιστικά κριτήρια που παρέχουν τα ίδια τα έργα. Παρατηρεί ωστόσο (253), ότι, οι κάδοι της ομάδας C με πλαστικό διάκοσμο μόνο στην εκροή, όπως, σαν το παράδειγμα της Βεροίας, και τα μεταλλικά του πρότυπα, «sich in Italien kaum nachweisen lassen».

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Το αγγείο αυτό με το ιδιόρρυθμο και ασυνήθιστο σχήμα, αττικής το πιο πιθανό, αρχικά, έμπνευσης, που η παρουσία του σε όλη τη διάρκεια του 4ου π.Χ. αιώνα υπήρξε ιδιαίτερα αισθητή, όχι τόσο για τον σχετικά μεγάλο αριθμό παραδειγμάτων, με τα οποία σήμερα αντιπροσωπεύεται, όσο για τη γεωγραφική του διάδοση και αντιγραφή σε όλα τα μήκη και πλάτη του ελληνισμού, θα μπορούσε να θεωρηθεί, όπως εξάλλου υποστηρίχτηκε, συνδυασμός ληκύθου και αρυβάλλου. Η παράλληλη, από μια εποχή και ύστερα, εμφάνιση του σχήματος, ως πήλινου και μεταλλικού, και μάλιστα σε αναλογία που μαρτυρεί και κάποια εντυπωσιακή εκπροσώπηση της δεύτερης κατηγορίας, και η διακίνησή του σε αγορές στην περιφέρεια του κυρίως ελλαδικού (Μακεδονία-Φωκίς), του βόρειου (Μεσημβρινή Ρωσία), του νότιου ελληνικού χώρου (Κύπρος-Αίγυπτος) και του δυτικού (Ιταλία-Σικελία)— τα παραδείγματα από την Αττική εξακολουθούν να είναι συγκριτικά ελάχιστα— αποδεικνύουν την προτίμηση του αγοραστικού κοινού των «νέων κρατών» για αγγεία επιτηδευμένων σχημάτων (επείσακτων ή και εγχώριων) και οπωσδήποτε χρήσιμων για τη διαφύλαξη πολύτιμων όσο και σπάνιων αρωματικών υγρών (για τη διακίνηση των αρωματικών υγρών βλ. J. Philippe, Propos sur les Sociétés Antiques et les Parfums. *Hommage à Marcel Renard* II, 1969, 616 κε.).

Η χρονολογική, τυπολογική και κατά εργαστήρια κατάταξη των γνωστών σήμερα παραδειγμάτων του είδους που πραγματοποιήθηκε τελευταία, με ιδιαίτερη ευσυνειδησία, από τον B. A. Sparkes, *AntK* 20, 1977, 12 κε (ομάδα Talcott) σε υλοποίηση παλιότερης εξαγγελίας του (βλ. *Athen. Agora* XII, 162, υποσ. 1)[52] συνέβαλε στην κατανόηση του σχήματος, κατέδειξε τον βαθμό εξάρτησης των μεταλλικών από τα πήλινα της κατηγορίας αυτής, κατέγραψε την ύπαρξη συγγενών ομάδων και σε ορισμένες περιπτώσεις καθόρισε κλειστά κεραμεικά σύνολα. Η συμπλήρωση του καταλόγου του Sparkes με ένα μικρό αριθμό πήλινων και μεταλλικών αγγείων που διέφυγαν προφανώς την προσοχή του μελετητή, σε καμιά περίπτωση δεν αποδυναμώνει την έρευνα που αυτός πραγματοποίησε: *Πήλινα:* Εγχώριας κατασκευής αγάνωτη λήκυθος από τη Θάσο, με ιδιαίτερα ρηχό στόμιο, πλατύ και κοντό λαιμό, σφαιρικό σώμα και χαμηλή βάση, από τις πρώιμες στη σειρά (βλ. *Etudes Thasiennes* VII, 134 αρ. 19 πίν. LX), και μια άλλη μελαμβαφής από τη νεκρόπολη της Αλεξάνδρειας (πρβλ. *Exp. Siegeln* II, 3 139 εικ. 144 C). *Μεταλλικά:* Η χάλκινη λήκυθος από τον τάφο στο Demir Kapu (αρχ. Statio Stenae) (βλ. *Starinar* 12, 1961, 239 εικ. 18), εκείνη από τη Μεδεώνα της Φωκίδας (βλ. Valmin κ.α., *Medeon de Phocide* V, 1976, 104 κ.ε., αρ. B. 15, εικ. 182), άλλη σε ιδιωτική γερμανική Συλλογή (βλ. *Kunst der Antike*; *Schaetze aus norddeutschem Privatbesitz* 1977, 97 αρ. 67) και η αργυρή από τον τάφο Β στο Δερβένι (πρβλ. *Μακεδονικά* ΙΔ, 1974, 352, αρ. 52 πίν. 49δ), ίσως αυτή που

52. Ευχαριστώ τη φίλη δίδα Uta Kron για την υπόδειξη του άρθρου αυτού.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

σημειώνει ως χάλκινη (D 3) ο Sparkes. Στη βιβλιογραφία θα πρέπει να προστεθεί το άρθρο του F. Brommer στο *Opus Nobile; Festschrift zum 60. Geburtstage von Ulf Jantzen*,1969, 18 κε. και κυρίως 19-20 (Gruppe II). Στα άγνωστα την εποχή που ο Sparkes δημοσίευσε την μελέτη του παραδείγματα συγκαταλέγονται: α) η χάλκινη λήκυθος στη συλλογή W. Kropatscheck (βλ. W. Hornbostel κά., *Aus Graebern und Heiligtümern: Die Antiken-Sammlung Walter Kropatschek* 1980, 168-169 αρ. 99. Χρον. τέλη 4ου π.Χ. αιώνα) και β) η χάλκινη όμοια λήκυθος στο εμπόριο (βλ. *Marie Laforet S. A.: Vente Publique:* Genève 12 Juin 1980, αρ. 81. Χρον.IV-III αι. π.Χ.).

Το αγγείο από τη Βέροια με το απιόσχημό του σώμα, τον ψηλό και λεπτό λαιμό, το καλυκωτό του στόμιο και την ημικυκλική του λαβή, που ξεκινά από τη βάση σχεδόν του στομίου για να καταλήξει αμέσως κάτω από τον πλαστικό δακτύλιο στη ρίζα του λαιμού, εντάσσεται στην ομάδα A22-A29 του Sparkes και πρέπει να χρονολογηθεί μέσα στο τρίτο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνα.

4. Ληκυθόσχημος αμφορίσκος

Πήλινος ακέραιος [Π 2195]. Ύψος 0.133 μ. Διάμ. β. 0.023 μ. Διάμ. χ. 0.038 μ.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος, υπέρυθρος.

Σώμα ευρύ, οξυπύθμενο με δύο συμφυείς, πεταλόσχημες λαβές στον ώμο. Λαιμός μάλλον βραχύς, στόμιο σε σχήμα κάλυκα. Βάση κωνική, ελαφρά κοίλη στην κάτω επιφάνεια.

Γραπτές καστανομέλανες ταινίες κάτω από το στόμιο, στον λαιμό και στην κοιλιά, πλατιές. Λεπτές στη ρίζα του λαιμού. Γραπτά ανεστραμμένα σκαλινά τρίγωνα, κυκλικά στο πάνω μέρος του σώματος.

Τα πρωιμότερα παραδείγματα του είδους αυτού των αγγείων, που από τον 4ο έως τον 2ον π.Χ. αιώνα θα αποκτήσουν μεγάλη διάδοση, χρονολογούνται στον 5ο π.Χ. αιώνα, είναι σχετικά κοντόχοντρα και εξαρτώνται σχεδόν άμεσα από το σχήμα του αμφορέα που αντιγράφουν (πρβλ. Β. Καλλιπολίτης-D. Feytmans, *AE* 1948/49, 108 αρ. 37 εικ. 26: αμφορίσκος από τον τάφο II.4 στην Κοζάνη. *Select Exhibition of Sir John and Lady Beazley's Gifts to the Ashmolean Museum* 1967, 118 αρ. 455).

Ήδη όμως από την καμπή του αιώνα προς τον 4ο, το σχήμα του σώματος αρχίζει σταδιακά, από ωοειδές και απιόσχημο που ήταν, να αποκτά αρθρώσεις, κυρίως στον ώμο, και να μεταβάλλεται βαθμιαία σε ελαφρά ατρακτόσχημο. Συνάμα, ο λαιμός λεπταίνει και επιμηκύνεται διαμορφώνοντας στόμιο όπου τα χείλη νεύουν τώρα προς τα έξω, σαν και εκείνα των μυροδοχείων (πρβλ. Φ. Ζαφειροπούλου, *ΑΔ* 25, 1970, 425 πίν. 363: αμφορίσκος από τάφο του 5ου/4ου π.Χ. αιώνα στην Κίμωλο. U. Knigge,

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Kerameikos IX, 1976, 159 αρ. 358 πίν. 67, 358-1 αμφορίσκος του τέλους του 4ου (;) π.Χ. αιώνα από τον τάφο *HW* 43 στον Κεραμεικό πρβλ. και *ΑΔ* 17, 1961/62, 183 κε. πίν. 210: αμφορίσκος από τη Ναύπακτο. Alexandrescu, *Histria* II, 1966, 183 αρ. 1, πίν. 91: αμφορίσκος του 4ου π.Χ. από τον τύμβο XXIX στην Ίστρια). Η επόμενη βαθμίδα που χρονολογείται πιά μέσα στον 2ο π.Χ. αιώνα, έχει όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των ατρακτόσχημων μυροδοχείων και μόνο οι συμφυείς ψευδολαβές θυμίζουν το αρχικό σχήμα (πρβλ. Στ. Δρούγου- Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας* 1980, 127).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο αμφορίσκος από τη Βέροια με το ευρύ ακόμα σώμα του και τον βραχύ του λαιμό, όπου το στόμιο διαμορφώνεται σε κάλυκα, σχετίζεται αναμφίβολα περισσότερο με τα παραδείγματα των αρχών του 4ου π.Χ. αιώνα, παρόλο που μια τοποθέτηση του αγγείου στα μέσα του αιώνα δεν θα ήταν απίθανη.

5. Ασκός πήλινος πτηνόμορφος

Λείπουν μικρά τμήματα από τον λαιμό [Π 2192]. Ύψος 0.135 μ. Διάμ. β. 0.071 μ. Διάμ. χ. 0.04 μ.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος - υποκίτρινος, καθαρός χωρίς μαρμαρυγία και ξένα σώματα. Χωρίς επίχρισμα.

Σώμα μάλλον σφαιρικό, βάση κωνική, λαβή ταινιωτή. Στόμιο ευρύ καλυκόσχημο με χείλη αποκλίνοντα.

Η κατηγορία αυτή των ασκών, με το χαρακτηριστικό όνομα των πτηνόμορφων ασκών, είναι ήδη γνωστή από τα τέλη του 5ου π.Χ. αιώνα για την Αθήνα (*Athen. Agora* XII αρ. 1732-1734. *AE* 1958, 78-79 εικ. 135) και την Αττική γενικότερα (*AE* 1938, 25 εικ. 28 πρβλ. και παρατήρηση του Σ. Χαριτωνίδη, *AE* 1958, 78). Τα περισσότερα ωστόσο σε αριθμό παραδείγματα αγγείων αυτού του είδους τοποθετούνται στον 4ο π.Χ. αιώνα, αρκετά μάλιστα χρονολογούνται και στον επόμενο. Προέρχονται απ' όλο σχεδόν τον αρχαίο κόσμο, προϊόντα εγχωρίων εργαστηρίων (πρβλ. J. Beazley, *EVP*, 272) και φαίνεται από ορισμένα κατασκευαστικά και μορφολογικά τους στοιχεία πως ήταν μάλλον προορισμένα για τη φύλαξη αρωματικών ελαίων, όπως ακριβώς συνέβαινε και με τα μυροδοχεία και τις αρυβαλλοειδείς ληκύθους (πρβλ. *Apollonia: Les Fouilles dans la Nécropole d' Apollonia en 1947-1949* και *Athen. Agora* XII, 210). Στο πρώτο μισό του αιώνα χρονολογούνται όλα τα παραδείγματα από την Όλυνθο (*Olynthus* V, 30-31 (P 42), 31 (P 43), 256 (1066-1068) και 257 (1070) με τα πεταλόσχημα ψηλά σώματα, όπου το περίγραμμα των τοιχωμάτων παρουσιάζεται έντονα κατακόρυφο, και τις ελλειπτικές μ' χρι και πειόσχημες λαβές τους. Αμέσως μετά, χωρίς σοβαρές διαφορές με τα προηγούμενα, θα πρέπει να ανήκουν: ένας ασκός από την

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Αλεξάνδρεια (E. Breccia,*Sciatbi*, πίν. LIX, 135), δύο από την Ολβία (*AA* 1929, 251, εικ. 16-17. Η χρονολόγησή τους στον 6ο π.Χ. αιώνα, τουλάχιστον όπως δέχεται ο U. H. Ruediger, *Askoi* 1960, 60 δεν είναι δυνατό να ευσταθεί), ένας στην Ολυμπία (*Ol. Ber.* VI, 1958, 45 εικ. 24) και να ακολουθούν, ως τα τέλη του 4ου π.Χ. αιώνα, οι ιταλικοί από την Gnathia (Ruediger, *ό.π.* B V, 43-51), την Canosa (Ruediger, *ό.π.*, B V , 29-34) και την Καμπανία (Ruediger, *ό.π.*, B V, 27), οι αθηναϊκοί της Αγοράς (*Athen. Agora* XII αρ. 1735-36) και όσοι εντάσσονται στους τύπους I-II της ποντικής Απολλωνίας (*Apollonia, ό.π.* 138-39). Στην ομάδα αυτή τα σώματα εξακολουθούν να είναι ψηλά, αποκτούν όμως μιάν ελαστικότητα καθώς στενεύουν προς τα πάνω. Στην επόμενη από τα πρώτα χρόνια του 3ου π.Χ. αιώνα, ή, όπως φαίνεται από ορισμένα ανασκαφικά δεδομένα, μάλλον από τα τελευταία χρόνια του 4ου π.Χ., το σώμα χάνει σε ύψος, γίνεται κοντόχοντρο σε σχήμα νεφρού ή και κοτυληδόνας οσπρίου· παράλληλα η λαβή γίνεται ημικυκλική και σχεδόν εφάπτεται στον χαμηλό τώρα, σχεδόν ατροφικό, λαιμό και πίσω, στην υπερυψωμένη ουρά. Στη φάση αυτή ανήκουν οι ασκοί του τύπου III της Απολλωνίας (*Apollonia, ό.π.*, 139 κε.), ένας από την Αθηναϊκή Αγορά (*Ath. Agora* XII αρ. 1737), ένας μελαμβαφής ιταλικός (Axel von Saldern κ.ά., *Kunst der Antike: Schaetze aus Norddeutschem Privatbesitz* 1977, 408 αρ. 351) και ο ασκός από τη Βέροια[53].

6. Λύχνος δίμυξος

Πήλινος, ακέραιος [Π 2197]. Ύψος 0.03. Διάμ. β. 0.095 μ. Διάμ. χ. 0.078-0.092 μ.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος-υποκίτρινος, καθαρός χωρίς μαρμαρυγία και ξένα σώματα. Επίχρισμα μελανό εξωτερικά και εσωτερικά, αμαυρό, σε σημεία στιλπνό, ισχυρά απολεπισμένο. Ίχνη δακτυλικών αποτυπωμάτων στη λαβή. Όπτηση μέτρια.

Σώμα χαμηλό σε σχήμα εξαλείπτρου με χείλη λοξότμητα που στρέφουν προς τα μέσα. Βάση ελαφρά κοίλη, αγάνωτη στην κάτω της επιφάνεια και με χαμηλό έξαρμα στο κέντρο του πυθμένα. Λαβή ελλειπτική, οριζόντια, κυκλικής διατομής, προσαρμοσμένη σε ελαφρά γωνία στον ώμο του αγγείου.

53. Η παραπάνω κατάταξη με βάση περισσότερο τα μορφολογικά στοιχεία και λιγότερο σταθερά ανασκαφικά κριτήρια είναι αναντίρρητα ελλιπής. Εξάλλου, το υλικό που χρησιμοποιήθηκε, χωρίς να εξαντλείται, προέρχεται αποκλειστικά και μόνο σχεδόν από την περιοχή της Χερσονήσου του Αίμου και μάλιστα από τη νότια και δεν εκπροσωπεί τα επιτεύγματα του ευρύτερου αρχαίου κόσμου. Η θεώρηση ωστόσο που επιχειρήθηκε κρίθηκε σκόπιμη, αφού η ειδική εργασία του U. H. Rudiger και ιδιαίτερα φτωχή σε παραδείγματα της κατηγορίας αυτής των ασκών έξω από τον ιταλικό χώρο είναι, και καταλήγει σε συμπεράσματα αρκετά επιπόλαια. Ελλιπής εξάλλου θα πρέπει να θεωρηθεί και η μεταγενέστερη μελέτη του ίδιου μελετητή (*RM* 73/74, 1966/67, 1-9), στην οποία επιχειρείται, μεταξύ άλλων, και γραφική εξέλιξη του σχήματος από τους προϊστορικούς χρόνους.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Ο κοινός αυτός τύπος λύχνου, που ο Howland τοποθετεί, τουλάχιστον σχετικά με τα αττικά δεδομένα, στο τελευταίο τέταρτο του 5ου π.χ. ως και τα πρώτα χρόνια του 4ου π.Χ. αιώνα (*Athen. Agora* IV, 48 Τύπος 21 C) και που η Scheibler περιγραφικά ορίζει ως Rundschulter Lampe (*Kerameikos* XI, 23 Τύπος RSL 1), βρίσκει στο παράδειγμα από τη Βέροια ένα τυπικό δείγμα ύστερου εκπροσώπου του είδους, και μάλιστα δίμυξο, που θα μπορούσε στη συγκεκριμένη περίπτωση να χρονολογηθεί ακόμη και μέχρι τα μέσα του αιώνα. Σ' αυτό δεν οδηγεί μόνον η σύσταση του ευρήματος, που ως σύνολο θα πρέπει να ανήκει στα τέλη του 4ου π.Χ. αιώνα, όσο ορισμένες κατασκευαστικές λεπτομέρειες, όπως λ.χ. η κυρτή στην κάτω της επιφάνεια βάση, το λοξότμητο οξύ χείλος, το κακό γάνωμα που αφήνει στο πιάσιμο, στοιχεία οπωσδήποτε χαρακτηριστικά για μια ύστερη χρονολόγηση. Και βέβαια, όπως παρατηρεί ο Howland, *ό.π.* «by the middle of the first quarter of the 4th c. was seldom seen,», όμως, «a conservative older craftsman might continue to produce in subsequent years a few examples of this form, that had been so exceedingly popular around the turn of the century».

Μεγάλη ομοιότητα με τον λύχνο από τη Βέροια παρουσιάζει εκείνος στο Mainz της Γερμανίας (H. Menzel, *Antike Lampen im Roemisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz* 1969, 12-13, εικ. 2, αρ. 1), από τη νότια Ρωσία. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν δύο λύχνοι από τάφους στο Άργος (Anne Bovon, *Lampes d' Argos/ Etudes Peloponesiènnes* V/1966, 23 αρ. 51 και 24 αρ. 59) και όσοι εντάσσονται στους τύπους IV και V του Broneer για την Κόρινθο.

7. Κάλυκας

Πήλινος, μεσόμφαλος [Π 2196]. Ύψος 0.061 μ. Διάμ. χ. 0.12 μ.
Επίχρισμα μελανό, στιλπνό.

Σώμα κοντό, ευρύ στον ώμο, χωρίς ιδιαίτερη βάση. Λαιμός ψηλός, ελαφρά κοίλος στα τοιχώματα, με χείλη που αποκλίνουν. Εγχάρακτες, διχαλωτές στην αρχή τους, ακτινωτές γραμμές σ' όλο το ύψος του σώματος. Δακτυλιωτή αυλάκωση στη βάση.

Το είδος του μεσόμφαλου κάλυκα, που στην Αθηναϊκή Αγορά τουλάχιστον, εμφανίζεται στο δεύτερο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνα (βλ. σχετ. *Athen. Agora* XII, 121), αντιπροσωπεύεται στον τάφο της Βεροίας με ένα σχετικά πρώιμο παράδειγμα χρονολογημένο το πιο πιθανό προς τα μέσα του αιώνα: ο χαμηλός, με ελαφρά κοίλα τα τοιχώματα πλατύς λαιμός, και το φιαλόσχημο, ευρύ στους ώμους, σώμα σε συνδυασμό και με την φυλλόσχημη ακόμη, σχηματοποιημένη ωστόσο, χαρακτή διακόσμηση στο εξωτερικό του αγγείου, οδηγούν σε μια ανάλογη τοποθέτηση. Σύγχρονο με το μακεδονικό, αναφορικά με την ομοιότητα που παρουσιάζει η ταυτότητα στη δομή του

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

σώματος, φαίνεται να είναι το παράδειγμα από την Αθήνα (*Athen. Agora* XII, 285 αρ. 691), ενώ πρωιμότερα εμφανίζονται τα αγγεία του είδους από την Όλυνθο (*Olynthus* V, 188-89, αρ. 530, πίν. 150 και XIII, 294, αρ. 521 Α= 5 26, πίν. 190 και 191). Τα επόμενα χρονολογικά παραδείγματα, στο δεύτερο πια μισό του αιώνα, με τον ψηλό καλυκωτό λαιμό και γενικά τις περισσότερο ραδινές αναλογίες θα πρέπει να αναζητηθούν, ενδεικτικά μόνο, στους κάλυκες *AE* 1964, 101 αρ. 463, 465 και 468 εικ. 10 α-γ από την Αμφίπολη και *Athen. Agora* XII, 285 αρ. 692 (Χρον. 350-325)= *Hesperia* XLIII/1974/203 και 231 αρ. 16-17. Χρον. τέλη 4ου π.Χ. αιώνα (κάπως όψιμη) από την Αθήνα.

Το είδος αυτό των αγγείων, το σχήμα των οποίων θα μπορούσε, κατά μία άποψη να οφείλεται σε επίδραση περσικών-αχαιμενιδικών πρωτοτύπων σε πολύτιμο μέταλλο ή και γυαλί (πρβλ. *Athen. Agora* XII, 121 και D. E. Strong, *Greek and Roman Gold and Silver Plate* 1966, 99-101) απαντά σε μεταλλικά κυρίως σχήματα στον Μακεδονικό χώρο, όπου και αγαπήθηκε, φαίνεται, ιδιαίτερα: Τα παραδείγματα από τον τάφο Γ΄ στο Σέδες Θεσσαλονίκης (*AE* 1937/Γ΄ 884 εικ. 18-19 Χρον. τέλη 4ου- αρχές 3ου π.Χ. αιώνα), από τη Νικήσιανη του Παγγαίου (*BCH* LXXXIV,1960, 799-800 εικ. 12 Χρον. μετά τον Φίλιππο Β΄ και τον Αλέξανδρο Γ΄), από το Δερβένι (αδημοσίευτα), από τη Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης (*Θησαυροί της Αρχαίας Μακεδονίας*, 1979, 73, αρ. 280, πίν. 41), κ.ά. επιβεβαιώνουν την άποψη. Βλ. και υποσ. 57.

8. Γυάλινος σκύφος-κάλυκας άοτος

Σπασμένος σε πολλά κομμάτια ίσως επειδή είχε τοποθετηθεί στην πυρά του νεκρού [Π 2201]. Ύψος 0.059 μ. Διάμ. χ. 0.103 μ.

Κατασκευή με μήτρα. Γυαλί ημιδιαφανές, άχρωμο με ιριδισμούς.

Σώμα μαστοειδές, σχετικά ρηχό, χωρίς ιδιαίτερη βάση, με λαιμό ψηλό, κατακόρυφο και χείλη οριζόντια που στρέφουν προς τα έξω. Εξωτερικά, στο σώμα, ανάγλυφη διακόσμηση από 24 δωρικά φύλλα-ραβδώσεις, που ξεκινούν ακτινωτά από ένα ανάγλυφο άσημο ασπίδιο στη βάση του αγγείου. Στον ώμο, ανάμεσα στο σώμα και τον λαιμό, ανάγλυφη οριζόντια ταινία με ρόμβους. Εσωτερικά η επιφάνεια είναι λεία.

Το σχήμα αυτό του γυάλινου σκύφου μελετήθηκε, μαζί με άλλα παρόμοιας τυπολογίας και τεχνικής, από τον A. Oliver, στην ιδιαίτερα εμπεριστατωμένη μελέτη του Persian Export Glass, *JGS* XII, 1970, 9-16 και κυρίως 14-16. Τα παραδείγματα που παραθέτει ο παραπάνω μελετητής στο Corning Museum of Glass (αρ. ευρ. 59.1.67), στο Μόναχο (Antikensammlung αρ. ευρ. 12.240) και στην ιδιωτική συλλογή E. Dobkin στην Ιερουσαλήμ, τοποθετούνται από τον ίδιο, χωρίς εντούτοις αποφασιστικά αποδεικτικά κριτήρια, μέσα στον 5ο π.Χ. αιώνα. Ωστόσο, τόσο ο σκύφος από τάφο στην Aslaia της Κυρηναϊκής (*JGS* XVI, 1972, 15-16= M. Vickers-A. Bazama, *Libya*

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Antiqua VIII, 1971, 78-79), όσο και ο αδημοσίευτος από τάφο στο οικόπεδο Κουκουβάη στη Ρόδο — ιδιαίτερα αυτός— αποδεικνύουν, με την πολύτιμη μαρτυρία των ανασκαφικών δεδομένων των κλειστών ασύλητων ευρημάτων, ότι το είδος αυτό των γυάλινων αγγείων ήταν εξίσου αγαπητό έως και τα μέσα τουλάχιστον του 4ου π.Χ. αιώνα. Αν τώρα στον αιώνα αυτόν συνυπάρχει και η ανοιχτή φιάλη με τα διακοσμητικά ανάγλυφα λογχόσχημα φύλλα, που κατά τον A. Oliver (*JGS, ό.π.*, π. 9-12 εικ. 1-6) τότε ακριβώς πρωτοεμφανίζεται, αυτό θα πρέπει να αποδειχθεί με συγκριτικά και άλλα στοιχεία[54].

Ο σκύφος από τη Βέροια εκτός από τις εμφανείς ομοιότητές του, στο σχήμα και στη διακόσμηση, με εκείνον από τη Ρόδο χρονολογημένον από τα υπόλοιπα κτερίσματα του τάφου που τον περιείχε στα μέσα περίπου του 4ου π.Χ. αιώνα, (ίδια κατατομή, ίδιο ρομβόσχημο θέμα στη διακοσμητική ταινία του ώμου, παραπλήσια δωρικά φύλλα στο σώμα)[55], θα μπορούσε ακόμη να συγκριθεί ως σχήμα χωρίς όμως και να συνδέεται άμεσα, με τον αντίστοιχό του από την Aslaia — ως ένα μάλιστα σημείο και με τον σκύφο στην Ιερουσαλήμ. Παρ' όλες τις μεταξύ τους διαφορές— το αγγείο από τη Βέροια έχει σώμα μαστοειδές, εκείνο από την Κυρηναϊκή φιαλόσχημο, το τρίτο στο Ισραήλ πλατύ και κοντό—, κοινό γνώρισμα για το μακεδονικό παράδειγμα και τον σκύφο στην Ιερουσαλήμ είναι ο σχεδόν κατακόρυφος λαιμός, ενώ πάλι η ανάγλυφη διακόσμηση με τα πεταλόσχημα φύλλα στα αγγεία από τη Βέροια και την Aslaia αρχίζει αμέσως κάτω από την ανάγλυφη οριζόντια ταινία. Αντίθετα, στα παραδείγματα στο Μόναχο και στο Corning, το σώμα είναι βαθύ, σχεδόν ημισφαιρικό, ο λαιμός καλυκωτός και οι κεφαλές των φύλλων (όπως εξάλλου και στον σκύφο στην Ιερουσαλήμ) απέχουν από την οριζόντια ταινία[56].

Αν στοιχεία, όπως το μαστοειδές, οπωσδήποτε χαμηλό, σώμα του μακεδονικού σκύφου και ο κατακόρυφος λαιμός του είναι δείγματα για μιαν όψιμη χρονολόγησή του, όπως τουλάχιστον τούτο συμβαίνει με τα

54. Τα παραπάνω σχήματα θεωρείται ότι μεταφέρουν στο γυαλί αχαιμενιδικά πρότυπα σε πολύτιμο υλικό. Εξάλλου γνωστή είναι η επίδραση που άσκησε η περσική μεταλλοτεχνία και χαλκουργία στην εισαγωγή νέων μορφών στην αττική κεραμεική βλ. σχετικά το βασικό άρθρο του B. B. Shefton, Persian Gold and Attic Black-glass Achaemenid. **Influences on Attic Pottery of the 5th and 4th centuries B.C.** *Actes du IXe Congrès International d' Archéologie Classique* 1969, 31- 34 και ιδιαίτερα 33 για τους μεσόμφαλους σκύφους.

55. Για τη δυνατότητα αναφοράς στο αγγείο ευχαριστώ τις κυρίες Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια και G. Weinberg. Για διαφορες αποικοδομητικές πληροφορίες την κυρία Η. Ζερβουδάκη και τον κύριο Μ. Mc Clellan.

56. Για άλλα γυάλινα αγγεία από το μακεδονικό χώρο βλ. Φ. Πέτσας, *Μακεδονικά Θ΄*, 1969, 133 αρ. 34 πίν. 15 β. Χ. Μακαρονας, *ΠΑΕ*, 1955, 156 πίν. 51β= *Hesperia*, 1961, 383-84, πίν. 92 α. Στο Μουσείο Θεσσαλονίκης φυλάσσονται επίσης ένας γυάλινος μαστός (ΜΘ 7223) και ένα γυάλινο κύπελο (αδημοσίευτο) από το Δερβένι. Γενικά για την παραγωγή γυαλιού στην Ελλάδα βλ. B. Filarska, Glass production in Ancient Greece *Archeologia* (Βαρσοβία) 23, 1972, 1-6.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

αντίστοιχα πήλινα και μεταλλικά παραδείγματα της κατηγορίας[57], τότε έχοντας υπόψη και τη χρονολογία του ροδίτικου αγγείου, δεν φαίνεται παράτολμο να προταθεί για το αγγείο από τη Βέροια μια χρονολόγηση στο τρίτο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνα.

9. Αρύταινα (= κύαθος)

Χάλκινη, ακέραια [Μ 1012-13]. Ολικό ύψος 0.26 μ. Ύψος φιάλης 0.02 μ. **Διάμ. φιάλης** 0.055 μ.

Φιάλη ρηχή με δύο κερατοειδείς αποφύσεις στη βάση της λαβής. Λαβή **ψηλή, πλατειά**, κάθετη στη φιάλη, κατασκευασμένη από δύο ανεξάρτητα, **επάλληλα** στα άκρα τους, τμήματα. Πλαστική απόληξη της λαβής σε σχήμα **κεφαλής** κύκνου ή πάπιας.

Ο τύπος αυτός της αρύταινας, χαρακτηριστικός για τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια και γνωστός από πλήθος παραδειγμάτων από όλη την έκταση του ελληνικού κόσμου, βρήκε την καλύτερη ως σήμερα διαπραγμάτευσή του από την M. Crosby (*AJA* 1943, 209 κ.ε.). Η αρχαία ονομασία του αγγείου είναι *κύαθος* και η χρήση του ως κουτάλας για την άντληση κρασιού μέσα από μεγάλους κρατήρες λ.χ., γνωστή από τον 6ο π.Χ. κιόλας αιώνα, τόσο από την αρχαία ποίηση, όσο και από την αγγειογραφία. Η τυπολογική και χρονολογική κατάταξη του συγκεκριμένου αυτού είδους που επιχειρήθηκε από την D. K. Hill στο άρθρο της Wine ladles and strainers, *Journal of the Walters Art Gallery*, Baltimore V, 1942, 40-45 και κυρίως 43-44 και σκιαγραφήθηκε από τον D. E. Strong, *Greek and Roman Gold and Silver Plate* 1966, 91 κε., στις γενικές γραμμές ανταποκρίνεται στην εικόνα που παρέχουν τα ακριβώς χρονολογημένα παραδείγματα από ταφικά κυρίως σύνολα. Οι παραπάνω, ωστόσο, απόπειρες απέχουν από το να θεωρηθούν εξαντλητική παράθεση και διαπραγμάτευση όλων των γνωστών περιπτώσεων και οπωσδήποτε δεν αντιμετωπίζουν όλες τις παραλλαγές του σχήματος. Εξάλλου ούτε και το άρθρο της M. Crosby, *ό.π.*, ούτε όμως και η πλούσια βιβλιογραφία που παραθέτει ο D. M. Robinson, *Olynthus* X, 195 κε. υποσημ. 25, σχολιάζοντας χάλκινη αρύταινα της Συλλογής του από την Όλυνθο, προσθέτουν πολύ περισσότερα στοιχεία σε θέματα εξέλιξης και εργαστηρίου.

Με τις σημερινές γνώσεις, και με βάση τα χρονολογημένα ταφικά παραδείγματα από τη Μακεδονία (Δερβένι, Βέροια, Ποτείδαια, περιοχή

57. Πρβλ. *Athen. Agora* XII, 285 αρ. 691 (Χρον. 375-350 π.Χ.), αρ. 692 (Χρον. 350-325 π.Χ.) κλπ. και *Θησαυροί της Αρχαίας Μακεδονίας* 1979, 78 αρ. 317 (σκύφος από τον τάφο Γ΄ στο Σέδες Θεσσαλονίκης Χρον. β΄ μισό 4ου π.Χ. αιώνα) και 96 αρ. 401 (σκύφος από τον τάφο Α΄ στη Νικήσιανη του Παγγαίου).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Αμφίπολης[58]), τη Θεσσαλία[59] και την Ακαρνανία[60], την Προυσιάδα Βιθυνίας[61], τη Θράκη[62], τη μεσημβρινή Ρωσία[63] και τη βόρεια Ιταλία[64]. θα μπορούσε να παρατηρηθεί ότι ο συγκεκριμένος τύπος αρύταινας αποκτά την οριστική του μορφή μετά τα μέσα του 4ου π.Χ. αιώνα και ότι με τα χαρακτηριστικά του αυτά γνωρίσματα παραμένει αγαπητός τουλάχιστον ως τα μέσα το πολύ του επόμενου[65].

Η αρύταινα από τη Βέροια, με το μοναδικό ανάμεσα στις υπόλοιπες όμοιές της χαρακτηριστικό γνώρισμα, να σχηματίζει τη λαβή από δύο ανεξάρτητα, επάλληλα στα άκρα τους, τμήματα, παρουσιάζει αρκετές ή και μεγάλες ομοιότητες με άλλες που χρονολογούνται γύρω στα 300 π.Χ. (παραδείγματα από Selenskaja/Taman: *AA* 28, 1913, 181, εικ. 11- από Montefortino: βλ. παραπάνω— από Ελαιούντα: βλ. παραπάνω— τήν περιοχή Καβάλας: A. Oliver, *Silver for the Gods*; *800 Years of Greek and Roman Silver. The Toledo Museum of Art*, Ohio 1977, 43 αρ. 13— και την περιοχή Αμφιπόλεως: βλ. J. Mertens, *ό.π.)* κυρίως στη διαμόρφωση της φιάλης και των κερατοειδών αποφύσεων της λαβής στο κάτω της μέρος, και θα πρέπει να χρονολογηθεί ανάλογα.

58. Ποτείδαια: *AA* 21, 1966, 343 κε., πίν. 361= *BCH* 94, 1970, 1066, εικ. 392. Χρον. περ. 300 π.Χ. Περιοχή Αμφιπόλεως: J. Mertens, A Hellenistic find in New York. *Metropolitan Museum Journal* 11, 1976, 71 κε. Χρον. περ. πριν το 280 π.Χ.

59. *BCH* 55, 1931, 489-491, εικ. 18 αργυρή αρύταινα από τάφο στη Γορίτσα Βόλου. D. K. Hill, Greek and Roman Metalware. *The Walters Art Gallery, A Loan Exhibition.* Baltimore 1976 αρ. 80 A (αρ. ευρ. 57909) χάλκινη αρύταινα. Χρον. 300-250 π.Χ.

60. M. Grosby, *AJA* 47 1943, 209-216= D. K. Hill, *ό.π.*, αρ. 51 A (Minneapolis Institute of Arts αρ. ευρ. 72104).

61. K. A.Neugebauer, *Antiken in deutschem Privatbesitz* 1938, 47, αρ. 213, πίν. 91= D. E. Strong, *ό.π.*, εικ. 21α, πίν. 22A= D. von Bothmer, *Ancient Art from New York private Collections* 1961, 68, αρ. 266, πίν. 100-101 αργυρή αρύταινα από τη Συλλογή W. Fabricius. Χρον. 350-300 π.Χ. Πρβλ. και *The Metropolitan Museum of Art Bulletin.* Summer 1984, 47 αρ. 72.

62. *BCH* 39, 1915, 230 αρ. 90 πίν. XV, χάλκινη αρύταινα από τάφο στην Ελαιούντα.

63. α) S. Reinach, *Antiquités du Bosphore Cimmerien* 1892², 80 πίν. XXX,1= M. Rostowzew, *Skythen und der Bosporus* 1931, 188 αργυρή αρύταινα από τάφο με στατήρα Λυσιμάχου. β) *AA* 28, 1913, 181 εικ. 11 αργυρή αρύταινα από τάφο με στατήρα Μ. Αλεξάνδρου.

64. G. Richter, *The Metropolitan Museum of Art. Handbook of the Greek Collection* 1953, 127, πίν. 107e (αρ. ευρ., 08.258.54)= A. Oliver, *ό.π.*, 63 αρ. 30, από τάφο στο Montefortino. Χρον. πριν από το 290 π.Χ. Πρβλ. και *The Metropolitan Museum of Art Bulletin;* Summer 1984, 62 αρ. 114.

65. Μια λεπτομερειακή εξέταση του είδους θα κατέληγε σε στενότερα χρονολογικά συμπεράσματα, θα λάμβανε υπόψη της στο σύνολό τους τα ανασκαφικά δεδομένα και οπωσδήποτε θα κατέτασσε τις αρύταινες σε χρονολογική εξελικτική σειρά ανάλογα με τη χωρητικότητα των φιαλών τους και τις μορφολογικές διαφοροποιήσεις που χαρακτηρίζουν κάθε περίπτωση. Τελευταία ανακοινώθηκε (*AJA* 30 [1975] χρον. 120, πίν. 69α) η ανεύρεση στη Μαμουσιά της Αιγιάλειας (αρχ. Κερύνεια) μιάς ασημένιας αρύταινας μαζί με άλλα κτερίσματα από κιβωτιοσχήμο τάφο που χρονολογείται στον 3ο π.Χ. αιώνα. Στον ίδιο αιώνα τοποθετείται και το πρόσφατο απόκτημα του Metropolitan Museum of Art της Νέας Υόρκης (*Bulletin*, Summer 1984, 57 αρ. 99) που προέρχεται, μαζί με άλλα πολύτιμα αγγεία, πιθανότατα από τον Τάραντα.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

10. Στλεγγίδα

Σιδερένια [Μ 1009 και 1014]. Λαβή ορθογώνια. Λεπίδα κυρτή ελλειψοειδούς διατομής.

Ενώ στα πρώιμα παραδείγματα του 5ου π.Χ. ακόμα αιώνα (πβλ. *Olynthus* X, 172 κε., *Corinth* XII, 180-181) οι λαβές διαγράφονται κατά κανόνα ελλειπτικές έως πεταλόσχημες και οι λεπίδες ελαφρά κυρτές και μάλλον ημικυκλικές στη διατομή τους, στις στλεγγίδες του τέλους του 3ου και του α΄ τουλάχιστον μισού του 2ου π.Χ. αιώνα, οι λεπίδες είναι ιδιαίτερα κυρτές στο κάτω τους τμήμα, τόσο που να κάμπτονται σε ορθή περίπου γωνία, ρηχές όμως στο εσωτερικό τους και η λαβή παρουσιάζει σχήμα ορθογώνιου τετράπλευρου (πρβλ. Στ. Δρούγου-Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βέροιας* 1980, 179)[66].

Η στλεγγίδα από τη Βέροια παρουσιάζοντας χαρακτηριστικά και των δύο ομάδων —λαβή ορθογώνιας διατομής, λεπίδα ελαφρά κυρτή και μάλλον βαθιά— θα πρέπει χρονολογικά να τοποθετηθεί στο ενδιάμεσο διάστημα.

11. Έξι πήλινα δισκάρια

Τα τέσσερα ακέραια, τα υπόλοιπα δύο σε τεμάχια — με ανάγλυφο κατενώπιον γοργόνειο που περιβάλλει ανάγλυφος κύκλος από κουκίδες. Στο κέντρο των πίσω όψεων δύο μικροσκοπικές οπές [Π 2198 α΄-στ΄].

Διάμ. 0.07-0.08 μ.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος-υποκίτρινος. Ίχνη καύσης και υπολείμματα επιχρίσματος χρυσίζοντος χρώματος (φωτ. 6-7).

Τα διακοσμητικά αυτά δισκάρια, χαρακτηριστικά ταφικά κυρίως κτερίσματα για το δεύτερο μισό του 4ου π.Χ. και τις αρχές του 3ου π.Χ. αιώνα, από όλον σχεδόν τον ελληνικό κόσμο, άλλοτε θεωρήθηκαν, ότι ήσαν προσαρμοσμένα με κάποια κολλητική ουσία ή και ραμμένα στα ρούχα του νεκρού, άλλοτε πάλι ότι αποτελούσαν εξαρτήματα ομοιομάτων κοσμημάτων ειδικά, το πιο πιθανό, κατασκευασμένων για τις ταφικές ανάγκες· άλλοτε, τέλος, ότι είχαν τοποθετηθεί ελεύθερα στον τάφο. Στην διατύπωση των διαφόρων απόψεων συνέβαλε και το κατά πόσο στην πίσω όψη τους τα δισκάρια διατηρούσαν δύο μικρές οπές, όπου φαίνεται αρχικά ήταν στερεωμένος χάλκινος συρμάτινος κρίκος για την πρόσδεση (πρβλ. τις

66. Πλούσια βιβλιογραφία για τις στλεγγίδες παραθέτει ο D. Robinson, *Olynthus* X, 172 κε., ενώ απόπειρα τυπολογικής κατάταξης επιχειρείται από τον P. Lisičar, *ŽA* VIII, 1958, 323-331.

Η βιβλιογραφική ενημέρωση της εργασίας αυτής ανέρχεται έως την άνοιξη του 1984.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Φωτ. 6.

Φωτ. 7.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

περιπτώσεις πήλινου δισκαρίου με παράσταση γοργονείου στο Βρεταννικό Μουσείο: F. H. Marshall, *BMC Jewellery* 1911, πίν. XLII, αρ. 2150-51, αριθμού ασπιδόμορφων άσημων δισκαρίων από τάφο στην Κάλλατιν.: *Dacia* V (1961), 287, εικ. 12.2·πρβλ και σ. 292 και άλλου με παράσταση Αθηνάς από την Κέω: *BCH* 86/1962/853= *Hesperia* XXXI/1962/282,πίν.102 K που σώζουν ακριβώς υπολείμματα ενός τέτοιου κρίκου), ή παρουσίαζαν συνεχή επιφάνεια. Ωστόσο θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι σε αρκετές περιπτώσεις οι μικρές οπές, όπου αυτές υπάρχουν, δέν φαίνεται να χρησίμευσαν ποτέ τους ως υποδοχές κάποιου μεταλλικού στελέχους, το γεγονός μάλιστα ότι δεν είναι διαμπερείς θέτει πολλά ερωτηματικά κατά πόσο τα δισκάρια χρησιμοποιήθηκαν στην προκειμένη περίπτωση ως κουμπιά.

Παρόλες τις κατασκευαστικές ομοιότητες που χαρακτηρίζουν ορισμένα από τα δισκάρια και που επομένως θά διευκόλυναν την κατάταξή τους σε ομάδες, ακόμη και σήμερα που τα σχετικά παραδείγματα έχουν σημαντικά αυξηθεί, δεν είναι δυνατό, ούτε και εύκολο να αποδοθούν οι ενότητες αυτές σε συγκεκριμένα εργαστήρια ούτε και να προταθεί ο τόπος που πρωτοστάτησε στην παραγωγή τους και στάθηκε πρότυπο για την αντιγραφή του τύπου. Αφού βέβαια, στοιχεία όπως η ταυτότητα μητρών, το είδος του πηλού και ορισμένες κατασκευαστικές λεπτομέρειες λείπουν τις πιο πολλές φορές εντελώς από τις σχετικές περιγραφές. Εντούτοις δεν θα έπρεπε στην αναζήτηση ενός παραγωγικού κέντρου να παραβλεφθεί το γεγονός ότι από στατιστική άποψη και μόνο, τα ευρήματα από τον Μακεδονικό χώρο υπερτερούν σε αριθμό: Ο κατάλογος που παρατίθεται στο τέλος είναι ενδεικτικός ιδιαίτερα για τη γεωγραφική και ποσοτική κατανομή των δισκαρίων— τουλάχιστον εκείνων με την παράσταση του γοργονείου— για όσα από τα οποία έγινε κατορθωτό να επισημανθούν και οι τόποι εύρεσης.

Τα θέματα που συναντώνται στα πήλινα αυτά διακοσμητικά αντικείμενα είναι μάλλον περιορισμένα σε ποικιλία: γοργόνεια, προτομές Αθηνάς με ή χωρίς νίκες, άστρα. Από αυτά, τα γοργόνεια φαίνεται πως ήταν περισσότερο αγαπητά, πράγμα που δικαιολογείται από το γεγονός, ότι τα περισσότερα, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, αποτελούσαν, ταφικά κτερίσματα.

Κ α τ ά λ ο γ ο ς πήλινων δισκαρίων με παράσταση γοργονείων

Α. Μακεδονία

1. Άγιος Αθανάσιος Θεσσαλονίκης (πρώην Καβακλί): α. *ΑΔ* 22 (1967) Χρον. 400 πίν. 303 α= *Μακεδονικά* ΙΕ (1975) 174-75 αρ. 68 πίν. 99β (από τον κιβωτιόσχημο αρ. 3 μπροστά στον Μακεδονικό τάφο Ι). β. S. Besques, *Louvre;Catalogue Raisonné des Figurines κλπ: III Époques Hellenistique et Romaine* κλπ. Παρίσι 1972, 42 αρ. D 23-38 (τρία κομβία διαμ. 0.028 μ.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

επίχρυσα μπροστά και στην πίσω όψη ερυθρά. Δύο οπές στερέωσης. Χρον. τρίτο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνα. Πιθανόν επείσακτα πρβλ. D 235).

2. Σέδες: *ΑΕ* 1937/Γ΄, 893 εικ. 28 (είκοσι ένα κομβία ή δισκία πήλινα επίχρυσα από τον τάφο Γ΄. Χρον. 320-305 π.Χ.).

3. Βέροια

Β. Θράκη

1. Μεσημβρία: *ΠΑΕ* 1971, 120 πίν. 150γ

Γ. Βοιωτία

1. Θήβα (;): N. Breitenstein, *DNM. Terracottas* 1941 62, πίν. 71, αρ. 583 (πηλός καστανός με μαρμαρυγία. Διάμ. δισκαρίου 0.043 μ. Επίχρυσο μπροστά, πίσω βαθύ κόκκινο).

Δ. Εύβοια

1. Χαλκίδα: *ΑΔ* 27 (1972) Χρον. 341, πίν. 293 γ (ελληνιστικό νεκροταφείο Παναγίτσας Χαλκίδας).

2. Ερέτρια (α): S. Besques, *ό.π.*, 65 αρ. D 409-412 (τέσσερα δισκάρια. Διάμ. 0.025 μ. διαφορετικά μεταξύ τους. Επίχρυσα μπροστά, πίσω κόκκινα. Στο καθένα από δύο οπές για τη στερέωση. (β): S. Besques, *ό.π.*, 65 αρ. D 379-396 (μαζί με ρόδακες, πλακίδια και τσαμπιά: περιδέραιο. Χρον. πρώιμοι ελληνιστικοί χρόνοι).

Ε. Αττική

1. Αθήνα: *Athen. Agora* X, 130, αρ. C 24, πίν. 32 (πρώιμος 3ος π.Χ. αι.).

2. Πειραιάς (Ταμπούρια): *ΑΔ* 1926, Παράρτ. 84, αρ. 2, εικ. 33 (Εθν. Αρχαιολ. Μουσείο 15425), «ερυθροβαφή».

3. Ελευσίνα (οικ. Γκίνη, Περικλέους 19. Τάφος Ι):
ΑΔ 31 (1976) Χρον. 57, πίν. 50 α-β (δύο πήλινα δισκάρια διάμ. 0.048 μ.).

ΣΤ. Κάλλατις: Dacia V (1961) 287 κε., εικ. 9. 1-2 (δύο δισκάρια διαμ. 0.032 μ. από τον τάφο G 20, επίχρυσα. Χρον. τρίτο τέταρτο 4ου π.Χ. αι.).

Ζ. Νότια Ρωσία: L. K. Galanina: *Kurdjipskij Kurgan*, 1980, 88, αρ. 29.

Η. Καύνος: P. Roos, *The Rock-Tombs of Caunos; The Finds* 1974, 16, αρ. 20, πίν. 2 (πηλός κόκκινος, ίχνη κόκκινου χρώματος στην πίσω όψη του δισκαρίου και λευκάζοντος στην μπροστινή. Διάμ. 0.028 μ.).

Θ. Τάρας: H. Hoffmann, *Ten Centuries that shaped the West* 1970, 281 αρ. 136/Museum of Fine Arts, Houston. (Πηλός καθαρός, πορτοκαλόχρωμος-ωχρός. Διάμ. δισκαρίου 0.029 μ. Επίχρυσο στην μπροστινή όψη. Μάλλον ταφικό κόσμημα, ίσως εξάρτημα περιδεραίου. Ταραντινό. Χρον. ύστερος 4ος π.χ. αι.).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

1. Άγνωστης προέλευσης α: F. H. Marshall, *BMC Jewellery* 1911, πίν. XLII αρ. 2150-1 (δύο πήλινα δισκάρια. Υπολείμματα από χάλκινο κρίκο στην πίσω τους όψη για την πρόσδεση σε περιδέραιο. β: A. Furtwaengler, Die Sammlung Sabouroff II (1883-1887) πίν. CXLV (χωρίς περιγραφή).

12. Σαράντα επτά πήλινοι επίχρυσοι ψήφοι

Από περιδέραιο ή από στεφάνι: 14 αμφικωνικοί με ανάγλυφη κοκκιδωτή διακόσμηση και οριζόντια, ανάγλυφη πάλι, ταινία στο μέσο του ύψους, 3 κυλινδρικοί λείοι, 26 σφαιρικοί λείοι και 4 αμφικωνικοί λείοι [Π 2200]

Παρόμοιοι πήλινοι ψήφοι από όρμο ή από στεφάνι βρέθηκαν στους πρώιμους ελληνιστικούς τάφους στο Δερβένι (τάφοι Α, Β, Δ, και Ε) και χαρακτηρίστηκαν ως καρποί δρυός και μυρσίνης, και στον τάφο Γ΄ στο Σέδες Θεσσαλονίκης (Ν. Κοτζιάς, *ΑΕ* 1937/Γ, 892 αρ. 5 εικ. 27). Απομιμήσεις σε πηλό χρυσών κοσμημάτων προέρχονται ακόμη και από τον μακεδονικό τάφο στο αγροτεμάχιο Μπλούκα στη Βεργίνα (Δ. Παντερμαλής, *Μακεδονικά* ΙΒ΄, 1972, 166-167). Νεότερη βιβλιογραφία στο άρθρο της Irm. Kriseleit, Griechischer Schmuck aus vergoldetem Ton. ***Forschungen und Berichte*** 18, 1977, 13 κε.).

13. *Δύο γυάλινα «κουμπιά»*

Σε σχήμα μονόκυρτου φακού. Χυτά. Π 2199 Διάμ. 0.022 μ. Ύψος 0.01 μ. Γυαλί ημιδιαφανές. Ίχνη ερυθρού χρώματος στην επίπεδη κάτω επιφάνεια.

Παρόμοια σε σχήμα «κουμπιά», διακοσμητικά εξαρτήματα ξύλινων ή ελεφαντοστέινων επίπλων, προέρχονται και από άλλες ταφές στον μακεδονικό χώρο χρονολογημένες τόσο στον 4ο π.Χ., όσο και στον 2ο π.Χ. αιώνα. Στην πρώτη περίπτωση ανήκουν, ενδεικτικά τα ευρήματα από τον τάφο Β΄ στο Δερβένι (αδημοσίευτα), τον τάφο Γ΄ στο Σέδες (Ν. Κοτζιάς, *ΑΕ* 1937/Γ΄, 889 αρ. VI, 2) και τους «μακεδονικούς» τάφους Β΄ της Βεργίνας και Τούμπας Μπέλλα στην Παλατίτσα Ημαθίας (αδημοσίευτα). Στη δεύτερη, τα γυάλινα «κουμπιά» από τον μικρό μακεδονικό τάφο έξω από την Κοινότητα Ράχης Ημαθίας (Ι. Τουράτσογλου, *ΑΔ* 27, 1972, Χρον. 515), από τον λαξευτό θαλαμωτό τάφο στον Λόγγο Εδέσσης (Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 21, 1966, Χρον. πίν. 363 δ), και από τον θαλαμωτό τάφο στο οικόπεδο Θ. Σανοπούλου στη Βέροια (Στ. Δρούγου-Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, 1980, 41).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

14. Τμήματα από οστέινα πλακίδια και στύλους διαφόρων μεγεθών

Πιθανότατα επενδύσεις ξύλινων κιβωτιδίων. Ένα από τα πλακίδια στην πίσω του όψη παρουσιάζει κάθετες μεταξύ τους ευθύγραμμες χαράξεις, ένδειξη ότι αρχικά ήταν προσαρμοσμένο με κάποια κολλητική ουσία σε επίπεδη επιφάνεια.

Παρόμοιοι στύλοι και πλακίδια, άλλοτε ακόσμητα, άλλοτε πάλι με ανάγλυφες διακοσμητικές ή χαρακτές περιγραφικές παραστάσεις, αναφέρονται ανάμεσα στα κτερίσματα πολλών από τους ελληνιστικούς τάφους τόσο τους πρώιμους, όσο και τους όψιμους. Ειδικά για τη Μακεδονία, γνωστές είναι οι περιπτώσεις του τάφου Γ΄ στο Σέδες Θεσσαλονίκης (*ΑΕ* 1937/Γ΄, 886 αρ. V, 1, εικ. 22), του τάφου στο Δερβένι (αδημοσίευτα), του Νέου Μακεδονικού τάφου στα Λευκάδια Ημαθίας (*ΑΑΑ* VI, 92 εικ. 5) και φυσικά των μακεδονικών τάφων στο βασιλικό νεκροταφείο της Βεργίνας.

Νομισματικό Μουσείο

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Αποτελέσματα στοιχειακής ανάλυσης
του ξίφους της Βεροίας που πραγματοποιήθηκε στο Κ.Π.Ε. «ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ»

Πραγματοποιήθηκε στοιχειακή ανάλυση σε διάφορα μέρη της επιφάνειας του ξίφους με τη μή-καταστρεπτική μέθοδο Pixe[1]. Η ανάλυση έγινε στο εργαστήριο επιταχυντή Tandem του Κ.Π.Ε. «Δημόκριτος». Η μέθοδος συνίσταται στην ακτινοβόληση του αντικειμένου με δέσμη πρωτονίων πολύ μικρής έντασης και ενέργειας 2 MeV σε ειδική διάταξη[2]. Από το φάσμα των ακτίνων Χ που εκπέμπονται γίνεται ποιοτικός και ποσοτικός προσδιορισμός όλων των στοιχείων σε επιφανειακό στρώμα μισού περίπου χιλιοστού. Τα στοιχεία πρέπει να έχουν ατομικό αριθμό μεγαλύτερο του 20.

Με την παραπάνω μέθοδο πραγματοποιήθηκε ανάλυση σε δέκα σημεία διαμέτρου 3 χιλιοστών, με τα εξής αποτελέσματα:

Η λεπίδα του ξίφους αποτελείται από οξειδωμένο σίδηρο που περιέχει 0,1% χαλκό (Cu), 0,01% ψευδάργυρο (Zn), 0,2% μόλυβδο (Pb) και ίχνη νικελίου (Ni). Την ίδια σύσταση παρουσιάζουν και τα σημεία της λαβής, όπου η ακτινογραφία αποκάλυψε την ύπαρξη διακοσμητικών θεμάτων, τα οποία δεν διακρίνονται με γυμνό μάτι επειδή επικαλύφθηκαν με οξείδιο του σιδήρου πάχους μεγαλύτερου του μισού χιλιοστού. Την ίδια σύσταση επίσης παρουσιάζει και μικρότατο τεμάχιο σιδήρου που αποκολλήθηκε από το μήλο της λαβής, με κάπως όμως αυξημένο ποσοστό ψευδαργύρου σε σημείο της εξωτερικής του όψης. Αντίθετα, η ανάλυση του μήλου έδειξε σχεδόν καθαρό σίδηρο (οξείδιο) με ίχνη μόνο χαλκού, περίπου 50 φορές λιγότερο από ότι σε άλλα σημεία. Οι διαφοροποιήσεις αυτές θα μπορούσαν να αποδοθούν στην προσθήκη δευτερευόντων συστατικών (ψευδαργύρου, μολύβδου κλπ.) κατά την συντήρηση ή σε κάποιο άλλο στάδιο. Πάντως τα συστατικά αυτά δεν αποτελούν πραγματικά συστατικά του αρχικού σιδήρου.

Τέλος οι χρυσές Νίκες στη λαβή αποτελούνται από 97% χρυσό(Au) και 3% άργυρο (Ag).

Δρ. Α. Κατσάνος

1. A. A. Katsanos, X-Ray Methods, *IAEA Technical Report Series* No 197, 1980, 231-251 (Review Article).

2. A. A. Katsanos, A. Xenoulis, A. Hadjiantoniou, and R.W. Fink, X-Ray Emission Analysis, *Nucl. Instr. and Meth.* 137, 1976, 119-124.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

Digitized by Google
Original from
INDIANA UNIVERSITY

52

L' «EMBLEMA» DELLA CASA REALE MACEDONE

Bruno Tripodi

Sui coperchi delle due *larnakes* d'oro, rinvenute da M. Andronikos nella II tomba di Vergina, è riportata a sbalzo una stella a più raggi che l'archeologo scopritore ha di recente così definito: «un grand motif solaire qui apparaît aussi sur les monnaies macédoniennes et sur les boucliers, en sorte qu'il peut s'agir d'un emblème royal»[1].

Oggetto della presente comunicazione sono alcune riflessioni, articolate in tre livelli di lettura, su questo elemento simbolico-figurativo. Di esso si prenderanno in considerazione: la funzione ornamentale, la connotazione funeraria e infine, più estesamente, la valenza di «status symbol», con il significato specifico di «emblema» di regalità[2].

Noi ignoriamo se le *larnakes* siano state approntate appositamente per ricevere le ceneri dei due regali defunti o se , invece, facessero parte, così come altri elementi del corredo, del tesoro di famiglia[3]. Resta il fatto che l'immagine della stella, in quanto parte integrante della raffinata decorazione delle urne, assolve senza dubbio ad una funzione ornamentale. Ciò risulta ulteriormente confermato dal fatto che la stella sull'urna del re presenta sedici raggi ed una rosetta in pasta di vetro al centro, mentre quella sull'urna della regina è a dodici raggi, senza decorazione aggiunta. In linea con questa differenza «quantitativa» nei raggi della stella, l'urna del re non solo ha dimensioni

1. M. Andronikos, *La nécropole d'Aigai*, in M.B. Hatzopoulos, L.D. Loukopoulos (Edd.), *Philippe de Macédoine*, Athènes 1982, p. 212; cfr. anche: ID., Vergina, the Royal Graves in the Great Tumulus, *AAA* X, 1977, pp. 40-72 = The Royal Graves at Vergina, Athens 1978, p. 41; ID., The tombs at the Great Tumulus of Vergina, in *Acta of XI Intern. Congr. of Class. Arch.*, London 1979, p. 48. Recenti osservazioni sul simbolo di Vergina in E.N. Borza, The Macedonian Royal tombs at Vergina: some cautionary notes, *Archaeological News*, 10, 1981, pp. 81-82; J.P. Adams, The Larnakes from the II tomb at Vergina, articolo di prossima publicazione in *Archaeological News*,' la cui lettura in bozze devo alla cortesia dell' Autore.

2. Per una recente messa a punto della metodologia d'indagine relativa all'ideologia funeraria nel mondo antico, cfr. G. Gnoli, J. P. Vernant (Edd.), *La mort, les mortes dans les sociétés anciennes*, Cambridge 1982.

3. Per i diversi nomi, i materiali, le dimensioni e le destinazioni delle *larnakes* nell'antichità, G.M. Richter, *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*, London 1966, pp. 72-78, figg. 380-410.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

maggiori ed è più pesante rispetto a quella della regina, ma è ancor più riccamente decorata[4].

La funzione decorativa del motivo della stella è, d'altra parte, ben attestata in altre tombe macedoni. Infatti, le due stelle di Vergina sono simili o identiche, nella resa iconografica, a quelle riprodotte in miniatura su dischetti in oro, argento o in tali metalli laminati, rinvenuti soprattutto in tombe di IV sec. a.C. e destinati, con ogni probabilità, a far parte dell'abbigliamento o a decorare oggetti vari[5].

Medesima destinazione sembra avessero anche i dischetti in oro con stella a sbalzo, rinvenuti nell'anticamera della II tomba di Vergina[6]. Ora è evidente che, nello stesso momento in cui accostiamo, per identità di funzione, la stella dei dischetti con quella delle *larnakes*, dobbiamo assegnare a quest'ultima, in cosiderazione della sua peculiare collocazione nell'ambito della *topografia simbolica* della tomba, un significato che va ben oltre il semplice valore decorativo: il motivo della stella va, perciò, considerato non soltanto un tema grafico con funzione ornamentale, ma anche una figurazione simbolica con propri contenuti, direttamente connessi col culto dei morti.

Il medesimo significato cultuale rivestono anche: l'oro con cui sono realizzate le *larnakes*, le corone auree di quercia e di mirto, nonchè la porpora che avvolgeva i resti della cremazione dei due defunti. Questi elementi, infatti, formano una catena simbolica con valenze che riportano tutte al culto funerario, ambito in cui il motivo della stella dev'essere inteso come simbolo del sole[7].

Secondo talune idee religiose greche, Helios illumina il soggiorno ultraterreno di quegli «eletti» che, dopo la morte, hanno avuto in premio di risiedere nell'Elisio. L'oro è ritenuto la sostanza stessa dell'astro solare e del dio che in esso si venera. Grazie alla sua purezza e incorruttibilità, il più prezioso dei metalli fu visto come il simbolo stesso dell'immortalità. Ciò spiega l'uso cultuale-funerario di esso, la cui più appariscente espressione in Grecia furono le lamine di età arcaica e le corone riproducenti tralci vegetali dei secoli successivi. Il medesimo valore simbolico dell'oro era attribuito al colore rosso ed alla porpora, anch'essi impiegati in ambito funerario[8].

E dunque, il nesso simbolico sole-oro-corona-porpora, rilevabile nella II tomba di Vergina, concorre a definire, dal punto di vista cultuale-funerario,

4. Cfr. M. Andronikos, *Royal Graves* (1978), *cit.*, p. 41; J. P. Adams, *art. cit.*

5. *Treasures of Ancient Macedonians*, Thessalonike s.d., p. 36, nn. 27, 28, pl. 5; n. 180, pl. 28; nn. 182, 231, 327.

6. Cfr. *Treasures (cit)*, 94 = *The Search for Alexander. An Exibition*, Boston 1980,n. 161, pl. 30.

7. Su simbolo e simbologia, un'utile messa a punto in J. Chevalier, A Gheerbrant (Edd.), *Dictionnaire des Symboles*, Paris 1973, I, pp. XI-XLVII.

8. Cfr. J. Gy. Szilagyi, Some problems of greek gold diadems, *Acta Antiqua*, V, 1957, pp. 45-93.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

quella che potremmo chiamare, complessivamente e genericamente, una «simbologia di beatitudine», tramite cui si esprimeva non soltanto l'idea della continuità della vita dopo la morte, bensì anche la credenza nella felicità ultraterrena riservata ai due defunti.

Ma questa condizione di privilegio *post mortem* non è altro che la continuazione di un'analoga eccezionale condizione dei due personaggi in vita. Infatti, il simbolo solare, l'oro, le corone, la porpora, oltre che rimandare all'ambito funerario, in realtà concorrono, insieme a tutti gli altri elementi della tomba –dalla struttura architettonica, alla decorazione pittorica, al resto del corredo– a mediare l'immagine dei defunti da vivi, dal momento che costituiscono anche altrettanti simboli di *status* sociale. In particolare, le sontuose corone auree e la porpora sono rivelatrici di una condizione sociale ed economica molto elevata e prestigiosa dei due defunti[9], ma l'oro massiccio delle *larnakes* e il motivo solare su di esse apposto sembrano riportare al rango più elevato nella scala sociale macedone: quello della regalità.

La connessione divinità solare-regalità, antichissima e diffusa in ambiti geografici molto ampi, è rintracciabile anche in Macedonia, ove esistono *evidences* che mettono in collegamento il potere regale col culto del sole.

Come è stato rilevato di recente, una iconografia del dio Helios, in forma esplicita e quindi con valore di «documento cultuale», compare solo su monete di due re macedoni[10]. La prima attestazione è su due diverse serie monetali di Filippo II che presentano al R), come simbolo secondario, una testina frontale di Helios con resa antropomorfa[11]. La seconda *evidence* è data da un'emissione bronzea di Filippo V che riporta al D) la testa di Helios con corona radiata[12]. Sulla base di questi documenti si può certo ritenere che «der Helioskult besonders... Bedeutung hatte» al tempo di Filippo II e di Filippo V[13]. Esistono tuttavia anche altre *evidences* che comprovano un rapporto fra altri re macedoni e la divinità eliaca.

9. M. Reinhold. *History of Purple as a Status Symbol in Antiquity*. Bruxelles 1970.

10. S. Duell. *Die Götterkulte Nordmakedoniens in Römischer Zeit*. München 1974. p. 134. W. Baege, *De Macedonum sacris*. Diss., Halle 1913. p. 128. citava soltanto due fonti letterarie, relative ad Alessandro Magno ed a Filippo V. Sul lavoro del Baege, si veda la severa, ma talvolta ipercritica, recensione di A. Reinach, in *RHR* 69, 1914, pp. 251-259, il quale afferma che, fino all'età di Filippo V, in Macedonia non vi è prova del culto di Helios (qui considerato unitamente a Selene e Ge), e spiega la decorazione degli scudi macedoni come «une survivance de l'âge du bronze» (p. 257).

11. D) Testa di Zeus laureato; R) Cavaliere che avanza a sin. (cfr. G. Le Rider, *Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappé en Macédoine de 359 à 294*. Paris 1977, pl. 4, n. 79 sgg.); D) Testa si Zeus laureato; R) giovane cavaliere nudo con palma (cfr. G. Le Rider, *op. cit.*, pl. 6, n. 140a sgg.). Helios compare come *theos horkios*, insieme ad altre divinità, nel trattato del 356 tra Filippo II ed i Calcidesi (cfr. TOD, *G. H. I.*, II, n. 158, 5).

12. D) Testa radiata di Helios; R) Fulmine dentro corona di quercia (Cfr H. Gaebler, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, band III: *Makedonia und Paionia*. Berlin 1935, Taf.XXX, 5).

13. Così S. Duell, *op. cit.*, *loc. cit.*

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Sempre in ambito numismatico, osserviamo che su una serie di tetradrammi postumi di Filippo II, emessi in Macedonia durante il regno di Alessandro (336/5-329/8)[14], compare come simbolo accessorio lo stesso tema eliaco con una modificazione sostanziale ed estremamente significativa: al posto della testina antropomorfa di Helios, Alessandro introduce una stella a otto o dodici raggi, quale evidente trasposizione simbolica di Helios[15], divinità a cui il re non mancherà di sacrificare in due occasioni durante la spedizione in Oriente[16], e alla quale successivamente, nel corso dei secoli III e II a.C., si daranno talvolta i tratti dello stesso Alessandro, in una significativa assimilazione iconografica[17].

Agli anni 323/2-315, che includono il regno di Filippo III Arrideo, il Le Rider assegna un'emissione di stateri aurei con al D) testa di Apollo laureato e al R) biga in corsa; tra le zampe dei cavalli ritorna la testina antropomorfa di Helios[18].

La stella a otto raggi è presente anche su un esemplare bronzeo di Cassandro, durante il cui regno ebbe luogo la fondazione di Ouranopolis, la «città celeste» la cui monetazione attesta chiaramente culti uranii, tra i quali dovette trovar posto anche quello di Helios[19].

Non pare quindi esservi dubbio che tutta quanta la multiforme iconografia della stella, ampiamente diffusa soprattutto nella Macedonia ellenistica, debba essere correttamente interpretata come simbologia solare. Lo spazio privilegiato per questa rappresentazione eliaca fu – com'è noto– il campo centrale degli scudi macedoni, frequentemente raffigurati sulle monete regali di età ellenistica. Queste spesso utilizzano l'intero tondo monetale, trasformandolo addirittura in uno scudo in miniatura; al centro di esso e lungo il bordo della cironferenza ricorrono motivi solari sotto forma di semicerchi concentrici, di stelle a più raggi, diritti o a spirale, di cerchio con punto centrale

14. G. Le Rider, *op. cit.*, pl. 16, n. 367 sgg., da cfr. con le emissioni di Filippo II dai medesimi tipi ma con testa di Helios (*ibid.* pl. 6, n. 140a sgg.).

15. Secondo G. Le Rider, *op. cit.*, p. 135, rientrano nel regno di Filippo II due esemplari di stateri d'oro con al D) testa di Apollo laureato e al R) biga in corsa, con astro sotto le zampe anteriori dei cavalli (*ibid.* pl. 54, n. 59a-b). Tuttavia, lo stesso Autore nota (p. 432) come si tratti di un'emissione «fort restreint» e, soprattutto, di incerta datazione (c. 345-340 oppure c. 342-336), collocata inoltre alla fine del gruppo da lui classificato come Pella I c. Considerati i margini di dubbio sulla cronologia dell'emissione e l'esiguità di essa, si può senz'altro ritenere che l'effettivo e diffuso impiego del simbolo solare in ambito numismatico si deve alla volontà di Alessandro, pur se su monete da lui emesse con i tipi del padre.

16. Arr., *Anab.*, 3, 76; Diod., 17, 89, 3; Curt. 9, 1, 1.

17. Cfr. H. W. Hartle, *The Search for Alexander's Portrait*, in W. L. Adams, E. N. Borza (Edd.), *Philip II, Alexander the Great and the Macedonian Heritage*, Washington 1982, pp. 153-176 (part. Appendix, pp. 175-176).

18. G. Le Rider, *op. cit.*, pl. 82, nn. 248-250.

19. H. Gaebler, *op. cit.*, taf. XXXII, 7 (Cassandro); taf. XXV, 3-4 (Ouranopolis).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

(c.d. «theta peonio»)[20].

Inaugura la serie di queste emissioni Demetrio Poliorcete[21], del quale le fonti letterarie ben ci attestano le predilezioni astrali. Nell'Inno itifallico di Hermokles, il re attorniato dai suoi *philoi* viene paragonato al sole circondato dalle stelle (Douris *ap.* Athen., VI. 253 d-e). Plutarco (*Dem.*, 41,6 sgg) descrive il manto di porpora che Demetrio cominciò a farsi intessere con rappresentazioni del sole, delle stelle e dei pianeti, ed ancora, Duride (ap. Athen., XII, 535 f-536c) ricordava la pittura del proscenio del teatro di Dioniso in Atene, che raffigurava il re in atto di sedere sull' *Oikoumene*[22].

Particolarmente interessante è il tetradrammo di Antigono Gonata che presenta al D) il tradizionale scudo, con motivi astrali intorno al bordo e al centro, al posto del consueto simbolo solare, il presunto ritratto del re sotto le spoglie del dio Pan[23].

Dell' esemplare di Filippo V con testa di Helios si è già parlato; simboli eliaci, resi col «theta peonio» e con la stella a spirale, ricorrono su altre emissioni bronzee con scudo di questo re e del figlio e successore Perseo[24]. La presenza e la pratica del culto solare sotto gli ultimi due sovrani di Macedonia ci è, inoltre, ben attestata da un passo di Livio (40, 22, 7), in cui leggiamo che Filippo, insieme al figlio, consacrò sull'Aimos un altare a Zeus ed uno a Helios, tributando sacrifici a queste divinità; e ancora, da Polibio (7,9) sappiamo che Helios era menzionato tra le divinità cui gli emissari di Filippo V prestarono giuramento in occasione dell'alleanza tra il re ed Annibale.

Il riccorrere al centro degli scudi macedoni di età ellenistica del simbolo solare, reso in genere con una stella a otto raggi, ci è ben attestato anche da una serie di *evidences* archeologiche, tra cui ricordiamo: uno scudo in miniatura proveniente dalla tomba B di Derveni; lo scudo raffigurato nel notissimo affresco di Boscoreale, il cui modello originale sembra risalire al regno del Gonata; gli scudi dipinti nella tomba di Lyson e Kallikles, datata intorno al 200 a.C., e quelli rappresentati nel fregio del monumento di Emilio Paolo a Delfi (168 a.C.)[25].

20. Cfr. P. J. Callaghan, Macedonian Schields, «Schield-Bowls» and Corinth: a fixed point in hellenistic ceramic Chronology, *AAA*, XI, 1978, pp. 53-60, fig. 2; M. M.. Markle III, Macedonian Arms and Tactics under Alexander the Great, in B. Barr-Sharrar, E. N. Borza (Edd.), *Macedonia and Greece in late classical and early Hellenistic times* (Studies in the History of Art, vol. 10), Washington 1982, p. 87 sgg. (part. p. 95 sgg.).

21. H. Gaebler, *op. cit.*, taf. XXXIII, 19.

22. *E evidente che con Demetrio regilità e solarità si connettono in una dimensione teatrale* congeniale al personaggio, così diverso dal padre Antigono Monophtalmos, il quale, se si deve prestar fede all'aneddoto riferito da Plutarco (*Mor.*, 360 d; *ibid.*, 182 c), rideva del poeta Ermodoto che, in una sua composizione, lo aveva chiamato «figlio di Helios e dio».

23. H. Gaebler, *op. cit.*, taf. XXXV, 21. Si veda anche l'emissione con al centro dello scudo il monogramma ⋈ (*ibid.* taf. XXXV, 22).

24. H. Gaebler, *op. cit.*, taf. XXXV, 21, 22; taf. XXXVI, 5,6.

25. Cfr. *Treasures* (cit), n. 180, pl. 28 (Derveni); J. Charbonneaux, R. Martin, F. Villard, *La*

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Destinato a svolgere la funzione di *episemon* sugli scudi, il simbolo solare sembra dunque assumere, almeno nella Macedonia ellenistica, una connotazione prevalentemente militare. Si deve tuttavia notare che non tutti gli scudi macedoni presentavano come *episemon* questo simbolo, come risulta ancora dalle emissioni regali: si vedano, infatti, gli esemplari con testa femminile, gorgoneion, scure bipenne, clava, caduceo[26].

Con ogni probabilità, esso era riservato –almeno agli inizi– agli *Argyraspides*, il prestigioso corpo speciale formato da Alessandro con 3000 *Hypaspisti*, scelti per il loro valore a attaccamento al re[27]. Quale segno di distinzione, in questo caso un vero a proprio *basileion semeion*[28], gli scudi d'argento portavano come emblema proprio quel simbolo solare che Alessandro aveva già diffuso sulle monete da lui emesse (o per suo conto da Antipatro) con i tipi del padre.

Il passaggio del medesimo motivo solare dal campo monetale al campo centrale degli scudi svincola, dunque, il significato di esso dall'ambito esclusivamente militare, facendone un elemento simbolico cui Alessandro ricorse per esprimere, insieme ad altri ed importanti referenti ideologici, l'idea di regalità. Utilizzando il simbolo solare, tuttavia, egli non innovava radicalmente nè, d'altra parte, si limitava ad «aggiornare» un elemento religioso e ideologico derivato dal padre; con ogni probabilità, Alessandro attingeva ad un patrimonio sacrale molto antico, nel quale Helios deve aver giocato un ruolo non certo marginale, anche se le tracce di esso sono per noi in gran parte andate perdute.

Proprio ad un ambito di culto solare, del resto, le più antiche tradizioni macedoni riportavano la fondazione del regno. Il testo attraverso cui tali tradizioni ci sono pervenute è dato dal noto *excursus* erodoteo (8, 137-139), in cui si riferisce come i Temenidi antenati di Alessandro I, profughi da Argo, gettarono le basi del loro potere in Macedonia. Com' é stato ben messo in evidenza, il nucleo della storia consiste nel gesto di Perdicca di attingere per tre volte alla luce del sole, quale *misthos* per aver servito, con i suoi fratelli, presso il re di Lebea. Tale gesto simbolizza l'appropriazione della regalità, conseguita direttamente alla fonte divina, il dio-sole, che ne elargisce il *charisma* e ne

Grecia ellenistica (330-50) a.C., tr. it., Milano 1978, p. 134, fig. 132 (Boscoreale); Ch. I. Makaronas, S.G. Miller, The tomb of Lyson and Kallikles, *Archaeology*, 27, 1974, pp. 248-259 (part. p. 257); H. Kaehler, *Der Fries vom Reiterdenkmal des Aemilius Paullus in Delphi*, Berlin 1965, taf. 4, 7, 20.

26. H. Gaebler, *op. cit.*, taf. XXXVI, 10 (testa femminile); XXXV, 14 (Gorgoneion); XXXV, 18 (bipenne); II, 2 (clava), XXXVI, 14 (caduceo)

27. Sugli *Argyraspides*, da ultimi, e con opposte argomentazioni, R.A. Lock, The origins of the Argyraspids, *Historia* 26, 1977, pp. 373-378; E.M. Anson, Alexander's Hypaspists and the Argyraspids, *Historia* 30, 1981, pp. 117-120.

28. Su *episemon* e *semeion*: A. J. Reinach, s.v. *Signa militaria*, *D.A.*, IV, p. 1307 sgg.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

legittima, perciò, il potere[29]. Dalle pagine erodotee apprendiamo in sostanza, che nella Macedonia della prima metà del V sec. a.C. era presente l' antichissima connessione regalità-divinità solare proiettata, sotto forma di saga di fondazione, indietro nel tempo, alle origini del regno.

E in realtà, *l'humus* culturale-cultuale nord-balcanico, da cui emerse e in cui si impiantò la regalità macedone, ci appare fortemente impregnato di religiosità solare, alla quale riportano sia la mitologia, sia i tipi della monetazione c.d., traco-macedone, entrambi aventi come perno geografico, economico e ideale il massiccio del Pangeo, sede del più importante culto del sole di tutta l'area, nonchè di ricchi giacimenti d'argento e d'oro[30]. In questo contesto cultuale – allargando per un momento la prospettiva cronologica, ma mantenendo la madesima collocazione geografica – non si può non richiamare la fascia bronzea, rinvenuta da Andronikos nella necropoli protostorica di Vergina, con al centro uno splendido motivo solare: un cerchio con quattro raggi che si incrociano ad *omphalos* centrale o, se si preferisce, una «ruota solare»[31], simbolo che ricorre ancora come amuleto bronzeo nelle coeve sepolture di Vergina[32], ed è presente, soprattutto, nella già menzionata monetazione «traco-macedone»[33]. Qui lo stesso valore simbolico è espresso anche dal c.d. theta peonio (oppure *phiale* ad *omphalos*), presente sugli stateri col capro assegnati, ma a torto, ad Ege[34], nonchè, con un salto di qualche secolo, su emissioni postume di Filippo II e poi di Filippo V[35].

In definitiva, ci pare possibile affermare che lungo tutto l'arco della storia della regalità macedone da noi conosciuta, vale a dire da Alessandro I a Filippo V e Perseo, la connessione regalità-solaritá ha lasciato tracce non numerose ma sicure. Certo colpisce l'assenza di un'esplicita iconografia solare nella monetazione regale macedone di V sec. a.C. e degli inizi del IV, ma ciò si può forse spiegare col fatto che tale iconografia rimandava ad una concezione religiosa, quella eliaca appunto, che soprattuto in età classica presentava

29. H. Kleinknecht, Herodot und die makedonische Urgeschichte, *Hermes* XCVI, 1966, pp. 134-146.

30. Cfr. J.N. Svoronos, *L'hellénisme primitif de la Macédoine*, Paris 1919; G. H. Macurdy, *Troy and Paeonia, with glimpses of ancient Balkan History and Religion*, New York 1925; S. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria*, Oxford 1926, pp. 63-66; N. G. L. Hammond in N.G.L. Hammond, G.T. Griffith, *A History of Macedonia*, II, Oxford 1979, p. 70 sgg.; da ultimo D. Samsaris, Les Péoniens dans la vallée du Bas-Strymon, *Klio*, 64, 1982, pp. 339-351.

31. M. Andronikos, *Vergina I*, Athens 1969, pp. 51, 129-130, 251-254, fig. 88, pl.101.

32. M. Andronikos, *Vergina I*, *op. cit.*, p. 225, fig. 90.

33. H. Gaebler, *op. cit.*, taf. XXV, 12, 15, 17, 18; 1, 19, 20, 22; J. N. Svoronos, *op. cit.*, p. 17,pl. II, 6, 11, 20; pl. IV, 20.

34. D. Raymond, *Macedonian Regal Coinage to 413 B.C.*, New York 1953, pl. I., 1-8; *contra*:J. N. Svoronos, *op. cit.*, pp. 34-36; N.G.L. Hammond in *op. cit.*, pp. 81 e 86.

35. G. Le Rider, *op. cit.*, pl. 18, R. 359 (Filippo II); H. Gaebler, *op. cit.*, taf. XXXV, 21 (Filippo V).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

connotazioni valutate dagli Elleni decisamente come «barbariche»[36], laddove l'ideologia dei re macedoni, tesa a privilegiare l' *hellenikon*, preferiva rivolgersi a contenuti simbolico-sacrali legati alla religione olimpica.

Il motivo solare di Vergina, apposto sulle urne di un re e di una regina macedoni, sepolti secondo l'*ethos basilikon*, costituisce dunque un simbolo che affonda le sue radici sin nelle origini della *basileia* in Macedonia. La documentazione passata in rassegna non ci autorizza, tuttavia, a vedere in esso l'emblema in assoluto –quasi uno stemma in senso araldico– dei re macedoni, perchè esso non acquistò mai una figurazione fissa ed ereditaria e perchè non fu l'unico emblema cui fecero riferimento i vari re. E tuttavia, nel ricco ventaglio di simboli, presenti sulle monete regali preellenistiche ed ellenistiche, la notevole frequenza con cui il motivo solare, sotto forma di stella, ricorre da Alessandro III in poi, fa comunque di esso un *referente simbolico privilegiato* tra gli altri, per esprimere lo *status* di regalità.

In questa specifica accezione va dunque interpretato anche il simbolo solare della II tomba di Vergina. La differenza nel numero dei raggi che esso presenta, 16 per il re, 12 per la regina, conferma ancora una volta che non si tratta di un emblema in senso araldico e, mentre serve a sottolineare lo scarto di *time* tra i due personaggi, concorre ad indicare, insieme ad altri, significativi, elementi della tomba[37], l'appartenenza di entrambi al medesimo *status* di regalità.

Università di Messina

36. Plato, *Cratyl.*, 397 d; Aristoph. *Pax.*, 404 sgg.

37. Si veda, ad es., il *diadema*, su cui cfr., in questo stesso volume: A.M. Prestianni Giallombardo, *Il diadema di Vergina e l'iconografia di Filippo II*.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

53

INFLUENCES HELLÉNISTIQUES DANS LA DÉCORATION DES ÂTRES GÉTO-DACES

George Trohani

Datant du milieu du IIe millénaire av. n.è. dans le monde égéen, c' est-à-dire en Crète et dans le Peloponnèse, ainsi que chez les thraces, autant à ceux du Sud qu'à ceux du Nord -comme à Sighişoara, en Transylvanie- ont été découverts plusieurs âtres richement décorés.

Pour ceux du monde mycénien, sur lesquels la décoration était d'habitude peinte, on sait, avec précision, qu'ils étaient situés dans la salle du trône et qu'ils remplissaient un rôle dans l'exercice du culte. Un rôle pareil est attribué également aux âtres du monde thrace avec la différence qu'à ceux-ci la décoration est obtenue à l'aide de lignes incisées et disposées en spirales, comme c'est le cas pour l'âtre de Sighişoara[1].

D'une époque plus récente, d'un milieu Babadag III du IXe-VIIIe siècles av. n.è., dans le midi de la Dobroudja, à Gura Canliei[2], a été découvert un autre âtre décoré de même, par des incisions, avec des spirales.

Après cela, pour une période d'environ quatre siècles, il ne nous est plus signalée la coutume d'édifier de pareils monuments. Mais en commençant avec la seconde moitié du Ve siècle av. n.è., dans le monde grec on rencontre de plus en plus souvent des mosaïques de pavement. Leur époque de maximum de développement, avant la conquête romaine, est comprise entre la fin du IVe et durant le IIIe siècles av.n.è. Les plus célèbres mosaïques sont celles de Olynthos[3], Delos[4] et surtout de Pella[5]. Situées dans les cours intérieures, dans l'andron ou dans les salles de bains, ayant donc un rôle strictement décoratif, la mode de la mosaïque se répandra, surtout à l' époque hellénistique, dans toute la diaspora grecque, y compri les côtes du Pont Euxin comme c'est le cas, entre

1. K. Horedt, C. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg...*, Bonn, 1971, p. 74-76, pl.59-60.

2. M. Irimia, *Pontica*, XIV, 1981, Constanţa, p. 74-78, fig. 9/3, 10/3, 13/10 et 17/1.

3. D.M. Robinson, *Excavations et Olynthus*, part. V., Mosaics, Baltimore, 1933, p.1-14.

4. H.I. Makaronas, *Archaiologikon deltion*, t. 17, (1961/1962) II, Athena, 1963, p. 212-213; t. 25 (1970), II, 1, Athena, 1972, p. 250-253.

5. Ph. Petsas, *Mosaics from Pella*, dans «La mosaïque gréco-romaine», Paris, 1963, I, p. 41-56; H.I. Makaronas, dans *Ancient Macedonia*, Thessaloniki, 1970, I, p. 162-167.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

autres, à Kersonése et Olbia[6] ou à Kallatis-Mangalia[7].

La décoration de toutes cettes mosaïques est consituée de motifs géometriques et mythologiques. Un rôle important est donné au carré, au cercle et à l'onde étrusque (la vague bondissante) comme cadre pour la scéne centrale. Et il est très intéressant de voir que ces motifs géometriques sont très semblables à ceux rencontrés sur les âtres du monde thraco-dace qui commencent à apparaître dès la seconde moitié du IVe siècle av.n.è.[8]

Ainsi, dans un tumulus situé tout près du village Fîntînele[9] (dép. de Teleorman) on a découvert un âtre carré, avec l'interieur divisé à l'aide de deux diagonales en quatre triangles. Le cadre et deux triangles opposés sont peints en rouge, tandis que les deux autres triangles sont peints en blanc.

De la même époque datent encore deux fragments de plaques en terre cuite qui proviennent d'âtres desaféctés. L'un d'entre eux, décoré par incision en carrés concentriques qui ont les côtés parallèles et des diagonales qui le divisent en quatre triangles, provient d'une sépulture tumulaire de Zimnicea (C2 M. 10)[10]. Son décor paraît être le prédécesseur de celui obsérvé sur l'âtre de Mouschovo[11] (dép. de Pazardjik, Bulgarie), datant du IIIe siècle av.n.è. et découvert tout près d'une habitation destinée au culte.

Un second fragment, provenant d'un âtre portatif (24 x 21 x 1,25 cm) a été egalement découvert à Zimnicea (C 18 M.68)[12] et est daté aussi au milieu du IVe siècle av.n.è. Le décor de cet âtre est constitué de trois réctangles concentriques, situés à une distance relativement grande l'un de l'autre, celui du centre de l'âtre contenant aussi des diagonales tracées par incision (Fig. 1/6).

Ces âtres sont contemporains à ceux de Seuthopolis[13], Kabyle[14], Goliamo Izvor[15] et Svešciari (Moumdjilar)[16] datant tous de la fin du IVe et du commencement du IIIe siècles av.n.è., et en partie à celui de Albeşti[17] découvert dans un entourage gréco-héllenistique du milieu du IVe siècle av.n.è.

Selon nous de la même époque date aussi l'âtre de Plovdiv[18] (Eumolpia),

6. A. Voşcinina, Mosaïques gréco-romaines trouvées en Union Soviétique, dans *La mosaïque gréco-romaine*, Paris, 1963, I, p. 315-319.

7. C. Iconomu, *Cercetări Istorice*, Iasi, XI, 1980, p. 229-245.

8. T. Makiewicz, Oltarze i «paleniska» ornamentowane z epohi zeleza w Europie, dans *Przegladu Arceologicznego*, Ossolinaeum, 24, 1976, p. 103-157; 25, 1977, p. 179-186.

9. C.C. Mateescu et M. Babes, *S.C.I.V.*, 19, 1968, 2, p. 283-291.

10. A.D. Alexandrescu, *Dacia*, N.S., XXIV, 1980, p. 21, fig. 58/3 et 68/18.

11. T. Gerasimov, *Izvestia-Institut*, Sofia, XXIX, 1966, p. 133-159; XXXIV, 1974, p. 13-14.

12. A.D. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 39, fig. 58/2.

13. M. Čičikova, *Studia Thracica*, 1, Sofia, 1975, p. 180-194.

14. *ibidem*, p. 185.

15. *ibidem*, p. 187-188.

16. G. Feher, *Izvestia*, Sofia, VIII, 1934, p. 110, fig. 93; M. Čičikova, *op. cit.*, p. 185-187, fig. 16.

17. information N. Georgescu au IXe Colloque de l'Institut d'Archéologie de Bucarest, 1980.

18. At. Peikov, *Pulpudeva*, 3, Sofia, 1980, p. 242-243, fig. 5.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

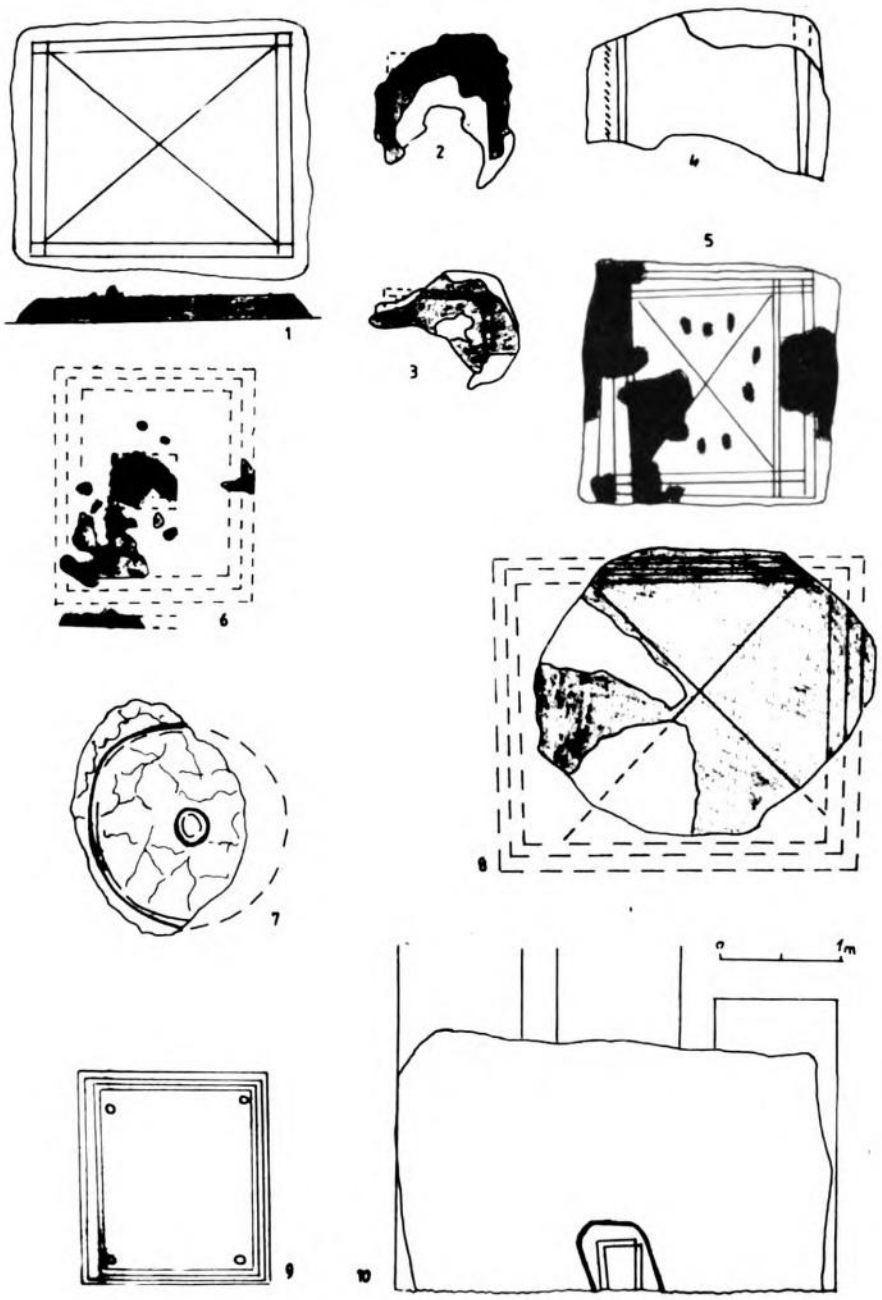

Fig. 1.
Âtres à décor du monde géto-dace: Popeşti (1, 7, 8), Poiana (2-3), Vlădiceasca (4-5), Zimnicea (6), Bucarest-Mihai Vodă (9) et Popeşti-Leordeni (10).

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

en Bulgarie, qui contient des carrés concentriques qui renferment, au centre, quatre cercles concentriques avec deux «labris».

Les âtres de Albeşti et Svešciari ont le décor constitué de carrés concentriques, tandis que les âtres de Seuthopolis sont richement décorés. Leur décoration, parfois peintes, est constitué du developpement du carré qui forme le cadre à l'intérieur rempli d'éléments géométriques (spirales, méandres), floraux et feuilleforme.

Tous ces âtres s'inscrivent dans l'aire plus large thraco-dace[19] –la Bulgarie, la Roumanie et le sud-ouest de l'Ukraine. Mais tandis que dans la moitié méridionale de cette aire à peu près tous les âtres datent des IVe-III siècle av.n.è., dans la moitié septentrionale prédominent ceux du IIe siècle av.n.e.-ler siècle de n.è. La décoration de ces derniers, de l'aire septentrionale, représente une continuité aux formes plus simples que celle observée sur les âtres des IVe-IIIe siècles av.n.è. Mais en même temps, par leur carrés ou réctangles concentriques avec les diagonales à l'intérieur, parfois accompagnées de petits cercles, ces âtres sont plus proches de ceux de Fîntînele, Zimnicea, Svešciari et Albeşti que de ceux de Seuthopolis.

Le plus richement décoré -faisant partie du type Makiewicz IA- est un âtre de Popeşti[20] qui, à part les carrés avec leurs diagonales, contient trois groupes à deux cercles concentriques (un groupe étant situé justement au centre de l'âtre) et deux réctangles avec un ovoïde dans chaque triangle qui résulte du croisement des diagonales. Le câdre de l'âtre est décoré avec le motif de vagues bondissantes (l'onde étrusque).

À Popeşti on a découvert encore deux autres âtres décorés de réctangles concentriques et deux diagonales (le type Makiewicz IV D). L'un d'entre eux contient trois réctangles concentriques et au centre se trouvent tracées les deux diagonales d'un carré[21] (Fig. 1/8). Le deuxième âtre contient deux réctangles concentriques, celui de l'intérieur ayant aussi des diagonales, et ses coins se continuent en formant des petits carrés avec des réctangles à l'extérieur[22] (Fig. 1/1).

Un âtre semblable, composé de quatres réctangles concentriques, celui du centre contenant aussi des diagonales, groupées par deux, avec les côtés se prolongeant pour former quatre carrés et deux réctangles aux coins, a été découvert à Vlădiceasca[23]. (Fig. 1/5).

Des âtres semblables décorés des carrés concentriques et un cercle à l'intérieur –les types IV D et IV G d'après Makiewicz– encore inedits ont été découverts aussi à Cîrlomăneşti[24].

19. voir la note 8.
20. R. Vulpe, *Materiale*, VI, 1959, p. 308-309, 313, fig. 7.
21. *idem*, *S.C.I.V.*, 6, 1955, 1-2, p. 245; T. Makiewicz, 1976, p. 119, fig. 15.
22. R. Vulpe, *op. cit.*; T. Makiewicz, *op. cit.*, fig. 16.
23. G. Trohani, *Cercetări Archeologice*, I, M.I.R.S.R., Bucureşti, 1975, p. 152 et 158, fig. 2.
24. information M. Babeş; T. Makiewicz, 1976, p. 154.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Un autre type beaucoup plus répendu est constitué par des âtres à deux carrés ou réctangles concentriques (le type Makiewicz IV B). À Poiana[25], un premier âtre (Fig. 1/3) contient deux réctangles concentriques qui forment aux coins un carré obtenu par la continuation des côtés du réctangle de l'intérieur. Un deuxième âtre de Poiana, (Fig. 1/2), contenant deux réctangles concentriques, se rassemble à celui de Cățelu Nou[26], composé de carrés concentriques.

L'âtre de Bucarest - Mihai Vodă[27] (Fig. 1/9) contient aux coins du carré de l'intérieur un petit cercle, tandis que celui de Popești-Leordeni[28] deux quadrilatères qui s'entrécoupent aux coins (Fig. 1/10). Un âtre récemment découvert à Vlădiceasca a comme décor deux carrés concentriques, mais le carré de l'extérieur ets obtenu à l'aide d'un lacet (Fig 1/4). .

Les âtres à décor circulaire (le type Makiewicz III) sont représentés par deux variantes: a. deux cércles concentriques à l'extérieur et deux petits cercles concentriques au centre (le type III A) - découvert à Popești[29] (Fig. 1/7) et b. des demicercles concentriques (le type III F)- découvert à Meleia[30].

Un dernier type de décoration, composé par des lignes-vagues désordonées (le type Makiewicz VII) a été constaté à Fețele Albe[31].

Difficile à encadrer reste un fragment d'âtre découvert à Popești[32], composé d'un cercle et deux méandres. A part ceux-ci ont été découverts encore des âtres décorés, inedits pour le moment, à Radovanu[33], Orbeasca[34], Cotofeni[35] et Piscu Crăsani[36].

Donc dans l'espace géto-dace ont été découverts jusqu' à présent plus de 20 âtres, fait très significatif. Et leur encadrement en majeure partie dans le type Makiewicz IV, type rencontré aussi au Danemark et en Schleswig-Holsteinn pose la question si de la zone macedono-thrace le type respectif ne s'est pas répandu jusque dans la zone ouest-baltique. La liaison serait représentée par les âtres de Zavist (Tschécoslovaquie) et Janikovo (Pologne). Même leur datation paraît confirmer cela -les âtres du Danemark et de l'Allemagne datent du Ier siècle de n.è.[37].

25. R. Vulpe, *S.C.I.V.*, III, 1952, p. 194, fig. 3; T. Makiewicz, 1976, p. 120, fig. 20.
26. V. Leahu, *Cercetări Archeologice în București*, II, 1965, p. 60.
27. S. Morintz et G. Cantacuzino, *Studii și referate privind istoria veche a României*, București, 1954, p. 334, fig. 5-6; *idem* dans *Bucurestii de odinioară...*, 1959, p. 30, fig. 10.
28. M. Turcu, dans București, VIII, 1971, p. 89, fig. 2.
29. R. Vulpe, *S.C.I.V.*, 6, 1955, 1-2, p. 245; T. Makiewicz, 1976, p. 119-120, f. 17.
30. T. Makiewicz, *op. cit.*, p. 122.
31. *ibidem*.
32. R. Vulpe, *Materiale*, III, 1957, p. 234 et 238, fig. 18/2.
33. information Done Serbănescu du Musée de la ville de Oltenița.
34. information Emil Moscalu.
35. le décor est constitué de petits cercles, information Vlad Zirra.
36. N. Conovici, *Thraco-dacica*, IV, București, 1983, p. 106.
37. T. Makiewicz, 1976, p. 153-157.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Mais tous ces âtres se trouvent d'habitude à l'intérieur d'établissements qui par leurs formes et dimensions sont considerés des foyers cultueles - Popeşti, Vlădiceasca, Albeşti, Seuthopolis en partie, Moushovo. C'est le cas de rappeler ici la découverte, dans un établissement qui a été destiné au culte, de deux âtres à Chirnogi[38]. Malgré le fait qu'aucun d'entre eux n'ait été décoré, par leur forme ronde et par les offrandes qui les entouraient il ressort tout-de-même clairement leur caractère rituel.

De tout ce qui précède il ressort que les géto-daces pratiquaient un culte de l'âtre et du feu[39], culte lié aux croyances de la régénération, de la fertilité et des forces vitales de la terre.

En se qui concèrne l'origine de ces âtres à décor on a emis differentes hypothèses. Mais il est encore difficile de dire s'il s'agit d'une continuité d'utilisation depuis l'âge du bronze[40] ou s'il s'agit d'une analogie fonctionnelle[41]. Mais en tout cas même si entre la décoration des mosaïques grecques et des âtres du monde thraco-dace il y a eu d'etroites liaisons, leurs utilisations différentes leur a changé après la voie de développement.

38. G. Trohani, *Cercetări Arheologice*, I, MIRSR, Bucuresti, 1975, p. 131-132, fig. 5/1.

39. B.A. Sramko, *Sovetskaia Arheologija*, 1957, 1, p. 178-198; I.C. Terenojkin, *Arheologija Ukranskoi SSR*, Kiiv, 1971, p. 152-168; M. Turcu, *Geto-dacii din Cimpia Muntenieni*, Bucureşti, 1979, p. 168.

40. M. Čičikova, *Studia Thracica*, 1, Sofia, 1975, p. 188-190.

41. T. Makiewicz, 1977, p. 179-186.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

54

PHILIP V, ANTIOCHUS THE GREAT, THE CELTS AND ROME

Briggs L. Twyman

Not the fact, but the timing of the Roman declaration of war on Philip V of Macedon in 200 B.C. requires explanation. The Peace of Phoenice had left Rome's score with Philip unsettled. But with the long struggle with Carthage just ended, the Roman oligarchy faced a people exhausted by long military service, who could only with difficulty be persuaded to vote for a new war, and then only after veterans of the African campaign were exempted from conscription (Liv. 31. 5. 1-8. 6)[1]. At the same time, a war in Cisalpine Gaul, that had broken out the year before, posed a far more immediate threat to the security of Italy than the possibility of future hostilities with an unhumbled Macedon. In the spring or early summer an extensive coalition of Celtic tribes, led by the Carthaginian Hamilcar, captured Placentia (Liv. 31. 10. 1-11. 2); and it was immediately apparent that only a major war could restore Roman control of the northern frontier of Italy[2]. Nevertheless, soon afterward the Centuriate Assembly voted war against Philip[3].

In the long debate over the reasons for the Senate's decision to renew the war with Philip at an apparently inopportune time, this peculiar sequence of events has elicited little attention. But it appears to be more than mere coincidence that the vote for war followed news that Rome was faced with a general rising of the Celtic tribes. That rising made a real threat out of what would otherwise have been a remote possibility. In 218 Hannibal had judged that the active alliance of the Celts of the Po valley would allow him to confine the coming war to Italy; that is, he believed that Celtic manpower would prove a sufficient counterweight to the vast reserves of Rome (Polyb. 3. 34. 1-8). The

1. Cf. J. Briscoe, *A Commentary on Livy: Books XXXI - XXXIII* (Oxford, 1973), pp. 70-71. Hereafter cf. Briscoe ad loc. whenever Livy is cited.

2. Cf. Polyb. 18. 11. 1-2 for the Senate's fear of the Celts in late the winter of 198-197. Cf., further and throughout, whenever Polybius is cited, F.W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius* (Oxford, 1957-1979), ad loc.

3. The order of Livy's narrative, 31. 5. 1-10. 4, is hardly evidence to the contrary. Livy here supposes a war vote in the spring, but all his other indications of chronology date it to mid-summer. See below, p. 672.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

Senate,then, appears to have concluded in the summer of 200 that, with most of those tribes in arms against Rome, direct intervention in Philip's war with Pergamum and Rhodes could no longer be avoided. An embassy dispatched by the Senate early in the year had already threatened Philip with war. There was now good reason to fear that, if not forestalled, the King might be bold enough to attempt an invasion of Italy.

For well over half a century the starting point of nearly all discussion of our problem has been the ingenious hypothesis of M. Holleaux that the Senate was persuaded to go to war by the Rhodian and Pergamene embassies of 201, to be dated late in the year, and more particularly by the Rhodian report of a pact between Philip and Antiochus the Great[4]. On the reason for the Senate's decision many have demurred and proposed alternatives: real provocations of one sort or another, or Roman imperialism, pre-emptive or simple. The chronological premise, however, that the Senate decided on war in 201, or on a policy that would predictably lead to war, has been left unquestioned[5].

Livy, admittedly, recognized no causal connection between the Celtic capture of Placentia and the declaration of war on Philip. He could not have, since he subscribed to the impossible theory that an appeal of Athens in 201 led the Senate to renew the war (31.1. 6-10)[6]. In reporting the actual session of the Senate that instructed the consul C. Sulpicius Galba to seek a declaration of war against Philip, however, Livy assigns only a secondary role to the appeal of another Athenian embassy that had just arrived. In such circumstances, the Senate might well have seized on the appeal of Athens to concoct a *casus belli* that could be represented as satisfying the fetial law. And Polybius, in fact, stresses that the ultimatum a Roman embassy delivered to Philip's general Nicanor at Athens earlier in the year constituted a clear warning to Philip (16.27. 1-3). But Livy insists that it was the ominous dispatches of M. Aurelius Cotta and M. Valerius Laevinus from Illyria that aroused the Senate to war (31.5. 2-9). Their letters recounted the great muster of forces the King, had undertaken, and reportedly warned that if Rome «did not put greater effort into the war», the Senate's «hesitation» might embolden Philip to follow the example of Pyrrhus (31.3. 3-6). If the Senate received such dispatches, then it must have been in the summer of 200.

This threat of a Macedonian invasion of Italy is regularly dismissed as an

4. His fundamental studies are collected in M. Holleaux, *Études d'épigraphie et d'histoire grecques* 4 (Paris, 1952).

5. Little space is available for bibliographical citation. See, here and throughout this study, the extensive critical annotation of Briscoe, *Commentary*, pp. 37-47 and passim, and J.W. Rich, *Declaring War in the Roman Republic in the Period of Transmarine Expansion* (Brussels, 1976), pp. 73-87. See also W. V. Harris, *War and Imperialism in Republican Rome* (Oxford, 1979), pp. 212-218 and passim.

6. Defense of Livy's view that Rome responded to an appeal of Athens in 201 - see e. g., J. V. D. Balsdon, «Rome and Macedon, 205-200 B.C.», *JRS* 44 (1954): 35-37- is a hopeless cause.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

«annalistic fabrication» or, otherwise, as a bogey conjured up by the Senate to frighten the Roman people into voting for a war, which when the matter was first put to them they had rejected. But the Senate surely received intelligence of the resurgence of Macedonian power sometime towards the middle of the year. Polybius was greatly impressed by Philip's recovery. At the beginning of the campaigning season, Polybius judged, Attalus and the Rhodians could have defeated him without any aid from Rome (16. 28. 1-4; cf. Liv. 31. 15. 8-11).

Further, when word arrived of the capture of Placentia, the Senate directed that the consular army that had been ordered to gather at Arretium, the usual staging point for punitive raids against the Boii of the middle Po valley[7], should instead assemble at Ariminum (Liv. 31. 10-11 4, 21. 1). This redeployment, despite Livy's misunderstanding of it, was intended to secure Rome's strategic hold on the *ager Gallicus* and the Adriatic coast north of the Appenines, not to facilitate a counter-attack against the Celts. From Livy's less than lucid account, it appears that the consul C. Aurelius Cotta was to attempt to raise the siege of Cremona only «if national interests made it possible» (31.11.1-4). The praetor L. Furius ignored that condition, and was relieved of command by the consul (31.21. 1-22 3, cf. 47. 4-49. 3). Roman forces in the Cisalpina kept to the same policy of strategic defense until 197.

It has often been observed that the inevitable Celtic war was postponed because of Roman entry into the war with Macedon. That is true enough, but not for the reason, usually assumed, that the Republic could not mobilize sufficient manpower for both efforts. In the winter of 198-197 «fear of the Celts», according to Polybius, led the Senate to decide at last on a war of pacification (Polyb. 18. 11. 1-2, 12. 1). Demands on Roman manpower were then hardly less than they had been in 200, nor was the Celtic menace any greater (cf. Liv. 32. 28. 9-17). The pertinent change in the strategic situation was that Flamininus had broken through the Macedonian defensive line in the Aous valley and driven Philip out of Illyria. The Roman policy of containment in the Cisalpina could have but one purpose: to avoid a major defeat that might disrupt Roman control of the the lower Po valley. Such a policy could well have arisen from fear of invasion from the east.

The over-all pattern of war in the Cisalpina in the 190's, moreover, plainly suggests that extraneous considerations decided Roman strategy. After major and successful invasions in 197 and 196, Rome allowed the war to sputter for the next three years, reducing the forces deployed and dispatching only punitive expeditions. Then in 192 the Republic entered on a war of extermination against the Boii, the strongest of the tribes. It took only a second campaign to achieve the savage aim of this war. Why, then, was the war not

7. On this and much of what follows on Roman efforts against the Celts see A. H. McDonald, «The Roman Conquest of Cisalpine Gaul (201-191 B.C.)», *Antichthon* 8 (1974): 44-53.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

carried to a conclusion in 195 or 194?

Again, the Senate's decision to launch a major invasion of the Cisalpina in 197 was a consequence of Flamininus' success against Philip. The Senate took that decision, we would argue, because there was no longer any threat of a Macedonian invasion of Italy. We can find a similar explanation for the lull in the Roman war effort against the Celts after 196 and the Senate's subsequent decision to seek a «final solution» to the Celtic «problem» in 192.

It has long been recognized that Roman colonization along the coasts of Italy in the years 194 through 192, when colonists were difficult to find, was intended to provide greater strategic security against the threat of a Seleucid invasion. But, as Hannibal, now resident at the Seleucid court, will have advised, Antiochus and the Senate well knew, it was not the disaffection of some southern Italian allies on which the possibility of success in such a venture depended. What was needed, as Hannibal had recognized in 218, was the active alliance of the Celts of the Cisalpina. In 196, then, Flamininus persuaded the Senate that his policy of freedom for the Greeks would keep Seleucid power at a safe distance, but by the winter of 193-192 it had become clear that Antiochus would probably intervene in Greece to upset the Roman settlement[8]. Thus, for a few years (195 through 193) the Senate could neglect the residual threat to Roman security in the Po valley. But in 192 Rome could no longer tolerate even the small threat the Boii still represented.

From 200 through 191 it appears that Roman policy east of the Adriatic and in Cisalpine Gaul were closely linked. The Senate assumed that first Philip V and then Antiochus the Great might very well attempt an invasion of Italy, if either could expect the active alliance of the Celts. Thus, in a way the cause of the Second Macedonian War or, at any rate, the Senate's decision in the summer of 200 to fight a war that would probably have come in time in any case, was, it would seem, the ancient Roman fear of the Celts. We have space to consider only the two most serious objections to our reconstruction and conclusion.

First, most scholars have argued that the ultimatum carried to Philip by the Roman embassy that reached Athens in the spring of 200 (Polyb. 16. 25. 1-27. 5, 34. 1-35. 2) indicates that the Senate had already decided on a war to curb the power of Macedon, which would, of course, put that decision well before the Celts captured Placentia. Only a few have suggested that the Senate entertained some slight hope that Philip might yield to pressure. But current theories that the Senate decided on war, or at any rate on an ultimatum to Philip that made war all but inevitable, in response to the Pergamene and Rhodian embassies of 201 encounter, a seemingly insuperable obstacle in

8. E. Badian's study of relations between Rome and Antiochus in this period, *Studies in Greek and Roman History* (Oxford, 1964), pp. 112-39, is unlikely to be superseded on any important matter.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Appian's report that later in the same year the Senate rejected an Aetolian invitation to renew the lapsed alliance against Macedon *(Mac.* 4). Doubts of either the fact or Appian's dating of this Aetolian embassy are misplaced. Livy refers to the same episode in a different context (31. 29. 4). And Polybius quite clearly implies an Aetolian embassy to Rome late enough in the year that Philip had not yet learned its outcome at the beginning of winter. What else are we to make of Polybius' contention that at that time Philip feared both Rome and Aetolia because he was aware of the embassies that had gone to Rome to denounce him «after the war in Libya was over» (16. 24. 3-4)?

At the same time, the much maligned annalistic tradition preserved by Livy, if we discount his impossible theory that an appeal of Athens in 201 provoked Rome to war, portrays a Senate very reluctant in that year to intervene in the war in the Aegean. The Senate deferred discussion of the complaints of the Pergamene and Rhodian embassies until one of the consuls should return from his province (31.2. 2-3). Thus, the Pergamene and Rhodian embassies evidently left Rome without any sure promise of Roman assistance. And when the consul P. Aelius Paetus returned from a desultory campaign against the Boii in Cisalpine Gaul (31.2. 5-11), the Senate did not even then consider the question of war with Macedonia, although Livy earlier indicates that that was to be the subject of debate. The only decision taken was to dispatch M.Valerius Laevinus with a fleet of thirty-eight war ships to «Macedonia» (31.3. 1-3), that is, presumably to Illyrian waters where Laevinus seems to have arrived only in the next spring[9]. That action suggests the Senate's concern for the security of the Roman position in Illyria, and it was no doubt intended to convey a threat to Philip that might incline him towards peace. But the dispatch of the fleet is no necessary indication that the Senate had decided on war. In any event, King Attalus of Pergamum learned that Rome was prepared to assist him only when he met the Roman embassy at Athens, in the next spring (Polyb. 16. 25. 1-4).

Further, it is not at all unlikely that the Senate expected Philip to yield to the ultimatum. The demand that Philip «make no war on any Greek State» can be readily understood as no more than a call for a cessation of hostilities[10]. And, again, in the reasonable judgment of Polybius the king at the time the embassy was dispatched was already in desperate straits.

Secondly, however, it will be argued that, even if the Roman ultimatum need not imply that the Senate was committed to a war to break Philip's power, still Livy clearly believed that the Senate instructed the consul Galba to put the question of war against Macedon to the Centuriate Assembly immediately after the beginning of the consular year - not after the Celts took Placentia. Livy, indeed, indicates that Galba asked the centuries for a declaration of war

9. On the historicity of Laevinus' mission see Briscoe, *Commentary*, pp. 60-61.
10. See E.Badian, *Foreign Clientelae (264-70 B.C.)* (Oxford, 1958), pp. 66-69.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

soon after his entry into office on the Ides of March in 200. Demands of a tribune for exemptions for veterans led to the defeat of the initial rogation, but after concessions on that count by the Senate the people were persuaded to vote for war. So far as we can tell from Livy, the second vote of the assembly followed the first without much delay (31. 5. 1-8. 1).

But Livy contradicts his dating of the Roman declaration of war in three ways. First, we later learn that Galba did not reach his province until nearly the end of autumn (31. 22. 4). But in that case Galba can hardly have begun his preparations earlier than mid-summer, presumably directly after the centuries had voted for war[11]. Secondly, Livy reports the presence of an Athenian embassy, seeking aid against an impending Macedonain invasion, just at the time the Senate decided to seek a declaration of war (31. 5. 5-6). But this embassy can hardly have been dispatched before the Athenian decision to declare war on Philip in the spring or early summer[12]. Finally, on Livy's account, the Senate, as it was about to consider the question of war, received the dispatches from Cotta and Laevinus that warned of the strength of the forces Philip had mustered and the possibility of a Macedonian invasion of Italy (31. 5. 2-9, cf.31. 3. 3-6). Whether or not we think the threat of invasion credible, intelligence of Philip's resurgence would have reached Rome in 200, but only after the campaigning season was well under way.

The most common resolution of these chronological contradictions, in so far as they are recognized, depends on the supposition that the interval between the two votes of the Centuriate Assembly was much longer than Livy realized. If that were the case, it could be that Livy mistakenly put the arrival of the Athenian embassy and the dispatches of Cotta and Laevinus (if their historicity is admitted) before the first vote, while in fact both arrived only before the second. But there are no substantive grounds for rejecting Livy's view that there was no significant interval between the two votes[13].

It does not follow, however, that we must, then, accept Livy's implication that these votes were taken early in the consular year. Rather, it appears that the Senate cannot in fact have decided to put the question of war to the people before sometime in the summer[14]. And in that case the occasion of the Senate's decision was no doubt news of the capture of Placentia, which Livy attaches only loosely to his account of the declaration of war (31. 10. 1-4).

Texas Tech University

11. Rich, *Declaring War*, pp. 81-82, supposes that Galba's army was composed almost entirely of tiros, who would have taken a long time to train. But the inference is unwarranted.

12. Cf. H.H. Scullard, *A History of the Roman World: 753-146 B.C.* (4th Ed., London and New York, 1980), pp. 505-506, n. 7.

13. Cf. Balsdon, *JRS* 44 (1954): 38-39; Rich, *Declaring War*, pp. 75-80.

14. Cf. E. Bickermann, «Les préliminaires de la deuxième guerre de Macédoine», *RP* 9 (1935): 172-74.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

55

THE VIA EGNATIA: SOME OUTSTANDING PROBLEMS

F. W. Walbank

From the time of its construction the Via Egnatia was of prime importance for Macedonia and in this paper I shall discuss the location of two stations in its western reaches, the *mansio Clodiana* and the *mutatio Ad Quintum*. Whenever I refer to miles, I shall be speaking of Roman miles, *milia passuum*.

The most recent full treatment of this part of the Via Egnatia is that of Prof. Hammond, and on the problem I am considering he has held two different views. In Vol. I of his *History of Macedonia*, published in 1972, he located *Clodiana* on the left bank of the Shkumbi (the ancient Genusus) slightly west of Elbasan[1]. But in that year both he and I attended a conference at Tirana and had the opportunity to traverse the whole Shkumbi valley. In particular we visited a complex containing a Nymphaeum and other buildings then recently excavated at Bradashesh on the right bank of the river some 4 km west of Elbasan; its date is mainly second century A.D., but there is a level dating to the first century B.C.[2]. The Albanian archaeologists Neritan Çeka and L. Papajani had rightly concluded that this must be a station on the Via Egnatia and that its identification must help substantially in fixing the course of the road and the location of other *mansiones* and *mutationes*. As a result of this visit Prof. Hammond published a fresh discussion of the road in *Journ. Rom. Stud.* 1974[3] in an article from which he has kindly allowed me to reproduce the adjoining map (fig. 1). In this article he accepted the Albanians' identification of Bradashesh with the *mutatio Ad Quintum*; it followed that the road running west to Dyrrhachium must have kept to the right bank after leaving the narrow part of the Shkumbi valley, whereas in 1972 he had assumed that it crossed to the left bank over a bridge at Topçias just west of Elbasan and had returned to the right bank further downstream at Thanaj[4]. This account of the road and the consequent revision in some of the measurements seemed to me convincing and I followed both in Vol. III of my *Commentary on Polybius*

1. N.G.L. Hammond, *History of Macedonia*, I (1972), 23 (and 22 map 3).

2. Cf. N. Çeka and L. Papajani, *Studia Albanica* 9 (1972, 1), 102-3 with fig. 11, 'La route de la vallée du Shkumbin'. There is a good photograph of the Nymphaeum on Plate ix, opposite p. 192, in the article mentioned in the next note.

3. *JRS* 64 (1974), 185-94, 'The western part of the Via Egnatia'.

4. *Op. cit.* (n.1) 22 map. 3.

Digitized by Google

Original from INDIANA UNIVERSITY

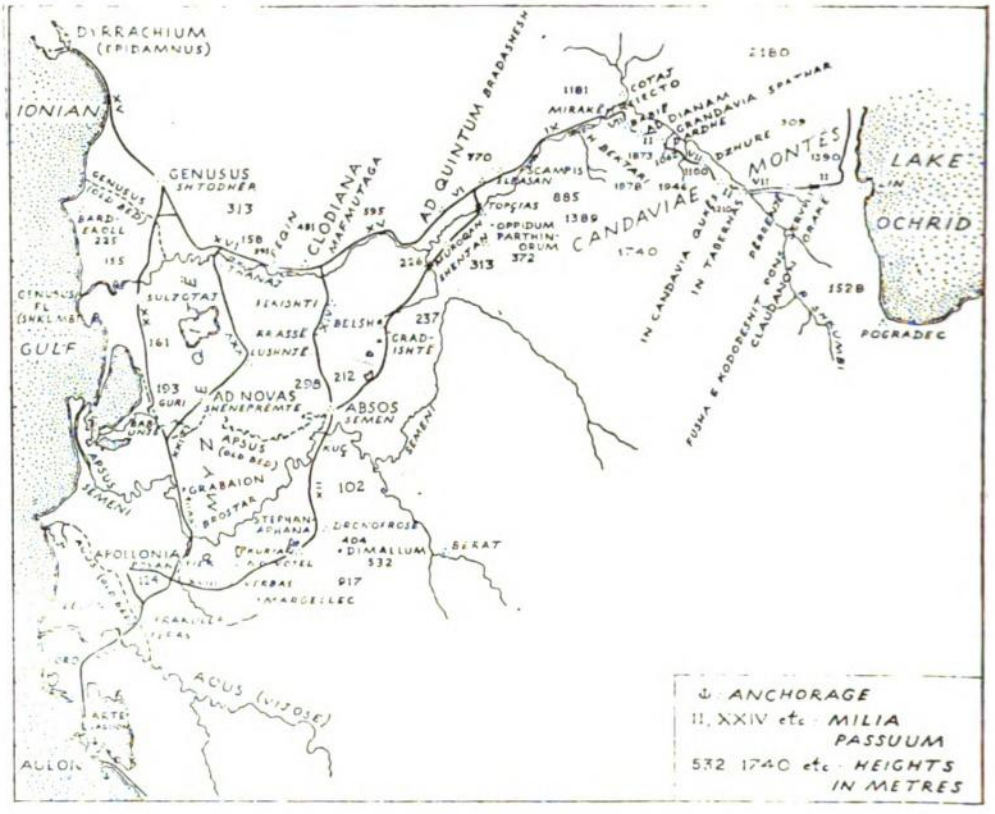

MAP OF THE VIA EGNATIA

The map shows the western part of the Via Egnatia (from Dyrrachium to Claudianon); the coastal road (from Aulon to Dyrrachium); the side roads from the south (Aulon—Genusus, Apollonia –Ad Novas—Clodiana, Apollonia—Stefanaphana—Absos –Clodiana); and an earlier road (Apollonia– Semen –Belsh –Topçias). Scale: 1:800,000

Drawn from details supplied by author. Copyright reserved

Fig. 1. Reproduced by permission from «Journal of Roman Studies» 64 (1974) 186.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

CLODIANA - LYCHNIDUS

Recorded distances in milia passuum

1. *Itin. Ant.* 318 (from Dyrrhachium)

Clodiana - Scampis	20
Scampis - Tres Tabernas	28 (variant: P XXIIII)
Tres Tabernas - Licnido	27
	75

2. *Itin. Ant.* 329 (from Apollonia)

Clodiana - Scampis	22
Scampis - Tribus Tabernis	30
Tribus Tabernis - Lignido	27
	79

3. *Itin. Burd.* 608 (reversed: from Apollonia)

mansio Coladiana - mutatio ad Quintum	15
mut. ad Quintum - mans. Iscampis	6
mans. Iscampis - mut. Treiecto	9
mut. Treiecto - mans. Grandavia	9
mans. Grandavia - mut. In Tabernas	9
mut. In Tabernas - mans. Claudanon	9
mans. Claudanon - mut. Patras	3
mut. Patras - mans. Cledo (sic)	12
	72

4. *Peutinger Map*

Clodiana - Scampis	20
Scampis - Genesis fl.	9
Genesis fl. - Ad Dianam	7
Ad Dianam - In Candavia	9
In Candavia - Pons Servili	9
Pons Servili - Lignido	19
	73

5. For the section *Dyrrhachium - Clodiana* the Peutinger Map gives (apparently) 41; *Itin. Ant.* 318 has three variants: 23, 33 and 43; both *Itin. Burd.* 608 and *Itin. Ant.* 329 go on to Apollonia, not Dyrrhachium (the latter continuing from Apollonia to Aulon).

Fig. 2

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

published in 1979[5].

My reason for returning to the matter now is that in the memorial volume to Harry Dell Prof. J.P. Adams has queried the location of *Ad Quintum* at Bradashesh[6], and has adduced some apparently strong arguments[7]. Hammond had pointed out, and Adams agrees[8], that the only place at which a junction between the Dyrrhachium and Apollonia branches of the Via Egnatia would be equidistant from both termini (as Strabo[9], following Polybius, says it was) is

5. *Historical Commentary on Polybius*, iii (1979), 622-8 (on Polyb. xxxiv. 12. 2a-8).

6. J. P. Adams, *Philip II, Alexander the Great and the Macedonian Heritage*, edd. W. L. Adams and E.N. Borza (Washington D.C., 1982), 269-302, 'Polybius, Pliny and the Via Egnatia', especially 286 ff.

7. Adams (*loc. cit. (n.* 6)) has other arguments against Hammond which carry less weight. One involves a complicated hypothesis based on the assumption that the Itineraries unanimously make the distance from Apollonia (or Dyrrhachium) to Byzantium c. 754 m.p. But Pliny *N.H.* iv. 11 (18). 46 makes it only 711 m.p., which gives a shortfall of 43 m.p. This 43 m.p. Adams claims to discover in certain other of Pliny's distances along the Via Egnatia and so attributes a considerable importance to it. It represents, he thinks, the 43 m.p. given in *It. Ant.* 318. 1 as the distance from Dyrrhachium to *Clodiana:* Pliny has begun his measurements from *Clodiana* instead of from the coastal terminus. But if *Clodiana* is 43 m.p. from Dyrrhachium, it lay just west of Elbasan and so at Bradashesh. Against this argument should be noted:

(a) The Itineraries do *not* give c. 754 m.p. unanimously as the distance from Apollonia or Dyrrhachium to Byzantium. The Bordeaux Itinerary (which in any case only goes as far as Heraclea Perinthus, 65 m.p. short of Byzantium) suggests a total of only 729 miles. Adams (*op. cit.* (n. 6), 280) arrives at a figure of 753 (not 754) only by saying that he will subtract the 24 m.p. assigned to the section Aulon-Apollonia (since the Bordeaux Itinerary starts at Aulon) and then omitting to do so.

(b) The supposed 43 m.p. can only be introduced into some of the passages of Pliny by emending. Thus in Pliny *N.H.* iv. 10 (17), 36 Dyrrhachium - Thessalonica is given as CCXLV m.p. Adams does not hesitate to emend this figure to CCXXV to fit his theory.

(c) The MSS of *It. Ant.* 318 1 give three variants for the distance Dyrrhachium - *Clodiana:* I L gives XXIII, 2 L gives XXXIII and B gives XLIII. Adams naturally chooses the one to suit his location of *Clodiana* (as does Hammond): but the connection with the supposed shortfall of 43 m.p. in Pliny seems completely imaginary.

Adams (art. cit. 286) also alleges that by the 'manipulation of statistics and topography' Hammond has located the *mansio Clodiana* in three separate places in ten years. 'In 1972 it was 43 m.p. from Dyrrhachium; in 1974 it was 79 m.p.; and today (? 1982) it is at 31 m.p.'. This is an obscure accusation, since 1974 presumably refers to the *JRS* article which (for good reasons) put *Clodiana* at Mafmutaga, 31 m.p. from Dyrrhachium. I know of no occasion in 1974 when Hammond located *Clodiana* 79 m.p. from Dyrrhachium (which would bring it to somewhere near Qukës!). Adams gives no reference for this statement.

8. Hammond, *art. cit.* (n. 3), 192; Adams, *art. cit.* (n. 6), 281.

9. Strabo vii. 7.4 c. 322 = Polyb. xxxiv. 12.5. Strabo is following Polybius; cf. Walbank, *Althistorische Studien: Hermann Bengtson zum 70. Geburtstag dargebracht von Kollegen und Schülern*, edd. H. Heinen, K. Stroheker and G. Walser (*Historia Einzelschrift* 40), Wiesbaden, 1983, 'Via illa nostra militaris: some thoughts on the Via Egnatia', 136 f. According to this passage the actual mileage was calculated from Apollonia, which was originally the more important port. The statement that the two branches joined at a point equidistant from the two cities need not be accurate to a mile.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

just west of Elbasan. The further one goes downstream from that point, the nearer one gets to Dyrrhachium, without reducing the distance to Apollonia. But, as Adams observes[10], Hammond's reconstruction of 1974 is open to the objection that it makes the road bifurcate at a point with no recorded name or station. Furthermore, he points out[11], the two Antonine Itineraries 318 and 329 and the Bordeaux Itinerary indicate that all traffic along the Via Egnatia, whether it came from (or to) Dyrrhachium or Apollonia, had to pass through *Clodiana*, which was therefore the last station on the road common to both branches.

But if *Ad Quintum*, which lay 15 miles east of *Clodiana*, was at Bradashesh, then *Clodiana* must have been around Mafmutaga, just east of Peqin[12], in which case the original (equidistant) point of divergence west of Elbasan must have been abandoned by the time the Itineraries came to be compiled, at various dates from Caracalla onwards[13]. It is also generally and I think correctly assumed that the *mansio Clodiana* must have got its name from the site of the camp set up by App. Claudius in the spring of 168 B.C. when, after bringing his men out of their winter quarters among the settlements of the Parthini (in the Shkumbi valley), he handed over to his successor, the praetor Anicius, *circa Genusum flumen*[14]. That, Adams implies[15], might have been expected to be at a point opposite the river crossing of that period rather than fifteen miles downstream at Mafmutaga.

These points deserve consideration; and it would indeed be a very convenient resolution of the difficulties they raise if the station at Bradashesh could be identified as *Clodiana*, and we could conclude that the regular road to Apollonia diverged across the Shkumbi at that point. In his 1974 article Hammond still assumed that the Apollonia branch of the Via Egnatia crossed the river by the Topçias bridge[16] a little west of Elbasan. But Adams' point

10. Adams, *art. cit.* (n. 6), 287.

11. *Ibid.*

12. For the geographical details I have throughout used the Italian 1: 50,000 map (reprinted by the British G.S. in 1944); distances have been checked on Nowack's map, 1:200,000. Both are in the Cambridge University Library.

13. For the Itineraries see. O. Cuntz, *Itineraria Romana* i (1929); the relevant Itineraries are reproduced in fig. 2; on the dates see Hammond, *op. cit.* (n. 1), 19.

14. Livy xliv. 30.10 (based on Polybius). For the naming of places after an encampment which had occurred on the site cf. *Castra Cornelia* (between Utica and the Bagradas, so-called from Scipio's camp there in 204/3: Mela i. 34; Pliny *N.H.* v. 24; Caesar, *BC* ii. 24); *Castra Pyrrhi* (in the Aous valley: Livy xxxii 13.2; another in Laconia between Sellasia and Sparta: Livy xxxv. 27. 14); and various places in Spain listed in *RE* 'castra, castrum' cols. 1766-72, by various authors. Usually the word *castra* was retained; here at *Clodiana* it was perhaps ousted by the technical expression *mansio* as used in the Bordeaux itinerary.

15. *Op. cit.* (n. 6) 287.

16. *Art. cit.* (n. 3) 191 and fig. 6 on p. 186.

Digitized by Google
Original from INDIANA UNIVERSITY

about the absence of a station there is a valid one, and perhaps Bradashesh could be expected to provide a more suitable junction for the two branches[17]. The river bed is rather wide at that point but a road could easily have crossed the Kushës stream, which runs down from Upper Bradashesh, and the Shkumbi itself by way of a bridge, to reach the village of Jagodina, where remains of a tile-factory from classical times have been discovered[18]. The foundations of such a bridge would not necessarily have survived. A fork at Bradashesh would suit Strabo's statement[19] from Polybius that the two western termini of the road were equidistant.

Unfortunately, a solution which identifies Bradashesh with *Clodiana* is impossible. The insuperable obstacle to it lies in the distances attested in the Itineraries between the stations lying to the east of *Clodiana*. Only if one is prepared to ignore these figures in the Itineraries[20] is it possible to locate *Clodiana* at Bradashesh. As one proceeds east the stations following *Clodiana* are *Ad Quintum*, *Scampis* (or *Iscampis*) and *Treiecto*. The various Itineraries give comparable though not exactly identical figures for these stages. The Bordeaux Itinerary makes *Clodiana (Coladiana)* - *Ad Quintum* 15 miles, *Ad Quintum-Iscampis* 6 miles, and *Iscampis-Treiecto* 9 miles: total 30 miles. The Antonine Itinerary 329 gives *Clodiana- Scampis* 22 miles, compared with the 21 miles of the Bordeaux Itinerary (6 + 15 = 21). Its next section, *Scampis - Tribus Tabernis*, which is given as 30 miles, probably corresponds to *Iscampis - In Tabernas*[21] in the Bordeaux Itinerary, which comes to 27 miles (9 + 9 + 9)[21]. So we may reasonably assume that, although Antonine Itinerary 329 does not subdivide the distance to mention *Treiecto*, it did in fact reckon the same distance as the Bordeaux Itinerary for the section *Clodiana - Treiecto*. The Antonine Itinerary 318 implies similar distances[22].

Where then was *Treiecto*, the crossing which lay about 30 miles east of *Clodiana?* It has been generally assumed that it stood at the point at which the Via Egnatia crossed from the right to the left bank as one proceeded eastward up the Genusus (Shkumbi). Hammond had originally located this crossing at Cotaj, but our visit in 1972 showed us clearly that a crossing so far east was not feasible owing to the nature of the valley there; and in his article of 1974

17. At the time when the Itineraries were written down, *Ad Quintum* was a *mutatio*; its status at the time of Polybius is unknown. Its name probably referred to its distance from Scampis.

18. N. Çeka and L. Papajani, *art. cit.* (n. 2) 104.

19. See above, n. 9.

20. See fig. 2 for the relevant distances.

21. Slight discrepancies in the distance given in different Itineraries for the same piece of the road are to be expected when one list contains a larger number of sub-sections, owing to the cumulative effect of the rounding up or rounding down of intermediate figures.

22. *It. Ant.* 318 gives *Clodiana - Scampis* as 20 m.p. and *Scampis - Tres Tabernas* 28 m.p. (with a MS variant of XXIIII), which compares closely with 21 m.p. and 27 m.p. for the same sections in the Bordeaux Itinerary.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

Hammond argued in detail for placing *Treiecto* at Mirakë. From Bradashesh to Mirakë is only 23 km; but the Itineraries are unanimous in making the distance *Clodiana - Treiecto* around 30 miles, which is 44 km -a discrepancy of about 20 km. So if *Treiecto* is at Mirakë, it follows that Bradashesh cannot be *Clodiana.*

But must *Treiecto* be put at Mirakë? There is at first sight one other possibility. Could *Treiecto* be, not the point where the road going east crossed over to the left bank, to avoid the narrow and awkward area around Cotaj, but rather the crossing further upstream, where the road returned to the right bank near Qukës, in order to strike across the intermediate hills to Lake Ohrid near Lin? The idea looks promising. From Bradashesh to Qukës, crossing the river at Mirakë and continuing, on the left bank, via Babië and above Dardhë and Xhyre, comes to about 45 km –though of course it is difficult, especially in a mountainous region, to equate a route measured on a map with the actual road with all its gradients– pieces of which have in fact been traced at various points in this area[23]. However, the 45 km from Bradashesh to Qukës correspond tolerably well with the 30 miles assigned by the Itineraries to the section *Clodiana - Treiecto.*

Alas, this promising hypothesis will not stand up either, for it does not leave a sufficient distance between *Treiecto* and *Licnido,* which is firmly identified with Ohrid[24]. According to the Bordeaux Itinerary, from *Treiecto* to *Licnido* (there called *Cledo)* is 42 miles, and according to the Peutinger Map the same section of the road, *Genusus - Lignido,* is 44 miles. But from Qukës to Ohrid is only 42 km or 28 miles, which is 14 or 16 miles too few, along a route which does not allow for great variations. The conclusion is unavoidable. *Treiecto* cannot lie at Qukës, and is likely to have been at Mirakë; and Bradashesh must therefore be *Ad Quintum,* not *Clodiana.*

What then of Adams' objections? These are perhaps not very serious when one recalls that several centuries separate Strabo's information about the road (going back to Polybius) and the details of the stations and the distances between them recorded in the Itineraries. We must accept that in Polybius' time the road forked a little to the west of Elbasan, and probably at Bradashesh, for it is only around there that Dyrrhachium (Epidamnus) and Apollonia are equidistant. But with the growth in the use of Dyrrhachium rather than Apollonia as the main terminus of the Via Egnatia[25], the northern branch of the road will have acquired greater importance. If the bridge which presumably crossed the Shkumbi from Bradashesh was washed away -a

23. Cf. Çeka and Papajani, *art. cit.* (n. 2) 96-8 figs 4-6.

24. The identification of Lychnidus with Ohrid is established by a milestone found at Struga (11.8 km from Lychnidus) and marked ΑΠΟ ΛΥΧΝΙΔΟΥ Η: 8 m.p. = 11.8 km (CIL iii. 711, 712); cf. Hammond, *op. cit.* (n. 1) 28-29.

25. Cf. Hammond, *art. cit.* (n. 3) 193, who points out that coming from Dyrrhachium one did not have to cross any large river until one reached *Treiecto* (Mirakë).

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY

common occurrence in the Balkans where rivers are subject to heavy flooding- it may well have been left unrepaired. That would explain why, by the time the Itineraries were assembled, those travelling west and making for Apollonia (or later, as in the Antonine Itinerary 329, for Aulon) followed the main stream of traffic as far as *Clodiana* near Peqin, crossed the Shkumbi at that point and then continued along the road through *Absos* (Semen) and *Stephanaphana* - a route which, from *Absos* onwards, reverted to the tracks of the old road coming direct from *Ad Quintum* at Bradashesh[26].

If this possibility is accepted, we are left with only one question: can App. Claudius' camp in 168 have stood near Mafmutaga? The answer to that is clearly: Yes. To assume that Claudius must have encamped at a point convenient to receive his successor Anicius, who was coming from Apollonia, is to misunderstand the military situation at the beginning of the campaigning season of 168. For Claudius was not expecting to be relieved of his post. What Livy, following Polybius, tells us is that App. Claudius reinforced his army with troops of the Bullini and from Apollonia and Dyrrhachium and, leaving winter quarters, encamped beside the Genusus. He had heard of the compact between Perseus and the Illyrian king Genthius, was angry at an outrage inflicted by the latter on the Roman *legati* and intended in consequence to make war on Genthius (*bellum haud dubie adversus eum gesturus*). His camp was chosen then with a view to proceeding against Genthius, who was in the neighbourhood of Lissus[27], not with a view to handing over his command to Anicius. It was only then, after this camp had been set up, that he received the unwelcome news, in the form of a letter from Anicius, 'that he was to await him at the Genusus' i.e. he was not to advance north against Genthius, as he had planned. Three days later Anicius arrived in person. Seen in this context a camp at Mafmutaga was well placed for an advance north along the edge of the hills, and there is no objection on these grounds to locating the later *mansio Clodiana* on this site, leaving Bradashesh as the site of *Ad Quintum*. If that is so, both stations are firmly located and Hammond's second thoughts are shown to have been correct.

Cambridge

26. See fig. 1.

27. Cf. Livy, xliv. 30. 6-7: 'ad Romanum incitatus bellum Lissum omnis copias contraxit. quindecim milia armatorum fuerunt. inde....ad Bassaniam urbem quinque milia ab Lisso ducit'.

Digitized by Google Original from INDIANA UNIVERSITY